

3. Turan Beynəlxalq Elmi Konfransı Tam Mətnli Materialları Kitabı - Turan-2026

3. Turan International Scientific Conference Full
Text Materials Book - Turan-2026

Editör

Hüsaməttin İNAÇ
İbrahim KAZIMBƏYLİ
Vefa ALİYEV,
Rasul MEHDİKHANOV
Elvin TALİŞİNSKİ
Samir HÜMBƏTOV
Elnur PAŞA
Naile ERDEM

3. TURAN BEYNƏLXALQ ELMİ KONFRANSI

TAM MƏTNLİ MATERİALLARI KİTABI

(TURAN-2026)

Elmi Redaktorlar (Editörler):

Prof. Dr. Hüsəmettin İNAÇ

Prof. Dr. İbrahim KAZIMBƏYLI

Prof. Dr. Vefa ALİYEV

Doç. Dr. Rasul MEHDİKHANOV

Doç. Dr. Elvin TALİŞİNSKİ

Dr. Samir HÜMBƏTOV

Dr. Elnur PAŞA

Dr. Naile ERDEM

3. Turan Beynəlxalq Elmi Konfransı Tam Mətnli Materialları Kitabı - Turan-2026

Editörler / Editors: Hüsəmettin İNAÇ, İbrahim KAZIMBƏYLİ, Vəfa ALİYEV, Rəsul MEHDİKHANOV, Elvin TALİŞİNSKİ, Samir HÜMBƏTOV, Elnur PAŞA, Naile ERDEM

© Bu əsərin bütün hüquqları saxlıdır və *Yönetimpark Eğitim Danışmanlık Ltd. Şti.* 'ne (Yönetim Yayınları) aittir. Yayınevindən yazılı izn alınmadan əsərdən kismən və ya tamamilə alıntı yapılamaz, heçbir şəkildə fotokopi, film və elektronika və mexanika üsulları ilə kopya edilemez, çoğaltılamaz, yayınlanamaz, aktarılamaz və dağıtılamaz. Bilimsel üsullara uyğun olaraq kaynak göstərilməklə alıntı yapılabilir. Kitap içeriğinin tüm sorumluluğu yazarlarına aittir.

© All rights of this work are reserved and belong to *Yönetimpark Eğitim Danışmanlık Ltd. Şti.* (Yönetim Publications). This work may not be quoted in whole or in part without written permission from the publisher, and may not be copied, reproduced, published, transmitted or distributed in any way by electronic or mechanical methods including photocopy, film etc. Quotations may be made in accordance with scientific methods, citing the source. The authors are solely responsible for the content of the book.

Eser Adı / Title	: 3. Turan Beynəlxalq Elmi Konfransı Tam Mətnli Materialları Kitabı - Turan-2026 / 3. Turan International Scientific Conference Full Text Materials Book - Turan-2026
Editör Ad(lar)ı / Editor(s) Name	: Hüsəmettin İNAÇ, İbrahim KAZIMBƏYLİ, Vəfa ALİYEV, Rəsul MEHDİKHANOV, Elvin TALİŞİNSKİ, Samir HÜMBƏTOV, Elnur PAŞA, Naile ERDEM
ISBN	: 978-625-92759-7-0
DOI	: https://doi.org/10.58830/yp.pub-2026-10.0037
Baskı Sayısı / Number of Editions	: 1. Baskı / 1st Edition
Baskı Yeri və Zamanı / Place and Time of Edition	: Sivas (Türkiye) – 27 Mart / March - 2026
Yayın Dili / Publication Language	: Karma / Mixed
Yayıncı Sertifika No / Publisher Serif Number	: 74713
Yayıncı Vergi Dairesi / Publisher Tax Office	: Site Vergi Dairesi Müdürlüğü /// V.D. No: 9830880766
Yayıncı Adı / Publisher Name	: Yönetimpark Eğitim Danışmanlık Ltd. Şti.
Yayıncı Adresi / Publisher Address	: Yenişehir Mahallesi, Kardeşler Caddesi, No: 7/2 – Z07 Merkez - Sivas (Türkiye)
Yayıncı İletişim / Publisher Contact	: yonetimpark@gmail.com /// (+90) 533 510 11 17
Matbaa Sertifika No / Printing Certificate No	: 47852
Matbaa Adı / Printing House Name	: Girişim Ajans Ofset Matb. Bas. Yay. Dağ. San. Tic. Ltd.Şti.
Matbaa Adresi / Printing House Address	: Büyük Sanayi, Samanyolu Cad., No: 35, İskitler - Ankara
Matbaa İletişim / Printing House Contact	: girisimahmet@hotmail.com /// (+90) 542 626 72 85
Genel Yayın Yönetmeni / Editor in Chief	: Mehmet MECEK
Dizgi ve Mizanpaj / Typesetting and Layout	: Mehmet MECEK
Kapak Tasarımı / Cover Desing	: Durmuş Ali ÜLKÜ
Son Okuma / Proofreading	: Kürşad ÖZKAYNAR
Kitap Baskı Bilgisi / Book Printing Information	: 908 sayfa / pages (+ XXVI sayfa Jenerik / Generic), 16x24 cm, Kaynakça Var / Yes References, Dizin Yok / No Index.

Anahtar Kelimeler / **Keywords** : Turan, Sosial Bilimler, Beşeri Bilimler, Kongre Bildirileri, Tam Metin Kitabı.

Turan, Social Sciences, Humanities, Conference Proceedings, Full Text Book.

Kitap Bilgisi / **Book Information** : 14 Şubat 2026 tarihinde Bakü'de (Azerbaycan) düzenlenen ve online olarak da katılım imkânı bulunan "3. Turan Uluslararası Bilimsel Konferansı" adlı bilimsel etkinliğe ait tam metin bildiriler kitabıdır. Turan 2026 Konferansı "*Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi Araştırmalar Merkezi*" tarafından organize edilmektedir.

This is the full text of the proceedings of the "3rd Turan International Scientific Conference," held in Baku, Azerbaijan on February 14, 2026, with the option of online participation as well. The Turan 2026 Conference is organized by the "International Relations and Diplomacy Research Center."

Kongre Bilgisi / Congress Information :

3. Turan Beynəlxalq Elmi Konfransı 2026

14 Şubat / **February** 2026 – Bakı, Azərbaycan

Önerilen Alıntı / Suggested Citation

İNAÇ, Hüsəmettin, KAZIMBƏYLİ, İbrahim, ALİYEV, Vefa, MEHDİKHANOV, Rasul, TALİŞİNSKİ, Elvin, HÜMBƏTOV, Samir, PAŞA, Elnur və ERDEM, Naile (2026), 3. Turan Beynəlxalq Elmi Konfransı Tam Mətnli Materialları Kitabı, 14 Şubat 2026 – Bakü (Azerbaycan), Yönetim Yayınları, Sivas.

Lisans / Licence

Bu çalışma [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) ile lisanslanmıştır

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/)

Temel Alan Bilgisi / Basic Field Knowledge

10. Sosyal - Beşeri ve İdari Bilimleri

10. Social - Human and Management Sciences

Yayın İlkeleri / Publication Principles

Bu kitabın tam metni, yüksek akademik standartları sağlamak amacıyla hakem değerlendirmesinden geçmiştir. Tam değerlendirme politikaları için lütfen <https://yonetimyayinlari.com/> adresini ziyaret edin.

The full text of this book has been peer-reviewed to ensure high academic standards. For full review policies, see <https://yonetimyayinlari.com/>

<https://www.budapestopenaccessinitiative.org/boai10/> <https://publicationethics.org/>

Bu kitap bilime ve bilim insanlarına adanmıştır

This book is dedicated to science and scientists

Sempozium Bilgisi

3. Turan Uluslararası Bilim Konferansı, 14 Şubat 2026 tarihinde Bakü'de (Azerbaycan) online olarak düzenlenmiştir. Konferans, "*Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi Araştırmalar Merkezi*" tarafından organize edilmiştir. Bilimsel etkinliğin düzenlenmesinde Azerbaycan Üniversitesi (Azerbaycan), Azerbaycan Diller Üniversitesi (Azerbaycan), Azerbaycan Milli İlimler Akademisi (Azerbaycan), Bakü Avrasya Üniversitesi (Azerbaycan), Bakü Devlet Üniversitesi (Azerbaycan), Nahçıvan Devlet Üniversitesi (Azerbaycan), Abay Kazakh Milli Pedagoji Üniversitesi (Kazakistan), Al-Farabi Kazak Devlet Üniversitesi (Kazakistan), Kütahya Dumlupınar Üniversitesi (Türkiye), İbn Haldun Üniversitesi (Türkiye) ile muhtelif yayıncı kuruluşlar ve eğitim kurumları paydaşlık etmiştir. Bilimsel etkinliğin Bilim ve Hakem Kurulunda 7 ülkeden toplam 51 bilim insanı yer almıştır. Etkinlikte Azerbaycan, Türkiye, Rusya, Özbekistan, Belarus, Pakistan ve İngiltere olmak üzere toplam 7 ülkelere katılımcılar yer almıştır. Konferans kapsamında 73 tebliğ sunumu yapılmıştır. Bu sunumların 33 adedi (%45,21) Türkiye'den katılan bilim insanları tarafından, 40 adedi (%54,79) ise Türkiye dışından katılım sağlayan bilim insanları tarafından hazırlanarak sunulmuştur. Katılımcıların demografik dağılımı (ülkelere göre katılımcı yüzdesi) açısından Konferans, Türkiye'deki "*Akademik Teşvik Yönetmeliği*" hükümleri gereğince "*uluslararası bilimsel etkinlik*" kapsamında yer almaktadır. Türkiye'de "*Akademik Atama ve Yükselme*", "*Doçentlik Başvurusu*" vd. akademik işlemlerde ihtiyaç duyulan tüm şartları (bilim kurulunda farklı ülke temsilcileri, yurt dışı katılımcı yüzdesi, en az bir üniversitenin görevlendirme yazısı vd.) sağlamaktadır. Konferans dili İngilizce, Türkçe ve Rusça olarak belirlenmiştir. Tebliğlerin 32 adedi (%43,84) Türkiye Türkçesi, 17 adedi (%23,29) Azerbaycan Türkçesi, 18 adedi (%24,66) İngilizce ve 6 adedi (%8,22) Rusça olarak hazırlanıp sunulmuştur.

Simpozium Məlumatı

3-cü Turan Beynəlxalq Elmi Konfransı 14 fevral 2026-cı il tarixində Bakıda onlayn şəkildə keçirildi. Konfrans "*Beynəlxalq Münasibətlər və Diplomatiya Araşdırmaları Mərkəzi*" tərəfindən təşkil edildi. Elmi tədbirə Azərbaycan Universiteti (Azərbaycan), Azərbaycan Dillər Universiteti (Azərbaycan), Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (Azərbaycan), Bakı Avrasiya Universiteti (Azərbaycan), Bakı Dövlət Universiteti (Azərbaycan), Naxçıvan Dövlət Universiteti (Azərbaycan), Abay Qazaxıstan Milli Pedaqoji Universiteti (Qazaxıstan), Əl-Fərabi Qazaxıstan Dövlət Universiteti (Qazaxıstan), Kütahya Dumlupınar Universiteti (Türkiyə), İbn Haldun Universiteti (Türkiyə), eləcə də müxtəlif nəşriyyatlar və təhsil müəssisələri dəstək verdi. Elmi tədbirin Elmi və Həmyaşıdların Qiymətləndirilməsi Şurasına 7 ölkədən 51 alim daxil idi. İştirakçılar Azərbaycan, Türkiyə, Rusiya, Özbəkistan, Belarus, Pakistan və Birləşmiş Krallıqdan idilər. Konfransda 73 məruzə təqdim edildi. Bu təqdimatlardan 33-ü (45,21%) Türkiyədən, 40-ı isə (54,79%) Türkiyədən kənardan olan alimlər tərəfindən hazırlanıb təqdim edildi. İştirakçıların demografik bölgüsü baxımından (ölkə üzrə iştirakçıların faiz nisbəti), Konfrans Türkiyədəki "*Akademik Təşviq Qaydaları*"nın müddəalarına əsasən "*beynəlxalq elmi tədbirlər*" kateqoriyasına aiddir. Konfrans Türkiyədə "*Akademik Təyinat və Yüksəliş*", "*Dosent vəzifəsinə müraciət*" və s. kimi akademik proseslər üçün lazım olan bütün tələblərə cavab verir (elmi komitədə müxtəlif ölkələrdən nümayəndələr, beynəlxalq iştirakçıların faiz nisbəti, ən azı bir universitetin təyinat məktubu və s.). Konfransın dilləri ingilis, türk və rus dilləri idi. Məruzələrin 32-si (43,84%) Türkiyə türkcəsində, 17-si (23,29%) Azərbaycan türkcəsində, 18-i (24,66%) ingilis və 6-sı (8,22%) rus dilində hazırlanmış və təqdim edilmişdir.

Symposium Information

The 3rd Turan International Scientific Conference was held online in Baku, Azerbaijan on February 14, 2026. The conference was organized by the "Center for International Relations and Diplomacy Studies". The scientific event was supported by Azerbaijan University (Azerbaijan), Azerbaijan University of Languages (Azerbaijan), Azerbaijan National Academy of Sciences (Azerbaijan), Baku Eurasian University (Azerbaijan), Baku State University (Azerbaijan), Nakhchivan State University (Azerbaijan), Abay Kazakh National Pedagogical University (Kazakhstan), Al-Farabi Kazakh State University (Kazakhstan), Kütahya Dumlupınar University (Turkey), Ibn Haldun University (Turkey), as well as various publishing houses and educational institutions. The Scientific and Peer Review Board of the scientific event included 51 scientists from 7 countries. Participants came from Azerbaijan, Turkey, Russia, Uzbekistan, Belarus, Pakistan, and the United Kingdom. 73 papers were presented during the conference. Of these presentations, 33 (45.21%) were prepared and presented by scientists from Turkey, and 40 (54.79%) were prepared and presented by scientists from outside Turkey. In terms of the demographic distribution of participants (percentage of participants by country), the Conference falls under the category of "international scientific events" according to the provisions of the "Academic Incentive Regulation" in Turkey. It meets all the requirements needed for academic processes such as "Academic Appointment and Promotion," "Associate Professorship Application," etc., in Turkey (representatives from different countries in the scientific committee, percentage of international participants, at least one university's letter of assignment, etc.). The conference languages were English, Turkish, and Russian. 32 (43.84%) of the papers were prepared and presented in Turkish, 17 (23.29%) in Azerbaijani Turkish, 18 (24.66%) in English, and 6 (8.22%) in Russian.

Информация о Симпозиуме

14 февраля 2026 года в Баку, Азербайджан, в онлайн-формате состоялась 3-я Международная научная конференция «Туран». Организатором конференции выступил «Центр исследований международных отношений и дипломатии». Научное мероприятие было поддержано Азербайджанским университетом (Азербайджан), Азербайджанским университетом языков (Азербайджан), Азербайджанской национальной академией наук (Азербайджан), Бакинским евразийским университетом (Азербайджан), Бакинским государственным университетом (Азербайджан), Нахчыванским государственным университетом (Азербайджан), Казахским национальным педагогическим университетом имени Абая (Казахстан), Казахским государственным университетом имени Аль-Фараби (Казахстан), Университетом Думлупынара в Кютахье (Турция), Университетом Ибн Халдуна (Турция), а также различными издательствами и образовательными учреждениями. В состав Научно-экспертного совета конференции вошли 51 ученый из 7 стран. Участники представляли Азербайджан, Турцию, Россию, Узбекистан, Беларусь, Пакистан и Великобританию. В ходе конференции было представлено 73 доклада. Из этих докладов 33 (45,21%) были подготовлены и представлены учеными из Турции, а 40 (54,79%) — учеными из-за пределов Турции. По демографическому распределению участников (процент участников по странам) конференция относится к категории «международных научных мероприятий» в соответствии с положениями «Положения об академическом стимулировании» в Турции. Она отвечает всем требованиям, необходимым для академических процессов, таких как «Назначение и продвижение по службе», «Подача заявки на должность доцента» и т. д., в Турции (представители разных стран в научном комитете, процент иностранных участников, наличие хотя бы одного рекомендательного письма от университета и т. д.). Языками конференции были английский, турецкий и русский. 32 (43,84%) доклада были подготовлены и представлены на турецком языке, 17 (23,29%) — на азербайджанском турецком, 18 (24,66%) — на английском и 6 (8,22%) — на русском.

Kongre, Tarihi və Yeri / Congress, Date and Location

3. Turan Uluslararası Bilimsel Konferansı, 14 Şubat 2026 - Bakü (Azerbaycan)

3rd Turan International Scientific Conference, February 14, 2026 - Baku (Azerbaijan)

Kongre Düzenleme Kurulu / Congress Organizing Board

Dr. Samir HÜMBƏTOV

Prof. Dr. Hüsəmettin İNAC

Prof. Dr. İbrahim KAZIMBƏYLİ

Prof. Dr. Vəfa ƏLİYEV

Doç. Dr. Rəsul MEHDİXANOV

Doç. Dr. Elvin TALİŞINSKİ

Dr. Öğr. Üyesi. Elnur PAŞA

Dr. Naile ERDEM

Beynəlxalq Münasibətlər və Diplomatıya

Araştırmaları Merkezi (Azerbaijan)

Dumlupınar University (Türkiye)

Azerbaycan Diller University (Azerbaijan)

Azerbaycan University (Azerbaijan)

Azerbaycan Üniversitesi (Azerbaijan)

Azerbaycan University (Azerbaijan)

Milli Savunma University (Türkiye)

Mersin University (Türkiye)

Bilim Kurulu / Scientific Committee

Prof. Dr. Barış ADIBELLİ

Prof. Dr. Gülzar İBRAHİMOVA

Prof. Dr. Hikmət MƏMMƏDOV

Prof. Dr. Hüsəmettin İNAC

Prof. Dr. İbrahim KAZIMBƏYLİ

Prof. Dr. Mehmet YÜCE

Prof. Dr. Nurat İLİYAS

Prof. Dr. Qabil ƏLİYEV

Prof. Dr. Üzeyir ŞƏFYEV

Prof. Dr. Vedat YILMAZ

Prof. Dr. Vəfa ƏLİYEV

Prof. Dr. Yaşar SARI

Assoc. Prof. Dr. Abbas QURBANOV

Assoc. Prof. Dr. Akif ABDULLAH

Assoc. Prof. Dr. Attiq Ur RAHMAN

Assoc. Prof. Dr. Elburus İSAYEV

Assoc. Prof. Dr. Eldar ŞAHGƏLDİYEV

Assoc. Prof. Dr. Elif BULUT

Assoc. Prof. Dr. Elvin TALİŞINSKİ

Assoc. Prof. Dr. Emin QƏRİBLİ

Assoc. Prof. Dr. Fatih ÇEMREK

Assoc. Prof. Dr. Fatih GÜLER

Assoc. Prof. Dr. Ferit Murat ÖZKALELİ

Assoc. Prof. Dr. Günay HÜSEYN

Assoc. Prof. Dr. Kadir DELİGÖZ

Assoc. Prof. Dr. Namiq KƏRİMOV

Assoc. Prof. Dr. Nargiza UMAROVA

Assoc. Prof. Dr. Obidjan ŞOFYEV

Assoc. Prof. Dr. Özge KOCAKULA

Assoc. Prof. Dr. Rəsul MEHDİXANOV

Assoc. Prof. Dr. Səidə QULİYEVA

Assoc. Prof. Dr. Ulvi YILMAZ

Assoc. Prof. Dr. Yıldız ATMACA

Assoc. Prof. Dr. Zaur ƏLİYEV

Dumlupınar University (Türkiye)

Bakü Avrasya University (Azerbaijan)

Millet Vekili (Azerbaijan)

Dumlupınar University (Türkiye)

Azerbaycan Diller University (Azerbaijan)

Bursa Uludağ University (Türkiye)

Al-Farabi Kazak Devlet University (Kazakhstan)

Bakü Devlet University (Azerbaijan)

Bakü Devlet University (Azerbaijan)

Malatya Turgut Özal University (Türkiye)

Azerbaycan University (Azerbaijan)

İbn Haldun University (Türkiye)

Gençliğe Yardım Fonu (Azerbaijan)

Afyon Kocatepe University (Türkiye)

Milli Müasir Diller University (Pakistan)

Naxçıvan Devlet University (Azerbaijan)

Azerbaycan University (Azerbaijan)

Ondokuz Mayıs University (Türkiye)

Azerbaycan University (Azerbaijan)

Azerbaycan Devlet İktisat University (Azerbaijan)

Eskişehir Osmangazi University (Türkiye)

Çanakkale Onsekiz Mart University (Türkiye)

Azerbaycan Diller University (Azerbaijan)

Bakü Avrasya University (Azerbaijan)

Atatürk University (Türkiye)

Azerbaycan Diller University (Azerbaijan)

Beynəlxalq Qabaqcıl Tetkikatlar Enstitüsü

(Uzbekistan)

Termez University (Uzbekistan)

Aydın Adnan Menderes University (Türkiye)

Azerbaycan University (Azerbaijan)

Bakü Devlet University (Azerbaijan)

Bilecik Şeyh Edebali University (Türkiye)

Van Yüzüncü Yıl University (Türkiye)

Azerbaycan Milli İlimler Akademisi (Azerbaijan)

Asst. Prof. Dr. Ali ÇİÇEK
Asst. Prof. Dr. Elnur PAŞA
Asst. Prof. Dr. Ferhat ÇITAK
Asst. Prof. Dr. Kürşad ÖZKAYNAR
Asst. Prof. Dr. Umut Turgut YILDIRIM
Asst. Prof. Dr. Yasin Can GÖNÜLTAS
Dr. Anwar SEKİOU
Dr. Ceyhun MƏMMƏDOV
Dr. Fatma KIZILELMAS
Dr. Gülnaz KILIÇ ÖZKAYNAR
Dr. Kübra YÜKSEL
Dr. Mustafa Cihan YARALI
Dr. Naile ERDEM
Dr. Nataliya PLAKSIYENKO BUTRSKAYA
Dr. Samir HÜMBƏTOV

Dr. Tanat NURGAZİYEV

Dr. Zahid ORUC

Sivas Cumhuriyet University (Türkiye)
Milli Savunma University (Türkiye)
Hitit University (Türkiye)
Sivas Cumhuriyet University (Türkiye)
İnönü University (Türkiye)
Kırşehir Ahi Evran University (Türkiye)
İbn Khaldoun University (Algeria)
Millet Vekili (Azerbaijan)
Independent Researcher (Türkiye)
TÜRASAS (Türkiye)
Independent Researcher (Türkiye)
Nevşehir Hacı Bektaş Veli University (Türkiye)
Mersin University (Türkiye)
New Europe Center (Ukrainian)
Beynəlxalq Münasibətlər və Diplomatiya
Araştırmaları Merkezi (Azerbaijan)
Abay Kazakh Milli Pedogoji University
(Kazakhstan)
Millet Vekili (Azerbaijan)

KONGRE PROGRAMI – CONGRESS PROGRAM

3. Turan Uluslararası Bilimsel Konferansı Programı		
3rd Turan International Scientific Conferences Program		
	1st day-1st Session – A Time:09:00-12:00	Moderator: Prof. Dr. Hüsamettin İNAÇ
1	Doç. Dr. Serkan GÜNDOĞDU	Türkiye'nin Afrika Politikasında Kamu Diplomasisi ve İnsani Yardım Stratejisi
2	YL Öğr. Zeynep TOPBAŞ - Prof. Dr. Hüsamettin İNAÇ	Ortak Kimlikten Bölgesel Politikaya: Türk Dünyasında Kültürel ve Kurumsal Yakınlaşma
3	Dokt. Abdullah Omid MADADI	Türkiye'nin Afganistan'daki İnsani Diplomasi Faaliyetleri
4	Öğr. Gör. Asif BAYRAMOV	Çağdaş Qlobal Tendensiyalar və Azərbaycan
5	Dokt. Aymene HADJI – Y.L. Öğr. Mohamad ISMAIL	Türk Devletleri Örgütü ve Bölgesel Jeopolitik Üzerindeki Etkisi
6	Y.L. Öğr. Eren AKKOÇ	Türk Dünyası Perspektifiyle Orta Asya ve Kafkasya'da Enerji, Kimlik ve Bölgesel Dinamikler
7	Prof. Dr. Hüsamettin İNAÇ - Dkt. Rahman AGHAZADA	Orta Asya ve Kafkasya'da Türk Dünyasının Güncel Meseleleri: Enerji Güvenliği, Kimlik Politikaları ve Bölgesel Jeopolitik Konum
8	Dokt. Javid SULTANOV	Türk Dünyasının Jeopolitik Geleceği: Enerji Güvenliği, Kimlik Siyaseti ve Bölgesel Entegrasyon
9	Prof. Dr. Qabil ƏLİYEV	Postmünaqişə Dövründə Gürcüstan – Rusiya Münasibətləri
10	Öğr. Gör. Samir HÜMBƏTOV – Dr. Elnur PAŞA	İkinci Qarabağ Müharibəsindən Sonra Azərbaycan–Özbəkistan Münasibətlərinə Nəzəri-Konseptual Yanaşma Və Bunun Digər Türk Dövlətlərinə Təsiri
	1st day-1st Session - B Time:09:00-12:00	Moderator: Prof. Dr. İbrahim KAZIMBƏYLİ
11	Dr. Vəfa XANOĞLAN	Kulturologiya və Müasir Düşüncə
12	Shohjahon SOBIROV - Nazira SOBIROVA - Zarnigor SOBIROVA	Levenshtein Mesafesi Kullanılarak Özbekçede Otomatik Yazım Hatası Düzeltimi için Hesaplamalı Bir Model
13	Öğr. Gör. Shaxlo HOSHIMOVA	Cizzak Edebî Muhitinin Türk Dünyasıyla Ortak Yönleri
14	Dr. Nushaba Elbrus ALLAHVERDİYEVA	Dijital Küreselleşme Çağında Türk Halklarının Dili, Kültürü ve Kimliği: Dilbilimsel Ve Kültürel Boyutlar
15	Nərimin RZAYEVA	Azadə Rüstəmovanın Tədqiqatlarında Xaqani Şirvani Yaradıcılığı
16	Öğr. Gör. Naime HAMIDOVA	Okul Öncesi Dönemde İki Dillilik ve Konuşma Gelişimi: Türk ve Rus Aileleri Örneğinde
17	Öğr. Gör. Günel QULIYEVA	Şah İsmayıl Xətai Əlyazmalarının Dünya Miqyasında Yayılma Arealı
18	Dr. Öğr. Üyesi. Efsane GULIYEVA	Ziya Gökalp'ın Dil Düşüncesinde Gramerin Millileştirilmesi
19	Prof. Dr. Çingiz GARAŞARLI	Akdeniz Havzasında Kaybolmuş Türk Kültürü
20	Doç. Dr. Ayten İBRAHIMOVA	Türk Dünyasında Dilin Rolü ve Linguistik Dinamikler: Turan Devletleri Bağlamında Linguistik Yakınlık

	1st day-2nd Session - A Time:12:30-15:30	Moderator: Prof. Dr. Vedat YILMAZ
21	Prof. Dr. Vedat YILMAZ – Öğr. Gör. Mehmet MECEK	Afet Yönetiminin Önemi: Türkiye’de 2023 Depremleri Örneği Üzerine Bir Değerlendirme
22	Doktorant. Maşite GÖÇ - Doç. Dr. Yıldız ATMACA	Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Toplum Yapısının Dönüşümü Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme
23	Doç. Dr. Handan BOYALI	E-Devlet ve Dijital Başvuru Süreçlerinde KDK’nın Yeni Rolü: Teknolojinin Kurumsal Etkinlik Üzerindeki Artan Etkisi
24	Doç. Dr. Handan BOYALI	Weberyen Bürokrasi Modelinin Günümüz Kamu Yönetimindeki Geçerliliği
25	Öğr. Gör. Ayhan ÇETİN	Modern Site Konutlarında Yaşam: Kentsel, Toplumsal ve Yönetişimsel Boyutlarıyla Bir Değerlendirme
26	Dokt. Ləman QOCAYEVA	Regional Təşkilatların Beynəlxalq Münasibətlərin İdarə Edilməsində Rolu
27	Doç.Dr. Zəmin ƏLİYEV – Doç. Dr. Elçin ZAMANLI	Dini-Ideoloji Müstəvidə Səfəvi-Osmanlı Münasibətləri (XVI Əsr)
28	Doç. Dr. Səidə QULİYEVA	Müasir Türk Dünyasında Etnosiyasi Proseslər (Tarixi Ekskurs)
29	Doç. Dr. Rəna ƏSƏDOVA	Cəbrayıl (Karyagin) Qəzasında Etno-Demoqrafik Vəziyyət: XIX Əsrin Sonu – XX Əsrin Əvvəlləri
30	Öğr. Gör. Məhbubə ƏLİYEVA	Qafqaz Albaniyasının Xristian Mədəni İrsinin Qorunması və “Böyük Ermənistan” Konsepsiyası
	1st day-2nd Session - B Time:12:30-15:30	Moderator: Öğr. Gör. Samir HÜMBƏTOV
31	Dr. Öğr. Üyesi. Umut Turgut YILDIRIM	Türkiye’de Siyasi Partilere Güven: 1996-2018 Dünya Değerler Araştırması Dalgalarının Değerlendirilmesi
32	Dr. Naile ERDEM	Meslek Gruplarına Göre Dijital Yakınsama ve Siyasal İletişimin Toplumsal Yayılımı: Türkiye’de İnternet Kullanımının Dönüşümü (2013–2025)
33	Dr. Naile ERDEM	İç Savaş Koşullarında Halkın Anayasa Yapma İktidarı: Suriye Örneğinde Kurucu İktidarın Meşruiyet Sorunu
34	Dokt. Ruqiyə NAĞİYEVA	Vətən Müharibəsindən Sonra Azərbaycanda Siyasi Şüurun Yenidən Formalaşması: Lider Nitqinin Təsiri
35	Öğr. Gör. Təbrizə BAĞIROVA	Müasir Təhlükəsizlik Sisteminin Yenidən Qurulmasında Azərbaycanın Regional və Qlobal Siyasətə Verdiyi Təhfələr
36	Öğr. Gör. Fatma TOPUZ ERYÜRÜK	Dijital Eğitim İçeriklerinde Yapay Zekâ Temelli Üretim Süreçleri
37	Öğr. Gör. Fatma TOPUZ ERYÜRÜK	Sosyal Medya İçerik Üreticilerinin Yapay Zekâ Adaptasyonu
38	Dokt. Kənan NOVRUZOV	Süni İntellektin Jurnalistikaya Təsiri və Medianın Gələcəyi
39	Y.L. Öğr. Sezer KILIÇ - Dr. Öğr. Üyesi. Hülya MUTLU	Geleneksel Mutfak Araç ve Gereçleri Üzerine Bir Araştırma
40	Y.L. Öğr. Sezer KILIÇ - Dr. Öğr. Üyesi. Hülya MUTLU	Afyonkarahisar Yöresel Ürünleriyle Yenilikçi Bir Reçete Geliştirme Çalışması

	1st day-3rd Session - A Time:16:00-19:00	Moderator: Dr. Vəfa ƏLİYEV
41	Dr. Öğr. Gör. Tarık KARAMOLLA - Dr. Öğr. Gör. Mustafa Cihan YARALI	Dijitalleşmenin İnsan Kaynakları Yönetimindeki Etkisi: Algoritmik Karar Verme ve Örgütsel Adalet Üzerine Bir Literatür Taraması
42	Öğr. Gör. Mehmet Akif ÇAKIRER - Prof. Dr. Mustafa SANDIKÇI	Turizm Sektöründe Niş Pazarlama Yaklaşımı ve Afyonkarahisar’da Uygulanabilirliğine Yönelik Bir Değerlendirme
43	Öğr. Gör. Mehmet Akif ÇAKIRER	Çocuklu Ailelerin AVM Ortamında Çocuklarını Sosyotelizme Maruz Bırakması Üzerine Nitel Bir Araştırma: “Yaramazlık Yapma, Ekranı Bak”
44	Y.L. Öğr. Beyza Nur YEĞEN - Dr. Öğr. Üyesi. Asilhan Semih MUTLU	Gastronomi Bölümü Öğrencilerinin Eliminasyon Diyeti Hakkındaki Bilgi Düzeyleri
45	Doktorant. Yasemin KATABULT	Döngüsel Ekonomi Çerçevesinde Endüstriyel Simbiyoz: Türkiye Kamu Politikaları Üzerine Bütüncül Teşvik Tasarımı Önerisi
46	Dr. Öğr. Üyesi. Kürşad ÖZKAYNAR - Öğr. Gör. Önder Kürşat SARITEPE	Yapay Zekâ, Büyük Veri ve Politik Tüketici Davranışı: Kültürler Arası Pazarlama Stratejilerinin Evrimi
47	Dr. Gülnaz KILIÇ ÖZKAYNAR - Dr. Öğr. Üyesi. Kevser Hülya YURDAKUL	Oyunlaştırma mı, Sömürgeleştirme mi? Çalışma Hayatında Hedonizmin Karanlık Yüzü
48	Öğr. Gör. Afif NADIROV – Y.L. Öğr. Bənövşə MƏMMƏDZADƏ	XIX Əsrdə Azərbaycanda İpəkçiliyin İnkişaf Mərhələləri və Onun Sosial - İqtisadi Nəticələri
49	Doç. Dr. Hüseyin BAĞIRSOYLU – Doç. Dr. Əbülbəkir MOLLAOĞLU – Dokt. Əbülfəz SALMANOV	Müasir Dövrə Regionun İqtisadi Sabitliyinin Müasir Üsulları
50	Dokt. Natiq Hikmət SEYFULLAZADƏ	Azərbaycanda Minimum Əməkhaqqı Artımının Məşğulluq Səviyyəsinə Təsiri: Sosial-İqtisadi Analiz
	1st day-3rd Session - B Time:16:00-19:00	Moderator: Doç. Dr. Elvin TALİŞİNSKİ
51	Doç. Dr. Yıldız ATMACA	A Study on the Procedure and Operation of Commitment in Administrative Law
52	Doç. Dr. Sevgi SÜMERLİ SARIGÜL – Prof. Dr. Murat ÇETİN	How Does Economic Growth Affect Environmental Quality?
53	Doç. Dr. Sevgi SÜMERLİ SARIGÜL – Prof. Dr. Murat ÇETİN	Does ICT Improve Environmental Quality in Qatar?
54	Dr. Öğr. Gör. Mustafa Cihan YARALI - Dr. Öğr. Gör. Tarık KARAMOLLA	Excessive Meaning-Loading Behavior in Organizations: The Mediating Role of Perceived Work Pressure and its Effect on Burnout
55	Öğr. Gör. Kutay İŞLER	Economic Dimensions of Defense Expenditures and the Defense Industry: A Comparative Analysis of Türkiye and the United States
56	Doç. Dr. Yusuf SICAK - Öğr. Gör. Kutay İŞLER	The Impact of Chemical Certification Processes on Company Entry and Exit in the Defense Industry
57	Dokt. Ali BABAZADE	Irevan Region in the European Sources Dated to 17th -19th Centuries

58	Öğr. Gör. Bayram ƏLİYEV	A Neo-Realist Analysis of Russia's Geopolitical Weakening Following the Collapse of the Assad Regime
59	Y.L. Öğr. Eshboyeva Dilshoda UTKIROVNA	The Educational Trickster: A Comparative Analysis of Character Formation Through Folktales in English and Uzbek Pedagogical Traditions
60	Muhammad RUMI	The Lost Turks of Hindukush
	1st day-3rd Session - C Time:16:00-19:00	Moderator: Dr. Rəsul MEHDIXANOV
61	Y.L. Öğr. Ozoda RAHMONOVA	African American Literature as a Formative Force in Twentieth- Century American Literary Discourse
62	Dokt. Saparbek MİRZABAEV	Linguostylistic Analysis of Certain Stylistic Figures in Karakalpak Essays
63	Dokt. Zahid YAQUB – Prof. Dr. Shaista TABASSUM	Comparative Analysis of the Soft Power of Pakistan and Azerbaijan in the Global Soft Power Index of 2026: Analyzing Similarities, Challenges, and Policy Options
64	Babaeva Zulfiya HASANOVNA - Beşirova Guli LATIFOVNA	Взаимоотношение Между Государством И Обществом В Конфликтных Ситуациях
65	Dinara APPASOVA	Динамика Интеграционных Процессов В Организации Тюркских Государств: Взаимодействие Культуры, Политики И Экономики
66	Eldar ALIZADE	Культурная Дипломатия Азербайджана: Значение И Перспективы
67	İslambek BOTIROV	Динамика Риска Финансового Пузыря На Рынке Жилья Узбекистана В 2020–2025 Годах: Анализ Разрыва Между Рыночными И Фундаментальными Ценами
68	Kholmuradov Musurmon AVLAKULOVICH	Международный Опыт Повышения Эффективности Управления Активами Коммерческих Банков
69	Ubaidullaeva Kamolakhon NUMANOVNA	Онто-Психологическая Ценность Ребёнка Для Родителя Как Фактор Поддержания Психологической Устойчивости В Жизненных Кризисах
70	Y.L. Öğr. Zulaykh SATTOROVA	The Mechanism of the Influence of Gender Attitudes on Family Formation
71	Doç. Dr. Sodikova Bakhtigul IBODULLAYEVNA	Postmodernism and its Theoretical-Artistic Interpretation in Contemporary Literature
72	Öğr. Gör. Tələt ƏLİZADƏ	Macroeconomic Transmission Channels of Renewable Energy Investments in Azerbaijan
73	Yadulla ZEYNALOV	Financial Strategies for the Sustainable Development of Startup Enterprises

GÖREVLƏNDİRME BELGESİ / DOCUMENT OF APPOINTMENT

Azərbaycan
Universiteti

Biz, Azərbaycan Universiteti olaraq 14.02.2026-cı il tarixində
Beynəlxalq Münasibətlər və Diplomatika Araşdırmaları
Mərkəzinin hər il təşkil etdiyi Türk Dünyası Dünən, Bu Gün,
Sabah mövzusunda təşkil edilmiş Turan Beynəlxalq elmi
konfransında tərəfdaş universitet olaraq iştirak etməyə
razıyıq. Universitetimizdən səlahiyyətli nümayəndə olaraq
Siyasi və ictimai elmlər kafedrası müdiri dosent Elvin
Talışinski təyin edilir.

Azərbaycan Universiteti elmi işlər
üzrə prorektoru

prof. Yusif Qasımov

Tarih ve Sayı: 23.03.2026 - 479111

T.C.
KÜTAHYA DUMLUPINAR ÜNİVERSİTESİ REKTÖRLÜĞÜ
Personel Daire Başkanlığı

Sayı : E-34697860-900-479111
Konu : Turan Kongresi (Prof. Dr. Hüsamettin
İNAÇ)

23.03.2026

İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DEKANLIĞINA

İlgi : 18.03.2026 tarihli ve E-19919937-903.07-479062 sayılı yazınız.

Fakülteniz Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü öğretim üyesi Prof. Dr. Hüsamettin İNAÇ'ın, Azerbaycan'da faaliyet gösteren Azerbaycan Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi Araştırmaları Merkezinin düzenleyeceği Turan Kongrelerinde Üniversitemizin paydaş kurum olarak yer alması ve Üniversitemiz adına koordinatör/temsilci olarak görevlendirilmesi talebine ilişkin İlgi'de kayıtlı yazınız incelenmiş olup, Rektörlüğümüzce uygun görülmüştür.

Bilgilerini ve gereğini rica ederim.

Prof. Dr. Süleyman KIZILTOPRAK
Rektör

Bu belge, güvenli elektronik imza ile imzalanmıştır.

Belge Doğrulama Kodu :BSUZ7J46T1

Belge Takip Adresi : <https://www.turkiye.gov.tr/kutahya-dumlupinar-universitesi-ebys>

Adres:Evliya Çelebi Yerleşkesi Tavşanlı Yolu 10. Km 43100 KUTAHYA

Telefon (0 274) 443 43 43 Faks (0 274) 265 20 16

e-Posta: personel@dpi.edu.tr Web: <http://pdh.dpu.edu.tr/>

Kep Adresi: dumlupinaruniversitesi@hs01.kep.tr

Bilgi için: Onur İpek

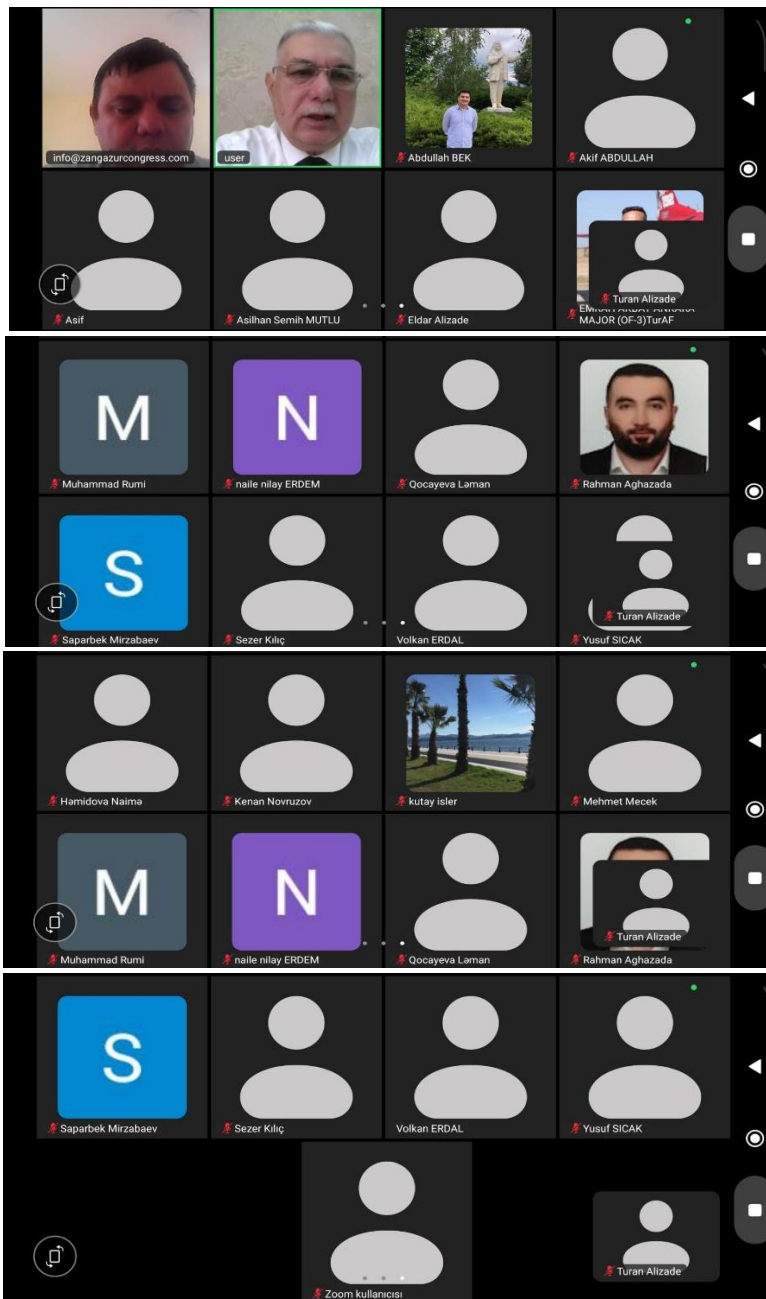
Unvan: Büro Personeli

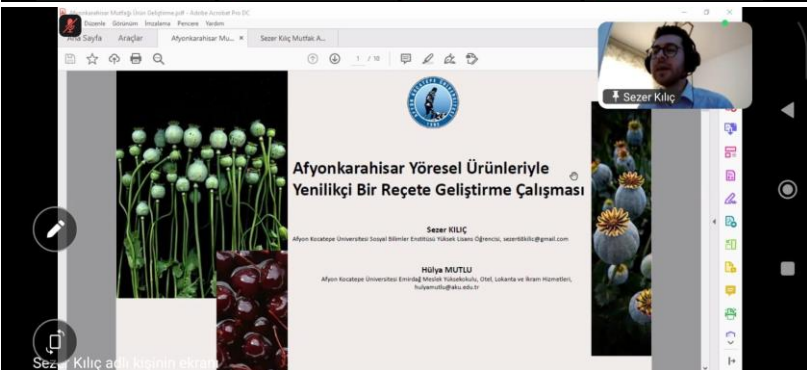
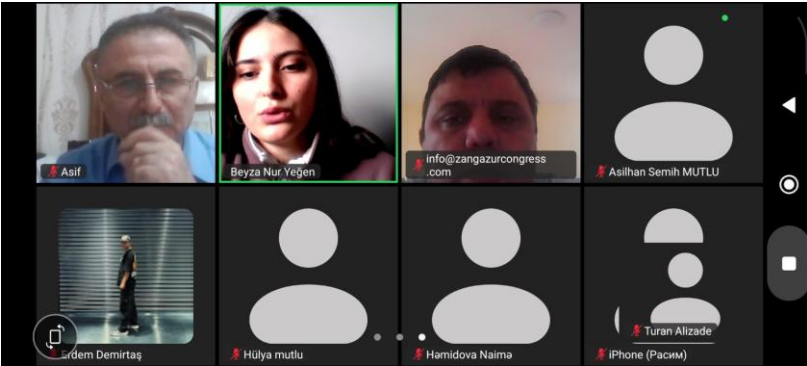
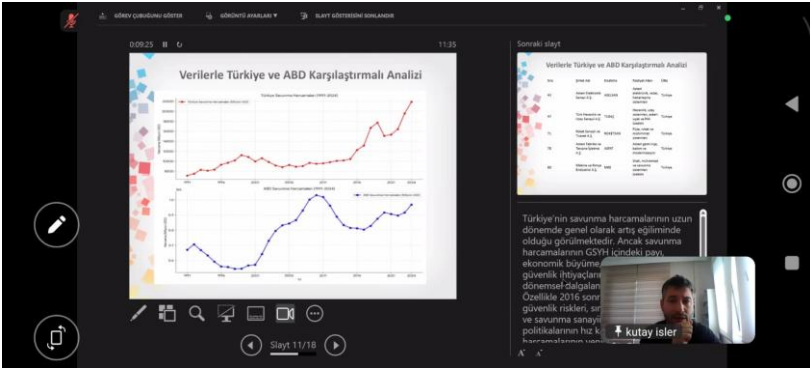
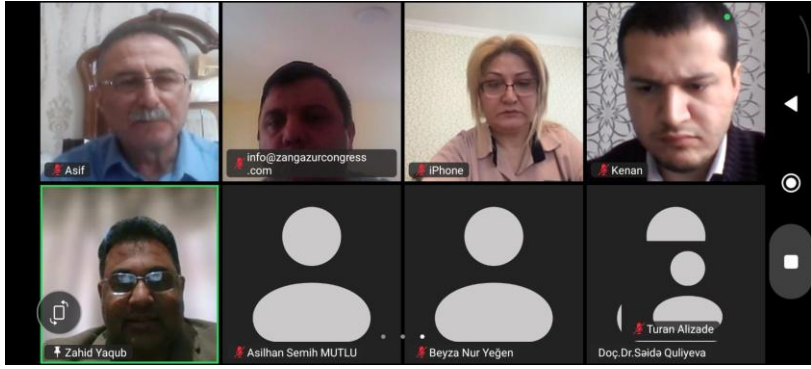
Tel No: 1278

Bu belge, Güvenli Elektronik İmza ile imzalanmıştır.

KONGRE GÖRÜNTÜLERİ / CONGRESS IMAGES

SEMPOZYUM AFIŞLERİ / SİMPOZIUM POSTERLARI
SYMPOSIUM POSTERS / ПЛАКАТЫ СИМПОЗИУМА

TURAN-2026
Türk Dünyası Dün, Bugün ve Yarın

3 TURAN Uluslararası Bilimsel Konferansı
Gerçekleşme tarihi ve saati: 14.02.2026, 11:00
ZOOM
Azərbaycan, Türk, Rus və İngiliz dillərində
Partner universitetlər: Azərbaycan Universiteti, Azərbaycan Diller
Universiteti və Kütahya Dumlupınar Universiteti
Alan: Sosial, bəşəri və iqtisadi bilimler

irds-center.com | irdscenter | irds.center | turancongress.2026@gmail.com

TURAN-2026
TÜRK DÜNYASI DÜNƏN, BUGÜN VƏ SABAH

"TURAN" beynəlxalq elmi konfransı
Keçirmə tarixi və saati: 14.02.2026 11:00
ZOOM vasitəsi ilə
Azərbaycan, Türk, Rus və İngiliz dillərində
Tərəfdaş universitetlər: Azərbaycan Universiteti, Azərbaycan
Diller Universiteti və Kütahya Dumlupınar Universiteti
İstiqamət: Sosial-humanitar və iqtisadi elmlər

irds-center.com | irdscenter | irds.center | turancongress.2026@gmail.com

TURAN-2026
The Turkish World Yesterday, Today and Tomorrow

III TURAN International Scientific Conference
Date and time: 14 February 2026, 11:00
ZOOM
Languages: Azerbaijani, Turkish, Russian, and English
Partner universities: Azerbaijan University, Azerbaijan University of Languages, and Kütahya Dumlupınar University
Field: Social-humanities, and Economic Sciences

irds-center.com | irdscenter | irds.center | turancongress.2026@gmail.com

ТУРАН-2026
Турецкий Мир Вчера, Сегодня и Завтра

Международная Научная Конференция
III ТУРАН
Дата и время проведения: 14.02.2026, 11:00
ZOOM
Языки проведения: Азербайджанский, Турецкий, Русский и Английский
Партнёрские университеты: Азербайджанский Университет, Азербайджанский Университет Языков и Университет Кютахья Думлупинар
Направление: Социально-гуманитарные и Экономические науки

irds-center.com | irdscenter | irds.center | turancongress.2026@gmail.com

İÇİNDEKİLER / TABLE OF CONTENTS

SEMPOZYUM BİLGİSİ.....	VI
KONGRE PROGRAMI – CONGRESS PROGRAM	X
GÖREVLENDİRME BELGESİ / DOCUMENT OF APPOINTMENT	XIV
KONGRE GÖRÜNTÜLERİ / CONGRESS IMAGES	XVI
Afet Yönetiminin Önemi: Türkiye’de 2023 Depremleri Örneği Üzerine Bir Değerlendirme.....	1
	Vedat YILMAZ
	Mehmet MECEK
A Study on the Procedure and Operation of Commitment in Administrative Law	23
	Yıldız ATMACA
Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Toplum Yapısının Dönüşümü Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme	31
	Maşite GÖÇ
	Yıldız ATMACA
Döngüsel Ekonomi Çerçevesinde Endüstriyel Simbiyoz: Türkiye Kamu Politikaları Üzerine Bütüncül Teşvik Tasarımı Önerisi	45
	Yasemin KARABULUT
Türkiye’de Siyasi Partilere Güven: 1996-2018 Dünya Değerler Araştırması Dalgalarının Değerlendirilmesi	63
	Umut Turgut YILDIRIM
How Does Economic Growth Affect Environmental Quality?	83
	Sevgi SÜMERLİ SARIGÜL
	Murat ÇETİN
Does Ict Improve Environmental Quality in Qatar?	93
	Sevgi SÜMERLİ SARIGÜL
	Murat ÇETİN
Türkiye’nin Afrika Politikasında Kamu Diplomasisi ve İnsani Yardım Stratejisi	103
	Serkan GÜNDOĞDU

Meslek Gruplarına Göre Dijital Yakınsama ve Siyasal İletişimin Toplumsal Yayılımı: Türkiye’de İnternet Kullanımının Dönüşümü (2013–2025) 117

Naile ERDEM

İç Savaş Koşullarında Halkın Anayasa Yapma İktidarı: Suriye Örneğinde Kurucu İktidarın Meşruiyet Sorunu 131

Naile ERDEM

Excessive Meaning-Loading Behavior in Organizations: The Mediating Role of Perceived Work Pressure and its Effect on Burnout 145

Mustafa Cihan YARALI

Tarık KARAMOLLA

Dijitalleşmenin İnsan Kaynakları Yönetimindeki Etkisi: Algoritmik Karar Verme ve Örgütsel Adalet Üzerine Bir Literatür Taraması 157

Tarık KARAMOLLA

Mustafa Cihan YARALI

Çocuklu Ailelerin AVM Ortamında Çocuklarını Sosyotelizme Maruz Bırakması Üzerine Nitel Bir Araştırma: “Yaramazlık Yapma, Ekranı Bak” 171

Mehmet Akif ÇAKIRER

Turizm Sektöründe Niş Pazarlama Yaklaşımı ve Afyonkarahisar’da Uygulanabilirliğine Yönelik Bir Değerlendirme 191

Mehmet Akif ÇAKIRER

Mustafa SANDIKÇI

Yapay Zekâ, Büyük Veri ve Politik Tüketici Davranışı: Kültürler Arası Pazarlama Stratejilerinin Evrimi 209

Kürşad ÖZKAYNAR

Önder Kürşat SARITEPE

Economic Dimensions of Defense Expenditures and the Defense Industry: A Comparative Analysis of Türkiye and the United States 235

Kutay İŞLER

The Impact of Chemical Certification Processes on Company Entry and Exit in the Defense Industry 251

Yusuf SICAK

Kutay İŞLER

Geleneksel Mutfak Araç ve Gereçleri Üzerine Bir Araştırma 273

Sezer KILIÇ

Hülya MUTLU

Afyonkarahisar Yöresel Ürünleriyle Yenilikçi Bir Reçete Geliştirme Çalışması 287

Sezer KILIÇ

Hülya MUTLU

E-Devlet ve Dijital Başvuru Süreçlerinde KDK'nın Yeni Rolü: Teknolojinin Kurumsal Etkinlik Üzerindeki Artan Etkisi 299

Handan BOYALI

Weberyen Bürokrasi Modelinin Günümüz Kamu Yönetimindeki Geçerliliği..... 319

Handan BOYALI

Oyunlaştırma Mı, Sömürgeleştirme Mi? Çalışma Hayatında Hedonizmin Karanlık Yüzü 333

Gülnaz KILIÇ ÖZKAYNAR

Kevser Hülya YURDAKUL

Dijital Eğitim İçeriklerinde Yapay Zekâ Temelli Üretim Süreçleri..... 351

Fatma TOPUZ ERYÜRÜK

Sosyal Medya İçerik Üreticilerinin Yapay Zekâ Adaptasyonu 359

Fatma TOPUZ ERYÜRÜK

Modern Site Konutlarında Yaşam: Kentsel, Toplumsal ve Yönetişimsel Boyutlarıyla Bir Değerlendirme 367

Ayhan ÇETİN

Gastronomi Bölümü Öğrencilerinin Eliminasyon Diyeti Hakkındaki Bilgi Düzeyleri 385

Beyza Nur YEĞEN

Asilhan Semih MUTLU

Ortak Kimlikten Bölgesel Politikaya: Türk Dünyasında Kültürel ve Kurumsal Yakınlaşma..... 407

Zeynep TOPBAŞ

Hüsamettin İNAÇ

Türkiye'nin Afganistan'daki İnsani Diplomasi Faaliyetleri..... 417

Abdullah Omid MADADİ

XIX Əsrdə Azərbaycanda İpəkçiliyin İnkişaf Mərhələləri Və Onun Sosial - İqtisadi Nəticələri..... 435

Afiq NADIROV

Bənövşə MƏMMƏDZADƏ

Irevan Region in the European Sources Dated to 17th-19th Centuries	443
Ali BABAZADE	
Çağdaş Qlobal Tendensiyalar və Azərbaycan	455
Asif BAYRAMOV	
Türk Devletleri Örgütü ve Bölgesel Jeopolitik Üzerindeki Etkisi.....	465
Aymene HADJI	
Mohamad ISMAIL	
Türk Dünyasında Dilin Rolü ve Linguistik Dinamikler: Turan Devletleri Bağlamında Linguistik Yakınlık	483
Ayten İBRAHIMOVA	
Взаимоотношение Между Государством И Обществом В Конфликтных Ситуациях.....	489
Бабаева Зульфия Гасан кызы	
(Babaeva Zulfiya HASANOVNA)	
Баширова Гюли Латиф кызы	
(Beşirova Guli LATİFOVNA)	
A Neo-Realist Analysis of Russia’s Geopolitical Weakening Following the Collapse of the Assad Regime	505
Bayram ƏLİYEV	
Akdeniz Havzasında Kaybolmuş Türk Kültürü.....	513
Çingiz GARAŞARLI	
Динамика Интеграционных Процессов В Организации Тюркских Государств: Взаимодействие Культуры, Политики И Экономики	519
Динара АППАСОВА	
(Dinara APPASOVA)	
Ziya Gökalp’ın Dil Düşüncesinde Gramerin Millileştirilmesi.....	535
Efsane GULİYEVA	
Культурная Дипломатия Азербайджана: Значение И Перспективы.....	543
Ализаде Эльдар Фуад оглы	
Eldar ALIZADE	

Türk Dünyası Perspektifiyle Orta Asya ve Kafkasya’da Enerji, Kimlik ve Bölgesel Dinamikler..... 555

Eren AKKOÇ

The Educational Trickster: A Comparative Analysis of Character Formation Through Folktales in English and Uzbek Pedagogical Traditions 565

Eshboyeva Dilshoda UTKIROVNA

Şah İsmayil Xətai Əlyazmalarının Dünya Miqyasında Yayılma Areali 571

Günel QULIYEVA

Orta Asya ve Kafkasya’da Türk Dünyasının Güncel Meseleleri: Enerji Güvenliği, Kimlik Politikaları ve Bölgesel Jeopolitik Konum..... 585

Hüsamettin İNAÇ

Rahman AGHAZADA

Müasir Dövrə Regionun İqtisadi Sabitliyinin Müasir Üsulları 593

Hüseyn BAĞIRSOYLU

Əbülbəkir MOLLAOĞLU

Динамика Риска Финансового Пузыря На Рынке Жилья Узбекистана В 2020–2025 Годах: Анализ Разрыва Между Рыночными И Фундаментальными Ценами..... 601

Ботиров Исломбек Улуғбек ўғли

(İslambek BOTIROV)

Türk Dünyasının Jeopolitik Geleceği: Enerji Güvenliği, Kimlik Siyaseti ve Bölgesel Entegrasyon..... 611

Javid SULTANOV

Süni İntellektin Jurnalistikaya Təsiri və Medianin Gələcəyi..... 621

Kənan NOVRUZOV

Международный Опыт Повышения Эффективности Управления Активами Коммерческих Банков..... 629

Kholmuradov Musurmon AVLAKULOVICH

Regional Təşkilatların Beynəlxalq Münasibətlərin İdarə Edilməsində Rolu 637

Ləman QOCAYEVA

Qafqaz Albaniyasının Xristian Mədəni İrsinin Qorunması və “Böyük Ermənistan” Konsepsiyası..... 645

Məhbubə ƏLİYEVA

The Lost Turks of Hindukush.....	657
Muhammad RUMI	
Okul Öncəsi Dönəmdə İki Dillilik və Konuşma Gelişimi: Türk və Rus Aileleri Örneğinde.....	667
Naime HAMIDOVA	
Azərbaycanda Minimum Əməkhaqqı Artımının Məşğulluq Səviyyəsinə Təsiri: Sosial-İqtisadi Analiz	673
Natiq Hikmət SEYFULLAZADƏ	
Azadə Rüstəmovanın Tədqiqatlarında Xaqani Şirvani Yaradıcılığı	679
Nərmən RZAYEVA	
Dijital Küreselleşmə Çağında Türk Halklarının Dili, Kültürü və Kimliyi: Dilbilimsel ve Kültürel Boyutlar	687
Nushaba Elbrus ALLAHVERDİYEVA	
Postmünaqişə Dövründə Gürcüstan – Rusiya Münasibətləri.....	695
Qabil ƏLİYEV	
African American Literature as a Formative Force in Twentieth-Century American Literary Discourse.....	707
Ozoda RAHMONOVA	
Cəbrayıl (Karyagin) Qəzasında Etno-Demoqrafik Vəziyyət: XIX Əsrin Sonu – XX Əsrin Əvvəlləri.....	719
Rəna ƏSƏDOVA	
Vətən Müharibəsindən Sonra Azərbaycanda Siyasi Şüurun Yenidən Formallaşması: Lider Nitqinin Təsiri	733
Ruqiyyə NAĞİYEVA	
İkinci Qarabağ Müharibəsindən Sonra Azərbaycan–Özbəkistan Münasibətlərinə Nəzəri-Konseptual Yanaşma Və Bunun Digər Türk Dövlətlərinə Təsiri.....	741
Samir HÜMBƏTOV	
Elnur PAŞA	
Linguostylistic Analysis of Certain Stylistic Figures in Karakalpak Essays.....	753
Saparbek MİRZABAEV	
Müasir Türk Dünyasında Etnosiyasi Proseslər (Tarixi Ekskurs).....	763
Səidə QULİYEVA	

Cizzak Edebî Muhitinin Türk Dünyasıyla Ortak Yönleri	779
Shaxlo HOSHIMOVA	
Levenshtein Mesafesi Kullanılarak Özbekçede Otomatik Yazım Hatası Düzeltimi İçin Hesaplamalı Bir Model.....	787
Shohjahon SOBIROV	
Nazira SOBIROVA	
Zarnigor SOBIROVA	
Postmodernism and its Theoretical-Artistic Interpretation in Contemporary Literature	811
Sodikova Bakhtigul IBODULLAYEVNA	
Müasir Təhlükəsizlik Sisteminin Yenidən Qurulmasında Azərbaycanın Regional və Qlobal Siyasətə Verdiyi Təhfələr.....	819
Təbrizə BAĞIROVA	
Macroeconomic Transmission Channels of Renewable Energy Investments in Azerbaijan.....	833
Tələt ƏLİZADƏ	
Онто-Психологическая Ценность Ребёнка Для Родителя Как Фактор Поддержания Психологической Устойчивости В Жизненных Кризисах	839
Убайдуллаева Камолахон Нумановна	
(Ubaidullaeva Kamolakhon NUMANOVNA)	
Kulturologiya və Müasir Düşüncə.....	851
Vəfa XANOĞLAN	
Financial Strategies for the Sustainable Development of Startup Enterprises	859
Yadulla ZEYNALOV	
Comparative Analysis of the Soft Power of Pakistan and Azerbaijan in the Global Soft Power Index of 2026: Analyzing Similarities, Challenges, and Policy Options	875
Zahid YAQUB	
Shaista TABASSUM	
Dini-Ideoloji Müstəvidə Səfəvi-Osmanlı Münasibətləri (XVI Əsr)	897
Zamin ƏLİYEV	
Elçin ZAMANLI	
The Mechanism of the Influence of Gender Attitudes on Family Formation	905
Zulaykh SATTOROVA	

Afet Yönetiminin Önemi: Türkiye’de 2023 Depremleri Örneği Üzerine Bir Değerlendirme

Vedat YILMAZ¹

Mehmet MECEK²

Özet

Çalışmanın konusu, 2023 yılında Türkiye’de gerçekleşen Şubat Depremleri üzerinden afet yönetiminin önemine dikkat çekmektir. Makalenin hazırlanma amacı, bir deprem bölgesi içinde yer alan ve başta depremler olmak üzere muhtelif afetlere maruz kalan Türkiye’deki afet yönetimi gelişim sürecinin analiz edilerek geleceğine yönelik öneriler geliştirmektir. Çalışmanın hayata geçirilmesinde literatür taraması ve mevzuat analizi yapılmıştır. Afet yönetiminin Türkiye’de geçirdiği tarihsel gelişim ana hatları ile ele alınmıştır. Afet ve afet yönetiminin kavramsal yapısı ile yönetim süreçleri hakkında bilgiler verilmiştir. 2023 yılında Kahramanmaraş merkezli olarak gerçekleşen büyük deprem özelinde afet yönetimine esas genel değerlendirmeler yapılmıştır. Özellikle süreç içerisinde elde edilen başarılar ile ortaya çıkan olumsuzluklar karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir. Çalışma sonunda afet yönetimi konusunda bazı önemli başarıların elde edildiği, bununla birlikte hazırlık ve koordinasyon süreçlerinde ciddi sorunlar yaşandığı tespit edilmiştir. Merkez-yerel ve merkez-stk ilişkilerinde bazı yeni hukuki düzenlemelerin yapılması gerektiği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Şubat 2023 Depremleri, Afet, Afet Yönetimi, Türkiye.

¹ Prof. Dr., Malatya Turgut Özal Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, ORCID: 0000-0003-4624 9824, vedatyilmaz1977@gmail.com

² Öğr. Gör., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Emirdağ MYO, ORCID: 0000-0001-7173-8254, meceklife@gmail.com

The Importance of Disaster Management: An Evaluation Based on the 2023 Earthquakes in Türkiye

Abstract

This study focuses on highlighting the importance of disaster management through the lens of the February 2023 earthquakes in Turkey. The aim of the article is to analyze the development process of disaster management in Turkey, a country located in an earthquake zone and exposed to various disasters, primarily earthquakes, and to develop recommendations for its future. Literature review and legislative analysis were conducted to prepare the study. The historical development of disaster management in Turkey is outlined. Information is provided on the conceptual structure of disaster and disaster management, as well as their management processes. General assessments of disaster management are made specifically in the context of the major earthquake centered in Kahramanmaraş in 2023. In particular, successes achieved and negative outcomes are compared. The study concludes that while some significant successes have been achieved in disaster management, serious problems have been experienced in preparation and coordination processes. It is concluded that some new legal regulations are needed regarding central-local and central-NGO relations.

Keywords: February 2023 Earthquakes, Disaster, Disaster Management, Türkiye.

1. GİRİŞ

İnsanlık tarihi ile eşdeğer bir geçmişe sahip olan afetler, ortaya koyduğu büyük yıkıcı etkiler nedeniyle insanların ve toplumların önemli bir sorunudur. Bu sorunun çok büyük ölçekli olması, mevcut şartlar altında kontrol altında tutulamaması, bazı zararlarının telafi edilememesi ve toplumsal yaşamı durdurması/yavaşlatması nedeniyle bireysellikten tamamen uzak olup, kolektif bir yönetimi zorunlu kılmaktadır. Bu nedenle de afetlere karşı hazırlı olmak, afet esnasında/sonrasında afetin yıkıcı etkilerine karşı mücadele etmek ve bu olumsuzlukları etkilerini minimize ederek olağan yaşam şartlarına geri dönülmesi için ideal bir afete yönetimine ihtiyaç duyulmaktadır.

Etkin ve etkili bir afet yönetiminden bahsetmeden önce bu kavramın temel bileşenleri olan “afet” ve “yönetim” terimlerine değinmek yararlı olacaktır. Sosyal bilimlerde genel olarak multidisipliner terimlerin evrensel ölçekte genel bir tanımına rastlamak oldukça zordur. Çünkü her bilim dalı ilgili kavramı kendi

inceleme amaçlarına ve bilimsel araçlarına göre tanımlamaktadırlar. Bu nedenle de birden çok kavramlaştırma ile karşılaşılmalıdır. Bununla birlikte afet kelimesinin tanımlanmasında, genellikle birbirine yakın kavramlaştırmaların yapıldığına şahit olunmaktadır.

Birleşmiş Milletler (UN, 1992:27) afet kavramını “*insanlar için can, fiziksel, ekonomik ve sosyal kayıplara neden olan, normal yaşamı durdurarak veya kesintiye uğratarak toplumları etkileyen ve yerel imkânlar ile baş edilemeyen her türlü doğal, teknolojik veya insan kaynaklı olaylar*” olarak tanımlamıştır. Birleşmiş Milletlerin (BM) hazırlamış olduğu “*Uluslararası Doğal Afetleri Azaltma Stratejisi (UNISDR)*” çerçevesinde de afet kavramı benzer bir içerikte “*yaygın insani, maddi, ekonomik veya çevresel kayıpları içeren bir topluluğun veya bir toplumun işleyişinde ciddi bir bozulma ve etkilenen topluluğun veya toplumun kendi kaynaklarını kullanarak başa çıkma becerisini aşan etkilerdir*” şeklinde kavramlaştırılmıştır (UNISDR, 2009:9).

Türkiye’de yapılan afet tanımlamalarında de benzer bir içerik ve kapsam ile karşılaşılmalıdır. Örneğin Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı (AFAD) afet kavramını “*toplumun tamamı veya belli kesimleri için fiziksel, ekonomik ve sosyal kayıplar doğuran, normal hayatı ve insan faaliyetlerini durduran veya kesintiye uğratan, etkilenen toplumun baş etme kapasitesini yeterli olmadığı doğa, teknoloji ve insan kaynaklı olay*”, olarak tanımlamıştır (AFAD, 2014a). Birbiri ile neredeyse aynı olan bu tanımlardan yola çıkarak afetin asli unsurlarını yani temel özelliklerini şu şekilde belirleyebiliriz;

- Afetlerin kaynağı doğa olayları ya da insan etkisidir. Deprem, heyelan, kaya düşmesi, çığ, sel, volkanik patlama, kasırga vd. olaylar doğa kaynaklı afetlerdir. İnsan kaynaklı patlamalar, yangınlar, taşkınlar vd. olaylar ise insan kaynaklı afetler olarak karşımıza çıkar. Yangın gibi bazı afetler ise karma niteliğe sahiptir. Daha açıklayıcı bir ifade ile hem insan kaynaklı hem de doğa kaynaklı olarak ortaya çıkabilirler.
- Her olay, bir afet değildir. Afet için meydana gelen olayın insanlara ve yaşadığı alanlara zarar vermesi ve fiziksel/maddi kayıplara neden olması gerekmektedir. Dolayısıyla bu ölçekte bir etkiye sahip olmayan olaylar afet olarak tanımlanamaz.
- Afetler ani olarak ortaya çıkar. Bazı afetlerin taşıdığı risk nedeniyle meydana gelme olasılığı önceden tahmin edilir olsa da meydana geleceği zaman, ortaya çıkaracağı zararlar ve meydana gelme şekli kesin olarak bilinmez.
- Afetlerin olumsuz sonuçları çok yönlüdür. Fiziksel (*can - çevresel*), ekonomik (*mal - kazanç*), sosyokültürel (*yaşam kalitesi - sosyal*)

ilişkiler/aktiviteler), siyasal (*dış baskı – siyasi istikrarsızlık*) vd. unsurlar açısından birçok olumsuzluklar oluşturur.

- Afet nedeniyle insan faaliyetleri kesintiye uğrar ya da durma noktasına gelir. Bu nedenle afetın meydana geldiği coğrafi alanda olağan bir yaşam akışı mümkün değildir. Daha açıklayıcı bir ifadeyle, afetın gerçekleştiği yerler kendi imkanları ve kaynakları ile afetın olumsuz etkileri ile başa çıkamazlar. Bu durum, dışarıdan acil ve etkili bir destek alınmayı zorunlu kılar.

Yukarıda belirtilen tanımların yanı sıra akademik yazında yapılan kavramlaştırmalarda da genellikle yukarıda tespit edilen özellikler ön plana çıkarılmaktadır. Bu nedenle kapsamlı bir afet tanımı için yukarıda belirtilen unsurların kullanılması gerekmektedir. Bu özelliklerden hareketle afeti kısaca şu şekilde tanımlayabiliriz;

“Doğa olayları ve/veya insan etkisi sonucunda belirli bir coğrafi alanda aniden ortaya çıkan, başta can/mal kaybı olmak üzere büyük ölçekli zararlara neden olan, toplumsal hayatın fiziksel – sosyoekonomik akışını durduran ya da kesintiye uğratan, normalleşme için dış kaynak ve yardımlara ihtiyaç bırakan büyük ölçekli yıkıcı olaylardır”

Afet yönetimini terimini oluşturan diğer alt kavram ise yönetimdir. Yönetim unsuru insanlık tarihi ile eşdeğer bir geçmişe sahiptir. Bununla birlikte yönetimin modern anlamda bir bilim haline gelmesi ve tanımlanması ise yakın dönemlidir. Multidisipliner bir kavram olması nedeniyle yönetim kavramının evrensel ve genel geçerli ortak bir tanımını yapmak oldukça zordur. Mecek ve Kocakula Yıldırım (2020:1419) tarafından yönetim (idare) kavramının detaylı bir analizi yapılarak ve yönetim ile ilgili akademik yazında yapılan tanımlardan da yararlanarak yönetimin özellikleri, ifade ettiği olgular, kapsamı ve tarihsel dönüşümü esas alındığında yönetim kavramını aşağıdaki gibi tanımlamışlardır;

"Tarihsel koşullar içerisinde kurucu ilkesi ekonomi olan, bu nedenle de yapısal (örgütsel) ve işlevsel (fonksiyonel) türü ayırt etmemeksizin belirli amaçlar doğrultusunda bir araya gelmiş insanların mevcut kaynaklar (emek, girişimci, hammadde, demirbaş, sermaye, bilgi, yer, zaman vd.) ile elde edilecek çıktılar (mal, hizmet, olgu, karar, politika vd.) üzerinde en düşük maliyet ile en uygun fayda dengesini kurmaya ve sürdürmeye çalışan, çoklu güç dengelerinin etkide bulunduğu dinamik bir süreç ve bu süreç içerisindeki eylemler (faaliyetler) ile bunların işbirliği içerisinde, etkin, verimli, uyumlu ve koordineli bir şekilde gerçekleştirdiği organik yapı ve sistemdir"

Afet yönetimi, afet olayları öncesindeki hazırlık süreçlerini, afet esnasındaki acil müdahale ve yönetim süreçleri ile sonraki dönemdeki iyileştirme süreçlerini kapsamaktadır. Başta deprem bölgesi olması ve muhtelif afetlere maruz kalması nedeniyle Türkiye’de afet yönetimi ile ilgili çalışmalar büyük bir öneme sahiptir. Dolayısıyla bu kapsamda yapılan her bilimsel çalışma literatüre katkılar sağlayacaktır.

Çalışmada, genel olarak depremler, özelde ise 2023 yılında gerçekleşen Kahramanmaraş merkezli depremler odak nokta olarak ele alınmıştır. Deprem, afet türlerinin gerçekleşme sayılarına göre %18 oranla heyelandan sonra gelmesine rağmen toplam afetzedelerin sayılarına göre bakıldığında %55 oran ile ilk sırada yer almaktadır. İkinci olan ve depremi takip eden heyelandan zarar gören kişi (afetzedede) oranı %21’dir (Gökçe vd., 2008).

Bu çalışmada 06 Şubat 2023 tarihinde Kahramanmaraş iline bağlı olan merkez üssü Elbistan ve Pazarcık olan aynı gün gerçekleşen iki büyük deprem sonrasında iyi bir afet yönetiminin gerekliliği konusunu gündeme getirerek afet yönetiminin önemi hakkında bilgilendirmeler yapmaktadır. Yaşanan 2023 Şubat depremlerinde en fazla zarar gören Kahramanmaraş, Hatay, Malatya ve Adıyaman illerinin yanında Adana, Gaziantep, Diyarbakır, Elazığ, Kilis, Şanlıurfa ve Osmaniye olmak üzere toplamda on bir il zarar görmüş ve on binlerce insanın yaşamının sonlanmasına neden olmuştur. 11 ilde can ve mal kayıplarına neden olan 2023 Şubat depremleri ülke tarihinin en yıkıcı afetleri arasında yer almaktadır. Yaşanan bu denli büyük bir afet sonrasında iyi bir afet yönetimine ihtiyaç olduğu kaçınılmazdır. Afet yönetiminin önemine dikkat çeken bu çalışmada afet ve afet yönetimi kavramları, afet yönetiminin aşamaları ve 2023 Şubat depremlerinde afet yönetimi hakkında bilgiler verilerek değerlendirme ve önerilerde bulunulmuştur. Çalışmada afet yönetiminin öneminin, 2023 depremleri üzerinden gerçekleştirilmesinin üç temel nedeni bulunmaktadır. Bunlardan ilki, afet yönetimi konusunda yaşanan reform ve uygulamaların genellikle depremler sonrasında gerçekleştirilmesidir. Özellikle 1999 ve 2023 yılı depremleri bu konuda önemli bir role sahip olmuşlardır. İkinci neden ise boyutunun çok büyük olması edeniyile detaylı bir inceleme ve analiz yapma imkânı sunmasıdır. Sonuncu neden ise çok daha yakın tarihli olmasıdır. Olumsuz etkileri ve süreç yönetimi halen devam ettiği için bir inceleme sahası olma özelliğine sahiptir. Bu çalışma, benzer çalışmalardan farklı olarak genel bir değerlendirme yapma amacı gütmektedir. Bir literatür ve politika özeti oluşturarak sonraki çalışmalara ve uygulamaları veri oluşturmayı amaçlamaktadır. Bu açıdan literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

2. AFET, AFET YÖNETİMİ VE AFET YÖNETİMİNİN AŞAMALARI

Afet, toplumların normal yaşamlarını engelleyen şiddetine göre önemli düzeyde can ve mal kayıplarına neden olan önceden tahmin edilmesi güç olan olaylardır. Afet beklenmedik bir zamanda meydana gelen farklı türde krizlerin yaşanmasına neden olan can ve mal kayıplarının yanında sosyal ekonomik ve psikolojik anlamda insanlar üzerinde hasarlar bırakabilen istenmeyen olaylardır. Afetler doğal ve insan kaynaklı olmak üzere iki türlü ortaya çıkabilmektedir. Doğal kaynaklı olarak ortaya çıkan afet türleri; deprem, heyelan, sel, volkanik patlamalar, kasırga ve tsunami gibi olaylardır. İnsan kaynaklı olarak ortaya çıkan afetler ise kimyasal patlamalar, endüstriyel kazalar, nükleer santrallerde oluşan patlamalar, yakıt tankerlerinin patlaması, ormanlarda meydana gelen yangınlar, kimyasal silahların kullanımı sonrasında ortaya çıkan olaylardır. Her iki afet türü de insanların yaşamlarını olumsuz yönde etkileyerek can ve mal kayıplarına neden olabilmektedir.

Afetler; herhangi bir toplumun tehdit altında olduğu, mevcut olanaklarla müdahalenin yeterli olmadığı, ulusal tüm kaynakların acil bir şekilde seferber edilmesi gerektiği, önemli seviyede can ve mal kayıplarına sebebiyet veren ani olarak gelişen durumlardır (Drabek, 1996:2-3). Afetler aynı zamanda insanların yaşamlarında kesintiler oluşturmakla beraber sosyo-ekonomik ve fiziksel zararları olabilen insanların hazırlıksız bir şekilde bir anda ortaya çıkabilen olaylar olması nedeniyle hızlı bir şekilde müdahale istemektedir (Yılmaz, 2021:242). Afetlere mücadelede etkin olunması için iyi bir afet yönetimine ihtiyaç duyulmaktadır.

Afet yönetimi, afet sonrasında ortaya çıkabilecek olayların önlenmesi veya zararların minimize edilmesi amacıyla afetlerde acil durumlara hazırlık ve afetlerin olası zarar ya da risklerinin minimum bir seviyeye indirgemekle birlikte afet ya da acil durum sonrasında müdahale edilmesi ve iyileştirme benzerindeki faaliyetlerde yapılmasını gerektiren işlerin toplumun tamamını kapsayacak şekilde planlanma, koordine, yönlendirilme, desteklenmesi, gerek duyulan mevzuat ve kurumsal yapıların oluşturulması veya revize edilmesi ayrıca etkin, hızlı ve verimli bir uygulamanın sağlanabilmesi için mevcut tüm kurum ve kuruluşlarla kaynakların bu ortak amaç doğrultusunda yönetilmesi süreci olarak ifade edilmektedir (Kadıoğlu, 2008:7-8). Afet yönetimi doğal veya insan kaynaklı ortaya çıkan afetler nedeniyle can ve mal kayıplarının yaşanmasının engellenmesi, mücadele edilmesi ve bu bağlamda gerekli olan plan ve programların geliştirilmesi ve yerine getirilmesi sürecidir (Sylves, 1996:42). Diğer bir ifadeyle afet yönetimi, toplumların, güvenli bir ortamda yaşamlarını devam ettirmelerini zorlaştıran veya yok eden sorunlu alan ve konuların belirlenmesi; doğal, sosyal, beşeri ve politik durumların kontrol edilmesi; akılcı

plan, politika və yöntemlerin geliştirilmesi; karar alıcı ve uygulayıcıların eğitimleriyle beraber en ince ayrıntıya kadar hesaba katılarak yönlendirilmesi, farkındalığın oluşturulması ve bir kültür olarak benimsetilmesi ile alakalı yönetimde planlamadan kontrole kadarki bütün süreci içeren merkezi olarak kamu yönetiminin olduğu, disiplinler arası bir faaliyettir (Toprak Karaman, 2017:15-16). Son olarak afet yönetimi, afetlerin etkilerini en az düzeye indirmek amacıyla yapılan planlama, organizasyon ve uygulamaların toplamıdır. Afet yönetiminin genel olarak dört temel aşamadan oluşmaktadır. Bu aşamalar;

- 1- Zarar Azaltma
- 2- Hazırlık
- 3- Müdahale
- 4- İyileştirme

Afet yönetiminde yukarıda belirtilen aşamalar birbirleri ile ilişkili olup etkili bir afet yönetimi sürecinde doğru ve zamanında uygulanması önem arz etmektedir. Bu aşamaların kısa ele alınması yararlı olacaktır.

2.1. Zarar Azaltma Aşaması

Afet yönetiminin aşamalarından birincisi zarar azaltma faaliyetleridir. Zarar azaltma faaliyeti ile afet ortaya çıkmadan önce önlemler alınarak olası zararların önemli düzeyde azaltılmasını sağlar. Afet riskinin fazla olduğu ülkelerde şehir planlaması, yapı güvenliği ve altyapı düzenlemeleri büyük ölçüde önem arz etmektedir. Dolayısıyla zarar azaltma aşamasında ihtiyaç duyulan önlemlerin alınması ile beraber olası bir afet karşısında can ve mal kayıplarının en az ölçüde yaşanacağı hatta hiç yaşanmayacağı bir kayıp ile afet süreci bertaraf edilebilir.

Afet sürecinde zararların azaltılmasına yönelik tedbirlerin alınması için izlenmesi gereken en etkili yöntem afet olayı meydana gelmeden önce riskin azaltılmasına yönelik faaliyetlerin gerçekleştirilmesi ve uygulamaya geçirilmesidir. Zarar azaltma konusunda da öncelikli olarak var olan kent planlaması sürecinde tehlike arz eden yerleşim yerlerinin tespit edilerek risk haritasının oluşturulması önemli bir konudur (Genç, 2007:201). Zarar azaltma aşamasında yapılan faaliyetler konusunda öne çıkan bilgiler şunlardır (Kadıoğlu, 2008:11);

- Yerleşim yerlerinde bulunan kurum ve kuruluşların risk haritalarının çıkarılması,
- Afet kaynaklı zararların azaltılması amacı ile var olan teşvik ve kaynakların belirlenmesi,

- Etki analizi ve olası kayıpların tespit edilmesine ilişkin hazırlıkların yapılması,
- Olası afetlere yönelik tatbikatların yapılarak ihtiyaç duyulan çözüm yollarının aranması,
- Afetlere yönelik kısa, orta ve uzun vadeli zarar azaltma programlarının hazırlanması,
- Mevcut olan zarar azaltma önlemlerinin yeniden gözden geçirilmesi,
- Topluların afet öncesinde korunmasına yönelik erken uyarı sistemlerinin oluşturulması,
- Toplular ile farklı kurum ve kuruluşlar arasında hazırlık ve programlar ile ilgili koordinasyonun sağlanması,
- Topluların afet bilinçlerini artırmaya yönelik faaliyetlerin gerçekleştirilmesi,
- Riskli kabul edilen yerleşim alanlarında oluşabilecek zararlardan insanların korunması amacıyla ihtiyaç duyulan önlemler konusunda doğru ve sürekli olarak bilgilendirilmesi,
- Afet gözlem şebekeleri, erken uyarı ve kontrol sistemlerinin kurularak geliştirilmesi gerekmektedir.

Yukarıda belirtilen zarar azaltma faaliyetlerinde fayda sağlanması için uygulanabilir olması ve olası risklere karşı koruyuculuğunun bulunması gerekmektedir. Bir bütünlük göstermeyen ve geçici nitelikteki çözümler hem maddi hem de zaman kaybına neden olacak ve muhtemelen önemli ölçüde ekonomik bedeller ödenmesine sebebiyet verecektir (Güler, 2008:36). Zarar azaltma aşamasının gereklerinin yerine getirilmesi ile birlikte önemli ölçüde olası can ve mal kayıpları azalacak ya da yaşanmayacaktır.

2.2. Hazırlık Aşaması

Afet yönetiminin aşamaları arasında ikinci sırada bulunan hazırlık aşaması afetlere karşı zamanlı hızlı ve etkili bir şekilde müdahale edilmesi maksadıyla afet öncesinde yapılması gereken plan, program, tatbikat, halkın bilinçlendirilmesine yönelik eğitimler, erken uyarı sistemlerinin kurulması, halkın afetlere karşı dirençli hale getirilmesi gibi faaliyetlerin sürdürülebilir ve devamlı olarak yürütülmesidir (AFAD, 2014b). Toplumun afetler konusunda bilinçlendirilerek olası afetlere karşı dirençli hale getirilmesi hazırlık aşamasının en önemli unsurlarından birisidir. İnsanların deprem esnasında nasıl hareket etmesi gerektiğinin farkında olması, toplanma alanlarını bilmesi, acil durum

çantası hazırlaması həyatı öneme sahiptir. Ayrıca yerel idarələr, kamu kurum ve kuruluşları ilə sivil toplum kuruluşlarının koordinəsinin sağlanması digər önəmli bir unsurdur.

Hazırlıq aşamasında, afət sonrasında görülən barınma, gıda və sağlıq gibi ihtiyaçlar için gerekli olan depolama ve dağıtım işlerinin yapılması amacıyla dağıtım merkezlerinin belirlenmesi ile tatbikatların yapılması önəmli bir konudur (Güler, 2004:8). Kamu veya özel sektörler afət yönetimi sürecinde görevlerin belirlenmiş olması önəm arz etmektedir. Digər taraftan belirlenmiş olan görevlerin icra edilmesi amacıyla gereksinim duyulan personel ve ekipmanların hazır hâle getirilmesi gerekmektedir. Bunlar ile beraber personelin eğitilmesi ve digər faaliyetlerin devamlı olarak güncellenmesi gerekmektedir (Kadioğlu, 2008:19). Hazırlık aşamasındaki faaliyetleri sadece afetlerin alarm zamanında uygulanan kısa vadeli faaliyetler olarak düşünülmemesi gerekmektedir. Hazırlık aşamasında evresinde yapılanlar, afət olaylarından sonra ortaya çıkacak üzücü tablonun azaltılması daha az kayıpla sürecin bertaraf edilmesi için hem kısa hem de uzun vadeli birçok faaliyetleri içerebilmektedir (Yılmaz, 2021:250). Hazırlık aşaması sürecindeki faaliyetlerin yapılması olası afetlerdeki afət yönetimi sürecinde can ve mal kayıplarının en aza indirilmesinde önəmli yere sahiptir.

2.3. Müdahale Aşaması

Afət yönetiminin müdahale aşaması, afət olayının ortaya çıkmasıyla başlayan birinci aşamayı oluşturmaktadır. Afət sırasında veya afət sonrasında çok sayıda insanın yaşamını kurtarma, yaralı olanların ilk ve acil olan tedavilerinin yapılmasını sağlama, barınma, güvenlik, yiyecek ve içecek ihtiyaçlarının karşılanması gibi çalışmaların bütününi içermektedir. Müdahale aşamasında yapılan faaliyetlerin tamamı ülke kaynaklarının en hızlı, etkili ve uygun yöntemler ile afət alanlarında kullanılmasını amaçlamasından dolayı koordinasyonun iyi olması önəmli bir konudur (Gökçe ve Tetik, 2012:28).

Afət yönetiminin üçüncü önəmli aşaması olan Müdahale aşamasında, merkezi ve yerel idariyelere önəmli görevler düşmektedir. Merkezi idariyenin Türkiye’de afət yönetimi sürecinde başrolü üstlendiği için afət sırasında veya hemen sonrası mümkün olduğunca en kısa zaman içerisinde kaynaklarını hızlı ve etkili bir şekilde çeşitli metotlarla afət alanlarına seferber ederek kurumlar arasındaki iş birliğini sağlaması ciddi bir öneme sahiptir. Afət yönetimi sürecinde müdahale aşamasında gerçekleştirilen faaliyetler özetle aşağıda sunulmuştur (Kadioğlu, 2008:23-24);

- Haber alma ile birlikte iletişim ve ulaşımın sağlanması,
- Arama-kurtarma faaliyetlerinin yapılması,

- İhtiyaçların belirlenmesi,
- İlk yardım faaliyetlerinin gerçekleştirilmesi,
- Tahliye işlemlerinin hızlı bir şekilde yapılması,
- Yaralıların tedavi edilmesi,
- Güvenliğin sağlanması,
- Geçici barınma yerlerinin oluşturulması,
- Gıda temininin sağlanması,
- Hasarlı yapıların tespit edilerek, tehlikeli yıkıntıların kaldırılması,
- Çevre sağlığının korunmasıdır.

2.4. İyileştirme Aşaması

Afet yönetimindeki son aşama olan iyileştirme aşaması afete maruz kalan toplumların yaşam koşullarının yeniden oluşturulması amacıyla olası afet risklerinin azaltılması, sistemli bir bilinçlendirme ve ihtiyaç duyulan faaliyetler için verilen kararlar ve çalışmaların tamamıdır. Afet sürecinde oluşan acil duruma ilişkin gerekli olan görevlerin yerine getirilmesinin ardından hızlı bir şekilde yerelde yaşayan insanların afet öncesindeki yaşamlarına kavuşturularak mümkün olduğunca hayatlarının normale dönmelerini sağlamaktır. Bu süreç yaşanan afetin büyüklüğüne göre birkaç yıl sürebilmektedir. (Gökçe ve Tetik, 2012:29). İyileştirme aşaması insanların sosyo-ekonomik ve psikolojik yaşamlarının normale döndürülmesi amacıyla yapılan faaliyetlerin tamamıdır. Bu aşamada hızlı bir şekilde insanların ihtiyaçları karşılanarak gerekli olan altyapı ve üst yapının oluşturulması gerekmektedir (Kadıoğlu, 2008: 28-29). Bu süreçte kentsel dönüşüm ile yeni kentler oluşturulabilmektedir.

Son olarak afet yönetiminin son aşaması olan iyileştirme aşaması insanların afet öncesindeki yaşamlarına dönebilmeleri için yapılan faaliyetlerin bütünüdür. Bu süreçte en azami sürede insanlar mağdur edilmeden eski yaşamlarına kavuşturulmasına yönelik merkezi ve yerel yönetimler ile tüm kamu kurum kuruluşları, sivil toplum kuruluşlarının koordineli bir şekilde çaba harcaması gerekmektedir. Ancak bu şekilde kısa sürede yeni binalar inşa edilecek, alt ve üst yapı yenilenecek ve ekonomik canlılık afet yaşanan yerleşim alanlarına yeniden kazandırılabilir. Şubat 2023 yılında Kahramanmaraş merkezli yaşanan depremler sonrasında kentlerde yeniden iyileştirme faaliyetleri hızlı bir şekilde başlatılmış ve depremde zarar gören insanlar için önce geçici barınma yerleri sonrasında da daimî barınma için yeni binalar inşa edilmiştir.

3. TÜRKİYE'DE 2023 ŞUBAT DEPREMLERİNDE AFET YÖNETİMİ

Türkiye'de afet ve risklerine yönelik yönetim süreçleri ve politika yaklaşımları; Cumhuriyet döneminden başlayarak günümüze kadar aşamalı bir yapılanma geçirmiş ve ülkenin modernleşme süreçleriyle birlikte şekillenerek günümüzdeki halini almıştır (Ak, 2022:432). Esasen ülke tarihi başta depremler olmak üzere birçok afetin yaşanmasına şahitlik etmiştir. Bununla birlikte modern anlamda afet yönetimi ve politikalarının hayata geçirilmesinde yakın zamana kadar profesyonel bir yapılanmaya gidilmediği görülmektedir. Daha doğrusu afet ile mücadele konusunda tarihsel süreçte birçok uygulama, mevzuat ve teşkilatlanmaya rastlanmış olsa da 2000'li yıllara kadar bunlar genel olarak çok dağınık ve istenilen verimlilikten oldukça uzak bir haldedir.

Türkiye'de devletin kuruluşundan 2000'li yıllara kadar afet yönetimi konusunda doğrudan - bütünsel bir yaklaşımla ve kapsayıcı bir teşkilatlanma ile hukuki düzenleme yapmak ve politikalar geliştirmek yerine, maruz kaldığı her doğa kaynaklı olaydan sonra, o olaya ilişkin özel bir kanunu yürürlüğe koyarak kısa vadeli ve ilgili olayın olumsuzluklarını gidermeye yönelik bir yaklaşım sergilendiği görülmektedir (AFAD, 2018:26; Ak, 2022:436).

Bu yaklaşım ve mevzuat hükümlerinden yola çıkarak Türkiye'de afet yönetimindeki genel amacın; afetlerden etkilenen kişilere doğrudan yardım edilmesi, ihtiyaçlarının acil bir şekilde giderilmesi ve ivedilikle iyileştirme çalışmalarının başlatılması şeklinde olduğu söylenebilir (Akay, 2010:107; AFAD, 2018:16). Bu amacın gerçekleştirilmesi kısa vadeli bir afet ile sınırlı olduğu için genel uygulamalar yerine anlık uygulamaları kapsamına almaktadır. Dolayısıyla böyle bir yaklaşım, genel ve kapsamlı bir afet yönetiminin gerçekleştirilmesine ve bu kapsamda politikalar oluşturulmasına engel teşkil edecektir.

Afet yönetimi konusunda mevcut olan olaylara özgü ve kısa vadeli yaklaşımlar genel bir mevzuatın ve teşkilatlanmanın etkin ve modern bir şekilde tesis edilmesini zorlaştırmıştır. Bu dönemde afetlere hazırlık süreçleri, hak ettiği değeri bulamamıştır. Afet yönetimi konusunda tesis edilmesi gereken görev ve sorumluluklar mevcut olay ve imkanlar ölçüsünde dağınık bir şekilde muhtelif kurumlar arasında paylaştırılmıştır. Bu durum, bütüncül bir şekilde gerçekleştirilmesi gereken süreç yönetimini dağınık bir yapıda gerçekleştirmek zorunda bırakmıştır.

Türkiye'de afet yönetimi konusunda modernleşme ve reform süreci açısından 1999 yılı Marmara Depremleri önemli bir yere sahiptir (Akay, 2010:107; Ekşi, 2016:76; AFAD, 2018:16). Bu depremler sonrasında mevzuatta güncellemeler yapılmış, kurumsal yapılarda modernleşme ve bütüncül politika geliştirme

süreçleri hız kazanmıştır. Bu dönemden önce Türkiye’de doğa olayları kaynaklı afetlerin önlenmesi ve neden olduğu zararların azaltılması kapsamında afet yönetimi mevzuatı ve uygulamaları üç temel döneme ayrılmaktadır.

İlk dönem; 1868 yılında “*Osmanlı Yaralı ve Hasta Askerlere Yardım Cemiyeti*” adıyla “*Hilal-i Ahmer (Türkiye Kızılay Derneği)*” kuruluş ve faaliyet sürecidir (Ak, 2022:436). Cemiyetin varlık nedeni, dolayısıyla da dönemin genel özelliği, afet nedeniyle meydana gelen zararların azaltılması ve zarara uğrayanlara acil yardım ulaştırılmasıdır (Koyuncu ve Koyuncu, 2016:379). İkinci dönem, 1944 yılında yürürlüğe giren 4623 sayılı “*Yer Sarsıntılarında Evvel ve Sonra Alınacak Tedbirler Hakkında Kanun*” ile başlamaktadır. Bu dönemde, depremlerden sonra oluşacak zararların azaltılması ve acil yardımların ulaştırılmasının yanı sıra depremlere ilişkin zararların azaltılmasının vurgulanması açısından oldukça önemlidir. 1953 yılında yer üstü ve yer altı sularına ilişkin tedbir ve faaliyetleri gerçekleştirmek ile görevli Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü teşkilatının kurulması önemli bir gelişmedir. Üçüncü dönem, 1958 yılında 7126 sayılı “*Sivil Müdafaa Kanunu*”nun yürürlüğe girmesiyle başlamaktadır (Yılmaz, 2002:161). 1959 yılında 7269 sayılı “*Umumi Hayata Müessir Afetler Dolayısıyla Alınacak Tedbirlerle Yapılacak Yardımlara Dair Kanun*” ile afet yaklaşımının kabul edilmesi, 1965 yılında Afet İşleri Genel Müdürlüğü’nün kurulması diğer önemli gelişmelerdir (Ak, 2022:436).

1999 Marmara Depremi sonrasında ise doğa olayları kapsamlı afet yönetimi ile ilgili meydana gelen reform ve uygulamalar hız kazanmıştır. İlk dönemde İçişleri Bakanlığı (*Sivil Savunma Genel Müdürlüğü*) ile Bayındırlık ve İskân Bakanlığı (*Afet İşleri Genel Müdürlüğü*) arasında görev olarak çeşitlenmiş olan afet yönetimi faaliyetleri, 1999 depremleri sonrasında birçok yeni ihtiyacın da belirgin olarak ortaya çıkması ile yeni kurumsal yapıların tesis edilmesine katkı sağlamıştır. Bu kapsamda “*Başbakanlık Türkiye Acil Durum Yönetimi Genel Müdürlüğü*”, “*Ulusal Deprem Konseyi*” ve “*Doğal Afet Sigortaları Kurumu*” gibi yeni kurumlar da afet yönetimi sürecine dahil olmuşlardır. Ancak bu gelişmeler, afet yönetimi konusunda görevli olan teşkilat sayısını daha da çok artırmıştır. Sonraki dönemlerde ise bu kurumların birleştirilmesi ve bütüncül bir yönetim oluşturulması yaklaşımı daha ön plana çıkmıştır. 2009 yılında bu kapsamda afet yönetimi konusunda ilk derece görevli olan İçişleri Bakanlığı’na bağlı “*Sivil Savunma Genel Müdürlüğü*”, Bayındırlık ve İskân Bakanlığı’na bağlı “*Afet İşleri Genel Müdürlüğü*” ve Başbakanlık içerisinde yer alan “*Türkiye Acil Durum Yönetimi Genel Müdürlüğü*” teşkilatlarının varlığı sonlandırılarak 5902 sayılı kanun ile Başbakanlık bünyesinde “*Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı (AFAD)*” kurulmuştur. AFAD, afet yönetimi konusunda ülkenin tüm kurum ve kuruluşları arasında planlanma, yönlendirme, destekleme, koordine ve işbirliği faaliyetlerinden sorumlu ve yetkili kılınmıştır. AFAD, 15 Temmuz 2018 tarih ve

4 sayılı Cumhurbaşkanlığı kararnamesine ile İçişleri Bakanlığına bağlanmıştır (AFAD, 2018:26-28; Ak, 2022:436-437).

Bu süreç içerisinde mevzuatsal ve teşkilatlanma açısından olumlu gelişmeler yaşanmıştır. Ancak bu gelişmeler, Türkiye’de afet yönetimi alanında merkezi, etkin ve tam yeterli bir organizasyonun tesis edildiği sonucunu ortaya çıkarmamaktadır. Ülke genelinde meydana gelen muhtelif maden göçükleri, yangınlar, sel baskınları ve depremlerde afet yönetimi konusunda çok fazla kamuoyuna yansıyan olumsuzluklar yaşanmıştır. Her afet sonrasında merkezi idare olan devlet birimleri bu konuda yoğun eleştirilere maruz kalmışlardır. Bu eleştiriler, 2023 yılında meydana gelen Kahramanmaraş merkezli depremler ile çok daha üst boyutlara ulaşmıştır. Afet yönetimi ile ilgili eksiklikler ve aksaklıklar bu süreçte çok daha belirgin olarak kamuoyuna yansımıştır. Bununla birlikte afet yönetimi alanında meydana gelen olumlu gelişmeler de çok daha belirgin bir şekilde hissedilmiştir.

2023 Şubat ayında 7.7 ve 7.6 şiddetlerinde yaşanan Kahramanmaraş iline bağlı Pazarcık ve Elbistan ilçeleri merkezli depremlerde Türkiye’de 11 il ³ (Kahramanmaraş, Hatay, Malatya, Adıyaman, Adana, Gaziantep, Diyarbakır, Elazığ, Kilis, Şanlıurfa, Osmaniye) zarar görmüştür. Bu iller arasında özellikle Hatay, Malatya, Kahramanmaraş ve Adıyaman illerinde diğer illere göre daha fazla can ve mal kayıpları yaşanmıştır. Türkiye açısından “*asrın felaketi*” olarak nitelendirilen bu deprem, resmi verilere göre 120 bin km²’lik bir alanda (11 il, 124 ilçe, 6 bin 929 köy ve mahallede) ağır yıkımlara neden olmuştur. Bu olaylarda 53 bin 537 kişilik can kaybı yaşanmıştır. Yine depremler nedeniyle 107 bin 213 yaralanma söz konusu olmuştur. Bu depremler sonrasında yerel ve ulusal müdahaleler yeterli olmamıştır. Bu nedenle acil müdahaleyi gerektiren ve uluslararası yardım içeren “4. Seviye Alarm” verilmiştir. Ayrıca Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) Türkiye’yi sarsan deprem sebebiyle “3. Seviye Alarmı” vermiştir. Yaşanan olay nedeniyle ülkede “7 gün” yas ilan edilmiştir. Ülke genelinde başta merkezi idare birimleri olmak üzere yerel yönetimler, sivil toplum kuruluşlar (STK) ve özel sektör birimleri ile çok sayıda gönüllü kimseler deprem bölgesine hareket ederek buradaki çalışmalarda aktif olarak yer almıştır. Yerel yönetimler “*insani yardım, barınma, altyapı, arama-kurtarma, gıda dağıtımı, içme suyunun temin edilmesi, cenaze hizmetleri, mobil fırın, giyecek - yakacak yardımı, mobil tuvalet, duş, elektrik ihtiyacı vs.*” gibi birçok temel ihtiyacın karşılanmasında önemli roller üstlenmişlerdir. Yine STK’lar tarafından da başta “*insani yardım, barınma, arama-kurtarma, gıda dağıtımı vs.*” gibi birçok ihtiyacın

³ Depremden doğrudan etkilenen il sayısı 11 olmakla birlikte sonradan 6 il (Batman, Bingöl, Kayseri, Mardin, Niğde, Tunceli) daha “Genel Hayata Etkili Afet Bölgesi” kapsamına alınmıştır (AFAD, 2023).

karşılanmasında aktif rol almışlardır (TMMOB, 2023:6; Anadolu Ajansı, 2024; Angın, 2024:701-705).

Kahramanmaraş merkezli yaşanan depremler Türkiye'nin depremler sonrasında afetlere karşı belirli bir düzeyde dirençli bir ülke olduğunu göstermiştir. Bu durum Türkiye'de afet yönetiminin işlevsel bir durumda olduğunu göstermektedir. Ancak Türkiye'deki afet yönetim sürecinin daha ileriye taşınmasına da önemli düzeyde ihtiyaç duyulduğunu söylemek gerekir.

Kahramanmaraş merkezli depremler, afet yönetimi noktasında ülkenin zarar azaltma, hazırlık ve müdahale aşamalarında kendisini geliştirmeye ihtiyaç duyulduğu bir kez daha göstermiştir. Orta ve büyük ölçekli afetler için koordinasyon ve altyapı eksiklikleri önemli ölçüde kendisini hissettirmiştir. Söz konusu bölgede iki yıl öncesinden bir büyük depremin olacağına yönelik kurum raporlarının⁴ olmasına rağmen yeterli hazırlığın yapılamadığı görülmüştür. İyileştirme aşamasında ise kısa sürede insanlara önce geçici barınma yerlerinin ayarlanması daha sonrada da yaklaşık üç yıl içerisinde depremden zarar görenlerin önemli bir kesimine konut imkânı sağlanması söz konusu olmuştur. Bu durum, önemli bir başarıdır. Bununla birlikte konut projelerinde hız ve koordinasyon kaynaklı bazı sorunlar da ortaya çıkmıştır. Bir taraftan bazı deprem illerinde depremezdeleler için inşa edilen evlerin olması gerekenden daha fazla sayıda inşa edildiği görülürken, diğer bazı deprem bölgelerinde ise bu konuda ciddi eksiklikler bulunmaktadır.

Çok büyük bir ölçekte ve fiziki alanda yaşanan bu depremler sonrasında büyük ölçekte yıkımların yaşanmasının ardından köy evleri dahil kentlerde yeni binaların önemli ölçüde tamamlanarak hak sahiplerine teslim edilmeleri afet yönetiminin son aşaması olan iyileştirme süreci açısından önemli bir başarıdır. İnsanların yeniden eski yaşamlarına kavuşmaları noktasında önemli bir yol alınmıştır. Ancak bu konuda olumlu gelişmeler söz konusu olsa da mevcut problemin tamamen çözülmesi söz konusu değildir. Zaman zaman kamuoyuna bu süreçte yaşanan ve yaşanmakta olan olumsuz gelişmeler yansımaktadır. Konu ile ilgili olumsuz eleştirilen ve şikayetler devam etmektedir. Deprem bölgesinde

⁴ 2020 tarihli Kahramanmaraş IRAP belgesinde, AFAD Deprem Dairesi Başkanlığı tarafından AFAD-RED programı kullanılarak ili etkileyebilecek Mw: 7.5 büyüklüğünde bir deprem senaryosu hazırlanmıştır. Senaryoda afet türlerine göre tespitler yapılarak hedefler ve bu hedeflerin hangi kurumlarca yapılacağı ve destekleneceği ile birlikte hangi zamanda gerçekleştirileceği belirtilmiştir (T.C. Kahramanmaraş Valiliği İl Afet ve Acil Durum Müdürlüğü, 2020). Bu bağlamda 2023 yılında gerçekleşen depremin olası senaryosunun ve afet yönetimi süreçlerinin hazırlığının olması gerekmektedir. Dolayısıyla 2023 yılındaki deprem resmi olarak habersiz ve hazırlıksız olduğu düşünülemez. Bir tespit ve hazırlık süreci gerçekleşmiş. Ancak bu sürecin başarılı olduğu ortaya çıkan tabloya göre söylenemez.

çok sayıda konteynırda ve/veya olumsuz şartlar altında yaşayan önemli bir kesim bulunmaktadır. Ayrıca yeni olmasına rağmen bazı konut projelerinde altyapı problemlerinin yaşanması, hak sahiplerinin bitmesine rağmen bu konutlarda ikamet edememesi gibi durumlar söz konusu olduğu kamuoyuna yansımıştır.

Türkiye’de Kahramanmaraş merkezli depremler sonrasında ortaya çıkan zararların bertaraf edilmesi ve insanların yeniden normal yaşamlarına dönebilmelerinin sağlanması sürecinde afet yönetimi konusunun önemi bir kez daha gündeme gelmiştir. Afet yönetiminin aşamaları olan zarar azaltma, hazırlık, müdahale ve iyileştirme süreçlerinin planlı ve programlı bir şekilde yapılması hayati bir öneme sahip olduğu bir kez daha anlaşılmıştır. İyi bir afet yönetimi için her bir aşamanın en ince ayrıntısına kadar dikkat edilerek sırasıyla uygulamaya konulması gerekmektedir. Süreç içerisinde yaşanan eksiklikler, hatalar vd. olumsuzluklar analiz edilerek yenilenmemesi için gerekli tedbirler alınmalıdır.

En az zarar ile depremlerin bertaraf edilmesinde afetlerin iyi bir şekilde yönetilmesine önemli düzeyde ihtiyaç vardır. Kahramanmaraş merkezli yaşanan depremler afet yönetimi aşamalarının daha etkin bir hale getirilmesi ve bu aşamalarda yapılması gerekenler konusunda daha duyarlı olunması gerektiğini ve düzenleyici adımlara ihtiyaç duyulduğunu göstermiştir. Özellikle koordinasyonun önemi bu süreçte çok fazla ön plana çıkmıştır.

Türkiye’nin jeopolitik konumu itibarıyla afet bölgesi olması, olası afetlere özellikle de olası depremlere karşı hazırlıklı olmasını zorunlu kılmaktadır. 2023 Şubat depremleri afet yönetimi aşamalarının uygulanmasının ne denli önemli olduğunu göstermiştir. Ülkede afet yönetimi noktasında belirli düzeyde bir başarıya ulaşıldığı, ancak bu başarının yeterli düzeyde olmadığı sonucunu ortaya koymuştur. Özellikle zarar azaltma, hazırlık ve müdahale aşamalarında yeni düzenlemelere ihtiyaç duyulduğu, koordinasyon konusunda yeni tedbirler alınması gerektiğini ortaya çıkarmıştır. Ayrıca halkın olası depremlere karşı daha dirençli olabilmeleri için bilinçlendirme eğitimlerinin artırılması önem arz etmektedir. Depremlerde yapıların denetlenmesi konusunda çok ciddi eksiklerin olduğu ortaya çıkmıştır. Bu noktada yerel yönetimler ile merkezi idare arasında görev-yetki paylaşımı ve karşılıklı işbirliği ve denetim ihtiyacı ciddi anlamda hissedilmiştir.

4. SONUÇ

Afet, insanların normal yaşamlarını önemli düzeyde bozan, can ve mal kayıplarına neden olabilen nerede ne zaman olacağı kesin olarak belirli olmayan olaylardır. İnsanlar kendi imkân ve olanaklarının daha iyi olması için doğal güzellikleri yok edebilmektedir. Yaşanan bu durumlar afeti tetikleyerek doğanın döngüsünün bozulmasına ve doğanın kendini yenileyemez bir hal almasına neden

olabilmektedir. Afetler beklenmedik bir anda ortaya çıkan olaylar olması nedeniyle afetlere karşı dirençli olunması gerekmektedir. Afetlerin önlenmesi çoğu zaman imkânsız olsa da afetlerin zararlarını en aza indirebilmek mümkündür. Afetlerin en az zararla bertaraf edilmesi için de iyi bir afet yönetimine ihtiyaç bulunmaktadır. Nitekim 6 Şubat 2023 tarihinde Kahramanmaraş merkezli meydana gelen ve toplamda 11 ilin etkilendiği depremlerde bu durum açık bir şekilde görülmüştür.

Depremın büyük ölçekte meydana gelmesi sorunların da büyük ölçekli olmasına neden olmuştur. Kahramanmaraş merkezli depremler afet yönetim sürecinin yeniden gözden geçirilerek bu kapsamda olası yeni olumsuzluklar için yeni hazırlıkların yapılması gerektiğini göstermiştir. Olası afetlerin çok sayıda ili etkileyeceği ve bu gibi durumlar dikkate alınarak önlemlerin alınması gerektiği aşikâr olmuştur. Yaşanan büyük çaptaki bu depremler afet yönetimi süreci aşamalarındaki zarar azaltma, hazırlık, müdahale ve iyileştirme aşamalarında düzenleme yapılmasını zorunlu kılmıştır. Afetlerin daha büyük çaplı olacağı düşünülecek birisinin halkası olarak ifade edebileceğimiz afet yönetimi aşamalarının dikkatli bir şekilde değerlendirilmesi ve gerekli olan düzenlemelerin yapılması gerekmektedir.

Afet planlama sürecinde birden fazla farklı koşullara göre farklı afet yönetimi planlarının hazır bulundurulması gerekmektedir. Dönem dönem afet yönetimi aşamaları doğrultusunda gerekli olan eğitimlerin verilmesi ve tatbikatların yapılarak toplumların olası afetlere karşı dirençli hale getirilmesi gerekmektedir. Kentsel dönüşümlere hız verilerek yeni ve sağlam yatay mimarideki ev sayılarının artırılması ile afetler sonrasında can ve mal kayıplarının en az seviyeye düşürüleceği düşünülmektedir. Son olarak afet yönetimi sürecine merkezi ve yerel yönetimlerin yanında sivil toplum kuruluşları, vakıflar, arama kurtarma ekipleri ve yerel halk gibi bütün paydaşların sürece katılımı ile kararların alınması süreçteki istenilen başarıya önemli düzeyde katkı sunacaktır.

2023 depremlerinin büyük ölçekli olması afet yönetimini konusunda SWOT analizi yapma imkanını arttırmıştır. Bu konudaki eksiklikler ile elde edilen başarılar önemli ölçüde belirgin hale gelmiştir. Afet yönetimi, bir afet esnasında hızlı hareket etme ve kaynakları etkin kullanmayı gerektirdiği için tüm sektörler ve paydaşların etkili bir koordinasyon ile bir arada çalışmasını zorunlu kılmaktadır. Mevzuat gereği bu kapsamda genel koordinasyon ve idare merkezi idare olan devlettir. Yerel yönetimler, sivil toplum kuruluşları ve özel sektör devletin sevk, idare ve koordinasyonu içerisinde bu süreç içerisinde yer alması gerekir. Ancak ilgili süreçte bu koordinasyonun zaman zaman sağlanamadığı ve olması gereken düzeyde gerçekleştirilemediği ortaya koymuştur. Bazı dönemlerde sivil toplum kuruluşları çok daha etkin bir koordinasyon gerçekleştirmiş, hatta ülkedeki sivil yardım ve destekleri büyük ölçüde koordine etmiştir. Bu bir başarıdan ziyade ortaya çıkan boşluğun doldurulmak zorunda

kalınması olarak değerlendirilmiştir. Tüm sektör ve paydaşların bir arada çalışması önemli bir başarı iken, bunun etkin ve etkili bir organizasyon içerisinde yapılamaması da önemli bir eksikliktir.

Deprem sürecinde AHBAP başta olmak üzere AKUT, Kızılay, Yeşilay, FİSA, Diyanet Vakfı vd. birçok sivil toplum kuruluşu ön plana çıkmış ve muhtelif çalışmalar yapmıştır. Depremde afet yönetimi konusunda STK'lar merkezi idarenin en büyük destekçilerinden birisi olmuştur. Daha önceki afetlerde Kızılay en ön planda olurken ve sürecin ana unsuru konumundayken, bu süreçte eleştirilerin odağında yer almıştır. Daha da önemlisi kamuoyunda Kızılay ile ilgili yoğun güven sorunsalı ortaya çıkmıştır.

Kamuya yararlı bir dernek olmakla birlikte “*kan bağışı toplama*” konusunda tekel konumunda olması onu bir merkezi idare birimi gibi algılanmasına neden olmaktadır. Sağlık Bakanlığı'nda olması gerektiğini düşündüğümüz bu yetki ve görevin bir STK tarafından tekel olarak gerçekleştirilmesi biyolojik güvenlik açısından önemli bir güvenlik açığıdır. Afetler sonrası acil müdahale ve iyileştirme süreçleri için katkı sağlamak amacıyla hareket eden Kızılay, 2019 yılında kamuoyuna yansıyan aldığı kararla şirketleşmeye gitmiştir. Bu kapsamda dernek “*Kızılay Yatırım*” markası altında 11 adet şirket kurmuş ve derneğin malvarlığı bu şirketlere aktarılmıştır. Özel sektör dinamizmi ile daha hızlı, etkili ve şeffaf bir yönetim ortaya koyarak standartlarını yükseltmesi beklenirken belki de tarihindeki en büyük eleştirilere maruz kalmıştır. Bu süreçte güvenilirlik ve şeffaflığı çok fazla kamuoyunda tartışılmıştır. Ülke genelinde AHBAP Derneği, Kızılay'dan çok daha fazla güven telkin etmiştir. Bu da Kızılay tarafında yürütülmesi gereken birçok faaliyetin artık merkezi idare tarafından doğrudan gerçekleştirilmesi gerektiği gerçeğini bir kez daha ortaya koymuştur. Kızılay vb. STK'lar bu süreçlerde önemli bir katkıya sahip olsalar da kan toplama/dağıtma ile çadır, prefabrik yapı, battaniye vb. ürünlerin üretimi gibi konularda merkezi idareye ait birimlerin asli görevli olması gerekmektedir. Çünkü aynı organik yapı içerisindeki koordinasyon ve iletişim mevcut organizasyonlar arasındakinden çok daha etkili olacaktır. Bununla birlikte devletin sahip olduğu güç, deneyim ve kaynak ile bir STK aynı olamayacağı için bu tür stratejik görevler ve haklar kamu birimleri tarafından yerine getirilmelidir.

Merkezi idare ile diğer paydaşlar arasında yaşanan koordinasyon ve işbirliği sorunsalı gibi merkezi idarenin içerisinde yer alan birimler arasında da bir koordinasyon ve işbirliği sorunsalı olduğu görülmektedir. Afet ile ilgili görevli birimler arasındaki görev, yetki ve sorumlulukların dağılımı yeniden gözden geçirilmeli ve bunlar arasındaki koordinasyon şeffaf bir şekilde denetlenmelidir. Afet yönetiminde her zaman öne çıkan Türk Silahlı Kuvvetleri, maalesef bu süreçte çok geç sahada görev alabilmiştir. TSK, sahip olduğu insan kaynağı ve teçhizat nedeniyle büyük bir öneme sahiptir. Ayrıca afet yönetimine esas insan kaynağı eğitimleri de söz konusudur. Bu nedenle de bu süreçlerde önemli

görevler üstlenmektedir. Kamuoyunda, TSK'nın sahada görevlendirilmemesi, çok geç sahada yer alması konusunda birçok iddia gündeme getirilmiştir. Bu duruma rağmen doyurucu bir açıklama yapılamamıştır. Yine TOKİ tarafından yapılan/yaptırılan konutlar ile ilgili basına yansıyan olumsuzluklar bu süreçteki başarılarla gölge düşürmüştür. Bu da etkin ve şeffaf bir denetim mekanizması tesisinde halen ideal seviyeye ulaşamadığını ortaya koymaktadır.

Depreme esas afet yönetimi sürecinde ortaya çıkan en önemli sorunlardan birisi hiç şüphesiz yapıların depreme dayanıklılığı olmuştur. Bu konuda merkezi idarenin belirli görevleri olsa da asli görevin yerel yönetimlerde olduğu gerçeği unutulmamalıdır. Kamuoyunda yerel yönetimlere yönelik bu konuda ciddi eleştiriler ortaya konulmuştur. Bu durum, yerel özerkliğe sahip yerel yönetim birimlerinin bu konuda daha çok denetlenmesi gerektiği sonucunu ortaya koymaktadır. Yerel yönetimlerin kendi özkaynakları, kurumsal yapıları ve yerel ilişkileri dikkate alındığında bu konuda önemli bir gelişme sağlamaları çok mümkün görünmediği düşünülmektedir. Bu noktada bazı yetkilerin/görevlerin merkezi idareye aktarılması ya da merkezi idarenin de bu süreçlere dahil edilmesi mevcut sorunun çözümüne önemli bir katkı sağlayabilir.

Yapılan çalışma afet yönetiminin önemini vurgulama amacını taşımaktadır. Türkiye'de afet yönetimi konusunda depremler önemli bir role sahip olduğu için ve yakın dönemde bu konuda en kapsamlı örneğin 2023 depremleri olması nedeniyle bu bağlamda konu ele alınmıştır. Dolayısıyla çalışmanın kısıtları açısından diğer afet olayları da benzer şekilde incelenebilir. Ayrıca çalışma tür olarak bir tebliğ formatında hazırlanmıştır. Dolayısıyla çok yüzeysel bir formatta değerlendirme yapılmıştır. Dolayısıyla aynı konu farklı bilimsel türlerde daha kapsamlı olarak ele alınması tavsiye edilmektedir. Özellikle afet yönetiminin alt boyutlarının kapsamlı bir şekilde ele alınması literatüre önemli katkılar sağlayacaktır. Yine bu konuda saha çalışmalarının yapılması, bu kapsamda memnuniyet ve ihtiyaç ölçümlerinin yapılması süreç açısından çok önemli veriler ortaya koyacaktır.

KAYNAKÇA

- AFAD – AFET VE ACİL DURUM YÖNETİMİ BAŞKANLIĞI (2014a), “*Afet*”, **Açıklamalı Afet Yönetimi Terimleri Sözlüğü**, T. C. Başbakanlık AFAD Başkanlığı Yayını, Ankara, <https://www.afad.gov.tr/aciklamali-afet-yonetimi-terimleri-sozlugu> (Erişim Tarihi: 20.01.2026).
- AFAD – AFET VE ACİL DURUM YÖNETİMİ BAŞKANLIĞI (2014b), “*Afete Hazırlık – Hazırlık Aşaması*”, **Açıklamalı Afet Yönetimi Terimleri Sözlüğü**, T. C. Başbakanlık AFAD Başkanlığı Yayını, Ankara, <https://www.afad.gov.tr/aciklamali-afet-yonetimi-terimleri-sozlugu> (Erişim Tarihi: 20.01.2026).
- AFAD – AFET VE ACİL DURUM YÖNETİMİ BAŞKANLIĞI (2018), **Türkiye’de Afet Yönetimi ve Doğal Kaynaklı Afet İstatistikleri**, T. C. Başbakanlık AFAD Başkanlığı Yayını, Ankara.
- AFAD – AFET VE ACİL DURUM YÖNETİMİ BAŞKANLIĞI (2023), **Genel Hayata Etkili Afet Bölgesi Hakkında Basın Duyurusu**, T. C. İç İşleri Bakanlığı AFAD Başkanlığı Kurumsal Web Sayfası (Basın Duyurusu), Ankara, <https://www.afad.gov.tr/genel-hayata-etkili-afet-bolgesi-hk> (Erişim Tarihi: 20.01.2026).
- AKAY, Aslı (2010), “*Türkiye’de Afet Politikaları*”, **Türkiye’de Kamu Yönetimi ve Kamu Politikaları** (Ed. Filiz Kartal), TODAİE Yayınları, Ankara, ss.93-115.
- AK, Tarık (2022), “*Afetlere Müdahalede Jandarmanın Katkısı: 2020 Yılı Elazığ-Sivrice Depremi Örneği*”, **Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi**, S.5(2), ss.430-447.
- ANADOLU AJANSI (2024), “*Asrın Felaketinin Birinci Yılı*”, **Anadolu Ajansı Kurumsal Web Sayfası** (E-Haber), <https://www.aa.com.tr/tr/6-subat-depremlerinin-birinci-yili/asrin-felaketinin-birinci-yili-/3127990> (Erişim Tarihi: 03.08.2026).
- ANGIN, Cem (2024), “*Afet Yönetiminde Mülki İdare ve Belediyeler: İş Birliğine Dayalı Afet Yönetimi Yaklaşımıyla 6 Şubat 2023 Depremleri*”, **Memleket Siyaset Yönetim Dergisi**, S.19(43), ss.687-714.
- DRABEK, Thomas E. (1996), **The Social Dimensions of Disaster**, FEMA Publishing, New York.
- EKŞİ, Ali (2016), “*Afet Yönetiminde Temel Etik İlkeler ve İklimler*”, **Bütünleşik Afet Yönetimi** (Ed. Zerrin Toprak Karaman, Asuman Altay), İlkem Yayınları, İzmir, ss.75-100.

- GENÇ, Fatma Neval (2007), “*Türkiye’de Doğal Afetler ve Doğal Afetlerde Risk Yönetimi*”, **Stratejik Araştırmalar Dergisi**, S.9(5), ss.201-226.
- GÖKÇE, Oktay ve TETİK, Çiğdem (2012), **Teoride ve Pratikte Afet Sonrası İyileştirme Çalışmaları**, Başbakanlık AFAD Yayını, Ankara.
- GÖKÇE, Oktay, ÖZDEN, Şenay ve DEMİR, Ahmet (2008), **Türkiye’de Afetlerin Mekânsal ve İstatistiksel Dağılımı Afet Bilgileri Envanteri**, Bayındırlık ve İskan Bakanlığı Afet İşleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara,
https://www.academia.edu/15447190/TÜRKİYE_DE_AFETLERİN_MEKANSAL_VE_İSTATİSTİKSEL_DAĞILIMI_AFET_BİLGİLERİ_ENVANTERİ (Erişim Tarihi: 01.08.2023).
- GÜLER, Hasan Hüseyin (2008), “*Zarar Azaltmanın Temel İlkeleri*”, **Afet Zararlarını Azaltmanın Temel İlkeleri** (Ed. Mikdat Kadioğlu, Emin Özdamar), JİCA Türkiye Ofisi Yayını, Ankara, ss.35-50.
- KADIOĞLU, Mikdat (2008), “*Sel, Heyelan ve Çığ İçin Risk Yönetimi*”, **Afet Zararlarını Azaltmanın Temel İlkeleri** (Ed. Mikdat Kadioğlu, Emin Özdamar), JİCA Türkiye Ofisi Yayını, Ankara, ss.251-276.
- KOYUNCU, Murat ve KOYUNCU, Serhat (2016), “*Osmanlıda Afet Yönetimi*”, **Çağdaş Tıp Dergisi**, S.6(4), ss.378-381.
- MECEK, Mehmet ve KOCAKULA YILDIRIM, Özge (2020), “*Yönetim - İdare Kavramlarının Yapısal - İşlevsel Analizi ve Kavramsal Açından Tanımlanması*”, **Journal of Social and Humanities Sciences Research**, S.7(54), ss.1411-1425.
- SYLVES, Richard Terry (1996), **The Political Policy Basis of Emergency Management**, FEMA Publishing, New York.
- T.C. KAHRAMANMARAŞ VALİLİĞİ İL AFET VE ACİL DURUM MÜDÜRLÜĞÜ (2020), **Kahramanmaraş İl Afet Risk Azaltma Planı**, Kahramanmaraş Valiliği İl Afet ve Acil Durum Müdürlüğü Kurumsal Web Sayfası (E-Plan), <https://kahramanmaras.afad.gov.tr/il-planlari> (Erişim Tarihi: 03.08.2026).
- TMMOB - TÜRK MÜHENDİS VE MİMAR ODALARI BİRLİĞİ (2023), **Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği 6 Şubat 2023 Depremleri Tespit ve Değerlendirme Raporu**, TMMOB Yayını, Ankara, <https://www.tmmob.org.tr/sites/default/files/mo06022023depremtespit.pdf> (Erişim Tarihi: 03.08.2026).

- TOPRAK KARAMAN, Zerrin (2017), “*Açılış Konuşması*”, **1. Disiplinlerarası Afet Yönetimi Sempozyumu Sunum Kitabı** (Ed. Zerrin Toprak Karaman, Oğuz Sancaktar, İlkin Kaya), Birleşik Matbaacılık, İzmir, ss.15-17.
- UN - UNITED NATIONS DEPARTMENT OF HUMANITARIAN AFFAIRS (1992), **Internationally Agreed Glossary of Basic Terms Related to Disaster Management**, (DNA/93/36) United Nations Publisher, Geneva.
- UNISDR - UNITED NATIONS INTERNATIONAL STRATEGY FOR DISASTER REDUCTION (2009), **2009 UNISDR Terminology on Disaster Risk Reduction**, https://www.unisdr.org/files/7817_UNISDRTerminologyEnglish.pdf (Erişim Tarihi: 03.08.2025).
- YILMAZ, Abdullah (2002), “*Türkiye’de Afet Zararlarının Azaltılması Çalışmalarının Tarihi Gelişimi Üzerine Notlar*”, **Türk İdare Dergisi**, S.74(434), ss.155-169.
- YILMAZ, Vedat (2021), “*Türkiye’de Afet ve Kriz Yönetimi Üzerine Bir Değerlendirme*”, **Kamu Yönetiminde Değişim Olgusu: Global Trendler ve Yeni Paradigmalar** (Ed. Berat Akıncı), Nobel Yayınevi, Ankara, ss.241-258.

A Study on the Procedure and Operation of Commitment in Administrative Law

Yıldız ATMACA⁵

Abstract

The iltizam system is a practice in the Ottoman fiscal system based on the principle of the state delegating its tax collection authority to private individuals known as mültezims. The iltizam system is directly related to public service and is used as an effective tool for meeting the state's financial needs. Evaluated as a public service activity aimed at achieving public benefit, this system is particularly important in terms of lightening the state's financial burden and securing revenues. From an administrative law perspective, the system is considered one of the methods of providing public services. For this reason, it is included in the literature as one of the organizational forms of public services, along with methods such as concession, trust, and privilege. In this context, this study provides a basic assessment of the concession system and its fundamental functioning. The contribution of this system, which dates back to the Ottoman Empire, to governance has been examined using the document analysis approach, one of the qualitative research methods.

Keywords: Administrative Law, Concession, State, Tax, Türkiye.

⁵ Doç. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İİBF, Kamu Yönetimi Bölümü, ORCID: 0000-0001-6345-4745, yildizatmaca@yyu.edu.tr

İdare Hukukunda İltizam Usulü ve İşleyişi Üzerine Bir İnceleme

Özet

İltizam usulü, Osmanlı mali sisteminde devletin vergi toplama yetkisini mültezim adı verilen özel kişilere devretmesi esasına dayanan bir uygulamadır. İltizam sistemi, kamu hizmeti ile doğrudan ilişkili olup, devletin mali ihtiyaçlarını karşılamada etkin bir araç olarak kullanılmaktadır. Kamu yararını gerçekleştirmeye yönelik bir faaliyet olarak kamu hizmeti kapsamında değerlendirilen bu sistem, özellikle devletin mali yükünü hafifletmesi ve gelirlerin güvence altına alınması bakımından önem taşımaktadır. Sistem, idare hukuku açısından kamu hizmetinin görülüş usullerinden biri olarak değerlendirilmektedir. Bu sebeple, iltizam, emanet ve imtiyaz gibi yöntemlerle birlikte kamu hizmetlerinin örgütleniş biçimlerinden biri olarak literatürde yer alır. Bu bağlamda bu çalışmada iltizam sistemi ve temel işleyişi üzerine temel bir değerlendirme yapılmaktadır. Geçmiş Osmanlıya dayanan bu sistemin yönetime katkısı nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi yaklaşımı ile incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: İdare Hukuku, İltizam, Devlet, Vergi, Türkiye.

1. INTRODUCTION

The Ottoman Empire, having existed for a long period and ruled over a vast territory, structured its financial and administrative systems to suit this large scale. One of the practices developed within this framework was the iltizam system, a fiscal-administrative method based on the transfer of the state's authority to collect taxes, within the scope of public service, to private individuals in exchange for a specific fee. The administration's preference for this method, which was responsible for realizing the public interest, was directly linked to the political, economic, and administrative conditions of the period.

The iltizam system originated in Islamic states. In the Ottoman Empire, it was systematized, particularly from the 15th century onwards, and was applied as the state's main revenue collection model until the 17th century. However, over time, it was criticized for reasons such as the arbitrary behavior of the concessionaires, inadequate supervision, and the undermining of social justice; ultimately, a transition was made to different methods such as the malikane system. In this respect, iltizam has been a noteworthy practice in the history of public administration, both for the financial contributions it provided and for the problems it caused.

The concession system has a structure directly related to the concept of public service. The state has transferred its revenue collection authority to individuals called concessionaires in exchange for a certain payment; thus, this activity, which is of a public service nature, has been carried out not directly by the administration but through private individuals. This situation has transformed the concession from being merely a financial tool into an institution that must also be evaluated from the perspective of administrative law.

From the perspective of administrative law, concession is considered one of the methods of having public services performed by private individuals. When considered alongside other methods such as trust, joint trust, and privilege, it represents a historical stage in the organization of public services. The activities of concessionaires on behalf of the public and based on public power establish a close relationship with administrative law within the framework of the principles of delegation of authority, responsibility, and supervision.

This study examines the concession method in terms of its historical development, mode of operation, contributions, and problems it raises, providing a comprehensive assessment of its aspects from the Ottoman period to the present day.

2. İLTİZAM, THE CONCEPT OF İLTİZAM PROCEDURE, AND FUNDAMENTAL PRINCIPLES

The iltizam system implemented in the Ottoman Empire was based on the state transferring its authority to collect taxes from a specific region or source of income to an individual (mültezim) for a specific period through an auction. Under this method, the tax farmer pays the state a predetermined amount in advance or in installments; in return, they obtain the right to collect taxes from the relevant area. Thus, the state secures its revenue without having to deal with the direct collection process and obtains its financial resources more quickly. Indeed, the state leaves the land taxes or customs revenues of a district to the person who offers the highest bid; the concessionaire acquires this right by paying the state the amount they have undertaken to pay (Öz, 2006: 117).

The process begins with the determination of the tax source to be subject to concession. These revenues are generally obtained from regions outside the timar system or regions that have separated from the feudal system over time. Concessions were mostly arranged on an annual and fixed-term basis and implemented in the form of contracts that did not have the nature of a malikâne. During the auction, the bids of the candidate concessionaires were evaluated; the most suitable bid was accepted under the supervision of the qadis in the provinces and the defterdar in the capital (İnalcık, 1970: 107-108).

This system, which is no longer in force today, served as an important tool in financing public services at the time. *Iltizam* was not limited to land taxes; it was applied in a wide range of areas, from customs revenues to mining operations, saltworks, and various commercial enterprises. In this context, tax farmers did not merely collect taxes; in some cases, they also undertook the execution of the relevant public service and the management of the enterprise.

In the implementation of the tax farming system, the tax farmer is more than just a simple tax collector; they are also an actor who bears indirect responsibility for public order and the continuity of services in their region. The management of revenue sources, particularly in large cities and port areas, increased the concessionaire's commercial and administrative obligations. In this context, some concessionaires played an active role in the organization of public services by directly operating businesses such as customs, saltworks, or mines (Tabakoğlu, 1985: 212).

3. HISTORICAL DEVELOPMENT OF THE ILTIZAM SYSTEM

The *iltizam* system was implemented in the Ottoman Empire for many years as one of the fundamental tools for collecting revenue. However, this method was not unique to the Ottomans. Similar practices can be found in Islamic history during the Umayyad and Abbasid periods. This model, based on the transfer of tax collection authority to private individuals, was made more organized and widespread by the Ottomans (Uzunçarşılı, 1988: 359).

The *iltizam* system found widespread application in the Ottoman Empire, particularly from the second half of the 15th century onwards. Initially preferred in regions outside the *timar* system where central control was weak, this method gradually acquired the character of a central policy aimed at increasing financial control in the provinces. The prevalence of *iltizam* increased particularly during the reign of Bayezid II; the expansion of state borders made direct tax collection difficult, rendering this system a more functional solution (İnalçık, 1993: 207).

In the 16th century, the *iltizam* system experienced its most intensive and institutionalized period, becoming one of the main elements of the Ottoman financial organization. In the 17th century, various irregularities and financial problems arose in its implementation; although new approaches were sought in the 18th century, the classical *iltizam* was not completely abandoned. This method continued to exist, especially in rural areas and for relatively small sources of income. By the 19th century, modernization efforts in public finance gained momentum in line with the *Tanzimat* reforms, and tax collection activities were carried out by state officials. During this process, the *iltizam* system was

gradually abolished and replaced with a more centralized and bureaucratic fiscal structure (Ortaylı, 2000: 67).

4. CONTRIBUTIONS OF THE İLTİZAM SYSTEM

The implementation of the iltizam system in the Ottoman Empire enabled the state to access financial resources quickly and regularly, while also reducing the financial and administrative burden of the central administration on the provinces. Especially in the 16th century, the expansion of the empire's borders made it difficult for taxes to be collected directly by the center; therefore, the iltizam system gained importance as a practical and functional solution (İnalçık, 1993: 205).

The salaries of officials appointed to collect taxes, as well as their transportation and other logistical expenses, were left to the responsibility of the tax farmers rather than being covered by the public budget. In this way, the state saved on the costs associated with the collection process and secured its revenue in advance. Tax farmers, motivated by profit, were more eager to collect taxes and aimed to collect revenue in a short period of time (Karakoç, 2015: 132).

However, the system also brought with it various drawbacks. In order to meet the amounts they had committed to the state and increase their profits, tax collectors sometimes exceeded the limits of customary and Islamic law and arbitrarily raised tax rates, causing serious discontent among the people. These practices increased social unrest and had a negative impact on the state's understanding of justice and perception of legitimacy (Tabakoğlu, 1985: 217). For these reasons, the number of bureaucrats who drew attention to the drawbacks of the iltizam system and argued that it should be abandoned gradually increased over time.

5. THE SYSTEM OF CONCESSION WITHIN THE FRAMEWORK OF THE GENERAL PRINCIPLES OF ADMINISTRATIVE LAW

In accordance with the principle of “*legality of administration*,” one of the fundamental principles of administrative law, the establishment and execution of public services must be based on law. Although the concession system in the Ottoman Empire was not based on direct legal regulation, it gained legal legitimacy through custom and imperial decrees. In this context, iltizam has been subject to administrative law scrutiny in terms of the “*procedure of opinion*” in that a public service, which should be a state function, was left to private individuals in exchange for economic benefits (Özay, 1996: 77).

In administrative law doctrine, the forms of public service delivery are classified as trust, joint trust, concession, and contract. The contract method is also

evaluated within this framework and refers to the performance of activities related to a public service by a legal entity or private individual outside the state organization. In this system, concessionaires do not have a status that directly represents public power, but they essentially undertake the task of financial collection. However, in practice, they are seen to exercise powers based on public authority in the tax collection process; this situation is important in terms of the administration's delegation of authority, area of responsibility, and oversight obligation (Gözler, 2012: 135).

The concession system resembles the institution of “administrative contracts” in contemporary administrative law in that the rights and obligations of the concessionaire are determined by contract. The concession contract concluded between the state and the concessionaire covers the transfer of a specific public service or source of revenue to a private individual for a certain period of time and also includes the sanctions to be applied if the concessionaire fails to fulfill their commitments. In this respect, the concession system can be considered a historical stage in the development of the legal regime of public services from the Ottoman period to the present day (Tanör, 1992: 112).

In the concession system, while the concessionaire has broad discretionary power in performing public services, it is assumed that they are subject to a specific legal framework and control mechanism. It is known that, due to the weakness of control mechanisms in the Ottoman provinces, concessionaires were able to engage in arbitrary practices. This created a situation contrary to the principle of “*administrative accountability*” in administrative law and led to the intertwining of public services with personal interests (Ortaylı, 2000: 69). In this respect, the iltizam system constitutes a historical example of the privatization of public services and pioneered the models of “*privatization of public services*” or “*service procurement*” discussed in contemporary administrative law.

6. CONCLUSION

The iltizam system in the Ottoman Empire was a long-standing fiscal method due to both its practicality and its ability to secure state revenues. Based on the transfer of tax collection authority to private individuals in exchange for a specific fee, this system is worthy of examination not only from a fiscal history perspective but also from an administrative law perspective. The difficulties encountered by the Ottoman administration in supervising and collecting taxes in the provinces, especially across its vast territory, made iltizam a functional and viable solution.

From an administrative law perspective, iltizam is considered one of the methods of performing public services. This system is directly linked to fundamental

concepts such as the delegation of certain administrative tasks to private individuals, the establishment of a balance between authority and responsibility, the forms of public service delivery, and legal oversight mechanisms. Furthermore, the practice of iltizam can be regarded as the historical background and precursor to today's privatization policies and public-private partnership models.

The iltizam system is a critical example for understanding the functioning of the Ottoman public finance and administrative system. Despite its benefits, this system, which was abandoned due to the risks and structural problems that emerged over time, has taken its place in the history of public administration as a temporary but effective solution model. From the perspective of discussions on contemporary public law, the iltizam system is also a regulation worthy of examination from the perspective of historical continuity and transformation. However, its appearance in legislation should be further clarified in structural and functional terms.

REFERENCES

- Gözler, K. (2012). *İdare Hukuku Dersleri*. Bursa: Ekin Kitabevi.
- İnalcık, H. (1970). *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300–1600*. London: Weidenfeld & Nicolson.
- İnalcık, H. (1993). *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Ortaylı, İ. (2000). *Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Öz, T. (2006). İltizam Sisteminin Mali Açıdan Değerlendirilmesi. *Maliye Dergisi*, (150), 117-135.
- Özay, İ. H. (1996). *Günüşiğinde Yönetim*. İstanbul: Alfa Yayınları
- Tabakoğlu, A. (1985). *Osmanlı Ekonomisi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tanör, B. (1992). *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*. İstanbul: Der Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Toplum Yapısının Dönüşümü Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme

Maşite GÖÇ⁶

Yıldız ATMACA⁷

Özet

Bu çalışma Anadolu ve Balkan coğrafyasına uzun süre hâkim olmuş Osmanlı devleti ve onun devamı niteliğinde sayılabilecek Türkiye toplumunda meydana gelen değişim ve dönüşümün incelenmesini konu almaktadır. Osmanlı toplumsal yapısını meydana getiren genetik, Orta Asya ve Anadolu medeniyetlerinin yüzlerce yıllık tecrübe ve anlayışından süzülerek oluşmuş bir medeniyetin ürünü olmuştur. Osmanlının son dönemlerinde kurumsal hale gelmiş bazı yapılarında meydana gelen yıpranmalar, batılı devletlerin baskısı, içeride bir takım batıcı fikirlerin yaygınlaşması, ekonomik olarak zayıflayan devletin zamanla çöküşü ile neticelenmiştir. Eski Türk devletlerinden ikame edilmiş bir takım kurumların zamanla yıpratılması devletin güç kaybetmesinin en önemli sebeplerindendir. Doğu ile Batı medeniyeti arasında sıkışmış bir zihin dünyasının tercihen batıya yaslanması, gelişim ve kurtuluşun batı gibi olmakta olduğu fikri, yeni kurulan devletin bazı reformları gerçekleştirmesine sebep olmuştur. Bu bağlamda çalışma, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi toplumsal yapı ve anlayışların farklı değer yargıları üzerinden oluştuğunu kanıtlamayı amaçlamaktadır. Doküman analizi yöntemi sonucunda Osmanlı devletinin yıkılmasını takiben genç cumhuriyetin reformlarla batı tarzı değişimleri benimsediği anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Cumhuriyet Dönemi, Toplumsal Yapı, Dönüşüm.

⁶ Doktorant, Çankırı Karatekin Üniversitesi, SBE, Kamu Yönetimi A.B.D. ORCID: 0009-0001-0099-3968, gocmasite18@gmail.com

⁷ Doç. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İİBF, Kamu Yönetimi Bölümü, ORCID: 0000-0001-6345-4745, yildizatmaca@yyu.edu.tr

A Comparative Study on the Transformation of Social Structure in the Ottoman and Republican Periods

Abstract

This study examines the changes and transformations that have taken place in the Ottoman Empire, which dominated the geography of Anatolia and the Balkans for a long time, and in Turkish society, which can be considered its continuation. The Ottoman social structure was the product of a civilization that emerged from the centuries-old experience and understanding of Central Asian and Anatolian civilizations. The deterioration of certain institutional structures in the late Ottoman period, coupled with pressure from Western states and the spread of Westernizing ideas within the empire, ultimately led to the collapse of the economically weakened state. The gradual erosion of certain institutions inherited from earlier Turkic states was one of the main reasons for the state's loss of power. The mindset of a civilization caught between Eastern and Western cultures, leaning preferentially towards the West, and the idea that development and salvation lay in becoming like the West, led the newly established state to implement certain reforms. In this context, this study aims to demonstrate that the social structures and understandings of the Ottoman and Republican periods were formed through different value judgments. The document analysis method reveals that following the collapse of the Ottoman Empire, the young republic embraced Western-style changes through reforms.

Keywords: Ottoman Empire, Republican Era, Social Structure, Transformation.

1. GİRİŞ

Değişim, doğal ve toplumsal yaşamda insan tutum ve davranışlarında meydana gelen dönüşümü ifade etmektedir. Toplum yapısının ve kurumlarının değişimi ise toplumsal değişmeyi ifade etmektedir. Bireyin ve toplumun yaşamış olduğu bu değişim toplumsal ilişkilerin dizayn edilmesinde son derece önemli bir etkiye sahiptir (Yeşildal, 2011: 1). Toplumsal değişme düşün dünyasının önemli sosyologları açısından da farklı bakış açılarıyla ele alınmıştır. Örneğin Auguste Comte; “*Üç Hal Kanunu*” ile toplumsal değişmenin birbirini takip eden üç aşamayla gerçekleştiğini ileri sürerken, Emili Durkheim; toplumların gelişmesiyle birlikte toplumsal iş bölümünün de bu oranda değişeceğini vurgulamıştır. İş bölümü arttıkça toplumsal değişme de artacaktır. Karl Marx’ın “*Sınıf Çatışması*” ile Max Weber’in “*Karizma*”sı toplumsal değişme odaklı kuramlar olarak karşımıza çıkmaktadır (Apalı, 2016: 396).

Toplumsal dəyişmə, həm sosyo-kültürel həm də ekonomik ihtiyacların birer gerekliliyi olaraq görülməkdədir. Özellikle az gelişmiş toplumlarda ekonomik gelişmişlikle beraber toplumsal değişiminde gerçekleşeceği fikri toplumsal dönüşüme öncülük etmektedir (Kongar, 1969: 159). Toplumsal değişimin önemli saç ayaklarından birisi de değer kavramının alana yansımalarıdır. Özellikle sosyolojik açıdan değer kavramı sosyal hayatı anlamak adına kullanılan yöntemlerden birisidir (Yazıcı, 2016: 209). Genel manada değerler etki edilmesi düşünülen kişilerin hayatlarına etki ederek, mevcut durumlarının ötesine geçme teşebbüsüdür. Nesnelerin doğal değeri ile bireyin nesnelere atfettikleri yâda algıladıkları değer, değerler sosyolojisi açısından başat konulardan birisidir. Sosyal hayatı ve ilişkileri açıklamak için kullanılan bu kavram, toplumsal yapının katmanlarını anlamak içinde bizlere yol göstermektedir.

19. Yüzyıl ile birlikte pozitivizm etkisinde değerler bakımından farklı bir gelişim seyri izlemiştir. Bu noktada Max Weber “*Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*” isimli çalışmasında batıdaki kapitalizmin yükselişinin altında genel olarak Protestan ahlakın etkili olduğunu iddia etmektedir. Aslında Weber genel olarak din ve iktisadi değerler arasındaki ilişki üzerinde durarak, değerlerin bireyler üstü olduğuna vurgu yapmıştır (Aksan, 2016: 429). Bu tespit doğrultusunda toplumsal ve özelde de bireysel değerlerin, nesnel değerlendirmelerden ziyade pozitivizmin de tesiri ile din ve iktisadi koşullarla şekillendiği görülmektedir. Weber bunun istisnası olarak bilim adamlarının bilimsel çalışmalarının bu çerçevenin dışında tutulması gerekliliğini vurgulamaktadır. Bu kavramın çerçevesi Weber’in işaret ettiği noktadan hareketle değerlendirildiğinde toplumsal değişim ve dönüşümler üzerinde ekonomi ve din kavramının son derece önemli bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Yüzlerce yıl boyunca toplumsal değerlerin oluşması, toplumların dönüşmesi her türlü faktörün az ya da çok etkili olmasının yanında, dinin ve ekonominin burada en belirleyici faktör olası kaçınılmaz bir hal almaktadır. Bireylerin toplumsal hayata dair bütün gerçeklikleri, değerler üzerinde etkili olduğu gerçeği de göz ardı edilmemelidir. Bireyin yaşı, cinsiyeti, doğduğu bölge, zaman, ekonomik şartlar, içinde doğduğu çevre, aile değerlere tesir etmektedir (Korkmaz, 2013: 52).

Bu bağlamda çalışmada Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi toplumsal yapısında Weber’in etkisi incelenmektedir. Çalışmada bir gerçeklik ortaya konmaya çalışılacaksa burada ekonomi ve din faktörlerinin etkili olup olmadıkları, etkili ise sınırlılıklarının neler olduğu üzerinde durulmaktadır. Bu analiz yapılırken toplumsal dönüşüm, dolayısıyla kültürel gerçeklik üzerinde de durulmalıdır, zira kültür bir değer kavramıdır (Akalin, 2009: 161). Çalışma iki farklı dönemde kırılma noktaları üzerinde durarak, toplumun dönüşümünün hangi kurumlar üzerinden gerçekleştiğini kolaylıkla göstermektedir.

2. OSMANLI DEVLETİNDE TOPLUMSAL YAPI

Türk-İslam geleneğinin etkisiyle kendine has bir biçimde gelişen, nispeten homojen bir yapıya sahip olan Osmanlı toplum yapısı (Kurtaran, 2011: 57), zamanla farklı kültürleri bünyesinde barındırarak bir imparatorluk yapısına bürünmüştür. İmparatorluğun bir gereği olarak farklı dil, din ve ırka mensup insanlar aynı coğrafyada bir arada tutularak toplumsal yapı inşa edilmiştir. Osmanlı toplumsal yapısının ortaya çıkmasında İran, Kafkasya, Orta Asya, Anadolu, Rumeli ve Arap kültürlerini bir arada tutan İslam anlayışı son derece etkili olmuştur (Baş, 2019: 265).

Rumeli, Anadolu ve Arap-Fars coğrafyası ve buradaki kültürel yapı toplumsal genetiğin inşasında önemli rol üstlenmiştir. Osmanlı toplum yapısı üzerine araştırma yapan tarihçilerin hem fikir olduğu konu, Osmanlı toplum yapısının çağdaşı olan batı feodalizminden farklı olduğu yönündedir (Sencer, 1969: 44). Osmanlı toplumunda toprakta devletin varlığı söz konusuydu dolayısıyla aristokrasinin olmayışı, “*senyör*” yerine “*reayanın*” oluşu, “*serf*” yerine “*hür köylünün*” bulunması bu farklılığın temel nedenidir. Osmanlı toplumunu, Askeri (*Seyfiye, İlmiye, Kalemîye*) - Reaya (*Köylü, Zanaatkâr, Tüccar, Göçebe*), Müslim-Gayrimüslim, Kırsal-Şehirli başlıkları altında toplamak mümkündür. Osmanlıdaki dini temelli ayırım millet sistemi olarak nitelendirilmekteydi ve toplumsal yapının en önemli bölümü oluşturmaktaydı. Toplumsal yapı içinde bulunan bütün bileşenler birbirini az ya da çok etkiler (Kalaycı & Kalaycı, 2022: 243). Osmanlı devleti zayıfladıkça toplumsal yapının da bu nispette değiştiğini söylemek mümkündür.

3. CUMHURİYET DÖNEMİNDE TOPLUMSAL YAPI

Toplumsal değişme, önemli ölçüde sermaye birikimi ve sermayeyi elinde bulunduranların iradesine bağlı olarak gerçekleşmektedir (Güzel, 2014: 846). Toplumsal yapının değişim tarihi sanayi devrimi ile Fransız devriminin arasında ve sonrasında gerçekleşmiştir, dinsel gelişmelerin siyasi gelişmeler ve sanayi devrimi kapitalizmin güçlenmesinin tetikleyicisi rolünün olduğu görülmektedir, Weber, sanayi devrimine giden yolda Kapitalizmin etkisini Protestan inancı ile ilişkilendirmektedir (Omay, 9).

Antonia Gramsci’nin hegemonya kavramına atfettiği anlam bu duruma dikkat çekecek niteliktedir. Nitekim hegemonya devletin toplum üzerinde baskısını değil tam tersine bu baskıyı kırmak için özel teşebbüsün araya girmesini ifade etmektedir. Bu doğrultuda toplumun dönüşüm dinamikleri sermaye ve bunu kullanan sınıfa bağlıdır. Cumhuriyet dönemi Osmanlı toplum yapısını miras almakla işe başlamıştır. Yeni cumhuriyet Osmanlıdan kurtuluş mücadelesi ile

toptan bir kopuş yaşamıştır. Yeni ulus bilinci ile birlikte Osmanlıdan kopuşun tam anlamıyla gerçekleştiğini söylemek mümkün görünmektedir (Karakuş, 2023: 2170).

Cumhuriyet dönemi toplumsal yapıyı inşa eden anlayış, Gramsci'nin hegemonya kavramının aksine toplum üzerinde devletin otoritesini kullanarak değişimi gerçekleştirmiştir. Cumhuriyetin kurucu kadrosu, kurtuluş savaşının kazanılmasını takiben 1923 yılında İzmir iktisat kongresini toplamıştır, iktisadi gelişme medenileşmeye eş görülmüştür (Kabaş, 2021: 176) Ekonomik dönüşüm toplumu batılı medeniyetlerin konumuna getirecek anlayışı, bu doğrultuda tedbirler alınmasını gerekli kılmıştır. 1960'lı yılları takiben Türkiye'de sınıf tartışmaları Marx/Weber karşıtlığına, nominalizm/realizm ayrışmasına ve sınıf mı/statü grubu mu boyutlarında tartışılmıştır (Özatalay, 2015: 96).

Uzun yıllar sınıf bilincinin oluşması Türkiye'de önemli sorunlardan birisi haline gelmiştir, sanayinin gelişmesi ile birlikte toplumsal yapı dönüşmüştür (Kaya & Suzuki Him, 2020: 327). Toplumsal yapı inşa etme süreci, dini, ideolojik ve ekonomik koşulların devlet tekiline alınması doğrultusunda gerçekleşmiştir. Türk toplum yapısındaki değişim kendi ekseninde diğer toplumlarda olduğu gibi değil, ulus bilinci yaratma kaygısı ve dayatmacı bir anlayışın ürünü olarak gerçekleşmiştir.

4. OSMANLI DÖNEMİ TOPLUMSAL DEĞERLERDEN CUMHURİYET DÖNEMİ TOPLUMSAL DEĞERLERE DÖNÜŞÜM

Osmanlı toplum yapısı; Askeri (*Seyfiye, İlmiye, Kalemîye*) - Reaya (*Köylü, Zanaatkâr, Tüccar, Göçebe*), Müslim-Gayrimüslim ve Kırsal-Şehirli başlıkları altında toplanmaktadır. Osmanlıdaki dini temelli ayırım, millet sistemi olarak nitelendirilmektedir. Bu toplumsal grupların bir kısmı Cumhuriyet döneminde muhafaza edilirken, bazıları önemli ölçüde değişime uğramıştır. Yukarıda sayılan sınıfların klasik bir tarım toplumunun yansıması olmakla birlikte, çağdaş batılı tarım toplumlarından farklı bir gelişim izlediğini belirtmekte yarar vardır. Osmanlı'da toprak sistemi bozulmaya başlayınca, ordu dolayısıyla bu toplumsal sınıf önemli ölçüde bu durumdan etkilenmiştir. Osmanlı ordusu açısından Kırımın kaybedilmesi (1792) ve Navarin önlerinde Osmanlı donanmasının yakılarak tamamen yok edilmesi (1827) Ordunun dönüşümü açısından kritik rol oynamıştır (Alpar, 2018: 2). Bir taraftan toprak sisteminin bozulması gerçeği ile karşılaşılırken, diğer taraftan donanması olmayan deniz imparatorluğu gibi bir gerçekle yüzleşmek durumunda kalınmıştır.

Osmanlı ordusunun köklerine bakıldığında Devletin, ilk dönemlerinde düzenli bir ordudan söz etmek pek mümkün değildir. Ancak uzun süre savaş dönemlerinde bir araya gelen ve savaşlardan sonra dağılan düzenli birliklerden söz edilebilir.

Bursa'nın fethiyle birlikte Orhan gazi tarafından yaya ve müsellemler (atlı) birlikler oluşturulmuş, bu fikir dönemin Bursa kadısı Çandarlı kara Halil tarafından verilmiştir. 15. yüzyılın ortalarına kadar, yani kapı kulu ordusu kurulana değin, fetihlerde önemli başarı sağlayan yaya ve müsellemler varlıklarını kapı kulu içerisinde sürdürmüşlerdir. Bu arada Avrupa ya düzenlenen başarılı seferleri takiben I. Murat döneminde yeni çeri ocağı kurulmuştur. Askerlik hizmetlerinin sağlıklı yürütülmesi adına esir alınan gençler Türk aileleri yanında gelenek ve göreneklere göre eğitim aldıktan sonra yeni çeri ocağına dâhil edilmiştir. Bu durum bizlere kültür ve medeniyet bakımından gerekli donanımın önemsendiğini göstermektedir. Nitekim bu yöntem kullanılmadan savaş esirlerine askeri eğitim verildikten sonra orduya dâhil edilme geleneği vardır. Fakat durumun olumsuz yansımaları, gelenek görenek bakımından eğitimi zorunlu hale getirmiştir (Şahbaz, 2019: 7).

Hristiyan çocuklarının acemi ocağında hem askeri kabiliyet bakımından hem de gelenek göreneklere uyumlu şekilde yetiştirilmesini takiben kapı kulu ocağının en güçlü kolu olan yeni çeri ocağına alınması II. Murat döneminde kanunlaşmıştır (Şahbaz, 2019: 8). 1826 tarihli Vaka-i Hayriye olarak bilinen olayla II. Mahmud döneminde kaldırılınca kadar yeni çeri ocağı Osmanlı ordusunun en önemli sınıfı niteliğindedir. II. Mahmud döneminin toplumsal dönüşüm açısından en önemli olayı ayanlarla girişmiş olduğu mücadele ve akabinde yeni Müslüman orta sınıfın doğuşu olarak görünmektedir (Karpas, 1972: 31).

Yeni çerilerin desteğini arkasına alan ayanların hak talepleri, padişahlar üzerinde baskıya dönüşmüştü, 1826 yılında Asakir-i Mansure-i Muhammediye'nin kurulması bu anlamda önemli bir gelişmedir. Osmanlı ordusunda uzun zamandır gerekli görülen değişim böylece 19. yüzyılda kaçınılmaz olarak gerçekleşmiştir. Silah teknolojisinin gelişmesi, savaşlarda ateşli silahların kullanılması 16 ve 17. Yüzyıllarda birtakım değişiklikleri gerekli kılmıştır (Çavdaroglu, 2017: 1276).

Dönüşüm sancılı olmakla birlikte toplumda ciddi sınıfsal dönüşümü de beraberinde getirmiştir. Askeri sistem toprak düzenine dayalı geliştiği için, iki alan birbiri üzerinde etki etmiştir. Osmanlı ordusu Kapıkulu askerleri, eyalet askerleri ve deniz kuvvetlerinden oluşmuştur. Bunlar içerisinde en kritik öneme sahip olan birim yeniçeri ocağının da içerisinde bulunduğu kapıkulu askerleridir. Bu piyade askerleri aşağıdaki isimler altında toplanmıştır. Bunlar: Yeniçeriler, Acemi Oğlanları, Cebeciler, Topçular, Top Arabacıları, Humbaracılar ve Sakalar'dır (Şevket, 1983: 4).

Osmanlı devletinin fetih politikasının önemli birimi olan yeniçeri ocağı aynı zamanda gerileme döneminin de başat aktörüdür. Osmanlı yöneten yönetilen sınıf ayrımında yöneten tarafta bulunan askeri sınıf seyfiye, ilmiye ve kalemiye sınıflarından oluşmaktadır. Seyfiye Sınıfı İdareci ve savaşçı sınıf yani Vezir-i Azâm, beylerbeyi, sadrazam, kaptan-ı derya gibi bürokrasinin ciddi alanına hitap

etmektedir. II. Mehmed döneminde yayınlanan Kanun name'de seyfiye sınıfı bürokrasinin başı olarak vurgulanmıştır (Şevket, 1983: 4).

Çandarlı Halil'in İstanbul'un fethi ile katledilmesine (1453) kadar siyasal iktidar bakımından etkili olan ilmiye sınıfı, bu tarihten sonra vezir-i azam çıkarma etkinliğini seyfiye sınıfına bırakmıştır. 1656 yılına kadar siyasal iktidar üzerinde etkili olan seyfiye sınıfının bürokratik etkinliği söz konusudur (Reyhan, 2012: 215). Her halükârda ordunun yönetim bakımından devlet idaresinde etkinliği görülmektedir. Cumhuriyet dönemi ile birlikte Ordu ve dolayısıyla bürokrasi günümüz formunun ilk adımlarını atmıştır. Cumhuriyet Osmanlı modernleşmesi yâda batılılaşmasının son evresi olarak kabul edilmektedir. 1935 yılında çıkarılan ordu iç hizmet kanunu ile askeri kadroların devleti koruma rolü yasal bir zemine oturtulmuştur (Fildiş, 2013: 108).

Cumhuriyetin kurucu kadrolarının batılılaşma ve muasırlaşma çabaları Osmanlı devletinden farklı olarak, devletin işlemez duruma gelmesi halinde askere müdahale etme kabiliyeti yüklemektedir. Asker ve dolayısıyla askeri bürokrasi anayasal garanti ile devletin koruyucu ve kollayıcısı olmaktadır. Osmanlı devletini kurtarma adına girilen çabaların özellikle son dönemlerde sadece askeri mücadele ile başarılmayacağı bunun yanında bürokrasinin de etkin kullanılması gerekliliği anlaşılmıştır. Askeri kadroların bürokrasinin işleminde de etkin rol oynadıkları anlaşılmaktadır. Cumhuriyetin kurulması ile birlikte dönemin güçlü bürokrasisi askeri kadro içerisinden gelmektedir. Siyasetin yön haritası bu kesimin istekleri doğrultusunda ilerlemek durumunda kalmıştır. Devrimlerin yapılması ve yaygınlaştırılması bu kadro eliyle gerçekleştirilmiştir. Demokratik hayata (*çok partili sistem*) geçiş süreci bu kadronun inisiyatifi ile gerçekleşmiştir.

Bu dönemin önemli toplumsal yapılarından bir tanesi de Reaya, Osmanlı köylü, tüccar, esnaf sınıfıdır. Ümmet anlayışının silinerek yerine millet anlayışının yerleştirilmesi önemli değişimlerden birisidir (Fildiş, 2013: 114). Batılı çağdaşı toprak imparatorluklarında görülen köle köylü mantığı Osmanlıda bulunmamaktadır. Osmanlı köylüsü hür, kendi torağının sahibi bir özelliğe sahiptir. Bununla birlikte son dönemlerde batıda birtakım gelişmeler Osmanlı köylüsünün geçim sıkıntısı yaşamasına, batı toplumunun gerisinde kalmasına sebep olmuştur. Sanayi devrimi makineleşme batıda farklı bir sınıfın ve refah seviyesinin doğmasına sebep olurken, Osmanlıda toprak sisteminin bozulması yoksul bir sınıfın ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Cumhuriyet yönetimi bu sınıfı ümmet anlayışından millet anlayışına evirmek için çaba göstermiştir. Osmanlı devletindeki klasik manada kullanılan millet sistemi, batılı gelişmelere bağlı olarak bozulmalar yaşamıştır (Kurtaran, 2011: 64). Ümmet kavramı dini bir temele dayanması noktasında günümüz millet ve ulus kavramından farklı bir anlam içermektedir (Tekin, 2012: 166). Yerel, etnik ve kültürel farklılıkların

ötesine geçmeyi ifade eden ümmet, batılı toplumların Osmanlı iç işlerine müdahale edinceye kadar başarılı bir şekilde yürütülmüştür.

Osmanlı toplumsal gruplar içerisinde önemli konuma sahip başka bir grup ilmiye sınıfıdır. Osmanlı devletinin 600 yılı aşkın hâkimiyetinin sebepleri arasında Türk-İslam kültürünü çeşitli kurumlar sayesinde bünyesinde barındırmış olmasıdır. Askeri, siyasi, dini, hukuki birçok alanda kendinden önceki medeniyetleri takip etmiştir. Osmanlı ilmiye sınıfı sayesinde medeniyetler arasında köprü vazifesi görmüştür (Akgündüz, 1999: 249). İlmiye sınıfının etkinliği devlet içerisinde giderek artmıştır. Nihayet Fatih kanun namesi ile Şeyhül İslam, divan toplantılarına başkalık etmek gibi önemli bir makamı temsil etmiştir, toplumsal adaletin sağlanmasında, kültürel ve siyasal alanın düzenlenmesinde katkıları yadsınamayacak durumda olan ilmiye sınıfı, Osmanlının son dönemlerinde ve kurtuluş mücadelesi döneminde ikili bir yapıya bürünmüştür. Bu dönemde merkezde güçlü olan ilmiye sınıfının yanında taşrada orta düzeyde bir grupta bulunmaktadır. İlmiye sınıfı arasında asıl ayırım ise Kuvayı Milliye yanlısı olanlar ve karşı olanlar şeklindeki ayırımdır (Göleç, 2013: 174).

Toplumsal yapının dış baskıların etkisi altında kalmaya başladığı 19. Yüzyıl ve takip eden süreçte Osmanlı kurumlarındaki bozulmaların ilmiye sınıfı içerisinde de yaşandığını söylemek mümkündür. Osmanlı devletinin kuruluşundan yıkılışına kadarki süreçte başta eğitim-öğretim faaliyetleri olmak üzere din, adalet (Aslan & Korkmaz, 2019: 221) gibi sahalarda varlığını sürdüren bu sınıf, dönemin yıkıcılığından nasibini almıştır. Osmanlının son döneminde mali, idari ve askeri alandaki bozulmalardan nasibini alan ilmiye sınıfı birtakım ıslahatların yapılması gerekliliği ile dönüşüm yaşamaya başlamıştır. Osmanlının son dönemlerinde ekonomi ve toplumsal yapıdaki dönüşüm gerekliliği, kendisini bilimsel alanda eğitim kurumlarında da hissettirmiştir (Pehlivan, 2024: 80).

Eğitim yeni ekonomik düzenin kök salması açısından önemli bir dönüm noktası olarak görülmekle birlikte, cumhuriyetin kurulması ile bu rolünün dışında başka bir amaca milli şuur oluşturma sürecine de katkı sunacak ölçüde dönüştürülmüştür. Kurtuluş savaşı ve Cumhuriyetin ilk yıllarında eğitim alanında yapılan reformların çağın sosyo-ekonomik kültürel dönüşüme hizmet etmesi amaçlanmıştır (Pehlivan, 2024: 78). Sonraki yıllarda 1925 yılında 677 sayılı kanun kapsamında tekke ve zaviyelerin kapatılması toplumsal dönüşüm için yapılacak reformların bir halkası olarak kabul etmek mümkündür (Apaydın, 2017: 149). Yeni rejim daha sonra atacağı birtakım adımlarla birlikte, toplumsal yapıda önemli bir dönüşümü amaçlamıştır.

Osmanlı toplumsal yapısının önemli sınıflarından birisi de zamanın bürokrasi kalesi olarak bilinen Kalemîye sınıfı olmuştur. Reformların ardından sultan, ilmiye ve ordu dengesinde yaşanan bozulma Bab-ı Ali'nin dolayısıyla Kalemîye sınıfın güçlenmesine sebep olmuştur. Güç dengesinin Saraydan Bab-ı Aliye

kayması, Ali, Fuad və Mustafa Rəşit paşaların güclənməsinə səbəp olmuşdur (Erdem, 2014: 37).

Bu sinfin imparatorluğun yönetme iradesini zaman içerisinde ele geçirdiği görülmektedir. Ortaya çıkan bu yönetici elit sinf, 19. Yüzyıl reformlarının güçlendirdiği sinf olmasının yanında, Kurtuluş savaşı ve sonrakı yıllarda gerçekleşen devrimlerinde önemli öncülleridir. Batı modernitesinin etkisi ile toplumu dönüştürme çabasına girmiş olan son dönem Osmanlı bürokrat sinfi cumhuriyetin ilk yıllarında aynı anlayış ile yeni cumhuriyetin yol haritasını da çizmiş olacaktır. Cumhuriyet dönemi, genel manada, yeni bir ulus inşa etme çabası içerisinde olduğu için, otoriter bir yapıyı andırmaktadır. Ula ılmak istenen temel gaye, modern bir devletin temellerini atmaktır. Dolayısıyla Cumhuriyet yönetimi, Tanzimat ile ba layan süreçte aslında Osmanlı toplumunu dönüştürme amacı gütmektedir. Temel argüman ise Osmanlının batının gerisinde kaldığı iddiasıdır. Bu amaç ve iddia ise toplumu Batılıla tırma çabasını do urmu tur. Toplumsal rızadan ziyade, topluma dayatmacı bir yöntem ile modern denilen batılı gelenekler kabul ettirilmişti r. Bu durum otoriter bir çaba ile mümkün olmuştur.

5. SONUÇ

Yüzlerce yıllık devlet geleneğinin yanı sıra İslami ya an tarzına uygun, gelenek görenek, örf ve adetlerin bir araya gelmesi Türk-İslam medeniyetinin yaşam formunun son şekli olarak yüzlerce yıl Osmanlı bünyesinde sorunsuz bir biçimde varlığını devam ettirmi ti r. Osmanlı devleti kendisinden önce özellikle Selçuklulardan almış olduğu bazı kurumsal yapılar ile Türk-İslam geleneğini pratikte sorunsuz idare etme  ansı yakalarken, Bizans ile girilen mücadele ve ilişkiler sayesinde de elde edilen topraklardaki Gayrimüslimlerin devlete bağlı kalmasına ve onların kendi yaşam koşullarında yaşamalarına olanak tanımışti r. Üretim ve güvenlik alanında aksamaların yaşanması toplumsal refahın d  mesine sebep olmuştur. Bunun yanında Avrupa'da sanayi dönemi ile tanışılması, Osmanlının toprağa dayalı ekonomi geleneğinde direktmesi, görece batı ile teknoloji ve ekonomi alanında farkın açılmasına sebep olmuştur.

Osmanlı devlet geleneğine uygun, çok uluslulu unun göstergesi niteliğinde olan millet sistemi, Fransız ihtilalinin de etkisiyle g   kaybetmiş, Tanzimat ile ba layan süreçte de iyice zayıflamış ve bir noktadan sonra etkinliği kalmamışti r. İmparatorluğun gerekliliği gibi olan farklı etnik ve dini yapıdaki toplumların bir arada yaşama alışkanlığı, batının Osmanlı i  i lerine müdahale etmesine kadar sağlıklı bir biçimde yürütülmüştür. Özellikle Müslim gayrimüslim halk yüzyıllarca bir arada yaşama kabiliyetine sahipken, milliyetçilik akımları ve yabancı haklarının korunmasını bahane eden Avrupa devletleri, Osmanlıdaki bu sistemin zarar görmesine sebep olmuştur. Son dönem Osmanlı bürokrat ve aydın

sınıfın her fırsatta bu durumun bazı yasal düzenlemelerle aşılabacağı yönünde baskıları, ayrılıkların derinleşmesine sebep olmuştur. Islahat, Tanzimat ve Meşrutiyet çabaları da kurtuluş için yeterli olmamıştır.

Osmanlıyı kurtarma çabalarının sonuç vermemesi, Osmanlıcılık, Türkçülük ve İslamcılık gibi girişimlerin Osmanlı aydınlarının son çabaları olduğunu, bununda sonuç vermemesi üzerine Misak-ı milli anlayışıyla hareket edildiği görülmektedir. Cumhuriyetin kurulması Osmanlının yıpranmış kurumlarının değiştirilmesini gerekli kılarken, zihni birtakım değişimlerin ise Cumhuriyetin kurucu kadrosunun marifetiyle gerçekleşebileceği anlaşılmaktadır. Osmanlının toprak yapısının ve buna bağlı olarak askeri yapısının bozulması devleti ekonomik anlamda da zor duruma düşürmüştür.

Yeni cumhuriyet yerli sanayi fikri ile yola başlamış, bununla kalmayıp köklü reformlar yaparak Osmanlıya dair pek çok şeyi değiştirmiş veya dönüştürmüştür. Toplumsal yapıda da bir değişim anlayışının kendisini gösterdiğini söylemek mümkündür. Batılı bir toplum yaratmak Cumhuriyetin önemli adımlarındandır. Batı tarzı eğitim sistemi, batı tarzı yaşam biçimi, hemen her alanda kendisini göstermiştir. Devrimlerin temel mantığı batı ile ilişkilerin sağlam bağlar üzerine inşa edilmesidir.

Giyim kuşam, yaşam tarzı, eğitim sistemi, hatta inanç alanında da bazı değişiklikler, lakapların hitap şekillerinin değişmesi, toplumu batı tarzı yaşam formuna uygun hale getirmek için girişilmiş bir çaba gibi görünmektedir. Böylece toprağa bağlı bir ekonomiden, sanayi tipi ekonomiye, Ortadoğu toplumunu andırır bir görüntüden batılı ileri medeniyet gibi gösterilen bir medeniyet anlayışına evrilme çabalarının olduğunu yapılan devrimlerle birlikte söylemek mümkündür. Toplumsal yapıda köyden kente bir göç olmakla birlikte, yaşam tarzında da buna bağlı bir dönüşüm olduğunu söylemek gerekmektedir.

Ekonomi toprak eksenli yapıdan, sanayi öncelikli bir yapıya dönüşmüştür. Bürokrat sınıfın ilmiye kesimi etkisinden, önce askeri sonra toprak sahibi, iş adamı yapıya dönüştüğü görülmektedir. Toplum çok kültürlü durumdan ulus yaratma anlayışına dönmüştür. Osmanlıdan Cumhuriyete geçişte toplumun değişim ve dönüşüm yaşama süreci sancılı atlatılmakla birlikte, gelinen noktada bu dönüşümü tamamladığı görülmektedir.

KAYNAKÇA

- Akalın, K. H. (2009). Max Weber'in Sosyoloji Kuramında Toplumsal Faaliyet Tarzı ve Kültürel Değer İlişkileri. Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 25, 161-178.
- Akgündüz, M. (1999). Osmanlı Devleti Teşkilatında İlmiye Sınıfının Yeri, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 5, 249-254.
- Aksan, G. (2016). Max Weber ve Değerler Sosyolojisi: Bir Metodolojik İkilemin Düşündürdükleri. Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi(35), 427-446.
- Alpar, G. (2018). Osmanlı'nın Son Döneminde Ordu Yapısı ve Savaş Kültürü, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 11(1), 1-20.
- Apalı, Y. (2016). Toplumsal Değişme Bağlamında Bilginin Değişimi Ve Dönüşümü. Mehmet Akif Ersoy University Journal of Social Sciences Institute, 8(17), 395-405.
- Apaydın, C. (2017). Belgeler Işığında Tekke, Zaviye ve Türbelerin Kapatılması Üzerine Bir Değer, Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları, 16(32), 149-171.
- Aslan, N. & Korkmaz, Ö. (2019). Osmanlı İlmiye Teşkilâtının [T]Bozulmasına Dönük Bir Eleştirisi: [S]Sinobî Abdullah Ahdî Örneği. Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi 19(1), 221-239.
- Baş, Y. (2019). Osmanlı Toplum Yapısı. Ed: Özkan, S.H., Osmanlı Tarihi I (1299-1774). İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul.
- Çavdaroğlu, B. E. (2017). Askeri Dönüşüm Çağında Mercidabık ve Ridaniye Savaşları Üzerine Bir Tahlil. ulakbilge 5 (14), 1269-1284.
- Erdem, Ç. (2013). Ondokuzuncu Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform Çalışmaları ve "Kalemiye Sınıfı"nın Yükselişi, Karadeniz Araştırmaları, 40(40), 37-53.
- Fildiş, B. (2013). Türk Modernleşmesi Bağlamında Askeri Bürokrasinin Bürokrasideki Yeri, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim dalı, Doktora Tezi, İstanbul.
- Göleç, M. (2013). II. Meşrutiyet, Milli Mücadele ve Erken Cumhuriyet'te Din ve Siyaset: Mustafa Fehmi Gerçekler ve Faaliyetleri. FSM İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi(1), 173-197.

- Güzel, S. (2014). Cumhuriyet Dönemi Toplumsal Dinamikler. *Belgi Dergisi*, 7, 845-54.
- Kabaş, T. (2021). Türk Toplumunda İktisadî Hayat ve Sosyal Değişme. Ed: Yücer, H. M., Türkiye'nin Toplumsal Yapısı ve Sosyal Değişme, Ekin Yayınevi: Ankara.
- Kalaycı, H., & Kalaycı, G. İ. (2022). Kent Kimliğinin Gelenekselden Moderne Değişiminin Sosyokültürel Ve Morfolojik Açıdan Bir İncelemesi, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 241-263.
- Karakuş, G. (2023). Cumhuriyet Dönemi Siyasal Bilinç Oluşturma Çabalarının Temelleri (1923-1950). *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 10 (6), 2166-2176.
- Karpat, K. (1972). The Transformation of the Ottoman State, 1789-1908, *International Journal of Middle East Studies*, 3(3), 243-281.
- Kaya, B., & Suzuki Him, M. (2020). Modern Türkiye'de Orta Sınıf Çalışmaları: Tarihsel Literatür Değerlendirmesi. *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20(1), 325-349.
- Kongar, E. (1969). Toplum ve Toplumsal Değişme. *Hacettepe Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 1(2), 159-168.
- Korkmaz, A. (2013). Değerler Sosyolojisi. *Toplum Bilimleri Dergisi*, 7(14), 51-78.
- Kurtaran, U. (2011). Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Journal of the Institute of Social Sciences*, 8. 57-71.
- Omay, U. Türkiye'nin Toplumsal Yapısı. İstanbul Üniversitesi Açık Ve Uzaktan Eğitim Fakültesi Yayınları. İstanbul.
- Özatalay, C. (2015). Türkiye'nin Toplumsal Yapısının Temsili Meselesi Bağlamında Sınıflar ve Sınıflandırma Savaşları. *Modus Operandı*, 2, 95-130.
- Pehlivan, İ. (2024). Modern Osmanlı Döneminden Cumhuriyet'e Eğitimde Dönüşüm ve Köy Enstitüleri, *Yedi Aralık Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(2), 78-93.
- Reyhan, C. (2012). Osmanlı Devleti'nde Siyasal İktidar ve Seyfiye Sınıfı: Vezir-i A'zamlık Örneği, *OTAM*, 1, 209-224.
- Sencer, M. (1969). Osmanlı Toplum Yapısı. Ant Yayınları: İstanbul.

- Şahbaz, M. (2019). Osmanlı Askeri Teşkilatında Deli Ocağı, Ed: Selçuk, H., İKSAD: Gaziantep.
- Şevket, M. (1983). Osmanlı Askerî Teşkilatı ve Kıyafeti, K.K.K Ankara Basım evi, Ankara.
- Tekin, F. (2012). Sınırlar, Bölgesel Kimlikler ve Ümmet Tasavvuru, Milet ve Nihal, 9(3), 157-175.
- Yazıcı, M. (2016). Değerler ve Toplumsal Yapıda Sosyal Değerlerin Yeri. Fırat University Journal of Social Sciences, 24(1), 209-223.
- Yeşildal, H. (2011). Toplumsal Değişme Kuramları. Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Yayınları, Eskişehir.

Döngüsel Ekonomi Çərçəvesində Endüstriyel Simbiyoz: Türkiyə Kamu Politikaları Üzerine Bütüncül Təşvik Tasarımı Önerisi

Yasemin KARABULUT⁸

Özet

Bu çalışma, Türkiye’de endüstriyel simbiyozu teşvik etmeye yönelik kamu politikaları ile destek programlarını, politika değerlendirme literatüründeki etkililik, verimlilik, tutarlılık ve uygunluk ölçütleri çerçevesinde nitel olarak analiz etmektedir. Endüstriyel simbiyoz, bir işletmenin atığını diğerinin girdisine dönüştürerek kaynak verimliliğini artıran ve döngüsel ekonominin temel yapı taşlarından birini oluşturan yenilikçi bir iş birliği modelidir. Türkiye’de son yıllarda Ticaret Bakanlığı, kalkınma ajansları, TÜBİTAK ve KOSGEB gibi kurumlar aracılığıyla çeşitli destek mekanizmaları devreye alınmış olsa da endüstriyel simbiyoz uygulamaları henüz yaygınlaşmamıştır. Çalışmada, bu desteklerin uygulamadaki etkileri, karşılaşılan yapısal engeller ve politika hedefleriyle uyumu sistematik biçimde incelenmiştir. Bulgular, mevcut desteklerin endüstriyel simbiyozla dolaylı katkı sunduğunu, program hedefleriyle uygulama araçları arasında geliştirilebilecek uyum alanları bulunduğunu ve desteklenen projelerin sürdürülebilirliğinin istenen düzeye ulaşmadığını göstermektedir. Ayrıca yeşil dönüşüm odaklı güncel programlar genel döngüsellik hedeflerine yönelirken, endüstriyel simbiyoz ve eko-park kurulumu gibi spesifik uygulamalar için özel çağrı ya da finansman mekanizması bulunmamaktadır. Politika yapıcılar nezdinde kavramsal farkındalığın sınırlı olması, KOBİ’lerin ise hem kavramla hem de mevcut desteklerin iş süreçlerine entegrasyonuyla ilgili rehberliğe ihtiyaç duyması öne çıkan gelişim alanlarıdır. İşletmeler arası güvenin güçlendirilmesi, teknik bilgi kapasitesinin artırılması ve izleme-değerlendirme sistemlerinin hayata geçirilmesi, politikaların etkinliğini artırmada öncelikli unsurlar olarak belirlenmiştir. Çalışma, endüstriyel simbiyoz

⁸ Doktorant, Atılım Üniversitesi, SBE, İşletme (Türkçe) A.B.D., ORCID ID: 0009 – 0009-1606-3966, yasemin.karabulut2506@gmail.com

ekosisteminin geliştirilmesi için bütüncül bir politika çerçevesine, doğrudan simbiyoz odaklı çağrılara ve iş birliği modellerini destekleyen araçlara ihtiyaç olduğunu ortaya koymaktadır. Teşvik mekanizmaları, finansal desteğin yanı sıra teknik altyapı, farkındalık, eğitim, rehberlik ve danışmanlık hizmetlerini kapsayan çok boyutlu bir anlayışla tasarlanmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Endüstriyel Simbiyoz, Teşvik Mekanizmaları, Döngüsel Ekonomi, Farkındalık.

Industrial Symbiosis within the Framework of the Circular Economy: A Proposal for a Comprehensive Incentive Design for Public Policies in Turkey

Abstract

This study qualitatively analyzes public policies and support programs aimed at promoting industrial symbiosis in Turkey, based on the criteria of effectiveness, efficiency, coherence, and relevance as defined in the policy evaluation literature. Industrial symbiosis represents an innovative collaboration model that enhances resource efficiency by converting one firm's waste into another's input, constituting one of the foundational elements of the circular economy. Although various support mechanisms have been introduced in recent years through institutions such as the Ministry of Trade, development agencies, TÜBİTAK, and KOSGEB, industrial symbiosis practices have not yet become widespread in Turkey. This study systematically examines the practical effects of these supports, the structural barriers encountered, and their alignment with policy objectives. The findings indicate that existing support mechanisms contribute indirectly to industrial symbiosis, that there are areas of alignment between program objectives and implementation tools which could be further developed, and that the sustainability of supported projects has not yet reached the desired level. Furthermore, while recent green transformation-oriented programs primarily target general circularity goals, no specific calls or funding mechanisms exist for dedicated applications such as industrial symbiosis and eco-industrial park development. Limited conceptual awareness among policymakers, along with the need among SMEs for guidance regarding both the concept itself and the integration of existing supports into their business processes, stand out as key areas for improvement. Strengthening inter-firm trust, enhancing technical knowledge capacity, and implementing monitoring and evaluation systems have been identified as priority elements in increasing policy effectiveness. The study reveals that developing Turkey's industrial symbiosis ecosystem requires a holistic policy framework, direct calls focused specifically on symbiosis, and

instruments that support collaboration models. Incentive mechanisms should be designed with a multidimensional approach encompassing not only financial support but also technical infrastructure, awareness raising, training, guidance, and consultancy services.

Keywords: Industrial Symbiosis, Incentive Mechanisms, Circular Economy, Awareness.

1. GİRİŞ

Sanayileşmeyle birlikte artan üretim, hammadde ve doğal kaynak tüketimini de beraberinde getirmiştir. İklim değişikliğinin etkileriyle birleşen bu durum, sürdürülebilirlik açısından ciddi kaygılar doğurmaktadır.

Bu kaygılar yalnızca üretim öncesi ve üretim sürecindeki kaynak kullanımıyla sınırlı kalmayıp, üretim faaliyetleri sonucu ortaya çıkan atıkların ekosistem üzerinde yarattığı tahribatın boyutlarına ilişkindir. Bu bağlamda, bilhassa son yirmi yıllık dönemde sürdürülebilirlik ekseninde yürütülen akademik araştırmaların, özel sektör inisiyatiflerinin ve kamu politikalarının kayda değer bir ivme kazandığı; yenilenebilir kaynak kullanımı, kaynak verimliliği, operasyonel etkinlik ve atık yönetimi gibi kavramların gerek teorik gerekse pratik düzlemde giderek daha fazla önem kazandığı gözlemlenmektedir (T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı [ÇŞB], 2017).

Geleneksel doğrusal üretim-tüketim paradigması (al-kullan-at), ekolojik taşıma kapasitesi ve artan kaynak kıtlığı karşısında yapısal sınırlılıklar sergilemekte; bu durum, küresel iklim krizi ve biyoçeşitlilik kaybı gibi çağdaş ekolojik sorunların derinleşmesiyle daha görünür hâle gelmektedir (Banaité, 2016). Söz konusu, kaynak verimliliğini esas alan, temiz üretim teknolojilerine dayalı, yenilenebilir girdi kullanımını ve malzemelerin dönüştürülebilirliğini önceleyen döngüsel bir ekonomik modele geçiş, ekolojik ve ekonomik sürdürülebilirliğin tesisi açısından stratejik bir zorunluluk olarak karşımıza çıkmaktadır (Mete, 2025). Döngüsel ekonomi, atık olarak nitelendirilen hiçbir maddenin bulunmadığı, aksine tüm malzemelerin sistem içerisinde sürekli dolaşımda tutulduğu ve doğal sistemlerin restorasyonunun hedeflendiği bütüncül bir üretim-tüketim paradigması olarak kavramsallaştırılmaktadır (Durusoy, 2021). Bu modelde ürünler ve malzemeler; bakım, yeniden kullanım, yenileme, yeniden üretim ve geri dönüşüm gibi çok boyutlu süreçler vasıtasıyla ekonomik döngü içerisinde muhafaza edilmektedir.

Döngüsel ekonomi kavramı, ilk kez 1990 yılında Pearce ve Turner (1990) tarafından sistematik bir şekilde ele alınmış; sonraki yıllarda hem akademik çevrelerde hem de politika yapım süreçlerinde giderek daha fazla kabul görmüştür.

Günümüzde ise döngüsel ekonomi, kaynakların ekonomik sistem içinde mümkün olduğunca uzun süre kalmasını esas alan, atık oluşumunu kaynağında en aza indirmeyi hedefleyen ve doğal ekosistemlerin kendini yenileme kapasitesini merkeze koyan yenileyici (restoratif) bir ekonomik model olarak tanımlanmaktadır (Durusoy, 2024).

Döngüsel ekonomi, kaynak verimliliğini esas alan ve atık oluşumunu minimize etmeyi hedefleyen bir üretim-tüketim modeli olarak, temel ilkelerini 9R çerçevesinde somutlaştırmaktadır. Bu çerçeve; Redesign (yeniden tasarım), Reduce (azaltım), Reuse (yeniden kullanım), Repair (onarım), Refurbish (yenileme), Remanufacture (yeniden üretim), Repurpose (yeniden amaçlandırma), Recycle (geri dönüşüm) ve Recover (geri kazanım) aşamalarından oluşmakta; azaltımdan başlayarak yeniden amaçlandırmaya uzanan hiyerarşik bir yapı sunmaktadır (Çokmutlu, 2022).

Bu model, kapalı döngü sistemleri aracılığıyla doğal kaynak ve malzeme tüketimini minimize ederek kaynak verimliliğini artırmayı hedeflemektedir. Endüstriyel simbiyoz, biyolojik ekosistemlerdeki simbiyotik ilişkilerden hareketle, endüstriyel ağlarda bir firmanın atık veya yan ürünlerinin başka bir firma için girdi oluşturduğu işbirlikçi bir model olarak kavramsallaştırılmaktadır. Döngüsel ekonominin temel bir bileşeni olarak değerlendirilen bu yaklaşım, üretim süreçlerinde döngünün kapatılmasını (closed-loop) sağlayarak malzemelerin ekonomik sistem içerisindeki ömrünü uzatmakta ve birincil hammadde kullanımını azaltmaktadır. (Schlüter, Milani, vd.,2018). Endüstriyel simbiyoz, biyolojik ekosistemlerde gözlemlenen simbiyotik ilişkilerden ilham alarak, endüstriyel ağlarda bir işletmenin atık ya da yan ürünlerinin başka bir işletme için değerli bir girdiye dönüştüğü işbirlikçi bir üretim modelini ifade etmektedir. Döngüsel ekonominin temel yapı taşlarından biri olarak kabul edilen bu yaklaşım, üretim süreçlerinde döngünün kapatılmasını (closed-loop) mümkün kılacak malzemelerin ekonomik sistem içindeki kalış süresini uzatmakta ve birincil hammadde tüketimini azaltmaktadır (Schlüter, Milani vd., 2018).

Endüstriyel simbiyoz uygulamaları, işletmelere yalnızca atıkların ikincil kaynak olarak değerlendirilmesi yoluyla sağlanan maliyet avantajlarıyla sınırlı kalmayıp; özellikle belirli bir coğrafi ölçekte faaliyet gösteren firmalar arasında tesis edilen iş birlikleri sayesinde ortaklaşa fayda ve işbirlikçi sinerji gibi çok boyutlu ekonomik kazanımlar da beraberinde getirmektedir (Esenlikci, 2023). Dolayısıyla sürdürülebilirlik, döngüsel ekonomi ve endüstriyel simbiyoz kavramları; çağdaş sanayi politikalarının şekillenmesinde merkezi bir konuma sahip olan ve karşılıklı olarak birbirini besleyen üç temel yapı taşı oluşturmaktadır. Akademik yazında bu üç kavram arasındaki ilişki, ekonomik büyümenin çevresel tahribat ve sınırlı doğal kaynak kullanımından bağımsızlaştırılmasını amaçlayan hiyerarşik bir çerçeve içerisinde ele alınmaktadır(Mete, 2025).Üretim faaliyetlerinden kaynaklanan çevresel etkileri

en azı indirgeyerek sürdürülebilir endüstriyel alanların oluşumuna zemin hazırlayan endüstriyel simbiyoz, bu yönüyle yalnızca akademik araştırmalara konu olmakla sınırlı kalmamış; aynı zamanda politika yapımcılar tarafından da sanayide temiz ve verimli üretimi teşvik etmek amacıyla çeşitli stratejik planlar, politika belgeleri ve kalkınma hedefleri aracılığıyla giderek artan bir ilgi odağı haline gelmiştir (Chertow, 2007). Ancak, döngüsel ekonomi paradigması içerisinde stratejik bir konuma sahip olan ve adeta bu modelin bel kemiğini oluşturan endüstriyel simbiyoz uygulamalarının, teorik düzeydeki kabulüne ve politika belgelerinde yer bulmasına karşın, pratikte yeterli düzeyde desteklenmediği ve uygulama alanı bulamadığı gözlemlenmektedir.

Bu çalışmanın amacı, Türkiye'de endüstriyel simbiyoz ile ilişkili kamu politikalarını bütüncül bir analitik çerçevede değerlendirerek politika araçlarının kavramsal ve uygulama düzeyindeki tutarlılığını, etkinliğini ve mevcut politika boşluklarını sistematik bir biçimde ortaya koymaktır.

2. KAVRAMSAL VE TEORİK ÇERÇEVE

Endüstriyelleşme sürecinin beraberinde getirdiği yoğun kaynak tüketimi, atık miktarında önemli bir artışa yol açarak ekolojik denge ve ekonomik istikrar açısından çok boyutlu tehditler oluşturmaktadır. Bu kapsamda, sınırlı doğal kaynak rezervlerinin tükenme eğilimi göstermesi, kritik hammaddeye erişimde yaşanan güçlükler, küresel rekabet koşullarının giderek ağırlaşması ve iklim değişikliğine bağlı yapısal dönüşümler, çağımızın başlıca ekolojik ve ekonomik kriz alanları olarak belirginleşmektedir. (Durusoy, 2024). Döngüsel ekonomi, kaynakların ekonomik sistem içerisinde mümkün olduğunca uzun süre muhafaza edilmesini, sürekli kullanım döngüleriyle değerlendirilmesini ve atık oluşumunun kaynağında en azı indirilmesini hedefleyen bir yaklaşım olarak tanımlanmaktadır (Yıldız,2019). Doğadaki ekosistemlerde hiçbir atık boşa gitmez; bir canlının artığı, başka bir canlının besini ya da ham maddesi haline gelir. Bu kesintisiz döngü, doğanın kendi kendini yenileyen işleyişinin temelini oluşturur. Endüstriyel simbiyoz da bu ilkeden hareketle, üretim sistemlerinde benzer bir döngüsellik hedefler: Bir işletmenin üretim süreci sonunda ortaya çıkan atık ya da yan ürün, başka bir işletme için değerli bir girdiye dönüşür. Ancak buradaki dönüşüm, doğadaki gibi kendiliğinden işleyen organik bir süreç değil; bilinçli planlama, teknolojik altyapı ve kurumlar arası işbirliği gerektiren organize bir modeldir. Başka bir deyişle döngüsel ekonomi, doğanın işleyiş mantığından ilham almakla birlikte, onun birebir kopyası olmaktan ziyade, endüstriyel sistemlerin kendine özgü koşullarına uyarlanmış bir yorumdur(Wadström, Johansson, ve Wallen, 2021).

Günümüzde ekonomik büyüme ile çevresel bozulma ve kaynakların tükenmesi arasındaki çelişkiler giderek derinleşiyor.Bu bağlamda döngüsel ekonomi,

sürdürülebilir kalkınmanın tesisinde etkili bir model olarak öne çıkmakta; endüstriyel simbiyoz ise gerek endüstriyel ekolojinin uygulanması gerekse döngüsel ekonominin hayata geçirilmesi bakımından stratejik bir araç işlevi görmektedir(Haq, Välisuo ve Niemi, 2021). Endüstriyel ekoloji yaklaşımının pratikteki en somut görünümünden biri olan endüstriyel simbiyoz, firmalar arasında malzeme, enerji ve yan ürün akışlarını organize ederek kaynak kullanımında verimliliği artıran ve atıkların ekonomik sisteme geri kazandırılmasını sağlayan bir üretim modelidir. Bu model, döngüsel ekonominin uygulanabilirliğini mümkün kılan temel mekanizmalardan biri olarak değerlendirilmektedir. Bu model kapsamında, bir işletmenin üretim süreçleri sonucu ortaya çıkan yan ürün veya atıklar, kapsamlı bir dönüşüm sürecine tabi tutulmaksızın ya da asgari düzeyde işleme başka bir işletme için doğrudan hammadde niteliği kazanabilmektedir. Bu işleyiş, malzemelerin ekonomik değerini yitirmeden üretim çevrimi içinde kalmasını sağlamakta ve böylelikle kaynak verimliliğine doğrudan katkı sunmaktadır (Veral, 2021).

Endüstriyel simbiyoz, sürdürülebilirliğin ekonomik, çevresel ve sosyal boyutlarını eş zamanlı olarak destekleyen bütüncül bir model olarak değerlendirilmektedir. Ekonomik açıdan bakıldığında, bu model işletmelere hammadde tedarikinde maliyet avantajı sağlamakta, atık bertaraf giderlerini azaltmakta ve atık niteliğindeki yan ürünlerin ekonomiye kazandırılması yoluyla ek gelir olanakları yaratmaktadır (Chertow, 2007). Çevresel açıdan bakıldığında, doğal kaynakların çıkarımı üzerindeki baskı azalır, sanayi faaliyetlerinden kaynaklanan sera gazı salımı düşer ve çöp sahalarına giden atık miktarı azalır.

Sosyal sürdürülebilirlik boyutunda ise bu model, yeşil iş kollarında yeni istihdam olanakları yaratmakta; endüstriyel faaliyetlerin yakın çevredeki topluluklar üzerindeki olumsuz etkilerini azaltarak toplum sağlığının korunmasına katkı sunmaktadır (Durusoy, 2021). Endüstriyel simbiyozun bu çok yönlü yapısı, onu döngüsel ekonomi hedeflerine ulaşmada kritik bir araç konumuna yükseltirken, aynı zamanda kamu politikalarının ilgi odağı haline getirmektedir (Lombardi, Laybourn, 2012). Endüstriyel simbiyoz ağlarının oluşturulması, sürdürülebilir yönetimi ve yaygınlaştırılması, piyasa mekanizmalarının kendiliğinden işleyişine bırakılamayacak kadar karmaşık ve çok aktörlü bir süreci ifade etmektedir. Bu noktada, endüstriyel simbiyozun potansiyelinin hayata geçirilebilmesi için politika yapıcılarının stratejik müdahaleleri, teşvik mekanizmaları ve düzenleyici çerçeveler belirlemesi gerekmektedir.

3. ENDÜSTRİYEL SIMBİYOZUN KÜRESEL POLİTİKA BAĞLAMİ

Endüstriyel simbiyoz kavramı, ilk kez 1961 yılında Danimarka'nın Kalundborg kentinde ortaya çıkan uygulamalarla şekillenmiştir (Jacobsen, 2006). Bölgedeki firmalar arasında atık, yan ürün ve enerji değişimini temel alan işbirlikleri, çevre

araştırmacılarının ilgisini çekmiş ve bu olgu zamanla endüstriyel simbiyoz olarak kavramsallaştırılmıştır (Özsoy, 2018). Kalundborg örneği, günümüzde de farklı endüstriyel süreçler arasında yan ürün alışverişinin planlanması açısından referans model olma niteliğini sürdürmektedir (Alkaya, 2021).

Alkaya'nın (2021) belirttiği üzere, kaynak verimliliği ve döngüsel ekonomi küresel politika gündeminin üst sıralarında yer almakta olup, bu çerçevede endüstriyel simbiyoz başta Birleşmiş Milletler ve OECD olmak üzere uluslararası kuruluşlar nezdinde desteklenmektedir. Avrupa Birliği ise konuyu yalnızca kaynak verimliliği bağlamında değil; inovasyon, yeşil büyüme ve ekonomik kalkınma hedeflerini içeren geniş ölçekli bir politika çerçevesinin bileşeni olarak değerlendirmektedir. İlgili raporda ayrıca, Kuzey Avrupa ülkelerinde gerçekleştirilen ulusal ve bölgesel düzeydeki çalışmaların da benzer bulgulara işaret ettiği vurgulanmaktadır

4. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Bu çalışma, Türkiye'de endüstriyel simbiyozla yönelik kamu politikalarını ve destek mekanizmalarını analiz etmeyi amaçlayan nitel bir politika analizi deseniyle yürütülmüştür. Politika belgelerinin derinlemesine incelenmesi ve yorumlanması gerektiğinden, araştırmada yorumlayıcı (interpretivist) paradigma benimsenmiştir . Çalışma, belirli bir politika alanının (endüstriyel simbiyoz) bütüncül bir çerçevede değerlendirilmesini hedeflediğinden, durum çalışması (case study) deseni kullanılmıştır .

Bu araştırma, yalnızca kamuya açık politika belgeleri ve destek programları ile sınırlıdır. Politika yapıcılar ve uygulayıcılarla doğrudan görüşmeler yapılmamış olması, çalışmanın temel sınırlılığını oluşturmaktadır.

Araştırmanın analiz birimi, Türkiye'de endüstriyel simbiyoz ve döngüsel ekonomi alanında yayımlanmış ulusal politika belgeleri, kalkınma planları, strateji belgeleri, eylem planları, yasal düzenlemeler ve kurumsal destek programlarıdır. Belgeler aşağıdaki kurumların resmî internet siteleri taranarak elde edilmiştir;

- Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı
- T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı
- T.C. Ticaret Bakanlığı
- T.C. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı
- Kalkınma Ajansları Genel Müdürlüğü
- TÜBİTAK

- KOSGEB

Tarama stratejisinde şu anahtar kelimeler kullanılmıştır;

- "endüstriyel simbiyoz"
- "döngüsel ekonomi"
- "yeşil dönüşüm"
- "sanayide yeşil dönüşüm"
- "temiz üretim"
- "kaynak verimliliği"
- "yeşil sanayi"
- "Sıfır Atık"

Tarih aralığı olarak, endüstriyel simbiyoz kavramının ulusal politika belgelerinde görünürlük kazandığı 2015 yılından günümüze (2025) kadar olan dönem esas alınmıştır. Bu kapsamda;

- On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023)
- On İkinci Kalkınma Planı (2024-2028)
- Ulusal Döngüsel Ekonomi Stratejisi ve Eylem Planı (UDESEP 2025-2028)
- Ulusal Atık Yönetimi ve Eylem Planı (2023)
- Verimlilik Stratejisi ve Eylem Planı (2015-2018)
- Yeşil Mutabakat Eylem Planı (2021)
- Orta Vadeli Program (2025-2027)
- İlgili yönetmelikler (Sıfır Atık Yönetmeliği vb.)

Kalkınma ajansları, KOSGEB, TÜBİTAK ve Ticaret Bakanlığı destek programlarına ilişkin çağrı metinleri, uygulama esasları ve faaliyet raporları incelenmiştir.

Elde edilen veriler, doküman analizi yöntemiyle incelenmiştir. Doküman analizi, politika belgelerinin sistematik bir şekilde değerlendirilmesine olanak tanıyan, nitel araştırmalarda yaygın olarak kullanılan bir yöntemdir.

Verilerin analizinde betimsel analiz tekniği kullanılmıştır. Betimsel analiz sürecinde, politika belgeleri önceden belirlenmiş tematik çerçeveye göre sınıflandırılmış, özetlenmiş ve yorumlanmıştır. Ayrıca On Birinci ve On İkinci Kalkınma Planları arasındaki farklılaşma, karşılaştırmalı analiz tekniğiyle

incelenmiş; politika sürekliliği ve kavramsal tutarlılık açısından değerlendirilmiştir.

5. ARAŞTIRMANIN BULGULARI

Türkiye'de endüstriyel simbiyoz ve döngüsel ekonomi modelleri, ulusal strateji belgelerinden bölgesel kalkınma planlarına kadar uzanan geniş bir politika yelpazesi içinde desteklenmektedir. Bu kapsamda incelenen ulusal politika belgeleri ve destek mekanizmaları, Şekil 1'de görselleştirilen çerçeve doğrultusunda analiz edilmiştir

Şekil 1. Türkiye’de Endüstriyel Simbiyozun Politika ve Destek Çerçevesi

Kaynak: Yazar tarafından notebookLM üzerinden oluşturulmuştur.

5.1. Makro Politikalar ve Stratejik Kararlar

Türkiye'nin kalkınma planlarında endüstriyel simbiyoz ve döngüsel ekonomiye yönelik politikalar dönemsel farklılıklar göstermektedir. On Birinci Kalkınma Planı'nda (2019-2023) endüstriyel simbiyoz doğrudan ve spesifik olarak ele alınmış; kaynak verimliliği, temiz üretim, yeşil Organize Sanayi Bölgeleri ve Kalkınma Ajansları destekleri gibi somut politika araçlarıyla ilişkilendirilmiştir. Özellikle 309.9 maddesiyle Kalkınma Ajansları desteklerinin endüstriyel simbiyoz, temiz üretim ve enerji verimliliği gibi alanlara öncelik verecek şekilde yapılandırılması kararlaştırılmış; 893. madde kapsamında ise bölgelerin yeşil dönüşümüne yönelik altyapı, analiz ve programlar öngörülmüştür (T.C.

Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı [SBB], 2019). On İkinci Kalkınma Planı'nda (2024-2028) ise endüstriyel simbiyoz kavramı doğrudan yer almamakta; bunun yerine döngüsel ekonomi, yeşil dönüşüm, kaynak verimliliği ve sürdürülebilir üretim gibi daha genel başlıklar altında politika hedefleri sıralanmaktadır (Mısır ve Arıkan, 2022).

İki plan arasındaki bu farklılaşma, endüstriyel simbiyozun On Birinci Plan'da müstakil bir politika aracı olarak öne çıkarken On İkinci Plan'da genel yeşil dönüşüm söylemi içinde arka planda kalmasına işaret etmekte; bu durum politika sürekliliği ve kavramsal tutarlılık açısından dikkat çekici bir görünüm sunmaktadır.

5.1.1. Paris Anlaşması ve Ulusal Katkı Beyanı

Türkiye'nin 2021 yılında Paris Anlaşması'nı onaylaması, iklim değişikliğiyle mücadele kapsamında uluslararası yükümlülük altına girilmesi açısından belirleyici bir adım olmuştur. Bu doğrultuda hazırlanan Birinci Ulusal Katkı Beyanı'nda (NDC), 2053 net sıfır emisyon hedefi çerçevesinde sanayi kaynaklı emisyonların azaltılmasına yönelik taahhütler yer almaktadır. Beyanda, sanayi tesislerinde alternatif hammadde kullanımı, kaynak verimliliği ve atık yönetimi gibi unsurlar öne çıkmakta; endüstriyel simbiyoz uygulamaları bu hedeflere ulaşmada stratejik bir araç olarak konumlandırılmaktadır. Türkiye, Birleşmiş Milletler nezdinde sunduğu uluslararası taahhütler kapsamında, sanayi atıklarının endüstriyel simbiyoz yoluyla azaltılacağını ve kaynak verimliliğinin artırılacağını beyan etmiştir. Bu çerçevede, uluslararası yükümlülükler ile ulusal politikalar arasında endüstriyel simbiyoz ekseninde bir bütünleşme süreci işlemektedir (The Paris Agreement and NDCs., t.y.).

5.1.2. Avrupa Yeşil Mutabakatı

Avrupa Birliği'nin 2050 iklim-nötr hedefi doğrultusunda şekillenen Yeşil Mutabakat, endüstriyel simbiyoz ve döngüsel ekonomiyi stratejik öncelikler arasında konumlandırmaktadır. 2024-2028 döneminde hayata geçirilen Döngüsel Ekonomi Eylem Planı kapsamında, endüstriyel simbiyoz uygulamalarının dijital altyapıyla desteklenen Döngüsellik Merkezleri'ne (Hubs for Circularity) dönüştürülmesi hedeflenmektedir. Horizon Europe programı çerçevesinde finanse edilen projeler, atıkların kaynak olarak yeniden değerlendirildiği kapalı döngü sistemlerini yaygınlaştırmayı amaçlamaktadır. Türkiye'nin bu projelerden IS2H4C'de gösterim merkezi olarak yer alması, Yeşil Mutabakat'ın endüstriyel simbiyoz politikalarının Türkiye'yi de kapsayan bölgesel bir etki alanı oluşturduğunu göstermektedir (Moor, 2025)

5.2. Yönetmelikler ve Eylem Planları

Atıkların yeniden değerlendirilmesi temeline dayanan endüstriyel simbiyozun uygulama düzeyinde hayata geçirilmesine yön veren çeşitli yasal düzenlemeler ve strateji belgeleri bulunmaktadır. Söz konusu düzenlemeler, işletmeler arası işbirlikleri rekabet avantajı elde edilmesi, atık yönetimi ve verimlilik artışı gibi geniş bir yelpazede endüstriyel simbiyozu destekleyici bir çerçeve sunmaktadır.

Sıfır Atık Yönetmeliği ve projesi, atıkların kaynağında ayrı toplanarak geri kazanılmasını zorunlu kılan ve endüstriyel simbiyozun temelini oluşturan en önemli ulusal düzenlemedir. Bu sistem, firmalar arasında atık ve yan ürün akışının düzenlenmesi için gerekli altyapıyı sağlayarak endüstriyel simbiyoz uygulamalarının ön koşullarını oluşturmaktadır (Sayman, 2022). Ulusal Atık Yönetimi ve Eylem Planı (2023), atıkların ekonomiye kazandırılması ve kaynak verimliliğinin artırılması amacıyla tüm iller için yol haritası belirlemektedir. Planda, endüstriyel simbiyoz uygulamalarının yaygınlaştırılması yoluyla atık miktarının azaltılması ve geri kazanım oranlarının artırılması hedeflenmektedir. Ulusal Geri Dönüşüm Strateji Belgesi ve Eylem Planı'nda endüstriyel simbiyoz, atık yönetiminde ana uygulama alanı olarak tanımlanmış ve bu konuda spesifik mevzuat çalışmaları yapılması eylem olarak belirlenmiştir. Bu kapsamda, altı temel sektörde (tekstil, plastik, ambalaj, elektronik, akü ve araçlar, gıda ve biyokütle) endüstriyel simbiyoz ve ikincil hammadde kullanımını yaygınlaştırmaya yönelik sektörel yol haritaları hazırlanması öngörülmektedir (Ecer vd., 2021).

Verimlilik Stratejisi ve Eylem Planı (2015-2018) ise sanayide simbiyoz uygulamalarının teşvik edilmesini ve yaygınlaştırılmasını hedefleyen ilk strateji belgeleri arasında yer almıştır. Söz konusu plan, endüstriyel simbiyozun ulusal verimlilik politikalarıyla ilişkilendirilmesi bakımından öncü nitelik taşımaktadır (Yeşil Mutabakat Eylem Planı ve Çalışma Grubu, t.y.).

T.C. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı tarafından hazırlanan Ulusal Döngüsel Ekonomi Stratejisi ve Eylem Planı (UDESEP 2025-2028), Ekim 2025'te yayımlanarak Türkiye'nin döngüsel ekonomiye geçiş sürecine yön veren temel politika belgesi niteliği kazanmıştır. Plan, 2053 net sıfır emisyon hedefi ve Avrupa Yeşil Mutabakatı'na uyum çerçevesinde; kaynak verimliliği, atık yönetimi ve yeşil dönüşüm süreçlerini bütüncül bir yaklaşımla ele alan yol haritası sunmaktadır.

Orta Vadeli Program'da (2025-2027) yer alan hedefler doğrultusunda hazırlanan planda, geri kazanım oranlarının yükseltilmesi ve endüstriyel simbiyoz uygulamalarının özendirilmesi temel öncelikler arasında sayılmaktadır. Bu

kapsamda, firmalar arası malzeme alışverişini kolaylaştıracak bir döngüsel ekonomi ağının kurulması hedeflenmektedir (Veral, 2021).

T.C. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı (ÇŞİDB, 2025) tarafından hazırlanan planda Türkiye'nin sürdürülebilir kalkınma yaklaşımını yeniden yapılandıran temel politika belgelerinden biridir. Plan, kaynak verimliliği, atık yönetimi, yeşil finansman ve dijital izleme altyapılarını bütünleştirerek çevresel, ekonomik ve sosyal dönüşümün çerçevesini çizmektedir.

- UDESEP; On İkinci Kalkınma Planı (2024–2028), Orta Vadeli Program (2025–2027)

Ulusal Yeşil Mutabakat Eylem Planı (2021) ve Güncellenmiş Birinci Ulusal Katkı Beyanı (NDC) ile doğrudan uyumlu olarak tasarlanmıştır (T.C. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı - ÇŞİDB, 2025). Bu bütüncül yapı, Türkiye'nin 2030 yılına kadar sera gazı emisyonlarını %41 oranında azaltma taahhüdü doğrultusunda iklim politikaları, yeşil finansman araçları ve Avrupa Birliği müktesebatına uyum süreçleri arasında güçlü bir köprü kurmaktadır (ÇŞİDB, 2025). Tüm bu düzenlemeler, endüstriyel simbiyozun Türkiye'de atık yönetiminden kaynak verimliliğine, sektörel dönüşümden bölgesel kalkınmaya kadar uzanan çok boyutlu bir politika çerçevesi içinde ele alındığını göstermektedir.

5.3. Devlet Teşvikleri ve Kurumsal Destekler

Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı koordinatörlüğünde, Türkiye'nin 26 bölgesinde yerel kalkınmayı desteklemek üzere faaliyet gösteren kalkınma ajansları, kamu tüzel kişiliğini haiz kuruluşlardır. Bu ajanslardan 19'u, bölge planlarında endüstriyel simbiyozu stratejik bir kalkınma aracı olarak konumlandırmış; KUDAKA, SERKA, BEBKA, İZKA ve TRAKYAKA gibi ajanslar öncülüğünde bölgesel simbiyoz projelerine teknik ve mali destek sağlanmıştır.

Ek olarak, Türkiye Sosyal Kapsayıcı Yeşil Geçiş (SoGreen) Projesi kapsamında, Dünya Bankası finansmanı ile 2025 yılı itibarıyla çok sayıda kalkınma ajansı tarafından hibe destek çağrılarında çıkmıştır. Bu program çerçevesinde Ankara Kalkınma Ajansı, Kuzeydoğu Anadolu Kalkınma Ajansı (KUDAKA), Orta Anadolu Kalkınma Ajansı (ORAN), Bursa Eskişehir Bilecik Kalkınma Ajansı (BEBKA) ve İzmir Kalkınma Ajansı (İZKA) gibi kurumlar aracılığıyla mikro ve küçük işletmeler, kooperatifler ile üretici birliklerinin yeşil dönüşüme konu faaliyetlerine destek sağlanmıştır. Programda döngüsel ekonomi, temiz üretim, enerji verimliliği, atık yönetimi ve endüstriyel simbiyoz uygulamaları gibi alanlar öncelikli destek başlıkları arasında yer almıştır. Söz konusu destekler, Avrupa Yeşil Mutabakatı ve AB 2020 Yeşil Taksonomi Tüzüğü ile uyumlu çevresel

hedeflere katkı sunacak projelere yönlendirilmiştir (Kalkınma Ajansları Genel Müdürlüğü, 2025).

- **Akademisyen ve Uzman Havuzu:** İzmir Kalkınma Ajansı (İZKA) endüstriyel simbiyoz işbirliklerinin uygulanabilirliğini desteklemek amacıyla, teknik ve deneyimsel birikime sahip nitelikli akademisyen ve araştırmacılardan oluşan bir uzman havuzu oluşturulmuştur. 2024 yılı itibarıyla bu havuza yeni araştırmacı ve uzmanların katılımı sağlanmıştır.

Ayrıca TÜBİTAK Bilim İnsanı Destekleme Programları Başkanlığı (BİDEB) ile imzalanan iş birliği protokolü kapsamında, 2211-C Yurtiçi Öncelikli Alanlar Doktora Burs Programı çerçevesinde İzmir bölgesine yönelik endüstriyel simbiyoz tezleri desteklenmiştir. Programın başlangıcından bu yana desteklenen bursiyer sayısı 4'e ulaşmıştır (İzmir Kalkınma Ajansı, 2024). Bu girişimler, kalkınma ajanslarının endüstriyel simbiyozu hem akademik araştırma hem de uygulama düzeyinde desteklediğini göstermektedir.

KOSGEB, "Çevre Konusunda KOSGEB Yol Haritası" çerçevesinde Ankara OSTİM gibi organize sanayi bölgelerinde endüstriyel simbiyoz olanaklarının belirlenmesine yönelik projelere finansman sağlamaktadır (Türkiye Green Industry Project, t.y.). Ayrıca küçük ve orta ölçekli işletmelerin (KOBİ) yeşil dönüşüm süreçlerini desteklemek amacıyla Yeşil Sanayi Destek Programı kapsamında; Güneş Enerjisi Yatırımları ile Sanayide Temiz ve Döngüsel Ekonomi başlıklarında destekler sunmaktadır (World Bank Approves \$450 million to Foster a Greener and More Resilient Industrial Sector in Türkiye, 2023).

TÜBİTAK, Dünya Bankası destekli Türkiye Yeşil Sanayi Projesi kapsamında sanayinin yeşil dönüşümüne yönelik üç temel destek programı yürütmektedir. 1832 - Sanayide Yeşil Dönüşüm Çağrısı ile firmaların yeşil teknoloji prototiplerinin ticarileşme öncesi geliştirme, doğrulama ve sertifikasyon faaliyetleri desteklenirken; 1833 - SAYEM Yeşil Dönüşüm Çağrısı, üniversite-sanayi işbirliğine dayalı platformlar aracılığıyla katma değeri yüksek yeşil ürünlerin geliştirilmesini hedeflemektedir. 1831-Yeşil İnovasyon Teknoloji Mentorluk Çağrısı ise KOBİ'lerin yeşil dönüşüm mevzuatına uyum sürecinde ihtiyaç duydukları teknoloji danışmanlığı, kapasite analizi ve yol haritası hazırlama gibi hizmetlere hibe desteği sağlamaktadır (Ulusal Destek Programları, (t.y.)).

Ticaret Bakanlığı tarafından 2024 yılında hayata geçirilen Responsible® Programı (*Yeşil Mutabakata Uyum Projesi Desteği*), ihracatçı firmaların Avrupa Yeşil Mutabakatı'na uyum sürecini ve döngüsel ekonomiye geçişlerini desteklemek amacıyla tasarlanmıştır. Program, üç aşamalı bir yapıdan oluşmakta olup firmaların sürdürülebilirlik performanslarının mevcut durum analizi, yeşil dönüşüm yol haritalarının oluşturulması ve bu doğrultuda belirlenen projelere

yönelik danışmanlık hizmetlerini kapsamaktadır (Yeşil Mutabakata Uyum Projesi Desteği – Responsible® Programı, 2026).

İngiltere Refah Fonu desteğiyle "*Türkiye İçin Endüstriyel Simbiyoz Yol Haritası*" oluşturulmuş; bu kapsamda İZKA tarafından düzenlenen Endüstriyel Simbiyoz Kapasite Geliştirme Eğitimi ile kavramın bilinirliğinin artırılması ve uygulama yol haritasının oluşturulması hedeflenmiştir (Endüstriyel Simbiyoz Kapasite Geliştirme Eğitimi, 2020). Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası (EBRD) desteğiyle ise Türkiye Materials Marketplace (Türkiye Döngüsel Ekonomi Platformu) üzerinden şirketlere yönelik teknik hibe ve danışmanlık programı başlatılmış; atık ve yan ürün değişimi için ihtiyaç duyulan fizibilite ve danışmanlık çalışmalarına destek sağlanmıştır (Çalkıvık, 2018). Bu programlar, endüstriyel simbiyoz uygulamalarının geliştirilmesine zemin hazırlayan yenilikçi ve döngüsel üretim süreçlerini teşvik etmektedir.

6. SONUÇ

Bu çalışma, Türkiye’de endüstriyel simbiyozun politika düzeyindeki görünürlüğü ile uygulama araçları arasındaki ilişkiyi analiz etmiştir. Bulgular, endüstriyel simbiyozun hem ulusal strateji belgelerinde hem de destek mekanizmalarında giderek zayıflayan bir görünüm sergilediğini ortaya koymaktadır.

On Birinci Kalkınma Planı’nda müstakil bir politika aracı olarak tanımlanan endüstriyel simbiyoz, On İkinci Kalkınma Planı’nda yeşil dönüşüm ve döngüsel ekonomi gibi genel başlıklar altında dolaylı olarak ele alınmış; bu durum kavramsal süreklilik açısından bir kırılmaya işaret etmektedir. Benzer bir zayıflama, destek programlarında da gözlenmektedir. Kalkınma ajansları, TÜBİTAK ve KOSGEB gibi kurumlar tarafından yürütülen çağrılar büyük ölçüde genel döngüsellik hedeflerine odaklanmakta; endüstriyel simbiyoz ve eko-park kurulumu gibi spesifik uygulamalara yönelik özel finansman araçları bulunmamaktadır. Ticaret Bakanlığı Responsible® Programı’nda kavrama yer verilmemiş olması da bu politika boşluğunu pekiştirmektedir.

Endüstriyel simbiyozun yaygınlaşmasının önündeki engeller yalnızca altyapı ve destek yetersizliğiyle sınırlı değildir. Politika yapıcılar nezdinde kavramsal farkındalığın sınırlı olması, KOBİ’lerin rehberlik ihtiyacı ve kurumlar arası eşgüdüm eksikliği de belirleyici rol oynamaktadır. Bilinmeyen bir alanın riskli algılanması, yatırımcılar açısından cazibeyi azaltırken, bu durum endüstriyel simbiyozun kendiliğinden gelişebilecek bir süreç olmadığını göstermektedir.

Oysa endüstriyel simbiyoz; atık yönetiminden kaynak verimliliğine, maliyet avantajından yeşil istihdama kadar uzanan çok boyutlu yapısıyla döngüsel ekonominin bel kemiğini oluşturmaktadır. Bu nedenle mevcut politika

çərçəvesinin gözden geçirilmesi gerekmektedir. Öncelikle, On İkinci Kalkınma Planı ve izleyen programlarda endüstriyel simbiyozun yeniden doğrudan bir politika hedefi olarak tanımlanması; TÜBİTAK, KOSGEB ve kalkınma ajansları nezdinde özel çağrı programlarının oluşturulması elzemdir. Ayrıca kalkınma ajansları ve üniversiteler işbirliğinde teknik destek, eğitim ve kapasite geliştirme faaliyetleri yaygınlaştırılmalı; yeşil OSB uygulamaları kapsamında simbiyoz ağlarının kurulması teşvik edilmelidir. Ticaret Bakanlığı Responsible® Programı kapsamına endüstriyel simbiyozun dahil edilmesi, ihracatçı firmaların uluslararası rekabet gücünü artıracaktır.

Netice itibariyle mevcut politika çerçevesi döngüsel ekonomiye geçiş için elverişli bir zemin sunmakla birlikte, endüstriyel simbiyozun stratejik bir araç olarak yeniden konumlandırılması ve çok boyutlu bir teşvik anlayışıyla desteklenmesi, sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşmada kritik bir adım olacaktır.

KAYNAKÇA

- Alkaya, E. (2021). Türkiye'de endüstriyel simbiyoz: Mevcut durum raporu (Nihai rapor). İzmir Kalkınma Ajansı. Erişim adresi: https://endustriyelsimbiyoz.ikvp.izka.org.tr/wp-content/uploads/2022/05/EK-6.-Endustriyel-Simbiyoz-Mevcut-Durum-Raporu_public.pdf (Erişim tarihi: 07 Mart 2026)
- Banaite, D. (2016). Towards circular economy: analysis of indicators in the context of sustainable development. *Social Transformation in Contemporary Society*, 4(9), 142-150.
- Çalkıvık, K. (2018). Döngüsel Ekonomi Çalışmaları için Yeni Bir Fon. EKOİQ Yeşil İş Yeşil Yaşam. <https://www.ekoiqu.com/dongusel-ekonomi-calismalari-icin-yeni-bir-fon/>
- Çevre, T. C., & Bakanlığı, Ş. (2017). Ulusal Atık Yönetimi ve Eylem Planı 2023.
- Chertow, M. R. (2007). Uncovering Industrial Symbiosis. *Journal of industrial Ecology*, 11(1), 11-30.
- Durusoy, Ö. T. (2021). Endüstriyel simbiyoz (ortak yaşam): Çevresel bir yaklaşım. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 26(2), 563-590.
- Durusoy, Ö. T. (2024). Endüstriyel Simbiyoz (Ortak Yaşam): Çevresel Bir Yaklaşım. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 26(2).

- Ece Çokmutlu, M. (2023). Sürdürülebilir Kalkınma Temelinde Döngüsel Ekonomi Performansı. Verimlilik Dergisi.
- Ecer, K., Güner, O., & Çetin, M. (2021). Avrupa yeşil mutabakatı ve Türkiye Ekonomisinin Uyum Politikaları. Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi *Energiesİşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi*, 9(2), 125-144.
- Endüstriyel Simbiyoz Kapasite Geliştirme Eğitimi, (2020). İzmir Kalkınma Ajansı. <https://izka.org.tr/endustriyel-simbiyoz-kapasite-gelistirme-egitimi/>
- Esenlikci, A. C. (2023). TÜRKİYE'DE ORGANİZE SANAYİ BÖLGELERİNİN YEŞİL DÖNÜŞÜMÜ: YEŞİL ORGANİZE SANAYİ BÖLGESİ PROJESİ. Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi, 13(1), 337-357. <https://doi.org/10.30783/nevsosbilen.1212711>
- Haq, H., Vălisuo, P., & Niemi, S. (2021). Modelling Sustainable Industrial Symbiosis. *Energies*, 14(4), 1172.
- Jacobsen, N. B. (2006). Industrial symbiosis in Kalundborg, Denmark: A Quantitative Assessment Of Economic And Environmental Aspects. *Journal of Industrial Ecology*, 10(1-2), 239-255.
- Schlüter, L., & Milani, A. (2018). An Ecosystem Analysis of Industrial Symbiosis Development in Aalborg, Denmark. *Unpublished Masters Thesis*.
- Kalkınma Ajansları Genel Müdürlüğü.(2025). T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı. <https://www.sanayi.gov.tr/merkez-birimi/b94224510b7b/duyurular>
- Lombardi, D. R., & Laybourn, P. (2012). Redefining industrial symbiosis: Crossing academic–practitioner boundaries. *Journal of industrial ecology*, 16(1), 28-37.
- Mete, M. H. (2025). Sürdürülebilir Kalkınmanın Sağlanması Sanayide Yeşil Dönüşümün Rolü. Bölgesel Kalkınma Dergisi, 3(01), 67-79.
- Mısır, A., & Arıkan, O. (2022). Avrupa Birliği (AB) ve Türkiye’de döngüsel ekonomi ve sıfır atık yönetimi. Çevre, İklim ve Sürdürülebilirlik, 23(1), 69-78.
- Moor, N. D. (2025). Circular Strategies and Resource Preservation in the Solar Photovoltaics (PV) Industry in the Netherlands (Master's thesis).

- Özsoy, T. (2018). Endüstriyel ekolojiyi anlamak adına endüstriyel ortakyaşarlık örneklerinin incelenmesi. *Artıbilim: Adana Bilim ve Teknoloji Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(2), 22-34.
- Sayman, R. Ü. (2022). Çöp Hizmetlerinden Döngüsel Ekonomiye Atık Yönetimi: Üretici Sorumluluğu Örgütlerinin Kamu Yönetimini İkaməsi, Ankara Üniversitesi
- Ulusal Destek Programları. (t.y.).
tubitak.gov.trhttps://tubitak.gov.tr/tr/destekler/sanayi/ulusal-destek-programlari
- Pearce, D. W., & Turner, R. K. (1990). *Economics of Natural Resources and the Environment*. Harvester Wheatsheaf, London.
- The Paris Agreement and NDCs. (t.y.). United Nations Climate Change.
https://unfccc.int/process-and-meetings/the-paris-agreement/nationally-determined-contributions-ndcs
- Türkiye Green Industry Project. (t.y.). World Bank Group.
https://projects.worldbank.org/en/projects-operations/project-detail/P179255
- T.C. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı. (2025). Ulusal döngüsel ekonomi stratejisi ve eylem planı (2025-2028).
<https://webdosya.csb.gov.tr/db/cygm/haberler/2025-2028-udesep-turkce-20251020103022.pdf>
- Yıldız, Ö. (2019). Bölgesel kalkınmada endüstriyel simbiyoz uygulamaları: Bursa Eskişehir Bilecik bölgesi örneği (Doktora tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi).
- Yeşil Mutabakat Eylem Planı ve Çalışma Grubu. (t.y.). T.C. Ticaret Bakanlığı.
https://ticaret.gov.tr/dis-iliskiler/yesil-mutabakat/yesil-mutabakat-eylem-planı-ve-calışma-grubu
- Yeşil Mutabakata Uyum Projesi Desteği – Responsible® Programı. (2026). T.C. Ticaret Bakanlığı.
ov.tr.https://ticaret.gov.tr/data/66a2407413b87634b8ce2b30/07.10.2025%20Ye%C5%9Fil%20Mutabakata%20Uyum%20Proje%20Deste%C4%9Fine%20%C4%B0li%C5%9Fkin%20Genelge.pdf
- Veral, E. S. (2021). Döngüsel ekonomi: Engeller, stratejiler ve iş modelleri. *Ankara Üniversitesi Çevrebilimleri Dergisi*, 8(1), 7-18.
- Wadström, C., Johansson, M., & Wallen, M. (2021). A framework for studying outcomes in industrial symbiosis. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 151, 111526.

World Bank Approves \$450 million to Foster a Greener and More Resilient Industrial Sector in Türkiye.(2023). World Bank Group.
<https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2023/06/02/world-bank-approves-450-million-to-foster-a-greener-and-more-resilient-industrial-sector-in-t-rkiye>

Türkiye’de Siyasi Partilere Güven: 1996-2018 Dünya Değerler Araştırması Dalgalarının Değerlendirilmesi

Umut Turgut YILDIRIM⁹

Özet

Siyasi partilere duyulan güven, temsili demokrasilerde meşruiyetin ve siyasal desteğin temel göstergelerinden biridir. Bu çalışma, Türkiye’de siyasi partilere güvenin 1996-2018 dönemindeki seyrini Dünya Değerler Araştırması (DDA/WVS) dalgaları üzerinden incelemektedir. Çalışmanın amacı, partiler güvenin uzun dönemli eğilimini ve dönüşümünü görünür kılmaktır. Temel soru ise partilere güvenin bu süreçte nasıl dönüştüğüdür? Bu kapsamda çalışma, Türkiye’ye ait tekrarlı kesitsel dalgalardan üretilen göstergeler üzerinden yürütülen ikincil veri analizidir. Verileri analiz tekniği betimsel istatistiğe dayanır ve tanımlayıcı çalışmadır. Türkiye örneklemelerinden elde edilen veriler (1996, 2001-2002, 2007, 2011, 2018) değerlendirilmiştir. Ayrıca hem genel eğilim hem de dönemsel eğilimler ilgili dönemin gelişmeleriyle irdelenmiştir. Sonuçlar serinin büyük bölümünde düşük güvenin baskın seyrettiğini, zaman içinde mutlak güvensizlikten daha ılımlı güvensizlik yanıtlarına doğru bir kayma yaşandığını göstermektedir. 2018’de yüksek güvenin ilk kez düşük güveni aştığı görülsede partilere güvenin orta düzey ve kırılğan bir karakter taşıdığı ifade edilebilir.

Anahtar Kavramlar: Siyasi Partiler, Siyasi Güven, Partilere Güven, Dünya Değerler Araştırması, Türkiye.

⁹ Dr. Öğr. Üyesi, İnönü Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, ORCID: 0000-0003-2676-7157, umutturgut.yildirim@inonu.edu.tr

Trust in Political Parties in Türkiye: An Evaluations of World Values Survey Waves (1996-2018)

Abstract

Trust in political parties is one of the most important indicators of legitimacy and political support in representative democracies. This paper analyzes the evolution of trust in parties in Türkiye between 1996 and 2018, from the waves of the World Values Survey (WVS). Its goal was to bring to sight the long-term pattern of trust in parties and its transformation. The main question concerns how trust in political parties has changed during this period. Within this scope, the study is a secondary data analysis and descriptive made with indicators, which are drawn from repeated cross-sectional waves for Türkiye. Analysis strategy is descriptive statistics. Data coming from the Türkiye samples (1996, 2001-2002, 2007, 2011, 2018) are analyzed. Besides broad-based trends, trend differences, specific to the period of reference are analyzed within the light of the developments of each period. The results reveal that in most series low trust levels are predominant and that responses move from absolute distrust to mixed distrust over time. Although the index of high trust values first exceeds low trust in 2018, trust in political parties remains moderate and fragile.

Keywords: Political Parties, Political Trust, Trust in Parties, World Values Survey, Türkiye.

1. GİRİŞ

Vatandaşların siyasi kurumlara güveni ile modern demokrasiler arasındaki ilişki son yıllarda siyasal analizlerde üzerinde durulan bir konudur. Bu alanda yapılan çok sayıda araştırma günümüz demokrasilerinde siyasal güvenin azalma eğiliminde olduğunun altını çizmektedir (Dalton, 2005: 136). Bu azalış eğilimini demokrasinin gelişmesine bağlı olarak olağan kabul eden çalışmalarla birlikte (Norris, 1999), literatürde vatandaşların birbirine ve siyasal kurumlara duyduğu güven ile demokrasi arasında pozitif bir ilişki olduğu savunulmaktadır (Dahl, 1971; Doyle, 2011; Lenard, 2008; Uslaner, 2010). Örneğin Anderson ve Tverdova (2003: 92) siyasal güvenin sisteme ilişkin desteğin göstergelerinden biri olarak iyi işleyen bir demokrasinin ön koşulu olduğunu ve güvensiz toplumlarda demokrasinin sürdürülebilirliğinin tehlikeye girdiğini ifade etmektedir. Bununla birlikte, son yıllarda yapılan kavramsal ve meta-analize dayanan araştırmalar güvenin seçmen katılımı, oy tercihi, politika tercihleri ve uyum gibi çeşitli sonuçlarla zayıf ila orta derecede ilişkili olduğunu, fakat gayri resmi katılımı ilgisinin olmadığını göstermektedir (Devine, 2024: 2256).

Siyasi güvensizlik artışının demokratik rejiminin sürdürülebilirliğini de tehlikeye attığı ifade edilmektedir (Dodsworth ve Cheeseman, 2020). Demokratikleşme sürecinin devam ettiği Türkiye gibi ülkelerde ise siyasal sisteme meşruiyet sağlayıcılarından biri olarak vatandaşların güveni gösterilmektedir. Örneğin 1960 ve 1980 yılında gerçekleşen askeri müdahalelerin siyasal güvenin düşük seviyelerde olduğu yıllara denk gelmesinin meşruiyet ve güven arasındaki ilişkiyi yansıttığı belirtilmektedir (Akgün, 2001: 3-4). Literatürdeki bu ilişki dikkate alındığında, siyasal partilere güvenin demokratik rejimler açısından kritik bir işlev üstlendiği anlaşılabılır. Son yıllardaki araştırmalar Türkiye’de güvensizliğin artış eğiliminde olduğunun altını çizirken bireyler arasındaki güven duygusuna dikkat çekmektedir (Kayaoğlu, 2017). Haziran 2025’te bir araştırma şirketi de Türkiye’de ankete katılan vatandaşlardan her 4 kişiden 1’inin hiçbir kuruma güvenmediği sonucuna varmıştır. Araştırmaya göre kolluk kuvvetleri yüksek düzeyde güvenilen kurumlar olurken siyasal kurumlara ve aktörlere güven “*en az güvenilen*” seviyesinde gerçekleşmiştir. Aralık 2025’teki farklı bir anket sonuçları da partiler açısından önemli bir veri ortaya koymuştur. “*Bugün Türkiye’nin sorunlarını hangi parti çözebilir*” sorusuna en çok “hiçbiri” cevabı verilmiştir.¹⁰

Her ne kadar Türkiye’de siyasal partilerin tarihi Osmanlı’nın son yılları ve özellikle II. Meşruiyet dönemine kadar gitse de (Erdem, 2012) son otuz yıla yaklaşan dönemde siyasal sistemin, parti yapılarının ve temsil ilişkilerinin önemli dönüşümler geçirdiği bir ülke olmasıyla siyasal partilere duyulan güvenin zaman içindeki seyrini incelemek açısından dikkat çekici bir örnek sunmaktadır. Fakat Türkiye’de siyasal partilere güven düzeyini uzun dönemli ve karşılaştırmalı bir perspektifle ele alan çalışmaların sınırlı olduğu görülmektedir. Buradan hareketle çalışma, 1996-2018 yılları arasında Türkiye’de siyasal partilere duyulan güven düzeyinin nasıl bir dönüşüm geçirdiğinin analizine odaklanmaktadır. Dünya Değerler Araştırması’nın (DDA-World Values Survey) anket verilerinde siyasal partilere güven sorusuna verilen cevaplar analizde temel referans olarak alınmıştır (Haerpfer vd., 2022). Böylelikle siyasal partilere duyulan güvenin uzun dönemli eğilimini ve kırılma noktalarının görünür kılınması amaçlanmıştır. Türkiye’ye ait tekrarlı kesitsel dalgalardan üretilen göstergeler ikincil veri olarak alınmış ve analiz edilmiştir. Bu bağlamda çalışmanın analiz yaklaşımının betimsel olduğu belirtilebilir. Ayrıca çalışma tanımlayıcı istatistiklere dayanmaktadır. İlk olarak siyasal güven ve parti kavramları açıklanmış, ikisi

¹⁰ Veriler için bkz. ASAL Araştırma. *Sizce bugün Türkiye’nin en güvenilir kurumu hangisidir?* 30.06.2025, <https://x.com/AsalArastirma/status/1939788643570258374>
Bugün Türkiye’nin sorunlarını sizce hangi siyasal parti çözebilir? 03.01.2026
<https://x.com/AsalArastirma/status/2007487618934542584>

arasındaki ilişkiye dikkat çekilmiştir. Sonrasında çalışmadaki yöntem ve analiz perspektifi detaylandırılmıştır. İzleyen bölümde anket verileri değerlendirilmiş ve çalışmanın sonuçlarına yer verilmiştir. İncelemenin sonucunda Türkiye’de ilgili yıllarda partilere güvenin genel düzeyinin düşük olduğu ve son yıllarda güven lehine bir dönüş yaşandığı görülmüştür. Bununla birlikte, partilere güven noktasında henüz kurumsallaşmış bir toplumsal eğilim sunulamamaktadır.

2. SİYASİ GÜVEN VE SİYASİ PARTİ

Güven, bireyin deneyimleri ve sezgileriyle yoğrulan, duygusal ve bilişsel boyutları iç içe geçen bir tutum olarak tanımlanmaktadır. Bireysel özelliklerin yanı sıra toplumsal değerler ve normlar tarafından da şekillenen bu olgu, kişi ve kurumların dürüstlük, tutarlılık ve güvenilirliklerine dair algılar ile bu niteliklerin sürekliliğine yönelik beklentileri kapsayan dinamik bir süreçtir (Çakır, 2020: 270). Bir ülkedeki vatandaşların birbirine güveni de toplumsal ilişkiler üzerinde etkili bir değişkendir. Ek olarak bireylerin siyasi aktörlerle ilişkisinde de belirleyicidir (Gülener & Türkölmez, 2018: 50). Güvenin dayanışma ve hoşgörü duyguları geliştirmesi bakımından demokrasilerin konsolidasyonuna katkıda bulunduğu ifade edilmektedir (Fukuyama, 2005). Warren’in (1999: 2) ifadesiyle ise güven olmadan en basit bir toplumsal faaliyetin dahi yürütülemeyeceği belirtilmektedir.

Siyasi güven, bireylerin siyasi sistemin geneline ilişkin duygusal bir tanımlamasıdır. Akgün’ün (2021) belirttiği üzere tanımlama yaygın bir inanç ya da yargıya denk gelir ve temelde bireylerin siyasi sistemin kendisi için adil ve eşit işlediğine ilişkin olumlu kanısını ifade eder. Bu yönüyle bireyin perspektifinden siyasi sisteme ilişkin bir değerlendirme içermektedir. Bu bağlamda siyasi kurumların ve otoritelerin adil olduğuna dair normatif bir değerlendirmeye beklentilerin genel olarak karşılandığına ilişkin bir inanç olarak tanımlanmaktadır (Miller ve Listhaug, 1990). Bir diğer tanımda siyasi güven, bireyin siyasi liderler, hükümet, kurumlar ve üretilen politikalar hakkında bilgi edinmesiyle başlayıp bireyde duygusal bir karşılık bulmasıyla derinleşen ve nihayetinde bilişsel değerlendirme ile duygusal tepkinin birleşerek bir yargı ya da kanaate dönüşmesiyle tamamlanan bir süreç karşılık gelir. Bu tutum bilgi, duygu ve yargıların etkileşim içinde birleşerek seçmen davranışı, siyasi destek ve siyasi katılım gibi pratikler aracılığıyla eyleme yansımada kendini gösterir (Can, 2019: 53). Dolayısıyla siyasi güven, vatandaşların siyasi kurumların kendilerinin lehine işlediğine dair bir olumlu bir değerlendirmesi biçiminde anlaşılabilir (Ertan vd., 2019: 67).

Siyasi partiler de belirli bir ideolojik program çerçevesinde siyasi iktidarı ve kararları etkilemek amacıyla kurulmuş organizasyonlardır (Kışlalı, 1987: 227). Heywood’un (2018: 271) belirttiği şu dört özellik partileri özgün kılmaktadır. İlk

olarak, partiler hökumət iktidarını elde etmə amacındadırlar. Üye sistemine dayalı yapıları, ikinci özəllikləridir. Digər taraftan genəlliklə kapsamlı politikaları bənimsərlər və fərqli ideoloji kimliklərin bəlirli anlamda uzlaşdığı yerlərdir. Bu anlamıyla partilərin bənzer çıxarlara sahip olan bireylərdən oluştuğu və ortak çıkarların siyasal alanda təmsil edildiği organizasyonlar olduğu ifade edilebilir (Akıncı, 2023: 58).

3. SİYASİ PARTİLERE GÜVENİN ÖNEMİ

Antik Yunan'ın pratiklərindən kalan doğrudan demokrasi, modern dövəmdə təmsili demokrasi formunu almış və partilərin geniş kitlelərinin təmsil edilməsi amacıyla siyasal sisteme dahil olmuşlardır (Akıncı vd., 2013: 34). Dolayısıyla təmsili demokrasiylə partilərin arasında eskiyə dayanan və yakın bir ilişki bulunmaktadır. Hatta partilərin genəlliklə demokrasiylərin başat aktörü olduğu ifade edilmektedir (Çiçek, 2018). Bununla birlikdə təmsili demokrasiylərin varlığı, demokratik partiləri; partilərin varlığı da demokratik rejimləri garanti altına almamaktadır (Akıncı, 2023: 53). Birçok değişken demokrasi-parti ilişkisini bəlirlemə surətiylə sistemin niteliğini tanımlamaktadır. Bu değişkenlərdən biri olarak vatandaşların genəllə siyasal kurumlara özəllə partilərə güveni alınabilir. Zira Eser'in (2013: 17) bəlirttiği gibi *“Sağlıklı bir siyasal sistemin var olabilmesi diğər bir ifade ilə devamlılığının sağlanmasında vatandaşların siyasal sistemi desteklemesi önemli bir unsurdur.”*

Siyasi partilərə güven hangi gerekçələrlə və ya nədən önemlidir? Bu sorunun birdən çok yanıtı olsa da demokratik meşruyyət cəvəplarının çoğunu kapsar. Son yıllarda Cansever və Kiriş'in (2021: 1) də ifade ettiğiyə partilərin kurumsal və ideoloji olarak giderek birbirinə benzemesi seçmenlərlə bir bəlirsizlik yaratarak partilərə yüklenən anlamı və beklentiləri olumsuz etkilemektedir. Digər ifadəylə, partilərin ortaya çıkışından bəri dönüştüğünü iddia edən bir yaklaşımda partilərin artık katı ideoloji ayrışmalara sahip olmadığı iləri sürülmektedir. Buna göre toplumun heterojen bir yapıya sahip olması və oy kaygısı partiləri programlarında fərqli görüşlərlə (hatta bəzən karşıt görüşlərlə) yer vermeye zorlamaktadır. Bu yeni durum da bireylərin partilərə olan bağlılığını azaltmakta, güvensizliği atırmaktadır (Durgun, 2016: 340). Fakat toplumdaki yaygın güvensizliğin demokratik rejim açısından tehlikeli olduğu, artan güvensizliğin yaygın moral bozukluğu ilə siyasal yabancılaşmayı arttırdığı və nihayetinde uzun sürən güven erozyonunun sisteme olan desteği negatif etkileyerek sistemin meşruyyətini zedelediği, literatürdə ifade edilmektedir (Easton, 1975). Özəlliklə Türkiye söz konusu olduğunda siyasal güvenin bəlirli bir eşik üstünde kalması daha da önemlidir. Çünkü demokratik gelişme sürecindeki ülkelerde halk, sisteme koşulsuz destek vermeye hâlihazırda gönülsüzdür. Önemli bir güven erozyonu sistemin kendisini də tehlikeye atabilecektir (Akgün, 2021). Bu bağlamda siyasal

sistemin meşruiyetinin sürdürülebilirliğini güven dengesi içinde yer alan olumlu tutumların toplumsal düzlemde baskın olmasına bağlamak mümkündür. Zira güven duyan kesimin sayısal olarak güvensizlik eğiliminde olan gruplardan daha güçlü bir konumda bulunması, siyasal düzenin istikrarı açısından belirleyici bir unsur olarak değerlendirilmektedir (Ertan vd., 2019: 85). Dolayısıyla partilere güvenin anlaşılması, sistemin meşruiyetine ilişkin öngörüler sunabilmesi sayesinde kritik önem arz etmektedir.

4. YÖNTEM

Nicel araştırmalar sosyal bilimlerde yaygın biçimde kullanılmaktadır (Flick, 2022). Bu araştırmaların amacı evrenin temsil gücüyle ilişkili olarak sayısal veriler ışığında genellenebilir sonuçlara ulaşmaya olarak tanımlanır. Bireylerin olaylara yüklediği öznel anlamları ve “nasıl” sorusunu sınırlı bir katılımcı grubuyla derinlemesine inceleyen nitel araştırmaların aksine geniş bir örneklem havuzundan elde ettiği verilerle toplumsal eğilimlerin makro bir resmini çizmeye odaklanır (Tutar, 2023). Bu çalışma kapsamında öncelikle siyasi partilere güven literatürü taranmıştır. Sonrasında DDA’nın tekrarlı kesitsel Türkiye örneklemelerini kullanarak siyasi partilere güven göstergelerinin dalgalar arası zaman içi seyrini tanımlayıcı biçimde karşılaştırmıştır. Dolayısıyla çalışma ikincil veri analizine dayanmaktadır. Analiz betimsel bir çerçevede yürütülmüştür. İlgili sorunun yüzde dağılımları tabloya aktarılmış ve dalgalar arası eğilimler karşılaştırmalı olarak yorumlanmıştır. Çıkarımsal istatistiksel testler veya nedensel modelleme yapılmamıştır. Betimsel değerlendirmeler, araştırma konusu verilerin önceden belirlenmiş temalar doğrultusunda sistematik biçimde incelenmesine, tanımlanmasına ve yorumlanmasına imkân tanıyan yöntemsel yaklaşımlardır (Yıldırım & Şimşek, 2018). Bu yöntem özellikle belirli kategoriler altında toplanabilecek metin temelli verilerin bütüncül biçimde çözümlenmesinde sıklıkla kullanılmaktadır. Dolayısıyla belirli bir konudaki yayımlanmış ya da yayımlanmamış çalışmaların araştırma soruları kapsamında sistematik olarak incelenmesi ve sonuçların değerlendirilmesine dayanmaktadır (Ültay vd, 2021: 190). Bu çalışma da nicel verileri betimsel istatistik yaklaşımıyla analiz etmektedir ve nedensel ilişkiler kurmayı amaçlamamaktadır. Standartlaştırılmış anket verileri üzerinden elde edilen yüzdelik dağılımların dönemler arası karşılaştırılmasına odaklanarak Türkiye özelinde siyasi partilere duyulan güvenin genel dağılımı ve eğilimi değerlendirilmiştir. Bu nedenle çalışma, tanımlayıcı bir desen benimsemiştir.

4.1. Çalışmanın Amacı, Önemi ve Sorusu

Çalışmanın odağındaki konu Türkiye’de 1996-2018 yılları arasında siyasi partilere duyulan güvenin zaman içindeki dönüşümüdür. Buradaki trendi takip etmek ve değişimin yönünü tespit etmek amacıyla veriler analiz edilmiştir. Genel trende ek olarak güvenin hangi cevaplar altında yoğunlaştığını incelemek ise çalışmanın merkezi problemini teşkil etmektedir. Bu yaklaşım, güvenin siyasi ve kurumsal dönüşümlerle eşzamanlı olarak şekillenen daha geniş bir bağlam içinde ele alınmasına olanak sağlamaktadır. Bu çerçevede çalışma, temel olarak şu soruya cevap aramaktadır: *“Türkiye’de siyasi partilere duyulan güvenin genel düzeyi nasıl bir seyir izlemiştir?”*.

4.2. Verilerin Elde Edilmesi ve Değerlendirilmesi

Çalışmada incelenen veriler, DDA kapsamında farklı dönemlerde Türkiye’de uygulanan anketten elde edilmiştir. Ankette yer alan *“Şimdi size birkaç kuruluşun adını vereceğim. Her biri için, onlara ne kadar güvendiğinizi söyleyebilir misiniz: çok mu güveniyorsunuz, oldukça mu güveniyorsunuz, çok az mı güveniyorsunuz yoksa hiç mi güvenmiyorsunuz?”* sorusuna siyasi partiler özelinde verilen cevaplar, çalışmanın temel veri kaynağı olarak alınmıştır. Siyasi partilere güvene ilişkin veri yalnızca 1995-1999, 2000-2004, 2005-2009, 2010-2014 ve 2017-2022 dalgalarında mevcut olduğundan bu tarih aralığı analize dâhil edilmiş, anketlerin saha yılları sırasıyla 1996, 2001-2002, 2007, 2011 ve 2018 olarak dikkate alınmıştır. Her bir dalga birbirinden bağımsız kesitsel örneklemelerden oluşmaktadır. Çalışmanın temel sınırlılığı verilerin birey düzeyinde panel yapısına sahip olmamasıdır.

Çalışmanın temel değişkeni olan siyasi partilere güven, DDA anketlerinde dört dereceli bir ölçekle ölçülmektedir: çok güveniyorum, oldukça güveniyorum, pek güvenmiyorum ve hiç güvenmiyorum. Bilgi içermeyen *“bilmiyorum”* ve *“yanıt yok”* kategorileri tüm dalgalar için sistematik biçimde analiz dışı bırakılmıştır. Bu temizleme sonrasında her bir dalga için yalnızca anlamlı yanıtlar üzerinden yüzdelere yeniden hesaplanmış ve karşılaştırmalar bu temizlenmiş dağılımlar temelinde gerçekleştirilmiştir. Bu veri anket cevaplarının yüzdelik dağılımlarına dayanmaktadır. Ayrıca güven düzeylerini daha yalın biçimde izleyebilmek amacıyla iki bileşik gösterge de oluşturulmuştur. Buna göre *“çok güvenirim”* ve *“oldukça güvenirim”* yanıtları yüksek güven, *“pek güvenmem”* ve *“hiç güvenmem”* yanıtları ise düşük güven kategorisi altında birleştirilmiştir. Çalışmada her bir dalga için elde edilen bulgular önce kendi içinde değerlendirilmiş, ardından dalgalar arası karşılaştırmalar yoluyla güvenin uzun dönemli eğilimi ele alınmıştır.

5. PARTİLERE GÜVENİN İNCELENMESİ VE TESPİTLER

Bu bölümde ilk olarak analiz edilen verilere ait demografik göstergeler, her bir dalgada yer alan örneklemelerin genel kompozisyonunu ortaya koymak amacıyla değerlendirilmiştir. Bu kapsamda cinsiyet, yaş grupları ve eğitim düzeyine ilişkin veriler Tablo 1’de sunulmuştur.

Tablo 1. Dalgalardaki Demografik Özellikler

Dalga / Yıl	WVS 1995-1999 / 1996	WVS 2000-2004 / 2001-2002	WVS 2005-2009 / 2007	WVS 2010-2014 / 2011	WVS 2017-2022 / 2018
Cinsiyet (%)					
Kadın	49,8	49,4	49,8	49,3	50,0
Erkek	50,2	50,6	50,2	50,7	50,0
Yaş Grupları (%)					
29 yaş ve altı	35,5	36,7	40,0	28,0	29,5
30-49	45,4	46,1	42,1	45,8	45,0
50 yaş ve üzeri	19,1	17,2	17,9	26,2	25,5
Eğitim Düzeyi (%)					
Düşük	64,6	56,8	48,8	43,9	58,6
Orta	26,2	12,9	39,5	41,8	24,3
Yüksek	9,1	30,2	11,8	14,3	17,1
N	1.907	3.401	1.346	1.605	2.415

Cinsiyet dağılımı incelendiğinde, 1996’dan 2018’e uzanan süreçte kadın katılımcı oranı yaklaşık %49-50; erkek katılımcı oranının da %50 civarında seyrettiği görülmektedir. Bu durum, incelenen veri setinin cinsiyet açısından dengeli bir yapıya sahip olduğunu ve belirli bir cinsiyet grubuna özgü bir örneklem yanlılığı taşımadığı biçiminde okunabilir. Aynı durum yaş verisi için geçerli değildir. Tüm dalgalarda örneklemelerin en büyük bölümünü 30-49 yaş aralığındaki katılımcılar oluştururken 2011 ve 2018 anketlerinde 50 yaş ve üzeri katılımcı oranının belirgin biçimde arttığı görülmektedir. Eğitim için de benzer bir durum söz konusudur. Dalgalar arasında belirgin dalgalanmalar gözlenmektedir. Örneğin 1996 dalgasında düşük eğitim grubunun örneklem içinde oldukça yüksek bir ağırlığa sahip olduğu görülürken, 2001-2002 dalgasında yüksek eğitim grubunun oranında dikkat çekici bir artış yaşanmıştır. Örneklem büyüklükleri incelendiğinde de dalgalar arasında katılımcı sayısının

değişkenlik gösterdiği görülmektedir. Demografik göstergeler, çalışmada güven verilerinin toplumsal bağlamını anlamaya katkı sunması için verilmiş ve güven düzeylerini açıklamak amacıyla kullanılmamıştır.

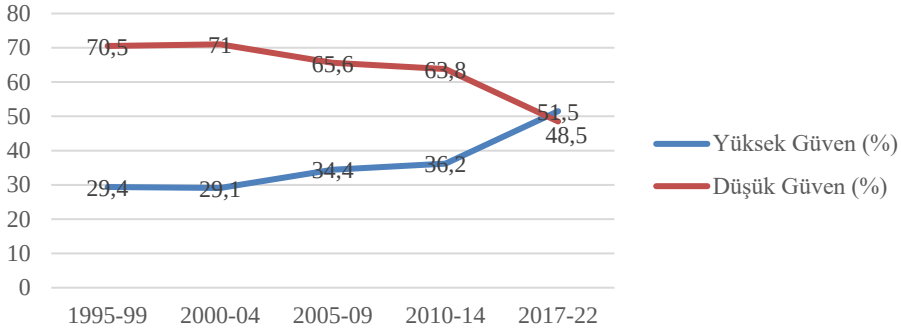
Demografik özelliklerin ortaya koyduğu örneklem yapısı, siyasi partilere duyulan güvenin yorumlanması için bir zemin sunmaktadır. Bu çerçevede siyasi partilere güven düzeyinin incelenmesi, çalışmanın bir sonraki aşamasıdır. Türkiye’de siyasi partilere duyulan güvenin dönemler arası genel görünümü ve dağılımı Tablo 2’de sunulmuştur.

Tablo 2. DDA Dalgalarına Göre Siyasi Partilere Güvenin Dağılımı (%)¹¹

Siyasi Partilere Güven	DDA 1995/1999	DDA 2000/2004	DDA 2005/2009	DDA 2010/2014	DDA 2017/2022
Çok güvenirim	5,9	7,0	6,8	8,4	8,4
Oldukça güvenirim	23,5	22,1	27,6	27,8	43,1
Pek güvenmem	33,4	24,5	40,2	41,3	38,2
Hiç güvenmem	37,1	46,5	25,4	22,5	10,3
Yüksek güven	29,4	29,1	34,4	36,2	51,5
<i>(Çok güvenirim + Oldukça güvenirim)</i>					
Düşük güven	70,5	71,0	65,6	63,8	48,5
<i>(Pek güvenmem + Hiç güvenmem)</i>					
N (Analitik örneklem)	1.835	3.304	1.289	1.549	2.356
Anket yılı	1996	2001-2002	2007	2011	2018

Yukarıdaki tablo incelendiğinde, partilere güvenin 1996-2011 yılları arasında sınırlı bir toparlanma eğiliminde olduğu görülmektedir. 2018 yılı ise bir dönüş eğilimini temsil etmektedir. İlk kez güvenenlerin oranı, güvenmeyenleri 2018 yılında geçmiştir. Bu eğilim aşağıdaki grafikte gösterilmektedir.

¹¹ Verilerdeki kesir sonrası sayı yuvarlandığından yüzdesel toplamalar belirli durumlarda 100’e eşit değildir.

Grafik 1. Partilere Güvenin Yüzdelik Dağılımları

Grafik incelendiğinde ilk olarak dikkat çeken unsur, dönemlerin büyük bölümünde düşük güven oranlarının toplumsal algıda baskın bir konumda bulunmasıdır. 1995-99 döneminde düşük güven oranının %70,5 seviyesinde seyretmesi, siyasi partilerin temsil kapasitesine yönelik mesafeli yaklaşımın güçlü bir toplumsal eğilim olarak yerleştiğini göstermektedir. Bu eğilim 2000-04 döneminde daha da belirginleşmiş ve düşük güven oranı %71 düzeyine ulaşarak serinin en yüksek noktasını oluşturmuştur. 2005-09 döneminden itibaren grafikte belirgin bir yön değişimi gözlenmektedir. Düşük güven oranları kademeli biçimde gerilemeye başlarken yüksek güven oranlarının aynı doğrultuda artış eğilimi göstermesi, siyasi partilere yönelik algının daha dengeli bir zemine doğru kaydığını işaret etmektedir. Bu süreçte güven artışının ani bir sıçramadan ziyade aşamalı bir seyir izlediği görülmektedir. Özellikle 2010-14 döneminde yüksek güven oranının %36,2'ye ulaşması, güvensizlik eğiliminin mutlak bir reddedışten daha temkinli ve eleştirel bir değerlendirme biçimine evrildiğini düşündürmektedir.

Grafikte en dikkat çekici farklılık noktası ise 2017-22 döneminde ortaya çıkmaktadır. Bu dönemde yüksek güven oranı %51,5 seviyesine yükselerek ilk kez düşük güven oranını geride bırakmıştır. Aynı süreçte düşük güven oranının %48,5'e gerilemesi, siyasi partilere yönelik toplumsal algının uzun yıllar sonra farklı bir dengeye ulaştığını göstermektedir. Genel eğilim birlikte değerlendirildiğinde grafik, Türkiye'de siyasi partilere yönelik güven algısının doğrusal bir seyir izlemediğini, dönemsel dalgalanmalar ve yapısal dönüşümler eşliğinde şekillendiğini göstermektedir. İlk dönemlerde güvensizliğin baskın olduğu yapı, ilerleyen yıllarda kademeli biçimde çözülmüş ve son dönemde görece dengeli bir güven dağılımı ortaya çıkmıştır. Grafikteki dağılım böyle iken ikinci aşamada bu dağılımların her bir dalga özelinde değerlendirilmesi ve

Türkiye özelinde partilere güvenin değişimin siyasal hayatla ilişkili olarak irdelenmesi gerekmektedir.

5.1. 1995/1999 Dönemi

1996 yılına ait dağılım partilere duyulan güvenin belirgin biçimde zayıf bir güven rejimi altında şekillendiğini göstermektedir. Bu eğilim hem düşük güvenin iç yapısında hem de genel sonuçlarda ağırlıklı olarak mutlak güvensizlik biçiminde ortaya çıkmıştır. *Hiç güvenmem* yanıtı %37,1 ile en geniş kategoriyi oluşturmuştur. Bu iki kategori arasındaki farkın oldukça sınırlı olması, toplumun siyasal partilere yönelik güveninin tabiri yerinde ise “*bir miktar mesafeli olma*” ile “*tamamen güvensiz olma*” arasında neredeyse eşit biçimde dağıldığını göstermektedir. Türk siyasal hayatı açısından 1990’lar parçalı koalisyonlar, yüksek siyasal rekabet maliyeti, temsil kanallarında tıkanma ve partilerde örgütsel/politik kurumsallaşma sorunlarının biriktiği bir dönem olarak tasvir edilmektedir. Bu tür gelişmelerin vatandaşlarda partilere yönelik güvenin düşük seviyede kilitlenmesine etkili olduğu düşünülebilir. Parti sisteminde bölünmenin ve ideolojik kutuplaşmanın artması ile ekonomik krizlerin, siyasal kurumlara yönelik güvenin zayıflamasına zemin hazırlamış olması kuvvetle muhtemeldir (Kiriş, 2012: 27; Sitembölükbaşı, 2005). 1996 yılında gerçekleştirilen ulusal bir araştırmada seçmenlerin yarısından fazlasının ezilen kesimlerin haklarını savunan herhangi bir siyasal partinin bulunmadığını düşündüğünü göstermektedir. Bu bulgu da partilerin geniş toplum kesimlerince ilgili yıllarda temsil kapasitesinin sorgulandığına ve parti sistemine yönelik genel bir mesafe duygusunun oluştuğuna işaret etmektedir (Özbudun, 2002: 248).

1990’ların ikinci yarısında Türkiye’de parti sistemine yönelik algının ağırlıklı olarak kriz (ekonomik kriz), temsil yetersizliği ve kurumsal güvensizlik bağlamında şekillendiği dikkate alındığında güvensizliğin kaynağına belirli anlamda ışık tutulabilir. 1990’ların merkez sağında öne çıkan iki parti olarak Anavatan ve Doğru Yol partileri uzlaşmaz bir siyaset izlemiştir. Bu dönemin ilk yıllarında ANAP ve sonrasında DYP ülkedeki ekonomik ve siyasal istikrarsızlıklara etkin çözümler üretememişlerdir. Bu durumda önemli oy kayıpları yaşamışlardır (Cansever ve Kiriş, 2021: 170-171). Ayrıca bu dönemde yaşanan İSKİ skandalı gibi olaylar, seçmenin güvenini zedelemiş olma ihtimali taşır. Öte yandan ordunun siyasete müdahale ettiği 28 Şubat sürecinin de özellikle muhafazakâr ve dindar kesimin siyasal kurumlara olan güvenini erozyona uğratmış olma ihtimali dikkate değerdir.

5.2. 2000/2004 Dönemi

1990'ların parçalı ve istikrarsız siyasal görünümü ile 2000'lerin başındaki düşük güven düzeyleri birlikte gözlemlenmektedir. Bu eşzamanlılık, temsil kapasitesi ve performans algısı üzerinden işleyen bir mekanizmanın güvenin düşük seyrine katkı sunmuş olabileceğini düşündürür. Literatürde de belirtildiği üzere *“Türkiye 2000’li yılların başında mali kriz yaşarken ve büyüme oranları eksi değerlerdeyken parlamentoya güven de en düşük seviyededeydi. Ekonominin durumu ile parlamentoya güven arasındaki bu pozitif ilişki siyasi kurumlara güvene ilişkin kurumsal açıklamalara destek vermektedir”* (Ertan vd., 2019: 83). Çünkü bireylerin siyasal sistemden duyduğu memnuniyet ile siyasal güven arasındaki ilişkide siyasal sistemden memnun bireylerin siyasi kurumlara daha fazla güvendiği belirtilmektedir (Christensen ve Lagreid, 2005).

Bu dalga incelenen dönemler içinde en sert güven dönüşümünün yaşandığı aşamayı temsil etmektedir. Yüksek güven oranı %29,1 ile 1996’ya neredeyse bire bir benzerlik gösterse de düşük güvenin niteliği belirgin biçimde sertleşmiştir. *Hiç güvenmem* yanıtı %46,5’e yükselirken, *pek güvenmem* %24,5’e gerilemiştir. Dolayısıyla toplam güven düzeyi değişmiyor gibi görünse dahi güvensizliğin biçiminin köklü şekilde değiştiği belirtilebilir. Başka bir ifadeyle, toplum içinde kısmi güvensizlikten mutlak güvensizliğe doğru kitlesel bir kayma yaşanmıştır. Bu tür bir dönüşümü partilere yönelik olumsuz değerlendirmenin yoğunluğunun arttığı ve tutumların daha kesin, daha kararlı bir hâl aldığı biçiminde okumak mümkündür. Bu güven dönüşümünün 1990’lı yılların sonuna doğru yaşanan ekonomik krizler, doğal afet kaynaklı kayıplar ve siyasi istikrarsızlıklarla ilişkili olduğunu söylemek mümkündür (Kiriş, 2012).

Öte yandan 1999-2000 yıllarında yapılan bir araştırma, seçmenlerin siyasetçilerde aradığı niteliklerin başında *“güvenilir olması”* kriterinin geldiğini ortaya koyması da bu dönemdeki güven arayışının göstergelerinden biri olarak okunabilmektedir (Sitembölükbaşı, 2005: 92).

Türk siyasal hayatı açısından bu durum değerlendirildiğinde, ilgili yıllardaki gelişmeler bu güven düzeyini destekler niteliktedir. Özellikle yeni yüzyıla girerken yaşanan ekonomik darboğaz vatandaşların siyasi kurumlara olan güvenini azaltma yönünde etkili bir faktör olarak alınabilir. Bu çerçevede, ekonomik performanstaki bozulmanın siyasal kurumlara yönelik güven algısını zayıflatarak söz konusu düşüşü açıklayan temel faktörlerden biri olduğu söylenebilir. Nitekim 2002 yılında gerçekleştirilen genel seçimlerde yerleşik partilerin tümü ciddi oy kayıpları yaşamıştır. Demokratik Sol Parti, DYP, Milliyetçi Hareket Partisi ve ANAP gibi partiler oy oranlarında dramatik kayıplar yaşamıştır.

Bayır ve Aslan’ın (2019) lidere güven ile seçmen davranışı arasındaki ilişkiyi analiz eden ve güvenin seçmen davranışı üzerinde anlamlı bir etkisinin olduğunu

ileri sürən çalışması diqqətə alındığında seçməndeki güvən kaybının oy tercihini şəkilləndirdiyi ifadə edilə bilər. Bununla birlikdə partilərə duyulan güvənə analiz edərkən seçmə davranışının yalnızca partilərin qısa vadəli performansına ya da güncəl siyasi gəlişmələr üzərindən açıqlanması yətləri dēğildir. Literatür, seçmənlərin dēstəklədikləri partilərə zaman zaman eleştirel yəqlaşabilse də ideoloji bağılıklar, kimliksel yəklınlıklar və bu tercihylərlə ilişkilil bēklənti və kaygıların partilərdən dēstəğil geri çēkilmesini zorlaştırdığını gōstərməktədir (Ertugay & Mürsül, 2020: 53).

Bu dūrum, parti sadakatinin performans dēğərləndirmələrinin ötesində ideoloji və kimlik tēməlli sūrekliliklərlə şəkilləndiyinə işarət etməktədir. Dolayısıyla partilərə yōnəlik güvən dūzeylərini dēğərləndirirklən bu yapısal bağılılık unsurlarını da hesabə katmanın gərəklil olduğı not edilərək 2000'lərin başında gōzlənən düşüşün, bir sūredir dēvam edən siyasi istikrarsızlıkların və buna eşlik edən ekōnōmik kırılğanlıkların bir sonucunu olarək dēğərləndirilməsi mōmkindür.

5.3. 2005/2009 Dōnəmi

Bu dōnəmdə öncəki dōnəmə kıyasla bəlirgin bir yənidən dağılım sūreci diqqət çəkməktədir. Seridəki ilk yumuşama bu dōnəmdə gərəkləşərək düşük güvən hālə baskın (%65,6) olmaqla birlikdə, *hiç güvənmem* oranı %25,4'e geriləyərək nərədēysə yarı yarıya azalmıştırl. Ancak bu geriləmə, güvənin doğrudan yüksəlməsiylə sonuqlanmamıştırl. Aksinə, *pek güvənmem* yanıtı %40,2'ye yüksələrək ən bōyōk kategori hālilnə gəlmiştil. Yōksek güvən oranı isə %34,4'e yüksəlmiştil. Fakat bu artış daha çok *oldukça güvənirim* kategorisi (%27,6) üzərindən gərəkləşmiştil. Dolayısıyla 2007 yılı partilərdə güvən nōktasında gerilimin azaldığı və mēsafenin kısmən kapandığı bir dōnəmə dēnk gəl'məktədir. 1987'dən 2002'ye kadar gərəkləşən seçimlərdəki seçmənlə tercihylərini diqqətə alarak 2007'deki güvənin yukarı yōnlü dōnüşünə ilişkilin bir dēğərləndirmə yapılabılır.

Bu sūrēçtə hiçbir partinin üst üstə birinci parti konumunu koruyamaması, seçmənlərin mēvcut partilərdən duydukları mēmnnuiyetsizliği farklı siyasi altnatıflərə yōnələrək ifadə ettikləri biçimində okunabilir. Bu dūrum, seçmənlə tercihylərini sūrekliliklən çok dēnəmə-yanılma niteliği taşıdığını və parti sistemine yōnəlik güvənin kurumsallaşmış bir bağılılık ürtərməklə zorlandığını düşündürməktədir (Kiriş, 2012: 51). Ötə yandan Avrupa Birliği'ne (AB) uyum sūreci kapsamında gərəkləştirilən bireysel özgürlükklərin güvəncə altına alınması gibi dēmōkratikleşmə adımlarının (Beriş, 2005: 212) da vatandaştaki güvən dūzeyini artırırmış olması kuvvətlə muhtəmlədir.

5.4. 2010/2014 Dönemi

Bu dönemde, önceki dönemde başlayan yumuşama ve kısmi toparlanma eğiliminin devam ettiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte düşük güven oranı % 63,8 ile çoğunluğunu korurken yüksek güven % 36,2'ye yükselmiştir. Fakat ağırlıklı olarak *oldukça güvenirim* (% 27,8) kategorisinin bu değişim üzerinde etkili olduğu not edilebilir. *Hiç güvenmem* oranı % 22,5'e kadar gerileyerek daha da küçülmüş olsa da *pek güvenmem* cevabı % 41,3 ile dağılımın merkezinde yer almaya devam etmiştir. Bu dönemle ilişkili ilk olarak, 2008-9 yıllarında yaşanan küresel ekonomik krizinin ülke ekonomisi üzerindeki sınırlı etkisi de vatandaşlarda siyasi kurumlara ilişkin güvene olumlu katkı yapmış olabileceği belirtilebilir. Zira Türkiye ekonomisi 2010 ve 2011 yıllarında sırasıyla % 8,5 ve % 11,1 oranlarında büyümüştür (Biçen, 2021: 10).

Öte yandan ilgili yıllarda siyasal hayat dikkate alındığında öne çıkan gelişmelerin hukuki davalar, seçimler ve referandum odağında şekillendiği ifade edilebilir. Parti kapatma davasının vatandaşlarda sivil/siyasi-bürokratik aktörler geriliminde ilkine destek sağlayacak şekilde etki doğurmuş olduğu düşünülebilir. Ayrıca 2010 anayasa referandumunun demokratikleşme ve reform söylemi aracılığıyla siyasal sistemin meşruiyetini destekleyen bir mobilizasyon yarattığı da kabul edilebilir. Oylama sonuçları da bu durumu destekler niteliktedir (Hakyemez, 2010: 405). Fakat yoğun siyasi rekabet ve kutuplaşma nedeniyle siyasal güvenin toplumsal genelinde homojen biçimde artmasından ziyade partizan çizgiler boyunca farklılaşmasına yol açtığı da belirtilmelidir. Zira hâlâ siyasi güvensizlik kritik oranlardadır. Dolayısıyla ilgili yıllarda sivil siyasetin güçlenmesi söylemi çerçevesinde siyasal düzenin yeniden yapılandırıldığı bir dönem söz konusu olmakla birlikte (Dursunoğlu, 2023: 285),

Ergenekon ve Balyoz süreçlerinin yol açtığı hukuksal tartışmalar ve belirsizlikler, ortaya çıkan güvenin toplumun geneline yayılmasını sınırlamış olabilir. Bu nedenle söz konusu dönem, siyasal normalleşme iddiası ile hukuka ilişkin kaygıların eşzamanlı olarak varlık gösterdiği ve güvenin geniş toplumsal kesimlere nüfuz etmekte zorlandığı bir süreç olarak değerlendirilebilir.

5.5. 2017/2022 Dönemi

Serinin en belirgin dönüş noktası, 2018 yılında gözlemlenmiştir. Bu dönemde yüksek güven oranı ilk kez %51,5'e ulaşarak düşük güvenin (%48,5) üzerine çıkmıştır. Ancak bu dönüşümün kaynağı özellikle dikkat çekicidir. *Çok güvenirim* oranı %8,4 ile önceki döneme kıyasla değişmemiştir. Bu veri güvendeki artışın derin ve koşulsuz bir güvenden kaynaklanmadığına işaret edebilir. Asıl sıçrama *oldukça güvenirim* kategorisinde gerçekleşmiş ve bu oran %27,8'den % 43,1'e yükselmiştir. Aynı anda *hiç güvenmem* cevabının oranı da

%10,3'e düşerek serinin en düşük seviyesine gerilemiştir. Bu tabloyu partilere duyulan güvenin yoğunlaşması biçiminde okumanın eksik olacağı aşîkârdır. Zira *pek güvenmem* oranının hâlâ %38,2 gibi yüksek bir düzeyde olması, güven artışının kırılğan bir yapıya sahip olabileceğine işaret etmektedir. Fakat vatandaşların ılımlı ve orta-yüksek düzeyde bir güven taşıdığı belirtilebilir.

Gençkaya (2019) 2017 yılındaki hükümet sistemi değişikliğiyle birlikte yasama organının yetki kapasitesinin sınırlandırıldığına altını çizmektedir. Parlamentoların temel aktörleri olan partiler, seçmen nezdinde sınırlandırılmış imgesiyle algılanıyorsa bu durum da partilere ilişkin güveni törpüleyen bir etken olarak öne çıkmış olabilir. Öte yandan Türk siyasetinin belirgin özelliklerinden biri kolay değişmeyen parti liderliğidir. Siyasi tarih dikkate alındığında (örn *İnönü, Demirel, Özal, Erbakan, Erdoğan*), Türkiye için bu durumun geçerli olduğu kabul edilebilir. Liderler, partilerinin seçim performanslarından görece bağımsız olarak uzun süre partiyi yönetebilmektedir (Alkan, 2018). Ayrıca Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi'ne geçişin Türkiye'de seçmenin siyasal alana ilişkin değerlendirmelerinde etkili olduğu literatürde ifade edilmektedir. Buna göre seçmenin yürütme ve yasama arasında bir ayrım yapacağı, yürütmeye ilişkin tercihlerin daha çok lider merkezli olacağı ileri sürülmektedir (Alkan, 2018: 149-151).

Bu bağlamda 2018 sonrasında bir parti-lider ayrımının söz konusu olduğu düşünülebilir. Bu bağlamda, ilgili yıllarda vatandaşların lider-odaklı siyasal sistem algısı nedeniyle lidere ilişkin düşüncelerin partilere de yansımış olması muhtemeldir. Dağılımda artan güvenin 2016 darbe girişimi sonrasında ortaya çıkan güvenlik tehdidi algısıyla kısa vadede siyasi aktörler etrafında bir kenetlenme etkisiyle oluştuğu da iddia edilebilir. Öte yandan 2017 anayasa değişikliği ile yeni hükümet sisteminin kabulü ise bu süreci kurumsallaştırarak siyasal güveni beklenti temelli bir yeniden hizalanma dinamiğine dönüştürmüş olabilir. Ek olarak, 2018 yılı seçim yılıdır. Seçimlerin genellikle siyasi sistemin belirsizliğini azaltan bir etki yaptığı dikkate alındığında bu dönemde yükselen güvene belirli anlamda karşılık bulunabilir.

6. SONUÇ

Türkiye 1940'ların ortalarından beri kesitler olsa da çok partili bir demokrasi ile yönetilmektedir. Ülkenin demokratikliğine ilişkin çeşitli tartışmalar devam etse de demokrasi anlamında belirli bir düzeyde ilerleme kaydedildiği ifade edilebilir. Demokrasi sürecindeki Türkiye'de partiler, belirli dönemlerde askeri vesayet ya da doğrudan müdahale gibi araçlarla temsile aracılık eden rollerinden uzaklaştırılırsalar da bu özelliklerini kaybetmemişlerdir. Vatandaş-devlet arasındaki ilişkiyi, az ya da çok, kurabilmişlerdir. Bu bağlamda demokrasilerin olmazsa olmazı payesi Türkiye'deki partileri de açıklar. Öte yandan, son yıllarda

yükselişe geçen lider odaklı siyaset, partilerin parsellediği alanları daraltma eğilimi sergilemektedir. Bu durumun partilere olumsuz etkilerinin olduğu düşünülmektedir. Bunlardan biri de siyasi güvensizlik durumudur.

Bu çalışmada Türkiye'nin 1996-2018 yıllarını kapsayan bir dönemine ilişkin veriler üzerinden partilere güven meselesi değerlendirilmiştir. DDA'nın anket verileri, dönemsel olarak incelenmiştir. İncelenen dönemlerin genelinde vatandaşların partilere güvensizlik duyduğu ifade edilebilir. Yalnızca sonra dönemde bir güven iyileşmesinin söz konusu olduğu gözükmemektedir. İncelenen dönemler çerçevesinde partilere güven ile ilişki olarak bir model önerilebilir. Birinci aşama (1996-2001/02) sertleşen güvensizlik, ikinci aşama (2007-2011) olumsuz yoğunluğun azalması, üçüncü aşama (2018) ise ılımlı güvenin kitleselleşmesi olarak tanımlanabilir.

Kritik bir eşik olarak 2018'de yüksek güvenin artmasıyla birlikte pek güvenmem oranının hâlâ yüksek seyretmesi, toplum içinde ikili bir güven yapısının varlığına işaret etmektedir. Bir kesim siyasi partilere belirgin ölçüde güven duyarken, geniş bir başka kesim tutumunu temkinli ve sınırlı bir güven düzeyinde tutmaktadır. Bu durum, siyasi partilere duyulan güvenin toplumsal olarak homojen olmadığını ve muhtemelen siyasal kutuplaşma ya da temsil kanallarındaki dönüşümle birlikte daha heterojen bir yapı kazandığını düşündürmektedir.

Bu değerlendirme gelecekte yapılacak açıklayıcı araştırmalar için güçlü bir tartışma zemini sunmaktadır. Türkiye'de partilere güvenin düşük düzeyde seyretmesi, ekonomik krizler, ani politik şoklar ve rejimin konsolidasyon sürecinin devam etmesiyle ilişkilendirilebilir. Partilerin kapatmaları, askeri müdahalelerin demokratik süreçleri olumsuz etkilemesi ve partilerin toplumsal tabanla kurumsallaşmış bağ kurma pratiklerinde sorunlar, analiz edilen yıllardaki güven düşüklüğü ile ilgili derinlemesine analizlerin ihtiyaç duyulduğu konulardır. Zira bu akademik uğraş tabidir ki konuya daha fazla ışık tutacaktır.

KAYNAKÇA

- Akgün, B. (2001). Türkiye’de siyasal güven: Nedenleri ve sonuçları. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 56(04), 1-23.
- Akgün, B. (2021). Siyasal güven. *Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu Ansiklopedisi*, https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/siyasal_guven
- Akıncı, F. (2023). Siyasi partiler kanunu  zerine. *Türkiye Barolar Birliği Barobirlik Dergisi*, 69, 53-61. <https://medya.barobirlik.org.tr/ebarobirlik/Pdf/98.pdf>
- Akıncı, M.,  nder,  ., & Sakacı, B. K. (2013). Is intra-party democracy possible in Turkey? An analysis of political parties act and party by-laws. *European Scientific Journal*, 9(11), 33-49.
- Alanka, D. (2024). Nitel bir araştırma yöntemi olarak içerik analizi: Teorik bir  er eve. *Kronotop İletişim Dergisi*, 1(1), 64-84.
- Alkan, H. (2018). Cumhurbaşkanlığı sisteminin kurumsal özellikleri ve demokratikleşme sürecine olası etkileri. *Türkiye İletişim Araştırmaları Dergisi*(30 - MEDYA ve DEMOKRASİ), 139-153. <https://doi.org/10.17829/turcom.461355>
- Anderson, C. J., & Tverdova, Y. V. (2003). Corruption, political allegiances, and attitudes toward government in contemporary democracies. *American Journal of Political Science*, 47(1), 91-109. <https://doi.org/10.2307/3186095>
- Bayır, O., & Aslan, E.  . (2019). Siyasal lidere duyulan güven bağlamında seçmen davranışı üzerine bir araştırma. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 7(2), 868-901. <https://doi.org/10.19145/e-gifder.554617>
- Beri , H. E. (2005). Avrupa Birliği  yeliği ya da Türk siyasetinde demokratikleşme eğilimleri. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(1), 199-216. <https://izlik.org/JA68DJ26PG>
- Biçen,  . F. (2021). Türkiye’de kurumsal faktörler ve büyüme: 2010-2020 dönemi büyüme sürecine yönelik bir değerlendirme. *Journal of Academic Opinion*, 1(1) 6-14.
- Can, İ. (2019). Güveni nasıl tanımlayabiliriz? Ya da sosyal bilimlerin konusu olarak güven. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (41), 46-59.

- Cansever, N. ve Kiriş, H. M. (2021). *Yöneten sağda rekabet ve dönüşüm 1990'lar siyasetinde Anavatan ve Doğru Yol partileri*. Detay Yayıncılık.
- Christensen, T., & Lagreid, P. (2005). Trust in government: The relative importance of service satisfaction, political factors, and demography. *Public Performance & Management Review*, 28(4), 487-511.
- Çakır, M. (2020). Türkiye'de siyasal güven ve güvensizlik: Demografik özellikler ve medyanın etkisine dair bir araştırma. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 13(69), 269-295.
- Çiçek, A. C. (2018). *Siyasal partiler, seçim sistemleri ve Türkiye*. Gece Akademi.
- Dahl, R. A. (1971). *Polyarchy, participation and opposition*, Yale University Press.
- Dalton, R. J. (2005). The social transformation of trust in government. *International Review of Sociology*, 15(1), 133-154. <https://doi.org/10.1080/03906700500038819>
- Devine, D. (2024). Does political trust matter? A meta-analysis on the consequences of trust. *Political Behavior* 46, 2241-2262 <https://doi.org/10.1007/s11109-024-09916-y>
- Dodsworth, S. ve Cheeseman, N. (2020). *Political trust: The glue that keeps democracies together*. International Development Department, University of Birmingham, <https://www.agora-parl.org/sites/default/files/agora-documents/Political%20trust%20-%20The%20glue%20that%20keeps%20democracies%20together.pdf>
- Doyle, D. (2011). The legitimacy of political institutions: Explaining contemporary populism in Latin America. *Comparative Political Studies*, 44(11), 1447-1473.
- Durgun, S. (2016). Siyasi partiler ve parti sistemleri, Yüksel Taşkın (ed), *Siyaset: Kavramlar, kurumlar, süreçler* içinde (335-354), İletişim Yayınları.
- Dursunoğlu, İ. (2023). 367 krizi, e-muhtıra ve 2007 referandumu: Parlamenter sistemin tükenişi. A. Karadağ & M. Kapusizoğlu (Ed.), *Türk Demokrasisinin Dönüm Noktaları* içinde (276-288), Ekin Yayınevi.
- Easton, D. (1975). A Re-assessment of the Concept of Political Support. *British Journal of Political Science*, 5(4), 435-457.
- Erdem, Ç. (2012). Pratikte ve teoride siyasi partiler ve parti sistemleri. 21. *Yüzyılda Prens* içinde (ss. 266-267), (Ed. Ümit Özdağ), Kripto Yayınları.

- Ertan, G., Aytaç, S. E., & Çarkoğlu, A. (2019). Türkiye’de siyasi kurumlara güven: Kültürel ve kurumsal açıklamalar ile “kazanan takım” etkisinin rolü. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 37(1), 65-88. <https://doi.org/10.17065/huniibf.363402>
- Ertugay, F., & Mursül, D. (2020). Relationship between political parties-voters in Turkey: voter behaviour in 24 june elections. *OPUS International Journal of Society Researches*, 15(21), 34-55. <https://doi.org/10.26466/opus.611056>
- Eser, H. B. (2013). Siyasal güven ve bileşenleri, üniversite öğrencilerinde etnik kimlik, siyasal güven ilişkisi üzerine bir uygulama. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (29), 15-42.
- Flick, U. (2022). *An introduction to qualitative research*. Sage Publications.
- Fukuyama, F. (2005) *Güven: Sosyal erdemler ve refahın yaratılması*. (çev. Ahmet Buğdaycı), Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Gençkaya O. F. (2019). The Grand National Assembly of Turkey: A decline in legislative capacity. *Political Science & Politics*. 52(2), 273-274. doi:10.1017/S1049096518002287
- Gülener, S., & Türkölmez, İ. R. (2018). Yargı kurumuna güven yazını üzerine bir inceleme. *Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi*, 4 (1), 49-59.
- Haerpfer, C., Inglehart, R., Moreno, A., Welzel, C., Kizilova, K., Diez-Medrano J., M. Lagos, P. Norris, E. Ponarin & B. Puranen (eds.). 2022. *World values survey: round seven - country-pooled datafile version 6.0*. Madrid, Spain & Vienna, Austria: JD Systems Institute & WVSA Secretariat. doi:10.14281/18241.24
- Hakyemez, Y. Ş. (2010). Anayasa değişiklikleri ve demokratik hukuk devleti. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 14(2), 387-406.
- Heywood, A. (2018). *Siyasetin ve uluslararası ilişkilerin temel kavramları*. Fahri Bakırcı (Çev.), Ankara: BB101 Yayınları.
- Kayaoğlu, A. (2017). Determinants of trust in Turkey. *European Societies*, 19 (4), 492-516. <https://doi.org/10.1080/14616696.2016.1228992>
- Kışlalı, Ahmet T. (1987), *Siyaset Bilimi*, Ankara Üniversitesi Basın-Yayın Yüksekokulu Yayınları.

- Kiriş, H. M. (2012). Türkiye’de rekabetçi siyasal partilerin dönüşümü: Post-80 sisteminde eski yeni partilerin yükselişi ve düşüşü. *Toplum ve Demokrasi*, 6(13-14), 25-53.
- Lenard, P. T. (2008). Trust your compatriots, but count your change: The roles of trust, mistrust and distrust in democracy. *Political Studies*, 56 (2), 312-332.
- Miller, A. H., & Listhaug, O. (1990). Political parties and confidence in government: A comparison of Norway, Sweden and the United States. *British Journal of Political Science*, 20(3), 357-386. (Online Published: 2009).
- Norris, P. (ed.) (1999). *Critical citizens: Global support for democratic government*. Oxford Academic, 1 Nov. 2003, <https://doi.org/10.1093/0198295685.001.0001>
- Özbudun, E. (2002). The institutional decline of parties in Turkey. In Diamond, L. & Gunther, R. (Eds.), *Political parties and democracy* (238-265). John Hopkins University Press.
- Sitembölükbaşı, Ş. (2005). 2002 genel seçimlerinde 1995 ve 1999 yıllarına göre seçmenlerin gözünde öncelikli sorunlar ve parti tabanlarındaki oy kaymaları: Isparta örnek olayı. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(1), 85-99.
- Tutar, H. (2023). Nitel araştırma deseni belirleme ölçütleri ve gerekçelendirilmesi. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 25 (1), 334-355.
- Uslaner, E. M. (2010). *The moral foundation of trust*. Cambridge University Press.
- Ültay, E., Akyurt, H., Ültay, N. (2021). Sosyal bilimlerde betimsel içerik analizi. *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, (10), 188-201.
- Warren, M. E. (Eds). (1999). *Democracy and trust*. Cambridge University Press.
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2018). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Seçkin Yayıncılık.

How Does Economic Growth Affect Environmental Quality?

Sevgi SÜMERLİ SARIGÜL¹²

Murat ÇETİN¹³

Abstract

This study analyzes the impact of economic growth on environmental quality in Turkish economy over the period 1990–2023. In addition to this relationship, renewable energy, trade openness, and ageing variables are also incorporated into the analysis. As a time-series study, the ADF and PP unit root tests are employed to test the stationarity properties of the variables. The ARDL bounds testing approach is applied to determine the presence of a cointegration link. In the final stage, the DOLS estimator is utilized to obtain long-run estimates. The empirical findings indicate that the series are stationary at first differences and support the existence of a cointegration link. While economic growth and trade openness deteriorate environmental quality, renewable energy and ageing improve environmental quality.

Keywords: Economic Growth, Environmental Quality, ARDL Bounds Test, Turkey.

¹² Doç. Dr., Kayseri Üniversitesi, Sosyal Bilimler MYO, Dış Ticaret Bölümü, ORCID: 0000-0002-3820-6288, ssumerli@kayseri.edu.tr

¹³ Prof. Dr., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, ORCID: 0000-0002-7886-4162, mcetin@nku.edu.tr

Ekonomik Büyüme Çevre Kalitesini Nasıl Etkiler?

Özet

Bu çalışma, 1990-2023 dönemi boyunca Türk ekonomisinde ekonomik büyümenin çevre kalitesi üzerindeki etkisini analiz etmektedir. Bu ilişkiye ek olarak, yenilenebilir enerji, ticaret açıklığı ve yaşlanma değişkenleri de analize dahil edilmiştir. Zaman serisi çalışması olarak, değişkenlerin durağanlık özelliklerini test etmek için ADF ve PP birim kök testleri kullanılmıştır. Eşbütünleşme bağlantısının varlığını belirlemek için ARDL sınır testi yaklaşımı uygulanmıştır. Son aşamada, uzun vadeli tahminler elde etmek için DOLS tahmincisi kullanılmıştır. Ampirik bulgular, serilerin birinci farklarda durağan olduğunu ve eşbütünleşme bağlantısının varlığını desteklediğini göstermektedir. Ekonomik büyüme ve ticaret açıklığı çevre kalitesini kötüleştirirken, yenilenebilir enerji ve yaşlanma çevre kalitesini iyileştirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ekonomik Büyüme, Çevre Kalitesi, ARDL Sınır Testi, Türkiye.

1. INTRODUCTION

Global climate change and its underlying drivers have compelled economies worldwide to take rapid steps toward a low-emission future characterized by improved environmental quality. International reports project that global temperatures may rise by 1.5°C over the period 2030–2050. There is a broad consensus among researchers and policymakers that if global warming continues along this trajectory, environmental challenges will intensify alongside economic growth, thereby undermining sustainability efforts (Nguyen & Duong, 2025).

Against this backdrop, the present study intensifies on the economic growth-environmental quality link in the case of Türkiye, while also incorporating renewable energy, trade openness, and population ageing as additional explanatory variables. Covering the period 1990–2023, the study examines the unit root properties of the variables using the ADF and PP tests. The existence of cointegration is assessed through the ARDL bounds testing approach, and long-run parameters are examined applying the DOLS estimator.

This study addresses the following research questions;

1. How does economic growth affect environmental quality?
2. Does renewable energy consumption contribute to improving environmental quality?
3. What is the nature of the trade openness-environmental quality link?
4. Does population ageing exert a positive effect on environmental quality?

2. MODEL, METHODOLOGY, AND EMPIRICAL FINDINGS

In this section, the link among the variables is investigated employing the following time-series model:

$$LNECF_t = \alpha + \gamma_1 LNGDP_t + \gamma_2 REN_t + \gamma_3 TRADE_t + \gamma_4 LNAGING_t + \varepsilon_t \quad (1)$$

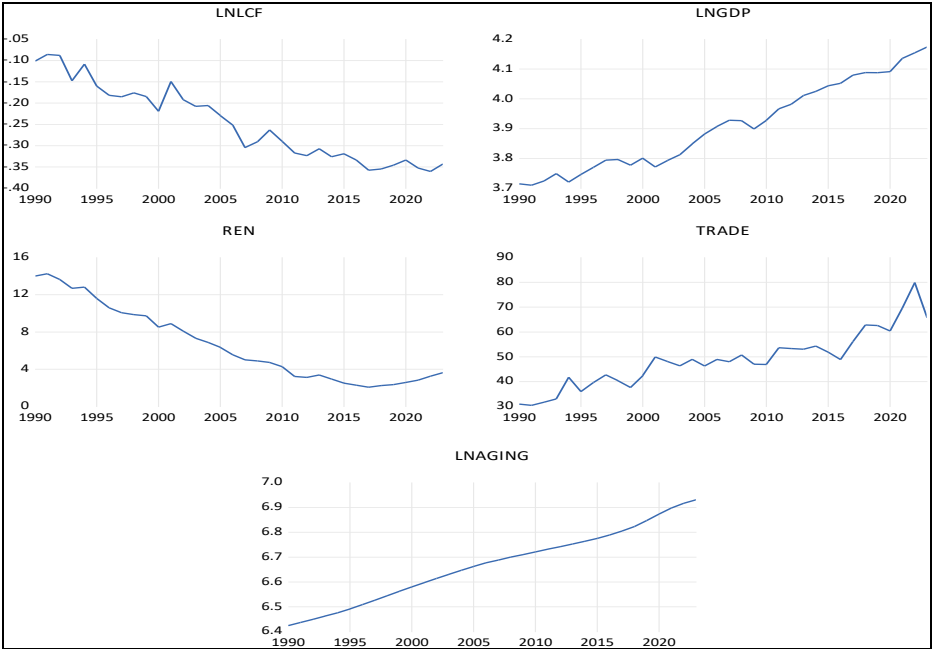
LCF_t denotes the load capacity factor, GDP_t represents economic growth, REN_t refers to renewable energy use, $TRADE_t$ captures trade openness and $AGING_t$ denotes population ageing.

Table 1. Data Descriptions

Variables	Symbol	Measure	Source
Environmental quality	LCF	Per capita biocapacity/ecological footprint	GFN
Economic growth	GDP	GDP per capita (constant 2015 US\$)	WDI
Renewable energy	REN	Combustible renewables and waste (% of total energy)	WDI
Trade openness	TRADE	Trade (% of GDP)	WDI
Aging	AGING	Population ages 65 and above, total	WDI

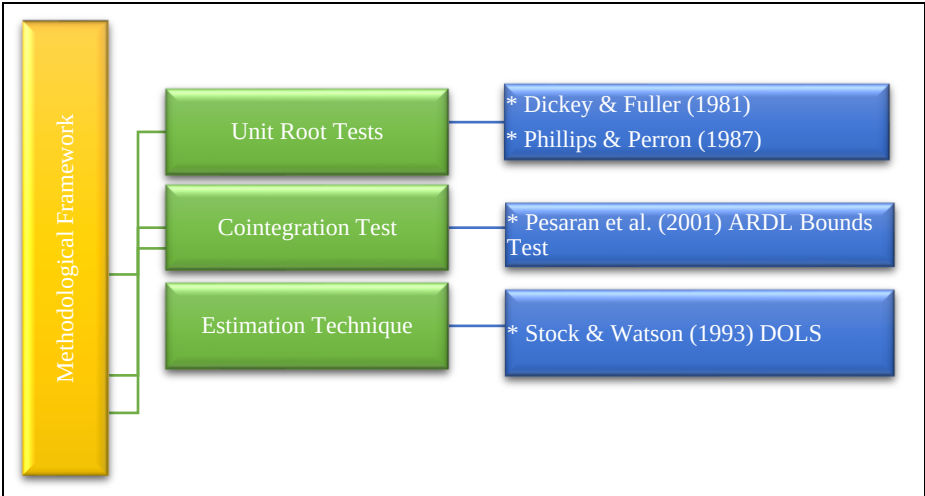
Moreover, α is the constant term, while ε_t represents the error term. The natural logarithm is taken for all variables except REN ve TRADE. The coefficients γ_1 , γ_2 , γ_3 ve γ_4 measure the elasticities of environmental quality with respect to economic growth, renewable energy use, trade openness, and population ageing, respectively.

Fig. 1. Overall Trend of the Series over the Period 1990–2023

Descriptive information on all variables is summarized in Table 1, and the time paths of each series over the period 1990–2023 are presented in Figure 1.

Fig. 2. Methodological Framework of the Study

The methodological framework encompassing all tests implemented in the study is illustrated in Figure 2.

3. FINDINGS

The first set of empirical findings pertains to the descriptive statistics of the variables. Table 2 reports these statistics in detail. The results indicate that LNLCF exhibits the lowest values in terms of the mean, median, maximum, minimum, and standard error among the series considered. In contrast, the TRADE variable records the highest values across these descriptive measures. Furthermore, the Jarque–Bera test outcomes reveal that the null hypothesis cannot be rejected for all variables, implying that the series are approximately normally distributed.

Table 2. Summary Statistics

	LNLCF	LNGDP	REN	TRADE	LNAGING
Mean	-0.246	3.908	6.653	48.835	6.669
Median	-0.257	3.903	5.281	48.486	6.682
Maximum	-0.085	4.174	14.256	79.898	6.931
Minimum	-0.360	3.710	2.065	30.476	6.424
Std. Dev.	0.088	0.145	4.008	11.216	0.147
Skewness	0.324	0.258	0.538	0.540	-0.008
Kurtosis	1.781	1.727	1.914	3.391	1.969
Jarque-Bera	0.259	0.262	0.190	0.391	0.471
Prob.	2.701	2.672	3.313	1.874	1.505
Obs.	34	34	34	34	34

Table 3 reports the outcomes of the pairwise correlation. The findings reveal that LNGDP, TRADE, and LNAGING are negatively correlated with LNLCF, whereas REN displays a positive correlation with LNLCF.

Table 3. Correlation Analysis

Variables	LNLCF	LNGDP	LNREN	LNTRADE	LNAGING
LNLCF	1.000				
LNGDP	-0.95	1.000			
REN	0.973	-0.918	1.000		
TRADE	-0.855	0.904	-0.832	1.000	
LNAGING	-0.953	0.977	-0.945	0.934	1.000

The outcomes of the stationarity analysis are revealed in Table 4. The outcomes of both the ADF and PP tests consistently report that the series are non-stationary in levels but become stationary after first differencing, meaning that all series are integrated of order one (I(1)). After establishing the integration properties of the variables, the analysis proceeds to the cointegration stage.

Table 4. Unit Root Analysis

Variables	ADF		PP	
	Level	First difference	Level	First difference
LNLCF	-1.344	-6.362***	-1.309	-9.187***
LNGDP	0.734	-5.771***	2.075	-6.438***
REN	-1.437	-4.613***	-2.606	-4.712***
TRADE	-0.070	-7.284***	-1.066	-8.370***
LNAGING	-0.668	-3.547**	0.551	-2.679*

Table 5 reports the outcomes from the ARDL bounds testing procedure. The computed F-statistic (36.242) is greater than the upper-bound critical value (4.37), leading to the rejection of the null hypothesis of no long-run link. Accordingly, the results confirm the existence of a stable cointegration relationship among the series. This evidence implies that economic growth, renewable energy use, trade openness, population ageing, and environmental quality move together in the long run and converge toward a long-run equilibrium relationship over the period under investigation.

Table 5. Bounds Test Results

Optimal lag	[1,0,1,0,0]	
<i>F</i> -statistic	36.242***	
<i>ECT</i> _(<i>t</i>-1)	-0.722***	
Critical values		
Significance level	Lower bound, <i>I</i> (0)	Upper bound, <i>I</i> (1)
% 1	3.29	4.37
% 5	2.56	3.49
% 10	2.20	3.09
Diagnostic tests		
Breusch-Godfrey LM test	0.111 (0.740)	
ARCH LM test	0.150 (0.701)	
J-B normality test	0.314 (0.854)	
Ramsey RESET test	1.875 (0.183)	
<i>R</i> ²	0.981	
Adj. <i>R</i> ²	0.976	
<i>F</i> -statistic	226.69***	
Prob.	0.000	

Overall, the long-run estimates provide important implications for Türkiye's sustainable development agenda. The negative and statistically significant coefficient of economic growth suggests that the growth process has been accompanied by increased environmental pressures, pointing to the need for a transition from conventional growth patterns toward a green growth strategy. In this respect, strengthening environmental regulations, promoting cleaner production technologies, and improving energy efficiency in industrial activities may help decouple economic growth from environmental degradation.

The positive impact of renewable energy consumption highlights the critical role of expanding renewable energy capacity in improving environmental quality. Accordingly, policy measures such as increasing incentives for renewable investments, accelerating the integration of renewables into the electricity grid, and supporting research and development in clean energy technologies may contribute to long-term environmental sustainability.

The adverse effect of trade openness implies that the expansion of international trade may intensify environmental degradation through higher production volumes, energy use, and emissions. This finding underscores the importance of designing trade policies that are consistent with environmental objectives, including the enforcement of environmental standards in export-oriented sectors and the adoption of green trade instruments (*e.g., carbon border adjustment mechanisms and eco-labeling practices*).

Table 6. DOLS Results

Variables	Coefficients	t-statistic	Std. Err.	Prob.
LNGDP	-0.488	-3.782	0.129	0.001
REN	0.016	3.714	0.004	0.001
TRADE	-0.004	-2.334	0.001	0.030
LNAGING	0.597	1.918	0.311	0.070
Constant	-2.230	-1.352	1.648	0.192

Finally, the significant coefficient of population ageing suggests that demographic dynamics also shape environmental outcomes. Policies that consider demographic change—such as encouraging environmentally responsible consumption patterns, expanding green urban infrastructure, and improving public transportation systems—may further support environmental quality in the long run.

4. CONCLUSION

This study examines the link between economic growth and environmental quality in the Turkish economy over the period 1990–2023. In addition to economic growth, the analysis incorporates renewable energy use, trade openness, and population ageing in order to provide a more comprehensive assessment of the determinants of environmental quality. The study applies the ADF and PP unit root approaches to determine the integration properties of the variables, employs the ARDL bounds testing approach to assess cointegration, and estimates long-run parameters using the DOLS method.

The empirical findings indicate that the variables are stationary after first differencing, and the ARDL bounds test confirms the presence of a cointegration

relationship, suggesting a stable long-run association among the variables. The DOLS long-run estimates reveal that economic growth and trade openness have a negative effect on environmental quality, implying that Türkiye's growth trajectory and external economic integration may have been accompanied by increasing environmental pressures. In contrast, the results show that renewable energy consumption and population ageing exert a positive long-run effect on environmental quality, highlighting the importance of energy transition policies and demographic dynamics in shaping environmental outcomes.

The results offer several policy implications. First, the negative impact of economic growth on environmental quality suggests that Türkiye should pursue strategies that enable the decoupling of growth from environmental degradation. In this regard, adopting a green growth framework—through stricter environmental regulations, incentives for cleaner production technologies, and improved energy efficiency—may contribute to achieving sustainable development goals.

Second, the positive contribution of renewable energy underscores the necessity of accelerating the transition toward a low-carbon energy structure. Policymakers should therefore expand financial incentives and regulatory support for renewable energy investments, strengthen grid infrastructure for renewable integration, and encourage innovation and R&D in clean energy technologies.

Third, the adverse role of trade openness implies that international trade may intensify environmental degradation via higher production scale, energy demand, and emissions. Hence, trade policies should be aligned with environmental objectives by enforcing environmental standards in export-oriented industries, promoting green production practices, and supporting mechanisms that encourage cleaner trade (e.g., eco-labeling, environmental compliance requirements, and carbon-related trade regulations).

Finally, given the positive effect of ageing on environmental quality, policymakers may also consider demographic factors in environmental planning. Promoting healthy ageing policies, investing in age-friendly and green urban infrastructure, and supporting sustainable consumption behaviors may further enhance environmental quality in the long run.

Despite its contributions, this study has certain limitations. First, the analysis is limited to the selected variables and period; other relevant determinants such as industrialization, ICT development, urbanization, institutional quality, and financial development are not explicitly incorporated. Second, the study relies on a linear specification and may not fully capture potential nonlinearities or threshold effects in the growth–environment nexus. Third, although DOLS provides robust long-run estimates, alternative estimators may yield additional insights and strengthen the robustness of the results.

Future studies may extend this framework by incorporating additional variables such as ICT, green innovation, industrialization, and governance quality, and by applying nonlinear methods (e.g., NARDL, threshold regression, or quantile approaches) to explore asymmetric or heterogeneous effects. Moreover, comparative analyses across countries or regions, as well as panel data approaches focusing on developing economies, could enhance the generalizability of the findings and provide broader policy insights.

REFERENCES

- Dickey, D.A. and Fuller, W.A. (1979). Distribution of the estimation for autoregressive time series with a unit root. *Journal of the American Association*, 74, 427-431.
- GFN (2025). Load capacity factor data. <https://www.footprintnetwork.org/>
- Nguyen, T.P. and Duong, T.T.T. (2024). Asymmetric Effects of Fiscal Policy and Foreign Direct Investment Inflows on CO₂ Emissions-An Application of Nonlinear ARDL. *Sustainability*, 17, 2503. <https://doi.org/10.3390/su17062503>
- Pesaran, M.H., Shin, Y. and Smith, R.J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16(3), 289-326. <https://doi.org/10.1002/jae.616>.
- Phillips, P.C.B. and Perron, P. (1988). Testing for a unit root in times series regression. *Biometrika*, 75, 335-446.
- WDI (2025). World Bank. <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>

Does ICT Improve Environmental Quality in Qatar?

Sevgi SÜMERLİ SARIGÜL¹⁴

Murat ÇETİN¹⁵

Abstract

This study tests the information and communication technologies (ICT)-environmental quality link in the Qatari economy over the period 1990–2022 by employing time-series econometric approaches. In line with the relevant literature, the study incorporates economic growth and globalization into the load capacity factor model. The empirical analyses utilize the Ng–Perron test, the ARDL bounds test, and the DOLS estimator. The findings indicate that all series become stationary after first differencing. The results further reveal the presence of cointegration among ICT, economic growth, globalization, and environmental quality. The DOLS outcomes report that ICT improves environmental quality. In contrast, economic growth and globalization are found to deteriorate environmental quality, unlike ICT. Policymakers should take these empirical findings into account and develop strategies and practices aimed at enhancing environmental quality.

Keywords: ICT, Environmental Quality, ARDL, Qatar.

¹⁴ Kayseri Üniversitesi, Sosyal Bilimler MYO, Dış Ticaret Bölümü, ORCID: 0000-0002-3820-6288, ssumerli@kayseri.edu.tr

¹⁵ Prof. Dr., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, ORCID: 0000-0002-7886-4162, mcetin@nku.edu.tr

Bilgi ve İletişim Teknolojileri Katar'da Çevre Kalitesini İyileştiriyor mu?

Özet

Bu çalışma, zaman serisi ekonometrik yaklaşımlar kullanarak 1990-2022 dönemi boyunca Katar ekonomisindeki bilgi ve iletişim teknolojileri (BİT) ile çevre kalitesi arasındaki bağlantıyı test etmektedir. İlgili literatüre uygun olarak, çalışma ekonomik büyüme ve küreselleşmeyi yük kapasitesi faktörü modeline dahil etmektedir. Ampirik analizler Ng-Perron testi, ARDL sınır testi ve DOLS tahmincisi kullanılarak yapılmıştır. Bulgular, tüm serilerin birinci fark alma işleminden sonra durağan hale geldiğini göstermektedir. Sonuçlar ayrıca BİT, ekonomik büyüme, küreselleşme ve çevre kalitesi arasında eşbütünleşme olduğunu ortaya koymaktadır. DOLS sonuçları, BİT'in çevre kalitesini iyileştirdiğini göstermektedir. Buna karşılık, ekonomik büyüme ve küreselleşmenin, BİT'in aksine, çevre kalitesini kötüleştirdiği bulunmuştur. Politika yapımcılar bu ampirik bulguları dikkate almalı ve çevre kalitesini iyileştirmeyi amaçlayan stratejiler ve uygulamalar geliştirmelidir.

Anahtar Kelimeler: BİT, Çevre Kalitesi, ARDL, Katar.

1. INTRODUCTION

Climate change and rising temperatures remain among the most critical challenges faced by contemporary societies and continue to attract substantial attention from policymakers and researchers at both global and national levels. These developments contribute to environmental pollution and lead to a deterioration in environmental quality, primarily driven by anthropogenic activities that intensify the greenhouse effect (Sachan et al., 2025).

A growing body of empirical literature suggests that information and communication technologies (ICT), economic growth, and globalization are among the key determinants of environmental degradation and environmental quality (Ganda, 2020; Çetin et al., 2022; Bekun & Ozturk, 2025). In particular, ICT may influence environmental quality through several channels. On the one hand, digital technologies can enhance energy efficiency, optimize industrial processes, and support smart environmental management systems, thereby reducing emissions. On the other hand, the expansion of ICT infrastructure and increased electricity consumption associated with digitalization may intensify energy demand and emissions, particularly in economies heavily dependent on fossil fuels. Therefore, the net environmental impact of ICT remains an empirical issue that requires country-specific investigation.

In this context, Qatar provides a highly relevant case study due to its rapid economic expansion, strong reliance on hydrocarbon-based energy, and increasing investments in digital transformation. Despite the growing attention to the ICT–environment nexus, empirical evidence focusing specifically on Qatar remains limited. Moreover, many existing studies emphasize conventional environmental indicators (e.g., CO₂ emissions) and often overlook broader measures of environmental sustainability. To address this gap, the study tests the effect of ICT on environmental quality in Qatar over the period 1990–2022 using the load capacity factor framework, which provides a more comprehensive perspective on environmental sustainability. In addition, consistent with the relevant literature, the study incorporates economic growth and globalization into the model to capture the broader macroeconomic and structural dynamics affecting environmental quality.

This study contributes to the literature in several ways. First, it offers new empirical evidence on the ICT–environmental quality relationship for Qatar, a country that remains underexplored in this research area. Second, by employing the load capacity factor approach, the study extends the analysis beyond traditional emission-based indicators and provides a more inclusive assessment of environmental quality. Third, the study applies robust time-series econometric techniques to ensure reliable inference and policy relevance. The findings are expected to provide important implications for policymakers seeking to promote sustainable development through digital transformation while mitigating environmental degradation.

Accordingly, this study addresses the following research questions;

1. Can ICT improve environmental quality?
2. What is the economic growth–environmental quality link?
3. How does globalization affect environmental quality?

2. MODEL AND METHODOLOGY

In order to estimate the links among the series considered in this study, the following regression model is employed;

$$LNLCF_t = \alpha + \gamma_1 LNIC T_t + \gamma_2 L N G D P_t + \gamma_3 L N G L O B_t + \varepsilon_t \quad (1)$$

Where LCF_t denotes the load capacity factor, ICT_t represents mobile cellular subscriptions, GDP_t refers total GDP, and $GLOB_t$ indicates the globalization index. Moreover, α denotes the constant term, and ε_t is the error term.

Table 1. Data Descriptions

Variables	Symbol	Measure	Source
Environmental quality	LCF	Per capita biocapacity/ecological footprint	GFN
Economic growth	GDP	GDP (constant 2015 US\$)	WDI
ICT	ICT	Mobile cellular subscriptions (per 100 people)	WDI
Globalization	TRADE	Globalization index	IMF

All series are transformed into their natural logarithms, allowing the estimated coefficients to be interpreted as elasticities. Accordingly γ_1, γ_2 and γ_3 capture the elasticity of environmental quality with respect to ICT, economic growth, and globalization, respectively. Detailed information regarding the variables is reported in Table 1.

Fig. 1. Trends in the Series over the Period 1990–2022

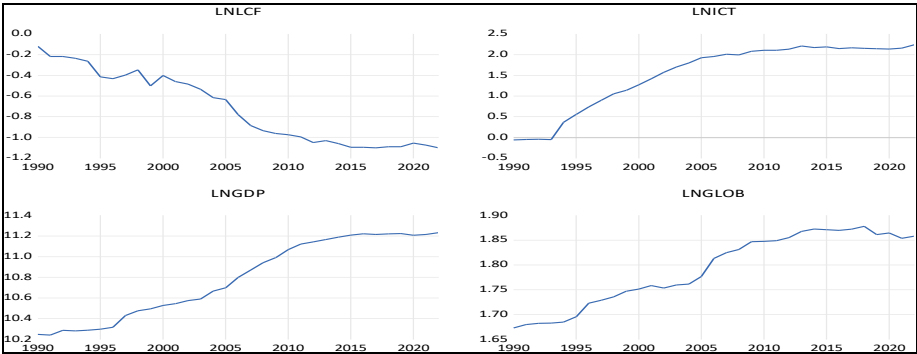
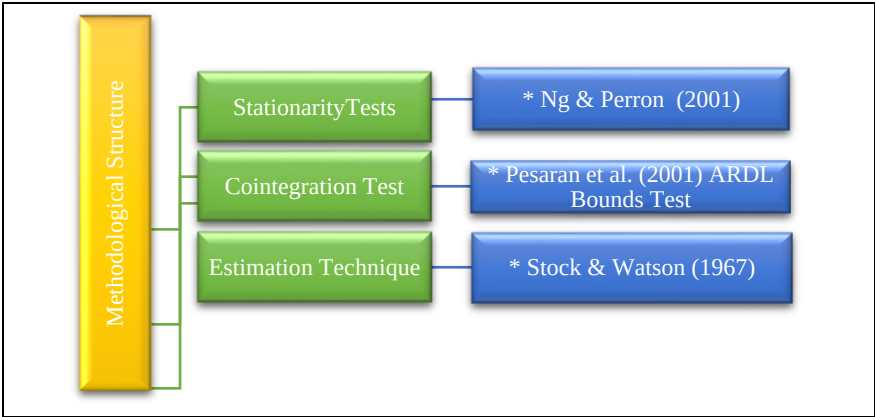

Figure 1 illustrates the overall trend of all series included in the model over the period 1990–2022. The empirical techniques employed in this study are presented in Figure 2.

Fig. 2. Research Methodology Framework

3. FINDINGS

The empirical analysis begins with an examination of the descriptive statistics. Table 2 reports these statistics in detail.

Table 2. Summary Statistics

	LNLCF	LNICT	LNGDP	LNGLOB
Mean	-0.717	1.525	10.787	1.791
Median	-0.779	1.957	10.798	1.813
Maximum	-0.119	2.240	11.232	1.878
Minimum	-1.102	-0.064	10.239	1.672
Std. Dev.	0.342	0.794	0.376	0.071
Skewness	0.230	-0.964	-0.121	-0.313
Kurtosis	1.462	2.476	1.409	1.580
Obs.	34	34	34	34

The results indicate that LNLCF exhibits the lowest values with respect to the first four moments. In contrast, the highest values across these statistics are observed for LNGDP. Regarding distributional properties, LNLCF is positively (right) skewed, whereas LNICT, LNGDP, and LNGLOB display negative (left) skewness.

Table 3. Correlation Analysis

Variables	LNLCF	LNICT	LNGDP	LNGLOB
LNLCF	1.000			
LNICT	-0.920	1.000		
LNGDP	-0.986	0.913	1.000	
LNGLOB	-0.987	0.943	0.988	1.000

Furthermore, the pairwise correlation results are presented in Table 3. The empirical evidence suggests that LNICT, LNGDP, and LNGLOB are negatively correlated with LNLCF.

Table 4. Ng-Perron Unit Root Analysis

Panel A. Level				
Variables	MZa	MZt	MSB	MPT
LNLCF	0.642	0.658	1.024	67.428
LNICT	-2.392	-0.938	0.392	9.329
LNGDP	-2.240	-0.861	0.384	9.536
LNGLOB	-0.050	-0.038	0.752	34.148
Panel B. First difference				
LNLCF	-7.019*	-1.862*	0.265*	3.530*
LNICT	-7.441*	-1.923*	0.258*	3.312*
LNGDP	-5.708*	-1.689*	0.295*	4.292*
LNGLOB	-14.550***	-2.695***	0.185**	1.689***

Table 4 reports the outcomes obtained from the Ng–Perron stationarity statistics. The findings indicate that, according to all four test statistics, each series is non-stationary in levels but becomes stationary after first differencing, implying that the variables are integrated of order one, $I(1)$. Following the confirmation of stationarity at first differences, the study proceeds to investigate whether a long-run link exists among the series by testing for cointegration.

Table 5. Bounds Test Results

Optimal lag	[1,0,0,1]
<i>F</i> -statistic	3.417*
<i>ECT</i> _(<i>t</i>-1)	-0.722***
Critical values	
Significance level	Lower bound, <i>I</i> (0) Upper bound, <i>I</i> (1)
% 1	3.29 4.37
% 5	2.56 3.49
% 10	2.20 3.09
Diagnostic tests	
Breusch-Godfrey LM test	0.360 (0.553)
ARCH LM test	0.007 (0.932)
J-B normality test	2.183 (0.335)
Ramsey RESET test	0.121 (0.729)
<i>R</i> ²	0.983
Adj. <i>R</i> ²	0.980
<i>F</i> -statistic	306.003***
Prob.	0.000

Table 5 reports the ARDL bounds test outcomes for cointegration. The statistically significant *F*-statistic (3.417) provides evidence of cointegration among the series, namely LNICT, LNGDP, LNGLOB, and LNLCF, indicating the presence of a long-run equilibrium relationship. Hence, the results confirm that ICT, economic growth, globalization, and environmental quality are linked in the long run.

Moreover, the *R*² value of 0.983 suggests that the explanatory variables account for approximately 98.3% of the variation in the dependent variable. The significance of the overall *F*-statistic further indicates that the model is jointly significant and appropriately specified. In addition, the remaining diagnostic statistics support the adequacy of the ARDL specification and imply the absence of major econometric problems.

The presence of cointegration implies that the long-run effects of the explanatory variables on environmental quality can be meaningfully estimated. Accordingly,

Table 6 reports the long-run parameter outcomes. The coefficient of LNICT is found to be positive and statistically significant (0.097), indicating that ICT contributes to environmental sustainability in the long run. More precisely, a 1% increase in ICT is associated with a 0.097% increase in the load capacity factor (LNLCF). This finding suggests that digital transformation in Qatar may facilitate environmental improvements through efficiency-enhancing mechanisms such as optimized resource allocation, smart energy management systems, and technological innovations that reduce waste and emissions. Hence, ICT emerges as a critical driver supporting environmental quality.

In contrast, the long-run coefficient of LNGDP is estimated to be negative and statistically significant (-0.575). This implies that a 1% rise in economic growth leads to a 0.575% decline in LNLCF, highlighting the environmental costs associated with growth dynamics in Qatar. This outcome can be attributed to the structure of economic expansion, which is likely to be accompanied by increased energy demand, industrial activity, and fossil fuel consumption. Therefore, the growth process in Qatar appears to remain environmentally intensive, thereby exerting downward pressure on environmental quality.

Similarly, the coefficient of LNGLOB is estimated at -2.907 and is statistically significant, indicating a strong adverse effect of globalization on environmental quality. Specifically, a 1% increase in globalization is associated with a 2.907% decrease in LNLCF. This result may reflect the fact that globalization intensifies production, consumption, and trade-related activities, which can increase energy use and emissions in resource-dependent economies. Moreover, the negative globalization effect may also suggest that environmental regulations and green technological diffusion have not been sufficiently strong to offset the pollution-inducing impacts of global economic integration. Overall, globalization appears to function as a key factor that exacerbates environmental degradation in the long run.

Table 6. DOLS Results

Variables	Coefficients	t-statistic	Std. Err.	Prob.
LNICT	0.097	0.041	2.355	0.028
LNGDP	-0.575	0.260	-2.212	0.038
LNGLOB	-2.907	1.518	-1.914	0.069
Constant	10.590	0.870	12.168	0.000

Taken together, these findings provide robust evidence that while ICT serves as an environmentally beneficial factor in Qatar, both economic growth and globalization currently contribute to environmental deterioration. This indicates the necessity of designing policy frameworks that promote ICT-driven green

transformation while simultaneously addressing the environmental externalities arising from growth and global integration.

4. CONCLUSION

This study focuses on the ICT–environmental quality nexus in the Qatari economy while also incorporating economic growth and globalization into the environmental quality model to examine the effects of these variables on environmental quality. The study employs the Ng–Perron unit root test for stationarity analysis, the ARDL bounds test, and the DOLS estimator for long-run coefficient estimation.

The empirical results indicate that all variables become stationary after first differencing. The ARDL bounds test findings provide evidence of cointegration among the series, confirming a long-run relationship between ICT, economic growth, globalization, and environmental quality. The DOLS estimates further reveal that ICT supports environmental quality. In contrast, the results also demonstrate that economic growth and globalization deteriorate environmental quality.

From a policy perspective, if Qatari policymakers aim to further improve environmental quality, they should implement measures to strengthen and expand the ICT sector. Moreover, the finding that economic growth and globalization adversely affect environmental quality underscores the need for policymakers to adopt green growth practices and develop strategies that support environmentally sustainable development.

REFERENCES

- Bekun, F. V. and Ozturk, I. (2025). Economic globalization and ecological impact in emerging economies in the post-COP21 agreement: A panel econometrics approach. *Natural Resources Forum*, 49, 637–655.
- Çetin, M., Aslan, A. and Sarıgül, S. S. (2022). Analysis of the dynamics of environmental degradation for 18 upper middleincome countries: The role of financial development. *Environmental Science and Pollution Research*, 29(43), 64647–64664.
- Dickey, D. A. and Fuller, W.A. (1979). Distribution of the estimation for autoregressive time series with a unit root. *Journal of the American Association*, 74, 427-431.
- Ganda, F. (2020). Effect of foreign direct investment, financial development, and economic growth on environmental quality in OECD economies using panel quantile regressions, *Environ. Quality Management*. 30 (2), 89–118.
- GFN (2025). Load capacity factor data. <https://www.footprintnetwork.org>
- Nguyen, T. P. and Duong, T. T. T. (2024). Asymmetric Effects of Fiscal Policy and Foreign Direct Investment Inflows on CO₂ Emissions-An Application of Nonlinear ARDL. *Sustainability*, 17, 2503. <https://doi.org/10.3390/su17062503>
- Pesaran, M. H., Shin, Y. and Smith, R. J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16(3), 289-326. <https://doi.org/10.1002/jae.616>.
- Phillips, P. C. B. and Perron, P. (1988). Testing for a unit root in times series regression. *Biometrika*, 75, 335-446.
- Sachan, A., Pradhan, A. K. and Mohindra, V. (2025). Investigating the role of natural resources in BRICS nations: A Path towards sustainable development. *Energy Nexus*, 17, 100345. <https://doi.org/10.1016/j.nexus.2024.100345>
- WDI (2025). World Bank. <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>

Türkiye'nin Afrika Politikasında Kamu Diplomasisi ve İnsani Yardım Stratejisi

Serkan GÜNDOĞDU¹⁶

Özet

Türkiye'nin Afrika'ya yönelik dış politikası, özellikle 2000'li yıllardan itibaren çok boyutlu bir nitelik kazanmış ve diplomatik, ekonomik ve kültürel alanlarda önemli bir ivme yakalamıştır. Bu süreçte Türkiye, klasik diplomatik araçların ötesine geçerek kamu diplomasisi ve insani yardım faaliyetlerini dış politika stratejisinin önemli bir bileşeni haline getirmiştir. Bu çalışma, Türkiye'nin Afrika politikasında kamu diplomasisi ve insani yardım stratejisinin rolünü ve etkilerini incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışmada Türkiye'nin Afrika'da yürüttüğü insani yardım, kalkınma işbirliği ve kültürel diplomasi faaliyetleri analiz edilmekte; bu faaliyetlerin Türkiye'nin bölgedeki algısı ve diplomatik etkinliği üzerindeki etkileri değerlendirilmektedir. Araştırma kapsamında özellikle Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı, Yunus Emre Enstitüsü, Türkiye Maarif Vakfı ve Türk Kızılayı gibi kurumların Afrika'daki faaliyetleri incelenmektedir. Nitel araştırma yöntemlerinden yararlanılan çalışmada, literatür taraması ve doküman analizi yöntemi kullanılmıştır. Çalışmanın temel bulguları, Türkiye'nin Afrika'da yürüttüğü kamu diplomasisi ve insani yardım faaliyetlerinin insani ihtiyaçların karşılanmasına katkı sağlamakla kalmadığını, Türkiye'nin bölgedeki yumuşak güç kapasitesini artırarak diplomatik ilişkilerin derinleşmesine de önemli katkılar sunduğunu göstermektedir. Bu bağlamda çalışma, Türkiye'nin Afrika politikasında insani yardım ve kamu diplomasisinin stratejik bir araç olarak konumlandığını ortaya koymayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Yumuşak Güç, Kamu Diplomasisi, Afrika, Dış Yardımlar.

¹⁶ Doç. Dr., Munzur Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, ORCID: 0000-0001-7597-879X, sgundogdu@munzur.edu.tr

Public Diplomacy and Humanitarian Aid Strategy in Turkey's Africa Policy

Abstract

Turkey's foreign policy toward Africa has gained a multidimensional character, particularly since the 2000s, achieving significant momentum in diplomatic, economic, and cultural spheres. In this process, Turkey has gone beyond traditional diplomatic tools, making public diplomacy and humanitarian assistance key components of its foreign policy strategy. This study aims to examine the role and impact of public diplomacy and humanitarian assistance within Turkey's Africa policy. The research analyzes Turkey's humanitarian aid, development cooperation, and cultural diplomacy activities in Africa, evaluating their effects on the country's perception and diplomatic influence in the region. The study focuses on the activities of institutions such as the Turkish Cooperation and Coordination Agency (TİKA), Yunus Emre Institute, Turkish Maarif Foundation, and Turkish Red Crescent in Africa. Utilizing qualitative research methods, including literature review and document analysis, the study demonstrates that Turkey's public diplomacy and humanitarian initiatives not only contribute to meeting humanitarian needs but also enhance Turkey's soft power capacity, thereby deepening diplomatic relations in the region. Accordingly, this research highlights how humanitarian aid and public diplomacy are strategically positioned as instruments within Turkey's Africa policy.

Keywords: Soft Power, Public Diplomacy, Africa, Foreign Aid.

1. GİRİŞ

Küreselleşmenin hız kazandığı ve uluslararası ilişkilerin çok boyutlu bir yapıya büründüğü günümüzde, devletler dış politikalarını yalnızca geleneksel diplomatik araçların yanı sıra kamu diplomasisi ve yumuşak güç unsurlarıyla da şekillendirmektedir. Bu bağlamda kültürel etkileşim, insani yardım, eğitim ve kalkınma iş birliği faaliyetleri devletlerin uluslararası alandaki görünürlüğünü ve etkisini artıran önemli araçlar haline gelmiştir. Özellikle gelişmekte olan bölgelerde yürütülen insani yardım ve kalkınma projeleri, devletlerin dış politika stratejilerinde önemli bir yer tutmaktadır.

Türkiye'nin Afrika kıtasına yönelik dış politikası, çok boyutlu dış politika anlayışının önemli bir bileşenini oluşturmaktadır. Son yıllarda uluslararası sistemde giderek daha görünür ve etkili bir aktör haline gelen Afrika kıtası, sahip olduğu ekonomik potansiyel, genç nüfus yapısı ve jeostratejik konumu nedeniyle

küresel ölçekte artan bir ilgiyle karşı karşıyadır. Bu çerçevede Türkiye, Afrika ülkeleriyle ilişkilerini karşılıklı yarar, eşit ortaklık ve sürdürülebilir iş birliği ilkeleri doğrultusunda geliştirmeyi hedeflemektedir. Türkiye'nin Afrika politikasının temelinde, "*Afrika'nın sorunlarına Afrikalı çözümler*" yaklaşımını destekleyen ve kıtanın kalkınma süreçlerine katkı sağlamayı amaçlayan bir anlayış bulunmaktadır.

Türkiye'nin Afrika politikası dikkat çekici örneklerinden birini oluşturmaktadır. Türkiye, 1990'lı yılların sonlarından itibaren Afrika kıtasına yönelik daha aktif ve çok yönlü bir politika izlemeye başlamış; diplomatik temsilciliklerin artırılması, ticari ilişkilerin geliştirilmesi ve kültürel etkileşimin güçlendirilmesi gibi çeşitli adımlar atmıştır. Bu süreçte kamu diplomasisi ve insani yardım faaliyetleri Türkiye'nin Afrika politikasının önemli unsurları arasında yer almıştır. Türkiye'nin Afrika'da yürüttüğü faaliyetler, ekonomik veya siyasi ilişkilerin geliştirilmesiyle sınırlı kalmayıp insani yardım, eğitim, sağlık ve kültürel iş birliği alanlarını da kapsamaktadır. Bu kapsamda Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı tarafından yürütülen kalkınma projeleri, Türk Kızılayı tarafından gerçekleştirilen insani yardım faaliyetleri, Yunus Emre Enstitüsü aracılığıyla yürütülen kültürel diplomasi çalışmaları ve Türkiye Maarif Vakfı tarafından gerçekleştirilen eğitim faaliyetleri Türkiye'nin Afrika'daki görünürlüğünü artıran önemli araçlar olarak öne çıkmaktadır.

Bu çalışma, Türkiye'nin Afrika politikasında kamu diplomasisi ve insani yardım stratejisinin rolünü analiz etmeyi amaçlamaktadır. Bu doğrultuda çalışma, Türkiye'nin Afrika'da yürüttüğü kamu diplomasisi ve insani yardım faaliyetlerini inceleyerek bu faaliyetlerin Türkiye'nin bölgedeki algısı ve diplomatik ilişkileri üzerindeki etkilerini değerlendirmektedir. Böylece Türkiye'nin Afrika politikasında yumuşak güç unsurlarının nasıl bir stratejik araç olarak kullanıldığı ortaya konulmaya çalışılmaktadır.

2. TÜRKİYE'NİN AFRIKA POLİTİKASININ TARİHSEL ARKA PLANI

Türklerin Afrika kıtasıyla ilişkileri oldukça eski dönemlere dayanmaktadır. Türklerin devlet düzeyinde bölgeye ilk yerleşimi 9. yüzyılda, 860'lı yıllarda kurulan Tolunoğulları Devleti ile başlamış, daha sonra İhşidîler ve Memlûkler gibi Türk kökenli devletlerin bölgede hâkimiyet kurmasıyla bu varlık devam etmiştir (Daban, 2025: 187). Osmanlı Devleti'nin Afrika'ya yönelik hakimiyeti ise Yavuz Sultan Selim komutasındaki Osmanlı ordusunun 1517 yılında Mısır'ı fethetmesiyle yeni bir aşamaya ulaşmıştır (Cleveland, 2008: 46). Bu gelişme, Osmanlıların Afrika kıtasındaki siyasi ve idari varlığının kurumsallaşmasına zemin hazırlamıştır.

Osmanlı Devleti ilerleyen dönemlerde Afrika'nın önemli bir bölümünde etkisini genişleterek Fas'a kadar uzanan geniş bir coğrafyada nüfuz sahibi olmuştur (Çuvalcı ve Kalkan, 2024: 47). Uzun yıllar boyunca Kuzey Afrika'da siyasi ve idari varlığını sürdüren Osmanlı Devleti; Mısır, Libya, Tunus, Cezayir ve Fas gibi bölgelerde etkin bir yönetim tesis etmiştir (Kavas, 2017: 18). Ancak 19. yüzyılda Avrupa devletlerinin sömürgeci politikalarının güç kazanmasıyla birlikte Osmanlı Devleti bu bölgelerdeki hakimiyetini kademeli olarak kaybetmeye başlamıştır. Bu süreçte Libya dışındaki Afrika topraklarından çekilmek zorunda kalan Osmanlı Devleti, nihayetinde 18 Ekim 1912 tarihinde imzalanan Uşi Antlaşması ile Afrika kıtasındaki son toprağı olan Trablusgarp'ı İtalya'ya bırakmak durumunda kalmıştır (Armaoğlu, 2013: 624). Böylece Osmanlı Devleti'nin Afrika'daki uzun süreli siyasi varlığı da sona ermiştir.

Cumhuriyet'in kuruluşuyla birlikte Türkiye'nin dış politika öncelikleri büyük ölçüde yakın çevresinde barış ve istikrarın sağlanmasına odaklanmıştır. Afrika kıtasıyla ilişkilerini tamamen kesmemiş, ancak bu ilişkiler uzun yıllar sınırlı bir düzeyde kalmıştır. Bu dönemde yeni kurulan devletin temel amacı, başta komşu ülkeler olmak üzere çevre bölgelerle yaşanan sorunları çözmek ve bu ülkelerle dengeli ilişkiler geliştirmek olmuştur. Bu nedenle Türkiye'nin dış politika gündeminde Afrika kıtası uzun yıllar sınırlı bir yer tutmuş, kıtaya yönelik kapsamlı ve uzun vadeli stratejiler geliştirilmemiştir (Oğurlu, 2017: 52). Bu durum, Türkiye'nin Afrika ile ilişkilerinin daha çok sınırlı diplomatik temaslar düzeyinde kalmasına yol açmıştır (Özkan, 2012: 21).

Dolayısıyla Türkiye'nin Afrika politikasının uzun süre pasif ve sınırlı bir çerçevede ilerlediği, ancak uluslararası sistemde meydana gelen dönüşümler, küreselleşmenin hız kazanması ve Afrika kıtasının ekonomik ve siyasi açıdan artan önemi, Türkiye'nin bu bölgeye yönelik yaklaşımını yeniden değerlendirmesine zemin hazırlamıştır. Bu bağlamda Türkiye'nin Afrika'ya yönelik daha aktif ve kapsamlı bir politika geliştirme süreci 1998 yılında başlatılan Afrika Açılımı ile belirginleşmiş ve böylece Türkiye'nin kıta ile ilişkilerinde yeni bir dönem başlamıştır. Özellikle 2000'li yıllara kadar Türkiye'nin Afrika ile kurduğu siyasi ve diplomatik ilişkilerin beklenen düzeye ulaşmadığı görülmektedir. Bunun başlıca nedenleri arasında Birinci ve İkinci Dünya Savaşlarının uluslararası sistem üzerinde yarattığı etkiler ile Afrika kıtasının büyük ölçüde Avrupa devletlerinin sömürge yönetimi altında bulunması yer almaktadır (Evgin, 2025).

Nitekim Afrika'da sömürgecilik faaliyetleri 1960'lı yıllara kadar yoğun bir şekilde devam etmiş ve bu durum bağımsız diplomatik ilişkilerin gelişimini önemli ölçüde sınırlamıştır. Bununla birlikte Türkiye, Afrika'da bağımsızlığını kazanan ülkelerle zamanla diplomatik ilişkiler kurmaya başlamış ve bu ülkelerle ikili ilişkilerin geliştirilmesine yönelik adımlar atmıştır. Bu süreçte Türkiye, çeşitli Afrika ülkelerinde diplomatik temsilcilikler açarak siyasi ve diplomatik

temaslarını artırmaya çalışmıştır. Her ne kadar bu dönemde ilişkiler sınırlı bir çerçevede ilerlese de söz konusu girişimler, Türkiye'nin Afrika ile ilişkilerinin ilerleyen yıllarda daha kapsamlı bir boyut kazanmasının altyapısını oluşturmuştur (Eyrice Tepeciklioğlu, 2019: 21-27).

Türkiye'nin Afrika ülkelerine yönelik çok boyutlu dış politikasının temelini, genel kabul gören yaklaşıma göre Ekim 1998'de ilan edilen "Afrika'ya Açılım Eylem Planı" oluşturmaktadır. Ancak 1998 yılında açıklanan söz konusu plan aslında Türkiye'nin Afrika'ya yönelik hazırladığı "*ikinci açılım eylem planı*" niteliğindedir. Bu bağlamda Türkiye'nin Afrika kıtasına yönelik ilk açılım girişiminin, Üçüncü Bülent Ecevit Hükûmeti döneminde başlatıldığı ifade edilmektedir. Nitekim bu süreçte Dışişleri Bakanlığı bünyesinde Afrika Dairesi Başkanlığı kurulmuş ve 5 Ocak 1978 – 12 Kasım 1979 tarihleri arasında görev yapan Dışişleri Bakanı Prof. Dr. Ahmet Gündüz Ökçün'ün öncülüğünde Afrika'ya yönelik diplomatik açılım politikalarının temelleri atılmıştır (İncesu, 2020).

2002 yılında yapılan genel seçimlerin ardından iktidara gelen Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti) hükûmeti ise Afrika'ya yönelik açılım politikasını daha kapsamlı bir çerçevede ele alarak bu alanda daha aktif ve proaktif bir dış politika izlemeye başlamıştır. Bu doğrultuda 2005 yılının Türkiye'de "*Afrika Yılı*" ilan edilmesi, Türkiye'nin Afrika politikasının kurumsallaşması ve görünürlüğünün artması açısından önemli bir stratejik adım olarak değerlendirilmiştir. Aynı dönemde Afrika Birliği tarafından Türkiye'nin gözlemci üye statüsüyle kabul edilmesi de ilişkilerin kurumsal boyut kazanmasına katkı sağlamıştır. Bunun devamında 2008 yılında Afrika Birliği Türkiye'yi kıtanın "stratejik ortağı" ilan ederek iki taraf arasındaki ilişkilerin daha da gelişmesine zemin hazırlamıştır. Aynı yılın ağustos ayında Türkiye'nin girişimleriyle İstanbul'da gerçekleştirilen Birinci Türkiye- Afrika İşbirliği Zirvesi, Türkiye ile Afrika ülkeleri arasındaki ilişkilerin kurumsallaşması ve çok boyutlu bir iş birliği çerçevesinin oluşturulması açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur (Tepebaş, 2013: 322).

Türkiye'nin Afrika ülkeleriyle ikili düzeydeki ilişkilerine ek olarak Afrika Birliği'yle (AfB) ilişkileri de her geçen gün artarak güçlenmekte ve kurumsallaşmaktadır. 2008 tarihlerinde İstanbul'da düzenlenen birinci Türkiye-Afrika Ortaklığı Zirvesiyle ilişkiler sürdürülebilir bir mekanizmaya kavuşturulmuştur. 19-21 Kasım 2014 tarihlerinde Ekvator Ginesi'nin başkenti Malabo'da düzenlenen ikinci Türkiye- Afrika Ortaklığı Zirvesi'nin ardından kabul edilen "2015-2019 Ortak Uygulama Planı"yla Türkiye'nin 2015-2019 döneminde Afrikalılarla birlikte gerçekleştireceği çeşitli alanlardaki projelerin beş yıllık çizelgesi oluşturulmuştur. Üçüncü Türkiye- Afrika Ortaklık Zirvesi, 16-18 Aralık 2021 tarihlerinde, Türkiye'nin ev sahipliğinde İstanbul'da düzenlenmiştir. "Birlikte Kalkınma ve Refah için Güçlendirilmiş Ortaklık"

temasıyla düzenlenen Zirve’de 38 Afrika ülkesi temsil edilmiştir. “Gündem 2063: İstedığımız Afrika” içerisinde Türkiye ile stratejik ortaklığını kaldıraç kuvvetiyle güçlendirerek, ilişkilerin geliştirmeyi hedeflediğini vurgulamaktadır. Bu çerçevede, Türkiye Afrika ülkelerinin kapsayıcı büyümesine ve sürdürülebilir kalkınmasına dayanan ortaklıklarını geliştirmek için rehber çerçeveler niteliğindeki Gündem 2063 ve BM 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerine önem vermektedir (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2026).

3. KAMU DİPLOMASİSİ KAVRAMI VE TÜRKİYE’NİN YUMUŞAK GÜÇ STRATEJİSİ

Günümüzde milletlerarası çok yönlü ilişkiler ve karşılıklı bağımlılık, uluslararası sistemde bir zorunluluk haline gelmiştir. Bu nedenle devletler birbirleriyle olan ilişkilerini sürdürebilmek, dünya barışını koruyabilmek ve kendi varlıklarını devam ettirebilmek için savaş dışında farklı araçlar kullanmaya mecbur kalmışlardır. Önceden diplomasi ve propaganda ile yürütülen bu süreç, bugün sıklıkla duyduğumuz bir kavram olan kamu diplomasisiyle devam etmektedir.

Küreselleşmenin sağladığı iletişim olanaklarındaki artış, geleneksel diplomasi anlayışının dönüşümüne zemin hazırlamış ve post-diplomasi çerçevesinde değerlendirilen kamu diplomasisinin gelişimini desteklemiştir. Bu dönüşüm, akademik literatürdeki klasik yaklaşımları da etkilemiş; ekonomik ve siyasi konuların ötesinde, kültürel ve sosyal alanların da küresel sistem içinde önemli bir yer tuttuğunu ortaya koymuştur (Özkan, 2015: 3).

Kamu diplomasisi, tarihsel süreçte farklı adlar ve biçimler altında uygulanmış olsa da kavramsal olarak sistematik bir şekilde tanımlanması 1965 yılında Tufts Üniversitesi Fletcher Hukuk ve Diplomasi Okulu Dekanı Edmund Gullion tarafından gerçekleştirilmiştir. Gullion’a göre kamu diplomasisi, uluslararası ilişkiler bağlamında, geleneksel ve klasik diplomasi uygulamalarının dışında kalan alanları kapsamaktadır (Altun, 2022: 11).

Kamu diplomasisi, bir ülkenin kendi düşünce, duygu, ideal, hedef ve güncel politikalarını diğer uluslara aktarma imkânı sağlamaktadır. Bunun yanı sıra kamu diplomasisi, hükümetlerin yalnızca diğer devletleri değil, aynı zamanda yabancı ülkelerin halklarını da etkilemek ve onlarla doğrudan iletişim kurmak amacıyla yumuşak güç araçlarını etkin biçimde kullanmalarına olanak tanıyan bir mekanizma olarak değerlendirilmektedir (Nye, 2008: 95).

Kamu diplomasisi, kuramsal açıdan iletişim bilimleri, uluslararası ilişkiler, pazarlama ve siyaset bilimi başta olmak üzere farklı disiplinlerin birlikte ele alınmasıyla daha etkili ve gerçekçi stratejilerin geliştirilebildiği çok boyutlu bir iletişim stratejileri bütünü olarak değerlendirilmektedir. Bu disiplinler arası yaklaşım, kamu diplomasisinin yalnızca diplomatik bir araç olmanın ötesinde,

farklı alanların bilgi ve yöntemlerinden yararlanan kapsamlı bir stratejik çerçeveye sahip olduğunu göstermektedir. Bu yönüyle kamu diplomasisi; yumuşak güç, sert güç ve akıllı güç gibi güç unsurlarının yanı sıra gündem belirleme, ülke ve şehir markalaşması, kültürel diplomasi, dijital diplomasi, hedef kitle analizi, değişim diplomasisi ve insani diplomasi gibi çeşitli kavram ve uygulamaların aktif biçimde kullanıldığı bir alan olarak öne çıkmaktadır. Ancak kamu diplomasisi henüz kendine özgü kuramsal çerçevesini tam anlamıyla geliştirmiş bir alan değildir. Bu nedenle söz konusu kavram, büyük ölçüde iletişim, siyaset bilimi, uluslararası ilişkiler ve pazarlama gibi farklı disiplinlerin yaklaşımlarının bir araya gelmesiyle oluşan disiplinler arası bir yapı niteliği taşımaktadır (Şahin ve Çevik, 2015: 89).

Yumuşak güç kavramı, uluslararası ilişkiler literatürüne Joseph S. Nye Jr. tarafından 1990 yılında yayımlanan *Bound to Lead: The Changing Nature of American Power* adlı eser aracılığıyla kazandırılmıştır (Nye, 1990). Nye, söz konusu çalışmada ilk kez sistematik biçimde ele aldığı yumuşak güç kavramını, bir aktörün istediği sonuçları zor kullanma ya da doğrudan ikna yöntemlerine başvurmadan, diğer aktörleri kendi yanına çekerek ve onların rızasını kazanarak elde etme kapasitesi olarak tanımlamaktadır. Bu bağlamda yumuşak güç, bir ülkenin kültürel değerleri, siyasi idealleri ve politikalarının cazibesi aracılığıyla diğer aktörler üzerinde etkide bulunabilme yeteneğine işaret etmektedir (Nye, 2005: 5).

Türkiye'nin kamu diplomasisi uygulamaları, sadece son birkaç yıllık dönemden ibaret değildir. Osmanlı İmparatorluğu Dönemi'nden başlayarak Türkiye'nin yumuşak güç ve kamu diplomasisi örneklerini görmek mümkündür. Ancak kavramsal açıdan kamu diplomasisi teriminin ilk kez kullanılmaya başlanması ve Türkiye'nin imaj oluşturma ve uluslararası kamuoyunu etkilemeye yönelik faaliyetlerinin tek bir kurumun çatısı altında sistematik bir biçimde toplanması yakın dönemde gerçekleşmiştir (Gündoğdu, 2021: 151).

Sahada güzel bir örnek olarak Afrika gösterilebilir. Türkiye uzun yıllar boyunca ihmal ettiği bu bölgede yeni dönemde diplomatik ilişkilerini artırmış ve bölge ülkeleri ile ikili ilişkiler kurmaya başlamıştır. Türkiye'nin yeni dönemdeki dış politika yaklaşımı birlikte geliştirilen Afrika ülkeleri ile ilişkiler paralelinde ticaret hacmi de artmıştır. Türkiye bu dönemde Afrika Birliği'ne gözlemci üye olarak kabul edilmiştir. Türkiye'nin bölgeye yönelik olarak insani yardım amaçlı faaliyetleri ile birlikte çatışmaların önlenmesi, barış ve istikrarın sağlanması açısından devlet ve devlet dışı kuruluşlarla önemli katkı sağlamıştır (Gündoğdu, 2021: 120).

Çok boyutlu dış politika anlayışının stratejik boyutu kapsamında, Afrika kıtasıyla geliştirilen ilişkiler önemli faaliyet alanlarından biri olarak öne çıkmaktadır. Bu çerçevede Afrika'nın doğal kaynaklar açısından zengin olması ve geniş bir insan

gücüne sahip bulunması, kıtanın stratejik önemini artıran temel unsurlar arasında değerlendirilmektedir. Ayrıca Afrika'nın 21. yüzyılda yükselen bir aktör olarak küresel sistem içerisinde daha etkin bir rol üstlenmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Sahra Altı Afrika ülkeleriyle (SAGA) geliştirilen ilişkilerin, dış politika açısından önemli bir başarı örneği oluşturduğu ifade edilmektedir. Afrika'ya açılım politikası doğrultusunda bölge ülkeleriyle siyasi ilişkilerden ticaret ve yatırımlara, kalkınma iş birliğinden farklı ekonomik ve sosyal alanlara kadar pek çok konuda kayda değer ilerlemeler sağlanmıştır. 2008 yılında Afrika Birliği Zirvesi'nde Türkiye'nin kıtanın stratejik ortağı olarak ilan edilmesiyle birlikte ilişkiler daha da güçlenmiştir. Bu süreci, 2010 yılında Afrika'ya yönelik temel ilkeleri içeren “*Afrika Strateji Belgesi'nin yürürlüğe girmesi, 2013 yılında “Afrika'ya Açılım Politikası” ve “Afrika Ortaklık Politikası”nın uygulanması ve 2014 yılında gerçekleştirilen II. Türkiye-Afrika Ortaklık Zirvesi* takip etmiş; böylece Türkiye ile Afrika kıtası arasındaki ilişkiler hem hız hem de içerik bakımından önemli ölçüde gelişme göstermiştir (Gündoğdu, 2021: 142).

4. TÜRKİYE’NİN AFRIKA’DA YAPMIŞ OLDUĞU İNSANİ YARDIM FAALİYETLERİ

Afrika kıtasıyla giderek gelişen ve derinleşen ekonomik ve ticari ilişkiler, Türkiye'nin Afrika'da uyguladığı önemli yumuşak güç araçlarından biri olarak değerlendirilmektedir. Türkiye, sahip olduğu ekonomik ve ticari potansiyeli etkin biçimde kullanarak hem kıta üzerindeki varlığını güçlendirmeyi hem de Afrika'nın uluslararası alanda daha fazla ilgi ve dikkat çeken bir bölge haline gelmesine katkı sağlamayı hedeflemektedir (Özkan, 2012: 25). Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA), hem kalkınma yardımlarının koordinasyonu hem de raporlanması noktasında öncü kurum olarak öne çıkmaktadır.

Türkiye'nin Afrika ülkelerine yönelik insani yardım faaliyetleri ve resmi kalkınma yardımları, ülkenin yumuşak güç kullanımının en belirgin göstergeleri arasında yer almaktadır. Türkiye, kıtada meydana gelen insani krizler karşısında zor durumda kalan toplumlara destek sağlayarak mağduriyetlerin hafifletilmesine katkıda bulunmayı amaçlamakta ve bu doğrultuda çeşitli insani yardım faaliyetleri yürütmektedir. Bu yaklaşım sayesinde Türkiye, uluslararası insani yardım alanında önemli aktörlerden biri haline gelmiştir. Sağlık, tarım, eğitim, çevre, altyapı ve kapasite geliştirme gibi farklı sektörlerde gerçekleştirilen iş birlikleri aracılığıyla Türkiye, yumuşak güç unsurlarını etkin bir biçimde kullanmakta ve Afrika kıtasında hem siyasi hem de ekonomik açıdan dikkat çekici bir etki alanı oluşturmaktadır. Türkiye'nin Afrika ülkeleriyle geliştirdiği ilişkilerde insani yardım, kültürel etkileşim ve eğitim alanındaki iş birlikleri gibi

çeşitli yumuşak güc unsurları önemli bir yer tutmaktadır (Djamanca ve Çağlar, 2023: 518).

Türkiye, Afrika kıtası da dahil olmak üzere farklı coğrafyalara yönelik açılım stratejisi kapsamında, başta insani yardımlar olmak üzere çeşitli yumuşak güc araçlarını dış politika uygulamalarında etkin biçimde kullanmakta ve bu araçlar aracılığıyla diğer devletler ve toplumlar üzerinde etki oluşturmayı hedeflemektedir (Eyrice Tepeciklioğlu, 2019: 81). Bu bağlamda, Türkiye'nin son yıllarda Afrika ile özellikle Sahra Altı Afrika ülkeleriyle geliştirdiği ilişkiler çerçevesinde kamu diplomasisi alanında yaşanan dönüşümün incelenmesi, Türkiye'nin bölge ülkelerine yönelik kamu diplomasisi faaliyetlerini anlamak açısından önemli bir analitik çerçeve sunmaktadır.

Türk Hava Yolları'nın Afrika ülkelerine yönelik başlattığı doğrudan uçuşlar, Türkiye'nin Afrika Açılımı politikasına önemli katkılar sağlamıştır. Söz konusu uçuş ağının genişlemesi, halklar arasındaki etkileşimin güçlenmesine ve iş dünyası temsilcilerinin karşılıklı temaslarının kolaylaşmasına imkan tanımaktadır. Bunun yanı sıra, Afrika ülkelerinin küresel ulaşım ağlarına entegrasyonunu artırarak kıta halklarının uluslararası bağlantılarını kolaylaştıran önemli bir ulaşım altyapısı sunmaktadır. Bu yönüyle Türk Hava Yolları, Afrika ülkelerini dünya ile buluşturan başlıca havayolu şirketlerinden biri olarak öne çıkmakta; kurulan bu ulaşım ağının Afrika ülkelerinin ekonomik faaliyetleri ve turizm sektörleri üzerinde de kayda değer katkılar sağladığı görülmektedir (Oğurlu, 2017: 58).

Türkiye'nin Afrika ülkelerine yönelik kamu diplomasisi faaliyetleri kapsamında kültürel iş birliği alanında gerçekleştirilen girişimler de önemli bir yer tutmaktadır. Bu çerçevede, 2007 yılında Yunus Emre Vakfı kurulmuştur. Uluslararası alanda yumuşak gücün temel unsurlarından biri olarak kabul edilen kültürel diplomasi alanında faaliyet gösteren Yunus Emre Enstitüsü, yalnızca kendi yürüttüğü etkinliklerle sınırlı kalmayıp aynı zamanda diğer kurum ve kuruluşların faaliyetlerini destekleyici çalışmalar da gerçekleştirmektedir (Djamanca ve Çağlar, 2023: 523).

Türk sivil toplum kuruluşlarının Afrika ülkelerinde farklı alanlarda yürüttüğü faaliyetlerin, Türkiye'nin bu ülkeler nezdindeki imajına olumlu katkılar sağladığı ifade edilebilir. Bu çerçevede Türkiye'nin Afrika ülkelerine yönelik gerçekleştirdiği yardımların bir bölümü, söz konusu bölgelerde faaliyet gösteren Türk sivil toplum kuruluşları aracılığıyla hayata geçirilmektedir. Genel bir değerlendirme yapıldığında, Türk STK'larının Afrika kıtasının birçok ülkesinde çeşitli projeler ve faaliyetler kapsamında aktif bir şekilde yer aldığı görülmektedir. Bu faaliyetler, ilgili ülkelerin öncelikli ihtiyaçları doğrultusunda sağlık, su ve sanitasyon, eğitim ve acil insani yardım gibi farklı alanlarda yürütülmektedir. Bunun yanı sıra söz konusu kuruluşlar, acil yardım, sosyal

destek, eğitim ve sağlık hizmetlerinin yanında insan hakları ihlallerinin önlenmesine yönelik çalışmalarda da bulunmaktadır. Düzenli olarak gerçekleştirilen Ramazan ve Kurban yardımlarına ek olarak, savaş, işgal ve doğal afetler nedeniyle mağduriyet yaşayan bölgelerde kalıcı nitelikte projeler de uygulanmaktadır. Kalıcı konut ve eğitim merkezlerinin inşa edilmesi, su kuyularının açılması ve sağlık merkezlerinin kurulması bu projelere örnek olarak gösterilebilir. Türkiye, Afrika ile ilişkilerinin ilk dönemlerinde Afrika ülkelerinin kendisinden beklediği desteği yeterli ölçüde sağlayamamış olsa da ilerleyen süreçte kalkınma yardımları alanında kayda değer bir ilerleme göstermiştir. Bu bağlamda Türkiye, Afrika'ya yönelik dış politika söylemlerinde Afrika ülkelerine hem insani yardım hem de kalkınma desteği sağlama yönünde taahhütlerde bulunmuştur (Eren, 2022: 136).

5. SONUÇ

Türkiye'nin Afrika'ya yönelik dış politikası, son yirmi yılda klasik diplomatik ilişkilerin ötesine taşınarak çok katmanlı bir yapıya dönüşmüştür. Bu yeni yaklaşımda kamu diplomasisi ve insani yardım faaliyetleri, Türkiye'nin kıta ile kurduğu ilişkilerin tamamlayıcı unsurları değil, doğrudan belirleyici bileşenleri haline gelmiştir. Diplomatik temsilin artması, ekonomik temasların yoğunlaşması, kültürel etkileşim kanallarının genişlemesi ve insani yardım faaliyetlerinin kurumsallaşması, Türkiye'nin Afrika politikasının daha görünür ve etkin bir zemine oturmasını sağlamıştır.

İncelenen veriler ve literatür, Türkiye'nin Afrika'da yalnızca siyasi ya da ekonomik çıkar temelli bir varlık inşa etmediğini; aynı zamanda eğitim, sağlık, kültür, sosyal destek ve kalkınma iş birliği alanlarında geliştirdiği uygulamalarla daha kapsamlı bir ilişki modeli oluşturmaya çalıştığını göstermektedir. TİKA, Türk Kızılayı, Yunus Emre Enstitüsü ve Türkiye Maarif Vakfı gibi kurumlar aracılığıyla yürütülen faaliyetler Türkiye'nin kıtadaki görünürliğini artırırken, yerel toplumlarla doğrudan temas kurulmasına da imkan vermektedir. Bu yönüyle kamu diplomasisi, yalnızca Türkiye'nin kendisini anlatma biçimi değil, aynı zamanda karşılıklı güven üretme kapasitesidir.

Bununla birlikte, insani yardım ve kamu diplomasisi faaliyetlerinin Türkiye'nin Afrika'daki yumuşak güç kapasitesini artırdığı açıktır. Özellikle kriz dönemlerinde sağlanan yardımlar, kalkınma odaklı projeler ve eğitim temelli girişimler, Türkiye'nin bölgedeki algısını olumlu yönde etkilemektedir. Ancak bu etkinin kalıcı hale gelmesi, yalnızca yardım hacmine değil, geliştirilen ilişkilerin sürekliliğine, yerel ihtiyaçlarla uyumuna ve kurumsal takip mekanizmalarının gücüne bağlıdır. Dolayısıyla Türkiye'nin Afrika politikasında insani yardımın sembolik bir dış politika aracından ziyade, sürdürülebilir

ortaklıkların kurulmasına hizmet eden stratejik bir unsur olarak dəğerlendirildiğı söylenebilir.

Öte yandan çalışmanın ortaya koyduğı önemli bir husus, kamu diplomasisinin tek taraflı bir etki üretme süreci olarak değıl, karşılıklı etkileşim ve meşruiyet temelinde yürütölmesi gerektiğıdir. Afrika toplumlarının beklentileri, öncelikleri ve yerel dinamikleri dikkate alınmadan yürütölün faaliyetlerin uzun vadede sınırlı sonuç üretme riski bulunmaktadır. Bu nedenle Türkiye'nin kıtadaki varlığının kalıcı bir etki oluşturabilmesi için, yardım ve iş birliğı politikalarının yerel aktörlerle birlikte planlanması büyük önem taşımaktadır. Aksi takdirde kamu diplomasisi faaliyetleri görünürlük sağlasa bile, derinlikli ve kalıcı bir diplomatik etki üretmekte yetersiz kalabilir.

Bu çerçevede, Türkiye'nin Afrika politikasına ilişkin bazı temel öneriler geliştirmek mümkündür. İlk olarak, kamu diplomasisi ve insani yardım faaliyetlerinin kısa vadeli müdahalelerden çok uzun vadeli kurumsal ortaklıklara dayandırılması gerekmektedir. İkinci olarak, eğitim, sağlık ve kalkınma projelerinde yerel ihtiyaç analizlerinin daha sistemli biçimde yapılması, uygulamaların sahadaki etkisini artıracaktır. Üçüncü olarak, Türkiye'nin Afrika'daki yumuşak güç kapasitesinin güçlendirilmesi için yalnızca devlet kurumlarının değıl üniversitelerin, sivil toplum kuruluşlarının ve araştırma merkezlerinin de daha aktif biçimde sürece dahil edilmesi önem taşımaktadır. Son olarak, gerçekleştirilen faaliyetlerin etkisini ölçmeye dönük akademik ve kurumsal değıerlendirme mekanizmalarının güçlendirilmesi, politika yapım sürecinin daha sağlam verilere dayanmasına katkı sağlayacaktır.

Sonuç olarak, Türkiye'nin Afrika politikasında kamu diplomasisi ve insani yardım stratejisi, dış politikanın yardımcı bir boyutu olmaktan çıkarak temel taşıyıcı unsurlarından biri haline gelmiştir. Bu strateji, bir yandan insani ihtiyaçların karşılanmasına ve kalkınma süreçlerinin desteklenmesine katkı sunarken, diğər yandan Türkiye'nin kıta nezdindeki diplomatik görünürlüğünü ve etki kapasitesini artırmaktadır. Bununla birlikte, bu etkinliğin sürdürülebilirliğı; yerel koşullara duyarlı, kurumsal olarak güçlü, karşılıklılık ilkesine dayalı ve sonuç odaklı politikaların geliştirilmesine bağılıdır. Bu nedenle Türkiye'nin Afrika açılımının geleceğı, yalnızca niceliksel büyümeyle değıl, kurulan ilişkilerin niteliğı ve kalıcılığıyla değıerlendirilmelidir.

KAYNAKÇA

- Altun, F. (2022). *Kamu Diplomasisi Nedir?* İstanbul: T.C. Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı Yayınları.
- Armaoğlu, F. (2013). 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Cleveland, W. L. (2008). *Modern Ortadoğu Tarihi*. İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Çuvalcı Köroğlu, S. ve Kalkan, E. (2024). Türk Dış Politikasında Afrika Açılımı: Doğu Afrika'da TİKA'nın Faaliyetlerini Anlamak. *İmgelem*, (14), 33-72. <https://doi.org/10.53791/imgelem.1469358>
- Daban, C. (2025). Türkiye'nin Afrika Kıtasına Yönelik Diplomatik Faaliyetlerinin Ekonomik İlişkilere Etkisi: 2008-2024 Dönemi Örneği. *Bingöl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9 (2), 186-203. <https://doi.org/10.33399/biibfad.1640758>
- Djamanca, A. ve Çağlar, A. (2023). Kamu Diplomasisi Perspektifinden Türkiye – Sahra-Altı Afrika İlişkileri. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16 (2), 513-530. <https://doi.org/10.25287/ohuiibf.1221836>
- Eren, S. (2022). Kamu Diplomasisi Bağlamında Türkiye'nin Afrika Açılım Politikası. *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, 10 (1), 128-152. <https://doi.org/10.14782/marmarasbd.1035048>
- Evgin, B. A. (2025, 2 Eylül). *Afrika'da Etkili Diasporalar*. TASAM. https://tasam.org/tr-TR/Icerik/73985/afrikada_etkili_diasporalar, (Erişim Tarihi: 09.02.2025).
- Eyriçe Tepeciklioğlu, E. (2019). *Türk Dış Politikasında Afrika: Temel Dinamikler, Fırsatlar ve Engeller*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Gündoğdu, S. (2021). *Türk Dış Politikasında Yumuşak Güç ve Kamu Diplomasisi Kurumlar ve Uygulamalar (2002-2013)*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- İncesu, S. (2020). *Afrika Açılım Politikası*. <http://www.cumhuriyet.com.tr/yazarlar/olaylar-ve-gorusler/afrika-acilimpolitikasi-1717211>, (Erişim Tarihi: 01.02.2026).
- Kavas, A. (2017). *Geçmişten Günümüze Afrika*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Nye, J. S. (1990). *Bound to Lead: The Changing Nature of American Power*. New York: Basic Books.

- Nye, J. S. (2005). Dünya Siyasetinde Başarının Yolu Yumuşak Güç. (Çev.) Rayhan İnan Aydın. Ankara: Elips Kitap.
- Nye, J. S. (2008). Public Diplomacy and Soft Power. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 616 (1), 94-109. doi: 10.1177/000271.6207311699.
- Oğurlu, E. (2017). Türk Dış Politikasında Afrika Açılımı. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 5 (5), 47-62. <https://doi.org/10.25272/j.2147-7035.2017.5.5.05>
- Özkan, M. (2012). Türkiye'nin Afrika'da Artan Rolü: Pratik Çabalar ve Söylem Arayışları. *Orta Doğu Analiz*, 4 (46), 18-29.
- Özkan, A. A. (2015). Strategic Practices Of Public Diplomacy Policies In Educational Field And Turkey's Potential For Cultural Diplomacy. *Erciyes İletişim Dergisi "Akademia"*, 4 (1), 2-12. doi:10.17680/akademia.v4i1.500.008.0313.
- Şahin, M. ve Çevik, B. S. (2015). Türkiye'de Kamu Diplomasisi ve Yumuşak Güç. Şahin, M. ve Çevik, B. S. (Eds.). *Türk Dış Politikası ve Kamu Diplomasisi içinde* (ss.1-17). Ankara: Nobel Yayıncılık.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı, (2026). *Türkiye-Afrika İlişkileri*. <https://www.mfa.gov.tr/turkiye-afrika-iliskileri.tr.mfa>, (Erişim Tarihi: 03.02.2026).
- Tepebaş, U. (2013). Dönüşüm Sürecindeki Sahra Altı Afrika: Kalkınma, Güvenlik ve Ortaklık. İstanbul: TASAM Yayınları.

Meslek Gruplarına Göre Dijital Yakınsama ve Siyasal İletişimin Toplumsal Yayılımı: Türkiye’de İnternet Kullanımının Dönüşümü (2013–2025)

Naile ERDEM¹⁷

Özet

Bu çalışma, Türkiye’de meslek gruplarına göre internet kullanım oranlarının 2013–2025 dönemindeki seyrini siyasal iletişim bağlamında incelemektedir. Türkiye İstatistik Kurumu “meslek grubuna göre bireylerin internet kullanım oranı” verilerine dayanan analiz, internet erişiminin mesleki konumlar arasındaki dağılımını ve bu dağılımın zaman içindeki dönüşümünü ortaya koymayı amaçlamaktadır. Siyasal iletişim literatüründe dijital uçurum, siyasal bilgiye erişim ve kampanya mesajlarına maruz kalma kapasitesi açısından belirleyici bir unsur olarak ele alınmaktadır. Bu çerçevede internet kullanım oranları, siyasal iletişimin toplumsal yayılımını değerlendirmek için yapısal bir gösterge olarak kullanılabilir. Betimsel analiz bulguları, 2013 yılında meslek grupları arasında belirgin bir dijital erişim farkı bulunduğunu göstermektedir. Yüksek statülü meslek gruplarında internet kullanım oranları yüzde 90’ın üzerinde seyrederken, tarım ve düşük nitelikli işlerde bu oran oldukça düşük düzeydedir. 2025 yılına gelindiğinde ise tüm meslek gruplarında internet kullanım oranlarının yüzde 85’in üzerine çıktığı ve gruplar arasındaki farkın ciddi ölçüde daraldığı görülmektedir. En dikkat çekici artış, başlangıç düzeyi düşük olan meslek gruplarında gerçekleşmiştir. Bu durum, meslek temelli dijital eşitsizliğin zaman içinde azaldığını ortaya koymaktadır. Elde edilen bulgular, dijitalleşmenin siyasal iletişimin erişim kapasitesini genişlettiğine işaret etmektedir. İnternet kullanımının meslek grupları genelinde yaygınlaşması, siyasal aktörlerin dijital kampanya araçlarıyla daha heterojen bir seçmen kitlesine ulaşabilmesine imkân tanımaktadır. Çalışma, mesleki yapıdaki dijital yakınsamanın siyasal iletişimin

¹⁷ Dr., Mersin Üniversitesi, Rektörlük, ORCID: 0000-0003-3039-324X, erdemnaile1102@gmail.com

toplumsal zemini üzerindeki etkilerini tartışarak literatüre veri temelli bir katkı sunmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Siyasal İletişim, Dijital Yakınsama, Dijital Dönüşüm, İnternet Kullanımı.

Digital Convergence Across Occupational Groups and the Social Diffusion of Political Communication: The Transformation of Internet Use in Turkey (2013–2025)

Abstract

This study examines the trajectory of internet usage rates across occupational groups in Turkey between 2013 and 2025 within the framework of political communication. Based on data from the Turkish Statistical Institute on “individual internet usage rates by occupational group,” the analysis aims to reveal the distribution of internet access across professional positions and its transformation over time. In the political communication literature, the digital divide is considered a determining factor in terms of access to political information and exposure to campaign messages. In this context, internet usage rates can serve as a structural indicator for evaluating the social diffusion of political communication. The findings of the descriptive analysis indicate that a significant digital access gap existed among occupational groups in 2013. While internet usage rates exceeded 90 percent in high-status professions, the rate remained quite low in agriculture and low-skilled occupations. By 2025, internet usage rates surpassed 85 percent across all occupational groups, and the gap between groups narrowed substantially. The most striking increase occurred among occupational groups with initially low levels of access. This pattern demonstrates that occupation-based digital inequality has declined over time. The findings suggest that digitalization has expanded the reach capacity of political communication. The widespread adoption of internet use across occupational groups enables political actors to reach a more heterogeneous electorate through digital campaign tools. By discussing the effects of digital convergence within the occupational structure on the social foundations of political communication, this study seeks to provide a data-driven contribution to the literature.

Keywords: Political Communication, Digital Convergence, Digital Transformation, Internet Use.

1. GİRİŞ

Dijitalleşme, bilgi teknolojilerinin hızla gelişmesinin bir ürünü olarak günümüz dünyasının başat konuları arasında yer almaktadır. 21. yüzyıl dijital çağ olarak adlandırılmaktadır (Beyaz Özbey, 2022). Günümüzde dijitalleşme, çağdaş siyasal iletişim süreçlerinin temel belirleyicilerinden biri hâline gelmiştir. İnternet temelli iletişim kanalları, siyasal aktörlerin seçmenlere ulaşma biçimlerini dönüştürmüş; kampanya stratejileri, gündem oluşturma pratikleri ve siyasal katılım biçimleri yeni bir yapısal zemine taşınmıştır (Chadwick, 2013).

Özellikle sosyal medya platformlarının yükselişi, siyasal mesajların dolaşım hızını artırmış ve geleneksel medya yapısının sınırlarını yeniden tanımlamıştır (Loader & Mercea, 2011). Bu dönüşüm, siyasal iletişimin toplumsal erişim kapasitesini internet kullanım düzeyi ile doğrudan ilişkili bir değişken hâline getirmiştir. Özellikle dijitalleşme ile birlikte yeni iletişim teknolojilerinde yaşanan gelişmeler, iletişim üzerinde dönüştürücü etkide bulunmuştur. Geçmişten günümüze gelişen bilgi ve iletişim teknolojileri sayesinde medya ve sosyal medya da bu gelişmelerden etkilenecek değişime uğramıştır (Beyaz Özbey, 2022).

İnternet erişimi ve kullanımındaki farklılıklar, literatürde “dijital uçurum” kavramı çerçevesinde ele alınmaktadır. Dijital uçurum, bireylerin sosyoekonomik konumlarına bağlı olarak bilgi ve iletişim teknolojilerine erişim düzeylerindeki farklılaşmayı ifade eder (van Dijk, 2020). Mesleki konum, gelir, eğitim ve toplumsal statü ile yakından ilişkilidir; bu nedenle internet kullanımındaki eşitsizliklerin önemli belirleyicilerinden biri olarak değerlendirilmektedir. Siyasal bilgiye erişim ve kampanya mesajlarına maruz kalma kapasitesi de bu yapısal farklılıklardan etkilenmektedir (Norris, 2001).

Türkiye’de internet kullanım oranları son on yılda hızlı bir artış göstermiştir. Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) verilerine göre hanelerde internet erişimi 2013 yılında yüzde 49,1 düzeyindeyken 2024 itibarıyla yüzde 94’ün üzerine çıkmıştır (TÜİK, 2024). Bu artış, toplumsal kesimler arasındaki dijital mesafenin seyrini incelemeyi gerekli kılmaktadır. Özellikle meslek gruplarına göre internet kullanım oranlarının zaman içindeki değişimi, siyasal iletişimin hangi toplumsal zeminde gerçekleştiğini anlamak açısından önem taşımaktadır.

Bu çalışma, 2013–2025 döneminde meslek gruplarına göre internet kullanım oranlarını betimsel analiz yöntemiyle incelemekte ve ortaya çıkan yakınsama eğilimlerini siyasal iletişim bağlamında tartışmaktadır. Amaç, mesleki yapıdaki dijital dönüşümün siyasal iletişimin toplumsal yayılımı üzerindeki etkilerini değerlendirmektir. Araştırma bulguları her hangi bir nedensellik ortaya koymayı

amaçlanmamakta, yalnızca betimsel analiz gerçekleştirmektedir. Araştırmada TÜİK verileri analiz kaynağı olarak kullanılmıştır.

Bu araştırma, Türkiye’deki internet kullanımında meydana gelen değişimleri ampirik olarak ortaya koyması, bu verileri meslek gruplarına göre ayrıştırarak incelemesi ve Türkiye’deki dijitalleşme sürecine değinmesi yönüyle literatüre önemli bir katkı sunmaktadır.

2. KURAMSAL ÇERÇEVE

Bu bölümde Türkiye’deki internet kullanımı verilerini TÜİK verileri üzerinden incelemeye olanak sağlayacak kuramsal çerçeveyi inşa eden kavramlar açıklanmıştır. Buna göre siyasal iletişim, dijital uçurum, siyasal bilgi, hibrit medya sistemi ve kampanya stratejileri, dijital yakınsama ve son olarak Türkiye’de dijitalleşme süreci ele alınmıştır.

2.1. Dijitalleşme ve Siyasal İletişimin Dönüşümü

Siyasal iletişim, siyasal aktörler ile yurttaşlar arasında gerçekleşen bilgi, söylem ve anlam üretim süreçlerini kapsayan çok katmanlı bir alan olarak tanımlanmaktadır. Geleneksel medya döneminde bu süreç büyük ölçüde televizyon, radyo ve basılı yayınlar üzerinden yürütülürken, internet temelli iletişim ortamlarının yaygınlaşmasıyla birlikte yapısal bir dönüşüm yaşanmıştır.

Chadwick (2013), hibrit medya sistemi kavramı ile eski ve yeni medya biçimlerinin iç içe geçtiği, karşılıklı etkileşim ürettiği bir siyasal iletişim ortamına işaret etmektedir. Bu yapı içinde siyasal aktörler hem geleneksel medya araçlarını hem de dijital platformları stratejik biçimde kullanmaktadır.

Dijitalleşme, bireysel analog bilgi akışlarının dijital bitlere dönüştürülmesinin maddi süreci olarak tanımlanmaktadır. Dijitalleşme, sosyal yaşamın birçok alanının dijital iletişim etrafında yeniden yapılandırıldığı bir yol, bir altyapı olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsan yardımı olmadan bir işlemin ya da prosedürün gerçekleştirildiği teknolojik yapıya atıfta bulunan ağ tabanlı dijitalleşme; küresel bir fenomen olarak da görülmektedir. Çünkü internet ağı dünya çapında mevcuttur (Beyaz Özbey, 2022: 143). İnternet ağının giderek küreselleşen kullanımı onu siyasal iletişimin de önemli bir fenomani haline getirmiştir.

Dijital iletişim ortamlarının yaygınlaşması, siyasal mesajların üretim, dağıtım ve tüketim süreçlerini hızlandırmış; içerik üretiminin merkezî yapısı çözülmüş ve daha yatay bir iletişim zemini ortaya çıkmıştır (Loader & Mercea, 2011). Sosyal medya platformları, siyasal kampanyaların temel araçlarından biri hâline

gelməşdir və seçmənlərlə doğrudan temas kurma, hədəfli reklamçılıq və mikro ölçəkte mobilizasyon imkânı sunmuşdur. Bu dönüşüm, siyasal iletişimin erişim kapasitesini internet kullanım düzeyine bağli bir değışken hâline getirmişdir.

Siyasal kampanyaların dijitalleşmesi, seçmen davranışının analiz edilmesinde yeni boyutlar açmışdır. İnternet erişimi, siyasal bilgiye ulaşma, gündem takibi yapma ve kampanya içeriklerine maruz kalma kapasitesini belirleyen temel unsurlardan biridir. Bu bağlamda internet kullanım oranları, siyasal iletişimin toplumsal yayılımını ölçmeye imkân veren yapısal bir gösterge olarak değerdendirilebilir.

2.2. Dijital Uçurum Kuramı ve Erişim Eşitsizliğı

Dijital bölünme, 1990'lı yılların ortalarından itibaren bilgisayar ve internete sahip olanlarla olamayanlar arasındaki açıklığı belirtmek için kullanılan bir ifadedir (Hüsnüoğlu ve Öztürk, 2017). Bu bölünmeyi ifade eden kavramlardan biri “dijital uçurum” kavramı olarak karşımıza çıkmaktadır. Dijital uçurum, teknolojiye, internete ve dijital okuryazarlık eğitimine erişimi olanlar ile olmayanlar arasındaki farktır. Hem kırsal hem de kentsel toplulukları ve çok çeşitli sektörleri etkiler (Hüsnüoğlu ve Öztürk, 2017).

Dijital uçurum kavramı, bilgi ve iletişim teknolojilerine erişim ve kullanım kapasitesindeki toplumsal farklılıkları ifade eder. İlk dönem çalışmalarda dijital uçurum daha çok fiziksel erişim üzerinden tanımlanmış; internet bağlantısına sahip olma durumu temel ayırım noktası olarak kabul edilmiştir (Norris, 2001). Zaman içinde bu yaklaşım genişlemiş ve kullanım becerileri, içerik üretim kapasitesi ve dijital katılım düzeyi gibi boyutlar da tartışmaya dâhil edilmiştir (van Dijk, 2020). Yani günümüz anlamıyla dijital uçurum internet kullanıcılarının interneti politik amaçlarla kullanmaya istekli olup olmamalarına göre politik amaçla kullananlar ve genel amaçla kullananlar olarak ikiye ayırmıştır (Hüsnüoğlu ve Öztürk, 2017).

Van Dijk (2020), dijital eşitsizliğı dört aşamalı bir modelle ele alır: motivasyonel erişim, fiziksel erişim, beceri erişimi ve kullanım erişimi. Bu model, dijital uçurumun çok boyutlu bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Fiziksel erişim artmış olsa bile, kullanım biçimleri ve siyasal katılım kapasitesi bakımından eşitsizlikler sürebilir. Bu nedenle internet kullanım oranlarının artışı, dijital eşitsizliğin tamamen ortadan kalktığı anlamına gelmemektedir; fakat erişim boyutundaki daralma siyasal iletişimin toplumsal tabanını genişletebilir.

Mesleki konum, dijital uçurum literatüründe önemli bir değışken olarak kabul edilmektedir. Meslek; gelir, eğitim ve toplumsal statü ile yakından ilişkilidir. Yüksek statülü meslek grupları teknolojiye daha erken adapte olurken, düşük statülü gruplarda erişim süreci daha yavaş ilerleyebilir. Bu durum, siyasal bilgiye

erişim ve siyasal kampanya mesajlarına maruz kalma kapasitesi üzerinde belirleyici olabilir.

2.3. Siyasal Bilgi ve Kaynaklar Modeli

Siyasal katılım literatüründe kaynaklar modeli, bireylerin siyasal süreçlere katılımını belirleyen unsurlar arasında zaman, para ve sivil becerileri vurgulamaktadır (Verba, Schlozman, & Brady, 1995). İnternet erişimi ve dijital beceriler, çağdaş dönemde bu kaynaklara eklenen yeni bir boyut olarak değerlendirilebilir. Dijital ortamlar, siyasal bilgiye erişim maliyetini düşürmekte ve bireylerin kamusal tartışmalara katılım imkânını artırmaktadır.

Norris (2001), dijital bölünmenin demokratik katılım üzerindeki etkisini incelerken, bilgiye erişim kapasitesinin siyasal eşitsizlikleri derinleştirebileceğini belirtmektedir. İnternet erişimi sınırlı olan toplumsal kesimler, siyasal kampanyaların dijital içeriklerine daha az maruz kalabilir. Bu durum, siyasal iletişimde temsil ve görünürlük sorunları doğurabilir.

Meslek gruplarına göre internet kullanım oranlarının incelenmesi, siyasal bilgiye erişim kapasitesinin mesleki yapı içinde nasıl dağıldığını anlamaya imkân verir. Özellikle tarım ve düşük nitelikli işlerde çalışan grupların zaman içindeki dijitalleşme düzeyi, siyasal iletişimin toplumsal tabanının genişleyip genişlemediğini değerlendirmek açısından önemlidir.

2.4. Hibrit Medya Sistemi ve Kampanya Stratejileri

Chadwick (2013), hibrit medya sisteminin siyasal kampanyalarda stratejik bir alan oluşturduğunu savunmaktadır. Siyasal aktörler, farklı medya türlerini bir arada kullanarak seçmenlere ulaşmakta; dijital platformlar ise veri temelli hedefleme ve segmentasyon imkânı sunmaktadır. Bu süreçte internet kullanım oranlarının artışı, dijital kampanyaların kapsama alanını genişletmektedir.

Sosyal medya üzerinden yürütülen kampanyalar, bireylerin gündelik medya pratikleri ile siyasal içerikler arasında daha geçirgen bir ilişki kurmaktadır (Loader & Mercea, 2011). İnternet kullanımının meslek grupları genelinde yaygınlaşması, siyasal mesajların daha heterojen bir seçmen kitlesine ulaşabilmesine imkân tanıyabilir. Bu durum, kampanya stratejilerinin yeniden şekillenmesine yol açabilir.

2.5. Dijital Yakınsama ve Toplumsal Yayılım

Dijital yakınsama, farklı toplumsal gruplar arasındaki internet kullanım farkının zaman içinde azalmasını ifade eder. Bu süreç, dijital uçurumun daralması anlamına gelir. Türkiye’de internet kullanım oranlarının son on yılda belirgin biçimde artmış olması, meslek temelli eşitsizliklerin seyrini incelemeyi gerekli kılmaktadır (TÜİK, 2024).

Meslek grupları arasındaki farkın daralması, siyasal iletişimin erişim kapasitesinin genişlediğini gösterebilir. Yüksek statülü meslek gruplarında internet kullanımı erken dönemde doygunluk seviyesine ulaşmışken, düşük statülü gruplarda artış daha geç dönemde hız kazanmış olabilir. Bu yakınsama eğilimi, siyasal kampanyaların dijital araçlara daha fazla ağırlık vermesini teşvik eden yapısal bir zemin oluşturabilir.

2.6. Türkiye Bağlamında Dijitalleşme

Türkiye’de internet erişim oranları son yıllarda hızlı bir artış göstermiştir. TÜİK verileri, hanelerde internet erişiminin büyük ölçüde yaygınlaştığını ortaya koymaktadır (TÜİK, 2024). Bu gelişme, siyasal iletişim stratejilerinin dijital kanallara yönelmesini açıklayan önemli bir bağlamsal faktördür.

Siyasal aktörler, özellikle seçim dönemlerinde sosyal medya platformlarını yoğun biçimde kullanmakta; çevrim içi reklamcılık ve etkileşimli içerik üretimi kampanya repertuarının parçası hâline gelmektedir. İnternet kullanımının meslek grupları genelinde artışı, siyasal iletişimin daha geniş bir toplumsal kesime erişebilmesini mümkün kılmaktadır.

Bu çalışma, dijital uçurum literatürü ile siyasal iletişim kuramlarını bir araya getirmektedir. İnternet kullanım oranları, siyasal iletişimin yapısal erişim kapasitesini gösteren temel bir gösterge olarak ele alınmaktadır. Meslek grupları arasındaki dijital yakınsama eğilimi, siyasal kampanyaların hedef kitlesinin dönüşümünü anlamaya imkân vermektedir.

Dijitalleşmenin yaygınlaşması, siyasal iletişimin toplumsal tabanını genişletebilir; ancak kullanım biçimleri ve içerik üretim kapasitesi bakımından eşitsizlikler sürebilir. Bu nedenle meslek temelli internet kullanım oranlarının incelenmesi, siyasal iletişimin erişim boyutunu değerlendirmek için başlangıç noktası sunmaktadır.

3. YÖNTEM

Bu çalışma, Türkiye’de meslek gruplarına göre internet kullanım oranlarının siyasal iletişim bağlamında değerlendirilmesini amaçlayan betimleyici nitelikte nicel bir araştırma olarak tasarlanmıştır. Araştırma kapsamında ikincil veri analizi yöntemi tercih edilmiştir. Çalışmanın veri setini, TÜİK “meslek grubuna göre bireylerin internet kullanımı” (2013-2025) oranları oluşturmuştur. Veri seti, 2013–2025 yılları arasındaki zaman aralığını kapsamakta ve Uluslararası Standart Meslek Sınıflaması (ISCO-08) çerçevesinde oluşturulmuş meslek kategorilerini içermektedir. Bu kapsam, internet kullanımının meslek temelli dağılımını uzun dönemli eğilimler üzerinden inceleme imkânı sunmaktadır.

Araştırmada veri analizi süreci üç aşamada yürütülmüştür. İlk aşamada, meslek gruplarına göre internet kullanım oranlarının yıllara göre değişimi incelenmiş ve betimleyici istatistikler kullanılarak artış ve azalış eğilimleri değerlendirilmiştir. İkinci aşamada, meslek grupları arasındaki kullanım oranları karşılaştırılarak dijital yakınsama eğilimleri analiz edilmiştir. Bu aşamada farklı meslek grupları arasındaki farkların zaman içerisindeki değişim yönü değerlendirilmiş ve erişim eşitsizliklerinin seyri yorumlanmıştır. Üçüncü aşamada ise elde edilen bulgular siyasal iletişim literatürü çerçevesinde ele alınmış ve internet kullanımındaki yaygınlaşmanın siyasal kampanya stratejileri, seçmenle iletişim kanalları ve dijital siyasal katılım açısından nasıl bir yapısal zemin oluşturduğu tartışılmıştır.

Çalışma nedensel ilişki kurmayı hedeflememekte, eğilim ve örüntüleri ortaya koymaya odaklanmaktadır. Veri seti resmi istatistik kurumu tarafından üretildiği için güvenilir ve karşılaştırılabilir nitelik taşımaktadır. Araştırma süreci yaklaşık bir aylık zaman dilimi içinde yürütülmüş; bu süreçte veri temini, veri düzenleme, grafiksel inceleme ve kuramsal değerlendirme aşamaları sistematik biçimde gerçekleştirilmiştir. Bu yaklaşım, meslek temelli dijitalleşme eğilimlerinin siyasal iletişim bağlamında yorumlanmasına yönelik betimleyici bir analiz çerçevesi sunmaktadır.

4. BULGULAR

Çalışmanın bu bölümünde TÜİK istatistiklerinden elde edilen “Meslek Gruplarına Göre Bireylerin İnternet Kullanım Oranı” verileri incelenmiş; 2013 ile 2025 yılları dahil olmak üzere, 13 yıllık süreklilik gösteren istatistikler analiz edilmiştir. Buna göre 9 meslek grubuna ait internet kullanım oranları incelenmiştir. Bu gruplar; Yöneticiler, Profesyonel meslek grupları, teknisyenler, büro hizmetinde çalışan elemanlar, hizmet ve satış elemanları, nitelikli tarım, ormancılık ve su ürünleri çalışanları, sanatkarlar ve ilgili işlerde çalışanlar, tesis ve makine operatörleri ve montajcılar ile nitelik gerektirmeyen işlerde çalışanlar

şeklinde sıralanmaktadır. Meslek gruplarına göre bireylerin internet kullanımına ilişkin istatistikler tablo 1’de sunulmuştur.

Tablo 1. Meslek Grubuna Göre Bireylerin İnternet Kullanım Oranı, 2013-2025

Meslek grubuna göre bireylerin internet kullanım oranı, 2013-2025													
Yöneticiler	90,5	93,6	94,0	96,0	97,8	96,7	97,8	98,6	98,6	98,7	99,4	99,3	99,5
Profesyonel meslek mensupları	94,5	96,8	97,7	96,5	99,3	99,8	99,6	99,7	99,7	99,8	99,8	100,0	99,9
Teknisyenler, teknikerler ve yardımcı profesyonel meslek mensupları	92,9	95,0	97,4	97,7	98,9	99,7	99,7	99,1	99,2	99,2	99,8	99,8	99,8
Büro hizmetlerinde çalışan elemanlar	91,6	93,7	94,7	94,4	97,6	98,2	98,6	99,3	99,8	99,7	99,5	99,9	99,6
Hizmet ve satış elemanları	73,4	76,8	80,3	83,9	88,1	92,4	91,4	94,1	95,5	96,2	97,6	98,2	98,8
Nitelikli tarım, ormancılık ve su ürünleri çalışanları	19,0	22,7	34,5	34,4	38,6	47,9	53,1	58,2	62,0	71,0	76,1	79,1	85,3
Sanatkarlar ve ilgili işlerde çalışanlar	70,9	69,8	78,9	84,5	86,0	91,2	94,3	94,4	94,8	96,6	97,9	97,5	98,9
Tesis ve makine operatörleri ve montajcılar	72,9	76,5	79,3	85,0	90,6	95,0	96,7	95,4	97,1	98,3	98,2	98,9	98,9
Nitelik gerektirmeyen işlerde çalışanlar	48,7	54,4	55,7	64,2	69,0	75,8	80,0	84,2	87,6	89,4	92,1	92,9	95,1
TÜİK, Hanehalkı Bilişim Teknolojileri (BT) Kullanım Araştırması, 2013-2025													
TürkStat, Survey on Information and Communication Technology (ICT) Usage in Households and by Individuals, 2013-2025													

2013–2025 dönemine ait veriler, meslek gruplarına göre internet kullanım oranlarında belirgin bir artış ve zaman içinde güçlü bir yakınsama eğilimi olduğunu göstermektedir. Başlangıç yılı olan 2013’te meslek grupları arasındaki farklar oldukça yüksektir. En yüksek kullanım oranı profesyonel meslek mensuplarında %94,5 düzeyindeyken, en düşük oran nitelikli tarım, ormancılık ve su ürünleri çalışanlarında %19,0 olarak kaydedilmiştir. Bu iki grup arasındaki

fark 75,5 puandır. Aynı yıl yöneticiler (%90,5), teknisyenler (%92,9) ve büro çalışanları (%91,6) yüksek erişim düzeyine sahiptir. Buna karşılık hizmet ve satış elemanları (%73,4), tesis ve makine operatörleri (%72,9), sanatkârlar (%70,9) ve nitelik gerektirmeyen işlerde çalışanlar (%48,7) görece düşük oranlarda kalmıştır.

Zaman serisi incelendiğinde tüm meslek gruplarında kesintisiz bir artış eğilimi gözlenmektedir. Özellikle 2013–2018 döneminde artış hızının daha belirgin olduğu görülmektedir. Nitelikli tarım grubunda internet kullanımı 2013'te %19,0 iken 2018'de %47,9'a yükselmiş, 2025'te ise %85,3 düzeyine ulaşmıştır. Bu grup toplamda 66,3 puanlık artış göstermiştir ve en hızlı yükseliş sergileyen meslek grubudur. Benzer biçimde nitelik gerektirmeyen işlerde çalışanlarda oran %48,7'den %95,1'e çıkarak 46,4 puanlık artış kaydetmiştir.

Orta düzey başlangıç oranına sahip gruplarda da güçlü artış gözlenmektedir. Tesis ve makine operatörleri 2013'te %72,9 olan oranlarını 2025'te %98,9'a taşımıştır. Hizmet ve satış elemanları %73,4'ten %98,8'e yükselmiştir. Sanatkârlar grubunda 2013–2025 arasında yaklaşık 28 puanlık artış gerçekleşmiştir.

Üst statü meslek gruplarında ise artış daha sınırlı kalmıştır; çünkü başlangıç düzeyi zaten yüksektir. Profesyonel meslek mensupları 2017 itibarıyla %99'un üzerine çıkmış ve 2024'te %100'e ulaşmıştır. Yöneticiler ve teknisyenler gruplarında da 2020 sonrasında oranlar %98–99 bandında istikrar kazanmıştır. Bu durum, üst ve alt meslek grupları arasındaki farkın zamanla daraldığını göstermektedir.

Yakınsama eğilimi en net biçimde 2025 verilerinde görülmektedir. En yüksek oran profesyonellerde %99,9; en düşük oran nitelikli tarım grubunda %85,3'tür. 2013'te 75 puanı aşan fark, 2025'te yaklaşık 14,6 puana gerilemiştir. Meslek grupları arasındaki dijital erişim farkı büyük ölçüde kapanmıştır.

Veriler siyasal iletişim bağlamında değerlendirildiğinde, 2013'te dijital kampanya mesajlarının toplumsal erişim kapasitesinin meslek temelli sınırlamalar içerdiği söylenebilir. 2025 itibarıyla ise internet kullanımı neredeyse tüm meslek gruplarında evrensel düzeye yaklaşmıştır. Bu tablo, dijital mecraların siyasal iletişimde kapsayıcı bir zemine dönüştüğünü göstermektedir. Meslek grupları arasındaki yapısal eşitsizliklerin zayıflaması, siyasal mesajların dolaşım alanını genişletmiş ve dijital kampanya stratejilerinin toplumsal kapsama alanını artırmıştır.

5. TARTIŞMA

Elde edilen bulgular, 2013–2025 döneminde meslek grupları arasındaki internet kullanım farklılıklarının belirgin biçimde azaldığını göstermektedir. Başlangıçta yüksek statülü ve eğitim düzeyi görece yüksek meslek gruplarının dijital erişimde açık üstünlüğü bulunurken, ilerleyen yıllarda alt gelir ve daha düşük formel eğitim gerektiren meslek gruplarının hızlı artışı dikkat çekmektedir. Bu eğilim, dijital uçurum literatüründe vurgulanan erişim temelli eşitsizliklerin zaman içinde daralabileceğine ilişkin varsayımları destekler niteliktedir.

2013 verileri, internet kullanımının sosyoekonomik statüyle güçlü bir ilişki içinde olduğunu ortaya koymaktadır. Profesyoneller, yöneticiler ve teknisyenler yüksek oranlara sahipken, tarım sektöründe çalışanlar ve nitelik gerektirmeyen işlerde yer alanlar oldukça düşük seviyededir. Bu tablo, dijital kaynaklara erişimin eğitim, gelir ve kentleşme düzeyiyle bağlantılı olduğunu gösteren bulgularla örtüşmektedir. İnternetin bilgiye erişim, kamusal tartışmalara katılım ve siyasal içerik tüketimi açısından temel bir araç hâline geldiği düşünüldüğünde, başlangıç dönemindeki bu farkların siyasal iletişimde eşitsiz temsil potansiyeli taşıdığı söylenebilir.

Zaman içinde gözlenen yakınsama, siyasal iletişim alanında önemli sonuçlar doğurmaktadır. Meslek grupları arasındaki erişim farkının daralması, siyasal aktörlerin dijital kampanya stratejilerini daha geniş bir toplumsal tabana yöneltebilmesine imkân tanımaktadır. 2025 itibarıyla internet kullanımının neredeyse tüm meslek gruplarında yüksek düzeye ulaşması, dijital mecraların seçmenlere erişimde merkezi bir konum kazandığını göstermektedir. Bu durum, siyasal iletişimin giderek daha fazla çevrimiçi platformlar üzerinden yürütüldüğüne ilişkin değerlendirmeleri güçlendirmektedir.

Öte yandan erişim oranlarının yükselmesi, siyasal katılımın niteliğine dair soruları ortadan kaldırmaz. İnternete erişim ile siyasal içerik üretimi ya da eleştirel katılım arasında doğrudan bir paralellik kurulması güçtür. Meslek grupları arasındaki farkların azalması, bilgiye ulaşma imkânını genişletmiş olsa da dijital okuryazarlık, algoritmik yönlendirme ve platform bağımlılığı gibi faktörler siyasal iletişimin niteliğini şekillendirmeye devam etmektedir. Bu çerçevede erişim eşitliği, içerik çeşitliliği ve katılım derinliği konularını tek başına açıklamaz.

Bulgular ayrıca siyasal kampanya stratejilerinin dönüşümünü de işaret etmektedir. 2013'te belirli meslek gruplarına yönelik geleneksel iletişim kanallarının ağırlığı korunurken, ilerleyen yıllarda dijital araçların daha kapsayıcı bir mecra hâline gelmesi kampanya planlamasında veri temelli segmentasyonu öne çıkarabilir. Meslek temelli farklılıkların azalması, hedef kitlenin dijital ortamda daha homojen bir erişim zemini üzerinde konumlandığını

düşündürmektedir. Bu durum siyasal mesajın içeriği, dili ve dağıtım kanallarının yeniden tasarlanmasını gündeme getirmektedir.

Çalışmanın betimleyici niteliği, nedensel ilişki kurma iddiası taşımamaktadır. İnternet kullanımındaki artışın hangi toplumsal, ekonomik ya da politik dinamiklerden kaynaklandığı ayrı araştırmalarla ele alınmalıdır. Bununla birlikte mevcut veriler, Türkiye’de dijitalleşmenin meslek grupları temelinde daha dengeli bir dağılıma yöneldiğini göstermektedir. Siyasal iletişim açısından bu tablo, dijital mecraların toplumsal kapsama alanının genişlediğini ve seçmenle temasın çevrimiçi düzlemde daha merkezi bir hâl aldığını ortaya koymaktadır.

6. SONUÇ

Bu çalışma, 2013–2025 döneminde Türkiye’de meslek gruplarına göre internet kullanım oranlarının seyrini inceleyerek dijital erişim farklılıklarının zaman içindeki dönüşümünü ortaya koymuştur. Bulgular, başlangıçta belirgin olan meslek temelli dijital eşitsizliklerin önemli ölçüde daraldığını göstermektedir. 2013 yılında yüksek statülü meslek grupları ile tarım ve nitelik gerektirmeyen işlerde çalışanlar arasında 75 puanı aşan fark, 2025 itibarıyla yaklaşık 15 puan düzeyine gerilemiştir. Özellikle başlangıç düzeyi düşük olan meslek gruplarında gözlenen güçlü artış, dijital erişimin toplumsal tabana yayıldığını göstermektedir.

Bu dönüşüm, siyasal iletişim açısından yapısal bir anlam taşımaktadır. İnternet kullanımının meslek grupları genelinde yüksek seviyelere ulaşması, dijital mecraların seçmenlere erişimde merkezi bir konuma yerleştiğini ortaya koymaktadır. Siyasal kampanyaların çevrimiçi araçlara yönelmesi, toplumsal kapsama alanının genişlemesiyle birlikte daha rasyonel bir zemine oturmaktadır. Meslek temelli erişim farklarının azalması, siyasal mesajların dolaşım kapasitesini artırmakta ve dijital platformları geniş ölçekli siyasal etkileşim alanına dönüştürmektedir.

Bu araştırma, literatüre iki düzeyde katkı sunmaktadır. İlk olarak, dijital uçurum tartışmalarını Türkiye bağlamında meslek temelli uzun dönemli verilerle desteklemektedir. Erişim odaklı eşitsizliklerin zaman içinde nasıl değiştiğini ortaya koyarak ampirik bir zemin sağlamaktadır. İkinci olarak, siyasal iletişim çalışmalarına yapısal bir gösterge sunmaktadır. İnternet kullanım oranları, kampanya stratejileri, seçmen mobilizasyonu ve siyasal bilgiye erişim analizlerinde temel bir arka plan değişkeni olarak değerlendirilebilir.

Gelecek araştırmalar için birkaç yön önerilebilir. Meslek gruplarına göre internet kullanımının siyasal katılım türleriyle ilişkisi nicel modellerle incelenebilir. Dijital okuryazarlık düzeyi, sosyal medya kullanım yoğunluğu ve siyasal içerik tüketim pratikleri gibi değişkenler meslek temelli analizlere dâhil edilebilir. Ayrıca seçim dönemlerinde yürütülen dijital kampanyaların hangi meslek

gruplarında nasıl karşılık bulduğu mikro veri üzerinden araştırılabilir. Bu tür çalışmalar, dijital yakınsamanın siyasal davranış üzerindeki etkisini daha ayrıntılı biçimde değerlendirmeye imkân verecektir.

Genel olarak değerlendirildiğinde, Türkiye’de meslek temelli dijital erişim farklarının daralması, siyasal iletişimin toplumsal zemininde önemli bir dönüşüme işaret etmektedir. Bu çalışma, söz konusu dönüşümü betimleyici veriler üzerinden görünür kılarak ileride yapılacak kuramsal ve ampirik araştırmalar için bir başlangıç çerçevesi sunmaktadır.

KAYNAKÇA

- Beyaz Özbey, İlknur (2022). Dijitalleşme, sosyal medya ve risk toplumu. *İmgelem*, 6(10), 141-158.
- Chadwick, Andrew. (2013). *The hybrid media system: Politics and power*. Oxford University Press.
- Hüsnuoğlu, Nadide ve Öztürk, Lütfü (2017). Dijital bölünme: Nedenleri ve türleri. *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 3(5), 6-21.
- Loader, Brian D. & Mercea, Dan. (2011). Networking democracy? Social media innovations in participatory politics. *Information, Communication & Society*, 14(6), 757–769. <https://doi.org/10.1080/1369118X.2011.592648>
- Norris, Pippa. (2001). *Digital divide: Civic engagement, information poverty, and the Internet worldwide*. Cambridge University Press.
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2025). Meslek grubuna göre bireylerin internet kullanım oranı. <https://data.tuik.gov.tr>
- Van Dijk, Jan A. G. M. (2020). *The digital divide*. Polity Press.
- Verba, Sidney, Schlozman, Kay Lehman & Brady, Henry E. (1995). *Voice and equality: Civic voluntarism in American politics*. Harvard University Press.

TURAN-2026
The Turkish World Yesterday, Today and Tomorrow

III TURAN International Scientific Conference
Date and time: 14 February 2026, 11:00
ZOOM
Languages: Azerbaijani, Turkish, Russian, and English
Partner universities: Azerbaijan University, Azerbaijan University of Languages, and Kütahya Dumlupınar University
Field: Social-humanities, and Economic Sciences

 irds-center.com [irdscenter](https://www.instagram.com/irdscenter) [irdscenter](https://www.youtube.com/irdscenter) turancongress.2026@gmail.com

İç Savaş Koşullarında Halkın Anayasa Yapma İktidarı: Suriye Örneğinde Kurucu İktidarın Meşruiyet Sorunu

Naile ERDEM¹⁸

Özet

Halkın anayasa yapma iktidarı kavramı, anayasa teorisinin merkezinde yer almakta ve siyasal düzenin meşruiyetini halk egemenliğine dayandırmaktadır. Emmanuel Sieyès'ten Carl Schmitt'e uzanan klasik yaklaşımlar, kurucu iktidarı siyasal topluluğun anayasal çerçevesini kuran asli ve üstün otorite olarak kavramsallaştırır. Ancak iç savaş, parçalı toprak kontrolü ve yoğun uluslararası müdahale koşullarında bu kuramsal açıklık kırılğan hale gelir. Suriye'nin güncel durumu, halkın kurucu iktidarının anlamı ve sınırlarını yeniden düşünmek için kritik bir örnek sunmaktadır. Bu çalışma, iç çatışma ve bölünmüş egemenlik koşullarında "halkın" anayasa yapma yetkisini nasıl ve hangi ölçüde kullanabildiğini incelemektedir. Çalışma kapsamında şu sorulara odaklanılmaktadır: Siyasal ve mekânsal olarak parçalanmış bir devlette "halk" kimdir? Nüfusun geniş kesimleri, mülteciler ve yerinden edilmiş kişiler etkili katılım imkânından yoksunken yürütülen bir kurucu süreç demokratik meşruiyet iddiasında bulunabilir mi? Uluslararası arabuluculuk ve dış aktörlerin müdahalesi kurucu otoritenin kaynağını nasıl dönüştürmektedir? Kurucu iktidar teorisi ve demokratik meşruiyet tartışmalarından hareketle çalışma, 2012 Anayasası ve 2019 yılında Birleşmiş Milletler öncülüğünde oluşturulan Anayasa Komitesi sürecini betimleyici ve kavramsal bir analiz çerçevesinde ele almaktadır. Bulgular, Suriye örneğinin, yekpare bir siyasal öznenin tutarlı bir kurucu irade ortaya koyabileceği varsayımını zorladığını göstermektedir. Rekabet halindeki güç merkezleri, sınırlı siyasal özgürlükler ve dış aktörlerin etkisi, anayasa yapımının halkın özerk iradesini yansıttığı iddiasını tartışmalı hale getirmektedir. Çalışma, çatışma ortamlarında kurucu iktidarın, kapsayıcı katılım ve geniş toplumsal rıza bulunmadığı durumlarda, otoriteyi istikrara kavuşturmak ve

¹⁸ Dr., Mersin Üniversitesi, Rektörlük, ORCID: 0000-0003-3039-324X, erdemnaile1102@gmail.com

meşruiyet iddiası üretmek amacıyla başvurulmuş tartışmalı bir söyleme dönüşebildiğini ileri sürmektedir.

Anahtar Kelimeler: İç Savaş, Anayasacılık, Kurucu İktidar, Meşruiyet, Suriye.

The Constitution-Making Power of the People under Conditions of Civil War: The Legitimacy Problem of Constituent Power in the Case of Syria

Abstract

The concept of the constitution-making power of the people occupies a central place in constitutional theory, grounding the legitimacy of political order in popular sovereignty. Classical approaches, from Emmanuel Sieyès to Carl Schmitt, conceptualize constituent power as the original and supreme authority through which a political community founds its constitutional framework. Yet this theoretical clarity becomes fragile in contexts marked by civil war, fragmented territorial control, and extensive international involvement. The contemporary situation in Syria presents a critical case for rethinking the meaning and limits of popular constituent power. This paper examines whether and how “the people” can exercise constitution-making authority under conditions of internal conflict and divided sovereignty. It asks: Who constitutes “the people” in a politically and territorially fragmented state? Can a constituent process claim democratic legitimacy when large segments of the population, including refugees and displaced persons, remain structurally excluded from effective participation? To what extent does international mediation reshape the locus of constituent authority? Drawing on constituent power theory and debates on democratic legitimacy, the study conducts a descriptive and conceptual analysis of the Syrian constitutional process, with reference to the 2012 Constitution and the UN-facilitated Constitutional Committee established in 2019. The findings suggest that the Syrian case challenges the assumption of a unified political subject capable of expressing a coherent constituent will. Competing centers of power, restricted political freedoms, and the influence of external actors complicate claims that constitutional drafting reflects the autonomous will of the people. The paper argues that in conflict-ridden settings, constituent power risks becoming a contested narrative employed to stabilize authority and generate claims of legitimacy in the absence of inclusive participation and broad-based consent.

Keywords: Civil War, Constitutionalism, Constituent Power, Legitimacy, Syria.

1. GİRİŞ

Kurucu iktidar kavramı, anayasa teorisinin en temel tartışma alanlarından birini oluşturur. Siyasal düzenin kaynağını açıklama çabası, egemenliğin kimde bulunduğu ve anayasal çerçevenin hangi iradeye dayandığı sorularını gündeme getirir. Emmanuel Sieyès, kurucu iktidarı ulusun asli ve üstün egemenliği olarak tanımlar (Sieyès, 2003). Bu yaklaşımda anayasa, halkın siyasal varlığını kuran iradenin ifadesidir. Carl Schmitt, kurucu anı siyasal birliğin kendisini ortaya koyduğu tarihsel bir karar momentu olarak kavramsallaştırır (Schmitt, 2008).

Hans Kelsen’e göre kurucu iktidar pozitif hukuk düzeninin dışında konumlanır ve normatif sistem içinde temellendirilemez (Kelsen, 1967). Bu teorik çerçeve, anayasa yapım sürecini salt hukuki bir teknik olmanın ötesine geçirerek siyasal bir kurma eylemi olarak ele alır. Bu noktada belirleyici soru şudur: Kurucu iktidarın öznesi kimdir? Teori, bu özneyi “*halk*” olarak adlandırmakla birlikte, halkın siyasal birlik olarak varlığı kurucu iktidarın ön koşulu olarak kabul edilmektedir. Siyasal birliğin parçalandığı, egemenliğin farklı güç merkezleri arasında bölündüğü ve kamusal alanın bütüncül bir irade üretme kapasitesini kaybettiği durumlarda kurucu iktidarın taşıyıcısı belirsizleşir. Bu bağlamda Suriye örneği, kurucu iktidar teorisinin varsayımlarını sınanan güncel bir laboratuvar niteliği taşımaktadır.

Arap Baharı şeklinde adlandırılan sürecin bir yansıması olarak Suriye’de baş gösteren olaylar, Dera’da Beşar Esad aleyhine yazılan duvar yazıları sonunda, bu yazıları yazan birkaç gencin polisler tarafından tutuklanmasının üzerine gerçekleşen yerli halkın tepkisinden kaynaklı eylemler ile başlamıştır (Canyurt, 2018). Suriye’de iç savaşın devam ettiği, toprak kontrolünün farklı aktörler arasında paylaşıldığı ve uluslararası müdahalenin anayasa tartışmalarında belirleyici rol oynadığı bir ortamda “*halk*” kavramı homojen bir siyasal özne olarak tanımlanabilir mi? Rejim kontrolündeki nüfus, muhalif bölgeler, Kürt özerk yapıları, diaspora toplulukları ve milyonlarca mülteci aynı kurucu iradenin parçası olarak düşünülebilir mi? Bu koşullar altında anayasa yapım süreci halkın asli egemenliğinin tecellisi midir, yoksa siyasal elitler ve dış aktörler tarafından yönlendirilen bir meşruiyet üretim alanı mıdır?

Bu çalışma, kurucu iktidar teorisini demokratik meşruiyet ölçütleri olan temsil, katılım ve rıza çerçevesinde ele alarak Suriye anayasa sürecini değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Demokratik meşruiyetin iletişimsel ve kamusal boyutuna ilişkin tartışmalar da bu değerlendirmeye teorik katkı sunmaktadır (Habermas, 1996). Temel iddia, Suriye’de anayasa yapım sürecinin parçalı egemenlik yapısı ve uluslararası müdahale dinamikleri içinde şekillenen tartışmalı bir kurucu iktidar pratiği ortaya koyduğudur. Ayrıca çalışma, kurucu anın barış ve siyasal birlik

varsayımıyla ne ölçüde ilişkili olduğunu sorgulayarak, çatışma koşullarında halk egemenliğinin yeniden tanımlanması gereğini tartışmaya açmaktadır.

2. KURAMSAL ÇERÇEVE

Halkın anayasa yapma iktidarı tartışması, siyasal otoritenin kaynağına ve anayasal düzenin meşruiyet temelini nasıl kurulduğuna ilişkin klasik sorular etrafında şekillenir. Kurucu iktidar kavramı, anayasanın hukuki metin olmanın ötesinde siyasal bir kuruluş eylemi olduğunu kabul eder. Bu nedenle kuramsal çerçeve, kurucu iktidarın ontolojik statüsünü, öznesini ve sınırlarını açıklığa kavuşturmayı gerektirir. Ayrıca demokratik meşruiyet ölçütleri ve siyasal birlik sorunu, bu tartışmanın ayrılmaz parçalarıdır. Aşağıda öncelikle kurucu iktidarın klasik teorik temelleri ele alınacaktır.

2.1. Kurucu İktidarın Teorik Temelleri

Kurucu iktidar, anayasa yapımını mümkün kılan veya var olan anayasa üzerinde değişiklikler yapma hakkını kendinde gören veya bu güce sahip olan bir iktidar olarak ifade edilebilir. Bu ifade ile bu iktidar ile ortaya yeni bir anayasa koyma iktidarı söz konusu olmaktadır (Tetik, 2021). Kurucu iktidar kavramı modern anayasal düşüncenin merkezinde yer alır. Emmanuel Sieyès, kurucu iktidarı ulusun asli ve üstün egemenliği olarak tanımlar ve anayasal düzenin kaynağını halkın iradesine dayandırır (Sieyès, 2003). Bu yaklaşımda ulus, siyasal topluluğun kurucu öznesidir ve anayasa bu öznenin iradesini kurumsal biçime dönüştürür. Kurucu iktidar, kurulu iktidarlardan önce gelir ve onların varlık koşulunu oluşturur.

Carl Schmitt, kurucu iktidarı siyasal birliğin kendisini ortaya koyduğu karar anı üzerinden açıklar (Schmitt, 2008). Toplumu kapsayan bir anayasa hazırlamak bu karar anının bir örneği olarak görülebilir. Anayasa, devletin bir statüsü ve devlet erkinin çerçevesini çizen hukuki bir norm olarak tanımlanmaktadır (Atay, 2008: 504). Oysa anayasa, normatif bir metinden fazlasıdır ve siyasal varoluşun somut ifadesi olarak kabul edilmektedir. Kurucu iktidar, halkın siyasal kimliğini belirlediği tarihsel bir momenttir. Bu çerçevede kurucu iktidar, hukuki prosedürlerden önce gelen siyasal bir irade beyanıdır.

Hans Kelsen ise kurucu iktidarı pozitif hukuk düzeninin dışında konumlandırır (Kelsen, 1967). Bu iktidar anayasayı meydana getirirken de iradesini herhangi bir şekilde bağlayan yazılı ve üstün bir hukuk kuralı söz konusu değildir. İktidarın bağlı bulunduğu bir hukuk kuralının söz konusu olmamasından dolayı da kendisinden üstün başka iktidar da yoktur (Tetik, 2021). Kelsen'e (1967) göre anayasal düzenin geçerliliği bir temel norm varsayımına dayanır ve kurucu

iktidar, normatif sistem içinde açıklanamaz ve hukuki geçerlilikten önce gelen bir fiili duruma işaret eder. Bu yaklaşım, kurucu iktidarın devrimsel ve hukuk dışı niteliğini vurgulamaktadır.

Bu teorik perspektifler, kurucu iktidarın halk egemenliği iddiasına dayanmasının önemine vurgu yapmaktadır. Ancak bu iddianın işlevsel boyut kazanabilmesi için siyasal birliğin varlığı ve ortak bir kurucu iradenin ortaya çıkması gerekir. Siyasal birliğin parçalandığı ve egemenliğin farklı güç merkezleri arasında bölündüğü koşullarda kurucu iktidarın öznesi belirsizleşir. Bu durum, kurucu iktidarın teorik bütünlüğü ile pratik siyasal gerçeklik arasındaki gerilimi görünür kılar.

2.2. Siyasal Birlik ve “Halk”ın İnşası

Kurucu iktidar teorisinin merkezinde yer alan “halk” kavramı, siyasal birlik varsayımına dayanır. Halk, kurucu iradenin taşıyıcısı olarak tasavvur edilir ve anayasal düzen bu iradenin kurumsallaşmış biçimi olarak kabul edilir. Ancak halkın kimlerden oluştuğu, hangi sınırlar içinde tanımlandığı ve nasıl temsil edildiği soruları kurucu iktidarın meşruiyetini doğrudan etkiler. Bu nedenle kurucu iktidar tartışması, siyasal topluluğun ontolojik ve sosyolojik temellerine uzanır.

Jean-Jacques Rousseau, egemenliği genel irade kavramı üzerinden açıklar ve siyasal topluluğun ortak iradesinin bölünemez olduğunu savunur (Rousseau, 2011). Genel irade, bireysel çıkarların toplamı değildir; kamusal iyiyi hedefleyen kolektif bir yönelimdir. Bu yaklaşım, kurucu iktidarın tekil bir siyasal özneye dayandığı varsayımını güçlendirir. Öte yandan modern toplumlarda etnik, mezhepsel, ideolojik ve sınıfsal farklılıkların yoğunluğu, yekpare bir halk iradesinin nasıl oluşacağı sorusunu gündeme getirir.

Hannah Arendt, kurucu anı kamusal eylemin ve ortak siyasal başlangıcın ifadesi olarak ele alır (Arendt, 1998). Ona göre siyasal özgürlük, kamusal alanda birlikte eyleme kapasitesiyle ilişkilidir. Bu perspektif, kurucu iktidarın meşruiyetini ortak kamusal deneyime bağlar. Siyasal birliğin zayıfladığı, kamusal alanın parçalandığı ve güven ilişkilerinin aşındığı ortamlarda kurucu iradenin oluşumu güçleşir.

Bu çerçevede “halk” sabit ve homojen bir kategori değildir. Siyasal birlik, tarihsel ve toplumsal süreçler içinde inşa edilir. İç savaş, zorunlu göç, bölgesel ayrışma ve dış müdahale gibi dinamikler halkın sınırlarını belirsizleştirir. Kurucu iktidarın öznesi olarak halkın kimliğinin tartışmalı hale gelmesi, anayasa yapım sürecinin demokratik meşruiyetini de kınlanştırır.

2.3. Demokratik Meşruiyet ve Kurucu Sürecin Sınırları

Kurucu iktidarın halk egemenliğine dayanması, demokratik meşruiyetin belirli koşullara bağlı olduğunu gösterir. Temsil, katılım ve rıza bu koşulların temel bileşenleridir. Jürgen Habermas, hukukun ve anayasal düzenin meşruiyetini kamusal tartışma ve iletişimsel rıza süreçleriyle ilişkilendirir (Habermas, 1996). Anayasa yapımı, kamusal müzakere yoluyla oluşan ortak iradeye dayanmalıdır.

Temsil mekanizmalarının sınırlı olduğu, siyasal katılım kanallarının kapalı bulunduğu ve ifade özgürlüğünün güvence altına alınmadığı ortamlarda kurucu sürecin kapsayıcılığı zayıflar. Bu durum, kurucu iktidarın halk adına kullanıldığı iddiasını tartışmalı hale getirir. Demokratik meşruiyet, seçim prosedürlerinin ötesinde, farklı toplumsal kesimlerin sürece etkin biçimde dahil edilmesini gerektirir.

Kurucu sürecin uluslararası aktörlerin etkisi altında yürütülmesi de meşruiyet tartışmasını derinleştirir. Egemenliğin dışsal müdahalelerle şekillendiği bir bağlamda kurucu iradenin özerkliği sorgulanır. Siyasal birliğin henüz tesis edilmediği ve çatışmanın sürdüğü koşullarda anayasa yapımı, kurucu momentten çok geçiş süreci niteliği taşır. Bu durum, kurucu iktidarın barış ve siyasal bütünlük varsayımıyla olan ilişkisini yeniden değerlendirmeyi gerektirir.

3. SURİYE'Yİ İÇ SAVAŞA GÖTÜREN SÜREÇ

Arap Baharı şeklinde adlandırılan sürecin bir yansıması olarak Suriye'de baş gösteren olaylar, Dera'da Beşar Esad aleyhine yazılan duvar yazıları sonunda, bu yazıları yazan birkaç gencin polisler tarafından tutuklanmasının üzerine gerçekleşen yerli halkın tepkisinden kaynaklı eylemler ile başlamıştır (Canyurt, 2018).

İç savaşın sembolü "*Senin sıran da geldi, doktor*" yazısı olmuştur. Mart 2011'de Arap ülkelerindeki hareketlilikten etkilenen lise öğrencileri Dera'da bir duvara bu yazıyı yazmıştır. Beşar Esad, asıl mesleği göz doktorluğu olduğu için bu lakapla bilinmektedir. Yazıyı yazan öğrencilerin gözaltına alınması ve ailelerine şiddet uygulanması üzerine, 15 Mart 2011'de, Cuma namazı çıkışı Şam ve Dera'da protesto gösterileri düzenlenmiştir. Esad'ın yanıtı sert olmuştur ve onlarca sivil hayatını kaybetmiştir. Protesto gösterileri bunun üzerine ülke geneline yayılmıştır. Böylece Suriye'de yıllarca sürececek olan iç savaş başlamıştır (BBC News Türkçe, 2025).

2011 yılının ilerleyen aylarında güvenlik güçlerinin gösterilere müdahalesi sertleşmiş, kent merkezlerinde kuşatma ve ağır silah kullanımı gündeme gelmiştir. 2012 yılına gelindiğinde çatışmalar ülke geneline yayılmış ve Birleşmiş

Milletler verilerine göre on binlerce kişi hayatını kaybetmiştir (United Nations, 2012). 2013'te Şam'ın Doğu Guta bölgesinde kimyasal silah kullanıldığı iddiaları uluslararası kamuoyunda büyük yankı uyandırmış, Kimyasal Silahların Yasaklanması Örgütü tarafından yürütülen incelemeler sonucunda Suriye'nin kimyasal stoklarını tasfiye süreci başlatılmıştır (Organisation for the Prohibition of Chemical Weapons, 2013). Bu gelişmeler, krizin iç dinamiklerle sınırlı olmadığını açık biçimde göstermiştir.

Suriye'deki iç savaş sürecini Arap Baharı'nın domino etkisine ve Dera'daki olaylara bağlamak yetersiz kalacaktır. Suriye krizinin başlangıcında, sokak eylemlerine katılan gençlerin basın ve toplanma özgürlüğü, siyasi parti kurma özgürlüğü gibi demokratik talepleri dikkat çekmektedir. Bunların yanı sıra, işkence ve keyfi tutuklama benzeri uygulamalardan vazgeçilmesi, politik tutsakların serbest bırakılması ve bağımsız yargı talepleri de bulunmaktadır. O dönemde muhalifler, yüksek işsizlik oranları ile mücadele ve yolsuzlukla etkin biçimde mücadele edilmesi yönünde beklentilerini dile getirmiştir (Canyurt, 2018). Gerçekte bu talepler yeni değildir ve Beşar Esad da babasından devraldığı iktidarında iç politikasını bu tür reform vaatlerine dayandırmıştır (Ziadeh, 2011:44). Ancak bu vaatler hayata geçirilmemiş, 2011 sürecinde ilan edilen reform paketleri sınırlı değişikliklerle kalmıştır (Taştekin, 2015:63-65). Rejimin sert güvenlik politikaları, artan sivil kayıplar ve kuzey bölgelerinde ortaya çıkan yeni güç dengeleri muhalefetin karakterini dönüştürmüştür (Sandıklı ve Semin, 2012:8).

2012 yazında Halep'te yoğunlaşan çatışmalar ve Şam çevresindeki askeri operasyonlar ülkenin fiili olarak bölünmesine yol açmıştır. 2014'te ISIS'in geniş toprakları ele geçirmesi, savaşın çok aktörlü bir yapıya evrilmesine neden olmuştur. Bu süreçte ABD öncülüğündeki koalisyon güçleri hava operasyonları yürütmüş, 2015'te Rusya Federasyonu doğrudan askeri müdahalede bulunarak rejim lehine sahaya inmiştir (Reuters, 2015). İran destekli milis gruplar ve Hizbullah unsurları da çatışmalara katılmıştır. Böylece yerel taleplerle başlayan süreç, bölgesel ve küresel güçlerin dâhil olduğu karmaşık bir çatışma alanına dönüşmüştür.

Suriye ülke içinde bölünmekle kalmamış, vekalet savaşlarına da sahne olmuştur. Vekâlet savaşları, küresel ve bölgesel aktörlerin kendi çıkarları doğrultusunda, doğrudan askeri varlık göstermek yerine yerel müttefikler aracılığıyla yürüttükleri mücadeleleri ifade etmektedir (Işık, 2022). ABD, AB, Rusya, İran, Suudi Arabistan ve Türkiye gibi devletlerin Suriye sahasında farklı aktörleri desteklemesi bu çerçevede değerlendirilmektedir (Canyurt, 2018). Astana süreci ve Cenevre görüşmeleri çerçevesinde yürütülen diplomatik girişimler ise çatışmayı sona erdirmeye yönelik çabalara işaret etmektedir. Ancak sahadaki çok katmanlı güç yapısı kalıcı bir siyasal çözümü güçleştirmektedir.

4. SURIYE'DE ANAYASA SÜRECİ VE KURUCU İKTİDAR TARTIŞMASI

Suriye'de anayasa yapım süreci, iç savaşın 2011'de başlamasından bu yana hem ülke içi siyasi denklem hem de uluslararası aktörlerin müdahaleleri tarafından derinden etkilenmiştir. BM gözetiminde yürütülen anayasal süreç, barış arayışlarının bir parçası olarak görülmekle birlikte meşruiyet ve halk egemenliği tartışmalarını yoğunlaştırmıştır. 2012 Anayasası, Esad rejimi döneminde kabul edilmiştir. Yönetimi devralan oğul Esat topluma çeşitli sözler vererek göreve başlamıştır fakat savaşın dinamikleri bu metnin siyasal uzlaşısı aracı olarak nitelenmesini güçleştirmiştir. Türkiye, Rusya ve İran, **Suriye**'de süren iç savaşa siyasi çözüm çabalarına hız verdi. Birleşmiş Milletler (BM) gözetimindeki sürecin tıkanıklığı **Astana** ve **Soçi**'deki toplantılarla aşmaya çalışan garantör ülkeler, anayasa yazımına Batılı ülkelerin de katılması için **Cenevre**'de çabalarını sürdürmeye devam etmiştir (Anadolu Ajansı, 2018).

4.1. Anayasa Komitesi'nin Kuruluşu ve Yapısı

Suriye Anayasa Komitesi, Türkiye, Rusya ve İran'ın Astana süreci çerçevesindeki uzlaşısı sonucunda 2019'da oluşturulmuştur. Komite, rejim, muhalefet ve sivil toplumdaki eşit sayıda temsilci olmak üzere 150 kişiden oluşur ve anayasa taslağını hazırlamakla görevlidir (Xinhua, 2019). UNESCO ve Birleşmiş Milletler bu yapıyı iç savaş koşullarında siyasi çözüm aracı olarak desteklediğini duyurmuştur (Cumhuriyet, 2019).

Komitenin çalışmaları Cenevre'de birden fazla turda yürütülmüş; küçük bir yazım kurulunun anayasa taslaklarını oluşturma çabası sürerken büyük komitenin mutabakat sağlaması zorlaşmıştır (TRT Haber, 2019). Rejim temsilcilerinin zaman zaman görüşmelere katılmaması veya süreci tıkayan tutumlar sergilemesi, anayasa yazım çabalarını sekteye uğratmıştır. Muhalefet partileri Esad rejimini BM destekli komiteyi sabote etmekle suçlamıştır.

4.2. Geçici Anayasa ve Ulusal Diyalog Süreci

2025 yılında Suriye'de ulusal diyalog konferansı yapıldığı ve yeni anayasa taslağı hazırlama kararı verildiği yönünde haberler çıkmıştır. Bu süreçte, geçici anayasa veya anayasal deklarasyonun geçici dönemi düzenlemek için hazırlandığı bildirilmiştir (Middle East Monitor, 2015). Bu deklarasyona dayalı geçici düzenleme, yürütme, yasama ve yargı erklerini tanımlamakta ve geçiş sürecini belirlemektedir (Middle East Monitor, 2015). Öte yandan Kürt özerk bölgesini

temsilən hərəkət edən Suriyəli Demokratik Konsey (SDC) bu anayasal çərçəveyi rəddetmiş və daha kapsayıcı bir anayasa çağırısı yapmışdır (Reuters, 2025).

4.3. Halkın Katılımı və Təmsil Krizi

Suriyə'də anayasa sürecinin məşruiyyəti, haldın gerçək katılımını sağlayıp sağlamadığı bağlamında eleştirilmiştir. Sosial media kanallarından yapılan paylaşımlar, farklı etnik yapıların və muhalif grupların sürece tam olaraq daxil edilməməsi yönündə dijital kamuoyu oluşturmaktadır. Bu paylaşımlar, kitlesel taban oluşturma kapasitesinin zayıf olması nedeniyle anayasal sürecin demokratik təmsiliyyət boyutunun sorgulanması yönündə bir algı oluşturmaktadır. Yerel belediyelerden gələn protestolarda, özellikle kuzey və doğu bölgelerdeki etnik gruplar yeni anayasal düzenlemelerden dışlandıklarını ifade etmişlerdir. Bu kapsamda halk egemenliği ve kurucu iktidar tartışmaları önemli ölçüde siyasetin üstünde bir sorunsala dönüşmüştür. Bir kurucu iktidar öznesinin ortaya çıkabilmesi için kolektif bir irade üretimi gerekir; ancak Suriyə'de çatışma koşulları buna elverişli değildir. Coğrafi ve toplumsal bölünmüşlük, siyasi birlik kavramını zayıflatmakta ve “halkın” kimlik temelli farklılıklarla parçalandığını göstermektedir.

4.4. Geçiş Süreci və Siyasi Gelecek

Ülkenin anayasal sürecindeki bir başka kritik gelişme de yeni siyasi yapılanmanın geçici anayasa çerçevesinde belirlenmesidir. 2025'te imzalanan geçici anayasa kapsamında halk meclisi için seçimlerin yapılacağı ve yedi yıl içinde yeni anayasanın nihai biçimini alacağı ilan edilmiştir (Associated Press, t.y.). Bu durum, siyasi aktörler arasında yeni yetki dağılımını şekillendirmekte ancak aynı zamanda Suriyə'de farklı toplumsal kesimlerin siyasi təmsilini nasıl sağlayacağı konusunda endişelere yol açmaktadır (Financial Times, t.y.).

4.5. Mülteciler və Diasporanın Kurucu İktidardaki Yeri

Suriyə'də anayasa yapma sürecinde “kurucu iktidar” kavramı sadece ülke içindeki siyasal aktörlerin etkileşimiyle sınırlı kalmamaktadır. İç savaş nedeniyle ortaya çıkan kitlesel göç ve bölünmüş egemenlik, anayasal düzenin taşıyıcısını tanımlamada yeni bir boyut eklemiştir. Bu bağlamda, mülteciler ve diaspora topluluklarının kurucu iktidardaki rolü ve təmsili, anayasa sürecinin demokratik məşruiyyəti açısından önemli bir tartışma alanı oluşturmaktadır.

2011 sonrasında milyonlarca Suriyəli iç və dış göç yaşamıştır. Birləşmiş Məilletlər Mülteciler Yüksək Komiserliğı'nin verilerine göre Suriyə nüfusunun önemli bir

bölümü komşu ülkelere yerleşmiş, burada bir hayat kurmuştur. Türkiye, Lübnan ve Ürdün en yoğun nüfus akışını alan ülkeler olmuştur. Bu kitlesel göç, vatandaşların anayasa sürecine etkin biçimde katılımını sorunlu hale getirmiştir ve fiilen zorlaştırmıştır. Mültecilerin anayasa yapımına katılımı, yerel siyasi süreçlere dönük seçimlerden çok daha sınırlı kalmıştır. Mültecilerin yaşadıkları ülkelerde siyasi haklarının tanınmayışı, anayasal süreçlere doğrudan katılımalarını engelleyen yapısal bir engel oluşturmıştır. Bu durum, kurucu iktidarın meşruiyetini tartışmalı hâle getirmiştir; çünkü halkın anayasa yapma iradesinin ölçütü olarak kullanılan “*bireysel katılım*” koşulları fiilen mevcut görünmemektedir.

Suriyeli diaspora, Avrupa, Kuzey Amerika ve Arap ülkelerinde örgütlenen siyasi gruplar ve sivil toplum hareketleri oluşturmıştır. Bu diaspora grupları, Suriye’deki demokratik talepleri, hak savunuculuğunu ve anayasa taleplerini uluslararası kamuoyuna taşımak için aktif rol üstlenmişlerdir. Öte yandan bu diaspora temsilcilerinin anayasa komitesi gibi resmi kurucu organlarda doğrudan yer almaması, onların kurucu iktidar öznesi olarak tanımlanması önünde önemli bir engel oluşturmıştır. Diasporanın katkısı daha çok küresel söylem üretimi ve uluslararası destek arayışı üzerinden yürümüştür; bu da anayasa yapım sürecinin “*ulusal bir irade beyanı*” olarak tanımlanmasını zorlaştırmaktadır.

4.6. Yerinden Edilmiş Toplum ve Anayasal Kapsayıcılık

Yerinden edilmiş kişi ve toplulukların anayasa sürecindeki durumu, demokratik katılımın sınırlarını gösteren bir diğer boyuttur. İç savaş nedeniyle yer değiştirmiş milyonlarca kişi, siyasi süreçlere katılım açısından fiziksel, ekonomik ve hukuki engellerle karşılaşmıştır. Bu engeller, yalnızca bireylerin seçimlere katılmasını değil, anayasa konularında bilinçli bir tartışma ve müzakere hakkının kullanılmasını da sınırlandırmıştır. Diaspora ve mülteci grupları ile ilgili çalışmalar, bu toplulukların anayasal süreçlerle entegrasyonunun sağlanmasının demokratik meşruiyet açısından gerekli olduğunu göstermektedir (Betts & Collier, 2017).

Anayasa yapma sürecinde halk egemenliği, “*halk*” tanımının kapsamıyla doğrudan ilişkilidir. Suriye bağlamında “*halk*” kavramı çok dar bir coğrafi nüfusu değil, savaş nedeniyle dağılmış geniş bir toplumsal ağı içerir. Bu durumda hem ülkedeki hem de sınır ötesindeki Suriyelilerin anayasal süreçlere etkin katılımı sağlanmadan kurucu iktidarın demokratik meşruiyetinden söz edilmesi zayıf temellere dayanmaktadır. Diasporanın ve mültecilerin dışarıdaki siyasi süreçlere katkısı, uluslararası tartışmalara yön vermiş olsa da anayasa komitesinin resmi temsil sisteminin dışında kalmıştır. Bu eksiklik, kurucu iktidarın “*halk egemenliği*” iddiasını tarihsel bir tartışma konusu hâline getirmektedir.

5. TARTIŞMA VE SONUÇ: SURİYE'DE KURUCU İKTİDARIN SINIRLARI

Suriye'de anayasa yapım süreci, klasik kurucu iktidar teorilerinin öngördüğü toplumsal birlik ve ortak siyasal irade varsayımını ciddi biçimde zorlamaktadır. Kurucu iktidar öğretisinde halk, siyasal düzenin nihai kaynağı olarak kabul edilir; anayasa ise bu iradenin hukuki biçime kavuşmuş hâlidir. Oysa Suriye bağlamında “halk”ın bütünlüklü ve ortak bir siyasal özne olarak hareket ettiğini söylemek güçtür. Ülkenin coğrafi bölünmüşlüğü, farklı silahlı yapıların varlığı, uluslararası müdahaleler ve kitlesel göç hareketleri, kurucu öznenin parçalı bir görünüm sergilemesine yol açmıştır.

BM öncülüğünde oluşturulan Anayasa Komitesi girişimi, siyasal çözüm için kurumsal bir çerçeve sunmuştur. Ancak komitenin oluşum biçimi ve müzakere süreçlerinin sınırlı toplumsal katılımıla yürütülmesi, anayasanın halk iradesinin doğrudan tezahürü olduğu iddiasını zayıflatmaktadır. Rejim ile muhalefet arasındaki güvensizlik, toplantıların kesintiye uğraması ve dış aktörlerin belirleyici rolü, anayasa yazımını toplumsal uzlaşma sürecinden çok diplomatik pazarlık alanına dönüştürmüştür. Bu tablo, kurucu iktidarın asli niteliği olan siyasal birlik duygusunun inşa edilemediğini göstermektedir.

Mülteciler ve diaspora toplulukları açısından bakıldığında sorun daha da derinleşmektedir. Nüfusun önemli bir bölümünün ülke dışında yaşadığı bir ortamda anayasa yapımı, demografik ve siyasal temsiliyet bakımından eksik bir zeminde ilerlemektedir. UNHCR verileri, milyonlarca Suriyelinin komşu ülkelerde ve Avrupa'da bulunduğunu ortaya koymaktadır. Bu kitlelerin anayasa tartışmalarına katılımı sınırlı kalmış, oy verme ve temsil mekanizmaları netlik kazanmamıştır. Halk egemenliği ilkesinin gerektirdiği kapsayıcı katılım koşulları sağlanamadığı için anayasanın demokratik meşruiyeti tartışma konusu hâline gelmiştir.

Güncel gelişmeler de bu tabloyu pekiştirmektedir. Geçici anayasal deklarasyonlar ve yeni siyasal yapılanma girişimleri, kısa vadeli yönetim ihtiyaçlarına cevap verme amacı taşımaktadır. Ancak kalıcı bir anayasal düzen için gerekli olan geniş toplumsal uzlaşmanın oluştuğunu gösteren güçlü işaretler henüz ortaya çıkmamıştır. Reuters ve Associated Press gibi uluslararası haber kaynaklarında yer alan değerlendirmeler, anayasa sürecinin siyasal rekabet ve güç mücadelesi içinde şekillendiğini vurgulamaktadır. Bu çerçevede anayasa, barış inşasının hukuki temeli olmaktan çok, siyasal dengelerin ürünü olarak algılanma riski taşımaktadır.

Son kertede vurgulanmalıdır ki Suriye örneği, iç savaş koşullarında kurucu iktidarın nasıl tanımlanacağı sorusunu yeniden gündeme getirmektedir. Kurucu

iktidarın meşruiyeti, halkın geniş kesimlerinin özgür ve bilinçli katılımına dayanır. Parçalanmış egemenlik yapısı, zorunlu göç ve uluslararası müdahale gibi unsurlar varlığını sürdürdüğü sürece bu koşulların tam anlamıyla gerçekleşmesi güç görünmektedir. Bu durum, anayasa yapımının teknik bir metin hazırlama faaliyeti olmadığını; toplumsal barış, siyasal temsil ve kolektif irade üretimiyle yakından ilişkili bir süreç olduğunu göstermektedir. Suriye’de kalıcı ve kapsayıcı bir anayasal düzenin inşası, geniş katılımlı bir siyasal uzlaşının sağlanmasına bağlıdır.

KAYNAKLAR

- Anadolu Ajansı. (19 Aralık 2018). Suriye’de siyasi çözüm için anayasa süreci. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/suriyede-siyasi-cozum-icin-anayasa-sureci/1343075>
- Arendt, H. (1998). *The human condition*. University of Chicago Press.
- Atay, E. E. (2008). Anayasa kavramının tanımı, hazırlanması ve değiştirilmesi arasındaki ilişki. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 12(1), 503–550.
- BBC News Türkçe. (2025). Suriye’de 13 yıllık iç savaşta 13 kritik dönemüm noktası. <https://www.bbc.com/turkce/articles/cvgr5vj9xqko>
- Canyurt, D. (2018). Kazanani olmayan savaş: Suriye iç savaşı. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 14(4), 1103–1120
- Cumhuriyet. (2019.). BM’nin Suriye temsilcisinden “Anayasa Komitesi” açıklaması. <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/bmnin-suriye-temsilcisinden-anayasa-komitesi-aciklamasi-1481368>
- Financial Times. (t.y.). Syria swears in new government months after Assad was deposed. <https://www.ft.com/content/c9b02b91-42b2-4236-87da-4bbd26447ce3>
- Habermas, J. (1996). *Between facts and norms: Contributions to a discourse theory of law and democracy*. MIT Press.
- Işık, A. (2022). Vekâlet savaşları ve Ortadoğu çatışmaların dönüşümü. *Demokratik Modernite*, (39), <https://demokratikmodernite.org/vekalet-savaslari-ve-ortadoguda-catismalarin-donusumu/>
- Kelsen, H. (1967). *Pure theory of law*. University of California Press.
- Middle East Monitor. (2025, March 4). Syria: Constitutional declaration is for the transitional phase only. <https://www.middleeastmonitor.com/20250304-syria-constitutional-declaration-is-for-the-transitional-phase-only/>

- Organisation for the Prohibition of Chemical Weapons. (2013). *Destruction of Syrian chemical weapons programme*.
- Reuters. (2025, March 14). Kurdish-led Syrian group rejects Islamist authorities' new constitution framework. <https://www.reuters.com/world/middle-east/kurdish-led-syrian-group-rejects-islamiauthorities-new-constitution-framework-2025-03-14/>
- Rousseau, J.-J. (2011). *The social contract*. Penguin Books.
- Sandıklı, A., & Semin, A. (2012). *Bütün boyutlarıyla Suriye krizi ve Türkiye*. Bilgesam Yayınları.
- Schmitt, C. (2008). *Constitutional theory*. Duke University Press.
- Sieyès, E. J. (2003). *What is the third estate?* Praeger.
- Taştekin, F. (2015). *Suriye: Yıkıl git, diren kal*. İletişim Yayınları.
- Tetik, E. (2021). Kurucu iktidar. <https://hukukif.com/kurucu-iktidar/>
- TRT Haber. (28 Ekim 2019). Suriye krizinde “Anayasa Komitesi” dönemi. <https://www.trthaber.com/haber/dunya/suriye-krizinde-anayasa-komitesi-donemeci-437860.html>
- United Nations. (2012). *Report on human rights violations in Syria*.
- Xinhua. (2019, September 29). Syrian Constitutional Committee authorized to draft new constitution. https://www.xinhuanet.com/english/2019-09/29/c_138431873.htm
- Ziadeh, R. (2011). *Power and policy in Syria: The intelligence services, foreign relations and democracy in the modern Middle East*. I.B. Tauris.
- Associated Press. (t.y.). Syrian leader signs constitution that puts the country under an Islamist group's rule for 5 years. <https://apnews.com/article/syria-constitution-assad-alsharaa-4caa2074f20155c2399451d9669e435b>

TURAN-2026
The Turkish World Yesterday, Today and Tomorrow

The poster features a dark blue background with a white curved line separating the top header from the bottom text. At the top, there are two large circular logos: the left one is the 'INTERNATIONAL SCIENTIFIC CENTER' logo with a globe, and the right one is a stylized sunburst logo. Below these, there are four smaller circular logos: 'ADU', 'AUL', 'Opuslibri', and a logo with a red tower. The text below the logos provides details about the conference, including the date and time, languages, partner universities, and field of study. At the bottom, there are social media and contact links for Irids-center, including a website, Instagram, Facebook, and a Gmail address.

III TURAN International Scientific Conference
Date and time: 14 February 2026, 11:00
ZOOM
Languages: Azerbaijani, Turkish, Russian, and English
Partner universities: Azerbaijan University, Azerbaijan University of Languages, and Kütahya Dumlupınar University
Field: Social-humanities, and Economic Sciences

[irds-center.com](https://www.irds-center.com) [irdscenter](https://www.instagram.com/irdscenter) [irds.center](https://www.facebook.com/irds.center) turancongress.2026@gmail.com

Excessive Meaning-Loading Behavior in Organizations: The Mediating Role of Perceived Work Pressure and its Effect on Burnout

Mustafa Cihan YARALI¹⁹

Tarık KARAMOLLA²⁰

Abstract

The primary objective of this study is to examine the effect of the excessive meaning managers attribute to employee roles on employees' burnout levels and to analyse the mediating role of perceived job pressure in this relationship based on secondary data from the literature. The concept of meaningful work has long been considered a motivational factor in organisational behaviour literature and has been positively associated with employee commitment, performance, and job satisfaction. However, the normative and coercive use of this concept at the managerial level can create an invisible yet powerful psychological demand on employees. This study is based on the assumption that the discourse of meaningfulness may not always produce positive results. The research is theoretically structured within the framework of the Job Demands–Resources Model, Role Theory, Self-Determination Theory, and burnout literature. Studies published between 1990 and 2025 were systematically reviewed, and meta-analytic findings were synthesised. The findings indicate that managerial over-meaning behaviour increases perceived job strain among employees, and that increased job strain, in turn, elevates burnout. The study reveals that emotional exhaustion is particularly affected by this process. It concludes that perceived job pressure plays a partial mediating role in the relationship between managerial

¹⁹ Assistant Professor, Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Gülşehir Vocational School of Business Administration, Management and Organization, ORCID: 0000-0002-8296-051X, cihanyarali@nevsehir.edu.tr

²⁰ Assistant Professor, Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Gülşehir Vocational School of Applied Sciences, Management and Organization, ORCID: 0000-0001-5424-130X, tarikaramolla@nevsehir.edu.tr

over-meaning and exhaustion. In this context, the study offers a critical contribution to the meaningful work literature.

Keywords: Overloading, Work Pressure, Burnout, Stress, Governance.

Örgütlerde Yönetmel Aşırı Anlam Yükleme Davranışı: Algılanan İş Baskısının Aracılık Rolü ve Tükenmişlik Üzerindeki Etkisi

Özet

Bu çalışmanın temel amacı, örgütlerde yöneticilerin çalışan rollerine yükledikleri aşırı anlamın çalışanların tükenmişlik düzeyleri üzerindeki etkisini incelemek ve bu ilişkide algılanan iş baskısının aracı rolünü literatüre dayalı ikincil veriler üzerinden analiz etmektir. Anlamli iş kavramı uzun süredir örgütsel davranış literatüründe motivasyon artırıcı bir unsur olarak ele alınmakta ve çalışan bağlılığı, performans ve iş tatmini ile pozitif yönde ilişkilendirilmektedir. Ancak bu kavramın yönetmel düzeyde normatif ve zorlayıcı biçimde kullanılması, çalışan üzerinde görünmez fakat güçlü bir psikolojik talep yaratabilmektedir. Bu çalışma, anlamlılık söyleminin her zaman olumlu sonuç üretmeyebileceği varsayımına dayanmaktadır. Araştırma kuramsal olarak İş Talepleri–Kaynakları Modeli, Rol Teorisi, Öz-Belirleme Kuramı ve tükenmişlik literatürü çerçevesinde yapılandırılmıştır. 1990–2025 yılları arasında yayımlanmış çalışmalar sistematik biçimde incelenmiş ve meta-analitik bulgular sentezlenmiştir. Bulgular, yönetmel aşırı anlam yükleme davranışının çalışanlarda algılanan iş baskısını artırdığını, artan iş baskısının ise tükenmişliği yükselttiğini göstermektedir. Çalışma, özellikle duygusal tükenme boyutunun bu süreçten daha fazla etkilendiğini ortaya koymaktadır. Algılanan iş baskısının, yönetmel aşırı anlam yükleme ile tükenmişlik arasındaki ilişkide kısmi aracılık rolü üstlendiği sonucuna ulaşılmıştır. Bu bağlamda çalışma, anlamlı iş literatürüne eleştirel bir katkı sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Aşırı Anlam Yükleme, İş Baskısı, Tükenmişlik, Stres, Yönetişim.

1. INTRODUCTION

Organizations have been using the "meaningful work" discourse as a strategic tool in recent years to increase employee engagement, strengthen corporate culture, and ensure sustainable performance. Digitalization, global competition, and corporate social responsibility frameworks have led work to take on not only an economic but also a social and ethical dimension. In this context, managers

strive to motivate employees by linking their roles to a larger mission and organizational purpose.

Rosso et al. (2010) state that meaningful work increases individuals' psychological well-being and organizational commitment. However, excessive and constant emphasis on meaning by managers can create performance pressure on employees. Especially in mission-based organizations, employees are expected to feel not only professional but also moral responsibility while performing their duties.

Bunderson and Thompson (2009) showed that employees in ideological organizations demonstrate a high level of dedication due to mission discourse, and that this leads to burnout in the long term. This finding points to the potential risks of meaningfulness discourse. Therefore, the aim of this study is to examine the effects of managerial overloading of meaning on employee health in light of theoretical and empirical literature. In this context, the research aims to analyze how the discourse of meaning can become a psychological demand in organizational practice and the impact of this process on burnout.

2. THEORETICAL FRAMEWORK

2.1. Meaningful Work and Managerial Over-Meaning Loading

Meaningful work is the individual's perception of their work as valuable, purposeful, and consistent with their identity (Steger et al., 2012). This perception contributes to the individual's higher level of commitment to their work and satisfaction from it. Wrzesniewski (2003) states that individuals can perceive their jobs as "work," "career," or "calling." The calling perception, in particular, strengthens the identity and ethical dimensions of work (Yaralı & Aracı Kazıcı, 2025).

However, the constant emphasis on meaning at the managerial level can undermine the individual's autonomy. According to Self-Determination Theory, individuals develop intrinsic motivation when their autonomy is supported (Deci & Ryan, 2000). Turning meaning into a mandatory performance norm can suppress intrinsic motivation and increase the perception of control.

Managerial overloading of meaning involves presenting work tasks as an ethical imperative and linking performance to values. This can cause employees to perceive failure not only as poor performance but also as personal inadequacy. This psychological process can increase the risk of stress and burnout in the long term.

2.2. Job Demands–Resources Model

The JD-R model focuses on the balance between demands and resources in the work environment (Demerouti et al., 2001). As job demands increase, employees' energy levels decrease and the risk of burnout rises. Job pressure is an important component of these demands.

Bakker and Demerouti (2007) stated that job demands have physical, cognitive, and emotional dimensions. Managerial over-meaning-loading generates emotional and cognitive demands in particular. Employees may feel compelled not only to perform their duties but also to represent the organization's values.

Crawford et al. (2010) showed that challenging demands can provide motivation in the short term but are energy-consuming in the long term. In this context, excessive meaning loading can be considered an unsustainable psychological demand.

2.3. Role Theory and Psychological Pressure

Role Theory argues that role ambiguity and role conflict create stress (Kahn et al., 1964). Managerial over-meaning increases expectations by expanding role boundaries. Employees take on not only technical tasks but also the responsibility of representing organizational values.

This expansion increases role pressure and creates psychological tension. Lee and Ashforth (1996) found that role pressure is strongly related to emotional exhaustion. Therefore, role pressure is an important precursor to job pressure.

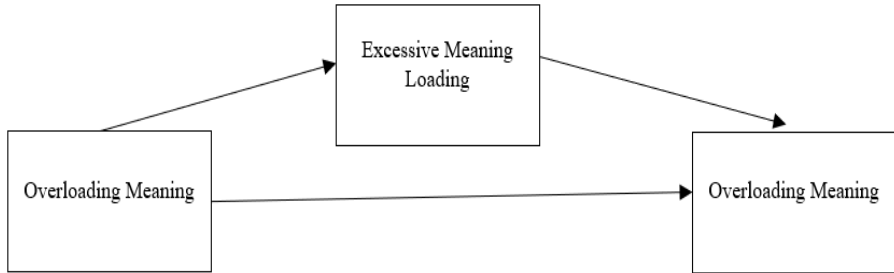
2.4. Burnout

Burnout emerges as a response to chronic job stress (Maslach et al., 2001). Emotional exhaustion is related to the depletion of employees' energy resources. As job demands increase, the level of emotional exhaustion rises. Alarcon (2011) found a strong relationship between job demands and burnout in his meta-analysis. These findings support the indirect effect of managerial over-meaning-loading behavior.

3. RESEARCH MODEL AND HYPOTHESES

The model proposed in this study is based on the assumption that managerial over-meaning-loading behavior increases perceived job pressure, which in turn leads to burnout. The model is explained through the psychological demand mechanism within the JD-R framework.

Figure 1. Research Model

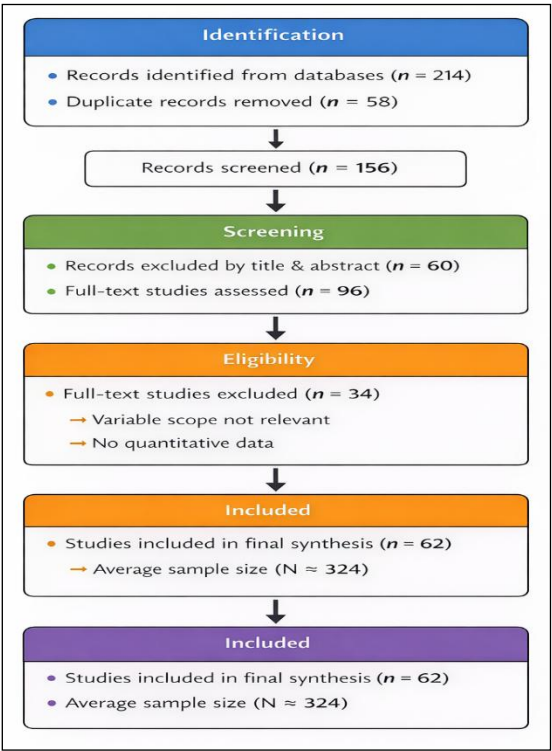
Literature findings indicate that leadership discourse can increase performance pressure and that work pressure strongly predicts burnout (Schaufeli & Taris, 2014). Therefore, the mediating role of perceived work pressure is theoretically consistent. Direct and indirect effects are evaluated together in the model. Managerial over-meaning loading behavior can both directly increase burnout and create an indirect effect through work pressure.

4. METHOD

This study has a secondary data-based research design that does not rely on empirical data collection but is based on a systematic literature review and theoretical synthesis of meta-analytic findings. The research method aims to theoretically test the proposed mediation model by comprehensively analyzing the effect sizes and conceptual models of quantitative studies. In this context, the research adopts a "theoretical model validation" approach.

The literature review was conducted in the Web of Science, Scopus, PsycINFO, and Google Scholar databases. The keywords "*meaningful work*," "*job pressure*," "*job demands*," "*normative leadership*," "*burnout*," "*emotional exhaustion*," "*role overload*," "*calling and burnout*," and "*leadership pressure*" were used.

Figure 2. PRISMA Flow Diagram

This study used a systematic literature review approach based on the PRISMA 2020 guidelines. The screening process was carried out in four stages: identification, screening, eligibility, and inclusion. In the first stage, a total of 214 studies were identified from the databases, and after removing duplicate records, 156 studies were evaluated. Following title and abstract screening, 60 studies were excluded, leaving 96 studies for full-text review. In the eligibility stage, 34 studies were excluded for not meeting methodological, theoretical, and measurement criteria, and 62 studies were ultimately included in the analysis. This process was presented using the PRISMA flow chart to ensure the transparency and reproducibility of the systematic review. The inclusion criteria were as follows;

- Published between 1990 and 2025
- Being a peer-reviewed academic journal article
- Inclusion of quantitative analysis

- Include the variables of work pressure, work demands, or role pressure
- Measuring the variable of burnout (especially emotional exhaustion)

Based on these criteria, 62 studies were included in the final analysis. The average sample size in the studies was 324. The vast majority of the studies examined were conducted in the service sector (48%), the health sector (21%), and the education sector (17%).

During the analysis process, correlation coefficients (r) between variables, regression coefficients (β), and reported indirect effect values were evaluated comparatively. In addition, average relationship levels between variables were calculated by referring to the effect sizes of meta-analytic studies. The mediation assessment was theoretically structured within the framework of the Baron and Kenny (1986) approach and modern meta-analytic indirect effect logic.

Although this method does not involve direct statistical analysis, it supports the theoretical validity of the proposed model by revealing consistent relationship patterns in the literature. Thus, the study serves as a theoretical test that lays the groundwork for empirical model development.

5. FINDINGS

Literature reviews indicate a strong and consistent positive relationship between perceived job demands and burnout. Alarcon (2011) reported an average correlation coefficient of $r = .48$ between job demands and burnout in his meta-analysis. This value indicates a high-level relationship in the context of social sciences. The relationship is particularly stronger in the emotional exhaustion dimension.

In studies on role pressure and role overload, the average correlation values range from $r = .35$ to $.52$ (Lee & Ashforth, 1996). This result indicates that the expansion of role boundaries and increased normative expectations increase burnout. Managerial over-meaning behavior is consistent with these findings because it normatively expands role expectations.

Studies on meaningful work and call to action, while initially showing positive results, point to the risk of excessive dedication and burnout (Cardador & Caza, 2012). In particular, it has been determined that "call-oriented employees" tend to violate work-life boundaries and experience greater emotional exhaustion. This situation reinforces the indirect risk of managerial over-meaning.

Leadership literature has shown that highly idealized performance expectations can generate psychological pressure (Arnold et al., 2007). While the inspirational

aspect of transformational leadership increases motivation, the constant expectation of high idealization can create pressure on employees.

When examining the logic of indirect effects, the theoretical indirect effect can be calculated approximately as follows based on average correlation values:

Managerial meaning attribution $\rightarrow$ Job pressure ($\approx .40$)

Job pressure $\rightarrow$ Burnout ($\approx .48$)

In this case, the theoretical indirect effect is $\approx .19$ ($.40 \times .48$). This value indicates a moderate indirect effect and supports the mediation hypothesis.

The findings also show that the direct effect has not completely disappeared. This suggests that work pressure plays a partial mediating role. In other words, managerial over-meaning-loading can affect burnout both directly and indirectly.

6. DISCUSSION

The findings of this study add a critical dimension to the meaningfulness literature. The discourse of meaningfulness has mostly been associated with positive organizational outcomes; however, this study reveals that presenting meaning in an excessive and normative manner at the managerial level can generate psychological demands. This result necessitates the careful use of meaningfulness discourse, especially in organizations with a high-performance culture.

When evaluated from the JD-R model perspective, managerial overloading of meaning can be classified as a "psychological demand." This demand becomes an energy-consuming process () when not balanced with organizational resources. If employees are not provided with sufficient autonomy, support, and feedback, the discourse of meaning can generate pressure rather than motivation.

From the perspective of Role Theory, excessive meaning-making broadens role boundaries, increasing role ambiguity and role overload. Employees feel obligated not only to perform but also to represent values. This creates pressure at the identity level.

Furthermore, when evaluated in the context of Self-Determination Theory, presenting meaning as an external expectation rather than an internalized value undermines the need for autonomy. This can lead to a decrease in intrinsic motivation and an increase in burnout in the long term.

This study also emphasizes the importance of a sustainable leadership approach. The discourse of meaningfulness can be inspiring; however, it should not contain

normative pressure. Leaders should frame performance not as an ethical imperative but as a developmental process.

7. CONCLUSION

This research reveals that managerial over-meaning behavior increases employees' perceived job pressure and that this increase elevates burnout. Job pressure plays a partial mediating role in this relationship. The findings show that the uncontrolled use of the discourse of meaning can pose an organizational risk.

The study makes three important theoretical contributions. First, it adds a critical dimension to the meaningful work literature. Second, it incorporates the concept of normative psychological demand into the JD-R model. Third, it provides the leadership literature with a new framework explaining the indirect effects of performance pressure.

In terms of application, it is recommended that organizations use the discourse of meaningfulness in a balanced manner, support employee autonomy, and regularly measure work pressure. A psychologically safe environment should be created, and role expectations should be clearly defined.

Future research is recommended to collect empirical data, establish a structural equation model, and make sectoral comparisons. In addition, it can be examined whether the cultural context plays a regulatory role in this relationship.

REFERENCES

- Alarcon, G. M. (2011). A meta-analysis of burnout with job demands, resources, and attitudes. *Journal of Vocational Behavior*, 79(2), 549–562. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2011.03.007>
- Arnold, K. A., Turner, N., Barling, J., Kelloway, E. K., & McKee, M. C. (2007). Transformational leadership and psychological well-being: The mediating role of meaningful work. *Journal of Occupational Health Psychology*, 12(3), 193–203. <https://doi.org/10.1037/1076-8998.12.3.193>
- Bakker, A. B., & Demerouti, E. (2007). The job demands–resources model: State of the art. *Journal of Managerial Psychology*, 22(3), 309–328. <https://doi.org/10.1108/02683940710733115>
- Baron, R. M., & Kenny, D. A. (1986). The moderator–mediator variable distinction in social psychological research: Conceptual, strategic, and statistical considerations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 51(6), 1173–1182. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.51.6.1173>
- Bunderson, J. S., & Thompson, J. A. (2009). The call of the wild: Zookeepers, callings, and the double-edged sword of deeply meaningful work. *Administrative Science Quarterly*, 54(1), 32–57. <https://doi.org/10.2189/asqu.2009.54.1.32>
- Cardador, M. T., & Caza, B. B. (2012). Relational and identity perspectives on healthy versus unhealthy pursuit of callings. *Journal of Career Assessment*, 20(3), 338–353. <https://doi.org/10.1177/1069072711436162>
- Crawford, E. R., LePine, J. A., & Rich, B. L. (2010). Linking job demands and resources to employee engagement and burnout: A theoretical extension and meta-analytic test. *Journal of Applied Psychology*, 95(5), 834–848. <https://doi.org/10.1037/a0019364>
- Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2000). The “what” and “why” of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior. *Psychological Inquiry*, 11(4), 227–268. https://doi.org/10.1207/S15327965PLI1104_01
- Demerouti, E., Bakker, A. B., Nachreiner, F., & Schaufeli, W. B. (2001). The job demands–resources model of burnout. *Journal of Applied Psychology*, 86(3), 499–512. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.86.3.499>
- Kahn, R. L., Wolfe, D. M., Quinn, R. P., Snoek, J. D., & Rosenthal, R. A. (1964). *Organizational stress: Studies in role conflict and ambiguity*. Wiley.

- Lee, R. T., & Ashforth, B. E. (1996). A meta-analytic examination of the correlates of the three dimensions of job burnout. *Journal of Applied Psychology*, 81(2), 123–133. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.81.2.123>
- Maslach, C., Schaufeli, W. B., & Leiter, M. P. (2001). Job burnout. *Annual Review of Psychology*, 52, 397–422. <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.52.1.397>
- Rosso, B. D., Dekas, K. H., & Wrzesniewski, A. (2010). On the meaning of work: A theoretical integration and review. *Research in Organizational Behavior*, 30, 91–127. <https://doi.org/10.1016/j.riob.2010.09.001>
- Schaufeli, W. B., & Taris, T. W. (2014). A critical review of the job demands–resources model: Implications for improving work and health. In G. F. Bauer & O. Hämmig (Eds.), *Bridging occupational, organizational and public health* (pp. 43–68). Springer. https://doi.org/10.1007/978-94-007-5640-3_4
- Steger, M. F., Dik, B. J., & Duffy, R. D. (2012). Measuring meaningful work: The work and meaning inventory (WAMI). *Journal of Career Assessment*, 20(3), 322–337. <https://doi.org/10.1177/1069072711436160>
- Wrzesniewski, A. (2003). Finding positive meaning in work. In K. S. Cameron, J. E. Dutton, & R. E. Quinn (Eds.), *Positive organizational scholarship: Foundations of a new discipline* (pp. 296–308). Berrett-Koehler.

Dijitalleşmenin İnsan Kaynakları Yönetimindeki Etkisi: Algoritmik Karar Verme ve Örgütsel Adalet Üzerine Bir Literatür Taraması

Tarık KARAMOLLA²¹

Mustafa Cihan YARALI²²

Özet

Bu çalışma, insan kaynakları yönetiminde (İKY) artan yapay zeka ve algoritma kullanımının çalışanların örgütsel adalet algısı üzerindeki etkilerini literatür taraması yöntemiyle incelemektedir. Endüstri 4.0 ile birlikte İKY süreçlerinin dijitalleşmesi, işe alımdan performans değerlendirmeye kadar birçok alanda algoritmik karar verme sistemlerinin yaygınlaşmasına yol açmıştır. Çalışmada, dağıtımsal, işlemsel ve etkileşimsel adalet boyutları çerçevesinde algoritmaların çalışan algıları üzerindeki etkileri ele alınmaktadır. Literatür bulguları, algoritmaların “objektif” ve “önyargısız” olduğu varsayımının yanıltıcı olabileceğini göstermektedir. Özellikle “kara kutu” (black-box) problemi, veri yanlılığı (algorithmic bias) ve açıklanabilirlik eksikliği, işlemsel ve etkileşimsel adaleti olumsuz etkilemektedir. Diğer yandan, algoritmaların tutarlılık ve standartlaşma sağlayarak insan kaynaklı önyargıları azaltma potansiyeli de mevcuttur. Çalışma, “açıklanabilir yapay zeka” (Explainable AI-XAI) ve “döngüde insan” (human-in-the-loop) yaklaşımlarının örgütsel adaleti güçlendirmede kritik rol oynadığını ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: İnsan Kaynakları Yönetimi, Algoritmik Karar Verme, Örgütsel Adalet, Yapay Zekâ Etiği, Dijitalleşme.

²¹ Assistant Professor, Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Gülşehir Vocational School of Applied Sciences, Management and Organization, ORCID: 0000-0001-5424-130X, tarikkaramolla@nevsehir.edu.tr

²² Assistant Professor, Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Gülşehir Vocational School of Business Administration, Management and Organization, ORCID: 0000-0002-8296-051X, cihanyarali@nevsehir.edu.tr

The Impact of Digitalization on Human Resource Management: A Literature Review on Algorithmic Decision-Making and Organizational Justice

Abstract

This study examines the impact of the increasing utilization of Artificial Intelligence (AI) and algorithmic decision-making in Human Resource Management (HRM) on employees' perceptions of organizational justice, employing a comprehensive literature review methodology. With the advent of Industry 4.0, the digitalization of HRM processes has led to the widespread adoption of algorithmic systems across various functions, ranging from recruitment to performance appraisal. The research analyzes the effects of algorithms on employee perceptions within the framework of distributive, procedural, and interactional justice dimensions. Findings from the literature suggest that the assumption of algorithms being inherently "objective" and "unbiased" can be misleading. In particular, the "black-box" problem, algorithmic bias, and a lack of explainability negatively affect procedural and interactional justice. Conversely, algorithms also possess the potential to mitigate human-centric biases by providing consistency and standardization. The study concludes that "Explainable AI" (XAI) and "human-in-the-loop" approaches play a critical role in reinforcing organizational justice in the digital era.

Keywords: Human Resource Management, Algorithmic Decision-Making, Organizational Justice, AI Ethics, Digitalization.

1. GİRİŞ

Endüstri 4.0'ın getirdiği dijital dönüşüm, işletmelerin tüm fonksiyonlarını olduğu gibi insan kaynakları yönetimini de köklü biçimde değiştirmektedir. Geleneksel İKY uygulamaları yerini “e-İKY” ve “*insan analitiği*” (people analytics) gibi veri odaklı yaklaşımlara bırakmaktadır (Yıldız & Çakı, 2022, s. 1031). Yapay zeka (YZ) destekli algoritmalar, özgeçmiş taramasından performans izlemeye, vardiya planlamadan işten çıkarma kararlarına kadar geniş bir yelpazede kullanılmaya başlanmıştır (Bankins vd., 2022, s. 857). Bu teknolojilerin vaat ettiği hız, maliyet düşüşü ve “*objektiflik*”, birçok organizasyonu algoritmik karar verme sistemlerine yöneltecektir.

Ancak bu hızlı dönüşüm, önemli etik ve sosyal soruları da beraberinde getirmektedir. Algoritmaların nasıl karar verdiğinin çalışanlar ve iş adayları tarafından anlaşılamaması, “*kara kutu*” olarak adlandırılan bir opaklık sorununa

yol açmaktadır (Köchling & Wehner, 2020, s. 799). Geçmiş verilerdeki insan önyargılarının algoritmalara aktarılması riski, Amazon'un 2018'de kadın adayları sistematik olarak elediği tespit edilen işe alım algoritması vakasıyla somutlaşmıştır (Min, 2024, s. 82; Du, 2024, s. 29). İnsan dokunuşunun kaybı ise çalışanlarda insanlıktan uzaklaşma (dehumanization) ve adaletsizlik hissi yaratabilmektedir (Bankins vd., 2022, s. 866).

Örgütsel adalet teorisi, çalışanların örgüt içinde verilen kararların ve süreçlerin adilliğine ilişkin algılarını üç boyutta inceler: dağıtımsal adalet (*sonuçların adilliği*), işlemsel adalet (*süreçlerin adilliği*) ve etkileşimsel adalet (*kişilerarası muamelenin adilliği*) (Colquitt, 2001, s. 386). Algoritmaların İKY'ye entegrasyonu, bu üç boyutta da çalışan algılarını etkileme potansiyeline sahiptir. Bir yandan algoritmaların tutarlılığı ve standartlaşması işlemsel adaleti artırabilirken, diğer yandan şeffaflık eksikliği ve açıklanabilirlik sorunu adaletsizlik algısına neden olabilmektedir.

Bu çalışmanın amacı, 2015-2025 yılları arasında yayınlanan akademik literatürü sistematik olarak inceleyerek, algoritmik karar verme sistemlerinin örgütsel adalet boyutları üzerindeki olumlu ve olumsuz etkilerini sentezlemektir. Çalışma, İKY profesyonellerine ve araştırmacılara, dijitalleşmenin insan odaklı yönetim anlayışıyla nasıl dengelenebileceği konusunda kavramsal bir çerçeve sunmayı hedeflemektedir.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1. İnsan Kaynaklarında Algoritmik Karar Verme

Algoritmik yönetim, çalışanların performansını, davranışlarını ve kararlarını otomatik sistemler aracılığıyla izleme, değerlendirme ve yönlendirme sürecini ifade etmektedir (Köchling & Wehner, 2020, s. 797). İKY'de algoritmaların kullanım alanları giderek çeşitlenmektedir: yapay zeka destekli başvuru takip sistemleri (ATS), bilişsel değerlendirme araçları ve sohbet robotları özgeçmiş tarama, performans izleme ve vardiya planlama süreçlerini hızlandırmaktadır (Khair vd., 2020, s. 2). Algoritmaların hız ve hassasiyetle bireyleri iş gereksinimlerine eşleştirmesi ve mülakat programlaması, İKY operasyonlarını kolaylaştırmakta ve zaman tasarrufu sağlamaktadır (Khair vd., 2020, s. 3).

Yapay zekanın İKY'deki temel vaadi, insan önyargılarından arınmış, veri odaklı ve hızlı kararlar alabilmektir. Algoritmaların tutarlı kriterler uygulaması, adam kayırma (nepotizm) ve keyfi kararların önüne geçebilir (Bankins vd., 2022, s. 869). Ancak bu vaadin gerçekleşmesi, algoritmaların tasarımına, kullandığı verilerin kalitesine ve şeffaflık düzeyine bağlıdır. Literatür, algoritmaların “tarafsızlık” iddiasının çoğu zaman yanıltıcı olduğunu, çünkü geçmiş verilerdeki

sistematik önyargıların (*örneğin cinsiyet, ırk, yaş ayrımcılığı*) algoritmalara kodlanabileceğini göstermektedir (Köchling & Wehner, 2020, s. 805).

Dijital dönüşümün İKY üzerindeki etkisi, sadece teknik bir değişim değil, aynı zamanda örgütsel kültür ve çalışan deneyiminde de dönüşümü beraberinde getirmektedir. Türkiye’deki işletmelerde yapılan araştırmalar, dijitalleşmenin İKY uygulamalarını hızlandırdığını ve verimliliği artırdığını, ancak çalışanların bu teknolojilere adaptasyonunda zorluklar yaşandığını ortaya koymaktadır (Yıldız & Çakı, 2022, s. 1040). Yapay zekâ katılımlı iş mülakatları, dijital bordro sistemleri, çevrimiçi izin takibi, çevrimiçi eğitim platformları ve QR kodlu iş başvuruları öne çıkan yenilikler arasındadır (Bilge, 2024, s. 47).

2.2. Örgütsel Adalet Teorisi

Örgütsel adalet, çalışanların örgüt içindeki karar ve uygulamaların adillğine ilişkin algılarını inceleyen bir kavramdır (Colquitt, 2001, s. 386). Greenberg ve Colquitt’in çalışmalarına dayanan örgütsel adalet teorisi, üç temel boyuttan oluşmaktadır:

- **Dağıtımsal Adalet (Distributive Justice):** Karar sonuçlarının adillğine odaklanır. “*Kimi işe aldı?*”, “*Kime terfi verildi?*”, “*Kime zam yapıldı?*” gibi sorulara verilen yanıtların çalışanlar tarafından adil algılanıp algılanmadığını inceler. Algoritmaların dağıtımsal adalete etkisi, çoğunlukla karar sonuçlarının çalışanlar tarafından nasıl yorumlandığıyla ilgilidir. Araştırmalar, insanların olumsuz bir kararı bir insan verdiğinde daha kolay kabullenebildiğini, ancak algoritma verdiğinde “*hata var*” deme eğiliminin yükseldiğini göstermektedir (Bankins vd., 2022, s. 863).
- **İşlemsel Adalet (Procedural Justice):** Karar süreçlerinin adillğini değerlendirir. “*Hangi kriterler kullanıldı?*”, “*Süreç tutarlı mıydı?*”, “*Çalışanların sürece katılımı sağlandı mı?*” gibi sorular işlemsel adaletin merkezindedir. Algoritmaların işlemsel adalete etkisi çift yönlüdür: bir yandan tutarlı ve standart kriterler uygulamaları işlemsel adaleti artırabilirken, diğer yandan “*kara kutu*” problemi nedeniyle hangi kriterlerin nasıl kullanıldığının bilinmemesi adaletsizlik algısı yaratmaktadır (Köchling & Wehner, 2020, s. 799).
- **Etkileşimsel Adalet (Interactional Justice):** Kararın iletişim şeklini ve kişilerarası muameleyi kapsar. “*Karar bana saygılı bir şekilde mi açıklandı?*”, “*Gerekçeleri anladım mı?*” gibi sorular etkileşimsel adaletin göstergeleridir (Bankins vd., 2022, s. 860). Algoritmaların en zayıf olduğu alan etkileşimsel adalettir. Bir yönetici “*Şu yüzden terfi alamadın*” diyerek gerekçe sunabilirken, derin öğrenme algoritmaları kararlarını

açıqlayamamakta, bu da çalışanlarda insanlıktan uzaklaşma hissi yaratmaktadır (Bankins vd., 2022, s. 866).

3. YÖNTEM

Bu çalışma, dijitalleşmenin İKY'deki etkilerini ve örgütsel adalet üzerindeki sonuçlarını inceleyen sistematik bir literatür taramasıdır. Araştırma kapsamında Google Scholar, ResearchGate ve DergiPark veri tabanları kullanılarak 2015-2025 yılları arasında yayınlanan akademik makaleler taranmıştır.

Arama stratejisinde şu anahtar kelimeler kullanılmıştır: “*Algorithmic HRM*”, “*AI in HR*”, “*Organizational Justice*”, “*Fairness in AI*”, “*Algorithmic Decision Making*”, “*Explainable AI HR*”, “*Dijitalleşme İKY*”, “*Örgütsel Adalet*”. Tarama sonucunda toplam 72 makaleye ulaşılmış, bunlar arasından PDF erişimi olan ve araştırma konusuyla doğrudan ilgili 26 makale indirilmiştir. Detaylı analiz için hem İngilizce hem Türkçe olmak üzere 18 makale seçilmiş ve bu kaynaklardan sayfa numaralı alıntılar yapılarak bulgular sentezlenmiştir.

4. BULGULAR VE TARTIŞMA: ALGORİTMALAR VE ADALET İLİŞKİSİ

Bu bölümde literatür taramasına ilişkin bulgular, kavramsal çerçeve ışığında detaylı olarak sunulacaktır.

4.1. Algoritmalar ve İşlemsel Adalet: “Kara Kutu” Sorunu

İşlemsel adalet, karar alma süreçlerinin adillğine odaklanır ve Leventhal'in (1980) ilkelerine göre tutarlılık, önyargısızlık, doğruluk, düzeltilebilirlik, temsiliyet ve etik standartlar içermelidir. Algoritmaların İKY'de kullanımı, işlemsel adalet açısından paradoksal bir durum yaratmaktadır.

- **Şeffaflık ve Kara Kutu Problemi:** Algoritmaların işlemsel adalete en büyük tehdidi, karar verme süreçlerinin “kara kutu” gibi işlemesidir. Çalışanlar ve iş adayları, algoritmanın hangi kriterleri kullandığını, verileri nasıl ağırlıklandırıldığını ve nihai karara nasıl vardığını anlayamamaktadır (Köchling & Wehner, 2020, s. 799). Yapay zekâ sistemleri genellikle opaklığı nedeniyle “kara kutu” sistemleri olarak adlandırılmaktadır. Özellikle sinir ağları gibi makine öğrenmesi teknikleri o kadar karmaşıktır ki tasarımcılar bile çıktı mantığını geri izlemeyi zor bulmaktadır (Chen, 2023, s. 5). Sistemin şeffaflık eksikliği, adaylara dürüst geri bildirim sağlamayı imkânsız kılmakta ve adayların anlaşılabilirliğini de etkilemektedir (Chen, 2023, s. 5). Algoritmik karar vermede üç tür opaklık

bulunmaktadır: şirketler tarafından kasıtlı olarak getirilen opaklık, teknik okuryazarlık eksikliğinden kaynaklanan opaklık ve makine öğrenmesi algoritmalarının karmaşıklığından kaynaklanan opaklık (Chen, 2023, s. 6). Bu bilinmezlik, işlemsel adaletsizlik algısını doğrudan tetiklemektedir. Özellikle derin öğrenme ve sinir ağı tabanlı sistemlerde, algoritmanın kararını açıklamak teknik olarak bile mümkün olmayabilmektedir. Şeffaflık, araçsal bir değerdir; algoritmik hesap verebilirlik ve sorumluluk elde etmede araçsaldır (Chen, 2023, s. 6). Hesap verebilirlik, bir aracının eylemlerini gerekçelendirme ve eylemlerden kaynaklanan zararları giderme yükümlülüğünü ifade eder; yapay zekâ sistemi bağlamında gerekçelendirme hem tasarımda somutlaşan varsayımları haklı çıkarmak hem de sistem tarafından alınan kararları açıklamak anlamına gelir (Chen, 2023, s. 7).

- **Tutarlılık Avantajı:** Diğer yandan, algoritmalar insan yöneticilere kıyasla çok daha tutarlı kararlar alabilmektedir. Herkese aynı kriterleri aynı şekilde uygulayarak, keyfi kararların ve adam kayırmanın önüne geçebilirler (Bankins vd., 2022, s. 869). Dijital terfi ve atama sistemlerinin daha güvenilir olduğu belirtilmektedir: “Yönetici unutulabilir ama sistem unutmaz” (Bilge, 2024, s. 54). Bu tutarlılık, işlemsel adaleti artırıcı bir faktör olarak değerlendirilebilir.
- **Algoritmik Yanlılık (Bias):** Algoritmaların “objektif” olduğu varsayımı, en büyük yanılgılardan biridir. Yapay zekâ sistemleri eğitim verilerinden tümevarımsal olarak öğrendiğinden, karar modellerinin geçerliliği, eğitim verilerinin popülasyonu doğru şekilde temsil ettiği varsayımına dayanır; ancak bu varsayım çeşitli nedenlerle doğru olmayabilir (Chen, 2023, s. 4). Geçmişte liderlik maskülenlikle ilişkilendirildiğinden erkekler kadınlara göre liderlik rolleri için tercih edilmiştir; bu tür verilerden öğrenen yapay zekâ sistemleri kadınları doğrudan ve sürekli olarak ayrımcılığa uğratacaktır (Chen, 2023, s. 4). Yanlılık, işe alım sürecinin en başında, iş ilanlarının metinsel içeriğinde bile ortaya çıkabilmektedir. İş ilanları genellikle cinsiyete dayalı anahtar kelimeler, ifadeler ve yaş veya ırk stereotiplerini sürdüren dil içermektedir (Mujtaba & Mahapatra, 2024, s. 5). İş ilanlarındaki kontrol edilmemiş önyargılar, sadece örgütün çeşitli nitelikli adaylar bulmak için harcadığı zaman ve kaynak maliyetlerini artırmakla kalmaz, aynı zamanda özellikle yetersiz temsil edilen veya marjinalleştirilmiş grupların üyeleri arasında güveni ve öz yeterliliği azaltır (Mujtaba & Mahapatra, 2024, s. 5). Örnekleme yanlılığı (*sampling bias*) da kritik bir sorundur. Eğitim verileri doğru etiketlenmiş olabilir ancak toplumu doğru şekilde temsil etmeyebilir; veri örnekleme yanlılıkları nedeniyle belirli sosyal gruplar eğitim verilerinde aşırı temsil edilebilir (*veya yetersiz temsil edilebilir*), bu da karar modelini çarpıtır (Chen, 2023,

s. 4). Belirli bir ırktan bireyleri tespit edemeyen yüz tanıma sistemleri, bu tür örnekleme hatalarından kaynaklanmaktadır ve yanlış tutuklamalara ve yanlış kimlik tespitlerine yol açmıştır (Min, 2024, s. 88). Vekil değişkenler (*proxy variables*) sorunu da göz ardı edilmemelidir. Karar modelinde cinsiyete dayalı ayrımcılık yapmamak üzere açıkça kodlanmış olsa bile, algoritmalar cinsiyet ile lisedeki ana dallar arasındaki korelasyonu (*önyargılı odaklanma nedeniyle*) tespit edebilir ve görünüşte tarafsız bir özelliğe dayalı olarak bireyleri ayrımcılığa uğratabilir (Chen, 2023, s. 5). Amazon'un 2018'de kadın adayları sistematik olarak elelediği tespit edilen işe alım algoritması, bu soruna somut bir örnektir. Algoritma, şirkete gönderilen on yıllık özgeçmişler üzerinde eğitilmiş ve verilerin çoğu geçmiş işe alım kalıpları nedeniyle erkek adaylardan gelmiştir. Algoritma, mevcut çalışanlara (*ağırlıklı olarak erkek*) benzeyen özgeçmişlere öncelik vermeyi öğrenmiş ve kadınlarla ilişkili terim veya deneyimler içeren özgeçmişleri sistematik olarak düşük puanlamıştır (Min, 2024, s. 82; Du, 2024, s. 29). Benzer şekilde, Google'ın 2015'te iş öneri sisteminin yüksek gelirli iş ilanlarını erkeklere kadınlardan daha sık gösterdiği tespit edilmiştir (Mujtaba ve Mahapatra, 2024, s. 15).

- **Düzeltililebilirlik ve İtiraz Mekanizmaları:** İşlemsel adaletin önemli bir bileşeni, kararların gözden geçirilebilmesi ve itiraz edilebilmesidir. Ancak algoritmik sistemlerde bu mekanizmalar genellikle eksiktir. İtiraz mekanizmalarının yokluğu, Leventhal'in (1980) adalet ilkelerine aykırıdır ve çalışanların sisteme olan güvenini zedelemektedir. Dijital işe alım platformlarının çoğu, iş başvuru sahipleri için telafi mekanizmaları sunmamaktadır ve bu, en ciddi sorunlardan biridir (Thomaidou & Limniotis, 2025, s. 97).

4.2. Algoritmalar ve Dağıtımsal Adalet: Sonuçtan Kim Memnun?

Dağıtımsal adalet, kaynakların, ödüllerin ve cezaların nasıl dağıtıldığına odaklanır. Algoritmaların dağıtımsal adalete etkisi, büyük ölçüde karar sonuçlarının çalışanlar tarafından nasıl algılandığıyla ilgilidir.

- **Sonuç Yanlılığı (Outcome Bias):** Araştırmalar, insanların algoritmik kararları değerlendirirken "*sonuç yanlılığı*" sergilediklerini göstermektedir. Pozitif bir karar (*terfi, işe alınma*) algoritma tarafından verildiğinde, bu karar daha kolay kabul edilmekte ve algoritma "*adil*" olarak değerlendirilmektedir. Ancak negatif bir karar söz konusu olduğunda, aynı algoritma "*hatalı*" veya "*adaletsiz*" olarak algılanmaktadır (Bankins vd., 2022, s. 864). Bu durum, algoritmaların dağıtımsal adalete katkısının, karar sonuçlarına bağlı olarak değiştiğini göstermektedir.

- **Liyakat Algısı:** Algoritmaların liyakat (*meritocracy*) algısını nasıl etkilediği de önemli bir konudur. Bazı çalışanlar, algoritmaların “*sadece verilere dayalı*” karar vermesini liyakatin garantisi olarak görmektedir (Bankins vd., 2022, s. 865). Ancak bu algı, algoritmaların hangi verileri kullandığına ve bu verilerin ne kadar temsili olduğuna bağlıdır. Eğer kullanılan veriler geçmişteki ayrımcı uygulamaları yansıtıyorsa, algoritma liyakati sağlamak yerine mevcut eşitsizlikleri pekiştirebilir.
- **Güven ve Meşruiyet:** Algoritmaların dağıtımsal adalet algısını etkileyen bir diğer faktör güvendir. Çalışanların algoritmaya olan güveni, karar sonuçlarını kabul etme eğilimlerini artırmaktadır. Ancak araştırmalar, hem pozitif hem negatif kararlar için, insan yöneticilere olan güvenin algoritmalarından daha yüksek olduğunu göstermektedir (Bankins vd., 2022, s. 864). Bu durum, algoritmaların dağıtımsal adaleti sağlamada henüz insan yöneticilerin yerini tam olarak alamadığını ortaya koymaktadır.

4.3. Algoritmalar ve Etkileşimsel Adalet: İnsan Dokunuşunun Kaybı

Etkileşimsel adalet, kararların nasıl iletildiğine ve çalışanların nasıl muamele gördüğüne odaklanır. Bu boyut, saygı, nezaket ve açıklama kalitesini içerir (Bankins vd., 2022, s. 860). Algoritmaların en zayıf olduğu alan, etkileşimsel adalettir.

- **İnsan Dokunuşunun Kaybı (Dehumanization):** Algoritmaların İKY kararlarında kullanımı, çalışanlarda “*insanlıktan uzaklaşma*” (*dehumanization*) hissi yaratmaktadır. Araştırmalar hem pozitif hem negatif kararlar için, algoritmaların insanlıktan uzaklaşma skorlarının insan yöneticilerden anlamlı derecede yüksek olduğunu göstermektedir (Bankins vd., 2022, s. 866). Bu durum, algoritmaların teknik verimliliğinin, insan onurunu ve saygıyı ikinci plana itme riski taşıdığını göstermektedir.
- **Açıklanabilirlik (Explainability) Sorunu:** Etkileşimsel adaletin temel bileşenlerinden biri, kararların açıklanmasıdır. Bir yönetici, “*Bu yüzden terfi alamadın, çünkü performans hedeflerini %80 oranında tamamladın*” gibi somut gerekçeler sunabilir. Ancak derin öğrenme algoritmaları, kararlarını açıklayamamakta veya açıklama “*çok karmaşık*” olabilmektedir (Bankins vd., 2022, s. 868). Bu açıklanamazlık, etkileşimsel adaleti doğrudan zedelemektedir. Adayların %53,5’i tarama ve mülakat aşamalarından sonra hiç geri bildirim almadığını, %69,7’si ise reddedildikten sonra hiçbir açıklama yapılmadığını belirtmiştir (Muhtaba & Mahapatra, 2024, s. 4). Bu geri bildirim yokluğu, etkileşimsel adaleti doğrudan ihlal etmektedir.

- **Rol Uyğunluğu (Role Appropriateness):** Çalışanlar, bazı İKY kararlarının insanlar tarafından verilmesinin daha “uygun” olduğunu düşünmektedir. Araştırmalar hem pozitif hem negatif kararlar için, rol uygunluğu skorlarının insan yöneticiler lehine anlamlı derecede yüksek olduğunu göstermektedir (Bankins vd., 2022, s. 862). Özellikle işten çıkarma gibi kritik kararların algoritmalara bırakılması, çalışanlarda güçlü bir adaletsizlik hissi yaratmaktadır. Bir katılımcı endişesini şöyle dile getirmiştir: “*Beni en çok endişelendiren, yapay zekanın karar süreçlerinde hata yapabilmesidir. Her şey otomatikleştiğinde, insan dokunuşu azalır ve bazen bu yanlış değerlendirmelere yol açabilir ve hatalar geri döndürülemez hale gelebilir*” (Bilge, 2024, s. 55).

4.4. Açıklanabilir Yapay Zekâ (XAI) ve Adalet Metrikleri

Literatürde, algoritmaların örgütsel adalet sorunlarına yönelik en önemli çözüm olarak “*Açıklanabilir Yapay Zeka*” (*Explainable AI - XAI*) kavramı öne çıkmaktadır. XAI, algoritmaların kararlarını insan tarafından anlaşılabilir şekilde açıklayabilen sistemleri ifade etmektedir (Köchling & Wehner, 2020, s. 810). Açıklanabilir yapay zeka, İKY’de önemli bir potansiyele sahiptir. Ancak henüz yeterince araştırılmamış ve kullanılmamaktadır (Yazdi vd., 2025, s. 11). İşe alımda XAI kullanımı, adayların adalet ve şeffaflık algısını iyileştirebilir (Yazdi vd., 2025, s. 16).

Araştırmalar, geri bildirim eksikliğinin adalet algısını ciddi şekilde zedelediğini göstermektedir. Önceki çalışmalar, örgütsel kararlar için açıklama sağlamanın güveni önemli ölçüde artırdığını göstermiştir (Muhtaba & Mahapatra, 2024, s. 4). Ancak burada bir denge gerekmektedir: çok fazla teknik detay, çalışanları bunaltabilir ve daha fazla soru yaratabilir (Bankins vd., 2022, s. 868). Etkili bir XAI sistemi, teknik doğrulukla anlaşılabilirlik arasında denge kurmalıdır.

- **Adalet Metrikleri ve Değerlendirme Çerçevesi:** Literatürde, algoritmik adaletin ölçülmesi için çeşitli metrikler geliştirilmiştir. Demografik eşitlik (*demographic parity*), farklı demografik gruplar için kabul oranlarının yaklaşık olarak eşit olması gerektiğini öngörür ve ABD’deki Eşit İstihdam Fırsatı Komisyonu’nun (EEOC) “*dörtte üç kuralı*” ile uyumludur (Muhtaba & Mahapatra, 2024, s. 8). Doğruluk eşitliği (*accuracy parity*), nitelikli bir adayın herhangi bir gruptan işe alınma olasılığının eşitlenmesini hedefler (Muhtaba & Mahapatra, 2024, s. 9). Karşı-olgusal adalet (*counterfactual fairness*) ise, korunan bir özellik (*örneğin cinsiyet*) varsayımsal olarak değiştirilse bile algoritmanın kararının tutarlı kalmasını gerektirir (Muhtaba & Mahapatra, 2024, s. 11). Ancak bu metriklerin birbiriyle çelişebileceği ve birini optimize etmenin diğerini olumsuz etkileyebileceği unutulmamalıdır. Genellikle adalet ve doğruluk arasında bir değiş tokuş

vardır; adalet kısıtlamaları modelin doğru tahminler yapma yeteneğini kısıtlayabilir (Min, 2024, s. 86). Ayrıca akademik bağlamda geliştirilen adalet metrikleri, yasal gerekliliklere her zaman mükemmel şekilde uyum sağlamayabilir (Mujtaba & Mahapatra, 2024, s. 14). Bu nedenle, çok disiplinli bir yaklaşımla hukuk uzmanları ve etikçilerin de sürece dahil edilmesi önerilmektedir.

XAI'nin yanı sıra, “*döngüde insan*” (*human-in-the-loop*) yaklaşımı da kritik önem taşımaktadır. Bu yaklaşımda, algoritma karar önerisinde bulunur. Ancak nihai kararı bir insan yönetici verir (Bankins vd., 2022, s. 870). İnsan yargısının işe alım sürecinin hayati bir parçası olarak kalmasını sağlamak, tamamen otomatik yapay zekâ odaklı sistemlerin tuzaklarını önlemek açısından çok önemlidir (Mujtaba & Mahapatra, 2024, s. 16). Uygun şekilde eğitilmiş insan değerlendiriciler, yapay zekâ sistemlerinin tam olarak yakalayamadığı bağlamsal içgörüler ve etik muhakeme sağlayabilir. Bu işbirlikçi yaklaşım, sürekli bir geri bildirim döngüsü yaratarak yapay zekâ sistemlerinin ve insan değerlendiricilerin uygulamalarını yinelenmeli olarak iyileştirmelerini sağlar (Mujtaba & Mahapatra, 2024, s. 16).

5. SONUÇ

Bu literatür taraması, dijitalleşmenin İKY’de önemli fırsatlar sunduğunu, ancak örgütsel adalet açısından ciddi riskler de barındırdığını ortaya koymaktadır. Algoritmaların tutarlılık, hız ve standartlaşma gibi avantajları, insan yöneticilerin keyfi kararlarını ve adam kayırmacılığını azaltma potansiyeline sahiptir. Ancak “*kara kutu*” problemi, algoritmik yanlılık ve açıklanabilirlik eksikliği, özellikle işlemsel ve etkileşimsel adaleti zedelemektedir.

Araştırma bulguları, algoritmaların “*objektiflik*” iddiasının yanıltıcı olabileceğini göstermektedir. Geçmiş verilerdeki sistematik önyargılar, algoritmalara kodlanarak yeniden üretilmekte ve hatta güçlendirilmektedir. Amazon’un kadın adayları sistematik olarak elediği işe alım algoritması vakası, bu riskin somut bir örneğidir. Ayrıca, algoritmaların kararlarını açıklayamaması, çalışanlarda güvensizlik ve insanlıktan uzaklaşma hissi yaratmaktadır.

Yöneticiler ve İKY Profesyonelleri İçin Öneriler;

- “***Döngüde İnsan***” (***Human-in-the-Loop***) ***Yaklaşımı***: Algoritmaların karar önerisinde bulunması, ancak nihai kararın insan yöneticiler tarafından verilmesi hem verimliliği hem de adaleti dengeleyebilir (Bankins vd., 2022, s. 870). Bu hibrit model, özellikle işten çıkarma gibi kritik kararlarda uygulanmalıdır.

- **Şeffaflıq və Açıqlanabilirlik:** Algoritmaların hangi kriterleri kullandığı, verileri nasıl ağırlıqlandırdığı ve karara nasıl vardığı, çalışanlara anlaşılabilir şekilde açıklanmalıdır (Köchling & Wehner, 2020, s. 810). XAI sistemlerinin entegrasyonu, adalet algısını güçlendirebilir. Açıklanabilir sistemler oluşturarak başvuru sahiplerinin ve işe alım uzmanlarının kararların nasıl alındığını anlamalarını sağlamak gerekmektedir (Thomaidou ve Limniotis, 2025, s. 2).
- **Düzenli Yanlılık Denetimleri:** Algoritmaların kullandığı veriler ve karar çıktıları, cinsiyet, ırk, yaş gibi korunan özelliklere göre düzenli olarak denetlenmeli ve yanlılık tespit edildiğinde sistem güncellenmelidir (Khair vd., 2020, s. 7). Yanlılık tespit araçları, adalet bilincine sahip algoritmalar ve çeşitlilik denetimleri kullanılmalıdır.
- **İtiraz Mekanizmaları:** Çalışanlara, algoritmik kararları itiraz edebilecekleri ve insan değerlendirmesi talep edebilecekleri mekanizmalar sunulmalıdır. Adayların sonuçlara itiraz edebilecekleri net inceleme ve temyiz prosedürleri oluşturulmalıdır (Thomaidou & Limniotis, 2025, s. 2). Bu, işlemsel adaleti güçlendirecektir.
- **Eğitim ve Farkındalık:** Hem çalışanlar hem de yöneticiler, algoritmaların avantajları ve sınırlılıkları konusunda eğitilmelidir (Bankins vd., 2022, s. 871). Algoritmalara körü körüne güvenmenin tehlikeleri ve algoritmik yanlılık konusunda farkındalık yaratılmalıdır. Çalışan eğitimi ve farkındalık çabalarına yatırım yapılmalıdır (Khair vd., 2020, s. 8).
- **Katılımcı Tasarım:** Algoritmaların tasarımında, özellikle marjinalleştirilmiş grupların sesinin duyurulması sağlanmalıdır. Yapay zekâ geliştirme ekiplerinde çeşitlilik ve kapsayıcılığa öncelik verilmelidir (Khair vd., 2020, s. 7). Bu hem teknik hem de etik açıdan daha adil sistemler yaratabilir. Üst düzey İKY yöneticileri, yapay zekâ sisteminin adilliğini eleştirel olarak inceleyerek ve insan merkezli bir sistem talep ederek, geliştiricileri güvenilir şekilde adil sistemler tasarlamaya zorlayabilirler (Chen, 2023, s. 37).
- **Düzenleyici Çerçeve ve Denetim:** Yapay zekanın adilliğini sağlamak için tek başına değerlendirme araçları yeterli değildir. Bazı düzenlemelerin bunu tamamlaması gerekmektedir (Chen, 2023, s. 38). Verilerin ve algoritmaların denetlenmesi hükümet politikası tarafından zorunlu kılınırsa ve denetim güvenilir bir üçüncü taraf tarafından gerçekleştirilirse, geliştiricilerin bunu yapmakta daha az tereddütlü olacakları beklenebilir (Chen, 2023, s. 38). GDPR'nin 35. maddesi, örgütün veri öznelinin güvenliği için yeni bağlamlarda veya amaçlarla otomatik işleme sunarken

bir etki değerlendirmesi yapmasını zorunlu kılmaktadır (Chen, 2023, s. 21).

- **Aşamalı Dijitalleşme:** Tüm süreçleri bir anda dijitalleştirmek yerine aşamalı dijitalleşme önerilmektedir. Pilot uygulamalar yapılmalı ve sonuçlar değerlendirilmelidir (Bilge, 2024, s. 59). Dijital dönüşüm, stratejik plana entegre edilmelidir.

Gelecek Araştırmalar İçin Öneriler;

Bu çalışma, uluslararası literatüre dayalı kavramsal bir çerçeve sunmaktadır. Türkiye bağlamında, algoritmik karar verme sistemlerinin çalışanların örgütsel adalet algısı üzerindeki etkilerini ampirik olarak inceleyen çalışmalara ihtiyaç vardır. Anket ve mülakat gibi nicel ve nitel yöntemlerle, Türk çalışanlarının algoritmalara karşı tutumları, güven düzeyleri ve adalet algıları araştırılmalıdır.

Ayrıca, sektörel farklılıkların incelenmesi de önemlidir. Teknoloji sektöründe çalışanların algoritmalara karşı tutumları, geleneksel sektörlerdeki çalışanlardan farklı olabilir. Benzer şekilde, nesil farklılıkları (*Y kuşağı vs. Z kuşağı*) ve kültürel faktörlerin (*bireycilik-toplulukçuluk*) etkisi de araştırılmaya değer konulardır.

Son olarak, “*açıklanabilir yapay zekâ*” sistemlerinin etkinliğini test eden deneysel çalışmalara ihtiyaç vardır. Farklı açıklama türlerinin (*teknik vs. sezgisel*) ve açıklama derinliklerinin, çalışanların adalet algısı üzerindeki etkileri karşılaştırmalı olarak incelenmelidir. Karar ağaçları ve derin sinir ağlarını içeren açıklayıcı modeller geliştirilerek şeffaflık ve verimlilik artırılabilir (Yazdi vd., 2025, s. 21).

Dijitalleşme, İKY’nin geleceğini şekillendirmekte ve bu dönüşüm geri döndürülemez görünmektedir. Ancak bu dönüşümün başarılı olması, teknolojik verimliliğin insan onuru ve örgütsel adaletle dengelenmesine bağlıdır. Algoritmalar, insan yöneticilerin yerini almaktan ziyade, onları destekleyen araçlar olarak konumlandırılmalıdır. Aksi takdirde, dijitalleşme verimlilik getirirken, çalışan bağlılığını, güvenini ve motivasyonunu kaybetme riskini de beraberinde getirecektir.

KAYNAKÇA

- Bankins, S., Formosa, P., Griep, Y., & Richards, D. (2022). AI decision making with dignity? Contrasting workers' justice perceptions of human and AI decision making in a human resource management context. *Information Systems Frontiers*, 24, 857-875. <https://doi.org/10.1007/s10796-021-10223-8>
- Bilge International Journal of Social Research. (2024). İşletmelerde yeni nesil insan kaynakları yönetiminde dijital dönüşümün değerlendirilmesi. *Bilge International Journal of Social Research*, 8(2), 40-48.
- Chen, Z. (2023). Ethics and discrimination in artificial intelligence-enabled recruitment practices. *Humanities and Social Sciences Communications*, 10, Article 567. <https://doi.org/10.1057/s41599-023-02079-x>
- Colquitt, J. A. (2001). On the dimensionality of organizational justice: A construct validation of a measure. *Journal of Applied Psychology*, 86(3), 386-400. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.86.3.386>
- Cruz, I. F. (2024). How process experts enable and constrain fairness in AI-driven hiring. Northwestern University.
- Du, J. (2024). Exploring gender bias and algorithm transparency: Ethical considerations of AI in HRM. *Journal of Theory and Practice of Management Science*, 4(3), 25-34. [https://doi.org/10.53469/jtpms.2024.04\(03\).06](https://doi.org/10.53469/jtpms.2024.04(03).06)
- Khair, M. A., Mahadasa, R., Tuli, F. A., & Ande, J. R. P. K. (2020). Beyond human judgment: Exploring the impact of artificial intelligence on HR decision-making efficiency and fairness. *Global Disclosure of Economics and Business*, 9(2), 1-12.
- Köchling, A., & Wehner, M. C. (2020). Discriminated by an algorithm: A systematic review of discrimination and fairness by algorithmic decision-making in the context of HR recruitment and HR development. *Business Research*, 13, 795-848. <https://doi.org/10.1007/s40685-020-00134-w>
- Leventhal, G. S. (1980). What should be done with equity theory? New approaches to the study of fairness in social relationships. In K. J. Gergen, M. S. Greenberg, & R. H. Willis (Eds.), *Social exchange: Advances in theory and research* (pp. 27-55). Plenum Press.

- Min, A. (2024). Artificial intelligence and bias: Challenges, implications, and remedies. *International Journal of Social Research*, 3(2), 80-92.
- Mujtaba, D. F., & Mahapatra, N. R. (2024). Fairness in AI-driven recruitment: Challenges, metrics, methods, and future directions. *arXiv preprint arXiv:2404.10257*. <https://arxiv.org/abs/2404.10257>
- Thomaidou, S., & Limniotis, K. (2025). AI ethics in digital recruitment platforms: An analysis of transparency, fairness, and accountability. *Journal of Ethics in Technology*, 2(1), 89-98.
- Yazdi, F. E., Chitsaz, E., & Etemadi, M. (2025). Demystifying artificial intelligence (AI) in human resource management (HRM): A bibliometric analysis of explainable artificial intelligence (XAI) (2013-2023). *Sciences and Techniques of Information Management*, 11(2), 93-132. <https://doi.org/10.22091/stim.2024.10488.2075>
- Yıldız, E., & Çakı, N. (2022). İnsan kaynakları yönetiminde dijital dönüşüm ve dijitalleşen işe alım süreci. *Uluslararası Ekonomi İşletme ve Politika Dergisi*, 6(5), 1031-1046.

Çocuklu Ailelerin AVM Ortamında Çocuklarını Sosyotelizme Maruz Bırakması Üzerine Nitel Bir Araştırma: “Yaramazlık Yapma, Ekrana Bak”

Mehmet Akif ÇAKIRER²³

Özet

Günümüzde özellikle okul öncesi çocuklar akıllı telefonlara yoğun bir şekilde maruz kalmaktadır. Ancak bu önemli konu hakkında çok az çalışma yapılmıştır. Bu araştırma, alışveriş merkezlerinde (AVM) ebeveynlerin çocuklarını dijital cihazlarla oyalama eğilimlerinin, çocukların sosyal etkileşim ve gelişim süreçlerine etkisini incelemektedir. Sosyotelizm kavramı çerçevesinde yürütülen çalışma, dijital cihaz kullanımının çocuklarda yüz yüze etkileşimi azalttığını ve özellikle erken çocukluk döneminde sosyal izolasyona yol açtığını ortaya koymuştur. Nitel araştırma yöntemiyle, amaçlı örnekleme yoluyla seçilen 23 katılımcıyla yarı yapılandırılmış görüşmeler yapılmış ve veriler içerik analiziyle değerlendirilmiştir. Bulgular, ailelerin akıllı telefonları çocuklarına verme konusundaki tutumlarının sosyal gelişim üzerinde kritik bir etkisi olduğunu göstermektedir. Araştırma, AVM gibi kamusal alanların çocukların sosyal etkileşimlerini destekleyecek şekilde tasarlanması gerektiğini vurgulayarak hem aileler hem de tasarımcılar için önemli öneriler sunmaktadır. Araştırma bulguları, ebeveynlerin AVM ziyaretleri sırasında çocuklarını dijital cihazlarla oyalama eğilimlerinin çocukların sosyal etkileşimlerini sınırladığını ve özellikle erken çocukluk döneminde belirgin bir izolasyon etkisine yol açtığını ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sosyotelizm, Dijital Teknoloji, Çocuklu Aileler, Akıllı Telefon Kullanımı, Alışveriş Merkezi (AVM).

²³ Öğr. Gör., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Bolvadin MYO, ORCID: 0000-0002-6372-4474, cakirer@aku.edu.tr

A Qualitative Study on Families with Children Exposing Their Children to Phubbing in a Shopping Mall Environment: “Don’t Be Naughty, Look at the Screen”

Abstract

Today, preschool children in particular are heavily exposed to smartphones, yet very few studies have been conducted on this important issue. This research examines the impact of parents' tendency to distract their children with digital devices in shopping malls (shopping malls) on children's social interaction and development. The study, conducted within the framework of the concept of phubbing, revealed that digital device use reduces face-to-face interaction in children and leads to social isolation, particularly in early childhood. Semi-structured interviews were conducted with 23 participants selected through a purposive sampling method using qualitative research methods, and the data were analyzed through content analysis. The findings demonstrate that parents' attitudes toward giving their children smartphones have a critical impact on social development. The research emphasizes that public spaces like shopping malls should be designed to support children's social interactions, offering important recommendations for both families and designers. The research findings reveal that parents' tendency to distract their children with digital devices during shopping mall visits limits children's social interactions and leads to a significant isolating effect, particularly in early childhood.

Keywords: Phubbing, Digital Technology, Families with Children, Smartphone Use, Shopping Mall.

1. GİRİŞ

Dijital teknolojilerin hızla gelişmesi ve gündelik yaşamın her alanına nüfuz etmesi, bireylerin sosyal davranış kalıplarında köklü değişimlere yol açmıştır. Bu değişim, yalnızca bireylerin özel yaşamlarını değil, aynı zamanda toplumsal alanlardaki etkileşim biçimlerini de dönüştürmektedir (Hart, Frejd,2013). Özellikle alışveriş merkezleri (AVM) gibi kamusal mekânlar, dijital cihazların yoğun biçimde kullanıldığı alanlar haline gelmiştir. AVM’ler, hem bir tüketim mekanı hem de sosyalleşme alanı olarak ailelerin sıklıkla tercih ettiği yerlerdendir (Pettersen, vd., 2024). Ancak bu alanlarda dijital cihazların kontrolsüz kullanımı, özellikle çocuklu aileler açısından çeşitli sosyo-psikolojik sorunları beraberinde getirebilmektedir (Alpuğan, 2024).

Bu bağlamda diqqət çəkən olgulardan biri, çocukların alışveriş sürecinde dijital cihazlarla meşgul edilerek uzun süre yalnız bırakılmasıdır. Ebeveynlerin alışveriş sırasında çocuklarını oyalamak amacıyla tablet, akıllı telefon gibi araçlara yönlendirmeleri, çocukların sosyal etkileşimden uzaklaşmalarına ve dijital ortamlarda yalnızlaşmalarına neden olabilmektedir (Toh vd., 2019). Literatürde bu durum, sosyotelizm kavramı ile açıklanmaktadır. Sosyotelizm, bireylerin yüz yüze sosyal etkileşimlerden uzaklaşıp dijital teknolojiler aracılığıyla yalnızlaşma sürecidir. Bu kavram, dijital çağda özellikle çocuklar açısından oldukça kritik bir anlam taşımaktadır; zira erken yaşta edinilen sosyal beceriler, bireyin ileriki yaşantısında sağlıklı iletişim kurabilmesinin temelini oluşturur (Kozinets, 2015).

Çocukların sosyal gelişiminde yüz yüze etkileşimlerin rolü yadsınamazken, AVM ortamlarında dijital uyaranların fazlalığı ve ebeveynlerin dijital medya kullanımı, çocukların gerçek dünya ile kurdukları ilişkileri zayıflatabilmektedir (Pettersen, vd., 2024; Alpuğan, 2024). Dolayısıyla AVM gibi kamusal mekânlardaki dijital yönelimlerin, çocukların sosyal gelişimi üzerindeki etkilerinin incelenmesi, günümüzün önemli toplumsal sorunlarından birine ışık tutmaktadır (Hart, Frejd, 2013). Bu çalışmanın temel amacı, alışveriş merkezlerinde ebeveynler tarafından dijital medya kullanımına maruz bırakılan çocukların sosyotelizm deneyimleri üzerindeki etkileri, ebeveynlerin gözlemleri ve deneyimleri bağlamında sistematik bir şekilde incelemektir. Bu kapsamda, çocukların dijital cihazlarla etkileşim kurdukları süre, bu süreçte ebeveyn gözetimi ve yüz yüze iletişim düzeyi gibi değişkenler analiz edilecek; farklı yaş dönemlerine göre bu etkilerin nasıl farklılaştığı ortaya konulacaktır. Araştırma bulgularının, hem ebeveyn tutumları hem de kamusal alanlardaki çocuklarının dijital medya kullanımı konusunda toplumsal farkındalık oluşturmaya beklenmektedir. Bu bağlamda araştırma, AVM ortamında ebeveynleri tarafından dijital medya kullanımına maruz kalma farklı yaş gruplarındaki çocukların biçimlerini ve bu durumun sosyal etkileşim düzeylerine olan yansımalarını ortaya koymayı hedeflemiştir.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Son on yılda, genel nüfusun kullanımına sunulan dijital teknolojilerin türlerinde önemli değişiklikler yaşanmış, özellikle evde mobil cihazların kullanımında belirgin bir artış gözlemlenmiştir. Akıllı telefon kullanımının giderek yaygınlaşması ve daha fazla insanın bu cihazlara bağımlı hale gelmesiyle birlikte, mobil telefonlara dayalı web tabanlı platformlar ve çevrim içi hizmetlerin, bağımlılıkla ilişkili düzenleyici yaptırımlardan kaçınmak ve gerekli refah standartlarını karşılamak amacıyla hızlı ve etkili çözümler geliştirmeleri gerekmektedir (Guazzini, vd., 2019).

Başkalarını görmezden gelip akıllı telefonlarıyla ilgilenme eylemi olarak tanımlanan telefon bağımlılığı, günümüzün dijital çağında giderek daha önemli hale gelmekte ve önemli sosyal ve psikolojik zorluklar ortaya koymaktadır. "Telefon" ve "küçümseme" kelimelerinin birleştirilmesinden türetilen ve sosyal bir ortamda birini görmezden gelip bunun yerine akıllı telefonuna odaklanma eylemini ifade eden "phubbing" olgusudur. Türkçe karşılığı sosyotelizmdir. Sosyotelizm, yeni bir bağımlılık türü olarak tanımlanabilir; ancak, telefonu kontrol etme ve konuşmacıyı görmezden gelme davranışı, sanal sosyal ortamların artan erişilebilirliğiyle de bağlantılı olabilir. Bilimsel literatürde phubbing, yeni bir bağımlılık türü olarak kabul edilmektedir; bireylerin stresli durumlar ya da olumsuz düşünce ve duygulardan geçici olarak kaçmak ve bunlardan kaçınmak amacıyla sergiledikleri kompulsif bir davranış olarak tanımlanmaktadır (Davey vd., 2018).

Akıllı telefonlar, bireylere sosyal ağlarına kesintisiz erişim olanağı sunarak sosyal yaşam üzerinde olumlu etkiler yaratırken aynı zamanda çeşitli ilişkisel sorunların da ortaya çıkmasına zemin hazırlamaktadır. Özellikle kullanıcıların çevrim içi etkileşimlere yoğunlaşması, yüz yüze iletişime katılımı azaltarak yakın ilişkilerin niteliğinin düşmesine neden olabilmektedir. Bu doğrultuda literatürde "sosyotelizm" olarak tanımlanan yeni bir kavram ortaya çıkmıştır. Sosyotelizm, en genel anlamıyla bireylerin birlikte bulundukları kişileri ihmal ederek dikkatlerini telefonlarına yöneltmeleri olarak açıklanmaktadır (Roberts ve David, 2016).

Sosyotelizm kavramı ilk kez 2013 yılında kullanılmıştır. Bu kavrama ilişkin literatür, teknolojinin gelişmesiyle birlikte sürekli değişim göstermektedir. Bu nedenle, bilim insanlarının sosyotelizm üzerine yeni araştırma projelerine başlamadan önce kavramın gerçek doğasını tam olarak kavramaları büyük önem taşımaktadır (Al-Saggaf, 2022). Akıllı telefonların ve sosyal medyanın yükselişiyle birlikte bu durum günlük yaşamda giderek yaygınlaşmıştır. Sosyotelizm, bireyin bulunduğu sosyal ortamda karşısındaki kişiyle aktif iletişim kurmak yerine telefon kullanımına öncelik vermesi olarak tanımlanmaktadır. Yapılan araştırmalar, sosyotelizm davranışının insan ilişkilerinde duygusal kopukluk, çatışma ve benzeri olumsuz sonuçlara yol açabildiğini göstermektedir (Schneider, Hitzfeld, 2021).

Sosyotelizmin sonuçları arasında gergin ilişkiler, güvenin zedelenmesi, kıskançlık duyguları, kaygı ve hatta kurbanlar arasında depresyon yer almaktadır. Sosyotelizmin görece yeni bir kavram olması ve insan iletişimi ile ilişki biçimleri üzerindeki etkileri dikkate alındığında, bu alanda daha fazla araştırma yapılmasının gerekliliği ortaya çıkmaktadır (Thabassum, 2021). Bu nedenle ailelerin, çocuklarının medya kullanımını dikkatle denetlemesi ve sağlıklı alışkanlıklar kazandırması büyük önem taşımaktadır. Sosyotelizm akıllı

telefonların yapısından dolayı birçok bağımlılığın kesiştiği bir rahatsızlıktır (Davey vd 2018).

3. LİTERATÜR TARAMASI

Bağımlılık bireyin özdenetim mekanizmalarını yitirmesi sonucu belirli bir nesneye, davranışa veya olguya aşırı düzeyde bağımlı hale gelmesidir. Akıllı telefonlarda yer alan uygulamaların her biri potansiyel birer bağımlılık nesnesi olarak konumlanmaktadır (Chotpitayasunondh ve Douglas, 2016). Bağımlılık kavramı geçmişte daha çok madde kullanımını ifade ederken, günümüzde teknolojik gelişmelerle birlikte farklı bağımlılık türleri de ortaya çıkmıştır. Özellikle akıllı telefonların yaygınlaşması, teknoloji temelli bağımlılık davranışlarının artmasına yol açmıştır (Karadağ vd., 2015).

Yapılan araştırmalar, phubbing davranışının akıllı telefon bağımlılığı ile anlamlı ve pozitif yönde ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır (Chotpitayasunondh & Douglas, 2016; Karadağ vd., 2015).

Aşırı ekran süresi, özellikle okul çağındaki çocuklar arasında giderek artan bir halk sağlığı sorunu olarak ortaya çıkmıştır. Dijital ekranlara uzun süreli maruz kalmanın olumsuz davranışsal ve psikolojik sonuçlarla bağlantılı olduğu gösterilmiştir (Kariya, vd., 2025).

Dijital teknolojinin yaygınlaşması, çocuklar arasında ekran tabanlı aktivitelerde önemli bir artışa yol açmıştır. Akıllı telefonlar, tabletler, televizyonlar ve bilgisayarlar gibi cihazlar, küçük çocuklar için bile günlük yaşamın ayrılmaz bir parçası haline gelmiş ve birçok kişinin "ekran bağımlılığı" olarak adlandırdığı duruma katkıda bulunmuştur (Kariya, vd., 2025).

6 yaşın altındaki küçük çocukların beyinleri, gelişimlerinin en kritik aşamasındadır. Dijital ekranlara maruz kalma gibi uzun süreli çevresel maruziyetler, sinir gelişimini etkileyerek çeşitli sonuçlara yol açabilir. Günümüzde çocuklar, giderek daha küçük yaşlarda, hatta bazıları bebeklik döneminden itibaren ekranları yoğun bir şekilde kullanmaktadır. Nüfus araştırmaları, küçük çocukların günde 1 ila 2 saatten fazla ekran kullandığını göstermiştir (Hadi, 2022).

Araştırmalar, ekran süresi ile ekran bağımlılığı arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki olduğunu; ekran başında geçirilen sürenin artmasının bağımlılık riskini de artırabileceğini göstermektedir. Okul öncesi çocuklarda ekran maruziyetine ilişkin birçok çalışma bulunmasına rağmen, ekran bağımlılığı üzerine yapılan araştırmalar sınırlıdır (Li, vd., 2022).

Akıllı telefonlarda yer alan uygulamaların her biri potansiyel birer bağımlılık nesnesi olarak konumlanmaktadır (Chotpitayasunondh & Douglas, 2016).

İnternet bağımlılığı ile birlikte sosyal medya platformları her geçen gün daha yüksek oranlarda görülmeye başlamaktadır. (Davey vd., 2010).

4. ARAŞTIRMA YÖNTEMİ

Araştırmada nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Nitel araştırma, bir nüfusun geniş bir örneğinin yüzeysel bir tanımı yerine, belirli bir organizasyon veya olay hakkında derin bir anlayış elde etmeyi amaçlar (Yıldırım, Şimşek, 2013). Bir katılımcı grubu arasında bulunan yapı, düzen ve geniş kalıpların açık bir şekilde sunulmasını amaçlar. Ayrıca saha araştırması olarak da adlandırılır. Sosyal ortamlardaki insan grupları hakkında veri üretir. Nitel araştırmada araştırmacı, değişkenleri kontrol etmez veya katılımcılara önceden tanımlanmış kurallar dayatmaz. Bunun yerine, katılımcıların deneyimlerinden ve bakış açılarından anlamların kendiliğinden ortaya çıkmasına olanak tanır. Ortama uyum sağlayabildiği için daha esnekler. Kavramlar, veri toplama araçları ve veri toplama yöntemleri araştırma ilerledikçe ayarlanabilir. Nitel araştırma, birinci elden deneyim, doğru raporlama ve gerçek konuşmaların alıntıları yoluyla daha iyi bir anlayış elde etmeyi amaçlar. Katılımcıların çevrelerinden nasıl anlam çıkardıklarını ve anlamlarının davranışlarını nasıl etkilediğini anlamaya çalışır (Yıldırım, Şimşek, 2013).

Nitel araştırmaların, veri toplama yöntemi olarak en sık kullandığı yöntem görüşme diğer ismiyle mülakattır. Görüşme, biri soruları soran görüşmeci olmak üzere iki veya daha fazla kişiyi içerir. Bir konunun detaylı olarak incelendiği keşif amaçlı olarak katılımcı ile yüz yüze görüşmeye dayalı nitel bir araştırma tekniğidir (Sıgır, Varoğlu, 2018). Diğer nitel araştırma tekniklerinden en önemli farkı düşünce ve görüşten derinlemesine elde edebilmesine imkân vermesidir. Araştırmacı standart bir görüşme formunu izleyerek görüşmelerine önceden belirlenmiş soruları yüz yüze sorduğu görüşme türüdür. Görüşmeler genellikle pazar araştırmalarında, sosyal bilimlerde ve etnografik araştırmalarda kullanılır. Görüşmelerin üç türü vardır ve bunlar genellikle yapı düzeylerine göre farklılık gösterir. Yapılandırılmış görüşmelerde önceden belirlenmiş sorular, önceden belirlenmiş bir sırayla sorulur. Yapılandırılmamış görüşmeler daha serbest akışlıdır. Yarı yapılandırılmış görüşmeler bunların ikisinin arasındadır. Çalışmada yarı yapılandırılmış görüşme yöntemi kullanılmıştır. Yarı yapılandırılmış görüşmeyi yapan kişi sormak istediklerine dair genel bir plana sahip olsa da, soruların belirli bir ifade veya sırayı takip etmesi gerekmez. Yarı yapılandırılmış görüşmeler genellikle açık uçludur, esnekliğe izin verir, ancak önceden belirlenmiş bir tematik çerçeveyi takip eder ve bir düzen duygusu verir (Yıldırım, Şimşek, 2013). Bu çalışma için Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Bilimsel Araştırma Önerisi Etik Değerlendirme Kurulunun 21.11.2025 tarih 37 sayılı kararı etik kurul onayı alınmıştır.

4.1. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Küçük çocuklarda aşırı ekran süresi, ekran bağımlılığı da dahil olmak üzere birçok zararlı sonuçla ilişkilidir. Araştırmalar, ergenler ve okul öncesi çocuklar arasında medya bağımlılığının endişe verici bir yaygınlığını göstermiştir. Ergenler arasında birkaç anket mevcutken, okul öncesi çocuklar için hiçbiri bulunmamaktadır (Abdul Hadi vd., 2022).

Küçük çocuklar kişisel sınırlamalar ve sosyal etkiler (örneğin, aile ve okul) nedeniyle internet bağımlılığına karşı savunmasız durumundadır (Theopilus vd., 2024).

Bu araştırma, alışveriş merkezlerinde çocuklarına akıllı telefon veren ebeveynlerin profilini ortaya koymayı, bu süreçte yaşadıkları olumlu ve olumsuz deneyimleri analiz etmeyi ve söz konusu davranışın altında yatan nedenleri araştırmayı amaçlamaktadır. Akıllı telefon ve tabletlerin dünya genelinde ve ülkemizde hızla yaygınlaşmasına rağmen, bu cihazların sosyal ortamlarda çocuklara verilmesine ilişkin çalışmaların sınırlı sayıda olduğu görülmektedir. Bu bağlamda araştırmanın, mevcut literatürdeki boşluğu doldurması ve alana önemli katkılar sağlaması beklenmektedir (Eynon, Helsper, 2015).

4.2. Araştırmanın Tasarımı

Araştırmanın evrenini, alışveriş merkezlerinde çocuklarına akıllı telefon veren ebeveynler oluşturmaktadır (Yıldırım & Şimşek, 2013). Nitel araştırmalarda elde edilen bulguların evrene genellemesi amaçlanmamaktadır. Ancak toplumun farklı alt katmanlardan oluştuğu göz önünde bulundurulduğunda, geleneksel nitel araştırma desenleri içerisinde bazı nicel araştırmalara özgü örnekleme tekniklerinin kullanılabileceği ifade edilmektedir. Nitel araştırmalarda çalışmanın gücü, nicel araştırmalarda olduğu gibi istatistiksel bir katsayı ile değil, araştırmanın amacı ile örneklemin bu amaca uygunluğu temelinde değerlendirilmektedir (Luborsky & Rubinstein, 1995).

Bu çalışmada katılımcılara ulaşmak için tesadüfi olmayan örnekleme yöntemlerinden yargısal örnekleme tekniği tercih edilmiştir. Bu yöntemde araştırmacı, çalışmanın amacına en uygun ve gerekli verileri sağlayabileceğine inandığı bireylerle görüşmeler gerçekleştirmektedir. Nitel araştırmalarda örneklem büyüklüğü ile ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Bazı araştırmacılar (Leech, Onwuegbuzie, 2009). 15–20 katılımcının yeterli olduğunu savunurken, bazıları (De Ruyter, 1998) bu sayının 15–40 arasında olması gerektiğini belirtmektedir. Yıldırım ve Şimşek (2013) de ifade ettiği üzere, nitel araştırmalarda örneklem sayısı araştırmanın başında kesin olarak

belirlenmemektedir. Nicel araştırmalarda örneklem büyüklüğü güç analizi ve etki büyüklüğü hesaplamaları doğrultusunda belirlenirken, nitel araştırmalarda veri toplama süreci, yanıtların tekrarlanmaya başladığı noktada sonlandırılmaktadır. Bu doğrultuda, çalışmada yarı yapılandırılmış mülakat yöntemiyle toplam 23 katılımcıya ulaşılmıştır. Görüşmeler 1-5 Aralık 2025 tarihleri arasında yapılmıştır. Katılımcıların tamamının, çocuklarına sosyal ortamlarda aktif olarak akıllı telefon veren ebeveynler olmasına özen gösterilmiştir. Asıl veri toplama sürecine geçilmeden önce, görüşme formunun anlaşılabilirliğini değerlendirmek amacıyla 12 katılımcı ile ön deneme yapılmıştır.

Araştırmanın amacı ve ilgili literatür doğrultusunda, çalışmada temel sorular belirlenmiş ve bu sorulara yanıt aranmıştır. Görüşme formunda, literatür incelemesi sonucunda geliştirilmiş 8 soru yer almaktadır. Araştırmada katılımcılara alışveriş merkezlerinde çocuklarına telefon vermeye nasıl karar verdikleri sorulmuştur. Ayrıca, tüketicilere çocuklarına akıllı telefon vermenin avantaj ve dezavantajları sorulmuştur. Alışveriş süresince çocuklarına akıllı telefon veren bir örnekleme sahip olunan araştırmada, telefon verme sıklığına ilişkin bir soru da mülakat formuna eklenmiştir. Katılımcılar hakkında bilgi toplamak amacıyla demografik veri anketi uygulanmış; yaş, cinsiyet ve meslek ile ilgili 6 demografik soru formda yer almıştır. Ön test sonucunda, katılımcıların gelir ile ilgili demografik soruyu net yanıtlayamaması nedeniyle, bu soru görüşme formuna dâhil edilmemiştir. Görüşme formunun sonunda, katılımcılara eklemek istedikleri başka bir konu olup olmadığına dair açık uçlu bir soru da sorulmuştur. Çalışmada kullanılan mülakat formuna Tablo 1’de yer verilmiştir.

Tablo 1. Yarı Yapılandırılmış Görüşme Formu

Demografik Sorular
1. Yaşınız?
2. Cinsiyetiniz?
3. Mesleğiniz?
4. Çocuğunuzun Yaşı?
5. Akıllı telefon kullanma sıklığınız nedir?
Açık Uçlu Sorular
1. Çocuğunuza akıllı telefon verme sebepleriniz nelerdir?
2. Çocuğunuza akıllı telefon vermenin avantajları nelerdir?
3. Çocuğunuza akıllı telefon vermenin dezavantajları nelerdir?
4. Akıllı telefon kullanma sıklığınız nedir?
5. Çocuğunuza akıllı telefon verme sıklığınız nedir?
6. Çocuğunuza akıllı telefon verme alışveriş deneyiminizi nasıl etkiliyor?
7. Çocuklara akıllı telefonu vermenin zararlı olmasına rağmen neden bu şekilde davranıyorsunuz?
8. Eklemek/söylemek istediğiniz bir konu varsa yazabilirsiniz.

Bu araştırmada nitel yaklaşım benimsenmiş olup, veriler yarı yapılandırılmış görüşmeler aracılığıyla toplanmış ve elde edilen veriler tematik analiz yöntemiyle, içerik analizi yaklaşımı doğrultusunda kategorilere ayrılarak kodlanmış ve bulgular çalışmanın konusu bağlamında yorumlanmıştır (Başfıncı, 2008).

Araştırma deseni ise amaca bağlı olarak fenomenolojik çalışma olarak belirlenmiştir. Fenomenoloji, nitel araştırma yöntemleri arasında özellikle insan deneyimlerini derinlemesine anlamak için kullanılan bir yaklaşımdır. Fenomenoloji, insanların bir olayı, durumu veya deneyimi nasıl yaşadığını ve nasıl anlamlandırdığını keşfetmeye çalışır. İnsanlar, başkalarının deneyimlerinden ders çıkarabilen az sayıdaki canlıdan biridir (Neubauer, vd.,2019). Yani fenomenoloji nesnel gerçeklerden çok bireylerin öznel deneyimlerine önem verir. Katılımcıların hislerini, düşüncelerini, algılarını ve yaşadıkları süreçleri anlamak için genellikle yarı yapılandırılmış görüşmeler veya derinlemesine mülakatlar kullanılarak deneyimlerin özünü ve anlamını ortaya çıkarmayı amaçlar (Van Manen, 2017).

4.3. Katılımcıların Demografik Özellikleri

Bu bölümde, yapılan mülakatlara katılanlara ilişkin demografik bilgiler özet bir tablo hâlinde sunulmaktadır. Olgü bilim araştırmalarında veri kaynakları, araştırılan olguyu deneyimleyen ve bu olguyu yansıtabilecek bireyler veya gruplardan oluşmaktadır (Yıldırım vd., 2016). Bu nedenle, çalışmada yer alan katılımcıların yaş, cinsiyet, eğitim düzeyi, meslek ve benzeri demografik özellikleri, elde edilen bulguların bağlamını anlamak ve yorumlamak açısından önem taşımaktadır.

Araştırma grubunu Antalya merkezde yer alan Marka Antalya, Erasta, Teracity ve Agora alışveriş merkezlerinde yapılmıştır. Araştırmaya katılan katılımcılara ait kişisel bilgiler Tablo 2’de, alıcılara ait kişisel bilgiler Tablo 2’de sunulmuştur.

Tablo 2. Ebeveynlere Ait Bilgiler

Katılımcılar	Cinsiyeti	Yaşı	Meslekler	Çocuğun Yaşı	Akıllı telefon kullanma sıklığı (Saat)	Çocuğa akıllı telefon verme sıklığı (Saat)
K1	Kadın	38	Ev Hanımı	5 yaş	5,5	2,5
K2	Kadın	35	Üretim Elemanı	6 yaş	4	3
K3	Kadın	40	Ev Hanımı	5 yaş	3	3,5
K4	Kadın	40	Ev Hanımı	5 yaş	4	5
K5	Kadın	27	Ev Hanımı	8 Yaş	3	5
K6	Erkek	28	Bilgisayar Mühendisi	4 Yaş	8	4
K7	Erkek	43	Öğretmen	7 Yaş	4	2,5
K8	Kadın	29	Ev Hanımı	3 Yaş	4	30 Dakika
K9	Kadın	26	Avukat	5 Yaş	3,5	3,5
K10	Kadın	37	Temizlik Elemanı	4 Yaş	2	2
K11	Kadın	38	Temizlik Elemanı	8 Yaş	4	6
K12	Kadın	28	Ev Hanımı	3 Yaş	5	2
K13	Kadın	23	Ev Hanımı	1 Yaş	2	2
K14	Kadın	29	Jandarma	2 Yaş	3	5
K15	Kadın	27	Hemşire	4 Yaş	3,5	2
K16	Kadın	43	Ev Hanımı	7 Yaş	1	6
K17	Erkek	33	Muhasebeci	6 Yaş	4	6,5
K18	Erkek	35	Galerici	5 Yaş	9	3
K19	Erkek	36	Lojistik Müdürü	2 Yaş	8	2
K20	Kadın	25	Güzellik Uzmanı	5 Yaş	5	7
K21	Kadın	34	Estetisyen	7 Yaş	4	7
K22	Erkek	30	DJ-Çiçekçi	10 Yaş	6	8
K23	Kadın	29	Emlakçı	2 Yaş	6	1

5. ARAŞTIRMANIN BULGULARI

Çalışmanın soruları bağlamında alan yazın taranarak akıllı telefonların çocuklara ebeveynleri tarafından verilmesi boyutlarından temalar oluşturulmuş olup bu temalar üzerinden kategori oluşturulmuştur. Çalışmada, ebeveynlerin çocuklara akıllı telefon vermesi bağlamında literatür taranarak temalar ve kategoriler oluşturulmuştur. Ebeveynlerin motivasyonları, eğitim, eğlence, iletişim ve sosyal uyum gibi nedenlerle telefon vermelerini kapsamaktadır. Ebeveyn denetimi ve kurallar teması, ekran süresi sınırlamaları, uygulama filtreleme ve kullanım kurallarını içermektedir. Çocuğun yaşı ve gelişimsel faktörler, telefon verme

kararının yaş və olgunluk düzeyine göre şekillendiğini göstermektedir. Sosyal ve psikolojik etkiler teması, telefon kullanımının çocuğun sosyal becerileri, dikkat ve psikolojik durumu üzerindeki etkilerini ele almaktadır. Son olarak, teknolojik yeterlilik ve dijital okuryazarlık, çocuğun temel uygulamaları kullanabilme, güvenli internet kullanımı ve dijital içerik oluşturma becerilerini içeren bir kategori olarak belirlenmiştir. Bu bağlamda kategorilere verilen cevaplardan oluşan kodların detayları aşağıda tartışılacaktır.

5.1. Anne ve Babaların Çocuklarına Akıllı Telefon Vermelerinin Temel Nedeni

Katılımcılara yöneltilen çocuklara alışveriş ortamında telefon verilmesinin temel motivasyon kaynağının ebeveynler için konforlu bir alışveriş deneyiminin yaşanması cevabını vermişlerdir. Akıllı telefonların çocukların hayatlarını derin ve beklenmedik şekillerde yeniden şekillendirmelerinden dolayı şikâyetlerde bulunmuşlardır. Katılımcıların çoğu çocuklarının alışveriş sırasında sessiz kalması ve etrafa zarar vermemesi için telefon verdiklerini belirtmiştir. Birçok ebeveyn, çocuğun eğitici içeriklere ulaşması için verdiğini belirtmiştir. Ebeveynler, dinlenme ya da alışveriş yapma gibi ihtiyaçlarını karşılamak için telefonu verdiklerini söylemiştir. Bu doğrultuda katılımcıların vermiş olduğu cevapların bazıları aşağıdaki gibidir.

Çocuklara akıllı telefon verme nedeni teması altında, konfor, güvenlik ve ekran uyumu olmak üzere üç kategori belirlenmiştir.

- Konfor kategorisi altında toplanan kodlar incelendiğinde aşağıdaki bulgular elde edilmiştir;

“Akıllı durması için veriyorum.” (K2)

“Başımdan salmak için, kendisi öğrenmesi için”.(K6)

“Beni rahat bırakması, bunaltmaması için”. (K10)

“Ağlamasını durdurmak için”. (K12)

“Küçük olduğu için vermiyorum sadece müzik ve video için veriyorum”. (K13)

“İşteyken yoruluyorum evde dinlenmek için veriyorum”. (K14)

“Rahat durması ve zihin gelişimi”. (K15)

“Kendi halinde vakit geçirmesi için veriyorum”. (K18)

“Ben eğitim alırken buna alıştı ve şimdi vermeyince ağlıyor, sinirleniyor”. (K20)

- Güvenlik kategorisi altında toplanan kodlar incelendiğinde aşağıdaki bulgular elde edilmiştir;

“İşe gittiğimde ona kolayca ulaşmak ve etrafa, kendine zarar vermemesi için”. (K11)

“Eşimde bende çalıştığı için onlara ulaşmada kullanıyoruz”. (K17)

- Akran uyumu kategorisi altında toplanan kodlar incelendiğinde aşağıdaki bulgular elde edilmiştir;

“Arkadaş çevresinde herkesin telefonu olduğu için ve günümüzde yaygın olduğu için”. (K22)

5.2. Anne ve Babaların Çocuklarına Akıllı Telefon Vermelerindeki Algılanan Avantajlar

Katılımcılar, çocuklarına akıllı telefon vermelerindeki algılanan avantajları, eğitimsel ve bilişsel gelişim ile ilgili olarak ifade etmişlerdir. Eğitim ve bilişsel gelişim kapsamında, çocukların teknolojiden, bilimden ve güncel olaylardan bilgi edindiği, videolar ve eğitici oyunlar aracılığıyla kelime, konuşma ve zihin gelişimlerinin desteklendiği görülmüştür. Katılımcılar, çocukların eğitici içeriklerle öğrenerek bilinçli ve donanımlı hale geldiğini vurgulamışlardır. Bunun yanı sıra, sosyal ve duygusal avantajlar da öne çıkmaktadır. Katılımcılar, çocukların akıllı telefon sayesinde kendi başlarına vakit geçirebildiklerini, sakin kaldıklarını ve bağımsız oyunlar üretebildiklerini belirtmişlerdir. Ayrıca, çocukların akıllı telefonla ilgilenerek aileyi meşgul etmeden kendi hallerinde zaman geçirebildikleri, uslu ve akıllı davranışlar sergiledikleri ifade edilmiştir.

Bu doğrultuda katılımcıların çocuklara akıllı telefon vermedeki algılanan avantajlar teması eğitsel ve bilişsel gelişimi ve sakin kalma ve kendi başına eğlenme olmak üzere iki kategori belirlenmiştir.

- Çocukların eğitsel ve bilişsel gelişimi kategorisi altında toplanan kodlar incelendiğinde aşağıdaki bulgular elde edilmiştir;

“Teknolojiden, bilimden ve çoğu güncel olayları öğrenerek daha hızlı öğrenmesi, bilinçli olması.” (K4)

“Eğitime katkısı oluyor ve videolardan bir şeyler öğreniyor. (K7)

“Eğitici oyunlarla zihin gelişimi.” (K9)

“Videolar ile taklit edip kelime öğrenmesi diyebilirim.” (K10)

“Konuşma yetisini destekliyor.” (K12)

“Eğitici videolar, oyunlarla vakit geçiriyor, yabancı şarkıları ezberliyor.” (K20)

- Çocukların sakın kalma ve kendi başına eğlenme kategorisi altında toplanan kodlar incelendiğinde aşağıdaki bulgular elde edilmiştir;

“Sadece uyurken ninni tarzı müzikler açıyorum.” (K8)

“Kendi halinde eğlenecek bir şeyler bulabilmesi.” (K14)

“Beni uğraştırmıyor, akıllı duruyor.” (K16)

“Uslu durması, internetten bilgi alarak kendini geliştirmesi.” (K18)

“Biz kendi işimizle meşgulken bize sorun yaratmıyor, kendi halinde takılıyor. Kendince oyunlar üretiyor.” (K19)

5.3. Anne ve Babaların Çocuklarına Akıllı Telefon vermelerindeki Algılanan Dezavantajlar

Katılımcılara yöneltilen çocuklara akıllı telefon verilmesindeki algılanan dezavantajlar: eğitimsel ekran bağımlılığı, sosyal etkileşimden kopma, zararlı içeriklere maruz kalma ve odaklanma problemleri çıkmıştır. Katılımcıların çocuklara akıllı telefon vermedeki algılanan dezavantajlar teması ekran bağımlılığı ve zaman yönetimi problemleri ve çocuğun sosyal ilişkilerini, derslerini ve odaklanmasını olumsuz etkilemesi olmak üzere iki kategori belirlenmiştir. Bu doğrultuda katılımcıların vermiş olduğu cevapların bazıları aşağıdaki gibidir.

- Çocukların ekran bağımlılığı ve zaman yönetimi problemleri kategorisi altında toplanan kodlar incelendiğinde aşağıdaki bulgular elde edilmiştir;

“Çok fazla video izlemesi, buna bağımlı olması.” (K1)

“Bağımlı olması, her türlü kötü içeriğe erişmesi.” (K4)

“Sosyal medyaya ulaşması, kötü içerikler ve bağımlılık (K6)

“Gereksiz oyun ve videolarda vakit geçirmesi.” (K7)

“Göz sağlığı için çok zararlı ve bağımlılık yapıyor.” (K9)

- Çocukların derslerini ve odaklanmasını olumsuz etkilemesi kategorisi altında toplanan kodlar incelendiğinde aşağıdaki bulgular elde edilmiştir;

“Dünya ile bağımlı koparıyor, odaklanma sorunu yaşıyor.” (K10)

“Odasından çıkmıyor, derslerini etkilemiyor, bilinçsiz kullanıyor, iletişim eksikliği var.” (K22)

“Derslerden geri kalma, şiddet içerikli videolardan etkilenmesi.” (K11)

“Gereksiz video ve oyunlar oynayarak kötü rol modelleri örnek alması.” (K18)

“Şiddet içeren videolardan etkileniyor ve bu arkadaşlarıyla arasında sorun oluşturuyor.” (K20)

“Ne yaptıklarını bilmemekle beraber sosyal medyayı bilinçsiz kullanmaları.” (K21)

5.4. Anne ve Babaların Çocuklarına Akıllı Telefon Vermelerinin Alışverişte Etkisi

Katılımcılara yöneltilen çocuklara akıllı telefon vermelerinin alışverişe etkisine kolaylık sağladığı sıklıkla belirtilmiştir. Ancak bazı katılımcılar çocuklara telefon verilmediğini, bunun yerine oyun alanlarının tercih edildiğini belirtmiştir. Katılımcıların çocuklara akıllı telefon vermelerinin alışverişte etkisi konusunda alışveriş rahatlığı ve telefon verilmemesi veya sınırlı etki olmak üzere iki kategori belirlenmiştir. Bu doğrultuda katılımcıların vermiş olduğu cevapların bazıları aşağıdaki gibidir.

- Akıllı telefonun çocuklara verilmesinin ebeveynler açısından alışverişe kolaylaştırması, rahat vakit geçirme sağlaması kategorisi altında toplanan kodlar incelendiğinde aşağıdaki bulgular elde edilmiştir;

“Çok iyi oluyor, benim için daha iyi alış-veriş yapabiliyorum.” (K1)

“Alışveriş sırasında rahat durması için veriyorum.” (K3)

“Kolaylık sağlıyor, rahatça vakit geçiriyorum.” (K11)

“Çocuğum telefona bakmazsa alışveriş yapamıyoruz.” (K22)

- Akıllı telefonun çocuklara telefon verilmemesi veya sınırlı etki kategorisi altında toplanan kodlar incelendiğinde aşağıdaki bulgular elde edilmiştir:

“Alışverişe çocuğumla beraber gitmiyoruz.” (K16)

“Etkilemiyor. Ya eşim yapıyor ya da online alış-veriş yapıyorum.” (K18)

“Telefonu vermemeye çalışıyorum ama çok ağlarsa insanlar rahatsız olmasın diye veriyorum. Beni ağlamadığı sürece etkilemiyor.” (K20)

5.5. Bilinçli Farkındalık ve Çelişki

Katılımcılara yönətilən çocuklara akıllı telefonu vermenin zararlı olmasına rağmen nədən bu şəkildə davranırsınız? Sorusuna katılımcılar, çocuklara akıllı telefon vermenin zararlı olduğunu farkında olduklarını bildirmişlər. Ancak teknolojinin çağın bir gerekliliği olduğu ve sosyal uyum açısından çocukların teknolojiye adapte olması gerektiği düşüncesiyle bu davranışı sürdürmektedirler. Bu bağlamda, ebeveynler telefon kullanımını çağın gerekleri, eğitim desteği ve sosyal ihtiyaçlar çerçevesinde değerlendirmektedirler. Bunun yanı sıra, katılımcılar telefonun çocuğu oyalaması, sakinleştirmesi ve ebeveynin günlük işlerini rahatça yürütebilmesi açısından da önemli olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca bazı katılımcılar, telefon kullanımını sınırlı ve kontrollü tutarak zararın minimal düzeyde olduğunu düşünmekte ve çocuğun yaşına uygun şekilde kullanım sağlamaktadır. Katılımcıların çocuklara telefon vermenin zararlı olduğunu bilmesine rağmen, akıllı telefon vermesi konusunda teknoloji çağı ve sosyal gereklilik, ebeveyn kolaylığı zararın sınırlı ve kontrollü olduğu algısı olmak üzere üç kategori belirlenmiştir.

- Akıllı telefonun çocuklara verilmesinin teknoloji çağı ve sosyal gereklilik olarak nitelendirilmiştir. Katılımcıların, çocuklara telefon vermenin zararlı olduğunu bilmesine rağmen, çağın gerekliliği ve sosyal uyum nedeniyle bu davranışı sürdürmeleri kategorisi altında toplanan kodlar incelendiğinde aşağıdaki bulgular elde edilmiştir;

“Biliyorum fakat çağımız teknoloji çağı.” (K1)

“Teknoloji çağı maalesef vermeyince ağlıyor.” (K5)

“Teknolojiye adapte olsun diye.” (K6)

“Çağa ayak uydurmak ve sakin kalması için.” (K12)

“Çağa ayak uydurmak ve mecburiyet.” (K15)

“Günümüzde artık bir ihtiyaçtır.” (K21)

“Günümüz çağı, herkeste telefon var ve her teknolojik ürün hemen hemen telefon yerine kullanılıyor. Eğitimine destek olsun diye verdik, onun dışında her yerde kullanılıyor.” (K22)

- Akıllı telefonun çocuklara verilmesinin çocuğun rahatlığı ve ebeveyn kolaylığı olarak nitelendirilmiştir. Telefonun çocuğu oyalaması, sakinleştirmesi ve ebeveynin işlerini rahat yapabilmesi için verilmesi kategorisi altında toplanan kodlar incelendiğinde aşağıdaki bulgular elde edilmiştir;

“Durması için veriyorum, zararlı olduğunun bilincindeyim fakat istiyor.” (K2)

“Çünkü telefonda vakit geçirmek istiyorlar.” (K3)

“Çünkü telefon bağımlısı, vermemek bir yandan kötü etkileyebilir.” (K4)

“Canı sıkılmasın diye veriyorum.” (K9)

“Genelde rahat durması ve bizi de rahat bırakması için mecburen veriyorum.” (K10)

“Oyalanması, rahat durması için ben işlerimi hallederken.” (K13)

“Benim rahatlığım daha önemli ve zaten beni dinlemiyor.” (K16)

“Zararlı fakat kendi kendisine vakit geçirmesi ve beni meşgul etmemesi için.” (K18)

“Çünkü hayat şartları bizi de onu da buna itiyor.” (K19)

- Akıllı telefonun çocuklara verilmesinin bazı anne ve babalarda zararın sınırlı ve kontrollü olduğu algısı vardır. Katılımcılar, telefon kullanımının zararlı olabileceğini kabul etmekle birlikte, kullanım süresini sınırlayarak veya kontrollü vererek zararın minimal olduğunu düşünmektedir. Telefonun zararın sınırlı ve kontrollü olduğu algısı kategorisi altında toplanan kodlar incelendiğinde aşağıdaki bulgular elde edilmiştir:

“Zaten yaşı da küçük olduğu için uygun bulmuyorum.” (K8)

“Çok kullandırmıyoruz, zaten makul bir zararı yok.” (K23)

6. SONUÇ

Elde edilen veriler, AVM ortamında ebeveynlerin dijital cihazlara yönelmesinin çocukların sosyal etkileşimden uzaklaşmasına ve Sosyotelizme maruz kalmasına yol açtığını ortaya koymaktadır. Özellikle 0-6 yaş grubundaki çocuklarda, ebeveynlerin ilgisizliği net biçimde sosyal izolasyon tepkileri yaratmaktadır.

AVM'nin dijital teşvik unsurlarının ebeveynlerin cihaz kullanımını kolaylaştırması, çocukların yalnız kalma sürelerini uzatmaktadır. Bu, çocukların gelişimsel ihtiyaçları göz önünde bulundurulduğunda önemli bir risk olarak değerlendirilebilir. Ayrıca yaşa bağlı olarak çocukların farklı Sosyotelizm tepkileri göstermesi, bu konuda yaşa özel müdahalelerin gerekliliğini ortaya koymaktadır. Araştırmanın sınırlılığı, örneklemin dar kapsamlı olması ve coğrafi sınırlılıkla ilişkilidir. Daha geniş örneklem ve farklı kültürel ortamlarda yapılacak araştırmalar, Sosyotelizmin dinamiklerini daha iyi ortaya koyabilir.

Bu çalışma, alışveriş merkezlerinde çocuklarına akıllı telefon veren ebeveynlerin davranışlarını, motivasyonlarını ve bu tercihlerinin çocukların sosyal gelişimi üzerindeki etkilerini anlamaya yönelik nitel bir araştırma olarak gerçekleştirilmiştir. Araştırma bulguları, dijital medya araçlarının ebeveynler için yalnızca bir eğlence veya eğitim aracı değil, aynı zamanda çocukları geçici olarak meşgul etme ve günlük yaşam pratiklerini kolaylaştırma aracı olarak da görüldüğünü ortaya koymaktadır.

Katılımcıların çoğunluğunu kadınların oluşturması, ülkemizde çocuk bakımının halen büyük ölçüde annelerin sorumluluğunda olduğunu ve kadınların alışveriş sürecinde çocuklarını oyalamak için dijital çözümleri daha sık tercih ettiğini göstermektedir. Bu bağlamda, kadınların alışveriş sürecinde “konforlu” bir deneyim elde etme isteği, çocuklara akıllı telefon verilmesini motive eden temel unsurlardan biri olarak öne çıkmaktadır.

Araştırmanın bir diğer önemli bulgusu, ebeveynlerin büyük çoğunluğunun çocuklarına akıllı telefon vermenin zararlarının farkında olmalarına rağmen bu uygulamayı sürdürmeleridir. Bu durum, ebeveynlerin teknolojiyle ilişkisinde yaşadığı bilinçli çelişkiyi yansıtmaktadır. Telefon verme gerekçeleri arasında en sık dile getirilenler arasında çocuğun “rahat durması”, “ağlamaması”, “eğitici içeriklere ulaşması” ve “teknolojiye ayak uydurması” gibi nedenler yer almaktadır. Ayrıca AVM gibi kamusal alanların yapısal özelliklerinin de bu süreci pekiştirdiği anlaşılmaktadır. Bu durum, çocukların sosyal etkileşim yerine bireysel ekran temelli etkileşimlere yönelmesine, dolayısıyla “sosyotelizm” olarak tanımlanan dijital yalnızlaşma eğilimine katkı sunmaktadır.

Araştırma bulguları, çocukların dijital medya araçlarına özellikle alışveriş gibi gündelik yaşam etkinlikleri sırasında yoğun biçimde maruz bırakıldığını göstermektedir. Bu durum, çocukların sosyal, duygusal ve bilişsel gelişimlerini olumsuz yönde etkileyebilecek potansiyel riskler taşımaktadır. Bu bağlamda, çocuklara yönelik dijital medya kullanımına dair farkındalığın artırılması, ebeveynlere yönelik rehberlik programlarının yaygınlaştırılması ve alışveriş merkezlerinin çocuk dostu, sosyal etkileşimi teşvik eden fiziksel mekanlar olarak yeniden tasarlanması önerilmektedir. Bu çalışma, AVM ortamında dijital medya kullanımının aile dinamikleri ve çocuk gelişimi üzerindeki etkilerini anlamaya yönelik önemli bir katkı sunmakta ve konuya dair yapılacak ileri düzey araştırmalar için temel oluşturmaktadır.

Sonuç olarak, günümüzde dijital medya kullanımının kaçınılmaz bir gerçeklik olduğu göz önünde bulundurulduğunda, bu teknolojilerin çocukların sosyal gelişimlerine zarar vermeden, kontrollü ve bilinçli biçimde kullanılması için toplum, aile ve kurum bazlı kapsamlı çözümler geliştirilmelidir. Bu çalışma, AVM ortamında yaşanan Sosyotelizm olgusuna dikkat çekerek, çocukların ve

ailelerin dijital medya ile sağlıklı ilişkiler kurabilmesi için yol gösterici niteliktedir.

Her araştırmada olduğu gibi bu araştırmada da dikkate alınması gereken bazı sınırlılıklar vardır. Bu araştırma alışveriş merkezlerinde alışveriş yaparken çocuklarına akıllı telefon veren ebeveynler üzerinde yapılmıştır. Gelecekte yapılacak araştırmalar farklı alanlarda uygulama açısından çok daha geniş bir bakış açısına sahip olabilir. Bunun yanında bu araştırma Antalya’da bulunan bazı AVM’lerde yapılmıştır. Farklı şehirlerde ve ülkelerde yapılması ülkeler arası kültürel farklılıklardan ve ebevenliğin ülkeler arasında rollerin farklı açısından değerlendirme fırsatı ortaya koyabilir. Böylece anne ve babaların çocuklarına akıllı telefon verilir verilmemesi ülkeler arasında karşılaştırmalar yapabilmek imkânını ortaya koyabilir (Davis, 2023).

Bu araştırma sonuçlarından hareketle yapılacak ilk öneri, ekran bağımlılığı toplumun her kesiminde artmaktadır. Çocuklar anne babanın yanında da olsa alışveriş ortamında video oyunları oynayarak, akıllı telefonlarla zaman geçirip sosyal medyayı kullanıyor olsa da, kontrolsüzlüğün hâkim olduğu söylenebilir. Anne ve babanın ilgisizliği nedeniyle ekran bağımlılığı ciddi bir tehdit oluşturmaktadır. Aşırı ekran süresi bir çocuğun sağlığı ve sosyal gelişimi üzerinde önemli bir etkiye sahip olabilirken, aynı zamanda akranları ve aile üyeleriyle yüz yüze etkileşim fırsatlarını da sınırlandırabilir (Toh, vd.,2019).

Aslında, ekranların önünde önemli zaman geçiren çocuklar büyüdükçe sosyal ipuçlarını anlama, duyguları ifade etme ve anlamlı ilişkiler kurma konusunda zorluk çekebilirler. Aşırı ekran süresi bir çocuğun sağlığı ve sosyal gelişimi üzerinde önemli bir etkiye sahip olabilirken, aynı zamanda akranları ve aile üyeleriyle yüz yüze etkileşim fırsatlarını da sınırlandırabilir (Davis, 2023). Aslında, ekranların önünde önemli zaman geçiren çocuklar büyüdükçe sosyal ipuçlarını anlama, duyguları ifade etme ve anlamlı ilişkiler kurma konusunda zorluk çekebilirler.

Gelecekte bu konuda araştırma yapacak araştırmacılara, farklı örneklem grupları üzerinde nicel analizler gerçekleştirmeleri önerilebilir. Ayrıca, nicel yöntemler kullanılarak daha geniş veri setleri toplanması ve cinsiyet, yaş, gelir gibi demografik değişkenler doğrultusunda kurulan hipotezler aracılığıyla çocuklarına akıllı telefon veren ebeveynler arasındaki farklılıkların incelenmesi tavsiye edilmektedir.

KAYNAKÇA

- Alpuğan, Z. (2024). Navigating the digital landscape: a comprehensive review of digital media's impact on child development. *Niğantaşı Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(2), 572-592.
- Al-Saggaf, Y. (2022). *The psychology of phubbing*. Springer.
- Chotpitayasunondh, V., & Douglas, K. M. (2016). How “phubbing” becomes the norm: The antecedents and consequences of snubbing via smartphone. *Computers in human behavior*, 63, 9-18.
- Davey, S., Davey, A., Raghav, S. K., Singh, J. V., Singh, N., Blachnio, A., & Przepiórkaa, A. (2018). Predictors and consequences of “Phubbing” among adolescents and youth in India: An impact evaluation study. *Journal of Family and Community Medicine*, 25(1), 35-42.
- Davis, K. (2023). *Technology's Child: digital media's role in the ages and stages of growing up*. MIT Press.
- Eynon, R., & Helsper, E. (2015). Family dynamics and Internet use in Britain: What role do children play in adults' engagement with the Internet?. *Information, Communication & Society*, 18(2), 156-171.
- Guazzini, A., Duradoni, M., Capelli, A., & Meringolo, P. (2019). An explorative model to assess individuals' phubbing risk. *Future Internet*, 11(1), 21.
- Hart, A. D., & Frejd, S. H. (2013). *The digital invasion: how technology is shaping you and your relationships*. Baker Books.
- Karadağ, E., Tosuntaş, Ş. B., Erzen, E., Duru, P., Bostan, N., Şahin, B. M., ... & Babadağ, B. (2015). Determinants of phubbing, which is the sum of many virtual addictions: A structural equation model. *Journal of behavioral addictions*, 4(2), 60-74.
- Kariya, P. V., Doshi, R. N., & Jain, A. S. (2025). Screen Time Addiction and Its Association with Behavioral Problems among School-Aged Children: A Cross-Sectional Study. *Journal of Contemporary Clinical Practice*, 11, 90-94.
- Leech, N. L., & Onwuegbuzie, A. J. (2009). A typology of mixed methods research designs. *Quality & quantity*, 43(2), 265-275.
- Li, H., Luo, W., & He, H. (2022). Association of parental screen addiction with young children's screen addiction: A chain-mediating model. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19(19), 12788.

- Van Manen, M. (2017). But is it phenomenology?, *Qualitative health research*, 27(6), 775-779.
- Neubauer, B. E., Witkop, C. T., & Varpio, L. (2019). How phenomenology can help us learn from the experiences of others. *Perspectives on medical education*, 8(2), 90-97.
- Pettersen, G. R., Nordbø, E. C., Skipstein, A., Ihlebæk, C. (2024). Shopping centres as third places: Sociodemographic differences in use of shopping centres and non-shopping motivations for visits. *Cities*, 153, 105268.
- Roberts, J. A., David, M. E. (2016). My life has become a major distraction from my cell phone: Partner phubbing and relationship satisfaction among romantic partners. *Computers in human behavior*, 54, 134-141.
- Schneider, F. M., Hitzfeld, S. (2021). I ought to put down that phone but I phub nevertheless: Examining the predictors of phubbing behavior. *Social Science Computer Review*, 39(6), 1075-1088.
- Sığrı, Ü., & Varoğlu, A. K. (2018). *Müzakere*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Thabassum, L. (2021). Phubbing: A literature review of the technological invasion that has changed lives for the last decade. *Psychology Research on Education and Social Sciences*, 2(1), 11-18.
- Toh, S. H., Howie, E. K., Coenen, P., & Straker, L. M. (2019). “From the moment I wake up I will use it... every day, very hour”: A qualitative study on the patterns of adolescents’ mobile touch screen device use from adolescent and parent perspectives. *BMC pediatrics*, 19(1), 30.
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2013). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (9. Baskı), Seçkin Yayıncılık, Ankara.

Turizm Sektöründe Niş Pazarlama Yaklaşımı ve Afyonkarahisar’da Uygulanabilirliğine Yönelik Bir Değerlendirme

Mehmet Akif ÇAKIRER²⁴

Mustafa SANDIKÇI²⁵

Özet

Turizm sektörü Türkiye’nin uluslararası ticarete rekabet avantajının en yüksek olduğu sektörlerin arasında yer alan ve çok geniş bir ekonomik faaliyet alanına katkıda bulunan, ülke ekonomisi için çok önemli bir sektördür. Dünya turizm piyasasında geçmiş yıllara göre yükselerek 56 milyon turist ve 54 milyar Amerikan doları gibi bir hacme ulaşmıştır. Fakat Türk turizm sektörü potansiyelin neredeyse tamamına yakını kitle turizmi ile gerçekleştirmektedir. Son yıllarda her alanda yaşanan ekonomik, kültürel, siyasi ve demografik değişimler kuskusuz turizm sektöründe de derinden etkilemektedir. Türk turizm sektörü bilinen ve uygulanan; kitle turizmi, paket tatiller, deniz, kum, güneş turizmi gibi uygulamaların yanı sıra alternatiflere yönelme zorunluluğunu doğurmaktadır. Bu çalışmada niş pazarlamanın Afyonkarahisar’da turizm sektöründe uygulanabilirliğine yönelik bir değerlendirmeyi kapsamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Niş Pazar, Niş Pazarlama Stratejisi, Niş Pazar Turizmi, Turizm Sektörü.

²⁴ Öğr. Gör., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Bolvadin MYO, ORCID: 0000-0002-6372-4474, cakirer@aku.edu.tr

²⁵ Prof. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Turizm Fakültesi, ORCID: 0000 0002 1437 2484, sandikcimustafa@aku.edu.tr

An Evaluation of Niche Marketing Approaches in the Tourism Sector and Their Applicability in Afyonkarahisar

Abstract

The tourism sector is a very important sector for the country's economy, being among the sectors where Turkey has the highest competitive advantage in international trade and contributing to a very wide range of economic activities. It has increased compared to previous years in the world tourism market and reached a volume of 56 million tourists and 54 billion US dollars. However, the Turkish tourism sector realizes almost all of its potential with mass tourism. The economic, cultural, political and demographic changes experienced in every field in recent years undoubtedly have a deep impact on the tourism sector. The Turkish tourism sector, in addition to known and applied mass tourism, package holidays, sea, sand and sun tourism, requires the necessity to turn to alternatives. This study includes an evaluation of the applicability of niche marketing in the tourism sector in Afyonkarahisar.

Keywords: Niche Market, Niche Marketing Strategy, Niche Market Tourism, Tourism Sector.

1. GİRİŞ

“Niş” terimi, mimari bir kökene sahip olmakla birlikte, pazarlama literatüründe çok daha geniş ve stratejik bir anlam kazanmıştır. Başlangıçta “*duvar oyuğu*” ya da “*heykel için açılan boşluk*” anlamına gelirken, pazarlama bağlamında, belirli bir tüketici grubunun benzersiz ihtiyaçlarına hizmet etmek üzere tasarlanmış pazar segmentlerini ifade eder (Ersoy, 2008).

Philip Kotler, niş pazarlamayı, tatmin edilmemiş küçük bir pazar parçasına hitap etme süreci olarak tanımlarken, Baker Wilder, bu pazarlamanın amacını sınırlı bir alanda, belirli bir tüketici grubunun ihtiyaçlarını daha iyi karşılamak olarak açıklar (Wilder, 1991). Benzer şekilde Mary M. Brey ise niş pazarlamayı tüketicilerin özel isteklerini belirleyip, onların kişiliklerine ve ihtiyaçlarına uygun ürün veya hizmetler sunma olarak tanımlar (Brey 1991). Bu tanımlar, niş pazarlamanın geniş kitlelerden ziyade daha spesifik ve özelleşmiş tüketici gruplarına odaklandığını gösterir (Dalgıç, Leeuw, 1994).

Niş pazarlar, genellikle ana pazardan daha küçük, belirgin ihtiyaç ve talepleri olan gruplardır. Örneğin yamaç paraşütü yapanlar ya da dağcılar, kendilerine özgü ekipman, giysi ve terminolojileri ile niş bir pazar oluşturan gruplardır.

Huggies'in “*Little Swimmers*” ürünü de bu tür bir niş pazara yönelik başarılı bir örnektir. Hem bebek bezi hem de mayo işlevi gören, suda şişmeyen bir ürün, rakiplerin gözden kaçırdığı bir ihtiyacı karşılayarak niş bir pazar yaratmıştır (Dahan, 2008). Sonuç olarak, niş pazarlama, kitlesel pazarlamaya karşı bireyselleştirilmiş, hedef odaklı bir yaklaşımı temsil eder. Bu yaklaşım, küçük ancak karlı pazar dilimlerinde başarılı olma fırsatlarını ortaya çıkarır.

Tüketicilerin zevk ve alışkanlıklarında gittikçe aratan farklılaşması, aynı zamanda örgütsel pazarda işletme gereksinimlerinin değişmesine bağlı olarak ortaya çıkaran kıyasıya rekabet, pazarlardaki yapısal değişim, bilgi ve üretim teknolojilerinde yaşanan sürekli gelişmeler sadece yeni pazarlama tekniklerinin ortaya çıkmasına neden olmaz, aynı zamanda geleneksel pazarlama yaklaşım uygulamalarının geçerliliğini tehdit eder ve sorunları ortaya çıkarır. Tüm bunlardan ötürü niş pazarlama son dönemlerde iş dünyası ile ilgili yazılı basında sıklıkla yer almaktadır (Ersoy, 2008).

Kitlesel pazarlama anlayışına göre, üreticiler geniş kitlelere hitap edecek ve herkesin hoşlanacağı ürünler sunmayı hedefler. Bu yaklaşım, büyük bir pazarda mümkün olduğunca çok sayıda tüketiciye ulaşma amacını güder. Ancak niş pazarlama bu yaklaşımı sorgular. Niş pazarlamaya göre, herkesin yeterince hoşlanacağı bir ürün yoktur; bunun yerine sadece belirli bir grubun çok hoşlanacağı ürünler vardır. Bu düşünce, pazarlamanın odak noktasını daraltarak belirli bir hedef kitlenin spesifik ihtiyaçlarını karşılamaya yönelir.

Philip Kotler, niş pazarların göreceli olarak küçük olmasına rağmen büyüme potansiyeli taşıdığını belirtir. Bu tür pazarlar, genellikle rekabetin daha az olduğu ve büyük firmaların göz ardı ettiği alanlardır. Küçük ama sadık bir müşteri kitlesine hitap eden bu pazarlar, doğru stratejilerle önemli bir büyüme fırsatı sunar. Sonuç olarak, niş pazarlama, kitlesel pazarlamanın geniş kitleleri hedef alan yaklaşımına karşıt bir strateji olarak, küçük ancak karlı pazar dilimlerine odaklanır (Albayrak, 2006).

2. NİŞ PAZARLAMANIN TURİZM SEKTÖRÜNDE UYGULANABİLİRLİĞİ

Niş pazarlamanın turizm sektörüne uygulanması, son yıllarda kitlesel turizme alternatif olarak öne çıkmıştır. Küreselleşmenin getirdiği benzerleşme eğilimine karşı, niş turizm, daha özgün ve farklı deneyimler sunarak bu benzerlikten sıyrılmayı hedefler. Novelli'ye (2005) göre, globalleşen dünyada turizme niş pazarlama stratejilerinin uygulanması, turistik ürün ve hizmetlerde farklılık yaratmanın bir yolu olarak önem kazanmıştır (Novelli, 2005).

Niş turizm, benzer ihtiyaçlara ve karakteristiklere sahip küçük bir turist grubunun tatmin edilmemiş taleplerine yanıt veren, farklılaştırılmış ve sınırlı sayıda

alternatifi olan ürün ve hizmetleri sunma sürecidir (Albayrak, 2006). Bu yaklaşım, turistlerin bireysel beklentilerine hitap eden özel seyahat deneyimleri sunarak, kitlesel turizmin sunduğu standartlaşmış tatil seçeneklerinden uzaklaşmayı sağlar. Doğa turizmi, macera turizmi, gastronomi turizmi veya sağlık turizmi gibi alanlar, niş turizme örnek olarak verilebilir. Bu tür turizm faaliyetleri, belirli ilgi alanlarına sahip turistleri hedefler ve onlara benzersiz deneyimler sunar. Sonuç olarak, niş pazarlamanın turizme uygulanması, küçük ancak karlı turist gruplarına hitap ederken aynı zamanda turizm sektöründe farklılaşmayı ve rekabet avantajı sağlamayı amaçlar (Novelli, 2018).

Son 30 yılda dünyada yaşanan ekonomik, sosyal ve teknolojik gelişmeler, turizm sektöründe önemli değişimlere yol açmıştır. Bu değişim, turizmde yalnızca niceliksel (*turist sayısındaki artış, turizm gelirlerinde yükseliş gibi*) değil, aynı zamanda niteliksel (*turist beklenti ve tercihlerindeki değişim*) bir dönüşümü de beraberinde getirmiştir. Uzun yıllar boyunca, deniz, güneş ve kum üçlüsüne dayanan turizm anlayışı, tatil tercihlerinde başlıca çekim gücü olmuştur. Ancak günümüzde turistlerin tatil yeri seçimleri değişmiştir. Özgün doğa, kültürel ve tarihsel zenginliklere sahip kırsal alanlar, turistler için daha cazip hale gelmiştir (Aymankuy vd., 2014). Bu eğilim, turistlerin daha otantik, bireysel ve deneyim odaklı tatil arayışlarına yöneldiğini gösterir.

Teknolojik gelişmeler, turistlerin bilgiye hızlı ulaşmasını ve yeni destinasyonları keşfetmesini kolaylaştırmıştır. Ekonomik değişimler, farklı seyahat deneyimlerine olan ilgiyi artırmıştır. Sosyal dönüşümler ise sürdürülebilirlik ve çevre bilincinin yükselmesiyle birlikte doğa ve kültüre yönelimi güçlendirmiştir. Bu gelişmeler sonucunda turizm sektörü değişmekte, turistlerin beklentileri daha belirgin hâle gelmekte ve niş turizm önem kazanmaktadır (Aymankuy vd, 2014).

Günümüz pazarlama anlayışına göre temel amaç, hedef pazarın ihtiyaç ve isteklerini doğru bir şekilde anlayarak müşteri memnuniyetini rakiplerden daha etkili bir şekilde sağlamaktır. Parçalanmış ve çok yönlü hale gelen günümüz pazarlarında bu amacın, kitlesel pazarlamaya kıyasla niş pazarlama ile daha iyi gerçekleştirilebileceği savunulmaktadır. Bunun nedeni, niş pazarlamanın işlevlerinin tüketiciye daha yakın olması ve daha spesifik ihtiyaçları karşılamaya odaklanmasıdır. Niş pazar bölümlerinde yer alan turistler, genellikle fiyata karşı duyarlı olmayan, yüksek gelir seviyesine sahip ve kaliteli turist olarak tanımlanan bir gruptur. Bu turistler, yalnızca belirli ihtiyaçlarını karşılayacak, yüksek kaliteli ürün ve hizmetlere yönelir. Bu da niş pazarlamanın, müşterilere kişiselleştirilmiş ve özel deneyimler sunarak kitlesel pazarlamadan daha başarılı olma potansiyelini artırır (Robinson, Novelli, 2007). Bu bağlamda, niş pazarlama özellikle turizm sektöründe, daha rafine hizmetler ve deneyimler sunarak müşteri memnuniyetini sağlamada ve sadık müşteri kitlesi oluşturmada kritik bir rol oynar.

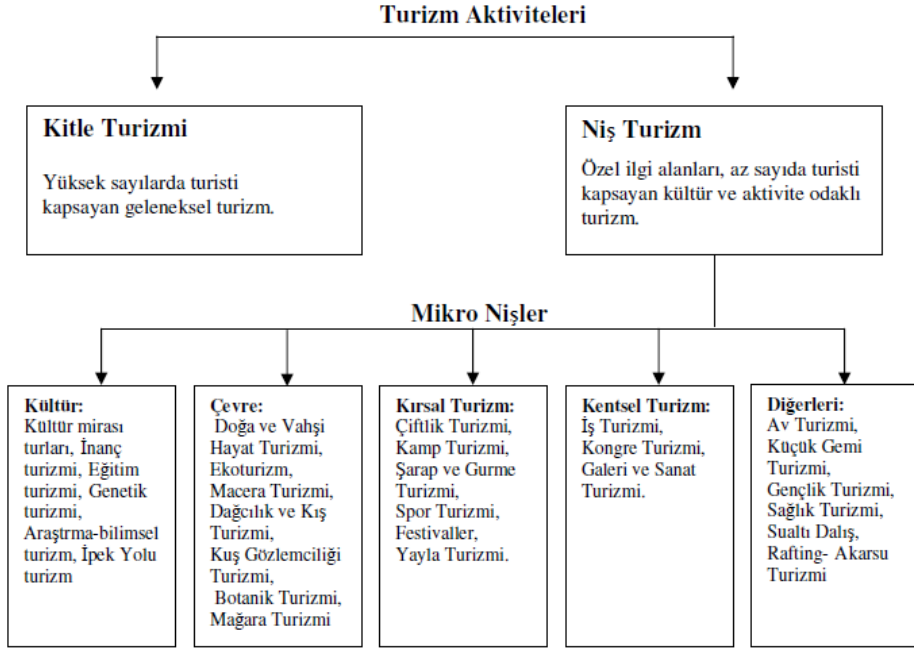
Niş turizm için özel ihtiyaçları olan müşteriler için özel üretim yapmak, ürünleri farklılaştırmak veya belirli bir ürün veya ürünlerde uzmanlaşmaktır. Kitle turizmin kullandığı dağıtım kanalları yerine daha farklı dağıtım kanalları kullanılmalıdır. Kitle turistlerden daha eğitilmiş, aktif ve üst düzey ihtiyaçları olduğu kabul edilen niş Pazar turisti, bilgiye daha fazla ilgi duyacak ve araştıracaktır (Akdoğan, Kozak, Bahçe, 2012). Niş turizm ile kitlesel turizm arasındaki farklar, aşağıdaki tablodaki gibidir.

Tablo 1. Niş Turizm ile Kitlesel Turizm Karşılaştırması

Niş Turizm	Kitlesel Turizm
Modern pazarlama anlayışı	Kitlesel Üretim anlayışı
Yüksek kâr marjı	Yüksek üretim miktarı
Farklılaştırılmış ürün ve hizmet	Standart ürün ve hizmet
Rekabet yok veya zayıf	Yoğun rekabet
Esnek organizasyon yapısı	Merkezi ve bürokratik organizasyon yapısı
Hedef: ihtiyaçları karşılanmamış küçük bir turist grubu	Hedef: tüm pazar
Tek bir turist dahi amaç olabilir	Bütün turistler benzer kabul edilir
Çıkış noktası karşılanmamış taleplerdir	Mevcut bir hizmetten yola çıkar
Bireylere veya küçük gruplara odaklanır	Homojen gruplara odaklanır
Amaç özel ihtiyaçları karşılamaktır	Amaç yönetilebilir küçük parçalardır
Göreceli olarak küçük bir pazardır	Göreceli olarak büyük bir pazardır

Kaynak: Albayrak, 2006.

Turizm sektöründe niş pazarlama, belirli ilgi alanlarına, ihtiyaçlara ve beklentilere sahip turist gruplarına yönelik özel turizm türlerinin geliştirilmesiyle uygulanabilmektedir. Bu kapsamda yöneticilerin, kitlesel turizmden farklı olarak diğer işletmelerin yeterince odaklanmadığı, sınırları net bir şekilde tanımlanmış ve kârlılık potansiyeli bulunan turizm türlerini belirlemeleri gerekmektedir. Küçük ancak yüksek talep potansiyeline sahip bu gruplar, niş pazarlamanın temel hedef kitlesini oluşturmaktadır.

Şekil 1. Turizm Aktiviteleri ve Mikro Nişler

Kaynak: Novelli, 2005:9.

Niş pazarlamanın uygulanabileceği turizm türlerini belirlemede ilk adım, doğru bir pazar ayrımı yapmaktır. Bu doğrultuda sağlık turizmi, gastronomi turizmi, ekoturizm, kültür turizmi, inanç turizmi, macera turizmi, spor turizmi ve üçüncü yaş turizmi gibi özel ilgi turizm türleri, farklı tüketici beklentilerine göre segmentlere ayrılabilir. Bu segmentasyon sayesinde her turizm türüne özgü ürün ve hizmetler geliştirmek mümkün olmaktadır.

Bir diğer önemli adım ise seçilen turizm türünün özelliklerinin derinlemesine incelenmesidir. İlgili niş turizm türüne katılan turistlerin seyahat motivasyonları, harcama alışkanlıkları, beklentileri ve deneyim arayışları detaylı biçimde analiz edilmelidir. Bu analizler, söz konusu turizm türünde mevcut olan boşlukların tespit edilmesine ve daha özgün, kişiselleştirilmiş turistik ürünlerin sunulmasına olanak tanır.

Sonuç olarak, turizm sektöründe niş pazarlamanın uygulanabileceği turizm türlerinde başarı; uygun turizm türünün seçilmesi, hedeflenen turist profilinin iyi analiz edilmesi ve bu profile yönelik özel çözümler geliştirilmesiyle mümkündür (Ercan, 2007).

3. AFYONKARAHİSAR İÇİN NİŞ PAZARLAMANIN UYGULANABİLECEĞİ TURİZM TÜRLERİ

Afyonkarahisar'ın turizm sektöründe uygulayabileceği turizm türleri şunlardır;

- **Kuş Gözlemciliği (Ornitoloji):** Kuş gözlemciliği (birdwatching), kuşları doğal yaşam alanlarında rahatsız etmeden izleme ve tanımlama temelli bir ekoturizm ve doğa gözlem etkinliğidir (Solmaz, 2016). Kuş gözlemciliği hem profesyonel bir uzmanlık alanı hem de boş zamanları değerlendirmek için yapılan bir hobi olarak sürdürülebilir bir faaliyet olabilir. Bu alana ilgi duyan insanlar, dünyadaki farklı coğrafi bölgelerde ve çeşitli yaşam alanlarında kuşları gözlemlemek için zaman ayırırlar. Kuş gözlemciliğinin çekiciliği, çeşitli mevsimlere ve habitatlara bağlı olarak değişen kuş türlerini gözlemleme fırsatını sunar. Bu çeşitlilik, kuş gözlemciliğini hem profesyonel hem de amatörler için cazip kılar. Kuş gözlemcileri, doğa ile iç içe olma fırsatı bulurken aynı zamanda çeşitli kuş türlerinin davranışlarını ve yaşam biçimlerini inceleyerek önemli veriler elde edebilirler. Bu bağlamda, kuş gözlemciliği hem bireysel tatmin hem de bilimsel araştırmalar açısından değerli bir faaliyet olarak sürdürülmektedir (www.oludeniz.tudav.org. 2003). Eber Gölü; Afyonkarahisar ilinin Bolvadin-Sultandağı-Çay ilçelerinin arasında yer alan, Sultan Dağları'nın eteğinde konumlanmış, tektonik oluşumlu bir göldür. Eber Gölü'nde 2015-2016 yılları arasında gerçekleştirilen araştırmada aylık yapılan gözlemler sonucu 18 takıma ait 46 familyadan 145 kuş türü tespit edilmiştir (Türnüklü 2017). Dinar ilçesi sınırları içerisinde yer alan Karakuyu Gölü ile Başmakçı ve Dazkırı ilçeleri sınırları içerisinde bulunan Acıgöl, kuş gözlem turizmi açısından potansiyeli yüksek alanlardır.
- **Av Turizmi:** Av turizmi, bilinçli ve eğitilmiş bir şekilde, doğaya zarar vermeden gerçekleştirilen, sadece olgunluğa ulaşmış hayvanların avlandığı bir faaliyet olarak tanımlanır. Bu tür turizm hem çevresel sürdürülebilirlik hem de etik kurallar çerçevesinde yapılması gereken bir etkinliktir. Yabancı turist avcılar, yalnızca Orman Bakanlığı Milli Parklar ve Av-Yaban Hayatı Genel Müdürlüğü tarafından tescil edilen özel avlaklarda avlanabilirler. Bu avlaklarda, sadece burada üretilip serbest bırakılan türler avlanabilir, bu da türlerin korunmasına ve sürdürülebilirliğine katkıda bulunur. Bu düzenlemeler, av turizminin çevresel etkilerini minimize ederken, hem doğal hayatın korunmasını sağlar hem de avcılara kontrol altında ve etik bir avlanma deneyimi sunar (www.turizm.gov.tr).
- **Yamaç Paraşütü:** Türkiye, yamaç paraşütü sporuyla 1990'ların başlarında aktif olarak tanışmıştır. Ülkenin elverişli iklimi ve doğal güzellikleri, bu

sporun hızla popüler hale gelmesini sağlamıştır. Özellikle Türkiye'nin dağlık bölgeleri, geniş açık alanları ve uygun hava koşulları, yamaç paraşütçüler için ideal bir ortam sunmaktadır. Türkiye'nin yamaç paraşütü sporundaki başarısı, kısa sürede yabancı pilotları da cezbetmiştir. Yabancı sporcular, Türkiye'nin sunduğu çeşitli ve etkileyici uçuş rotalarını keşfetmek için ülkeyi tercih etmeye başlamıştır. Özellikle Ölüdeniz, Kaş, Alanya gibi bölgeler, yamaç paraşütü için popüler destinasyonlar haline gelmiştir. Bu bölgeler, hem başlangıç seviyesindeki hem de deneyimli paraşütçüler için çeşitli zorluklarda parkurlar sunar ve dünya çapında tanınan yamaç paraşütü merkezleri olmuştur. Türkiye'nin yamaç paraşütü sporundaki bu hızlı gelişimi, ülkenin turistik cazibesine katkıda bulunmuş ve yamaç paraşütü ile ilgilenenlerin ilgisini çekmiştir. Afyonkarahisar'da Sultandağları yamaç paraşütüne uygun potansiyele sahiptir.

- **Dağcılık:** Dağcılık, günümüzde birçok popüler terimle anılmakta ve genellikle tur organize eden firmaların düzenlediği doğa yürüyüşleri ve kampli yürüyüşlerle ilişkilendirilmektedir. Ancak, bu tür etkinlikler dağcılığın yalnızca küçük bir bölümünü temsil eder. Dağcılık, ciddi eğitim ve çeşitli kaya, kar ve buz tırmanışları gerektiren bir spor dalıdır. Dağcılığın gerçek anlamı, çeşitli yayınlarda genellikle "dağlık bölgelere ve ulaşılması zor yüksekliklere tırmanmayı ya da ulaşmayı amaçlayan spor" olarak tanımlanır (www.oludeniz.tudav.org, 2003). Afyonkarahisar, dağcılık sporuna ilgi duyanlar için elverişli bir bölgedir. Farklı yükseltilere sahip dağları, çeşitli kaya ve doğal oluşumları sayesinde dağ yürüyüşü ve tırmanış için uygun ortam sunar. Zengin flora ve fauna, doğa sporlarıyla ilgilenenlere farklı ekosistemleri keşfetme imkânı verir. Ayrıca bölgedeki yaban hayatı, doğa tutkunları için ayrı bir cazibe oluşturur. Bu özellikleriyle Afyonkarahisar, kış turizmi, dağ yürüyüşleri ve tırmanış faaliyetleri açısından dikkat çeken bir destinasyondur. Ağın Dağı, Paşa Dağı, Kumalar Dağı, Karakuş Dağı, Emir Dağları, Akdağ, Ahır Dağları ve Sultan Dağları dağcılık için uygun alanlardır.
- **Çiftlik Turizmi:** 1960'lı yıllardan sonra başlayan kırsal alanlara dönüş isteği, özellikle rekreasyon amaçlı tatil seçenekleri arasında çiftlik turizminin tercih edilir bir boyut kazanmasına yol açmıştır. Çiftlik turizmi, doğayla uyumlu ve sürdürülebilir bir tatil deneyimi sunarak, şehir yaşamının stresinden kaçmak isteyenler için çekici bir alternatif sağlar. Çiftlik turizmi yapılan tatil çiftlikleri; büyük ölçekli tarımsal işletmeler, aile ya da bireysel özel çiftlikler, tarihî ve kültürel değere sahip yöre çiftlikleri, ziyaretçilerin tarımsal faaliyetlere katılabildiği çalışma çiftlikleri, spor ve rekreasyon odaklı çiftlikler ile tarım ve ormancılığı birlikte yürüten çiftlik ormanı işletmeleri olmak üzere farklı türlere ayrılmaktadır (Tunç, Saç, 1998). Bu çiftliklerde, doğaya zarar vermeden

yapılan üretilmə ilə əldə edilən ünlər doğrudan misafirlərə sunulur. Bəyləce hem çevresel sürdürülebilirlik sağlanır hem de ziyarətçilərə doğayla iç içə bir tətill deneyimi yaşatılır. Türkiyə'də çiftlik turizmi giderek yaygınlaşmakta ve kırsal turizmin önemli bir parçası haline gelmektedir.

- **Orienteering:** Orienteering, İskandinav kökenli bir kelime olup, yön bulma anlamına gelir. Bu spor, büyük ölçekli ve detaylı bir harita ile pusula kullanarak, belirli bir parkuru en kısa sürede tamamlamayı amaçlayan bir yarışmadır. Parkur üzerinde kontrol noktaları yer alır ve bu noktalar birbirinden uzak ve genellikle ters yönlerə konur. Bu kontrol noktaları iyice gizlenir, böylece yarışmacılar harita ve pusulayı doğru bir şekilde kullanmak zorunda kalır. Orienteering, koşarken satranç oynamaya benzetilir, çünkü hem fiziksel hem de zihinsel beceriler gerektirir. Yarışmacılar, parkur boyunca çeşitli kontrol noktalarında bulunan şifreleri toplamak veya ellerindeki kartı zımbalamak zorundadırlar. Her kontrol noktası farklı bir şifre veya zımbaya sahip olabilir. Bu, yarışmacıların haritayı ve pusulayı etkin bir şekilde kullanarak doğru yolda ilerlemelerini sağlamak için önemlidir. Yarışmacılar genellikle iki dakika arayla start alır. Bu, yarışmacıların birbirlerini izlemelerini zorlaştırır ve her bireyin kendi navigasyon becerilerini kullanarak parkuru tamamlamasını sağlar. Böylece, orienteering yarışmaları, hem bireysel yön bulma becerilerini hem de genel fiziksel kondisyonu test eden bir etkinlik haline gelir. (www.clubs.bilgi.edu.tr/bilgidak/orienteering.htm., 2003).
- **Yayla Turizmi:** Yayla' sözcüğü, dağların yüksek kesimlerindeki düz alanları tanımlamak için kullanılan bir terimdir. Yayla turizmi ise günümüzde, büyük şehirlerde yaşayan insanların gürültü ve çevre kirliliğinden uzaklaşarak doğal güzelliklere sahip, sakin ve temiz ortamlarda vakit geçirme isteğinin bir sonucu olarak gelişmiştir. Afyonkarahisar'ın yaylaları: Gölcük, Çingiraklı, Mekan, Çıgır, Cerit, İncebel, Yellibel, Yassiyurt, Gölcük, Çomaklı, Eldizan, Ağın, Çatağıl, Kocayayla, Oktur, Kilimatan, Kirazlı, Manastır, Kumalar, Şahbendi, Başören Yaylalarıdır (Afyonkarahisar, 2013).
- **Göl Balıkçılığı:** Balıkçılık, bilinçli ve kurallara uygun biçimde gerçekleştirildiğinde pek çok açıdan olumlu katkılar sağlayan bir turizm faaliyetidir. Doğru uygulamalar sayesinde yaban hayatının korunmasına ve sürdürülebilirliğin desteklenmesine yardımcı olurken, aynı zamanda ekonomik açıdan önemli bir gelir kaynağı da oluşturmaktadır. Afyonkarahisar'ın çeşitli ilçelerinde bulunan göllerde yapılan balıkçılık faaliyetleri daha da büyüme potansiyeline sahiptir.
- **İnanç Turizmi:** İnsanlar tarih boyunca inançları doğrultusunda kutsal mekânları ziyaret etmişlerdir. Günümüzde ise bu yerler yalnızca dini

nedenlerle değil, farklı inançlara sahip bireyler tarafından kültürel ve turistik amaçlarla da ziyaret edilmektedir. İnanç turizmi, dini öneme sahip mekânların varlığı ve bu mekânlara gerçekleştirilen ziyaretler üzerine şekillenen bir turizm türüdür (Alkan, 2011). Konya Mevlevihanesinden sonra ikinci büyük Mevlevihane olan Afyonkarahisar Mevlevihanesi, Sultan Divanı Mevlevihane Müzesi ve Mevlevilik kültürünün inanç turizmi kapsamında büyük potansiyele sahiptir (Başat, Sandıkçı, Çelik, 2018).

- **Balon Turizmi:** Ülkemizde özellikle Kapadokya Bölgesinin doğal güzelliklerinin daha iyi görülebilmesi için bölge özelliklerinden de faydalanılarak balon turizmi gelişmiştir. Kapadokya’da ilk sıcak hava balonu uçuşu, 1984 yılında tarafından bir pazarlama girişimi olarak gerçekleştirilmiştir. Bir uçuşun 90 ile 250 avro arasında değiştiği sıcak hava balonculuğu bölgenin katma değeri yüksek ekonomik getiri kaynaklarından birisidir. Kapadokya’da 2002 yılında 6 işletmede 31 balon çalışırken bugün işletme sayısı 25’e, balon sayısı 195’e çıkmıştır. 2010’larda Kapadokya’da günlük balon uçuşlarının endişe verici biçimde artarak havada çarpışma riskini yükseltmesi üzerine, Türkiye Sivil Havacılık Otoritesi hava trafiği yoğunluğunu yönetmek amacıyla bölgede günlük kullanılabilecek azami balon sayısı 154 ile sınırlandırılmıştır. Kapadokya’nın 600 milyon dolarlık turizm gelirin 85 milyon doları balon turizminden gelmektedir. 2024 yılında 750 bin turist balon turuna katılmıştır (balloonscanner.com/tr). Frig Vadisi turizminin gelişimi için balon turizmi hayati öneme sahiptir. Geçtiğimiz yıllarda Afyonkarahisar ve Eskişehir’de tanıtım amacıyla balon turları başlatılmıştır.
- **Kongre Turizmi:** Kongre turizmi; bireylerin sürekli yaşadıkları veya çalıştıkları yerlerin dışında, uzmanlık gerektiren bilimsel ya da mesleki alanlarda belirli bir konuda bilgi alışverişinde bulunmak amacıyla bir araya gelmeleri sonucunda ortaya çıkan seyahat, konaklama ve buna bağlı ilişkilerin tümünü ifade eder (Alkan, 2011). Afyonkarahisar gerek ulaşım imkanlarının kolaylığı gerekse bulunduğu konum itibarıyla büyük kongre turizmi potansiyeline sahiptir. Afyonkarahisar’da 5 yıldızlı otel sayısı hakkında güncel verilere göre şehirde yaklaşık 10 civarında aktif 5 yıldızlı otel bulunmaktadır. Bu sayı, özellikle termal turizmin gelişmesi ve yeni tesis yatırımlarıyla artmaktadır. Son yıllarda siyasi partilerin kongrelerini Afyonkarahisar’da yapmaları buna güzel bir örnektir.
- **Mağara Turizmi:** Son yıllarda ekoturizmin önemli bir alt dalı haline gelen mağara turizmi, doğa ve jeolojik miras alanlarının sürdürülebilir şekilde değerlendirilmesi açısından büyük bir potansiyel taşımaktadır. Mağaralar, yerkürenin milyonlarca yıllık evrimini gözler önüne sererken, aynı

zamanda doğal güzellikleri ve kültürel dəyərləri ilə turistlərin ilgisini çəkməkdir. Ülkemiz, mağara turizmi açısından zəngin bir potansiyele sahip olmasına rağmen, bu potansiyelin yeterince değerlendirilemediği ve bazı alanların hızla yok olma tehlikesiyle karşı karşıya olduğu görülmektedir. Bu noktada, mağara turizmi ile jeolojik mirasın korunması, sürdürülebilir turizm ilkeleriyle ele alınmalıdır. Mağaralar, hem bilimsel açıdan jeolojik süreçlerin anlaşılmasına katkı sağlar hem de kültürel miras olarak geleceğe aktarılması gereken değerler arasında yer alır. Ancak bu alanların korunması kadar, turizm yoluyla değerlendirilmesi de büyük bir öneme sahiptir. Turizmin getirdiği ekonomik faydalar, bu mirasın korunması ve sürdürülebilir şekilde yaşatılması için kaynak yaratabilir. (Külekcı, Sezen, 2018). Afyonkarahisar mağara oluşumu bakımından oldukça zengin bir ildir. Sahip olduğu başlıca mağaralar: Kurtini Mağarası, Buzluk Mağarası, Karacamal Mağarası ve Karapınar Kuzini Mağarasıdır (Afyonkarahisar, 2013). Afyonkarahisar'daki bu alandaki potansiyelin değerlendirilmesi için daha fazla çalışma yapılması ve bu çalışmaların bilimsel, kültürel ve ekonomik perspektiflerle ele alınması gerekmektedir.

- **Spor Turizmi:** Afyonkarahisar, spor turizmi alanında attığı adımlarla her geçen gün daha görünür hale gelen ve bu alandan aldığı payı artıran bir şehir olarak dikkat çekmektedir. Kentin spor turizmindeki ivme kazanmasında önemli rol oynamıştır. Afyonkarahisar Motorsporları Merkezi, Türkiye'de ve çevre ülkelerde düzenlenen uluslararası spor organizasyonlarının gerektirdiği standartlara uygun şekilde tasarlanmıştır. Motor sporlarına ilgi duyanlar için güçlü bir çekim merkezi olan bu tesis, aynı zamanda Afyonkarahisar'ın uluslararası arenada tanıtımına önemli katkılar sunmaktadır. (<http://afyon.gsb.gov.tr>). Bu tür çalışmalar, Afyonkarahisar'ın spor turizminde bir merkez haline gelmesine katkı sağlarken, aynı zamanda yerli ve yabancı turistler için alternatif turizm alanları yaratmaktadır. Spor tesislerinin modernize edilmesi ve uluslararası standartlara uygun hale getirilmesi, bölgenin sportif organizasyonlar için tercih edilmesini artırarak yerel ekonomiye de önemli katkılar sunmaktadır. 180 ülkede 3,5 milyarlık potansiyel izleyiciye sahip organizasyonda, Dünya Motokros Şampiyonası MXGP Türkiye'ye için 400 bin kişi Afyonkarahisar'a gelmiştir (www.aa.com.tr).
- **Gastronomi Turizmi:** Afyonkarahisar 2019 yılında UNESCO Yaratıcı Şehirler Ağı'na Gastronomi alanında dahil olmuş olup, bu özelliği ile uluslararası ölçekte tanınmaktadır. Her yıl düzenlenen Uluslararası Turizm ve Lezzet Festivali, hem yerli hem yabancı ziyaretçilerin ilgisini çekmekte ve her geçen yıl yoğunluğu artmaktadır. Bölge, gastronomi ve doğa turizmi açısından büyük potansiyele sahiptir. Afyonkarahisar mutfağı, gerek yemek çeşitliliği gerekse lezzet, adlandırma ve hazırlanış biçimleri

açısından kendine özgü zengin bir yapıya sahiptir. Bu mutfakta et yemekleri ve hamur işleri öne çıkan temel unsurlardır. Haşhaş gibi bölgeye özgü ürünlerin yemeklerde yaygın olarak kullanılması, mutfakın karakteristik özelliklerinden biridir. Özellikle haşhaşlı hamur işlerinde iç malzemesi olarak mercimek, patates, lor peyniri ve kıyma tercih edilmektedir. Afyonkarahisar mutfakının vazgeçilmezleri arasında yer alan kaymak ise bal, reçel, ekmek kadayıfı ve çeşitli meyve tatlılarıyla birlikte tüketilmektedir (Afyonkarahisar, 2013).

- **Doğa Yürüyüşü Turizmi (Trekking):** Trekking, doğa ve dağlık alanlarda gerçekleştirilen, genellikle uzun süreli ve hafif tempolu yürüyüşlerdir. Bu nedenle sıklıkla “dağ ve doğa yürüyüşü” olarak da adlandırılmaktadır. Ancak trekking, dağcılıktan farklı olarak dağcılık teknikleri gerektirmez ve daha kolay parkurlarda yapılır. Zor ve tehlikeli bölgelere girmeden, küçük patikaların takip edildiği, doğal güzellikler arasında, belirli bir tempoyla gerçekleştirilen bu yürüyüşler, katılımcıların yaş ve kondisyonlarına uygun olarak planlanır. Trekking etkinlikleri genellikle gününbirlik olabileceği gibi, bir haftaya veya bir aya kadar uzayan sürelerde de yapılabilir. Temel amacı, doğada bir noktadan başka bir noktaya ulaşmak olan bu yürüyüşlerde katılımcılar, çevreyi keşfederek doğayla iç içe vakit geçirir. Trekking, doğa sporları arasında en ulaşılabilir ve geniş katılımı aktivitelere biridir, çünkü ağır ekipman ya da ileri düzey teknik bilgi gerektirmez (Weaver, 2001: 75).
- **Fotoğrafçılık Turizmi:** Fotoğrafçılık, insanların gördüğü ya da yakaladığı anları ve manzaraları başkalarıyla paylaşmanın en güçlü yollarından biridir. Bu sanat, yalnızca estetik bir bakış açısı gerektirmekle kalmaz, aynı zamanda eğitim, teknik bilgi ve sürekli bir çaba da ister. Doğru ışık, kompozisyon, renk ve teknik bilgiyi birleştiren fotoğrafçılar, duygu yüklü ve etkileyici görüntüler yakalayabilirler. Ekoturizm alanları ise doğasever fotoğrafçılar için bir hazine niteliğindedir. Yaban hayatı, çeşitli bitki ve hayvan türleri (fauna ve flora), eşsiz manzaralar, kanyonlar ve yerel yaşamdan kareler yakalamak isteyen ekoturistler için sayısız fırsatlar sunar (www.gezikolik.com). Afyonkarahisar, tarihi zenginlikleri, çeşitli doğal güzellikleri ve kültürel çeşitliliği ile fotoğrafçılar için adeta bir "Fotosafari" cenneti olarak öne çıkmaktadır. Özellikle Frig vadisi bölgesi, Eber Gölü, Haşhaşın ve kirazın çiçeklenme dönemi fotoğraf meraklılarına sınırsız keşif olanağı sunar.
- **Botanik Turizmi:** Botanik, bitkileri ve onların yapısal, genetik, ekolojik özelliklerini inceleyen bir bilim dalıdır. Türkiye, sahip olduğu zengin bitki örtüsü ile botanik çalışmaları açısından oldukça önemli bir konumdadır. Türkiye'nin flora zenginliği, Avrupa florası ile karşılaştırıldığında daha da

belirgin hale gelmektedir. Avrupa genelinde bitki türü sayısı 12.000 civarındayken, Türkiye’de bu sayı yaklaşık 9.000 türdür. Türkiye, yalnızca genel bitki çeşitliliği bakımından değil, aynı zamanda endemik türler açısından da dünya çapında dikkat çeken bir ülkedir. Türkiye’deki yaklaşık 9.000 bitki türünün 3.000 kadarı endemiktir, yani bu bitkiler dünyada yalnızca Türkiye’ye özgü bölgelerde yetişmektedir. Karşılaştırma yapıldığında, tüm Avrupa ülkelerindeki endemik bitki sayısının 2.500 civarında olduğu görülmektedir. Bu da Türkiye’yi endemik bitki türleri açısından çok zengin bir ülke haline getirmekte, botanikçilerin ve doğa meraklılarının ilgisini çekmektedir (Yavuz, 2011). Örneğin Kumalar Dağı’nda 1996-2001 yılları arasında yapılan floristik çalışma sonunda 898 tür ve tür altı seviyede takson belirlenmiştir. Bu taksonlardan 123 tanesi endemiktir (Akçiçek, Vural, 2007) Afyonkarahisar, farklı iklim kuşaklarının geçiş bölgesinde yer alır ve bu yüzden yaklaşık 2 000 bitki taksonuna ev sahipliği yapar; bunların yaklaşık 330’u Türkiye için endemiktir. Bu tür endemik bitkiler, botanik meraklıları, doğa fotoğrafçıları ve araştırmacılar için ilgi çekicidir (Aksoy, Suyundıkov, 2020).

- **Hüzün Turizmi:** Hüzün turizmi, insanların faniliği, kaybı ve geçmişte yaşanan trajik olayları anlamaya yönelik deneyimler yaşadığı bir turizm çeşididir. Bu tür turizm hem tarihsel hem de kültürel olayların ve mekânların ziyaret edilmesi yoluyla duygusal bir bağ kurmayı hedefler. Ziyaretçiler, bu deneyimlerle insanlık tarihi, kayıp, acı ve fanilik üzerine düşünme fırsatı bulurlar. Hüzün turizmi, turistlerin tüketim davranışları ve deneyim arayışları ile ilgili derinlemesine düşünceler sunan ilginç bir alandır. Bir yandan turistik bir faaliyet olarak görülse de, ziyaretçilere duygusal ve manevi bir deneyim sunarak turizmin anlamını genişletir. Aynı zamanda bu turizm türü, bir ülkenin milli, tarihi, kültürel ve somut-soyut değerlerinin tanıtılması, korunması ve geleceğe aktarılması açısından büyük önem taşır. Hüzün turizmi, bu tür varlıkların turistik amaçlı kullanımını sağlayarak, yerel ve ulusal kültürlerin daha geniş kitlelerce tanınmasına katkıda bulunur (Sarker, Begum, 2013). Afyonkarahisar, Türk tarihinin dönüm noktalarından biri olan Büyük Taarruz’un başladığı ve zaferle sonuçlandığı topraklar üzerinde yer alması nedeniyle son derece büyük bir öneme sahiptir. 26 Ağustos 1922’de Kocatepe’den yakılan bağımsızlık meşalesi, Afyonkarahisar’ı yalnızca stratejik bir şehir değil, aynı zamanda Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluş sürecinde simgesel bir merkez haline getirmiştir. Bu topraklarda kazanılan zafer, milletin kaderini değiştirmiş; Afyonkarahisar da “zaferin kazanıldığı şehir” kimliğiyle ulusal hafızada özel bir yer edinmiştir. Sahip olduğu bu tarihsel miras, kentin kültürel, turistik ve manevi değerini bugün de güçlü biçimde beslemeye devam etmektedir.

4. SONUÇ

1980’li yıllardan itibaren Türk turizmi sürekli bir büyüme göstermiş ve bugünlere kadar gelmiştir. Turizm sektörü ülkeye giren döviz cinsinden sıcak para sayesinde cari açığa direkt etki etmektedir. Ayrıca, üretime ve istihdama yaptığı katkı açısından tüm sektörler içinde çok önemli bir yer tutar. Dünya Ekonomik Forumu’nun raporlardaki verilere göre, Türkiye’nin özellikle yakın rakibi olduğu varsayılan Yunanistan, Mısır, İtalya, Fransa, İspanya, Slovenya ve Hırvatistan gibi ülkelerle karşılaştırılması yapılarak, ülkemizin uluslararası rekabetteki durumu değerlendirilmektedir. Yaşanan pazar kaymaları ve değişen turist profili, ülkemize sadece klasik kaynak pazarlardan değil üzerinde çalışıldığı takdirde ulaşım imkanları mümkün olan tüm kaynak pazarlardan turist çekebildiğini göstermiştir. Bu başlıklar altında ihtiyacı hissedilen bu kurulun ve kurula bağlı oluşturulacak çalışma gruplarının Türk turizmini, turizm politika ve stratejileri oluşturmak adına rakipleri arasında bir adım ileriye götürecektir.

1980’li yıllardan itibaren Türk turizmi sürekli büyüme kaydederek ülke ekonomisine önemli katkılar sağlamıştır. Turizm sektörü, ülkeye döviz kazandırarak cari açığın azaltılmasına doğrudan etki ederken, üretim ve istihdam açısından da büyük önem taşımaktadır. Dünya Ekonomik Forumu’nun 2011-2017 yılları arasında yayımladığı raporlarda Türkiye’nin Yunanistan, Mısır, İtalya, Fransa, İspanya, Slovenya ve Hırvatistan gibi rakip ülkelerle karşılaştırıldığı görülmektedir. Bu değerlendirmeler, Türkiye’nin turizmde uluslararası rekabet gücünü analiz etme açısından önemlidir.

Pazar kaymaları ve değişen turist profili, Türkiye’nin yalnızca klasik kaynak pazarlardan değil, ulaşım imkânlarının elverişli olduğu tüm potansiyel pazarlardan turist çekebildiğini ortaya koymuştur. Bu durum, Türkiye’nin uluslararası turizmdeki rekabet pozisyonunu güçlendirmek için yeni stratejiler oluşturma gereksinimini artırmaktadır. Bu bağlamda kurulacak çalışma gruplarının ve yeni turizm politika ve stratejilerinin geliştirilmesi, Türkiye’nin rakipleri karşısında bir adım öne geçmesine katkı sağlayacaktır.

Afyonkarahisar’ın turizmdeki potansiyelini en iyi şekilde değerlendirebilmek için, turizm yatırımcılarının niş pazarlama açısından detaylı bir inceleme yapmaları gerekmektedir. Potansiyel pazar bölümlerinin belirlenmesi ve bu bölümlere uygun pazarlama stratejilerinin geliştirilmesi, Afyonkarahisar’ın ulusal ve uluslararası turizmde rekabet gücünü artıracaktır.

Son yıllarda niş turizm türlerine yönelik artan ilgi, turizm sektöründe yeni fırsatlar yaratmıştır. Afyonkarahisar için de niş turizmin önemi giderek artmaktadır. Bölgenin turist sayısını ve turizm gelirlerini artırmak amacıyla, geleneksel kitle turizminin yanı sıra kültür turizmi, kongre turizmi, sağlık turizmi,

kış turizmi, kuş gözlemciliği, dağcılık, trekking ve su sporları gibi çeşitli niş turizm türlerinin potansiyeli değerlendirilmelidir. Bu çeşitlilik, bölgeye daha geniş bir ziyaretçi kitlesi çekebilir, turistlerin konaklama sürelerini uzatabilir ve Afyonkarahisar ekonomisine daha fazla katkı sağlayabilir.

Afyonkarahisar'ın turizmdeki potansiyelini en iyi şekilde ortaya çıkarmak için turizm yatırımcılarının, niş pazarlama açısından detaylı bir analiz yapmaları gerekmektedir. Potansiyel pazar bölümlerinin belirlenmesi, hangi turizm türlerinin bölge için daha uygun olduğunu ve bu türlerin nasıl pazarlanabileceğini netleştirecektir. Uygun pazarlama stratejilerinin geliştirilmesiyle Afyonkarahisar hem ulusal hem de uluslararası turizmde rekabet gücünü artırabilir ve turizmden elde edilen gelirleri sürdürülebilir bir şekilde yükseltebilir.

KAYNAKÇA

- AA – ANADOLU AJANSI, “Dünya Motokros Şampiyonası'nda 500 binin üzerinde izleyici hedefleniyor”, www.aa.com.tr, (02.09.2024)
- AKÇİÇEK Ekrem, Mecit VURAL, “Kumalar Dağı Afyonkarahisar'nın Endemik ve Nadir Bitkileri”, BAÜ FBE Dergisi Cilt:9, Sayı:2, 78-86 Aralık 2007
- AKSOY, Laçine; SUYUNDIKOV, Mukhriddin. Afyonkarahisar Florasında Yer Alan Endemik Bitki Taksonlarının Morfolojik ve Fitokimyasal Özellikleri. *Turkish Journal of Bioscience and Collections*, 2020, 4.1: 20-26.
- ALBAYRAK Tahir, “Niş Pazarlama Prensipleri ve Ortopedik Destek Ürünleri Pazarı Örneği”, Akdeniz İİBF Dergisi, (11) 2006
- ALKAN Ceylan E., “Alternatif Turizm Ürünleri”, Uluslararası Turizm işletmeciliği, Editör: İge Pınar, Nobel Yayınevi, Ankara 2011
- AYMANKUY Yusuf, Nazife ÇETİNKAYA, Veli Ulaş ASMAİLİ, Merve KALYONCU, “Potansiyel Kırsal Turistleri Kırsal Turizme Yönlendiren Motive Edici Faktörler ve Kırsal Turistlerin Kırsal Turizmden Beklentileri”, 14. Ulusal Turizm Kongresi, Kayseri, 5-8 Aralık 2013,
- BEST Roger J., *Market-Based Management Strategies for Growing Customer Value and Profitability*, Pearson Education Limited, Third Edition, New Jersey 2004
- BREY Mary M., “Finding Your Niche”, *Association Management*, 1991, Vol: 43, Number: 6
- ÇAKIRER Mehmet Akif, *Niş Pazar Girişimciliği*, Dora Yayıncılık, 2. Baskı, Bursa 2015

- DAHAN Gresi Sanje, Organik Gıda Sektöründe Niş Pazarlama Stratejileri, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2008
- DALGIÇ Tevfik- LEEUW Maarten, “Niche Marketing Revisited: Concept, Applications and Some European Cases”, European Journal of Marketing”, 1994
- DEDEOGLU Dilek, Niş Pazarlama Sisteminin Üç Boyutlu İşleyiş ile Sistemin Yapılandırılması ve Eczacıbaşı Vitra’da ki Uygulama, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2007
- ERCAN Gökçe Bahar, “Niş Pazarlama Stratejilerinin Turizm Sektöründe A Grubu Seyahat Acentalarında Uygulanması: ETS Tur Örneği”, Trakya üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2007
- ERSOY Nezihe Figen, “Niş Pazarlama”, Güncel Pazarlama Yaklaşımlarından Seçmeler, Editör: İnci VARİNLİ, Kahraman ÇATI, Detay Yayıncılık, Ankara 2008
- KOTLER Philip, Kotler ve Pazarlama, Sistem Yayıncılık, İstanbul 1999
- KÜLEKÇİ Elif AKPINAR, Işık SEZEN, “Bir Ekoturizm Aktivitesi Olarak Mağara Turizmi; Erzurum İli Elmalı Mağarası Örneği”, Süleyman Demirel Üniversitesi Mimarlık Bilimleri ve Uygulamaları Dergisi, 2018
- MUCUK İsmet, Pazarlama İlkeleri, 13. Basım, Türkmen Kitabevi, İstanbul 2001
- NOVELLI, Marina (ed.). Niche tourism: Contemporary issues, trends and cases. Routledge, 2005.
- NOVELLI, Marina. Niche tourism: Past, present and future. The SAGE handbook of tourism management, 2018, 344-359.
- PRATT, Stephen; TOLKACH, Denis; KIRILLOVA, Ksenia. Tourism & death. Annals of Tourism Research, 2019, 78: 102758.
- ROBINSON, Mike; NOVELLI, Marina. Niche tourism: an introduction. In: Niche tourism. Routledge, 2007. p. 1-10.
- SOLMAZ Cansu, Çağla ÜST, “Tuz Gölü’nde Kuş Gözlemciliği Turizmi Potansiyelinin Değerlendirilmesine Yönelik Bir Araştırma”, I. Uluslararası Aksaray Sempozyumu, 27-29 Ekim 2016

- TÖRE BAŞAT Hümeyra, SANDIKÇI Mustafa, ÇELİK Sabri, “Afyonkarahisar Mevlivihanesinin İnanç Turizmi Açısından Değerlendirilmesi”, 5. Uluslararası Geleneksel Ve Yöresel Değerler Sempozyumu/ Kültür Etkinlikleri, 2018
- TÜRNÜKLÜ Zeynep, Eber Gölü (Afyonkarahisar) Kuş Faunası, Moleküler Biyoloji ve Genetik Anabilim Dalı, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar 2017
- WEAVER David Bruce, “Ecotourism as Mass Tourism: Contradiction or Reality?”, Cornell Hotel and Restaurant Administration Quarterly, 2001
- WILDER Baker, “When Niche Marketing Confuses Customers” Chief Executive, 1991, Issue: 65
- YAVUZ Melek, “Afyonkarahisar-Sandıklı İlçesi Akdağ Tabiat Parkı’nın Ekoturizm Potansiyelinin Değerlendirilmesi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Turizm İşletmeciliği Ve Otelcilik Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar 2011.

TURAN-2026
The Turkish World Yesterday, Today and Tomorrow

The poster features a dark blue background with a white curved line separating the top header from the bottom text. At the top, there are two large circular logos: the left one is the seal of the International Relations Association of Turkey (IRAT) and the right one is the Turkish coat of arms. Below these, there are four smaller circular logos: ADU, ALP, Q, and a red one with a white emblem. The text below the logos provides details about the conference, including the date and time, languages, partner universities, and the field of study. At the bottom, there are social media icons for LinkedIn, Instagram, and Facebook, along with the conference website and email address.

III TURAN International Scientific Conference
Date and time: 14 February 2026, 11:00
ZOOM
Languages: Azerbaijani, Turkish, Russian, and English
Partner universities: Azerbaijan University, Azerbaijan University of Languages, and Kütahya Dumlupınar University
Field: Social-humanities, and Economic Sciences

[irds-center.com](https://www.linkedin.com/company/irds-center) [irdscenter](https://www.instagram.com/irdscenter) [irds.center](https://www.facebook.com/irds.center) turancongress.2026@gmail.com

Yapay Zek , Büyük Veri ve Politik Tüketicici Davranışı: Kültürler Arası Pazarlama Stratejilerinin Evrimi

Kürşad  ZKAYNAR²⁶

 nder Kürşat SARITEPE²⁷

 zet

Aristoteles, “Bir şeyi bilmek, onun nedenlerini bilmektir” demişti. Ancak günümüz teknolojilerindeki ve özellikle de yapay zek  uygulamalarında biriken bilgi, kendisinin nedenleri hakkında her zaman doğrulanabilir değildir. Hatta algoritmaların topladığı big data setleri nedenleri önemsemez. Çalışma, yapay zek  ve big data teknolojilerinin entegrasyonunun, iş modellerinde yarattığı dönüşümü ve bu dönüşümün özellikle politik tüketicici davranışı ile kültürler arası pazarlama stratejileri üzerindeki etkilerini sistematik olarak incelemektedir. Çalışmanın metodolojisi, 2004–2024 yılları arasında yayımlanan tüketicici odaklı yapay zek  ve pazarlama literatürünü kapsayan hibrit bir inceleme yaklaşımı kullanılarak tasarlanmıştır. Temel bulgular, yapay zek nın pazarlama operasyonlarını otomatikleştirmede ve müşteri yolculuğunun her aşamasını yönetmede kritik olduğunu göstermektedir. Ancak bu durum, algoritmik yanlılık, mahremiyet paradoksu ve etik sorunlar gibi ciddi sorunlar doğurmaktadır. Politik tüketicici davranışları bağlamında, yapay zek nın sosyal medya verileri üzerinden kişilik profillemesi yaparak mikro hedefleme yapma potansiyeli, etik düzenleme ihtiya ını artırmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yapay Zek , Büyük Veri, Siyasi Tüketicici Davranışları, Kültürlerarası Pazarlama, Etik Düzenlemeler.

²⁶ Dr. Öğr. Üyesi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, ORCID: 0000-0003-1683-9591, kursadozkaynar@gmail.com

²⁷ Öğr. Gör., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, ORCID: 0000-0002-2566-6111, osaritepe@cumhuriyet.edu.tr

Artificial Intelligence, Big Data, and Political Consumer Behavior: The Evolution of Cross-Cultural Marketing Strategies

Abstract

Aristotle once said, “To know something is to know its causes.” However, the knowledge accumulated in today’s technologies, and especially in artificial intelligence applications, is not always verifiable in terms of its causes. In fact, the big data sets collected by algorithms often disregard causality. This study systematically examines the transformation created by the integration of artificial intelligence and big data technologies in business models, and the effects of this transformation particularly on political consumer behaviour and cross-cultural marketing strategies. The methodology of the study was designed by using a hybrid review approach covering the consumer-oriented artificial intelligence and marketing literature published between 2004 and 2024. The main findings show that artificial intelligence is critical in automating marketing operations and managing every stage of the customer journey. However, this also gives rise to serious issues such as algorithmic bias, the privacy paradox, and ethical concerns. In the context of political consumer behaviour, the potential of artificial intelligence to conduct micro-targeting through personality profiling based on social media data increases the need for ethical regulation.

Keywords: Artificial Intelligence, Big Data, Political Consumer Behaviour, Cross-Cultural Marketing, Ethical Regulation.

1. GİRİŞ

Kurzweil, teknolojinin ilerlemesi hakkında uzun yıllardır dile getirdiği görüşlerini Singularity is Near (ilk baskı, 2005) adlı kitabında özet halinde sunmuştur. Buna göre, paradigma değişimi yani teknolojik yenilik hızı ivme kazanmakta, hemen her on yılda bir ikiye katlanmaktadır. Bilgi teknolojilerinin gücü (*fiyat performansı, hız, kapasite ve bant genişliği*) daha da yüksek bir hızla üstel büyümekte, bugün yaklaşık olarak her yıl ikiye katlanmaktadır. Kurzweil, “*İnsan zekâsını taklit edebilmek için gereken donanım bu on yılın sonunda süper bilgisayarlarla, gelecek on yılın sonunda da kişisel bilgisayar boyutundaki aygıtlarla sahip olacağız. 2020’li yılların ortalarında ise elimizde insan zekâsının etkili yazılım modelleri olacak*” demiştir. Kurzweil’in bu öngörüsü 2025 yılı itibarıyla gerçekleşmiş bulunmaktadır.

Günümüz yapay zekâ uygulamaları sınırlı yapay zekâ olarak adlandırılmaktadır. Reese (2020), bu durumun bir sonraki aşamasının yapay genel zekâ uygulamaları

olduğunu belirtmektedir. Bu teknolojinin yapay genel zekâ olarak adlandırılması için veya bu unvanı kazanması için, sosyal ve duygusal zekâ, geçmiş ve geleceği düşünme becerilerinin yanında, yaratıcılık ve özgünlük gibi insanların sahip olduğu türde çeşitli zekâ türlerinin tüm aralığını sergilemesi gerektiğini söylemektedir.

Politik pazarlama, demokratik sistemlerde adayların, partilerin ve politik hareketlerin seçmenlerle iletişim kurma, onların tercihlerini anlama ve etkileme süreçlerini kapsayan multidisipliner bir alandır. Geleneksel olarak kitle iletişim araçlarına, yüz yüze kampanyalara ve demografik segmentasyona dayanan politik pazarlama pratikleri, 21. yüzyılın ilk çeyreğinde köklü bir dönüşüm geçirmektedir (Bossetta, 2018).

Yapay zekâ ve büyük veri teknolojilerinin politik alana entegrasyonu, seçmen davranışlarının anlaşılması, kampanya stratejilerinin optimize edilmesi ve politik mesajların kişiselleştirilmesi açısından çeşitli imkanlar sunmaktadır. Ancak bu teknolojik gelişmeler, aynı zamanda demokratik süreçlerin bütünlüğü, seçmen özerkliği, mahremiyet hakları ve manipülasyon riskleri açısından bazı endişeleri de beraberinde getirmektedir (Bodó, Helberger ve de Vreese, 2017).

Küreselleşme ve dijital iletişim ağlarının yaygınlaşması, politik pazarlamanın kültürlerarası boyutunu da ön plana çıkarmıştır. Farklı kültürel bağlamlarda seçmen davranışları, politik iletişim normları ve kampanya stratejilerinin etkililiği farklılıklar göstermektedir. Bu çerçevede, yapay zekâ ve big data setlerinin kültürlerarası politik pazarlama bağlamında nasıl kullanıldığı ve bu kullanımın farklı kültürel ortamlarda yarattığı etkiler, politik iletişim araştırmalarının gündem maddelerini oluşturmaktadır (de Mooij ve Hofstede, 2010). Anılan gelişmeler sebebiyle yapay zekânın etkilediği veya etkileme olasılığı olan tüm alanlar araştırma konusu olma potansiyeline sahiptir.

2. YAPAY ZEKÂ: KAVRAMSAL ÇERÇEVE VE TEMEL TEKNOLOJİLER

Yapay zekâ, insanın idrakine yönelik olan yeteneklerini, davranışlarını taklit ederek, bilgisayar sistemlerinde bu yetenekleri modellemesidir. Yani, yapay zekâ, insan zekâsını taklit edip modellemek için tıpkı insanlar gibi problemlere çözüm üretebilme, anlamlandırabilme, genelleme yapabilme, deneyimleri ile kazandıklarını öğrenebilme gibi yetenekleri, modellenen sisteme kazandırmayı amaçlamaktadır (Yılmaz, 2019).

Modern anlamda yapay zekâ çalışmalarının önem kazanması İkinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında yaşanmıştır. Alan Mathison Turing, İkinci Dünya Savaşı sırasında “*Bombe*” adını verdiği ve o günün koşulları içerisinde önemli

sayılabilecek ilk tam otomatik kod kırma makinesini icat ederek savaşın kaderini değiştirmiştir (Coşkun ve Gülleroğlu, 2021).

Günümüzde, Kurzweil (2016) ve Bostrom (2021) gibi yapay zekâ çalışmalarının her geçen gün daha da ilerleyeceğini ve bir gün insan zekâsının ikinci sıraya düşeceğini öngören yazarlar mevcuttur. Bunun yanı sıra Larson (2022), bu görüşe katılmamakta, bazı sebeplerden bunun asla mümkün olmadığını belirtmektedir. Larson'ın görüşlerinin temel dayanağı insan zekâsının makine zekâsından kökten farklı olduğu görüşüne dayanmaktadır.

Filimowicz (2024) olaya farklı boyutla yaklaşmakta, yapay zekâ uygulamalarının etkili olabilmesi için insan zekâsına benzemesi gerekmediğini belirtmektedir. Onu meşru bir zekâ biçimi olarak görmemiz için buna gerek de yoktur. Çünkü yapay zekânın değerinin büyük bir kısmı insan zekâsından farklı olmasında yatması ve bu nedenle insanların yapamayacağı şeyleri yapabilmesinde yatmaktadır. Warwick de (2022) bu görüşü desteklemekte, yapay zekânın ille de insan zekâsını kopyalamaya ya da simüle etmesine gerek olmadığını vurgulamaktadır.

Rouhiainen (2020) hızlı büyümeyi sağlayan teknolojilere bazı örnekler vermektedir. Bunlar; statik görüntü tanıma, sınıflandırma ve etiketleme, algoritmik alım-satım stratejilerinde performans iyileştirmeleri, hasta verilerinin verimli ve ölçeklenebilir hale getirilmesi, öngörücü bakım, nesne saptama ve sınıflandırma, sosyal medya içerikleri, siber tehditlerden korunma olarak sayılabilir.

2.1. Yapay Zekâ Teknolojileri ve Politik Pazarlamadaki Uygulamaları

Yapay zekâ, makinelerin insan benzeri bilişsel işlevleri yerine getirmesini sağlayan teknolojiler ve algoritmalar bütünüdür. Politik pazarlama bağlamında, yapay zekâ uygulamaları özellikle makine öğrenimi, doğal dil işleme, bilgisayarlı görü ve tahmine dayalı analitik alanlarında yoğunlaşmaktadır (Jungherr, 2016). Makine öğrenimi algoritmaları, büyük veri setlerinden örüntüler çıkararak, seçmen davranışlarını tahmin etme, politik tutumları sınıflandırma ve kampanya stratejilerini optimize etme kapasitesine sahiptir. Gözetimli öğrenme teknikleri, etiketlenmiş veri setleri kullanılarak seçmenlerin politik eğilimlerini tahmin ederken, gözetimsiz öğrenme yöntemleri benzer özelliklere sahip seçmen gruplarının keşfedilmesine imkân sağlamaktadır (Kruikemeier, Sezgin ve Boerman, 2016).

Doğal dil işleme (NLP) teknolojileri, politik söylemin analiz edilmesinde kritik rol oynamaktadır. Seçmenlerin sosyal medya paylaşımları, yorumları ve çevrimiçi tartışmaları, NLP algoritmaları aracılığıyla işlenerek, duygu analizi, konu modelleme ve semantik ağ analizi gibi tekniklerle değerlendirilmektedir.

Bu analizlər, seçməni kəyğılarının, beklentilərinin və politik tutumlarının gerçək zamanlı olaraq izlənməsinə imkən tanımaktadır (Jungherr, Posegga və An, 2019). Uzun vadede, yapay genel zəkâ (AGI) vəya süper zəkâ gelişmesi, politik sistemleri köklü şekilde dönüştürebilir. Henüz spekülətif olsa da, insan düzeyinde vəya ötesinde bilişsel yeteneklere sahip yapay zəkâ sistemlərinin politik pazarlama, yönetişim ve demokrasi üzerindeki etkileri düşünölmeye değerdır (Helberger, 2020). Bu tür sistemler, kamusal politika analizi, seçməni tercihlerinin agregasyonu ve hatta demokratik karar verme süreçlerinde roller üstlenebilir. Yapay zəkâ destekli "epistokrası" vəya "algoritmik yönetişim" gibi radikal öneriler, bazı düşünürler tarafından tartışılmaktadır. Ancak, bu vizyonlar ciddi demokratik endişeleri de beraberinde getirmektedir (Woolley ve Howard, 2018).

2.2. Seçməni Profillemə ve Tahmine Dayalı Modellemə

Yapay zəkâ destekli seçməni profillemə, modern politik kampanyaların temel stratejik araçlarından biri haline gelmiştir. Bu süreç, demografik bilgiler, tüketici davranışları, sosyal medya aktiviteleri, çevrimiçi gezinme geçmişi ve diğer dijital ayak izleri gibi çok sayıda veri kaynağının birleştirilmesiyle, her seçməni için detaylı ve çok boyutlu profiller oluşturulmasını içermektedir (Bennett, 2016).

Tahmine dayalı modellemə teknikleri, geçmiş seçim sonuçları, anket verileri ve davranışsal göstergeler kullanılarak, bireysel seçməni oların oy verme olasılıklarını, politik konulara ilgilerini ve mesajlara tepkilerini tahmin etmektedir. Bu modeller, kampanya kaynaklarının en etkili şekilde dağıtılmasına, kritik seçməni gruplarının belirlenmesine ve ikna stratejilerinin optimize edilmesine yardımcı olmaktadır (Issenberg, 2012).

2.3. Sosyal Medya ve Yapay Zəkâ Destekli İçerik Optimizasyonu

Sosyal medya platformları, yapay zəkâ teknolojilerinin politik pazarlama alanındaki en görünür uygulamalarının sahnesini oluşturmaktadır. Facebook, Twitter (X), Instagram ve TikTok gibi platformlar, milyarlarca kullanıcının günlük etkileşimlerini barındırmakta ve bu etkileşimler, politik kampanyalar için değərli veri kaynakları sağlamaktadır (Bossetta, 2018).

Yapay zəkâ algoritmaları, sosyal medya içeriklərinin performansını analiz ederek, hangi mesajların, görsellerin, videoların vəya içerik formatlarının hedef kitlelerde en yüksek etkileşimi yarattığını belirlemektedir. A/B testleri, multivariate testler ve otomatik optimizasyon teknikleri sayesinde, kampanya içerikleri sürekli olarak iyileştirilmekte ve hedef kitlelere göre kişiselleştirilmektedir (Jungherr vd., 2019).

Sosyal medya botları, yapay zekâ destekli politik iletişimin tartışmalı bir yönünü temsil etmekte, otomatik hesaplar, insan kullanıcılarını taklit ederek, politik tartışmalara katılabilmekte, belirli hashtag'leri trend yapabilmekte ve dezenformasyonu yaygınlaştırabilmektedir. Ferrara ve arkadaşlarının (2016) araştırması, sosyal medya botlarının politik söylemin manipülasyonunda nasıl kullanıldığını göstermektedir.

Yasal düzenlemelerin yanı sıra, sosyal medya platformları kendi politik içerik politikalarını geliştirmiştir. Facebook, Twitter, Google ve diğer platformlar, politik reklamlar için açıklama gereklilikleri, reklam arşivleri ve içerik moderasyonu kuralları uygulamaya başlamıştır (Dommett ve Power, 2019). Örneğin Twitter (X), 2019'da politik reklamları yasaklama kararı alarak radikal bir adım atmıştır. Şirket, mikro-hedeflenmiş politik mesajların demokratik söyleme zarar verdiğini gerekçe göstermiştir. Facebook ise, politik reklamlara izin vermeye devam ederken, şeffaflık araçlarını geliştirmiştir (Helberger, 2020).

3. BÜYÜK VERİ: TANIM, KAYNAKLAR VE ÖZELLİKLERİ

Günümüzde big data konusu sadece internet kullanıcılarının hareketleri, tüketici davranışları, yapay zekâ uygulamalarının eğitimi gibi alanlarda ön plana çıkıyor gibi görünmektedir. Oysa O'Gieblyn'in (2023) çalışmasında belirttiği gibi fizikten biyolojiye kadar insanlığın birçok konudaki açmazlarının çözümü gibi görünmektedir. Hemen her şeyin ölçüldüğü bu çağda artık modellere ve teorilere giderek daha az ihtiyaç duyulmaktadır. Çünkü big data korelasyonu yeterli kılmalıdır.

Big data setlerinin sadece veri örüntülerini toplaması ama onların ne olduğunu bilmemesi şimdilik göz ardı edilen bir konudur. Bunun sebebi big data setlerinin amaç değil araç olarak kullanılmasıdır.

3.1. Büyük Veri Analitiği ve Politik Kampanyalar

Bilgi, her zaman siyasi kampanyalar için önemli kaynak olmuş, 1900'lerin ilk yıllarından başlayarak geniş şekilde tartışılan "*kamuoyu*" kavramı ve sonradan Amerika Birleşik Devletleri'nde uygulanan kamuoyu araştırmaları, politikacıların, kitlelerin oy davranışları ve tercihleri ilgili bilgi edinmesinde etkin rol oynamıştır. Dönemsel gelişmeler ve süreçlerle siyasal kampanyalar yeni kuramsal ve uygulamalı biçimler kazanmıştır. İletişim araçları, teknolojik gelişmeler ve hedef kitle algısının değişmesiyle birlikte yeniden şekillenmiştir (Seyidov, 2021).

Big data, geleneksel veri işleme araçlarının kapasitesini aşan hacim, hız ve çeşitliliğe sahip veri setlerini ifade etmektedir. Politik kampanyalar bağlamında,

big data kaynakları seçmen kayıtları, tüketici veri tabanları, sosyal medya verileri, mobil uygulama kullanımı, konum verileri, web sitesi etkileşimleri, açık kaynak istihbaratı ve birçok diğer dijital veri akışını içermektedir (Issenberg, 2012). Bu veri kaynaklarının birleştirilmesi ve analiz edilmesi, seçmenlerin kapsamlı ve dinamik profillerinin oluşturulmasına olanak sağlamaktadır. Geleneksel demografik segmentasyonun ötesinde, psikografik özellikler, davranışsal örüntüler, sosyal ağ konumları ve gerçek zamanlı tutumlar gibi boyutlar, modern seçmen analitiğinin temel unsurlarını oluşturmaktadır. Big data çalışmalarının bazı uygulama alanları aşağıda belirtilmiştir.

3.2. Veri Füzyonu ve Seçmen Veritabanları

Veri füzyonu, farklı kaynaklardan elde edilen verilerin birleştirilerek, bireylerin bütünsel profillerinin oluşturulması sürecidir. Politik kampanyalarda, bu süreç genellikle veri aracı şirketleri tarafından sağlanan tüketici veritabanları ile kampanyaların kendi topladığı birinci taraf verilerinin entegrasyonunu içermektedir (Bennett, 2016).

Amerika Birleşik Devletleri'nde, seçmen dosyaları (*voter files*) olarak bilinen kapsamlı veritabanları, milyonlarca seçmenin kişisel bilgilerini, oy kullanma geçmişlerini ve tahmin edilen politik eğilimlerini içermektedir. Bu veritabanları, üçüncü taraf tüketici verileriyle zenginleştirildiğinde, seçmenlerin finansal durumları, tüketim alışkanlıkları, medya tercihleri ve yaşam tarzları hakkında detaylı bilgiler sağlamaktadır (Kreiss, 2016).

3.3. Mikro-Hedefleme: Teorik Temeller ve Pratik Uygulamalar

Mikro-hedefleme, seçmenlerin daha küçük segmentlere ayrılarak, her segment için özelleştirilmiş politik mesajlar geliştirilmesi stratejisidir. Bu yaklaşım, kitle iletişim paradigmasından kişiselleştirilmiş iletişim paradigmasına geçişi temsil etmektedir (Zuiderveen Borgesius vd., 2018).

Mikro-hedefleme stratejileri, seçmenlerin çok boyutlu özelliklerine dayalı olarak binlerce veya milyonlarca mikro-segment oluşturulmasını mümkün kılmaktadır. Her segment için, o grubun önceliklerini, kaygılarını ve değerlerini öne çıkaran farklı mesajlar tasarlanmaktadır. Örneğin, çevre konularına duyarlı genç kentli seçmenler için iklim değişikliği politikalarını vurgulayan mesajlar hazırlanırken, kırsal alanda yaşayan ve tarımla uğraşan seçmenler için tarımsal destekleri öne çıkaran mesajlar geliştirilmektedir (Kruikemeier vd., 2016).

3.4. Gerçek Zamanlı Veri Analitiği ve Uyarlanabilir Kampanyalar

Big data teknolojilerinin gelişmesiyle, politik kampanyalar statik planlamadan dinamik ve uyarlanabilir stratejilere geçiş yapmıştır. Gerçek zamanlı veri analitiği, kampanyaların seçmen tepkilerini anında izlemesine ve stratejilerini buna göre ayarlamasına olanak sağlamaktadır (Jungherr, 2016).

Ferry'nin (2023) belirttiği gibi bu verilerin sadece belirli işletmeler tarafından satın alınabilmesi dikkate değer bir konudur. Özellikle giderek artan etik tartışmalarında bu durumun yasalarla kontrol edilemiyor ya da kısmen yetersiz kontrol ediliyor olması da önemli bir etkidir.

Sosyal medya dinleme araçları, haber izleme platformları ve çevrimiçi anketler, seçmen ruh halinin nabzını tutmak için sürekli olarak kullanılmaktadır. Bu veriler analiz edilerek, hangi konuların gündemde olduğu, hangi mesajların yankı bulduğu ve hangi stratejilerin işe yaramadığı belirlenmektedir. Kampanya ekipleri, bu içgörülere dayanarak, mesajlarını, kaynak dağılımlarını ve taktiklerini hızla ayarlayabilmektedir (Kreiss, 2016).

4. SOSYAL MEDYA, ALGORİTMALAR VE POLİTİK SÖYLEMİN YAPILANDIRILMASI

Sosyal medya platformları, 21. yüzyılın politik iletişim ekosistemin merkezi haline gelmiştir. Facebook, Twitter (X), Instagram, YouTube, TikTok ve diğer platformlar, milyarlarca kullanıcının politik bilgiye eriştiği, politik tartışmalara katıldığı ve politik görüşlerini ifade ettiği alanları oluşturmaktadır (Bossetta, 2018). Bu platformlar, geleneksel medyadan farklı olarak, kullanıcıların hem içerik tüketicisi hem de üreticisi olmasına olanak sağlamaktadır. Bu katılımcı yapı, politik söylemin demokratikleşmesi potansiyeli taşıırken, aynı zamanda dezenformasyon, kutuplaşma ve manipülasyon için yeni fırsatlar da yaratmaktadır (Jungherr vd., 2019).

Algoritmik düzenleme, politik söylemin şekillendirilmesinde kritik bir rol oynamaktadır. Hangi politik içeriklerin görünür olduğu, hangi görüşlerin yükseltildiği ve hangi perspektiflerin marjinalleştirildiği, büyük ölçüde algoritmaların kararlarına bağlı olmaktadır. Bu durum, platformların politik gücüne dair endişeleri artırmaktadır (Helberger, 2020). Bu konuda tehdit algılayan Amore da (2020), gelecekteki eğilimlerimizi tahmin eden makine öğrenimi algoritmalarının, alternatif siyasi gelecekleri mümkün kılma şansımızı ciddi şekilde tehdit ettiğini belirtmiştir.

Algoritmalar, genellikle etkileşimi maksimize etmek üzere tasarlandığından, duygusal, provokatif ve polarize edici içeriklere öncelik verebilmektedir. Bu

dinamik, ölçülü və nüanslı politik söylemin aleyhine işlərkən, aşırı görüşlərin və dezenformasyonun yayılmasını asanlaşdırabilmektedir (Bakshy vd., 2015). Bunun önünə geçmek için Helberger (2020), yapay zekâ algoritmalarının politik pazarlamada kullanımını düzenleyici, algoritmik hesap verebilirlik mekanizmalarının geliştirilmesini önermektedir. Bu mekanizmalar, algoritmaların nasıl çalıştığının açıklanmasını, önyargılar için denetlenmesini ve potansiyel zararlı etkilerin değerlendirilmesini kapsamaktadır.

4.1. Filtre Balonları ve Yankı Odaları Tartışması

"*Filtre balonu*" ve "*yankı odası*" kavramları, sosyal medyanın politik bilgi ortamını nasıl parçalandığına dair endişeleri ifade etmektedir. Filtre balonu, algoritmaların kullanıcıların mevcut görüşlerine uygun içerikleri öncelikli olarak göstermesi sonucu, kullanıcıların zıt perspektiflere maruz kalmaması durumunu tanımlamaktadır. Yankı odası ise, benzer görüşlere sahip kullanıcıların birbirlerinin görüşlerini tekrarlama ve güçlendirmesi fenomenini ifade etmektedir (Bakshy vd., 2015).

4.2. Sosyal Medya Botları ve Yapay Amplifikasyon

Sosyal medya botları, insan kullanıcılarını taklit eden otomatik hesaplardır. Politik bağlamda, botlar belirli adayları veya politikaları destekliyor görünmek, hashtag'leri trend yapmak, muhalifleri rahatsız etmek veya kamuoyunu yanıltmak için kullanılabilir (Ferrara vd., 2016).

Botların politik söylem üzerindeki etkisi, yapay amplifikasyon olarak adlandırılmaktadır. Bir mesajın veya hashtag'in gerçekte olduğundan daha popüler görünmesini sağlayarak, botlar kamuoyu algısını manipüle edebilmektedir. Araştırmalar, 2016 ABD başkanlık seçimleri ve Brexit referandumu gibi kritik politik olaylarda bot aktivitelerinin önemli roller oynadığını göstermiştir (Woolley ve Howard, 2018).

4.3. Dezenformasyon, Deepfakes ve Politik Manipülasyon

Dezenformasyon, kasıtlı olarak yanlış veya yanıltıcı bilginin yayılmasını ifade etmektedir. Politik bağlamda, dezenformasyon muhalifleri karalamak, seçmenleri yanıltmak veya demokratik süreçlere olan güveni sarsmak için kullanılabilir. Sosyal medya ve dijital iletişim teknolojileri, dezenformasyonun hızlı ve geniş çapta yayılmasını kolaylaştırmaktadır (Woolley ve Howard, 2018). Yapay zekâ teknolojileri, dezenformasyon üretimini ve dağıtımını daha verimli hale getirmektedir. Otomatik içerik üretim sistemleri,

inandırıcı görünen sahte haber makaleleri, sosyal medya gönderileri ve yorumlar üretebilmektedir. Derin dil modelleri, tutarlı ve dilbilgisel olarak doğru metinler üreterek, sahte içeriğin tespit edilmesini zorlaştırmaktadır (Helberger, 2020).

Deepfake teknolojisi, yapay zekâ ve derin öğrenme algoritmalarını kullanarak, gerçekçi görünen sahte video ve ses kayıtları oluşturma yeteneğidir. Bu teknoloji, politik liderlerin söylemediği şeyleri söylüyormuş gibi göstermek veya yapmadıkları şeyleri yapıyormuş gibi göstermek için kullanılabilir (Chesney ve Citron, 2019).

Politik bağlamda, deepfake'ler seçim süreçlerini manipüle etmek, muhalifleri karalamak veya diplomatik krizler yaratmak için kullanılabilir potansiyeline sahiptir. Bir liderin savaş ilanı yaptığını veya skandal bir açıklama yaptığını gösteren sahte bir video, gerçek ortaya çıkmadan önce ciddi sonuçlar doğurabilmektedir. Deepfake teknolojisinin giderek daha erişilebilir ve kullanımı daha kolay hale gelmesi, bu riskleri artırmaktadır.

Belki daha önemlisi, deepfake teknolojisinin varlığı "yalanın yalanı" etkisi yaratmaktadır. Gerçek ancak hoşla gitmeyen video veya ses kayıtları, "bu bir deepfake" iddiasıyla reddedilebilmekte ve böylece gerçeklik kavramı zayıflatılmaktadır. Bu durum, kamuoyunun her türlü medya içeriğine olan güvenini sarsmakta ve "post-truth" politikasını güçlendirmektedir (Woolley ve Howard, 2018).

5. KÜLTÜRLERARASI POLİTİK PAZARLAMA: TEORİK ÇERÇEVELER VE UYGULAMALAR

Kültür, bir toplumun paylaşılan değerlerini, inançlarını, normlarını, sembollerini ve davranış kalıplarını kapsayan karmaşık bir kavramdır. Politik iletişim bağlamında, kültürel faktörler seçmen tutumlarını, politik katılım biçimlerini, liderlik beklentilerini ve kampanya mesajlarına verilen tepkileri derinlemesine etkilemektedir (de Mooij ve Hofstede, 2010).

Hofstede'nin (2001) kültürel boyutlar teorisi, kültürlerarası politik pazarlama araştırmalarında yaygın olarak kullanılan bir çerçeve sunmaktadır. Güç mesafesi, bireycilik-kolektivizm, erillik-dişlilik, belirsizlikten kaçınma, uzun vadeli oryantasyon ve hoşgörü boyutları, farklı kültürlerin politik iletişim tarzlarını anlamada değerli içgörüler sağlamaktadır.

Bireyci kültürlerde, politik mesajlar genellikle kişisel özerkliği, bireysel başarıyı ve özgürlüğü vurgulamaktadır. Kolektivist kültürlerde ise, toplumsal uyum, grup çıkarları ve toplumsal sorumluluk temalı mesajlar daha etkili olmaktadır. Benzer şekilde, yüksek güç mesafesine sahip kültürlerde, otoriteye saygı ve hiyerarşik yapılar vurgulayan liderlik imajları tercih edilirken, düşük güç mesafesine sahip

kültürlerde eşitlikçi ve erişilebilir liderlik tarzları daha fazla yankı bulmaktadır (de Mooij ve Hofstede, 2010).

Küreselleşme süreci, politik iletişim pratiklerinin uluslararası düzeyde yayılmasına ve farklı kültürel bağlamlarda uyarlanmasına yol açmıştır. Amerika kökenli kampanya teknikleri ve stratejileri, "Amerikanizasyon" süreci olarak adlandırılan bir fenomen aracılığıyla, dünya genelindeki politik sistemlere yayılmıştır (Plasser ve Plasser, 2002).

5.1. Yapay Zekâ ve Büyük Verinin Kültürlerarası Bağlamdaki Rolü

Yapay zekâ ve big data teknolojileri, kültürlerarası politik pazarlama için hem fırsatlar hem de zorluklar sunmaktadır. Bir yandan, bu teknolojiler farklı kültürel grupların tercihlerini, değerlerini ve davranışlarını anlamak için sofistike analitik araçlar sağlamaktadır. Çok dilli doğal dil işleme, kültürel sentiment analizi ve kültürlerarası tüketici davranışı modellemesi gibi teknikler, global kampanyaların yerel kültürlere duyarlı mesajlar geliştirmesine yardımcı olmaktadır (Jungherr, 2016).

Öte yandan, yapay zekâ algoritmalarında yerleşik kültürel önyargılar ve Batı merkezli tasarım yaklaşımları, teknolojinin evrensel uygulanabilirliğini sınırlamaktadır. Ayrıca, farklı kültürlerde dijital teknolojilere erişim, kullanım alışkanlıkları ve gizlilik kaygıları önemli farklılıklar göstermektedir. Bu dijital bölünme, büyük veri ve yapay zekâ destekli kampanyaların etkililiğini ve etik sonuçlarını kültürel bağlamlara göre farklılaştırmaktadır (Bennett, 2016).

5.2. Çok Kültürlü Toplumlarda Politik Pazarlama

Göç, küreselleşme ve çok kültürlülük politikaları sonucunda, birçok toplum artan kültürel çeşitlilik göstermektedir. Bu durum, politik kampanyalar için hem fırsatlar hem de zorluklar yaratmaktadır. Farklı etnik, dini ve kültürel grupların değerlerini, önceliklerini ve iletişim tercihlerini dengelemek, karmaşık bir stratejik görev olmaktadır (de Mooij ve Hofstede, 2010).

Yapay zekâ ve büyük veri teknolojileri, çok kültürlü toplumlar içindeki mikro-segmentlerin belirlenmesine ve her gruba uygun mesajların geliştirilmesine yardımcı olmaktadır. Örneğin, ABD'de Latin, Afrikalı-Amerikalı, Asyalı-Amerikalı ve diğer etnik gruplar için farklılaştırılmış kampanya stratejileri geliştirilmektedir. Bu stratejiler, her grubun kültürel kimliğini, tarihsel deneyimlerini ve çağdaş kaygılarını dikkate almaktadır (Kreiss, 2016). Ancak etnik ve kültürel temelde mikro-hedefleme, toplumsal ayrışmayı derinleştirebilme riski taşımaktadır. Farklı gruplara farklı mesajlar iletilmesi, ortak bir kamusal söylem alanının oluşmasını engelleyebilmekte ve "yankı

odaları" veya "filtre balonları" yaratarak toplumsal kutuplaşmayı artırabilmektedir (Bakshy, Messing ve Adamic, 2015).

6. VAKA ÇALIŞMALARI: FARKLI ÜLKE VE BAĞLAMLARDA UYGULAMALAR

Amerika Birleşik Devletleri, veri destekli politik pazarlamanın öncüsü olmuştur. Barack Obama'nın 2008 ve 2012 kampanyaları, büyük veri analitiğinin sistematik kullanımının dönüm noktalarını oluşturmuştur. 2012 kampanyasında, Obama ekibi "*Narwhal*" adlı kapsamlı bir veri yönetim sistemi geliştirmiş ve veri bilimcilerinden oluşan büyük bir ekip kurmuştur (Issenberg, 2012).

Kampanya, A/B testleri kullanarak e-posta başlıklarını, bağış sayfası tasarımlarını ve mesajlaşma stratejilerini optimize etmiştir. Tahmine dayalı modelleme ile, her seçmenin oy kullanma olasılığı, ikna edilebilirliği ve bağış yapma potansiyeli hesaplanmıştır. Bu mikro-hedefleme yaklaşımı, kampanya kaynaklarının stratejik olarak dağıtılmasını sağlamış ve özellikle salıncak eyaletlerde etkili olmuştur (Kreiss, 2016).

Donald Trump'ın 2016 kampanyası ise, farklı bir dijital strateji benimsemiştir. Cambridge Analytica ile işbirliği yapan kampanya, psikografik profillemeye ve sosyal medya mikro-hedeflemesine yoğun bir şekilde odaklanmıştır. Facebook üzerinden milyonlarca farklı reklam varyasyonu yayınlanmış ve her seçmen segmenti için özelleştirilmiş mesajlar geliştirilmiştir (Bodó vd., 2017).

Trump kampanyasının dijital stratejisi, özellikle Cambridge Analytica skandalı sonrasında, etik ve yasal endişeleri gündeme getirmiştir. Kampanyanın veri kullanım pratikleri, seçmen rızası, mahremiyet ve manipülasyon konularında yoğun tartışmalara yol açmıştır. Bu olay, politik veri kullanımında düzenleme ihtiyacını vurgulamış ve GDPR gibi düzenlemelerin önemini artırmıştır (Bennett, 2016).

2016 Brexit referandumu, dijital politik pazarlamanın Birleşik Krallık bağlamındaki etkisinin çarpıcı bir örneğini sunmuştur. "*Vote Leave*" kampanyası, sofistike veri analitiği ve hedefli sosyal medya reklamcılığı kullanmıştır. Kampanya, Cambridge Analytica'nın yanı sıra, kendi veri operasyonunu da yürütmüştür (Dommett ve Power, 2019).

Dominic Cummings liderliğindeki kampanya, özellikle Facebook reklamcılığına büyük yatırım yapmış ve milyonlarca mikro-hedeflenmiş reklam yayınlamıştır. Kampanya, farklı seçmen segmentleri için farklı mesajlar geliştirmiş; örneğin, genç seçmenlere Türkiye'nin AB'ye katılım tehdidi vurgulanırken, yaşlı seçmenlere NHS (ulusal sağlık sistemi) finansmanı konusunda yanıltıcı iddialar sunulmuştur (Bodó vd., 2017).

Hindistan, dünyanın en büyük demokrasisi olarak, dijital politik pazarlamada benzersiz bir vaka sunmaktadır. Ülkede 2014 ve 2019 genel seçimlerinde, Bharatiya Janata Partisi (BJP) dijital teknolojileri etkin şekilde kullanmıştır. WhatsApp, Hindistan'da politik iletişimin baskın kanalı haline gelmiştir (Woolley ve Howard, 2018). BJP, milyonlarca WhatsApp grubu oluşturmuş ve her gruba özelleştirilmiş içerikler göndermiştir. Parti, gönüllülerini eğiterek, yerel düzeyde dijital kampanya ağı kurmuştur. Bu strateji, özellikle kırsal alanlarda ve dijital okuryazarlığı düşük seçmen kitlelerinde etkili olmuştur. WhatsApp'ın uçtan uca şifreleme özelliği, kampanya mesajlarının gizli kalmasını sağlamış, ancak aynı zamanda dezenformasyonun yayılmasını da kolaylaştırmıştır (Jungherr, 2016).

Jair Bolsonaro'nun 2018 Brezilya başkanlık kampanyası, dijital popülizmin Latin Amerika bağlamındaki tezahürünü göstermiştir. Bolsonaro destekçileri, organize WhatsApp grupları oluşturarak, pro-Bolsonaro içerikleri ve muhalif adaylar hakkında negatif mesajları yaymıştır. Kampanya, düşük maliyetli ancak yüksek erişimli bir dijital strateji yürüterek, sınırlı kaynaklarla geniş kitlelere ulaşmayı başarmıştır. Bu strateji, özellikle ekonomik zorluklar yaşayan ve geleneksel politik elitlere güveni azalan seçmenler arasında yankı bulmuştur (Bossetta, 2018).

Brezilya vakası, dijital teknolojilerin popülist hareketleri nasıl güçlendirdiğini göstermektedir. Sosyal medya ve mesajlaşma uygulamaları, anti-establishment mesajlarının yayılması, kutuplaşmanın artması ve geleneksel medya kapı bekçiliğinin aşılması için araçlar sağlamıştır. Ancak, bu süreçte dezenformasyon, nefret söylemi ve toplumsal ayrışma da artmıştır (Woolley ve Howard, 2018).

Çin, yapay zekâ ve büyük veri teknolojilerinin otoriter amaçlarla kullanımının en kapsamlı örneğini sunmaktadır. Çin'in "*Sosyal Kredi Sistemi*", vatandaşların çevrimiçi ve çevrimdışı davranışlarını izleyerek, onları puanlayan ve puanlara göre ödüllendiren veya cezalandıran bir büyük veri uygulamasıdır (Helberger, 2020). Sistem, finansal işlemler, sosyal medya aktiviteleri, alışveriş alışkanlıkları, trafik ihlalleri ve birçok diğer veri kaynağını birleştirerek, her vatandaş için kapsamlı profiller oluşturmaktadır.

Avrupa Birliği, kişisel veri koruması konusunda dünya çapında en katı yaklaşımı benimsemiştir. 2018'de yürürlüğe giren Genel Veri Koruma Yönetmeliği (GDPR), kişisel verilerin toplanması, işlenmesi ve saklanması için kapsamlı kurallar getirmiştir (Borgesius, 2018). GDPR, politik kampanyalara da uygulanmaktadır ve seçmen verilerinin kullanımı için yüksek standartlar gerektirmektedir. Ancak GDPR'nin politik kampanyalara uygulanması konusunda belirsizlikler bulunmaktadır. Politik ifade özgürlüğü ve veri koruması arasındaki denge nasıl kurulacağı, hangi veri işleme faaliyetlerinin "*meşru*

menfaat" gerekçesiyle yapılabileceği ve hangi verilerin "*hassas*" kabul edileceği gibi sorular tartışılmaya devam etmektedir (Bennett, 2016).

7. ARAŞTIRMA SORUSU VE LİTERATÜR TARAMASI

Bu çalışmanın ana araştırma sorusu şudur: Yapay zekâ ve big data, etik ve kültürel zorluklar bağlamında, kültürler arası pazarlama stratejileri aracılığıyla politik tüketici davranışını nasıl dönüştürmektedir?

Teknolojik ilerlemeler, özellikle yapay zekânın yükselişi, küresel iş modellerinde ve iletişim stratejilerinde köklü değişikliklere neden olmuştur (Kanbach vd., 2024; Wamba-Taguimdje vd., 2020; Davenport vd., 2020).

Yapay zekânın tüketici davranışları üzerindeki etkisi, kişiselleştirilmiş reklamcılığın ötesine geçerek politik alanı kapsamıştır. Hesaplamalı siyaset, big data gözetimi ve analitiğini kullanarak kamuoyunu manipüle etme potansiyeli taşımaktadır (Tufekci, 2014). Siyasi mikro hedefleme, yapay zekânın, sosyal medyadan elde edilen metin analizleri (*BERT meets LIWC*) ve dijital ayak izleri aracılığıyla bireylerin kişilik özelliklerini tahmin etme becerisine dayanmaktadır (Zarouali vd., 2022; Buettner, 2017). Siyasi tercihin bile Big Five kişilik özellikleri ile ilişkili olduğu bulunmuştur (Vecchione vd., 2011). Bu bağlamda, kişisel verilerin seçim kampanyalarında kullanımı (Bashyarkar, 2019), etik ve hukuki düzenleme ihtiyacını gündeme getirmiştir.

Dijital pazarlamada yapay zekânın kullanımının artması, gizlilik, etik ve veri güvenliği gibi temel kaygıları da beraberinde getirmektedir (Saura vd., 2024). Tüketiciler, yapay zekânın getirdiği faydalar (*kişiselleştirme*) ile kişisel verilerini kaybetme korkusu arasında bir mahremiyet paradoksu yaşarlar (Cloarec vd., 2024; Quach vd., 2022). Şirketlerin, yapay zekâyı sorumlu ve etik bir şekilde kullanması, Kurumsal Dijital Sorumluluk (CDR) çerçevesinde değerlendirilmelidir (Kunz ve Wirtz, 2024; Liu vd., 2023).

8. KÜLTÜRLER ARASI ZORLUKLAR VE ÇALIŞMA YAKLAŞIMI

Yapay zekâ sistemlerinin küresel pazarlarda kabulü, kültürel bağlama bağlıdır. Yapay zekâ sistemlerini benimseme kararı, işlevsel beklentiler ve kullanım beklentileri gibi faktörler tarafından etkilenmektedir (Akhondi vd., 2025). Ancak bu kabul faktörleri, farklı kültürel ve ekonomik ortamlarda değişebilir. Örneğin Japonya ve Hindistan arasındaki B2B pazarlama durumlarında intra-Asya kültürel değer farklılıklarının yönetime etkisi incelenmiştir (Ashta vd., 2024).

Çalışma, diğer katkıların yanı sıra yapay zekânın sunduğu öngörü gücünü, yol açtığı etik zorluklarla (*algoritmik yanlılık, manipülasyon*) ilişkilendirerek,

özellikle politik alanda mikro hedefleme için gerekli olan yasal ve yönetsel düzenlemelere yönelik kapsamlı bir yol haritası sunmayı da hedeflemektedir. Ayrıca yapay zekâ kabulünü etkileyen anahtar kültürel ve örgütsel faktörleri tanımlayarak gelecekteki araştırmalar için öneriler ortaya koyacaktır (Jain vd., 2024).

9. YÖNTEM

Çalışmada, akademik literatürdeki mevcut eğilimleri ve boşlukları belirlemek amacıyla hibrit bir inceleme yaklaşımı kullanılmıştır (Jain vd., 2024). Bu yaklaşım, Sistematik Literatür İncelemesi (SLR) ve meta-sentez metodolojisini birleştirmektedir (Akhondi vd., 2025). SLR süreci, literatürden elde edilen kanıtları toplamak ve raporlamak için PRISMA (*Preferred Reporting Items for Systematic Reviews and Meta-Analyses*) yönergelerine uygun olarak yürütülmüştür (Moher vd., 2015, Akhondi vd., 2025; Rethlefsen ve Page, 2022).

Çalışmanın veri kaynakları, akademik kalitesi yüksek olan dergileri kapsayan Scopus ve Web of Science (WoS) veri tabanlarından elde edilmiştir (Jain vd., 2024). Literatür taraması, yapay zekânın pazarlama sistemleri tarafından benimsenme faktörleri özelinde 2019–2024 yılları arasındaki yayınlarla kısıtlanmıştır (Akhondi vd., 2025). Yapay zekâ ve tüketici davranışları araştırmaları için 2004–2022 dönemindeki yayınlar taranmıştır (Jain vd., 2024).

Anahtar Kelimeler için arama motorlarında "*Artificial Intelligence*", "*Machine Learning*", "*Big Data*", "*Deep Learning*" ve "*Neural Network*" gibi anahtar teknolojiler ile "*consumer behavior*", "*consumer attitude*" gibi tüketici odaklı terimler kullanılmıştır (Jain vd., 2024).

10. BULGULAR

Bu bölümde, yapay zekâ ve big datanın pazarlama ve tüketici davranışları alanındaki kilit bulguları, IMRAD yapısının gerektirdiği şekilde yorumsuz olarak sunulmaktadır. Tüketicisiyle ilgili ampirik araştırmalarda referans gösterilen yapay zekâ uygulamaları arasında derin öğrenme, doğal dil işleme, regresyon, k-means, karar ağaçları, bayes ve destek vektör makineleri bulunmaktadır. Derin öğrenmenin tüketici araştırmalarında daha az referans gösterilen bir teknik olduğu görülmektedir (*derin öğrenme için 9 makale referans, makine öğrenmesi için 54 makale referans*).

Doğal dil işleme ise, çevrimiçi müşteri incelemelerinden (Vaid vd., 2023) ve sosyal medyadan gelen metinsel verilerden (Berger vd., 2020) anlam çıkarmada kullanılır ve Duygu Analizinde (Sentiment Analysis) önemlidir. Logaritmik olasılık regresyonu (*Logistik Regresyon*), dijital pazarlama iletişimde kullanılır

ve doğru tahmin sonuçları ile lineer regresyon modelinin tahmin sonuçlarını yansıtabilir (Li, 2022). XGBoost algoritması kullanılarak yapılan model eğitiminde, eğitim setinin hata matrisi elde edilmiştir (Li, 2022).

Mevcut literatür incelemesinde yer alan 16 ana konunun 9'unda, Markov zincirleri (Markov) gibi bazı YZ tekniklerinin hiç referans gösterilmediği tespit edilmiştir. Yapay zekâ uygulamalarının tüketici araştırmalarında bireysel düzeyde tüketiciler, tüketici tercihleri, çevrimiçi tüketici profilleri, daha iyi tahmin için karar kurallarının test edilmesi ve tüketici davranışı ve risk gibi temalar etrafında gruplandığı görülmüştür. Yapay zekâ uygulamaları, içerik pazarlama verimliliği için çevrimiçi içeriği otomatik olarak etiketleyebilir (Salminen vd., 2019) ve kişiselleştirilmiş mobil pazarlama stratejilerine olanak tanır (Tong vd., 2020).

2019–2024 yılları arasındaki makaleleri inceleyen meta-sentez çalışmasına göre, yapay zekâ tabanlı pazarlama sistemlerinin benimsenmesini etkileyen dört temel faktör şunlardır (Akhondi vd., 2025);

1. İşlevsel Beklentiler: Pazarlama maliyetlerini azaltma (reklamların otomatik optimizasyonu), pazar payını artırma (kişiselleştirilmiş hizmetler sağlama, hızlı eşleştirme, satış tahminini iyileştirme) ve SEO/anahtar kelime araştırmasını iyileştirme
2. Kullanım Beklentileri: Yapay zekâ sistemlerinin kullanım kolaylığı.
3. Organizasyonel Faktörler: Örgütsel kültür, liderlik ve organizasyon yapısı.
4. Kullanıcı Niyeti: Hazcı niyet ve görev bilinciyle niyet.

Bu araştırma, bu faktörlerin benimseme üzerinde anlamlı bir etkisi olduğunu göstermiştir. Dijital Pazarlama, Yapay Zekâ ve Gizlilik boyutlarında yapılan taramada, gizlilik, etik, çerezler, büyük veri, davranışsal analitik ve metaverse gibi değişkenlerin ağırlıklı olarak kullanıldığı görülmektedir.

Yapay zekâ uygulamaları, sosyal medyada metin analizi ve kişilik profillemeye algoritmaları kullanarak reklamların ikna edici etkilerini ölçmede kullanılmaktadır (Zarouali vd., 2022; Biggiogera vd., 2021). Siyasi mikro hedefleme, kişisel verilerin kullanımına dayanan veri odaklı bir seçim paradigmasının parçasıdır (Bashyakarla, 2019; Tufekci, 2014).

Yapay zekâ modellerindeki yanlılık, (*örneğin cinsiyet temelli ayrımcılık*) haksız veya yanıltıcı sonuçlara yol açabilir (Lambrecht ve Tucker, 2019, Shin vd., 2022). Yapay zekâ eğitim verilerinin kaynakları ve potansiyel yanlılıkları dikkatle yönetilmelidir, zira çevrimiçi verilerin önemli bir kısmı botlar tarafından oluşturulabilir (Meng vd., 2025).

11.TARTIŞMA

Bu çalışmanın ana katkısı, yapay zekâ ve big datanın benzeri görülmemiş bir öngörü ve kişiselleştirme gücü sunarak (Davenport vd., 2020), bu gücün özellikle politik mikro hedefleme yoluyla demokratik süreçleri etkileme potansiyelini vurgulamasıdır (Zarouali vd., 2022; Tufekci, 2014). Yapay zekânın müşteri yaşam döngüsünün tüm aşamalarında (Farkındalık, Edinim, Elde Tutma, Genişletme) araçlar ve otomasyonlar sağlayarak B2B müşteri yolculuklarını yönetebildiği literatürde desteklenmektedir (Rustholkarhu vd., 2022).

Yapay zekâ, kişiselleştirilmiş hizmetler sunarak ve satış tahminlerini iyileştirerek (Li, 2022), şirketlerin pazar payını artırma beklentilerini (Akhondi vd., 2025) desteklemektedir. Tüketici araştırmaları, yapay zekânın satın alma kararlarını tahmin etmede kritik olan karmaşık karar kurallarını test etme yeteneğine odaklanmaktadır (Vaid vd., 2023).

Ancak bu uygulamalarının bazı alanlarda henüz yeterince olgunlaşmadığına dair görüşler mevcuttur. Yapay zekâ, karmaşık müşteri senaryolarında veya derin alan uzmanlığı gerektiren durumlarda, örneğin sigorta poliçesi güncellemelerinde veya içeriden bilgiye dayalı yatırım tavsiyelerinde yetersiz kalabilir (Meng vd., 2025). Bu durum, görevlerin ilk %50'si için yapay zekâ araçlarının kullanılması, ancak kritik ve karmaşık görevlerde insan yargısının korunması gerektiğini göstermektedir.

Gizlilik endişelerinin dijital pazarlama bağlamında yapay zekâ ile ayrılmaz bir şekilde bağlantılı olduğunu açıkça ortaya koymuştur (Saura vd., 2024). Mahremiyet paradoksu, tüketicilerin kişiselleştirilmiş reklamcılık ve kolaylık gibi faydalar için kişisel verilerini paylaşmaya devam etmeleri anlamına gelmektedir. İşletmeler, yapay zekâ uygulamalarını sorumlu bir şekilde kullanmalı ve algoritmik yanlılığı önlemek için eğitim verilerini sürekli denetlemelidir (Lambrecht ve Tucker, 2019, Meng vd., 2025). Yasal düzenlemeler yapay zekânın algoritmik manipülasyonu önlemesi gerektiği yönünde giderek artan bir endişeyi yansıtmaktadır (Hacker, 2023).

Yapay zekânın kabulü, Teknoloji Kabul Modeli (TAM) ve UTAUT gibi teorik çerçevelerle incelenir (Akhondi vd., 2025). Kabul, işlevsel beklentilere ve sistemlerin kullanım kolaylığına bağlıdır. Kültürel bağlam, yapay zekânın algılanan güvenilirliğini etkiler ve farklı coğrafyalardaki pazarlama stratejileri, yerel kültürel değerlere uyum sağlamalıdır (Ashta vd., 2024). Örneğin, ABD ve İsveç gibi gelişmiş ülkelerde yapılan çalışmalar, bu uygulamaların benimsenmesindeki temel ilerlemeleri göstermiştir (Akhondi vd., 2025).

12. SONUÇ

Yapay zekâ, büyük veri ve kültürlerarası pazarlama, politik iletişimin temel dinamiklerini dönüştürmektedir. Bu dönüşüm hem demokrasiyi güçlendirme hem de zayıflatma potansiyeli taşımaktadır. Teknolojinin demokratik değerleri desteklemesini sağlamak, kolektif sorumluluk ve proaktif yönetim gerektirmektedir. Bu bölümde sunulan öneriler, dijital çağda politik pazarlamanın karmaşıklığını, fırsatlarını ve tehditlerini ortaya koymaktadır. Araştırmacılar, politika yapıcılar, teknoloji şirketleri ve vatandaşların iş birliği içinde çalışması, 21. yüzyılda demokratik politik iletişimin korunması ve geliştirilmesi için önemlidir.

Gelecekte, yapay zekâ ve büyük verinin politik alanda nasıl kullanılacağı, sadece teknik veya ekonomik değil, politik ve etik bir sorudur. Bu sorunun cevapları, demokrasinin geleceğini şekillendirecektir. İnsanlık, teknolojik determinizmden kaçınarak, teknolojinin tasarımı, düzenlenmesi ve kullanımı üzerinde bilinçli seçimler yapmalıdır. Bu seçimler, şeffaflık, hesap verebilirlik, adalet ve insan onuru ilkelerine dayalı olmalıdır.

Son tahlilde, yapay zekâ ve büyük veri araçlardır; nasıl kullanıldıkları, hangi değerlere hizmet ettikleri ve kimin çıkarlarını korudukları, toplumsal ve politik tercihlerimize bağlıdır. Demokratik toplumlar olarak, bu teknolojilerin demokratik normları güçlendirmesini, katılımı artırmasını ve kamusal yararı desteklemesini sağlama sorumluluğumuz vardır.

Çalışma sonucunda yapay zekânın ve big datanın küresel pazarlama ve siyasi tüketici davranışlarını yönlendiren merkezî güçler olarak konumunu sağlamlaştırdığını göstermiştir. Huang ve Rust'ın da (2021) belirttiği gibi yapay zekânın stratejik entegrasyonu, operasyonel verimlilik ve benzeri görülmemiş bir kişiselleştirme sunarak, organizasyonel büyümeyi ve pazar payını artırma potansiyeli taşımaktadır. Ancak bu evrim, temel etik ve kültürel sorumluluklarla iç içe geçmiş durumdadır.

Yapay zekânın öngörü gücü, siyasi alanda kişisel verilerin (*kişilik, siyasi eğilim*) kullanılmasıyla politik mikro hedefleme yoluyla ikna ediciliği artırır (Zarouali vd., 2022; Matz vd., 2017). Hesaplamalı siyaset (Tufekci, 2014) ve veri odaklı seçim paradigması (Bashyakarla, 2019), Yapay zekânın demokratik süreçleri etkileme potansiyelini ortaya koymaktadır.

Yapay zekânın ticari ve siyasi başarısı, tüketicinin kişisel verilerinin kitlesel olarak toplanmasına bağlıdır. Çalışmada taranan literatür, gizlilik ve etik konularının dijital pazarlama ve yapay zekâ ile ayrılmaz bir şekilde kümelendiğini kanıtlamaktadır (Saura vd., 2024). Bu durum, mahremiyet paradoksunun (Kawaf vd., 2024) sadece bir tüketici davranışı olgusu değil, aynı

zamanda yasal düzenleme gerektiren kritik bir mesele olduğunu göstermektedir (Méndez-Suárez vd., 2023; Spindler, 2023).

Algoritmik yanlılık, yapay zekânın haksız sonuçlar üretme riskini temsil etmektedir. Algoritmik ayrımcılığı önlemek için (Lambrecht ve Tucker, 2019), şirketlerin şeffaflık, adillik ve hesap verebilirlik ilkelerini kurumsal dijital sorumluluk çerçevesinde uygulamaları zorunludur (Kunz ve Wirtz, 2024; Liu vd., 2023). Uzman görüşleri, yapay zekâ eğitim verilerinin kalitesiz veya botlar tarafından üretilmiş olabileceği konusunda yöneticileri uyarmaktadır. Bu da sürekli denetim ihtiyacını doğurmaktadır (Meng vd., 2025).

Yapay zekâ, büyük veri ve kültürlerarası pazarlama, 21. yüzyılda politik iletişimin temel unsurları haline gelmiştir. Bu teknolojiler, seçmenlerin anlaşılması, kampanya stratejilerinin optimize edilmesi ve politik mesajların kişiselleştirilmesi açısından benzeri görülmemiş olanaklar sunmaktadır. Ancak aynı zamanda demokratik süreçlerin bütünlüğü, seçmen özerkliği, mahremiyet hakları ve toplumsal eşitlik açısından ciddi riskler taşımaktadır (Zuiderveen Borgesius vd., 2018). Burada incelenen araştırmalar ve uygulamalar, teknolojinin politik alandaki çift yüzlü doğasını ortaya koymaktadır. Yapay zekâ ve büyük veri, daha bilgilendirilmiş ve etkili politik iletişim için araçlar sağlayabilirken, manipülasyon, dezenformasyon ve ayrımcılık için de kullanılabilir (Helberger, 2020).

Kültürlerarası perspektif, bu teknolojilerin evrensel olmadığını ve farklı kültürel bağlamlarda farklı şekillerde tezahür ettiğini göstermektedir. Batı'da geliştirilmiş teknolojiler ve stratejiler, diğer kültürel ortamlara aktarıldığında beklenmedik sonuçlar doğurabilmektedir. Kültürel değerlerin, normların ve politik sistemlerin çeşitliliği, teknoloji tasarımında ve uygulamasında dikkate alınmalıdır (de Mooij ve Hofstede, 2010).

İleriye bakıldığında, yapay zekâ ve büyük verinin politik pazarlamadaki rolü daha da artacak gibi görünmektedir. Teknolojik gelişmeler hızlanırken, düzenleyici çerçeveler, etik standartlar ve toplumsal normların da gelişmesi kritik önem taşımaktadır. Teknolojinin demokratik değerleri desteklemesini sağlamak için, çok paydaşlı yaklaşımlar gerekmektedir (Woolley ve Howard, 2018).

Araştırmacılar, politika yapıcılar, teknoloji şirketleri, sivil toplum kuruluşları ve vatandaşlar, dijital çağda demokratik politik iletişimi korumak ve geliştirmek için iş birliği yapmalıdır. Şeffaflık, hesap verebilirlik, adalet ve seçmen özerkliği ilkeleri, teknoloji destekli politik pazarlamanın rehber değerleri olmalıdır (Borgesius, 2018). Yapay zekâ, büyük veri ve kültürlerarası pazarlama, hem demokratik fırsatlar hem de tehditler sunmaktadır. Bu teknolojilerin nasıl kullanılacağı ve düzenleneceği, 21. yüzyılda demokrasinin geleceğini şekillendirecek kritik sorulardır. Bu soruların yanıtlanması, teknik uzmanlığın

ötesinde, normatif değerlere, etik muhakemeye ve demokratik müzakereye ihtiyaç duymaktadır.

Sahada uygulayıcı olarak çalışanlara yönelik bazı öneriler şu şekilde sıralanabilir: İşletme ve pazarlama yöneticileri, yapay zekâ tabanlı pazarlama sistemlerini örgütsel çerçevelerine dahil etmelidir. Bu, çalışanların yapay zekâ uygulamalarının kendi görevlerindeki avantajlarını daha iyi anlamalarına yardımcı olacaktır. Yine işletmeler, yapay zekâ tabanlı sistemlerin kullanım kolaylığını sağlamalıdır. Bu durum bu özellikle sınırlı kaynağa sahip küçük ve orta ölçekli işletmeler (KOBİ) için önemlidir. Yapay zekâ modellerinin yanlılık sorununu aşmak için, yapay zekâ uygulamalarının eğitildiği verilerin kaynakları sürekli denetlenmeli ve olası yanlılıklar yönetilmelidir. İşletme yöneticileri bu uygulamaları sorumlu ve etik bir şekilde kullanmalıdır. Yapay zekâ uygulamaları, bilgi toplama ve özetleme gibi daha rutin görevlerin ilk aşamaları için kullanılmalı, ancak karmaşık finansal ve kritik müşteri senaryolarında insan uzmanlığının önemli olduğu unutulmamalıdır.

Gelecekte araştırmacıların yapabileceği bazı çalışmalar genişletilmiş bir çerçevede sunulmaya çalışılmıştır. Öncelikle yapay zekâ sistemlerinin algılanan şeffaflık, adillik ve hesap verebilirlik gibi yeni yapıların tüketici güveni ve kabulü üzerindeki etkilerini inceleyen teorik temellerin oluşturulması için çalışmalar yapılmalıdır. Ayrıca, insan – yapay zekâ karşılaştırmalarını açıklayacak, kültürel normları, bilişsel yanlılıkları ve etik kaygıları içeren daha geniş teorik çerçeveye ihtiyaç vardır. Bu konuda araştırmalar yapılabilir. Yapay zekâ araçlarına dair çalışmalarda bağlam genişletilmelidir. Söz konusu araştırmalarda Batı merkezli odaklanmadan uzaklaşarak, azınlık grupları, düşük finansal okuryazarlığa sahip bireyler ve kısıtlı teknolojik erişime sahip olanlar gibi daha kapsayıcı tüketici segmentleri dikkate alınmalıdır. Finansal hizmetler, pazarlama ve ödeme yöntemleri gibi farklı bağlamlar arasındaki karşılaştırmalar yapılmalıdır. Yapay zekâ uygulamalarının benimsenme niyetinin zaman içindeki evrimini anlamak için boylamsal çalışmalar yapılmalıdır. Yapay zekâ ve big data, sadece ticari bir yenilik olmanın ötesinde, toplumsal ve siyasi karar alma süreçlerini etkileyen güçlü araçlardır. Bu teknolojilerden elde edilecek stratejik faydalar, ancak kuruluşlar etik yönetişimi önceliklendirdiği, insan zekâsıyla iş birliğini sürdürdüğü ve kültürel değişkenleri dikkate alarak sorumlu bir şekilde kullandıkları takdirde sürdürülebilir olacaktır.

Yapay zekâ, big data ve kültürlerarası politik pazarlama alanında birçok araştırma sorusu henüz yeterince ele alınmamıştır. Gelecek araştırmalar için aşağıdaki bazı çalışmalar önerilmiştir;

Yapay zekâ algoritmalarının politik karar vermede nasıl işlediğini, hangi önyargıları taşıdığını ve nasıl denetlenebileceği araştırılabilir. Farklı kültürel bağlamlarda dijital politik pazarlama pratiklerini, etkinliğini ve etik sonuçlarını

sistematik olaraq karşılaştıran çalışmalar yapılabilir. Dijital politik iletişimin seçmen tutumları, politik kutuplaşma ve demokratik katılım üzerindeki uzun vadeli etkilerini izleyen çalışmalar yürütülebilir. Seçmenlerin dijital manipülasyona karşı direnç kapasitelerini ve medya okuryazarlığı müdahalelerinin etkinliğini değerlendirmek için çalışmalar yapılabilir. Sosyal medya platformlarının içerik moderasyonu, algoritmik düzenleme ve politik reklamcılık politikalarını analiz eden araştırmalar yürütülebilir. Yapay zekâ teknolojilerinin demokratik normlar, değerler ve kurumlar üzerindeki etkilerini normatif ve ampirik açılarından inceleyen çalışmalar yapılabilir.

KAYNAKÇA

- Akhondi, M., Noubar, H.B.K., Esfahlan, H.N ve Najafi, A. (2025). Investigating the acceptance factors of marketing systems based on artificial intelligence in small industrial companies. *Human Behavior and Emerging Technologies*. 1-14. <https://doi.org/10.1155/hbe2/6684735>
- Amoore, L. (2020). *Cloud Ethics - Algorithms and the Attributes of Ourselves and Others*. London: Duke University Press. <https://doi.org/10.1215/9781478009276>
- Ashta, A., Stokes, P., Hughes, P. ve Visser, M. (2024). Japanese cross-cultural management in indian business-to-business marketing situations: a study of evolving intra-asian differences in cultural values. *Journal of Business-to-Business Marketing*, 32(3), 307–326. <https://doi.org/10.1080/1051712X.2024.2399780>
- Bakshy, E., Messing, S. ve Adamic, L. A. (2015). Exposure to ideologically diverse news and opinion on Facebook. *Science*, 348(6239), 1130-1132. <https://doi.org/10.1126/science.aaa1160>
- Bashyarkarla, V. (2019). Towards a holistic perspective on personal data and the data-driven election paradigm. *Internet Policy Review*. <https://policyreview.info/articles/news/towards-holistic-perspective-personal-data-and-data-driven-election-paradigm/1445>
- Bennett, C. J. (2016). Voter databases, micro-targeting, and data protection law: Can political parties campaign in Europe as they do in North America? *International Data Privacy Law*, 6(4), 261-275. <https://doi.org/10.1093/idpl/ipw021>
- Berger, J., Humphreys, A., Ludwig, S., Moe, W. W., Netzer, O. ve Schweidel, D. A. (2020). Uniting the tribes: Using text for marketing insight. *Journal of Marketing*, 84(1), 1–25. <https://doi.org/10.1177/0022242919873106>

- Bodó, B., Helberger, N. ve de Vreese, C. H. (2017). Political micro-targeting: A Manchurian candidate or just a dark horse? *Internet Policy Review*, 6(4), 1-13. <https://doi.org/10.14763/2017.4.776>
- Borgesius, F. Z. (2018). Singling out people without knowing their names– Behavioural targeting, pseudonymous data, and the new Data Protection Regulation. *Computer Law ve Security Review*, 32(2), 256-271. <https://doi.org/10.1016/j.clsr.2015.12.013>
- Bostrom, N. (2021). *Süper Zekâ* (Superintelligence: Paths, Dangers, Strategies, 2014 b.). (F. B. Aydar, Çev.) İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Bossetta, M. (2018). The digital architectures of social media: Comparing political campaigning on Facebook, Twitter, Instagram, and Snapchat in the 2016 US election. *Journalism ve Mass Communication Quarterly*, 95(2), 471-496. <https://doi.org/10.1177/1077699018763307>
- Chesney, R. ve Citron, D. K. (2019). Deep fakes: A looming challenge for privacy, democracy, and national security. *California Law Review*, 107(6), 1753-1820. <https://doi.org/10.15779/Z38RV0D15J>
- Cloarec, J., Meyer-Waarden, L. ve Munzel, A. (2024). Transformative privacy calculus: Conceptualizing the personalization–privacy paradox on social media. *Psychology ve Marketing*. 41(7), 1574–1596. <https://doi.org/10.1002/mar.21998>
- Coşkun, F. ve Gülleroğlu, H. D. (2021). Yapay Zekanın Tarih İçindeki Gelişimi ve Eğitimde Kullanılması. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 54(3), 947-966. doi:10.30964/auebfd.916220
- Davenport, T., Guha, A., Grewal, D. ve Bressgott, T. (2020). How artificial intelligence will change the future of marketing. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 48: 24–42. <https://doi.org/10.1007/s11747-019-00696-0>
- Dommett, K. ve Power, S. (2019). The political economy of Facebook advertising: Election spending, regulation and targeting online. *The Political Quarterly*, 90(2), 257-265. <https://doi.org/10.1111/1467-923X.12687>
- Ferrara, E., Varol, O., Davis, C., Menczer, F. ve Flammini, A. (2016). The rise of social bots. *Communications of the ACM*, 59(7), 96-104. <https://doi.org/10.1145/2818717>

- Ferry, L. (2023). *Transhümanist Devrim* (La Révolution Transhumaniste - Comment la Technomédecine et l'uberisation du Monde Vont Bouleverser Nos Vies, 2016 b.). (K. Kahveci, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Filimowicz, M. (2024). *Yapay Zeka ve Yaratıcı Çalışmanın Geleceği - Algoritmalar ve Tophum* (AI and The Future Of Creative Work - Algorithms and Society, 2023 b.). İstanbul: The Kitap Yayınları.
- Hacker, P. (2023). Manipulation by algorithms. Exploring the triangle of unfair commercial practice, data protection, and privacy law. *European Law Journal*, 29(1–2), 142–175. <https://doi.org/10.1111/eulj.12389>
- Helberger, N. (2020). The political power of platforms: How current attempts to regulate misinformation amplify opinion power. *Digital Journalism*, 8(6), 842–854. <https://doi.org/10.1080/21670811.2020.1773888>
- Huang, M. H. ve Rust, R. T. (2021). A strategic framework for artificial intelligence in marketing. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 49: 30–50. <https://doi.org/10.1007/s11747-020-00749-9>
- Hofstede, G. (2001). *Culture's consequences: Comparing values, behaviors, institutions and organizations across nations*. (2nd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Issenberg, S. (2012). *The victory lab: The secret science of winning campaigns*. New York: Crown.
- Jain, V., Wadhvani, K. ve Eastman, J. K. (2024). Artificial intelligence consumer behavior: A hybrid review and research agenda. *Journal of Consumer Behaviour*, 23(2), 676–697. <https://doi.org/10.1002/cb.2233>
- Jungherr, A. (2016). Twitter use in election campaigns: A systematic literature review. *Journal of Information Technology ve Politics*, 13(1), 72–91. <https://doi.org/10.1080/19331681.2015.1132401>
- Jungherr, A., Posegga, O. ve An, J. (2019). Discursive power in contemporary media systems: A comparative framework. *The International Journal of Press/Politics*, 24(4), 404–425. <https://doi.org/10.1177/1940161219841543>
- Kawaf, F., Montgomery, A. ve Thuemmler, M. (2024). Unpacking the privacy–personalisation paradox in GDPR-2018 regulated environments: Consumer vulnerability and the curse of personalisation. *Information Technology ve People*, 37(4), 1674–1695. <https://doi.org/10.1108/ITP-04-2022-0275>

- Kreiss, D. (2016). *Prototype politics: Technology-intensive campaigning and the data of democracy*. New York: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199350247.001.0001>
- Kruikemeier, S., Sezgin, M. ve Boerman, S. C. (2016). Political microtargeting: Relationship between personalized advertising on Facebook and voters' responses. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 19(6), 367-372. <https://doi.org/10.1089/cyber.2015.0652>
- Kunz, W. H. ve Wirtz, J. (2024). Corporate digital responsibility (CDR) in the age of AI: implications for interactive marketing. *Journal of Research in Interactive Marketing*, 18(1), 31–37. <https://doi.org/10.1108/JRIM-06-2023-0176>
- Kurzweil, R. (2016). *İnsanlık 2.0* (Singularity is Near, 2005 b.). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Lambrecht, A. ve Tucker, C. (2019). Algorithmic bias? An empirical study of apparent gender-based discrimination in the display of STEM career ads. *Management Science*, 65(7), 2966–2981. <https://doi.org/10.1287/mnsc.2018.3093>
- Larson, E. J. (2022). *Yapay Zeka Miti* (The Myth of Artificial Intelligence - Why Computers Can't Think the Way We Do b.). (K. Y. Us, Çev.) Ankara: Fol Yayınları.
- Li, Z. (2022). Accurate digital marketing communication based on intelligent data analysis. *Scientific Programming*, 2022, 8294891. <https://doi.org/10.1155/2022/8294891>
- Liu, R., Gupta, S. ve Patel, P. (2023). The application of the principles of responsible AI on social media marketing for digital health. *Information Systems Frontiers*, 25(6), 2275–2299. <https://doi.org/10.1007/s10796-021-10191-z>
- Meng, K., Mahapatra, M.S. ve Xiao, J.J. (2025). Artificial intelligence and consumer financial behavior: a systematic literature review. *Journal of Consumer Behaviour*, 24:1755-1786. <https://doi.org/10.1002/cb.2497>
- de Mooij, M. ve Hofstede, G. (2010). The Hofstede model: Applications to global branding and advertising strategy and research. *International Journal of Advertising*, 29(1), 85-110. <https://doi.org/10.2501/S026504870920104X>
- O'Gieblyn, M. (2023). *Tanrı, İnsan, Hayvan, Makine - Teknoloji, Metafor ve Anlam Arayışı* (God, Human, Animal, Machine - Technology, Metaphar, and the Search For Meaning b.). İstanbul: Altın Kitaplar.

- Plasser, F. ve Plasser, G. (2002). *Global political campaigning: A worldwide analysis of campaign professionals and their practices*. Westport, CT: Praeger.
- Reese, B. (2020). *Yapay Zeka Çağı* (The Fourth Age: Smart Robots, Conscious Computers, and the Future of Humanity, 2018 b.). (M. Doğan , Çev.) İstanbul: Say Yayınları.
- Rouhiainen, L. (2020). *Yapay Zeka* (Artificial Intelligence: 101 Things You Must Know, 2019 b.). (T. D. Odabaşı, Çev.) İstanbul: Pegasus Yayınları.
- Rusthollikarhu, S., Toukola, S., Aarikka-Stenroos, L. ve Mahlamäki, T. (2022). Managing B2B customer journeys in digital era: Four management activities with artificial intelligence-empowered tools. *Industrial Marketing Management*, 104, 241–257. <https://doi.org/10.1016/j.indmarman.2022.04.014>
- Saura, J. R., Skare, V. ve Dosen, D. O. (2024). Is AI-based digital marketing ethical? Assessing a new data privacy paradox. *Journal of Innovation ve Knowledge*, 9(4), 100597. <https://doi.org/10.1016/j.jik.2024.100597>
- Seyidov, I. (2021). Büyük Verinin Gücü Adına: Siyasi Kampanyalarda Etkili Veri Kullanımı. *TRTakademi*, 6(11), 32-48.
- Tufekci, Z. (2014). Engineering the public: Big data, surveillance and computational politics. *First Monday*, 19(7). <https://doi.org/10.5210/fm.v19i7.4901>
- Vaid, S., Puntoni, S. ve Khodr, A. (2023). Artificial intelligence and empirical consumer research: a topic modeling analysis. *Journal of Business Research*, 166, 114110. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2023.114110>
- Vecchione, M., Schoen, H., Castro, J. L. G., Cieciuch, J., Pavlopoulos, V. ve Caprara, G. V. (2011). Personality correlates of party preference: The Big Five in five big European countries. *Personality and Individual Differences*, 51(6), 737–742. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2011.06.015>
- Warwick, K. (2022). *Yapay Zeka - Temel Prensipler* (Artificial Intelligence: The Basics, 2012 b.). İstanbul: Ginko Bilim Yayınları.
- Woolley, S. C. ve Howard, P. N. (2018). Computational propaganda: Political parties, politicians, and political manipulation on social media. New York: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780190931407.001.0001>

- Xu, Z., Zhu, G., Metawa, N. ve Zhou, Q. (2022). Machine learning based customer meta-combination brand equity analysis for marketing behavior evaluation. *Information Processing and Management*, 59(1), 102800. <https://doi.org/10.1016/j.ipm.2021.102800>
- Yılmaz, A. (2019). *Yapay Zeka*. İstanbul: Kodlab Yayınları.
- Zarouali, B., Dobber, T., De Pauw, G. ve De Vreese, C. (2022). Using a personality-profiling algorithm to investigate political microtargeting: Assessing the persuasion effects of personality-tailored ads on social media. *Communication Research*, 49(8), 1066–1091. <https://doi.org/10.1177/0093650220961965>
- Zuiderveen Borgesius, F. J., Möller, J., Kruikemeier, S., Ó Fathaigh, R., Irion, K., Dobber, T., Bodo, B. ve de Vreese, C. (2018). Online political microtargeting: Promises and threats for democracy. *Utrecht Law Review*, 14(1), 82-96. <https://doi.org/10.18352/ulr.420>

Economic Dimensions of Defense Expenditures and the Defense Industry: A Comparative Analysis of Türkiye and the United States

Kutay İŞLER²⁸

Abstract

The subject of this study is the historical development and comparative analysis of defense expenditures and the defense industry, focusing on the cases of Türkiye and the United States (U.S.). The objective of the study is to reveal the scope and determinants of defense expenditures and to evaluate the positions of both countries within the global defense system by examining the economic, technological, and strategic dimensions of the defense industry. In this context, the study is significant as it emphasizes that the defense industry is a critical sector not only in military terms but also regarding economic development and technological progress. In the study, the definitions of defense expenditures provided by NATO, the IMF, and the UN are compared. Furthermore, based on SIPRI (1991–2024) data, defense expenditures, annual growth rates, and the share of defense expenditures in GDP for Türkiye and the USA are analyzed. Additionally, international indicators such as the Defense News Top 100 list and the Global Firepower Index are utilized. The findings indicate that the USA maintains its leading position in the global system in terms of defense expenditures and defense industrial capacity. As for Türkiye, the defense industry—which gained momentum through nationalization-oriented policies following 1974—has become a strategic sector, particularly since the 2000s, characterized by technology-intensive production and increased exports. In conclusion, it has been determined that the defense industry plays a decisive role in both countries, not only in security policies but also in processes of economic and technological transformation.

Keywords: Defense Economics, Defense Expenditures, Economic Growth.

²⁸ Öğr. Gör., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Köyceğiz MYO, Mülkiyet Koruma ve Güvenlik Bölümü, ORCID: 0000-0002-7361-6610, kutayisler@outlook.com

Savunma Harcamaları ve Savunma Sanayiinin Ekonomik Boyutu: Türkiye ve ABD Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz

Özet

Bu çalışmanın konusu, savunma harcamaları ve savunma sanayiinin Türkiye ve Amerika Birleşik Devletleri (ABD) örnekleri üzerinden tarihsel gelişimi ve karşılaştırmalı analizidir. Çalışmanın amacı, savunma harcamalarının kapsamı ve belirleyicilerini ortaya koymak; savunma sanayiinin ekonomik, teknolojik ve stratejik boyutlarını inceleyerek iki ülkenin küresel savunma sistemindeki konumunu değerlendirmektir. Bu bağlamda çalışma, savunma sanayiinin yalnızca askeri değil aynı zamanda ekonomik kalkınma ve teknolojik ilerleme açısından da kritik bir sektör olduğunu vurgulaması bakımından önem taşımaktadır. Çalışmada; NATO, IMF ve BM'nin savunma harcamalarına ilişkin tanımları karşılaştırılmıştır. Ayrıca SIPRI (1991–2024) verileri esas alınarak Türkiye ve ABD'nin savunma harcamaları, yıllık değişim oranları ve GSYH içindeki payları analiz edilmiştir. Bunun yanı sıra Defense News Top 100 listesi ve Global Firepower endeksi gibi uluslararası göstergelerden yararlanılmıştır. Elde edilen bulgular, ABD'nin savunma harcamaları ve savunma sanayii kapasitesi bakımından küresel sistemde lider konumunu sürdürdüğünü göstermektedir. Türkiye'de ise 1974 sonrası millileşme politikalarıyla ivme kazanan savunma sanayii, özellikle 2000'li yıllardan itibaren teknoloji yoğun üretim ve ihracat artışıyla stratejik bir sektör hâline gelmiştir. Sonuç olarak, savunma sanayiinin her iki ülkede de güvenlik politikalarının yanı sıra ekonomik ve teknolojik dönüşüm süreçlerinde belirleyici bir rol oynadığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Savunma Ekonomisi, Savunma Harcamaları, Ekonomik Büyüme.

1. INTRODUCTION

Throughout history, defense has been recognized as one of the most important demands, second only to basic critical requirements. Defense tasks were initially carried out using crude homemade tools and weapons; however, as technology advanced, these activities underwent tremendous alteration. The nature, diversity, and production processes of weaponry have grown significantly, resulting in a more sophisticated and advanced structure. The ability of states to maintain their sovereignty is heavily reliant on their ability to provide security. Security is regarded as an obligatory public service, like health and education, and is thus organized and funded by the state. Defense power refers to a state's military

capabilities built to protect security, and defense expenditures are the costs expended within that framework.

The longevity of global disputes, the increase in externally funded terrorist activities, and the ongoing possibility of armed confrontation among nations have made it critical to maintain defense planning current, particularly in the post-Cold War age. In this situation, states have tended to constantly reassess their defense policies and methods in order to adapt to the changing threat landscape. Transformations in defense policy have an impact not only on military organizations but also on country industrial arrangements, defining both the level and allocation of defense resources.

The defense sector is critical to a country's ability to fight wars and deter future threats. Key factors of defense expenditures include a state's geographical and geopolitical situation, its GDP level, surrounding countries' armament impulses, and membership in international defense alliances. These elements have a simultaneous and direct impact on the level of growth of the defense industry.

2. DEFENSE EXPENDITURES AND THE DEFENSE INDUSTRY

Defense expenditures are the percentage of national income allocated by states to secure national security against internal and external threats. The resources allocated within this framework are directed toward a variety of components, including the production and procurement of defense-related equipment and materials, maintenance and repair costs, infrastructure and construction activities, research and development (R&D) expenditures, and salaries and other personnel-related expenses for military and civilian personnel (Kayan, 2017:86).

However, there is no widely acknowledged or unified definition of defense expenditures in the literature. States identify and analyze various budgetary items as part of defense expenditures using the standards they have established. Variations in the organizational structures of armed forces, the institutional layout of the defense industry, and disparities in the quantity and composition of persons working in the sector result in discrepancies in the scope and classification of defense spending.

Indeed, an examination of the 1993 data reveals that, while Germany's defense budget was officially reported as 49,602 million Deutsche Marks, the same budget reached 63,854 million Deutsche Marks when evaluated using NATO criteria (Brzoska, 1995: 51-52; Giray, 2004: 185). This distinction illustrates that disparities in the scope of things covered in defense spending are mirrored in the criteria adopted by international organizations.

Table 1. Definitions of Defense (Military) Expenditures by NATO, the International Monetary Fund (IMF), and the United Nations (UN)

Potential Defense Expenditure Items	NATO	IMF	BM
Expenditures for Armed Forces and Associated Personnel			
1. Compensation of military personnel and staff	X	X	X
2. Compensation of technicians, bureaucrats, etc., employed within or affiliated with the armed forces bürokratlara vb. yapılan ödemeler	X	X	X
3. Medical services, tax privileges, and social benefits (including dependents)	X	X	X
4. Military pensions	X	Y	X
5. Military academies and hospitals	X	X	Y
6. Expenditures on arms production and imports	X	X	X
7. Infrastructure investments, buildings, etc.	X	X	X
8. Maintenance and repair	X	X	X
9. Procurement of other goods	X	X	X
10. Military research and development (R&D) expenditures	X	X	X
Other Expenditures for Defense/Strategic Purposes			
11. Stockpiling of strategic goods	X2	Y	Y
12. Protection of weapons and production facilities	X2	X	Y
13. Arms production subsidies / conversion subsidies	X	Y	Y
14. Military assistance to other countries	X	X	X
15. Contributions to international organizations (UN, military alliances, etc.)	X	X	Y
16. Civil defense	Y	X	X
17. Veterans' benefits	Y	Y	Y
18. War debt servicing	Y	Y	Y
Payments to Other Security Forces			
19. Gendarmerie	X3	X3	X3
20. Border and coast guard forces	X3	X3	X3
21. Police forces	X3	Y	Y
Expenditures Under Other Accounts			
22. Disaster relief and recovery	X	Y	Y
23. UN Peacekeeping operations	X	X	Y
Mandatory Future Expenditures			
24. Credit provision	X	X	Y

Kaynak: Brzoska, 1995:48-49; Kayan, 2017: 62.

Y: Denotes items not included in defense expenditures, **X:** Represents items included in defense expenditures, **X2:** Refers to defense expenditures financed

and managed by defense organizations, **X3:** Indicates defense expenditures required for military activities in the form of training and equipment at the time of their occurrence.

Table 1 compares the definitions of defense expenditures used by NATO, the International Monetary Fund (IMF), and the United Nations. The defense industry includes all facilities and firms that manufacture and develop weapons, vehicles, systems, and equipment to sustain a state's military capabilities and ensure continual readiness against potential threats and attacks, as well as contributing to the economy through exports. Furthermore, the defense industry generates a variety of beneficial externalities by working in conjunction with other industries.

The defense sector improves a country's security by manufacturing weapons, ammunition, equipment, spare parts, and defense systems that align with national goals. According to Yılmaztürk (2023: 142), the industrial sector has a crucial role in ensuring national security by fulfilling military requirements. The defense sector also includes the provision of services, primarily for armed forces, as well as research and development (R&D) activities connected to defense systems, technological innovation, and the manufacture of military weapons and subsystems (Uzun, 2007: 5). Highly complex and technologically intensive defense systems are manufactured in this industry, where the government is the major purchaser.

When viewed through the lens of strategic planning and resource efficiency principles emphasized in public administration, the defense industry can be regarded as a critical sector that requires strategic prioritization due to its high capital intensity and significant R&D expenditures (Kan, 2022: 47). Furthermore, from the standpoint of states, the defense industry is one of the most strategically important industrial sectors. This sector, which serves as a driving force in the development of the civilian industrial base, contributes significantly to economic growth and technological innovation through the value it generates. To lessen foreign dependency, developed countries produce the majority of strategically vital defense products domestically. Intensive R&D and technology investments in the defense domain promote the transfer of acquired technological knowledge to other sectors, hence promoting the technological transformation of the entire industrial structure. Furthermore, the sector reduces brain drain through its demand for a qualified workforce and contributes significantly to employment. The importance of the defense sector to a country's economy can be stated as follows (Uzun, 2007: 7);

- Promoting industrialization,
- Promoting efficient usage of technology and manpower in other industries by producing defense equipment.

- Increasing employment,
- Enhancing technological advancements through R&D initiatives.
- Helped train skilled personnel.
- Ensuring defense spending stays within the domestic economy.
- Reducing strain on the balance of payments.
- Improving social welfare.
- Has indirect implications on macroeconomic balances, especially inflation.

The defense industry is considered a high-cost sector due to its extensive capital accumulation and reliance on R&D operations (Ateş, 2023: 435). The defense industry, which has enormous production capacity and technological expertise, interacts with a wide range of other manufacturing sectors in addition to its own sub-sectors. According to Saygılı (2022: 40), the manufacturing industry can efficiently and quickly meet a state's military requirements during warfare or extreme crises, while also addressing both military and commercial needs during peacetime. Subsectors of the defense industry, such as aircraft, shipbuilding, and electronics, have partially labor-intensive production features; nevertheless, the industry as a whole mostly relies on high-technology and capital-intensive manufacturing techniques (Defense and Aerospace Industry Performance Report, 2013).

3. DEFENSE INDUSTRY IN TÜRKİYE

Although technological breakthroughs in Europe began in the 18th century and greatly revolutionized the defense industry, the Ottoman-Turkish defense sector did not profit as much from these developments. Nonetheless, in the run-up to World War I, first efforts were made to build naval vessels such as warships, armored frigates and submarines. During the National Struggle (1920-1921), a weapons factory was built in Ankara, ushering in institutional endeavors in the defense sphere. From 1923 onwards, the Republican administration, inheriting the harsh economic and social conditions of the War of Independence, implemented significant industrialization and development programs. Despite limited resources, the state pursued the creation of a national defense sector within the context of planned economic development. Despite economic and technological challenges, aircraft factories were established, particularly in the aviation sector, and ammunition production facilities, including light weapons, artillery, gunpowder, rifles, cartridges, and gas masks, were put into operation, along with investments in shipyards and other infrastructure. Between 1923 and

1950, Turkey's defense industry policies were marked by the establishment of state-owned firms (Yılmaztürk, 2023:145).

Following 1948, Türkiye's NATO admission process, as well as subsequent military aid and grants, offered a short-term boost to the defense sector while having a negative impact on the development of the domestic defense industry. For example, despite the fact that the Machinery and Chemical Industry Corporation (MKEK) facilities had an annual production capacity of 50 aircraft, the assistance provided under the Truman Doctrine undermined the sustainability of local production capabilities; over time, some MKEK factories were either closed or redirected to other sectors. The United States donated weapons, vehicles, and equipment under the Marshall Plan and Truman Doctrine to reduce defense expenditures in the short term. However, these systems required approximately 400 million TL for maintenance and operational costs, adding to the economic burden (Özden et al., 2023: 1018).

The US embargo implemented in 1975 following the 1974 Cyprus Peace Operation underlined Türkiye's reliance on foreign sources in the defense sector. This development highlighted the importance of addressing the Turkish Armed Forces' equipment and weaponry requirements through indigenous capabilities. In this context, the Cyprus Peace Operation was a watershed moment for the Turkish defense industry, hastening institutional and structural changes aimed at meeting military needs with national resources.

ASELSAN was founded in 1975 to satisfy the communication needs of the Turkish Armed Forces. The Land, Naval, and Air Forces Enhancement Foundations initiated the formation of organizations like Hava Elektronik Sanayii (HAVELSAN) and Askerî Pil Sanayi ve Ticaret A.Ş. (ASPİLSAN). Furthermore, new firms focusing on developing sophisticated technologies in the defense sector were formed, bolstering the institutional underpinnings of the domestic defense industry.

In the 1980s, the ground forces' heavy maintenance and repair factories, the navy forces' military shipyards, and the air forces' air supply and maintenance facilities were reformed. Turkish Aerospace Industries, Inc. (TUSAŞ) was founded. This period represented the start of a new strategic approach, with the Turkish Armed Forces' needs being satisfied primarily by local production. This method has gained momentum and aligns with current nationalization aspirations (Topbay & Taşkın, 2023: 67-68).

4. DEFENSE INDUSTRY IN THE UNITED STATES

Between 1945 and 1989, the Cold War ended, and the concept of security increased dramatically. During this time, confronting global concerns like

terrorism, ethnic and religious radicalism, and the spread of weapons of mass destruction were key to international strategic objectives. As a result of this shift in threat perception, the concept of "asymmetric threats" gained traction, and the new security environment pushed an increase in weaponry and defense spending. The United States gained the most from this increase of any country because of the size and capabilities of its defense sector.

Following World War II, the international order became a bipolar structure dominated by the US and the Soviet Union (Eroğul, 1990: 114; Özlü, 2024: 1113). During the war, the United States significantly increased its production capacity for airplanes, tanks, ships, and different weapon systems, propelling it to the position of world's greatest defense producer (SIPRI, 2026). As part of the Truman Doctrine and in response to the Soviet Union's expansionist policies, aid was granted to Türkiye and Greece in 1947, a significant development that demonstrated the United States' military and economic superiority.

Every major disturbance in the international system has had a direct influence on the US defense sector and thus on defense spending. In the post-World War II era, deterrence techniques fueled the development of nuclear weapons programs, strategic bomber aircraft, and ballistic missile projects, driving defense sector expansion and prompting budget increases. Conflicts such as the Korean and Vietnam Wars, as well as the Gulf War and operations in Iraq and Afghanistan, have contributed to rising defense spending by raising personnel, logistics, and operational expenses (Investopedia, 2024).

Since the 2000s, in a security environment where technological superiority has become critical, advanced technology-based programs such as the F-35 fighter jet program, cybersecurity investments, the formation of the United States Space Force, and unmanned aerial vehicles have bolstered the US defense industry's global position. These changes have continued the growing trend in defense spending. Today, the United States holds a decisive position in the international system, being one of the world's most powerful actors both in terms of arms exports and military capacity.

5. COMPARATIVE ANALYSIS OF TÜRKİYE AND THE UNITED STATES IN LIGHT OF DATA

Although Türkiye made significant strides in the defense industry during the early years of the Republic, including domestic aircraft production and various munitions investments, the United States' provision of grants and low-interest loans, combined with the effects of NATO accession, resulted in a significant

decline in domestic production capacity. Production activities in certain locations were almost completely halted.

However, the 1974 Cyprus Peace Operation marked a critical turning point for the Turkish defense industry. The ensuing embargoes starkly highlighted the vulnerabilities of external dependency and reaffirmed Türkiye's resolve to meet its defense requirements through indigenous capabilities. During this period, the primary objective became the comprehensive restructuring and development of the national defense sector.

Over time, the implemented institutional and structural measures facilitated the transformation of the defense industry into an internationally competitive sector, paving the way for the export of high-tech, domestically manufactured weapon systems to diverse global markets. As a result, the defense industry has solidified its position as one of Türkiye's most vital strategic and economic sectors.

Table 2. Defense Expenditures of Türkiye and the USA, Annual % Change Rates, and Share in GDP*

TÜRKİYE				USA			
Year	Defense Expenditures	% Change**	Share in GDP (%)	Year	Defense Expenditures	% Change**	Share in GDP (%)
1991	7117.50	-	3,8	1991	669786.53	-	4,90
1992	7486.49	5,18	3,90	1992	705819.69	5,38	5,00
1993	8277.25	10,56	3,90	1993	668046.72	-5,35	4,60
1994	8092.56	-2,23	4,10	1994	633319.06	-5,20	4,20
1995	8313.64	2,73	3,90	1995	591579.84	-6,59	3,90
1996	9304.41	11,92	4,10	1996	559401.16	-5,44	3,60
1997	9697.13	4,22	4,10	1997	556507.32	-0,52	3,40
1998	10160,98	4,78	3,20	1998	543941.26	-2,26	3,20
1999	11219,24	10,41	3,90	1999	545279.82	0,25	3,10
2000	10857,72	-3,22	3,60	2000	566381.01	3,87	3,10
2001	9953,50	-8,33	3,60	2001	570980.96	0,81	3,10
2002	10590,51	6,40	3,80	2002	641102.53	12,28	3,40
2003	9848,76	-7,00	3,30	2003	729680.56	13,82	3,80
2004	9152,47	-7,07	2,70	2004	795293.52	8,99	4,00
2005	8821,32	-3,62	2,40	2005	831923.87	4,61	4,10
2006	9233,97	4,68	2,30	2006	843911.66	1,44	4,00
2007	8903,61	-3,58	2,20	2007	866430.47	2,67	4,10
2008	9031,78	1,44	2,20	2008	929457.82	7,27	4,40
2009	9664,08	7,00	2,50	2009	1002596.42	7,87	4,90
2010	9493,11	-1,77	2,30	2010	1031257.14	2,86	4,90
2011	9574,55	0,86	2,0	2011	1019045.94	-1,18	4,80
2012	9809,53	2,45	2,0	2012	962443.23	-5,55	4,50
2013	10074,22	2,70	1,90	2013	888413.22	-7,69	4,00
2014	10147,73	0,73	1,90	2014	833765.02	-6,15	3,70
2015	10442,05	2,90	1,80	2015	814831.40	-2,27	3,50
2016	12242,60	17,24	2,10	2016	812331.04	-0,31	3,40
2017	13140,21	7,33	2,10	2017	803961.23	-1,03	3,30
2018	16678,57	26,93	2,50	2018	828158.31	3,01	3,30
2019	17729,79	6,30	2,70	2019	875217.36	5,68	3,40
2020	15070,38	-15,00	2,20	2020	916416.64	4,71	3,60

TÜRKİYE				USA			
Year	Defense Expenditures	% Change**	Share in GDP (%)	Year	Defense Expenditures	% Change**	Share in GDP (%)
2021	15333,86	1,75	1,90	2021	906594.25	-1,07	3,40
2022	16429,03	7,14	1,70	2022	896121.20	-1,16	3,30
2023	19577,83	19,17	1,70	2023	916014.70	2,22	3,30
2024	21884,41	11,78	1,90	2024	968381.59	5,72	3,40

* Presented in millions of USD at constant 2023 dollar rates.

** Percentage change calculated relative to the previous year.

Kaynak: SIPRI (2026). Military Expenditure Database (1991–2024).

Table 2 shows that Türkiye's defense expenditures have been steadily increasing over time. However, the share of defense spending in GDP has fluctuated throughout time. During the 1990s, counter-terrorism activities and regional security problems helped to keep defense spending high. The economic crises of 2000 and 2001, along with fiscal discipline measures enacted through International Monetary Fund (IMF) programs, resulted in severe cuts in defense budget. In 2001, defense spending fell compared to the previous year. While budget restrictions played a role during this time, the defense sector also began to pivot toward domestic manufacturing and infrastructure investments rather than reliance on foreign purchases.

Between 2011 and 2015, defense expenditures in Türkiye grew nominally; but, due to the Turkish economy's significantly quicker development, their share of GDP maintained between 1.8% and 2.0%. Since 2016, defense spending has increased significantly. The surge from 2016 to 2019 was mostly driven by cross-border military operations and increased security risks. In 2020, the global COVID-19 pandemic had a substantial impact on financial priorities, particularly those of Türkiye. During this time, a significant percentage of public funds were redirected toward health care, social support programs, and initiatives to ensure economic stability. As a result, defense spending plummeted in 2020, as did its share of GDP.

From 2021 onwards, the acceleration of indigenization initiatives in the defense industry, the reactivation of previously postponed projects, and an increase in defense exports have all led to a renewed rising trend in defense spending. Defense-related investments had a direct impact on total defense spending. Moreover, during the Second Nagorno-Karabakh War, which began in 2020 between Azerbaijan and Armenia, Türkiye's provision of high-technology weapons to Azerbaijan helped enhance international demand for defense sector products (İşler, 2025: 647). As a result of these changes, defense spending peaked in 2024.

According to Table 2, the United States' defense expenditures are significantly higher than those of Türkiye. Between 1992 and 1998, annual growth rates in US

defense spending were primarily negative after the Cold War ended. This trend can be linked to the relative drop in military budgets following the Soviet threat dissipation. Defense spending, which accounted for 4.90% of GDP in 1991, had fallen to under 3.10 percent by 1999. This development suggests that either economic growth surpassed defense spending, or that the defense budget was deliberately restrained as a policy choice.

Following the terrorist attacks on September 11, 2001, and subsequent deployments in Afghanistan and Iraq, U.S. defense spending began to grow again. Defense spending climbed from 3.10% of GDP in 2000 to 4.90% in 2010, primarily due to operational costs. From 2011 onwards, the departure from Iraq and financial restrictions caused a relative slowdown in defense spending, resulting in a 7.69% year-on-year decrease in 2013. However, following 2018, US defense spending resumed its rising trend, reaching \$968,381.59 million by 2024. Rising geopolitical competition with China and Russia, as well as investments in advanced missile systems, cybersecurity, space operations, and artificial intelligence, have all contributed to this growth.

According to international data from 1991 to 2024, the United States' average yearly defense expenditures were roughly 70 to 80 times more than those of Türkiye. The key causes of this significant difference are the United States' global security responsibilities, high-budget investments in modern technology-based defense systems, and its huge network of military bases globally.

The 2025 “Defense News Top 100” list, which is based on financial data from the defense sector, emphasizes the Turkish defense industry's international prominence. According to the most recent survey, five Turkish defense and aerospace companies have earned spots among the world's top 100 defense corporations in terms of revenue and influence. Askerî Elektronik Sanayi (ASELSAN) placed 43rd, becoming the highest-ranked Turkish corporation. Türk Havacılık ve Uzay Sanayii A.Ş. (TUSAŞ) ranked 47th, Roket Sanayii ve Ticaret A.Ş. (ROKETSAN) 71st, Askerî Fabrika ve Tersane İşletme A.Ş. (ASFAT) 78th, and Makine ve Kimya Endüstrisi A.Ş. (MKE) 80th (Defense News, 2025).

According to the same rating, the United States continues to dominate the world's top 100 defense corporations, both in terms of total number of enterprises and concentration of leadership positions. In 2025, six defense businesses based in the United States were among the top ten. Lockheed Martin is the world's largest defense contractor, followed by RTX (Raytheon Technologies) in second and Northrop Grumman in fourth. General Dynamics was ranked fifth, with The Boeing Company in seventh place. L3Harris Technologies, another US company, enters the top ten at ninth place. According to the 2025 Defense News Top 100 data, 48 of the world's top 100 defense businesses are headquartered in the United

States, reinforcing the country's dominant position in the global defense industry. In terms of nation distribution, the United States placed first with 48 companies, the United Kingdom second with 6, and Türkiye third with 5.

Global Firepower, which calculates the "Power Index" by analyzing over 60 variables such as the number of military units, financial capacity, logistical capabilities, and geographical advantages, publishes annual assessments of countries' existing military capacities. Türkiye ranked ninth out of 145 countries in the 2025 military strength ranking, with a strength index score of 0.1975. The United States maintained its lead with a score of 0.0741, demonstrating its superiority in global military capability (Global Firepower, 2026).

(In the Power Index, a theoretical value of 0.000 represents the highest possible capacity, and the lower the index score, the stronger a country's conventional warfare capability is considered.)

6. CONCLUSION

This study investigated the historical growth of defense expenditures and the defense industry in a comparative framework, utilizing the cases of Türkiye and the United States. Differences in defense spending classifications offered by NATO, the IMF, and the United Nations (UN) underscore the importance of exercising methodological caution when comparing countries. It was also concluded that defense expenditures are not restricted to military outlays but cover a wide range of fields, including social payments and R&D activities.

According to SIPRI data, the United States has retained absolute and relative superiority in defense expenditures. Although the US defense budget experienced a temporary dip following the Cold War, post-September 11 security policies, worldwide military activities, and innovative technology-driven defense initiatives resulted in a resumed surge. As a result, the country has maintained its global dominance in terms of both investment and defense industrial capability. The findings of the Defense News Top 100 list and the Global Firepower index support this top position.

The post-1974 period in Türkiye reveals that indigenization policies accelerated in response to the embargo experience and greatly reinforced the defense industry's institutional and technological infrastructure. From the 2000s onward, technology-intensive production, R&D spending, and rising exports propelled the defense industry to the rank of a strategic sector. Although the share of defense spending in GDP has fluctuated over time, it is clear that the sector is undergoing structural upheaval.

The considerable increase in defense spending in 2016 represents a dramatic shift in the national security paradigm. Following the July 15, 2016 coup attempt, the restructuring of internal security, the intensification of cross-border military operations in response to threats from Syria and Iraq, and the growing capacity requirements in counterterrorism efforts all contributed to a significant increase in defense spending. Simultaneously, the acceleration of indigenization and domestic production strategies in the defense industry, as well as the prioritization of technology-intensive projects and R&D investments, suggest that expenditures have been shaped not only by security imperatives but also by industrial policy concerns.

Türkiye's continued integration of advanced technology into the defense industry through the National Technology Initiative, as well as its ongoing commitment to R&D investments, will not only contribute to economic growth through high export rates but will also strengthen the country's position in the global defense industry.

In the United States, the largest increase in defense spending happened in 2001. The terrorist attacks on September 11, 2001, marked a significant shift in the country's security posture, providing the framework for the implementation of the "global war on terror" approach. This trend led to the wars in Afghanistan and Iraq, which resulted in significant increases in military activities, internal security spending, and intelligence budgets. As a result, the post-2001 increase in the defense budget reflected not so much traditional interstate threat perceptions but enhanced military action against asymmetric threats and the adoption of a global security policy.

To summarize, the defense industry in both countries serves not just as a tool for security policy, but also as an important sector for economic growth, technological advancement, and worldwide power projection. While the United States retains its global hegemony, Türkiye is cementing its regional power status through technology-driven defense capabilities. These findings emphasize the need for evaluating defense spending and the defense industry from a strategic sector standpoint in economic studies.

REFERENCES

- Ateş, E. (2023). Türk Savunma Sanayinin İhracat Rekabet Gücünün Belirlenmesi. *SAVSAD Savunma ve Savaş Araştırmaları Dergisi*, 33(2), 433-460. <https://doi.org/10.54078/savsad.1061928>
- Brzoska, M. (1995). "World Military Expenditures." In K. Hartley & T. Sandler (Eds.), *Handbook of Defense Economics I* (pp. 45–67). Amsterdam: Elsevier Science B.V.

- Defense News (2025). Top 100 Defense News. <https://people.defensenews.com/top-100/> (Accessed: 12.02.2026).
- Eroğul, C. (1990). *Çok Partili Düzenin Kuruluşu: 1945-1971, Geçiş Sürecinde Türkiye*. Belge Yayınları. İstanbul.
- Global Firepower. (2025). *2025 Military Strength Ranking*. Erişim adresi: <https://www.globalfirepower.com/countries-listing.php> (Accessed: 12.02.2026).
- Giray, F. (2004). Savunma Harcamaları ve Ekonomik Büyüme. Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 5(1), 181–199.
- Investopedia, (2024). ABD'nin I. Dünya Savaşı'ndan Bu Yana Savaşlara Göre Askeri Harcamaları, <https://www.investopedia.com/united-states-military-spending-by-war-8696931>, (Accessed: 12.02.2026).
- İşler, K. (2025). *Savunma Sanayii Ekonomisi Bağlamında Türkiye'nin Azerbaycan'a Yönelik Askeri ve Teknolojik Destek Politikası: Karabağ Sonrası Dönem Analizi*. 2nd Zangezur International Scientific Conference, 5 Ekim 2025, Bakü/Azerbaycan, s. 872.
- Kan, M. E. ve Seçkin A. İ. (2021). Türkiye Cumhuriyeti Gençlik ve Spor Bakanlığının 2019-2023 Stratejik Planının Analizi “Analysis of the 2019-2023 Strategic Plan of the Ministry of Youth and Sports of the Republic of Turkey”. *Anatolia Sport Research*, 2(1), 46–56.
- Kayan, A. (2017). *Savunma Sanayinin Gelişimi ve Savunma Harcamalarının Ekonomik Büyüme ile İlişkisi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın.
- Özden, N., Temel, M., Doğaner, Y., Aslan, Z., Bilgin, M. S., Umar, Ö. O., İlgazi, A., Bal, H., Hacısalıhoğlu, M., Satan, A., Çetin, N. ve Mumyalmaz, H. G. (Ed.), (2023). *Türkiye Cumhuriyeti tarihi II: Yeni Türkiye: Türkiye Cumhuriyeti*. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Özlu, H. (2024). *İkinci Dünya Savaşı Sonrası Türk Savunma Sanayisinin Gelişim Sürecinin Değerlendirilmesi*. 10. Uluslararası Atatürk Kongresi Bildiriler Cilt II, Ankara, Türkiye. 8-9 Kasım 2023.
- Savunma ve Havacılık Sanayi Performans Raporu, (2013), Savunma ve Havacılık Sanayii İmalatçılar Derneği, 1-12.
- Saygılı, Z. (2022). *Savunma Sanayi ve Savunma Harcamalarının Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi: Türkiye Örneği (2002-2019)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Altınbaş Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.

- SIPRI (2026). Military Expenditure Database. <https://sipri.org/databases/milex> (Accessed: 10.02.2026).
- Topbay, A. ve Taşkın, E. (2023). Savunma Sanayi Uygulamalarının ve Harcamalarının Savunma Performansına Etkisi: Türkiye Örneği. *Dumlupınar Üniversitesi İİBF Dergisi*, 12, 62-77.
- U.S. Office Of The Historian, (2025). The Truman Doctrine, 1947. <https://history.state.gov/milestones/1945-1952/truman-doctrine> (Accessed: 10.02.2026).
- Uzun, A.D. (2007). *Savunma Sanayi ve Yeni Yapılanmalar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.
- Yılmaztürk, A. (2023). Türkiye’de Savunma Sanayi Sektörü ve Ekonomi Üzerindeki Etkisinin Değerlendirilmesi. *Enderun*, 7(2), 139-165.

TURAN-2026
The Turkish World Yesterday, Today and Tomorrow

III TURAN International Scientific Conference
Date and time: 14 February 2026, 11:00
ZOOM
Languages: Azerbaijani, Turkish, Russian, and English
Partner universities: Azerbaijan University, Azerbaijan University of Languages, and Kütahya Dumlupınar University
Field: Social-humanities, and Economic Sciences

 irds-center.com [irdscenter](https://www.instagram.com/irdscenter) [irdscenter](https://www.youtube.com/irdscenter) turancongress.2026@gmail.com

The Impact of Chemical Certification Processes on Company Entry and Exit in the Defense Industry

Yusuf SİCAK²⁹

Kutay İŞLER³⁰

Abstract

The defense industry is characterized by high technological intensity, strict security requirements, and complex multi-layered regulatory frameworks. Certification processes for chemical components are subject to environmental compliance, toxicological safety assessments, military standards, and export control regimes. This study analyzes the impact of chemical certification processes on firm entry and exit dynamics in the defense sector. Drawing upon entry barrier theory, regulatory economics, and institutional legitimacy approaches, the research develops a conceptual model and conducts a comparative analysis of the European Union, the United States, and Türkiye. Findings indicate that chemical certification generates high fixed and sunk costs, constituting a significant entry barrier particularly for small and medium-sized enterprises (SME), while creating competitive advantages for large-scale firms through economies of scale.

Keywords: Defense Industry, Chemical Certification, Entry Barriers, Regulatory Economics, Economies of Scale.

²⁹ Doç. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Köyceğiz MYO, Bitkisel ve Hayvansal Üretim Bölümü, ORCID: 0000-0003-2339-5837, yusufsicak@mu.edu.tr

³⁰ Öğr. Gör., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Köyceğiz MYO, Mülkiyet Koruma ve Güvenlik Bölümü, ORCID: 0000-0002-7361-6610, kutayisler@outlook.com

Savunma Sanayinde Kimyasal Sertifikasyon Süreçlerinin Firma Giriş-Çıkışına Etkisi

Özet

Savunma sanayii, yüksek teknoloji yoğunluğu, güvenlik hassasiyeti ve çok katmanlı uluslararası düzenlemeler nedeniyle diğer sektörlerden ayrılan bir regülasyon yapısına sahiptir. Özellikle kimyasal bileşen içeren sistemlerde sertifikasyon süreçleri; çevresel uyumluluk, toksikolojik güvenlik, askeri teknik standartlar ve ihracat kontrol rejimleri kapsamında sıkı denetime tabidir. Bu çalışma, savunma sanayiinde uygulanan kimyasal sertifikasyon süreçlerinin firma giriş ve çıkış dinamikleri üzerindeki etkisini analiz etmektedir. Araştırma; giriş engelleri teorisi, regülasyon ekonomisi ve kurumsal meşruiyet yaklaşımı çerçevesinde kavramsal bir model geliştirmekte ve Avrupa Birliği, Amerika Birleşik Devletleri ve Türkiye örneklerini karşılaştırmalı olarak incelemektedir. Bulgular, kimyasal sertifikasyon süreçlerinin yüksek, sabit ve batık maliyet üretmesi nedeniyle özellikle küçük ve orta büyüklükteki işletmeler (KOBİ) için güçlü bir giriş bariyeri oluşturduğunu; büyük ölçekli firmalar için ise ölçek ekonomileri yoluyla rekabet avantajı sağladığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Savunma Sanayi, Kimyasal Sertifikasyon, Giriş Engelleri, Regülasyon Ekonomisi, Ölçek Ekonomisi.

1. INTRODUCTION

Owing to its strategic significance, the defense industry stands as one of the most rigorously regulated sectors, characterized by extensive state oversight and high regulatory intensity (Hartley, 2017). Critical assets within this domain—including explosives, rocket propellants, composite resins, surface coating chemicals, and CBRN (Chemical, Biological, Radiological, and Nuclear) protection systems—possess substantial chemical compositions. Consequently, defense manufacturing remains profoundly contingent upon a dual framework of environmental compliance and security-based certification protocols.

Internationally, regulations governing the manufacturing and use of chemical substances are subject to a various regulatory frameworks, the most notable of which is the European Union's REACH (Registration, Evaluation, Authorization, and Restriction of Chemicals) Regulation. The REACH system governs the registration, appraisal, and authorization of chemical compounds (European Commission, 2006). In the United States (U.S.), military technical standards (MIL-STD) and the export control framework established by ITAR are critical.

NATO standardized documents, in turn, maintain technological consistency across ally nations.

From the standpoint of the defense sector, the issue is far more complicated. The North Atlantic Treaty Organization (NATO) standards, military technical specifications (MIL-STD), and technical requirements issued by national defense procurement bodies make chemical certification processes complex. This multi-tiered structure incurs enormous expenditures for enterprises and has a direct impact on their decisions to enter the market.

The purpose of this research is to examine how chemical certification systems established in the defense industry affect firms' entry and exit dynamics. Within this paradigm, the structural implications of certification intensity's cost structure are investigated in terms of firm entrance rates, scale distribution, and market concentration. The analysis begins with the idea that chemical certification serves not just as a technical compliance method, but also as a strategic regulatory tool that influences the sectoral competitive structure and company demography.

2. LITERATURE REVIEW

In order to understand the effects of chemical certification processes in the defense industry on firm entry and exit dynamics, the literature is examined along three principal axes: the economics of regulation and barriers to entry, defense economics and industrial concentration, and the institutional compliance dimension of chemical certification. First, within the framework of regulatory theory and entry barrier analysis, the effects of certification processes on cost structures and market configuration are addressed. Subsequently, studies focusing specifically on industrial concentration and cost structures in the defense industry are reviewed in order to elucidate the role played by certification in shaping sectoral dynamics. Finally, the impacts of REACH and international certification practices—particularly on small and medium-sized enterprises (SMEs)—are evaluated from the perspective of institutional legitimacy. This structure enables the interrelated dimensions of the literature to be analyzed in a manner that reveals sector-specific outcomes.

Bain (1956) developed the first systematic theory of entry obstacles. According to Bain, high entry costs provide incumbent firms a competitive advantage. Chemical certification processes are a structural barrier to entry since they need compliance that incurs significant fixed expenses. In contrast, Stigler (1968) stated that rules may be favored by incumbent enterprises to dissuade new competitors. This viewpoint is supported by the fact that large-scale defense firms have created certification infrastructures. Peltzman (1976) and Djankov et al. (2002) found that government policies can enhance market concentration. Aghion

et al. (2005) discovered an inverted U-shaped link between competitiveness and innovation. This strategy emphasizes the need for maintaining an ideal level of certification intensity.

Studies on state involvement and industrial concentration in the defense industry show that the sector is fundamentally concentrated (Markowski, Hall, & Wylie, 2010). According to Arena et al. (2006), certification and technical compliance processes account for a considerable amount of defense system cost overruns.

The European Parliament passed Regulation (EC) No 1907/2006, which established the REACH Regulation. Its impact on innovation and competition remains debatable. Blind (2012) notes that, while environmental restrictions may encourage innovation, they also put a strain on small and medium-sized firms (SMEs). Heyvaert (2009) observes that REACH has resulted in structural transformation within industry, owing to high testing costs. The rule is intended to ensure the safe use of chemical compounds (European Commission, 2006). Although there are some exemptions for the defense sector, enterprises that operate inside defense supply chains are generally required to comply. According to empirical data, REACH compliance expenses are a significant financial burden, particularly for small and medium-sized enterprises.

DiMaggio and Powell (1983) use the idea of institutional isomorphism to argue that enterprises adopt comparable practices in order to obtain legitimacy. Chemical certification is more than just a technical necessity for defense firms; it is also a vital method for gaining institutional legitimacy and NATO conformity. Within this approach, certification plays an important role in understanding firms' behavior by connecting the research on regulatory economics and industrial concentration.

3. THEORETICAL FRAMEWORK OF THE STUDY

This study is built on three major theoretical frameworks to investigate the effects of chemical certification processes in the defense industry on firms' entry and exit Dynamics;

1. ***Barriers to Entry Theory (Bain, 1956)*** – Posits that high fixed costs hinder market entry and provide advantages to incumbent firms.
2. ***Regulatory Capture Theory (Stigler, 1968)*** – Argues that incumbent firms may influence regulations to enhance their own competitive advantage.
3. ***Institutional Legitimacy Theory (DiMaggio & Powell, 1983)*** – Suggests that firms gain legitimacy and acceptance through technical compliance and certification processes.

These three theoretical foundations show that chemical certification processes are more than just a technical need; they are also a strategic mechanism that influences market structure, company growth, and competitive advantage. As a result, the theories can be directly related with various dimensions of certification costs. Chemical certification expenses can be analyzed in four dimensions;

- **Legal Barriers:** REACH authorization procedures, ITAR licenses
- **Technical Barriers:** MIL-STD testing requirements, STANAG compliance
- **Financial Barriers:** Laboratory and consultancy costs
- **Institutional Barriers:** Documentation and quality infrastructure requirements

This classification shows how each theoretical approach explains sector-specific cost structures: barriers to entry theory emphasizes high fixed costs, regulatory capture theory focuses on how these costs are distributed among firms, and institutional legitimacy theory emphasizes the strategic and legitimizing aspects of certification processes for firms. This creates an organic relationship between the theoretical framework and cost analysis. A large fraction of these costs have the characteristics of sunk costs. Firms incur significant fixed costs as a result of certification processes, which include expensive laboratory testing, lengthy approval procedures, complex technical documentation requirements, and ongoing audit obligations. This pricing structure, particularly for small-scale enterprises, discourages market entry decisions and leads to scale-based segmentation within the market structure.

This theoretical framework indicates that chemical certification processes in the defense sector are not only technical compliance mechanisms but also strategic regulatory tools that influence market structure. When barriers to entry theory, regulatory economics, and institutional legitimacy are addressed together, certification intensity is expected to have a systematic effect on firm entrance rates, firm size distribution, and market concentration. Based on these theoretical deductions, the following research topics and hypotheses have been proposed.

4. METHODOLOGY

This study employs a qualitative comparative analysis method to better understand the entry and exit dynamics of enterprises in the defense industry during chemical certification processes. This strategy enables a systematic comparison of rules and institutional practices across countries, especially in situations where empirical data collecting is limited or inaccessible. As a result, the effects of certification processes on company behavior may be conceptually

analyzed using the examples of Türkiye, the European Union, and the United States. The data sources and documents used for this analysis are as follows;

- **EU REACH Legislation:** Regulations governing the registration, authorization, and evaluation processes of chemical substances.
- **U.S. ITAR Regulations:** Legal framework covering the export control of defense products and the management of technical data.
- **NATO Standardization Documents:** STANAGs and other standards ensuring technical harmonization among member countries.
- **Turkish Defense Legislation:** National regulations on chemical management and defense procurement processes.
- **Academic Literature:** Research on the economics of regulation, barriers to entry, and institutional legitimacy.

Instead of using empirical panel data, this study uses conceptual modeling and comparative institutional analysis. This method allows for a systematic evaluation of the effects of various regulatory frameworks on firms' entry and exit dynamics while integrating the theoretical framework to practical situations.

5. RESEARCH DESIGN AND HYPOTHESES

This study is based on three key research topics. First, it looks at the effect of chemical certification intensity on firm entry rates in the defense industry. Second, it investigates whether regulatory compliance costs unfairly burden SMEs when compared to large-scale enterprises. Third, it explores whether certification processes translate into competitive advantages for large firms through economies of scale and institutional capacity.

Three key hypotheses were developed in response to these study objectives. The first hypothesis proposes that rises in chemical certification costs restrict the number of new firms entering the defense industry. The second hypothesis argues that certification expenses have a greater impact on SMEs' total income and cost structures than on large-scale enterprises. The third hypothesis holds that countries with higher certification intensity have greater degrees of market concentration in the defense industry. Within this paradigm, certification processes are intended to serve not only as a technical compliance tool but also as a structural driver of market structure.

6. THE INTERNATIONAL FRAMEWORK OF CHEMICAL CERTIFICATION IN THE DEFENSE INDUSTRY

Chemical certification methods in the defense industry follow a multi-layered regulatory framework that includes environmental safety, human health, military performance objectives, and export control regimes. This structure consists of civilian chemical regulations (e.g., REACH), military technical standards (e.g., MIL-STD), NATO standardization documents (STANAG), and national defense procurement laws.

6.1. European Union: REACH and Defense Exemptions

Regulation (EC) No. 1907/2006, also known as REACH, is the fundamental regulatory framework for chemical compounds in the European Union. REACH controls the registration, evaluation, licensing, and restriction processes for chemical compounds. Although there are several national security exemptions for the defense sector, the bulk of enterprises in the supply chain are still required to comply with REACH. REACH affects the defense industry in three ways;

1. The effects of REACH on the defense industry manifest in three dimensions
2. Mandatory substitution of hazardous substances
3. Supply chain transparency requirements

Authorization procedures generate significant costs, particularly for substances such as coatings containing authorization procedures. They incur high expenses, especially for hexavalent chromium coatings, rocket propellant additives, and explosive stabilizers (ECHA, 2020). Blind (2012), in his study of the influence of environmental rules on innovation, observes that high compliance costs place a disproportionate burden on SMEs.

6.2. United States: MIL-STD and the ITAR Regime

The United States defense procurement system is based on high levels of technological standardization and stringent export control measures. In the United States defense sector, the MIL-STD (Military Standard) publications issued by the Department of Defense are the principal technical references for testing and confirming the compliance of chemical-containing materials. These standards specify detailed technical requirements for product performance, durability, and environmental compatibility.

For example, the United States Department of Defense's MIL-STD-810 specifies techniques for testing equipment performance under extreme temperature, humidity, vibration, shock, and environmental stress conditions. These tests apply to chemical coatings, composite materials, and military-grade manufacturing components. Similarly, MIL-STD-889 regulates the danger of galvanic corrosion caused by the interaction of dissimilar metals, hence ensuring material compatibility. Such criteria directly affect the technical compliance of chemical-containing coatings and alloys utilized in defense projects.

However, the differentiating trait of the US regime extends beyond technical norms. The International Traffic in Arms Regulations (ITAR), which oversee the international transfer of defense products and technical data, are the system's second and more restrictive component. ITAR requires a license for the export of defense products, technical data, and related services specified on the United States Munitions List (USML). These restrictions apply to military equipment that involves chemical components, specifically explosives, rocket propellants, specialty alloys, and defense-grade coatings.

The ITAR compliance process necessitates a multilayered administrative framework for organizations. The procedure consists of various stages, including;

- Preparation of export license applications,
- Control over the sharing of technical data,
- Access monitoring for foreign personnel,
- Establishment of security classifications and internal compliance programs.

These regulations apply to the whole supplier chain participating in US defense projects, not just exporting enterprises. From an economic standpoint, this arrangement has two key outcomes. First, ITAR compliance costs are a significant fixed-cost component, especially for small and newly established firms, due to the high administrative capacity required. Second, the ownership of technical data and the uncertainty surrounding licensing raise time expenses, possibly disrupting project delivery timetables and increasing financial risk. This case demonstrates that admission into the US defense firms necessitates not only technical expertise but also a strong compliance and legal framework. Consequently, the US approach creates a two-tiered barrier;

1. **Technical Barrier:** Performance and durability thresholds enforced through MIL-STD standards.
2. **Administrative and Security-Based Barrier:** Export and technical data controls under the ITAR regime.

This framework is based on a security-focused regulatory architecture. As a result, chemical certification processes in the United States' defense system serve not just as a quality and safety measure, but also as a strategic regulatory framework that limits market access and raises entry costs, particularly for new companies.

6.3. NATO Standardization System

International interoperability is crucial in the defense sector for both military operational capacity and the integrity of the defense supply chain. Within this perspective, the North Atlantic Treaty Organization's (NATO) standardized system seeks to ensure technical conformity and security coordination among ally countries. NATO's STANAG (Standardization Agreement) documents require member nations to adhere to uniform technical specifications for military equipment, ammunition, and associated components.

Two regulations stand out in terms of chemical and weapons safety. STANAG 4360 outlines weapons safety principles, including the safety requirements for chemical-containing explosive materials during storage, transportation, and use. STANAG 4439 governs explosive sensitivity testing (insensitive weapons criteria) and technical certification processes for determining munitions' robustness to external impacts. These standards have a direct impact on the testing and verification processes for chemical components used in rocket propellants, warheads, and military explosive systems.

One distinctive element of the NATO standardized system is that it is based on "compliance obligation" rather than obligatory national legislation. Member states prioritize NATO-compliant products in their defense procurement processes, thereby limiting market access for enterprises that do not fulfill STANAG rules. As a result, the system acts more as a market-based technical threshold mechanism rather than direct legal enforcement. From an economic perspective, STANAG compliance generates three primary cost areas for firms;

1. **Testing and Verification Costs:** Sensitivity tests, explosive safety analyses, and certification procedures require substantial laboratory infrastructure.
2. **Design Adaptation Costs:** Products may need to be redesigned or modified to meet NATO technical criteria.
3. **Documentation and Quality Management Costs:** The NATO compliance process necessitates detailed technical documentation and traceability systems.

These costs are substantial fixed expenditures, especially for small and medium-sized firms. While established defense firms may more easily absorb these standards because of their existing quality infrastructure, STANAG compliance adds another entry barrier for new market entrants.

As a result, while the NATO standardized system appears to serve technical compliance and safety goals, from an economic standpoint, it acts as an indirect, regulation-based barrier to entry. This structure transforms certification capacity into a strategic competitive asset for entering the global defense market, giving enterprises with strong institutional compliance skills an advantage.

6.4. Chemical Certification and Defense Procurement in Türkiye

The Presidency of Defense Industries (SSB) oversees procurement, project management, and coordinating activities in Türkiye's defense industry. Since its incorporation into the Presidency in 2018, the SSB has played a key role in areas such as defense project contract administration, domestic contribution targets, and foreign partnership coordination (SSB, 2023). This institutional structure permits the use of certification and technical compliance processes as a strategic policy tool.

Chemical-containing defense products in Türkiye are subject to a multi-layered compliance framework. This structure is organized around four principal regulatory axes;

1. **EU REACH Compliance:** Türkiye aligns its chemical legislation largely with EU regulations under the framework of defense industry trade and the Customs Union with the European Union. In this context, the KKDİK (Regulation on the Registration, Evaluation, Authorization, and Restriction of Chemicals), enacted in parallel with the EU REACH Regulation, governs the registration and authorization processes of chemical substances (Ministry of Environment, Urbanization, and Climate Change, 2017). This generates additional registration and testing costs, particularly for firms producing defense-grade coatings, fuels, and specialized alloys.
2. **National Chemical Management Legislation:** The production and use of chemical substances in Türkiye are also regulated under environmental and occupational safety laws. These regulations impose additional safety obligations for explosive, flammable, or toxic substances used in the defense sector. Literature indicates that environmental regulations affect firms' cost structures and disproportionately burden smaller firms (Porter & van der Linde, 1995; Blind, 2012).

3. **NATO Technical Requirements:** As a NATO member, Türkiye effectively mandates STANAG compliance in defense projects. This particularly requires the application of NATO safety tests for munitions and explosive systems. Firms in Türkiye therefore must simultaneously comply with both national legislation and NATO technical standards.
4. **Military Technical Specifications and Project-Based Requirements:** In projects managed by the SSB, detailed military technical specifications are applied to both prime contractors and subcontractors. These specifications establish a comprehensive technical oversight framework, covering everything from product performance criteria to material traceability. Arena, Leonardi, and Strøm (2006) emphasize that project-based certification obligations in the defense sector generate significant fixed costs for firms and contribute to sectoral concentration.

This multilayered structure places the Turkish model at the crossroads of EU, NATO, and national security needs. From an economic perspective, it generates a "*dual compliance pressure*": enterprises must satisfy REACH/KKDİK regulations to enter the European market, while simultaneously meeting NATO and national military standards. This hybrid structure is manageable for large-scale firms with significant institutional capability, but it imposes high compliance and administrative costs on small and medium-sized firms.

As a result, Türkiye's chemical certification system serves as both an environmental and safety regulation, as well as a structural factor influencing institutional capacity and scale benefits in the defense industry. Consistent with the literature on barriers to entry, data suggests that certification intensity impacts company demographics and competitive structure within the industry (Bain, 1956; Djankov et al., 2002).

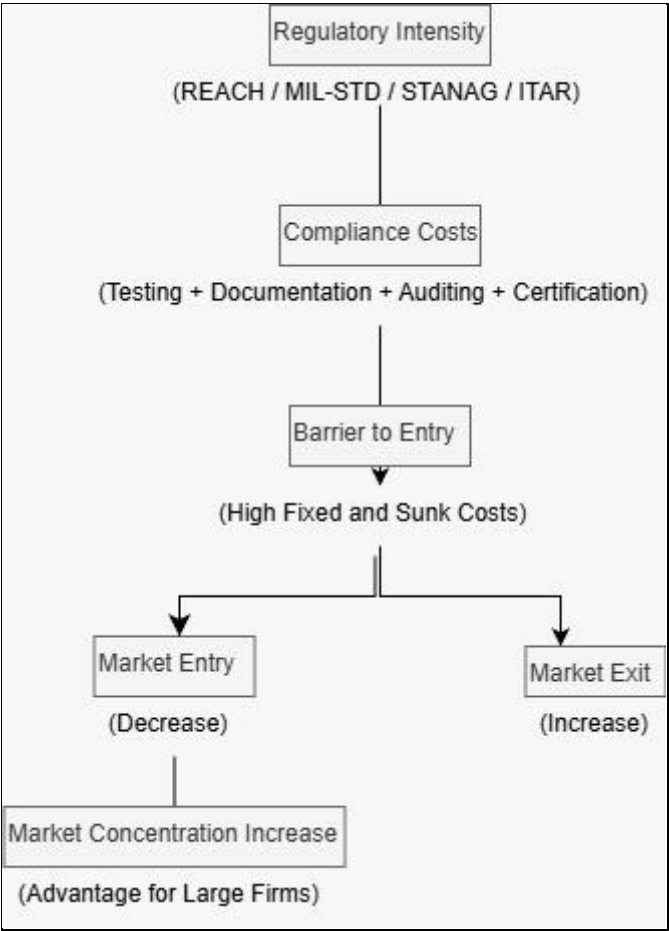
According to the "*Defense News Top 100*" list, published annually by Defense News based on defense industry data, in 2025, large-scale Turkish firms operating in the defense and aerospace sectors, such as ASELSAN, ROKETSAN, TUSAŞ, and MKE, possess the institutional infrastructure to manage these certification processes. Compliance costs, on the other hand, impose a disproportionately higher relative burden on SMEs operating as subcontractors (Defense News, 2026).

7. CONCEPTUAL AND GRAPHICAL MODELS OF THE STUDY

Conceptual and graphical models are offered to demonstrate how chemical certification processes affect firm entry and exit dynamics in the defense industry. These models provide a visual depiction of theoretical inferences, improving comprehension of the study's findings and increasing the foundation for policy

suggestions. The conceptual model systematically illustrates the link between the theoretical framework and international regulatory practices. Figure 1 depicts a conceptual model of how chemical certification processes affect company dynamics in the defense industry.

Figure 1. Impact of Chemical Certification on Firm Dynamics in the Defense Industry

According to this theory, when regulatory intensity increases, firms incur higher compliance costs; these rising costs create entry barriers for new firms, and the accompanying reduction in entries, along with increased exit risk for smaller firms, leads to greater industry concentration.

The concept also aligns with the institutional legitimacy perspective. According to Paul DiMaggio and Walter W. Powell's (1983) idea of institutional isomorphism, organizations behave not just on the basis of economic rationality but also under pressures of institutional acceptance and legitimacy. In the defense

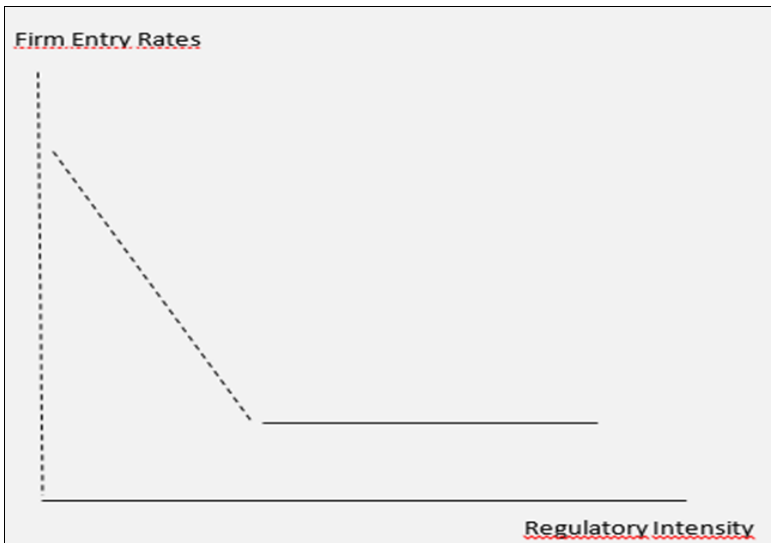
industry, certification serves not only as a technical quality criterion but also as a threshold mechanism for NATO compliance, access to international tenders, and supply chain integration. This makes certification both an economic and institutional hurdle. The model also emphasizes the dual effects of increasing certification costs;

- Reduction in new firm entry rates.
- Increase in the exit risk of small-scale firms.

This method is also compatible with the high concentration ratios commonly found in defense sectors. For example, high CR4 concentration levels (the combined market share of the top four firms) imply that the industry faces significant structural constraints (Markowski, Hall, & Wylie, 2010).

Figure 2 visually depicts the relationship between regulatory intensity and firm entrance rates, which helps to clarify the mathematical logic of the idea model. The graph is based on the inverted-U form, which is frequently used in the literature to describe the relationship between competition and innovation (Aghion et al., 2005). The graphical model depicts the inverted-U relationship between regulatory intensity and company entry, highlighting the effect of certification costs on market structure.

Figure 2. Inverted-U Relationship Between Regulatory Intensity and Firm Entry Rates

In the graph, the horizontal axis represents regulatory intensity, while the vertical axis represents firm entry rates. The model illustrates three distinct scenarios;

1. **Low Regulatory Level:** Quality and safety standards may be insufficient, increasing technical risks. In this case, entry is relatively easy, but sectoral sustainability and reliability may be weak.
2. **Moderate Regulatory Level:** A balance is achieved between competition and quality. This level represents the optimal point for entry rates and a healthy market structure.
3. **Excessive Regulation:** Certification costs and bureaucratic burdens increase, entry rates decline, the exit risk for small firms rises, and industry concentration intensifies.

This structure is consistent with the inverted-U competition hypothesis proposed by Philippe Aghion and colleagues. It can also be examined using the Porter Hypothesis, which was proposed by Michael E. Porter and Claas van der Linde (1995). Appropriately conceived and moderate rules can encourage innovation; but too bureaucratic and costly laws can constrict the market, reducing competition.

To summarize, the conceptual and graphical models show that chemical certification processes in the defense industry are more than just a technical compliance mechanism; they also serve as a strategic regulatory tool that shapes market competition, firm demography, and industry concentration. These models graphically contextualize the study's earlier theoretical debates while also strengthening the analytical groundwork for later policy suggestions.

8. THE IMPACT OF CHEMICAL CERTIFICATION PROCESSES ON FIRM ENTRY-EXIT DYNAMICS

Chemical certification processes play an important role in the defense industry, determining not only product safety and quality standardization but also the sector's structural dynamics. As previously stated, certification procedures incur significant fixed costs, administrative constraints, and institutional compliance requirements. These costs influence firms' market entry decisions, reinforce existing firms' scale advantages, and, in some situations, expedite market exits.

Within this framework, the impact of chemical certification processes on firm behavior can be examined across three dimensions: the ability to create entry barriers, the effect of generating competitive advantage through economies of scale, and the potential to shape exit dynamics as a result of regulatory intensity. The subsections that follow investigate these three dimensions in detail, drawing on theoretical literature and sectoral examples.

8.1. Certification as a Barrier to Entry

Bain (1956) defines barriers to entry as structural expenses that prevent new enterprises from entering a market. Chemical certification processes provide direct entry obstacles in the defense industry. When companies want to develop a new product or enter the supply chain, they face hefty fixed expenses. These expenditures include laboratory testing, toxicological and environmental assessments, documentation and consultancy charges, and the implementation of audit and quality control systems (Arena, Leonardi, & Strøm, 2006; Blind, 2012).

The majority of chemical certification costs are sunk, which means that they cannot be recovered after a company enters the market. This greatly raises the entrance risk, especially for SMEs, and limits market access (Djankov et al., 2002). According to the literature, high sunk costs discourage new entrants and contribute to industry consolidation. Furthermore, DiMaggio and Powell's (1983) institutional legitimacy viewpoint argues that corporations use certification processes not only for technical compliance but also to achieve recognition and status within the sector. This illustrates that certification serves as not simply a technical and economic barrier to entry but also an institutional and strategic one.

To summarize, chemical certification in the defense industry not only maintains production quality and uniformity, but it also serves as a multifaceted barrier to entry, preventing new entrants, increasing industry consolidation, and imposing disproportionately high costs on smaller enterprises.

8.2. Economies of Scale and Competitive Advantage

In the defense industry, chemical certification processes have significant effects on firms' cost structures. Because certification costs involve high fixed expenses, a firm's scale becomes a critical factor in its capacity to absorb these costs. Large-scale firms bear laboratory testing, toxicological analyses, and consulting expenses as a smaller proportion of their total budgets. This generates a cost advantage derived from economies of scale and confers a competitive edge in the market (Stigler, 1968).

The economic literature regularly emphasizes the advantages that laws provide to incumbent enterprises. Stigler (1968) observed that laws might act as a competitive barrier, mostly benefiting large enterprises with significant institutional capacity. Similarly, Peltzman (1976) and Djankov et al. (2002) have shown that rules can inhibit new entrants, increasing market concentration. In this sense, chemical certification in the defense industry serves as both a technical compliance method and a strategic weapon for shaping sectoral rivalry.

According to research, large organizations can successfully manage certification costs through economies of scale, resulting in a competitive advantage. In contrast, SMEs face the same expenses with fewer resources, making certification processes an exclusionary factor that impedes market access and sustainability. Arena et al. (2006) stressed that certification and technical compliance expenses disproportionately affect small defense enterprises, contributing to the industry's naturally high concentration.

To summarize, chemical certification processes in the defense industry provide a strategic advantage for major enterprises while creating a considerable barrier to entry and sustainability for smaller firms. This dynamic causes scale-based market segmentation and increased industry concentration. The literature supports the concept that certification costs influence market structure not only technically, but also institutionally and strategically (DiMaggio & Powell, 1983).

8.3. Exit Decisions and Regulatory Intensity

In the defense industry, regulation intensity influences both market entry and leave decisions. This effect is especially obvious when compliance expenses and administrative hassles reduce profit margins. As regulatory intensity rises, enterprises with poor margins or limited resources face more challenges in achieving sustainable development, perhaps hastening market exit.

Systematic research in the economic literature on firms' exit decisions provides a broad framework for understanding how laws influence the likelihood of leaving. According to a literature analysis, in industries with stringent environmental and industrial laws, less efficient firms have greater leave rates, whereas more efficient firms tend to recover or adapt. Fixed-cost components, such as excessive compliance fees and administrative burdens, can have a significant impact on enterprises (F. Aïd, X. Pang & X. Tan, 2025).

In the defense industry, restrictions such as REACH's chemical compliance costs and export control regimes (e.g., ITAR) limit firms' operational freedom. The high testing and authorization costs imposed by REACH may force the rearrangement of manufacturing processes, weakening small-scale firms' financial resilience and increasing their risk of market withdrawal. Furthermore, these expenditures impede long-term production planning and increase fixed-cost constraints. Similar effects have been seen in other areas in the environmental literature; for example, rigorous environmental rules tend to increase exit rates among less productive enterprises (Environmental Regulation, Firm Heterogeneity, and Intra-Industry Reallocation, *China Economic Review*, 2021).

Export control regimes, such as the International Traffic in Arms Regulations (ITAR), have an impact not only on export operations but also on production and international supply chain decisions. The ITAR governs the export and transfer of defense products and advanced technologies, and its compliance procedures necessitate both administrative and technical oversight. This might result in significant compliance costs and uncertainty, especially for SMEs. The resulting continuous burdens may cause firms to withdraw from foreign markets or restructure their operations (Foreign Traffic in Arms Regulations; US Department of State, 2026).

Beyond these consequences, the economic literature emphasizes the diverse impact of regulation on enterprises. Increased regulatory intensity enhances the cost of remaining in the market while also raising the chance of leaving for small and less productive firms. In contrast, large and highly efficient firms are more capable of absorbing fixed costs, allowing them to maintain market presence. This trend leads to sectoral transformation and increased industry concentration (Scarpetta et al., 2002; see also comparative studies on red tape and industrial dynamics).

Finally, excessive regulatory intensity has the potential to accelerate market exit, especially for companies with low profit margins, insufficient resources, or a weak compliance infrastructure. Chemical certification processes and export control regimes in the defense industry enhance this influence on a financial and administrative level.

8.4. International Comparative Assessment

To understand the impact of chemical certification processes on firm entry and exit dynamics in the defense industry, a comparative analysis of legislation in various nations is required. This section methodically examines the key distinctions between the European Union (EU), the United States (US), and the Turkish models, as well as how they affect SMEs. Table 1 summarizes the dimensions in which certification processes generate entry barriers, as well as the resulting financial and administrative constraints on firms.

Table 1. International Comparative Models of Chemical Certification and Their Effects on Firms

Criterion	EU (REACH)	USA (MIL-STD + ITAR)	Türkiye
Chemical Registration	Mandatory	Product-based testing	EU-compliant (KKDIK)
Export Control	EU Common Position	ITAR	National legislation + NATO
SME Impact	High cost	High administrative burden	Dual-directional pressure
Entry Barrier Level	High	Very high	Medium-high

Table 1 presents a comparison of the three different certification models in terms of firm costs, administrative burden, and entry barrier levels. As observed;

- The US model generates a very high entry barrier due to stringent administrative and technical requirements based on export controls.
- The EU model imposes significant cost pressures on SMEs, primarily related to environmental and toxicological compliance.
- The Turkish model enforces a dual compliance burden, requiring alignment with both EU regulations and NATO/national technical specifications, resulting in an entry barrier assessed as “*medium-high*.”

This comparison is a starting point for understanding the implications of various regulatory systems on corporate behavior and market structure. Furthermore, it provides a foundation for the development of real policy measures, such as regulatory design and SMEs' support programs.

9. ARGUMENT

This comparison provides a starting point for understanding the impact of various regulatory regimes on corporate behavior and market structure. Furthermore, it serves as a strategic foundation for the development of actual policy interventions, such as regulatory measures and support programs for small and medium-sized firms (SMEs). Comparative international evaluations have revealed that certification models differ in terms of cost structures and their effects;

- **U.S. Model:** In the defense sector, where export control and technical data security are prioritized, the certification process generates high security-based administrative and technical barriers. This particularly increases administrative burdens and risks for new entrants.

- **EU Model:** Certification processes focused on environmental and toxicological safety, primarily driven by REACH regulations, impose high compliance costs on SMEs. In this model, cost pressures are largely associated with meeting environmental standards.
- **Turkish Model:** Exhibiting a hybrid structure, Türkiye simultaneously implements both EU compliance and NATO and national technical specification requirements. This dual compliance generates bidirectional cost pressures and managerial complexity, particularly increasing compliance costs for subcontractors.

Within this context, it becomes clear that certification processes have strategic implications not merely for technical compliance, but also for market structure. The findings show that costs alone do not dictate entry and departure dynamics; rather, access to foreign markets and competitive advantage are dependent on enterprises' certification capabilities.

Based on these findings, a set of policy suggestions has been developed to alleviate the negative effects of certification processes on SMEs and subcontractors in the defense industry, while also promoting market competition;

1. **SME Support Programs:** Financial assistance or grants can be provided to help firms cover certification costs.
2. **Shared Testing Laboratories:** Joint infrastructure can be established to allow firms to share costs and accelerate testing processes.
3. **Accelerated Certification Mechanisms:** National mechanisms aligned with NATO standards can streamline processes, making them faster and more predictable.
4. **Substitute Chemical R&D Incentives:** Support for research and development can be increased to promote the creation of safer alternatives to hazardous substances.
5. **Digital Application Processes:** Administrative burdens in ITAR and similar application procedures can be alleviated through digital infrastructure and automation.

These policy ideas are vital for helping SMEs manage certification processes and compete effectively in foreign markets. Furthermore, they attempt to reduce costs while maintaining technical and safety standards. In this approach, certification processes are highlighted not only as a technical need but also as a strategic, market-oriented regulatory tool.

10. CONCLUSION

Chemical certification methods arise in the defense industry as a strategic regulatory tool that determines market structure, rather than just a technical quality and safety mechanism. The outcomes of this study show that high certification intensity generates significant fixed and sunk costs, reducing SMEs' entrance rates and increasing market concentration. Large-scale firms, on the other hand, use their certification infrastructure to obtain economies of scale and competitive advantage, resulting in structural differentiation within the industry.

International comparisons have demonstrated that security-oriented (US) and environmental-focused (EU) policies result in diverse cost structures. Türkiye's hybrid approach, which imposes multiple compliance pressures, generates a costly and administratively complex environment for subcontractors. This arrangement reduces the operational capacity of small firms in the supply chain, increases entrance barriers, and strengthens market concentration.

The study takes a conceptual and comparative analysis approach, indicating that, in areas with inadequate empirical data, the theoretical framework can contribute significantly to explaining sectoral effects. However, the study has certain limitations;

- The study uses literature and document reviews instead of empirical panel data or field observations.
- Unable to use firm-level cost data or direct entry-exit statistics.
- The model may not accurately reflect current national legislation and practices due to ongoing changes.

Given these constraints, it is advised that future study focus on the following areas;

1. **Empirical Analyses:** Conduct panel data studies on defense industry firm entry rates, CR4 concentration metrics, and certification cost ratios.
2. **Firm Scale and Demographic Analysis:** Quantitatively examine the relationship between certification intensity and the demographic composition of SMEs versus large firms.
3. **International Comparative Studies:** Investigate the long-term effects of different regulatory models on firm behavior and market structure.
4. **Policy Impact Evaluations:** Assess the effectiveness of SME support mechanisms, shared laboratory infrastructures, and digital application processes.

5. **Sectoral Adaptation and Innovation:** Explore how certification processes influence innovation and R&D investments, particularly in the context of developing substitute chemicals.

In conclusion, this study illustrates that chemical certification in the defense industry is more than just a technical compliance mechanism; it is also a strategic tool for determining market entry and exit dynamics. The established conceptual and graphical models serve as a platform for both academic research and practical policy guidance. Supporting future research with empirical and quantitative approaches will improve the findings' validity and generalizability, increasing the effectiveness of sector-specific policy recommendations.

REFERENCES

- Aghion, P., Bloom, N., Blundell, R., Griffith, R., & Howitt, P. (2005). Competition and innovation: An inverted-U relationship. *The Quarterly Journal of Economics*, 120(2), 701–728.
- Aïd, R., Pang, X., & Tan, X. (2025). Exit incentives for carbon emissive firms. *ArXiv preprint*. <https://arxiv.org/abs/2505.04301> (Accessed: February 10, 2026).
- Arena, M., Leonardi, R., & Strøm, R. (2006). The role of certification in defense industries. *Defense and Peace Economics*, 17(3), 203–221.
- Bain, J. S. (1956). *Barriers to new competition*. Harvard University Press.
- Blind, K. (2012). The influence of regulations on innovation. *Research Policy*, 41(2), 391–400.
- Defense News. (2025). *Top 100 Defense News*. <https://people.defensenews.com/top-100/> (Accessed: February 10, 2026).
- DiMaggio, P. J., & Powell, W. W. (1983). The iron cage revisited: Institutional isomorphism and collective rationality in organizational fields. *American Sociological Review*, 48(2), 147–160.
- Djankov, S., La Porta, R., Lopez-de-Silanes, F., & Shleifer, A. (2002). The regulation of entry. *Quarterly Journal of Economics*, 117(1), 1–37.
- Environmental regulation, firm heterogeneity and intra-industry reallocation. (2021). *China Economic Review*, 68, 101648. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1043951X21000663>
- European Chemicals Agency (ECHA). (2020). *Evaluation under REACH: Progress report*. Helsinki: ECHA.

- European Commission. (2006). *Regulation (EC) No 1907/2006 (REACH)*. Official Journal of the European Union.
- Hartley, K. (2017). *The economics of defense policy*. Routledge.
- Heyvaert, V. (2009). Environmental law and the defense sector: REACH compliance. *Journal of Environmental Law*, 21(3), 345–367.
- Markowski, S., Hall, R., & Wylie, M. (2010). Concentration in defense industries: Causes and consequences. *Defence Economics*, 21(1), 23–45.
- Peltzman, S. (1976). Toward a more general theory of regulation. *Journal of Law and Economics*, 19(2), 211–240.
- Porter, M. E., & van der Linde, C. (1995). Toward a new conception of the environment-competitiveness relationship. *Journal of Economic Perspectives*, 9(4), 97–118.
- Savunma Sanayii Başkanlığı. (2023). *Kurumsal yapı ve görevler*. Ankara.
- Scarpetta, S., et al. (2002). Regulation, firm dynamics and productivity. *OECD Economics Department Working Papers*, No. 317. OECD Publishing, Paris. <https://doi.org/10.1787/18151973>
- Stigler, G. J. (1968). *The organization of industry*. University of Chicago Press.
- T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı. (2017). *Kimyasalların Kaydı, Değerlendirilmesi, İzni ve Kısıtlanması Hakkında Yönetmelik (KKDİK)*. Resmi Gazete.
- U.S. Department of State. (2022). *International Traffic in Arms Regulations (ITAR)*. Washington, DC.

Geleneksel Mutfak Araç ve Gereçleri Üzerine Bir Araştırma

Sezer KILIÇ³¹

Hülya MUTLU³²

Özet

Anadolu mutfak kültürü, tarihsel süreç içerisinde farklı toplumların, yaşam biçimlerinin ve teknolojik gelişmelerin etkisiyle şekillenmiş zengin bir kültürel mirası temsil etmektedir. Bu kültürel mirasın önemli unsurlarından biri de mutfakta kullanılan araç ve gereçlerdir. Geleneksel mutfak araçları yalnızca yiyeceklerin hazırlanması ve pişirilmesi süreçlerinde değil, aynı zamanda saklanması, taşınması ve sunulmasında da önemli işlevler üstlenmiştir. Bu çalışmanın amacı, Anadolu mutfak kültüründe kullanılan geleneksel mutfak araç ve gereçlerini tarihsel gelişim süreci içerisinde incelemek ve bu araçların üretiminde kullanılan malzemelerin özelliklerini değerlendirmektir. Araştırmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi yöntemi kullanılmıştır. Elde edilen bulgular doğrultusunda mutfak araç ve gereçlerinin tarihsel süreç içerisinde taş, ahşap, seramik, bakır ve metal gibi farklı malzemelerden üretildiği ve bu malzemelerin hem işlevsel hem de estetik özellikler taşıdığı görülmüştür. Özellikle bakır, yüksek ısı iletkenliği ve dayanıklılığı sayesinde geleneksel mutfaklarda önemli bir yere sahip olmuştur. Ahşap, seramik ve metal malzemeler de mutfak araçlarının üretiminde yaygın olarak kullanılmıştır. Ancak sanayi devrimi ve modern teknolojilerin gelişmesiyle birlikte paslanmaz çelik, cam ve porselen gibi modern malzemelerin mutfak ekipmanlarında daha yaygın hale geldiği görülmektedir. Buna rağmen geleneksel mutfak araç ve gereçleri kültürel mirasın önemli bir parçası olarak varlığını sürdürmektedir.

Anahtar Kelimeler: Anadolu Mutfak Kültürü, Mutfak Araç ve Gereçleri, Bakır Mutfak Eşyaları, Geleneksel Mutfak, Mutfak Ekipmanları.

³¹ Yüksek Lisans Öğrencisi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, SBE, Gastronomi ve Mutfak Sanatları A.B.D., ORCID: 0009-0002-2554-9676, sezer68kili@gmail.com

³² Dr. Öğr. Üyesi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Emirdağ MYO, Aşçılık Programı, ORCID: 0000-0002-2554-9676, hulyamutlu@aku.edu.tr

A Study on Traditional Kitchen Tools and Utensils

Abstract

Anatolian culinary culture represents a rich cultural heritage shaped by different societies, lifestyles, and technological developments throughout history. One of the important elements of this cultural heritage is the kitchen tools and utensils used in food preparation. Traditional kitchen tools have played significant roles not only in the preparation and cooking of food but also in its storage, transportation, and presentation. The aim of this study is to examine the traditional kitchen tools and utensils used in Anatolian culinary culture within a historical framework and to evaluate the characteristics of the materials used in their production. In this study, document analysis, one of the qualitative research methods, was employed. According to the findings obtained, kitchen tools and utensils have been produced from various materials such as stone, wood, ceramic, copper, and metal throughout history, and these materials possess both functional and aesthetic characteristics. In particular, copper has held an important place in traditional kitchens due to its high thermal conductivity and durability. Wood, ceramic, and metal materials have also been widely used in the production of kitchen utensils. However, with the Industrial Revolution and the development of modern technologies, modern materials such as stainless steel, glass, and porcelain have become more common in kitchen equipment. Nevertheless, traditional kitchen tools and utensils continue to exist as an important part of cultural heritage.

Keywords: Anatolian Culinary Culture, Kitchen Tools and Utensils, Copper Kitchenware, Traditional Kitchen, Kitchen Equipment.

1. GİRİŞ

Anadolu mutfak kültürü, binlerce yıllık tarihsel birikimin ürünü olarak dünyanın en zengin mutfak kültürlerinden biri kabul edilmektedir. Tarih boyunca farklı coğrafyalarla kurulan etkileşimler, değişen yaşam biçimleri, çeşitli toplumlarla aynı coğrafyada yaşama deneyimi ve toplumsal ihtiyaçlar bu mutfak kültürünün şekillenmesinde belirleyici olmuştur. Bu zengin kültürel mirasın önemli unsurlarından biri de mutfakta kullanılan araç ve gereçlerdir. Söz konusu araç ve gereçler yalnızca yiyeceklerin kesilmesi, karıştırılması ve pişirilmesi gibi temel işlevleri yerine getirmekle kalmamış; aynı zamanda yemeklerin taşınması, saklanması ve sunulması süreçlerinde de önemli roller üstlenmiştir (Kızıldemir,

Özgür ve Sarışık, 2014; Akın, Özkoçak ve Gültekin; 2015; Solmaz, 2018; Yeşilyurt, 2025)

Geleneksel mutfaklarda kullanılan araç ve gereçler, çoğunlukla ahşap, metal, bakır, seramik ve cam gibi farklı malzemelerden üretilmiş olup hem işlevsel hem de estetik özellikleriyle dikkat çekmektedir. Bu malzemeler arasında bakır, dayanıklılığı, ısıyı iyi iletmesi, kolay işlenebilirliği ve yemeğe lezzet katması sayesinde geleneksel el sanatları içerisinde önemli bir yer edinmiştir. Bakırcılık sanatı, yüzyıllar boyunca ustaların bilgi ve emeğiyle gelişerek Anadolu mutfak kültürünün önemli bir parçası haline gelmiştir. Ancak teknolojinin ilerlemesi ve modern yaşamın ihtiyaçlarının değişmesiyle birlikte geleneksel mutfak araç ve gereçlerinin yerini giderek daha modern ve teknolojik mutfak ekipmanları almaya başlamıştır. Gelişmiş ülkelerde profesyonel mutfaklar ile artisan gıda üreticilerinde kullanılmak üzere devam eden bakır eşya üretimi ülkemizde turizme yönelik hediyeelik eşya statüsüne geçmiş durumdadır. Bunun sebebi var olan ürünlerde dünya çapındaki markaların kullanım kalıplarına uygun bir desen geliştirilmemiş olması, halen geçmişteki prensiplerine dayalı kap ve gereçlerin imal ediliyor olması şeklinde açıklanabilir (Bilgin ve Samancı, 2015; Eren ve Akça, 2021; Sümbüllü ve Yaman, 2023).

Geleneksel mutfak araçlarının temsil ettiği kültürel birikimin korunması ve gelecek nesillere aktarılması büyük önem taşımaktadır. Bu çalışmada Anadolu mutfak kültüründe kullanılan mutfak araç ve gereçlerinin tarihsel gelişimi ve malzeme çeşitliliği ele alınmaktadır. Bu kapsamda ahşap, metal, bakır ve seramik gibi farklı malzemelerden üretilmiş mutfak gereçlerinin fonksiyonel ve estetik özellikleri incelenmiş; ayrıca geleneksel mutfak mirasının modern mutfak teknolojileri karşısındaki konumu değerlendirilmeye çalışılmıştır. Çalışmanın temel amacı, Anadolu mutfak kültürüne ait bu tarihsel birikimin ortaya konulması ve söz konusu kültürel mirasın korunarak gelecek nesillere aktarılmasına katkı sağlamaktır.

2. GELENEKSEL MUTFAK ARAÇ GEREÇLERİ

İnsanlık tarihinin erken dönemlerinden itibaren mutfak araç ve gereçleri, besinlerin hazırlanması, pişirilmesi ve servis edilmesi süreçlerinde temel bir rol üstlenmiştir. İlk mutfak araçları, doğada kolaylıkla bulunabilen taş, ağaç dalları ve hayvan kemikleri gibi doğal malzemelerden üretilmiş olup bu araçların varlığı arkeolojik kazılar aracılığıyla günümüze kadar ulaşmıştır (Gökbel ve Çılğınçoğlu, 2022). Zamanla insanların yerleşik hayata geçmesi ve üretim faaliyetlerinin gelişmesiyle birlikte seramik, metal ve cam gibi daha dayanıklı ve işlevsel malzemeler mutfak araçlarının yapımında kullanılmaya başlanmıştır. Bu gelişim süreci, farklı coğrafyalarda ve uygarlıklarda kültürel ve teknolojik birikimle paralel olarak çeşitlilik göstermiştir. Anadolu coğrafyasında özellikle Hititler,

Urartular ve Osmanlı dönemlerinde mutfak araçlarının biçim ve kullanım özellikleri, dönemin teknolojik olanakları ve kültürel yapısı doğrultusunda önemli bir gelişim göstermiştir. Dolayısıyla mutfak araç ve gereçleri, kullanılan malzemeler, üretim teknikleri ve tasarımları bakımından zaman içinde değişim ve gelişim göstererek insanlık tarihinin maddi kültür unsurları arasında önemli bir yer edinmiştir (Ak, 2007; Gençtürk ve Türkel, 2023; Teyin, 2018; Işın 2018).

Paleolitik Çağ, insanlık tarihinin en uzun dönemlerinden biri olup avcı-toplayıcı yaşam biçiminin egemen olduğu ve temel teknolojik gelişmelerin büyük ölçüde taş aletler etrafında şekillendiği bir evreyi ifade etmektedir. Bu dönemde insanlar doğadan elde ettikleri malzemeleri işleyerek çeşitli araç ve gereçler üretmiş, özellikle çakmak taşı ve obsidyen gibi sert taşlardan kesici ve delici aletler geliştirmişlerdir. Ateşin kontrol altına alınması, Paleolitik toplulukların yaşamında önemli bir dönüm noktası olmuş ve hem beslenme hem de avcılık faaliyetlerinde yeni yöntemlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. İlk aşamalarda ateş, hayvanları korkutarak sürmek ve avı kolaylaştırmak amacıyla kullanılmış; daha sonra ise besinlerin pişirilmesinde temel bir unsur haline gelmiştir. En ilkel pişirme tekniklerinden biri, avlanan hayvanın derisiyle birlikte doğrudan ateş üzerinde kızartılmasıdır. Zamanla ateşte ısıtılmış taşlar üzerinde pişirme yöntemi geliştirilmiş ve bu teknik özellikle tahılların işlenmesinde kullanılmıştır. Yabani buğday ve arpa gibi tahılların kızgın taşlar üzerinde kavrulması, kabuklarının yanarak ayrılmasını sağlarken tanelerin hem daha kolay sindirilebilir hem de daha lezzetli hale gelmesine katkıda bulunmuştur. Bununla birlikte Paleolitik dönemde henüz toprak ya da metal kapların bulunmaması, haşlama gibi pişirme yöntemlerinin uygulanmasını zorlaştırmıştır. Bu nedenle besinlerin taştan oyulmuş kaplara veya hayvan postlarına su ile birlikte konulduğu, ardından ateşte ısıtılmış taşlar ya da kil topaklarının bu kapların içine atılarak suyun ısıtıldığı ve böylece haşlama işleminin gerçekleştirildiği düşünülmektedir. Dolayısıyla Paleolitik dönemde geliştirilen taş temelli araç ve gereçler, erken insan topluluklarının beslenme pratikleri ve pişirme tekniklerinin şekillenmesinde belirleyici bir rol oynamıştır (Sevim, 2003; Uhri, 2003; Dilsiz, 2010; Işın, 2018).

Neolitik Çağ, insanlık tarihinin üretime dayalı yaşam biçimine geçişle karakterize edilen ve özellikle yerleşik hayatın gelişmesiyle belirginleşen önemli bir dönemdir. Bu süreçte Anadolu'da yaşayan topluluklar, gündelik yaşamlarını kolaylaştıran çeşitli mutfak araç ve gereçleri geliştirmişlerdir. Obsidyen ve çakmak taşından yapılmış kesici aletler, kemikten üretilmiş kaşıklar, tahılların kabuklarını ayırmak amacıyla kullanılan taş dibekler ve un elde etmek için kullanılan ezgi taşları bu dönemin temel araçları arasında yer almaktadır. Ayrıca taştan oyulmuş kaplar, hayvan derisinden yapılmış tulumlar ve içi boşaltıldıktan sonra kap olarak kullanılan asma kabağı gibi doğal malzemeler de gıda saklama ve hazırlama süreçlerinde önemli işlevler üstlenmiştir. Neolitik dönemde kilin işlenerek çanak çömlek üretiminin keşfedilmesi ise beslenme kültüründe önemli

bir dönüşüm yaratmıştır. Bu gelişme sayesinde tahılların pişirilmesi kolaylaşmış, sebze ve etin birlikte hazırlanabildiği yeni yemek türleri ortaya çıkmış ve gıdaların saklanması ile hazırlanmasında daha gelişmiş yöntemler kullanılmaya başlanmıştır. Böylece çanak çömlek teknolojisinin ortaya çıkışı, Neolitik toplumların ekonomik, sosyal ve kültürel yaşamında köklü değişimlere yol açan önemli bir yenilik olarak değerlendirilmektedir. Toprakten yapılan kapların kullanıma girmesi, daha önce uygulanması zor olan haşlama yönteminin yaygınlaşmasını sağlamıştır. Paleolitik dönemde kap eksikliği nedeniyle sınırlı şekilde gerçekleştirilebilen su içinde pişirme işlemleri, Neolitik dönemde toprak kaplar sayesinde daha sistemli ve pratik bir hale gelmiştir. (Işın, 2018; Uhri, 2003).

Zamanla metal işçiliğinin gelişmesiyle bakır ve tunçtan yapılan kaplar, bıçaklar ve çeşitli pişirme gereçleri kullanılmaya başlanmıştır. Göçebe yaşam biçiminin yaygın olduğu Orta Asya toplumlarında ise mutfak araçları daha çok taşınabilir ve dayanıklı malzemelerden üretilmiştir. Bu bağlamda deri tulumlar, ahşap kaplar, metal kazanlar ve taş veya kemikten yapılmış basit mutfak gereçleri, hem yiyecek hazırlama hem de saklama süreçlerinde önemli bir işlev üstlenmiştir. Selçuklu dönemi, Orta Asya geleneklerinin Anadolu'nun zenginliğiyle harmanlandığı bir dönemdir. Özellikle bakır kaplar, seramik çini kâseler ve taş fırınlar yaygın olarak kullanılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda ise saray mutfağı ile halk mutfağı arasında kullanılan araç-gereçler bakımından belirgin farklılıklar olmuştur. Saray mutfağında altın ve gümüş kaplar öne çıkarken, halk mutfağı daha sade ve dayanıklı malzemeler kullanmıştır. Böylece mutfak araç ve gereçleri, Neolitik dönemden itibaren toplumsal yaşamın değişen ihtiyaçlarına bağlı olarak çeşitlenmiş ve gelişmiştir. Böylece mutfak araç ve gereçleri, Neolitik dönemden itibaren toplumsal yaşamın değişen ihtiyaçlarına bağlı olarak çeşitlenmiş ve gelişmiştir (Sürücüoğlu ve Özçelik, 2015; Işın, 2018; Karaman, 2023; Bilgin ve Can, 2024).

Çalışmanın konusu geleneksel mutfak kültüründe kullanılan araç ve gereçler olarak belirlenmiştir. Çalışma, geleneksel mutfak araç ve gereçlerini mutfak kültürü koruma çalışmaları içerisinde önemli bir yer ayrılarak araştırılması ve belgelenerek koruma altına alınmasını amaçlamaktadır. Araştırmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi kullanılmıştır.

3. MUTFAK ARAÇ VE GEREÇLERİNDE KULLANILAN MALZEMELER VE ÖZELLİKLERİ

Ahşap, bakır, seramik, metal ve modern endüstriyel malzemeler mutfak araç ve gereçlerinin üretiminde tarih boyunca yaygın olarak kullanılan başlıca malzemeler arasında yer almaktadır. Ahşap, doğal, sağlıklı ve dayanıklı bir malzeme olması nedeniyle özellikle kaşık, oklava ve merdane gibi mutfak araçlarının yapımında tercih edilmiş ve günümüzde de sağlıklı bir seçenek olarak önemini korumaya devam etmektedir. Bakır ise yüksek ısı iletkenliği sayesinde yemek pişirme kaplarında yaygın olarak kullanılmış, ancak sağlık açısından bakır kapların belirli aralıklarla kalaylanması gerekli görülmüştür (Teyin, 2018; Pekiyan ve Taş, 2024).

Seramik ve toprak kaplar, özellikle yavaş pişirme yöntemlerinde ve gıda saklama süreçlerinde tercih edilmiş; güveç kapları gibi ürünler yemeklere özgün bir lezzet kazandırmasıyla dikkat çekmiştir (Kutal ve Seçim, 2024; Sümbüllü ve Yaman, 2023). Demir ve bakır gibi metal malzemeler ise dayanıklılıkları nedeniyle mutfak araçlarının üretiminde önemli bir yer tutmuş, özellikle Osmanlı döneminde büyük kazanlar ve taşınabilir ocaklar yaygın olarak kullanılmıştır (Ak, 2007; Güldemir ve Halıcı, 2009).

3.1. Ahşap Mutfak Eşyaları

Ahşap mutfak araç ve gereçleri, mutfak kültürünün önemli bir parçası olarak geleneksel mutfaklarda yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Bu araçlar, doğal malzeme yapıları, dayanıklılıkları ve estetik görünümleriyle dikkat çekmektedir. Geleneksel Anadolu mutfagında ahşap, yaygın olarak tercih edilen bir malzeme olmuştur. Ahşap mutfak araçları, çeşitli işlevleriyle öne çıkmaktadır. Bunlar;

- **Kaşık ve Çatal:** Kaşık, en eski yemek gereçlerinden biri olarak bilinmektedir. İlk kaşık, yuvarlak ağız kısmından sapa doğru incelen “incir” şeklinde tasarlanmıştır. Bugün kullanılan oval formlu çorba kaşıkları ise 17. yüzyılda ortaya çıkmıştır (Gürsoy, 2004: 134). Ahşap kaşıklar, sıcak yemekleri karıştırmak ve servis etmek için ideal bir seçenektir.
- **Oklava ve Merdane:** Geleneksel yufka ve börek yapımında kullanılan temel araçlardır.
- **Doğrama Tahtası:** Sebze, meyve ve etlerin hazırlanmasında kullanılmaktadır (Çetin ve Doğan, 2022).
- **Kaplar ve Kaseler:** Yoğurt, bal ve tereyağı gibi ürünlerin saklanmasında

yaygın olarak tercih edilmektedir.

- **Havan:** Malzemeleri dövmek için kullanılan farklı büyüklükteki mermer, taş, pirinç, bakır, tunç ve ağaç kap olup kapaklı olanları da bulunmaktadır. Badem, ceviz, keçiyoynuzu, tavuk göğsü, ciğer gibi malzemeleri dövmek için mermer ya da taş havan; baharat için tunç havan; sarımsak için ise ahşap havan tercih edilmiştir (Sara, 2016:49).

Şekil 1. Ahşap Mutfak Eşyaları

Ahşap mutfak araçları, doğal yapıları ve antibakteriyel özellikleri sayesinde gıda güvenliği açısından önemli avantajlar sunmaktadır. Doğru kullanıldığında ve düzenli olarak temizlendiğinde ahşap mutfak gereçlerinin hijyenik bir kullanım sağladığı belirtilmektedir. Bunun yanında toprak kapların, Antik Çağ mutfak kültürünün temel unsurlarından biri olduğu; işlevselliğinin yanı sıra ergonomik gelişim süreçleri sayesinde kullanıcılara pratik ve kolay bir kullanım sağladığı ifade edilmektedir (Gökbel ve Çılgınoğlu, 2022).

3.2. Seramik ve Toprak Mutfak Eşyaları

Seramik ve toprak mutfak eşyaları, insanlık tarihinin en eski mutfak gereçleri arasında yer almaktadır. Bu araçlar tarih boyunca yiyeceklerin saklanması,

pişirilmesi ve sunulmasında önemli roller üstlenmiş, aynı zamanda kültürel bir miras olarak çeşitli toplumların estetik anlayışını yansıtmıştır. Seramik ve toprak kapların kullanımı, Neolitik Çağ'a kadar uzanmaktadır. İnsanlar kil gibi doğal malzemeleri şekillendirerek ve pişirerek dayanıklı kaplar üretmiştir. Bu kaplar tahılların ve sıvıların saklanması için kullanılmıştır. (Ak, 2007; Bülbül vd., 2016; Serinsu ve Karakurt, 2018; Gökbel ve Çılgınoğlu, 2022). Seramik ve toprak mutfak araçları, çeşitli işlevleriyle öne çıkmaktadır. Bunlar;

- **Piştirme Kapları:** Seramik ve toprak güveçler, yemeklerin uzun süreli ve eşit ısıda pişirilmesi için tercih edilmiştir. Tandır kapları ise özellikle Anadolu mutfağında ekmek piştirme süreçlerinde kullanılmıştır (Serinsu ve Karakurt, 2018).
- **Saklama Kapları:** Tahıl, bakliyat ve sıvıların saklanmasında kullanılan toprak kaplar, gıdaların uzun süre taze kalmasına yardımcı olmuştur.
- **Servis Kapları:** Yemeklerin sunumunda kullanılan seramik tabaklar ve kaseler, estetik görünümüleriyle sofralara değer katmıştır. Farklı renk ve motiflerle süslenmiş bu kaplar, dönemin estetik anlayışını yansıtmaktadır (Serinsu ve Karakurt, 2018).

Şekil 2. Seramik ve Toprak Mutfak Eşyaları

Günümüzde seramik ve toprak kaplar, hem sağlıklı pişirme yöntemleri sunması hem de estetik görünüşleri nedeniyle hâlâ tercih edilmektedir. Her geçen gün yenilikçi tasarımlar yapılması seramik eşyalarının yeme içme mekânlarında ve evlerde daha çok görünür olmasını sağlamaktadır. Bu kaplar doğal malzemelerden üretilmeleri sayesinde modern mutfaklarda sağlıklı pişirme gereçleri olarak kullanılmaktadır (Serinsu ve Karakurt, 2018; Gençtürk ve Türkel, 2023).

3.3. Metal Mutfak Eşyaları

Metal mutfak araç ve gereçleri, mutfak kültürünün vazgeçilmez bir parçası olmuştur. Tarih boyunca dayanıklılıkları, hijyenik yapıları ve ısı iletkenlikleri nedeniyle farklı medeniyetlerde yaygın şekilde kullanılmıştır. Metal mutfak araçları, hijyenik yapılarıyla gıda güvenliği açısından önemli avantajlar sunmaktadır. Özellikle paslanmaz çelik gereçler, bakteri barındırma riskinin düşük olması nedeniyle tercih edilmektedir. Bununla birlikte yüzeyde oluşabilecek çizikler bakteri üremesine zemin hazırlayabileceğinden düzenli bakım yapılması önemlidir.

Demir ve çelik malzemeler, dayanıklılıkları nedeniyle bıçak, tava ve tencere gibi araçların yapımında kullanılmıştır. Çelik gereçler, paslanmaya karşı dirençli yapıları ve hijyenik özellikleriyle modern mutfaklarda da yaygın olarak tercih edilmektedir (Kutal ve Seçim, 2024). Hafifliği ve yüksek ısı iletkenliği nedeniyle tercih edilen alüminyum, günlük mutfak kullanımı için yaygın bir malzeme olmuştur. Ancak asidik yiyeceklerle temas ettiğinde çözünme riski bulunduğu dikkatli kullanılması gerekmektedir.

Şekil 3. Metal Mutfak Eşyaları

Bakır Çağı, metal işleme tekniklerinin sonraki dönemlerde bronz ve demir işçiliğine zemin hazırladığı bir dönüm noktasıdır ve insanlık tarihinin teknolojik gelişiminde kritik bir rol oynamıştır (Hauptmann, 2007).

Bakır mutfak eşyaları, mutfak kültüründe hem estetik hem de işlevsel özellikleriyle önemli bir yer tutmaktadır. Tarih boyunca yemek pişirme ve sunum gereçlerinde yaygın olarak kullanılan bakır, günümüzde geleneksel mutfaklarda ve özellikle otantik yemeklerin hazırlanmasında tercih edilmektedir. Bakır, yüksek ısı iletkenliği sayesinde yemeklerin eşit ve hızlı bir şekilde pişmesini sağlamaktadır. Bu özellik özellikle uzun süreli pişirme gerektiren yemeklerde büyük bir avantaj sunmaktadır. Ayrıca bakır kapların dayanıklı yapısı, uzun süreli kullanım için uygun hale gelmelerini sağlamaktadır (Kutal ve Seçim, 2024). Bakır kapların iç yüzeylerinin kalaylanması, hem kullanım ömrünü uzatmak hem de sağlık açısından güvenli hale getirmek için önemlidir. Kalaylanmamış bakır kaplar, gıdayla temas ettiğinde sağlık sorunlarına yol açabileceği için düzenli bakım gerektirmektedir (Pekyaman ve Taş, 2024).

Bakırın doğal antibakteriyel özelliklere sahip olduğu, bu kapların hijyen açısından avantajlı olmasını sağlamaktadır. Özellikle gıda güvenliği sağlamak için bakırın doğru bir şekilde temizlenmesi ve kullanılması gerekmektedir (Sümbüllü ve Yaman, 2023). Bakır mutfak eşyaları, geleneksel Türk mutfağında tencere, tava, cezve ve kazan gibi farklı şekillerde kullanılmıştır. Günümüzde, bakır kaplar estetik ve otantik özellikleri nedeniyle özellikle restoranlarda ve özel davetlerde tercih edilmektedir. Ancak modern mutfaklarda paslanmaz çelik ve diğer malzemelerin yaygınlaşmasıyla, bakırın kullanım sıklığı azalmıştır (Kutal ve Seçim, 2024).

Bakır tencereler ve tavalar, ısıyı hızlı ve eşit şekilde iletme özellikleri sayesinde mutfakta en yaygın kullanılan bakır mutfak gereçleri arasında yer almaktadır. Bu kaplar özellikle sulu yemeklerin hazırlanmasında tercih edilmektedir (Pekyaman ve Taş, 2024). Türk kahvesinin hazırlanmasında kullanılan bakır cezveler ise kahvenin aroma ve lezzetinin ortaya çıkmasına katkı sağlayan önemli araçlardır. Bakırın yüksek ısı iletkenliği sayesinde kahvenin kontrollü ve dengeli bir şekilde pişirilmesi mümkün olmaktadır (Kutal ve Seçim, 2024). Sahanlar, yemeklerin sıcak bir şekilde servis edilmesini sağlayan bakır tabaklar olup, estetik görünümleri ve ısıyı muhafaza etme özellikleri nedeniyle sıklıkla tercih edilmektedir. Bakır tepsiler yemeklerin taşınması ve servis edilmesinde önemli bir işleve sahipken, geleneksel sofralarda kullanılan bakır siniler özellikle misafir ağırlama kültüründe estetik ve kültürel bir unsur olarak öne çıkmaktadır (Sümbüllü ve Yaman, 2023).

Şəkil 4. Böyük Boy Bakır Tabak

Şəkil 5. Bakır Mutfak Eşyaları

Bunun yanı sıra büyük boyutlu bakır kazanlar, kalabalık davetlerde ve toplu yemek hazırlıklarında kullanılmakta olup dayanıklılıkları ve geniş hacimleri sayesinde geleneksel Türk mutfağında önemli bir yer tutmaktadır. Bakır kepeçler çorba ve diğer sıvı yemeklerin servisinde kullanılırken, bakır maşalar özellikle mangal ve ızgara gibi pişirme yöntemlerinde yiyeceklerin çevrilmesinde işlevsel bir rol üstlenmektedir (Pekyaman ve Taş, 2024). Ayrıca bakır sürahiler ve ibrikler içeceklerin servisinde hem işlevsel hem de dekoratif amaçlarla kullanılmakta olup özellikle Osmanlı mutfak kültüründe sofralara estetik bir katkı sağlamıştır (Kutal ve Seçim, 2024).

4. SONUÇ

Mutfak araç ve gereçleri, insanlık tarihinin en eski maddi kültür unsurlarından biri olarak beslenme kültürünün gelişiminde önemli bir rol oynamıştır. İlk dönemlerde taş, kemik ve ahşap gibi doğal malzemelerden üretilen mutfak araçları, zamanla teknolojik gelişmeler ve toplumsal ihtiyaçlar doğrultusunda çeşitlenmiş ve gelişmiştir. Anadolu coğrafyasında ise bu süreç, farklı medeniyetlerin kültürel birikimleriyle zenginleşmiş ve mutfak araçlarının üretiminde farklı malzemelerin kullanılmasıyla sonuçlanmıştır.

Araştırma bulguları ahşap, seramik, bakır ve metal gibi malzemelerin geleneksel mutfak araç ve gereçlerinin üretiminde önemli bir yere sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Ahşap, doğallığı, dayanıklılığı ve kullanım kolaylığı sayesinde mutfak araçlarının üretiminde vazgeçilmez bir malzeme olmuştur. Kaşık, oklava ve merdane gibi araçlar, geleneksel mutfak kültüründe günlük yaşamın ayrılmaz

bir parçası olarak uzun yıllar boyunca kullanılmaya devam etmiştir. Seramik ve toprak kaplar ise gıdaların saklanması ve pişirilmesi süreçlerinde işlevsellik sunarken, üzerlerindeki motif ve süslemelerle dönemin estetik ve sanatsal anlayışını yansıtan önemli kültürel unsurlar olarak öne çıkmıştır.

Bakır mutfak eşyaları ise hem estetik hem de işlevsel özellikleriyle geleneksel mutfak kültüründe özel bir konuma sahiptir. Yüksek ısı iletkenliği ve dayanıklı yapısı sayesinde yemeklerin pişirilmesi, taşınması ve servis edilmesi süreçlerinde yaygın olarak kullanılmıştır. Ayrıca kalaylama gibi geleneksel bakım yöntemleri, bakır kapların uzun süre güvenli bir şekilde kullanılmasını sağlamıştır. Osmanlı döneminde bakır kaplar, cezveler ve sürahiler yalnızca mutfak araçları olarak değil, aynı zamanda sofraların estetik unsurları olarak da değerlendirilmiş; hem saray mutfağında hem de halk mutfağında önemli bir yer edinmiştir. Bu durum bakır mutfak eşyalarının dönemin toplumsal yapısını ve estetik anlayışını yansıtan kültürel bir unsur olarak değerlendirilebileceğini göstermektedir.

Günümüzde ise sanayi devrimi ve modern mutfak teknolojilerinin gelişmesiyle birlikte paslanmaz çelik, cam ve porselen gibi malzemeler mutfak ekipmanlarında daha yaygın hale gelmiş olup geleneksel mutfak araç ve gereçlerinin kullanım sıklığı azalmıştır. Buna karşın söz konusu araçlar estetik, nostaljik ve kültürel değerleri nedeniyle önemini korumaya devam etmektedir. Geleneksel mutfak eşyaları, geçmişten günümüze uzanan teknolojik ve estetik anlayışı yansıtarak kültürel sürekliliğin sağlanmasında önemli bir rol üstlenmektedir. Bu bağlamda geleneksel mutfak araç ve gereçlerinin belgelenmesi, korunması ve gastronomi kültürü içerisinde tanıtılması büyük önem taşımaktadır. Özellikle gastronomi turizmi, müzecilik ve kültürel miras çalışmaları kapsamında bu araçların değerlendirilmesi, hem yerel mutfak kültürünün yaşatılmasına hem de kültürel mirasın gelecek nesillere aktarılmasına katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Ak, K. (2007). *Osmanlı'dan Günümüze Türk Yemek Kültüründe Seramik Yemek Kapları*, Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi.
- Akın, G., Özkoçak, V., ve Gültekin, T. (2015). Geçmişten günümüze geleneksel Anadolu mutfak kültürünün gelişimi. *Anthropology*, (30), 33-52.
- Bilgin, A., ve Can Ö. F (2024). *Osmanlı mutfak kültürü, saraydan halka, klasikten moderne*. Vakıfbank Kültür Yayınları.
- Bilgin, A., ve Samancı , Ö. (2015). Kitchen and Dining Tables Utensils Used in the Ottoman Palace During the Classical Period. . *Turkish Cuisine* ,Republic of Turkey Ministry of Culture and Tourism.

- Bülbül, S., Ceyhun Sezgin, A., ve Kara, S. (2016). Osmanlı Mutfak Kültürü'nde Yemek Kapları: İznik Çok Renkli Seramik Örnekleri. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5(8), 2373-2389. <https://doi.org/10.15869/itobiad.281332>
- Çetin, A.S. ve Doğan, M. (2022). Esnaf Lokantalarında Kullanılan Kesme/Doğrama Tahtalarının Gıda Güvenliği Açısından Değerlendirilmesi: İstanbul Örneği. *IGUSABDER*. 2022;:988–1005.
- Dilsiz, B. (2010). Türkiye’de gastronomi ve turizm (İstanbul örneği). Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi.
- Eren, S., ve Akca, N. (2021). Kültürel miras ürünlerinde yenilikçilik: Bakırdan yapılan mutfak eşyaları örneği. *Turizm Ekonomi ve İşletme Araştırmaları Dergisi*, 3(2), 163-184. <https://izlik.org/JA83EX85SB>
- Gençtürk, S., ve Türkel, E. (2023). Seramik sofraya eşyalarının tarihsel gelişimi ve günümüzdeki estetik yönelimleri. *International Journal of Social Sciences*, 7(3), 460–482.
- Gökbel, F. M., ve Çilgınoğlu, H. (2022). Antik Çağ’da Mutfak Kültüründe Toprak Kaplar Ve Önemi. *Tykhe Sanat Ve Tasarım Dergisi*, 7(12), 55-66.
- Güldemir, O., ve Halıcı, N. (2009). Türk mutfağında geleneksel etli meyve yemekleri. *Geleneksel Gıdalar Sempozyumu*, 565-569.
- Gürsoy, D. (2004). *Tarihin Süzgecinde Mutfak Kültürümüz*. İstanbul: Oğlak Yayıncılık.
- Hauptmann, A. (2007). The Archaeometallurgy of Copper: Evidence from Faynan, Jordan. Springer. <https://doi.org/10.55004/tykhe.1098281>
- Işın, P. M. (2019). *Avcılıktan Gurmeliğe Yemeğin Kültürel Tarihi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Karaman, N. (2023). Orta Asya’dan Cumhuriyet dönemi Türkiye’sine: tarihsel süreç içerisinde Türk mutfak kültürünün gelişimi. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 26(49-1), 595-610. <https://doi.org/10.31795/baunsobed.1354735>
- Kızıldemir, Ö., Öztürk, E., ve Sarıışık, M. (2014). Türk mutfak kültürünün tarihsel gelişiminde yaşanan değişimler. *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14(3), 191-210.

- Kutal, Ü., ve Seçim, Y. (2024). Geçmişten günümüze mutfak tasarımı. Osmanlı imparatorluğu saray mutfağı ile günümüz endüstriyel mutfak tasarımlarının karşılaştırılması. *Safran Kültür ve Turizm Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 254-278.
- Pekyaman, A., ve Taş, M. A. (2024). Osmanlı saray ve halk mutfağında kullanılan sunum araç gereçlerinin günümüz mutfağı ile karşılaştırılması. *Mahder Dergisi*, 893-915. <https://dergipark.org.tr/en/pub/mahder/article/1437280>
- Saral, G. (2016). 16. Yüzyıl Divanlarında Mutfak Eşyaları. *Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*. 4(8), 44-65.
- Serinsu, B.A. ve Karakurt, H.A. (2018). Ekmek pişirimiinde kullanılan Roma dönemine ait toprak kaplar ve sanatta ekmek tasviri. *Uluslararası Disiplinlerarası ve Kültürlerarası Sanat Dergisi*, 3(5).
- Sevim, V. (2003). *Anadolu Arkeolojisi*. Der Yayınları, İstanbul.
- Solmaz, F. (2018). *Kültürel etkileşimin Yeni Dünya'nın keşfiyle Osmanlı saray mutfağı özelinde Anadolu yemek kültürüne etkisi*. Yüksek lisans tezi, İstanbul Arel Üniversitesi.
- Sümbüllü, Y. Z., ve Yaman, E. (2023). Çambaşı mutfak kültüründeki araç gereçlerin işlevsel açıdan incelenmesi. *YAZIT Kültür Bilimleri Dergisi*, 3(2), 377-393. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/yazit/issue/81630/1388369>
- Sürücüoğlu, M. S., ve Özçelik, A. Ö. (2015). Türk mutfak ve beslenme kültürünün tarihsel gelişimi. 38. *İcanas Kongresi*. (10-15 Eylül 2007/Ankara).
- Teyin, G. (2018). *Piştirme ekipmanlarından gıdalara ağır metal geçişinin belirlenmesi*. Yüksek lisans tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi.
- Uhri, A. (2003). *Ateşin Kültür Tarihi*, Dost Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Yeşilyurt, H. (2025). Anadolu'nun lezzet kodları: Bin yılın tarifleri. E. Geçgin ve K. Ağacanoğlu (Ed.), *Gastronomi atlası: Coğrafyadan sofraya* içinde. Efe Akademi Yayınları.

Afyonkarahisar Yöresel Ürünleriyle Yenilikçi Bir Reçete Geliştirme Çalışması

Sezer KILIÇ³³

Hülya MUTLU³⁴

Özet

Bu çalışma, Afyonkarahisar'ın köklü mutfak mirasını modern gastronomi teknikleriyle sentezleyerek yenilikçi bir ürün geliştirme sürecinden oluşmaktadır. Çalışmanın temel amacı; bölgenin coğrafi işaretli ve karakteristik ürünleri olan haşhaş, vişne ve manda kaymağını geleneksel özelliklerini koruyarak, yüksek katma değerli ve sürdürülebilir bir gastronomi ürününe dönüştürmektir. Araştırma sürecinde, Anadolu mutfak kültürünün önemli besin ürünü olan kavut unu da reçeteye dahil edilerek fonksiyonel bir yapı hedeflenmiştir. Yerel hammaddelerin özgün dokuları korunarak dehidrasyon ve modern pişirme teknikleriyle yenilikçi bir ürün elde edilmiş, bu sayede geleneksel mirasın modern mutfaktaki sürdürülebilirliğine yönelik akademik bir örnek sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Afyonkarahisar Mutfağı, Ürün Geliştirme, Haşhaş, Manda Kaymağı, Yenilikçi Gastronomi.

³³ Yüksek Lisans Öğrencisi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, SBE, Gastronomi ve Mutfak Sanatları A.B.D., ORCID: 0009-0002-2554-9676, sezer68kilig@gmail.com

³⁴ Dr. Öğr. Üyesi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Emirdağ MYO, Aşçılık Programı, ORCID: 0000-0002-2554-9676, hulyamutlu@aku.edu.tr

A Study on Developing an Innovative Recipe Using Local Products from Afyonkarahisar

Abstract

This study comprises an innovative product development process by synthesizing the deep-rooted culinary heritage of Afyonkarahisar with modern gastronomic techniques. The primary objective of the study is to transform the region's geographically indicated and characteristic products—poppy seeds, sour cherries, and water buffalo cream—into a high-value-added and sustainable gastronomic product while preserving their traditional characteristics. During the research process, *kavut* flour, a significant nutritional component of Anatolian culinary culture, was incorporated into the recipe to achieve a functional structure. An innovative product was developed using dehydration and modern cooking techniques while maintaining the original textures of local raw materials, thereby providing an academic model for the sustainability of traditional heritage in modern cuisine.

Keywords: Afyonkarahisar Cuisine, Product Development, Poppy Seed, Buffalo Clotted Cream, Innovative Gastronomy.

1. GİRİŞ

Yemek kültürü, bir toplumun maddi ve manevi değerleri arasında yer alan ve günümüzde destinasyonların turistik cazibesini artıran en temel unsurlardan biridir (Zengin ve Gürkan, 2019). Afyonkarahisar, farklı coğrafi bölgelerin geçiş noktasında bulunması ve köklü tarihi sayesinde şekillenen zengin mutfak kültürüyle, 31 Ekim 2019 tarihinde UNESCO Yaratıcı Şehirler Ağı'na gastronomi alanında dâhil olmuş ve bu alandaki potansiyelini uluslararası düzeyde tescillemiştir (Mutlu ve Sandıkcı, 2024; Can, Sarıyer ve Gören, 2024).

Şehrin ekonomisinde büyük bir öneme sahip olan tarım ve hayvancılık faaliyetleri, yöresel mutfağın zenginliğini ve karakterini doğrudan belirlemiştir (Arslan ve Mutlu, 2025). Bu bağlamda yörede yaygın olan manda yetiştiriciliğinden elde edilen yüksek yağlı manda sütü ve geleneksel yöntemlerle üretilen coğrafi işaretli "*Afyon Kaymağı*" (Arslan ve Mutlu, 2025); hem tatlı hem de hamur işlerinin merkezinde yer alan, yöreyle özdeşleşmiş "*haşhaş*" (Arslan ve Mutlu, 2025); ve sahip olduğu yüksek sıra oranı ile dikkat çeken coğrafi işaretli "*Çay ilçesi vişnesi*" (Özkan, 2019), bölge gastronomisinin en güçlü aktörleri arasında yer almaktadır.

Gastronomi turizminin sürdürülebilirliği ve şehirlerin bu alandaki rekabet avantajlarını koruyabilmesi, yalnızca geleneksel ürünlerin muhafaza edilmesiyle değil, aynı zamanda ürün geliştirme (*inovasyon*) süreçleriyle de doğrudan ilişkilidir (Mutlu ve Sandıkcı, 2024). Günümüzde değişen tüketici tercihleri, modern beklentiler ve yeniliği arayan Z kuşağı gibi yeni nesillerin ilgisini çekebilmek için, geleneksel lezzetlerin güncel tüketici eğilimlerine (*vegan, glütensiz vb.*) uygun olarak revize edilmesi ve yenilikçi reçetelerle sunulması büyük önem taşımaktadır (Can vd., 2024; Akşit Aşık, 2023). İşletmelerin ve destinasyonların rekabetçi ortamda öne çıkabilmeleri, sürekli olarak ürün geliştirmelerine ve menülerine özgünlük kazandırmalarına bağlıdır (Mutlu ve Sandıkcı, 2024). Geleneksel lezzetlerin yöresel kimliği korunarak, modern sunum teknikleri ve yeni kombinasyonlarla zenginleştirilmesi, destinasyonun marka değerini doğrudan artırmaktadır (Arslan ve Mutlu, 2025).

Literatürde, yerel bir malzeme olan haşhaşın baklavada kullanılması gibi farklı ve yenilikçi reçete denemelerinin şehrin gastronomi kimliğini güçlendirdiği belirtilmektedir (Duran ve Meydan Uygur, 2022). Buna ek olarak, Afyon kaymağı gibi katma değeri yüksek ürünlerin ticarileşme süreçlerini ve kullanım çeşitliliklerini desteklemek için sürekli olarak Ar-Ge ve inovasyon çalışmalarına ihtiyaç duyulduğu vurgulanmaktadır (Mutlu ve Sandıkcı, 2024). Bu doğrultuda; Afyonkarahisar mutfağının en temel yöresel yapı taşları olan Afyon Manda Kaymağı, Manda Sütü, Vişne ve Haşhaş'ın bir arada kullanıldığı yenilikçi reçete çalışmaları, sadece yeni bir lezzet profili oluşturmakla kalmayacak; aynı zamanda şehrin sahip olduğu zengin mutfak mirasını modern gastronomi dünyasının beklentileriyle buluşturan stratejik bir ürün geliştirme faaliyeti olarak bölge turizmine büyük bir katkı sunacaktır.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Haşhaş (*Papaver somniferum L.*), insanlık tarihinde milattan önceki yıllardan beri tarımı yapılan, gıda, tıbbi ve endüstriyel alanlarda çok yönlü kullanıma sahip stratejik bir tarım ürünüdür (Kaya, 2024; Karakaya, 2025). Bitkinin tohumları %45-54 oranında yağ ve %20-30 oranında protein içermesi bakımından zengin bir besin kaynağı olup gıda sanayisinde unlu mamullerde, elde edilen yağı ise yemeklik yağ, boya ve kozmetik sektörlerinde değerlendirilmektedir (İpek ve Arslan, 2012; Kaya, 2024). Yağ eldesinden sonra arta kalan yüksek proteinli küspesi, özellikle manda ve sığır besiciliğinde hayvan yemi olarak kullanılarak süt kalitesini ve hayvan verimini artırmaktadır (İpek ve Arslan, 2012; Anadolu'nun Tarımsal Mirası, 2024). Öte yandan, haşhaş kapsüllerinin çizilmesiyle veya endüstriyel olarak işlenmesiyle elde edilen "*afyon*" özütü, tıp ve eczacılık alanında ağrı kesici ve spazm çözücü olarak kullanılan morfin, kodein, tebain ve papaverin gibi kritik alkaloidlerin ana kaynağıdır (Arslan vd.,

2008; Kaya, 2024). Türkiye'de üretimi Toprak Mahsulleri Ofisi (TMO) denetimi altında ve Birleşmiş Milletler kuralları çerçevesinde 70.000 hektarlık ekim alanında kontrollü bir şekilde gerçekleştirilmekte olup, üretimde bilhassa Afyonkarahisar ili hem ekim sahalarıyla hem de kültürel mirasıyla ön plana çıkmaktadır (Arslan vd., 2008; Karakaya, 2025).

Beslenmede "*beyaz bir inci*" olarak nitelendirilen manda sütü, inek sütüne oranla daha az su içermesine karşın yüksek yağ (%7.85-8.0), protein, mineral ve kurumadde değerleriyle teknolojik ve besinsel açıdan oldukça üstündür (Okur, 2014; Baytok, 1999). İçeriğinde sarımtırak rengi veren karoten pigmentinin bulunmaması ve karotenin tamamının renksiz olan A vitaminine dönüşmesi nedeniyle inek sütüne göre daha belirgin bir beyazlığa sahip olan bu süt, Türk mutfağının coğrafi işaretli lezzetlerinden "*Afyon Kaymağı*"nın üretiminde vazgeçilmez bir hammadde (Okur, 2014; Pamuk, 2017).

Geleneksel kaymak, manda sütünün tekniğine uygun olarak 90-95°C (veya en az 92°C) sıcaklıklarda kaynatılıp soğutulmasıyla sütün yüzeyinde biriken yağ ve proteinin oluşturduğu, Türk Gıda Kodeksi'ne göre ağırlıkça en az %60 süt yağı içermesi gereken çok özel bir süt ürünüdür (Pamuk, 2017; Kocatürk vd., 2019). Besin profili incelendiğinde manda kaymağının, inek sütü bazlı ürünlere kıyasla daha düşük kolesterole sahip olduğu ve antikanserojenik, bağışıklık sistemini güçlendirici, obezite karşıtı faydaları bulunan Konjuge Linoleik Asit (KLA) ile esansiyel yağ asitleri bakımından son derece zengin fonksiyonel bir gıda olduğu bilimsel olarak kanıtlanmıştır (Okur, 2014; Kocatürk vd., 2019).

Sert çekirdekli meyveler grubunda yer alan vişne (*Prunus cerasus*), Türkiye'nin dünya üretiminde dördüncü sırada bulunduğu, taze tüketiminin yanı sıra meyve suyu, reçel ve dondurma sanayisinde değerlendirilen ekonomik değeri yüksek bir meyvedir (Altıntaş, 2024; Kadakoğlu vd., 2024). İklim ve toprak adaptasyonu yüksek olan vişne bitkisinin ülkemizdeki en verimli ve kaliteli çeşitlerinin başında, iri, koyu morumsu renkte, sert ve meyve çatlamasına dirençli yapısıyla öne çıkan "*Kütahya Vişnesi*" gelmektedir (Altıntaş, 2024; Vişne Yetiştiriciliği, 2015).

Güçlü bir fitokimyasal içeriğe sahip olan vişne; C vitamini, lif, polifenoller ve meyveye kırmızı rengini veren antosiyaninler açısından çok zengin bir antioksidan kaynağıdır (Bayram ve Öztürkcan, 2020; Anadolu'nun Tarımsal Mirası, 2024). Düzenli vişne ve vişne suyu tüketiminin, insan sağlığı üzerinde antioksidan ve anti-enflamatuar etkiler yaratarak kardiyovasküler hastalıklara karşı koruma sağladığı, diyabet riskini ve oksidatif stresi azalttığı, kas iyileşmesini hızlandırdığı ve içeriğindeki doğal melatonin sayesinde uyku kalitesini önemli ölçüde artırdığı klinik çalışmalarla desteklenmektedir (Bayram ve Öztürkcan, 2020). Kavut Unu, Anadolu mutfak kültüründe yüzyıllardır varlığını sürdüren bu un türü, tahılların kontrollü bir kavurma işlemine tabi

tutulmasıyla elde edilen kadim bir gıda türüdür. Kavut ununun besinsel değeri yüksektir.

3. AFYONKARAHISAR YÖRESEL ÜRÜNLERİ İLE YENİLİKÇİ REÇETE GELİŞTİRME ÇALIŞMASI

Bu çalışma, Afyonkarahisar'ın köklü mutfak mirasını koruyarak geleceğe aktarmayı hedefleyen yenilikçi bir ürün geliştirme. Çalışmanın temel amacı, geleneksel lezzetleri bozmadan modern mutfak tekniklerini kullanarak yüksek katma değerli, sürdürülebilir ve inovatif ürünler geliştirmektir. Bu araştırmada, yeni bir ürünün tasarım ve uygulama süreçlerini kapsayan deneysel mutfak teknikleri ve standart reçete analiz yöntemi kullanılmıştır. Ürün geliştirme süreci şu akademik basamaklar çerçevesinde yürütülmüştür;

- **Reçete Standardizasyonu ve Hammade Analizi:** Geleneksel bileşenlerin (haşhaş, manda kaymağı, kavut unu) fiziksel ve kimyasal uyumları analiz edilerek baz reçete oluşturulmuştur.

Resim 1. Kullanılan Malzemeler

Resim 2. Tatlı Hamuru Reçetesi

İkinci Aşama: Toprağın özü kavut ve haşhaşın birleşimi.

- 500 g kavut unu
- 300 g su
- 1 adet yumurta
- 100 g sade yağ
- 30 g haşhaş
- 6 g sirke & 4 g tuz

Geleneksel tatların hassas dengede harmanlanması.

1. Kuru Karışım: Elenmiş kavut unu ve haşhaş tohumları bütünleştirilir.

2. Sıvı Entegrasyonu: Yumurta, su, sade yağ ve sirke eklenerek pürüzsüz bir doku yoğrulur.

3. Dinlendirme: Hamur porsiyonlanır ve ideal elastikiyet için buzdolabında 2 saat dinlendirilir.

Altın rengi ve çıtır doku için fırınlama işlemi.

Şekillendirme: İnce açılan hamur, standart porsiyonlar için özel kalıpla kesilir.

Pişirme: Yağlanmış tepside, 180°C fırında yaklaşık 15 dakika kızarana kadar fırınlanır.

- **Tatlı Hamuru ve Tatlının Yapılışı:** Un elenir, içerisine haşhaş eklenir. Sıvı malzemeler karıştırılıp pürüzsüz bir hamur elde edilir. Hamur porsiyonlanarak buzdolabında 2 saat dinlendirilir. Ardından ince açılan

hamur kalıp ile kesilerek yağlanan tepside 180 derece fırında kızarana kadar pişirilir (ortalama 15 dk).

Resim 3. Vişne Püresi

Birinci Aşama: Vişnenin modern gastronomiye uyarlanması.

- 500 g vişne
- 150 g şeker
- 5 g agar agar (Modern bağlayıcı)

**Dokuların yeniden inşası:
Püre ve Pestil yapımı.**

1.

Pürüzsüzleştirme ve İndirgeme: Vişne püre haline getine getirilip ocakta çektilir, şeker ilave edilir.

2.

Bağlama (Agar Agar): Şeker eridiğinde agar agar eklenir. Soğutulduktan sonra tekrar püre formuna getirilir.

3.

Dehidrasyon (Pestil): Püre fırın tepsisine ince bir katman halinde yayılır. 60°C'de nemi alınarak pestil dokusu elde edilir.

- **Modern Gastronomi Tekniklerinin Uygulanması:** Gastronomideki yenilikçi yaklaşımlar doğrultusunda (Akdağ ve Güler, 2018), vişne püresinin dokusunu sabitlemek için agar agar kullanımı ve 60 derecede kontrollü dehidrasyon yöntemiyle vişne pestili üretimi gerçekleştirilmiştir. Vişne pürüzsüz bir kıvam alacak şekilde püre haline getirilir, ardından ocakta çektiler şeker eklenir. Şeker eridiğinde agar agar ilave ederek ocaktan alınır. Buzdolabında soğutulduktan sonra tekrar robot ile çekerek

püre haline getirilir. Pestil için: Vişne püresi fırın tepsisine ince şekilde yayılarak 60 derecede nemini alması sağlanır.

Resim 4. Tabak Tasarımı

- **Duyusal Tasarım:** Üretim aşamasında haşhaşlı ve kavut unlu hamur yapısı fırınlanarak katmanlı bir doku elde edilmiştir. Sunumda, Afyonkarahisar'ın coğrafi sembollerini (*haşhaş çiçeği motifi gibi*) temsil eden estetik ve görsel tasarım ilkeleri uygulanmıştır. Afyonkarahisar'ın önemli üç yöresel lezzetinden oluşan bu tabağı yaparken Anadolu mutfağında yüzlerce yıldır kullanılan kavut unundan, Afyon haşhaşı, manda kaymağı ve Afyon vişnesinden ilham alarak oluşturulmuştur.

Resim 5. Tabak Kimliği

Tabak, Afyonkarahisar'ın doğal güzelliklerine itafen seçilmiş olup içerisinde hazırlanan kavut yufkaları Afyonkarahisar'ın verimli topraklarını temsil ederken üzerindeki hamur çubuklar ise haşhaş saplarını, en üstteki çiçek ise haşhaş çiçeğinin renginde ve haşhaş çiçeğini temsil etmektedir. Kat kat yufkaların arasında vişne püresi ve pestili bulunmaktadır, en üstte ise haşhaşlı manda kaymağı yer almaktadır.

Resim 6. Nihai Ürün

4. SONUÇ

Bu ürün geliştirme çalışması sonucunda, Afyonkarahisar'ın yerel gastronomik değerleri olan haşhaş, vişne ve manda kaymağı ve geleneksel kavut unu ile modern teknikler çerçevesinde başarıyla sentezlenebileceği ortaya konulmuştur. Ürün denemeleri sonucunda sürdürülebilir bir reçete standardizasyonu sağlanmıştır. Yerel hammaddelerin özgün tat dokuları korunarak, dehidrasyon gibi modern yöntemlerle yüksek katma değerli ve inovatif gastronomi ürünleri elde edilmiştir.

Bu yaklaşım geleneksel mirasın modern gastronomi dünyasında nasıl sürdürülebilir bir kimlik kazanabileceğine dair somut bir model sunmaktadır. Geliştirilen ürünün tüketici kabul düzeyini belirlemek amacıyla; koku, doku, tat ve görsel sunum parametrelerini içeren geniş kapsamlı bir panelist grubuyla duyuusal analiz çalışması yapılmalıdır.

Hazırlanan standart reçetenin, Afyonkarahisar'daki gastronomi işletmelerinde ve butik pastanelerde "*Coğrafi İşaretleli İnovatif Ürün*" olarak menülere dahil edilmesi önerilebilir. Üründe kullanılan hammadde kalitesini korumak için yerel

üreticilerle (manda yetiştiricileri, haşhaş ve vişne üreticileri) doğrudan iş birliği yapılarak "*Tarladan Tabaga*" modelinin desteklenmesi sağlanmalıdır.

KAYNAKÇA

- Akşit Aşık, N. (2023). X ve Z Kuşağı Tüketicilerin Yiyecek Tercihlerini Etkileyen Faktörler. *Journal of Tourism & Gastronomy Studies*, 7(4), 2599–2611.
- Altıntaş, Ç. (2024). Vişne Yetiştiriciliği Nasıl Yapılır?. *Esular Akıllı Tarım Teknolojileri*.
- Anadolu'nun Tarımsal Mirası: Haşhaş, Manda Sütü ve Vişne Üzerine Kapsamlı Bir Literatür Analizi ve Sektörel Projeksiyonlar.
- Arslan, F. ve Mutlu, H. (2025). Afyonkarahisar'da Yöresel Yemek Sunumunu Etkileyen Faktörler ve İşletme Önerileri. *Özgür Yayınları*.
- Arslan, Y., Katar, D., Kayaçetin, F., ve Subaşı, İ. (2008). Afyon (Opium) Alkaloidleri ve Önemi. *Tarla Bitkileri Merkez Araştırma Enstitüsü Dergisi*.
- Bayram, H. M., ve Öztürkcan, A. (2020). Antosiyanince Zengin Kiraz Grubu Meyvelerin İnsan Sağlığı Üzerine Etkilerini İnceleyen Klinik Çalışmalara Bir Bakış. *IGUSABDER*.
- Baytok, M. Y. (1999). Afyon Kaymağı ve Kaymaklı Şeker Üretimi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi*.
- Can, B., Sarıyer, E. T. ve Gören, A. N. (2024). UNESCO Gastronomi Şehri Afyonkarahisar Yöresel Yemeklerinin Besin Ögesi İçeriğinin Değerlendirilmesi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 27(2), 804-822.
- Duran, G. ve Meydan Uygur, S. (2022). UNESCO Gastronomi Şehirleri'nin Gastronomi Unsurları ve Gastronomi Kimlikleri. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 10(1), 627-648.
- İpek, G., ve Arslan, N. (2012). Gıda Maddesi Olarak Haşhaş (*Papaver somniferum* L.) Tohumunun Değerlendirilmesi. *Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi*.
- Kadakoğlu, B., Bayav, A., ve Karlı, B. (2024). Vişnede Küresel Rekabet Gücü ve Türkiye'nin Üretim Projeksiyonu. *Meyve Bilimi*.
- Karakaya, H. (2025). Afyonkarahisar Yöresinde Haşhaş Bitkisi Etrafında Gelişen Geleneksel Ekolojik Bilgi Kökenli İnanç ve Uygulamalar. *Folklor Akademi Dergisi*.

- Kaya, M. R. (2024). Haşhaş: Tarihi, Önemi ve Türkiye'deki Kontrollü Üretimi. *Bitkibilim - İzEdebiyat*.
- Kocatürk, K., Gökçe, Ö., Ergin, F., Küçükçetin, A., ve Gürsoy, O. (2019). Geleneksel Yöntemlerle Üretilen ve Manda Kaymağı Olarak Pazarlanan Ürünlerin Bazı Özellikleri ile Konjuge Linoleik Asit İçerikleri. *Akademik Gıda*.
- Mutlu, A. S. ve Sandıkcı, M. (2024). UNESCO Gastronomi Kenti Kriterleri Rehberliğinde Gastronomi Eylem Planı: Afyonkarahisar Örneği. *Uluslararası Turizm, Ekonomi ve İşletme Bilimleri Dergisi*, 8(2), 96-114.
- Okur, Ö. D. (2014). Manda sütü, beslenmede beyaz bir inci. *Süt Dünyası*.
- Özkan, F. (2019). Coğrafi İşaretli Ürünlerin Gastronomik Kimlik Oluşturmada Etkisi: Afyonkarahisar Örneği (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar.
- Pamuk, Ş. (2017). Geleneksel Afyon Kaymağı Üretimi. *Atatürk Üniversitesi Veteriner Bilimleri Dergisi*.
- Vişne Yetiştiriciliği" (2015). İl Gıda Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü, Kütahya Valiliği.
- Zengin, B. ve Gürkan, A. S. (2019). Afyonkarahisar Mutfağının Gastronomi Turizmi Açısından Değerlendirilmesi. *Safran Kültür ve Turizm Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 225-240.

E-Devlet ve Dijital Başvuru Süreçlerinde KDK'nın Yeni Rolü: Teknolojinin Kurumsal Etkinlik Üzerindeki Artan Etkisi

Handan BOYALI³⁵

Özet

Kamu yönetiminde dijital dönüşüm, hizmet sunumunun yanı sıra başvuru ve denetim mekanizmalarını da yeniden yapılandırmaktadır. Türkiye’de e-Devlet Kapısı üzerinden yürütülen dijital başvuru kanallarının yaygınlaşmasıyla birlikte Kamu Denetçiliği Kurumu (KDK), şikâyet başvurularının önemli bir kısmını elektronik ortamdan almaya başlamış; bu durum kurumun erişilebilirliği, işlem süreçleri ve kurumsal görünürlüğü üzerinde belirgin etkiler doğurmuştur. Bu çalışma, dijital başvuru süreçlerinin KDK’nın kurumsal etkinliği ve demokratik meşruiyeti üzerindeki etkisini; erişilebilirlik, işlem süresi, karar şeffaflığı ve hesap verebilirlik boyutları üzerinden incelemektedir. Çalışma, literatür taraması ve resmi doküman incelemesine dayalı betimleyici bir analiz yaklaşımıyla hazırlanmış; bu kapsamda ilgili mevzuat, strateji belgeleri ve KDK’nın faaliyet raporları değerlendirilmiştir. Bulgular, dijital başvuru mekanizmalarının başvuru hacmini artırdığını, işlem süreçlerini hızlandırdığını, süreç izlenebilirliğini güçlendirdiğini ve kararların çevrimiçi paylaşımı yoluyla şeffaflık düzeyini yükselttiğini göstermektedir. Bununla birlikte dijital uçurum, veri güvenliği ve kurumsal kapasite kısıtları dönüşümün temel sınırlarıdır. Çalışma, KDK’nın dijitalleşme ile niceliksel olarak genişleyen ve niteliksel olarak dönüşen rolünü ortaya koymakta; kapsayıcılık, veri koruma ve kurumsal kapasite alanlarında bütüncül politika ihtiyacına işaret etmektedir.

Anahtar Kelimeler: E-Devlet, Kamu Denetçiliği Kurumu, Dijitalleşme, Kurumsal Etkinlik, Hesap Verebilirlik.

³⁵ Doç. Dr., Munzur Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, ORCID ID: 0000-0002-4662-5124, handanboyali@munzur.edu.tr

The New Role of the Ombudsman Institution of Türkiye in E-Government and Digital Application Processes: The Growing Impact of Technology on Institutional Effectiveness

Abstract

Digital transformation in public administration is restructuring not only service delivery but also application and oversight mechanisms. With the widespread use of digital application channels operated through the e-Government Portal in Türkiye, the Ombudsman Institution of Türkiye has begun to receive a significant portion of complaint applications electronically. This development has had a notable impact on the institution's accessibility, operational processes, and institutional visibility. This study examines the impact of digital application processes on the institutional effectiveness and democratic legitimacy of the Ombudsman Institution of Türkiye in terms of accessibility, processing time, decision transparency, and accountability. The study adopts a descriptive analysis approach based on a literature review and the examination of official documents. In this context, relevant legislation, strategy documents, and the institution's annual reports were analyzed. The findings indicate that digital application mechanisms increase the volume of applications, accelerate processing times, strengthen process traceability, and enhance transparency through the online publication of decisions. However, the digital divide, data security concerns, and institutional capacity constraints remain the main limitations of this transformation. The study reveals the quantitatively expanding and qualitatively transforming role of the Ombudsman Institution of Türkiye through digitalization and highlights the need for comprehensive policies in the areas of inclusiveness, data protection, and institutional capacity.

Keywords: E-Government, Ombudsman Institution of Türkiye, Digitalization, Institutional Effectiveness, Accountability.

1. GİRİŞ

Kamu yönetiminde dijitalleşme, devletin örgütlenme ve hizmet sunum biçimlerinde yapısal bir dönüşümü ifade etmektedir. Kamu hizmetlerinin dijital platformlara taşınması, vatandaşların kamu kurumlarına erişim biçimlerini değiştirmiş; başvuru, şikâyet ve denetim mekanizmalarını daha görünür ve izlenebilir hale getirmiştir. Bu değişim, özellikle idarenin eylem ve işlemlerini denetleyen kurumlar açısından yeni imkanlar kadar yeni sorumluluklar da doğurmaktadır.

Türkiye’de e-Devlet Kapısı’nın yaygınlaşmasıyla birlikte kamu hizmetlerinin önemli bir bölümü elektronik ortamda sunulmaya başlanmış, başvuru ve şikâyet süreçleri dijital sistemlere entegre edilmiştir. Kamu Denetçiliği Kurumu (KDK), idarenin eylem ve işlemlerine karşı bireylerin başvuru yapabildiği anayasal bir denetim mekanizmasıdır. Geleneksel başvuru yöntemlerinin yerini giderek dijital kanalların alması, kurumun iş yükü, organizasyon yapısı ve karar üretim süreçleri üzerinde belirleyici etkiler yaratmaktadır. Dijital başvuru sistemleri sayesinde coğrafi ve bürokratik engeller azalırken, başvuru sayılarındaki artış ve veri yoğunluğu kurumsal kapasiteyi yeniden yapılandırma ihtiyacını da beraberinde getirmektedir.

Dijitalleşmenin KDK üzerindeki etkisi teknik bir entegrasyon meselesinin ötesine geçmektedir. Asıl mesele, bu dönüşümün kurumsal etkinlik ve demokratik meşruiyet üzerindeki yansımalarıdır. Elektronik başvuru sistemleri erişilebilirliği artırmakta ve süreçleri hızlandırmaktadır. Kararların çevrimiçi yayımlanması ise şeffaflık düzeyini güçlendirmektedir. Buna karşılık dijital uçurum, veri güvenliği riskleri ve insan kaynağı kapasitesi gibi sınırlılıklar dönüşümün sınırlarını belirlemektedir.

Bu çalışma, e-Devlet üzerinden yürütülen dijital başvuru süreçlerinin KDK’nın kurumsal etkinliği üzerindeki etkisini; erişilebilirlik, işlem süresi, şeffaflık ve hesap verebilirlik boyutları çerçevesinde incelemektedir. Literatür ve resmi doküman incelemesine dayalı betimleyici bir analiz yaklaşımı benimsenmiş; KDK faaliyet raporları, stratejik plan belgeleri ve ilgili mevzuat temel veri kaynakları olarak değerlendirilmiştir. Araştırmanın temel sorusu, dijital başvuru mekanizmalarının KDK’nın kurumsal rolünü niceliksel ve niteliksel olarak nasıl dönüştürdüğüdür.

2. E-DEVLET VE DİJİTAL KAMU YÖNETİMİ: KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Dijital dönüşümün kamu yönetimi üzerindeki etkisini değerlendirebilmek için öncelikle e-Devlet ve dijital kamu yönetimi kavramlarının açıklığa kavuşturulması gerekmektedir. e-Devlet uygulamaları kamu hizmetlerinin elektronik ortama taşınmasını ifade ederken, zamanla dijital devlet ve akıllı devlet gibi daha kapsamlı yönetim anlayışlarına doğru bir gelişim göstermiştir. Bu kavramsal çerçeve, dijitalleşmenin yalnızca teknik bir yenilik olmadığını; kurumsal yapı ve işleyiş üzerinde dönüştürücü etkiler yarattığını ortaya koymaktadır. Bu nedenle KDK’nın dijital başvuru süreçlerindeki dönüşümü de bu gelişim hattı içinde ele almak gerekmektedir.

2.1. E-Devletin Tanımı ve Gelişimi

Kamu yönetiminin teknolojik gelişmelere entegrasyonu sürecinde öne çıkan temel kavramlardan biri e-Devlettir. e-Devlet, devletin vatandaşlara, iş dünyasına ve kendi kurumlarına sunduğu hizmetlerin bilgi ve iletişim teknolojileri aracılığıyla yürütülmesini ifade etmektedir (Karasoy ve Babaoğlu, 2020: 117). Bu yaklaşım, klasik yönetim anlayışından farklı olarak kamu hizmetlerinin vatandaş odaklı bir perspektifle yeniden düzenlenmesini öngörmektedir (Devadoss vd., 2003: 253). E-Devlet uygulamaları maliyetlerin azaltılması, hizmet sunum hızının artırılması ve idari süreçlerin daha verimli hale getirilmesi gibi hedefler taşımaktadır (Andersen, 2001: 85). Bu yönüyle e-Devlet, geleneksel devlet yapısının dijital araçlarla desteklenmesi anlamına gelmekle birlikte, zamanla kurumsal işleyişi dönüştüren daha kapsamlı bir yapıya evrilmiştir (Delibaş ve Akgül, 2010: 106).

E-Devletin gelişimi literatürde genellikle aşamalı bir süreç olarak ele alınmaktadır. Buna göre ilk aşama (1993-1998), kamu kurumlarının vatandaşlara tek yönlü bilgi sunduğu pasif bilgilendirme dönemidir. İkinci aşama (1998-2001), çevrimiçi işlemlerin mümkün hale geldiği ve kullanıcı ile idare arasında etkileşimin başladığı dönemi ifade etmektedir. Üçüncü aşama ise (2001 ve sonrası) kamu hizmetlerinin tek merkezde bütünleştirilerek sunulduğu entegrasyon evresidir (Akçaöz ve Akçaöz, 2023: 3653). Bu evre, kamu kurumları arasında veri paylaşımını ve sistemler arası bütünleşmeyi öne çıkaran bir yapıya işaret etmektedir.

Türkiye’de e-Devlet uygulamalarının gelişimi daha erken dönemlerde başlayan bilişim yatırımlarına dayanmaktadır. 1982 yılında başlatılan Merkezi Nüfus İdaresi Sistemi (MERNİS) otomasyonu ve 1995 yılında devreye alınan Vergi Daireleri Otomasyonu Projesi (VEDOP), kamu yönetiminde dijitalleşmenin öncü adımları arasında yer almaktadır (Akçaöz ve Akçaöz, 2023: 3654; Çeliksoy ve Akça, 2024: 463). 2000’li yıllarda e-Dönüşüm Türkiye projeleriyle birlikte süreç ivme kazanmış, 2008 yılında e-Devlet Kapısı’nın hizmete girmesi kamu hizmetlerinin tek noktadan ve entegre biçimde sunulmasını mümkün kılmıştır (Çarıkçı, 2010: 97; Sarı, 2024: 67). Bu gelişmeler, kamu hizmetlerinin sunum biçimini değiştirirken başvuru ve denetim mekanizmalarının dijital altyapılarla bütünleşmesini mümkün kılmış, denetim kurumlarının işleyişini de doğrudan etkilemiştir.

2.2. Dijital Devlet – Akıllı Devlet Ayrımı

Günümüzde kamu yönetimi literatüründe “*e-Devlet*” kavramı, yerini giderek “*dijital devlet*” ve “*akıllı devlet*” gibi daha kapsamlı teknoloji entegrasyonlarını

ifadə edən kavramlara bırakmaqdadır. E-Devlet, mevcut bürokratik süreçlərin elektronik ortama aktarılmasını ifadə edərkən; dijital devlet, kamu xidmətlərinin veri temelli və bütünleşik sistemlər üzərindən yenidən tasarlanmasını içermektedir. Bu çerçevede dijital devlet, yapay zekâ, büyük veri ve bulut bilişim gibi teknolojileri kullanarak vatandaş-devlet etkileşimini daha bütüncül bir yapıya kavuşturmayı amaçlamaktadır (Akçaöz ve Akçaöz, 2023: 3649).

Bu dönüşüm, Weberyen bürokrasi modelinin işleyişini de etkilemiştir. Kâğıt temelli ve hiyerarşik yapıların yerini, dijital altyapılarla desteklenen ve veri akışına dayalı bir çalışma düzeni almaktadır. Literatürde “*dijital bürokrasi*” olarak adlandırılan bu yapı; dosya temelli işlemler yerine algoritmalar, platformlar ve entegre veri sistemleri üzerinden işleyen yeni bir kurumsal modeli ifade etmektedir (Sarıtürk, 2022: 585).

Dijitalleşmenin daha ileri aşaması ise “*Akıllı Devlet*” olarak tanımlanmaktadır. E-Devlet 3.0 ve 4.0 olarak da anılan bu model, büyük veri ve yapay zekâ uygulamaları aracılığıyla kamusal sorunları analiz eden, ihtiyaçları önceden tespit etmeye çalışan ve hizmetlerini proaktif biçimde uyarlayan bir yönetim anlayışını öngörmektedir (Ulutürk, 2022: 106). Bu yaklaşımda veri yalnızca kayıt tutma aracı değil, karar üretim sürecinin temel girdisi haline gelmektedir.

Bu kavramsal ayırım, kamu kurumlarının dijitalleşme sürecinin teknik bir modernizasyonun ötesinde, karar alma ve kurumsal işleyiş mantığını da dönüştürdüğünü göstermektedir. Bu nedenle KDK’nın dijital başvuru süreçleri bağlamındaki dönüşümü, e-Devlet düzeyinde bir elektronik başvuru sistemi olarak değil, veri temelli ve öğrenen kurumsal yapı perspektifi içinde ele alınmalıdır.

2.3. Kamu Yönetiminde Dijitalleşmenin Temel İlkeleri

Kamu sektöründe dijitalleşme süreci, vatandaş odaklı bir hizmet anlayışı etrafında şekillenen belirli ilkelere dayanmaktadır. Geleneksel bürokrasinin hiyerarşik ve yukarıdan aşağıya işleyen yapısı, dijital ortamda daha esnek, şeffaf ve hızlı süreçlerle yer değiştirmektedir. Bu dönüşüm, standartlaştırılmış hizmet modellerinden çok, bireysel ihtiyaçlara uyarlanabilen ağ temelli yönetim anlayışını (network management) öne çıkarmaktadır (Ulutürk, 2022: 99-100).

Dijitalleşmenin operasyonel boyutunda öne çıkan temel ilkelere biri “*birlikte çalışabilirlik*” (interoperability) ve “*tek seferlik bilgi verilmesi*” (once-only) yaklaşımıdır. Buna göre vatandaşlardan veya işletmelerden alınan bir bilginin kamu sistemine yalnızca bir kez girilmesi ve ilgili kurumlar arasında entegre biçimde paylaşılması esastır (T.C. Kalkınma Bakanlığı, 2018: 5). Bu ilke hem bürokratik yükü azaltmayı hem de hizmet süreçlerini hızlandırmayı amaçlamaktadır.

Dijitalleşmenin toplumsal ve demokratik boyutu ise kapsayıcılık ve erişilebilirlik ilkeleri üzerinden şekillenmektedir. Dijital kamu hizmetlerinin yaşlılar, engelliler ve dijital okuryazarlık düzeyi düşük bireyler açısından da erişilebilir olması, dijital uçurumun derinleşmesini önlemek bakımından önem taşımaktadır (Koç ve Karaman, 2025: 120). Avrupa Birliği Dijital Haklar ve İlkeler Bildirgesi'nde de dijital hizmetlerin yaygınlaştırılması kadar “çevrimdışı erişim” seçeneklerinin korunmasının gerekliliği vurgulanmaktadır (Ozan, 2025: 1662).

Son olarak veri güvenliği ve kişisel verilerin korunması, dijital kamu yönetiminin sürdürülebilirliği açısından belirleyici bir ilkedir. Dijital sistemlere duyulan güven, vatandaşların bu hizmetleri kullanma eğilimini doğrudan etkilemektedir (Uslu, 2023: 26). Bu nedenle dijitalleşme stratejileri, teknik verimlilik kadar veri koruma ve güvenlik boyutunu da gözlemek durumundadır.

3. DİJİTALLEŞME VE KURUMSAL ETKİNLİK: KURAMSAL ÇERÇEVE

Dijitalleşme, kamu kurumlarının işleyişini ve performans anlayışını dönüştürmektedir. Bu dönüşümün sağlıklı biçimde değerlendirilebilmesi, kurumsal etkinlik, hesap verebilirlik ve demokratik meşruiyet boyutlarının birlikte ele alınmasını gerektirmektedir. Bu bölümde dijitalleşme ile kurumsal etkinlik arasındaki ilişki kurumsal çerçevede incelenmekte ve KDK'nın dijital dönüşümünü analiz etmek için teorik bir zemin oluşturulmaktadır.

3.1. Kurumsal Etkinlik ve Dinamik Kapasite

Dijital dönüşüm sürecinde kurumsal etkinlik, kurumların yeni teknolojileri edinmesinden çok, bu teknolojileri örgütsel yapıya entegre edebilme ve değişen çevre koşullarına uyum sağlayabilme kapasitesiyle ilişkilidir. Bu çerçevede etkinlik, statik bir durumdan ziyade kurumların mevcut kaynaklarını dijitalleşmenin gerektirdiği doğrultuda yeniden düzenleyebilme becerisine dayanmaktadır. Literatürde bu durum, örgütlerin kaynaklarını “oluşturma, entegre etme ve yeniden yapılandırma” yeteneği olarak tanımlanan dinamik kapasite yaklaşımıyla açıklanmaktadır (Çelik Bozkaya, 2025: 257).

Etkili bir dijital dönüşüm, yalnızca teknik altyapının yenilenmesi anlamına gelmemekte; insan kaynağı, örgütlenme biçimi ve iş süreçlerinin birlikte dönüştürülmesini gerektirmektedir (Avaner ve Fedai, 2019: 159). Bu noktada kurumların “*emme kapasitesi*” (absorptive capacity), dış çevreden gelen yeni bilgiyi anlamlandırma ve kamusal amaçlar doğrultusunda kullanabilme yeteneğini ifade etmekte ve kurumsal etkinliğin temel unsurlarından biri olarak değerlendirilmektedir (Çelik Bozkaya, 2025: 257).

Bu kuramsal yaklaşım, dijital başvuru ve veri yönetim sistemlerinin teknik bir yenilikten ibaret olmadığını, kurumun öğrenme ve uyum kapasitesini etkileyen yapısal bir dönüşüm aracı olduğunu göstermektedir. Bu çerçevede KDK'nın dijital başvuru süreçlerinde ortaya çıkan kapasite artışı, dinamik kapasite perspektifiyle açıklanabilir.

3.2. Performans, Verimlilik ve Hesap Verebilirlik Boyutu

Kamu yönetiminde dijitalleşme, bürokratik iş süreçlerinin otomasyonunu artırarak manuel işlemleri azaltmakta ve kurumsal verimlilik üzerinde önemli etkiler yaratmaktadır. Dijital teknolojilerin büyük veri (*big data*) analitiği ile desteklenmesi, kurumların politika geliştirme ve sorun çözme süreçlerinde daha veri temelli kararlar almasına imkân tanımaktadır. Bu durum, kaynak kullanımının daha rasyonel hale gelmesine ve kurumsal performansın güçlenmesine katkı sunmaktadır (Uslu, 2023: 19).

İyi yönetişimin temel unsurlarından biri olan hesap verebilirlik (*accountability*), yönetsel aktörlerin görevlerini belirli standartlara uygun biçimde yerine getirmesini ve idari faaliyetlerin kamu denetimine açık olmasını ifade etmektedir (Şahin, 2018: 109). Dijital platformlar üzerinden yürütülen işlemlerin izlenebilir ve belgelendirilebilir hale gelmesi, kamu hizmetlerinin daha şeffaf bir çerçevede sunulmasını sağlamaktadır. Bu şeffaflık, kurumların hesap verebilirlik düzeyini artırmakta ve vatandaşların devlete duyduğu güveni güçlendirmektedir (Uslu, 2023: 18).

Bu çerçevede dijital başvuru ve karar takip sistemleri, performans ve hesap verebilirlik boyutlarının somutlaştığı alanlar arasında yer almaktadır. KDK'nın dijital başvuru süreçleri de işlem süreleri, dosya takibi ve kararların kamuoyuna açıklanması bakımından bu dönüşümün kurumsal düzeydeki yansımalarını göstermektedir.

3.3. Teknoloji-Kurum Etkileşimi ve Dijital Bürokrasi

Teknoloji ile kamu kurumları arasındaki ilişki, Weber'in kâğıt temelli ve hiyerarşik işleyişe dayanan geleneksel bürokrasi modelini önemli ölçüde dönüştürmüştür. Literatürde bu dönüşüm, "*dijital bürokrasi*" kavramı ile ifade edilmektedir (Sarıtürk, 2022: 585). Dijital altyapılar, kurum içi koordinasyonu güçlendirmekte; dikey hiyerarşik yapılarda görülen bilgi silolarını azaltarak yatay veri paylaşımını mümkün kılmaktadır (Çelik Bozkaya, 2025: 260). Bu durum, karar süreçlerinin daha hızlı ve entegre biçimde yürütülmesine zemin hazırlamaktadır.

Bununla birlikte dijital dönüşüm süreci her zaman sorunsuz ilerlememektedir. Teknolojik araçların kurumsal yapılara entegrasyonu, örgüt kültürü ve çalışan davranışları üzerinde çeşitli gerilimler yaratabilmektedir. Yeni teknolojiler karşısında ortaya çıkan “*teknostres*” (technostress) ve yerleşik bürokratik alışkanlıkların değişime karşı direnci, dijital dönüşümün önündeki başlıca engeller arasında yer almaktadır (Çelik Bozkaya, 2025: 259). Bu nedenle teknoloji-kurum ilişkisinin ideal biçimi, bürokrasinin ortadan kalkması değil; dijital araçların sağladığı hız ve esnekliğin, hukuki çerçeve ve kurumsal sorumluluk ilkeleriyle dengelendiği bir “dijital hibrit” yapının oluşturulmasıdır (Şen, 2024: 89).

Bu perspektif, dijitalleşmenin kurumsal işleyişi yeniden şekillendirdiğini, ancak insan faktörünü ve örgütsel kültürü dışlayamayacağını göstermektedir. KDK’nın dijital başvuru ve veri yönetim sistemleri de bu hibrit yapının bir örneği olarak değerlendirilebilir; zira süreçler dijital ortamda yürütülürken nihai değerlendirme ve takdir yetkisi kurumsal uzmanlık tarafından kullanılmaya devam etmektedir.

3.4. Dijitalleşme, Demokratik Meşruiyet ve Yönetişim

Dijitalleşme, kamu hizmetlerinin teknik altyapısını dönüştürmekle birlikte, vatandaşların siyasal ve yönetsel süreçlere katılım biçimlerini de etkilemektedir (Ulutürk, 2022: 105). Bilgi ve iletişim teknolojilerinin e-devlet ve CİMER gibi uygulamalar aracılığıyla kurumsal yapıya entegre edilmesi, bireylerin idareyle daha doğrudan ve hızlı etkileşim kurabilmesini mümkün kılmaktadır. Bu durum, vatandaşın kamu politikalarına görüş bildirebildiği ve şikâyet mekanizmalarını daha etkin kullanabildiği bir katılım zemini oluşturmaktadır (Dede, 2024: 24).

Demokratik hukuk devletin temel unsurlarından biri olan “*hak arama özgürlüğü*”, dijital ortamda yeni bir görünüm kazanmaktadır (Ozan, 2025: 1660). Şikâyet ve denetim mekanizmalarının elektronik platformlara taşınması, idarenin hesap verebilirliğini güçlendirmekte ve demokratik meşruiyeti desteklemektedir. Bununla birlikte yaşlılar, engelliler ve dijital okuryazarlık düzeyi düşük bireylerin bu sistemlere erişimde karşılaştığı güçlükler, “*dijital uçurum*” olarak tanımlanan önemli bir sınırlılık yaratmaktadır (Ozan, 2025: 1661). Bu nedenle dijitalleşmenin demokratik meşruiyeti artırıcı etkisi, kapsayıcılık ve sosyal adalet ilkeleriyle birlikte değerlendirilmelidir.

Bu çerçevede KDK’nın dijital başvuru mekanizmaları, hak arama özgürlüğünün kullanımını kolaylaştıran bir araç olarak önem taşımaktadır. Ancak bu mekanizmaların demokratik işlevini tam anlamıyla yerine getirebilmesi, erişilebilirlik ve kapsayıcılık ilkelerinin kurumsal tasarımın merkezinde yer almasına bağlıdır.

4. KAMU DENETÇİLİĞİ KURUMU'NDA DİJİTAL DÖNÜŞÜM SÜRECİ

Dijitalleşmenin kuramsal boyutları değerlendirildikten sonra, bu dönüşümün kurumsal düzeydeki yansımalarına bakmak gerekmektedir. KDK, dijital başvuru ve elektronik süreç uygulamalarıyla bu değişimi somut biçimde yaşayan kurumlardan biridir. Bu bölümde KDK'nın dijitalleşme süreci ve başvuru mekanizmalarındaki dönüşüm ele alınmaktadır.

4.1. Ombudsmanlık Kurumunun İşlevsel Çerçevesi

Ombudsmanlık kurumu, vatandaşların temel hak ve özgürlüklerinin korunması ve idarenin eylem ve işlemlerinde hakkaniyetin sağlanması bakımından önemli bir denetim mekanizmasıdır. Yönetenler ile yönetilenler arasındaki ilişkide aracı bir konumda bulunan bu yapı, idari uygulamaların hukuka ve adalet anlayışına uygunluğunu incelemeyi amaçlamaktadır (Şahin, 2018: 124).

Türkiye’de anayasal güvenceye sahip olan KDK, idarenin her türlü eylem, işlem, tutum ve davranışını insan haklarına dayalı bir anlayış çerçevesinde değerlendirmekte; hukuka ve hakkaniyete uygunluk yönlerinden inceleme ve araştırma yaparak idareye önerilerde bulunmaktadır (Erdoğan, 2025: 50). Bağlayıcı karar verme ya da doğrudan yaptırım uygulama yetkisine sahip olmamakla birlikte, hazırladığı raporlar ve tavsiye kararları aracılığıyla idare üzerinde kamuoyu temelli bir etki yaratmayı hedeflemektedir (Asta, 2025: 319; Sobacı ve Köseoğlu, 2016: 107-108).

Bu işlevsel çerçeve, KDK'nın erişilebilirlik ve şeffaflık kapasitesini doğrudan önemli hale getirmektedir. Başvuru mekanizmalarının etkinliği ve karar süreçlerinin görünürlüğü, kurumun demokratik denetim rolünün güçlenmesinde belirleyici olmaktadır.

4.2. Dijital Başvuru Mekanizmalarının Gelişimi

Kamu yönetimindeki dijitalleşme süreci, vatandaşların KDK'ya başvuru yöntemlerinde belirgin bir değişime yol açmıştır. Kuruma yapılan başvurular, e-Devlet Kapısı entegrasyonu sayesinde çevrimiçi ortamda hızlı, kolay ve ücretsiz biçimde gerçekleştirilebilmektedir (Ozan, 2025: 1664). Bireyler, e-Devlet şifreleriyle kimlik doğrulaması yaparak ya da KDK'nın kurumsal internet sitesindeki “*e-başvuru*” bölümü üzerinden elektronik form doldurarak şikayetlerini doğrudan iletebilmektedir (Ozan, 2025: 1665).

E-başvuru sisteminin yaygınlaşması, başvuru süreçlerini sadeleştirmiş ve işlem sürelerinin kısalmasına katkı sağlamıştır. Bununla birlikte vatandaşların hak arama mekanizmalarına erişimi daha erişilebilir ve pratik hale gelmiştir (Asta,

2025: 321). Bu dönüşüm, başvuru sayılarındaki artış ve dijital kanalların ağırlık kazanması gibi somut sonuçlar üretmiş, KDK'nın kurumsal işleyişinde yeni bir ölçek oluşmasına zemin hazırlamıştır.

4.3. Elektronik Süreç Yönetimi ve Kurumsal Altyapı

KDK, şikâyet başvurularının incelenmesi ve araştırılması sürecinde verimliliği artırmak amacıyla geliştirdiği *Şikâyet Yönetim Sistemi*'ni (SYS) kullanmaktadır (Kamu Denetçiliği Kurumu, 2021a: 59). Bu sistem, başvuruların kayıt altına alınması, dosyaların takibi ve süreçlerin izlenmesi bakımından kurumsal işleyişin dijital altyapısını oluşturmaktadır.

Kurum içi idari süreçlerin dijitalleşmesi kapsamında e-tebligat sistemine uyum sağlanmış, optik karakter tanıma (OCR) uygulamaları devreye alınmış ve siber güvenlik altyapısı güçlendirilmiştir (Ölmez ve Bayrak, 2025: 57). Ayrıca idarelere verilen tavsiye kararlarının uygulanma düzeyini sistematik biçimde izlemek ve yıllık raporlamaya veri sağlamak amacıyla 2025 yılında SYS bünyesinde "*Karar Takip Modülü*" hayata geçirilmiştir (TBMM, 2025). Bu altyapı, başvuruların yalnızca alınmasını değil, izlenmesini ve sonuçlarının değerlendirilmesini de mümkün kılmaktadır. Böylece dijitalleşme, KDK'nın kurumsal kapasitesini destekleyen operasyonel bir çerçeve sunmaktadır.

4.4. Başvuru Verileri ve Eğilimler

KDK'nın faaliyet raporlarında yer alan nicel veriler, dijitalleşme süreciyle birlikte başvuru sayılarında belirgin bir artış yaşandığını göstermektedir. 2013 yılında 7.638 olan toplam başvuru sayısı, 2017 yılında 17.131'e yükselmiş; 2020 yılında ise Covid-19 pandemisinin etkisiyle 90.209'a ulaşmıştır (Asta, 2025: 323). 2021-2023 yıllarını kapsayan üç yıllık dönemde kuruma toplam 55.976 şikâyet başvurusu yapılmıştır (Asta, 2025: 326). 2020 yılındaki artışın pandemi koşullarıyla ilişkili olması, takip eden yıllarda toplam başvuru düzeyinin farklı bir ölçekte seyretmesini açıklayabilecek bir bağlam sunmaktadır.

Başvuru kanalları incelendiğinde, toplamın %80'inden fazlasını oluşturan 44.836 başvurunun "*e-başvuru*" yoluyla gerçekleştirildiği görülmektedir (Asta, 2025: 324-332). Bu durum, dijital kanalların KDK açısından temel başvuru yöntemi haline geldiğini göstermektedir. Demografik veriler, başvuruların %29,6'sının 35-44 yaş grubundan geldiğini, cinsiyet dağılımında ise başvuruların %74,6'sının erkekler, %22,8'inin kadınlar tarafından yapıldığını ortaya koymaktadır (Asta, 2025: 333-334). Bu tablo, dijital katılım bakımından belirli farklılıkların bulunduğu işaret etmektedir. Konu bazlı dağılımda ise şikâyetlerin en yoğun

olduğu alanlar “*kamu personel rejimi*” ile “*adalet, milli savunma ve güvenlik*” başlıklarıdır (Asta, 2025: 329).

Bu veriler, dijital başvuru mekanizmalarının kurumsal erişilebilirliği artırdığını ve başvuru ölçeğini genişlettiğini göstermektedir. Aynı zamanda artan veri hacmi, KDK’nın kurumsal kapasite ve süreç yönetimi açısından yeni gerekliliklerle karşı karşıya kaldığını ortaya koymaktadır.

4.5. Dijitalleşmenin Kurumsal Yapıya Etkileri

Dijitalleşme, KDK’nın kurumsal iletişim biçimini ve karar süreçlerini etkilemektedir. Kurum, verdiği kararlar hakkında kamuoyunu bilgilendirmek ve hak arama kültürünü görünür kılmak amacıyla sosyal medya platformlarını kurumsal iletişim araçları arasına dahil etmiştir. Özellikle Twitter (X) üzerinden yapılan paylaşımlar, kararların daha geniş kitlelere ulaşmasını ve idareler üzerinde kamuoyu temelli bir etki oluşmasını desteklemektedir (Sobacı ve Köseoğlu, 2016: 108-110).

Son yıllarda yapay zekâ (YZ) uygulamalarının ombudsmanlık süreçlerinde kullanımı da tartışılmaktadır. YZ destekli sistemler, yoğun başvuru verisini analiz ederek benzer dosyaların tespit edilmesine ve tekrar eden sorun alanlarının belirlenmesine katkı sağlayabilmektedir (Erdoğan, 2025: 47-67). Aynı zamanda sohbet robotları (*chatbotlar*) aracılığıyla vatandaşlara başvuru süreçlerinde proaktif rehberlik sunulması, dijital yönetim ilkeleri çerçevesinde KDK’nın daha esnek, şeffaf ve katılımcı bir modern denetim kurumu formuna ulaşmasını sağlamaktadır (Ölmez ve Bayrak, 2024: 59-60). Bununla birlikte nihai değerlendirme ve takdir yetkisi insan unsurunda kalmaya devam etmektedir.

Bu gelişmeler, dijitalleşmenin KDK açısından yalnızca teknik bir altyapı değişimi olmadığını; kurumsal iletişim, veri analizi ve karar destek mekanizmalarını da kapsayan daha geniş bir dönüşüm sürecine işaret ettiğini göstermektedir.

5. DİJİTALLEŞMENİN KDK’NIN KURUMSAL ROLÜNE ETKİLERİ

Dijitalleşme, KDK’nın kurumsal işleyişinde farklı boyutlarda değişime yol açmıştır. Önceki bölümde sunulan veriler temel alınarak bu bölümde dijital dönüşümün erişilebilirlik, performans, şeffaflık ve demokratik işlev üzerindeki etkileri ele alınmaktadır.

5.1. Başvuru Sayılarındaki Artış ve Erişilebilirlik

Dijitalleşme, KDK'nın erişilebilirlik düzeyini önemli ölçüde artırmıştır. E-Devlet Kapısı ve kurumun çevrimiçi başvuru sistemleri, zaman ve mekân sınırlamalarını azaltarak vatandaşların kuruma daha kolay ulaşmasına imkân tanımaktadır (Ozan, 2025: 1665). Bu durum, başvuru mekanizmasının daha geniş bir kesim tarafından kullanılmasını mümkün kılmıştır.

Faaliyet raporlarında yer alan veriler, başvuru sayılarında dikkat çekici bir artış olduğunu göstermektedir. 2013 yılında 7.638 olan toplam şikâyet sayısı (Kamu Denetçiliği Kurumu, 2014: 49), 2020 yılında 90.209'a ulaşmıştır (Kamu Denetçiliği Kurumu, 2021b: 48). 2021-2023 döneminde yapılan 55.976 başvurunun %80,1'inin (44.836 adet) e-başvuru kanalları üzerinden iletilmiş olması, dijital platformların başlıca başvuru yöntemi haline geldiğini ortaya koymaktadır (Asta, 2025: 324). Bu tablo, dijitalleşmenin KDK'nın temas alanını genişlettiğini ve başvuru ölçeğini büyüttüğünü göstermektedir. Ancak artan başvuru hacmi, kurumsal kapasite ve süreç yönetimi açısından yeni sorumlulukları da beraberinde getirmektedir.

5.2. İşlem Süresi ve Karar Verme Hızındaki Değişim

Dijitalleşme süreci, KDK'nın işlem süreleri ve karar süreçleri üzerinde belirgin etkiler doğurmuştur. Geleneksel bürokratik işleyişte görülen evrak yoğunluğu ve zaman kaybı, dijital başvuru ve süreç yönetim sistemleri sayesinde önemli ölçüde azaltılmıştır. Nitekim dijital şikâyet mekanizmalarının, başvuruların sonuçlandırılma süresine olumlu katkı sağladığı ifade edilmektedir (Asta, 2025: 321).

Kurum, yasa ile belirlenen altı aylık sonuçlandırma süresine uyum oranını artırmak amacıyla *Şikâyet Yönetim Sistemi*'ni (SYS) *Ulusal Yargı Ağı Projesi* (UYAP) ve *Merkezi Nüfus İdare Sistemi* (MERNİS) gibi dijital altyapılarla entegre etmiştir (Şahin, 2018: 128). Bu entegrasyon, bilgiye erişim süresini kısaltmış ve süreçlerin daha sistematik biçimde yürütülmesine imkân tanımıştır.

Son dönemde yapay zekâ destekli uygulamaların da karar süreçlerine destek sağladığı görülmektedir. Geniş veri arşivinin analiz edilmesi ve emsal dosyaların tespiti, uzmanların değerlendirme sürecini kolaylaştırmakta ve karar hazırlık aşamasını daha düzenli hale getirmektedir (Erdoğan, 2025: 66). Bununla birlikte nihai karar süreci, hukuki değerlendirme ve takdir yetkisi çerçevesinde insan unsuru tarafından yürütülmeye devam etmektedir.

5.3. Şəffaflıq və Kararların Görünürlüğü

KDK'nın yaptırım gücü, bağlayıcı karar yetkisinden ziyade kamuoyu etkisine dayanmaktadır. Bu nedenle kararların görünürlüğü ve erişilebilirliği, kurumun demokratik işlevi açısından önem taşımaktadır. Dijitalleşme süreci, bu görünürlüğü artıran temel araçlardan biri olmuştur.

Kurumun aldığı kararların, hazırladığı özel raporların ve istatistiki verilerin anonimleştirilerek internet sitesindeki “*Kararlar Bilgi Bankası*” üzerinden erişime açık tutulması, idari şeffaflığın kurumsal düzeyde güçlenmesine katkı sağlamaktadır (Kamu Denetçiliği Kurumu, 2021a: 86; Erdoğan, 2025: 64). Kararların çevrimiçi olarak yayımlanması, vatandaşların benzer durumlarda emsal kararlara ulaşabilmesine imkân tanımakta ve idarelerin uygulamalarını gözden geçirmeleri yönünde dolaylı bir etki oluşturmaktadır (Ölmez ve Bayrak, 2025: 58). Bu çerçevede dijital şeffaflık, KDK'nın moral otoritesini destekleyen ve hesap verebilirlik kapasitesini güçlendiren bir unsur olarak değerlendirilebilir.

5.4. Veri Analitiği ve Kurumsal Öğrenme Kapasitesi

Kamu yönetimi literatüründe dijitalleşmenin önemli boyutlarından biri, kurumların veri üretme ve bu veriyi analiz ederek politika geliştirme kapasitesidir. KDK'nın dijital başvuru sistemleri aracılığıyla önemli bir veri birikimi oluşmuştur. Bu veri seti, başvuru konularının dağılımı, tekrar eden şikâyet alanları ve belirli kurumlarda yoğunlaşan sorunlar hakkında analitik değerlendirme yapılmasına imkân tanımaktadır.

Yapay zekâ (YZ) ve büyük veri analitiği uygulamaları, şikâyet örüntülerinin belirlenmesine ve benzer dosyaların tespit edilmesine katkı sağlayabilmektedir (Erdoğan, 2025: 47-69). Geçmiş başvuruların sistematik biçimde incelenmesi, potansiyel sorun alanlarının erken aşamada fark edilmesini ve idarelere önleyici nitelikte öneriler sunulmasını mümkün kılmaktadır (Erdoğan, 2025: 69).

Bu çerçevede dijital veri analizi, KDK'nın yalnızca bireysel şikâyetleri inceleyen bir yapı olmanın ötesine geçerek, idari uygulamadaki yapısal sorunları görünür kılmasına katkı sağlamaktadır. Böylece kurum, artan veri hacmi üzerinden öğrenme kapasitesini geliştirme ve politika yapım süreçlerine dolaylı etki sunma imkânı elde etmektedir (Ölmez ve Bayrak, 2025: 58-59).

5.5. Hesap Verebilirlik ve Demokratik Meşruiyet

Uluslararası literatürde ombudsmanlık kurumları, idarenin hesap verebilirliğini ve hukuka uygunluğunu destekleyen önemli demokratik aktörler olarak değerlendirilmektedir (Ozan, 2025: 1661). Bu çerçevede KDK'nın e-Devlet

altyapısı ve veri temelli uygulamalar aracılığıyla dijitalleşmesi, demokratik hukuk devletinin temel unsurlarından biri olan “*hak arama özgürlüğü*”nün kullanım biçimlerini etkilemiştir (Ozan, 2025: 1660).

Dijital başvuru, izleme ve karar mekanizmaları, idarenin hesap verme sorumluluğunu daha görünür hale getirmektedir. KDK’nın kuruluşunun ilk yıllarında tavsiye kararlarına uyum oranının yaklaşık %20 seviyelerinde olduğu, son yıllarda ise bu oranın %80’ler düzeyine ulaştığı ifade edilmektedir (Asta, 2025: 318). Bu değişim, kurumsal şeffaflık, dijital erişilebilirlik ve artan kamuoyu görünürlüğü ile birlikte değerlendirildiğinde, KDK’nın idare üzerindeki yönlendirici etkisinin güçlendiğine işaret etmektedir.

Dijital yönetim ilkelerinin kurumsal işleyişe entegre edilmesi, karar süreçlerinin daha izlenebilir hale gelmesine katkı sunmakta ve keyfi uygulamaların sınırlandırılmasına yönelik bir çerçeve oluşturmaktadır (Erkut, 2020: 4-10; Ölmez ve Bayrak, 2025: 56). Bu bağlamda dijitalleşme, KDK’nın demokratik meşruiyetini destekleyen bir unsur olarak değerlendirilebilir.

6. DİJİTALLEŞMENİN KURUMSAL VE DEMOKRATİK SINIRLARI

Dijitalleşme kamu yönetiminde önemli imkanlar sunmakla birlikte, kurumsal ve demokratik açıdan çeşitli sınırlılıklar da barındırmaktadır. Bu sınırlılıkların başında “*dijital uçurum*” olarak tanımlanan eşitsizlik gelmektedir. Kamu hizmetlerinin dijital ortama taşınması erişimi kolaylaştırırsa da toplumun belirli kesimleri açısından yeni dışlanma biçimleri ortaya çıkabilmektedir. Literatürde dijital uçurum; bireylerin teknolojik cihazlara ve internete fiziksel erişimlerindeki farklılıkları (*birinci seviye*), bu teknolojileri kullanma becerilerindeki eşitsizlikleri (*ikinci seviye*) ve teknoloji kullanımından elde edilen fayda düzeyindeki farklılıkları (*üçüncü seviye*) ifade etmektedir (Ferreira vd., 2021: 195; Ozan, 2025: 1661; Akçaöz ve Akçaöz, 2023: 3652).

TÜİK’in 2024 verileri de yaş grupları arasında belirgin farklılıklar bulunduğunu göstermektedir: 25-34 yaş grubunda e-Devlet hizmetlerinden yararlanma oranı %92,1 iken, 65-74 yaş grubunda bu oran %25,6 düzeyindedir (Türkiye İstatistik Kurumu - TÜİK, 2024). KDK’ya başvuru süreçlerinde de yaşlılar, engelliler ve sosyo-ekonomik açıdan dezavantajlı gruplar dijital platformlara erişimde güçlük yaşayabilmektedir (Ozan, 2025: 1662). Bu durum, hak arama özgürlüğünün eşit kullanımına ilişkin normatif bir tartışmayı gündeme getirmektedir.

Bir diğer önemli sınır alanı veri güvenliği ve kişisel verilerin korunmasıdır. Büyük veri uygulamaları ve dijital başvuru sistemleri, kişisel verilerin işlenmesi bakımından ciddi etik ve hukuki sorular ortaya çıkarmaktadır (Uslu, 2023: 20). Kamu idareleri bu noktada güvenlik ile erişilebilirlik arasında denge kurmak durumundadır. Sahteciliği önlemeye yönelik güçlü kimlik doğrulama sistemleri,

dijital okuryazarlığı düşük bireyler için başvuru sürecini zorlaştırabilmektedir (Ozan, 2025: 1666). Ayrıca kamu kurumlarının elinde toplanan verilerin denetimsiz kullanımı, dijital profillemeye ve veri temelli ayrımcılık riskini beraberinde getirmektedir. Güvenlik odaklı veri tabanlarının bireylerin kamu hizmetlerine erişiminde dolaylı filtreleme aracı haline gelmesi, Kişisel Verilerin Korunması Kanunu (KVKK) ve anayasal güvenceler açısından tartışmalı bir alan oluşturmaktadır (Gürbey, 2025: 122).

Dijital altyapının genişlemesi, siber güvenlik risklerini de artırmaktadır. Kurumsal bilgi sistemlerinin çevrimiçi ortama taşınması, siber saldırı ve veri sızıntısı ihtimalini gündeme getirmektedir (Akmeşe, 2020: 119). E-Devlet uygulamaları geniş veri setlerini barındırdığı için kötü niyetli girişimlerin hedefi olabilmektedir (Akçaöz ve Akçaöz, 2023: 3652-3653). Güncellenmeyen veya yetersiz korunan altyapılar, olası bir veri ihlalinin kuruma ve devlete duyulan güven üzerinde olumsuz etkiler doğurmasına neden olabilmektedir (Uslu, 2023: 21). Bu nedenle KDK'nın Şikâyet Yönetim Sistemi (SYS) başta olmak üzere bilgi güvenliği altyapısını sürekli güncel tutması kurumsal sürdürülebilirlik açısından önem taşımaktadır (Ölmez ve Bayrak, 2025: 57).

Kurumsal kapasite ve insan kaynağı da dijital dönüşümün belirleyici unsurlarıdır. Dijital stratejilerin hayata geçirilmesi, teknik altyapı yatırımlarının yanı sıra nitelikli personel gerektirmektedir (Uslu, 2023). KDK'nın 2022-2026 Stratejik Planı'nda bilişim personeli yetersizliği ve yüksek teknoloji maliyetleri risk unsurları arasında sayılmaktadır (Kamu Denetçiliği Kurumu, 2021a: 68). Bunun yanında çalışanların yeni dijital araçlara uyum sürecinde yaşadığı psikolojik baskı “teknostres”, dönüşümün örgütsel boyutunu etkilemektedir (Çelik Bozkaya, 2025: 259). Bu bağlamda dijitalleşme, sadece teknik bir yenilenme değil, kurumsal kültürün ve insan kaynağının yeniden uyumlandırılmasını gerektiren bir süreçtir.

Son olarak, teknolojinin araç olmaktan çıkıp amaç haline gelmesi riski göz ardı edilmemelidir. Süreçlerin sadeleştirilmeden doğrudan dijital ortama aktarılması, literatürde “*dijital kırtasiyecilik*” olarak adlandırılan yeni bir bürokratik katman yaratabilmektedir (Özmen, 2023: 6; Çelik Bozkaya, 2025: 255). Özellikle yapay zekâ uygulamalarının karar süreçlerine entegrasyonu, ombudsmanlık gibi hakkaniyet ve takdir yetkisine dayalı kurumlar açısından dikkatli değerlendirilmelidir. Algoritmaların karar üretme süreçlerinin tam olarak şeffaf olmaması (“*kara kutu*” sorunu) hesap verebilirlik ilkesini zorlayabilir. Ayrıca geçmiş verilerdeki önyargıların sistem tarafından yeniden üretilmesi ihtimali de bulunmaktadır. Bu nedenle KDK'da dijital sistemlerin nihai karar verici değil, uzmanların değerlendirme sürecini destekleyen araçlar olarak konumlandırılması gerekmektedir (Erdoğan, 2025: 69-70).

7. SONUÇ

Dijitalleşme, kamu yönetiminde hizmet sunum biçimlerini dönüştürürken denetim mekanizmalarının işleyişini de yeniden yapılandırmaktadır. Türkiye’de e-Devlet altyapısının kurumsallaşmasıyla birlikte KDK’nın başvuru, inceleme ve karar süreçleri dijital platformlara taşınmış; bu durum kurumun erişilebilirliği, işlem kapasitesi ve kurumsal görünürlüğü üzerinde belirgin etkiler doğurmuştur. Elektronik başvuru kanallarının yaygınlaşması, hak arama özgürlüğünün kullanımını kolaylaştırmış ve KDK’nın vatandaşla temas alanını genişletmiştir.

Dijital belge yönetimi, süreç takip sistemleri ve veri analitiği uygulamaları karar süreçlerinde hız ve izlenebilirlik sağlamış, kararların çevrimiçi ortamda yayımlanması şeffaflık ve hesap verebilirlik düzeyini güçlendirmiştir. Bu çerçevede dijitalleşme, KDK’nın demokratik meşruiyetini destekleyen önemli bir yönetim aracı dönüşmüştür. Kurum, yalnızca başvuruları inceleyen bir yapı olmaktan çıkarak veri temelli analizler aracılığıyla yapısal sorunları tespit edebilen daha proaktif bir denetim aktörü niteliği kazanmaktadır.

Bununla birlikte dijital uçurum, veri güvenliği riskleri ve kurumsal kapasite sınırlılıkları dönüşümün temel sınırlarını oluşturmaktadır. Kırılgan grupların dijital platformlara erişimde yaşadığı güçlükler, hak arama mekanizmalarının eşit kullanımını zayıflatma potansiyeli taşımaktadır. Ayrıca yapay zekâ ve otomasyon uygulamalarının karar süreçlerine entegrasyonu, ombudsmanlığın özünü oluşturan takdir yetkisi ve hakkaniyet ilkesinin korunmasını gerekli kılmaktadır. Bu nedenle teknoloji, nihai karar mercii olarak değil, insan merkezli değerlendirmeyi destekleyen bir araç olarak konumlandırılmalıdır.

Sonuç olarak dijital dönüşüm, KDK’nın kurumsal etkinliğini artıran önemli bir imkân sunmaktadır. Ancak bu imkânın demokratik meşruiyeti kalıcı biçimde güçlendirebilmesi; kapsayıcılık, veri koruma, şeffaflık ve kurumsal kapasitenin birlikte geliştirilmesine bağlıdır. Dijitalleşmenin değeri, teknik ilerlemeden ziyade, hukuk devleti ve eşitlik ilkeleri doğrultusunda nasıl tasarlandığı ve uygulandığı ile ölçülmelidir.

KAYNAKÇA

- Akçaöz, M. ve Akçaöz, V. (2023). Kamu Yönetiminde Dijitalleşme ve Türkiye'deki Dijital Devlet Uygulamaları. *International Journal of Social, Humanities and Administrative Sciences*, 9 (69), 3648-3660.
- Akmeşe, S. (2020). Kamuda Dijital Dönüşümün Siber Güvenlik ve Dijital Güvence Boyutları ve İç Denetimin Rolü. *Denetim*, (20), 108-119.
- Andersen, A. (2001). Değişim İnternetle Gelişimde Türkiye. Yönetim Kaynakları. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Asta, H. (2025). Kamu Hizmetlerinin Kalitesini Artırmada Ombudsmanlık: Kamu Denetçiliği Kurumunun Faaliyetlerinin Değerlendirilmesi. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16 (2), 317-338.
- Avaner, T. ve Fedai, R. (2019). Türk Kamu Yönetiminde Ofis Sistemi: E-Devlet Uygulamalarından Dijital Dönüşüm Ofisine. *Amme İdaresi Dergisi*, 52 (2), 149-172.
- Çarıkcı, O. (2010). Türkiye'de E-Devlet Uygulamaları Üzerine Bir Araştırma. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (12), 95-122.
- Çelik Bozkaya, G. (2025). Dijital Dönüşüm Sürecinde Bürokratik Yapıların Uyarlanabilirlik Düzeyi. *Türk Kamu Yönetimi Dergisi*, 6 (2), 254-266.
- Çelikkoy, E. ve Akça, A. (2024). Türkiye'de Kamu Yönetiminde Yaşanan Dijital Dönüşüm Süreci. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15 (2), 445-486.
- Dede, A. (2024). Dijital Vatandaşlığın Dokuz Boyutu ve E-Devlet Uygulamaları. *EKEV Akademi Dergisi*, (97), 15-27.
- Delibaş, K. ve Akgül, A. E. (2010). Dünyada ve Türkiye'de E-devlet Uygulamaları: Türkiye'de E-demokrasi ve E-katılım Potansiyellerinin Harekete Geçirilmesi. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 13 (1), 100-144.
- Devadoss, P. R., Pan, S. L. ve Huang, J. C. (2003). Structural Analysis of e-government Initiatives: A Case Study of SCO. *Decision Support Systems*, 34 (3), 253-269.
- Erdoğan, O. (2025). Karar Verme Sürecinde Yeni Bir Yaklaşım: Yapay Zekâ Ombudsmanlığı. *Ombudsman Akademik*, (22), 47-78.
- Erkut, B. (2020). From Digital Government to Digital Governance: Are We There Yet? *Sustainability*, 12 (3), 860, 1-13. <https://doi.org/10.3390/su12030860>

- Ferreira, D., Vale, M., Carmo, R. M., Encalada-Abarca, L. ve Marcolin, C. (2021). The Three Levels of The Urban Digital Divide: Bridging Issues of Coverage, Usage and Its Outcomes in VGI platforms. *Geoforum*, 124 (3), 195-206.
- Gürbey, S. (2025). Elektronik Devlet Süreçlerinde Dijital Profillemeye ve Kişisel Veri Riski: Genel Bilgi Toplama (GBT) Sistemi ve Kamu Denetçiliği Kurumu Kararları Üzerine Bir İnceleme. *Journal of Political Administrative and Local Studies*, 8 (2), 122-136.
- Kamu Denetçiliği Kurumu. (2014). *2013 Yılı Yıllık Faaliyet Raporu*. Ankara. <https://paylasim.ombudsman.gov.tr/dokuman/documentuploads/2013-y%C4%B1l%C4%B1-y%C4%B1l%C4%B1k-faaliyet-raporu/mobile/index.html>
- Kamu Denetçiliği Kurumu. (2021a). *2022-2026 Stratejik Planı*. Ankara. <https://paylasim.ombudsman.gov.tr/dokuman/documentuploads/2022-2026-stratejikplan/2022-2026-stratejikplan.pdf>
- Kamu Denetçiliği Kurumu. (2021b). *2020 Yılı Faaliyet Raporu*. Ankara. <https://paylasim.ombudsman.gov.tr/dokuman/documentuploads/2020-faliyet-raporu/mobile/index.html>
- Karasoy, H. ve Babaoğlu, P. (2020). Türkiye’de Elektronik Devletten Dijital Devlete Doğru. *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 12 (23), 397-416.
- Koç, H. ve Karaman, U. (2025). E-Devletin İlk Adımı: Erişilebilirlik - E-Katılım Endeksine Göre Seçilen Ülkelerde Hükümet Web Sitelerinin Erişilebilirlik Analizi. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (72), 121-131.
- Ozan, M. S. (2025). Dijital Devlette Hak Arama Özgürlüğü: Türkiye’de Kırılgan Grupların Kamu Denetçiliği Kurumuna Erişiminde Potansiyel Engeller. *International Social Sciences Studies Journal*, 11 (9), 1659-1670.
- Ölmez, M. ve Bayrak, B. (2025). Kamu Kurumlarında Yapay Zekânın Dijital Yönetişime Etkisi: Kamu Denetçiliği Kurumu İncelemesi. *ASSAM Uluslararası Hakemli Dergi*, (26), 50-63.
- Özmen, E. (2023). E-Devlet Söyleminin Yeniden Tanımlanmasına Dönük Kavramsal Bir Deneme: Dijital Bürokrasi. *Amme İdaresi Dergisi*, 56 (1), 1-28.
- Sarı, R. R. (2024). Dijitalleşen Kamu Hizmetleri: Demografik Değişkenler Üzerinden Bir Analiz. *Bilgi Teknolojileri ve İletişim Dergisi*, 2 (2), 63-82.

- Sarıtürk, M. (2022). Dijital Dönüşüm Döneminde Kamu Yönetimi ve Dijital Hükümet. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (42), 555-603.
- Sobacı, M. Z. ve Köseoğlu, Ö. (2016). Ombudsman ve Sosyal Medya: Kamu Denetçiliği Kurumunun Twitter Kullanımına İlişkin Bir Araştırma. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 71 (1), 103-124.
- Şahin, Ü. (2018). İyi Yönetişimin Türk Kamu Yönetiminde Uygulanması ve Kamu Denetçiliği Kurumu. *Ombudsman Akademik*, (1), 99-139.
- Şen, A. T. (2024). From Traditional Public Administration To Digital Hybrid Public Administration. *Quantrade Journal of Complex Systems in Social Sciences*, 6 (1), 81-93.
- T.C. Kalkınma Bakanlığı. (2018). *On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023): E-Devlet Hizmetlerinin Geliştirilmesi Çalışma Grubu Raporu*. <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/08/e-Devlet-Hizmetlerinin-Gelistirilmesi-Calisma-Grubu-Raporu.pdf>
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2024, 27 Ağustos). Hanehalkı Bilişim Teknolojileri (BT) Kullanım Araştırması. <https://veriportali.tuik.gov.tr/tr/press/53492>
- Türkiye Büyük Millet Meclisi. (2025). *Ordu Milletvekili Seyit Torun'un 7/35673 esas numaralı yazılı soru önergesine verilen cevap* (3 Kasım 2025).
- Ulutürk, B. (2022). Dijital Devletin Demokratik Katılım Üzerindeki Etkileri. Çil, S. (Ed.). *Dijital Demokrasi içinde* (ss.93-111). Konya: Eğitim Yayınevi.
- Uslu, H. (2023). Dijital Dönüşüm ve Kamu Hizmetleri Yönetimde Yenilikçi Yaklaşımlar ve Zorluklar. *Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi*, 9 (3), 15-31.

TURAN-2026
The Turkish World Yesterday, Today and Tomorrow

III TURAN International Scientific Conference
Date and time: 14 February 2026, 11:00
ZOOM
Languages: Azerbaijani, Turkish, Russian, and English
Partner universities: Azerbaijan University, Azerbaijan University of Languages, and Kütahya Dumlupınar University
Field: Social-humanities, and Economic Sciences

 irds-center.com [irdscenter](https://www.instagram.com/irdscenter) [irds.center](https://www.youtube.com/irds.center) turancongress.2026@gmail.com

Weberien Bürokrasi Modelinin Günümüz Kamu Yönetimindeki Geçerliliği

Handan BOYALI³⁶

Özet

Weberien bürokrasi modeli, rasyonel-ussal otoriteye dayalı örgütlenme anlayışıyla modern devletin idari kapasitesini kurumsallaştıran temel yaklaşımlardan biridir. Max Weber tarafından geliştirilen model; hiyerarşik yapılanma, görev ve yetkilerin açık biçimde tanımlanması, kurallara dayalı işleyiş, uzmanlaşma, liyakat esaslı personel sistemi ve yazılı kayıt düzeni gibi ilkeler aracılığıyla kamu örgütlerine sistematik ve öngörülebilir bir yönetim çerçevesi sunmaktadır. Bununla birlikte 20. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Yeni Kamu İşletmeciliği, yönetim yaklaşımları ve dijitalleşme süreçleri, klasik bürokratik yapının etkinlik, esneklik ve performans kapasitesi bakımından eleştirilmesine yol açmıştır. Bu çalışma, Weberien bürokrasinin çağdaş reformlarla ortadan kalkmadığını; aksine yeni yönetim yaklaşımlarıyla etkileşim içinde dönüşerek hibrit yönetim yapıları içerisinde varlığını sürdürdüğünü ileri sürmektedir. Bu doğrultuda çalışma, Weberien bürokrasi modelinin kuramsal temellerini incelemekte ve modelin çağdaş kamu yönetimi yaklaşımları bağlamındaki geçerliliğini teorik bir perspektifle değerlendirmektedir. Nitel araştırma yaklaşımıyla yürütülen çalışma, literatür taraması ve kavramsal çözümleme yöntemlerine dayanmaktadır. Karşılaştırmalı değerlendirme sonucunda, Weberien ilkelerin özellikle hukuki rasyonalite, kurumsal istikrar ve hesap verebilirlik boyutlarında günümüz kamu yönetimi açısından işlevsel niteliğini koruduğu; buna karşılık esneklik ve yenilikçilik gereksinimi karşısında hibrit yönetim biçimleriyle tamamlandığı ortaya konulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Weberien Bürokrasi, Kamu Yönetimi, Rasyonel-Ussal Otorite, Yeni Kamu İşletmeciliği, Yönetişim.

³⁶ Doç. Dr., Munzur Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, ORCID ID: 0000-0002-4662-5124, handanboyali@munzur.edu.tr

The Relevance of the Weberian Bureaucracy Model in Contemporary Public Administration

Abstract

The Weberian model of bureaucracy is considered one of the fundamental approaches that institutionalizes the administrative capacity of the modern state through an organizational structure based on rational–legal authority. Developed by Max Weber, this model provides a systematic and predictable framework for public organizations through principles such as hierarchical organization, clearly defined duties and responsibilities, rule-based procedures, specialization, a merit-based personnel system, and written documentation. However, since the last quarter of the twentieth century, developments such as New Public Management, governance approaches, and digitalization have led to increasing criticism of the classical bureaucratic structure in terms of efficiency, flexibility, and performance. This study argues that Weberian bureaucracy has not disappeared as a result of contemporary reforms; rather, it has transformed through interaction with new management approaches and continues to exist within hybrid governance structures. Accordingly, the study examines the theoretical foundations of the Weberian bureaucracy model and evaluates its relevance within the context of contemporary public administration approaches from a theoretical perspective. Adopting a qualitative research approach, the study is based on a literature review and conceptual analysis. The comparative assessment reveals that Weberian principles, particularly in the dimensions of legal rationality, institutional stability, and accountability, retain their functional relevance for contemporary public administration; however, they are complemented by hybrid management approaches in response to the need for flexibility and innovation.

Keywords: Weberian Bureaucracy, Public Administration, Rational–Legal Authority, New Public Management, Governance.

1. GİRİŞ

Toplumsal yaşamın giderek karmaşıklaşması ve devlet organizasyonunun büyümesi, yönetsel faaliyetleri düzenli ve sistemli biçimde yürütecek kurumsal bir aygıtın varlığını zorunlu kılmıştır. Bu bağlamda bürokrasi, modern devlet yapısının işleyişinde merkezi bir rol oynayan temel örgütlenme biçimlerinden biri olarak değerlendirilmektedir. Sosyal bilimlerde toplumların oluşturduğu hukuki düzeni uygulayan ve yönetsel faaliyetleri yerine getiren kurumsal yapıyı

açıqlamak amacıyla en sık başvurulmuş kavramlardan biri bürokrasiyədir. Bürokrasiyənin varlığı tarixsel olaraq eski çağlara kadar uzanmaqqla birlikte, bu kavrama ilişkin bilimsel ve kuramsal çalışmaları özellikle 19. yüzylının ikinci yarısı ile 20. yüzylının başlarında yoğunlaşmışdır. Bu dönemde bürokrasi kuramı yalnızca Max Weber'in çalışmalarıyla değil, aynı zamanda Karl Marx gibi düşünürlerin analizleriyle de farklı bakış açıları kazanmışdır (Leblebici, 2008: 100).

Bürokrasi kavramı literatürde ilk kez 1745 yılında Fransız düşünür Vincent de Gournay tarafından ortaya atılmış ve “büroların yönetim üzerindeki hâkimiyeti” anlamında kullanılmışdır. Bu kavram, 18. yüzyl boyunca Batı dünyasında giderek daha fazla kabul görerek yaygınlaşmışdır (Aydın, 2018: 108). Bürokrasi kavramı yönetsel, siyasal ve sosyolojik boyutları olan geniş kapsamlı bir terimdir ve zaman içinde farklı anlamlarla ilişkilendirilmişdir. Kavram, Latince burra (masaları örtmekte kullanılan koyu renkli kumaş) ile Yunanca kratos (iktidar, yönetim) kelimelerinin birleşiminden türemişdir. Bu etimolojik köken, bürokrasiye “büroların egemenliği” ya da “masaların hakimiyeti” anlamı yüklemektedir. 18. yüzylıdan itibaren ise kavram, memurların görev yaptığı ofis veya devlet dairelerini ifade etmek için kullanılmaya başlanmış ve zamanla kamu görevlilerinin artan etkisini temsil eden bir anlam kazanmışdır (Eryılmaz, 2022: 240). Bununla birlikte bürokrasi kavramı tarixsel süreç içerisinde yalnızca yönetsel bir örgütlenme biçimini değil, aynı zamanda bazı olumsuz çağrışımları da barındırmaktadır. Nitekim bürokrasi, halk arasında çoğu zaman hizmetlerin iktisadi hesaplara göre değerlendirilmediği, kırtasiyeciliğin yaygın olduğu, işlemlerin yavaş ilerlediği ve sorumluluktan kaçınıldığı bir yönetim sistemi olarak algılanmışdır (Civek ve Özkahveci, 2021: 373).

Bürokrasiyənin kuramsal açıdan en sistematik açıklaması Alman sosyolog Max Weber tarafından ortaya konulmuşdur. Weber, bürokrasiye rasyonellik, uzmanlaşma ve liyakat ilkelerine dayanan bir örgütlenme modeli olarak ele almakta ve modern kapitalist devletin yönetim yapısını açıklayan ideal-tipik bir model olarak kavramsallaştırmaktadır (İskender, 2025: 1491). Weberyen bürokrasi modeli; hiyerarşik örgütlenme, kurallara dayalı işleyiş, görev ve yetkilerin açık biçimde tanımlanması, uzmanlaşmaya dayalı iş bölümü ve liyakat esaslı personel sistemi gibi temel ilkeler üzerinden modern kamu yönetiminin kurumsal çerçevesini açıklamaktadır (Çalışkan ve Eğmir, 2020: 871). Bu yönüyle bürokrasi, modern devletin idari kapasitesini rasyonel ve öngörülebilir bir temelde örgütleyen temel yönetim mekanizmalarından biri olarak kabul edilmektedir.

Bununla birlikte, 20. yüzylının son çeyreğinden itibaren bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişmeler, küreselleşme süreçleri ve kamu hizmetlerine yönelik toplumsal beklentilerin değişmesi klasik bürokratik modelin çeşitli yönlerden eleştirilmesine yol açmışdır. Özellikle 1980'li yıllardan itibaren ortaya

çıkan Yeni Kamu İşletmeciliği (YKİ) yaklaşımı, kamu yönetiminde esneklik, performans, verimlilik ve sonuç odaklılık gibi ilkeleri ön plana çıkarmakta ve Weberyen bürokrasinin katı hiyerarşik yapısını eleştirmektedir (Şat, 2009: 98). Bu gelişmeler, bürokratik örgütlenmenin günümüz kamu yönetimi yapıları içerisindeki konumunun yeniden değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır.

Bu çalışma, Max Weber'in bürokrasi modelinin kuramsal temellerini incelemeyi, modele yöneltilen eleştirileri değerlendirmeyi ve günümüz kamu yönetiminde ortaya çıkan dijitalleşme ile post-bürokratik dönüşüm süreçlerini analiz etmeyi amaçlamaktadır. Bu doğrultuda çalışma, Weberyen bürokrasi modelinin çağdaş kamu yönetimi yaklaşımları bağlamındaki geçerliliğini teorik bir perspektif çerçevesinde ele almakta ve modelin günümüz yönetim yapıları içerisindeki süreklilik ve dönüşüm boyutlarını tartışmaktadır.

2. WEBERYEN BÜROKRASI MODELİNİN KURAMSAL TEMELLERİ

Max Weber'in bürokrasi kuramı, toplumsal düzenin nasıl sürdürüldüğü ve bireylerin yönetsel otoriteye neden itaat ettiği sorusundan hareketle şekillenmektedir. Weber, toplumsal ilişkilerde itaatin yalnızca güç ilişkileriyle değil, aynı zamanda meşruiyet algısıyla da bağlantılı olduğunu vurgulamaktadır (Akçakaya, 2016: 281). Bu bağlamda iktidarın meşru kabul edilmesi durumunda ortaya çıkan yapı “otorite” olarak tanımlanmaktadır. Weber, meşruiyetin kaynağına göre otoriteyi üç temel ideal tipe ayırmaktadır: geleneksel otorite, karizmatik otorite ve yasal-ussal otorite (İskender, 2025: 1494).

Geleneksel otorite, meşruiyetini geçmişten gelen geleneklerin ve yerleşik toplumsal kuralların kutsallığından almaktadır (Zeybekoğlu ve Alkan, 2021: 662). Feodal yönetim biçimleri ve patrimonial idareler bu otorite tipinin tipik örnekleri arasında yer almaktadır. Bu tür yönetim yapılarında yönetsel görevler çoğu zaman liyakatten ziyade sadakat, irsiyet ve kişisel bağlılık temelinde belirlenmektedir (Çalışkan ve Eğmir, 2020: 858).

Karizmatik otorite ise liderin olağanüstü kişisel özelliklerine, kahramanlığına ya da kutsallığına duyulan inançtan kaynaklanmaktadır (İskender, 2025: 1495). Bu otorite türü genellikle toplumsal kriz veya dönüşüm dönemlerinde ortaya çıkmakta ve liderin kişisel karizmasına dayanan bir bağlılık ilişkisi üretmektedir (Eryılmaz, 2022: 251). Bununla birlikte karizmatik otorite kalıcı bir yönetim biçimi değildir. Liderin ortadan kalkması ya da karizmanın zamanla rutinleşmesi durumunda bu otorite biçimi ya gelenekselleşmekte ya da yasal-ussal otoriteye dönüşmektedir (Çalışkan ve Eğmir, 2020: 859).

Weber'in otorite tipolojisinde modern toplumlar açısından en önemli otorite biçimi yasal-ussal otoritedir. Yasal-ussal otorite, meşruiyetini yazılı hukuk kurallarından alan ve yöneticilerin bu kurallar çerçevesinde belirlenip görev

yaptığı bir egemenlik türünü ifade etmektedir (Özer ve Önen, 2017: 44). Modern devletin yönetsel yapısı büyük ölçüde bu otorite biçimi üzerine kuruludur. Bu bağlamda bürokrasi, yasal-ussal otoritenin en gelişmiş örgütlenme biçimi olarak kabul edilmektedir (Çalışkan ve Eğmir, 2020: 859).

Weber'e göre bürokrasi teknik bir yönetim aygıtı olmasının ötesinde modern toplumlarda otoritenin rasyonel biçimde uygulanmasını sağlayan kurumsal bir örgütlenme modelidir (Çalışkan ve Eğmir, 2020: 863). Weberyen bürokrasi anlayışı metodolojik olarak "ideal tip" kavramına dayanmaktadır (Heywood, 2007: 507). İdeal tip, gerçek dünyada birebir karşılığı bulunan bir modelden ziyade, toplumsal olguların analiz edilmesini kolaylaştıran kavramsal bir soyutlama aracı olarak kullanılmaktadır (İskender, 2025: 1493; Çalışkan ve Eğmir, 2020: 859). Örgütler bu ideal modele yaklaştıkça daha bürokratik kabul edilmektedir (Eryılmaz, 2022: 246).

Weber sosyolojisinde bürokrasi aynı zamanda Batı toplumlarında ortaya çıkan rasyonelleşme sürecinin yönetsel alandaki en önemli yansıması olarak değerlendirilmektedir (Zeybekoğlu ve Alkan, 2021: 656). Kapitalizmin gelişmesi, para ekonomisinin yaygınlaşması ve modern devlet yapılarının güçlenmesi, kurallara dayalı ve öngörülebilir bir yönetim aygıtına duyulan ihtiyacı artırmıştır (Zeybekoğlu ve Alkan, 2021: 657-658). Weber'e göre rasyonel bürokratik örgütlenme teknik açıdan diğer yönetim biçimlerine kıyasla daha üstün bir yapı sunmaktadır. Nitekim Weber bu durumu, bürokratik örgütlenmenin teknik üstünlüğünü iş makinelerinin el işçiliğine üstünlüğüyle karşılaştırarak ifade etmektedir (Weber, 1922 akt. Zeybekoğlu ve Alkan, 2021: 673-674).

3. WEBERYEN MODELİN YAPISAL ÖZELLİKLERİ

Weberyen bürokrasi modeli, modern kamu örgütlerinin rasyonel ve sistematik bir biçimde işleyebilmesini sağlayan belirli yapısal ilkelere dayanmaktadır. Weber tarafından ortaya konulan bu ilkeler, bürokrasinin modern devlet yönetiminde teknik açıdan üstün bir örgütlenme biçimi olarak görülmesinin temel nedenlerini açıklamaktadır. Bu çerçevede Weberyen bürokratik örgütlenmenin en belirgin özellikleri hiyerarşik yapı, kurallara dayalı işleyiş, uzmanlaşma, liyakat esaslı personel sistemi ve yazılı kayıt düzeni olarak sıralanmaktadır.

Weberyen bürokrasinin temel özelliklerinden biri hiyerarşik örgütlenme yapısıdır. Bürokratik örgütlerde yetki ve sorumluluklar belirli bir otorite zinciri içerisinde düzenlenmekte ve her alt makam bir üst makamın denetimine tabi olmaktadır. Bu hiyerarşik yapı, örgüt içerisinde düzenli bir emir-komuta ilişkisi kurulmasını ve yönetsel faaliyetlerin koordineli bir biçimde yürütülmesini mümkün kılmaktadır (Gökçe ve Şahin, 2002: 6). Hiyerarşi aynı zamanda yönetsel

sorumluluğun belirlenmesini kolaylaştırarak idari süreçlerde hesap verebilirliğin sağlanmasına katkıda bulunmaktadır.

Bürokratik örgütlenmenin bir diğer temel özelliği kurallara dayalı işleyiştir. Weberyen modelde örgütün tüm faaliyetleri önceden belirlenmiş, genel ve soyut kurallar çerçevesinde yürütülmektedir. Bu kurallar, yönetsel işlemlerin keyfi uygulamalardan arındırılmasını sağlamak ve karar alma süreçlerinde öngörülebilirliği artırmaktadır (Çalışkan ve Eğmir, 2020: 861). Kurallara dayalı yönetim anlayışı, modern devletin hukuki rasyonalite ilkesinin kurumsal düzeyde uygulanmasına da imkan tanımaktadır.

Weberyen bürokrasinin bir diğer önemli unsuru uzmanlaşmaya dayalı iş bölümüdür. Bürokratik örgütlerde görevler belirli fonksiyonlara göre ayrılmakta ve her görev alanı, o konuda teknik bilgi ve yetkinliğe sahip personel tarafından yürütülmektedir (İskender, 2025: 1493). Bu durum, kamu hizmetlerinin daha etkin ve profesyonel bir biçimde sunulmasına katkı sağlamaktadır. Uzmanlaşma aynı zamanda yönetsel faaliyetlerde verimliliğin artırılmasına ve örgütsel performansın yükselmesine de yardımcı olmaktadır.

Bürokratik sistemde liyakat esaslı personel sistemi de önemli bir yer tutmaktadır. Weberyen anlayışa göre kamu görevleri bir meslek olarak kabul edilmekte ve kamu personelinin işe alınması ile görevde yükselmesi teknik yeterlilik ve mesleki nitelikler temelinde gerçekleştirilmektedir. Bu çerçevede sınav, eğitim ve diploma gibi kriterler bürokratik kariyer sisteminin temel belirleyicileri olarak görülmektedir (Civek ve Özkahveci, 2021: 379-380). Liyakat sistemi, kamu yönetiminde kayırmacılık ve kişisel ilişkiler gibi unsurların sınırlandırılmasını sağlayarak daha tarafsız ve profesyonel bir yönetim yapısının oluşmasına katkıda bulunmaktadır.

Weberyen bürokrasinin bir diğer karakteristik özelliği ise yazılı kayıt sistemine dayalı yönetim anlayışıdır. Bürokratik örgütlerde yönetsel işlemler yazılı belgeler aracılığıyla yürütülmekte ve alınan kararlar kayıt altına alınmaktadır (Çalışkan ve Eğmir, 2020: 860). Bu durum hem yönetsel süreçlerin kurumsal hafızasını oluşturmakta hem de idari işlemlerin izlenebilirliğini sağlamaktadır. Yazılı kayıt sistemi aynı zamanda bürokratik örgütlenmenin kişisel ilişkilerden bağımsız, kurumsal bir niteliğe sahip olmasını da desteklemektedir.

Weberyen bürokrasinin bir diğer önemli ilkesi gayri şahsiliktir. Bu ilke doğrultusunda bürokratik görevler yerine getirilirken kişisel duyguların, bireysel ilişkilerin veya öznel değerlendirmelerin karar alma süreçlerine müdahale etmemesi gerekmektedir. Weber bu durumu, bürokratik görevlerin kişisel duygulardan ve taraf tutmaktan uzak bir şekilde yürütülmesi gerektiğini ifade eden “sine ira et studio” ilkesiyle açıklamaktadır (Zeybekoğlu ve Alkan, 2021: 670). Bu yaklaşım, bürokratik örgütlenmenin tarafsızlık ilkesine dayanmasını

sağlamakta ve kamu hizmetlerinin eşitlikçi bir biçimde sunulmasına katkıda bulunmaktadır.

Son olarak Weberyen bürokrasi modelinde kamu mülkiyeti ile özel mülkiyet arasındaki ayrım da açık biçimde belirlenmektedir. Bürokratik görevliler, yürüttükleri kamu görevleri kapsamında sahip oldukları yetkileri kişisel çıkarları doğrultusunda kullanamamaktadır (Akçakaya, 2016: 283). Devlete ait kaynaklar ile memurun özel mülkiyeti arasındaki bu ayrım, kamu yönetiminde kurumsal sorumluluk ve hesap verebilirlik ilkelerinin güçlenmesine katkı sağlamaktadır.

4. WEBERYEN BÜROKRASIYE YÖNELİK ELEŞTİRİLER

Weber'in bürokrasi modeli, modern devlet yönetiminin rasyonel ve sistematik bir biçimde örgütlenmesini açıklayan güçlü bir kuramsal çerçeve sunmasına rağmen zaman içerisinde çeşitli eleştirilere konu olmuştur. Özellikle 20. yüzyılın ortalarından itibaren örgüt teorisi ve kamu yönetimi literatüründe bürokratik modelin bazı yapısal sınırlılıkları tartışılmaya başlanmıştır. Bu eleştiriler genel olarak bürokrasinin katı yapısı, aşırı formalizm üretmesi, birey üzerinde yabancılaştırıcı etkiler yaratması ve verimlilik konusunda ortaya çıkan sorunlar etrafında yoğunlaşmaktadır.

Weberyen bürokrasiye yöneltlen en temel eleştirilerden biri modelin katı ve esnek olmayan bir yapıya sahip olmasıdır. Bürokratik örgütlenme, önceden belirlenmiş kurallar ve hiyerarşik ilişkiler üzerine kuruludur. Bu durum yönetsel faaliyetlerin belirli bir düzen içerisinde yürütülmesini sağlasa da örgütlerin değişen çevresel koşullara hızlı bir şekilde uyum sağlamasını zorlaştırabilmektedir (Banazılı, 2025: 408). Özellikle hızlı değişimlerin yaşandığı modern yönetim ortamında bürokratik yapıların yenilik üretme kapasitesinin sınırlı kaldığı ileri sürülmektedir.

Bürokratik modele yönelik bir diğer önemli eleştiri aşırı formalizm ya da yaygın kullanılan ifadeyle kırtasiyecilik sorunudur. Robert K. Merton, bürokratik örgütlerde kurallara aşırı bağlılığın zamanla araçların amaçların önüne geçmesine yol açabileceğini belirtmektedir. Merton'a göre bürokratik sistemlerde kurallar başlangıçta belirli amaçlara ulaşmak için oluşturulmuş olsa da zamanla bu kurallara uyum sağlamak başlı başına bir amaç haline gelebilmektedir. Bu durum literatürde “amaç kayması” (goal displacement) olarak adlandırılmakta ve bürokratik örgütlerin verimliliğini olumsuz etkileyebilmektedir (Öztaş, 2015: 161).

Weberyen bürokrasiye yöneltlen bir diğer eleştiri ise bürokratik yabancılaşma olgusudur. Bürokratik örgütlerde görevlerin kesin kurallarla belirlenmesi ve çalışanların dar bir görev alanı içerisinde faaliyet göstermesi, bireylerin örgüt içerisindeki rollerini mekanik bir işlev olarak algılamalarına neden

olabilmektedir. Bu durum çalışanların iş süreçleri üzerinde sınırlı kontrol sahibi olmalarına ve zamanla örgütsel yabancılaşma yaşamalarına yol açabilmektedir. Nitekim Weber'in kendisi de modern toplumlarda artan rasyonelleşmenin bireyleri sınırlayan bir “demir kafes” yaratabileceğine dikkat çekmiştir (Zeybekoğlu ve Alkan, 2021: 671-672).

Bürokrasiye yönelik eleştirilerin bir diğer boyutu ise etkinlik ve verimlilik tartışmaları ile ilgilidir. Özellikle kamu tercihi teorisi kapsamında geliştirilen yaklaşımlar, bürokrasinin verimli çalıştığı yönündeki varsayımları sorgulamaktadır. Ludwig von Mises, bürokrasiyi hizmetlerin iktisadi ölçütlere göre değerlendirilemediği bir yönetim biçimi olarak tanımlamaktadır (Çalışkan ve Eğmir, 2020: 855). Benzer şekilde William Niskanen de bürokratların kamu yararını maksimize etmekten ziyade kendi kurumlarının bütçelerini genişletmeye yönelik davranışlar sergileyebileceğini ileri sürmektedir. Niskanen'e göre bürokratlar ile siyasal otorite arasındaki ilişki, kamu kaynaklarının etkin kullanılmasını her zaman garanti etmemektedir (Çalışkan ve Eğmir, 2020: 868).

Bu eleştiriler, Weberyen bürokrasi modelinin modern kamu yönetimi anlayışı içerisinde yeniden değerlendirilmesine yol açmıştır. Nitekim 20. yüzyılın son çeyreğinden itibaren ortaya çıkan yeni yönetim yaklaşımları, bürokratik örgütlenmenin katı yapısını esnekletirmeyi ve kamu yönetiminde daha performans odaklı modeller geliştirmeyi amaçlamaktadır.

5. GÜNÜMÜZ KAMU YÖNETİMİNDE DÖNÜŞÜM

20. yüzyılın son çeyreğinde yaşanan ekonomik krizler, küreselleşme sürecinin hızlanması ve bilgi teknolojilerinde meydana gelen gelişmeler, kamu yönetimi anlayışında önemli dönüşümlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Geleneksel bürokratik örgütlenmenin katı yapısı, artan toplumsal beklentiler karşısında kamu hizmetlerinin daha etkin, esnek ve performans odaklı bir şekilde sunulması gerektiği yönündeki tartışmaları güçlendirmiştir. Bu bağlamda klasik Weberyen bürokrasi modeline alternatif olarak çeşitli yönetim yaklaşımları geliştirilmiş ve kamu yönetimi alanında yeni reform hareketleri gündeme gelmiştir.

Bu dönüşüm sürecinin en önemli yaklaşımlarından biri Yeni Kamu İşletmeciliği (New Public Management – YKİ) anlayışıdır. 1980'li yıllardan itibaren özellikle Anglo-Sakson ülkelerde etkili olan bu yaklaşım, kamu sektörünün özel sektör yönetim tekniklerinden yararlanarak daha etkin biçimde yönetilmesini savunmaktadır (Şat, 2009: 98). Yeni Kamu İşletmeciliği yaklaşımı, geleneksel bürokratik yönetimin katı kurallara dayalı yapısını eleştirerek kamu yönetiminde esneklik, rekabet, performans ölçümü ve sonuç odaklı yönetim anlayışını ön plana çıkarmaktadır. Bu çerçevede kamu hizmetlerinin sunumunda vatandaşların

birer “müşəri” olaraq görülməsi və yönətsel süreçlərdə etkinlik ilə verimliliğin artırılması hədəflənməkdədir (İskənder, 2025: 1490).

Ancak zamanla bu yaklaşım da çeşitli yönərləndən eleştirilməyə başlanmışdır. Kamu hizmetlərinin ticariləşməsi, vətəndaşın yönətsel sistem içərisində yalnızca bir “müşəri” konumuna indirgenməsi və kamu yararı ilkesinin zayıflaması gibi nederlərlə Yeni Kamu İşlətmeciliği yaklaşımının sınırlılıkları tartışılmaya başlanmışdır (Özer, 2018: 268). Bu eleştirilər doğrultusunda kamu yönetimi literatüründə yalnızca piyasa temelli reformların yeterli olmadığı ve devletin kurumsal kapasitesini koruyan daha dengeli yönetim modellerine ihtiyaç duyulduğu yönünde görüşlər güç kazanmıştır (Çiner ve Olgun, 2015: 210).

Kamu yönetiminde yaşanan dönüşüm yalnızca işletmeci yaklaşımlarla sınırlı kalmamış, aynı zamanda yönetişim (governance) anlayışının ortaya çıkmasına da zemin hazırlamıştır. Yönetişim yaklaşımı, devletin tek aktörlü ve hiyerarşik yönetim anlayışının ötesine geçerek kamu yönetiminde çok aktörlü bir yapı öngörmektedir. Bu yaklaşım doğrultusunda kamu kurumları, özel sektör, sivil toplum kuruluşları ve vətəndaşlar karar alma süreçlərinə birlikte katılmakta ve yönetim süreçleri ağ yapıları üzerinden yürütülmektedir (Lebkhachi ve Chraibi, 2025: 1). Böylece kamu yönetiminde daha katılımcı, şeffaf ve iş birliğine dayalı bir yönetim anlayışı ön plana çıkmaktadır.

Kamu yönetimindeki dönüşüm sürecinin bir diğər önemli boyutu dijitalleşme ve e-devlet uygulamalarıdır. Bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişmeler, kamu hizmetlərinin sunumunda önemli değişimlere yol açmış ve bürokratik süreçlərin dijital ortama taşınmasını mümkün kılmıştır. E-devlet uygulamaları sayesinde vətəndaşların kamu hizmetlərine erişimi kolaylaşmakta, işlem maliyetleri düşmekte ve yönətsel süreçlərdə şeffaflık ile hesap verebilirlik artmaktadır (Pank Yıldırım ve Erdoğan, 2025: 138-139). Bu gelişmeler aynı zamanda geleneksel bürokrasinin kırtasiyecilik ve yavaş işleyiş gibi sorunlarının azaltılmasına katkı sağlamaktadır.

Tüm bu gelişmeler doğrultusunda kamu yönetimi literatüründə post-bürokratik örgütlenme kavramı da gündeme gelmiştir. Post-bürokratik yaklaşımlar, katı hiyerarşik yapılar yerine daha esnek, iletişime açık ve takım çalışmasına dayalı örgütlenme biçimlerini ön plana çıkarmaktadır. Bu tür örgütlenmelerde bilgi paylaşımı, güven ilişkisi ve yatay iletişim daha fazla önem kazanmaktadır (Akçakaya, 2016: 289-290). Böylece geleneksel bürokratik modelin katılığı azaltılarak daha dinamik ve uyum sağlayabilen yönetim yapılarının oluşturulması hedeflenmektedir.

6. WEBERYEN MODELİN GÜNÜMÜZDEKİ GEÇERLİLİĞİ ÜZERİNE KARŞILAŞTIRMALI DEĞERLENDİRME

Kamu yönetiminde yaşanan dönüşümlere rağmen Weberyen bürokrasi modelinin tamamen ortadan kalktığını söylemek mümkün değildir. Nitekim modern devlet yapılarının işleyişi incelendiğinde bürokratik örgütlenmenin temel ilkelerinin büyük ölçüde varlığını sürdürdüğü görülmektedir. Özellikle hukuka bağlılık, kurallara dayalı yönetim anlayışı, liyakat esaslı personel sistemi ve hiyerarşik örgütlenme gibi unsurlar günümüz kamu yönetiminin kurumsal yapısında önemli bir yer tutmaya devam etmektedir (İskender, 2025: 1490). Bu durum, Weberyen bürokrasinin modern kamu yönetimi sistemleri açısından hâlâ önemli bir kurumsal ve kurumsal referans noktası olduğunu göstermektedir.

Bununla birlikte, çağdaş kamu yönetimi anlayışı bürokratik modelin bazı yönlerinin dönüşmesini zorunlu kılmıştır. Özellikle küreselleşme, teknolojik gelişmeler ve artan toplumsal beklentiler, kamu kurumlarının daha esnek ve performans odaklı bir yönetim anlayışı benimsemesini gerekli hale getirmiştir. Bu süreçte geleneksel bürokrasinin katı kuralcılığa dayanan yapısı yerini daha esnek yönetim uygulamalarına bırakmaya başlamıştır. Ayrıca bürokratik örgütlenmenin geçmişte sahip olduğu kapalı ve gizlilik temelli yapının yerini şeffaflık ve hesap verebilirlik ilkeleri almaktadır (Akçakaya, 2016: 285; Şat, 2009: 99). Bu durum, kamu yönetiminde yönetim anlayışının ve vatandaş odaklı hizmet sunumunun önem kazanmasına yol açmaktadır.

Bu dönüşüm bağlamında Neo-Weberyen Devlet yaklaşımı, Weberyen bürokrasinin hukuka bağlılık, profesyonel kamu görevliliği ve kamu yararı gibi ilkelerini korurken; vatandaş odaklılık, performans yönetimi ve yönetsel esneklik gibi çağdaş araçlarla bürokratik yapının yeniden yorumlanmasını öngörmektedir (Özdoğan, 2018: 603-604; Özer ve İrdem, 2020: 317).

Günümüz yönetim sistemlerinde ortaya çıkan en dikkat çekici gelişmelerden biri de bürokratik ve post-bürokratik unsurların bir arada bulunduğu hibrit yönetim yapılarıdır. Modern kamu örgütleri bir yandan Weberyen modelin sağladığı hukuki istikrar ve kurumsal düzeni korurken, diğer yandan çağdaş yönetim yaklaşımlarının gerektirdiği esneklik, yenilikçilik ve performans odaklı yönetim araçlarını da bünyelerine dahil etmektedir (Hashimov, 2025: 130-131). Bu durum, bürokratik örgütlenmenin tamamen ortadan kalkmadığını, aksine yeni yönetim yaklaşımlarıyla etkileşim içerisinde dönüşerek varlığını sürdürdüğünü göstermektedir.

Bu durum bazı araştırmacılar tarafından “post-bürokratik kopuş”tan ziyade, Weberyen bürokrasinin dönüşerek devam ettiği hibrit örgütlenme biçimleri olarak değerlendirilmektedir. Peters’e göre çağdaş kamu örgütleri bürokrasinin

ortadan kalktığı yapılar değil; aksine bürokratik ilkelerin performans yönetimi, stratejik yönetim ve profesyonel yöneticilik gibi araçlarla yeniden düzenlendiği Neo-Weberyen yapılar olarak görülmelidir (Peters, 2009: 9).

Bu tartışmalar çerçevesinde kamu yönetimi literatüründe Neo-Weberyen Devlet (Neo-Weberian State) yaklaşımı da gelişmiştir. Pollitt ve Bouckaert tarafından kavramsallaştırılan bu yaklaşım, Yeni Kamu İşletmeciliği modelinin aşırı piyasa odaklı yönelimlerine karşı Weberyen kamu yönetiminin hukuka bağlılık, profesyonel kamu görevliliği ve kamu yararı vurgusunu korumayı amaçlamaktadır (Pollitt ve Bouckaert, 2004; 2011). Bununla birlikte Neo-Weberyen yaklaşım, vatandaş odaklılık, performans yönetimi, şeffaflık ve katılım gibi çağdaş yönetim araçlarının bürokratik yapı ile birlikte yeniden düşünülmesini de öngörmektedir (Pollitt, 2008). Bu çerçevede Neo-Weberyen Devlet yaklaşımı, bürokratik istikrar ile yönetsel yenilik arasında kurumsal bir denge kurulabileceğini ileri sürmektedir (Drechsler, 2008).

Sonuç olarak günümüz kamu yönetimi sistemleri incelendiğinde Weberyen bürokrasi modelinin tamamen terk edilmediği, ancak önemli ölçüde dönüşüme uğradığı görülmektedir. Modern yönetim yaklaşımları bürokratik örgütlenmenin katı yönlerini esnekleştirirken, Weberyen modelin hukuki rasyonalite, kurumsal istikrar ve tarafsız yönetim gibi temel ilkeleri kamu yönetimi açısından önemini korumaya devam etmektedir. Bu durum, Weberyen bürokrasinin günümüz kamu yönetimi anlayışı içerisinde dönüştürülerek varlığını sürdüren bir yönetim modeli olduğunu göstermektedir.

7. SONUÇ

Max Weber tarafından geliştirilen bürokrasi modeli, modern devletin yönetim yapısını açıklayan en önemli kuramsal yaklaşımlardan biri olarak kamu yönetimi literatüründe merkezi bir konuma sahiptir. Yasal-ussal otoriteye dayanan bu model, hiyerarşi, kurallara dayalı işleyiş, uzmanlaşma, liyakat esaslı personel sistemi ve yazılı kayıt düzeni gibi ilkeler aracılığıyla modern kamu örgütlerinin rasyonel ve sistematik bir biçimde örgütlenmesini açıklamaktadır. Bu yönüyle Weberyen bürokrasi modeli, sanayi devrimi sonrasında ortaya çıkan modern devlet yapısının kurumsallaşmasında ve kamu yönetiminin rasyonel ve profesyonel bir yapıya kavuşmasında önemli bir rol oynamıştır.

Bununla birlikte, 20. yüzyılın son çeyreğinden itibaren küreselleşme, teknolojik gelişmeler ve kamu hizmetlerine yönelik toplumsal beklentilerin değişmesi, klasik bürokratik modelin çeşitli yönlerden eleştirilmesine yol açmıştır. Özellikle Yeni Kamu İşletmeciliği yaklaşımı, yönetim anlayışı ve dijitalleşme süreçleri, kamu yönetiminde daha esnek, performans odaklı ve katılımcı yönetim modellerinin geliştirilmesini gündeme getirmiştir. Bu gelişmeler, Weberyen

bürokrasi modelinin katı hiyerarşik yapısı ve kuralcılığına yönelik eleştirilerin artmasına neden olmuştur.

Ancak yapılan değerlendirmeler, Weberyen bürokrasinin tamamen ortadan kalktığı yönündeki görüşlerin gerçeği tam olarak yansıtmadığını göstermektedir. Günümüz kamu yönetimi sistemleri incelendiğinde bürokratik örgütlenmenin temel ilkelerinin büyük ölçüde varlığını sürdürdüğü görülmektedir. Özellikle hukuki rasyonalite, kurallara dayalı yönetim, liyakat esaslı personel sistemi ve kurumsal istikrar gibi unsurlar modern kamu yönetiminin temel dayanakları arasında yer almaya devam etmektedir.

Bu çerçevede günümüz kamu yönetimi anlayışının, Weberyen bürokrasi modelini tamamen ortadan kaldırmak yerine onu dönüştürerek yeniden yorumladığı söylenebilir. Modern yönetim yaklaşımları bürokratik örgütlenmenin katı yönlerini esnekleştirirken, Weberyen modelin sağladığı hukuki düzen, kurumsal istikrar ve tarafsız yönetim ilkelerini korumaya devam etmektedir. Nitekim literatürde tartışılan Neo-Weberyen devlet yaklaşımı da bürokratik modelin güçlü yönleri ile çağdaş yönetim anlayışının gerektirdiği esneklik ve vatandaş odaklılık arasında bir denge kurulabileceğini ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak Weberyen bürokrasi modeli, günümüz kamu yönetimi sistemlerinde tamamen ortadan kalkmış bir yönetim anlayışı değil, aksine yeni yönetim yaklaşımlarıyla etkileşim içerisinde dönüşerek varlığını sürdüren bir örgütlenme biçimi olarak değerlendirilmektedir. Bu durum, modern kamu yönetiminde bürokratik istikrar ile yönetsel esneklik arasında dengeli bir ilişki kurulmasının önemini ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA

- Akçakaya, M. (2016). Weber'in Bürokrasi Kuramının Bugünü ve Geleceği. *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3 (8), 275-295.
- Aydın, A. H. (2018). Yönetim Bilimi (Fonksiyonlar- Teoriler- Yaklaşımlar). (7. baskı), Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Banazılı, A. M. (2025). Türk Kamu Bürokrasisinin Güncel Sorunlarının Weberyen Model Üzerinden Değerlendirilmesi. *Academic Social Resources Journal*, 10 (5), 404-413.
- Civek, F. ve Özkahveci, E. (2021). Weber Bürokrasi Kuramı ve İnsan Kaynakları Yönetimi Üzerine Kavramsal Bir Değerlendirme. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (39), 364-394.

- Çalışkan, A. ve Eğmir, R. T. (2020). Max Weber ve Niskanen'in Bürokrasi Yaklaşımlarının Türk Bürokrasi Yapısı Bağlamında Değerlendirilmesi. *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20 (4), 853-877.
- Çiner, C. U. ve Olgun, B. (2015). Neo-Weberyan Devlet: Yeni Kamu İşletmeciliği Reformları İçin Yeni Bir Tartışma. Ö. Köseoğlu, ve M. Z. Sobacı (Eds.), *Kamu Yönetiminde Paradigma Arayışları Yeni Kamu İşletmeciliği ve Ötesi içinde* (ss. 205-230). Bursa: Dora Yayıncılık.
- Drechsler, W. (2008). Aufstieg und Untergang des New Public Management. *Kurswechsel 2 / 2008*, 17-26.
- Eryılmaz, B. (2022). Kamu Yönetimi. (15. baskı), Kocaeli: Umuttepe Yayınları.
- Gökçe, O. ve Şahin, A. (2002). 21. Yüzyılda Türk Bürokrasisinin Sorunları ve Çözüm Önerileri. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 2 (3), 1-27.
- Hashimov, A. (2025). Max Weber's Bureaucratic Theory: Its Strengths and Weaknesses, and Adaptation to the Modern Era – A Theoretical and Empirical Analysis. *Acta Globalis Humanitatis et Linguarum*, 2 (4), 128-166.
- Heywood, A. (2007). Siyaset. Ankara: Adres Yayınları.
- İskender, S. (2025). Max Weber'in Bürokrasi Kuramı: Günümüz Uygulamaları ve Gelecek Yönelimleri. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15 (4), 1484-1513.
- Lebkhachi, K. ve Chraïbi, A. (2025). Revolutionizing Public Management: From Bureaucracy to New Public Governance. *International Journal of Research in Economics and Finance*, 2 (1), 1-13.
- Leblebici, D. N. (2008). Yönetim Bilimi Açısından Klasik Dönemi Hatırlamaya İlişkin Bir Çalışma. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (21), 99-118.
- Özdoğan, M. (2018). Neo-Weberyan Devlet ve Bürokrasi. *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5 (14), 597-608.
- Özer, M. A. (2018). Yeni Kamu Yönetimi “Nereye?” Türkiye İçin Öngörüler. *Türk İdare Dergisi*, 90 (486), 259-296.
- Özer, M. A. ve İrdem, İ. (2020). Çıkmazları Karşısında Bürokrasi ve Ötesi. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Özer, M. A. ve Önen, S. M. (2017). 200 Soruda Yönetim, Kamu Yönetimi. (2. baskı). Gazi Kitabevi.

- Öztaş, N. (2015). Yönetim. 3. Baskı. Ankara: Otorite Yayınları.
- Pank Yıldırım, Ç. ve Erdoğan, O. (2025). Dijital Bürokrasinin Türk Kamu Yönetimine Etkisi Bakımından İncelenmesi: Dijital Dönüşüm Ofisi Örneği. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, (47), 137-150.
- Peters, B. G. (2009). Still The Century of Bureaucracy?: The Roles of Public Servants. *Public Policy and Administration*, 1 (30), 7-21.
- Pollitt, C. ve Bouckaert G. (2004). Public Management Reform: A Comparative Analysis. 2. Edition, Oxford: Oxford University Press.
- Pollitt, C. (2008/2009). An Overview of the Papers and Propositions of the First Trans-European Dialogue (TEDİ). *Journal of Public Administration and Policy*, 1/2.
- Pollitt, C. ve Bouckaert, G. (2011). Public Management Reform: A Comparative Analysis-New Public Management, Governance, and the Neo-Weberian State (3rd ed.). Oxford: Oxford University Press.
- Şat, N. (2009). Yeni Kamu Yönetimi Anlayışı: Weber Bürokrasisinin Sonu Mu? *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2 (2), 93-108.
- Zeybekoğlu, S. ve Alkan, Y. S. (2021). Max Weber'in Bürokrasi Modeli: Bir Yeniden Okuma Denemesi. *Journal of Mehmet Akif Ersoy University Economics and Administrative Sciences Faculty*, 8 (2), 651-681.

Oyunlaştırma mı, Sömürgeleştirme mi? Çalışma Hayatında Hedonizmin Karanlık Yüzü

Gülnaz KILIÇ ÖZKAYNAR³⁷

Kevser Hülya YURDAKUL³⁸

Özet

Bu çalışmada, oyunlaştırma ve hedonik yönetimin çalışma hayatına yansımaları eleştirel bir perspektifle incelenmektedir. Araştırma, oyun tasarımı unsurlarının iş süreçlerine eklenmesinin yalnızca motivasyon ve katılımı artıran yenilikçi bir yönetim tekniği olarak değerlendirilmemesi gerektiğini vurgulamaktadır. Emelin nicelleştirilmesi, sürekli gözetim ve karşılaştırma süreçleriyle yeni bir denetim ve öz-sömürü rejimi olarak işlev görebileceğini göstermektedir. Kavramsal ve kuramsal nitelikte tasarlanan bu çalışma, oyunlaştırma ve hedonik yönetim anlayışının çalışanın duygusal ve bilişsel alanlarının performans hesaplarına dahil edilme biçimlerini tartışmaktadır. Bulgular, oyunlaştırmanın rekabeti teşvik ederek işbirliği ilişkilerini zayıflatabildiğini, eğlenceli iş ve tutku normları üzerinden olumsuz duyguların ifade edilmesini engelleyebildiğini göstermektedir. Böylece tükenmişlik ve işe yabancılaşma risklerini artırabileceğini göstermektedir. Ayrıca çalışma, oyunlaştırmanın gönüllü katılım görünümü altında baskı ve dolaylı yaptırımlarla rıza gösterilmesi gerektiği olgusunu gün yüzüne çıkarmaktadır. İş hayatında etik ve insan onuru çerçevesinde, çalışanın sadece iş yapan bir makine olarak görülmesinin aksine çalışana değerli bir insan olarak yaklaşılması gerektiğine dikkat çekilmektedir. Sonuç olarak oyunlaştırmanın, teknik verimlilik söylemleriyle sınırlı biçimde değerlendirilemeyecek kadar basit bir süreç olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim oyunlaştırmanın emek, liderlik, öznellik ve etik boyutlarıyla çok katmanlı

³⁷ Dr., Türasaş Genel Müdürlüğü, ORCID: 0000-0002-0002-4526, gulnazklc@gmail.com

³⁸ Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Medipol Üniversitesi, ORCID: 0000-0002-6278-8396, kevser.yurdakul@medipol.edu.tr

eleştirel analizi gerektiren bir yönetim teknolojisi olarak ele alınması gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Oyunlaştırma, Hedonik Yönetim, Dijitalleşme, Çalışan Yönetimi, Etik.

Gamification or Colonization? The Dark Side of Hedonism in Working Life

Abstract

This study critically examines the impact of gamification and hedonic management on working life. The research emphasizes that the integration of game design elements into work processes should not be considered merely an innovative management technique that increases motivation and participation. It shows that the quantification of labor, through continuous monitoring and comparison processes, can function as a new regime of control and self-exploitation. This conceptually and theoretically designed study discusses how gamification and hedonic management approach incorporate the emotional and cognitive domains of employees into performance calculations. The findings show that gamification can weaken collaborative relationships by encouraging competition, and can prevent the expression of negative emotions through norms of fun work and passion. Thus, it can increase the risks of burnout and alienation from work. Furthermore, the study reveals the fact that consent must be obtained through pressure and indirect sanctions under the guise of voluntary participation in gamification. It draws attention to the fact that, within the framework of ethics and human dignity in working life, employees should be approached as valuable human beings, rather than merely machines that perform work. In conclusion, it is clear that gamification is not a simple process that can be evaluated solely through discourses of technical efficiency. Indeed, gamification needs to be considered as a management technology requiring a multi-layered critical analysis encompassing labor, leadership, subjectivity, and ethical dimensions.

Keywords: Gamification, Hedonic Management, Digitalization, Employee Management, Ethics.

1. GİRİŞ

Dijitalleşme, çalışma hayatının yalnızca örgütsel yapılar ve üretim teknikleri açısından değil aynı zamanda emek, tecrübe ve çalışan özellikleri bakımından da köklü bir dönüşüm geçirmesine sebep olmaktadır. Bu dönüşüm emeğin tarihsel olarak disiplin, zorunluluk ve fedakârlıkla ilişkilendirilen niteliğini yeniden tanımlamaktadır (Gandini, 2019). Dolayısıyla çalışma koşulları giderek artan biçimde keyif, oyun, tutku ve kendini gerçekleştirme söylemleriyle çerçevelenmektedir. Özellikle bilgi ekonomisi ve hizmet sektörlerinde yaygınlaşan bu durum, çalışmayı yalnızca ekonomik bir faaliyet olmaktan çıkarmaktadır (Graham, Hjorth, & Lehdonvirta, 2017). Bu duruma ilaveten bireyin kimliğini, duygularını ve yaşam tarzını kapsayan bütüncül bir iş alanı haline getirmektedir.

Oyunlaştırma, çağdaş çalışma rejimlerinin en dikkat çekici yönetim tekniklerinden biri olarak öne çıkmaktadır. Oyun mekaniklerinin iş süreçlerine entegre edilmesi, ilk bakışta çalışan motivasyonunu, katılımını ve memnuniyetini artırmaya yönelik yenilikçi bir yaklaşım olarak sunulmaktadır (Moliner-Heredia & Abellán-Nebot, 2023). Puanlama sistemleri, rozetler, liderlik tabloları ve ilerleme göstergeleri gibi araçların, performans ölçümünü daha şeffaf, eğlenceli ve teşvik edici hale getirdiği ifade edilmektedir (Xi & Hamari, 2019). Ancak bu görünürdeki masumiyetin ardında emeğin nicelleştirilmesi, sürekli izlenmesi ve karşılaştırılması gibi klasik denetim biçimlerinin daha içselleştirilmiş formlarda yeniden kullanılması, eleştirenlen hususlar arasında yer almaktadır.

Oyunlaştırmanın çalışma hayatındaki yükselişi, hedonizmin modern biçimleriyle yakından ilişkilidir. Haz, keyif ve mutluluk söylemleri, yalnızca tüketim pratiklerini değil, üretim süreçlerini de yapılandıran merkezi bir yönetim mantığına dönüşmektedir (Johnson & Woodcock, 2019). Çalışandan yaptığı işten zevk alması, çalışmayı bir oyun ya da tutku olarak konumlandırması beklenmektedir. Bu beklenti, performans baskısını ve iş güvencesizliğinin görünmez kılınmasına neden olabilmektedir (Hassan, Dias, & Hamari, 2019). Böylece hedonizm, emeğin kullanılmasında işlevsel bir araç niteliği kazanmaktadır.

Bu çalışmada, söz konusu dönüşümün oyunlaştırma mı yoksa emeğin yeni bir sömürgeleştirme biçimi mi olduğu sorusu eleştirel bir perspektifle incelemek istenmiştir. Araştırmanın temel problemi, oyunlaştırmanın çalışma hayatında gerçekten özerklik ya da hedonik söylem aracılığıyla çalışanın duygusal, bilişsel ve varoluşsal alanlarını kapsayan yeni bir denetim ve öz-sömürü rejimi inşa edip etmediğinin araştırılmasıdır. Bu doğrultuda çalışmada oyunlaştırma teknik bir yönetim aracı olarak ele alınmak yerine emek, haz ve liderlik ilişkileri bağlamında değerlendirilecektir.

Araştırma kavramsal ve kuramsal bir inceleme niteliği taşımakta olup oyunlaştırma, hedonizm ve modern iş yönetimleri arasındaki ilişkiyi eleştirel bir yaklaşım ve sosyal teoriler üzerinden tartışmaktadır. Çalışmanın amacı oyunlaştırmanın çalışma hayatındaki etkilerini yalnızca verimlilik ve motivasyon ekseninde değil aynı zamanda yabancılaşma, öz-disiplin, gönüllü rıza ve etik sorunlar bağlamında incelemektir. Bu yönüyle araştırmada güncel çalışma hayatında eğlence ve mutluluk söylemlerinin arkasında işleyen mekanizmalar ele alınacaktır.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Oyunlaştırma, özellikle eğitim, pazarlama ve yönetim sistemlerinde oyun tasarımı unsurlarının kullanımı yoluyla çalışanların motivasyonlarını, katılımlarını, bağlılıklarını ve davranışlarını yönlendirmeyi amaçlayan disiplinler arası bir yaklaşım olarak tanımlanmaktadır (Özkaynar, 2025). Kavramsal kökenleri 2000’li yılların başında dijital medya ve insan-bilgisayar etkileşimi gibi alanlarındaki gelişmelere dayanan oyunlaştırma, terim olarak özellikle 2010’lu yıllardan itibaren akademik alanlarda yaygınlık kazanmıştır (Landers, Auer, Collmus, & Armstrong, 2018). Psikolojide öz-belirleme kuramı, davranışsal iktisatta itme teorisi ve oyun çalışmaları literatüründen beslenen bu yaklaşım, puanlama, rozetler, liderlik tabloları, seviye ilerlemeleri ve hikâyeleştirme gibi mekanik ve dinamik bileşenler aracılığıyla bireylerin hem içsel hem de dışsal motivasyonlarını harekete geçirmeyi hedeflemektedir (Koivisto & Hamari, 2019). Başlangıçta iş dünyasında verimliliği artırma ve müşteri sadakatini güçlendirme amacıyla benimsenen oyunlaştırma, zamanla eğitim teknolojilerinden sağlık hizmetlerine uzanan geniş bir uygulama alanına yayılmıştır (Sailer, Hense, Mayr, & Mandl, 2017). Bununla birlikte bu yaklaşımın çalışma hayatında gözetimi yoğunlaştıran, performansı sürekli kılan ve baskıyı içselleştiren bir denetim mekanizmasına dönüşme potansiyeline dikkat çeken eleştirel yaklaşımlar da artmaktadır.

Hedonizm, kökeni Antik Yunan felsefesine uzanan ve hazzı (hedone) insan eyleminin temel motivasyonu ve nihai iyi olarak kabul eden etik bir öğretilerdir (Arango, 2013). Felsefi arka planında, Kirene Okulu’nun kurucusu Aristippos’un bedensel ve anlık hazları merkeze alan radikal hedonist yaklaşımı yer almaktadır (Şengül & Aydınalp, 2021). Ancak bu durumu eleştiren Epikuros, hazzı acının yokluğu ve ruhsal dinginlik bağlamında yeniden tanımlamaktadır. Bu yaklaşım, ölçülülük ve akıl yürütmeyi önceleyen Epikuros’un rasyonel hedonist yaklaşımı ile Aristippos’un radikal hedonist yaklaşımı arasındaki ayrım da belirleyici bir yer tutmaktadır. Modern dönemde Jeremy Bentham ve John Stuart Mill’in faydacılık kuramı aracılığıyla hedonizm, bireysel etik düzlemde toplumsal ve siyasal bir çerçeveye taşınmıştır (Yıldız, 2019). En

büyük mutluluk ilkesi doğrultusunda hazzın yalnızca niceliği değil niteliği ve toplumsal yaygınlığı da dikkate alınmaya başlanmıştır (Kennedy, 2019). Yirminci ve yirmi birinci yüzyıllarda ise psikolojideki haz ve motivasyon araştırmaları, nörobilimsel bulgular ve tüketim toplumu eleştirileri ışığında hedonizm; psikolojik hedonizm, deneyimsel hedonizm ve eleştirel yaklaşımların vurgulandığı yaklaşımlarla yeniden ele alınmaktadır (Thorsteinsen & Vittersø, 2020). Bu tarihsel ve kuramsal evrim, hedonizmin basit bir zevk düşkünlüğü söylemine indirgenemeyecek ölçüde derin ve merkezi bir kavram olduğunu ortaya koymaktadır.

Emek, haz ve yönetim arasındaki ilişki, modern iş örgütlenmesinin temel çelişkilerinden birini açığa çıkarmaktadır. Tarihsel olarak disiplin, zorunluluk ve fedakârlıkla özdeşleştirilen emek süreçleri, günümüzde giderek artan biçimde zevk, oyun ve keyif söylemleriyle yeniden çerçevelenmektedir (Spanellis, Dörfler, & MacBryde, 2020). Bu dönüşüm, yalnızca yönetim süreçlerinin evrimine değil aynı zamanda çalışan öznelliğinin de daha derin ve nüfuz edici biçimlerde yönetilmesine dikkat çekmektedir. Klasik yönetim anlayışı örgütleri katı hiyerarşiler, rutinleşmiş iş süreçleri ve dışsal denetim mekanizmalarıyla düzenlemektedir. Diğer taraftan neoliberal yönetim anlayışları, çalışanın içsel motivasyonlarını, duygularını ve arzularını harekete geçirmeyi hedefleyen daha esnek ve dolaylı kontrol biçimlerine yönelmektedir (Koivisto & Hamari, 2019). Bu bağlamda hedonizm, yalnızca tüketim alanını değil üretim süreçlerini de yapılandıran bir yönetim mantığına dönüşmüştür.

Oyunlaştırma perspektifinden ele alınan yönetim anlayışında çalışanlardan yaptıkları işten zevk almalarını ve mesleki gelişimlerini bir tutku ve kendini gerçekleştirme projesi olarak içselleştirmeleri beklemektedir (Woodcock & Johnson, 2017). Ancak bu beklenti, çelişkili bir yapı içermektedir. Bir yandan çalışma hayatı anlamlı ve keyifli bir faaliyet olarak sunulurken diğer yandan gönüllü fazla mesaiyi, sınırları belirsizleşen iş-yaşam dengesini ve çalışanın zevk almadığında duyduğu suçluluk hissini normalleştiren yönetim yaklaşımını meşrulaştırmaktadır (Fleming, 2017). Oyunlaştırma, esnek ofis düzenlemeleri, yaratıcılık söylemleri ve duygusal emeğin kurumsallaştırılması gibi uygulamalarla bu yönetim mantığının uygulanabilmesini mümkün kılmaktadır. Böylece sunulan bu koşullar başlangıçta çalışana cazip gelmekte ve çalışanın kendi sömürüsüne rıza gösterecek şekilde yeniden inşa edilmektedir (Moore & Robinson, 2015). Sonuç olarak modern yönetim, çalışanın hazzını düzenleyip yöneten, duygularını verimlilik hesaplarına dahil eden ve bu yönüyle karanlık bir hedonizmi merkezine alan bir iktidar teknolojisi olarak ortaya çıkmaktadır (Deterding, 2018).

3. ÇALIŞMA HAYATINDA OYUNLAŞTIRMANIN YÜKSELİŞİ

Çalışma hayatında oyunlaştırmanın yükselişi, öncelikle dijital dönüşümün ortaya çıkardığı ve neredeyse tüm emek süreçlerini kapsayan bir toplam ölçülebilirlik yaklaşımı ile yakından ilişkilidir (Moore & Robinson, 2015). Dijital platformlar ve yönetim yazılımları, iş süreçlerini mikro düzeylere ayırarak her bir eylemi sayısallaştırılabilir veri noktalarına dönüştürmektedir. Böylece performansın sürekli izlenmesi, karşılaştırılması ve arşivlenmesi teknik açıdan mümkün kılınmaktadır (Ajana, 2017). Ancak bu yoğun veri üretimi, tek başına yönetsel bir anlam içermemektedir. Aksine, çalışan davranışlarını yönlendirebilecek psikolojik olarak etkili bir çerçeveye ihtiyaç duyulmaktadır (Spanellis, Dörfler, & MacBryde, 2020) Bu noktada oyun unsurları (puanlar, rozetler, liderlik tabloları ve ilerleme göstergeleri) devreye girerek, soyut ve potansiyel olarak baskılayıcı performans ölçütlerini katılımcı, anlaşılır ve teşvik edici bir dijital alana dönüştürmektedir (Graham, Hjorth, & Lehdonvirta, 2017). Böylece dijitalleşmenin beraberinde getirdiği sürekli gözetim ve değerlendirme pratikleri, oyunlaştırmanın sunduğu ilerleme hissi ve anlık geri bildirim döngüleri aracılığıyla meşrulaştırılmakta ve içselleştirilmektedir (Xi & Hamari, 2019). Bu sentez, çalışanı yalnızca izlenen pasif bir nesne olmaktan çıkararak kendi performans verileri üzerinden ilerlemeyi hedefleyen aktif bir oyuncu konumuna yerleştirmektedir (Celentano, 2023). Ancak bu durumun özünde ölçüm ve denetimin daha derin bir biçimde içselleştirilmesi yatmaktadır.

Oyunlaştırmanın işlevsel merkezinde, çalışan görevini bir rekabet alanına dönüştüren puanlama ve ödül sistemleri yer almaktadır. Bu sistemler, emeğin çok boyutlu ve bağlamsal niteliğini tekil ve karşılaştırılabilir bir ölçüt olan puana indirgerken, sosyal karşılaştırma mekanizmalarını liderlik tabloları, sıralamalar ve takdir olgularını sürekli olarak devreye sokmaktadır (Mekler, Brühlmann, Tuch, & Opwis, 2017). Rekabet, herkesin kazanamayacağı varsayımına dayanan yapay bir kıtlık mantığıyla kurgulanmaktadır. Bu durum, çalışanlar arasındaki işbirliği ve dayanışma ilişkilerini aşındırarak bireysel üstünlük arayışını teşvik etmektedir (Koivisto & Hamari, 2019). Puanlama sistemleri, nitelikli emeğin karmaşıklığını ve uzun vadeli değerini görünmez kılarak çalışanları sistemi maksimum seviyeye çıkarma kaygısına neden olabilmektedir (Whitson, 2013). Örneğin bu tür sistemler bir çalışanı puan getirisi yüksek ancak örgütsel katkısı sınırlı görevlere yönlendirebilir. Ödüller ise sembolik ya da maddi karşılıklarıyla davranışsal şartlandırma işlevi görerek içsel motivasyonu zayıflatma ve onu dışsal bir ödül-beklenti ilişkisine indirgeme riski taşımaktadır (Kim, 2018). Bu bağlamda oyunlaştırma, başarı ve başarısızlıkların bütünüyle bireysel performans göstergelerine indirgenmesine neden olabilmektedir. Diğer taraftan örgütsel eşitsizlikler ve yapısal sınırlılıklar göz ardı edilmektedir.

Oyunlaştırmanın yaygınlaşması, daha geniş ölçekli bir kurumsal kültür dönüşümüyle eş zamanlı olarak ilerlemektedir. Eğlenceli iş olgusu çalışma ile oyun, iş ile yaşam, üretim ile keyif arasındaki sınırların bilinçli olarak bulanıklaştırıldığı söylemsel bir çerçeve sunmaktadır (Deterding, 2018). Özellikle startup kültürüyle birlikte popülerleşen ve zamanla büyük ölçekli kurumlara da yayılan bu yaklaşım oyun alanları, sosyal etkinlikler ve enformel iletişim pratikleri aracılığıyla kurumu bir topluluk ya da aile olarak yeniden kurgulamaktadır (Irani, 2019). Ancak bu görünürdeki rahatlık ve keyif vurgusunun altında, çalışandan yalnızca fiziksel ve zihinsel emeğini değil aynı zamanda duygusal ve sosyal varlığının tamamını kurumsal hedeflere tahsis etmesi beklenmektedir (Schlömmer, Spiess, & Schlögl, 2021). Eğlence, bu bağlamda bir mola veya istisnai bir deneyim olmaktan çıkarak normatif bir tutum ve performans göstergesi haline gelmektedir (Koivisto & Hamari, 2019). Eleştiri, yorgunluk ya da memnuniyetsizlik ifadeleri ise takım ruhuna aykırılık ya da uyumsuzluk olarak damgalanabilmektedir. Böylece eğlenceli iş söylemi, iş yoğunluğunu ve güvencesizliği maskeleyen ve çalışanın kişisel dünyasını yönetsel müdahaleye açan ideolojik bir işleve bürünmektedir (Vallas & Cummins, 2015). Çalışanın mutlu olma yükümlülüğü bu çerçevede, öz-sömürüye dayalı gönüllü rızanın olgunlaştırıldığı yeni bir kontrol mekanizması olarak işlev görmektedir.

4. HEDONİK MOTİVASYONUN ARAÇSALLAŞTIRILMASI

Hedonik motivasyon çalışanın başarı duygusu, merak, yeterlilik hissi ve sosyal onay ihtiyacı gibi doğal haz yönelimlerinin önceden tanımlanmış kurumsal hedeflerle uyumlu hale getirilerek sistematik bir yönetim sürecine dönüştürülmesini ifade etmektedir (Heijden, 2004). Bu süreçte, geri bildirim döngüleri ve belirsiz ödül beklentileri gibi psikolojik tetikleyicilerden yararlanan mekanizmalar kurulmaktadır. Böylece çalışanlar puan artışı veya rozet gibi unsurlarla performans ölçümlerini görebilmekte, sürpriz ödüller ve sosyal tanınma pratikleri üzerinden bir tür zevk ekonomisine dahil edilmektedir (Pink, 2011). Ancak burada belirleyici olan husus, hazzın özerk ve kendinde değerli bir deneyim olmaktan çıkarılarak, ölçülebilir davranış kalıplarına bağlanması ve böylece yönetilebilir bir değişken haline getirilmesidir (Eyal, 2014). Örneğin rozetler, çalışanı niteliksel değerlendirmelerden ziyade nicel hedeflere yönlendirerek işin içsel doyumunu ve mesleki anlamını olumsuz etkileyebilmektedir. Bu mekanizma, çalışanı sürekli bir mikro-ödül döngüsü içinde tutarken özerklik ve kendini gerçekleştirme arayışlarını geri plana itmektedir (Schultz, 2015). Bu süreçte hissettiği hazzı ise verimliliği artırmaya yönelik psikoteknik bir araç düzeyine indirgemektedir.

Oyunlaştırılmış iş ortamları, çalışanı özgürce tercih yapan, tutkuyla katılan ve otonom bir özne olarak konumlandıran güçlü bir gönüllülük isteğine yönlendirmektedir. Bununla birlikte bu görünürdeki özerklik çoğu zaman yapısal zorunluluklar ve incelikli psikolojik yönlendirmeler tarafından belirlenmektedir (Werbach & Hunter, 2012). Bu sistem, katılımı gönüllüymüş gibi göstermek amacıyla sosyal kanıt mekanizmaları, sınırlı seçenek sunumu ve normatif beklentiler gibi tekniklere başvurmaktadır. Böylelikle katılmama ya da düşük katılım gösterme durumlarını sosyal görünmezlik, dışlanma ya da kariyer açısından dezavantaj gibi dolaylı yollarla cezalandırmaktadır (Bolino, Turnley, Gilstrap, & Suazo, 2010). Bu durum, örtük bir zorlamanın coşkulu rıza söylemi altında gizlenmesine yol açmakta ve çalışanın kendi sömürsüne aktif biçimde katılmasını mümkün kılmaktadır (Cialdini & Goldstein, 2004). Dolayısıyla gönüllü katılım adı altında çalışan öznelliğini verimlilik ve performans hesaplarına dâhil eden ideolojik bir işlev üstlenmektedir. Özgürlük ile zorunluluk arasındaki sınırı belirsizleştirerek potansiyel direniş biçimlerini daha baştan etkisizleştirmektedir.

Bu sürecin son aşamasında çalışanın işine duyduğu merak, öğrenme isteği ve yeterlilik duygusu gibi genel içsel motivasyon kaynakları dışsal kontrol mekanizmalarına eklenerek dönüştürülmektedir (Moore & Robinson, 2015). Oyunlaştırma bu içsel dürtüleri puanlar, seviyeler ve sıralamalar gibi dışsal göstergelerle bütünleştirmektedir. Böylece psikolojide motivasyonun bulaşma etkisi olarak tanımlanan bir süreci tetiklemektedir. Dışsal ödül ve denetim mekanizmaları devreye girdikçe içsel motivasyon zayıflamaktadır (Mollick & Rothbard, 2014). Bu duruma ilaveten çalışanın kendi performans verilerini sürekli izleyip değerlendirdiği içselleştirilmiş bir öz-denetime dönüşmektedir. Nitekim özerklik ve tutku arayışı, çalışanı sürekli performans göstermeye zorlayan ve nihayetinde tükenmişliğe sürükleyen bir öz sömürü döngüsü üretmektedir (Woodcock & Johnson, 2017). Söz konusu dönüşüm, sömürünün yalnızca bedensel emekle sınırlı kalmadığını aynı zamanda ruhsal ve varoluşsal boyutlarını kapsayan yeni bir emek rejiminin oluştuğunu göstermektedir.

5. OYUNLAŞTIRMADAN SÖMÜRGELEŞTİRMEYE

Oyunlaştırma, çalışma hayatında uzun çalışma süresi ve yüksek performans gibi çalışan emeğini zamansal ve zihinsel düzlemlere taşımaktadır (Deterding, 2018). Puan, seviye ve rozet gibi oyun unsurlarıyla çalışan görevleri, sürekli bir gelişim ve ilerleme anlatısı içinde yapılandırılmaktadır. Böylelikle çalışan kendi isteğiyle daha hızlı ve daha kesintisiz biçimde çalışmaya yönlendirilmektedir (Kellogg, Valentine, & Christin, 2020). Bu bağlamda mola ve mesai arasındaki sınırlar giderek belirsizleşmekte ve çalışan bir sonraki seviyeye ulaşma ya da sıralamadaki yerini koruma güdüsüyle, iş saatleri dışında da zihinsel olarak işe

bağlı kalmaktadır. Bu nedenle fiilen karşılıksız emek harcayabilmektedir. Yoğunluk artık yöneticinin doğrudan buyruğundan değil bireyin içselleştirdiği oyun hedeflerinden kaynaklanmaktadır (Mellner, Kecklund, Kompier, Sariaslan, & Aronsson, 2016). Böylece çalışan verimlilik artışı, ücret, fazla mesai ya da toplu pazarlık gibi somut karşılıklardan uzaklaştırılarak kişisel tatmin ve rekabet söylemi altında meşrulaştırılan örtük bir sömürü içinde yer almaktadır.

Oyunlaştırılmış çalışma ortamı, bir öz disiplin teknolojisi olarak işlev görmekte ve dışsal denetim mekanizmaları çalışanın kişisel dünyasıyla içselleştirilmektedir (Moore & Robinson, 2015). Çalışan, kendi performans verilerini sürekli izleyen, kendisini bu ölçütler üzerinden değerlendiren ve yetersizlik durumunda kendi kendini düzenleyen bir özne konumuna yerleştirilmektedir (Moore & Hayes, 2017). Bu içselleştirilmiş disiplin, zamanla doğrudan bir öz sömürü haline dönüşmektedir. Birey, kişisel gelişim ve tatmin arayışını sürekli daha fazla çaba göstermenin gerekçesi haline getirmektedir. Çalışan performansı ise belirli ve ulaşılabilir bir hedef olmaktan çıkarak hiçbir zaman tam olarak karşılanamayan bir kendini aşma zorunluluğuna dönüşmektedir (Woodcock & Johnson, 2017). Bu bağlamda ortaya çıkan sürekli performans baskısı, bireyin sistemin dışında kalma korkusuyla tükeniş noktasına kadar çalışmasını teşvik etmektedir (Kim, 2018). Gerçek dinlenme ve yeniden üretim olanakları ortadan kalkarak yalnızca bir sonraki performans döngüsüne hazırlık işlevi gören oyun molalarıyla ikame edilmektedir.

Oyunlaştırmanın en derin ve kapsamlı etkisi ise, sömürü alanını çalışanın fiziksel emeğinin ötesine taşıyarak duygusal ve bilişsel boyutlara taşınmasında ortaya çıkmaktadır (Dyer-Withefor & Greig, 2009). Bu bağlamda sistemde, yalnızca hangi görevlerin yerine getirileceği değil aynı zamanda nasıl hissedileceği ve nasıl düşünüleceği önceden yapılandırılmaktadır. Duygusal emek, artık yalnızca müşteriyle kurulan etkileşimlerle sınırlı kalmamakta aynı zamanda kurumun eğlenceli ve oyunusal kültürüne içten bir bağlılık ve sürekli coşku sergileme yükümlülüğünü de kapsamaktadır (Fleming & Sturdy, 2011). Bilişsel alan ise sürekli oyun unsurlarını aşmaya yönelik stratejik hesaplamalarla meşgul edilmektedir. Bu durum çalışanın düşünsel enerjisini kesintisiz biçimde performans mantığına yönlendirilmektedir. Böylece bireyin düşünce ve duygu dünyası, işten fiziksel olarak uzaklaşıldığı anlarda dahi oyunlaştırılmış sistemin mantığı tarafından kontrol edilmektedir (Cardador, Northcraft, & Whicker, 2017). Bu bütüncül kuşatma çalışanın direnç gösterme ve eleştirel düşünme kapasitesini zayıflatmaktadır. Süreç sonunda çalışan, iş kimliği ve kurumsal beklentilerle bütünüyle özdeşleştirilerek kendine yabancılaşmış bir kişiye dönüştürülmektedir.

6. HEDONİZMİN KARANLIK YÜZÜ

Çalışma hayatında hedonik yönetimin karanlık yönü vaat edilen bireysel haz, örgütsel bağlılık ve iş tatminin karşıtı olan tükenmişlik, derinleşen işe yabancılaşma ve varoluşsal anlam kaybı olgularıyla somutlaşmaktadır (Gerdenitsch, ve diğerleri, 2020). Süreklilik arz eden eğlenceli ve tutkulu olma beklentisi çalışanın duygusal ve bilişsel kaynaklarını yıpratarak bir tükenmişlik sendromuna sürükleyebilmektedir. Bu sürecin en belirgin sonuçlarından biri olan işe yabancılaşmanın klasik emek-ürün ilişkisinin ötesine taşınmasıdır (Duffy, 2017). Çalışan, yalnızca verdiği emeğin sonucuna değil aynı zamanda kendi duygusal deneyimlerine ve özel yaşantılarına da yabancılaşmaktadır. Nitekim zamanla kendisini performans göstergeleri ve normatif mutluluk rolleri tarafından biçimlendirilen bir nesne olarak algılamaya başlamaktadır (Cabanas & Illouz, 2019). Bu bağlamda işin anlamı, içsel ve mesleki değerlerinden uzaklaştırılarak puan, sıralama ve sosyal onay gibi dışsal ölçütlere indirgenmektedir (Mollick & Rothbard, 2014). Çalışma, yaşamı anlamlandıran bir etkinlik olmaktan çıkarak anlamsal içeriği zayıflatılmış bir performans ve skor üretim sürecine dönüşmektedir.

Eğlenceli iş vurgusu, çalışanlar üzerinde görünmez fakat güçlü bir sürekli mutluluk normu tesis etmektedir (Fisher, 2010). Bu norma göre yorgunluk, memnuniyetsizlik, hayal kırıklığı ve adaletsizlik algısı gibi olumsuz duyguların ifade edilmesi yetersizlik ya da uyumsuzluk göstergesi olarak adlandırılmaktadır (Grandey & Gabriel, 2015). Bu durum, çalışanın iç dünyasında üretilen ve sürdürülmesi beklenen zorunlu pozitiflik biçiminde tezahür ettiği için bir psikolojik baskı sürecine dönüşmektedir. Çalışan, gerçek duygusal durumunu gizleyerek normatif bir iyimserlik performansı sergilemeye zorlanmaktadır (Lomas & Ivztan, 2016). Duyguların bastırılmasından dolayı zamanla bilişsel uyumsuzluk, kaygı ve psikolojik sorunlar belirmeye başlamaktadır (Hopp, Rohrmann, & Hodapp, 2012). Bu çerçevede mutluluk olgusu, çalışma ortamını duygusal açıdan güvenli bir alan olmaktan uzaklaştırmakta ve nihayetinde zihinsel sağlığı tehdit eden toksik bir pozitiflik kültürüne dönüşmektedir.

Çalışma hayatı bağlamında hedonik yönetim, çoğu zaman istihdam güvencesizliğini ve emeğin önemini değersizleştiren ideolojik bir işlev üstlenmektedir (Thorsteinsen & Vittersø, 2020). Bu bağlamda hedonik yönetim ruhu, takım çalışması ve kariyer yolculuğu gibi kavramları ön plana çıkararak iş güvencesi, sosyal haklar, öngörülebilir kariyer rotaları ve adil ücret gibi maddi unsurların öneminin arka plana atılmasına neden olmaktadır (Ferratti, Sacomano, & Candido, 2021). Bir yandan çalışana proje temelli ve geçici istihdam koşulları altında sözde özerk ve keyifli bir ortamda görevini ifa edeceği vaadi verilirken diğer taraftan çalışandan sürekli coşkulu, uyumlu ve bağlı olarak kişisel

performans sergilemesi beklenmektedir (Bulut, 2023). Çalışan, işini kaybetme ya da dışlanma korkusunu daha fazla özveri ve gönüllü fedakârlık yoluyla telafi etmeye yönlendirilmektedir (Kılıç Özkaynar, 2024). Sonuç olarak haz duygusu güvencesiz emeği normalleştirmekte, hak taleplerini bireysel uyumsuzluk ya da tutku eksikliğiyle ilişkilendirmektedir. Böylelikle çalışanların kolektif direniş yolları zayıflatılarak ekonomik sömürü, psikolojik bir sözleşme görünümü altında yeniden olgunlaştırılmaktadır.

7. ELEŞTİREL YAKLAŞIMLAR VE ALTERNATİF PERSPEKTİFLER

Eleştirel emek çalışmaları oyunlaştırmayı, emek süreçlerinin post-Fordist yeniden yapılanması bağlamında neoliberal yönetim perspektifinden kurumsal bir uzantısı olarak kavramsallaştırmaktadır. Bu yaklaşım çerçevesinde oyunlaştırma, dijital bir gözetleme işlevi üstlenmektedir (Walz & Deterding, 2015). Böylelikle Taylorizmin bilimsel denetim ilkeleri yalnızca fiziksel üretim alanlarında sınırlı kalmayıp duygusal ve bilişsel boyutlara da taşınmaktadır (Gautié, Jaehrling, & Perez, 2020). Performansın sürekli olarak görünür, ölçülebilir ve karşılaştırılabilir kılınması yeni bir dijital despotizm biçiminin ortaya çıkmasına zemin hazırlamaktadır (Cardador, Northcraft, & Whicker, 2017). Bu bağlamda çalışanın içsel motivasyonu ve oyun dürtüsü kapitalist üretim süreçlerine eklenerek emeğin gerçek boyunduruk altına alınışı eğlence ve gönüllülük söylemleri aracılığıyla gizlenmektedir (Whitson, 2013). Aynı zamanda işbirliği ve kolektif dayanışma pratiklerinin yerini bireysel rekabetin alması, sınıf bilincinin parçalanmasına ve direnişin yapısal bir sorun olmaktan çıkarılıp bireysel performans eksikliği olarak gösterilmesine neden olmaktadır (Mollick & Rothbard, 2014). Bu sebeple oyunlaştırma, yalnızca teknik bir yönetim aracı değil çalışanın kişisel özelliklerinin yeniden yapılandırılmasına yol açmaktadır. Nitekim bu durum kapitalist ilişkilerin yeniden ön plana çıkarılması için işlev gören ideolojik bir yaklaşım olarak değerlendirilmektedir.

Kant'ın etik ve insan onuru perspektifinden duruma bakıldığında, oyunlaştırma uygulamaları temel normatif soruları gündeme getirmektedir (Butler & Spoelstra, 2024). Çalışan, kendi başına bir amaç olarak mı kabul edilmekte yoksa verimlilik artışı ve performans optimizasyonu doğrultusunda araçsallaştırılan bir özne konumuna mı indirgenmektedir? İnsan onuru, bireyin deneyimine, anlam üretme kapasitesine ve özgür karar verme yetisine saygı temelinde anlam kazanırken oyunlaştırma, bu deneyimi algoritmik skor mekanizmalarına indirgemektedir (Kim, 2018). Bu durum çalışanı kendi performansının sürekli gözetleyicisi konumuna yerleştirerek özneyi araçsal bir konuma itmektedir. Dolayısıyla etik tartışmanın merkezinde, bu tekniklerin bireyi psikoteknik müdahaleler yoluyla önceden belirlenmiş davranış örüntülerine yönlendirerek onun özerk gelişim ve onurlu çalışma hakkını sınırlayıp sınırlamadığı sorusu yer almaktadır.

Oyunlaştırmayla sunulan bu yeni denetim ve yönlendirme rejimine karşı geliştirilen direniş biçimleri bireysel ve örtük stratejileri de kapsamaktadır (Kim, 2026). Çalışanlar, sistemin iç mantığını tersine çevirmek amacıyla tepki mekanizmaları geliştirebilmektedir. Örneğin çalışanlar puan artırmaya yönelik yapısal boşluklardan yararlanarak performans göstergelerini sabote edebilmekte ya da zorunlu eğlence ve coşku normlarına ironik ve mesafeli katılım biçimleriyle karşılık verebilmektedir (Butler & Spoelstra, 2024). Daha kurumsal düzeyde ise oyunlaştırma uygulamalarının toplu iş sözleşmeleri ve kurumsal düzenlemeler aracılığıyla şeffaflık, veri mahremiyeti ve katılımcı tasarım ilkeleri doğrultusunda sınırlandırılması talep edilebilmektedir. En kapsamlı ve radikal direniş perspektifi ise performans ve mutluluk merkezli anlatıları bütünüyle reddederek çalışmanın anlamını adil paylaşım ve insani ölçekte üretim ilkeleri etrafında alternatif örgütlenme biçimlerinin inşa edilmesi olarak önermektedir (Kılıç Özkaynar, 2025). Bu yaklaşım, oyunlaştırmayı yalnızca teknik bir sorun alanı olarak değil emeğin metalaşmasına ve özelliğın sömürgeleştirilmesine karşı yürütölen daha geniş toplumsal ve siyasal mücadelenin bir parçası olarak konumlandırmaktadır.

8. SONUÇ

Bu çalışma, oyunlaştırmanın çağdaş çalışma hayatında masum bir motivasyon ve katılım artırma tekniğı olmaktan ziyade hedonik söylem aracılığıyla emek süreçlerini yeniden yapılandırıdığını ve kontrol teknolojisi olarak işlediğini ortaya koymaktadır. Dijitalleşmenin getirisi olan oyunlaştırma emeğın nicelleştirilmesine, sürekli görünür kılınmasına ve bireysel sorumluluk söylemiyle çalışanın içselleştirilmiş denetime tabi tutulmasına neden olmaktadır (Deterding, 2018). Bu bağlamda oyunlaştırma, yalnızca çalışma biçimlerini değil çalışanın duygusal, bilişsel ve varoluşsal alanlarını da kapsayan çok katmanlı bir dönüşümü temsil etmektedir.

Araştırma bulguları, hedonizmin modern çalışma hayatının ayrılmaz bir parçası haline geldiğini göstermektedir. Haz, keyif ve eğlence söylemleri çalışanın içsel motivasyonunu özgülreştiren unsurlar olarak sunulsa da pratikte bu söylemler performans baskısını görünmez kılmaktadır. Bu duruma ilaveten hedonizm, gönüllü rıza üretilmesini ve öz sömürünün meşrulaştırılmasını sağlamaktadır (Yıldız, 2019). Oyunlaştırılmış iş ortamlarında çalışanın isteyerek, oynayarak ve kendini geliştirerek çalıştığı iddiası, yapısal zorunlulukları ve güç asimetrisini gizlemektedir. Başarının ve başarısızlığın bireyselleştirilmesi yoluyla örgütsel ve sistemsel sorumluluklar arka plana itilmektedir.

Çalışma, oyunlaştırmanın emek sürecini yalnızca artırmakla kalmadığını aynı zamanda bu yoğunluğu zamansal, zihinsel ve duygusal düzlemlerde görünmez kıldığını göstermektedir. Öz disiplin ve öz denetim mekanizmaları aracılığıyla

çalışan, kendi performansının sürekli izleyicisi ve değerlendiricisi haline gelirken dinlenme, sınır koyma ve işten kopabilme süreçleri arka plana itilmektedir (Kılıç Özkaynar, 2025). Bu durum tükenmişlik, işe yabancılaşma ve anlam kaybı gibi psikososyal sonuçları yapısal olarak üretmektedir. Mutluluk ve tutku normu ise bu olumsuz deneyimlerin ifade edilmesini engelleyen bir psikolojik baskı rejimi oluşturmaktadır.

Etik açıdan bakıldığında oyunlaştırma uygulamaları insan onuru, özerklik ve aydınlatılmış rıza ilkeleri açısından ciddi sorunlar içermektedir. Çalışanın davranışları, duyguları ve motivasyonları, önceden tasarlanmış psikoteknik müdahalelerle yönlendirilmektedir (Butler & Spoelstra, 2024). Çalışan, kendi performansını maksimum seviyeye çıkarmaya zorlanan bir araç konumuna indirgenmektedir. Bu durum, emeğin yalnızca ekonomik değil aynı zamanda duygusal ve bilişsel olarak da metalaştırıldığı bir sömürgeleştirme sürecine işaret etmektedir.

Sonuç olarak bu çalışma, oyunlaştırmanın çalışma hayatındaki etkilerini teknik verimlilik tartışmalarıyla sınırlı olarak ele alınamayacağını göstermektedir. Bu durumun aksine emek, iktidar, öznellik ve etik eksenlerinde çok boyutlu bir eleştirel analiz gerektirdiğini ortaya koymaktadır. Mevcut haliyle oyunlaştırma, çalışma hayatını insanileştirmekten ziyade haz söylemi aracılığıyla sömürünün yeni biçimlerini üretme potansiyeline sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle şeffaflık, çalışan katılımı, veri mahremiyeti ve insani çalışma faktörlerini merkeze alan yaklaşımların geliştirilmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Nitekim çalışma hayatında daha adil, birleştirici ve etik düşünme süreçlerine ihtiyaç duyulmaktadır.

KAYNAKLAR

- Ajana, B. (2017). Digital health and the biopolitics of the quantified self. *Digital Health*, 3. <https://doi.org/10.1177/2055207616689509>
- Arango, L. M. (2013). Pleasure: “The choice of Hercules”. *The European Legacy*, 18(2), 197–208. <https://doi.org/10.1080/10848770.2013.772363>
- Bolino, M. C., Turnley, W. H., Gilstrap, J. B., & Suazo, M. M. (2010). Citizenship under pressure: What’s a “good soldier” to do? *Journal of Organizational Behavior*, 31(6), 835–855. <https://doi.org/10.1002/job.635>
- Bulut, E. (2023). The fantasy of do what you love and ludic authoritarianism in the videogame industry. *Television & New Media*, 24(8), 851–869. <https://doi.org/10.1177/15274764231156377>
- Butler, N., & Spoelstra, S. (2024). Redemption through play? Exploring the ethics of workplace gamification. *Journal of Business Ethics*, 193, 259–270. <https://doi.org/10.1007/s10551-023-05584-w>
- Cabanas, E., & Illouz, E. (2019). *Manufacturing happy citizens: How the science and industry of happiness control our lives*. Polity Press.
- Cardador, M. T., Northcraft, G. B., & Whicker, J. (2017). A theory of work gamification: Something old, something new, something borrowed, something cool? *Human Resource Management Review*, 27(2), 353–365.
- Celentano, D. (2023). “Be your own boss”? Normative concerns of algorithmic management in the gig economy: Reclaiming agency at work through algorithmic counter-tactics. *Philosophy & Social Criticism*, 49(7), 1114–1137. <https://doi.org/10.1177/01914537231215680>
- Cialdini, R. B., & Goldstein, N. J. (2004). Social influence: Compliance and conformity. *Annual Review of Psychology*, 55, 591–621. <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.55.090902.142015>
- Deterding, S. (2018). Gamification in management: Between choice architecture and humanistic design. *Journal of Management Inquiry*, 28, 131–136. <https://doi.org/10.1177/1056492618790912>
- Duffy, B. E. (2017). *Not getting paid to do what you love: Gender, social media, and aspirational work*. Yale University Press.
- Dyer-Witford, N., & de Peuter, G. (2009). *Games of empire: Global capitalism and video games*. University of Minnesota Press.
- Eyal, N. (2014). *Hooked: How to build habit-forming products*. Portfolio.

- Ferratti, G., Sacomano, N. M., & Candido, S. E. (2021). Controversies in an information technology startup: A critical actor-network analysis of the entrepreneurial process. *Technology in Society*, 66. <https://doi.org/10.1016/j.techsoc.2021.101623>
- Fisher, C. D. (2010). Happiness at work. *International Journal of Management Reviews*, 12(4), 384–412. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2370.2009.00270.x>
- Fleming, P. (2017). The human capital hoax: Work, debt and insecurity in the era of uberization. *Organization Studies*, 38(5), 691–709. <https://doi.org/10.1177/0170840616686129>
- Fleming, P., & Sturdy, A. (2011). “Being yourself” in the electronic sweatshop: New forms of normative control. *Human Relations*, 64(2), 177–200. <https://doi.org/10.1177/0018726710375481>
- Gandini, A. (2019). Labour process theory and the gig economy. *Human Relations*, 72(6), 1039–1056. <https://doi.org/10.1177/0018726718790002>
- Gautié, J., Jaehrling, K., & Perez, C. (2020). Neo-Taylorism in the digital age: Workplace transformations in French and German retail warehouses. *Relations Industrielles*, 75(4), 774–795.
- Gerdenitsch, C., Sellitsch, D., Besser, M., Burger, S., Stegmann, C., Tscheligi, M., & Kriglstein, S. (2020). Work gamification: Effects on enjoyment, productivity and the role of leadership. *Electronic Commerce Research and Applications*, 43. <https://doi.org/10.1016/j.elerap.2020.100994>
- Graham, M., Hjorth, I., & Lehdonvirta, V. (2017). Digital labour and development: Impacts of global digital labour platforms and the gig economy on worker livelihoods. *Transfer: European Review of Labour and Research*, 23(2), 135–162. <https://doi.org/10.1177/1024258916687250>
- Grandey, A. A., & Gabriel, A. S. (2015). Emotional labor at a crossroads: Where do we go from here? *Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior*, 2, 323–349. <https://doi.org/10.1146/annurev-orgpsych-032414-111400>
- Hassan, L., Dias, A., & Hamari, J. (2019). How motivational feedback increases user’s benefits and continued use: A study on gamification, quantified-self and social networking. *International Journal of Information Management*, 46, 151–162. <https://doi.org/10.1016/j.ijinfomgt.2018.12.004>

- Heijden, H. van der. (2004). User acceptance of hedonic information systems. *MIS Quarterly*, 28(4), 695–704.
- Hopp, H., Rohrmann, S., & Hodapp, V. (2012). Suppression of negative and expression of positive emotions: Divergent effects of emotional display rules in a hostile service interaction. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 21(1), 84–105. <https://doi.org/10.1080/1359432X.2010.539327>
- Irani, L. (2019). *Chasing innovation: Making entrepreneurial citizens in modern India*. Princeton University Press.
- Johnson, M. R., & Woodcock, J. (2019). “And today’s top donator is”: How live streamers on Twitch.tv monetize and gamify their broadcasts. *Social Media + Society*, 5(4). <https://doi.org/10.1177/2056305119881694>
- Kellogg, K. C., Valentine, M., & Christin, A. (2020). Algorithms at work: The new contested terrain of control. *Academy of Management Annals*, 14(1), 366–410. <https://doi.org/10.5465/annals.2018.0174>
- Kennedy, P. (2019). “All the better to eat you with!” The contribution of consumer culture to the rise of predatory capitalism. *Journal of Consumer Culture*, 20(3), 266–284. <https://doi.org/10.1177/1469540519875993>
- Kılıç Özkaynar, G. (2024). Yönetimde psikolojik güvenlik ve çalışan refahı. In G. Kılıç Özkaynar & G. Gürler (Eds.), *Güncel yönetim uygulamaları* (pp. 183–205). Özgür Yayınevi. <https://doi.org/10.58830/ozgur.pub554>
- Kılıç Özkaynar, G. (2025). İnsanı bir çalışma ilişkisi: Verimlilik, hakkaniyet ve söz hakkını dengelemek. *Emek Araştırma Dergisi*, 16(27), 171–178.
- Kim, T. (2018). Gamification of labor and the charge of exploitation. *Journal of Business Ethics*, 152, 27–39. <https://doi.org/10.1007/s10551-016-3304-6>
- Kim, T. (2026). When work becomes a game: The moral costs of gamified labor. *Ethics and Information Technology*, 28, Article 9. <https://doi.org/10.1007/s10676-025-09885-8>
- Koivisto, J., & Hamari, J. (2019). The rise of motivational information systems: A review of gamification research. *International Journal of Information Management*, 45, 191–210. <https://doi.org/10.1016/j.ijinfomgt.2018.10.013>

- Landers, R. N., Auer, E. M., Collmus, A. B., & Armstrong, M. B. (2018). Gamification science, its history and future: Definitions and a research agenda. *Simulation & Gaming*, 49(3), 315–337. <https://doi.org/10.1177/1046878118774385>
- Lomas, T., & Ivztan, I. (2016). Second wave positive psychology: Exploring the positive–negative dialectics of wellbeing. *Journal of Happiness Studies*, 17, 753–1768. <https://doi.org/10.1007/s10902-015-9668-y>
- Mekler, E. D., Brühlmann, F., Tuch, A. N., & Opwis, K. (2017). Towards understanding the effects of individual gamification elements on intrinsic motivation and performance. *Computers in Human Behavior*, 71, 525–534. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2015.08.048>
- Mellner, C., Kecklund, G., Kompier, M., Sariaslan, A., & Aronsson, G. (2016). Boundaryless work, psychological detachment and sleep. In *New ways of working practices: Antecedents and outcomes*. Emerald Group Publishing. <https://doi.org/10.1108/S1877-6361201716>
- Moliner-Heredia, R., & Abellán-Nebot, J. (2023). Evaluation of the impact of gamification on students' performance and engagement. *International Journal of Mechanical Engineering Education*, 51(3), 174–193. <https://doi.org/10.1177/03064190231160357>
- Mollick, E., & Rothbard, N. (2014). *Mandatory fun: Consent, gamification and the impact of games at work*. Wharton School Research Paper Series.
- Moore, P., & Robinson, A. (2015). The quantified self: What counts in the neoliberal workplace. *New Media & Society*, 18(11), 2774–2792. <https://doi.org/10.1177/1461444815604328>
- Moore, S., & Hayes, L. J. (2017). Taking worker productivity to a new level? *New Technology, Work and Employment*, 32(2), 101–114. <https://doi.org/10.1111/ntwe.12087>
- Özkaynar, K. (2025). Oyunlaştırma ve pazarlama ile ilgili yapılan çalışmaların incelenmesi: Bibliyometrik analiz. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 15(1), 203–222. <https://doi.org/10.30783/nevsosbilen.1586755>
- Pink, D. H. (2011). *Drive: The surprising truth about what motivates us*. Riverhead Books.
- Sailer, M., Hense, J. U., Mayr, S. K., & Mandl, H. (2017). How gamification motivates. *Computers in Human Behavior*, 69, 371–380. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2016.12.033>

- Schlömmner, M., Spiess, T., & Schlögl, S. (2021). Leaderboard positions and stress. *Sustainability*, 13, 6608.
- Schultz, W. (2015). Neuronal reward and decision signals. *Physiological Reviews*, 95(3). <https://doi.org/10.1152/physrev.00023.2014>
- Spanellis, A., Dörfler, V., & MacBryde, J. (2020). Investigating the potential for using gamification to empower knowledge workers. *Expert Systems with Applications*, 160, 113694.
- Şengül, F. N., & Aydınalp, H. (2021). Yeni bir gençlik tipolojisi ve ölçek denemesi: Hedonist gençlik. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 1(50), 124–138. <https://doi.org/10.17498/kdeniz.928671>
- Thorsteinsen, K., & Vittersø, J. (2020). Now you see it, now you don't. *Journal of Positive Psychology*, 15(4), 519–530. <https://doi.org/10.1080/17439760.2019.1639794>
- Vallas, S. P., & Cummins, E. R. (2015). Personal branding and identity norms. *Organization Studies*, 36(3), 293–319. <https://doi.org/10.1177/0170840614563741>
- Walz, S. P., & Deterding, S. (2015). *The gameful world: Approaches, issues, applications*. MIT Press.
- Werbach, K., & Hunter, D. (2012). *For the win: How game thinking can revolutionize your business*. Wharton Digital Press.
- Whitson, J. (2013). Gaming the quantified self. *Surveillance & Society*, 11, 163–176.
- Woodcock, J., & Johnson, M. R. (2017). Gamification: What it is, and how to fight it. *The Sociological Review*, 66(3), 542–558. <https://doi.org/10.1177/0038026117728620>
- Xi, N., & Hamari, J. (2019). Does gamification satisfy needs? *International Journal of Information Management*, 46, 210–221. <https://doi.org/10.1016/j.ijinfomgt.2018.12.002>
- Yıldız, A. (2019). Hedonist değer anlayışının eleştirisi. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 21(40), 323–348. <https://doi.org/10.17335/sakaifd.608449>

Dijital Eğitim İçeriklerinde Yapay Zekâ Temelli Üretim Süreçleri

Fatma TOPUZ ERYÜRÜK³⁹

Özet

Yapay zekânın eğitime entegrasyonu giderek artmakta ve dijital platformlar üzerinde öğrenme ekosistemini etkileyen önemli bir unsur olmaktadır. Dijital platformlarda eğitsel içerik üretiminin yaygınlaşmasıyla birlikte içerik üreticilerinin verimliliği artırmak amacıyla yapay zekâ araçlarını üretim süreçlerine entegre ettikleri görülmektedir. Özellikle hedef kitlesi çocuklar olan animasyon temelli eğitim-öğretim içeriklerinde bu entegrasyon çok daha belirgin şekilde görülmektedir. Bu çalışma YouTube platformunda okul öncesi çocuklara yönelik hazırlanan eğitici-öğretici videolarda yapay zekâ kullanım durumlarını incelemeyi amaçlamaktadır. Araştırma kapsamında amaçlı örnekleme yöntemiyle seçilen 10 video; seslendirme, görsel üretim, animasyon tasarımı, hikâye kurgusu ve içerik düzenleme boyutlarında içerik analizi yöntemiyle değerlendirilmiştir. Elde edilen veriler tablolastırılmış ve betimsel analiz ile yorumlanmıştır. Araştırma bulguları yapay zekâ araçlarının özellikle seslendirme, görsel üretim ve animasyon oluşturma süreçlerinde yoğun biçimde kullanıldığını göstermektedir. İçerik düzenleme ve hikâye tasarımı aşamalarında ise yapay zekâ destekli metin ve kurgu araçlarının kullanımı dikkat çekmektedir. Sonuç olarak, yapay zekâ entegrasyonu çocuklara yönelik eğitsel dijital içerik üretiminde vazgeçilmez bir yer edinmiştir. Bu durum, pedagojik kalite ve gelişimsel uygunluk açısından yeni değerlendirme çerçevelerine ihtiyaç olduğunu ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yapay Zekâ, Dijital İçerik, Eğitim.

³⁹ Öğr. Gör., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Emirdağ MYO, ORCID: 0000-0003-2133-2840, erylurkf@gmail.com

AI-Based Production Processes in Digital Education Content

Abstract

The integration of artificial intelligence into education is increasing and becoming an important factor affecting the learning ecosystem on digital platforms. With the proliferation of educational content production on digital platforms, content creators are integrating artificial intelligence tools into their production processes to increase efficiency. This integration is particularly evident in animation-based educational content targeting children. This study aims to examine the use of artificial intelligence in educational videos prepared for preschool children on the YouTube platform. The study selected 10 videos using purposive sampling. Within the scope of the research, 10 videos selected through purposive sampling were evaluated using content analysis in the dimensions of voice-over, visual production, animation design, story structure, and content editing. The data obtained were tabulated and interpreted through descriptive analysis. The research findings show that artificial intelligence tools are used intensively, especially in the processes of voice-over, visual production, and animation creation. In the content editing and story design stages, the use of artificial intelligence-supported text and storytelling tools has been determined. In conclusion, artificial intelligence integration has become indispensable in the production of educational digital content for children. This situation highlights the need for new evaluation frameworks in terms of pedagogical quality and developmental appropriateness.

Keywords: Artificial Intelligence, Digital Content, Education.

1. GİRİŞ

21. yüzyılın teknolojik gelişmeleriyle birlikte dijitalleşme, toplumsal yaşamın her alanını olduğu gibi eğitim sistemlerini de köklü bir dönüşüme uğratmıştır (Polat, 2024; Temur, 2024). Bilgi ve iletişim teknolojilerindeki hızlı ilerleyiş, eğitimi geleneksel tahta ve kalemde dijital ekosistemlere taşıırken, bu dönüşümün merkezine yapay zekâ teknolojilerini yerleştirmiştir (Muzaffer ve Ünal, 2025). Özellikle son yıllarda "Üretken Yapay Zekâ" teknolojilerinin yükselişi eğitimde sadece veriyi analiz eden sistemlerden metin, görsel, ses ve video gibi çoklu ortam içeriklerini otonom bir şekilde üretebilen sistemlere geçişi temsil eden bir paradigma değişimine yol açmıştır (Yıldız, 2025).

Dijital eğitim içeriklerinin üretiminde yapay zekâ kullanımı, eğitim materyallerinin hazırlanma hızını ve niteliğini değiştiren devrimsel bir süreç

olarak değerlendirilmektedir. Geleneksel yöntemlerde zaman alıcı ve statik olan içerik geliştirme süreçleri yapay zekâ algoritmaları sayesinde dinamik, kişiselleştirilmiş ve ölçeklenebilir hale gelmiştir. Doğal Dil İşleme ve derin öğrenme modelleri kullanılarak hazırlanan ders planları, otomatik sınav soruları ve etkileşimli öğrenme materyalleri, öğretmenlerin rutin iş yükünü hafifletirken, öğrencilere bireysel ihtiyaçlarına uygun öğrenme yolları sunulmasına olanak tanımaktadır (Yıldız, 2025). Bu bağlamda yapay zekâ sadece bir yardımcı araç olmaktan çıkıp eğitim içeriğinin tasarımında ve üretiminde stratejik bir paydaş konumuna yükselmiştir (Solak vd., 2025).

2. YAPAY ZEKÂ

Yapay zekâ temelli üretim süreçleri tek tip eğitim modelinden uzaklaşarak öğrenci merkezli ve uyarlanabilir öğrenme ortamlarının oluşturulmasında kritik bir rol oynamaktadır (Temur, 2024). Yapay zekâ destekli sistemler, öğrenci verilerini analiz ederek eksik öğrenmeleri tespit edebilmekte ve buna yönelik telafi edici içerikleri anlık olarak üretebilmektedir (Yıldız, 2025). Ancak bu teknolojik entegrasyon, içerik üretiminde verimliliği artırmakla birlikte veri gizliliği, algoritmik önyargı, telif hakları ve içerik doğruluğu gibi etik tartışmaları da beraberinde getirmektedir (Varol, 2025; Solak, vd., 2025). Dolayısıyla dijital eğitim içeriklerinde yapay zekâ kullanımının analizi sadece teknik bir süreç incelemesi değil aynı zamanda pedagojik uygunluk ve etik sınırların belirlenmesi açısından da bir zorunluluktur.

Yapay zekânın eğitimdeki genel kullanımına ilişkin çalışmalar artmış olsa da özellikle okul öncesi dönemde çocukların maruz kaldığı YouTube içeriklerindeki yapay zekâ üretimi materyallerin pedagojik uygunluğu ve niteliği açısından incelenen çalışmalar sınırlıdır. Bu bağlamda çalışma YouTube platformunda okul öncesi çocuklara yönelik hazırlanan eğitici-öğretici videolarda yapay zekâ kullanım durumlarını analiz etmeyi amaçlamaktadır. Araştırmanın amacı kapsamında incelenen videolarda üretken yapay zekâ kullanımının (görsel, işitsel, metinsel) sıklığı ve dağılımı nedir, yapay zekâ destekli üretilen videoların etkileri nelerdir sorularına cevap aranmıştır.

3. YÖNTEM

Bu çalışma nitel araştırma yaklaşımı çerçevesinde tasarlanmıştır. Çalışmada eğitsel videolar incelenmiş yapay zekâ kullanım durumlarına göre içerikler analiz edilmiştir. Amaçlı örnekleme tekniği ile Youtube platformu üzerinden okul öncesi çocuklara uygun hazırlanmış 10 video seçilmiştir. Seçilen içeriklerin tümünden gelim yöntemiyle önceden belirlenen ses, görüntü, hikâye, animasyon kategorilerinde yapay zekâ kullanım durumları incelenmiştir. Elde edilen veriler

tablo halinde düzenlenmiş ve betimsel analizle yorumlanmıştır. Videoların kimlik bilgileri etik ilkeler doğrultusunda gizlenmiş ve her biri kodlanarak sunulmuştur.

4. BULGULAR

Çalışmada seçilmiş olan eğitsel içerikli videoların içerik analizi yapılmış elde edilen veriler tablolaştırılarak aşağıda sunulmuştur.

Tablo 1. Video Yapay Zekâ Kullanımları

KOD	SES	GÖRÜNTÜ	HİKÂYE	ANİMASYON
V1	Metinden sese	Tutarlı karakter tasarımı	Pedagojik temelli, öğretici kurgu	Kareler arası dolgu ve akıcı geçişler
V2	Sentetik vokaller ve ritmik altyapı	3D görünümlü modelleme	Renk-nesne eşleştirmeli didaktik anlatı	Fizik tabanlı hareket simülasyonu
V3	Ortam sesleri ve piyano eşliği	Fotorealistik kedi görselleri	Bir kedinin günlük rutinini izleyen doğrusal kurgu	Görüntüden videoya dönüşüm
V4	Dramatik etkili anlatıcı ve kedi sesleri	Duygusal ifade odaklı kedi karakterleri	Problem-çözüm odaklı klasik hikâye	Hareketli arka plan ve dinamik nesne takibi
V5	Çok sesli çocuk korusu	Antropomorfik hayvan karakterleri	Sosyal değerler temalı şarkı sözleri	Ritmik dudak senkronizasyonu
V6	Masalsı anlatıcı ve müzik	Çevre tasarımı	Masalsı anlatı	Jeneratif video akışı
V7	Minimalist ortam sesleri	Sanatsal stil transferi	Atmosferik ve estetik odaklı minimal kurgu	İleri seviye video jenerasyonu
V8	Uzun metrajlı sentetik seslendirme	Çiftlik temalı detaylı sahneler	Rol model üzerinden aile içi etkileşim	Karakter-nesne etkileşimi
V9	Yüksek tempolu çocuk şarkısı	Canlı renkli orman katmanları	Doğa ve keşif temalı metin yapısı	Tekrarlayan hareketler
V10	Teknoloji temalı vokaller ve efektler	Robotik ve doğal öğelerin hibrit tasarımı	Bilim ve doğa sentezi üzerine kurgu	İki farklı karakterin koordineli hareketi

Yapılan içerik analizi sonucunda elde edilen veriler Tablo 1’ de görülmektedir. Bulgular yapay zekânın animasyon üretim süreçlerindeki rolüne dair dört ana tema üzerinde şekillenmektedir.

1. **Ses:** Videoların incelenmesi neticesinde seslendirmelerin yapay zekâyla gerçekleştirildiği görülmektedir. Metinden sese ve metinden müziğe teknolojilerinin kullanıldığı videolarda ritim ve kelime uyumları yapay zekâ tarafından oldukça iyi senkronize edildiğini göstermektedir. Seslerin karaktere uygun duygusal tonlamaları, pedagojik gelişime uygun ayarlamaların yapılmış olması, müziklerin içeriğe uygun şekilde oluşturulmuş olması dikkat çekmektedir.
2. **Görüntü:** Görüntülerin analizinde yeni üretim tercihinin yanında stil taklidiyle üretimlerin gerçekleştiği de görülmektedir. Karakter tutarlılığının sağlanması yapay zekâ modelleme teknikleriyle sağlanmaktadır. Prompt mühendisliğiyle stil taklitlerinin desteklendiği gözlenmektedir.
3. **Hikâye:** Senaryoların kurgulanmasında büyük dil modellerinin izleri görülmektedir. Eğitim odaklı, basit, hedef kitleye uygun, tekrarlayan unsurlar, bilginin parçalara bölünerek sunulması yapay zekânın hikâye oluşturmadaki etkilerine işaret etmektedir.
4. **Animasyon:** Animasyonlarda yaygın tabanlı üretim dikkat çekmektedir. Geleneksel animasyonun aksine üretken video tekniklerinin izleri gözlenmektedir. Statik görsellerin yapay zekâ araçlarıyla hareketlendirildiği görülen videolarda fiziksel hareketlerin simüle edilerek akıcılığın sağlandığı görülmektedir. Bununla birlikte yer yer yapay zekâya özgü bozulmalar dikkat çekmektedir.

5. SONUÇ

Yapay zekâ her alanda olduğu gibi dijital eğitsel videoların oluşumunda da etkin rol almaktadır. Çalışmada elde edilen veriler bunu doğrular niteliktedir. İçerik üretimi sürecinin her aşamasında yapay zekânın işe koşulduğu görülmektedir. Yapay zekâ sadece bir yardımcı araç değil eş-üretici olarak süreçte etkin kullanılmaktadır. Videolarda ses, görüntü, hikâye, animasyon boyutlarında yapay zekâ destekli üretim tekniklerinin kullanıldığı görülmektedir.

Pedagojik kurgunun şekillenmesinde aktif rolü bulunan yapay zekâ metinden sese, metinden müziğe teknolojileriyle hedef kitleye uygun vurgu, tonlama, ritim optimizasyonunun düzenlenmesinde kullanılmaktadır. Hikâyenin kurgulanmasında sade anlatım, tekrar eden yapılar, bilişsel yükü azaltmaya yönelik yapılanmaların varlığı dikkat çekmektedir. Animasyon boyutunda görüntüden videoya dönüşüm, hareket simülasyonlarıyla akıcılığın desteklenmesi çıkarımlar arasındadır.

Araştırma bulguları yapay zekânın içerik üretiminde dönüştürücü bir rol üstlendiğini göstermektedir. Hikâye kurgusundaki etkisi pedagojik yapılandırma ile algoritmik üretimin kesişim noktasını göstermektedir. Sadeleştirilmiş anlatım, tekrar eden yapılar, parçalara bölme ilkesiyle yapılandırıcı öğrenme ve bilişsel yük kuramıyla uyumlu üretim yöntemine işaret etmektedir.

Ses ve görüntü üretiminde pedagojik ve etik tartışmalar ortaya çıkmaktadır. Ses üretiminde doğal tonlamalara yakın sonuçlar ortaya çıkmakta ancak insan sesinin yerini alma potansiyeli açısından tartışmaya yol açmaktadır. Görsel boyutta stil transferi uygulamaları maliyeti azaltıp estetik süreklilik sağlarken, özgünlük, telif ve yaratıcılık açısından yeni değerlendirme ölçütlerine ihtiyaç duymaktadır.

Animasyon üretiminde gözlenen bozulmalar, hareketlerdeki anomaliler hedef kitleye yönelik içeriklerde dikkate alınması gereken bir durum olarak görülmektedir. Bu bozulmalar hedef kitlenin dikkatini dağıtabilir veya bilişsel yükü artırabilir. En nihayetinde yapay zekâ temelli üretim süreçlerinin teknik açıdan verimli olduğu, ancak pedagojik kalite, etik ve içerik doğrulaması açısından insan denetiminin kritik unsur olduğu görülmektedir.

Yapay zekânın eğitsel içerik üretim alanındaki entegrasyonunun en verimli ve etkili şekilde gerçekleştirilebilmesi adına;

- 1) İçeriklerde alan uzmanı kontrolü sağlanmalı,
- 2) İçeriklerin gelişimsel uygunluk kriterleri değerlendirilmeli,
- 3) Teknik açıdan hareket bozulmaları minimize edilmeli,
- 4) Özgünlük kriterleri yeniden tanımlanmalı,
- 5) İçeriklerin bilişsel kazanım, dikkat süresi, motivasyon üzerindeki etkilerinin nicel incelemeleri yapılmalı,
- 6) Disiplinler arası çalışmalarla ortak araştırmalar geliştirilmeli,
- 7) Kişiselleştirilmiş içeriklerle bireylerin öğrenme hızlarına ve ilgi alanlarına yönelik dinamik içerikler üretilmelidir.

KAYNAKÇA

- Polat, M. (2024). Dijitalleşme ve eğitimde yapay zekâ: Eğitim yönetimine yansımaları. *Education Science and Sport*, 6 (2), 1-12
- Solak, Y., Dal, H., Çinkır, G., Onu, F.N. (2025). Yapay Zekâ Etiği: Eğitimde Kullanımının Sınırları ve Sorumlulukları. *Socrates Journal of Interdisciplinary Social Studies*, 2025, Volume 11, Number 49
- Temur, S. (2024). Yapay zekânın eğitim sistemine entegrasyonunun potansiyel faydaları. *Batı Anadolu Eğitim Bilimleri Dergisi*, 15(3), 2621-2656. DOI: 10.51460/baebd.1541524
- Varol, N. (2025). Eğitimde yapay zekâ ve etik: Bir alanyazın taraması. *Okul Yönetimi*, 5(1), 117-125. <https://izlik.org/JA87US93SW>
- Yıldız, E. P. (2025). Eğitimde Üretken Yapay Zekâ Uygulamaları ile Sınıf Ortamlarında Dijital Dönüşüm. In: Büyük, U. (ed.), *Eğitimde Teknoloji Entegrasyonu: Yapay Zekâ ve Dijitalleşme Perspektifleri*. Özgür Yayınları. DOI: <https://doi.org/10.58830/ozgur.pub773.c3203>

TURAN-2026
The Turkish World Yesterday, Today and Tomorrow

III TURAN International Scientific Conference
Date and time: 14 February 2026, 11:00
ZOOM
Languages: Azerbaijani, Turkish, Russian, and English
Partner universities: Azerbaijan University, Azerbaijan University of Languages, and Kütahya Dumlupınar University
Field: Social-humanities, and Economic Sciences

 irds-center.com [irdscenter](https://www.instagram.com/irdscenter) [irds.center](https://www.youtube.com/irds.center) turancongress.2026@gmail.com

Sosyal Medya İçerik Üreticilerinin Yapay Zekâ Adaptasyonu

Fatma TOPUZ ERYÜRÜK⁴⁰

Özet

Dijitalleşme süreciyle birlikte sosyal medya platformları yalnızca iletişim aracı olmanın ötesine geçerek bilgi üretimi ve paylaşımının gerçekleştiği dinamik öğrenme platformlarına dönüşmüştür. Özellikle Instagram gibi etkileşimsel platformlar içerik üreticilerinin pedagojik, kültürel ve teknolojik pratiklerini görünür kılarak geleneksel medyadan farklı çok katmanlı bir üretim yapısı oluşturmaktadır. Son yıllarda dijital içerik üreticilerinin özellikle eğitsel temalı paylaşımlar aracılığıyla geniş kitlelere ulaşması içerik üretim pratiklerinin yapısal ve tematik özelliklerinin incelenmesi gerekliliğini ortaya çıkarmaktadır. Bu çalışma, amaçlı örnekleme yöntemiyle seçilen ve içerik üretim süreçlerinde yapay zekâ araçlarını kullanan 12 Instagram içerik üreticisinin paylaşımlarını sistematik bir çerçevede incelemeyi amaçlamaktadır. Nitel araştırma yaklaşımıyla desenlenen çalışmada veriler belge incelemesine dayalı içerik analizi yöntemiyle elde edilmiştir. Örneklem seçiminde hedef kitlenin çocuklar ve ebeveynler olması, hesapların belirli bir takipçi kitlesine (>1000) sahip olması ve üretim sürecinde yapay zekâ teknolojilerinden yararlanılması temel kriterler olarak belirlenmiştir. İncelenen hesapların açık paylaşımları üzerinden elde edilen veriler, içerik analizi tekniğiyle çözümlenmiş ve betimsel analiz yaklaşımıyla yorumlanmıştır. Araştırma kapsamında etik ilkeler gözetilerek tüm hesaplar anonimleştirilmiş ve kodlarla tanımlanmıştır. Çalışma, sosyal medya içerik üretim stratejilerini ve tematik örüntülerini yapısal bir düzlemde ortaya koyarak alanyazına katkı sunmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Yapay Zekâ, Dijital İçerik Üretimi, Sosyal Medya.

⁴⁰ Öğr. Gör., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Emirdağ MYO, ORCID: 0000-0003-2133-2840, erylurukf@gmail.com

Artificial Intelligence Adaptation for Social Media Content Creators

Abstract

With the digitalization process, social media platforms have evolved beyond being mere communication tools to become dynamic learning platforms where information is produced and shared. Interactive platforms such as Instagram, in particular, create a different, multi-layered production structure in traditional media by making content creators' pedagogical, cultural, and technological practices visible. In recent years, the ability of digital content creators to reach wide audiences, particularly through educational-themed posts, has highlighted the need to examine the structural and thematic characteristics of content production practices. This study aims to systematically examine the posts of 12 Instagram content creators, selected through purposive sampling, who use artificial intelligence tools in their content production processes. Designed with a qualitative research approach, the data were obtained through content analysis based on document review. In sample selection, the following criteria were established as fundamental: the target audience being children and parents, accounts having a specific follower base (>1000), and the use of artificial intelligence technologies in the production process. Data obtained from the public posts of the examined accounts were analyzed using content analysis techniques and interpreted through a descriptive analysis approach. In accordance with ethical principles, all accounts were anonymized and identified with codes. The study aims to contribute to the literature by revealing social media content production strategies and thematic patterns on a structural level.

Keywords: Artificial Intelligence, Digital Content Creation, Social Media.

1. GİRİŞ

Yapay zekâ teknolojileri, özellikle milyarlarca parametre ile eğitilen temel modellerin gelişimiyle birlikte sadece belirli görevleri yerine getiren bir araç olmaktan çıkarak şaşırtıcı ve öngörülemeyen yetenekler sergileyen dönüştürücü bir güce evrilmiştir (Bommasani vd., 2021).

Günümüzde üretken yapay zekâ modelleri doğal dil, görüntü, ses ve yazılım kodu gibi insan düşüncesinin farklı sembolik temsilleri üzerinden bilgi ürünleri ve içerikler üretebilme kapasitesine ulaşmıştır (Bubeck vd., 2023; UNESCO, 2023).

Bu texnolojik dönüşümün tam merkezində yer alan sosial medya içerik üreticileri, faaliyetlerini platform toplumu dinamikleri içerisinde sürdürmektedirler. Dijital platformlar, içeriklerin yalnızca üzerinden akıp gittiği tarafsız araçlar değil verileştirme, ticarileştirme ve algoritmik filtreleme süreçleriyle içeriği aktif olarak şekillendiren, denetleyen ve yönlendiren karmaşık ekosistemlerdir (Gillespie, 2018; Platin, 2018). İçerik üreticilerinin bu ekosistemde rekabet edebilmeleri, algoritmaların ve yeni yapay zekâ teknolojilerinin işleyişine entegre olmalarını zorunlu kılmaktadır (Boztepe Taşkıran ve Önay Doğan, 2024).

2. SOSYAL MEDYA İÇERİK ÜRETİMİ VE YAPAY ZEKÂ

İçerik üreticilerinin yapay zekâ teknolojilerine adaptasyonu devasa fırsatları beraberinde getirmektedir. Halkla ilişkiler, reklamcılık ve dijital iletişim bağlamında yapay zekâ hedef kitlelerin büyük veri analiziyle anlaşılması, kişiselleştirilmiş pazarlama kampanyalarının tasarlanması ve metin/görsel oluşturma gibi çok zaman alan rutin görevlerin otomatikleştirilmesi için güçlü bir kapasite sunmaktadır (Boztepe Taşkıran ve Önay Doğan, 2024; Dwivedi vd., 2023). Bu otomasyon ve artırılmış zekâ kapasitesi, insanın yaratıcılığı ile makinenin işlem gücünün birleştiği hibrit takımlar yaratarak bilgi işçiliğinde verimliliği radikal biçimde artırmaktadır (Dwivedi vd., 2023).

Ancak bu adaptasyon süreci salt bir verimlilik artışından ibaret bir fırsat alanı değil beraberinde derin sosyo-teknik, yasal ve etik riskler barındıran bir mücadele alanıdır (Bommasani vd., 2021). Yapay zekâ modellerinin devasa ve homojenleşmiş web verileriyle eğitilmesi, insanlığa ait mevcut toplumsal önyargıların stereotiplerin ve ayrımcılığın doğrudan kopyalanarak yeniden üretilmesine zemin hazırlamaktadır (Dwivedi vd., 2023; Bommasani vd., 2021).

Üretken dil modellerinin bilgiyi derinlemesine bir anlama süreci olmaksızın birleştirmesi halüsinasyon olarak adlandırılan gerçek dışı ve hatalı içeriklerin son derece ikna edici ve özgüvenli bir dille sunulmasına yol açabilmektedir (Bubeck vd., 2023; Dwivedi vd., 2023; Bommasani vd., 2021).

Ek olarak, sahte medya araçlarının yaygınlaşması, fikri mülkiyet ve telif hakkı ihlalleri ile yapay zekâ sistemlerinin şeffaflıktan uzak olması üretilen içeriklerin orijinalliğini ve güvenilirliğini sürekli olarak tartışmaya açmaktadır (Floridi vd., 2018; Boztepe Taşkıran ve Önay Doğan, 2024; Dwivedi vd., 2023).

Bu bağlamda sosyal medya içerik üreticilerinin yapay zekâyı sağlıklı ve sürdürülebilir bir şekilde uyum sağlayabilmesi için salt teknoloji kullanımı yeterli

değildir. Yapay zekâ okuryazarlığı kavramının ve insan eylemliliğinin merkeze alındığı bir yaklaşım elzemdir (UNESCO, 2023; Dwivedi vd., 2023).

Yapay zekânın içerik üretim süreçlerine dahil edilmesi yararlılık, zarar vermeme, adalet ve açıklanabilirlik gibi temel etik ilkelere dayanan ve insanın daima devrede olduğu denetimli bir iş birliğini gerektirmektedir (Floridi vd., 2018; Dwivedi vd., 2023).

Bu çalışma sosyal medya içerik üreticilerinin yapay zekâ teknolojilerine adaptasyon sürecini, sunduğu dönüştürücü fırsatlar ve barındırdığı etik, yasal ve sosyo-teknik riskler ekseninde çok boyutlu olarak incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışma dijital platformlardaki içerik üretim ve kitle iletişim pratiklerinin algoritmalarla nasıl yeniden şekillendiğini ortaya koyarak, yaratıcılığı yok etmeyen ve potansiyel riskleri en aza indiren etik bir "*insan-yapay zekâ iş birliğine*" dikkat çekmeyi hedeflemektedir. Çalışma, Instagram içerik üreticilerinin yapay zekâ entegrasyonunu yapısal ve tematik düzeyde analiz ederek literatürdeki boşluğu doldurmayı amaçlamaktadır.

3. YÖNTEM

Bu çalışma nitel araştırma yaklaşımıyla desenlenmiştir. Sosyal medya içerik üreticilerinin üretim pratiklerini incelemek amacıyla belge incelemesine dayalı içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. Çalışma grubunu amaçlı örnekleme tekniğiyle seçilmiş 12 Instagram içerik üreticisi oluşturmaktadır.

Hesapların seçiminde hedef kitlenin çocuklar ve ebeveynler olması, belirli bir takipçi kitlesine sahip olması (>1000), yapay zekâ araçlarını kullanması kriterleri dikkate alınmıştır. Veriler belirlenen hesapların açık paylaşımlarının sistematik olarak incelenmesiyle elde edilmiştir.

Elde edilen veriler içerik analizi yöntemiyle çözümlenmiştir. Bulgular betimsel analiz yaklaşımıyla yorumlanmıştır. Çalışmada etik ilkeler kapsamında hesaplar anonimleştirilmiş ve kodlarla ifade edilmiştir.

4. BULGULAR

Hedef kitlesini çocukların ve ebeveynlerin oluşturduğu 12 Instagram içerik üreticisinin hesaplarının incelendiği çalışmada elde edilen veriler aşağıda tablo halinde sunulmaktadır.

Tablo 1. Dijital içerik Analizi

Hesap Kodu	Hesap Açılış Tarihi	Toplam İçerik Sayısı	Yapay Zekâ Kullanım Başlangıcı	Yapay Zekâ Destekli İçerik Sayısı	Hedef Kitle	İçerik Odağı
H1	2019	440	2023	>70	Çocuk	Eğitim-Öğretim
H2	2020	347	2022	>90	Çocuk	Değerler Eğitimi
H3	2024	220	2024	>200	Çocuk	Eğlenceli Şarkılar
H4	2024	1523	2024	>1500	Çocuk Ebeveyn	Eğitim-Öğretim
H5	2025	56	2025	>50	Çocuk	Eğitim
H6	2026	60	2026	>55	Ebeveyn	Eğitim
H7	2025	32	2025	>30	Çocuk	Değerler Eğitimi
H8	2023	679	2024	>670	Çocuk Ebeveyn	Değerler Eğitimi
H9	2020	994	2024	>210	Ebeveyn	Farkındalık
H10	2017	1415	2025	>35	Ebeveyn	Farkındalık
H11	2021	103	2025	>20	Ebeveyn	Farkındalık
H12	2014	239	2023	>80	Ebeveyn	Farkındalık

Tablo 1’de sunulan veriler betimsel analiz yaklaşımıyla incelendiğinde hesapların açılış tarihlerinin 2014-2026 aralığında değiştiği görülmektedir. Yapay zekâ kullanımının içerik üreticileri tarafından 2024 yılı itibariyle nicel olarak arttığı görülmektedir. 2024 ve sonrasında yapay zekâ entegrasyonunu başlatan hesap sayısı toplamın büyük çoğunluğunu oluşturmaktadır. Bu durum yapay zekâ temelli içerik üretim araçlarının erişilebilirlik ve kullanım pratiklerinin bu dönemden itibaren yaygınlaştığını ortaya koymaktadır.

Toplam içerik sayısı ile yapay zekâ destekli içerik sayısı karşılaştırıldığında 2024 ve sonrası açılmış olan hesapların yapay zekâyı üretim stratejisi olarak konumlandığı görülmektedir. Bazı hesapların geleneksel içerik üretim pratiğinden yapay zekâ destekli içerik üretimine kademeli geçiş sağladığı gözlenmektedir. 2024 yılı ve sonrasında içerik üretimlerinin yapay zekâ araçlarıyla geliştirildiği gözlenmektedir. Uzun süredir içerik üreten hesaplarda ise yapay zekâ kullanımının daha temkinli ve sınırlı olduğu dikkat çekmektedir.

Hedef kitle bağlamında incelenen hesaplarda çocuklara yönelik içerik üreticilerinin yapay zekâ kullanım oranları oldukça yüksektir. Özellikle çocuklar için eğlenceli içeriklerde ve değerler eğitimi temasını işleyen hesaplarda yapay zekâ kullanımının yoğunluğu dikkat çekmektedir. Ebeveynleri hedefleyen içeriklerde yapay zekâ entegrasyonu daha geç başlamakta ve oran olarak sınırlı kalmaktadır. Bu durum görsel-işitsel üretim gerektiren içerik türlerinde yapay zekâ araçlarının daha işlevsel kullanıldığını, metin temelli farkındalık içeriklerinde daha sınırlı entegrasyonunun söz konusu olduğunu göstermektedir.

5. SONUÇ

Yapılan çalışma sonunda elde edilen bulgular incelenmiştir. Çalışmanın bulguları sonucunda;

- Yapay zekâ destekli içerik üretiminin özellikle 2024 yılı itibariyle belirgin şekilde arttığı,
- 2024 yılı sonrası açılan hesaplarda yapay zekânın temel üretim stratejisi haline geldiği,
- Hedef kitlesi çocuklar olan ve görsel-işitsel içerik üreten hesaplarda kullanım oranının daha yüksek olduğu,
- Uzun zamandır faaliyet gösteren ebeveyn odaklı hesaplarda yapay zekâ kullanımına daha kademeli ve sınırlı bir geçiş yapıldığı tespit edilmektedir.

Dijital içerik ekosisteminde yapay zekânın özellikle çocuklara yönelik eğitsel ve eğlence temelli içerik üretiminde dönüştürücü bir araç olarak konumlandığı görülmektedir. Bu dönüşüm araçlara erişilebilirliğin artması, yapay zekâ araçlarının çeşitlenmesi, yapay zekâ okur-yazarlığının yaygınlaşmasıyla gelişerek devam edecektir.

Yapay zekâ araçlarının teknik gelişimleri, kullanım kolaylığının artması, maliyetlerinin düşmesiyle birlikte içerik üretim süreçlerinde kullanımının artış göstereceği öngörülmektedir. Bireysel içerik üreticilerinin profesyonel çıktılar üretebilmesi içerik üretim süreçlerinde metinden sese, görsel üretimden animasyon oluşturmaya kadar genişleyen ekosistemin varlığıyla doğrudan ilişkilendirilebilir. 2024 itibariyle yapay zekâ kullanımının artış göstermesi destekleyici araç rolünden üretim sürecinin kurucu bileşenine dönüştüğünü göstermektedir. Bu dönüşüm yalnızca teknik değil, pedagojik, etik ve sosyokültürel boyutları da kapsayan çok katmanlı bir değişimdir.

Dijital içerik üretiminde yapay zekâ entegrasyonu için dikkat edilmesi gereken unsurlar aşağıdaki şekilde sıralanabilir.

1. Pedagojik ve etik bir çerçeve oluşturularak özellikle çocuklara yönelik içeriklerde gelişimsel uygunluk, şeffaflık, veri güvenliği ilkeleri netleştirilebilir.
2. Karakter tasarımı, hikâye kurgusu, seslendirme süreçlerinde standartlaşmaya gidilebilir.
3. İçerik üreticileri, ebeveynler ve eğitimciler için yapay zekâ okuryazarlığını artırmaya yönelik eğitim programları düzenlenebilir.

4. İçerik üretiminde şeffaflık ilkesi benimsenerek yapay zekâ kullanımına yönelik açık bilgilendirmeler yapılabilir.
5. Yapay zekâ destekli içeriklerin çocukların bilişsel, duyuşsal ve sosyal gelişimi üzerindeki etkileri daha kapsamlı araştırılabilir.
6. Dijital platformlar çocuklara yönelik yapay zekâ içeriklerinde kalite ve güvenlik standartları belirleyen kapsamlı algoritmik ve editoryal düzenlemeler getirebilir.
7. Tamamen otomatikleşmiş bir üretim yerine pedagojik kaliteyi artırmak adına hibrit modeller desteklenebilir.

KAYNAKÇA

- Bommasani, R., Hudson, D. A., Adeli, E., et al. (2021). On the opportunities and risks of foundation models. *arXiv preprint arXiv:2108.07258*.
- Boztepe Taşkıran, H. ve Önay Doğan, B. (2024). Halkla İlişkiler ve Reklamcılık Perspektifinden Yapay Zekâ Çalışmaları: Ulusal Alan Yazının Bibliyometrik Analizi. *Uluslararası Halkla İlişkiler ve Reklam Çalışmaları Dergisi*, 7(2), 9-35.
- Bubeck, S., Chandrasekaran, V., Eldan, R., et al. (2023). Sparks of artificial general intelligence: Early experiments with GPT-4. *arXiv preprint arXiv:2303.12712*.
- Dwivedi, Y. K., Kshetri, N., Hughes, L., et al. (2023). So what if ChatGPT wrote it? Multidisciplinary perspectives on opportunities, challenges and implications of generative conversational AI. *International Journal of Information Management*, 71, 102642. <https://doi.org/10.1016/j.ijinfomgt.2023.102642>
- Floridi, L., Cows, J., Beltrametti, M., et al. (2018). AI4People—An ethical framework for a good AI society. *Minds and Machines*, 28(4), 689–707. <https://doi.org/10.1007/s11023-018-9482-5>
- Gillespie, T. (2018). *Custodians of the internet: Platforms, content moderation, and the hidden decisions that shape social media*. Yale University Press.
- Platin, J.C. (2018). Review essay: the platform society: public values in a connective world. *Media, Culture & Society*. ISSN 0163-4437 (In Press)
- UNESCO (2023). *Guidance for generative AI in education and research*. UNESCO Publishing.

Modern Site Konutlarında Yaşam: Kentsel, Toplumsal ve Yönetişimsel Boyutlarıyla Bir Değerlendirme

Ayhan  ET N⁴¹

 zet

Hızlı kentleşme, nüfus artışı ve neoliberal ekonomik dönüşümler,  ağdaş kentlerin mek nsal organizasyonunda önemli değişimlere yol açmıştır. Bu dönüşüm sürecinde konut, yalnızca barınma ihtiya ını karşılayan fiziksel bir yapı olmaktan çıkmış; güvenlik, sosyal statü, yaşam kalitesi ve kültürel aidiyet gibi çok boyutlu anlamlar kazanmıştır. Modern site konutları, artan kentsel yoğunluk, güvenlik kaygıları ve yaşam konforu beklentileri doğrultusunda ortaya çıkan planlı yerleşim modelleridir. Bu çalışmada modern site konutları; tarihsel gelişim süreci, yüksek katlı yapılaşmanın kentsel gerekçeleri, sosyal donatı alanlarının işlevleri, ekonomik katkıları, kent yönetimi açısından rolleri ve potansiyel dezavantajları çerçevesinde incelenmektedir. Çalışma, literatür taramasına dayalı nitel bir değerlendirme sunmaktadır. Bulgular, modern site konutlarının planlı kentleşme ve yönetişim açısından avantajlar sunduğunu; ancak sosyal ayrışma ve ekonomik eşitsizlik risklerini de beraberinde getirdiğini göstermektedir. Bu  alışma, oluşabilecek sosyal ayrışma ve ekonomik eşitsizlik riskleri hakkında sunduğu çözüm önerileriyle alanyazına katkı sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yönetişim, Kent Yönetimi, Modern Site Konutları, Yüksek Katlı Yapılaşma, Kapalı Yerleşimler.

⁴¹ Öğr. Gör., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Emirdağ MYO, ORCID: 0000-0002-3539-0411, a.c.ayhancetin@gmail.com

Life in Modern Residential Complexes: An Evaluation from Urban, Social, and Governance Perspectives

Abstract

Rapid urbanization, population growth, and neoliberal economic transformations have led to significant changes in the spatial organization of contemporary cities. In this transformation process, housing has ceased to be merely a physical structure fulfilling the need for shelter; it has acquired multi-dimensional meanings such as security, social status, quality of life, and cultural belonging. Modern gated communities are planned settlement models that have emerged in line with increasing urban density, security concerns, and expectations for living comfort. This study examines modern gated communities within the framework of their historical development process, urban justifications for high-rise construction, the functions of social infrastructure areas, their economic contributions, their roles in terms of urban management, and their potential disadvantages. The study presents a qualitative evaluation based on a literature review. The findings show that modern gated communities offer advantages in terms of planned urbanization and governance; however, they also bring with them the risks of social segregation and economic inequality.

Keywords: Governance, Urban Management, Modern Gated Communities, Gated Communities, High-Rise Construction.

1. GİRİŞ

Sanayi devrimi, insan hayatı üzerinde önemli etkiler yaratmış ve çeşitli değişimlerin yaşanmasına neden olmuştur. 18. yüzyılın ortalarında, İngiltere’de görülen makineleşmeye geçiş süreci ve bu sürecin Avrupa’ya yayılması sonucunda, üretim teknolojisinde meydana gelen köklü dönüşüm hareketi sanayi devrimi olarak adlandırılmaktadır. Bu devrimin tarihsel olarak işaretlenebilecek bir noktası bulunmasa da çıkış dönemi ve yerinin 18. yüzyılın ortalarında ve İngiltere’de olduğu bilinmektedir. Sanayi devrimiyle birlikte üretim süreçlerinde önemli değişimler yaşanmıştır. İnsan gücüne duyulan ihtiyaç azalmış, üretim seri hale gelmiş, üretim fazlası ürünler dünyaya yayılmaya başlamıştır. Bununla birlikte, insanların yaşam tarzlarında değişiklikler görülmüştür. Çalışma alanları evlerin çevresinden uzaklaşarak büyük fabrikalara taşınmıştır. Bu durum yönetim anlayışlarında da değişime neden olmuştur (Erdem, 2025a: 223).

Sanayi Devrimi sonrasında hız kazanan kentleşme süreci, 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren küresel ölçekte yeni mekânsal örgütlenme biçimlerini ortaya

çıkarılmıştır (Harvey, 1989). Artan nüfus yoğunluğu, kamusal alanların yetersizliği ve güvenlik kaygıları, bireyleri daha kontrollü ve planlı yaşam alanlarına yöneltmiştir (Blakely & Snyder, 1997).

Bu bağlamda modern site konutları, güvenli giriş-çıkış sistemleri, profesyonel yönetim yapıları ve sosyal donatı alanları ile klasik apartman yaşamından ayrılmaktadır. Konutun metalaşması ve güvenlik eksenli mekânsal tercihler, neoliberal kent politikalarıyla doğrudan ilişkilidir (Harvey, 2008). Türkiye’de ise bu dönüşüm özellikle 1980 sonrası ekonomik liberalizasyon süreciyle hız kazanmıştır (Keyder, 2005).

Sanayi devrimi sonrası şekillenen kentleşme dinamikleri, 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren neoliberal ekonomi politikaları ve küresel sermaye hareketleriyle yeni bir evreye girmiştir. Bu evrede konut üretimi, planlama ideallerinin ötesine geçerek yatırım, tüketim ve statü göstergesi haline gelmiştir. Modern site konutları bu dönüşümün mekânsal izdüşümü olarak ortaya çıkmış; güvenli çevre, sosyal donatı, profesyonel yönetim ve teknolojik altyapı gibi unsurlarla kent içinde farklılaşan yerleşim biçimleri üretmiştir.

Literatürde kapalı yerleşimler ve yüksek katlı yapılaşma; güvenlik arayışı (Low, 2003), mekânsal segregasyon (Blakely & Snyder, 1997; Caldeira, 2000), neoliberal kentleşme (Harvey, 2008) ve küresel kent rekabeti (Sassen, 2001) çerçevesinde ele alınmıştır. Bunun yanında kompakt kent yaklaşımı, altyapı verimliliği ve sürdürülebilirlik tartışmaları da dikey yapılaşmayı planlama perspektifinden değerlendirmektedir (Jenks, Burton & Williams, 1996; UN-Habitat, 2020). Ancak modern site konutlarını hem tarihsel arka planı, hem ekonomik rasyonalite boyutu, hem sosyal donatı ve yaşam kalitesi etkileri, hem de yönetim pratikleriyle birlikte ele alan bütüncül çalışmalar sınırlıdır.

Bu çalışmanın konusu, modern site konutlarının kentsel, toplumsal ve yönetsimsel boyutlarıyla çok katmanlı biçimde incelenmesidir. Amaç; bu yerleşim modelinin tarihsel gelişimini, yüksek katlı yapılaşmanın kentsel gerekçelerini, sosyal donatı alanlarının topluluk dinamiklerine etkisini, ekonomik katkılarını ve kent yönetimi üzerindeki yansımalarını kapsamlı bir çerçevede değerlendirmektir. Bununla birlikte site yaşamının mekânsal ayrışma, sosyal izolasyon, ekonomik erişilebilirlik ve kamusal alanın daralması gibi tartışmalı yönleri de analiz edilmektedir.

Çalışma, literatür taramasına dayalı nitel bir değerlendirme sunmakta ve farklı kuramsal yaklaşımları bir araya getirmektedir. Engels’in sanayi kentlerine ilişkin gözlemleri, modernist planlama idealleri (Hall, 2014), Jacobs’un kent canlılığı vurgusu (1961), Harvey’in mekânsal adalet ve kent hakkı yaklaşımı (2008) ile Lefebvre’nin kent hakkı kavramsallaştırması (1968/1996) bu analizde kuramsal dayanak oluşturmaktadır. Bu çerçevede modern site konutları, fiziksel planlama ürünü olmanın ötesinde, kentte güç ilişkilerinin, ekonomik tercihlerinin ve

yönetmel organizasyon biçimlerinin kesişim noktasında yer alan mekânsal oluşumlar olarak ele alınmaktadır.

Bu tebliğ, modern site konutlarını bir “mikro yönetim alanı” olarak değerlendirmesi bakımından literatüre katkı sunmayı hedeflemektedir. Site yönetim yapıları, mali organizasyon biçimleri, dijitalleşme uygulamaları ve kriz yönetimi kapasitesi üzerinden geliştirilen analiz, bu yerleşim modelinin kent yönetimiyle kurduğu ilişkiyi görünür kılmaktadır. Ayrıca mekânsal adalet perspektifi doğrultusunda, planlı ve güvenli yerleşimlerin kent bütünlüğü içinde nasıl konumlandırılabilceğine dair tartışma açmaktadır.

Bu yönüyle çalışma, modern site konutlarını ne bütünüyle olumlayan ne de bütünüyle eleştiren bir yaklaşım benimsemekte; avantaj ve riskleri birlikte değerlendirerek kapsayıcı ve dengeli bir kentleşme modeli için kuramsal bir çerçeve önermektedir.

2. MODERN SİTE KONUTLARININ TARİHSEL ARKA PLANI

Modern site konutlarının ortaya çıkışı, sanayi devrimi sonrası hızlanan kentleşme ve kapitalist üretim ilişkilerinin mekânsal örgütlenmesiyle yakından ilişkilidir. 19. yüzyılda Avrupa ve Kuzey Amerika kentlerinde yaşanan yoğun göç hareketleri, işçi sınıfı mahallelerinin oluşmasına ve sağlıklı, plansız yapılaşmanın artmasına neden olmuştur. Bu süreç, konutun yalnızca bireysel barınma ihtiyacını değil, aynı zamanda kamusal sağlık, güvenlik ve toplumsal düzen meselesi olarak ele alınmasını zorunlu kılmıştır (Engels, 1845/1993).

20. yüzyılın başında ortaya çıkan modernist planlama yaklaşımları, konut sorununa rasyonel ve bütüncül çözümler üretmeyi amaçlamıştır. Le Corbusier’nin “Işık, hava ve yeşil alan” ilkesi doğrultusunda geliştirdiği yüksek yoğunluklu ancak planlı yerleşim modeli, dikey yapılaşmanın teorik temelini oluşturmuştur. Özellikle II. Dünya Savaşı sonrasında Avrupa’da uygulanan toplu konut projeleri, modern site mantığının erken örnekleri olarak değerlendirilebilir (Hall, 2014).

Ancak 1960’lardan itibaren modernist toplu konut projelerine yönelik eleştiriler artmış; tekdüze mimari, sosyal yabancılaşma ve suç oranlarının yükselmesi gibi sorunlar gündeme gelmiştir (Jacobs, 1961). Bu eleştiriler, konut üretiminde yeni arayışları beraberinde getirmiştir. 1970’li yıllardan itibaren özellikle ABD’de ortaya çıkan “*gated community*” (kapalı yerleşim) modeli, güvenlik, prestij ve kontrollü sosyal çevre arayışının mekânsal bir yansıması olarak yaygınlaşmıştır (Blakely & Snyder, 1997).

Neoliberal ekonomi politikalarının yükselişi, 1980 sonrası dönemde konutun finansallaşmasını hızlandırmış ve konut piyasasını küresel sermayenin önemli

yatırım alanlarından biri haline getirmiştir (Harvey, 2008). Bu süreçte site konutları yalnızca barınma mekânı değil; güvenli yaşam, sosyal statü ve yatırım değeri sunan çok boyutlu bir ürün olarak pazarlanmıştır. Low (2003), kapalı yerleşimlerin yaygınlaşmasını kentte artan güvensizlik algısı ve orta sınıfın mekânsal ayrışma eğilimi ile ilişkilendirmektedir.

Küresel ölçekte Latin Amerika, Güney Afrika ve Asya metropollerinde de benzer gelişmeler gözlemlenmiştir. Gelir eşitsizliğinin belirgin olduğu toplumlarda kapalı yerleşimler, sosyal ve mekânsal segregasyonun somut göstergeleri haline gelmiştir (Caldeira, 2000). Böylece site konutları, yalnızca planlı yaşam alanları değil, aynı zamanda sınıfsal ve kültürel sınırların yeniden üretildiği mekânsal yapılar olarak değerlendirilmiştir.

Türkiye bağlamında modern site konutlarının gelişimi, 1980 sonrası ekonomik liberalizasyon, finansal serbestleşme ve büyük ölçekli kentsel projelerin artışıyla hız kazanmıştır (Keyder, 2005). İstanbul başta olmak üzere büyük kentlerde yükselen site projeleri, yeni orta sınıfın yaşam tarzı tercihlerinin bir parçası haline gelmiştir. TOKİ ve özel sektör iş birliğiyle geliştirilen büyük konut projeleri, planlı yerleşim anlayışının yaygınlaşmasına katkı sağlamıştır.

2000'li yıllarda ise güvenlik teknolojilerinin gelişmesi, akıllı bina sistemlerinin yaygınlaşması ve yaşam kalitesine yönelik artan beklentiler, modern site konutlarının daha kompleks bir yapıya kavuşmasına yol açmıştır. Spor alanları, alışveriş birimleri, eğitim ve sağlık hizmetleri gibi donatıların site içinde konumlandırılması, site yerleşimlerini yarı-özerk mikro-kentler haline dönüştürmüştür. Bu dönüşüm, kent içindeki kamusal alan kullanım biçimlerini de etkilemiştir (UN-Habitat, 2020).

Sonuç olarak modern site konutları; sanayi sonrası kentleşme, modernist planlama, neoliberal ekonomi politikaları ve güvenlik eksenli mekânsal tercihler gibi çok katmanlı tarihsel süreçlerin ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Günümüzde bu yerleşim modeli, hem planlı kentleşmenin aracı hem de sosyal ayrışma tartışmalarının merkezinde yer alan bir mekânsal form olarak önemini sürdürmektedir.

3. YÜKSEK KATLI YAPILAŞMANIN KENTSEL GEREKÇELERİ

Yüksek katlı yapılaşma, çağdaş kentleşme dinamiklerinin bir sonucu olarak ortaya çıkan mekânsal bir stratejidir. Özellikle metropol kentlerde artan nüfus yoğunluğu, sınırlı arsa üretimi ve yükselen arazi maliyetleri, yatay genişleme yerine dikey büyümeyi teşvik etmektedir. Bu durum, kent mekânının daha yoğun ve kompakt biçimde organize edilmesine yönelik planlama yaklaşımlarıyla ilişkilidir (Jenks, Burton & Williams, 1996).

- **Arazi Kıtılığı ve Ekonomik Rasyonalite:** Büyük kentlerde merkezi alanların sınırlı olması, arsa değerlerinin yükselmesine yol açmaktadır. Bu bağlamda yüksek katlı yapılaşma, birim arsa başına düşen konut sayısını artırarak arazi maliyetlerini dağıtmakta ve yatırımın ekonomik fizibilitesini güçlendirmektedir. Harvey'e (1989) göre kapitalist kentleşme, mekânın maksimum ekonomik değer üretmesi üzerine kuruludur. Dikey yapılaşma da bu ekonomik mantığın mekânsal bir tezahürüdür. Özellikle merkezi iş alanlarına yakın bölgelerde geliştirilen yüksek katlı konut projeleri, ulaşım maliyetlerini azaltarak zaman tasarrufu sağlamaktadır. Bu durum, konut tercihlerini ekonomik ve zamansal verimlilik çerçevesinde şekillendirmektedir.
- **Kompakt Kent Modeli ve Sürdürülebilirlik:** Kompakt kent yaklaşımı, kontrolsüz yatay yayılmanın (urban sprawl) çevresel ve ekonomik maliyetlerini azaltmayı hedeflemektedir. Yatay büyüme; tarım alanlarının kaybı, artan ulaşım mesafeleri ve altyapı maliyetlerinin yükselmesi gibi sorunlara yol açmaktadır (Hall, 2014). Buna karşılık dikey yoğunlaşma, aynı nüfusu daha sınırlı bir alanda barındırarak altyapı yatırımlarının daha verimli kullanılmasını sağlamaktadır. UN-Habitat (2020), sürdürülebilir kentleşme politikalarında yoğun ve karma kullanımlı yerleşimlerin önemine vurgu yapmaktadır. Yüksek katlı konut projeleri, toplu taşıma sistemleriyle entegre edildiğinde karbon salımının azaltılmasına katkı sunabilmektedir. Ayrıca kompakt yapılaşma, enerji verimliliği yüksek bina tasarımlarıyla birleştiğinde çevresel sürdürülebilirlik açısından avantaj sağlamaktadır.
- **Altyapı ve Hizmet Sunumunda Verimlilik:** Yüksek yoğunluklu yerleşimler, altyapı hizmetlerinin (su, kanalizasyon, elektrik, doğal gaz, internet) daha düşük birim maliyetle sunulmasına olanak tanımaktadır. Dağınık yerleşim alanlarında uzun hatlar boyunca altyapı kurulması gerekirken, dikey yapılaşmada hizmetler daha kısa mesafelerde yoğunlaştırılmaktadır. Bu durum yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda yönetsel bir avantaj da sağlamaktadır. Belediyeler, planlı ve yüksek yoğunluklu alanlarda çöp toplama, bakım ve ulaşım hizmetlerini daha etkin biçimde organize edebilmektedir. Böylece kamu kaynaklarının etkin kullanımı mümkün olmaktadır.
- **Güvenlik ve Kontrol Edilebilirlik:** Yüksek katlı site yerleşimleri, kontrollü giriş-çıkış sistemleri ve merkezi güvenlik altyapıları sayesinde güvenliğin daha kolay sağlanabildiği mekânsal organizasyonlar sunmaktadır. Low (2003), yüksek yoğunluklu ve kapalı yerleşimlerin kentte artan güvensizlik algısına karşı geliştirilen bir mekânsal yanıt olduğunu belirtmektedir. Dikey yapılaşma, site içi güvenlik sistemlerinin merkezi biçimde organize

edilmesine imkân tanıyarak mekânsal denetimi kolaylaştırmaktadır. Bu durum özellikle çocuklu aileler ve yaşlı bireyler için tercih nedeni olmaktadır.

- **Ortak Alan Üretimi ve Mekânsal Kalite:** Yüksek katlı yapılaşmanın önemli gerekçelerinden biri de zemin alanının ortak kullanıma ayrılabilmesidir. Aynı arsa üzerinde daha fazla konut biriminin üst üste konumlandırılması, zeminde yeşil alanlar, spor sahaları ve sosyal donatı alanları oluşturulmasına imkân tanımaktadır. Bu yaklaşım, modern kent planlamasında “yoğunluk ile açık alan dengesi” ilkesine dayanmaktadır. Jacobs (1961), kent yaşamının canlılığı için yoğunluğun önemli olduğunu savunurken, aynı zamanda kamusal alan kalitesinin korunması gerektiğini vurgulamaktadır. Yüksek katlı site planlaması, doğru tasarlandığında bu dengeyi sağlayabilecek bir model sunmaktadır.
- **Teknolojik Gelişmeler ve Mühendislik İmkânları:** 20. yüzyılın sonlarından itibaren inşaat teknolojilerindeki ilerlemeler, yüksek katlı yapılaşmayı daha güvenli ve sürdürülebilir hale getirmiştir. Deprem dayanıklı taşıyıcı sistemler, gelişmiş beton teknolojileri ve akıllı bina uygulamaları, yüksek katlı yapıların risklerini azaltmıştır. Özellikle deprem kuşağında yer alan ülkelerde mühendislik standartlarının gelişmesi, yüksek katlı yapıların güvenliğini artırmıştır. Enerji tasarruflı cephe sistemleri, merkezi ısıtma-soğutma çözümleri ve yenilenebilir enerji entegrasyonu, bu yapıların çevresel performansını güçlendirmektedir.
- **Küresel Kentleşme ve Simgesel Değer:** Yüksek katlı yapılar yalnızca fonksiyonel değil, aynı zamanda simgesel anlamlar da taşımaktadır. Küresel kent rekabetinde gökdelenler, modernlik ve ekonomik güç göstergesi olarak değerlendirilmektedir (Sassen, 2001). Bu bağlamda yüksek katlı konut projeleri, kentlerin küresel ölçekte konumlanmasında rol oynamaktadır. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde yüksek katlı konut projeleri, modernleşme ve küresel entegrasyonun mekânsal temsili olarak sunulmaktadır. Bu durum, konut üretiminin yalnızca barınma ihtiyacına değil, aynı zamanda kent kimliği ve imaj politikalarına da hizmet ettiğini göstermektedir. Yüksek katlı yapılaşma; arazi kıtlığı, ekonomik rasyonalite, sürdürülebilirlik hedefleri, altyapı verimliliği, güvenlik beklentileri ve teknolojik gelişmeler gibi çok boyutlu kentsel gerekçelere dayanmaktadır. Ancak bu modelin sosyal eşitsizlik, yoğunluk stresi ve mekânsal ayrışma riskleri de barındırdığı unutulmamalıdır. Bu nedenle yüksek katlı yapılaşma, yalnızca ekonomik değil; sosyal ve çevresel boyutlarıyla bütüncül bir planlama yaklaşımı çerçevesinde ele alınmalıdır.

Modern site konutlarında spor alanları, kütüphaneler, toplantı salonları ve rekreasyon alanları yalnızca fiziksel mekânlar değil; sosyal sermayeyi

güçlendiren alanlardır. Putnam’a (2000) göre sosyal etkileşim alanları, topluluk bağlarının gelişmesinde kritik rol oynamaktadır.

Yeşil alanların ruh sağlığı üzerindeki olumlu etkileri çeşitli akademik çalışmalarla ortaya konmuştur (Ulrich, 1984). Site içi peyzaj düzenlemeleri ve açık alan tasarımları, kent ısı adası etkisini azaltarak çevresel sürdürülebilirliğe katkı sağlamaktadır (Beatley, 2011). İnşaat sektörü, çarpan etkisi yüksek bir ekonomik alandır (Harvey, 1989). Büyük ölçekli site projeleri; mimarlık, mühendislik, yapı malzemeleri ve hizmet sektörlerinde istihdam yaratmaktadır.

Planlı konut üretimi, gayrimenkul değerlerini artırmakta ve yerel yönetimlere vergi geliri sağlamaktadır. Ayrıca ruhsatlı ve denetimli projeler, kayıt dışı yapılaşmanın önüne geçerek ekonomik şeffaflığı artırmaktadır (Keyder, 2005).

4. KENT YÖNETİMİ VE YÖNETİŞİM

Yönetim kavramına “*isteşlik (karşılıklık)*” ekinin ilave edilmesiyle ortaya çıkan “*yönetişim*” terimi, yönetme fiilinin bir kişi veya grup tarafından tek taraflı olarak hayata geçirilmesi yerine, eylemden etkilenen tüm aktörlerin yönetme sürecine katılması ve yönetme eyleminin bir parçası olmalarıdır (Okcu, 2012). Yönetişim kavramı, boyutları, amaçları ve temel özellikleri de dikkate alınarak en genel anlamda şu şekilde tanımlanmaktadır (Mecek ve Kocakula, 2019:196);

“Yerel, bölgesel ya da ulusal düzeydeki sosyal, siyasal ve ekonomik konularda mevcut olan yönetsel ve politik karar alma yetkisinin salt kamu sektörünün (özellikle devlet idaresi merkezli) tekeline bırakılmadan; bu politikaların ortaya konulması, uygulanması, denetlenmesi ve sürekliliğinin sağlanması sürecinde doğrudan ya da dolaylı olarak etkilenen merkezi idare (devlet), yerel idareler (il özel idareleri, belediyeler, köyler), kamu kurumları, özel sektör kişileri, sivil toplum kuruluşları (STK) ve hizmet alan diğer kişilerin; politik bir denge içerisinde tüm paydaşlarca karşılıklı olarak, birlikte ve birbirleri ile etkileşim içerisinde kullanıldığı; katılımcı, çoğulcu ve çok merkezli yönetim modelidir.”

Kamu yönetiminde önemli bir kuramsal çerçeve çizen yönetim kavramı, özellikle 1990’lı yıllardan sonra kamu yönetimi literatüründe gündeme gelmiştir. Bu anlamda Avrupa Birliği (AB), yönetim üzerine çalışmaları bulunan en önemli kuruluşlardan biridir. Birliğin yönetim üzerine önemli belgelerinden biri “*European Governance: A White Paper*” (European Union (EU), 2001) başlıklı çalışmadır. Bu rapor, yönetişimde açıklık, katılım, hesap verebilirlik, etkinlik ve tutarlılık ilkelerine odaklanır. AB’nin yönetim anlayışı, demokratikleşme süreçlerinde paydaşların katılımını artırmayı ve kurumsal yapılar arasında iş birliğini güçlendirmeyi hedefler. Günümüzde kamu yönetimine egemen olan

yönetişim yaklaşımının demokratik değerlerle ilişkili özelliklerinin temellerini AB'nin söz konusu bu raporu atmıştır. Paydaşların katılımı, açıklık ilkesiyle desteklenen şeffaflık, hesap verebilirlik, kurumlar arası işbirliği ilkeleri AB'nin raporlarında da yer almıştır ve kamu yönetimindeki arayışlarda demokratik değerler halini almıştır (Erdem, 2025b).

Modern site konutları, mikro ölçekte yönetim uygulamalarının gelişebileceği alanlar sunmaktadır. Katılımcı yönetim modelleri, site sakinlerinin karar alma süreçlerine dahil olmasını mümkün kılmaktadır. Dijital aidat sistemleri, akıllı güvenlik uygulamaları ve enerji izleme teknolojileri, şeffaf ve hesap verebilir yönetim anlayışını desteklemektedir (UN-Habitat, 2020). Bu durum, yerel yönetimlerin operasyonel yükünü azaltarak daha geniş ölçekli kentsel sorunlara odaklanmasını kolaylaştırmaktadır.

- **Planlı Mekânsal Organizasyon ve Belediyecilik:** Site yerleşimleri, imar planlarına dayalı, altyapısı önceden tasarlanmış ve etaplar halinde geliştirilen projelerdir. Bu durum, belediyelerin hizmet sunumunu daha öngörülebilir ve maliyet-etkin hale getirmektedir. Yoğun ve planlı alanlarda çöp toplama, bakım-onarım, yol düzenleme ve acil müdahale hizmetleri daha sistematik biçimde yürütülebilmektedir (UN-Habitat, 2020). Ayrıca site ölçeğinde oluşturulan iç düzenlemeler (otopark yönetimi, peyzaj bakımı, güvenlik organizasyonu), belediyelerin operasyonel yükünü kısmen azaltarak kamusal kaynakların daha geniş ölçekli kentsel sorunlara yönlendirilmesini mümkün kılmaktadır. Bu bağlamda siteler, yerel yönetim ile özel yönetim birimleri arasında ara kurumsal yapılar olarak işlev görmektedir.
- **Çok Aktörlü Yönetişim ve Kurumsal Ağlar:** Yönetişim anlayışına göre, kamu sektörü ve özel sektör arasındaki sınırlar incelmektedir. Bununla birlikte, hükümet siyaseti, farklı aktörler arasında dağıtılmaktadır. Bu bağlamda yönetim üç temel kesimin (kamu, özel, sivil) kamusal konular üzerinde kesişmesi olarak düşünülebilir (Erdem, 2025b). Yönetişim yaklaşımı, kamu, özel sektör ve sivil toplum aktörlerinin birlikte karar aldığı esnek ağ yapılarını vurgular (Pierre & Peters, 2000). Modern site konutlarında; müteahhit firmalar, site yönetim şirketleri, kat malikleri kurulları, güvenlik firmaları ve belediyeler arasında çok katmanlı bir ilişki ağı oluşmaktadır. Site yönetimleri, hukuki statüleri gereği kat maliklerinin ortak karar organlarıdır. Bu yapı, mikro ölçekte demokratik katılımın gelişmesine olanak tanıyabilir. Genel kurullar, oylama süreçleri ve bütçe onay mekanizmaları, sakinlerin karar alma süreçlerine doğrudan katılımını mümkün kılmaktadır. Putnam'ın (2000) sosyal sermaye kavramı çerçevesinde değerlendirildiğinde, bu katılım pratikleri topluluk bağlarını güçlendirme potansiyeline sahiptir.

- **Dijitalleşme ve Akıllı Yönetişim:** Günümüzde site yönetimlerinde dijital platformların kullanımı giderek yaygınlaşmaktadır. Online aidat takip sistemleri, mobil uygulamalar üzerinden duyuru ve oylama mekanizmaları, akıllı güvenlik sistemleri ve enerji izleme yazılımları yönetsel süreçlerin şeffaflığını ve hesap verebilirliğini artırmaktadır. Bu uygulamalar, akıllı kent (smart city) politikalarının mikro ölçekteki örnekleri olarak değerlendirilebilir. Enerji tüketiminin izlenmesi, su kullanımının kontrolü ve güvenlik kameralarının merkezi yazılımlarla yönetilmesi, veri temelli karar alma süreçlerini desteklemektedir (UN-Habitat, 2020). Böylece site yerleşimleri, kent ölçeğinde uygulanabilecek dijital yönetim modelleri için birer pilot alan işlevi görebilmektedir.
- **Güvenlik, Denetim ve Mekânsal Kontrol:** Yüksek katlı ve güvenli site yerleşimleri, kontrollü giriş-çıkış sistemleri ve kamera altyapıları ile mekânsal denetimi güçlendirmektedir. Bu durum bir yandan güvenlik algısını artırırken, diğer yandan mekânsal kontrol ve gözetim tartışmalarını gündeme getirmektedir. Low (2003), kapalı yerleşimlerin güvenlik arayışı kadar sosyal sınır üretimiyle de ilişkili olduğunu vurgulamaktadır. Foucault'nun (1977) disiplin ve gözetim kavramları çerçevesinde değerlendirildiğinde, site içi kamera sistemleri ve erişim kontrol mekanizmaları mikro ölçekte denetim pratikleri üretmektedir. Bu yapı, bireylerin davranışlarını düzenleyen görünmez bir yönetsel çerçeve oluşturabilmektedir. Dolayısıyla site yönetimi yalnızca hizmet sunumu değil; aynı zamanda sosyal düzen üretimidir.
- **Kriz Yönetimi ve Afet Hazırlığı:** Planlı site yerleşimleri, afet ve kriz yönetimi açısından da önemli avantajlar sunmaktadır. Acil toplanma alanlarının belirlenmiş olması, güvenlik ekiplerinin organize yapısı ve bina yönetim planlarının bulunması, müdahale kapasitesini artırmaktadır. Özellikle deprem riski yüksek bölgelerde site ölçeğinde yapılan risk analizleri ve periyodik denetimler, yerel yönetimlerin afet yönetim politikalarıyla bütünleşebilmektedir. Bu durum, çok düzeyli yönetim (multi-level governance) anlayışının bir örneğidir. Merkezi yönetmelikler, yerel belediye uygulamaları ve site içi yönetim pratikleri arasında dikey bir koordinasyon ağı oluşmaktadır.
- **Ekonomik ve Mali Yönetişim:** Site yönetimleri, yıllık bütçe planlaması, aidat belirleme, bakım sözleşmeleri ve hizmet alımı süreçleriyle küçük ölçekli mali organizasyonlar olarak işlev görmektedir. Şeffaf bütçe sunumları ve denetim mekanizmaları, hesap verebilirliğin temel unsurudur. Bu bağlamda siteler, mali disiplin ve kurumsal yönetim pratiklerinin uygulandığı mikro-ekonomik alanlar olarak değerlendirilebilir. Ancak yüksek aidat bedelleri ve yönetsel şeffaflık

eksikliği, zaman zaman çatışmalara yol açabilmektedir. Bu nedenle yönetim kalitesi, site yaşamının sürdürülebilirliği açısından belirleyici bir faktördür.

- ***Eleştirel Perspektif: Kamusal Alanın Daralması mı?:*** Kent yönetimi bağlamında en önemli tartışmalardan biri, site yerleşimlerinin kamusal alanı daraltıp daraltmadığı sorusudur. Kapalı ve özel yönetilen alanların artışı, kamusal mekânın özelleştirilmesi sürecinin bir parçası olarak değerlendirilmektedir (Harvey, 2008). Bu durum, kent hakkı (right to the city) kavramı çerçevesinde eleştirel bir tartışma alanı oluşturmaktadır. Site yönetimleri kendi iç düzenlerini sağlarken, kent genelindeki eşitsizlikleri yeniden üretebilir. Dolayısıyla modern site konutlarının yönetim modeli, hem etkin hizmet üretimi hem de mekânsal ayrışma riski açısından çift yönlü bir karakter taşımaktadır. Modern site konutları, kent yönetimi ve yönetim açısından hibrit bir model sunmaktadır. Bir yandan belediyelerin hizmet sunumunu kolaylaştıran planlı yerleşimler üretirken; diğer yandan özel yönetim mekanizmaları aracılığıyla yarı-özerk mikro yönetim alanları oluşturmaktadır. Dijitalleşme, katılımcılık ve mali şeffaflık gibi unsurlar bu yapının sürdürülebilirliğini artırabilir. Ancak kamusal alanın özelleşmesi ve sosyal ayrışma riskleri göz önünde bulundurularak kapsayıcı ve denetimli bir yönetim modeli geliştirilmelidir.

5. MODERN SİTE KONUTLARINDA YAŞAMIN DEZAVANTAJLARI VE ELEŞTİREL DEĞERLENDİRME

Modern site konutları planlı, güvenli ve donatılı yaşam alanları sunmakla birlikte; sosyal, ekonomik ve mekânsal boyutlarda çeşitli tartışmaları da beraberinde getirmektedir. Bu yerleşim modelinin eleştirel değerlendirilmesi, sürdürülebilir ve kapsayıcı kentleşme politikaları açısından önem taşımaktadır.

- ***Mekânsal Ayrışma, Sosyal Segregasyon ve Kamusal Alanın Özelleştirilmesi:*** Kapalı ve güvenli site yerleşimlerinin en sık dile getirilen eleştirisi, kent içinde sosyal ve mekânsal ayrışmayı artırma potansiyelidir. Blakely ve Snyder (1997), kapalı yerleşimlerin toplumsal sınırları fiziksel bariyerlerle görünür hale getirdiğini belirtmektedir. Low (2003) ise bu yapıları, kentte artan güvensizlik algısının mekânsal bir sonucu olarak değerlendirmektedir. Gelir düzeyine göre ayrışan konut projeleri, farklı sosyal grupların gündelik yaşam pratiklerini birbirinden koparabilmektedir. Bu durum, kent hakkı ve kamusal alanın kapsayıcılığı açısından eleştirel bir tartışma alanı oluşturmaktadır (Harvey, 2008). Uzun vadede bu tür mekânsal ayrışmalar, toplumsal dayanışma ağlarını zayıflatırabilir. Modern site konutlarında yer alan park, spor alanı ve rekreasyon alanları genellikle site sakinlerine özeldir. Bu durum, kentteki

açık ve yeşil alanların kamusal niteliğinin daralması riskini doğurmaktadır. Lefebvre'nin "kent hakkı" yaklaşımı, kentsel mekânın tüm kentlilere açık olması gerektiğini vurgular (Lefebvre, 1968/1996). Kamusal hizmetlerin site ölçeğinde özelleştirilmesi, kent genelinde eşitsiz hizmet dağılımına yol açabilir. Bu bağlamda siteler, bir yandan yüksek yaşam kalitesi sunarken diğer yandan kamusal mekânın parçalanmasına katkıda bulunabilir.

- ***Ekonomik Yük, Erişilebilirlik Sorunu, Sosyal İzolasyon ve Topluluk Dinamikleri:*** Yüksek aidat bedelleri, güvenlik, peyzaj, teknik bakım ve sosyal tesis işletim maliyetlerinden kaynaklanmaktadır. Bu durum, site yaşamını belirli gelir gruplarıyla sınırlayabilmekte ve konut piyasasında fiyat artışlarını tetikleyebilmektedir. Harvey (1989), konutun finansallaşma süreciyle birlikte yatırım aracına dönüştüğünü vurgulamaktadır. Bu dönüşüm, barınma hakkı ile piyasa mantığı arasındaki gerilimi artırmaktadır. Modern site projeleri, özellikle orta ve alt gelir grupları için erişilebilirlik sorunları yaratabilmektedir. Güvenlikli ve kontrollü yaşam alanları, site sakinlerinin kent geneliyle olan etkileşimini sınırlayabilmektedir. Jacobs (1961), kent yaşamının canlılığının farklı sosyal grupların etkileşimiyle mümkün olduğunu savunmaktadır. Site yerleşimlerinde homojen sosyal yapı, çeşitliliğin azalmasına yol açabilir. Ayrıca yüksek katlı yapılarda komşuluk ilişkilerinin zayıflaması ve anonimleşme, bireyler arası sosyal bağların yüzeyselleşmesine neden olabilmektedir. Bu durum, sosyal sermaye düzeyini olumsuz etkileyebilir (Putnam, 2000).
- ***Yoğunluk, Gürültü, Psikolojik Etkiler ve Yönetimsel Sorunlar:*** Yüksek katlı yapılaşmanın yoğunluğu, ortak alanların aşırı kullanımı ve gürültü sorunlarını beraberinde getirebilir. Özellikle asansör bekleme süreleri, otopark kapasitesi ve ortak tesislerin kullanım yoğunluğu, yaşam kalitesini etkileyebilmektedir. Bunun yanı sıra, aşırı kontrollü ve kamera sistemleriyle izlenen mekânlarda yaşamak, bazı bireylerde sürekli gözetim altında olma hissi yaratabilmektedir. Foucault'nun (1977) disiplin toplumuna ilişkin yaklaşımı, bu tür mekânsal düzenlemelerin davranışsal kontrol mekanizmaları üretebileceğini ileri sürmektedir. Site yönetimlerinin şeffaf olmaması, bütçe yönetiminde sorunlar ve karar alma süreçlerine düşük katılım, site içi çatışmalara yol açabilmektedir. Profesyonel yönetim eksikliği veya yetki karmaşası, hizmet kalitesini düşürebilir. Bu bağlamda yönetim kalitesi, site yaşamının sürdürülebilirliğinde belirleyici bir unsur olarak öne çıkmaktadır.

6. MODERN SİTE KONUTLARINDA YAŞAMIN DEZAVANTAJLARI VE ELEŞTİREL DEĞERLENDİRME İÇİN ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

Yukarıda belirtilen dezavantajların azaltılması için çok boyutlu politika ve planlama yaklaşımları geliştirilmelidir. *Mekânsal entegrasyonu güçlendirme*;

- Site projeleri, çevre mahallelerle fiziksel ve sosyal bağlantılar kuracak biçimde tasarlanmalıdır.
- Tamamen kapalı sistemler yerine yarı-açık kamusal geçiş alanları oluşturulabilir.
- Site içindeki bazı sosyal donatı alanları belirli saatlerde çevre halkına açılabilir.

Bu yaklaşım, mekânsal segregasyon riskini azaltarak kent bütünlüğünü güçlendirebilir. *Sosyal çeşitliliği teşvik eden konut politikaları*;

- Karma gelir gruplarına yönelik konut modelleri geliştirilebilir.
- Sosyal konut ve özel sektör projeleri entegre planlanabilir.
- Belediye–özel sektör iş birlikleriyle kapsayıcı konut politikaları uygulanabilir.

Bu yöntem, konut piyasasındaki ayrışmayı azaltmaya katkı sağlayacaktır. *Ekonomik sürdürülebilirlik ve aidat kontrolü*;

- Yenilenebilir enerji sistemleri (güneş panelleri vb.) ile ortak giderler düşürülebilir.
- Su geri kazanım ve enerji tasarruf sistemleri yaygınlaştırılmalıdır.
- Şeffaf bütçe yönetimi ve bağımsız denetim mekanizmaları uygulanmalıdır.

Bu uygulamalar, site yaşamının ekonomik sürdürülebilirliğini güçlendirecektir. *Katılımcı ve şeffaf yönetim*;

- Dijital oylama sistemleri ve çevrimiçi katılım platformları kullanılmalıdır.
- Düzenli genel kurul toplantıları ve mali rapor paylaşımları yapılmalıdır.
- Site yönetiminde rotasyon ve denetim mekanizmaları güçlendirilmelidir.

Bu yaklaşım, demokratik katılımı artırarak yönetsel çatışmaları azaltacaktır. *Psikososyal ve topluluk gelişimi programları*;

- Kültürel etkinlikler, spor turnuvaları ve gönüllü projeler düzenlenmelidir.
- Çocuklar, yaşlılar ve gençler için sosyal programlar planlanmalıdır.

- Ortak alanların tasarımı, sosyal etkileşimi teşvik edecek biçimde yapılmalıdır.

Bu tür uygulamalar sosyal izolasyonu azaltabilir ve topluluk bağlarını güçlendirebilir. *Hukuki ve kurumsal çerçevenin güçlendirilmesi*;

- Kat mülkiyeti ve site yönetimine ilişkin mevzuat güncellenmelidir.
- Belediyeler ile site yönetimleri arasında koordinasyon mekanizmaları oluşturulmalıdır.
- Site projelerinde kamusal alan oranına ilişkin düzenleyici standartlar geliştirilebilir.

Modern site konutları, çağdaş kentleşmenin yalnızca fiziksel değil, aynı zamanda ideolojik ve politik boyutlarını yansıtan mekânsal oluşumlardır. Bu yerleşim modeli, kent mekânının üretimi ve yeniden üretimi süreçlerinde hangi aktörlerin söz sahibi olduğu, kimin hangi mekâna erişebildiği ve kamusal alanın nasıl tanımlandığı sorularını gündeme getirmektedir. Bu bağlamda site konutlarının değerlendirilmesi, Henri Lefebvre'nin "*kent hakkı*" (right to the city) ve David Harvey'in mekânsal adalet yaklaşımları çerçevesinde ele alınabilir.

Lefebvre'ye (1968/1996) göre kent hakkı, yalnızca kentsel mekâna erişim değil; kenti üretme, dönüştürme ve yeniden tanımlama hakkıdır. Bu hak, tüm kentlilerin kentsel yaşama katılımını ve mekân üzerinde söz sahibi olmasını içerir. Modern site konutları ise çoğu zaman kontrollü, özel yönetilen ve belirli gelir gruplarına hitap eden alanlar olarak, kent mekânının parçalanmasına yol açabilmektedir. Bu parçalanma, kentin kolektif üretim alanı olma niteliğini zayıflatma riski taşımaktadır.

Mekânsal adalet perspektifi, kentsel kaynakların, hizmetlerin ve yaşam kalitesinin adil dağılımını sorgular. Harvey'e (2008) göre neoliberal kentleşme süreçleri, mekânı sermaye birikiminin aracı haline getirerek eşitsizlikleri derinleştirebilmektedir. Modern site projeleri, yüksek güvenli ve donatılı alanlar üretirken; kent genelinde kamusal hizmetlerin eşitsiz dağılımı devam edebilmektedir. Bu durum, kent içinde ayrıcalıklı "*mikro-refah adaları*" ile dezavantajlı bölgeler arasında görünür farklar yaratmaktadır.

Site konutlarının sunduğu güvenlik ve konfor, bireysel düzeyde rasyonel bir tercih olarak değerlendirilebilir. Ancak kolektif ölçekte bu tercihler, kamusal mekânın gerilemesine ve kent yaşamının parçalı hale gelmesine katkıda bulunabilir. Kamusal alanın özelleştirilmesi, kentte karşılaşma ve farklılıklarla temas etme imkânını azaltarak demokratik kamusalılığı zayıflatabilir. Oysa kent, farklı toplumsal grupların bir arada var olabildiği ve etkileşime girebildiği çoğulcu bir mekânsal yapı olarak tanımlanmaktadır (Jacobs, 1961).

7. SONUÇ

Modern site konutları, çağdaş kent yaşamının güvenlik, konfor ve planlı gelişim ihtiyaçlarına yanıt veren mekânsal çözümler sunmaktadır. Yüksek katlı ve donatılı yapılar, sınırlı kentsel alanların etkin kullanımına katkı sağlamakta; sosyal ve ekonomik faydalar üretmektedir.

Modern site konutları, mekânsal adalet açısından çift yönlü bir karakter taşımaktadır. Bir yandan planlı altyapı, yeşil alan ve sosyal donatı üretimiyle yaşam kalitesini artırırken; diğer yandan bu imkânları belirli bir ekonomik eşik üzerinden erişilebilir kılmaktadır. Böylece kentteki eşitsizlikler fiziksel mekân üzerinden yeniden üretilmektedir.

Kent hakkı perspektifi, site yerleşimlerinin tamamen reddedilmesini değil; daha kapsayıcı ve bütüncül bir kent politikası içinde yeniden düşünülmesini gerektirir. Bu doğrultuda üç temel ilke öne çıkmaktadır;

1. **Erişim Adaleti:** Site projeleri, kent bütününden kopuk kapalı adalar yerine, çevre mahallelerle etkileşim kuran ve kamusal alanla bütünleşen tasarımlar içermelidir.
2. **Katılım Hakkı:** Site sakinleri kadar çevre topluluklarının da kentsel planlama süreçlerine katılımı güçlendirilmelidir.
3. **Kentsel Kaynakların Dengeli Dağılımı:** Kamusal hizmetler yalnızca özel projeler aracılığıyla değil, kent geneline eşit biçimde sunulmalıdır.

Mekânsal adalet, yalnızca fiziksel tasarım meselesi değil; aynı zamanda politik bir tercihtir. Modern site konutlarının sürdürülebilir ve adil bir kent modeline katkı sağlayabilmesi, bu yerleşimlerin kamusal sistemle entegrasyonuna ve sosyal kapsayıcılığı artıran düzenlemelere bağlıdır.

Modern site konutları, çağdaş kentleşmenin çelişkilerini görünür kılan mekânsal laboratuvarlar olarak değerlendirilebilir. Kent hakkı ve mekânsal adalet perspektifinden bakıldığında temel mesele, bu yerleşimlerin varlığı değil; kent bütünlüğü içinde nasıl konumlandıklarıdır. Kapsayıcı planlama, sosyal konut politikaları ve kamusal alanın güçlendirilmesiyle desteklenen bir yaklaşım, site konutlarını kent içi ayrışmanın aracı olmaktan çıkararak, çoğulcu ve adil bir kent sisteminin bileşeni haline dönüştürebilir.

Bununla birlikte sosyal ayrışma, ekonomik eşitsizlik ve kamusal alanın zayıflaması gibi riskler göz ardı edilmemelidir. Bilimsel temelli planlama, kapsayıcı konut politikaları ve katılımcı yönetim modelleri, bu risklerin azaltılmasında belirleyici olacaktır.

KAYNAKÇA

- Beatley, T. (2011). *Biophilic cities: Integrating nature into urban design and planning*. Island Press.
- Blakely, E. J., & Snyder, M. G. (1997). *Fortress America: Gated communities in the United States*. Brookings Institution Press.
- Caldeira, T. P. R. (2000). *City of walls: Crime, segregation, and citizenship in São Paulo*. University of California Press.
- Engels, F. (1993). *The condition of the working class in England*. Oxford University Press. (Original work published 1845)
- Erdem, N. (2025a) Kamu yönetimi disiplinini biçimlendiren sosyal, siyasal ve ekonomik gelişmeler. *Türk Kamu Yönetimi Dergisi*, 6(2), 219-230.
- Erdem, N. (2025b). Yeni kamu hizmeti yaklaşımı bağlamında devletin müzakereci rolü: Türkiye’de anayasa yapım süreci üzerine bir analiz. *Özgür yayınları*.
- Foucault, M. (1977). *Discipline and punish: The birth of the prison* (A. Sheridan, Trans.). Pantheon Books.
- Hall, P. (2014). *Cities of tomorrow: An intellectual history of urban planning and design since 1880* (4th ed.). Wiley-Blackwell.
- Harvey, D. (1989). *The condition of postmodernity*. Blackwell.
- Harvey, D. (2008). The right to the city. *New Left Review*, 53, 23–40.
- Jacobs, J. (1961). *The death and life of great American cities*. Random House.
- Jenks, M., Burton, E., & Williams, K. (1996). *The compact city: A sustainable urban form?* E & FN Spon.
- Keyder, Ç. (2005). Globalization and social exclusion in Istanbul. *International Journal of Urban and Regional Research*, 29(1), 124–134. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2427.2005.00574.x>
- Lefebvre, H. (1996). *Writings on cities* (E. Kofman & E. Lebas, Trans.). Blackwell. (Original work published 1968)
- Low, S. (2003). *Behind the gates: Life, security, and the pursuit of happiness in fortress America*. Routledge.

- Mecek, M. ve Ö. Kocakula (2019). E-Devlet ve E-Yönetişimde İdari, Siyasi ve Etik Sorunlar, (Eds. Bekir Parlak, Kadir Caner Doğan), *EYönetişim: Kavramsal/Kuramsal Çerçeve, Ülke İncelemeleri ve Türkiye'ye Yansımaları*, Beta Yayınları, İstanbul, ss.195-230.
- Okçu, M. (2012). Değişen Dünyayı Anlamak İçin Önemli Bir Kavram: Yönetişim, (Ed. Fatma Neval Genç), *Yönetişim ve Yönetim Ekseninde Kamu Yönetimi*, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa, ss.9-29.
- Pierre, J., & Peters, B. G. (2000). *Governance, politics and the state*. Macmillan.
- Putnam, R. D. (2000). *Bowling alone: The collapse and revival of American community*. Simon & Schuster.
- Rhodes, R. A. W. (1996). The new governance: Governing without government. *Political Studies*, 44(4), 652–667. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9248.1996.tb01747.x>
- Sassen, S. (2001). *The global city: New York, London, Tokyo* (2nd ed.). Princeton University Press.
- Soja, E. W. (2010). *Seeking spatial justice*. University of Minnesota Press.
- Ulrich, R. S. (1984). View through a window may influence recovery from surgery. *Science*, 224(4647), 420–421. <https://doi.org/10.1126/science.6143402>
- UN-Habitat. (2020). *World cities report 2020: The value of sustainable urbanization*. United Nations.

TURAN-2026
The Turkish World Yesterday, Today and Tomorrow

III TURAN International Scientific Conference
Date and time: 14 February 2026, 11:00
ZOOM
Languages: Azerbaijani, Turkish, Russian, and English
Partner universities: Azerbaijan University, Azerbaijan University of Languages, and Kütahya Dumlupınar University
Field: Social-humanities, and Economic Sciences

 irds-center.com [irdscenter](https://www.instagram.com/irdscenter) [irdscenter](https://www.youtube.com/irdscenter) turancongress.2026@gmail.com

Gastronomi Bölümü Öğrencilerinin Eliminasyon Diyeti Hakkındaki Bilgi Düzeyleri

Beyza Nur YEĞEN⁴²

Asilhan Semih MUTLU⁴³

Özet

Bu çalışma, Afyon Kocatepe Üniversitesi Gastronomi Bölümü öğrencilerinin eliminasyon diyeti konusundaki bilgi düzeylerini belirlemek amacıyla yürütülmüştür. Son yıllarda besin intoleransları ve özel beslenme türlerine yönelik ilginin artması, gastronomi alanında eğitim gören bireylerin bu tür diyetler hakkında bilgi sahibi olmasını önemli hâle getirmiştir. Araştırmada nicel yöntem kullanılarak çevrim içi anket tekniğiyle veri toplanmıştır. Anket formu bölümdeki tüm öğrencilere ulaştırılmış; sonucunda 114 öğrencinin yanıtları değerlendirmeye alınmıştır. Veriler SPSS programında analiz edilmiştir. Analiz sonucunda, öğrencilerin eliminasyon diyeti konusundaki bilgi düzeylerinin yetersiz olduğu belirlenmiştir. Çalışma bulguları, gastronomi eğitimi verilen programlarda kişiselleştirilmiş beslenme ile ilgili içeriklerin artırılması gerektiğine işaret etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Eliminasyon Diyeti, Gıda İntoleransı, Özel Beslenme, Sağlık.

⁴² Yüksek Lisans Öğrencisi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, SBE, Gastronomi ve Mutfak Sanatları A.B.D., ORCID: 0009-0005-5443-4167, beyzanurygn@gmail.com

⁴³ Dr. Öğr. Üyesi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü, ORCID: 0000-0002-5235-7090, smutluc@aku.edu.tr

Knowledge Levels of Gastronomy Department Students Regarding Elimination Diets

Abstract

This study was conducted to determine the knowledge level of Afyon Kocatepe University Gastronomy Department students regarding elimination diets. In recent years, the increasing interest in food intolerances and special dietary practices has made it essential for individuals studying gastronomy to be knowledgeable about such diets. Quantitative research methods were employed, and data were collected through an online survey technique. The questionnaire was distributed to all students in the department, and responses from 114 participants were evaluated. The data were analyzed using the SPSS program. The results revealed that students' knowledge of elimination diets was insufficient. The findings suggest that personalized nutrition-related content should be expanded in gastronomy education programs.

Keyword: Elimination Diet, Food Intolerance, Special Nutrition, Health.

1. GİRİŞ

Gastronomi disiplini, toplumların kültürel yapıları, inanışları ve coğrafi özellikleri gibi çok sayıda etkenden beslenen dinamik bir alandır. Günümüzde gastronomi, yalnızca beslenmeyi değil; farklı lezzetleri, kültürler arası etkileşimi ve yeni beslenme trendlerini de kapsamaktadır (Akmeşe vd., 2024).

Dijitalleşme ve küresel etkileşim özel beslenme uygulamalarının yaygınlaşmasına olanak sağlamıştır. Bu bağlamda laktoz, gluten gibi içeriklere karşı gelişen gıda intoleransları gibi çağdaş beslenme sorunları arasında önem kazanmıştır. Gıda intoleranslarını tanımada ve yönetmede eliminasyon diyeti sıklıkla kullanılan bir yaklaşımı temsil etmektedir. Bu yöntemde şüpheli besinler diyet listesinden çıkarılır ve daha sonra kademeli olarak yeniden eklenir; bu sayede vücudun tolere edemediği besinler belirlenir (Özbey & Özçelik, 2019).

Kişiyi özel beslenme planları günümüzde giderek önem kazanmaktadır. Her bireyin metabolizma, yaşam tarzı, sağlık durumu ve beslenme gereksinimleri farklı olduğundan, diyet planlarının bu özelliklere göre düzenlenmesi gereklidir. Bu şekilde oluşturulan bireysel beslenme programları, kişinin sağlık hedeflerine ulaşmasını destekler ve kalıcı sağlıklı beslenme alışkanlıkları geliştirmesini sağlar (Sezer, 2024).

Gastronomi ve Mutfak Sanatları alanında eğitim gören öğrencilerin eliminasyon diyeti gibi özel beslenme yaklaşımları konusunda bilgi sahibi olmaları kritik bir gerekliliktir. Afyon Kocatepe Üniversitesi Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü öğrencilerinin eliminasyon diyeti konusundaki bilgi düzeylerinin belirlenmesi, hem bu alandaki eğitim programlarının geliştirilmesine hem de mesleki uygulamalarda kalitenin artırılmasına katkı sağlayacaktır. Bu amaçla yürütülen bu çalışmada, söz konusu öğrencilerin eliminasyon diyeti konusundaki bilgi düzeyleri incelenmiştir.

Bu çalışmanın amacı, eliminasyon diyetinin gastronomi alanındaki rolünü incelemek, sağlık sorunları üzerindeki etkilerini değerlendirmek ve bu diyetin kişiselleştirilmiş beslenme ihtiyaçlarına uygunluğunu araştırmaktır. Afyon Kocatepe Üniversitesi Gastronomi ve Mutfak Sanatları bölümü öğrencilerinin eliminasyon diyeti hakkındaki bilgi düzeylerini ve uygulama ile ilgili görüşlerini analiz ederek, bu diyetin etkinliği ve sınırlılıkları konusunda farkındalık yaratmak hedeflenmektedir.

2. BESLENME VE SAĞLIK

Beslenme, insan yaşamının temel gereksinimlerinden biri olup, anne karnında başlayarak yaşam boyu devam eden dinamik bir süreçtir (Baysal, 2012: 9) . Bu süreç, yalnızca açlık ihtiyacının karşılanması veya yaşamsal faaliyetlerin sürdürülmesiyle sınırlı değildir; aynı zamanda bireyin büyüme, gelişme ve sağlıklı kalma durumunu destekleyen karmaşık bir sistemdir (Güçlü, 2019: 127). Beslenme, immün sistemin işleyişinden metabolik süreçlere kadar vücudun pek çok fonksiyonunu doğrudan etkilemekte, doğal ve edinsel bağışıklık mekanizmalarının sağlıklı bir şekilde çalışmasına katkıda bulunmaktadır (Cooper & Ma, 2017). Bununla birlikte, yetersiz veya dengesiz beslenme, başta kronik hastalıklar olmak üzere birçok sağlık sorununun ortaya çıkmasına zemin hazırlayabilmektedir (Cohen vd., 2017). Bu nedenle, sağlıklı bir yaşam tarzının benimsenmesi ve beslenme alışkanlıklarının bilinçli bir şekilde düzenlenmesi, hastalıkların önlenmesi ve genel sağlık durumunun korunması açısından büyük önem taşımaktadır (Yücecan, 2012).

Günümüzde gıda kaynaklı sağlık sorunlarının önemli bir kısmı, gıda alerjileri ve intoleranslarından kaynaklanmaktadır. Bu sorunlar, gluten içeren tahıllar, laktoz içeren süt ve süt ürünleri, kabuklu deniz ürünleri, susam tohumu, meyve ve sebzeler, baklagiller, baharatlar ve çeşitli lezzet arttırıcılar (Buttriss, 2002), balık, yumurta, yer fıstığı, soya, fındık, ceviz (Baysal vd., 2018) gibi yaygın tüketilen besinlerle ilişkilendirilmektedir. Özellikle laktoz intoleransı, en sık karşılaşılan gıda intoleransı türlerinden biri olarak öne çıkmaktadır. Gıda intoleranslarının bilinen kesin bir tedavisi bulunmamakla birlikte, bu durumla başa çıkmanın en

etkili yolu, intoleransa neden olan besinleri belirli bir süre beslenme düzeninden elimine etmektir (Buttriss, 2002).

3. ELİMİNASYON VE ELİMİNASYON DİYETİ

Eliminasyon, kelime anlamı itibariyle; bir maddenin dışarı atılması, uzaklaştırılması, bertaraf edilmesi veya ortadan kaldırmasını ifade etmektedir. Bu süreç, vücudun zararlı veya gereksiz maddelerden arınmasını sağlamaktadır (Şahin, 2022). Eliminasyon diyeti ise, kronik inflamatuvar hastalıkların (kanser, şeker hastalığı, inme, Alzheimer, böbrek ve kalp hastalıkları vb.) (Memorial, 2023a) iyileşmesinde çok etkili bir bakış açısı sunan fonksiyonel tıbbın olmazsa olmazı olan özel bir diyettir. Adı diyet olarak geçse de temel olarak kilo verme amacı taşımamaktadır (Atasoy, 2018). Kilo kaybına sebep olduğu literatürde desteklenmiş olsada, kısa vadeli olduğu bilinmektedir (Gibson vd., 2020). Bu diyet çoğunlukla gıda alerjisi ve intoleransı olan bireyler için tek tedavi yöntemidir (Kindersley, 2020). Bu yöntem, belirli besinlerin beslenme düzeninden geçici olarak çıkarılması ve ardından aşamalı bir şekilde yeniden dahil edilmesi esasına dayanır. Bu süreç sayesinde, vücutta sindirimi güç olan veya kabul görmeyen gıdalar belirlenebilmektedir (Yurdakul, 2023). İnsanların hastalıkları, genetik yapıları ve metabolik özellikleri birbirinden farklılık göstermektedir; bu nedenle, her bireyin beslenme ihtiyaçları ve tolerans düzeyleri de benzersizdir. Bu farklılık, eliminasyon diyetlerinin kişiye özgü olarak tasarlanmasını gerektirmektedir (Rakel, 2017: 145).

3.1. Eliminasyon Diyetinin Aşamaları

Eliminasyon diyetinin temel aşamaları bulunmaktadır. Bu kapsamda eliminasyon diyetinin dört ana adımı bulunmaktadır (Yurdakul, 2023: Rakel, 2017);

- **1. Adım – Planlama:** Potansiyel sorun yaratan besinler için bir liste yapılmaktadır. Gün içinde yenilen besinlerden sonra vücutta herhangi bir farklılık olup olmadığını da not almakta fayda vardır. Alınan notlar çerçevesinde diyet sürecine başlanabilmektedir.
- **2. Adım – Kaçınma:** Diyete başlama aşamasıdır ve 2-4 hafta boyunca hiçbir istisna olmadan diyete uyulmalıdır. Bu adımda çok disiplinli olmak gerekmektedir. Bu sebeple gıda etiketlerine çok dikkat edilmelidir.
- **3. Adım – Zorlama:** Semptomlar iki hafta içinde azalmaz veya iyileşmezse, dört haftaya kadar devam edilmelidir. Dört haftanın sonunda iyileşmezse, diyeti değiştirmek gerekmektedir. Diyetle birlikte belirtiler ortadan kalktığında beslenme listesine her üç günde bir çıkarılan besinlerden biri tekrar eklenebilir.

- **4. Adım – Yeni Bir Diyet Oluşturma (Uzun Vadeli):** Diyete eklenen besinler sonrasında vücutta eklem ağrısı, yorgunluk, baş ağrısı, şişkinlik, mide ağrısı, uyumakta güçlük ve bağırsak hareketlerinde bir farklılık hissedilirse, eklenen besini vücudun kabul edemediği anlaşılır. Sonuçlara göre, sağlık uzmanı semptomları önlemek için kişiye özel bir beslenme planı oluşturabilir. Bu adım bağışıklık dengelemek için yapılmaktadır (Galland & Galland, 2022).

3.2. Eliminasyon Diyetinin Türleri

Eliminasyon diyetinin türleri bulunmaktadır. Bu kapsamda üç türden bahsedilebilmektedir. Bunlar;

- **Besin Özgül Eliminasyon Diyeti:** Belirtiye yol açan bir ya da birkaç besinin diyetten çıkarılmasıdır. Akut reaksiyonlarda, besin alerjilerinde ya da vücuda zarar verdiği düşünülen şüpheli besin olduğunda yararlıdır (Bischoff & Crowe, 2005).
- **Oligoantijenik Diyet:** Bir grup besin dışında diğer tüm besinler yasaktır. Besinsel gereksinim yönünden dengeli bir diyetdir ancak diyeti yaparken belirtilerin düzelmemesi durumunda, diyetteki hangi besinin problem yarattığının cevabını bulmak zordur (Kırsaçlıoğlu & Özden, 2006).
- **Elemental Diyet:** Aminoasit temelli ürün kullanımıdır. Bebeklik döneminden sonra hastaların bu diyetle uyum sağlaması çok zordur. Özellikle alerjik kökenli mide-bağırsak iltihabı gibi çok sayıda besine alerjisi olanlar için gereken bir diyet türüdür. Gerekirse besinler burundan mideye verilir. Eğer alerji gelişen bebekler ise ve sadece anne sütü alıyorsa, anne besin eliminasyonuna alınır (Kırsaçlıoğlu & Özden, 2006).

3.3. Hastalıklarda Eliminasyon Diyetinin Önemi

Eliminasyon diyetinin huzursuz bağırsak sendromu (IBS), yemek borusu iltihaplanması (Özofajit), egzama, migren ve daha birçok hastalık için fayda sağladığı bilinse de (Başkent Web ve Tıbbi Yayın Kurulu, 2022) bu diyet genel olarak besin alerjisi olan kişilerde, alerjiye neden olan besinin tespiti için kullanılmaktadır (Özbeğ & Özçelik, 2019).

Besin duyarlılığı; zayıflamada başarısızlık, akne, ödem, gaz, şişkinlik, kabızlık, romatizmal hastalıklar, astım, depresyon, uyku bölünmeleri, solunum sistemi hastalıkları, kronik farenjit, ağızda yaralar, crohn hastalığı, huzursuz bağırsak sendromu, kronik burun akıntısı, sık grip olma, otistik spektrum bozukluğu, sedef hastalığı (Köseoğlu, 2020) , kronik yorgunluk, egzama, ishal, karın ağrısı, baş

ağrısı, sürekli nezle, ürtiker gibi birçok hastalığı tetikleyebilmektedir (Özkaragöz & Özkaragöz, 2006).

Besin alerjisinde ise benzer reaksiyonlar görüldüğünden besin duyarlılığı ile karıştırılabilmektedir ancak besin duyarlılığı sindirim sistemini, besin alerjisi ise bağışıklık sistemini etkilemektedir. Ayrıca besin alerjisi yaşamı tehdit edebilecek alerjik reaksiyon olan anafilaksiye neden olmaktadır (Seth vd., 2020).

Bu durumun yaşanmaması için alerjik belirti gösteren bireylerin diyetinden şüphe edilen besin elimine edildiğinde belirti ortadan kalkarsa, o besin tekrar diyetle eklenerek alerjik belirtisi gözlenmektedir. Eğer belirti geçmediyse bir başka besinin elimine edilmesiyle diyet tekrarlanmakta ve bu şekilde alerjik besinler saptandıktan sonra bunların dışında kalan besinlerle yeterli ve dengeli diyet düzenlenebilmektedir (Baysal vd., 2018). Bu diyet uzman bir diyetisyen rehberliğinde uygulanması önerilmektedir. Çünkü yanlış bir diyet programı uygulanması halinde birçok yan etkisi olabilmektedir (Memorial, 2023b).

3.4. Eliminasyon Diyetinin Yan Etkileri

Eliminasyon diyetinin bazı yan etkileri bulunmaktadır. Bunların besin yetersizlikleri, kilo kaybı, sindirim sorunları ve psikolojik etkiler gibi ana gruplara ayırarak daha sistematik bir şekilde ele alabiliriz. Bu kapsamda;

- **Besin Yetersizlikleri:** Önemli gıda gruplarının diyetten çıkarılması, vitamin ve mineral eksikliklerine yol açabilmektedir (Memorial, 2023b). Bu sebeple takviye alınması önerilmektedir (Demir, 2023).
- **Kilo Kaybı:** Eliminasyon diyeti yapan kişilerde kalori alımının azalmasıyla istenmeyen kilo kaybı yaşanabilmektedir (Güner, 2021).
- **Sindirim Sorunları:** Eliminasyon diyetinde lifli gıdaların tüketimi azaltılmaktadır. Lif alımının azalması kabızlığa yol açabilmektedir. Bu sebeple sindirim sorunlarının ortaya çıkma ihtimali bulunmaktadır (Memorial, 2023b).
- **Psikolojik Etkiler:** Eliminasyon diyetinde gıda kısıtlaması yaşandığı için bu gıda kısıtlamaları, stres ve anksiyete gibi duygusal tepkilere neden olabilmektedir (Memorial, 2023b; Özdoğan, 2024).

Bunların yanı sıra bazı insanlarda baş ağrısı ve yorgunluk gibi yan etkiler de görülebilmektedir. Bunun nedeni, vücudun alıştığı besinlere aniden veda etmesidir (Darıcı, 2023).

3.5. Eliminasyon Diyetinde Tüketilmesi Önerilmeyen Besinler

Eliminasyon diyetinde tüketilmesi önerilmeyen besinler oldukça geniş bir yelpazede yer alır. Bu besinler arasında, gluten içeren tahıllar, süt ve süt ürünleri, yer fıstığı, yumurta, soya ve soya içeren besinler, kereviz (Kindersley, 2020), domates, biber ve patlıcan gibi sebzeler, tüm şeker çeşitleri (*çikolata ve bal dahil*) ve tatlandırıcılar (*stevia hariç*), işlenmiş et ürünleri, kabuklu deniz ürünleri, tohum yağları ve margarin, alkol, çay ve kahve, mısır, nişasta, fasulye, mercimek, bezelye ve sığır eti, mayonez ve ketçap gibi soslar bulunmaktadır. Bu besinler, eliminasyon diyetinin temel kısıtlamaları arasında yer alır ve diyetin etkinliği açısından önem taşımaktadır (Yurdakul, 2023).

4. YÖNTEM

Bu araştırma, nicel araştırma yöntemi kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Veri toplama aracı olarak hazırlanan anket formu, Afyon Kocatepe Üniversitesi Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü öğrencilerine çevrim içi ortamda ulaştırılmıştır. Tüm öğrencilere erişim sağlanmasına rağmen, çalışmaya katılmayı kabul eden ve anketi eksiksiz dolduran 114 öğrenciden elde edilen veriler değerlendirmeye alınmıştır. Elde edilen veriler SPSS istatistik programı kullanılarak analiz edilmiştir. Analizlerde frekans ve yüzde dağılımı gibi betimleyici (tanımlayıcı) istatistik yöntemleri kullanılmıştır.

Anket formu hazırlanırken, Kostecka ve arkadaşlarının (2022) “Parental Knowledge about Allergies and Problems with an Elimination Diet in Children Aged 3 to 6 Years” adlı çalışması temel alınmış ve bu çalışmadaki sorulardan esinlenilerek, çalışmanın hedef kitlesi olan A.K.Ü. gastronomi bölümü öğrencilerine uygun hale getirilmiştir.

5. BULGULAR

Bu çalışmada, Afyon Kocatepe Üniversitesi Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü öğrencilerinin eliminasyon diyeti hakkındaki bilgi düzeylerini ve bu konuya ilişkin tutumlarını belirlemeye yönelik yapılan anket çalışmasına 114 öğrenci katılım sağlamıştır. Elde edilen veriler SPSS programında analiz edilerek değerlendirilmiştir.

Tablo 1. Katılımcıların Demografik İstatistikleri

		N	%
Cinsiyet	Kadın	70	61,4
	Erkek	44	38,6
Yaş	17-20	28	24,6
	21-23	52	45,6
	24-26	28	24,6
	27 ve Üzeri	6	5,3
Sınıf	1. Sınıf	8	7,0
	2. Sınıf	45	39,5
	3. Sınıf	26	22,8
	4. Sınıf	28	24,6
	Yüksek Lisans	7	6,1

Tablo 1’de Araştırmaya katılan öğrencilerin demografik özellikleri incelendiğinde; katılımcıların %61,4’ünün kadın (n=70) ve %38,6’sının erkek (n=44) olduğu belirlenmiştir.

Yaş dağılımına bakıldığında, en yoğun grubun %45,6 (n=52) ile 21-23 yaş aralığında olduğu, bunu %24,6 (n=28) ile hem 17-20 yaş hem de 24-26 yaş aralığının takip ettiği görülmektedir. 27 yaş ve üzeri katılımcıların oranı ise %5,3 (n=6) olarak kaydedilmiştir.

Sınıf dağılımında ise en yüksek katılımın %39,5 (n=45) ile 2. sınıf öğrencilerinden geldiği, bunu %24,6 (n=28) ile 4. sınıf, %22,8 (n=26) ile 3. sınıf ve %7,0 (n=8) ile 1. sınıf öğrencilerinin takip ettiği, ayrıca %6,1 (n=7) oranında yüksek lisans öğrencisinin araştırmaya katıldığı saptanmıştır.

Tablo 2. Katılımcıların Tanımlayıcı İstatistikləri

		N	%
Eliminasyon diyetinin “ <i>belirli besinlerin geçici olarak diyetten çıkarılıp yeniden eklenerek vücudun tepkilerini gözlemlemeyi amaçlayan bir beslenme yöntemi</i> ” olduğunu biliyorum	Evet	30	26,3
	Hayır	54	47,4
	Kısmen	30	26,3
Daha önce eliminasyon diyeti uyguladınız mı?	Evet	36	31,6
	Hayır	78	68,4
Çevrenizde eliminasyon diyeti uygulamış biri var mı?	Evet	22	19,3
	Hayır	92	80,7
Eliminasyon diyeti uyguladıysanız, sonuçlarından memnun kaldınız mı?	Evet	16	14,0
	Hayır	1	0,9
	Kısmen	22	19,3
	Uygulamadım	75	65,8
Eliminasyon diyeti uyguladıysanız doktor kontrolünde mi uyguladınız?	Evet	17	14,9
	Hayır	20	17,5
	Kısmen	2	1,8
	Uygulamadım	75	65,8

Tablo 2’de Katılımcılara eliminasyon diyetinin tanımını bilip bilmediklerine bakıldığında, %26,3’ünün (n=30) doğru bildiği, %26,3’ünün kısmen bildiği ve %47,4’ünün bilmediği belirlenmiştir. Bu sonuç, öğrencilerin eliminasyon diyeti kavramına yönelik bilgi düzeylerinin yetersiz olduğunu işaret etmektedir. Daha önce eliminasyon diyeti uygulama durumu incelendiğinde ise, %31,6’sının (n=36) uyguladığı, %68,4’ünün (n=78) ise uygulamadığı görülmüştür. Çevresinde bu diyeti uygulamış bir birey olup olmadığı sorusuna ise %19,3’ü (n=22) evet yanıtını verirken, %80,7’si (n=92) hayır cevabını vermiştir.

Katılımcıların eliminasyon diyeti uygulayıp memnuniyet durumlarına bakıldığında; %14,0’ı (n=16) memnun olduğunu, %19,3’ü (n=22) kısmen memnun olduğunu belirtirken, yalnızca %0,9’u (n=1) memnun olmadığını ifade etmiştir. %65,8’lik (n=75) kesim ise hiç uygulamadığını bildirmiştir. Doktor kontrolünde uygulama oranı %14,9 (n=17) iken, %17,5 (n=20) kontrolsüz uygulama yapmış, %1,8 (n=2) kısmen doktor kontrolünde olduğunu ve %65,8 (n=75) uygulamadığını ifade etmiştir.

Tablo 3. Katılımcıların Eliminasyon Diyeti Uygulama Analizi

Kategori	Alt Grup	Yanıt	Katılımcılara Göre %
Uygulama Sebebi	Gıda intoleransı/alerji	20	17,5
	Kronik hastalık	14	12,3
	Kilo kontrolü	17	14,9
	Uygulamadım	76	66,7
Görülen Yan Etkiler	İstemsiz kilo kaybı	6	5,3
	Besin yetersizliği	18	15,8
	Psikolojik problemler	14	12,3
	Sindirim sorunları	18	15,8
	Uygulamadım	76	66,7
	Diğer	4	3,5
Çıkarılan Gıdalar	Glütenli tahıllar	21	18,4
	Süt ürünleri	22	19,3
	Yumurta	9	7,9
	Kabuklu deniz	6	5,3
	Kuruyemişler	10	8,8
	Soya	2	1,8
	Uygulamadım	78	68,4
	Diğer	6	5,3

Eliminasyon diyeti uygulama verileri, katılımcıların büyük çoğunluğunun (%66.7) bu diyeti deneyimlemediğini ortaya koymaktadır. Diyeti uygulayanlar arasında en yaygın neden %17.5 oranla gıda intoleransı veya alerjiler olarak belirlenirken, bunu %14.9 ile kilo kontrolü ve %12.3 ile kronik hastalıklar takip etmektedir.

Uygulayıcıların beslenme düzenlerinden en sık çıkardıkları ürünler %19.3 oranla süt ve süt ürünleri ile %18.4 oranla glüten içeren tahıllar olmuştur. Diyetin olumsuz etkileri incelendiğinde ise %15.8'lik bir oranla hem besin yetersizliği hem de sindirim sorunları öne çıkmaktadır. Psikolojik problemler %12.3, istemsiz kilo kaybı ise %5.3 oranında bildirilmiştir.

Veriler, eliminasyon diyetinin özellikle süt ve glüten ürünlerinin çıkarılmasına dayalı olarak uygulandığını, ancak uygulayıcıların önemli bir kısmının beslenme yetersizlikleri ve sindirim problemleri gibi yan etkilerle karşılaştığını göstermektedir.

Tablo 4. Güvenirlik Analizi

Cronbach's Alpha	İfadeler
0,841	22

Elde edilen verilerin geçerliliği ve güvenirliği belirlemek amacıyla Cronbach Alpha analizi yapılmıştır. Bir ölçeğin güvenirliği ile ilgili bakılması gereken oranlar aşağıda verilmiştir (Altunışık vd.,2012: 123);

- $0,00 \leq \alpha < 0,40$ ise ölçek güvenir değildir,
- $0,40 \leq \alpha < 0,60$ ise ölçek düşük güvenirliktedir,
- $0,60 \leq \alpha < 0,80$ ise ölçek oldukça güvenirlidir,
- $0,80 \leq \alpha < 1$ ise ölçek yüksek derecede güvenir bir ölçektir.

Tablo 4 incelendiğinde, 22 adet ifadeye verilen cevapların tutarlılık gösterip göstermediğini anlamak için yapılan güvenirlik analizi, bu oranın 0,841 olduğunu göstermektedir. Bu oran, 0 ile 1 arasında değer alır. 1'e yaklaştıkça da güvenirliği artmaktadır. Alfa katsayısı $0,80 \leq \alpha < 1$ aralığında yer aldığından ölçek yüksek derecede güvenir demek mümkündür.

Tablo 5. KMO ve Bartlett Uygunluk Testleri

Kaiser-Meyer-Olkin Örneklem Yeterlilik Ölçüsü		0,876
Bartlett Küresellik Testi	Yaklaşık ki-kare	1149,278
	df	55
	Sig.	0,000

Tablo 5'in analiz sonuçlarına göre, Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) örneklem yeterlilik ölçüsü 0.876 olarak bulunmuştur. Bu değer, veri setinin faktör analizi için uygun olduğunu göstermektedir. Bartlett Küresellik Testi sonuçları ise istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde ($p = 0.000$) değişkenler arasındaki korelasyonların varlığını doğrulamaktadır. Elde edilen bu bulgular, veri setinin faktör analizine uygunluğunu desteklemekte olup, faktör analizinin güvenle uygulanabileceğini göstermektedir.

Tablo 6. Faktör Analizi

Madde	Olumsuz Etkiler ve Zorluklar	Kişisel ve Sağlık Yararları	Bilgi Düzeyi
10. İfade	0.922		
9. İfade	0.852		
8. İfade	0.702		
11. İfade	0.633		
7. İfade	0.423		
2. İfade		0.893	
4. İfade		0.874	
6. İfade		0.868	
5. İfade		0.702	
3. İfade			0.936
1. İfade			0.920

Faktör analizi sonuçları, eliminasyon diyetiyle ilgili tutum ve algıların üç temel boyutta gruplandığını göstermektedir. Birinci faktör (Olumsuz Etkiler ve Zorluklar), eliminasyon diyetinin sosyal yaşamı kısıtlama (0.922), uygulama zorluğu (0.852), psikolojik etkiler (0.702) ve besinsel eksiklik riski (0.633) gibi olumsuz yönlerini içermektedir. İkinci faktör (Kişisel ve Sağlık Yararları), diyetin kişiye özgü planlanması gerekliliği (0.893), beslenme düzeni değişikliği ihtiyacı (0.874), kişiselleştirilmiş beslenmenin olumlu etkileri (0.868) ve gıda intoleransında faydaları (0.702) gibi olumlu yönleri yansıtmaktadır. Üçüncü faktör (Bilgi Düzeyi) ise katılımcıların eliminasyon diyetinin yan etkileri (0.936) ve hangi hastalıklarda faydalı olduğu (0.920) konularındaki bilgi düzeylerini göstermektedir.

Tablo 7. Normallik Analizi

	Kolmogorov-Smirnova			Shapiro-Wilk		
	Statistic	df	Sig.	Statistic	df	Sig.
Kişisel ve Sağlık Yararları	0,156	114	0,000	0,911	114	0,000
Olumsuz Etkiler ve Zorluklar	0,205	114	0,000	0,937	114	0,000
Bilgi düzeyi	0,196	114	0,000	0,919	114	0,000

Verilerin dağılımı Kolmogorov-Smirnov ve Shapiro-Wilk testleriyle değerlendirilmiş ve tüm boyutlarda $p < 0.05$ olduğu için verilerin normal dağılım göstermediği tespit edilmiştir. Bu nedenle analizlerde non-parametrik testler kullanılmıştır.

Tablo 8. Katılımcıların Eliminasyon Diyeti Hakkındaki Görüşlerinin Analizi

	Ort.	Median	Mod	Std. Sapma	En Sık Yanıt(%)	Alt Düzey (1–2,5)	Üst Düzey (4–5)
Kişisel ve Sağlık Yararları	3,35	3,60	3,00	1,19	3,00 (%18,4)	%17,6	%42,1
Olumsuz Etkiler ve Zorluklar	3,04	3,10	3,00	1,02	3,00 (%26,3)	%22	%25,7
Bilgi Düzeyi	2,68	2,83	3,00	1,15	3,00 (%28,9)	%35,9	%17,6

Katılımcıların eliminasyon diyetine ilişkin görüşleri, kişisel ve sağlık yararları, olumsuz etkiler ve zorluklar ile bilgi düzeyi olmak üzere üç temel boyutta incelenmiştir. Kişisel ve sağlık yararları boyutunda elde edilen ortalama puan 3,35'tir. Bu değer, öğrencilerin eliminasyon diyetinin kişiye özgü planlanması, intolerans durumunda fayda sağlayabileceği ve sağlığı olumlu etkileyebileceği yönündeki ifadelerle genel olarak katıldıklarını göstermektedir. Bu boyutta en sık verilen yanıt 3'tür (mod = 3,00) ve bu puanı veren katılımcı oranı %18,4'tür. Yanıtların ortasında kalan değer 3,60 (medyan) olup, eğilimin orta-üst düzeyde toplandığına işaret etmektedir. Standart sapmanın 1,19 olması, bu konudaki görüşlerin bir ölçüde çeşitlilik gösterdiğini, yani katılımcıların tümünün aynı düzeyde düşünmediğini ortaya koymaktadır. Ayrıca, yüksek düzeyli yanıtların (4 ve 5) oranı %42,1 iken, düşük düzeyli yanıtların (1–2,75) oranı %17,6'dır.

Olumsuz etkiler ve zorluklar boyutunda ise ortalama değer 3,04'tür. Bu ortalama, katılımcıların eliminasyon diyetinin uygulanabilirliğine ve olası yan etkilerine ilişkin ifadeler karşısında daha temkinli ve kararsız bir tutum sergilediklerini göstermektedir. En sık verilen yanıt yine 3'tür (mod = 3,00) ve bu yanıtı veren katılımcı oranı %26,3'tür. Medyan değer 3,10 olması, görüşlerin çoğunlukla orta düzeyde toplandığını göstermektedir. Standart sapmanın 1,02 gibi görece düşük bir seviyede olması, öğrenciler arasında bu konudaki düşünce dağılımının daha tutarlı olduğunu göstermektedir. Bu boyutta düşük düzeyli yanıtların oranı %22, yüksek düzeyli yanıtların oranı ise %25,7 olarak hesaplanmıştır.

Bilgi düzeyi boyutunda elde edilen ortalama puan 2,68 olup, diğer iki boyuta göre en düşük değeri göstermektedir. Bu durum, öğrencilerin eliminasyon diyetinin kapsamı, hangi hastalıklarda kullanıldığı ve yan etkileri gibi temel bilgilere ilişkin ifadelerde yeterince güçlü bir bilgi temeline sahip olmadıklarını ortaya koymaktadır. Bu boyutta da en sık verilen yanıt 3'tür (mod = 3,00) ve bu yanıt %28,9 oranıyla en yüksek frekansa sahiptir. Medyan değer 2,83 olması, yanıtların genel olarak orta düzeyin biraz altında toplandığını göstermektedir. Standart sapmanın 1,15 olması ise bu alandaki görüşlerin geniş bir dağılım aralığında seyrettiğini, yani öğrenciler arasında bilgi düzeyine ilişkin belirgin

farklılıklar bulunduğunu göstermektedir. Bu boyutta düşük düzeyli yanıt oranı %35,9 iken, yüksek düzeyli yanıt oranı %17,6 ile sınırlı kalmıştır. Bu da katılımcıların eliminasyon diyetine yönelik algılarının bazı boyutlarda olumlu yönde gelişmiş olsa da, özellikle bilgi temelli içeriklerde önemli düzeyde farklılık ve eksiklik barındırdığını ortaya koymaktadır.

Tablo 9. Sınıf, Yaş ve Cinsiyete Göre Kruskal-Wallis Analizi

Değişken	Boyutlar (Maddeler)	K-W H	df	p-değeri	Anlamlılık
Sınıf	Kişisel ve Sağlık Yararları	8.992	4	0.061	p>0.05
	Olumsuz Etkiler ve Zorluklar	9.940	4	0.041	p<0.05*
	Bilgi düzeyi	13.485	4	0.009	p<0.01**
Yaş	Kişisel ve Sağlık Yararları	1.666	3	0.645	p>0.05
	Olumsuz Etkiler ve Zorluklar	3.342	3	0.342	p>0.05
	Bilgi düzeyi	4.439	3	0.218	p>0.05
Cinsiyet	Kişisel ve Sağlık Yararları	1.735	1	0.188	p>0.05
	Olumsuz Etkiler ve Zorluklar	0.931	1	0.335	p>0.05
	Bilgi düzeyi	0.062	1	0.803	p>0.05

Sınıf değişkenine göre yapılan incelemede, Kişisel ve sağlık yararları **boyutunda** anlamlı bir farklılık bulunmamıştır (H=8,992; p=0,061). Bu sonuca göre öğrencilerin eliminasyon diyetinin kişiye özel planlanması ve sağlık üzerine etkilerine yönelik algıları sınıf düzeyine göre değişmemektedir.

Buna karşılık, **olumsuz etkiler ve zorluklar boyutunda** istatistiksel olarak anlamlı bir fark tespit edilmiştir (H=9,940; p=0,041). Bu sonuç, öğrencilerin eliminasyon diyetinin uygulanmasının zorluğu, sosyal yaşamı kısıtlaması ve yan etkileri gibi olumsuz etkilerine yönelik düşüncelerinin sınıflara göre değişkenlik gösterdiğini ortaya koymaktadır.

Benzer şekilde, **bilgi düzeyi boyutunda** anlamlı bir farklılık saptanmıştır (H=13,485; p=0,009). Elde edilen bu bulgu, öğrencilerin eliminasyon diyetiyle ilgili bilgi düzeylerinin sınıf düzeyine bağlı olarak istatistiksel olarak anlamlı biçimde değiştiğini göstermektedir.

Yaş değişkenine göre yapılan analizde ise, tüm boyutlarda anlamlı bir farklılık saptanmamıştır. Kişisel ve sağlık yararları (H=1,666; p=0,645), **olumsuz etkiler ve zorluklar** (H=3,342; p=0,342) ve **bilgi düzeyi boyutlarında** (H=4,439; p=0,218) elde edilen p değerleri 0,05'in üzerinde çıkmıştır. Bu sonuç, öğrencilerin eliminasyon diyetine yönelik algılarının yaşa göre değişmediğini göstermektedir.

Cinsiyet değişkenine göre yapılan analizlerde de benzer şekilde anlamlı bir farklılık bulunmamıştır. Kişisel ve sağlık yararları (H=1,735; p=0,188), **olumsuz etkiler ve zorluklar** (H=0,931; p=0,335) ve **bilgi düzeyi boyutlarında**

($H=0,062$; $p=0,803$) elde edilen sonuçlar, öğrencilerin eliminasyon diyeti algılarının cinsiyete göre farklılaşmadığını ortaya koymaktadır.

Özetle, bu bulgular doğrultusunda öğrencilerin eliminasyon diyetiyle ilgili algılarında yalnızca sınıf düzeyine bağlı olarak **olumsuz etkiler** ve **zorluklar ile bilgi düzeyi** boyutlarında anlamlı farklılıklar olduğu; yaş ve cinsiyet değişkenlerine göre ise anlamlı bir değişim olmadığı belirlenmiştir.

Tablo 10. Demografik Değişkenlere Göre Ortalama Sıra Değerleri

		Kişisel ve Sağlık Yararları	Olumsuz Etkiler ve Zorluklar	Bilgi düzeyi
Sınıf	1. sınıf	39,00	43,81	30,75
	2. sınıf	51,26	48,36	50,03
	3. sınıf	66,60	66,79	70,81
	4. sınıf	59,25	62,96	62,29
	Yüksek Lisans	78,00	75,57	67,50
Yaş	17-20	53,14	52,36	48,25
	21-23	56,70	54,97	57,15
	24-26	60,64	64,30	65,41
	27 ve üzeri	70,08	71,67	66,75
Cinsiyet	Kadın	60,71	59,84	58,10
	Erkek	52,40	53,77	56,55

Eliminasyon diyeti algılarının demografik gruplara göre ortalama sıra değerleri incelendiğinde, sınıf, yaş ve cinsiyet grupları arasında bazı farklılıklar olduğu görülmüştür. Özellikle sınıf düzeyine göre bilgi düzeyi ve olumsuz etkiler boyutlarında belirgin artışlar gözlenirken, yaş ve cinsiyet gruplarında bu farklılıklar daha az belirgindir. Yüksek lisans öğrencilerinin genel olarak en yüksek algı puanlarına sahip olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuçlar, öğrencilerin eğitim seviyelerinin eliminasyon diyeti hakkındaki bilgi ve algılarını etkilediğine işaret etmektedir.

Tablo 11. Korelasyon Analizi

			Sınıf	Kişisel ve Sağlık Yararları	Olumsuz Etkiler ve Zorluklar	Bilgi düzeyi
Spearman's rho	Sınıf	Correlation Coefficient	1,000	0,230*	0,267**	0,276**
		Sig. (2-tailed)	.	0,014	0,004	0,003
	Kişisel ve Sağlık Yararları	Correlation Coefficient	0,230*	1,000	0,640**	0,574**
		Sig. (2-tailed)	0,014	.	0,000	0,000
	Olumsuz Etkiler ve Zorluklar	Correlation Coefficient	0,267**	0,640**	1,000	0,616**
		Sig. (2-tailed)	0,004	0,000	.	0,000
	Bilgi düzeyi	Correlation Coefficient	0,276**	0,574**	0,616**	1,000
		Sig. (2-tailed)	0,003	0,000	0,000	.

Tablo 11'e bakıldığında eliminasyon diyeti algıları ile sınıf düzeyi arasında pozitif ve anlamlı korelasyonlar bulunmuştur (kişisel yararlar: $r = 0,230$, $p = 0,014$; olumsuz etkiler: $r = 0,267$, $p = 0,004$; bilgi düzeyi: $r = 0,276$, $p = 0,003$). Bu bulgular, sınıf arttıkça öğrencilerin eliminasyon diyeti hakkındaki algı ve bilgilerini de artırdığını göstermektedir. Diğer demografik değişkenlerde anlamlı ilişki bulunmadığından analizde sadece sınıf değişkeni değerlendirilmiştir.

Tablo 12. Regresyon Katsayısı

Model	Standartlaştırılmamış Katsayılar		Standart Katsayılar			Çoklu Doğrusallık İstatistikleri	
	B	Std. Error	Beta	t	Sig.	Tolerans	VIF
(Constant)	1,952	0,322		6,059	0,000		
Kişisel ve Sağlık Yararları	0,010	0,128	0,012	0,082	0,935	0,417	2,399
Olumsuz Etkiler ve Zorluklar	0,143	0,154	0,136	0,929	0,355	0,391	2,561
Bilgi düzeyi	0,154	0,115	0,165	1,337	0,184	0,552	1,812

Yapılan çoklu doğrusal regresyon analizine göre, eliminasyon diyeti bilgi düzeyi madde gruplarının sınıf düzeyini anlamlı şekilde yordamadığı görülmüştür ($p > 0,05$). Bu durum, öğrencilerin sınıf düzeyi arttıkça bilgi düzeylerinde zayıf bir

artış olsa da bunun sınıf düzeyini belirleyecek düzeyde bir etkiye sahip olmadığını göstermektedir.

6. SONUÇ

Bu çalışma, gastronomi eğitimi alan öğrencilerin eliminasyon diyeti konusundaki bilgi düzeylerini ortaya koyarak hem mesleki farkındalık hem de eğitimsel yeterlilik düzeyini değerlendirme amacını taşımıştır. Araştırma sonuçları, öğrencilerin büyük çoğunluğunun eliminasyon diyeti hakkında yeterli bilgiye sahip olmadığını ve uygulama deneyimlerinin oldukça sınırlı kaldığını göstermektedir. Katılımcıların önemli bir bölümü, eliminasyon diyetinin temel amacını dahi tanımlamakta zorlanmış; bu durum, konunun gerek müfredat içeriğinde gerekse sektörel uygulamalarda yeterince yer bulmadığını ortaya koymuştur.

Eliminasyon diyeti, günümüzde artan gıda intoleransı, besin hassasiyetleri ve kişiselleştirilmiş beslenme yaklaşımları bağlamında yalnızca bir sağlık protokolü değil; aynı zamanda çağdaş gastronominin ayrılmaz bir parçası olarak ele alınmaktadır. Bu nedenle, gastronomi öğrencilerinin konuya yönelik düşük bilgi düzeyleri, ileride yürütecekleri mesleki pratikler açısından potansiyel bir eksiklik olarak değerlendirilebilir. Özellikle sağlık odaklı mutfak uygulamaları ve fonksiyonel gıda servislerinin yaygınlaştığı günümüzde, bu eksikliklerin telafisi büyük önem taşımaktadır.

Araştırma sonuçlarına göre öğrencilerin sınıf düzeyleri yükseldikçe konuya dair bilgi ve algılarında anlamlı bir artış gözlenmiştir. Ancak bu artış, bireyin akademik ilerlemesiyle doğru orantılı bir fark yaratacak ölçüde belirgin değildir. Bu durum, öğrenme sürecinde yalnızca zamanın değil, içerik ve uygulama niteliğinin de belirleyici olduğunu ortaya koymaktadır. Eğitim içeriği, yalnızca kavramsal bilgiyi değil, aynı zamanda bu bilgiyi pratiğe dönüştürebilecek yeterlilikleri de kapsamalıdır.

Araştırma kapsamında elde edilen bulgular, gastronomi öğrencilerinin eliminasyon diyeti konusunda gerek teorik gerekse uygulamalı bilgiye sahip olma düzeylerinin yetersiz olduğunu açık biçimde ortaya koymuştur. Bu sonuç, özellikle gelecekte sağlık odaklı gastronomi uygulamalarının ve beslenme temelli menü planlamalarının artış göstereceği düşünüldüğünde, mesleki yeterlilik açısından önemli bir boşluğa işaret etmektedir.

Öğrencilerin eliminasyon diyetine ilişkin farkındalıkları genellikle kişisel deneyim ya da çevresel gözlemlere dayalı olup, bilimsel temelden uzak ve parçalı bilgilere sahiptir. Bunun yanında, uygulama yapan öğrencilerde besin yetersizlikleri, sindirim sorunları ve psikolojik etkiler gibi yan etkilerin sıkça bildirilmesi, bu diyetin profesyonel danışmanlık olmaksızın uygulanmasının

riskli olabileceğini göstermektedir. Bu durum, gastronomi öğrencilerinin yalnızca yemek üretim süreçlerini değil; aynı zamanda bireylerin fizyolojik ihtiyaçlarını da dikkate alarak hizmet sunmalarının ne kadar elzem olduğunu gözler önüne sermektedir.

Araştırmada dikkat çeken bir diğer bulgu da öğrencilerin eliminasyon diyetine dair olumlu ya da olumsuz düşüncelerinin, yaş veya cinsiyet gibi bireysel değişkenlerden çok, akademik sınıf düzeylerine bağlı olarak farklılaşmasıdır. Bu durum, konunun öğrenciler tarafından akademik süreç içerisinde edinildiğini, ancak öğrenmenin kapsamlı ve sistematik olmadığını göstermektedir. Eğitim kademesi yükseldikçe bilgi düzeyinde gözlenen artış, uygulamalı eğitimin eksikliği nedeniyle sınırlı kalmaktadır. Dolayısıyla, teorik bilginin yanı sıra vaka çalışmaları, laboratuvar ortamında beslenme planlama uygulamaları ve disiplinler arası eğitim içeriklerine yer verilmesi gerekmektedir.

Gastronomi eğitimi, yalnızca lezzet ve sunum estetiğiyle sınırlı kalmamalı; bireyin biyolojik, psikolojik ve fizyolojik ihtiyaçlarına duyarlı, bütüncül bir yaklaşımı da içermelidir. Bu bağlamda, eliminasyon diyeti gibi özel beslenme protokollerinin eğitim müfredatına entegre edilmesi, gelecekte mezun olacak öğrencilerin toplumsal sağlık politikalarına da katkı sağlayacak nitelikte yetiştirilmesini mümkün kılacaktır.

Sonuç olarak, bu çalışma sadece mevcut bilgi düzeyini değil, aynı zamanda eğitim sistemine yönelik yapıcı eleştirileri ve gelişim önerilerini de içermekte; gastronomi eğitiminin çağdaş ihtiyaçlara yanıt verebilecek şekilde yeniden yapılandırılmasının gerekliliğine işaret etmektedir.

KAYNAKÇA

- Akmeşe, K. A., Ilgaz, A., & Özcan, F. (2024). *Gastronomide Yeni Eğilimler ve Beslenme Kültürü: İnanışlar, Coğrafya ve Sürdürülebilirliğin Gastronomik Yansımaları*. Konya: Selçuk Üniversitesi.
- Altunışık, R., Coşkun, R., Bayraktaroğlu, S., & Yıldırım, E. (2012). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri SPSS Uygulamalı*. Sakarya: Sakarya Kitabevi.
- Atasoy, M. M. (2018, Mart). *Eliminasyon Diyeti*. Mart 3, 2025 tarihinde Prof. Dr. Mehmet Mahir Atasoy: <https://dratasoy.com/eliminasyon-diyeti> adresinden alındı
- Başkent Web ve Tıbbi Yayın Kurulu. (2022, Nisan 26). *Eliminasyon Diyeti*. Mart 8, 2025 tarihinde İstanbul Başkent Üniversitesi: <https://istanbulbaskentuniversitesi.com/saglik-rehberi/beslenme-ve-diyet/eliminasyon-diyeti> adresinden alındı

- Baysal, A. (2012). *Beslenme*. Ankara: Hatipoğlu Yayıncılık.
- Baysal, A., Aksoy, M., Besler, H. T., Bozkurt, N., Keçecioglu, S., Mercanligil, S. M., et al. (2018). *Diyet El Kitabı*. Ankara: Hatipoğlu Yayınları.
- Bischoff, S., & Crowe, S. E. (2005). Gastrointestinal food allergy: new insights into pathophysiology and clinical perspectives. *Gastroenterology*, 128(4), 1089-1113.
- Buttriss, J. (2002). *Adverse Reactions to Food*. Oxford: Blackwell Science.
- Cohen, S., Danzaki, K., & MacIver, N. J. (2017). Nutritional effects on T-cell immunometabolism. *Eur J Immunol*, 47(2), 225-235.
- Cooper, E. L., & Ma, M. J. (2017). Understanding nutrition and immunity in disease management. *Journal of Traditional and Complementary Medicine*, 7, 386-391.
- Darıcı, B. (2023, Haziran 24). *Eliminasyon Diyeti: Vücudunuzu Dengede Tutarken Yiyecek İntoleransınıza Odaklanın*. Mart 8, 2025 tarihinde Diyetisyen Berkan Darıcı: <https://berkandarici.com/eliminasyon-diyeti/> adresinden alındı
- Demir, S. E. (2023, Nisan 24). *Eliminasyon Diyetleri, Gaps Beslenme ve Fonksiyonel Beslenmeyi Duydunuz mu?* Mart 8, 2025 tarihinde Prof. Dr. Saliha Eroğlu Demir: <https://drsalihaerogludemir.com/blog/eliminasyon-diyetleri-gaps-beslenme-ve-fonksiyonel-beslenmeyi-duydunuz-mu/#> adresinden alındı
- Galland, L., & Galland, J. (2022). *Alerji İçin Çözüm*. (S. Saraç, Çev.) İstanbul: Ketebe Yayınları.
- Gibson, P. R., Halmos, E. P., & Muir, J. G. (2020). Review article: FODMAPS, prebiotics and gut health—the FODMAP hypothesis revisited. *Alimentary Pharmacology & Therapeutics*, 233-246.
- Güçlü, N. (2019). *Gastronomi ve Sağlıklı Beslenme*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Güner, B. (2021, Mart 25). *Eliminasyon Diyeti Nedir? Nasıl Uygulanır?* Mart 8, 2025 tarihinde Sağlık Güncem: <https://saglikguncem.com/eliminasyon-diyeti-nedir-nasil-uygulanir/> adresinden alındı
- Kindersley, D. (2020). *Besin Nasıl Çalışır*. (M. Gürsel, Çev.) İstanbul: Alfa Yayınları.
- Kırsacıoğlu, C. T., & Özden, A. (2006). Besin Allerjileri. *Güncel Gastroenteroloji*, 148-159.

- Kostecka, M., Jarecka, J. K., Kostecka, J., Iłowiecka, K., Kolasa, K., Gutowska, G., et al. (2022). Parental Knowledge about Allergies and Problems with an Elimination Diet in Children Aged 3 to 6 Years. *Children*, 9(11), 1693-1707.
- Köseoğlu, S. Z. (2020). Besin İntoleransı ve Tanı Testleri. *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 616-620.
- Memorial. (2023a, Nisan 24). *İnflamasyon Nedir? İnflamasyon Belirtileri, Nedenleri ve Tedavisi*. Mart 3, 2025 tarihinde Memorial Tıbbi Yayın Kurulu: <https://www.memorial.com.tr/saglik-rehberi/inflamasyon-nedir-neden-olur> adresinden alındı
- Memorial. (2023b, Mayıs 12). *Eliminasyon Diyeti Nedir? Nasıl Yapılır?* Mart 8, 2025 tarihinde Memorial Tıbbi Yayın Kurulu: <https://www.memorial.com.tr/saglik-rehberi/eliminasyon-diyeti-nedir-nasil-yapilir#:~:text=Eliminasyon%20diyeti%2C%20g%C4%B1da%20intolerans%C4%B1na%20ba%C4%9Fı%C4%B1,yiyecekleri%20beslenme%20listenizden%20%C3%A7%C4%B1karman%C4%B1z%20ama%C3%A7lan%C4%B1r> adresinden alındı
- Özbey, Ü., & Özçelik, A. Ö. (2019). Current Treatment Methods for Food Allergies. *EURASIAN JOURNAL OF HEALTH SCIENCES*, 2(3), 103-108.
- Özdoğan, M. (2024, Temmuz 30). *Eliminasyon diyeti nedir, neden tercih edilir, riskleri nelerdir?* Mart 8, 2025 tarihinde Dr. Özdoğan: <https://www.drozdogan.com/eliminasyon-diyeti-nedir-neden-tercih-edilir-ve-nasil-yapilir/> adresinden alındı
- Özkaragöz, K., & Özkaragöz, F. (2006). *Alerji Hastalıkları*. İstanbul: Hill Allerji Yayınları.
- Rakel, D. (2017). *Integrative Medicine*. Philadelphia: Elsevier Health Sciences.
- Seth, D., Poowutikul, P., Pansare, M., & Kamat, D. (2020). Food Allergy: A Review. *Pediatr Ann*, 49(1), 50-58.
- Sezer, B. (2024). Mayıs 12, 2025 tarihinde Dyt. Bahar sezer Aksoy Beslenme Uzmanı: <https://www.baharsezer.com/gida-intolerans-beslenme-programlari/#:~:text=planlar%C4%B1%20haz%C4%B1rlarlar,bir%20%C5%9Fekilde%20de%C4%9Fi%C5%9Firmesine%20yard%C4%B1mc%C4%B1%20olur> adresinden alındı

- Şahin, A. (2022, Mart 31). *Zehirlenmeli Hastada Eliminasyon Yöntemleri*. Mart 2, 2025 tarihinde acilci.net: [https://acilci.net/zehirlenmeli-hastada-eliminasyon-yontemleri/#:~:text=Eliminasyon%20kelime%20anlam%C4%B1%20olarak%3B%20eleme,sekresyonlar%20yolu%20ile%20elimine%20eder.adresinden alındı](https://acilci.net/zehirlenmeli-hastada-eliminasyon-yontemleri/#:~:text=Eliminasyon%20kelime%20anlam%C4%B1%20olarak%3B%20eleme,sekresyonlar%20yolu%20ile%20elimine%20eder.adresinden%20alindi)
- Yurdakul, B. (2023, Ekim 12). *Eliminasyon Diyeti Nedir?* Mart 3, 2025 tarihinde Medicalpark: <https://www.medicalpark.com.tr/eliminasyon-diyeti/hg-3127> adresinden alındı
- Yücecan, S. (2012). *Optimal Beslenme*. Ankara: T.C. Sağlık Bakanlığı.

Ortak Kimlikten Bölgesel Politikaya: Türk Dünyasında Kültürel ve Kurumsal Yakınlaşma

Zeynep TOPBAŞ⁴⁴

Hüsamettin İNAÇ⁴⁵

Özet

Bu çalışma, Türk dünyasının ortak kültürel köklerinden yola çıkarak nasıl küresel bir jeopolitik aktöre dönüştüğünü üç temel aşamada analiz etmektedir. Türk topluluklarını birbirine bağlayan dil, tarih ve halk edebiyatı (Dede Korkut, Manas Destanı) gibi unsurlar, "ortak kimlik" bilincinin temelini oluşturmuştur. Özellikle Ortak Türk Alfabeti (2024) kararı, bu bağın kurumsal ve teknik bir boyut kazandığının en somut göstergesidir. 1992'de başlayan süreç, 2021'de Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) ile stratejik bir çatıya kavuşmuştur. TÜRKSOY ve ortak üniversiteler (Manas, Ahmet Yesevi) aracılığıyla "yumuşak güç" inşa edilirken, 2040 Vizyon Belgesi ile siyasi ve ekonomik hedefler netleştirilmiştir. Yakınlaşma, kültürel bir kardeşlikten öte, Orta Koridor ve TANAP gibi devasa projelerle ekonomik bir zorunluluğa dönüşmüştür. Azerbaycan'ın Karabağ Zaferi, bu süreçte askeri ve siyasi dayanışmanın en kritik dönüm noktası olmuş; Zengezur Koridoru hedefiyle Türk dünyası arasındaki fiziki engellerin kaldırılması stratejik bir öncelik halini almıştır. Türk Dünyası; enerji güvenliği, lojistik koridorlar ve ortak savunma dinamikleriyle, Doğu ile Batı arasında dengeleyici bir "Üçüncü Yol" ve bağımsız bir güç merkezi olma yolunda ilerlemektedir.

Anahtar Kelimeler: Ortak Kimlik, Bölgesel Politika, Kültürel Yakınlaşma, Kurumsal Yakınlaşma, Türk Dünyası.

⁴⁴ Yüksek Lisans Öğrencisi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, SBE, Uluslararası İlişkiler A.B.D., ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-7821-8766>, topbaszeynep7@gmail.com

⁴⁵ Prof. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, ORCID: 0000-0002-6922-2010, husamettininac@yahoo.com

From Shared Identity to Regional Politics: Cultural and Institutional Rapprochement in the Turkic World

Abstract

This study analyzes how the Turkic world, drawing on its shared cultural roots, transformed into a global geopolitical actor in three key stages. Elements such as language, history, and folk literature (Dede Korkut, Manas Epic) that connect Turkic communities have formed the basis of a sense of "common identity." The decision on a Common Turkic Alphabet (2024) is the most concrete indication that this bond has gained an institutional and technical dimension. The process, which began in 1992, gained a strategic framework with the Organization of Turkic States (OTS) in 2021. While "soft power" was built through TÜRKSOY and joint universities (Manas, Ahmet Yesevi), political and economic goals were clarified with the 2040 Vision Document. This rapprochement has transformed from a cultural brotherhood into an economic necessity with massive projects such as the Middle Corridor and TANAP. Azerbaijan's victory in Karabakh became the most critical turning point in this process of military and political solidarity; With the goal of the Zangezur Corridor, removing physical barriers between the Turkic worlds has become a strategic priority. The Turkic world is progressing towards becoming a balancing "Third Way" between East and West and an independent power center through energy security, logistics corridors, and shared defense dynamics.

Keywords: Shared Identity, Regional Policy, Cultural Rapprochement, Institutional Rapprochement, Turkic World.

1. GİRİŞ

Türk dünyası, tarihsel, kültürel ve dilsel ortaklıklar temelinde şekillenen geniş bir coğrafi ve toplumsal alanı ifade etmektedir. Orta Asya'dan Kafkasya'ya ve Anadolu'ya uzanan bu coğrafyada yaşayan Türk toplulukları, yüzyıllar boyunca ortak tarihsel deneyimler, kültürel miras ve dil birliği gibi unsurlar aracılığıyla birbirleriyle güçlü bağlar kurmuştur. Bu ortaklıklar yalnızca kültürel düzeyde kalmamış, aynı zamanda zamanla siyasal ve diplomatik ilişkilerin gelişmesine de zemin hazırlamıştır.

Özellikle Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Orta Asya ve Kafkasya'da bağımsızlığını kazanan Türk cumhuriyetleri arasında yeni bir iş birliği ve yakınlaşma süreci başlamıştır. Bu süreçte ortak kimlik unsurları, Türk devletleri arasındaki ilişkilerin güçlenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Ortak tarih, dil ve

kültür temelinde gelişen bu kimlik algısı; kültürel etkileşim, eğitim iş birlikleri ve diplomatik ilişkiler aracılığıyla kurumsal bir boyut kazanmıştır. Bu bağlamda özellikle Türk Devletleri Teşkilatı gibi bölgesel iş birliği mekanizmaları, Türk devletleri arasında siyasal, ekonomik ve kültürel ilişkilerin geliştirilmesine katkı sağlamaktadır.

Günümüzde Türk dünyasında gözlemlenen kültürel yakınlaşma süreci, yalnızca toplumsal bağların güçlenmesiyle sınırlı kalmamakta; aynı zamanda bölgesel politikaların şekillenmesinde de etkili olmaktadır. Bu doğrultuda çalışma, Türk dünyasında ortak kimlik unsurlarının kültürel etkileşim ve diplomatik ilişkiler üzerinden nasıl siyasal yakınlaşmaya dönüştüğünü incelemeyi amaçlamaktadır. Böylece ortak kimlikten bölgesel politikaya uzanan süreçte Türk devletleri arasındaki iş birliği dinamikleri analiz edilmektedir.

2. TÜRK DÜNYASINDA ORTAK KİMLİK UNSURLARI

Türk dünyasında ortak kimlik anlayışı, tarihsel süreç içerisinde oluşan kültürel, dilsel ve toplumsal bağlar üzerine inşa edilmiştir. Orta Asya'dan Anadolu'ya uzanan geniş coğrafyada yaşayan Türk toplulukları, benzer tarihsel deneyimler, gelenekler ve kültürel değerler aracılığıyla ortak bir kimlik algısı geliştirmiştir. Özellikle İslamiyet'in kabulüyle birlikte, Türk kültürü yeni bir boyut kazanmış, hem Doğu hem de Batı medeniyetlerinden beslenerek özgün bir sentez oluşturmuştur. Türk kültürü, sürekli bir değişim ve dönüşüm içinde olmasına rağmen, özgünlüğünü korumayı başarmıştır (Kent Üniversitesi Sürekli Eğitim Merkezi).

Türk-İslam kültürü, özellikle Karahanlılar ve Selçuklular dönemlerinde bölgesel entegrasyon süreçlerine katkı sağlamış ve ortak bir kimlik algısının gelişimine yardımcı olmuştur(Yılmaz,2025). Bu bağlamda Türk Dünyası, bir ulus-üstü tanımlama olarak farklı Türk/Türki dilleri konuşan topluluklar ile bu toplulukların yaşadığı coğrafya ve yönetim birimlerinin bütününe ifade etmek için kullanılan bir kavramdır. Türk Dünyası'nın bir ulus-üstü tanımlaması olarak farklı Türk/Türki dilleri konuşan topluluklar ve bunların bulundukları coğrafya ve yönetim birimlerinin toplamını ifade etmek için kullanılagelmektedir (Tetik,2017:40). Bu çerçevede dil, tarih ve kültür gibi unsurlar Türk dünyasında kimlik inşasının temel bileşenleri arasında yer almaktadır.

Türk toplulukları arasında dil birliği, ortak kimliğin oluşmasında önemli bir unsur olarak öne çıkmaktadır. Türk dünyasının ortak dili doğal olarak farklı lehçeleriyle birlikte Türkçe'dir.Asya'da etkin olarak konuşulan en yaygın dillerden birisi de budur((Korkmaz, 2019:426). Türk dilleri farklı lehçelere sahip olsa da köken bakımından aynı dil ailesine mensup olmaları, topluluklar arasında iletişim ve kültürel etkileşimi kolaylaştırmaktadır. Coğrafi ve tarihsel etkenler, farklı

bölgelerdeki lehçelerin zaman içinde birbirinden ayrılmasına neden olmuştur. Ancak Anadolu Türkçesi, Asya'ya doğru uzandıkça anlaşma aracı olmaktan uzaklaşmaktadır. Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan Türkçelerinin aşama aşama birbirlerinden ayrıldığı bilinmektedir. Kırım, Tataristan ve Doğu Türkistan gibi bölgelerde konuşulan dillerin durumu bunlardan farklı değildir (Korkmaz, 2019:426).

Buna rağmen, tüm bu farklılıklara rağmen Türk dilleri, ortak köken ve yapısal benzerlikleri sayesinde Türk toplulukları arasında kültürel ve kimlik bağlarını koruyan temel bir unsur olarak önemini sürdürmektedir. Bunun yanı sıra ortak tarihsel hafıza ve kültürel miras da Türk dünyasında kimlik bilincinin gelişmesine katkı sağlamaktadır. Tarihsel süreçte kurulan devletler, göç hareketleri ve kültürel etkileşimler, Türk toplulukları arasında ortak bir geçmiş algısının oluşmasına zemin hazırlamıştır. Ayrıca kültür ve medeniyetle ilgili çalışmalar da, halk edebiyatı ve halk kültürü çalışmalarına başvurmadan yapılamaz. Çünkü medeniyetin kaynağı kültür, kültürün kaynağı ise halk kültürüdür. Halk kültürünün işlendiği en önemli kaynakların başında ise, halk edebiyatı çalışmaları gelmektedir (Özkul,2015:171).

Halk kültürü kültürel çeşitliliğin korunması için gerekli temel öğelerden biridir. Sözlü kültür, insanların belleğinin bütün toplumlarda yaşamasının ön koşuludur. Ancak böylelikle uygarlıklar kültürü 1 korunabilir. Kültürel miras, yaşam verdiği kültürel çeşitlilik gibi, sürdürülebilir kalkınma ve barışın garantisidir (Artun, t.y.) Bu nedenle, halk edebiyatı ve kültürel mirasın araştırılması, Türk dünyasında ortak kimlik ve kültürel bağların anlaşılması ve korunması açısından temel bir rol oynamaktadır. Örneğin, Dede Korkut hikayeleri ve Manas destanı gibi halk edebiyatı ürünleri, Türk toplulukları arasında ortak değerlerin ve kültürel bağların aktarılmasında önemli bir rol görevindedir. Manas Destanı'nda Ortak Motifler: Türk destanları arasında en büyüğü ve en ilgi çekeni Kırgızların Manas destanıdır(Özkul,2015:178).

Bu tür destanlar ve halk edebiyatı ürünleri, sadece geçmişi aktarmakla kalmayıp, günümüzde de Türk toplulukları arasında kültürel dayanışma ve ortak kimlik bilincinin sürdürülmesine katkı sağlamaktadır. Öte yandan Nasreddin Hoca Hikâyeleri'nde Ortak Motifler: Türk bilgeliğinin ortak isimlerinden birisi de Nasreddin Hoca'dır. Onun Türkiye'de, Azerbaycan'da Kazakistan'da Türkmenistan'da ve Özbekistan'da çok önemli bir şahsiyet olduğu görülmektedir(Özkul,2015:178).

Bu kültürel ortaklık, sadece toplumsal ve tarihsel bir bağ oluşturmakla kalmayıp, aynı zamanda Türk devletleri arasındaki diplomatik ilişkilerde, bölgesel iş birliği mekanizmalarının inşasında ve ortak dış politika perspektiflerinin geliştirilmesinde de önemli bir dayanak teşkil etmektedir. Böylece dil, tarih ve kültürel miras unsurları, Türk dünyasında ortak kimliğin inşasında olduğu kadar,

uluslararası ilişkilerdeki iş birliği ve entegrasyon süreçlerinin şekillenmesinde de temel bir rol oynamaktadır.

3. KÜLTÜREL YAKINLAŞMA VE KURUMSAL İŞBİRLİĞİ

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Orta Asya ve Kafkasya'da bağımsızlığını kazanan Türk cumhuriyetleri arasında bu ortak kimlik unsurları daha görünür hâle gelmiştir. Özellikle Türkiye ile Azerbaycan başta olmak üzere Orta Asya'daki Türk cumhuriyetleri arasında kültürel ilişkiler, eğitim iş birlikleri ve akademik çalışmalar aracılığıyla ortak kimlik vurgusu güçlenmiştir. Bağımsız Türk Cumhuriyetleri arasında devlet başkanları düzeyinde ilki 1992'de olmak üzere belirli aralıklarla gerçekleştirilen "Türk Dili Konuşan Ülkeler Zirvesi" entegrasyonun ilk aşamasını oluşturdu ve bu kapsamda uluslararası bir kültür örgütü olan "TÜRKSOY" da kuruldu (Karaman, 2021).

TÜRKSOY paylaşılan ortak kültürel değerler üzerine inşa edilmiştir. Ortak dil işbirliğinin dayandığı temel unsur olmuştur. TÜRKSOY'u kuran anlaşmada, örgütün amacı Türk halklarının ortak kültürün araştırılması, tanıtılması ve gelecek kuşaklara aktarılması olarak belirlenmiştir. Bu amaçlar doğrultusunda TÜRKSOY resimden müziğe, edebiyattan güzel sanatlara, tiyatrodan sinemaya kültür ve sanatın her alanında çeşitli bilimsel ve sanatsal buluşmalar gerçekleştirerek, Türk Cumhuriyetleri ve Türk toplulukları arasındaki kültürel etkileşimi ve iletişimi güçlendirmeye çalışmıştır(Purtaş,2013).

Bu bağlamda, Türk Devletleri Teşkilatı gibi yapılar, Türk dünyasında kurumsal iş birliğini güçlendiren en önemli platformlar arasında yer almaktadır. Türk Devletleri Teşkilatı (TDT), Türk dilli devletler arasında kapsamlı işbirliğini teşvik etmek amacıyla kurulmuş uluslararası bir örgüttür. 2009 yılında "Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi" (Türk Konseyi) adıyla kurulmuş, 2021 yılındaki İstanbul Zirvesi'nde bugünkü adını almıştır. İstanbul zirvesinde sadece organizasyonun adında değil içeriğinde de değişiklikler yapıldı. 2040 yılı için Türk Dünyası Vizyonu adıyla stratejik bir belge kabul edildi. Bu belgedeki hedefler dört alanda açıkça tanımlandı. Bunlar siyasi, ticari-ekonomik, halklar arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi ve Türk devletlerinin uluslararası toplumla ilişkileridir. Bu teşkilatın temel görevi Türk ülkeleri arasında çeşitli alanlarda ilişkileri geliştirmek, karşılıklı güven ortamı oluşturmak ve uluslararası ilişkilerde birbirini desteklemektir(Kızıltoprak,2022).

Türk Devletleri Teşkilatı'na üye Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan arasında kültürel yakınlaşma ve kurumsal iş birliği ön plandadır. TÜRKSOY ve TDT etkinlikleri, ortak değerlerin paylaşılmasını ve eğitim projeleriyle bilgi transferini desteklemektedir. Gözlemci Kuzey Kıbrıs, Türkmenistan ve Macaristan da sürece katılarak iş birliğini güçlendirmektedir.

Bu bağlamda, Ortak alfabe ve kültürel miras, üye ve gözlemci devletler arasında siyasal ve diplomatik bağların pekişmesinde araç olarak işlev görmektedir. Türk devletleri arasında dil ve kültür birliğini güçlendirmek amacıyla oluşturulan Ortak Türk Alfabeti, Eylül 2024'te Azerbaycan'ın başkenti Bakü'de yapılan toplantıda kabul edilmiştir. 9-11 Eylül 2024 tarihlerinde Bakü'de Uluslararası Türk Akademisi ile Türk Dil Kurumu iş birliğinde düzenlenen toplantıda kabul edilen 34 harften oluşan Ortak Türk Alfabeti, Türk dünyasında kültürel ve siyasal yakınlaşmayı derinleştirmeye, Türk Cumhuriyetleri arasında entegrasyon süreçlerinin hızlandırılmasına yönelik stratejik bir adım olarak öne çıkmaktadır(Çetin&Yurdugüzel, 2025:151).

Bu kültürel ve dilsel yakınlaşmanın uzantısından önce ise , Türk dünyasında akademik iş birliği de önem kazanmıştır. Özellikle Manas Üniversitesi ve Ahmet Yesevi Üniversitesi gibi yükseköğretim kurumları, TÜRKSOY ve TDT çerçevesinde yürütülen projelerle üye devletler arasında öğrenci ve akademisyen değişimini teşvik etmekte, ortak araştırma programları ve kültürel etkinlikler aracılığıyla Türk dünyasında bilimsel ve kültürel etkileşimi güçlendirmektedir. Bu kapsamda kurulan Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, adını Kırgız halkının ve Türk dünyasının efsanevi kahramanı olan Manas'tan almaktadır. Başkent Bişkek'te bulunan üniversite, Türkiye ile Kırgızistan arasında eğitim, kültür ve bilim alanlarında iş birliğini öngören 3 Mart 1992 tarihli anlaşmanın devamında, 30 Eylül 1995'te imzalanan kuruluş anlaşmasının her iki ülke tarafından onaylanmasıyla hayata geçirilmiştir. Üniversite, 1997-1998 eğitim öğretim yılında 95 öğrencinin yer aldığı dil hazırlık programı ile akademik faaliyetlerine başlamıştır(Ceylan,2022).

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi ise, Türkiye ve Kazakistan tarafından ortaklaşa kurulan, uluslararası ve özerk statüye sahip bir devlet üniversitesidir. Temelleri 6 Haziran 1991'de Türkistan Devlet Üniversitesi olarak atılmış, 31 Ekim 1992'de iki ülke arasında imzalanan anlaşma ile bugünkü adını alarak ortak üniversite statüsüne kavuşmuştur. 2009 yılında imzalanan anlaşma ile de iki ülke arasındaki eğitim alanındaki iş birliği daha da güçlendirilmiştir(Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü, t.y.).

Bu üniversiteler, Türk dünyasında yükseköğretim alanında kurumsal iş birliğinin somut örneklerini teşkil etmektedir. Bu yapılar, yalnızca eğitim ve akademik etkileşimi desteklemekle kalmayıp, Türk devletleri arasındaki diplomatik ve kültürel yakınlaşmanın pekişmesine de hizmet etmektedir. Dolayısıyla söz konusu yükseköğretim kurumları, Türk dünyasında entegrasyon süreçlerinin ve ortak kimlik bilincinin geliştirilmesinde merkezi bir rol oynamaktadır.

4. BÖLGESEL POLİTİKA VE JEOPOLİTİK GÜÇ: SİYASAL İŞBİRLİYİ DİNAMİKLERİ

Türk dünyasının yakınlaşması, sadece bir kültürel kulüp değil, küresel dengeleri etkileyen bir "Üçüncü Yol" veya güç merkezi olma potansiyeli taşır. Bu bağlamda Orta Koridor projesinin altını çizmek gerekir. Trans-Hazar Uluslararası Taşımacılık Koridoru ya da yaygın kullanılan adı ile Orta Koridor, merkezinde Azerbaycan, Gürcistan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkiye ve Özbekistan olmak üzere, ülkeleri Asya'dan Avrupa'ya karadan bağlayan multi-modal bir ulaşım güzergâhını kapsamaktadır. Orta Koridor, bölgesel ölçekte ulaşım altyapısının geliştirilmesi suretiyle Türkiye ile Kafkaslar ve Orta Asya ülkelerinin başta ticari ve ekonomik ilişkilerinin geliştirilmesini ve dolayısı ile her alanda ülkeler arasındaki iş birliğinin daha da güçlendirilmesi için önemli bir girişimdir((Beylur, Zhanaltay, Hanayı, & Khitakhunov, 2022:16).

Orta Koridor, sadece bir lojistik hat değil, aynı zamanda Türk devletlerinin stratejik özerklik arayışının bir sembolüdür. Kuzey Koridoru'nun (Rusya) ve Güney Koridoru'nun (İran/Süveyş) jeopolitik risklerle karşılaştığı bir dönemde, bu güzergah bölgeyi küresel ticaretin vazgeçilmez bir halkası haline getirmektedir. Orta Asya'nın devasa hidrokarbon rezervlerinin (Hazar geçişli boru hatları ile) Türkiye üzerinden Avrupa'ya taşınması, üye ülkeler arasında bir "karşılıklı bağımlılık" yaratmaktadır. Bu durum, siyasi kriz anlarında birleştirici bir emniyet supabı işlevi görmektedir. Azerbaycan'ın Şah Deniz sahasından çıkan doğalgazın, Türkiye üzerinden (TANAP) Avrupa'ya (TAP) ulaştırılması, sadece bir ticari proje değildir. Bu hat, Türkiye ve Azerbaycan'ı Avrupa'nın enerji güvenliğinde vazgeçilmez kılmış; bu da her iki ülkenin bölgesel siyasi manevra alanını genişletmiştir. TANAP, Türkiye ve Avrupa'nın enerji arz güvenliğini arttırarak, Azerbaycan, Türkiye ve AB'yi birbirine daha da yaklaştırmakta ve sunduğu potansiyelle dünya enerji jeopolitiğini yeniden şekillendirmektedir. TANAP bu özelliği ile gelecekte planlanacak enerji projelerine de bir ilham kaynağı olmaktadır (TANAP, t.y.).

2020 yılında yaşanan Karabağ operasyonu, enerji ve ulaşım hatlarının güvenliğinin ne kadar kritik olduğunu göstermiştir. Türkiye'nin Azerbaycan'a verdiği tam destek, sadece askeri bir yardımlaşma değil, aynı zamanda bu stratejik enerji koridorunun (ve gelecekteki Zengezur Koridoru'nun) bekasını koruma hamlesidir. Karabağ Zaferi ve yapılan anlaşmalar ile açılan koridorlar sayesinde, Türkiye-Azerbaycan ile Türk dünyası ve -Çin dahil- Asya ekonomik güçleri arasındaki fiziki engellerin tamamen kalkmasına bir adım daha yaklaşmıştır. Bu adım, ciddi ekonomik, ticari ve kültürel gelişmelere yol açma potansiyeli taşımaktadır. (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, 2020:1).

Kısacası; Karabağ Zaferi ile perçinlenen ve Orta Koridor ile kurumsallaşan bu yeni dönem, Türk dünyası için bir temenniden öte, fiziki ve stratejik bir gerçekliğe dönüşmüştür. Ekonomik bağımlılık ve enerji diplomasisi ile örülen bu bağlar, bölgeyi küresel ticaretin vazgeçilmez bir halkası yaparken, Türk devletleri arasındaki siyasal entegrasyonun da geri dönülemez bir eşiğe geldiğini göstermektedir.

5. SONUÇ

"Ortak Kimlikten Bölgesel Politikaya: Türk Dünyasında Kültürel ve Kurumsal Yakınlaşma" başlıklı bu çalışma, Türk devletleri arasındaki ilişkilerin duygusal bir "kardeşlik" söyleminden, rasyonel ve kurumsallaşmış bir "stratejik ortaklığa" evrildiğini ortaya koymaktadır. Tarihsel süreçte dil, din ve kültürel miras temelinde şekillenen ortak kimlik unsurları; Sovyetler Birliği sonrası dönemde TÜRKSOY, TDT ve ortak üniversiteler gibi yapılarla akademik ve toplumsal bir derinlik kazanmıştır. 2024 yılında kabul edilen Ortak Türk Alfabeti, bu kültürel yakınlaşmanın sembolik olmaktan çıkıp teknik ve pratik bir entegrasyona dönüştüğünün en güncel kanıtıdır.

Çalışmanın analiz ettiği jeopolitik dinamikler göstermektedir ki; Türk dünyasının yakınlaşması sadece kültürel bir dayanışma değil, aynı zamanda küresel güç dengeleri içerisinde bir "merkez güç" inşa etme çabasıdır. Özellikle Orta Koridor ve TANAP gibi projeler, üye devletleri birbirine ekonomik ve stratejik olarak kopmaz bağlarla bağlamıştır. Azerbaycan'ın Karabağ Zaferi ile elde edilen jeopolitik kazanımlar ve Zengezur Koridoru hedefi, Türk dünyası arasındaki fiziki engellerin kalkması yolunda tarihî bir eşiği temsil etmektedir.

Nihayetinde, Türk Devletleri Teşkilatı'nın "2040 Vizyonu" doğrultusunda şekillenen bu süreç, bölgesel iş birliğini bir "Birlik" modeline doğru taşımaktadır. Ekonomik karşılıklı bağımlılık, enerji diplomasisi ve savunma sanayindeki iş birliği dinamikleri, Türk dünyasını Rusya, Çin ve Batı blokları arasında dengeleyici bir aktör konumuna yükseltmektedir. Bu bağlamda, ortak kimlikten beslenen bölgesel politika, 21. yüzyılın küresel siyasetinde Türk devletlerine stratejik bir özerklik ve kolektif bir nüfuz alanı sağlamaktadır. Gelecekte bu entegrasyonun derinliği, ekonomik fonların etkin kullanımı ve dijitalleşen dünyada kurulacak "Dijital İpek Yolu" gibi yenilikçi adımların başarısıyla doğru orantılı olacaktır.

KAYNAKÇA

- Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Enstitüsü (ULİSA). (2020, Aralık). *Karabağ Zaferi: Kafkasya’da yeni dengelerden Türk ve İslam dünyasında yeni işbirliği modeline* (ULİSA12, Sayı 8) [PDF]. Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi. [https://aybu.edu.tr/enstituroot/_contents/yulisa/files/ULISA12%20Karabağ%CC%86%20Zaferi\(2\).pdf](https://aybu.edu.tr/enstituroot/_contents/yulisa/files/ULISA12%20Karabağ%CC%86%20Zaferi(2).pdf) (Erişim Tarihi: 03.02.2026).
- Artun, E. (t.y.). *Ortak Türk-Nahcivan halk kültürünün geleceğe taşınması* (bildiri). Çukurova Üniversitesi Halkbilim Arşivi. https://turkoloji.cu.edu.tr/HALKBILIM/artun_nahcivan_ortak_kultur.pdf (Erişim Tarihi: 03.02.2026).
- Beylur, S., Zhanaltay, Z., Hanayı, O., & Khitakhunov, A. (2022). *Tarihi İpek Yolunun yeniden canlandırılmasında Orta Koridor: Mevcut durum – potansiyel – güncel meseleler* [PDF]. Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi. https://www.ayu.edu.tr/mypanel/_app/upload/yayin/dosya/fe131d7f5a6b38b23cc967316c13dae2.pdf (Erişim Tarihi: 03.02.2026).
- Ceylan, A. (2022). *Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi*. Türk Maarif Ansiklopedisi. <https://turkmaarifansiklopedisi.org.tr/kirgizistan-turkiye-manas-universitesi> (Erişim Tarihi: 03.02.2026).
- Çetin, N., & Yurdugüzel, Ö. (2025). *Türk Devletleri Teşkilatı’nın kuruluş ve gelişmesinde Türkiye’nin rolü*. Avrasya Etüdleri, 64, 121–160. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/avrasya/article/1739162> (Erişim Tarihi: 03.02.2026).
- Karaman, Ö. F. (2021). *Ortak kültür ve değerler bağlamında Türk Dünyası entegrasyonu*. *Kriter*, 6(62), 42–45. <https://kriterdergi.com/dosya-turk-dunyasi-ortak-kultur-ve-degerler-baglaminda-turk-dunyasi-entegrasyonu> (Erişim Tarihi: 03.02.2026).
- Kent Üniversitesi Sürekli Eğitim Merkezi. *Türk kültürünü oluşturan unsurlar nelerdir?* <https://sertifika.kent.edu.tr/turk-kulturunu-olusturan-unsurlar-nelerdir> (Erişim Tarihi: 03.02.2026).
- Korkmaz, S. (2019). *Türk dünyasını birleştiren unsurlar* (TESAM III. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi bildirisi). TESAM. <https://tesam.org.tr/wp-content/uploads/2019/01/SIDDIK-KORKMAZ.pdf> (Erişim Tarihi: 03.02.2026).

- Kızıltoprak, S. (2022, 11 Kasım). *Türk dünyasında bütünleşmeye doğru: Türk Devletleri Teşkilatı*. Anadolu Ajansı. <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/turk-dunyasinda-butunlesmeye-dogru-turk-devletleri-teskilati/2735357> (Erişim Tarihi: 03.02.2026).
- Özkul, O. (2015). *Türk kimliğini oluşturan ortak kültürel değerler. Hak İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, 4(8), 166–185. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/84828> (Erişim Tarihi: 03.02.2026).
- Purtaş, F. (2013). *Türk cumhuriyetlerinin kültürel entegrasyonu ve Türksöy*. Türk Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi. https://tasam.org.tr-TR/Icerik/25720/turk_cumhuriyetlerinin_kulturel_entegrasyonu_ve_turksöy (Erişim Tarihi: 03.02.2026).
- Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı Projesi (TANAP). (t.y.). *TANAP Projesi*. <https://www.tanap.com/tanap-> (Erişim Tarihi: 03.02.2026).
- Tetik, M. O. (2017). Türk dünyasında ortak kimlik inşasının söylemsel stratejileri. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 17(1), 37–50.
- Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü. (t.y.). *Ahmet Yesevi Üniversitesi*. <https://tees.yesevi.edu.tr/destekleyen-kurumlar/ahmet-yesevi-universitesi> (Erişim Tarihi: 03.02.2026).
- Yılmaz, E. (2025, 3 Nisan). *Türk dünyasında “Türk faktörü” üzerine bir değerlendirme*. Türk Dış Politikası Araştırma Merkezi. <https://tudpam.org/turk-dunyasinda-turk-faktoru-uzerine-bir-degerlendirme/> (Erişim Tarihi: 03.02.2026).

Türkiye'nin Afganistan'daki İnsani Diplomasi Faaliyetleri

Abdullah Omid MADADI⁴⁶

Özet

Türkiye – Afganistan diplomatik ilişkileri 1914-1928 yılları arası kardeş ve dost ülke adı altında siyasi, ekonomik, kültürel münasebetleri devam etmiştir. Türkiye- Afganistan arasındaki Askeri ilişkiler Osmanlı dönemi ile başlayarak, günümüze kadar Türk Subayların Afganistan ordusuna karşı verilen faaliyetleri iki ülke arasındaki ilişkileri pekiştirmektedir. 11. Eylül 2001 saldırıları sonrası Türkiye, Afganistan'da kamu diplomasi kapsamında İnsani diplomasi faaliyetleri, yumuşak güç diplomasi odaklı dış politika vizyonunu geliştirmiştir. Türkiye'nin Afganistan'da diğer uluslararası aktörlerden farklı kılan, askeri güç kullanımına dayanmayan, İnsani yardım desteği, kalkınma desteği, kamu diplomasisi ve sivil askeri işbirliğine dayalı yumuşak güç diplomasi politikasını oluşturmaktadır. Bu bağlamda TİKA, Afganistan'da kamu diplomasisi aktörü olarak eğitim, sağlık, altyapı ekonomik ve kadim kültürel mirası insani diplomasi projelerini yürütmüştür. 2001 sonrası Türk askeri bölgede NATO misyonu kapsamında hiçbir muharip faaliyete katılmamış; aksine bölgede güvenlik, eğitim ve insani yardım odaklı görevi sayesinde Afganistan halkı nezdinde barışçı ve memnuniyetle kabul görmüştür. Türkiye'nin yönettiği (PRT) Team yapıları güvenlik desteğini yerel kalkınma projelerinin faaliyete geçmesini sağlayarak sivil diplomasi arasında köprü işlevi görmüştür. Türkiye 2021 Taliban yönetimi sonrası dönemde arabuluculuk ve çok yönlü diplomasisini benimsemiştir. Türkiye, Taliban yönetimini resmi olarak tanımasada akabinde Türkiye Kabil'in havalimanı işletmesini ve güvenlik faaliyetlerini devir alarak, Taliban'ın geçici hükümetiyle barışçıl müzakere yapmaya başlamıştır. Sonuç olarak Türkiye'nin Afganistan'daki siyasi varlığı, Yumuşak güç, insani diplomasi, kalkınma işbirliği ve arabuluculuk gibi araçların birleşiminden oluşan çok boyutlu bir dış politika modeline dayanmaktadır. Bu model hem Afganistan halkı tarafından yüksek

⁴⁶ Doktora Öğrencisi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, SBE, Uluslararası İlişkiler A.B.D., ORCID: 0009-0007-6312-1546, abdullah.madadi@gmail.com

düzeyde kabul görmekte olup hem de Türkiye'nin bölgesel diplomatik etkisini artıran dijital medya diplomasisini kullanmaya başlamıştır.

Anahtar Kelimeler: İnsani Diplomasi Faaliyetleri, Yumuşak Güç, Afganistan, Türkiye.

Turkey's Humanitarian Diplomacy Activities in Afghanistan

Abstract

Türkiye-Afganistan diplomatik ilişkileri 1914 ve 1928 yılları arasında kardeşlik ve dostluk ilişkileri arasında, siyasi, ekonomik ve kültürel bağları kapsayan ilişkileri arasında, Türkiye ve Afganistan arasındaki ilişkilerin başlangıcı olan Osmanlı dönemi, ilişkileri güçlendiren ilişkileri aracılığıyla Türk askerleri karşı Afgan ordusuna günümüze kadar. Eylül 11, 2001 saldırıları, Türkiye dış politikası vizyonu odaklanarak insani diplomasi ve yumuşak güç diplomasi çerçevesinde Afganistan'da kamu diplomasi. Türkiye'yi diğer uluslararası aktörlerden Afganistan'da yumuşak güç diplomasi politikası, askeri kuvvet kullanmadan insani yardım, kalkınma desteği, kamu diplomasi ve sivil-milî işbirliği. Bu bağlamda, TİKA (Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı) kamu diplomasi aktörü olarak insani diplomasi projeleri Afganistan'da kamu diplomasi aktörü olarak eğitim, sağlık, altyapı, ekonomik kalkınma ve antikültürel mirasın korunması. 2001'den sonra, Türk ordusu bölgede herhangi bir savaş faaliyetinde NATO misyonu; aksine, rolü güvenlik, eğitim ve insani yardım üzerine odaklanarak kabul edilmiş ve Afgan halkı arasında barış ve güven. Türk lider (PRT) Tim yapıları güvenlik desteği ve sivil diplomasiyi kolaylaştırarak yerel kalkınma projelerinin uygulanmasını. Taliban sonrası 2021'de, Türkiye arabulucu ve çok yönlü diplomasi yaklaşımı. Türkiye resmî olarak Taliban rejimini tanımadığı, ancak Afganistan'ın havaalanı ve güvenlik faaliyetleri, barış görüşmeleri Taliban'in geçici hükümetiyle. Sonuçta, Türkiye'nin Afganistan'daki politik varlığı çok boyutlu dış politikası modeliyle yumuşak güç, insani diplomasi, kalkınma işbirliği ve arabuluculuk. Bu model Afgan halkı tarafından kabul edilmiş ve dijital medya diplomasiyi geliştirerek Türkiye'nin bölgesel diplomatik etkisini artırmıştır.

Keywords: Humanitarian Diplomacy Activities, Soft Power, Afghanistan, Türkiye.

1. GİRİŞ

Türkiye ile Afganistan arasındaki diplomatik siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkiler tarihsel açıdan kadim bağlara dayanan köklü bir işbirliği geleneğe dayanmaktadır. Türkiye'nin bölgesel ve uluslararası alanda İnsani Diplomasi ulusal çıkar ve güç mücadelesi esas alarak geleneksel diplomasi kavramının ötesine geçerek daha kapsamlı insan hakları, insani müdahaleler, her türlü bölgesel ve uluslararası çatışmalara barışçıl çözümü ön görerek uluslararası işbirliği geliştirmesine yönelik insan odaklı diplomasi modeli ve işlevsel bir örnek teşkil ettiği varsayımı incelenmiştir (Davutoğlu, 2013).

Türkiye Cumhuriyet, Afganistan İslam Cumhuriyeti ile dost ve kardeş ülke olarak insani diplomasi faaliyetleri (TİKA, Kızılay, AFAD, TSK, Yunus Emre Enstitüsü, YTB) gibi kurumlar nezdinde çeşitlendirerek, batı dışı aktörler arasında önemli yer edinmeye başlamıştır. Geçmişe bakıldığında ise İki ülke arasındaki yumuşak güç diplomasi ilişkiler Osmanlı İmparatorluğu döneminden başlayarak Türkiye Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar karşılıklı güvene dayalı dostane ilişkileri sürdürmeye devam etmiştir. 2001 sonrası dönemde Afganistan Kuzey İttifakı ve Bonn konferansının ardından Afganistan İslam Cumhuriyeti geçici hükümet tesis edilmiştir. Geçici hükümetin kuruluşundan itibaren Türk Askeri güçleri ve TİKA aracılığıyla kapsamlı bir ekonomik kalkınma ve kültürel kamu diplomasisini yürütmesiyle yeni bir boyut kazanmıştır. Bu çerçevede diplomasi tanımı bir devletin dış politikasından sorumlu ve resmi kurumlarının yöneticileri diplomatlar vasıtasıyla iki ülke arasındaki diplomatik müzakereler, karşılıklı anlaşmalar gibi resmi işler içermektedir. Diplomasi araçlarının geçmişten günümüze kadar çeşitlenmesiyle ortaya çıkan yeni akımlar (İnsani Diplomasi, Yumuşak Güç Diplomasi, Dijital medya diplomasisi, İnsani) gibi faaliyetler kamu diplomasisi adı altında ülkelerin dış politika amaçlarına ulaşmak için diğer ülkelerdeki devlet dışı Sivil Toplum Kuruluşları gibi gruplarla irtibat kurdukları yürüttüğü faaliyetlerin tümü olarak söylememiz söz konusudur. (Cull, 2009, s. 12-14).

Kamu diplomasi pratikte ve uygulamada en önemli aracı olan “Yumuşak Diplomasisi”(Soft Power) temellerine dayanmaktadır. Yumuşak diplomasi kavramı 1990'lı yıllarda İkinci Dünya Savaşı sonrası Joseph S.Nye göre; bir devletin gücünün sadece askeri, ekonomik ve kültürel güçle sınırlamak doğru olmadığını uluslararası politikadaki güç kavramı eksik ifade edilmiş olur (Joseph S. Nye, 2017). Kohan'ın bu açıklamaya karşı kendi fikrini şu şekilde beyan etmiştir, güç bir aktörün diğer aktörlerle yapmayacakları bir şeyi yaptırabilme kabiliyetine sahiptir.

Bu çalışma iki bölümden oluşmaktadır, birinci bölüm Türk askerinin Afganistan'da İnsani diplomasi faaliyetlerini sürdürmesi ve kamu diplomasi adı

altında bölgede sürdürdüğü yumuşak güç, İnsani diplomasi misyonu güvenlik, eğitime destek faaliyetleri yer almaktadır. Afganistan halkı Türkiye'nin bölgede yürüttükleri yumuşak diplomasi faaliyetlerinden dolayı memnuniyetlerini açık bir şekilde beyan ederek, Türk Askeri ve TİKA, Afganistan hükümetin nezdinde ayrıcalık bir diplomatik siyasi değere sahiptir. İkinci bölüm ise buna paralel olarak TİKA, Afganistan'da kamu diplomasisi çerçevesinde ülkenin temel yapısına yönelik, eğitim, sağlık, alt yapı ve insani yardım diplomasisinin takibinde kültürel projelerle Türkiye'nin yumuşak gücünün 21.yüzyılda en görünür temsilci konumunda yer almıştır. İkinci bölümde ise Afganistan jeostratejik ve jeopolitik önemi açısından dış güçlerin rekabet merkezi ve uzun yıllar devam eden iç çatışmalarla tahrip olan toplumsal yapısını yeniden inşası ve kültürel medeniyetini yeniden kazandırılması açısından TİKA ve Türk STK'ler çok önemli katkısı olduğunu söyleyebiliriz.

Bu bağlamda Türkiye'nin Afganistan politikası, askeri, ekonomik, kültürel ve güvenlik diplomasisiyle ülkenin kalkınmasına yönelik karşılıklı işbirliklerin teşviki yapılmıştır. Günümüzde TİKA, AFAD, Kızılay gibi kuruluşların aktif faaliyetleri İnsani diplomasi, kültürel diplomasi, yumuşak güç diplomasi ve kamu diplomasisi birbirini tamamlayan bütüncül bir strateji niteliği taşımaktadır (Dülger, 2017). 2003 sonrası Afganistan'da değişen ve dönüşen politik, kültürel dengeler, bölgesel aktörlerin artan siyasi ve ekonomik rekabeti karşısında dış ülkelerle kamu diplomasisini güçlendirmeye başlamıştır. Türkiye'nin bu ikili diplomasi modelinin gelecekte nasıl şekilleneceğine dair yeni stratejilerin temellerini oluşturmaya başlamıştır. Dolayısıyla Afganistan'da Türk askerinin ve TİKA'nın yürüttüğü kamu diplomasisi, yumuşak güç ve İnsani diplomasi faaliyetlerini incelemek, yalnızca geçmiş deneyim ve tecrübelerini değerlendirilmesinden ziyade gelecekte iki ülke ilişkileri "Yurtta Sulh Cihanda Sulh" vizyon siyasetini izlemeye başlamıştır. 2021 yılında ikinci dönem Taliban'ın yeniden iktidara gelmesiyle ülkede devam eden ekonomik ve siyasi krizlerden dolayı ülke içinde ve ülke dışında yerli halk zorunlu göçlere maruz kalmıştır. Bu dönemde ise Anakara, Afganistan durumunu ele alarak Taliban heyetleriyle barışçıl çözüm insani diplomasi odaklı çeşitli temaslarda bulunmakta; diğer taraftan Afganistan halkının refahını düşünerek TİKA, AFAD, Kızılay ve Türk STK'lerin acil insani yardım faaliyetleri devreye girmiştir. 2021 yılında ABD'nin çekilmesiyle birlikte dış güçler Çin, Rusya ve Orta Asya devletleri yakın ilişkiler kurarak diplomatik misyonlarının artırdığı ve karşılıklı güven ilkesi çerçevesinde siyasi, ekonomik işbirliği yeniden artırmıştır.

2. TÜRKİYE- AFGANİSTAN ARASINDAKİ DİPLOMATİK İLİŞKİLER

Afganistan jeopolitik ve jeostratejik konumuyla dış ülkelerin siyasi, ekonomik ve kamu diplomasisi açısından Asya'nın merkezi olarak tanımlanmaktadır. Tarih

boyunca Bu topraklar Türk dünyası ve Türkistan'ın bir parçasını teşkil etmektedir. Afganistan uzun süre emperyal güçler İngiliz ve Rusya'nın sömürgesi altına kalmıştır, iki ülkenin Büyük Oyun Projesinin merkezi tampon bölgeyi oluşturmaktadır. Afganistan Türkistan'ın Batı kapısı ve Orta Doğu, Uzak Doğu stratejik köprü konumunda olup bölgede yükselen Hindistan, Çin, İran gibi ülkeler arasında önemli kili taşı olarak adlandırılmaktadır (J.T, Barfield, 2004, s. 267-268).

Afganistan hükümeti Amanullah Han önderliğinde bağımsız monarşi bir sistem anlayışı benimsenmiş, daha sonra monarşi sistem 50 yıl sonra Muhammad Zahir Şah 1973 yılında tahtan indirilmiştir. Afganistan Hükümetin başına ilk Liberal görüşü savunan Muhammad Davud Han geçmiştir. M. Davud Han öndeliğinde ise İlk kez Afganistan Cumhuriyeti ilan ediliyor. Türkiye-Afganistan arasındaki diplomatik ilişkiler Osmanlı Dönemi Sultan Abdülhamid han tarafından görevlendirilen Türk Subaylar Afganistan'ın başkenti Kabile geliyorlar, Ardından Afgan subayların eğitim almaları için Dönemin Emiri, Emir Habibullah Hanın desteğini alarak İngilizlere karşı bir grup asker hazırlanıyor. Osmanlı'nın Orta Doğudaki toprak kaybı nedeniyle iki ülke arasındaki diplomatik ilişkiler askıya alınmıştır. 1901-1919 yıllar arası Türkiye ve Habibullah Han dönemindeki diplomatik ilişkiler üst düzeyde getirilerek, ülkede modernleşme süreci yaşanmıştır. Türkiye, Afganistan arasında Eğitim diploması kapsamında ülkede eğitim sistemi Türk eğitim sistemine geçiş sürecini başlatmıştır. Bu gelişmeler en çok tıp ve teknoloji alanlarda Türk entelektüel insanların desteğiyle önemli gelişmeler kayıt etmiştir (Gregorian Vartan, 1969, s. 185-189).

1919 yılında III. Afgan -İngiliz savaşında Emir Amanullah Han önderliğinde İngiliz kuvvetleriyle Ravalpindi Antlaşmasını imzalayarak Afganistan bağımsızlığını ilan etmiştir. İngilizler, Afganistan'ın jeopolitiğini yenide çizmek için gizli oyunlar kurarak 1947 yılında Pakistan devletinin teşkili için büyük destek vermiştir. İngilizlerin bölge elçisi M.Sir.Durrand adı altında sınır hattı belirleyerek, Pakistan- Afganistan arasında sınır anlaşmazlıkları gibi büyük istikrarsızlığa neden olacağına dair stratejik planları önceden tertiplenmiştir (Stewart, 1973, s. 36-40). Türkiye ile Afganistan arasındaki ilişkiler 01. Mart 1921 yılında başlamış ve 25 Mayıs 1928 yılında Türk Afgan Dostluk işbirliği anlaşmaları gerçekleşmiştir. Ardından iki ülke arasındaki yumuşak diploması adı altında eğitim, sağlık, ve kültürel alanlarda önemli ve hayati temeller atılmıştır.

Amanullah Han döneminde, Türkiye- Afganistan arasındaki diplomatik münasebetler daha ileri boyutlara taşınarak çok yönlü kamu diplomasisi anlayışı benimsenmiştir. İki ülke arasındaki İlk antlaşmaya göre Türkiye Cumhuriyeti Afganistan'a kültürel ve eğitim alanlarında yeterli destek sağlanarak ülkede Türk öğretmen subayların Afgan subaylarına eğitim vermeleri için Askeri zabitan mektebinin temelleri atılmıştır. Türkiye'nin Askeri diploması anlayışı

çerçevesinde Afgan ordusunda görev alacak subayların eğitim ve öğretim vermeleri için sivil ve eğitici öğretmenler gönderilmiştir.

Atatürk Dönemi 1921-1938 Türkiye Afganistan arasındaki diplomatik ilişkiler, Türk ve Afgan halkının birbirine benzer aynı kaderi paylaşması ve Sömürgeci İngiliz kuvvetlerine karşı direniş bağımsızlık mücadelesinin veriyor olması, iki ülkenin kadim medeniyetini yeniden bir araya gelmesi için dostane siyasi, ekonomik ve kültürel müzakerelerini devam ettirmiştir. Ardından 1923 yılında Mustafa Kemal Atatürk Erzurum İktisadi Kongresinde, Afganistan'ın İngilizlere karşı verdiği mücadelelerinden bahsederek memnuniyet duyduğunu ifade etmiştir. Bu dönemde Türkiye- Afganistan arasındaki diplomatik ilişkiler Kabil'in modernleşme sürecinde Ankara'nın çok önemli rolü vardı. İki dost ve kardeş ülke arasında çok yönlü Kamu diplomasisi kapsamında karşılıklı danışmanlık, sağlık, eğitim ve teknik uzmanlık gibi alanlarda işbirliği gerçekleşmiştir.

1928 yılında Afganistan kralı Amanullah Han Mısır, Fransa, Belçika, Rusya den sonra Türkiye'yi ziyaret ederek çok memnun kaldığını ve göstermiş olduğu diplomatik misyonlarının davranışlarından müteşekkir olduklarını beyan etmiştir. Türk Modernleşme siyasetini Afganistan hükümetine uygulanmasını istemiş çok kısa bir zaman içerisinde iç isyanlara sebebiyet vererek Amanullah Hanın tahtan indirilmiştir. Soğuk Savaş Döneminde diplomatik ilişkiler Afganistan'ın tarafsızlık siyasetiyle mesafeli bir yol izlemişken, 1950-1970 yıllar arası iki ülke arasındaki kültürel ve eğitim işbirliği anlaşmaları imzalanmıştır. Ardından 1979-1989 yıllar arası Afganistan'ın Rus İşgaline yönelik Türkiye'nin mücahitlere verdiği destek ve bölgedeki insani diplomasi politikasını sürdürmeye devam etmiştir. Sovyet sonrası dönemde 1991-2001 yıllar arası Türkiye- Afganistan arasındaki kamu diplomasi ilişkiler çeşitli gruplarla temaslarını devam etmiştir. 1996 yılında Afganistan'da Birinci dönem Taliban iktidarı yönetim başına geçmiştir. Türkiye devleti bölgede cereyan eden insan hakları ihlallerine karşı Taliban yönetimini resmi olarak tanımamış olsa da İnsani yardım ve insancıl diplomasi desteklerini sürdürmeye devam etmiştir. 11Eylül 2001 terör saldırıları sonrası ABD'nin caydırıcı askeri gücünü entegre ederek Afganistan'ı akabinde Irak ve Orta Doğu ülkeleri doğrudan hedef alarak askeri gücü kısa bir zaman diliminde işgal edilmiştir. 2001 sonrası Türkiye Askeri faaliyetleri ve kamu diplomasisi Afgan halkının eğitim almalarından mahrum kalmaması için maddi desteklerini arkası kesilmeden devam etmiştir. Devlet destekli TİKA, AFAD, Türk Kızılay gibi resmi kurumların yanına Sivil Toplum destekli İHH, İlim Yayına Vakfı gibi insani yardımlarını artırmıştır. Türkiye'nin belirlediği dış politika aracılığıyla yumuşak güç(Soft Power) diplomasisi ülkenin alt yapı çalışmalarına, kültürel ve sağlık alanlarda acil desteklerini devam etmektedir.

TBMM Hükümetinin 1. Mart 1921 yılında Afganistan ile dostluk anlaşmasının ardından ilk sefir Sultan Ahmet Han Türkiye'ye Sefir veya Büyükelçi olarak

gönderiliyor. Türkiye Büyük Millet Meclisinin aldığı kararla Afgan Asılı Subay Aburrahman Samadan, Türk Sefiri olarak Kabile gönderiliyor. Daha sonra 1922 yılında Korgeneral Ömer Fahrettin Paşa Afganistan Büyükelçisi olarak görevlendirilmiştir. Fahrettin Paşa'nın Afganistan'a Elçi olarak girmesinden İngiltere'de endişe uyandırmıştır. Fahrettin Paşa Medine Müdafaası olarak biliniyordu, İngiliz askerinin Şerif Hüseyin ile yakın işbirliği ve her türlü siyasi planlarını bozguna uğratmıştır (Şenli, 2017, s. 10-45).

Bu gelişmelerin ardından Osmanlı devlet yönetiminde İttihat ve terakki liderlerinden Cemal Paşa ve berberinde bulunan subaylar Emanullah tarafından Afgan ordusunun modernize edilmesine ferman vermiştir (Candemir M, 1997). Türkiye – Afganistan diplomatik ilişkilerin en çok yaşandığı dönem Emir Habibullah Han dönemi ve Emir Amanullah dönemleri olmuştur. Türkiye devletinin yaptığı Askeri ,ekonomik ve İnsani diplomasi İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde dış politikada bu diplomasi türleri önemli bir araç olarak kullanması ve yürüttüğü diplomasi hareketi İnsaniyetçilik(humanitarianism) veya İnsani diplomasi politikası üzerinde şekillenmiştir. Türkiye'nin yumuşak diplomasi anlayışı 1955 yılında Türkiye'nin NATO'ya üye ülkesi olmasına yönelik Afganistan'ı Rusya'ya yakınlaşmasını neden olmuştur. Taliban'ın yeniden 2006-2011 yıllar arası Türkiye, Hamid Karzai dönemi iki ülke arasındaki samimi ve çok taraflı diplomasi anlayışıyla ekonomik ve alt yapı projelerin icraata geçmesi için işbirliği yapılmıştır. 2014-2021 yıllar arası Eşraf gani iktidarında iki ülke arasındaki diplomatik ilişkilerin temelinde ülkedeki iç çatışmalara yönelik çözüm odaklı muhalif gruplarla barış müzakereleri masaya yatırılmış olmasıdır. Türkiye'nin kamu diplomasisi açıdan en önemli siyasi, ekonomik ve kültürel rolü, ülkedeki istikrarsızlığı azaltmak adına İstanbul ve Rusya'da düzenlenen barış müzakerelerinde Taliban gruplarla barış ve güvenlik odaklı stratejileri öne sürmüştür. Türkiye' bölgede ekonomik diplomasisini yeniden canlandırmak adına Çin, Rusya, Orta Asya gibi ülkelerinin Afganistan'da ekonomik kalkınma yatırımlarını doğrudan destek vermiştir.

2021 yılında ikinci dönem Taliban iktidarı daha demokratik bir ideolojisini benimsemiştir. Taliban Yönetimini Türkiye yeni resmi veya Dolaylı olarak tanımamıştır. Başkent Kabil de görev yapan Büyükelçiliğin açık ve İnsani Yardım diplomasi faaliyetlerinin devam ettirmesinin ardından Taliban iktidarı tarafından memnuniyetle karşılandığını açık bir şekilde medya üzerinden Türk halkına şükranlarını beyan etmiştir. Türkiye, Afgan halkının refah, bölgesel barış ve güvenliği tesis etmek için büyük çaba harcamıştır. Bu bağlamda ise ABD askeri gücünün Kabilden çıkışıyla, Kabil Havalimanı güvenliği ve işletmesini Türkiye devir almıştır. Ayrıca Türkiye'nin diplomatik ilişkileri ve insani yardım ilişkileri Afganistan halkı üzerinde önemli bir algı oluşturmayı başarmıştır. Sonuç olarak günümüzde Afganistan'daki iç savaş, ekonomik kriz, işsizlik gibi

sorunların giderek artması sebebiyle ülkedeki genç aydın nüfusun çoğunluğu İran üzerinden yasadışı yollarla da olsa Türkiye'ye göç etmektedirler.

3. AFGANİSTAN'DA TÜRK ASKERİNİN YÜRÜTTÜĞÜ YUMUŞAK GÜÇ DİPLOMASİSİ

Afganistan'da Türk Askerinin yumuşak güç diplomasi faaliyetleri daha eskilere dayanmaktadır. İki ülke arasındaki ilk askeri işbirliği ve kamu diplomasi faaliyetleri Birinci dünya savaşı sırasında Emir Habibullah han döneminde 1914-1919 yıllar arası devam etmiş, ilk askeri diplomasi ilişkilerin bir göstergesi olarak görülen Kabil'de askeri hastanesinin açılışıyla ilişkiler farklı boyut kazanmıştır. 1919-1928 yıllar arası Türk askerinin Afganistan yürüttüğü kamu diplomasi anlayışı Emir Amanullah döneminde modernleşme süreciyle sıcak gelişmeler yaşanmıştır. Osmanlı Sultanı Abdulhamit Han dönemin mensuplarından askeri subaylar ve Paşalar Talat Paşa, Cemal Paşa gibi komutanlar Afganistan'da askeri eğitim vermeleri için hazır bulunuyorlardı. İttihat ve terakki (Jön Türkler) hareketiyle Birinci Dünya Savaşı döneminde Osmanlı devleti Batı ideolojik baskıların artmasıyla merkezi yöntem dağılmıştır (Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı, 2009). Türk Subaylar Afgan ordusunun modernizasyona katkı sağlamak adına (Kıt'ai Numuna) teşkil edilmiştir.

1937 Yılında Afganistan- Türkiye arasında güvenlik diplomasi ilişkilerinin devam etirme sebebiyle Sadabat Paktı imzalanmıştır. Bu pakta dahil olan ülkeler Afganistan, Türkiye, İran, Irak gibi devletler arasında saldırmazlık ve dostluk antlaşması çerçevesinde antlaşma yapılmıştır (Aras, 2010, s. 12-65). Sadabat Paktın esas hedefleri üç önemli husus yer alır. Birinci husus Orta Doğu ve Güney Batı Asya devletleri arasında uzun vadeli güvenliği sağlamak. İkinci husus bölgesel sınır anlaşmazlıklara karşı barışçıl ve çözüm odaklı ilişkileri geliştirmek ve karşılıklı diplomatik, ekonomik, kültürel ilişkileri artırmak olmuştur. Üçüncü husus ise dış müdahalelere karşı bölge devletleri arasında artan dayanışma diplomasisini artırmak ve askeri destek sağlanması ön görülmüştür. Sadabat Paktı 1970 yılına kadar iki ülke arasında siyasi ve kültürel işbirliği önemli boyut kazanmıştır. 1979 Sovyetler Birliğinin işgali sonrası Türkiye Afgan Mücahitlerle dolaylı insani diplomasi ilişkileri sürdürmeye devam etmiştir.

Askeri diplomasisi Kamu diplomasi adı altında yürütülen diplomatik ilişkilerdir, kamu diplomasi uluslararası uyuşmazlıkları ve her türlü siyasi çatışmaları çözüme kavuşturmak maksadıyla iki tür yöntemi uygular. Birincisi savaş diğeri ise diplomasi yöntemi devreye kamu diplomasi faaliyetleri girer (Tuncer, 2009, s. 15-16). Günümüzde ise Türk askerinin yürüttüğü yumuşak güç diplomasi sadece güvenlik amaçlı olarak değil, aynı zamanda insani yardım diplomasi, ekonomik kalkınma, Sivil Toplum Çalışmaları, eğitim, kültür, sağlık ve birçok geniş alanları kapsamaktadır. Bölgede sivil asker işbirliği kapsamında Türk

Silahlı Kuvvetləri(TSK) Afganistan'da sadece barı ve güvenliğı koruma dahilinde kamu diplomasi faaliyetlerini merkez ve çevre illerde aktif bir şekilde sürdürmeye devam etmişlerdir. Bu tür askeri işbirlikleri, Türk Askeri bölgedeki yerel halka, alt yapı, emniyet ve hukuk gibi alanların güçlendirmesine kilit rol oynamaktadır. Eğitim faaliyetleri çerçevesinde Türk Maarif okulların güvenliğı TSK'lerin denetleme altında olup, bu okullarda eğitim alan Afgan öğrenciler kaliteli eğitim imkanlarından yararlanırken, diğer yandan ise Türkiye'nin kültürel değerlerine ve eğitime dayalı yumuşak güç diplomasi hareketlerinin giderek yayıldığını söyleyebiliriz. İnsani yardım ve kalkınma diplomasi TSK'lerinin bölgede TİKA, AFAD, Kızılay gibi Türk kurumlarla birlikte insani yardım diplomasi faaliyetlerini giderek artırmayı hedeflemişlerdir (Özel.C, 2018, s. 30-52).

Ülkedeki herhangi bir acil durumlarda insani kriz ve su kıtlığı ortaya çıkarsa peşinden iyilik treni veya diğer argümanlarla erzak malzemeleri, içme suyu kuyuların açılması, kamu binaların tesisi, okul, hastane, sağlık tesislerin inşası gibi projelere öncelik verilmektedir. Örneğin Başkent Kabil'de TİKA tarafından yapılan (Atatürk Çocuk Hastanesi) iki ülke arasındaki kamu diplomasi ilişkilerin en önemli göstergelerinden biri diyebiliriz. Kültürel Diplomasi açısından Türkiye- Afganistan arasındaki kadim İslam medeniyetinin ortaya çıkışından bu yana Afganistan'ın bilim insanları, Alim ve yazarların eserleri Türk kurumları tarafından muhafaza edilerek kültürel ilişkileri güçlendirmiştir. Mevlana Celaladdin Belehi veya Rumi olarak bilinen entelektüel bilim insanların eserlerini canlı tutmak, İslam medeniyeti ve insanlık tarihine büyük hizmet olarak görünür. Diğer yandan bölgede aktif bir şekilde faaliyet gösteren Yunus Emre Enstitüsü Afganistan'da Türk dili ve zengini kültürü yaymak adına önemli rol oynamaktadır. Yurt Dışı Akraba Topluluğu YTB gibi dil kurumları aracılığıyla yumuşak güç diplomasinin bir aracı olarak yorumlanabilir.

4. NATO'DAN SONRA AFGANİSTAN'DA TÜRK ASKERİ PRT'NİN GÜVENLİK DİPLOMASİSİ

NATO'nun Afganistan'a girişi 2001-2003 yıllar arası askeri tatbikatlarını uygulamaya başlamıştır. 11.Eylül terör saldırıları sonrası ilk kez Kuzey Atlantik Antlaşmasının 5. Maddesi gereği kolektif askeri savunma sistemi devreye girmiştir. 5ekim 2001 yılında NATO'nun raporuna göre; Afganistan kaynaklı olduğuna ilişkin CIA raporlarını onaylayarak resmi bir şekilde yürürlüğe koymuştur. ABD'nin (Operation Enduring Freedom) operasyonu Taliban ve El-Kaide örgütlerine karşı sert askeri operasyonun başlattığını dile getirmiştir (Çevik, 2014, s. 85-109). 2001'de Bonn Konferansı ile Uluslararası Güvenlik ve Destek Gücü(ISAF) kurulmuştur. ISAF birimi ABD dışı çok uluslu bir görev gücü idi, daha sonra bu birim Afganistan topraklarında askeri güvenlik

görevlerini üstlenmeye başlamıştır. Buna müteakip BM Güvenlik Konseyinin 1386 sayılı kararına dayanarak, Afganistan'da meydana gelen iç çatışmaların önlenmesi ve barışın sağlanması ile 130.000 askeri personelin sevki gerçekleştirilmiştir. Türkiye'nin İSAF'a 1.650 personelin katılmasıyla Kabil Bölge Komutanlığı liderliğini devir almıştır.

2003 sonrası Türk askeri PRT(Provincial Reconstuction Team) bölge imar ekibinin temel amaçları Afganistan güvenlik diplomasisi çerçevesinde bölgenin güvenliğini sağlamak, ekonomik ve sosyal yapıları yeniden inşası, yerel yönetime destek sağlanması bağlamında önemli gelişmeler kayıtlı etmiştir. PRT ekibinin bölgedeki güvenlik diplomasi faaliyetlerinin, yanında insan istihbaratı ve bilgi destek faaliyetlerini'de sürdürmektedir. TİKA, AFAD, Kızılay gibi kurumların temsilcileriyle birlikte hareket etmektedirler (Yılmaz, 2012, s. 75-98). Türk askeri PRT'nin iki tür faaliyetleri bulunmaktadır. Birincisi savaşçı modeli bölgedeki çatışmaları önlemek maksadıyla devreye girer, Afgan askeri ordusuna destek amaçlı yürüttüğü tatbikatları birlikte icra etmektedirler. İkincisi Sivil Askeri denge modeli Afganistan'da faaliyet gösteren Türk kurumları TİKA, AFAD, Kızılay, Sağlık Bakanlığı, TRT, Maarif Vakfı gibi kurumlarla koordineli olarak Yumuşak güç diplomasi politikalarını izlemeye devam etmiştir. 2004 yılında Türk Askeri PRT Mezari-i şerif ve daha sonra Şibirgan/Cevizcan olmak üzere iki bölgenin (BİE) yerel güvenlik güçlerine tam destek vermeleri, Afgan Ulusal Ordusuna eğitim vermeler, Afgan Polis gücüne destek ve lojistik, sağlık desteklerini uzun vadeli sürdürmeyi amaçlamıştır.

Sonuç olarak Afganistan'da Türk askerinin varlığı iki ülke arasındaki diplomatik ilişkiler sadece askeri güvenlik olarak da kalmayıp, aynı zamanda Yumuşak güç diplomasi, İnsani diplomasi, gibi kamu diplomasisi çerçevesinde bölgesel istikrarı ve stratejik ortaklık ilişkileri giderek önemli bir boyu kazanmıştır. Türkiye'nin bölgeye yürüttüğü diplomatik güvenlik diplomasi kapsamında Türkiye Cumhuriyeti bölgenin işgali gibi siyaseti izlememiştir, aksine Afgan halkının yeniden kadim medeniyetlerine ulaşması için önemli bir Işık simgesi olarak ortaya çıkmıştır. Toplumsal gelişmesi açısından Afgan erkek ve kadın olmak üzere eğitim almalarının güvenliğini ve desteğini hiçbir zaman eksik etmemiştir. Türk Askerinin bu davranışları Afganistan Kamuoyu nezdine güvenilir ortaklık algısını yaratmıştır. Türkiye -Afganistan arasındaki stratejik ortaklık ilkesine (Güvenlik İşbirliği, İstihbarat paylaşımı, ortak eğitim programları, Afgan devlet kurumlarının yeniden inşası) gibi işbirlikleri yer almaktadır. 2021 yılında iki ülke arasındaki askeri güvenlik faaliyetleri uzun vadeli, süreklilik diplomasi ilişkiler, karşılıklı dost ve kardeş güven ilkesine dayanmıştır. İki ülke arasındaki ilişkiler karşılıklı bağımlılık ilkesine dayanan ve Yeni Afganistan hükümetinin teşkil edilmesi sürecinde Taliban yönetimi çok taraflı diplomasi politikaları izlemeye başlamıştır. Türk askerinin varlığı Orta

Asya, Güney Asya və İslam Dünyası ilə siyasi, ekonomik, kültürel ilişkilerinde Afganistan coğrafyası merkez köprü konumunu teşkil etmektedir.

5. AFGANİSTAN HALKININ TÜRK ASKERİNE KARŞI MEMNUNİYETLERİ

Türkiye'nin ISAF döneminde askeri güvenlik rolü ve PRT(Provincial Reconstruction Team) Afganistan'da yürüttüğü yumuşak güç diplomaısi faaliyetleri Afgan halkı nezdinde Tür askeri savaşçı olarak değil, daha çok dayanışmacı olarak görmesi, ülkedeki çatışmalara tarafsız kalması, kültürel yakınlık açısından ortak dini ve kültür benzerlik algısıyla iki ülke arasındaki kamu diplomasisi önem kazanmıştır. Afgan halkını Türk askeri kuvvetlerine “kardeş ülke” stratejisiyle yakınlaştırmaktadır. 2012 yılında Türk Askeri PRT diplomatik faaliyetlerini geniş çaplı Mezari-i şerif, Şibirgan, Faryab, Belh gibi vilayetlerde eğitim ve altı yapı projeleri hayata geçirmesi için faaliyete geçmiştir. Bölgede yaşayan Türk soylu Özbek, Türkmen gibi etnik gruplar tarafından hoş görü ve memnuniyetle karşılanmasından dolayı Türk Askeri çok memnun kaldıklarını açık bir şekilde dile getirmiştir. Afganistan'da NATO ülkeleri arasında en yüksek güven oranı alan ülke Türkiye olmuştur (Karaca, 2015, s. 95-120).

6. TİKA'NIN ORTAYA ÇIKIŞI VE AFGANİSTAN'DA KAMU DİPLOMASİ FAALİYETLERİ

TİKA(Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı) ilk temelleri 1992 yılında kurumuştur. Sovyetler Birliğinin dağılmasının ardından Orta Asya devletleri (Türki Cumhuriyetleri) ile diplomatik ilişkileri güçlendirerek Yumuşak güç ve insani diplomasi faaliyetleri göstermeye başlamıştır. TİKA ilk kuruluş dönemlerde Türkiye Dışişleri Bakanlığına bağlı bir birim olarak kurulmuş, daha sonra kendi içinde farklı yapılandırmalar yapılmıştır. Temel amaçları sağlık, ticari, ekonomik, eğitim ve sosyo- kültürel alanlarda işbirliği projeleri yürütmektir. Diğer bir husus az gelişmiş ve gelişmekte olan devletlerin ekonomik kalkınmasına karşı destek sağlanmasını öne sürmüştür. İki ülke arasındaki diplomatik ilişkileri ortak kültürel mirası muhafaza etmek olmuştur. Ardından karşılıklı kültürel projeleri desteklemek, eğitim alanında faaliyet gösterdiği ülkelerde öğrenci bursları vermek ve eğitim programları düzenlemek, kamu diplomasi görevlerinin ağırlarını genişletmeyi planlamıştır (Turan, 2022, s. 1480-1507).

TİKA, 2001 sonrası Afganistan'da yürüttüğü projeler, Türkiye'nin insani diplomasi, kültürel diplomasi ve yumuşak güç diplomasi kapasitesinin oluşmasında kilit rol oynamıştır. TİKA, klasik diplomasi yerine Afganistan'da

Yumuşak güç diplomasi perspektifinde iki ülke arasındaki kültürel bağları geliştirmek adına Türk dış politikasında TİKA vasıtasıyla ülkenin hem kalkınması hem de kültürel diplomasi unsurları birleştirmektedir. Stratejik yaklaşımı açısından TİKA kapsayıcı kalkınmayı benimser, kültürel ve eğitim üzerinde işbirliği faaliyetlerini üstlenmektedir. Şeffaflık ve gizli ajanda çalışması olmadan projeleri açık bir şekilde kamu diplomasi ile yürütmektedir (Beşgül, B, 2024, s. 30-38).

Afganistan'da yeni okulların inşası, öğretmen ve öğrencilere ders materyali desteğin sağlanması, sağlık hizmetler diplomasi kapsamında bölgedeki halka hemşire ve doktorlara eğitim seminerleri düzenlemiştir. 2015-2021 yılları arası TİKA ülkenin Alt yapı ve kalkınma projelerinde Su kuyuları ve içme suyu projelerin üstlenmiştir. Ayrıca yol onarım ve köprü yapımı gibi alanlarda destek sağlanmıştır. Kültürel ve toplumsal projelerin teşviki için kültürel mirasını korumak adına Afganistan devlet üniversitelerle işbirliği yaparak, (TÖMER)Türkçe kursları ve kültürel etkinlikleri düzenleniyordu. Günümüze ise TİKA kamu diplomasi çerçevesinde Afganistanlı gençlere yönelik spor projelerinin artırılması ön görülmüştür. İnsani diplomasi faaliyetlerin başında TİKA'nın Afganistan'da gıda ve giyim yardımları, yetimhane projeleri, kadınlara yönelik sosyal programlar gibi faaliyetler Türkiye- Afganistan halkları arasında memnuniyetleri ve kadim dostluğun bağları artırmıştır. TİKA, Afganistan'daki insani diplomasi faaliyetleri Türk dış politikasında ne kadar önem kazandırdığının somut yansımalarından biri olarak değerlendirilebilir (TİKA, 2018).

TİKA açısından insani diplomasi faaliyetleri devletler arası siyasi güç rekabetinden bağımsız olması, herhangi bir siyasi koşula bağlanmayan ve ülkedeki yerel toplumla doğrudan yakın temas kuran bir dış politika aracı olarak görev yapmaktadır (Yılmaz,S, 2019, s. 76-100). Bu faaliyetler Afganistan topraklarında TİKA öncelikli olarak İnsani yardım, ikincisi altyapı kalkınma, üçüncüsü ise kültürel bağları yeniden güçlendirmeyi hedeflemektedir. Türkiye devleti tarafından TİKA'nın ilk açılış tesisi 2005 yılında başkent Kabil'de gerçekleşmiştir. İnsani diplomasi faaliyetlerini sağlık alanında Cevzican ve Şibirgan'da açılan kadın doğum hastanesi ile başlamış daha sonra kuzey bölgelerinde Tıbbi ekipman, ilaç ve ambulans desteği sağlanmıştır (TİKA, 2020, s. 2-15).

Tarım ve kırsal kalkınma projeleri ile sulama kanallarının açılması ve çiftçilere modern tarım ekipmanları sağlanması, hayvancılık alanlarda her türlü virüslerden muhafaza etmek için hayvansal ilaçlar dağıtmıştır. Kültürel diplomasi adı altında Afganistan'da bulunan Mevlana Celaleddin Rumi, Belh vilayetinde doğum yeri olan bölgelerin restorasyonu üstlenmiştir. Ayrıca bölgede yaşayan Türk entelektüel bilim insanların kadim arşiv eserlerine ulaşarak Afganistan'ın kültür

bakanlığına teslim etmişdir. Özellikle 2019-2021 yılları arasında Covid-19 Korona Virüsün yayılmasını önlemek için aşı ve hijyen malzemeleri sağlamıştır.

7. BİRLEŞMİŞ MİLLETLERİN AFGANİSTAN'DA YÜRÜTTÜĞÜ İNSANİ DİPLOMASİ FAALİYETLERİ

BM'nin Afganistan'da İnsani diplomasi faaliyetleri Afganistan'da üç temel hedefinde şekillenir. A) İnsan hakları ihlallerinin durdurulması ve İnsan güvenliğini sağlanması kapsamında STK'lerin insani yardım güvenliğini muhafaza etmek, barışı tesisi etmek için yerel otoriterin aşırı baskıcı müdahalesinin sınırlandırılması ön görülmüştür. B) Bir devletin politik yapısını tanımak olmaksızın insani faaliyetleri sürdürmek. C) Uluslararası hukuk nezdinde insani hukuk normlarının savunması, bölgedeki azınlık hakları kadın ve kız çocuklarının temel hakların başında (sağlık, eğitim, çalışma) gibi hakların ayrımcılık yapılmaksızın riayet etmek gerekiyor. BM'nin kurumsal aktörleri Afganistan'da yürüttüğü kamu diplomasi faaliyetleri UNAMA(United Nations Assistance Mission in Afghanistan) bölgede kadın hakları, eğitim haklarının savunması konusunda Taliban iktidarı ile diplomatik ve arabulucu müzakereleri artırmıştır (UNAMA, 2022).

Ülkedeki insani yardım faaliyetlerinin siyasallaştırılmasını önlemek için güvenlik konseyine günlük rapor sunmaktadır. BM'nin resmi kurumları UNHCR,WFP, UNİCEF, WHO gibi kurumlar Afganistan'ın merkezi otoriter sistemi ile yakın temas kurarak diğer yandan ise yerel toplumlarla sesiz diplomasi ve insani yardım faaliyetlerini hız kesmeden devam etmektedir. BM, Taliban rejimini resmi olarak tanımaz ise de bölgede kolektif insani yardım faaliyetlerini ve kadınların eğitim almalarına yönelik barışçıl çözümler sunmuştur.

İnsani diplomasi araçları üç aşamadan oluşmaktadır. Birincisi devlet aktörleri(TİKA, Türk Kızılay, AFAD oluştururken sivil aktörler (İHH, İlim Yayına Vakfı, Anadolu Ajansı YTB, TRT) aktörlerle birlikte bölgede Barış inşası için merkezi hükümet ile dolaylı yakın işbirliğini sürdürmek ve bölgedeki istikrarsızlıklara yönelik barışçıl çözümler üretilmesini ön planda tutmaktadır. İkincisi insani yardım bil husus az gelişmiş ülkelerde cereyan eden insani krizleri kapsamlı bir şekilde önlemek ve insan odaklı hakları muhafaza etmek temel görevi olmuştur. Üçüncüsü ise kalkınma bölge ülkelerinin ekonomik işbirliği ile yeniden kaldırmak ve STK'lerin bölgeye akışını sağlamak adına ülke ekonomisini kaldırmak. Ahmet Davutoğlu İnsani diplomasi tanımını dış politikada şu şeklide tanımlar; İnsani diplomasi, ülkelerin sadece siyasi çıkarlarını değil, aynı zamanda insancıl onurunu ve evrensel vicdanın merkeze alan kriz bölgelerinde sesiz diplomasi ile yürütülen bir dış politika aracıdır. Bu arada İnsani yardım faaliyetleri sadece bir amaç için değil bir araç olarak görülmektedir. İnsani yardım faaliyetleri Kimlik ve ideoloji ayrımı gözetmeden

yapılmalıdır. Askeri güç siyaseti yerine vicdan sorumluluk dengesi esas alınır. Krizler sadece bölgesel olarak değil, küresel sorumluluk olarak görünür. Ayrıca diğer önemli husus ise ülkede meydana gelen krizlere reaktif değil, proaktif yaklaşılması ön görülmüştür (Davutoğlu, A, 2001, s. 85-120).

Henry Kissinger'in insani diplomasi tanımı normatif bir ideal olarak değil daha çok uluslararası düzen açısından çok riskli ve sınırlı bir araç olarak el almaktadır. İnsani diplomasi kavramı insancıl gerçeklerle yürütülen diplomasi güç dengesi ve devlet çıkarlarıyla uyumlu değilse, uluslararası düzeni istikrarsızlaştırır (Kissinger Henry, 2022, s. 35-120). Açıkçası bu yaklaşım klasik realizm ve denge politikası (balance of Power) anlayışının bir neticesi olarak izah etmektedir.

8. 2021 İKİNCİ DÖNEM TALİBAN İKTİDARI VE TÜRKİYE'NİN YÜRÜTTÜĞÜ ARABULUCULUK DİPLOMASİSİ

Taliban iktidarı 15 Ağustos 2021 yılında Kabil'i ele geçirerek İslam dini ve şariat adı altında kendi yönetimini kurmuştur. İkinci dönem Taliban iktidarı daha demokratik, ve kamu diplomasiye açık bir dış politika izlemeye başlamıştır (Rubin, B.R., 2022). Türkiye'nin diplomaside dengeli yaklaşımı izlemeye devam etmiş ve Türkiye-Taliban iktidarını resmi olarak tanımamıştır. Bu nedenle Türkiye- Taliban yönetimiyle yumuşak ve dış güçler olan diplomasi krizini çözüme ve yeniden STK'lerin ülkedeki faaliyetlerini devam etirmek için arabuluculuk diplomasisini benimsemiştir. Taliban yönetimi kültürel ve dini bağları dış politikada diplomasi dili olarak kullanmaya başlamıştır. İstanbul barış süreci konferansı Türkiye, Katar, ve BM 'nin katılımıyla 24 Nisan 4 Mayıs 2021 tarihler arasında Taliban ve Afganistan hükümeti temsilcileri arasında çözüm odaklı müzakereler başlamıştır (İNAÇ, 2021, s. 45-85).

Türkiye'nin barış sürecinde aktif arabuluculuk diplomasi izlenmesinin ardından 2021 Ekim'inde Türkiye, Taliban'ın geçici hükümetinden üst düzey heyetleri Ankara'da kabul etmiş, ülkedeki çatışmaların yerine barış ve güvenliği artırmayı öne sürmüştür (Aydın, M, 2022). Türkiye, Kabil havalimanı görüşmelerinde katar ile müzakereler yürütmüş, daha sonra Kabil Havalimanının işletmesi ve güvenliği Türkiye devir almıştır. Diğer önemli bir gelişme ABD, AB, ülkeleri Taliban iktidarı arasındaki dolaylı temasların arabuluculuk görevini Türkiye üstlenmiştir. Ayrıca TİKA, Türk Kızılay, AFAD gibi kurumların yürüttüğü kamu diplomasi, insani yardım ve arabuluculuk diplomasi faaliyetlerini devam etmektedir. Son dönemlerde Afganistan'da meydana gelen ekonomik kriz ve işsizlik nedeniyle ülke vatandaşları hayatlarını geçindirmek için gönlü göç etmektedirler. Zorunlu göç ve mülteci hareketlerinin İran sınırı üzerinden Türkiye'ye doğru hızla yayılması ülke güvenliği için risk teşkil etmektedir. 21. Yüzyılda Küreselleşme, bölgesel iç çatışmalar, iç savaşlar nedeniyle yükselen ekonomik kriz, siyasi istikrarsızlıklar, merkezi otoriterlerin zayıflaması gibi

önemli etkenler, göç ve mülteci olgusu yalnızca insani biri mesele olmaktan çıkarak politik ve güvenlik esaslı bir sorun haline gelmektedir (Zorba, B.H., 2022, s. 31-42).

9. ABD, İSRAİL VE İRAN SAVAŞINDA AFGANİSTAN'IN POLİTİK, GÜVENLİK VE EKONOMİK İZLENİMİ

ABD, İsrail ile İran arasında devam eden savaş durumunda Afganistan'ın politik, güvenlik ve ekonomik tutumu ülkenin mevcut yönetim anlayışı, jeopolitik konumu itibarı ile dış politikada tarafsızlık ve bölgesel denge stratejisini izlemektedir. Afganistan politik açıdan tarafsızlık ve denge diplomasi siyasetini benimseyerek, ABD ve İsrail'e doğrudan herhangi bir destek sağlanması beklenmez. Ayrıca İran devletine ve mevcut rejime karşı destek sağlamayacağını dile getirmiştir. Afganistan devletinin siyasi tutumu İslam İşbirliği Teşkilatı ülkeleri arasında barış, sulh çağrısı yapmıştır. İran ile olan politik ilişkiler çok eskilere dayanmaktadır. Taliban yönetimi 2021 yılında ABD önderliğinde Doha barış konferansı olumlu sonuç vermemiştir. Orta Doğu veya diğer adı ile bereketli hilal bölgesinde devam eden ABD, İsrail Siyonist savaşlarına karşı İslam birliğinin bir araya gelerek İran'ın yanında olması şarttır. Bu savaşların getirdiği politik parçalanma nedeniyle Afganistan ile İran arasında ticaret yollarının askıya alınması, su ve gömen meseleleri yeniden gündeme gelecektir. Böylece Afganistan dış politikada denge siyasetini izlemelidir. Bölgede güçlü olan ülkeler Çin, Rusya, Pakistan, İran ile diplomatik ilişkilerinin sağlanması ve İnsani yardım diplomasi çerçevesinde destek vereceğini beyan etmektedir. Ekonomik açıdan İran, Afganistan'ın önemli ticaret ortaklarından biridir. Afganistan Petrol ve yakıtı teminin %80 İran petrolü ithal etmektedir. Ardından iki ülkeden devam eden işsizlik ve göç akımları çok ciddi derecede sosyal baskı oluşturabilir. Güvenlik boyutu açısından Afganistan'da radikal grupların yeniden güç kazanması söz konusudur. Taliban yönetimi bu savaşın bölgeye yayılmasını istememektedir.

Türkiye son dönemlerde hem bölgesel hem de küresel krizlere yönelik arabuluculuk diplomasi faaliyetleri artırmış vaziyettedir. Özellikle Türkiye, Afganistan, Pakistan ilişkilerinde ve ABD, İsrail, İran geriliminde yoğun diplomatik denge siyasetini ve arabuluculuk diplomasi faaliyetleri giderek artırmıştır. Bu yaklaşım uluslararası ilişkilerde Türkiye'nin çok taraflı dış politika stratejisinin önemli bir parçası olarak tanımlanabilir. Türkiye, Afganistan ile Pakistan arasındaki siyasi, ve güvenlik sorunlarını en aza indirmek amacıyla çeşitli diplomatik müzakere platformları oluşturmuştur (İNAÇ, Hüsemettin, 2025, s. 45-92). Bu çerçevede ise Türkiye, Afganistan, Pakistan arasında üçlü zirve ve İstanbul süreci başlamıştır. Güvenlik ve bölgesel istikrar politikası açıdan Türkiye, Afganistan'da NATO adı altından uzun yıllar askeri ve

diplomatik faaliyetleri üstlenmiştir. NATO kapsamında yürütülen görev savaş yerine bölgede eğitim ve güvenlik alanlarda önemli destek sağlanmıştır. Bölge devletlerle ekonomik işbirliği ve kalkınma projelerinin sayısını artırmıştır.

10. SONUÇ

Türkiye-Afganistan diplomatik ilişkileri çok eskilere dayanmaktadır. 1914-1919 yıllar arası İki ülke arasındaki siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkileri Emir Habiullah Han ve Emir Amanullah Han dönemlerinde dostluk ve kardeşlik adı altında ilişkiler hızla artmıştır. Bu iki ülke arasındaki ilişki askeri ve stratejik ortaklıktan ziyade tarihsel kadim bağlara, karşılıklı güvene ve savaş karşıtı bir dayanışma kültürüne dayanmaktadır. 11 Eylül 2001 yılından sonra ise Afganistan'da sert güç yerine arasını iyi tutan yumuşak güç, insani diplomasi, kamu diplomasisi, kalkınma diplomasisi ve güvenlik diplomasisine odaklanarak diğer ülkelerden farkını ortaya koyarak ayrıışan ülke Türkiye olmuştur.

TİKA'nın Afganistan'da eğitim, sağlık, alt yapı kalkınma projelerini yürütmektedir. Ayrıca TİKA'nın İnsani diplomasi faaliyetleri çerçevesinde Afganistan'da zorlayıcı bir siyaseti uygulamamıştır, kültürel ve kadim tarihsel kardeşlik bağlara dayalı ilişkileri geliştirmiştir. BM'nin Afganistan'da İnsani faaliyetleri kısa ve orta vadede diplomatik ilişkiler ve çözüm odaklı projelerin sayısını artırmıştır. 2003 yılında İSAF bölge güvenliğini Türk Askerine devretmiştir. Türk askerinin bölgede çatışmasız güvenlik modelini benimsemiştir. Türk Askeri PRT'nin yenilikçi stratejileri ve sivil askeri işbirliklerinin alt yapısını genişletmiştir.

Afganistan halkı Türkiye'nin yürüttüğü kamu diplomasisine karşı Afganistan halkı olumlu ve memnuniyetlerini dile getirmişlerdir. 2021 yılında ikinci dönem Taliban iktidara gelmesiyle ülkede meydana gelen ekonomik kriz ve ortaya çıkan yerel karmaşık yasaların uygulanmasında ötürü insan haklar ihlallerinin durdurulması için Türkiye, Afgan halkının yanında olduklarını ve insani diplomasi anlayışı çerçevesinde yumuşak güç diplomasi hareketlerini artırmıştır. Taliban yönetimi dış ülkelerle olan ilişkilerinin yeniden canlanması için çok taraflı diplomasi anlayışı hakim olmaya başlamıştır. Türkiye, Taliban'ın geçici hükümetiyle açık dolaylı ve arabuluculuk diplomasisini yürütmeye devam etmektedir.

Türkiye , Afganistan, Pakistan ilişkilerinde ve Amerika, İsrail, İran savaşında askeri güçten ziyade kamu diplomasi ve diplomatik araçları istifade eden arabulucu aktör olarak öne çıkmaktadır. Ayrıca Türkiye'nin yürüttüğü arabuluculuk diplomasisi kapsamında bölgesel istikrarı sağlamak, siyasi liderler ve STK'lerle diplomatik diyalogu güçlendirmek ve geliştirmek, bölgesel iç çatışmaları azaltmayı hedeflemektedir.

Sonuç olarak Türkiye'nin Afganistan politikası, caydırıcı veya sert güç kullanmadan daha yumuşak ve dost kardeş ülke vizyonu ile kamu diplomasisini iki ülke arasında yürütmeye devam etmiştir. Günümüzde Afganistan ve Türkiye arasındaki diplomatik ilişkiler çok taraflı bir diplomasi anlayışı yürütülmektedir. Taliban bölgesel istikrarı temin etmek için uluslararası örgütler, ve dış güçlerle daha işbirlikçi bir dış politika izlemesi öngörülmüştür. Ayrıca Taliban iktidarı döneminde Afganistan'dan giden düzensiz göçlerin artması ve bu göçlere karşı önlem alınması için ülke ekonomik kalkınma projelerinin artırmak ve istihdam sağlanması gerektiğini dile getirmiştir.

Afganistan, Türkiye ile olan göçmen politikaları ilgili çözümleyici göç diplomasi görüşmeler gerçekleşmiştir. Düzensiz göçmenlerin güzergahları İran sınır üzerinden gerçekleşmektedir. 2013-2021 yılları arasında Türkiye'ye gelen düzensiz göç ve mülteci dalgası göç uzmanlarına göre bu dalga ülke güvenliği açısından büyük riski taşıdığını dile getirmişlerdir.

KAYNAKÇA

- Candemir M. (1997). Afgan Kralı Emnullah Hanın Darülfunun ziyareti. *İlmi Araştırmalar*, (4)88-89.
- Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı. (2009). *Geçmişten günümüze Türk-Afgan İlişkileri*. Ankara: ATASE.
- Rubin, B.R. (2022). *Afganistan What evreyone Needs to Know*. London: Oxford University Press.
- Aras, T. R. (2010). *Atatürk'ün dış politikası*. İstanbul: Kaynak Yayınları .
- Aydın, M. (2022). Talibanın İkinci Döneminde Türkiye'nin Afganistan politikası, Riskler ve Fırsatlar. *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 19(76)54-80.
- Beşgül, B. (2024). The Evolution of TİKA. *A case Studay in Turkih Soft Power*.
- Cull, N. (2009). *Public Diplomacy, Lesssons from the past*. Los Angeles: Figueroa Press.
- Çevik, S. (2014). NATO'nun Afganistandaki Yeniden Yapılanma Çabaları Kapsamında Türk Silahlı Kuvvetlerinin Rolü. *Uluslararası Güvenlik ve Terörizm Dergisi*, 5(1)85-109.
- Davutoğlu, A. (2001). *Stratejik Derinlik, Türkiye'nin Uluslararası Konumu*. İstanbul: Küre Yayınları.
- Davutoğlu, A. (2013). Turkey's humanitarian diplomacy: Objectives, challenges, and prospects. *Natio- nalities Papers*, 41(6), 865-871.

- Dölger, K. (2017). Etkinliği giderek artan yeni bir kavram olarak insani diplomasi ve bu alanda örnek teşkil eden Türkiye'nin insani diplomasi anlayışı. *Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi*, 3(2),1-21.
- Gregorian Vartan. (1969). *The Emergence of Modern Afghanistan: Politics of Reform and Modernization, 1880-1946*. Kaliforniya: Stanford University Press.
- İNAÇ, H. (2021). *Talibanın Afganistanı, Devlet, Toplum, Siyaset*. Ankara: Bilge.
- İNAÇ, Hüsemettin. (2025). *Uluslararası Güvenlik Yeni Dünya Düzeni ve Türkiye*. Ankara: Bilge.
- J.T, Barfield. (2004). Problems in establishing legitimacy in Afghanistan. *Iranian Studies*,, 37(2)263-268.
- Joseph S. Nye, J. Ç. (2017). *Yumuşak Güç Dünya Siyasetinde Başarının Araçları*. Ankara: BB101.
- Karaca, M. (2015). Afganistanda Türk askerine yönelik algı ve tarihsel hafıza. *Uluslararası ilişkiler dergisi*, 12(48)95-1120.
- Kissinger Henry, Ç. B. (2022). *Diplomasi*. Ankara : Panama Yayıncılık.
- Özel.C. (2018). *Afganistan'ın Yendien İnşasında Türkiyenin Yumuşak Güç Stratejisi*. Malatya: İnönü Üniversitesi.
- Stewart, R. (1973). *The Places in Between*. San Diego: Harcourt, Inc.
- Şenli, B. (2017). Afganistan 1945-1989. *Ulusal Tez Merkezi*, 10-45.
- TİKA. (2018). *Kalkınma Yardımlar Raporu*. Ankara: TİKA Yayınları.
- TİKA. (2020). *Kadın Odaklı Kalkınma Projeleri*. Ankara: TİKA Yayınları.
- Tuncer, H. (2009). *Diplomasinin Evrimi Gizli Diplomasiden Küresel Diplomasiye*. . İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Turan, Ş. (2022). TİKA'nın Afganistan'da Kamu diplomasisi faaliyetleri üzerine bir inceleme . *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi*, 9(2)1480-1507.
- UNAMA. (2022). *Report on the situation of human rights in Afghanistan*. Kabul.: United Nations.
- Yılmaz, S. (2012). Türkiye'nin Afganistan'daki PRT faaliyetleri, Sivil asker işbirliği modeli. *Türk Dünyası İncelemeler Dergisi*, 12(2)75-98.
- Yılmaz,S. (2019). Türkiye'nin İnsani Diplomasi Aracı Olarak TİKA. *Uluslararası İlişkiler*, 16(63)76-100.
- Zorba, B.H. (2022). *Uluslararası Göç ve Mültecilik*. Ankara: Siyasal Kitabevi.

XIX Əsrdə Azərbaycanda İpəkçiliyin İnkişaf Mərhələləri və Onun Sosial - İqtisadi Nəticələri

Afiq NADIROV⁴⁷

Bənövşə MƏMMƏDZADƏ⁴⁸

Xülasə

Azərbaycanda ipək istehsalının tarixi çox qədimdir. Biz bildiyimiz kimi, ipəqurdunun toxumları ilk dəfə olaraq dünyada Çində istifadə olmuş daha sonra isə dünyanın digər ölkələrinə yayılmışdır. Azərbaycan ərazisinə ipəqurdunun gətirilməsi isə V əsrə aiddir. Məqalədə XIX əsrdə Azərbaycanda ipəkçiliyin inkişaf mərhələləri və onun sosial-iqtisadi nəticələri elmi baxımdan təhlil edilir. Ənənəvi baramaçılıq təsərrüfatından sənaye tipli istehsala keçid prosesi, xüsusilə əsrin ikinci yarısında baş verən iqtisadi islahatlar kontekstində araşdırılır. Şəki, Şamaxı və Qarabağ bölgələrində ipək istehsalının genişlənməsi, ixracın artması və bazar münasibətlərinin möhkəmlənməsi göstərilir. İpəkçilik kənd əhalisinin maddi rifahına təsir göstərmiş, milli sahibkarlığın formalaşmasına, sosial strukturun dəyişməsinə və kapitalist münasibətlərin inkişafına mühüm zəmin yaratmışdır. Bu sahə regionun iqtisadi modernləşməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Açar Sözlər: İpəkçilik İstehsal Münasibətləri, Aqrar-İqtisadi Modernləşmə, Regional Sənayeləşmə Prosesi, Milli Burjuaziyanın Formalaşması, Sosial Struktur Transformasiyası.

⁴⁷ afig.nadirov@au.edu.az, Azərbaycan Universiteti, Siyasi və İctimai elmlər kafedrasının müəllimi, 0009-0009-2963-414X, 0552204062

⁴⁸ benovse2412@gmail.com, Azərbaycan Universitetinin magistrı, 0558219196

Stages of Development of Sericulture in Azerbaijan in the 19th Century and Its Socio-Economic Consequences

Abstract

The history of silk production in Azerbaijan dates back to ancient times. As is known, silkworm seeds were first used in China and later spread to other parts of the world. The introduction of silkworm breeding to the territory of Azerbaijan dates back to the 5th century. The article analyzes the stages of development of sericulture in Azerbaijan in the 19th century and its socio-economic consequences from a scientific perspective. The transition from traditional cocoon cultivation to industrial-type production is examined, particularly within the context of economic reforms in the second half of the century. The expansion of silk production in the regions of Shaki, Shamakhi, and Karabakh, the growth of exports, and the strengthening of market relations are highlighted. Sericulture significantly influenced the material well-being of the rural population, contributed to the formation of national entrepreneurship, and played an important role in the transformation of the social structure and the development of capitalist relations. This sector became an essential factor in the economic modernization of the region.

Keywords: Sericulture Production Relations, Agrarian Economic Modernization, Regional Industrialization Process, Formation of the National Bourgeoisie, Social Structure Transformation.

1. GİRİŞ

Azərbaycanda ipəkçilik qədim tarixə malik və kənd təsərrüfatının ən gəlirli sahələrindən biri olmuşdur. Tarixi mənbələr göstərir ki, ipəkqurdu yetişdirilməsi V əsrdən başlayaraq Şirvan, Şamaxı, Qarabağ və Şəki bölgələrində inkişaf etmişdir. XIX əsrdə ipəkçilik həm ənənəvi baramaçılıq üsullarına, həm də sənaye tipli istehsalatına malik sahə kimi formalaşmışdır.

Əsrin birinci yarısında ipək istehsalı daha çox kəndli təsərrüfatları səviyyəsində aparılır, yerli bazara yönəlirdi. İkinci yarıda iqtisadi islahatlar, xarici bazarlara çıxış imkanları, dəmir yollarının çəkilməsi və kapitalın investisiyası ipək istehsalının kommersiyalaşmasını sürətləndirdi. Şəki, Şamaxı və Qarabağ bölgələri əsas istehsal mərkəzlərinə çevrilmiş, ixrac ticarəti artmış, bazar münasibətləri möhkəmlənmişdir.

Bu inkişaf kənd əhalisinin maddi rifahını artırmış, milli sahibkarlığın formalaşmasına və sosial strukturun transformasiyasına mühüm təsir göstərmişdir. Məqalənin məqsədi XIX əsrdə Azərbaycanda ipəkçiliyin bütün mərhələlərini, iqtisadi və sosial nəticələrini ətraflı təhlil etməkdir.

2. XIX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏN 1870 CI İLLƏRƏ KİMİ AZƏRBAYCANDA İPƏK İSTEHSALI VƏ İXRACI

Bu dövrdə əmtəə istehsalında başlıca rol ipəkçilik sahəsinə məxsus idi. XIX əsrin birinci yarısında, xüsusilə 1820-ci illərdə, ən çox ipək istehsalı Şəki əyalətində həyata keçirilirdi. Sonrakı dövrlərdə bu liderliyi Şirvan, Qarabağ, Quba, Lənkəran və digər əyalətlər ələ almışdı(Çıraqzadə.V.1988). Bu sahə əsasən ticarət xarakteri daşıyırdı və istehsal olunan məhsulun yalnız kiçik bir hissəsi kəndlilərin öz istifadəsinə qalırdı. 1810-cu il sənədinə əsasən, Şirvan əyalətində istehsal olunan ipəyin Rusiya və İrana ixrac edildiyi məlumdur (Əliyev.İ.1976).

Həmin sənəddə həmçinin Gürcüstana göndərilən ipəyin Qarabağ, Şirvan, Gəncə və Şəki əyalətlərindən gətirildiyi göstərilir. Digər sənədlərdə isə Şuşa, Car və Yelizavetpoldan çıxarılan ipəyin İran və Türkiyəyə ixracı haqqında məlumat verilir. 1828-ci ildə Şirvan əyalətindən ixrac edilən ipəyin miqdarı 4820 pud təşkil edirdi. Aşağıdakı cədvəldə XIX əsrin 1820-ci illərində Şəki əyalətindən ümumi olaraq neçə pud ipəyin ixrac edildiyinə baxaq;

Cədvəl 1. Şəki əyaləti üzrə XIX əsrin 20 ci illəri üzrə ipəyin ixracı

İl	Miqdar [pud]
1822	1793
1823	1524
1824	3783
1825	6030
1826	2920
1827	8053
1828	5676

XIX əsrin 30-cu illərində Nuxa əyalətində ipək istehsalı təxminən 15 000 pud səviyyəsində olmuş, xam ipəyin illik orta çıxışı isə 11-12 000 pud təşkil edirdi. İşğal sonrası Rusiya burada kənd təsərrüfatının inkişafına müəyyən dərəcədə diqqət yetirirdi. Həmin dövrdə Azərbaycanın istehsal etdiyi ipək Rusiyanın ipək sənayesinin tələbatını qarşılamaq baxımından önəmli idi. Zaqafqaziyada istehsal olunan ipəyin təxminən iki üçüncü hissəsi – yəni 29 000 pud – Azərbaycanın payına düşürdü (Андроников.И.1888).1836-1837-ci illərdə Şamaxı quberniyasından ixrac edilən ipəyin miqdarı 1050 pud olmuş, hər pudun qiyməti 400-480 rubl arası dəyişirdi. 1847-ci ildə isə Nijni Novqord yarmarkasına 12 000

pud ipək göndərilmiş, bu ixracda Şamaxı ipəyi də xüsusi yer tutmuşdur. XIX əsrin 40-cı illərinin sonları və 50-ci illərin əvvəllərində ipək istehsalı 23-28 000 pud aralığında dəyişirdi (Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края.1888). Digər ərazilərdə, məsələn, Car-Balakən və Quba bölgələrində illik istehsal həcmi təxminən 2000 pud idi.

XIX əsrin ikinci yarısında ipək istehsalı iqtisadi dəyişikliklərin təsiri ilə manufaktura tipli istehsala keçid mərhələsinə daxil oldu. Bu dövrün nümunələri olaraq 1829-cu ildə Nuxada Çarabad manufakturasının, XIX əsrin 60-cı illərində isə baramaaçma fabrikinin yaradılması göstərilə bilər. XIX əsrin 50-ci illərində Quba-Dərbənd regionundan Rusiyaya ixrac olunan ipəyin miqdarı aşağıdakı cədvəldə əks olunmuşdur. Keyfiyyət baxımından ən üstün ipəklər Şirvan və Şəki qəzalarının məhsulu olmuş, qiymətləri 100-150 manat gümüş arası dəyişmiş və digər bölgələrin ipəyindən iki dəfə baha olmuşdur (Mustafayev.R.1990). Digər bölgələrdə, məsələn Car-Balakən və Qubada, istehsal həcmi illik təxminən 2000 pud idi.

Cədvəl 2.1854-1857 ci illərdə Dərbənd bölgəsindən ipək ixracı.

İl	Miqdar [pud]
1854	1.165,5
1855	802,75
1856	819,75
1857	855

XIX əsrin ortalarından etibarən Zaqafqaziyada istehsal olunan ipək həm Rusiyanın müxtəlif regionlarına, həm də xarici ölkələrə göndərilirdi. Bu proses Azərbaycanın Qərbi Avropa ilə ticarət əlaqələrini genişləndirməsinə və ipək məhsullarını beynəlxalq bazarlara çıxarmasına imkan verirdi. 1840-cı illərin ikinci yarısında ixracda azalma müşahidə olunsa da, 1850-ci illərdə yenidən artım qeydə alındı. Məsələn, 1841-1845-ci illərdə xarici ölkələrə 3 945 pud ipək göndərilmiş, 1857-ci ildə bu rəqəm 11 554 puda çatmış və onlardan 939 pudu Qərbi Avropaya ixrac edilmişdir (Хромов.П.1950).

Şamaxıda bu dövrdə ipək toxuculuğu emalatxanaları sürətlə inkişaf etmiş, sayı 650-yə çatmış, xüsusən Basqal kəndi bu sahədə fərqlənirdi. 1850-1858-ci illərdə emalatxanalar 106 789 manatlıq məhsul istehsal etmiş, 1859-1863-cü illərdə isə istehsal 206 786 manatlıq olmuşdur. Bu rəqəmlər göstərir ki, Şamaxı quberniyası ipəkçiliyin əsas mərkəzlərindən biri idi (Mustafayev.R.1990). 1850-1860-cı illərdə yalnız Bakı quberniyasında 144 661 pud ipək istehsal olunmuş, ondan 106 946 pudu 24 funt ölçüsündə Rusiya bazarına ixrac edilmişdir. Şamaxı quberniyasından isə 107 000 pud xam ipək, xarici ölkələrə isə 39 000 pud ixrac olunmuşdur. Bu dövr “Qafqaz ipəkçiliyinin qızıl dövrü” kimi tarixdə tanınır.

İxrac olunan ipəyin əsas hissəsi Şuşa, Nuxa və Naxçıvan qəzalarına məxsus idi. Xüsusilə Nuxa qəzasının ipəyi, “Qafqaz Lionu” ləqəbi ilə məşhur olmuş və 1861-ci ildə 20 000 puddan çox göndərilmişdir. Bakı quberniyasında isə istehsal olunan 17 352 pud ipəyin 14 888 pudu Rusiya bazarına göndərilmişdir (İsmayılov.N.2010).

XIX əsrin 60-cı illərində ipək istehsalının azalması bir neçə faktordan irəli gəlirdi: ipəkqurdu xəstəlikləri, ucuz pambıq parçalarının bazara çıxması və xam ipəyin qiymətinin yüksəlməsi. Qattina xəstəliyi xarici ölkələrdən gətirilmiş və sahəyə ciddi zərbə vurmuşdur. Bu xəstəlik Quba qəzası istisna olmaqla, digər bölgələrdə ipək istehsalını azaldıb. 1862-ci ildən başlayan Qattina xəstəliyi XIX əsrin 60-cı illərinin sonuna qədər davam etmiş, 1869-cu ildə zəifləyərək 1872-ci ildə tamamilə aradan qalxmışdır. Eyni zamanda, ticarət icazə vəərəqlərinin tətbiqi ipək istehsalçılarını sərbəst satışdan məhrum etmiş, gəlirin böyük hissəsi vasitəçilərin əlinə keçmişdir. Buna baxmayaraq, ipək toxuculuğu əhalinin gündəlik həyatında vacib rolunu qorumuşdur. 1870-ci ildə Fransa və İtaliyadan gətirilən yeni ipəkqurdu növləri sahənin yenidən canlanmasına səbəb olmuşdur.

Cədvəl 3. XIX əsrin 60 cı illərində ipək istehsalı və ixracı

İl	İstehsal	Rusiyaya ixrac [pud]	Xaricə ixrac [pud]
1861	17352	14889	736
1862	16831	14896	756
1866	6758	5017	1172
1867	1346	0	0

3. 1870–1900: AZƏRBAYCAN İPƏKÇİLİYİNİN MODERNLƏŞMƏSİ VƏ BEYNƏLXALQ TİCARƏT

XIX əsrin 70-ci illərinin ortalarına doğru Azərbaycanın ipək istehsalı sahəsində nəzərəcarpacaq canlanma müşahidə olunmuşdur. Bu canlanmanın əsas səbəbi “göy cins” ipəkqurdu növünün ərazidə yayılması olmuşdur (Vəliyev.T.1983).Həmin dövrdə Yelizavetpol quberniyasının tərkibində olan Nuxa və Şuşa bölgələri ipəkçilik baxımından əsas mərkəzlərdən hesab edilirdi. Bu ərazilərdə təxminən 14 500 pud tut kokonları toplanmışdır.1871-ci ildə Nuxa və Şuşa qəzalarında 135 800 pud barama istehsal edilmiş, 1873-cü ildə bu göstərici 158 310 pud, 1874-cü ildə 159 604 pud, 1875-ci ildə isə 142 718 pud olmuşdur. Beləliklə, altı il ərzində istehsal miqdarı təqribən on dəfə artmışdır (Сумбатзаде.А.1958). Bu dövrdə barama istehsalının artırılması məqsədilə xarici ölkələrdən yeni ipəkqurdu toxumları gətirilmiş və məhsuldarlıq ciddi dərəcədə yüksəlmişdir. Fransadan gətirilən toxumlar Azərbaycanın bütün ipəkçilik bölgələrinə yayılmışdır.Bakı quberniyasında da ipək istehsalı sahəsində əhəmiyyətli inkişaf baş vermişdir. Məsələn, 1869-cu ildə yalnız 1 231 pud xam

ipək toplanmışdısa, 1870-1873-cü illərdə bu rəqəm 18 601 pud səviyyəsinə çatmışdır ki, bu da əvvəlki dövrün göstəricisindən təxminən 15 dəfə çoxdur (İsmayılov.N.2010).İxrac baxımından ipək yalnız Rusiya bazarına deyil, digər xarici ölkələrə də göndərilmişdir(Məmmədov.Z.1981).XIX əsrin 80-ci illərində Batum limanı vasitəsilə həyata keçirilən ixracın əsas payını Qarabağ, Şamaxı və Şəki bölgələri təşkil etmişdir. Belə ki, 35 996 pud ixrac olunan məhsulun 34 000 puda yaxını məhz bu ərazilərin payına düşmüşdür.

Cədvəl 4. Əsrin 70 ci illərində Azərbaycandan Xarici ölkələrə ipəkçilik məhsullarının ixracı

İllər	Xarici ölkələr
1870	14.927
1871	34.218
1872	41.949
1873	37.015
1874	55.627
1875	46.328
1876	81.856

XIX əsrin 80–90-cı illərində Azərbaycan ipəkçilik sahəsində Cənubi Qafqazda lider mövqeyini qoruyurdu. Əsas mərkəz Yelizavetpol quberniyasının Nuxa qəzası idi; Nic kəndində 822 evdən yalnız 22-si barama ilə məşğul deyildi. Bakı quberniyasında sahə Göyçay, Lənkəran, Zaqatala, Naxçıvan və Şamaxıda inkişaf edirdi, ən yüksək göstərici Göyçayda 145 000 desyatin tut bağları ilə qeydə alınmışdır. Lənkəran qəzası sonlarda yüksək inkişaf etmiş, başlıca mərkəz Astara olmuşdur. Fransız növü toxumlardan istifadə edilərək barama Şamaxı və Şuşaya ixrac edilirdi (Кистенев.Д.1891). Naxçıvanın Ordubad bölgəsində 62 kənd ipəkçiliklə məşğul idi.1870-ci illərin sonlarından yerli sahibkarlar, o cümlədən K. Babyev və Q. Cəfərov, açıqları ipək fabrikləri vasitəsilə sahədə canlanma yaratmışdır. Nəqliyyat çətinlikləri və daşınma xərcləri fabrikin fəaliyyətinə təsir göstərsə də, 1886–1887-ci illərdə Şəki və Qarabağda buxar qazanlı fabriklərin sayı artmış, əhali emalatxanalar əvəzinə fabriklərə üstünlük vermişdir (Сымбатзаде. А.1964)

XIX əsrin 90-cı illərində Qarabağda ipək istehsalı genişlənmiş, 72741 puda yaxın xam ipək toplanmışdır. 1887-ci ildə Tiflisdə “Qafqaz ipəkçilik stansiyası” yaradılmış, Zaqatalada ipəkçilik məktəbləri açılmış və tut bağları genişləndirilmişdir (Мочалов.В.1958). 1880–1890-cı illərdə barama istehsalı təxminən 110 000 pud olmuşdur. 1897-ci ildə Yelizavetpol quberniyasında 111 ipək emal müəssisəsindən 80-i Nuxa, 25-i Şuşa, 6-sı Qaryagin qəzasına aid idi (Azərbaycan etnoqrafiyası.1988).

Beləliklə, XIX əsrin sonlarında ipəkçilik müəyyən canlanma göstərsə də, 20 ilədək durğunluq müşahidə edilmiş, iqtisadi və mədəni əhəmiyyətini tam bərpa edə bilməmiş, digər kənd təsərrüfatı məhsulları, o cümlədən pambıq və tütün sahəsinə yer verməli olmuşdur. Bu dövrdə Azərbaycan ipəkçiliyində Xanabad manufakturası, Qafqaz İpəkçilik və Ticarət Cəmiyyəti, Qafqaz Kənd Təsərrüfatı Cəmiyyəti, buxar mühərrikli ipək fabriki və Qafqaz İpəkçilik Stansiyası mühüm rol oynamışdır. Aşağıdakı cədvəldə buna nəzər yetirək.

Cədvəl 5. XIX əsrdə İpəkçiliyin və kənd təsərrüfatının inkişafını təmin edəcəmiyyət və müəssisələr

İl	Cəmiyyət	Yarandığı yer
1827	Xanabad Manufakturası	Şəki
1836	Qafqazda ipəkçiliyi və ticarət əkinçiliyi yayan cəmiyyət	Şəki
-	Qafqaz Kənd Təsərrüfatı Cəmiyyəti	-
1861	İpək fabriki	Şəki
1887	Qafqaz İpəkçiliyi Stansiyası	Tiflis
1890	Qafqaz Su Müfəttişliyi	-

4. NƏTİCƏ

19-cu əsrdə Azərbaycanda ipəkçilik ölkənin iqtisadi və sosial həyatında mühüm rol oynamışdır. Bu dövrdə ipəkçilik kənd təsərrüfatının ən gəlirli sahələrindən biri hesab olunurdu. Xüsusilə Şəki, Şamaxı, Gəncə və Qarabağ bölgələri ipəkçiliyin əsas mərkəzləri idi. Bu ərazilərdə ipəkqurdu bəslənir, barama istehsal olunur və emal edilərək müxtəlif ipək parçalar hazırlanırdı. İpəkçilik həm kənd əhalisinin məşğulluğunu təmin edir, həm də daxili və xarici ticarətin inkişafına şərait yaradırdı.

Azərbaycan ipəyi keyfiyyətinə görə seçilir və Rusiya, İran və Avropa bazarlarına ixrac olunurdu. Bu da ölkəyə böyük gəlir gətirir, sənətkarlığın və toxuculuğun inkişafına təkan verirdi. Şəki ipəyi xüsusilə məşhur idi və burada istehsal olunan ipək parçalar yüksək qiymətləndirilirdi.

Lakin 19-cu əsrin ikinci yarısında ipəkqurdu xəstəliklərinin yayılması, xüsusilə baramaçılığa zərər vuran xəstəliklər, istehsalın azalmasına səbəb oldu. Bununla yanaşı, sənaye inqilabının təsiri və xaricdən gətirilən ucuz məhsullar da yerli istehsala mənfəəti təsir göstərdi. Buna baxmayaraq, dövlət tərəfindən müəyyən tədbirlər görülmüş, ipəkçiliyin bərpası və inkişafı üçün addımlar atılmışdır.

Ümumilikdə, 19-cu əsr Azərbaycanda ipəkçiliyin həm yüksəliş, həm də müəyyən çətinliklərlə üzləşdiyi bir dövr olmuşdur. Bu sahə ölkənin iqtisadi inkişafında, əhalinin rifahının yüksəlməsində və milli sənətkarlıq ənənələrinin

formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. İpəkçilik Azərbaycanın tarixində mühüm yer tutaraq sonrakı dövrlərdə də bu sahənin inkişafına zəmin yaratmışdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan etnoqrafiyası.(1988).S.456
2. Çıraqzadə.V(1988).Qədim ipəkçilik diyarı.S.158
3. Əliyev.İ(1976). Azərbaycanca ipəkçilik.S.144
4. İsmayılov.N(2010). Azərbaycan ipəkçilik tarixi.S.132
5. Məmmədov.Z(1981). Azərbaycanda tekstil sənayesinin tarixi.S.152
6. Mustafayev.R(1990). Azərbaycanda ipəkçiliyin tarixi. Əmək Salməsi.S.136
7. Vəliyev.T(1983). İmperializm dövründə Azərbaycanda pambıqçılıq, məhəl istehsalı və səhmədar təsisçiliyi. Səuialğno-gkonomieşkie i politieşkie predposilki səuialistiieşkoy revolöüii v Azerbaydjan.S.191.
8. Андроников.И(1888). Скотоводство в Закавказском крае.S.357
9. Кистенев.Д(1891).Кустарная производительность и посторонние заработки крестьян Ленкоранского уезда. Труды ИКОСХ, № 9–10.S.395–405.
10. Мочалов.В(1958). Крестьянское хозяйство в Закавказье к концу XIX века.S.492
11. Хромов.П(1950).Экономическое развитие России в XIX–XX веках.S.551
12. Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края (1888).S.228
13. Сумбатзаде.А(1958). Сельское хозяйство Азербайджана в XIX веке.S.364
14. Сумбатзаде.А(1964). Промышленность Азербайджана в XIX веке.S.501

Irean Region in the European Sources Dated to 17th-19th Centuries

Ali BABAZADE⁴⁹

Abstract

This article systematically and comparatively analyzes how the Irean region was presented in the works of European authors from the 17th century to the 1930s. The main goal of the study is to determine the image of Irean formed in European sources, to trace the transformation of this image over time, and to reveal the influence of the authors' political and ideological positions on the descriptions. The study was conducted based on the works of Jean Chardin, Jean-Baptiste Tavernier, François de La Boullaye Le Gouz, Johann Anton Güldenstädt, Robert Ker Porter, and Friedrich Parrot. The article shows that in European sources of the 17th century, Irean is presented mainly as a strategic military fortress located on the Ottoman-Safavid border. At the same time, some authors characterize it as an important transit point of the regional trade network. At the same time, in the context of religious and cultural diversity, Irean is also described as a “cultural border” zone. In the 18th century, under the influence of Enlightenment thought, the region is already presented with a more rational and classificatory approach as an administrative-administrative unit and a socio-economic system. In the early 19th century, the image of Irean was reshaped in the context of inter-imperial geopolitical competition, Russian expansion, and administrative transformation. The research results show that the presentation of Irean in European discourse is not static and neutral; it is directly related to the social status, political interests, and intellectual environment of the authors. Thus, European sources should be evaluated not only as a source of factual information, but also as ideological and discursive material that shows how the South Caucasus and the Irean region were modeled in Western thought.

Keywords: Irean, European Travelers, Ethno-Confessional, Population, Resettlement.

⁴⁹ Doctoral Student, Department of History of Azerbaijan (Natural Sciences) of Baku State University, ORCID: /0009-0007-6072-8780, ali.babazade@au.edu.az

17. - 19. Yüzyıllara Ait Avrupa Kaynaklarında İrevan Bölgesi

Özet

Bu makale, 17. yüzyıldan 1930'lara kadar Avrupalı yazarların eserlerinde İrevan bölgesinin nasıl sunulduğunu sistematik ve karşılaştırmalı olarak analiz etmektedir. Çalışmanın temel amacı, Avrupa kaynaklarında oluşan İrevan imajını belirlemek, bu imajın zaman içindeki dönüşümünü izlemek ve yazarların siyasi ve ideolojik pozisyonlarının betimlemeler üzerindeki etkisini ortaya koymaktır. Çalışma, Jean Chardin, Jean-Baptiste Tavernier, François de La Boullaye Le Gouz, Johann Anton Güldenstädt, Robert Ker Porter ve Friedrich Parrot'un eserlerine dayanarak gerçekleştirilmiştir. Makale, 17. yüzyıl Avrupa kaynaklarında İrevan'ın esas olarak Osmanlı-Safevi sınırında yer alan stratejik bir askeri kale olarak sunulduğunu göstermektedir. Aynı zamanda, bazı yazarlar onu bölgesel ticaret ağının önemli bir geçiş noktası olarak nitelendirmektedir. Aynı zamanda, dini ve kültürel çeşitlilik bağlamında İrevan, bir "kültürel sınır" bölgesi olarak da tanımlanmaktadır. 18. yüzyılda, Aydınlanma düşüncesinin etkisi altında, bölge zaten idari-yönetimsel bir birim ve sosyo-ekonomik bir sistem olarak daha rasyonel ve sınıflandırıcı bir yaklaşımla sunulmuştur. 19. yüzyılın başlarında, İrevan'ın imajı, imparatorluklar arası jeopolitik rekabet, Rus genişlemesi ve idari dönüşüm bağlamında yeniden şekillenmiştir. Araştırma sonuçları, İrevan'ın Avrupa söylemindeki sunumunun statik ve tarafsız olmadığını; yazarların sosyal statüsü, siyasi çıkarları ve entelektüel ortamıyla doğrudan ilişkili olduğunu göstermektedir. Bu nedenle, Avrupa kaynakları sadece olgusal bilgi kaynağı olarak değil, aynı zamanda Güney Kafkasya ve İrevan bölgesinin Batı düşüncesinde nasıl modellendiğini gösteren ideolojik ve söylemsel bir malzeme olarak da değerlendirilmelidir.

Anahtar Kelimeler: İrevan, Avrupalı Gezginler, Etnik-Dini, Nüfus, Yeniden Yerleşim.

1. INTRODUCTION

The Irevan region was a strategic border area between the Ottoman, Safavid and later Russian empires in the 17th–early 19th centuries. The political, military and demographic history of this region is widely reflected not only in local sources, but also in the works of European travelers, diplomats and scholars.

The descriptions provided by European authors are not only a source of factual information, but also an indispensable historical source in studying the history of

the region. The aim of this study is to comparatively analyze how the Irevan region was presented by European authors from the 17th century to the 1930s.

The works of Jean Chardin, Jean-Baptiste Tavernier, François de La Boullaye-Le Gouz, Johann Anton Güldenstädt, Robert Ker Porter and Friedrich Parrot were used as the main sources in the study. The aim is not to simply quote the observations of these authors, but to determine the political and ideological context in which they presented the region.

The research study examined the works of many travelers and missionaries who were in the Safavid borders during the mentioned period, as well as the works of local and foreign authors who present different approaches to these works in modern historiography.

2. THE IREVAN REGION IN THE DIARIES OF 17TH -CENTURY EUROPEAN TRAVELERS

Among these types of sources, the travelogue of the 17th-century French traveler Jean Chardin is of great importance. He had a high level of education for his time, knew ancient Sanskrit, Greek, Pahlavi, Turkish and Armenian languages, and, in addition to the notes he made during his travels, he also referred to various historical sources. During his second trip to the Safavid state, J. Chardin was a guest of the Irevan beylerbey in March-April 1673. During this period, the traveler made notes on the demographic description of the region, socio-cultural events, and especially economic trends. The version of his two-volume work “*Voyages en Perse et autres lieux de l’Orient*”, published in Amsterdam in 1711, is considered one of the most extensive and systematic descriptions of Iran and the South Caucasus in the Western world. Chardin was in contact with the Safavid court, lived in the region for a long time, and wrote down his observations in detail. This gives his descriptions a certain empirical basis.

Chardin, when describing Irevan, first of all emphasizes its military-strategic position. He writes: “*Erivan est une des plus fortes places de la Perse, situé sur les confins de l’Empire Ottoman.*” (Irevan is one of the strongest fortresses of Iran and is located on the borders of the Ottoman Empire). (Chardin, J. 1927)

This expression is not accidental. The terms “*Une des plus fortes places*” (one of the strongest fortresses) and “*confins*” (border zone) indicate that Irevan is presented precisely as a military-border space. For Chardin, Irevan is not just a city, but a focal point of inter-imperial conflict. In his description, the fortress walls, fortification system and defense structure occupy a special place. He notes that the city is located near the Aras River and its natural-geographical position is favorable in terms of defense. This emphasis shows that Chardin evaluates Irevan in a political-geographical context. He presents the city not as an economic

and cultural center, but as a strategic fulcrum. As for the population, Chardin touches on the religious composition. Although he notes that Muslims predominate in the city, he also emphasizes the presence of an Armenian community. However, in his description, religious diversity is presented not as social harmony, but as a feature of the imperial borderland. This approach is part of the discourse that presents the Eastern space to the European reader as a political-religious mosaic. When talking about the lifestyle of the population of Irevan, Chardin also provides information about agriculture and horticulture. He notes that there are fertile lands around the city and that viticulture is developing. However, even this economic information is still not separated from the context of the fortress.

Chardin's writings have also been widely discussed in modern historiography. For example, the modern French historian Jean Calmard notes that Chardin's descriptions had a serious impact on the initial ideas formed in the West about the military structure of the Safavid state. Other researchers emphasize that some of his observations were influenced by the political context. (Calmard, J.-1993) The important point here is that Chardin, when describing Irevan, presents it not as a static city, but as a borderland constantly under threat. This is the starting point of a discourse that continues in subsequent 18th and 19th century sources. Thus, in the 17th century, the initial image of Irevan in European sources is formed as a military-political border fortress. Although this image is transformed in later authors, it does not disappear completely.

Among such examples, the travelogue of the 17th-century French merchant and traveler Jean Baptiste Tavernier is of particular importance. Jean-Baptiste Tavernier (1605–1689) was a French merchant and traveler who made six major journeys to the East in the 17th century. His work “*Les Six Voyages de Jean-Baptiste Tavernier*”, published in Paris in 1676, was considered one of the main sources on the Eastern trade routes in Western Europe. Tavernier was a merchant and his view was not political-diplomatic, but economic-practical. This is clearly evident in his description of Irevan. As he first passed from Europe into the territory of the Ottoman Empire, and then into the Safavid borders. Tavernier also compared the religious policies of the Ottoman and Safavid states, and their attitude towards non-Muslim minorities. Tavernier presents Irevan not as a military fortress, but as a transit trade center. He writes: “*Erivan est un passage considéré pour les caravanes qui vont de Perse vers la Turquie.*” (Irevan is an important crossing point for caravans from Iran to Turkey. (Tavernier, J.-B.1677). The key phrase here is the concept of “*passage considéré*” (important passage). If for Chardin Irevan is a military stronghold, for Tavernier it is an economic transit point.

Tavernier emphasizes the role of Irevan in the regional network when describing caravan routes. In his notes, Irevan appears as a trade node located between

Tabriz, Nakhchivan and Ottoman territories. In this respect, Irevan is presented not as an inter-imperial border, but as a point of economic contact between empires. Tavernier pays particular attention to the silk trade. He also mentions Irevan when listing the transit points for goods transported from Safavid territories to Ottoman markets. This shows the place of the South Caucasus in the global trade system of the 17th century. Economic dynamics are at the forefront in Tavernier's descriptions (Tavernier, J.-B.1677).

As for the population, while Tavernier mentions religious and ethnic composition, for him this information is important not in the context of social harmony or political balance, but rather in the context of economic activity. He notes the presence of various communities in the city, but associates them mainly with trade and craft activities.

In Tavernier's discourse, Irevan is not a military border, but an economic crossing point and is closely connected to the regional market network, being part of the caravan system. This is the first semantic diversification of the image of Irevan in European sources. Even within the 17th century, two different discourses exist in the same period: the military-border discourse (Chardin) and the trade-economic discourse (Tavernier). This difference is related to the social position of the authors. Chardin was an observer associated with the palace; Tavernier was a merchant. That is, the author's profession and interests directly influenced the presentation of Irevan. Modern historiography evaluates Tavernier's notes as a reliable source in the reconstruction of the 17th century Eastern trade system. In particular, the information about the caravan routes of the South Caucasus is important in terms of understanding the economic history of the region.

Thus, in 17th century European sources, Irevan already acquires a dual image: a strategic fortress and a transit trade center. This duality continues in subsequent centuries and takes on a more complex character in the 18th century.

Among the main sources of the period, one can mention Louis Le Gouz de La Boullaye (17th century). He was a French traveler who traveled to the East in the 1650s and recorded his observations in his "Voyage en Perse"[5: 56]. Although his work is not as systematic and extensive as that of Chardin and Tavernier, it is of great importance in terms of the ideas formed in Europe about the East. In Le Gouz's writings, Irevan is presented not only as a military or economic space, but also as a religious and cultural border zone.

When describing Irevan, Le Gouz emphasizes that it is a place where different religious communities live together and notes that although there is a Muslim power structure here, Christian communities, especially Armenians, form an important part of social and economic life. He writes that in the city "les Arméniens ont leurs églises et leurs quartiers" (the Armenians have their churches and neighborhoods) [5: 58]. This sentence carries an important semantic

nuance: Irevan is presented here not only as a Safavid fortress, but also as a place of religious coexistence.

The main feature of Irevan in Le Gouz's discourse is the idea of its location "between two worlds". He presents the region as a transitional zone, both politically and religiously. This approach is one of the early forms of the discourse of European orientalist of the 17th century. The description of Irevan in Le Gouz's text has a certain romantic-exotic tone. While describing the geographical location of the city and the surrounding nature, he presents the Eastern landscape as different and "other". This can be considered one of the early examples of the discourse later analyzed by Edward Said within the framework of "Orientalism". (Said, E. 1978). Irevan here is not only a real political space, but also an "Eastern frontier" constructed in the Western imagination. Le Gouz's notes on the population are based more on religious identity. He mentions the Muslim ruling elite, but at the same time emphasizes the existence of Christian communities. This emphasis is not accidental; for the 17th century European reader, Christian communities in the East were of significant ideological interest. Thus, in Le Gouz's description of Irevan, the religious line does not lag behind the political line. La Boullaye Le Gouz (1653),

Compared to Chardin and Tavernier, the military and economic analysis in Le Gouz's text is weak. His main focus is on the cultural and religious environment. This forms the third semantic layer of Irevan in European sources. Modern historiography considers Le Gouz's notes to be more important in terms of studying the European cultural perception. His texts reflect not only the real social structure of the region, but also the perceptions formed in Europe about the East. Thus, in the 17th century, a multilayered image of Irevan is formed in European sources. This image takes on a more systematic character in the later scientific-expedition sources of the 18th century.

3. THE IREVAN REGION IN THE DIARIES OF EUROPEAN TRAVELERS OF THE 18TH-EARLY 19TH CENTURIES

Among the European travelers of the 18th century, the name of the German traveler, naturalist and ethnographer Johann Anton Guldenstadt (1745-1781) should be especially emphasized. He carried out a scientific expedition in the South Caucasus in 1768-1775 on behalf of the Russian Academy of Sciences. He was in the Irevan Khanate in the 1770s, and during this period he wrote his work "Travels in Russia and the Caucasus Mountains". (Guldenstädt, J. A. 1787–1791). At that time, Irevan was already part of the khanate system that had formed after the fall of the Safavid Empire. He studied the region as a potential expansion direction for the Russian Empire. This fact gives his text a political tone.

When describing Irevan, Guldenstädt first of all pays attention to its administrative structure. He provides information about the khanate's administrative system, tax mechanism, and local government structure. In his description, Irevan no longer appears as a "fortress city" but as an "administrative unit". This is a sharp contrast to the discourse of the 17th century. (Guldenstädt, J. A. 1787–1791). Giving information about the population composition of the Irevan Khanate, Guldenstädt notes that the Muslim population predominated, but Christian communities, especially Armenians, also existed. He tries to record the rural and urban population separately and creates an initial statistical idea of the social structure. His approach is not observational, but rather classificational. Guldenstädt tries to divide the communities into religious and ethnic categories. This is the influence of the rational classification methodology of the 18th century Enlightenment.

For Guldenstadt, the importance of Irevan lies not in its religious diversity, but in its administrative system and economic potential. He makes notes on agriculture, especially grain and cattle breeding. This indicates the purpose of assessing the economic resources of the region. His descriptions are no longer "Eastern exoticism" (Guldenstädt, J. A. 1787–1791). This is due to the development of European scientific thought. In the 18th century, the Caucasus no longer appears as a romantic borderland, but as a region that can be explored and potentially managed.

The information provided in Guldenstadt's text about the population composition of Irevan also became a point of reference in subsequent Russian administrative policy. In this regard, his notes are not only scientific in nature, but also form the information base of imperial policy.

Modern Caucasian historians consider Guldenstadt's work one of the most systematic European sources on the socio-economic structure of the 18th century South Caucasus. His information is of great importance for understanding the administrative structure of local khanates. However, researchers note that his observations were made against the backdrop of the strategic interests of the Russian Empire, which did not remain without an impact on the semantics of the text. Thus, at the Guldenstädt stage, the image of Irevan in European sources changes again: This transformation creates the basis for the transition to imperial discourse in the 19th century. Another source that shows a new approach to the region in the 19th century is Robert Ker Porter (1777–1842). He was a British diplomat, artist and traveler who traveled to the Caucasus, Iran and Armenia in 1817–1820 and published his observations in the two-volume work "Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia" (Porter, R. K, 1821–1822).

Porter was already operating in a diplomatic-political context, unlike the travelers of the 17th century. His trip coincided with the period when Great Britain was

closely following the geopolitical rivalry between Russia and Iran. What Porter wrote about Irevan is no longer a classic traveler's description; it is an observation made against the backdrop of imperial rivalry. Porter, when describing the Irevan fortress, emphasizes its strength and strategic position. He wrote: "Irevan stands as one of the strongest fortresses on the Iranian border and has long been the object of struggle between the Iranian and Ottoman forces. (Porter, R. K, 1821–1822)

The main point of attention here is the expression “object of struggle”. That is, it turns Irevan into a subject of inter-imperial conflict, not as an active political subject. In the 17th century, this conflict was in the context of the Ottoman-Safavids; in the early 19th century, an Iranian-Russian-Ottoman triangle emerged.

In his description of the fortress, Porter details the defensive walls, artillery positions, and military deployment. His language is more specific and technical. This is already an observation of a military intelligence nature. When writing about the population of Irevan, Porter notes religious diversity and states that the Muslim population predominates. At the same time, he emphasizes the important role played by the Armenian community in the life of the city. He describes the presence of various communities in the city, but this description is no longer presented as a cultural exotica, but as an element of political balance.(Porter, R. K, 1821–1822).

A particularly noteworthy point is that Porter connects demographic data with the military and political context. The population structure is not a description of social life in his text, but is assessed in the context of the region's governance and potential political change. In Porter's text, Irevan is no longer a regional stronghold; it is a geopolitical hub of the South Caucasus. He discusses the possibility of the region being taken over by Russia and the consequences for Iran. This is an overt political commentary not seen in previous centuries.

Porter's language is now more of an “imperial analysis” than an “orientalist description”. He assesses Irevan not in the context of cultural difference, but in the context of the political balance of power. His text is dominated by military terminology and strategic expressions.

Another source that explains the changing dynamics in the region in the 1830s is the writings of Friedrich Parrot. He was a German-born naturalist, physician, and professor at the University of Dorpat (now Tartu). He organized the first scientific expedition to Mount Ararat (Ararat) in 1829, during which he made observations of Irevan and the surrounding areas. His observations were later published as *Journey to Ararat* (Parrot. F, 1846).

Parrot's visit to Irevan coincides with the period immediately following the Treaty of Turkmenchay of 1828. As a result of this treaty, the Irevan Khanate was

incorporated into the Russian Empire, and the administrative-political structure in the region had changed radically. Parrot's observations are one of the few European sources that directly reflect this transformation stage. Parrot operated under the auspices of the Russian Empire. His expedition was supported by imperial structures. This fact shows that his observations were not entirely neutral; he considered the region to be already under Russian rule. Parrot, writing about Irevan, notes: "After the transfer of Irevan to Russia, the administration took on a new character". (Parrot. F, 1846) This statement marks an important turning point. In the 17th century, Irevan was an Ottoman-Safavid border fortress; in the 18th century, it was the center of a khanate; and in the 1930s, it was already an imperial administrative unit.

Parrot pays special attention to the religious and ethnic composition of the population of Irevan. He notes that although the city is predominantly Muslim, the position of the Armenian community is strengthening. His notes suggest that Christian communities have a more visible position, especially in the new administrative reality. Parrot wrote that "the Armenian population, encouraged by recent political changes, seems to be more active and self-confident in the affairs of the province." This quote shows that demographic dynamics are linked to political change. For Parrot, population structure is not just a statistical indicator; it is the result of political transformation. In 1828–1830, the Russian Empire encouraged the resettlement of Armenians from Iranian and Ottoman territories to the Irevan and Nakhchivan regions. Although Parrot's work does not directly present this process in broad statistical form, he does observe the new arrivals and the growth of the Christian population.

He notes that families from Iran are settling in the region, which is changing the local social balance. Parrot presents this process as a positive event from a humanitarian and political perspective. This approach is related to his close position to the Russian Empire.

Although Parrot's text does not express the resettlement policy in explicit political terms, it is clear that demographic changes were taking place and that they were supported by administrative means. This reflects the social engineering elements of imperial policy.

Parrot, describing the new administrative structure of Irevan, notes the introduction of the Russian system of administration. He focuses on changes in taxation mechanisms and administration. The city is no longer the center of the khanate, but part of an imperial province.

His language differs from that of previous travelers. Military romance and frontier drama are reduced; instead, administrative order and the direction of social change are emphasized.

4. CONCLUSION

Thus, we can conclude that the Irevan region was presented in various semantic and political contexts in the works of European authors from the 17th century to the 1930s. Jean Chardin (1711) described Irevan as a military-strategic border fortress, Jean-Baptiste Tavernier (1676) as a transit trade point, and La Boullaye Le Gouz (1653) as a religious and cultural border zone.

In the 18th century, Johann Anton Güldenstädt (1787–1791) analyzed the region as an administrative and socio-economic unit, while in the 19th century, Robert Ker Porter (1821–1822) and Friedrich Parrot (1845) evaluated Irevan in the context of inter-imperial geopolitical competition and administrative transformation. These sources show that the image of Irevan in European discourse is not static, but a multilayered historical construction that transforms in accordance with changing political realities.

REFERENCES

1. Calmard, J.(1993) *Études safavides*. Paris–Tehran: Institut français de recherche en Iran. Paris, Diffusion, Peeters.
2. Chardin, J. (1927) *Travels in Persia, 1673–1677*. London: Argonaut Press,
3. Güldenstädt, J. A. (1787–1791). *Reisen durch Russland und im Caucasischen Gebürge*. Sankt-Petersburg: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften,
4. Kołodziejczyk, D.(2017) *Christians in the Safavid Empire*. In D. Thomas & J. Chesworth (Eds.), *Christian-Muslim Relations. A Bibliographical History* (Vol. 10),.
5. La Boullaye Le Gouz (1653), F. *Voyages et observations du Sieur F. de la Boullaye Le Gouz*. Paris.
6. Parrot, F.(1846) *Journey to Ararat*. London: Longman, Brown, Green, and Longmans.
7. Porter, R. K. (1821–1822). *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia* (Vols. 1–2). London: Longman, Hurst, Rees, Orme, and Brown,
8. Said, E.(1979) *Orientalism*. New York: Pantheon Books.

9. Struys, J. (1684) The perillous and most unhappy voyages of John Struys. London: Sam. Smith, 1684
10. Tavernier, J.-B.(1677) Les Six Voyages. Paris: Claude Barbin.

Çağdaş Qlobal Tendensiyalar və Azərbaycan

Asif BAYRAMOV⁵⁰

Xülasə

Qlobal güclər XXI əsrin ilk rübündən etibarən öz təsir zonalarını və siyasi sərhədlərini daha da genişləndirmək uğrunda yeni mübarizəyə start veriblər. Bu mübarizə bütün mümkün vasitələrlə-siyasi, diplomatik, hərbi və s. üsullarla həyata keçirilir. Dünya nizamının qorunub saxlanması üçün təminatçısı olan beynəlxalq prinsiplər isə artıq öz əhəmiyyətini itirməkdədir. Yaranmış bu realıq yeni siyasi paradigmanın yaradılmasını zəruri edən amillərdən hesab edilir. Bütün qeyd edilən nüansları nəzərə alaraq məqalədə bu zərurətin determinizmi, yəni onu doğuran obyektiv faktorların ardıcılığı nəzərdən keçirilir, müəllifin problemlərə öz fərdi yanaşmaları təqdim olunur. Təbii ki, gözləntilər ondan ibarətdir ki, qloballaşmanın daha da genişləndiyi vaxtda münasibətlər sistemini hansı şərtlər altında qurulacağını öyrənmək, gələcək nizamı uyğunlaşmağı asanlaşdırmağa bilər.

Açar Sözlər: Yer Kürəsi Kosmik Beşiyimizdir, **Strateji Tərəfdaşlıq Xartiyası**, Qlobal Təhlükəsizlik, Qlobal Nizamın Müjdəçiləri, **Azərbaycan** Və Etimad Məkanı.

⁵⁰ Lecturer, Azerbaijan University, Department of Political and Social Sciences, [Orcid: 0009-0003-7656-1525](https://orcid.org/0009-0003-7656-1525), asifbayrambey@gmail.com

Contemporary Global Trends and Azerbaijan

Abstract

Since the first quarter of the 21st century, global powers have embarked on a new struggle to further expand their spheres of influence and political boundaries. This struggle is being carried out through all possible means—political, diplomatic, military, and others. The international principles that once served as guarantors of the preservation of the world order are now gradually losing their traditional strength. This emerging reality is considered one of the key factors necessitating the creation of a new political paradigm. Taking all these aspects into account, the article examines the determinism of this necessity, that is, the sequence of objective factors that give rise to it, and presents the author's individual approaches to these issues. Naturally, the expectation is that, in a time when globalization is further expanding, understanding the conditions under which the system of relations will be structured can facilitate adaptation to the future world order.

Keywords: The Earth as Our Cosmic Cradle; Strategic Partnership Charter; Global Security; Heralds of a New World Order; Azerbaijan and a Space of Trust.

1. GİRİŞ

Çağımızda dünyanın aparıcı güc mərkəzləri öz qlobal maraqları naminə bütövlükdə beynəlxalq birliyi siyasi burulğana və xaosa sürükləməkdədirlər. Çünki dünyamızdakı mövcud nizamı tənzimləyən beynəlxalq prinsiplər 21-ci əsrin ilk rübündən bilavasitə onların qarantı olan dövlətlərin özləri tərəfindən pozulmaqdadır. Belə şəraitdə kiçik dövlətlərin öz suverenliklərini qorumaq imkanları məhdudlaşır və onlar tədricən güclü dövlətlərin yaratdıqları bu kaos işərisində vurnuxmalı olurlar. Nəticədə isə zəif dövlətlər tədricən güclü dövlətlərin geosiyasi orbitinə doğru yuvarlanırlar. Məhz bu tendensiyalar siyasi mövcudluq uğrunda mübarizənin yeni paradiqmasının yaranmasını qaçılmaz edir. Bu gün dünyamız yeni beynəlxalq nizamın baza prinsiplərini təşkil edəcək müxtəlif elmi-fəlsəfi doktrinaların yaranması prosesini yaşamaqdadır və bu prinsiplərin formalaşmasına töhfə vermək hər bir elm adamının dünyamızın xilasını naminə üzərinə götürdüğü bir bəşəri borcudur.

Son bir əsrdə planetimiz öz bioloji və antropoloji, sosial-siyasi, mədəni-mənəvi, iqtisadi və hərbi tarixinin ən mürəkkəb və ən böhranlı dövrünü yaşamaqdadır. Bəşər övladının, hələ ki, var ola bildiyi yeganə doğru planetinə öz əbədi kosmik

beşiyi kimi baxmaq əvəzinə, onu hərisliklə sömürməsi yaxın perspektivdə yer üzündə həyatın mövcudluğunu ciddi suallar altında qoyur. Xüsusilə çağımızda sosial-iqtisadi, siyasi-ideoloji və mədəni sferalarda zərərli və təhlükəli qlobal tendensiyaaların sürətlənməsi, bu prosesə mütənasib olaraq ona qarşı müqavimət hərəkətlərinin də artmasını stimullaşdırır. Bu reallıq isə planetimizin bir çox regionlarında bu zəmində qarşıdurmaları qaçılmazdır. Təbii ki, bir elmi tədqiqat çərçivəsində bu tendensiyaaların bütün çalarlarını əhatə etmək mümkün deyildir. Lakin bu tendensiyaaların elmi-fəlsəfi aspektdən araşdırılması və onların daha rəşional həlli yollarının tapılması çağdaş sivilizasiyanın qorunmasına sanballı töhfə vermiş olardı(Navari, C., & Friedner Parrat, C.2019).

Günümüzdə qlobal dünyanın heç bir müstəqil siyasi subyekti-heç bir dövlət özünü bu proseslərdən tam təcrid etmək gücündə deyil, habelə hər cür təcrid cəhdi həmin subyektin özünü ciddi problemlərlə qarşı qarşıya qoya bilər. Ona görə modern dünyada öz varlığını qorumağın ən mühüm düsturlarından biri budur ki, qlobal axına qarşı deyil, bu axın boyunca üzərək hər bir mümkün fürsətdə özünü təhlükəsiz sahələ çatdırmağı bacarasın. Bu məqalədə regional və qlobal miqyasda ciddi və sərt oyunlara cəlb edilmiş Azərbaycan dövlətinin bu qlobal axında apardığı siyasətin fərqli aspektlərinin, habelə müsbət və mənfi tendensiyaalar fonunda milli dövlətçiliyimiz və milli kimlik problemlərimizin araşdırılması nəzərdə tutulur.

2. NƏZƏRİ VE METODOLOJİ YANAŞMA

Tədqiqatın nəzəri əsasını dünya nizamı, qlobal təhlükəsizlik və geosiyasi transformasiya anlayışları təşkil edir. Dünya nizamı beynəlxalq sistemdə sabitliyin və təhlükəsizliyin təmin olunmasına xidmət edən əsas konsept kimi qiymətləndirilir və onun dəyişməsi obyektiv tarixi-siyasi proseslərin nəticəsi kimi izah olunur. Müasir dövrdə baş verən qlobal və regional münaqişələr dialektik inkişaf qanunları çərçivəsində yeni nizamın formalaşmasının ilkin mərhələsi kimi nəzərdən keçirilir. Bu kontekstdə sinergetik yanaşma tətbiq edilərək, mövcud qarşıdurmaların daha güclü və həyat qabiliyyətli sistemlərin yaranmasına gətirib çıxardığı əsaslandırılır. Eyni zamanda, milli identiklik, sivilizasiya şüuru və universal dəyərlər sistemi qlobal nizamın qurulmasında mühüm nəzəri kateqoriyaalar kimi təqdim olunur. Azərbaycan nümunəsində isə dövlətçilik ənənəsi və milli ideologiyaanın qlobal təhlükəsizlik konsepsiyasına integrasiyası nəzəri çərçivədə izah edilir.

Tədqiqatın metodoloji əsasını sistemli yanaşma, müqayisəli analiz və tarixi-analitik metodlar təşkil edir. Sistemli yanaşma vasitəsilə qlobal siyasi proseslər və onların qarşılıqlı əlaqələri kompleks şəkildə təhlil olunur. Müqayisəli metod əsasında müxtəlif dövrlərdə formalaşmış dünya nizamı modelləri və müasir geosiyasi reallıqlar arasında paralellər aparılır. Tarixi-analitik metoddan istifadə

etməklə qlobal münaqişələrin inkişaf dinamikası və onların yeni nizamın formalaşmasındakı rolu araşdırılır. Eyni zamanda, sinergetik yanaşma vasitəsilə xaos və nizam arasındakı qarşılıqlı münasibətlər izah edilir və yeni sistemlərin yaranma mexanizmi təhlil olunur. Empirik material kimi beynəlxalq hadisələr, siyasi liderlərin çıxışları və rəsmi sənədlərdən istifadə edilir ki, bu da tədqiqatın elmi əsaslılığını gücləndirir.

3. DÜNYA NİZAMI QLOBAL TƏHLÜKƏSİZLİYİN QARANTI KİMİ

İstər lokal, istər regional, istərsə qlobal səviyyədə əmin-amanlıq, sülh, dinclik və sosial nizamın bərqərar olunması məsələləri sivilizasiya ilə yaşadılan bütün tarixi dövrlərdə bəşəriyyətin intellektual kəsimini düşündürən ən aktual problemlər sırasında özünə yer almışdır. Ona görə bəşər tarixinin ayrı-ayrı dövrlərini araşdırarkən bu problemin həllinin ən müxtəlif forma və modellərini görmək mümkündür. Lakin bütün dövrlər üçün eyni dərəcədə uğurlu ola biləcək hansısa bir universal modelin qurulması, praktiki baxımdan yanaşdıqda, mümkün görünmür. Çünki bu tipli hər bir modelin parametrlərini müəyyən edən faktorlar həmin dövrün öz reallıqlarının məzmunundan doğur. Məhz bu faktorlar çağdaş dünyamızın sosial-mədəni, siyasi, geosiyasi və bu kimi digər reallıqları fonunda qlobal təhlükəsizliyin qarantı ola biləcək bir nizamın qurulması artıq yalnız insan oğlu üçün deyil, bütövlükdə planetimizdəki həyatın mövcudluğu müstəvisində “ölüm-dirim” sualıdır. İnsanlığın bu fəlakəti dərk edən kəsimi ilə yer kürəsinə yalnız özünün biznes ehtiraslarının obyekt qismində baxan digər kəsim arasında mübarizə artıq milli sərhəd tanımır və getdikcə daha da qlobal xarakter almaqdadır. Ancaq bu mübarizənin önündə yalnız bəşəriyyətin intellektual elitası deyil, həm də öz dövlət siyasətini məhz bu ümumbəşəri prinsiplər üzərində quran dövlətlər və xalqlar dayanır (Arif, E. Ş.2020). Bu mübarizədə ön cəbhədə döyüşən belə dövlətlərdən biri, heç bir mübaliğə olmadan deyə bilərik ki, Azərbaycan dövləti və onun simasında Azərbaycan xalqıdır.

Çağımızda Azərbaycan dövlətinin və xalqının ümumdünya rifahı və qlobal əmin-amanlıq uğrunda mübarizəsi heç də təsadüfi deyildir. Bu ümumbəşəri fəaliyyətin arxasında uzun bir tarixi məktəb keçmiş dövlətçilik ənənəsi və mədəniyyəti, sivilizasiya şüuru və insanlıq qarşısında bunlardan doğan tarixi məsuliyyət hissi dayanır. Azərbaycan xalqının simasında Azərbaycan dövləti və onun mövcud siyasi-ideoloji kursunu müəyyən edən, habelə bu xalq iradəsinin təmsilçisi və ifadəçisi olan prezidenti İlham Əliyev bütövlükdə dünyamızın xilas yolumda mübarizənin ən müxtəlif formalarını tətbiq etməkdə, yeni bir mübarizə cəbhəsi quraraq onu yeni geosiyasi gücə çevirmək əzmindədir. Azərbaycan bir çox qlobal layihələrə ev sahibliyi etmək məsuliyyətini öz üzərinə götürməklə və bu missiyanı uğurla həyata keçirməklə dünya həqiqətlərinin beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılması yolunda ölkəmizin simasında yeni beynəlxalq tribuna yaradır. Və bu

tribunadan səslənən çağırışlar və ciddi bəyanatlar yaranmaqda olan yeni dünya nizamının konseptual əsası olaraq səsləndirilir. Bu baxımdan istər COP 29 kimi beynəlxalq tədbirin, istərsə digər beynəlxalq əhəmiyyətli tədbirlərin tribunasından səslənən çağırışlar böyük əhəmiyyətə malikdir. Ümumiyyətlə, istər COP 29 tədbirində, istərsə Azərbaycanın ev sahibliyi etdiyi digər beynəlxalq tədbirlərdə Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyevin hər bir çıxışı əslində mahiyyətə dünya birliyinə ünvanlanmış bir manifest xarakteri daşıyır. Digər tərəfdən baxdıqda isə Azərbaycan COP 29 tədbirini günümüzün ən aktual qlobal problemlərini dünyaya ünvanlamaq və dünya birliyini onun həlli ətrafında səfərbər etmək üçün daha bir qlobal tribunaya çevirdi. Bu tədbirin qlobal xarakteri ölkə rəhbərinin çıxış nitqində də aydın şəkildə bəyan edilir: “Bizim 196 ölkədən gəlmiş və qeydiyyatdan keçmiş 72 min iştirakçımız var. Onların sırasında 80 prezident, vitse-prezident və Baş nazirlər var. Beləliklə, dünya Bakıya toplaşdı və biz bütün dünyaya deyirik: Azərbaycana xoş gəlmisiniz!” (president.az. 2024).

Ümumilikdə, Azərbaycan dövləti ev sahibliyi etdiyi hər bir beynəlxalq tədbiri mahiyyətə dünyamızın çağdaş qlobal problemlərinin həllinə yönəlmiş çağırışların dünyaya car edildiyi sülh tribunasına çevirməyə, beynəlxalq ictimaiyyəti bu çağırışlar ətrafında səfərbər etməyə çalışır. Məhz rəsmi Bakının yeritdiyi bu siyasi kurs Azərbaycanı dünyanın yeni etimad məkanına çevirməkdədir. Bu baxımdan istər çağdaş dünyanın ən aparıcı qlobal gücü olan Amerika Birləşmiş Ştatlarının, istərsə Qərb və Şərq coğrafiyasının aparıcı dövlətlərinin siyasi elitasının Azərbaycan haqqında düşüncələri və baxışları bu müddəanı daha da gücləndirir. 10 fevral 2026-cı ildə “Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Amerika Birləşmiş Ştatları Hökuməti arasında Strateji Tərəfdaşlıq Xartiyası”nın imzalanması Azərbaycanın xarici siyasətinin bu istiqamətdə qazandığı tarixi uğurlarından biridir. Xartiyanın birinci bəndi Azərbaycanın öz siyasi varlığını beynəlxalq səviyyədə qəti olaraq qəbul etdirməsinin uğurlu nümunələrindəndir. Xartiyanın birinci bəndində deyilir: “İkitərəfli münasibətlərinin əsası kimi bir-birinin suverenliyini, müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü və sərhədlərinin toxunulmazlığını dəstəklədiklərini bir daha təsdiqləyirlər;” (Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Amerika Birləşmiş Ştatları Hökuməti arasında Strateji Tərəfdaşlıq haqqında Xartiya. 2026).

4. MÖVCUD VƏ POTENSİAL QLOBAL MÜNAQİŞƏLƏR SABAHKI NİZAMIN ELÇİLƏRİDİR

Dünya daim böyük güclərin yalnız mübarizə və savaş meydanına deyil, həm də resurs və səlahiyyətlərin bölünməsi məkanına çevirilmişdir. Bu qəbildən olan mübarizələr isə tarixən ən müxtəlif vasitələrlə həyata keçirilmiş, o gah silahlı toqquşmalar formasını almış, gah diplomatik uğurun nəticəsi olaraq özünü

göstərmiş, gah da daha hiyləgər və məkrli üsulların döyüş meydanı kimi boy vermişdir. Təbii ki, miqyasından və məzmunundan asılı olmayaraq hər cür mübarizə yalnız məqsədə doğru aparan yol deyildir, o, həm də bu mübarizəyə qarşı müqavimət cəbhəsi doğuran bir fenomendir. Tarixən bəşəriyyətin sosial-siyasi həyatında və şüurunda bizim izləyə bildiyimiz inkişaf və dəyişikliklər mahiyyətə obyektiv xarakterli olan bu dialektik qanuna tabedir. Ona görə biz bəşəriyyətin hərbi-siyasi tarixində mütləq və əbədi qalib, sivilizasiyaların tarixində isə əbədi dəyişməz və donmuş dəyərlər sistemi görə bilmərik.

Təxminən son əsrdə bəşər tarixində baş verən sosial-mədəni, hərbi-siyasi, iqtisadi və ideoloji prosesləri, habelə bu zəmində baş verən toqquşma və kataklizmləri izləsək bütün proseslərin bu dialektik qanun üzrə baş verdiyinin şahidi olarıq. 21-ci əsrin birinci rübü və ya çağdaş dövrümüz bu qəbildən olan hadisələrlə daha zəngindir. Bu, mahiyyətə heç də təhlükəli bir qlobal kataklizm deyil, əksinə ənənəvi dünya nizamının sosial-mədəni enerjisinin tükənməsi və öz yerini yeni reallıqlar fonunda sosial-mədəni baxımdan daha enerjili nizama təhvil verməsi prosesidir. Bəhs etdiyimiz bu tarixi dönmədə “Ərəb baharı” kimi ümumiləşmiş ad altında baş verən daxili və xarici münaqişələr, dörd ildən artıqdır və hazırda da davam etməkdə olan Rusiyanın Ukraynaya qarşı hərbi işğal aktı, təxminən iki il yarımdır davam edən İsrail-Qəzza qarşıdurması və bu regional qarşıdurmaya cəlb olunan qonşu dövlətlər, günümüzdə-28 fevral 2026-cı il tarixindən başlayaraq ABŞ və İsrail hərbi koalisiyasının İrana qarşı elan olunmamış hərbi müdaxiləsi və s. bu kimi silahlı toqquşmalar mahiyyətə yeni dünya nizamının yaranmasını car çəkən elçilərdir. Elmi düşüncədə yeni integrativ sahə kimi yaranan konsepsiya baxımından yanaşdıqda bu tipli hadisələr sinergetizm adlanır. Bu, mübarizə prosesində yaşamaq qabiliyyəti və həyat enerjisi daha güclü olan yeni nizamın qələbəsinə təmin edən qanunauyğunluqlardır. Məhz bu baxımdan çağdaş hərbi, siyasi, mədəni, ideoloji və s. bu kimi qarşıdurmalar və toqquşmalara yeni həyat qabiliyyətli qlobal nizamın müjdəçiləri kimi qiymət verilməsini öz fəlsəfi doktrinanın bir müddəası olaraq təqdim edirəm (Kissinger, H. 2014).

Yeni nizamın müjdəçiləri istər qlobal, istərsə regional səviyyədə baş verən münaqişələrin daha uğurlu həlli modelini yaradan və onu tətbiq etməyi bacaran dövlətlərin simasında özünü göstərir. Çünki qalib həll modelləri artıq yeni mərhələdə daha güclü həyat enerjisinə sahib olduqlarını təsdiq edir. Son otuz ildə belə uğurlu modellərdən biri məhz Azərbaycan dövlətinin sosial-siyasi və hərbi doktrinasının aparıcı prinsipləri üzərində boy verən regional tənzimləmə modelidir. Ancaq Azərbaycan xalqının və dövlətinin zəfər savaşından, yəni beynəlxalq hüquq tərəfindən tanınan ərazisi üzərində öz dövlət suverenliyini tam bərpa etdikdən sonra bu tənzimləmə modeli daha geniş coğrafiyada rəğbətlə qəbul olunmaqda və tətbiqi imkanları araşdırılmaqdadır. Hətta, Azərbaycan dövlətinin zəfər savaşının bir çox taktiki və strateji aspektləri belə dünyanın güc

mərkəzləri tərəfindən elmi-hərbi müstəvidə arşdırılmaqda və öyrənilməkdədir. Bu kontekstdə Azərbaycan dövlətinin ikinci Qarabağ savaşındakı zəfərindən sonra təqdim etdiyi 3+3 regional sülh formatı böyük bir coğrafiyanın təhlükəsizliyini, onun sosial-iqtisadi inkişafını və integrasiyasını təmin edə biləcək ən uğurlu layihələrdəndir. Çağdaş dünya reallıqları fonunda biz bu faktlardan çıxış edərək, şışirtmədən, deyə bilərik ki, Azərbaycan yeni dünya nizamının qurulmasında regional deyil, regionüstü aktordur.

5. PLANETİMİZDƏ YENİ GÜCLƏRİN KONFİQURASIYALARI VƏ AZƏRBAYCAN

Hər bir mədəniyyət və ya sivilizasiya mövcud olduğu coğrafiyanın milli sərhədləri daxilində universal dəyərlər sistemi yaradaraq, yayıldığı arealda yaşayan fərqli dünyagörüşünə sahib qrupları bu dəyərlər üzərində daha monolit formada birləşdirir. Yəni hər bir sivilizasiyanın, hər bir mədəniyyətin başlıca gücü əsasən mövcud olduğu coğrafi arealda bütün xalqlar üçün məqbul hesab olunan universal dəyərlər sisteminin daşıyıcısına çevirilməsidir. Bu halda həmin arealın sakinləri bu dəyərlər üzərində daha sıx və monolit bir topluma çevirilir. Ona görə hər hansı lokal mədəniyyət ətrafında monolit birliyi olan toplumu parçalamaq və onları mənəvi köləyə çevirmək üçün bu identikliyin təməlinə dayanan həmin universal dəyərlər rəqiblərin başlıca hədəfinə çevirilir. Biz bu məsələyə öz müqəddəs diyarımızın timsalında yanaşsaq görərik ki, Azərbaycan adlı bu coğrafiyada əsrlər boyu bu arealda yaşayan toplumun birgə hazırladıqları yetkin bir universal dəyərlər sistemi mövcuddur. Və bu dəyərlər sistemi bu coğrafiyanın sakinlərinin monolitliyini, birliyini, sosial ünsiyyət və nizamını, mədəni-mənəvi vəhdətini əsrlər boyu daha uğurla təmin etmiş və hazırda da təmin etməkdədir. Təbii ki, Azərbaycançılıq deyəndə məhz tarixən Azərbaycan adlı bu coğrafiyada yaşayan xalqların əsrlər boyu birgə ərsəyə gətirib öz milli-mədəni identikliklərinə çevirdikləri bu universal dəyərlər sistemi nəzərdə tutulur. Çünki azərbaycançılıq ideologiyası və düşüncəsi məhz bu təməl dəyərlər üzərində formalaşaraq, onun sütunları üzərində bərqərar olmuşdur (Марьясис, Д.А. 2015).

Əgər qloballaşma planetimizdə kosmopolit şüurun formalaşmasını bir tərəfdən körükləyirsə və bu kütləvi şüurun ekspansiyası nəticəsində kosmopolitizm zehniyyəti öz coğrafiyasını genişləndirirsə, eyni zamanda bu prosesin təsiri nəticəsində ona müqavimət göstərən yeni ideoloji hərəkət doğulur. Yəni bir çox xalqlarda milli identiklik şüuru məhz qloballaşmanın təsiri nəticəsində daha da alovlanır. Bu isə əslində lokal və regional mədəniyyətlərdə çox zaman qloballaşma və antiqloballaşmanı üz-üzə qoyur. Qloballaşmanın doğurduğu bu müqavimət hərəkətini əgər milli ideologiya öz yedəyinə ala bilməzsə, o ya yabançı ideologiyalar üçün fürsətə çevirilir və toplumun ictimai şüuru sürətlə

işğal olunur, ya da toplum daxilində parçalanmaya aparan xoas sürətlə böyüyür. Bu gün dünyamız qlobal miqyasda bu təhlükəli reallıqla üz-üzədir və təhlükə Azərbaycandan da yan keçmir. Çünki günümüzdə Azərbaycanı müxtəlif zərərli ideologiyaların savaşı poliqonuna çevirmək marağında olan bəzi regional və qlobal aktorlar toplumun şüuruna daha səmərəli ideoloji həmlələr etmək üçün fürsət və boşluqlar axtarmaqdadır. Və bu ideoloji savaşda da qalib gəlməyimiz Azərbaycan cəmiyyətindən yetərinə rəngarəng olan tarixi və ənənəvi dəyərlərimiz üzərində daha monolit birliyə çevirilməyimizi tələb edir (Kunina, İ. 2023).

6. NƏTİCƏ

Qloballaşma prosesi çağımızda məzmunca özünün yeni fazasına daxil olmaqdadır. Belə ki, birləşən dünyanın yaratdığı mədəni-sosial, iqtisadi-siyasi ekspansiyalar qlobal miqyasda ciddi müqavimətlərlə üzləşdiyindən artıq öz dövrünün tədricən sonuna doğru yaxınlaşmaqdadır. Çünki son bir neçə on ildə planetimizin ən müxtəlif lokal və regional coğrafiyalarında baş vermiş silahlı toqquşmalar və hazırda bir neçə regionda davam edən isti müharibələr dünyanın birləşən modelinin artıq uğursuzluğa düçar olduğunu, süqutunun bələdçiləridir. Bu gün dünyaya baxış bucaqlarının məzmunca dəyişməsi və dünyanın yeni çağırışlarına uyğun olaraq irəli sürülən beynəlxalq siyasi, sosial-mədəni doktrinalar fərqli qlobal aktorlar və güc mərkəzlərinin formalaşmasını qaçılmaz edir. Hətta, regional güc statusu ilə barışmış bəzi dövlətlər artıq regionüstü və ya qlobal oyunçu iddiaları ilə çıxış etməkdədirlər.

Ənənəvi olaraq beynəlxalq aktor missiyasını yerinə yetirən bəzi dövlətlər isə çağdaş nizamın qorunub saxlanması sahəsində aciz durumda qaldıqlarını, öz tarixi missiyalarını yerinə yetirmək iqtidarında olmadıqlarını artıq heç cür örtbas edə bilmirlər. Ona görə yeni situasiyada planetin ayrı-ayrı coğrafiyalarında yeni güc mərkəzlərinin formalaşması prosesi çox mürəkkəb mübarizə şəraitində baş verir. Çünki mövcud oyunçular tarix səhnəsindəki hakim mövqelərini kəskin olaraq əldən vermək istəyində görünür və bu iqtidarı əllərində daha çox saxlamaq üçün müqavimətin ən hiyləgər üsullarından yararlanırlar. Ancaq artıq onların bu prosesə nəzarət etmək gücləri və imkanları get-gedə tükənir və onlar təbii olaraq dünyada yeni regional və qlobal güc iddiasını çəkinmədən səsləndirən yeni siyasi aktorların meydana girdiyinin fərqi vardır.

Bu qlobal prosesin daxili məntiqini düzgün anlamaq və bu oyunda öz siyasi varlığını, mədəni-etnik kimliyini qoruyub saxlamaq dövlətimizin və xalqımızın qarşısında duran ən mühüm tarixi missiyalardandır. Çünki bu prosesə təsir edən güc mərkəzləri mövcud konfiqurasiyanı dəyişir və ona öz qlobal maraqlarına uyğun olan tamamilə yeni bir şəkil verməyə çalışırlar.

İSTİNADLAR

1. Prezident.az. (2024). *Bakıda COP29-un Liderlər Sammitinin açılış mərasimi keçirilib*. <https://president.az/az/articles/view/67281>
2. Prezident.az. (2026). *Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Amerika Birləşmiş Ştatları Hökuməti arasında Strateji Tərəfdaşlıq haqqında Xartiya*. <https://president.az>
3. Navari, C., & Friedner Parrat, C. (2019). *The emerging world order in the 21st century: An English school approach*. Routledge.
4. Kissinger, H. (2014). *World order*. Penguin Press.
5. Марьясис, Д.А. (2015). *Мировой порядок XXI века*. [Nəşriyyat məlumatı dəqiq məlum deyil].
6. Arif, E. Ş. (2020). *Yeni dünya nizamı və onun mahiyyəti*. Naxçıvan: Əcəmi Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi.
7. Kunina, İ. (2023). Beynəlxalq münasibətlərin Versal-Vaşinqton sistemi kontekstində dünya nizamı. *Metafizika Journal*, 6(3), 30–45.

Türk Devletleri Örgütü ve Bölgesel Jeopolitik Üzerindeki Etkisi

Aymene HADJI⁵¹

Mohamad ISMAIL⁵²

Özet

Bu çalışma, Türk Devletleri Örgütü'nün (TDÖ) bölgesel jeopolitik üzerindeki etkilerini incelemektedir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Orta Asya ve Kafkasya'da bağımsız Türk devletlerinin ortaya çıkması, Türkiye ve diğer Türk devletleri arasında dayanışma ve işbirliğini güçlendirmiştir. Makale, TDÖ'nün tarihsel gelişimini, ortak kimlik ve vizyonunu, ayrıca örgütün güçlü ve zayıf yönleri ile fırsat ve tehditlerini SWOT analizi çerçevesinde ele almaktadır. Analiz, özellikle ekonomik, askeri, enerji ve kültürel alanlarda örgütün bölgesel aktör olarak potansiyelini ortaya koymaktadır. Sonuç olarak, TDÖ'nün Avrasya'da bölgesel güç dengesi üzerinde etkili bir aktör olma kapasitesine sahip olduğu vurgulanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türk Devletleri Örgütü, Bölgesel Jeopolitik, SWOT Analizi, Sosyal Yapılandırmacılık, Türk Dünyası.

⁵¹ Doktora Öğrencisi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, SBE, Uluslararası İlişkiler A.B.D., ORCID: 0000-0003-3564-7077, aimen.hadji94@gmail.com

⁵² Yüksek Lisans Öğrencisi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, SBE, Uluslararası İlişkiler A.B.D., ORCID: 0009-0007-2714-8418, mohamad.ismail0@ogr.dpu.edu.tr

The Organization of Turkic States and its Influence on Regional Geopolitics

Abstract

This study examines the impact of the Organization of Turkic States (OTS) on regional geopolitics. Following the dissolution of the Soviet Union, the emergence of independent Turkic states in Central Asia and the Caucasus strengthened solidarity and cooperation between Turkey and other Turkic states. The article discusses the historical development of OTS, its collective identity and vision, and analyzes its strengths, weaknesses, opportunities, and threats using SWOT methodology. The analysis highlights the organization's potential as a regional actor, particularly in economic, military, energy, and cultural domains. The study concludes that OTS possesses the capacity to influence the balance of power in Eurasia effectively.

Keywords: Organization of Turkic States, Regional Geopolitics, SWOT Analysis, Social Constructivism, Turkic World.

1. GİRİŞ

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Orta Asya ve Kafkasya'da bağımsız Türk devletlerinin ortaya çıkması, Türkiye dahil bu ülkeler arasında dayanışmanın ve işbirliğinin güçlenmesinin önünü açtı. Bu işbirliği, zamanla bir dizi ikili ve çok taraflı girişim, mekanizma ve kuruluş aracılığıyla gelişti. Türk Konseyi, işbirliği için en kapsamlı platform olarak öne çıktı. Türk devletlerinin bağımsızlığının otuzuncu yıldönümünde, Türk Devletleri Örgütü kuruldu.

Türk Devletleri Örgütü, önümüzdeki iki on yıl için ortak bir vizyon belirlemiştir. Bu vizyon, örgütün bölgesel politikada etkili bir uluslararası aktör haline gelme potansiyelini gerçekleştirmesine yardımcı olacak çeşitli alanlarda alınan kararları içermektedir.

Bu çalışma, yeni bir isim, yeni bir örgütsel yapı ve yeni bir vizyonla bölgesel güç dengelerine uluslararası bir aktör olarak katılan Türk Devletleri Örgütü'nün dinamiklerini ele almaktadır. Bu bağlamda çalışma, şu temel araştırma sorusuna kapsamlı bir yanıt sunmayı amaçlamaktadır. Türk Devletleri Örgütü'nün uluslararası bir aktör olarak ortaya çıkmasının Avrasya'daki bölgesel güç dengesi üzerinde ne gibi etkileri vardır?

Bu çalışma, önceki literatürün kapsamlı bir incelemesiyle başlamış ve kuruluşun tarihsel özetini derlemek üzere bir dizi kaynak gözden geçirilmiştir. Örgütün

kuruluşunu ve ortak vizyonunu tetikleyen ortak kimliğe ilişkin teorik bir yaklaşım elde etmek amacıyla, uluslararası ilişkiler teorileri, özellikle de sosyal yapılandırmacı teori ile ilgili akademik çalışmalar gözden geçirilmiştir. Buna ek olarak, örgütün güçlü ve zayıf yönlerini ve karşı karşıya olduğu olası gelecekteki fırsat ve tehditleri analiz etmek ve belirlemek için diğer çalışmaları da incelenmiştir.

2021 yılının Kasım ayında OTS Örgütü'nün kurulduğu duyurulduğundan bu yana, bu kuruluşa adanmış akademik çalışmaların sayısında belirgin bir düşüş gözlemlenmiştir. Hiçbir akademik çalışma, örgütün çok alanlı güçlü ve zayıf yönlerini, fırsatlarını ve tehditlerini sistematik ve kapsamlı bir şekilde ele almamıştır. Bu çalışma, sınır ötesi bir kuruluş olan Türk Devletleri Örgütü'nün durumunu, üye ve gözlemci ülkelerini kapsamlı bir yaklaşımla merkeze alarak ilgili tüm konuları ele almakta ve mevcut literatüre benzersiz bir bakış açısı sunmaktadır.

Bu çalışma, örgütün bölgesel güç dengesi üzerindeki etkilerini ortaya çıkarmak için SWOT analizi metodolojisini kullanmaktadır. Kökeni iş dünyasına dayanan bu metodoloji, uluslararası ilişkiler alanında ülkeleri, uluslararası örgütleri ve uluslararası aktörler arasındaki ikili ilişkileri analiz etmek için kullanılmaktadır. Bu çalışmada, SWOT analizi metodolojisi, OTS'nin bir uluslararası kuruluş olarak karşı karşıya olduğu güçlü ve zayıf yönleri, fırsatları ve tehditleri belirlemekte ve genel sonuçlara varmaktadır. SWOT analizi kapsamında, çalışma, bu bölgenin kuruluşun jeopolitik merkezi olduğu hipotezinden hareketle Kafkasya ve Orta Asya bölgesine odaklanmaktadır.

Çalışmanın birinci bölümü, OTS örgütü hakkında tarihsel bir özet sunmaktadır. İkinci bölüm ise, sosyal yapılandırmacılık teorisini ele alarak örgütün kimlik yapısı ve ortak vizyonuna derinlemesine bir bakış sunmaktadır. Üçüncü bölüm ise, her biri bir dizi öneri içeren alt bölümler aracılığıyla örgütün güçlü ve zayıf yönlerini, fırsatlarını ve tehditlerini analiz etmektedir; bu öneriler bir araya gelerek kapsamlı analiz sonuçlarını ve sonuç bölümünde yer alan çıkarımları oluşturmaktadır.

2. TÜRK DEVLETLERİNİN ÖRGÜTLENMESİNE GİDEN UZUN YOL

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından, Orta Asya ve Kafkasya'da bağımsız Türk devletlerinin ortaya çıkışı, Türkiye'nin dış politikasına yeni bir boyut kazandırdı. Takip eden dönemde Türkiye, bu yeni bağımsız devletlerde devlet yapılarının inşası sürecine öncülük etti. Ankara, idealist ve milliyetçi bir dış politika izleyerek Türk devletleriyle ilişkilere öncelik verdi; yeni dönem “Türk Çağı” olarak adlandırıldı ve “Adriyatik Denizi ile Çin Seddi arasında uzanan

Türk dünyası” kavramı yaygınlaştı. (Oktay, “Türkiye’nin Türk Cumhuriyetleri ile İlişkilerinde Enerji Boyutu, 2021).

O dönemde hüküm süren koşullar, Türkiye’nin yeni bağımsızlığını kazanmış Türk devletleriyle ilişkilerini pekiştirmesine yardımcı oldu. Türkiye, uluslararası kuruluşlardaki nüfuzunu kullanarak, bir ölçüde örnek aldığı bu ülkeleri destekledi. Sovyetler Birliği’nin mirasçısı olan Rusya Federasyonu ise iç meseleleriyle fazlasıyla meşgul olduğundan, Türkiye’nin "Rusya’nın arka bahçesi" olarak görülen bölgeye müdahalesine karşı bir tavır sergileyemedi. Buna ek olarak, Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri de Türkiye aracılığıyla bölgeyle ilişkilerini güçlendirdi. Bu iki faktör bir araya gelerek, Türkiye’nin bölgedeki nüfuzunu artırması için elverişli bir siyasi ortam yarattı.

Bir dizi ikili anlaşmanın ardından Türkiye, 1992 yılında Ankara’da bir devlet başkanları zirvesi düzenledi. Aynı yıl Türkiye, kalkınma alanındaki deneyimlerini paylaşmak ve Türk devletleriyle işbirliğini güçlendirmek amacıyla Türkiye Kalkınma İşbirliği Ajansı’nı (TCDA) kurdu. Ertesi yıl, altı Türk devleti, Türk dünyasında UNESCO olarak da bilinen uluslararası Türk kültürü örgütü TURKSOY’u kurdu. 1990’lı yıllarda Türkiye, Türk devletlerinin daha geniş Avrasya bölgesi ile ekonomik entegrasyonunu kolaylaştırdı. (Michael, 2021)

21. yüzyılın ilk on yılında, Doğu ile ilişkilerin Batı’ya alternatif olarak daha iyi bir seçenek olduğu anlayışını destekleyen çok yönlülük ilkeleri ve Avrasya söylemleri, Türkiye’nin dış politika yaklaşımlarını domine etti; bu da Türk devletleriyle ilişkilerin güçlenmesine yol açtı. 21 Kasım 2008’de Türkiye, Azerbaycan, Kırgızistan ve Kazakistan arasında imzalanan İstanbul Anlaşması, ülkeler arasındaki parlamento işbirliğini güçlendirmek ve geliştirmek amacıyla Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenterler Asamblesi’ni (TURKPA) kurdu. Türk devletleri arasındaki işbirliği mekanizması, dört ülkenin 3 Ekim 2009’da Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi’ni (Türk Konseyi) kuran Nakhchivan Anlaşması’nı imzalamasıyla daha geniş bir kurumsal temele kavuştu. 2011 Almatı Zirvesi, resmi düzenleyici çerçeve içinde Türk Konseyi’nin ilk zirvesi olmuştur. (Michael, 2021).

2010 ile 2012 yılları arasında Konsey, kendisine bağlı iki ortak kuruluş olarak Türk Akademisi ile Türk Miras ve Kültür Vakfı’nı kurdu. Konsey, üye ülkeler arasında kültürel işbirliğinin güçlendirilmesine ve ticari alışverişin artırılmasına katkıda bulundu. 2018’deki Çulpan Ata Zirvesi’nde Macaristan’a gözlemci statüsü verildi, bu da örgütün Batı dünyasındaki varlığını artırdı. 2019 Zirvesi’nde Özbekistan Konsey’e katıldı. 2021’deki sekizinci zirvede Türkmenistan’a gözlemci statüsü verildi ve kuruluşun adı "Türk Devletleri Örgütü" olarak değiştirildi. Aynı zirvede üye ülkeler "Türk Dünyası 2040 Vizyonu"nu kabul etti. (Gül, 2021)

3. ORTAK KİMLİK VE VİZYON

Soğuk Savaş sonrası dönemde Türk dünyasındaki uluslararası ilişkilerin gelişimi, uluslararası ilişkiler alanında sosyo-yapısal yaklaşımın öne çıkardığı özellikleri yansıtmaktadır. Bu yaklaşım, uluslararası ilişkiler alanında 1990'ların başında ortaya çıkmıştır; bazı araştırmacılar bunu kapsamlı bir teori olarak değerlendirenken, diğerleri ise bir yaklaşım ya da çerçeve olarak görmektedir. Her halükarda, bu yaklaşım, devletlerin kimliklerinin, özelliklerinin ve çıkarlarının sosyal temeller üzerinden inşa edildiğini savunur. Devletler arası ilişkiler, normların oluşturulması, kuralların şekillendirilmesi ve kurumların inşa edilmesi sürecini sağlar. Bu ilişkiler aynı zamanda devletlerin kimliklerini ve davranışlarını da etkiler. Sosyal yapılandırmacı teori ayrıca, maddi çıkarların uluslararası siyasi örgütlerin ortaya çıkmasının ardındaki itici güç olmadığını da belirtir. Ortak standartları, değerleri ve ilkeleri paylaşan uluslararası aktörler bir araya gelerek, üyelerine kolektif kimlikler kazandıran ittifaklar oluştururlar. Sosyal yapıcılığın en önemli yorumlarından birini sunan Alexander Wendt, kolektif bir kimliğe sahip aktörlerin, ortak çıkarları gerçekleştirmek için daha güçlü ittifaklar kurma yeteneğine sahip olduklarını savunur.

Avrupa entegrasyon süreci, sosyal yapılandırmacı teorinin temel konularından birini oluşturmuştur. Bu teorinin savunucularına göre, Avrupa Birliği önderliğindeki uluslararası kuruluşlar, belirli rasyonel faktörlerin yanı sıra, kolektif bir Avrupa kimliği etrafında şekillenen ortak değerler ve standartlar temelinde, Avrupa'daki entegrasyon süreci kapsamında ortaya çıkmıştır. Buna ek olarak, sosyal yapı teorisinin ortaya koyduğu gibi, kolektif kimlik, Afrika'daki siyasi entegrasyon sürecinin ve Afrika Birliği'nin oluşumunun en önemli yönüdür. (Michael, 2021)

Türk Barış Örgütü çatısı altında siyasi entegrasyona yol açan sosyal ve kültürel entegrasyon süreci göz önüne alındığında, kolektif Türk kimliği ve ortak kültürel değerler, entegrasyonun temel itici güçleri olarak kabul edilmektedir. Ayrıca, "Türk Küresel Vizyonu 2040" belgesinde ortaya konan ortak bir gelecek vizyonu da bu süreçte önemli bir rol oynamaktadır. (Oktay, "Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri ile İlişkilerinde Enerji Boyutu, 2021)

Stratejik İşbirliği Örgütü, resmi vizyonu doğrultusunda, siyasi alanda ortak ilgi konusu olan bölgesel ve küresel dış politika meseleleriyle ilgili iç istişareleri güçlendirmeyi ve Macaristan'ın gözlemci ülke sıfatıyla yaptığı katkılar aracılığıyla, Vişegrad Grubu'nun öncülüğündeki Avrupa kurumlarıyla işbirliğini pekiştirmeyi hedeflemektedir.

Örgüt ayrıca terörle mücadele, sınır güvenliği, göç ve güvenlik alanındaki suçla mücadele konularında işbirliğinin güçlendirilmesini, sermaye, mal ve hizmetlerin

serbest dolaşımını ve ekonomik alanda bölgesel yatırımları teşvik etmektedir. Buna ek olarak, Örgüt, Orta Koridorun güçlendirilmesi, Çingizkoridorunun tanıtılması, stratejik enerji altyapı projelerinin geliştirilmesi ve çeşitli diğer alanlardaki projeler gibi, bölgedeki ekonomik potansiyeli artırmaya yönelik ortak girişimlere de önem vermektedir. (Mehmet, 2022)

4. TÜRK DEVLETLERİ ÖRGÜTÜ: SWOT ANALİZİ

SWOT analizi, kuruluşlarda stratejik yönetim ve planlamada kullanılan bir araçtır. İş dünyasında stratejik yönetim süreci, ilk etapta vizyon, misyon ve hedef aşamalarını içerir. Bu aşamaların ardından, gelecekteki strateji ve planların belirlenmesinde belirleyici bir rol oynayacak iç ve dış faktörlerin tespit edilmesine yardımcı olmak üzere SWOT analizi yapılır. Bu yöntem, iki eksenli bir yapıya dayanır. Burada güçlü ve zayıf yönler iç faktörleri temsil ederken, fırsatlar ve tehditler dış faktörleri temsil eder.

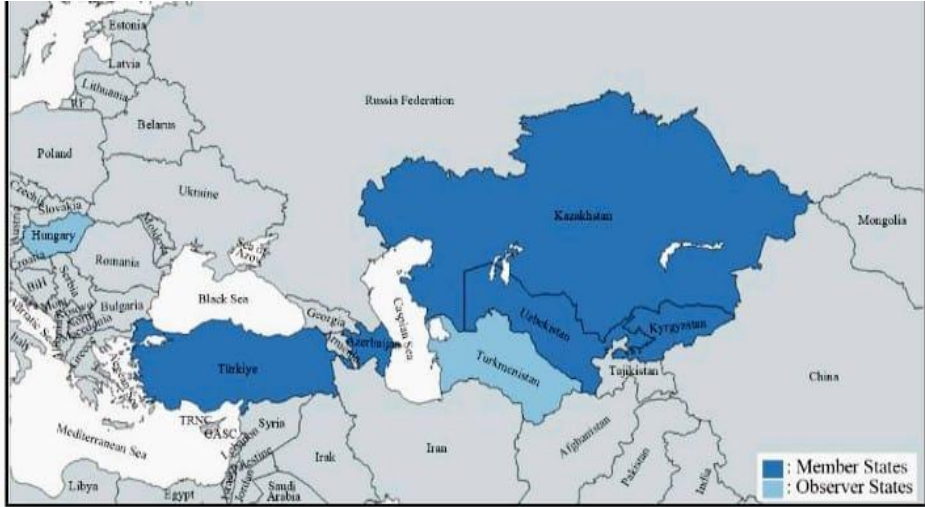
SWOT analizi, 1960'lı yıllardan beri literatürde yer almaktadır ve esas olarak işletme çalışmalarında kullanılmıştır. Son zamanlarda ise bu yöntem, ülkeleri, uluslararası kuruluşları ve uluslararası aktörler arasındaki ikili ilişkileri analiz etmek amacıyla uluslararası ilişkiler alanında kullanılmaya başlanmıştır. Blackland, makalesinde SWOT analizini kullanarak Avustralya'nın jeostratejik faktörlerini belirlemekte, Weaver kitabında NATO'yu bir uluslararası örgüt olarak kapsamlı bir şekilde incelemekte ve Sergonin çalışmasında ABD ile Rusya arasındaki ikili ilişkileri analiz etmektedir.

Stratejik yönetim sürecinde olduğu gibi, Türk Devletleri Örgütü de misyonunu, vizyonunu ve hedeflerini belirlemiştir. Bu, jeopolitik varlığı giderek artan, nispeten yeni bir uluslararası örgüttür. SWOT analizi, kapsamlı bir yaklaşımla örgütün güçlü ve zayıf yönlerinin yanı sıra olası tehdit ve fırsatları da ortaya koyacaktır. Analiz, jeopolitik, ekonomik, enerji, askeri, kültürel ve dış politika alanlarındaki önemli noktaları kapsayacaktır. SWOT analizi, bu bölgenin örgütün jeopolitik ağırlık merkezi olduğu varsayımından hareketle, Kafkasya ve Orta Asya bölgesine odaklanmaktadır. (Mehmet, 2022)

4.1. Güçlü Yönler

İslam İşbirliği Teşkilatı, dünyadaki toplam kara alanının yaklaşık yüzde üçünü oluşturmaktadır. Bu meblağ, Rusya'nın dörtte birine ve Çin'in yaklaşık yarısına denk gelmektedir.

Şekil 1. Örgüt Haritası

Şekil 1'de gösterildiği gibi, jeopolitik dağılım açısından Örgüt, batıda Avrupa Birliği, kuzeyde Rusya, doğuda Çin ve güneyde Orta Doğu ile komşudur. Türkiye, Kuzey Afrika'ya yakın konumu ve Akdeniz üzerinden küresel deniz yollarına erişim imkânı ile Örgüt'e önemli bir jeopolitik konum kazandırmaktadır. (Gül, 2021)

Türk Devletleri Örgütü, üye devletlerinin bu kuruluşlara üyeliği sayesinde, hem küresel hem de bölgesel düzeyde birçok uluslararası kuruluşla etkileşim içinde olan bir örgüt olarak öne çıkmıştır.

Tüm üye devletler, ayrıca daimi bağımsız gözlemci devlet sıfatıyla Türkmenistan, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı, Ekonomik İşbirliği Teşkilatı ve İslam İşbirliği Teşkilatı üyesidir. (Michael, 2021)

Türkiye hariç tüm üye ülkeler Bağımsız Devletler Topluluğu üyesidir. Kazakistan ve Kırgızistan ise yalnızca Rusya merkezli Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü ve Avrasya Ekonomik Birliği üyesidir. Bu iki ülke, Özbekistan ile birlikte Çin merkezli Şanghay İşbirliği Örgütü üyesidir. Türkiye G20 üyesidir, Macaristan ise Avrupa Birliği üyesidir. Her iki ülke de NATO ve Avrupa Konseyi üyesidir.

Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) üye ülkelerinin toplam nüfusu yaklaşık 155 milyondur; bu rakam, Avrupa ve Orta Asya'nın toplam nüfusunun yaklaşık %16,7'sine ve dünya toplam nüfusunun yaklaşık %2'sine denk gelmektedir. Üye ülkelerdeki ortalama yaş 30'un altındadır; bu da bölgesel ve küresel ortalamalara kıyasla özellikle genç bir nüfus yapısına işaret etmektedir. (Maja, 2004)

2020 yılında üye ülkelerin gayri safi yurtiçi hasılası yaklaşık 1 trilyon dolara ulaştı. Bu rakam, Avrupa ve Orta Asya'nın toplam gayri safi yurtiçi hasılasının yaklaşık %4,5'ini, küresel gayri safi yurtiçi hasılasının ise yaklaşık %1,2'sini oluşturdu. 2020 rakamlarını referans olarak ele aldığımızda, Türkiye ve Özbekistan bölgesel ortalamaların üzerinde ekonomik büyüme kaydederken, diğer üye ülkelerin gayri safi yurtiçi hasılası daraldı. Bu ülkelerin gayri safi yurtiçi hasılasının, çok daha yüksek bir büyüme oranıyla 2023 yılında 1,3 trilyon dolara yükselmesi beklenmektedir. (Mehmet, 2022)

"OTS" örgütü esasen bir güvenlik örgütü olmasa da, üye ülkelerin bireysel askeri kapasitelerinin kümülatif bir savunma gücü oluşturulmasına katkıda bulunduğu belirtilmelidir. Bu bağlamda başlıca aktör olan Türkiye, muazzam askeri kapasitesi, son silahlı çatışmalardan edindiği saha tecrübesi ve giderek daha fazla kendi kendine yeterlilik kazanan savunma sanayisi sayesinde, NATO'nun en büyük ikinci ordusuna ve dikkate değer kapsamlı bir askeri güce sahiptir. (Altynbek, 2019)

Devasa enerji rezervleri ve stratejik öneme sahip enerji nakil hatları, örgütün önemli bir gücünü oluşturmaktadır. Kazakistan ise Avrasya'nın en büyük ikinci, dünyanın ise on ikinci en büyük petrol rezervine sahiptir. Kazakistan, kırk yıldan fazla yetecek rezerviyle önemli bir doğal gaz üreticisidir. Ayrıca Orta Asya'nın en büyük kömür rezervlerine sahiptir ve bu rezervlerin ömrü yaklaşık 250 yıldır; ayrıca dünyadaki en büyük ikinci uranyum rezervine sahiptir. Kazakistan şu anda dünyadaki en büyük uranyum üreticisidir ve yenilenebilir enerji alanında muazzam bir potansiyele sahiptir. Azerbaycan, zengin petrol ve doğal gaz rezervlerine sahiptir ve kaynaklarını ana boru hatları üzerinden ihraç ederek Hazar Denizi'ndeki enerji dengesi içindeki konumunu güçlendirmektedir. Özbekistan, büyük doğal kaynaklara ve yüksek kaliteli altyapıya sahiptir ve dünyanın yedinci en büyük uranyum ihracatçısıdır. Türkmenistan, dünyadaki en büyük dördüncü doğal gaz rezervine sahiptir. Türkiye, önemli bir enerji üreticisi olmasa da, Hazar Denizi havzasından batıya petrol ve doğal gaz kaynaklarını taşıyan boru hatlarına ev sahipliği yapmaktadır. Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattı, Hazar Denizi'nden Akdeniz'e petrol taşımaktadır. Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı (TANAP) ise Hazar Denizi'nden Türkiye üzerinden Avrupa'ya doğal gaz taşımayı planlamaktadır. 2018'deki ilk aşamanın ardından, ikinci aşamanın 2026'da tamamlanması planlanmaktadır. Uzun süren anlaşmazlıkların ardından, Hazar Denizi'ne kıyısı olan beş ülke, 2018 yılında Hazar Denizi'ni egemenlik haklarının bir parçası olarak kabul etme konusunda anlaşmaya vardı. Bu anlaşma, nihayetinde Türkmenistan ile Azerbaycan arasında Hazar Denizi'ni geçen ve Hazar Denizi'ni geçen doğal gaz boru hattı (TANAP) ile birleştirilmesi planlanmaktadır. (Zhuldyz, 2020)

Jeopolitik, ekonomik, askeri ve enerji alanlarındaki muazzam potansiyelin yanı sıra, Türk devletleri farklı milletler arasında köklü kültürel bağlara sahiptir. Bu

örgüt, coğrafi olaraq Adriyatik kıyılarından Çin Seddi çevresinə kadar uzanan və bəzi komşu bölgələri də kapsayan, yedi bağımsız Türk dövləti, təqribik yirmi özerk Türk dövləti və ya bölgəsi və başqa ölkələrin egemenliyi altında yaşayan Türk azınlıqları içeren, Türk dünyası olaraq bilinen yapının bir parçasıdır. Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti həriç tüm bağımsız Türk dövlətləri, örgütün üyesi və ya gözlemcisidir. Örgütün üye dövlətləri ayrıca kültürel və dilsel benzerliklər də paylaşmaktadır. Örgütün, ölkələr arasında kültürel etkileşimi güçlendirmeyi və kültürel dayanışmayı geliştirmeyi amaçlayan bağlı kuruluşları bulunmaktadır. Bunlar arasında "TURKSOY", Türk Akademisi ve Türk Miras ve Kültür Vakfı sayılabilir. (Zhuldyz, 2020)

Dilsel birlik ilkesi, Türk dövlətlərinin ortak bir kültür temelinde birleşmesi için temel önemdedir. Sovyetler Birliğı'nden bağımsızlıklarını kazandıktan sonra, Türk dövlətləri Kiril alfabesinden Latin alfabesine geçmiştir. Bu girişimde Azərbaycan öncü olmuş, onu 1990'ların sonlarında Türkmənistan izlemiştir. Özbəkistan isə 2019'dan sonra Latin alfabesine geçmiştir və Kazakistan da 2023 ilə 2031 yılları arasında geçiş sürecini tamamlamayı planlamaktadır. Kırgızistan isə şu anda Latin alfabesine geçiş konusunda somut bir adım atmayı planlamamaktadır.

Etkili bir medya gücü haline gelme çabası kapsamında Türkiye, Türk dünyası da dahil olmak üzere farklı dilləri və bölgələri kapsayacak şekilde dövlət mediasını yeniden yapılandırdı. Türk ölkələri ayrıca, 2010 yılında kurulan Türk Dilli Ölkələr Medya Forumu gibi ortak platformlar aracılığıyla çabalarını birleştirmeye çalıştı. Bunun güncel örneklerinden biri, 2020 Nagorno-Karabağ Savaşı sırasında Ermenistan ve müttefiklərinin medya faaliyetlərinə karşı koyan Türkiye ve Azərbaycan arasındaki ortak medya platformudur. (Gül, 2021)

4.2. Zayıf Noktalar

Sovyetler Birliğı'nin dağılmasından sonra bile, Orta Asya və Kafkasya'daki Türk ölkələri, bu bölgələrdəki yüksek Rus nüfusu nədəniylə Rus etkisine maruz kalmaya davam etti. Özellikle Kazakistan , nüfusun dördte birini oluşturan və çoğunlukla ülkenin kuzeyinde yaşayan Rus azınlıklarının varlığı nədəniylə Rus etkisine maruz kaldı. Rus nüfusunun az olmasına rağmen, diğer Türk ölkələri də kendi topraklarında değışen derecelerde Rus etkisine maruz kalmıştır.

Bu ölkələrdəki Rus nüfusun az olmasına rağmen, diğer Türk dövlətləri də kendi topraklarında farklı derecelerde Rus etkisine maruz kalmıştır. O dönemki Sovyetler Birliğı'nin mirasçıləri olarak, Rusya Federasyonu və Türk dövlətləri, siyasi, askeri və ekonomik ilişkileri kolaylaştıran ortak bir kurumsal mirası paylaşmaktadır. Rusça, Türk ölkələrində farklı derecelerde yaygındır və Kırgızistan ilə Kazakistan'da resmi bir statüye sahiptir. Türk ölkələrində,

Rusya'ya bir süper güç olarak yönelik olumlu kamuoyu görüşü hâlâ hakimdir. (Fusun, 2021)

Rusya, Orta Asya ülkelerinden gelen yaklaşık on milyon göçmen işçiye ev sahipliği yapıyor. Türk devletleri, ekonomik açıdan özellikle Rusya'dan gelen para transferlerine bağımlıdır. Rusya, Türk devletlerinin ithalat ve ihracat alanındaki başlıca ticaret ortağıdır. Bu durum, bu ülkeleri dış şoklara karşı savunmasız hale getirmektedir. 2014 yılından bu yana, Türk devletlerinin Rusya ile ticari ilişkileri, özellikle Ukrayna'ya yönelik Rusya'nın düşmanca tavırları nedeniyle hayal kırıklığı kaynağı haline gelmiştir. Batı dünyasının uyguladığı yaptırımlar, Rusya'nın başlıca ticaret ortağı olan Türk devletleri üzerinde de dolaylı etkiler yaratmaktadır. Orta Asya'daki Türk devletleri gibi, Türkiye ve Azerbaycan da Rusya ile geniş kapsamlı ekonomik ve ticari ilişkilere sahiptir.

Rusya ve Çin, Türkiye ile nispeten daha az ekonomik ve ticari ilişkiye sahip olan Türk Orta Asya ülkelerinin başlıca ekonomik ortaklarıdır. Türk ülkeleri, Türkiye'nin toplam ihracat ve ithalatının sırasıyla sadece %3,02 ve %1,29'unu oluşturmaktadır; bu oranlar, Türkiye ile bu ülkeler arasındaki ticaretin gerçek potansiyelinden çok daha düşüktür. (Fusun, 2021)

Ortak miras nedeniyle, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından bu yana Rusya, Orta Asya ve Kafkasya'daki Türk devletlerinin başlıca güvenlik ortağı olmaya devam etmiştir. Rusya'nın 2015 yılından bu yana bölgeye ihraç edilen toplam silahların yarısından fazlasını sağladığı bilinmektedir. Türk devletlerindeki çok sayıda askeri lider, bu ülkelerde subayların eğitimi için hâlâ saygın kurumlar olarak kabul edilen Rus askeri akademilerinde eğitim görmüştür. Toplu Güvenlik Anlaşması Örgütü üyesi olan Kırgızistan ve Kazakistan, geniş çaplı Rus askeri tesislerine ev sahipliği yapmakta ve Rus askeri teçhizatını indirimli fiyatlarla satın alma hakkına sahiptir. Özbekistan, güvenlik işbirliği alanında Rusya ile sağlam ilişkilere sahiptir ve Rus askeri teçhizatını indirimli fiyatlarla satın alma hakkına sahiptir. Azerbaycan'ın, Şubat 2022'de imzalanan ikili anlaşma kapsamında Rusya ile savunma ve güvenlik işbirliğini güçlendirmesi beklenmektedir. (Altynbek, 2019)

Bir savunma ve güvenlik ittifakı olmasa da, üye ülkelerin birbiriyle çelişen yönelimlere sahip savunma ittifaklarına katılmaları, bu örgütün kapsayıcı yaklaşımı bağlamında kurumsal bir zayıflık olarak değerlendirilebilir. Türkiye ve Macaristan, Rusya'yı kurallara dayalı uluslararası düzen için başlıca bir tehdit olarak gören Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü'nün (NATO) üyesidir. Kazakistan ve Kırgızistan ise Rusya liderliğindeki Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü'nün (CSTO) üyesidir. Özbekistan, 2012 yılında Toplu Güvenlik Anlaşması Örgütü'nden çekilmiş olsa da, Rusya ile güvenlik işbirliğini sürdürmektedir. Türk ülkeleri, 1994 yılında NATO'nun Barış için Ortaklık

Programı'na katılmışlardır ve bu durumun büyük bir kısmı NATO içindeki ABD'nin etkisine atfedilebilir. (Faruk, 2021)

Orta Asya ülkeleri arasındaki sınır anlaşmazlıkları, örgütün temel bir zayıflık noktasıdır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından, Orta Asya bölgesi belirsiz sınırlarla dolmuştur. Bağımsızlığın ilk on yılında ciddi bir sorun ortaya çıkmamış olsa da, 1990'ların sonlarında yaşanan karışıklıklar, ülkeleri net sınırlar çizmek için müzakerelere başlamaya itmiştir. Müzakereler sonraki iki on yıl boyunca kesintili bir seyir izlemiştir; Özbekistan ile Kırgızistan arasındaki sınırda ve ayrıca Tacikistan ile Kırgızistan arasındaki sınırda birçok sınır çatışması yaşanmış ve bu çatışmalar esas olarak bu sınırlara yakın sınır bölgelerini kapsamıştır. Sınır çatışmaları, üç ülkenin sınırlarının kesiştiği noktada Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan topraklarını barındıran Fergana Vadisi çevresinde yoğunlaştı. Vadinin içinde ve çevresinde, her ülkenin kendi topraklarından ayrı, diğer ülkelerin toprakları içinde yer alan sınır bölgeleri bulunmaktadır. Kırgızistan'da Özbekistan'a ait dört ve Tacikistan'a ait iki cephe bulunurken, Özbekistan toprakları içinde Tacikistan'a ait bir Kırgız köyü ve ayrı bir cephe yer almaktadır. Türk Devletleri Örgütü üye ülkeleri arasındaki ve Tacikistan ile olan tüm bu sınır anlaşmazlıkları, istikrarsızlık kaynakları olarak kabul edildiğinden ve rakipler tarafından kolayca istismar edilebildiğinden, büyük bir zayıflık noktası oluşturmaktadır. (Maja, 2004)

Orta Asya'daki Türk devletlerinin, Çin'in giderek artan yumuşak gücü karşısında zayıf kalması da zayıflık noktaları arasında sayılan bir başka tartışma konusudur. Çin'in bölgede birçok ekonomik girişimi bulunmaktadır, bu da bu ülkelerdeki bazı grupların hoşnutsuzluğuna neden olmaktadır. Özbekistan, Kırgızistan ve Kazakistan, Çin'in liderlik ettiği ve Avrasya'da güvenlik ve ekonomik işbirliğine odaklanan bir hükümetlerarası kuruluş olan Şanghay İşbirliği Örgütü'nün üyesidir. Türkmenistan da Şanghay İşbirliği Örgütü zirvelerine katılmıştır, ancak konuk olarak. Çin ayrıca C+C5 girişimi aracılığıyla Orta Asya ülkeleriyle çok taraflı bir işbirliği forumu kurmuştur. Bölgeye yapılan tüm silah transferlerinin onda birinden fazlasını Çin gerçekleştirmektedir. (Faruk, 2021)

4.3. Fırsatlar

Orta Asya'daki gelişmiş ulaşım yolları, ticaret ve ekonomik kalkınma için daha iyi fırsatlar sunmaktadır. Özellikle Özbekistan, "Kuşak ve Yol" Girişimi'ne katılımı kapsamında, bölgenin ulaşım merkezi haline gelmeyi hedeflemektedir. Şu anda yapımı devam eden Türkmenbaşı-Navoi demiryolu hattının, doğudaki Fergana-Oş-Kaşgar hattını batıda Hazar Denizi üzerinden geçen Bakü-Tiflis-Kars demiryolu hattına bağlaması planlanmaktadır. Öte yandan Özbekistan da kuzeyden güneye uzanan ve Afganistan ile Pakistan üzerinden Umman Denizi'ne ulaşabilecek bir demiryolu hattı inşa etmeyi planlıyor.

Avrupa açısından ise, Rusya'ya alternatif olarak Orta Asya ve Kafkasya'dan Türkiye üzerinden bölgeye hidrokarbon kaynaklarının taşınması, enerji güvenliği açısından hayati önem taşımaktadır. Bu amaca ulaşmak için Hazar Denizi üzerinden yapılan bağlantılar büyük önem kazanmaktadır. Azerbaycan'ın, Kazakistan ve Türkmenistan ile enerji alanındaki işbirliğini güçlendirmesi, bu iki ülkenin Türkiye ile Azerbaycan arasında mevcut olan enerji işbirliği mekanizmalarına dahil olmasını sağlamak açısından gereklidir. (Fırat, 2021)

Hazar Denizi'nin hukuki statüsüyle ilgili uzun süren müzakereler, 2018 yılında denize kıyısı olan beş ülkenin Hazar Denizi'nin hukuki statüsünü büyük ölçüde belirleyen bir metin üzerinde anlaşmaya varmasıyla önemli bir ilerleme kaydetti. Bu anlaşma, ticaret ve ulaşım hatları alanlarında bölgesel işbirliğinde yeni bir sayfa açtı. Orta Hazar Denizi Geçidi (Doğu-Batı), Anadolu'yu Hazar Denizi üzerinden Çin topraklarına bağlamaktadır. Bu geçit, Kuzey Geçidi ve diğer deniz ulaşım hatlarına kıyasla önemli ekonomik avantajlara sahiptir. Orta Geçidi'nin etkin kullanımıyla, Orta Asya ülkeleri ve Türkiye için yeni ve umut verici ekonomik fırsatlar ortaya çıkacaktır. Ayrıca, Hazar Denizi'nin yeni yasal durumu, Azerbaycan ve Türkmenistan'ı petrol arama ve işleme alanında bir işbirliği anlaşması imzalamaya teşvik etmiştir. Bu anlaşma da bölge için muazzam fırsatlar sunmaktadır. (Fırat, 2021)

Cengizkor Koridoru üzerinden sağlanacak coğrafi bağlantı, Türk dünyası için bir başka önemli fırsat olarak görülüyor. 44 gün süren ve Azerbaycan topraklarının Ermeni işgalinden kurtarılmasıyla sonuçlanan Dağlık Karabağ savaşını sona erdiren 10 Kasım 2020 tarihli üçlü bildiri, küresel ve bölgesel işbirliği için yeni ufuklar açmıştır. Türkiye ve Azerbaycan tarafından önerilen ve Güney Kafkasya ile komşularını kapsayan "3+3" modeli (Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan + Türkiye, Rusya, İran), bölgeyi işbirliği, refah ve istikrar merkezi haline getirmeyi amaçlamaktadır. Azerbaycan ve Ermenistan'ın her ikisi için de ulaşım yollarını içeren Zengizkor Koridoru, iki ülkeye karşılıklı işbirliğini güçlendirme, güvenlik ortamını iyileştirme ve ekonomik refah için ortak alanlar yaratma fırsatı sunmaktadır. Çingizkor Koridoru'nun ikili ve çok taraflı ekonomik anlaşmalar yoluyla yeniden canlandırılması, Azerbaycan'a Nakhchivan Özerk Cumhuriyeti'ne daha kısa bir yol sağlayacak ve İran'a olan bağımlılığını azaltacaktır. Bu koridor, İstanbul ve Hazar Denizi üzerinden Avrupa ile Türkistan'ın en doğusu arasında doğrudan bir ulaşım yolu sağlayacaktır. Daha geniş bir ekonomik perspektiften bakıldığında, bu koridor aynı zamanda Pekin ile Londra arasında yeni bir bağlantı noktası oluşturabilir.

Örgüt, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin uluslararası konumunu güçlendirmeye katkıda bulunan uluslararası bir platform haline getirilebilir; bu da, örgüte, seçkin jeopolitik konumu ve gelecek vaat eden turizm potansiyeli sayesinde iyi bir itibar kazandıracaktır. Nagorno-Karabağ Savaşı sırasında Türk toplumlarında milliyetçi duyguların tırmanması gibi, Örgütün üye devletleri,

Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin statüsü konusunda koordineli bir tutum benimsemeyi ve ona gözlemci statüsü vermeyi düşünmelidir. Bu, büyük zorluklara rağmen, uzun vadede tam üyeliğin ve diğer üye devletlerin tanınmasının önünü açabilir. (Gül, 2021)

Türk Örgütü üye ülkeleri, diğer birçok uluslararası kuruluşla işbirliğini artırmayı da değerlendirmelidir. Bunun en belirgin örneklerinden biri, Kuzey Kutbu Konseyi ile olası işbirliğidir. Bu da, Kuzey Kutbu üyesi olmayan diğer ülkeler ve uluslararası kuruluşlarla işbirliği imkânı sunmaktadır.

4.4. Tehditler

Orta Asya'daki bölgesel istikrarsızlık kaynakları, Türk devletleri için doğrudan tehditler ve Türk Barış Örgütü için uzun vadeli tehditler oluşturmaktadır. Bu bağlamda, Afganistan'daki güvenlik durumu Orta Asya'daki Türk devletleri için gerçek bir endişe kaynağıdır. Taliban'ın Ağustos 2021'de iktidara gelmesine kadar geçen on yıllar süren savaş ve siyasi istikrarsızlık, Orta Asya'da muazzam yan etkiler bırakmış ve insani durumu daha da kötüleştirmiştir. Afganistan ile sınırı paylaşan Özbekistan ve Türkmenistan, insan kaçakçılığı, uyuşturucu kaçakçılığı ve aşırılıkçı terörizmden diğer ülkelere daha fazla muzdarip olacak gibi görünüyor. Kara ile çevrili ülkeler olan Özbekistan ve Türkmenistan, aralarındaki bağlantı sorunlarını aşmak için Afganistan'a ihtiyaç duyuyor. Bu iki ülke, Tacikistan ile birlikte, daha geniş Güney Asya pazarlarına erişim sağlamak için Afganistan ile enerji ve ulaşım alanlarında bağlantılar geliştirmiştir. 2020 yılında Özbekistan, Taşkent'i Peşaver ve Kabil'e bağlayacak bir demiryolu hattı inşaatı projesi için Pakistan ve Afganistan ile bir yol haritası imzalamıştır. Ocak 2021'de Türkmenistan ve Afganistan, aralarındaki işbirliğini güçlendirmek amacıyla fiber optik hatlar, enerji iletim hatları ve demiryolu hatları inşa etme projelerini başlattı. Aşkabat yönetimi, daha önce durdurulmuş olan ve Türkmenistan-Afganistan-Pakistan-Hindistan (TAPI) hattı boyunca uzanan bir boru hattı vasıtasıyla doğal gazın taşınmasını amaçlayan TAPI gaz boru hattı projesini yeniden başlatmaya çalışıyor. Kırgızistan, Tacikistan, Pakistan ve Afganistan, Orta Asya'dan Güney Asya'ya elektrik naklini mümkün kılacak CASA-1000 girişiminin paydaşları arasında yer almaktadır. Taliban yönetimi bölgesel güçlerle işbirliği yapmaya hazır olduğunu belirtmiş olsa da, ülkedeki siyasi ve güvenlik durumu hâlâ kırılgan ve bölgedeki projelerin geleceği için bir tehdit oluşturmaktadır. (Muhammed, 2015)

Dünya süper güçlerinin Orta Asya ve Kafkasya'ya yönelik politikaları ve aralarındaki rekabetin yol açtığı olumsuz sonuçlar, Örgüt için uzun vadeli tehditler oluşturmaktadır. Orta Asya ve Kafkasya hiçbir zaman ABD'nin dış politika öncelikleri arasında yer almadı ve yakın gelecekte de durumun değişmesi pek olası görünmüyor. Bununla birlikte, ABD esas olarak C5+1 diplomatik

platformu aracılığıyla Orta Asya ülkeleriyle ilişki kurmaktadır ve 2019-2025 döneminde yaklaşık 90 milyar dolarlık yatırımı kolaylaştırması beklenmektedir. Afganistan'daki tam bir başarısızlık ve çekilmenin ardından, ABD'li politika yapımcılar Asya'da Çin'e ekonomik olarak karşı koyma konusunda daha kararlı hale gelmiştir. ABD, Avrupa Birliği ile işbirliği içinde, Çin'in Kuşak ve Yol Girişimi'ni geride bırakabilecek alternatif bir ekonomik faaliyet altyapısı kurulmasını savunmaktadır. ABD'li politika yapımcılar, Türkiye'nin Orta Asya'daki Türk devletleriyle olan ilişkilerinin devamını, stratejik çıkarlarını destekleyen bir faktör olarak görüyorlar. Türkiye, bu ülkelerin küresel ekonomiye entegrasyonunu pekiştirmesine ve Çin ile Rusya'nın hakimiyetine direnmesine yardımcı oluyor. (Altynbek, 2019)

Avrupa Birliği, diplomatik platformlar ve yatırım projeleri aracılığıyla Orta Asya'da önemli bir siyasi ve ekonomik aktör olmayı hedeflemektedir. AB, Kazakistan ve Kırgızistan ile ortaklık ve işbirliği anlaşmaları imzalamıştır. Özbekistan ile bir anlaşma imzalanması için müzakereler devam etmektedir ve Türkmenistan ile geçici bir ticaret anlaşması yürürlüktedir. (Faruk, 2021)

Rusya, Orta Asya'daki her türlü ittifaka şüpheyle bakarken, Çin ise Türk duygularını tahrik edebilecek her türlü girişime temkinli yaklaşıyor. Bu iki ülke, bölgesel siyaset ve ekonomide başlıca dış aktörler olarak kabul ediliyor. Resmi bir Çin-Rusya cephesi olmamasına rağmen, bu iki süper güç paralel yollardan nüfuzlarını genişletmeye çalışmaktadır. Dünyanın en büyük enerji tüketicisi olan Çin, enerji ihtiyaçlarını karşılamak ve Kuşak ve Yol Girişimi'nden tam olarak yararlanmak için Orta Asya ülkelerine güvenmektedir. Benzer şekilde, Rusya da bölgeyi kendi etki alanı olarak görmektedir. Her iki ülke ile Batı dünyası arasındaki rekabetin olumsuz etkileri, bölgedeki Türk devletleri için bir tehdit oluşturmaktadır. Rekabet halindeki ülkelerin dış politikaları, içerdeki çatışan grupların görüşlerini etkilemekte ve bu da Türk devletlerinde halk desteğinin birliğini zayıflatmaktadır.

Türkiye'nin ikili ve çok taraflı girişimler yoluyla, nihayetinde de Türk İşbirliği Örgütü (OTS) aracılığıyla Kafkasya ve Orta Asya'ya müdahil olması, Rusya ve Çin'de ciddi endişe uyandırmaktadır. Türkiye bir süper güç olmasa da, son dönemdeki kararlı dış politika hamleleri onu dikkate alınması gereken bir bölgesel güç haline getirmiştir. Bu bağlamda, Rusya ve Çin, Türk Barış Örgütü'nü (OTS) farklı bağlamlarda bir tehdit olarak görmektedir. (Michael, 2021)

Azerbaycan'ın 2020'deki İkinci Karabağ Savaşı'nda Ermeni güçlerine karşı kazandığı zafer, Türkiye'nin Azerbaycan'da ve genel olarak Türk dünyasında popülaritesinin artmasına yol açtı. Rus karar alıcılar, Türk dünyasının birliğinin sembolü olan "Büyük Turan"ın Güney Kafkasya, Orta Asya ve Rusya'nın etnik açıdan çeşitlilik gösteren bölgelerinde ivme kazandığını düşünüyor. Türkiye'nin artan nüfuzu konusunda endişeler de artıyor. 'da eski Türk Konseyi, Türk Barış

Örgütü ve ikili anlaşmalar bağlamında, Türkiye'ye yönelik olumlu duyguların artması ve Türk lobisinin etkisinin genişlemesiyle birlikte, Türkiye Türk-İslam dünyasında giderek daha popüler hale geliyor. Rus politika yapımcılar, bölgedeki Türk yumuşak gücünün Sovyet mirasının yerini aldığından ve bunun Rusya'nın egemenliği altındaki özerk Türk devletleri üzerinde ayrılıkçı etkileri olabileceğinden endişe duyuyor. (Oktay, 2000'li Yıllarda Türkiye'de Avrasyacılığın Söylemleri ve Siyaseti", Valeria Talbot, (ed.), Türkiye: Avrasya'ya Doğru Bir Dönüşüm mü?., 2018)

Rusya gibi Çin de Türk Barış Örgütü'nü bir tehdit olarak görüyor. Çinli karar alıcılar, bu örgütün Türk ve İslam milliyetçiliğinin ortaya çıkmasına yol açacağından ve Türkiye'nin bu örgüt aracılığıyla Çin'e karşı daha saldırgan bir dış politika izleyeceğinden endişe duyuyor. Ayrıca, bölgedeki Türk devletlerinin nüfus yapısının çeşitliliği ve Türk ırkının popülaritesinin artmasının azınlıklar üzerinde ciddi sonuçlar doğurabileceği ihtimali nedeniyle, örgütün Orta Asya'nın istikrarı üzerinde olumsuz bir etkisi olduğunu düşünüyorlar.

Uygur meselesi, Çin ile Türkiye arasındaki siyasi gerilimin defalarca tırmanmasına neden oldu. İki ülke arasındaki ilişkiler sürekli dalgalanmalar yaşıyor. Türkiye, Çin'in Sincan Uygur Özerk Bölgesi'ndeki Uygurlara yönelik baskı ve soykırımını şiddetle eleştirmiştir. Ekim 2021'de Türkiye, 42 ülkeyle birlikte Çin hükümetini Sincan'daki Uygurların haklarına saygı göstermeye ve hukukun üstünlüğünü uygulamaya çağırmıştır. Türkiye'nin bu uluslararası çağrısı desteklemesi Çin'in öfkesini uyandırdı. Kasım ayında, Türk Konseyi'nin yerine Türk İşbirliği Örgütü kuruldu, bu da Türk dünyasında hoşnutsuzluk yarattı. Kısa bir süre sonra, Türk yetkililerin Çin'in Uygurlara yönelik baskısına karşı yaptıkları resmi açıklamalar, Çin'in bakış açısından durumu daha da kötüleştirdi. Buna karşılık Çinli yetkililer, Türkiye'yi Kürt nüfusa karşı insan hakları ihlalleriyle suçladıkları açıklamalar yayınladılar. Bu, Çin'in bu tür vesilelerle Türkiye'nin hassas meselelerini uluslararası gündeme taşıma niyetinin açık bir göstergesiydi. Buna ek olarak, Türk İşbirliği Örgütü'nün kurulmasına yanıt olarak, Çin Devlet Başkanı Xi Jinping, Ocak 2022'de Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Tacikistan liderleriyle bir zirve düzenleyerek, özellikle Kuşak ve Yol Girişimi kapsamında ekonomik ilişkileri güçlendirmeyi ve kültürel işbirliğini artırmayı amaçladı. Çin'in Türk ülkeleriyle iyi ilişkileri olsa da, Türk ülkelerindeki kamuoyu son derece olumsuzdur ve Çin'in bölgedeki niyetlerini son derece şüpheli bulmaktadır. (Faruk, 2021)

İran, (OTS) ve Türkiye'nin Kafkasya ile Orta Asya'daki artan rolü konusunda da endişe duyuyor. İran'ın kuzeybatı illerinde, Azerbaycan'da yaşayan Azerbaycanlıların sayısının yaklaşık üç katı kadar Azerbaycanlı yaşıyor. Olası Türk duygularının, ülkedeki Türk nüfus arasında ayrılıkçı eğilimleri körüklemesinden korkuluyor. İran, diğer ülkelerin çıkarlarını da kontrol altında tutmaya özen göstermektedir.

Düşünüldüğünün aksine, Türkiye Orta Asya'ya karşı emperyalist bir “Turan” politikası izlememektedir. Aksine, Türk devletleriyle ilişkilerini, herhangi bir etnik gündem olmaksızın “Avrasya” politikasına eşdeğer olan “Türk” politikası doğrultusunda yürütmektedir. (Maja, 2004)

5. SONUÇ

Türk Devletleri Örgütü, Türk devletleri arasındaki iş birliğini somutlaştıran kurumsal sürecin en güncel ve en kapsamlı halkası olarak, “Adriyatik’ten Çin Seddi’ne uzanan Türk dünyası” vizyonunun pratik bir yansımasını temsil etmektedir. Sosyal yapılandırmacı teori açısından bakıldığında, ortak kimlik unsuru uluslararası entegrasyon süreçlerinin temel itici gücüdür; nitekim Türk dünyasında da ortak tarih, dil ve kültüre dayanan Türk kimliği, bu örgütün ortaya çıkışında ve gelişiminde belirleyici bir rol oynamıştır.

Bu çerçevede örgüt, jeopolitik, ekonomik, enerji, savunma ve kültürel alanlarda önemli avantajlara sahip olup, birçok küresel ve bölgesel aktörün ilgi odağı haline gelmiştir. Türkiye’nin son yıllarda izlediği kararlı dış politika ve üstlendiği liderlik rolü, örgütün kurumsallaşması ve etkinliğinin artmasında kritik bir unsur olmuştur. Türkiye, bir orta güç olarak örgüt aracılığıyla hem Batı ile bağlantılarını güçlendirmekte hem de küresel ticaret ve enerji ağlarına erişimini genişletmektedir. Aynı zamanda örgüt, Türkiye’ye Orta Asya’da daha etkin bir jeopolitik rol kazandırarak stratejik derinliğini artırmaktadır.

Bununla birlikte, örgütün gelişimi yalnızca fırsatlarla sınırlı değildir. Türkiye’nin Orta Asya’daki artan etkisi, başta Rusya ve Çin olmak üzere bölgesel ve küresel güçlerin dikkatini çekmekte ve bu durum yeni rekabet alanları doğurmaktadır. ABD’li politika yapıcılar Türkiye’nin rolünü temkinli bir iyimserlikle izlerken, Rusya ve Çin bu süreci daha çok bir tehdit olarak algılamaktadır.

Özellikle bu aktörler, Türk Devletleri Örgütü’nün “Turan” ve ortak Türk kimliği söylemleri üzerinden genişleyebileceği ve kendi sınırları içindeki Türk toplulukları etkileyebileceği endişesini taşımaktadır. Bu bağlamda, örgütün sahip olduğu potansiyel ve çok boyutlu güç unsurları, doğru stratejilerle önemli kazanımlar sağlayabilecek niteliktedir. Ancak bu potansiyelin hayata geçirilmesi, aynı zamanda dış aktörlerin tepkilerini de beraberinde getirecek ve örgütün zayıf yönlerinin hedef alınması riskini doğuracaktır. Dolayısıyla Türk Devletleri Örgütü’nün geleceği, fırsatları değerlendirme kapasitesi ile tehditleri dengeleme becerisi arasındaki hassas dengeye bağlı olacaktır.

KAYNAKÇA

- KANAPIYANOVA, Zhuldyz (2020). "The US and Russian Policy Toward Central Asia in the Framework of the Geopolitical Theory", Eurasian Research Journal, 2:2, 55-68.
- KARA, Fusun (2021). Rusya'nın Orta Asya'ya (Türkistan) Yönelik Politikalarının Dönemlere Göre Değişimi, İKSAD Publishing, Elazığ.
- KARAMAN, Ömer Faruk (2021). "Ortak Kültür ve Değerler Bağlamında Türk Dünyası Entegrasyonu", Kriter Dergi, 6:62, 42-45.
- OLDOSHOV, Altynbek (2019). "Kimlik ve Sınır: Orta Asya'da Sınır Sorunları", Journal of Turkish World Studies, 19:2, 303-326.
- PURTAŞ, Fırat (2021). "Yeni Özbekistan ve Türk Dünyası", Kriter Dergi, 6:62, 30-33.
- RUMELİLİ, Bahar (2015). "Bölgeselcilik ve İnşacılık: Kazanımlar ve Vaatler", Uluslararası İlişkiler, 12:46, 169-185.
- SERGUNIN, Alexander (2016). "SWOT Analysis of U.S. - Russian Relations", Russian Analytical Digest, 178.
- SYZDYKOVA, Aziza (2020). "Kazakistan'ın Yenilenebilir Enerji Potansiyeli", Ekonomi, İşletme ve Maliye Araştırmaları Dergisi, 2:1, 79-88.
- TANDOĞAN, Muhammed (2015). "Konstrüktivizm (Sosyal İnşacılık) Kuramı Bağlamında Afrika Birliği", Journal of the Human and Social Sciences Researches, 4:3, 634-650.
- TANRISEVER, Oktay F. (2018). "Discourses and Politics of Eurasianism in Turkey During the 2000s", Valeria Talbot, (ed.), Turkey: Towards a Eurasian Shift?, Ledizioni LediPublishing, Milano, 13-34.
- TANRISEVER, Oktay F. (2021). "Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri ile İlişkilerinde Enerji Boyutu", Kriter Dergi, 6:62, 34-35.
- WEAVER, John Michael (2021). NATO in Contemporary Times - Purpose, Relevance, Future, Palgrave Macmillan Publishing, Switzerland Cham.
- YESEVİ, Çağla Gül (2021). "Uluslararası İlişkiler Bilim Dalında Sosyal İnşacılık Yaklaşımının İncelenmesi", Electronic Journal of Political Science Studies, 12:1, 52-74.
- YÜCE, Mehmet (2021). "Bağımsızlıklarının 30. Yılında Türkiye-Orta Asya Türk Cumhuriyetleri İlişkileri", Kriter Dergi, 6:62, 22-25.
- ZEHFUSS, Maja (2004). Constructivism in International Relations-The Politics of Reality, Cambridge University Press, Cambridge.

TURAN-2026
The Turkish World Yesterday, Today and Tomorrow

III TURAN International Scientific Conference
Date and time: 14 February 2026, 11:00
ZOOM
Languages: Azerbaijani, Turkish, Russian, and English
Partner universities: Azerbaijan University, Azerbaijan University of Languages, and Kütahya Dumlupınar University
Field: Social-humanities, and Economic Sciences

irds-center.com | irdscenter | irds.center | turancongress2026@gmail.com

The poster features a dark blue background with white and light blue text and graphics. At the top, the title 'TURAN-2026' is in large white letters, followed by the subtitle 'The Turkish World Yesterday, Today and Tomorrow'. Below this are two large circular logos: the left one shows a globe with 'INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE' and '2026' around it, and the right one is a stylized sun or star symbol. A horizontal white band with four small circular logos (ADU, ABU, Q, and a red tower) separates the top from the bottom. The bottom section contains the conference details in white text. At the very bottom, a white band contains social media and contact information.

Türk Dünyasında Dilin Rolü ve Linguistik Dinamikler: Turan Devletleri Bağlamında Linguistik Yakınlık

Ayten İBRAHIMOVA⁵³

Özət

Bu çalışma, Türk dünyasında dilin toplumsal, kültürel ve siyasal bütünleşme süreçlerindeki rolünü incelemeyi ve Turan devletleri bağlamında ortaya çıkan dilsel dinamikleri akademik bir çerçevede değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Araştırmanın temel konusu, Türk dilleri arasındaki yapısal ve işlevsel benzerliklerin dilsel yakınlık üzerindeki etkisinin ortaya konulmasıdır. Çalışmanın önemi, Türk toplulukları arasında ortak dil bilincinin gelişmesinde dilin birleştirici işlevini vurgulamasından kaynaklanmaktadır. Araştırmada nitel araştırma yöntemlerinden karşılaştırmalı dilbilim yaklaşımı benimsenmiştir. Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Kazak Türkçesi, Özbek Türkçesi ve Kırgız Türkçesi örneklem olarak ele alınmış; bu diller fonetik, morfolojik ve sözcüksel düzeylerde incelenmiştir. Yapılan analizler, Türk dillerinin ortak tarihsel kökenlerini büyük ölçüde koruduğunu ve bu durumun karşılıklı anlaşılabilirliği güçlendirdiğini göstermektedir. Elde edilen bulgular, dilsel yakınlığın yalnızca tarihsel bir olgu olmadığını, aynı zamanda günümüz Türk dünyasında siyasal, kültürel ve akademik iş birliğini destekleyen işlevsel bir unsur olduğunu ortaya koymaktadır. Çalışma, Türk dünyasında dil temelli bütünleşmenin güçlendirilmesi için ortak akademik ve kurumsal yaklaşımların geliştirilmesi gerektiği sonucuna ulaşmaktadır.

Açar Sözlər: Türk Dünyası, Dilsel Yakınlık, Turan Devletleri, Türk Dilleri, Dil Politikaları.

⁵³ Doç. Dr., Bakü Devlet Üniversitesi, Şarkiyat Fakültesi, Filoloji Bilimleri Bölümü, ORCID: 0009-0000-7737-0833, taciye@mail.ru

Turan States Context: The Role of Language and Linguistic Dynamics in the Turkic World

Abstract

This study aims to examine the role of language in social, cultural, and political integration processes in the Turkic world and to analyze linguistic dynamics within the context of the Turan states. The main focus of the research is to reveal how structural and functional similarities among Turkic languages contribute to linguistic proximity. The significance of the study lies in emphasizing the unifying role of language in the development of a shared linguistic consciousness among Turkic communities. The study adopts a qualitative research design based on the comparative linguistics approach. Turkish, Azerbaijani, Kazakh, Uzbek, and Kyrgyz languages are analyzed at phonetic, morphological, and lexical levels. The analyses demonstrate that Turkic languages have preserved their common historical roots to a large extent and that this continuity enhances mutual intelligibility. The findings indicate that linguistic proximity is not merely a historical phenomenon but also a functional element that supports political, cultural, and academic cooperation in the contemporary Turkic world. The study concludes that common academic and institutional approaches are necessary to strengthen language-based integration.

Keywords: Turkic World, Linguistic Proximity, Turan States, Turkic Languages, Language Policies.

1. GİRİŞ

Dil, bir toplumun tarihsel hafızasını, kültürel birikimini ve kimliğini kuşaktan kuşağa aktaran temel bir unsurdur. Türk dünyası, Orta Asya'dan Anadolu'ya, Kafkasya'dan Doğu Avrupa'ya uzanan geniş bir coğrafyada varlık göstermesine rağmen, ortak dil kökeni sayesinde güçlü bir kültürel bağa sahiptir. Türk dilleri, tarihsel süreçte farklı lehçelere ve yazı dillerine ayrılmış olsa da eklemeli yapı, ünlü uyumu ve sözdizimsel özellikler bakımından önemli ölçüde benzerliklerini korumuştur (Ergin, 2013: 25).

Günümüzde Turan devletleri çerçevesinde gelişen siyasal, ekonomik ve kültürel iş birlikleri, dilin stratejik önemini daha da artırmıştır. Bu bağlamda dilsel yakınlık, yalnızca tarihsel bir miras değil, aynı zamanda çağdaş bütünleşme süreçlerini destekleyen işlevsel bir araç olarak değerlendirilmektedir. Bu çalışma, Türk dilleri arasındaki dilsel yakınlığı akademik bir bakış açısıyla ele alarak, bu

yakınlığın Türk dünyasında bütünleşme süreçlerine katkısını ortaya koymayı amaçlamaktadır.

2. TÜRK DİLLERİ ARASINDA DİLSEL YAKINLIK

Türk dilleri, aynı dil ailesine mensup olmalarının bir sonucu olarak fonetik, morfolojik ve leksik düzeylerde dikkat çekici ortak özellikler sergilemektedir. Bu ortaklık, farklı Türk toplulukları arasında karşılıklı anlaşılabilirliği mümkün kılmakta ve ortak bir iletişim zemini oluşturmaktadır (Korkmaz, 2017: 42).

2.1. Fonetik ve Morfolojik Benzerlikler

Ünlü uyumu, Türk dillerinin en belirgin fonetik özelliklerinden biridir. Bu özellik, kelime yapısında düzenliliği sağlamakta ve dil öğrenimini kolaylaştırmaktadır. Morfolojik açıdan ise eklemeli yapı, Türk dillerinin ortak karakterini yansıtmaktadır. İsim ve fiil çekimlerinde kullanılan eklerin benzerliği, dilsel sürekliliğin açık bir göstergesi olarak değerlendirilebilir (Kazımov, 2010: 88).

2.2. Sözcüksel Ortaklık ve Terminoloji

Türk dillerinde temel kelime hazinesinin büyük ölçüde ortak olması, gündelik iletişimin yanı sıra bilimsel ve teknik alanlarda da ortak terminoloji geliştirilmesine olanak tanımaktadır. Bu durum, Türk dünyasında akademik üretimin ortak bir dil zemininde yürütülmesini mümkün kılmaktadır (Yılmaz, 2016: 52).

3. ARAŞTIRMANIN METODOLOJİSİ

3.1. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Önemi

Araştırmanın konusu, Türk dilleri arasındaki dilsel yakınlığın belirlenmesi ve bu yakınlığın Türk dünyasında bütünleşme süreçlerine olan etkisinin incelenmesidir. Çalışmanın temel amacı, Türk dilleri arasında mevcut olan yapısal ve işlevsel benzerlikleri ortaya koymak ve bu benzerliklerin kültürel ve siyasal bütünleşmeye katkısını değerlendirmektir. Araştırma, dilin Türk dünyasında birleştirici bir unsur olarak taşıdığı önemi vurgulaması bakımından önem taşımaktadır.

3.2. Araştırma ile İlgili Literatür Taraması

Araştırma, Türk dili grameri, karşılaştırmalı dilbilim ve terminoloji alanlarında yapılmış temel akademik çalışmalar esas alınarak yürütülmüştür. Bu kapsamda Türk dillerinin yapısal özelliklerini ele alan klasik ve çağdaş kaynaklardan yararlanılmıştır (Aksan, 2009; Ergin, 2013; Korkmaz, 2017). İncelenen literatür, Türk dilleri arasındaki benzerliklerin tarihsel ve dilbilimsel temellerini ortaya koymaktadır.

3.3. Araştırmanın Modeli

Bu çalışmada nitel araştırma modeli benimsenmiş ve karşılaştırmalı dilbilim yöntemi kullanılmıştır. Karşılaştırmalı yaklaşım sayesinde farklı Türk dilleri arasında fonetik, morfolojik ve sözcüksel benzerlikler sistemli bir biçimde analiz edilmiştir.

3.4. Araştırmanın Kapsamı ve Sınırlılıkları

Araştırma, Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Kazak Türkçesi, Özbek Türkçesi ve Kırgız Türkçesi ile sınırlandırılmıştır. Bu durum, çalışmanın tüm Türk dillerini kapsayamaması nedeniyle genellenebilirliğini sınırlayan bir unsur olarak değerlendirilmektedir.

3.5. Veri Toplama ve Analiz Yöntemi

Araştırmada veriler, alanla ilgili yazılı akademik kaynaklar üzerinden toplanmıştır. Elde edilen veriler betimsel analiz yöntemiyle değerlendirilmiş ve Türk dilleri arasındaki ortak ve farklı özellikler sistematik bir biçimde ortaya konulmuştur.

4. SONUÇ

Bu çalışma, Türk dilleri arasındaki dilsel yakınlığın Türk dünyasında kültürel ve siyasal bütünleşmeyi destekleyen temel unsurlardan biri olduğunu ortaya koymuştur. Elde edilen bulgular, alandaki önceki çalışmalarla büyük ölçüde örtüşmekte ve dilin birleştirici rolünü doğrulamaktadır.

Araştırma sonuçları, Türk dünyasında ortak akademik ve kurumsal dil politikalarının geliştirilmesinin gerekliliğini ortaya koymaktadır. Gelecek

çalışmalarda, Türk dilləri arasında daha geniş kapsamlı karşılaştırmaların yapılması ve ortak iletişim modellerinin geliştirilmesi önerilmektedir.

KAYNAKÇA

- Abdullayev, Ə. (2006). Müasir Azərbaycan dili: Morfologiya. Bakı: Elm. 400 say.
- Aksan, D. (2009). Her yönüyle dil (5. bs.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 551 say.
- Ergin, M. (2013). Türk dil bilgisi. İstanbul: Bayrak Yayınları. 407 say.
- Kazımov, Q. (2010). Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı: Təhsil. 400 say.
- Korkmaz, Z. (2017). Türkiye Türkçesi grameri. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 344 say.
- Türk Dil Kurumu. (2011). Dil bilgisi terimleri sözlüğü. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 260 say.
- Yıldırım, F. (2020). Karşılaştırmalı Türk dili çalışmaları. Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 10-25.
- Yılmaz, E. (2016). Türk dünyasında terim birliği meselesi. Dil Araştırmaları. 10-20.

**Взаимоотношение Между Государством И Обществом В
Конфликтных Ситуациях**
The Relationship Between the State and Society in Conflict Situations

Бабаева Зульфия Гасан кызы
(Babaeva Zulfiya HASANOVNA)⁵⁴

Баширова Гюли Латиф кызы
(Beşirova Guli LATIFOVNA)⁵⁵

Abstract

This article analyzes the interaction between society and the state, focusing on key aspects such as state legitimacy, the interaction of formal and informal institutions, civic trust and socio-political cohesion, civic consciousness, socio-political cohesion, and national identity. It emphasizes the need to create favorable financial, legal, economic, and social conditions for effective interaction between the state and society in the country. The article examines the process of supporting civil society and engaging citizens in public life in detail so that they can ensure its accountability to society while it maintain state responsibility. It also examines in detail the issue of strategy and interaction, focusing on the interaction between institutions and citizens at all stages of the transition from war to peace, from peace regime to agreements on the implementation of post-conflict peacebuilding. The challenges of creating global alliances encompassing both horizontal and vertical connections between different levels of society are examined, as well as modeling between economic, elite, and undifferentiated "societies." It should be noted that state-building and

⁵⁴ Бакинский Государственный Университет, кафедра Политологии и социологии, док.фил. по полит.наукам, доцент

⁵⁵ Бакинский Государственный Университет, магистр, Кафедра: политология, Специальность: государственные и общественные отношения, Бакинская Городская Операционная Компания (BCCOC).

peacebuilding efforts continue to play a role in restricting territorial activity and undermining socio-political cohesion. In conclusion, the thesis will be advanced that the interaction between society and the state is undergoing some transformations, the role of the state is diminished, and it is important to reduce it to strengthen the protection of human rights and democratic reforms.

Keywords: State, Civil Society, Legitimacy, Conflict, Citizenship.

Münaqişə Vəziyyətində Dövlət və Cəmiyyət Arasında Münasibət

Xülasə

Məqalədə cəmiyyət və dövlət arasında qarşılıqlı əlaqə təhlil edilir, dövlətin legitimliyi, rəsmi və qeyri-rəsmi institutların qarşılıqlı təsiri, vətəndaş etimadı və sosial-siyasi birlik, vətəndaş şüuru, sosial-siyasi birlik və milli kimlik kimi əsas aspektlərə diqqət yetirilir. Ölkədə dövlət və cəmiyyət arasında effektiv qarşılıqlı əlaqə üçün əlverişli maliyyə, hüquqi, iqtisadi və sosial şəraitin yaradılmasının vacibliyi vurğulanır. Məqalədə vətəndaş cəmiyyətinin dəstəklənməsi və vətəndaşların ictimai həyata cəlb edilməsi prosesi ətrafı araşdırılır ki, onlar dövlət məsuliyyətini qoruyub saxlayaraq cəmiyyətə hesabatlılığını təmin edə bilsinlər. Həmçinin strategiya və qarşılıqlı əlaqə məsələsi ətrafı araşdırılır, müharibədən sülhə, sülh rejimindən münaqişədən sonrakı sülh quruculuğunun həyata keçirilməsinə dair razılaşmalara keçidin bütün mərhələlərində qurumlar və vətəndaşlar arasında qarşılıqlı əlaqəyə diqqət yetirilir. Məqalədə cəmiyyətin müxtəlif səviyyələri arasında həm üfüqi, həm də şaquli əlaqələri əhatə edən global ittifaqların yaradılmasının, eləcə də iqtisadi, elit və fərqlənməmiş "cəmiyyətlər" arasında modelləşdirmənin çətinlikləri araşdırılır. Qeyd etmək lazımdır ki, dövlət quruculuğu və sülh quruculuğu səyləri ərazi fəaliyyətini məhdudlaşdırmaqda və sosial-siyasi birliyi sarsıtmaqda rol oynamağa davam edir. Nəticədə, cəmiyyətlə dövlət arasında qarşılıqlı əlaqənin müəyyən dəyişikliklərə məruz qaldığı, dövlətin rolunun azaldığı və bunu insan hüquqlarının qorunmasının və demokratik islahatların gücləndirilməsinə gətirib çıxaracağına vacib olduğu tezisini irəli sürülür. Nəticədə, cəmiyyətlə dövlət arasında qarşılıqlı əlaqənin müəyyən transformasiyalara məruz qalması tezis irəli sürülür. Qeyd edilir ki, dövlətin rolu azalarsa, insan hüquqlarının qorunması və demokratik islahatların gücləndirilməsi tədbirləri qaçılmazdır.

Açar Sözlər: Dövlət, Vətəndaş Cəmiyyəti, Legitimlik, Münaqişə, Vətəndaşlıq.

1. ВВЕДЕНИЕ

Тема взаимодействия общества и государства практически мало обсуждается в литературе. Между тем это очень важная проблема, решение которой имеет не только теоретическое, но и практическое значение, так как смешение государственных и общественных задач нередко приводит к очень большим негативным последствиям, что сказывается в конечном итоге на жизненном уровне народа.

Надо учитывать тот факт, что наиболее существенными аспектами понимания взаимоотношений государства и гражданского общества является изучение конкретных механизмов взаимодействия структур гражданского общества: формальных и неформальных институтов, гражданского доверия и социально-политической сплоченности, гражданственности, социально-политической сплоченности и национальной идентичности.

Безусловно, целью исследования является идея формирования гражданского общества как значимого условия создания демократической политической системы, где традиционные ценности оказывают немаловажную роль. Тем не менее для эффективного взаимодействия государства и гражданского общества в стране необходимо создание благоприятных политических, правовых, экономических и социальных условий. Соответственно, взаимодействие государства и гражданского общества носит циклический характер. Это напоминает качающийся «маятник», который движется то в сторону поддержки доминирования государства, то гражданского общества.

В этой статье сначала будет рассмотрена взаимодействие общества и государства, легитимность государства. Далее будут рассмотрены внутриобщественные отношения, гражданское доверие и гражданственность. В заключение будет выдвинут тезис о том, что взаимодействие общества и государства претерпевает существенные трансформации, роль государства принижено, важно свести ее к усилению защит прав человека и демократических принципов.

2. ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ ГОСУДАРСТВОМ И ОБЩЕСТВОМ

Отношения между государством и обществом определяются как «взаимодействие между государственными институтами и группами общества для согласования того, как осуществляется государственная власть и как на нее могут влиять люди. Они сосредоточены на таких

вопросах, как определение взаимных прав и обязанностей государства и общества, согласование того, как должны распределяться государственные ресурсы и установление различных способов представительства и подотчетности» (Haider, H., & McLoughlin, C. 2016).

В центре внимания находятся не конкретные институциональные формы, а отношения и функции взаимодействия государственных и общественных институтов. Однако, следует отметить, что ни государство, ни гражданское общество не рассматриваются как действующие изолированно. Скорее, государство получает свою легитимность через взаимодействие с гражданами и организованным и активным гражданским обществом. Считаем необходимым рассматривать гражданина как «человека, обладающего правами, стремлениями и обязанностями перед другими членами общества и перед государством. Это подразумевает отношения между гражданами, а также между государством и всеми, кто проживает в пределах его границ» (Cornwall, A., Robins, S., & Lieres, V. 2011). Вместе с тем, гражданство предоставляет различные преимущества, включая право на национальность; право голосовать, занимать должности и участвовать в политических процессах; доступ к образованию, здравоохранению и другим благам; доступ к рынку труда за пределами неформального сектора; право владеть бизнесом, землей и другими формами собственности; а также безопасность проживания и свободу передвижения.

Характер политического устройства может существенно влиять на отношения между государством и обществом. Во многих нестабильных и затронутых конфликтами государствах отношения основаны на патронаже и отсутствии подотчетности. Преобладание неформальных институтов и связей, а также неофициальных процессов приводит к расхождениям между формальными системами, правилами и реальной практикой.

Политическая элита, получающая выгоду от патронажа и доходов от ренты от природных ресурсов и преступной деятельности, часто имеет мало стимулов для взаимодействия с гражданами и построения эффективной государственной власти. Концентрация власти в руках немногих элит также ограничивает участие граждан в общественной жизни. В некоторых ситуациях граждане могут быть исключены из общественной жизни посредством государственных репрессий и насилия. Естественно, это приводит к негативным и слабым отношениям между государством и обществом. Усилия по продвижению инклюзивного политического урегулирования могут изменить отношения и способствовать политическим и социальным преобразованиям.

В этой связи следует обратить внимание на то, что значительная часть усилий в государственном строительстве была направлена на наращивание

потенциала центральных государственных институтов. Необходимо также уделять внимание поддержке гражданского общества и вовлечению граждан в общественную жизнь, чтобы они могли привлекать государство к ответственности и обеспечивать его подотчетность обществу. В тех случаях, когда политика и финансирование доноров были направлены как на государственные, так и на гражданские институты, эти меры часто были разделены на отдельные категории, исходя из традиционного разделения на государство и гражданское общество. Вместе с тем, необходимы стратегии и политика, ориентированные на взаимодействие между институтами и гражданами на всех этапах перехода от войны к миру, от мирных переговоров и реализации соглашений до постконфликтного миростроительства. Надо иметь ввиду тот факт, что задача состоит в создании мирных альянсов, охватывающих как горизонтальные, так и вертикальные связи между различными уровнями общества (Миронов, А. Л. 2013).

Надо учитывать тот факт, что больше внимания также необходимо уделять вопросам власти и изменению стимулов элиты. Однако внешним субъектам будет сложно напрямую влиять на внутреннюю политическую динамику. Поэтому может быть более эффективно воздействовать на международное поведение и инициативы, влияющие на стимулы, такие как управление добывающими отраслями, международное уклонение от уплаты налогов и коррупция. Подходы к государственному строительству также должны выходить за рамки моделирования взаимоотношений между государством, элитами и недифференцированным «обществом» и задаваться вопросом, кто представлен каждой группой, кто участвует в переговорах между государством и обществом и чьи требования высказываются? (Rowland, N., & Smith, G. 2014).

3. ЛЕГИТИМНОСТЬ ГОСУДАРСТВА

Легитимность государства является ключевым аспектом отношений между государством и обществом. Следует с сожалением отметить, что государственные репрессии и насилие, которые происходят во многих странах, затронутых конфликтами, приводят к негативному опыту взаимодействия граждан с государством, наследию недоверия и отказу от легитимности государственных институтов. В условиях нестабильности неспособность или нежелание государств обеспечивать благополучие граждан и улучшать уровень жизни также подрывают доверие между государством и обществом и легитимность. Развитие потенциала государства в управлении конкурирующими интересами и реагировании на

потребности граждан, таким образом, имеет потенциал для повышения легитимности (Benequista, N.2010).

При исследовании этих вопросов необходимо выявление таких особенностей, которые дают нам возможность утверждать, что легитимность государства может проистекать из целого ряда источников, включая эффективность государственных институтов в выполнении ими различных функций, таких как предоставление услуг, налогообложение и системы социальной защиты; а также степень их представительства и подотчетности. Однако легитимность не проистекает исключительно из эффективно функционирующих институтов. Для того чтобы такие институты считались легитимными и встраивались в общество, они также должны находить отклик в обществе. Как правило, это подразумевает проникновение государства в общество таким образом, чтобы граждане воспринимали присутствие государства и его правил как нечто само собой разумеющееся; они принимают право государства на управление и его положение как высшей политической власти.

Уместно отметить тот факт, что, если даже международные субъекты развития могут содействовать развитию государственного потенциала, чтобы государства могли реагировать на потребности общества, их способность напрямую влиять на легитимность ограничена. Государственные институты, продвигаемые внешними субъектами, часто соответствуют западной государственной практике. Они могут не соответствовать местному контексту и историческим процессам, а также могут быть социально, политически или культурно неприемлемыми. В таких случаях институты вряд ли будут восприниматься как легитимные и способствовать позитивным отношениям между государством и обществом (Миронов, А. Л. 2015).

Как следствие этого, донорам следует больше инвестировать в понимание социально-политического контекста, того, как местные общества взаимодействуют с государством, и как исторические и культурные факторы формируют общественное восприятие. Им следует стремиться к взаимодействию с общинами и негосударственными институтами. Это будет способствовать повышению осведомленности об институтах, которые находят отклик у населения, и об условиях, в которых легитимность государства, вероятно, будет развиваться, а в каких нет.

4. ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ФОРМАЛЬНЫХ И НЕФОРМАЛЬНЫХ ИНСТИТУТОВ

Рассматривая формальные государственные институты, где могут быть слабыми или считаться нелегитимными в нестабильных и затронутых конфликтами условиях, следует акцентировать внимание и на неформальные институты, которые сохраняются и поддерживают свою легитимность. Эти институты разнообразны и могут включать в себя механизмы на уровне общин или традиционные институты местного самоуправления. Часто они выполняют некоторые функции, ожидаемые от государства.

С этой точки зрения, инициативы по государственному строительству часто были сосредоточены в основном на формальных институтах и их возможностях на центральном уровне, отодвигая на второй план субгосударственные и неформальные институты. Это препятствовало развитию органичного процесса реформ, движимого местными субъектами, который мог бы обеспечить больший резонанс и легитимность среди граждан. Здесь возникает необходимость понимания и уделения внимания существующим неформальным институтам. Это может быть связано с прагматическим принятием их существования; признанием того, что они представляют местную культуру и практику; или мнением, что они могут служить мостом между государством и обществом. Неформальные институты могут улучшить предоставление государственных услуг; способствовать стимулированию инвестиций; облегчить переход к более инклюзивному, основанному на правилах управлению; способствовать социальному примирению в конфликтных ситуациях (Blagojevic, B. 2007).

Помимо этого, в некоторых случаях неформальные местные институты управления могут работать в синергии с формальными институтами. В других случаях, однако, они могут конкурировать с формальными институтами негативным образом и подрывать их, особенно в случае патронажных сетей. Критики рассматривают такие неформальные институты как подрывающие нормы управления и гражданства.

Более того, местные и неформальные институты не обязательно функционируют лучше, чем государство, и в некоторых случаях могут быть дискриминационными, особенно в отношении женщин и молодежи. Однако работа с неформальными субъектами не обязательно означает одобрение, если доноры могут вести с ними диалог с целью обеспечения инклюзивных прав. Ключ к принятию институционально разнообразного подхода в процессах государственного строительства и миростроительства заключается в избегании конкуренции между неформальными и

формальными государственными институтами. Важно понимать условия, при которых они могут быть взаимовыгодно связаны (Browne, E. 2013).

5. ГРАЖДАНСКОЕ ДОВЕРИЕ И СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ СПЛОЧЕННОСТЬ

Социальная и политическая фрагментация, а также слабое гражданское и межгрупповое доверие часто являются характерными чертами ситуаций нестабильности и насильственных конфликтов. Такие разногласия могут способствовать нестабильности и конфликтам, а также быть их следствием. Однако, в ситуациях нестабильности политическая идентичность, фрагментация и слабость государственных институтов взаимно усиливают друг друга. И это приводит к подрыву легитимности государства и формированию сильных общенациональных систем управления; ослабляют межличностное доверие; и разделяют граждан. В ситуациях насильственных конфликтов процессы «отчуждения» и дегуманизации разрушают социальные отношения и сети и оставляют после себя глубокое недоверие и страх перед другими. Поэтому, устойчивые разногласия после конфликта приводят к нестабильному миру и возможности возобновления насилия (Building peaceful states and societies: A DFID practice paper. 2010).

Такие обстоятельства подчеркивают актуальность слабой социальной сплоченности, который негативно влияет на восприятие политического сообщества и на гражданскую активность. Люди неохотно взаимодействуют с «другими», что препятствует развитию гражданской активности и коллективных действий.

Кроме того, страх, неуверенность, чувство бессилия и маргинализации из-за конфликта также могут ослабить чувство гражданской активности отдельных лиц. Полученные расчеты показывают, что помимо отказа от гражданства, граждане могут также реагировать на насилие или справляться с ним, создавая параллельные структуры управления или безопасности. Это может еще больше ослабить легитимность государственных институтов и усугубить межгрупповые разногласия, если такие параллельные структуры обслуживают исключительно определенные группы (Lemay-Hébert, N. 2009).

Исходя из вышеизложенного, можно предположить, что усилия по государственному строительству и миростроительству учитывали и понимали роль государства и государственной и частной силы в ограничении гражданской активности и подрыве социально-политической сплоченности. Необходимы усилия для обеспечения того, чтобы граждане могли взаимодействовать друг с другом цивилизованным или

ненасильственным образом и для формирования национальной идентичности, которая преодолевает разногласия.

6. ВНУТРИОБЩЕСТВЕННЫЕ ОТНОШЕНИЯ

При исследовании вопросов насилия и нестабильности необходимо выявить такие особенности, которые дают нам возможность утверждать, что крайне важно понимать причины разрушения «социальных структур», как люди могут снова начать взаимодействовать и как могут восстановиться межгрупповые отношения. Это также имеет решающее значение для предотвращения насильственных конфликтов и нестабильности.

Развитие институтов, способных смягчать межгрупповые конфликты путем сосредоточения внимания на защите отдельных лиц и мирном разрешении конфликтов, является важной, но недостаточной областью реформ. Соответственно, сохранение интенсивных разногласий и враждебности может препятствовать надлежащему функционированию этих институтов. Усилия по преобразованию враждебных отношений в более позитивные и конструктивные являются долгосрочными процессами, требующие особого внимания. Их следует интегрировать в политические, экономические и другие аспекты миростроительства и государственного строительства. В действительности, действия и процессы должны быть направлены на разрушение, а не на усиление динамики межгрупповой враждебности и разногласий. Это часто предполагает продвижение множественных идентичностей вместо узкой фокусировки на одной важной особенности, характерной для конфликта (Гапоненко, А. Л., & Панкрухин, А. П. (Ред.). 2004).

Надо учитывать тот факт, что во многих ситуациях насильственные конфликты имеют свою историю сосуществования. Это указывает на то, что идентичности создавались и политизировались, а не были врожденными, поэтому и отношения могут быть трансформированы. Трансформация требует устойчивого взаимодействия через разделительные линии, регуманизации «другого» и возобновления доверия и сотрудничества между группами.

Также следует обратить внимание на различные стратегии (включая диалог и межгрупповой обмен, семинары по решению проблем, совместную работу для достижения общих целей, мирное образование, художественные представления и медиакампании), которые подтверждают тезис о том, что они направлены на переосмысление образа «другого». Эти меры должны осуществляться наряду с усилиями по борьбе с дискриминацией и

обеспечению инклюзивного доступа к политическим, экономическим и социальным возможностям и благам, а также участия в них.

Уместно отметить, что инициативы по содействию сосуществованию и процессам примирения могут осуществляться различными учреждениями и субъектами – местными, национальными, международными, на всех уровнях общества. К ним относятся:

- религиозные, деловые и политические лидеры;
- художники и медийные деятели;
- местные и международные НПО и доноры.

Хотя вмешательства в постконфликтных и нестабильных условиях часто сосредоточены на восстановлении или оказании помощи правительству, многие мероприятия по сосуществованию и примирению исходят не из «центра», а с «периферии» общества. Участие организаций гражданского общества, например, может расширить пространство для взаимодействия без насилия, объединить людей и восстановить плюрализм (Гречнева, Е. Ф. 2006).

Важно поддерживать инициативы на периферии, одновременно занимаясь структурными изменениями в центре. Однако крайне важно понимать, что субъекты гражданского общества не обязательно должны быть преданы процессам примирения и мира. Группы гражданского общества могут быть связаны с политическими группами, и были случаи, когда ученые, СМИ, диаспорные группы и религиозные лидеры вместо этого способствовали насильственным конфликтам. Вследствие этого, участники процесса развития должны учитывать состав гражданского общества при оказании поддержки периферии.

7. ГРАЖДАНСКОЕ ДОВЕРИЕ И ГРАЖДАНСТВЕННОСТЬ

Считаем необходимым остановиться на вопросе миротворчества, поскольку усилия по содействию сосуществования и процессов межгруппового примирения, как правило, здесь более заметны. Они одинаково важны и в государственном строительстве; доверие необходимо для политического и экономического развития, поскольку оно способствует сотрудничеству. Доверие и уверенность необходимы не только на межличностном и межгрупповом уровнях, но и с точки зрения общих норм и ценностей, а также доверия к государству и его институтам («гражданское доверие»). С этой точки зрения, примирение является условием, при котором граждане могут вновь доверять друг другу как гражданам; и

доверять тому, что «другой» будет соблюдать нормы и институты общества.

Помимо этого, недоверие к «другому» и укоренившееся чувство бессилия, распространенное в ситуациях конфликта и нестабильности, является препятствием для коллективных действий. Инициативы, направленные на содействие гражданской активности, могут быть нацелены не только на восстановление общественных отношений, но и на развитие активной гражданственности. Объединение людей, преодолевающих разногласия, для обсуждения общих проблем может помочь восстановить социальные связи и сети, способствовать коллективному осознанию существующих проблем и выявить возможности для коллективных действий (Перепелица, Е. В. 2022).

Такие междисциплинарные мероприятия и сотрудничество, часто осуществляемые через местные ассоциации и неправительственные организации, считаются эффективными и легитимными средствами восстановления доверия. Деятельность ассоциаций и другие примеры социальной организации часто сохраняются и поддерживаются в условиях конфликта и нестабильности, и их можно использовать.

Это еще раз подчеркивает нашу теорию о том, что улучшение повседневной жизни посредством участия в местных мероприятиях может укрепить понимание людьми своей субъектности и подготовить их к возможностям взаимодействия с государственными институтами.

Однако важно понимать, что гражданская активность может быть неравноправной. Она включает в себя властные отношения между гражданами, между гражданами и государством и другими влиятельными субъектами, а также между различными уровнями государственного управления. Необходимо прилагать усилия для определения того, чьи голоса слышны для содействия инклюзивному и эффективному участию.

Не опровергая эту позицию, наше исследование показывает, что на сегодняшний день предпринимаются ограниченные усилия по увязке деятельности к сосуществованию и примирению, а также местных инициатив в области развития с гражданством. Для участников этих процессов важно учитывать, в каких ситуациях они могут связать свою миротворческую деятельность с формированием гражданственности. Поддержка пострадавших от конфликтов и нестабильных регионов должна включать в себя повышение осведомленности о гражданстве и самостоятельности, рассматривая граждан как членов более широкого социально-политического сообщества (Shabbir, C., & Popovski, V. (Eds.). 2010). Также следует уделять приоритетное внимание стратегиям и

проектам, которые повышают у населения чувство общих интересов, взаимных обязательств и общих аспектов идентичности.

8. СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ СПЛОЧЕННОСТЬ И НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ

Объединение разрозненных народов на национальном и местном уровнях и содействие сплоченности в конфликтах и нестабильных государствах являются важными нематериальными аспектами государственного строительства и миростроительства. Легитимный политический порядок должен основываться на некотором соглашении о границах политического сообщества, национальных приоритетах и коллективной идентичности.

Кроме того, общая всеобъемлющая идентичность может отвлечь внимание от этнических и конфессиональных идентичностей, которые могли стать источником разногласий в насильственных конфликтах. Это приводит к идеям национальной идентичности. «Нация» подразумевает общее чувство политического сообщества и элементы идентичности. Национальное строительство рассматривается как «построение общего чувства идентичности и общей судьбы для преодоления этнических, конфессиональных или религиозных различий и противодействия альтернативным приверженностям» (Carter, R. 2013).

Одновременно с этим, сфера применения разработанного подхода сужается тем, что нельзя смешивать гражданство с национальностью. В некоторых случаях гражданство может предоставляться на основании принадлежности к определенной этнической группе или фактически осуществляться только доминирующими группами. Таким образом, гражданам страны может быть отказано в гражданстве, и они могут оказаться без гражданства. В других случаях национальность определяется исключительно в этническом плане, тогда как гражданство рассматривается как более широкое понятие, охватывающее различные этнические группы, проживающие в стране.

Государственное строительство и миростроительство могут способствовать построению нации, но не обязательно гарантируют его. Эффективные государственные институты могут не приводить к формированию чувства национальной идентичности, а чувство национальной идентичности может не повышать вероятность существования сильных институтов. Однако растет число исследований, утверждающих, что грань между государственным строительством и построением нации не является четкой. Существует ошибочное мнение о том, что государственные структуры проникают в социальные структуры, а

процессы государственного строительства влияют на социально-политическую сплоченность (Zaitsev, A. V. 2014).

На современном этапе критической задачей, направленной на разработку конституций и выборов, является государственная политика в отношении языка и системы образования, которое может оказывать глубокое влияние на формирование нации. Они затрагивают и формируют фундаментальные вопросы, связанные с национальностью, гражданством, идентичностью, доверием и ценностями. Они также влияют на степень политической инклюзивности государства. Участие и инклюзивное обсуждение при разработке конституции могут обеспечить форум и процесс для объединения разрозненных групп для обсуждения спорных вопросов и выработки общего видения государства. Конституция служит символом того, что разрозненные группы согласились жить вместе.

Таким образом, для внешних субъектов важно учитывать тот факт, что государственное строительство может вовлечь их в сферу национального строительства, а не избегать её. Попытки построить институты, не связывая их с общими ценностями и инклюзивными представлениями о гражданстве и политическом сообществе, могут привести к сохранению разногласий. Восприятие национальной принадлежности и легитимности государства формируется через чувство принадлежности и связи с государством и обществом в целом. Помимо внимания к инклюзивным институтам, это может быть достигнуто посредством образовательных, культурных и спортивных программ (Oosterom, M. 2009).

Важно также понимать, что государственное строительство — это долгосрочный, исконный процесс, и что, подобно вопросам легитимности, существует предел активной роли внешних субъектов. Во многих случаях легитимность и государственность требуют взаимодействия центральных институтов с местным, общинным и традиционным управлением. Это может обеспечить людям более прочную связь с государством и большее чувство принадлежности.

Таким образом, противоречия между государством и обществом проявляются прежде всего как противоречия между моралью и политикой. Цель общества — ненасилие. Цель государства — защита классовых, групповых, национальных и иных интересов. Государство обладает мощным силовым аппаратом, и оно использует его для защиты тех или иных интересов. Обществу это не всегда нравится, но государство не прислушивается к голосу общества. Это противоречие, видимо, будет существовать, пока есть государство как политическая форма управления обществом.

9. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Таким образом, следует отметить, что в настоящее время в связи с происходящими глобализационными процессами взаимодействие общества и государства претерпевает существенные трансформации. Роль государства пытаются принизить, свести ее лишь к соблюдению прав человека, защиты демократических принципов и т.д. Но такое отношение к государству уже приводит к негативным результатам.

В экономической сфере, например в развивающихся странах, государства фактически лишены возможности заниматься национальной экономикой, так как их нишу заполнили транснациональные корпорации. Результат известен: жизненный уровень большинства населения резко упал. Это порождает социальные катаклизмы со всеми вытекающими отсюда последствиями.

В духовной сфере государство лишено возможности содействовать сохранению национальной культуры. Иммиграция миллионов людей из одной страны в другую постепенно приводит к размыванию национальной идентичности. Одним словом, нарушен баланс во взаимодействиях государства и общества. И если этот баланс не будет восстановлен, то человечество может столкнуться с непредсказуемыми последствиями.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Benequista, N. (2010). *Putting citizens at the centre: Linking states and societies for responsive governance: A policy-maker's guide to the research of the Development Research Centre on Citizenship, Participation and Accountability*. Prepared for the DFID Conference on "The Politics of Poverty, Elites, Citizens and States", Sunningdale, UK, 21–23 June.
2. Blagojevic, B. (2007). Peacebuilding in ethnically divided societies. *Peace Review*, 19(4), 555–562. <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/10402650701681186>
3. Browne, E. (2013). *State fragility and social cohesion* (GSDRC Helpdesk Report No. 1027). Birmingham. <http://www.gsdrc.org/docs/open/hdq1027.pdf>
4. Building peaceful states and societies: A DFID practice paper. (2010). London: Department for International Development. <http://www.gsdrc.org/docs/open/CON75.pdf>

5. Carter, R. (2013). *Interventions to increase levels of trust in society* (GSDRC Helpdesk Report No. 941). Birmingham. <http://www.gsdrc.org/docs/open/hdq941.pdf>
6. Cornwall, A., Robins, S., & Lieres, V. (2011). *States of citizenship: Contexts and cultures of public engagement and citizen action* (Working Paper No. 364). Brighton: IDS.
7. Гапоненко, А. Л., & Панкрухин, А. П. (Ред.). (2004). *Теория управления*. Москва.
8. Гречнева, Е. Ф. (2006). Общество и государство: проблемы публичной политики. В *Материалы международной научно-теоретической конференции* (с. 368–374). Минск.
9. Haider, H., & McLoughlin, C. (2016). *State–society relations and citizenship in situations of conflict and fragility: Topic guide supplement*. Birmingham, UK: GSDRC, University of Birmingham. <https://gsdrc.org/wp-content/uploads/2015/07/CON88.pdf>
10. Lemay-Hébert, N. (2009). State-building without nation-building? Legitimacy, state failure and the limits of the institutionalist approach. *Journal of Intervention and Statebuilding*, 3(1), 21–45. <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/17502970802608159>
11. Миронов, А. Л. (2013). Соотношение основ конституционного строя с конституционными принципами. *Образование. Наука. Научные кадры*, (1), 14–20.
12. Миронов, А. Л. (2015). Взаимоотношение государства и общества. *Вестник Московского университета МВД России*, (12), 166–168.
13. Oosterom, M. (2009). *Fragility at the local level: Challenges to building local state–citizen relations in fragile settings*. Working paper prepared for the workshop “Local Governance in Fragile Settings”. The Hague. [https://www.hivos.org/sites/default/files/publications/fragilityatlocallev elworkingpapernovember2009.pdf](https://www.hivos.org/sites/default/files/publications/fragilityatlocallevelworkingpapernovember2009.pdf)
14. Перепелица, Е. В. (2022). Взаимодействие государства и общества: актуализация давней повестки. *Журнал Белорусского государственного университета. Право*, (3), 13–22.
15. Rowland, N., & Smith, G. (2014). *Rebuilding state–society relations in post-war states: Assessing a theory of change approach to local governance reform in Timor-Leste*. London: London School of Economics and Political Science. <http://r4d.dfid.gov.uk/Output/196852/>

16. Shabbir, C., & Popovski, V. (Eds.). (2010). *Building trust in government: Innovations in governance reform in Asia*. Tokyo: United Nations University.
http://www.oecd-ilibrary.org/democracy-and-governance/building-trust-in-government_150b5a32-en
17. Zaitsev, A. V. (2014). The dialogic deficit in the field of communication and public relations of the state and civil society in contemporary Russia. *Vestnik of the North-Eastern Federal University named after M. K. Ammosov*, 11(1), 133–141.

A Neo-Realist Analysis of Russia's Geopolitical Weakening Following the Collapse of the Assad Regime

Bayram ƏLİYEV⁵⁶

Xülasə

2024-cü ilin dekabrında Bəşər Əsəd rejiminin süqutu Yaxın Şərqi geosiyasi mənzərəsində həlledici dönüş nöqtəsi olaraq, Rusiyanın Levantdakı təsirinin kəskin şəkildə azalmasından xəbər verir. Bu məqalə Rusiyanın geosiyasi zəifləməsini neorealist nəzəriyyə prizmasından, xüsusilə Kennet Valsın (*Kenneth Waltz*) struktur realizminə və Con Merşaymerin (*John Mearsheimer*) neorealizminə (*offensive realism*) istinad edərək təhlil edir. Məqalədə göstərilir ki, təxminən on illik Rusiya hərbi dəstəyinə baxmayaraq, Suriya dövlət aparatının qəfil parçalanması, Moskvanın eyni vaxtda baş verən sistemli təzyiqlərlə, xüsusilə Ukraynada davam edən münaqişə ilə, üzləşdiyi zaman güc tətbiq etmə imkanlarının struktur məhdudiyyətlərini üzə çıxarır. Suriyanın strateji klient dövlət kimi itirilməsi Rusiyanı təkcə Tartus və Hmeymimdəki əsas Aralıq dənizi hərbi dəniz və hava bazalarından məhrum etmir, həm də onun yaxın rejimlər üçün etibarlı təhlükəsizlik qaranlığı kimi diqqətlə formalaşdırdığı reputasiyasını darmadağın edir. Dəyişən güc balansını və Türkiyə, İsrail və Körfəz monarxiyaları kimi regional aktorların yeni mövqe tutmalarını araşdıraraq, bu tədqiqat belə nəticəyə gəlir ki, Rusiyanın Suriyadan geri çəkilməsi daha parçalanmış bir regional nizamda doğru əhəmiyyətli sistemli keçidi ifadə edir və Moskvanın beynəlxalq sistemdə böyük güc arbitri kimi rolunu daha da mərzinləşdirir.

Açar Sözlər: Rusiya, Böyük Güc Rəqabəti, Neorealizm, Suriya.

⁵⁶ Naxçıvan Dövlət Universiteti Beynəlxalq Münasibətlər kafedrasında dissertant və müəllim, bayram_aliyev@yahoo.com

A Neo-Realist Analysis of Russia's Geopolitical Weakening Following the Collapse of the Assad Regime

Abstract

The collapse of the Bashar al-Assad regime in December 2024 marks a definitive turning point in the geopolitical landscape of the Middle East, signaling a profound contraction of Russian influence in the Levant. This article analyzes Russia's geopolitical weakening through the lens of neo-realist theory, specifically drawing upon the structural realism of Kenneth Waltz and the offensive realism of John Mearsheimer. It argues that the sudden disintegration of the Syrian state apparatus, despite nearly a decade of Russian military support, exposes the structural limitations of Moscow's power projection capabilities when confronted with simultaneous systemic pressures—most notably the ongoing conflict in Ukraine. The loss of Syria as a strategic client state not only deprives Russia of its primary Mediterranean naval and air assets at Tartus and Hmeimim but also shatters its carefully cultivated reputation as a reliable security guarantor for authoritarian regimes. By examining the shifting balance of power and the subsequent re-alignment of regional actors such as Turkey, Israel, and the Gulf monarchies, this study concludes that Russia's retreat from Syria represents a significant systemic shift toward a more fragmented regional order, further marginalizing Moscow's role as a great power arbiter in the international system.

Keywords: Russia, Great Power Competition, Neo-Realism, Syria.

1. INTRODUCTION

The geopolitical architecture of the Middle East underwent a seismic shift on December 8, 2024, when the decades-long rule of the Assad dynasty in Syria abruptly collapsed. The rapid offensive led by Hay'at Tahrir al-Sham (HTS) and allied opposition forces resulted in the resignation and flight of Bashar al-Assad to Moscow, ending a civil war that had defined regional politics for over thirteen years. For the Russian Federation, which intervened decisively in 2015 to prevent the regime's downfall, this event represents more than a mere diplomatic setback; it is a structural failure of its grand strategy in the "Near Abroad" and beyond.

From a neo-realist perspective, the international system is characterized by anarchy, where sovereign states act as rational units seeking to maximize their security and power within a competitive environment. Russia's 2015 intervention was a classic manifestation of power projection aimed at securing a strategic

foothold in the Mediterranean and asserting its status as a peer competitor to the United States.

However, the 2024 collapse reveals that Russia's regional hegemony was built on a fragile foundation of military presence rather than institutionalized influence. This article seeks to analyze the dimensions of Russia's geopolitical weakening, focusing on the loss of strategic depth, the erosion of alliance credibility, and the systemic re-balancing of regional powers in the post-Assad era.

2. THEORETICAL FRAMEWORK: NEO-REALISM AND THE DISTRIBUTION OF CAPABILITIES

To understand the implications of the Syrian collapse for Russian power, one must look to the core tenets of neo-realism. Kenneth Waltz, in his seminal work *Theory of International Politics* (1979), posits that the behavior of states is primarily determined by the structure of the international system and the distribution of capabilities among units. In a self-help system, great powers strive to maintain a favorable balance of power to ensure their survival. Russia's involvement in Syria was, at its core, an attempt to prevent a unipolar regional order dominated by the West and its allies.

John Mearsheimer's offensive realism further elaborates on this by suggesting that great powers are not merely security seekers but power maximizers who seek regional hegemony to preclude the rise of rivals. Mearsheimer (2001) argues that the "tragedy" of great power politics lies in the fact that states can never be certain about the intentions of others, leading to a perpetual struggle for dominance. Russia's establishment of the Tartus naval facility and the Hmeimim airbase served as "offensive" assets that allowed Moscow to project power into the Mediterranean and Africa, challenging NATO's southern flank. The loss of these assets, therefore, represents a significant reduction in Russia's material capabilities and its ability to influence the regional distribution of power.

Furthermore, Stephen Walt's (1987) "balance of threat" theory provides a crucial lens for analyzing the reactions of regional states. Walt argues that states align not just against power, but against perceived threats. Russia's role as a "security provider" for Assad made it an essential partner for those seeking stability through authoritarian continuity. With the protector gone, the perceived threat environment has changed, prompting regional actors to re-evaluate their strategic alignments.

3. THE SYRIAN PIVOT: RUSSIA'S INTERVENTION AND THE ILLUSION OF STABILITY (2015 - 2024)

Russia's military intervention in Syria, initiated in September 2015, was widely regarded as a masterstroke of opportunistic realism. At a time when the Assad regime was on the verge of collapse, Moscow deployed a relatively small but technologically advanced contingent of air and special forces that fundamentally altered the trajectory of the conflict. This move was not merely about preserving a long-standing ally; it was a strategic maneuver to re-assert Russia's role as a global power following the international isolation that followed the 2014 annexation of Crimea.

For nearly a decade, Syria served as a laboratory for Russian military modernization and a showroom for its defense industry. The expansion of the naval facility at Tartus into a permanent base and the development of the Hmeimim airbase provided Russia with a year-round warm-water port and a platform for intelligence gathering and power projection across the Middle East and North Africa (MENA) region. From a structural perspective, Russia successfully created a "veto" over Western-led regime change efforts, forcing the United States and its allies to coordinate with Moscow on issues ranging from counter-terrorism to humanitarian corridors.

However, this stability was largely illusory. The Russian-backed "Astana Process," involving Turkey and Iran, sought to manage the conflict through de-escalation zones and political maneuvering, but it failed to address the underlying socio-economic grievances and the inherent fragility of the Syrian state. Russia's reliance on a "cheap" intervention model—using airpower and private military companies like the Wagner Group while leaving the ground war to Iranian-backed militias and a hollowed-out Syrian Arab Army—meant that its influence was highly dependent on the continued survival of the central figure, Bashar al-Assad.

3.1. The Collapse and the Structural Shock

The rapid fall of the Assad regime in December 2024 exposed the limits of Russia's "overstretched" capabilities. The offensive launched by HTS and its allies caught Moscow off guard, revealing a significant intelligence failure and a lack of ready reserves. The timing was particularly detrimental; with the bulk of Russia's conventional forces and logistical resources committed to the war in Ukraine, the Kremlin found itself unable to mount a second "rescue" of the Syrian regime.

The structural shock of the collapse was immediate. Within days, the Syrian state apparatus, which Russia had spent billions to prop up, disintegrated. The flight of Assad to Russia signaled the end of Moscow's primary lever of influence in the Levant. Unlike the 2015 intervention, where Russia could claim the mantle of "fighting terrorism," the 2024 collapse was seen as a popular uprising against a failed state, making a renewed military intervention politically and diplomatically untenable.

3.2. The Geopolitical Weakening of Russia

The consequences of the Syrian collapse for Russia's geopolitical standing are multifaceted and profound, affecting its material capabilities, its reputational capital, and its regional alliances.

Firstly, Russia lost its strategic depth and material capabilities. The most immediate impact is the loss of the "Southern Flank." The bases at Tartus and Hmeimim were not just symbolic; they were functional hubs for Russia's Mediterranean Squadron and its operations in Africa. Without a guaranteed and secure presence in Syria, Russia's ability to monitor NATO naval movements and project power into the Sahel and Libya is severely compromised. In neo-realist terms, this is a direct reduction in Russia's "aggregate power" (Waltz, 1979), as it loses the geographical advantages necessary for great power competition.

Second problem is, probably the most important one, the erosion of the "Reliable Ally" narrative. Since 2015, Russia had successfully marketed itself as a more reliable partner than the United States, which was seen as prone to abandoning allies (e.g., Mubarak in Egypt or the Kurds in Northern Syria). The fall of Assad shatters this narrative. For other Russian-friendly leaders in the region and beyond, the lesson is clear: Russian support has its limits, especially when Moscow is preoccupied with its own existential struggles. This reputational damage weakens Russia's "soft power" among regional elites and reduces its attractiveness as a security guarantor.

The threat for the Russian power in the region is regional powers hurrying to fill the power gap. The collapse has triggered a rapid re-balancing of power. Turkey, which had maintained a complex "adversarial partnership" with Russia in Syria, emerged as a primary beneficiary, consolidating its influence in Northern Syria and positioning itself as a key player in the transition. Israel, no longer constrained by the need to coordinate with Russian air defenses to strike Iranian targets, has moved aggressively to secure its borders and destroy Iranian assets. The Gulf states, which had begun to normalize ties with Assad as a way to pull

him away from Iran, now find themselves dealing with a new, HTS-led reality where Russia is no longer the indispensable broker.

There are certain implications of these processes on the international system. The weakening of Russia in the Levant has broader implications for the global distribution of power. In the neo-realist view, the international system is moving toward a more complex multipolarity, but the Syrian case suggests a "hollowing out" of Russian power that may accelerate its decline as a global pole. The distraction and resource depletion caused by the Ukraine conflict have created a "power vacuum" in the Middle East that is being filled not by a single hegemon, but by a combination of assertive regional powers (Turkey, Israel, Saudi Arabia) and a renewed, albeit cautious, American presence.

The dissolution of the Russia-Iran-Syria "Axis of Resistance" glue also changes the calculus for Tehran. Without the Syrian land bridge to Hezbollah in Lebanon, Iran's ability to project power against Israel is significantly diminished. For Russia, the loss of this partnership in Syria means it has one less lever to use in its broader confrontation with the West. The "tragedy" for Moscow is that its pursuit of security through expansion and intervention has ultimately led to a more insecure and isolated position, a classic example of the "security dilemma" where actions taken to increase security end up decreasing it.

4. CONCLUSION

The overthrow of Bashar al-Assad in December 2024 represents a watershed moment for Russian foreign policy. From a neo-realist perspective, the collapse of the Syrian client state is a clear indicator of Russia's declining material and structural power. The loss of strategic bases, the erosion of its reputation as a reliable ally, and the subsequent re-balancing of regional powers all point to a significant geopolitical weakening.

While Russia may attempt to negotiate with the new Syrian leadership to retain some level of access to its military facilities, the terms of such an agreement will undoubtedly be less favorable than those enjoyed under the Assad regime. The era of Russia as the "indispensable arbiter" in the Middle East has come to an end, replaced by a reality where Moscow is increasingly seen as a secondary player, overstretched by its commitments in Eastern Europe and unable to sustain its previous level of regional influence. For the international system, the Syrian collapse serves as a reminder that in an anarchic world, the survival of a great power's influence depends not just on military might, but on the stability and legitimacy of the structures it seeks to support.

REFERENCES

1. Allison, R. (2013). *Russia and Syria: Explaining Alignment with a Regime in Crisis*. *International Affairs*, 89(4), pp. 795-823.
2. Gause, F. G. (2014). *The New Middle East Cold War: Regional Rivalry in a Post-Arab Spring World*. Washington, DC: Brookings Institution.
3. Gilpin, R. (1981). *War and Change in World Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
4. Mearsheimer, J. J. (2001). *The Tragedy of Great Power Politics*. New York: W.W. Norton & Company.
5. Rodkiewicz, W. and Chawryło, K. (2024). *The fall of Assad's regime in Syria: implications for Russia*. OSW Centre for Eastern Studies. [Online] Available at: <https://www.osw.waw.pl/en/publikacje/analyses/2024-12-09/fall-assads-regime-syria-implications-russia> [Accessed 16 Feb 2026].
6. Stent, A. (2019). *Putin's World: Russia Against the West and with the Rest*. New York: Twelve.
7. Trenin, D. (2016). *What Is Russia Up to in the Middle East?*. Cambridge: Polity Press.
8. Walt, S. M. (1987). *The Origins of Alliances*. Ithaca: Cornell University Press.
9. Waltz, K. N. (1979). *Theory of International Politics*. Reading, MA: Addison-Wesley.
10. Waltz, K. N. (1993). *The Emerging Structure of International Politics*. *International Security*, 18(2), pp. 44-79.

Akdeniz Havzasında Kaybolmuş Türk Kültürü

Çingiz GARAŞARLI⁵⁷

Özet

Günümüzde «Yunan mitolojik kişileri» gibi nitelendirilen insanların taşıdıkları isimlerin önemli bir kısmının klasik çağ yazarları tarafından Pelasglar, İskitler, Helen kökenli olmayan diğer halklara ait gösterilmesi ve bu isimlerin eski Yunancada bir anlam taşımaması dikkat çekmektedir. Bir çok mitolojik kişi isimlerinin Türk karşılıklarının var olması o çağlarda Yunanistanın bugünkünden çok farklı bir etnik yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Diğer taraftan bizzat bu isimlerin eski Türk dillerinde karşılıklarının bulunduğu da ortaya çıkmaktadır. Yunanistan'da Dori istilasından sonra İtalya'ya göç eden Pelasgo-Tirsen adlı halkın orada oluşturduğu Etrüsk kültürünün taşıdığı Türk niteliği de dolayısıyla Yunanistan'ın da Türk kökenli bir geçmişe sahip olduğunu göstermektedir. Bu niteliği hem Etrüsk yazıtlarında, hem de İtalya'nın Anadolu, Kafkasya ve Orta Asya ile paylaştığı ortak onomastik unsurlarda görmek mümkündür.

Anahtar kelimeler: Pelasg, İyon, Aka, İskit, Türk

Ancient Turkic Culture Lost in the Mediterranean Basin

Abstract

The personal names owned by people presented nowadays as Greek mythological personages were referred by classical authors to the Pelasgians, Achaeans, Scythians, etc. The Old Turkic names of these peoples reveal that Greece of classical period had completely a different ethnical nature. The names that belonged to these peoples have no interpretation on the basis of the Greek

⁵⁷ Prof. Dr., Azərbaycan Diller Universiteti, Genel Dilbilim Bölümü, ORCID: 0000-0001-7592-9533, karasharli@yahoo.com

language, while they have evident Old Turkic equivalents with clear Turkic interpretation. Pelasgo - Tirsanian people, who left Greece after Hellenic settlement, established there the Etruscan culture with the evident Old Turkic character. The Old Turkic nature of this culture is both observed in the Etruscan writings found in Italy and in the onomasticon that Old Italy shared with Anatolia, the Caucasus and Middle Asia.

Keywords: Pelasgs, İonians, Achaeans, Scythians, Turks.

1. GİRİŞ

Eski çağlarda Avrupa'da Türk kökenli ulusların varlığını yansıtan önemli bilgiler bulunmaktadır. Dilbilimci N.Y.Marr yaptığı araştırmalarda, Akdeniz Kıyılarında Yunan ve Latin dillerinin ortaya çıkmasından önce Türk dilinin konuşulduğu sonucuna ulaşmıştır (Samoyloviç, 1935, s.119).

İncil'deki öyküsel Gomer, Tiras, Maday, Aşkenaz, Togorma ve Yafet'in diğer oğul ve torunlarının (Bibleyskaya entsiklopedia, 1891, s.307) Kimmer/Kamer, İskit/Sak ve başka Türklerin simgesi olarak geçmesi birçok eski kaynakta yansımaktadır. Mesela, Gomer'in simgelediği Kamerleri (Kimmerleri) Kesaryalı Procopius Bulgar Türklerinin atası olarak değerlendiriyor (Togan, 1981, s.34). Ayrıca, Hunların eski çağlarda **Kimerler** olarak adlandırıldığına ilişkin bilgiler bulunmaktadır (Закирянов, 2013).

Gomer'in öyküsel kardeşi **Tiras** ise eski bir İskandinav kaynağında Trakya'da yaşamış Türklerin atası gösterilmektedir (Melnikova, 1986, s.65). İncil'de Gomer'in oğlu olarak geçen ve adı Türklerin bir başka simgesi olan **Togarma** ise Hazar Türklerinin soy kütüğünde yer almaktadır. Bu soy kütüğünde Hazar, Avar, Uguz ve Tir-s (Turi's) gibi Togarma'nın on oğlunun adları belirtilmektedir (Kokovtsev, 1982, s.74). Eski Avrupa'nın bu biçimde olan birçok kaynağında anılan öyküsel kişilerin Türk olduklarına dair bilgilerin doğruluğu dil kanıtları esasında belirtilmektedir.

2. İTALYA'DA ESKİ TÜRK KÜLTÜRÜ

Yunan dilinde **Tirsan**, Latin dilinde ise **Turski** olarak anılan Etrüsklerin İtalya'ya getirdikleri, fakat menşeyi Avrupalılara belirsiz birçok adın Türk dünyası ile bağlantısı ortaya çıkmaktadır. Antik çağlarda İtalya'da var olmuş **Gargaria** vilayetinin adı Kafkasya Albaniyasının önemli halkı olmuş Hazar-Kıpçak kökenli **Gargarlar** ile ilişkilidir. Sicilya adasına kendi adlarını veren ve menşeyi henüz Avrupalı araştırmacılara belli olmayan **Sikeller** ise Kuzey Kafkasya'nın Bulgar asıllı halkı olan **Sekellerden** gelmektedir.

Herodotos'un Sicilya'da yerleşen **Zankla** şəhrinin **İskit** (Scyth) adlı kralı konusunda bildirisi (Gerodot 1972, s.280), hiç kuşkusuz, **Zangi** ve **İskit** gibi belli Türk etnonimleri ile ilgilidir. Eski İtalya'nın etnik haritasında ise Türk isimleri yalnız bunlarla sınırlı değildir.

Avrupalı dilbilimcilerinin doğru olarak yorumladıkları, ancak menşeyi konusunda sessiz kaldıkları bazı kelimelerin Türkçe olduğunu A.Ayda dil olgularıyla açıklığa kavuşturmuştur. O, M.Pallottino'nun «tanrılara bağlılık bildirmek» olarak yorumladığı **thap** eylem sözcüğünün Türk dillerindeki **tap** (tapınmak) kelimesi olduğunu ve «tanrılara övgü» şeklinde yorumlanan **makte** kelimesinin ise bazı Türk dillerindeki **makta** («övmek») sözcüğüyle aynı olduğunu belirliyor (Ayda A., 1972, s.290-291).

Bir Etrüsk yazıtında «belirtmek» anlamında olduğu Batı dilbilimcileri tarafından doğru olarak belirlenen **flerth** sözcüğünün Türkçedeki **belirt** fiiline karşılık geldiği ise gözden kaçırılmıştır (Garaşarlı Ç., 2015, s.102). Anlamları doğru yorumlanan, ancak Türkçe oldukları gözden kaçırılan bu tür kelimelerin sayısı ise yüzlercedir. İncelediğimiz onlarca Etrüsk metni de buna eklendiğinde, İtalya'nın eski Türk kültürünün bir parçası olduğu açıkça görülmektedir.

İtalyan araştırmacı Gaetano M.Sanktis'in Appenin yarımadası'nda Etrüsk devletinin Kimmerler tarafından kurulduğuna dair bildirisi (Zakıryanov K., 2013) de Pelasgo-Tirsən halkının menşeyinin Türklerle bağlantısına işaret etmektedir.

Eski Avrupa kaynaklarında Hunlar ve Bulgarlarla aynı bir halk olarak kabul edilen Kimmerler (Bayram S., 1988, s.41; Togan A., 1981, s.134) Etrüsklerin yerleştiği Kampanya bölgesinde Cimmerium (Kimmer) şehrini kurmuşlardı (Dvoretzkiy İ., 1986).

Türkolojide Türk dillerinin Bulgar grubuna dahil ediden Çuvaşçanın, Etrüsk yazıtlarının dilinin çözülmesinde anahtar bir rol oynamasının nedeni de esasen Kimmer faktörüyle ilişkilidir. Örneğin, Türkçedeki **yavru** kelimesinin Çuvaşça karşılığı olan **thur** (<**thavar**) leksemi Etrüsk dilinde anlamı belirli olan **thur** («çocuk») kelimesiyle paralellik göstermektedir. Türkçedeki **yağtı** kelimesinin Çuvaş versiyonu olan **thuta** («ışık») Etrüsk dini yazıtlarında «ışık», «ışıklı dünya» anlamına gelen, henüz menşeyi belli olmayan **thuta** kelimesidir.

Etrüsk dini yazıtlarında mezar taşı üzerindeki **pul hermu thutuithi** cümlesi «ulaş Hermu'nun ışıkl dünyasına» anlamına gelmekte olup, merhumun ölümden sonra tanrıların mekanına kavuşmasına dair inancı yansıtmaktadır (çuvaş – **pul** «ol», «ulaş», **thuta** «ışık») (Garaşarlı Ch., 2015, s.88).

Diger yazıtlarda da merhumun tanrılara kavuşması, tanrıların orununda dirlik bulması anlatılmaktadır. Bu tanrıların adları yazılarda **Alumnath**, **Cath**, **Pahanak** ve **Hermu** olarak geçmektedir: **pul Alumnath pul Hermu huzrna tre** cümlesi «Yetiş Alumnath ve Hermu'nun orununa, onlara kulluğa» anlamındadır

(**pul** Türk dillerindeki **pul/bul** «bulmak», «kavuşmak», «yetişmek»; **huzrna** sözcüğü Sami menşeli **huzur** kelimesinin iyelik-yönelik hal biçimi (huzur-u-na), **tere** (ter-e) eski Türkçe «hizmet-e»). Metinde aşık olarak ölünün Alumnath ve Hermu adlı tanrıların huzuruna hizmete yetişmeleri ifade edilmiştir (Garasharlı Ç., 2015, s.120-121).

3. KIBRIS'TA ESKİ TÜRKÇE SESLENEN ETRÜSK YAZITI

Kıbrıs'ta bulunmuş ve Türkçe ses özellikleri yansıtan bir yazıtın Etrüsklere ait olduğu bildirilmektedir. Adanın **Tursas** kentinde ortaya çıkarılan bu yazıtın Yunanca bilingvasında yer alan «**Ariston ... Aristonaktos euttatriden**» («Aristonakt'ın oğlu Ariston, iyi soydan») ([https:// wikipedia, the free encyclopedia](https://wikipedia,the free encyclopedia)) ifadesindeki **euttatriden** («iyi soydan») kelimesinin Etrüskçe metindeki karşılığı olan **kere tul** Türk dillerinde «iyi/gözel soy» anlamına geliyor: Yakutça **kere** («temiz», «gözel»), **tül/töl** (eski ve çağdaş Türkçe) «nesil», «soy».

4. PELASG VE AKALARIN TÜRKÇE İSİMLERİ

Herodotos'un Pelasg kökenli saydığı İyonların (Geredot, 1972, s.15) ozanı **Homer** ile Kazak eposundaki **Gümar** (Baba Gümar) ozan figürü arasındaki bağı anlatan E.Konıratbayev'e göre, M.Ö. 7. yüzyılda Asya'ya gederek, Sak edebiyatı ile tanışmış Yunanlılar **Homer** figürünü benimsemiş ve kendi ülkelerine taşımışlardır (Konıratbayev E., 1989, s.199). Aslında Homeros'un da ait olduğu Pelasg kökenli İyonlar eski çağlarda Ege denizi havzasına gelerek yerleşmiş İskitlerin, Kimmerlerin ve diğer Türklerin torunlarıydı.

Pelasgların mitolojik kahramanı **Tantal** (Apollodor, 1972, s.207) ile Kazak epiğindeki **Tantal** (Konıratbayev E. 1989, s.58) aynı figürlerdir. Çağdaş Yunancada anlamı olmayan bu isim eski Türkçedeki **tan** («şöhret») ve Kazakçadaki **-tal** benzerlik ekinden oluşmaktadır.

Akalara ait Orhomen şehrinin kralı **Ergin** (12) eski Türklere ait **Ergin** şahis adının karşılığı olup, yorumu da Türkçedir: «yaşa dolmuş», «büluğa ermiş», «müstakıl» (<**er** «yaşa dolmak», «büluğa ermek» + **gin** sıfat eki) (Öz Türkçe Erkek İsimleri, 10).

Atina şehrinin kralı **Erekhtey**'in Yunan dilinde yorumu olmayan ismi eski Türk ve Moğolcadaki **Erketey**, **Erkhtey** şahis adlarından başka bir şey değildir ve bu dillerdeki **erg/erke** («hâkimiyet», «güç») kelimesi ve benzerlik bildiren **-tey** ekinden (Nacip E., 1989, s.184) oluşuyor («mutlak hakim», «hâkimiyete layık»).

Hem Pelasg, Aka ve Truvalılarda, hem de eski Türklerde **-man/-mon** ekli şahis

adları yaygın olarak kullanılmıştır. Akalara ve Truvalılara ait **Taleman** erkek isminin eski Türk karşılığı olan **Talıman** (seçilmiş») erkek ismi **talı** («seçim», «seçilmiş») kelimesi ve **-man** ekinden oluşuyor (Öz Türkçe Erkek İsimleri).

Akalara ait **Yalmen** erkek ismi (Homer, 1986, s.36) Türk kökenli **Yalman/ Yalmen/ Yaliman** («savaşçı», «dağınık şekilde talancılık eden») isimlerinin karşılığıdır. Malumat analizi, müşahade ve mukayese metodları üzere yapılan araştırmada amaç Avrasya'nın geçmiş etnik yapısında eski Türklerin yer aldıklarını dilsel ve öyküsel kanıtlar esasında ortaya çıkarmaktır.

5. SONUÇ

Klasik ve Orta Asır kaynaklarında Yunanistan, İtalya ve Anadolu'nun eski kültürünü yaratanlar arasında İskit, Kimmer, Gargar, Sikel, Alban ve diğer Türklerin sürekli olarak anılması, bölgenin dil ve onomastikasında çok sayıda Türk unsurlarının bulunması ile Türklerin Küçük Asya'ya son çağlarda gelmesi düşüncesi esla bağdaşmamaktadır.

Yunan diline ait etimolojik sözlüklerde esasen Helenlerden önceki halklara ait olarak kaydedilen kelime ve isimlerin büyük kısmının Türk dillerinde ve Türk halklarının onomastikasında bulunması ve İtalya'da açıkça çıkarılmış Etrüsk yazıtlarının okunmasında eski Türk dillerinin rolü ve birçok diğer dilsel ve tarihi faktör Akdeniz bölgesinin Türk geçmişini ortaya koymaktadır.

DİPNOTLAR

1. Apollodor (1972). Mifologičeskaya biblioteka, Leninqrاد, Nauka, 214 s.
2. Ayda A. (1992), Etrüskler (Tursakalar) Türk idiler, Ankara, Akyıldız Matbaası, 390 s.
3. Bayram S. (1988). Kaynaklara göre Güney-Doğu Anadolu'da Proto-Türk izleri: TDAV, 126 s.
4. Bibleyskaya entsiklopedia (1981), Trud i izdanie A.Nikiforova, Moskva, 902 s.
5. Dvoretzkiy İ. Kh (1986), Latinsko-russkiy slovar, Leningrad, Russkiy yazık, 844 s.
6. Garaşarlı Ç. (2015), Truvalılar ve Etrüskler Türk idiler, Konya, Kömen Yayınları, 150 s.
7. Garasharly Ch. (2015), The Turkic Civilization Lost in the Mediterranean Basin: From Trojans to Etruscans. Baku, İndigo, 165 s.

8. Gerodot (1972), *İstoriya v devyati knigah*, Leningrad, Nauka, 599 s.
9. Homer (1986), «İlyada», «Odiseya». Bakü, Yazıçı, 685 s.
10. Kokovtsev P.K. (1932), *Evreyska-Hazarskaya perepiska v X veke*, Moskva, AN SSSR, 135 s.
11. Konıratbayev E. (1989), *Kazak eposı jene tyurkologiya*, Almatı, Gılım, 365 s.
12. Nacip E.N. (1989), *İssledovaniya po istočnikam tyurkskih yazıkov*, XI-XIV vv., Moskva, Nauka, 283 s.
13. Öz Türkçe Erkek isimleri, - Türk Tarihi. <https://www.turktarihim.com>.
14. Samoyloviç A.N. (1935) *Tyurkologiya i novoe učenje o yazıke*. XLV Akademiku N.Y.Marru, M.-L.,: AN SSSR, s.113-120.
15. Togan A. Zeki Veledi (1981), *Ümumi Türk tarihine giriş*. Istanbul: Endirim Kitabevi, 537 s.
16. Zakıryanov K.K. (2013), *Koçevaya qosudarsstvennost Tyurki*, Almatı, Vestnik Kaz NU, <https://articlekz.com/article/7183>
17. https://ru.wikipedia.org/wiki/Eteokiprskiy_yazık.
18. [https:// wikipedia](https://wikipedia), the free encyclopedia

Динамика Интеграционных Процессов В Организации Тюркских Государств: Взаимодействие Культуры, Политики И Экономики

Динара АППАСОВА
(Dinara APPASOVA)⁵⁸

Резюме

Статья посвящена комплексному анализу процессов формирования, институционального развития и стратегических перспектив Организации тюркских государств (ОТГ) в условиях трансформации современного международного порядка. В работе рассматриваются основные этапы интеграции тюркских государств — от культурно-гуманитарного взаимодействия к углублению политической координации, экономической интеграции и формированию механизмов коллективной безопасности. Особое внимание уделяется институциональной архитектуре ОТГ, её демографическому, экономическому и геоэкономическому потенциалу, а также роли организации в изменяющейся геополитической конфигурации Евразии. Анализируются политико-геоэкономические вызовы, связанные с конкуренцией и пересечением интеграционных проектов в регионе, включая ЕАЭС, ШОС, ОДКБ и инициативу «Один пояс — один путь». Обосновывается вывод о том, что ОТГ постепенно трансформируется из символического формата тюркской солидарности в функциональное региональное объединение, обладающее потенциалом стать самостоятельным актором международных отношений при условии дальнейшей институционализации и согласования интересов государств-членов.

Ключевые Слова: Организация Тюркских Государств, Региональная Интеграция, Тюркский Мир, Многополярность, Геоэкономика.

⁵⁸ Докторант Бакинского Государственного Университета, Тел.номер: +994 70 878 93 08, Эл.почта: appasova.d94@gmail.com, ORCID код: 0000-0003-3447-9630

Türk Dövlətləri Təşkilatında İnteqrasiya Proseslərinin Dinamikası: Mədəniyyət, Siyasət və İqtisadiyyatın Qarşılıqlı Təsiri

Xülasə

Məqalə müasir beynəlxalq nizamın transformasiyası şəraitində Türk Dövlətləri Təşkilatının (TDT) formalaşma prosesləri, institusional inkişafı və strateji perspektivlərinin kompleks təhlilinə həsr olunub. İşdə tərkibindəki əsas inteqrasiya mərhələləri nəzərdən keçirilir — mədəni və humanitar əməkdaşlıqdan başlayaraq siyasi koordinasiya, iqtisadi inteqrasiya və kollektiv təhlükəsizlik mexanizmlərinin formalaşmasına qədər. Xüsusi diqqət TDT-nin institusional memarlığına, onun demoqrafik, iqtisadi və geoiqtisadi potensialına, eləcə də təşkilatın Avrasiya regionundakı dəyişən geosiyasi konfigurasiyadakı roluna yönəldilmişdir. Politiko-geoiqtisadi çağırışlar təhlil olunur, o cümlədən regiondakı müxtəlif inteqrasiya layihələrinin — MDB İÖT, Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı (ŞƏT), KTMT və “Bir kəmə, bir yol” təşəbbüsünün — qarşılıqlı təsirləri. Məqalədə əsas nəticə kimi bildirilir ki, TDT tədricən təkcə simvolik türk həmrəyliyi formatından funksional regional təşkilata çevrilir və dövlətlərin maraqlarının institusional şəkildə uzlaşdırılması və əlavə gücləndirmə tədbirləri nəticəsində beynəlxalq münasibətlərdə müstəqil aktor potensialına malikdir.

Açar Sözlər: Türk Dövlətləri Təşkilatı, Regional İnteqrasiya, Türk Dünyası, Çoxqütblülük, Geoiqtisadiyyat.

Dynamics of Integration Processes in the Organization of Turkic States: Interaction of Culture, Politics, and Economy

Abstract

The article is devoted to a comprehensive analysis of the processes of formation, institutional development, and strategic prospects of the Organization of Turkic States (OTS) in the context of the transformation of the modern international order. The study examines the main stages of integration among Turkic states — from cultural and humanitarian interaction to deepening political coordination, economic integration, and the establishment of collective security mechanisms. Special attention is paid to the institutional architecture of the OTS, its demographic, economic, and geo-economic potential, as well as the organization's role in the changing geopolitical configuration of Eurasia. The article analyzes political and geo-economic challenges associated with the

competition and intersection of integration projects in the region, including the Eurasian Economic Union (EAEU), Shanghai Cooperation Organization (SCO), Collective Security Treaty Organization (CSTO), and China's Belt and Road Initiative. It is concluded that the OTS is gradually transforming from a symbolic format of Turkic solidarity into a functional regional organization with the potential to become an independent actor in international relations, provided that further institutionalization and alignment of member states' interests are achieved.

Keywords: Organization of Turkic States, Regional Integration, Turkic World, Multipolarity, Geo-Economics.

1. ВВЕДЕНИЕ

В условиях трансформации современного международного порядка, характеризующегося ослаблением однополярной модели и формированием многоцентричной системы международных отношений, возрастает роль региональных интеграционных объединений. Особенно значимыми становятся организации, основанные на общности исторического, культурного и цивилизационного наследия, способные обеспечивать устойчивое развитие и коллективную безопасность в условиях глобальной нестабильности.

Евразийское пространство, являющееся зоной пересечения стратегических интересов ведущих мировых акторов, в последние годы становится ареной усиленной геополитической и геоэкономической конкуренции. В этом контексте Организация тюркских государств приобретает особое значение как формирующийся региональный центр сотрудничества, объединяющий государства, связанные общими историческими, языковыми и культурными корнями, а также сходными стратегическими интересами.

Актуальность исследования обусловлена тем, что ОТГ находится на этапе активной институционализации и расширения сфер взаимодействия — от культурно-гуманитарного сотрудничества к политической координации, экономической интеграции и вопросам безопасности.

Целью настоящего исследования является комплексный анализ процесса формирования и развития Организации тюркских государств, выявление её интеграционного потенциала, институциональных особенностей и ключевых направлений дальнейшего развития в условиях современных геополитических и геоэкономических вызовов.

Объектом исследования является Организация тюркских государств как формирующаяся региональная межгосударственная организация,

основанная на общем историко-культурном и цивилизационном пространстве. Предмет исследования охватывает политические, экономические, институциональные и социокультурные механизмы интеграции тюркских государств в рамках ОТГ, а также особенности её взаимодействия с другими региональными и глобальными структурами международных отношений. В работе использованы дескриптивный и сравнительный методы, а также системный анализ и синтез, что позволило оценить динамику интеграционных процессов, институциональные изменения, потенциал и стратегические перспективы ОТГ. Источниковую базу составляют официальные документы и декларации ОТГ, а также научные публикации на турецком, русском и английском языках.

2. ПУТЬ К ОРГАНИЗАЦИИ ТЮРКСКИХ ГОСУДАРСТВ

С обретением независимости в 1991 году государствами, входящими в тюркский мир, для тюркских стран началась новая историческая эпоха. Основы будущей Организации тюркских государств были заложены на первом саммите тюркоязычных государств, который состоялся в 1992 году в Анкаре. В период с 1994 по 2000 годы было проведено пять саммитов на уровне глав государств. Седьмой саммит прошёл в 2001 году в Стамбуле; при этом Узбекистан был представлен не на уровне главы государства, а председателем верховного собрания Эркином Халиловым. Восьмой саммит состоялся через 5,5 лет благодаря инициативам Турции и был проведён в Анталии под председательством президента Турецкой Республики Ахмета Недждет Сезера (Türk Devletleri Teşkilatı, 2025:7).

Девятый саммит тюркоязычных стран, прошёл 2–3 октября 2009 года в Нахчыване (Азербайджан), что ознаменовало открытие новой эпохи для тюркского мира. В рамках Нахчыванского соглашения, подписанного между Турцией, Азербайджаном, Казахстаном и Кыргызстаном, было принято решение о создании международной организации – Совета сотрудничества тюркоязычных государств (ССТГ), известного как Тюркский совет. Таким образом, Нахчыванский саммит 2009 года стал историческим шагом по институционализации отношений между тюркскими республиками и способствовал развитию научных, культурных и экономических связей.

Процесс проведения саммитов Тюркского совета создал важную основу для формирования Организации тюркских государств. Первый саммит Тюркского совета прошёл 20–21 октября 2011 года в Алма-Ате под темой «Экономическое и торговое сотрудничество». Второй саммит состоялся 22–23 августа 2012 года в Бишкеке (Кыргызстан) с темой «Сотрудничество в сфере образования, науки и культуры». Третий саммит прошёл 15–16

августа 2013 года в Габале (Азербайджан) на тему «Транспорт», четвёртый – 4–5 июня 2014 года в Бодруме (Турция) по теме «Туризм». Пятый саммит состоялся 11 сентября 2015 года в Астане (Казахстан) на тему «Медиа и информационные технологии», шестой – 2 сентября 2018 года в Чолпан-Ате (Кыргызстан) на тему «Молодёжь и спорт», седьмой – 15 октября 2019 года в Баку (Азербайджан) по теме «Поддержка малых и средних предприятий».

10 апреля 2020 года в формате видеоконференции был проведён чрезвычайный саммит Тюркского совета по теме «Солидарность и сотрудничество в борьбе с глобальной пандемией COVID-19» с участием глав государств и правительств стран-членов и наблюдателей, включая Туркменистан. 12 ноября 2021 года в Стамбуле прошёл восьмой саммит Тюркского совета на тему «Зелёные технологии и умные города в цифровую эпоху», на котором организация была переименована в Организацию тюркских государств. На саммите был принят документ «Видение тюркского мира 2040», определяющий средне- и долгосрочные цели и задачи ОТГ.

Девятый саммит ОТГ состоялся 11 ноября 2022 года в Самарканде под темой «Новый этап для тюркской цивилизации: к совместному развитию и процветанию». Десятый саммит прошёл 3 ноября 2023 года в Астане (Казахстан) под темой «TURKTIME», на котором были подписаны Совместная декларация и Астанинский акт (Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, 2025:6).

Одиннадцатый саммит ОТГ состоялся 6 ноября 2024 года в Бишкеке (Кыргызстан) под темой «Укрепление тюркского мира: экономическая интеграция, устойчивое развитие, цифровое будущее и безопасность для всех». Среди ключевых итогов – принятие «Тюркской зелёной инициативы», «Хартии тюркского мира» и объявление Бишкека цифровой столицей тюркского мира 2025 года. Были подписаны соглашения о партнёрстве в области цифровой экономики, создании механизма гражданской защиты, космических исследованиях, зелёном финансировании и разработке Тюркской модели языковых технологий. Премьер-министр Венгрии Виктор Орбан был удостоен высшей награды тюркского мира, а Нобелевский лауреат профессор Азиз Санжар – Международной премии Али Шир Навои. Следующий саммит проведён в 2025 году в Азербайджане, а неформальный – в Венгрии (Erkiner ve Eray, 2022: 245).

ОТГ представляет собой региональную организацию государств, объединённых общими культурными, экономическими и политическими целями. В то же время она является международной организацией,

способной выстраивать связи от Тюркестана до Центральной Европы. Сохраняя духовную мотивацию и развивая международные отношения, ОТГ, используя будущие регуляции и новые инструменты, предстает как развивающаяся международная организация.

В структуре ОТГ действуют связанные институты: Международная организация тюркской культуры (ТЮРКСОЙ), Парламентская ассамблея тюркских стран (ТЮРКПА), Тюркский деловой совет, Тюркская академия и Фонд тюркской культуры и наследия. В соответствии с Нахчыванским соглашением структура ОТГ включает Совет глав государств, Совет министров иностранных дел, Комитет старших должностных лиц, Совет старейшин и Секретариат. Периодическое председательство в организации осуществляется по алфавитному принципу; ежегодно в стране-председателе проводятся заседания министров и рабочие группы по направлениям сотрудничества.

3. ЭТАПЫ ИНТЕГРАЦИОННЫХ ОТНОШЕНИЙ ТЮРКСКИХ ГОСУДАРСТВ

Интеграцию тюркских государств можно рассматривать как процесс, состоящий из трёх этапов. Первый этап охватывает период с 1992 по 2008 годы и характеризуется культурным и педагогическим взаимодействием между тюркскими государствами. В этот период основное внимание уделялось укреплению культурных связей и расширению сотрудничества в сфере образования. Важным шагом на пути достижения этих целей стало создание в 1992 году Турецкого агентства сотрудничества и координации развития (ТИКА). ТИКА учредило координационные офисы в Азербайджане, Казахстане, Кыргызстане, Туркменистане и Узбекистане для реализации различных проектов в странах тюркского мира.

Значительным достижением этого периода стало учреждение Международной организации тюркской культуры. ТЮРКСОЙ, как первая организация сотрудничества в тюркском мире, была создана в 1993 году на основе соглашения, подписанного министрами культуры Азербайджана, Казахстана, Кыргызстана, Узбекистана, Туркменистана и Турции. Позднее наблюдателями в ТЮРКСОЙ стали Турецкая Республика Северного Кипра, а также Татарстан, Башкортостан, Алтай, Саха (Якутия), Тува и Хакасия в составе Российской Федерации, а также Гагаузия в Молдове. С момента своего основания ТЮРКСОЙ реализует различные инициативы, направленные на укрепление духовного единства тюркских народов, передачу общего тюркского культурного наследия будущим поколениям и популяризацию этой культуры на международной арене. Организация стремится обеспечить устойчивое и постоянное взаимодействие в сфере

культуры и искусства на глобальном уровне, действуя под покровительством глав государств стран-членов, и заслужила высокую оценку международного сообщества. Культурные и образовательные проекты этого периода заложили основу интеграции тюркских государств, которая впоследствии послужила платформой для развития политического и экономического сотрудничества (TÜRKSOY, 2025: 14).

Второй этап политической интеграции тюркских государств охватывает период с 2008 по 2020 годы. В этот период сотрудничество между тюркскими государствами приобретает более институционализированную форму, создаются механизмы, способствующие укреплению политической интеграции. Важным событием этого этапа стало учреждение в ноябре 2008 года Парламентской ассамблеи тюркских государств, ранее известной как Парламентская ассамблея тюркоязычных стран. ТЮРКПА представляет собой ключевую платформу для продвижения сотрудничества в политической, правовой, экономической и социальной сферах между странами-членами. Через механизмы, подобные ТЮРКПА, политическое сотрудничество между тюркскими государствами стало более систематизированным, что придало значительный импульс процессу интеграции. Эти структуры играют критическую роль в повышении международной видимости тюркского мира и формировании более прочного единства на основе общих ценностей.

В 2010 году в столице Казахстана Астане было открыто совместное научное учреждение тюркского мира – Тюркская академия. Главы государств подписали соглашение о создании Тюркской академии на втором саммите тюркских государств, состоявшемся 23 августа 2012 года в Бишкеке. Академия координирует и поощряет научное и педагогическое сотрудничество между тюркскими странами и общинами и является уникальным международным учреждением, созданным в рамках Организации тюркских государств (Аппасова, 2023:96).

Учреждение Совета сотрудничества тюркоязычных государств в октябре 2009 года в Нахчыване (Азербайджан) стало важным шагом на пути к созданию Организации тюркских государств. На восьмом саммите Совета, состоявшемся в ноябре 2021 года в Стамбуле, организация была переименована в Организацию тюркских государств. Таким образом, с 2021 года начался третий этап интеграции тюркских государств. В этот период географическая сфера ОТГ расширилась, а активное сотрудничество и интеграция между странами-членами значительно усилились.

Узбекистан присоединился к Совету сотрудничества в качестве полноправного члена на седьмом саммите в Баку в октябре 2019 года. В ходе шестого саммита в Чолпон-Ате (Кыргызстан) в сентябре 2018 года и

восьмого саммита в Стамбуле в ноябре 2021 года, соответственно, Венгрия и Туркменистан получили статус стран-наблюдателей. На девятом саммите в Самарканде в 2022 году этот статус был предоставлен Турецкой Республике Северного Кипра. Таким образом, организация вошла в период ускоренного развития сотрудничества в тюркском мире.

Долгосрочное присоединение Туркменистана к организации в статусе страны-наблюдателя является положительным фактором интеграции тюркских государств. Туркменистан играет важную роль в реализации проектов по транзиту и доступу к мировым рынкам между Европой и Азией, обеспечивая стратегическое соединение стран тюркского мира. Особенно следует отметить эффективность нового порта, который обеспечивает кратчайший маршрут для всех существующих транспортных коридоров в Туркестане, включая Афганистан (Богданов, 2025:9).

На неофициальном саммите ОТГ в Шуше (6 июля 2024 года) была принята Декларация Карабаха, провозглашающая тюркский мир «семьей, основанной на общем этническом происхождении, истории, языке, культуре, традициях и ценностях тюркских народов», приверженной принципам «мира, безопасности, стабильности, развития и процветания» в регионе и мире (Атаев, 2025:3).

4. ПОТЕНЦИАЛ ОРГАНИЗАЦИИ ТЮРКСКИХ ГОСУДАРСТВ

Организация тюркских государств (ОТГ) обладает значительным демографическим, территориальным и геополитическим потенциалом, обеспечивающим ей заметное место в современной системе международных отношений. Совокупная численность населения тюркских государств составляет около 170 млн человек, из которых порядка 125 млн являются носителями тюркских языков, что соответствует более 76 % тюркоязычного населения мира. Общая территория государств-членов превышает 4,7 млн км², что формирует прочную пространственную основу для институциональной консолидации и регионального влияния ОТГ. Данные параметры обеспечивают организации высокий уровень репрезентативности и позволяют рассматривать её как самостоятельный региональный центр силы в Евразии. (Чжан, 2023:84)

Формирование и институционализация ОТГ способствуют трансформации регионального порядка в Центральной Азии и на Кавказе, усиливая роль тюркского пространства в геополитической архитектуре Евразии. Потенциал организации не ограничивается географическими и демографическими факторами: ОТГ последовательно наращивает политические и экономические возможности, позволяющие анализировать

её деятельность в контексте глобального распределения сил. В этом смысле организация всё в большей степени позиционирует себя как актор, способный вносить вклад в обеспечение относительной стабильности и управление региональными кризисами.

С политической точки зрения ОТГ предоставляет государствам-членам механизм диверсификации внешнеполитических стратегий и укрепления стратегической автономии. Географическое положение тюркских государств формирует непрерывную ось между Европой и Азией, что усиливает значение «тюркского фактора» в международных отношениях. В условиях трансформации мирового порядка страны ОТГ используют своё промежуточное положение между осью Китай–Россия и трансатлантическим альянсом для выстраивания сбалансированной многовекторной политики (Aydın Erkan ve Liu, 2024: 49).

Ключевым этапом институционального развития ОТГ стало принятие на Стамбульском саммите 2021 года документа «Видение тюркского мира – 2040», заложившего долгосрочную стратегическую основу углубления интеграции. Документ определяет приоритеты взаимодействия в политической, экономической, социальной и гуманитарной сферах и ориентирован на консолидацию интересов государств-членов в условиях растущей глобальной конкуренции.

Экономический потенциал тюркских государств является одним из основных факторов усиления ОТГ. При совокупном ВВП свыше 1,5 трлн долларов США они формируют 13-ю по величине экономическую группу в мире. Активизация контактов на уровне глав государств и правительств в последние годы способствовала росту взаимной торговли и инвестиций. Совокупный экспорт стран ОТГ увеличился с 364 млрд долларов в 2010 году до около 570 млрд долларов в 2021 году, что отражает углубление их интеграции в глобальную экономику и рост внешнеэкономической активности.

Смещение центра мирового экономического роста в сторону Азии и трансформация глобальных цепочек поставок создают дополнительные возможности для тюркских государств. Реализация стратегических документов ОТГ и дорожных карт на 2023–2027 годы направлена на институциональное закрепление этих процессов и повышение их эффективности. Объединение энергетических, транспортных и инвестиционных ресурсов в рамках ОТГ повышает её привлекательность для международных инвесторов и усиливает переговорные позиции стран-членов (Kocaman, 2022:109).

Особое значение приобретают энергетические и транспортно-логистические проекты, включая нефтепровод Баку–Тбилиси–Джейхан,

газопровод TANAP и развитие «Среднего коридора» как альтернативного евразийского маршрута. Создание Тюркского инвестиционного фонда стало важным шагом в формировании собственной финансовой инфраструктуры ОТГ, ориентированной на поддержку совместных проектов, предпринимательства, инноваций и устойчивого развития.

Культурно-историческая общность остаётся важным интеграционным ресурсом. С начала 1990-х годов культурное сотрудничество стабильно закрепляется в итоговых документах саммитов ОТГ, а активное взаимодействие с международными организациями и структурами ООН усиливает её институциональную легитимность. Вклад стран-членов в список Всемирного наследия ЮНЕСКО подчёркивает цивилизационное измерение тюркского сотрудничества (Buyar ve Ünal, 2022: 27).

В стратегической перспективе дальнейшее укрепление ОТГ и консолидация тюркских государств на ключевых евразийских маршрутах создают предпосылки для формирования современной тюркской цивилизационной модели, основанной на прагматичном сотрудничестве, многовекторной дипломатии и коллективной защите национальных и региональных интересов.

5. ПОЛИТИКО-ГЕОЭКОНОМИЧЕСКИЕ ВЫЗОВЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ОРГАНИЗАЦИИ ТЮРКСКИХ ГОСУДАРСТВ В УСЛОВИЯХ КОНКУРИРУЮЩИХ ИНТЕГРАЦИОННЫХ ПРОЕКТОВ

Каждое тюркское государство обладает собственным набором национальных, региональных и глобальных интересов, что объективно ограничивает глубину и скорость интеграции в рамках Организации тюркских государств (ОТГ). Государства-члены одновременно участвуют в альтернативных интеграционных форматах и военно-политических союзах: Казахстан и Кыргызстан состоят в ОДКБ, Казахстан, Кыргызстан и Узбекистан — в ШОС, тогда как Турция является членом НАТО. Данная многоуровневая вовлечённость формирует сложную конфигурацию пересекающихся обязательств, в которой тюркская интеграция развивается не как эксклюзивный проект, а как элемент более широкой архитектуры «Большой Евразии».

На этом фоне ОТГ функционирует в пространстве конкурирующих интеграционных моделей, включая ЕАЭС, ШОС, арабские региональные форматы и геоэкономические мегапроекты, прежде всего инициативу Китая «Один пояс — один путь». В настоящее время ОТГ позиционирует себя преимущественно как социально-экономическая, культурно-

гуманитарная и научно-техническая платформа, сознательно избегая формализации военно-политического измерения. Такой подход позволяет организации минимизировать внешние риски, но одновременно сдерживает её трансформацию в полноценного регионального актора силы (Омурова и Шаршембиева, 2024:188).

Развитие ОТГ происходит в условиях сохраняющегося влияния России и усиливающегося присутствия Китая в постсоветском тюркском пространстве. Россия продолжает оказывать значительное политическое, военное и институциональное воздействие на Центральную Азию и Кавказ, а война в Украине стала ключевым фактором перераспределения баланса сил и ускорения региональной турбулентности. Китай, в свою очередь, за счёт инфраструктурных инвестиций и торгово-экономической экспансии в рамках «Пояса и пути» существенно усложнил геоэкономическую конфигурацию региона, ограничив пространство стратегического манёвра тюркских государств.

Несмотря на нарастание глобальной нестабильности, включая последствия пандемии COVID-19 и усиление геополитических «разломов», ОТГ демонстрирует способность к институциональной адаптации. В этот период особую роль сыграла Турция, выступившая ключевым медиатором и инициатором миротворческих и координационных механизмов. Активизация взаимодействия внутри ОТГ свидетельствует о стремлении государств-членов защитить свои политические и экономические интересы в условиях системного кризиса международных отношений (Косапан, 2022: 107).

В российском экспертном дискурсе всё чаще высказывается тезис о том, что ОТГ вступает в фазу структурной конкуренции с ЕАЭС, ОДКБ и ШОС. Переименование Совета сотрудничества тюркоязычных государств в полноценную организацию интерпретируется как сигнал институционального взросления и потенциального вызова существующим евразийским форматам. Особую обеспокоенность вызывает углубление торгово-экономического взаимодействия в рамках ОТГ, развитие упрощённых таможенных коридоров и использование транзитного потенциала Среднего коридора, что может ослабить интеграционную привлекательность ЕАЭС (Живалов, Чимириш и Алиев, 2023:105).

Вместе с тем конфронтационная логика не является единственно возможной. ОТГ и ЕАЭС потенциально способны выработать модель функционального взаимодействия, основанную на согласовании интересов в сфере таможенного регулирования, логистики и внешнеэкономической деятельности. Однако реализация такого сценария требует

институционализированного диалога и политической воли со стороны ключевых участников.

С точки зрения китайских исследователя, Чжан Юяна, высокая степень пересечения сфер деятельности ОТГ, ШОС, ЕАЭС и ОДКБ объективно усиливает региональную конкуренцию. При этом ОТГ в геоэкономическом плане тесно сопряжена с Экономическим поясом Шёлкового пути и играет важную роль в формировании коридора Китай — Тюркестан — Западная Азия. Инфраструктурное строительство, энергетические проекты и торговая кооперация становятся зонами как синергии, так и потенциального конфликта интересов (Чжан, 2023:81).

Регион тюркского мира остаётся пространством повышенной уязвимости в сфере безопасности. Пограничные конфликты, этнические противоречия, трансграничные водные конфликты, религиозный радикализм, транснациональная преступность и наркотрафик создают устойчивый фон нестабильности. В этих условиях ОТГ постепенно формирует механизмы солидарности и координации, направленные на укрепление коллективного потенциала в сфере безопасности без формального создания военного блока (Аппасова, 2023: 725).

Сотрудничество в рамках ОТГ охватывает борьбу с терроризмом и экстремизмом, охрану границ, миграционную политику и противодействие транснациональным угрозам, а также поддержку свободного движения товаров, капитала и услуг. Параллельно реализуются стратегические проекты, включая развитие Среднего коридора, продвижение Зангезурского коридора и укрепление энергетической инфраструктуры, что усиливает геоэкономическую субъектность тюркского мира.

В целом ОТГ, находясь на стадии институционализации, обладает значительным нереализованным потенциалом. Её дальнейшая эффективность будет зависеть от способности преодолеть внутреннюю фрагментацию интересов, выработать чёткую стратегическую идентичность и встроиться в систему региональных и глобальных балансов без утраты автономии. При наличии политической воли текущие структурные ограничения могут быть преодолены в среднесрочной перспективе, что позволит ОТГ перейти от символической интеграции к инструментальной.

6. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Проведённое исследование позволяет сделать вывод о том, что Организация тюркских государств на современном этапе представляет собой динамично развивающееся региональное объединение, находящееся

в стадии углублённой институционализации и расширения сфер взаимодействия. Эволюция ОТГ демонстрирует последовательный переход от преимущественно культурно-гуманитарного формата сотрудничества к более комплексной модели интеграции, включающей политическое взаимодействие, экономическую координацию, транспортно-логистическое партнёрство и элементы коллективной безопасности.

Анализ исторических этапов формирования ОТГ показал, что устойчивость интеграционных процессов в тюркском мире обеспечивается сочетанием общего цивилизационного фундамента и прагматических интересов государств-участников. Создание развитой сети связанных институтов — ТЮРКСОЙ, ТЮРКПА, Тюркской академии, Тюркского инвестиционного фонда и других — позволило сформировать многоуровневую архитектуру сотрудничества, способную адаптироваться к изменениям международной среды.

Выявлено, что в условиях трансформации глобального порядка и усиления геополитической конкуренции в Евразии ОТГ постепенно приобретает черты самостоятельного субъекта международных отношений. Организация выступает не только как механизм внутритюркской консолидации, но и как платформа для выстраивания диалога с внешними акторами, включая ЕАЭС, ШОС, ОДКБ, ЕС, а также в рамках глобальных инициатив, таких как «Один пояс — один путь». При этом ОТГ стремится сохранить стратегическую гибкость и баланс интересов, что повышает её адаптивность в условиях нестабильной международной обстановки.

Научная новизна данной работы заключается в комплексном осмыслении Организации тюркских государств как развивающегося интеграционного объединения нового типа, формирующегося на стыке цивилизационного единства и прагматических геоэкономических интересов. Научная значимость исследования заключается в расширении теоретических представлений о регионализме и интеграционных процессах в постсоветском и евразийском пространствах. Материалы статьи представляют интерес для специалистов в области международных отношений, политологии, регионоведения и тюркологии.

На основе проведённого анализа представляется целесообразным дальнейшее углубление институционализации Организации тюркских государств посредством укрепления координационных механизмов и повышения роли её исполнительных органов, что позволит повысить эффективность принятия и реализации коллективных решений. Одновременно актуальной задачей остаётся расширение экономической интеграции, включая развитие Тюркского инвестиционного фонда, упрощение торговых и таможенных процедур, а также поддержку

совместных инфраструктурных инициатив, способствующих росту взаимной торговли и инвестиционной активности. В условиях сохраняющихся региональных угроз возрастает необходимость формирования скоординированного подхода в сфере безопасности, включая совместные меры по противодействию терроризму, экстремизму, транснациональной преступности и управлению региональными рисками. Важным направлением дальнейшего развития ОТГ также является укрепление взаимодействия с другими международными и региональными организациями на принципах взаимодополняемости и прагматического партнёрства, что позволит избежать конфронтационной логики и дублирования функций, обеспечивая более устойчивую интеграцию в систему международных отношений.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ЛИТЕРАТУР

1. Аппасов, Д. (2023). Институтциональное развитие Организации тюркоязычных государств: прошлое, настоящее и перспективы // Вестник Международного университета Кыргызстана, 4(52), 94–100.
2. Аппасов, Д. (2023). Потенциал Организации тюркоязычных государств в обеспечении безопасности тюркского мира // *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12(2), 716–732.
3. Атаев, Т. (2025, Ноябрь 12). Укрепление ОТГ: единая тюркская семья – геополитическая реальность. // *Caliber.az* // URL: <https://caliber.az/post/ukreplenie-otg-edinaya-tyurkskaya-semya-geopoliticheskaya-realnost>
4. Богдан, С. (2025, Ноябрь 17). Сотрудничество тюркских государств и геополитика Евразии // *Caliber.az* // URL: <https://caliber.az/post/sotrudnichestvo-tyurkskih-gosudarstv-i-geopolitika-evrazii>
5. Жамыйкат, О., & Шаршембиева, Т. (2024). Организация тюркских государств: интеграция, перспективы и проблемы // Материалы III Международного алтаистического форума «Единство славянских и тюркских народов в истории и современности» // Барнаул: Издательство Алтайского Университета, 185–190.
6. Живалов, В. Н., Чимирис, Е. С., & Алиев, Т. М. (2023). Организация тюркских государств: перспективы развития и риски для

Евразийского экономического союза //Современная Мировая Экономика, 1(2), 93–111.

7. Чжан, Ю. (2023). Организация тюркских государств (ОТГ): происхождение, мотивы, особенности и влияние // Perm University Herald. Political Science, 17(1), 78–87.
8. Aydın Erkan, M., & Liu, Y. (2024). Organization of Turkic States: Diverse Motivations for a Common Aim // SİYASAL: Journal of Political Sciences, 33(1), 35–54.
9. Buyar, C., & Ünal, U. (2022). Contribution of Organization of Turkic States Members to World Heritage at a Time of Cultural Convergence from the Past to the Future//Bilig, (100), 1–35.
10. Erkiner, H. H., & Eray, İ. (2022). Uluslararası Hukuk Bakımından Bir Uluslararası Örgüt Olarak Türk Devletleri Teşkilatı // Güvenlik Stratejileri Dergisi, 217–250.
11. Kocaman, Ö. (2022). Türk Devletleri Teşkilatı: Stratejik Bir Bakış // Kriter Dergisi, 73, 101–112.
12. Türk Devletleri Teşkilatı. (2025, November 7). Zirveler. <https://www.turkicstates.org/tr/zirveler>
13. Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı. (2025, Ноябрь 26). Türk Devletleri Teşkilatı (TDT). [<https://www.mfa.gov.tr/turkkonseyi.tr.mfa>]
14. TÜRKSOY. (2024, Ноябрь 5). Tarihçe. <https://www.turksoy.org/tarihce>

TURAN-2026
The Turkish World Yesterday, Today and Tomorrow

III TURAN International Scientific Conference
Date and time: 14 February 2026, 11:00
ZOOM
Languages: Azerbaijani, Turkish, Russian, and English
Partner universities: Azerbaijan University, Azerbaijan University of Languages, and Kütahya Dumlupınar University
Field: Social-humanities, and Economic Sciences

 irds-center.com [irdscenter](https://www.instagram.com/irdscenter) [irds.center](https://www.youtube.com/irds.center) turancongress.2026@gmail.com

Ziya Gökalp'ın Dil Düşüncesinde Gramerin Millileştirilmesi

Efsane GULIYEVA⁵⁹

Özet

Bu çalışmada Ziya Gökalp'ın dil düşüncesi içerisinde gramerin millileştirilmesi anlayışı ele alınmaktadır. Çalışmanın temel amacı, Gökalp'ın millî dil yaklaşımının yalnızca söz varlığının sadeleştirilmesiyle sınırlı olmadığını, aynı zamanda dilin yapısal ve irdelenme temelli unsurlarını da kapsadığını ortaya koymaktır. Gökalp, dili toplumsal yapının ve kültürel sürekliliğin temel taşı olarak değerlendirirken, grameri bu yapının düzenleyici ve birleştirici unsuru olarak konumlandırmaktadır. Bu yönüyle gramer, onun düşünce sisteminde yalnızca irdelenmesi gereken bir alan değil, millî kimliğin inşasında işlevsel bir araç niteliği taşımaktadır. Araştırmada nitel araştırma yöntemi kullanılmış; Gökalp'ın dil, kültür ve milliyet konularını ele aldığı eserleri doküman incelemesi yoluyla analiz edilmiştir. Metin çözümlemelerinde gramerin işlevsel boyutu, dilde sadeleşme süreciyle ilişkisi ve millî kimlik oluşturmadaki rolü üzerinde durulmuştur. İnceleme sonucunda, Gökalp'ın dil planlaması düşüncesini yalnızca kelime düzeyinde değil, gramer yapıları ve dil kuralları düzeyinde de temellendirdiği tespit edilmiştir. Elde edilen bulgular, bu yaklaşımın Türk Dünyası bağlamında ortak dil anlayışının teorik altyapısını güçlendirdiğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Ziya Gökalp, Millî Dil, Gramer, Dil Planlaması, Türk Dünyası.

⁵⁹ Dr. Öğr. Üyesi, Bakü Devlet Üniversitesi, Doğu Bilimleri Fakültesi, Türk Filolojisi A.B.D., ORCID: 0009-0005-4479-6092, sabiraffa@mail.ru

Nationalization of Grammar in Ziya Gökalp's Language Thought

Abstract

This study examines the concept of nationalizing grammar within Ziya Gökalp's language thought. The main aim of the study is to demonstrate that Gökalp's understanding of national language is not confined to lexical purification, but also encompasses grammatical structures and rule-based elements of language. Gökalp conceptualizes language as a fundamental component of social organization and cultural continuity, and positions grammar as a unifying and regulating mechanism within this structure. In this respect, grammar functions not merely as a technical linguistic system, but as an effective instrument in the construction of national identity. The study adopts a qualitative research method, and Gökalp's works focusing on language, culture, and nation are analyzed through document analysis. The textual analyses emphasize the functional dimension of grammar, its relationship with linguistic simplification, and its role in shaping national identity. The findings reveal that Gökalp grounded his language planning approach not only at the lexical level but also at the level of grammatical structures and linguistic rules. It is concluded that this perspective provides a strong theoretical basis for the idea of a common language within the context of the Turkish World.

Keywords: Ziya Gökalp, National Language, Grammar, Language Planning, Turkish World.

1. GİRİŞ

Dil, toplumsal ve kültürel kimliğin en temel göstergelerinden biri olarak kabul edilmektedir. Bu bağlamda, millî dil anlayışı yalnızca söz varlığının korunması veya yeni kelimeler üretilmesi ile sınırlı değildir; dilin yapısal ve gramer düzeyinde de millîleştirilmesi, toplumsal bütünleşme ve kültürel sürekliliğin sağlanması açısından büyük önem taşır (Gökalp, 2007, s. 23). Ziya Gökalp, Türk milliyetçiliği çerçevesinde dilin rolünü hem bir kültürel kimlik aracı hem de bir toplumsal düzenleyici olarak ele almış, dil planlaması ve gramer çalışmalarıyla millî bilincin oluşmasına katkıda bulunmayı amaçlamıştır (Gökalp, 1976, s. 41-42).

Gökalp'ın dil düşüncesi, kelime ve terimlerin sadeleştirilmesi, halk diline yakınlaştırılması ve yabancı etkilerden arındırılması gibi düzeylerde incelenmiş olsa da, gramerin millîleştirilmesi konusuna yapılan akademik çalışmalar sınırlıdır. Oysa Gökalp için gramer, yalnızca teknik bir araç değil, millî kimliğin

inşasında temel bir bileşen olarak değerlendirilmiştir (Ülken, 2001, s. 112). Bu nedenle, gramerin millileştirilmesi, hem dil planlaması açısından hem de Türk Dünyası için ortak bir dil fikrinin teorik temeli açısından kritik bir öneme sahiptir.

Bu çalışma, Gökalp'ın gramer anlayışını millileşme perspektifiyle ele alarak, onun dil planlaması yaklaşımını kelime düzeyinden yapı ve kural düzeyine kadar genişlettiğini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Araştırmanın kapsamı, Gökalp'ın başlıca eserleri ve makaleleri çerçevesinde doküman incelemesi yöntemiyle sınırlandırılmıştır. Çalışmada nitel araştırma yöntemi uygulanmış, gramerin işlevsel yönleri, sadeleştirici etkisi ve millî kimlik inşasındaki rolü sistematik olarak incelenmiştir.

2. ZIYA GÖKALP'IN DİL PLANLAMASINDA GRAMERİN ROLÜ VE ÖNEMİ

Gökalp'ın Dil Düşüncesinde Gramerin Millileştirilmesi ve Millî Dil Planlaması Ziya Gökalp'ın dil anlayışı, Türk milliyetçiliği çerçevesinde şekillenmiş ve dilin yalnızca iletişim aracı olmaktan öte, toplumsal ve kültürel kimliğin taşıyıcısı olarak görülmesini sağlamıştır (Gökalp, 1976, s. 35). Gökalp, millî dilin inşasında kelime düzeyindeki sadeleştirmelerin yanında gramerin millileştirilmesini de temel bir görev olarak değerlendirmiştir. Ona göre, gramer kuralları ve yapıların millileştirilmesi, halkın ortak bir dil anlayışına sahip olmasını kolaylaştırmakta ve millî bir kimliğin inşasına katkıda bulunmaktadır (Gökalp, 2007, s. 27-28). Gökalp, dil planlamasında gramerin millileştirilmesi sürecini üç temel ilke üzerine oturtmuştur;

- **İşlevsellik:** Gramer yapıları, günlük kullanımda anlaşılır ve uygulanabilir olmalıdır. Dilin işlevselliği, halkın benimsemesini kolaylaştırır (Ülken, 2001, s. 115).
- **Sadeleştirme:** Karmaşık veya yabancı kökenli yapılar yerine, Türkçe kökenli ve anlaşılır kurallar tercih edilmelidir. Bu yaklaşım, dilin halk arasında yaygınlaşmasını ve millî birliğe hizmet etmesini sağlar (Kaplan, 2014, s. 58-60).
- **Millî Kimlik İnşası:** Gramer, yalnızca kuralları belirlemek için değil, aynı zamanda millî bir bilinç ve kültürel aidiyet oluşturmak için bir araç olarak kullanılmalıdır (Okay, 2011, s. 76).

Gökalp, dil planlamasında grameri sadece teknik bir araç olarak görmemiştir; aksine, gramer kuralları ve yapıları, halkın ortak bir millî dil üzerinde birleşmesini sağlayacak şekilde düzenlenmelidir. Ona göre, dildeki yapısal sadeleşmeler ve kuralların millileştirilmesi, yalnızca eğitim ve yazı dili açısından

değil, sözlü iletişim ve halk kültürü açısından da önemlidir (Gökalp, 1976, s. 42-44).

Bu çerçevede gramer, millîleşme sürecinde hem dil birliği sağlayan bir unsur hem de toplumsal kimliği güçlendiren bir araç olarak konumlandırılmaktadır. Gökalp'ın yaklaşımı, sadece kelime düzeyinde millîleşme ile sınırlı kalmayıp, dilin yapısal ve kural temelli boyutuna da sistematik bir bakış sunmaktadır (Ülken, 2001, s. 118).

Gökalp'ın gramer millîleştirme yaklaşımı, yalnızca Türkiye bağlamında değil, tüm Türk Dünyası için ortak bir dil anlayışının teorik temelini oluşturmaktadır. Gramerin millîleştirilmesi, farklı coğrafyalarda yaşayan Türk topluluklarının ortak bir dil yapısına sahip olmasını destekleyerek kültürel ve toplumsal bütünleşmeye katkı sağlar (Kaplan, 2014, s. 63-64).

Bu analiz, Gökalp'ın dil planlaması yaklaşımını hem akademik hem de pratik düzeyde değerlendirmeye olanak sunmaktadır. Çalışmada, Gökalp'ın metinleri üzerinden yapılan doküman incelemeleri, gramerin işlevsel ve kimlik oluşturu boyutlarının ayrıntılı olarak ortaya konmasına imkan tanımıştır.

3. ARAŞTIRMANIN METODOLOJİSİ

Bu çalışmada, Ziya Gökalp'ın dil düşüncesinde gramerin millîleştirilmesi konusunu kapsamlı bir şekilde incelemek amacıyla nitel araştırma yöntemi benimsenmiştir. Nitel araştırmalar, özellikle tarihsel, kültürel ve düşünsel analizlerde, metinlerin derinlemesine anlaşılmasını sağladığı için tercih edilmiştir (Yıldırım & Şimşek, 2016, s. 45). Araştırmanın temel amacı, Gökalp'ın dil planlamasında grameri nasıl millîleştirdiğini ve bu yaklaşımın Türk Dünyası için ortak dil fikrine katkısını ortaya koymaktır.

3.1. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Önemi

Araştırmanın konusu, Ziya Gökalp'ın gramer millîleştirme yaklaşımı ve millî dil düşüncesidir. Bu çalışma, dil ve kültür arasındaki ilişkiyi anlamak ve Gökalp'ın teorik katkılarını günümüz Türk dili planlaması perspektifiyle değerlendirmek açısından önem taşımaktadır (Gökalp, 2007, s. 27-28). Araştırmanın amacı, Gökalp'ın grameri sadece teknik bir sistem olarak değil, millî kimliğin ve toplumsal bütünlüğün inşasında bir araç olarak nasıl ele aldığını ortaya koymaktır.

3.2. Literatur Taraması

Araştırmada, Gökalp'ın başlıca eserleri ve makaleleri temel kaynak olarak kullanılmıştır. Ayrıca, Gökalp'ın düşüncelerini yorumlayan akademik çalışmalar ve modern dil planlaması literatürü incelenmiştir (Ülken, 2001, s. 115; Kaplan, 2014, s. 58-60). Literatur taraması, gramer millileştirme konusundaki boşlukları belirlemeye ve çalışmanın özgün katkısını netleştirmeye hizmet etmiştir.

3.3. Araştırma Modeli ve Hipotezler

Bu çalışma, nitel araştırma modeli çerçevesinde yürütülmüştür. Araştırmada herhangi bir nicel ölçüm veya anket kullanılmamış, yalnızca doküman incelemesi ve içerik analizi yöntemleri benimsenmiştir (Creswell, 2014, s. 99-101). Araştırmanın temel hipotezi şöyledir;

H1: Ziya Gökalp, grameri millileştirme sürecinde, dil planlamasını yalnızca kelime düzeyinde değil, yapı ve kural düzeyinde de temel bir araç olarak kullanmıştır.

H2: Gökalp'ın gramer millileştirme yaklaşımı, Türk Dünyası için ortak bir dil fikrinin teorik temelini oluşturmaktadır.

3.4. Araştırmanın Kapsamı ve Sınırlılıkları

Araştırmanın kapsamı, Gökalp'ın Türkçülüğün Esasları, Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak gibi eserleri ve makaleleri ile sınırlıdır. Çalışmada modern Türk dili örnekleri veya diğer çağdaş dil hareketleri incelenmemiştir. Bu sınırlılık, araştırmanın odak noktasını Gökalp'ın teorik yaklaşımına yoğunlaştırmak için bilinçli olarak seçilmiştir (Gökalp, 1976, s. 35-36).

3.5. Veri Toplama Yöntemi

Araştırmanın verileri doküman incelemesi yöntemi ile toplanmıştır. Bu yöntem, özellikle tarihsel ve düşünsel çalışmalar için uygundur ve metinlerin sistematik olarak analiz edilmesine olanak tanır (Bowen, 2009, s. 27). Gökalp'ın metinleri, gramerin millileştirilmesi ve millî dil planlaması bağlamında detaylı şekilde incelenmiş, anlam birimleri tematik olarak kategorilere ayrılmıştır.

3.6. Veri Analizi Yöntemleri ve Güvenirlik

Toplanan veriler, içerik analizi yöntemi ile değerlendirilmiştir. Bu yöntemde metinler, belirli temalar ve kategoriler doğrultusunda sistematik olarak çözümlenmiştir. Analiz sürecinde, Gökalp'ın gramerle ilgili ifadeleri, işlevsel, sadeleştirici ve kimlik oluşturu boyutları açısından ayrıntılı olarak incelenmiştir (Krippendorff, 2018, s. 55-57). Çalışmanın güvenilirliği, kullanılan kaynakların birincil ve akademik ikincil kaynaklardan seçilmesi ve analiz süreçlerinin sistematik olarak belgelenmesi ile sağlanmıştır.

3.7. Araştırmanın Bulguları

Araştırmanın bulguları, Gökalp'ın grameri millileştirme sürecini üç ana boyutta değerlendirdiğini göstermektedir: toplumsal işlevsellik, yapı ve kuralların sadeleştirilmesi ve millî kimlik inşası. Bu bulgular, gramerin millileştirilmesinin yalnızca teknik bir konu olmadığını, aynı zamanda toplumsal ve kültürel bir araç olduğunu ortaya koymaktadır (Gökalp, 2007, s. 28-30).

4. SONUÇ

Bu çalışmada, Ziya Gökalp'ın dil düşüncesinde gramerin millileştirilmesi ve millî dil planlamasına yaklaşımı detaylı bir şekilde incelenmiştir. Araştırmanın bulguları, Gökalp'ın dil anlayışının sadece kelime düzeyinde değil, yapısal ve kural temelli boyutlarda da millileşme sürecini desteklediğini göstermektedir. Gökalp'a göre gramer, yalnızca teknik bir sistem olarak değil, toplumsal ve kültürel kimliğin inşasında temel bir araç olarak işlev görmektedir (Gökalp, 1976, s. 42-44).

Araştırma sonucunda aşağıdaki önemli bulgular ortaya çıkmıştır;

- *Gramerin İşlevselliği ve Sadeleştirilmesi*: Gökalp, gramer kurallarının halk tarafından anlaşılabilir ve uygulanabilir olmasını öncelikli görmüştür. Karmaşık veya yabancı kökenli yapılar yerine, Türkçe kökenli ve sade kuralların tercih edilmesi, millî dilin halk arasında benimsenmesini kolaylaştırmıştır (Ülken, 2001, s. 118).
- *Millî Kimlik ve Toplumsal Birlik*: Gramerin millileştirilmesi, sadece dilin teknik bir yönü değil, aynı zamanda toplumsal bir bütünleşme ve millî bilinç oluşturma aracı olarak da kullanılmıştır. Gökalp'ın yaklaşımı, dilin millî kimlik oluşturmadaki rolünü vurgulamakta ve kültürel aidiyetin güçlenmesine katkı sağlamaktadır (Okay, 2011, s. 76).

- *Türk Dünyası İçin Ortak Dil Potansiyeli*: Gökalp'ın gramer milliləşirmə yanaşması, Türk Dünyası üçün ortak bir dil fikrinin teorik temelini oluşturur. Yapısal ve kural temelli milliləşirmə, farklı coğrafiyalarda yaşayan Türk topluluklarının ortak bir dil anlayışı geliştirmesine zemin hazırlamaktadır (Kaplan, 2014, s. 63-64).
- *Dil Planlamasında Sistemik Yaklaşım*: Gökalp'ın çalışmaları, kelime düzeyinde milliləştirmeyi aşarak gramer ve yapılar düzeyinde sistematik bir planlama öngörmektedir. Bu yaklaşım, modern dil planlaması açısından hem teorik hem de pratik bir model sunmaktadır (Gökalp, 2007, s. 28-30).

Sonuç olarak, bu araştırma Gökalp'ın dil düşüncesinde gramerin milliləştirilmesinin, Türk millî dili ve kültürünün inşasında kritik bir rol oynadığını göstermektedir. Çalışma, aynı zamanda Türk Dünyası için ortak dil ve kültürel kimlik oluşturma çabalarına teorik bir zemin sunmaktadır. Gelecekteki araştırmalar, Gökalp'ın gramer milliləşirmə yaklaşımının modern dil reformları ve eğitim politikaları üzerindeki etkilerini inceleyerek, bu yaklaşımı çağdaş uygulamalarla ilişkilendirebilir.

KAYNAKÇA

- Bowen, G. A. (2009). Document analysis as a qualitative research method. *Qualitative Research Journal*, 9(2), 40say.
- Creswell, J. W. (2014). *Research Design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches* (4th ed.). Sage Publications. 324 say.
- Gökalp, Z. (1976). *Türkçülüğün esasları*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları. 152 say.
- Gökalp, Z. (2007). *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*. Ankara: Akçağ Yayınları. 198 say.
- Kaplan, M. (2014). *Kültür ve dil*. İstanbul: Dergâh Yayınları. 175 say.
- Krippendorff, K. (2018). *Content Analysis: An Introduction to Its Methodology* (4th ed.). Sage Publications. 414 say.
- Okay, M. O. (2011). *Ziya Gökalp*. İstanbul: Dergâh Yayınları. 138 say.
- Ülken, H. Z. (2001). *Türkiye'de çağdaş düşünce tarihi*. İstanbul: Ülken Yayınları. 302 say.

TURAN-2026
The Turkish World Yesterday, Today and Tomorrow

III TURAN International Scientific Conference
Date and time: 14 February 2026, 11:00
ZOOM
Languages: Azerbaijani, Turkish, Russian, and English
Partner universities: Azerbaijan University, Azerbaijan University of Languages, and Kütahya Dumlupınar University
Field: Social-humanities, and Economic Sciences

 irds-center.com [irdscenter](https://www.instagram.com/irdscenter) [irdscenter](https://www.youtube.com/irdscenter) turancongress.2026@gmail.com

Культурная Дипломатия Азербайджана: Значение И Перспективы

Ализаде Эльдар Фуад оглы

Eldar ALIZADE⁶⁰

Аннотация

В статье исследуется феномен культурной дипломатии Азербайджана как ключевого инструмента мягкой силы в контексте современных международных отношений. Анализируются исторические предпосылки, институциональные основы, основные направления и проекты азербайджанской культурной дипломатии. Особое внимание уделяется роли многовекторного культурного наследия, включающего в себя тюркские, исламские и европейские элементы в формировании позитивного имиджа страны на мировой арене. Рассматриваются стратегические цели, достигнутые успехи и перспективные векторы развития культурно-гуманитарного взаимодействия Азербайджана в условиях постконфликтного урегулирования и новой геополитической реальности.

Ключевые Слова: Культурная Дипломатия, Мягкая Сила, Азербайджан, Гуманитарное Сотрудничество.

⁶⁰ Томский Государственный Университет, соискатель, Ea042@mail.ru, ORCID: 0000-0002-5523-5793

Azerbaijan's Cultural Diplomacy: Significance and Prospects

Abstract

The article examines the phenomenon of Azerbaijan's cultural diplomacy as a key tool of soft power in the context of modern international relations. It analyzes the historical prerequisites, institutional foundations, main directions, and projects of Azerbaijani cultural diplomacy. Special attention is paid to the role of the diverse cultural heritage, which includes Turkic, Islamic, and European elements, in shaping the country's positive image on the world stage. The strategic goals, achievements, and promising directions for the development of Azerbaijan's cultural and humanitarian engagement in the conditions of post-conflict settlement and the new geopolitical reality are considered.

Keywords: Cultural Diplomacy, Soft Power, Azerbaijan, Humanitarian Diplomacy.

1. ВВЕДЕНИЕ

В эпоху глобализационных процессов и информационной открытости государств на мировой арене классическая дипломатия дополняется и обогащается инструментами политики мягкой силы, среди которых культурная дипломатия занимает центральное место. Она представляет собой стратегическую коммуникацию, направленную на построение долгосрочных отношений взаимопонимания, доверия и симпатии между народами. Для Азербайджана, обладающего богатейшим историко-культурным наследием и находящегося на перекрестке цивилизаций, культурная дипломатия превратилась в инструмент внешней политики, играющую значимую роль в продвижении национальных интересов и укреплении международного авторитета. Актуальность исследования обусловлена необходимостью системного анализа эффективности данной политики в условиях трансформации международных отношений.

Целью исследования является оценить эффективность культурной дипломатии Азербайджана в формировании позитивного имиджа государства на мировой арене в эпоху трансформации международных отношений.

Культурная дипломатия Азербайджана базируется на синтезе двух фундаментальных подходах. Во-первых, это многовековое культурное наследие, уходящее корнями в историю азербайджанской

государственности, образования различных государств, наследие зороастризма, исламскую науку и уникальную традицию толерантности и мультикультурализма, музыки (мугам), архитектуры и декоративно-прикладного искусства. Во-вторых, это современная государственная стратегия, выстроенная после восстановления независимости в 1991 году и заложенная экс-президентом Гейдаром Алиевым, эта стратегия получила развитие и международное признание под руководством президента Ильхама Алиева [Мамедов, 2018, с. 15].

Основными проводниками азербайджанской культурной дипломатии являются: Фонд Гейдара Алиева как главный драйвер масштабных международных гуманитарных проектов; Министерство иностранных дел; министерство культуры; администрация Президента, а также Государственный комитет по работе с диаспорой с сетью диаспорских организаций и центров азербайджанской культуры («Азербайджанские Дома») за рубежом и национальный брендинг «Made in Azerbaijan», «Azerbaijan land of Fire» [Агаев, 2021, с. 158].

Анализ научных публикаций по теме позволяет выделить несколько ключевых исследовательских направлений, которые формируют теоретическую и прикладную основу для изучения культурной дипломатии Азербайджана.

Фундаментальной основой для всех исследований в данной области служат работы западных и российских теоретиков международных отношений: Джозеф Най, введший в оборот термин «мягкая сила» [Най, 2004, с. 10], предоставляет универсальный концептуальный аппарат для анализа привлекательности государства через его культуру, ценности и политику.

Работы М. Леонарда [Леонард, 2002, с. 101], Я. Мелиссена [Мелиссен, 2005, с. 35] и Н. Дж. Коула углубляют понимание публичной дипломатии как инструмента взаимодействия с иностранными аудиториями, где культурный компонент играет ведущую роль&

В российской научной школе значительный вклад внесли М.М. Лебедева, А.Ю. Мельвиль, Т.А. Алексеева, И.С. Иванов, чьи исследования адаптируют теорию «мягкой силы» к реалиям России и государств из постсоветского пространства и учитывают специфику евразийского контекста [Лебедева, 2017, с. 215].

Непосредственно азербайджанская культурная дипломатия стала объектом пристального изучения после обретения независимости, особенно после начала реализации масштабных международных проектов. Ее становление надо рассматривать в контексте усилий государства по разрешению Карабахского конфликта. Из азербайджанских исследователей стоит

выделить следующие работы: Н.М. Мамедова в своем исследовании «Культурная дипломатия как инструмент внешней политики Азербайджана», проводит системный анализ институтов, механизмов и направлений культурной дипломатии, рассматривая ее в неразрывной связи с энергетической и экономической политикой страны [Мамедова, 2018, с. 313]. А.Г. Гусейнов, Р.Ф. Мамедов, Л.Г. Гулиев в своих работах часто акцентируют роль историко-культурного наследия и мультикультурализма как основополагающих элементов национальной идентичности и внешнеполитического позиционирования [Гусейнов, 2019, с. 47].

Из иностранных исследователей можно выделить С.Лаубх в работе «Azerbaijan's Cultural Diplomacy: A Journey from Past to Present» [Лаубх, 2020, с. 33] предлагает комплексный обзор эволюции культурной дипломатии от ранних инициатив до современных глобальных проектов. Работы С. Корнелла, Б. Шаффера и аналитиков Jamestown Foundation, Carnegie Endowment часто затрагивают аспекты «мягкой силы» Азербайджана в контексте региональной безопасности и энергетической дипломатии Южного Кавказа.

Также стоит отметить и новое современное направление в культурной сфере – цифровая культурная дипломатия. Оно находится в стадии формирования во внешнеполитической деятельности Азербайджана. Отдельные статьи в научных сборниках и диссертационные работы начинают изучать роль социальных сетей, виртуальных музеев и онлайн-платформ в продвижении культурного контента (работы Т.Ю. Магеррамовой, Э.М. Джафарова).

2. КУЛЬТУРНАЯ ДИПЛОМАТИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Настоящее исследование базируется на междисциплинарном подходе, находящемся на стыке теории международных отношений и политологии. Для достижения поставленной цели — комплексного анализа культурной дипломатии Азербайджана и определения её современного значения и перспектив — применяется совокупность общенаучных и специальных методов, позволяющих обеспечить системность, достоверность и аналитическую глубину исследования.

Теоретико-методологическую основу составляют: концепция «мягкой силы» Дж. Най, служащая центральной парадигмой для анализа нематериальных ресурсов влияния Азербайджана на международной арене. Конструкционистский подход, позволяющий исследовать процессы становления и развития культурной дипломатии и национального

культурного бренда и их внедрение через инструменты публичной и культурной дипломатии.

Системный подход, в рамках которого культурная дипломатия рассматривается как подсистема внешней политики государства, взаимодействующая с политической, экономической и гуманитарной составляющими.

Эмпирическая база исследования сформирована из следующих групп источников:

- Документальные источники: Стратегические государственные программы Азербайджанской Республики («Концепция «Азербайджан 2020: взгляд в будущее», «Стратегия развития туризма»), отчёты и концептуальные документы Фонда Гейдара Алиева и Министерства иностранных дел АР.
- Правовые акты и дипломатические документы: Международные соглашения АР в области культуры и образования, ратифицированные конвенции ЮНЕСКО.
- Иные материалы: Публичные выступления и интервью политического руководства Азербайджана, материалы официальных сайтов государственных учреждений, контент цифровых платформ культурной дипломатии (Azertag, Azerbaijan.az, виртуальные музеи).
- Научные публикации: Монографии, статьи в рецензируемых журналах (в т.ч. индексируемых в Scopus, Web of Science, ВАК) и материалы международных конференций по тематике исследования.

Таким образом, избранная методология обеспечивает необходимую теоретическую строгость, эмпирическую обоснованность и практическую направленность исследования.

Культурная дипломатия Азербайджана представляет собой результат последовательной государственной стратегии, сформированной в постсоветский период. Её эволюция, которая состоит из трех ключевых этапов: становления (1994-2003 гг.), систематизации и активной проекции (2003-2020 гг.) и стратегической адаптации (с 2020 г. по настоящее время). Данное хронологическое деление обусловлено историческими международными событиями, документами.

На первом этапе усилия были сосредоточены на восстановлении экономической и социальной политики, поиска национальной идентичности и установлении первых международных культурных и гуманитарных связей. Второй этап, инициированный под руководством Президента Ильхама Алиева, характеризуется переходом к системной,

ресурсно обеспеченной и ориентированной на результат модели. Именно в этот период сформировался уникальный институциональный треугольник, выявленный методом институционального анализа:

- Государственные институты (МИД, Министерство культуры, Министерство молодежи и спорта и другие профильные структуры) как стратегические координаторы и нормативные регуляторы.
- «Мягкая сила» в лице Фонда Гейдара Алиева как главного организатора масштабных международных проектов, обладающего ресурсами, сопоставимыми с ведущими мировыми фондами, а также Бакинский центр мультикультурализма, через который продвигаются идеи азербайджанской модели мультикультурализма на международную арену.
- Диаспорские организации и сеть Центров азербайджанской культуры (Азербайджанские Дома) как платформы для прямой коммуникации с зарубежной общественностью.

Исследование показывает, что данная модель сочетает черты этатистской (доминирующей) роли государства и фондовой (активная роль неправительственного фонда) моделей, что обеспечивает ей устойчивость и эффективность.

Реализация стратегических нарративов осуществляется через серию конкретных, зачастую беспрецедентных по масштабу международных проектов, которые могут быть классифицированы по целевым аудиториям и механизмам воздействия. Одним из акторов является неправительственная организация «Фонд Гейдара Алиева», который в разных государствах мира реставрирует объекты культурного наследия за рубежом (Реставрация залов в музеях Лувра и Версаля во Франции; восстановление катакомб Святого Себастьяна в Риме и поддержка Капитолийских музеев и др.). Данные акции носят ярко выраженный символичный характер и направлены на установление глубоких историко-культурных связей.

Также государством реализуются проекты, формирующие академические дискурс и воздействующие на экспертное и гражданское общество: учреждение и финансирование кафедр и центров азербайджановедения/мультикультурализма в ведущих мировых университетах. Например, Центр азербайджановедения в Оксфордском университете (Великобритания), кафедра ЮНЕСКО по мультикультурализму в Университете Сан-Паулу (Бразилия) или аналогичные структуры в Университете Джорджа Вашингтона (США). Аналогичные инициативы реализованы в российских, турецких,

румынских и других университетах. Эти центры выполняют ключевую функцию: они инкорпорируют изучение Азербайджана в западную академическую традицию, генерируя знания, свободные (в идеале) от конъюнктурной политики. Это долгосрочная стратегия по формированию будущих поколений дипломатов, аналитиков и журналистов, обладающих экспертным пониманием страны.

Стоит обратить внимание на издание и распространение академической литературы. Фонд Гейдара Алиева систематически финансирует перевод и публикацию на основных мировых языках (английский, французский, арабский, русский) фундаментальных трудов по истории, археологии, литературе Азербайджана, а также современных исследований по мультикультурализму и Карабахскому конфликту. Это обеспечивает материальную основу для научной работы зарубежных коллег [Ибрагимов, 2017, с. 3].

Роль культурной дипломатии для Азербайджана сложно переоценить, так как этот инструмент стал стратегической составляющей внешней политики и «мостом» для укрепления межгосударственных связей с государствами, с которыми были политические или экономические противоречия (например, с Францией, Россией).

Ежегодная организация «культурных сезонов» в государствах создают непосредственный эмоциональный контакт с иностранной аудиторией, формируя международный имидж страны.

Особое значение для государства имеют международные музыкальные фестивали «Мир мугама» в Баку, «Хары Бюльбюль» в Шуше. Эти фестивали примечательны не только как презентация национального искусства, но и как платформы для диалога культур. Приглашение исполнителей традиционной музыки из Ирана, арабских стран, Средней Азии и Запада позволяет позиционировать Азербайджан в качестве центра тюрко-исламской культурной общности и одновременно моста к западному слушателю.

Цифровую культурную дипломатию и проекты в этом направлении стоит рассматривать как инструмент внешней политики в «ближайшем будущем». Это развитие является приоритетным не только для Азербайджанской Республики, но и для других международных акторов.

После освобождения Карабаха особую актуальность приобрели проекты по 3D-сканированию, цифровой реконструкции и созданию виртуальных туров по культурно-историческим памятникам освобожденных территорий (например, мечеть в Шуше, албанский монастырский комплекс в Худавенге). Эти цифровые продукты, например, проект «Виртуальный

Карабах/Азербайджан в 3D» служит нескольким целям: 1) документальное доказательство масштабов разрушений; 2) демонстрация научно-технологического потенциала страны; 3) обеспечение глобального доступа к наследию до и во время его физического восстановления. Это пример трансформации гуманитарной трагедии в высокотехнологичный инструмент публичной дипломатии.

Приведенные примеры демонстрируют, что культурная дипломатия Азербайджана действует по принципу «матрешки»: точечные престижные проекты для элит (Лувр) встроены в более широкие стратегические линии для экспертов (академические кафедры) и, наконец, поддерживаются массовыми мероприятиями для широкой публики. Эта многоуровневость обеспечивает охват различных сегментов иностранной аудитории. Однако, как показывают критические исследования, ключевым вызовом остается преодоление восприятия данных инициатив как сугубо инструментальных и управляемых сверху. Перспективы, таким образом, связаны с усилением «невидимости» государственного участия, поддержкой независимых культурных инициатив гражданского общества и углублением содержательного, а не событийного, академического диалога.

Однако главный вызов и перспектива на современном этапе лежат в сфере интеграции постконфликтного созидательного дискурса в существующую систему культурной дипломатии. Успех будет зависеть от способности трансформировать восстановление Карабаха из внутренней задачи в прозрачный, вовлекающий международное сообщество гуманитарный проект. Это позволит не только укрепить имидж Азербайджана как ответственной державы, но и перевести культурную дипломатию на качественно новый уровень региональной международной интеграции.

Проведённое исследование позволило получить ряд конкретных результатов, верифицирующих первоначальные гипотезы и раскрывающих специфику азербайджанской модели культурной дипломатии как ключевого инструмента «мягкой силы». Выявлена и проанализирована трехуровневая институциональная модель, лежащая в основе культурной дипломатии Азербайджана. Установлено, что её эффективность обусловлена синергией между государственными стратегическими органами (МИД, Министерство культуры и туризма, министерство молодежи и спорта), мощным оператором-фондом (Фонд Гейдара Алиева), сетью диаспорских организаций и международным брендингом «Azerbaijan – land of fire», «Made in Azerbaijan». Данная модель обеспечивает сочетание стратегической координации, оперативной гибкости и глубокого погружения в локальные контексты за рубежом. На конкретных кейсах доказана прямая корреляция между культурными проектами и решением тактических внешнеполитических задач. Реставрация объектов в Лувре и

Ватикане способствует укреплению отношений с ключевыми европейскими и религиозными центрами. Учреждение кафедр азербайджановедения в ведущих университетах (Оксфорд, Университет Джорджа Вашингтона) работает на долгосрочное формирование лояльного экспертного сообщества. Цифровые проекты по виртуальному восстановлению Карабаха служат целям легитимации исторической справедливости и демонстрации созидательной повестки.

3. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Таким образом, культурная дипломатия Азербайджана прошла путь от вспомогательного инструмента до полноценной стратегической составляющей внешней политики. Её эффективность обусловлена уникальной институциональной моделью, сочетающей государственное стратегическое планирование с оперативной гибкостью фондов. Сформированный комплекс нарративов доказал свою действенность в создании многомерного позитивного образа страны.

Культурная дипломатия Азербайджана представляет собой формирующуюся, но финансово обеспеченную систему, являющуюся образцом целенаправленного государственного строительства «мягкой силы» на международной арене. Её значение заключается в успешной диверсификации внешнеполитического инструментария страны, традиционно опиравшейся на энергетические и транзитные ресурсы.

Достигнутые успехи в формировании позитивного имиджа, однако, носят асимметричный характер. Максимальная эффективность наблюдается в отношениях со странами Глобального Юга, Востока и постсоветского пространства, где ценностно-политическая составляющая менее актуальна. В диалоге с западными странами культурная дипломатия сталкивается с «эффектом прозрачности», когда её государственно-централизованная природа снижает доверие и воспринимается как пропаганда.

Таким образом, азербайджанская культурная дипломатия находится на стадии формирования, характеризующейся работающими механизмами и узнаваемыми брендами. Её будущая эффективность будет определяться способностью преодолеть имидж инструментальной пропаганды и эволюционировать в сторону более открытого, диалогического и основанного на равноправном партнёрстве формата гуманитарного взаимодействия на мировой арене. Это необходимо для трансформации «мягкой силы» из ресурса, демонстрирующего величие, в ресурс, формирующий подлинное доверие и взаимопонимание.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

На иностранных языках:

1. Cornell, S. E. *Azerbaijan Since Independence*. – Armonk, N.Y.: M.E. Sharpe, 2011. – 480 p.
2. Laubach, S. *Azerbaijan's Cultural Diplomacy: A Journey from Past to Present*. – Baku: Azerbaijan International, 2020. – 215 p.
3. Leonard, M. *Public Diplomacy* / M. Leonard, C. Stead, C. Smewing. – London : Foreign Policy Centre, 2002. – 128 p
4. Melissen, J. (Ed.). *The New Public Diplomacy: Soft Power in International Relations*. – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2005. – 246 p.
5. Nye, J.S. *Soft Power: The Means to Success in World Politics*. – New York: PublicAffairs, 2004. – 191 p.
6. Valiyev, A. *Azerbaijan's Foreign Policy: Between East and West* // IAI Working Papers. – 2015. – Vol. 15, No. 22. – P. 1-18.
7. Yair, O., L. Romann. *How to Win Friends and Influence People: Azerbaijani Public Diplomacy in the United States* // *Journal of Eurasian Studies*. – 2020. – Vol. 11, No. 1. – P. 48-59. DOI: 10.1177/1879366520901923.

На русском языке:

8. Агаев, Э.Т. Роль культурной дипломатии в формировании имиджа Азербайджанской Республики // *Вестник РУДН. Серия: Международные отношения*. – 2021. – Т. 21, № 1. – С. 155-167.
9. Алиев, И.Г. *Выступления, заявления, интервью (2003-2024 гг.)*. – Баку, 2024. – [Электронный ресурс]. – URL: <https://president.az/> (дата обращения: 10.10.2024).
10. Гасанлы, Н.А. Диаспорская политика Азербайджана: механизмы и эффективность // *Мировая экономика и международные отношения*. – 2022. – Т. 66, № 3. – С. 98-107.
11. Гусейнов, А.Г. Мультикультурализм как философско-политическая доктрина и практика азербайджанской государственности // *Вопросы философии*. – 2019. – № 5. – С. 45-56.

12. Ибрагимов З.С. Основные направления деятельности Фонда Гейдара Алиева в зарубежных странах. // Евразийский научный журнал, 2017, с. 1-4
13. Мамедова, Н.М. Культурная дипломатия как инструмент внешней политики Азербайджана. – Баку: Адилоглу, 2018. – 312 с.
14. Мельвиль, А.Ю. (ред.). «Мягкая сила» в мировой политике: теории и практики. – М.: МГИМО-Университет, 2020. – 400 с.
15. Лебедева М.М. «Мягкая Сила»: понятие И подходы. Вестник МГИМО-Университета. 2017. – с. 212-223
16. Концепция внешней политики Азербайджанской Республики (утверждена Указом Президента АР от 6 мая 2022 г.) – [Электронный ресурс]. – URL: <https://mfa.gov.az/>

Источники на азербайджанском языке:

17. Azərbaycanın mədəni irsi və müasir təşəbbüsləri / red. F.C. Babayev. – Bakı: Şərq-Qərb, 2019. – 288 s.
18. Heydər Əliyev Fondunun hesabatları və strateji sənədləri (2010-2023). – [Elektron resurs]. – URL: <https://heydar-aliyev-foundation.org/> (дата обращения: 10.10.2024).

Официальные документы и материалы международных организаций:

1. UNESCO. Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage. – [Электронный ресурс]. – URL: <https://whc.unesco.org/>.
2. Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin nəşrləri və forum materialları (2015-2023). – [Elektron resurs]. – URL: <https://multiculturalism.az/>

TURAN-2026
The Turkish World Yesterday, Today and Tomorrow

III TURAN International Scientific Conference
Date and time: 14 February 2026, 11:00
ZOOM
Languages: Azerbaijani, Turkish, Russian, and English
Partner universities: Azerbaijan University, Azerbaijan University of Languages, and Kütahya Dumlupınar University
Field: Social-humanities, and Economic Sciences

 irds-center.com [irdscenter](https://www.instagram.com/irdscenter) [irdscenter](https://www.youtube.com/irdscenter) turancongress.2026@gmail.com

Türk Dünyası Perspektifiyle Orta Asya ve Kafkasya’da Enerji, Kimlik ve Bölgesel Dinamikler

Eren AKKOÇ⁶¹

Özet

Bu çalışma, Türk Dünyası perspektifiyle Orta Asya ve Kafkasya’daki ekonomik, kültürel ve siyasi dinamikleri ele alarak, bölgesel diplomasi ve güç dengesi üzerindeki etkilerini incelemektedir. Türk Devletleri Teşkilatı, TÜRKSOY ve benzeri mekanizmalar, ortak tarih, dil ve kültürel bağları temel alarak ekonomik iş birliği, enerji politikaları ve kültürel entegrasyon alanlarında önemli bir rol oynamaktadır. Bölge, enerji kaynakları, kritik ulaşım koridorları ve stratejik konumu nedeniyle uluslararası güçlerin ilgisini çeken bir jeopolitik merkezdir. Kimlik ve kültürel mirasın, ekonomik ve enerji politikalarıyla birlikte ele alınması, bölgesel iş birliğinin sürdürülebilirliği için kritik öneme sahiptir. Çalışma, Orta Asya ve Kafkasya’da Türk dünyasının etkisinin artırılmasının, çok taraflı iş birliği mekanizmalarının güçlendirilmesi ve ortak stratejik vizyonun benimsenmesiyle mümkün olacağını ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türk Dünyası, Orta Asya ve Kafkasya, Bölgesel İş Birliği.

Energy, Identity, and Regional Dynamics in Central Asia and the Caucasus from a Turkic World Perspective

Abstract

This study examines the economic, cultural and political dynamics in Central Asia and the Caucasus from the perspective of the Turkic World, analysing their impact on regional diplomacy and the balance of power. The Organisation of

⁶¹ Yüksek Lisans Öğrencisi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, SBE, Uluslararası İlişkiler A.B.D., ORCID: 0009-0009-6061-7495, akkoc12000@gmail.com

Turkic States, TÜRKSOY and similar mechanisms play a significant role in the areas of economic cooperation, energy policies and cultural integration, building on shared history, language and cultural ties. The region is a geopolitical hub attracting the interest of international powers due to its energy resources, critical transport corridors and strategic location. Addressing identity and cultural heritage alongside economic and energy policies is of critical importance for the sustainability of regional cooperation. The study demonstrates that enhancing the influence of the Turkic world in Central Asia and the Caucasus is achievable through the strengthening of multilateral cooperation mechanisms and the adoption of a shared strategic vision.

Keywords: The Turkic World, Central Asia and the Caucasus, Regional Cooperation.

1. GİRİŞ

Türk Dünyası, tarih, kültür ve dil bağlarıyla birbirine bağlı toplulukları ifade eden ve günümüzde bölgesel iş birliğinde artan öneme sahip bir kavramdır. Küresel ve bölgesel gelişmeler, Türk dünyası devletleri arasındaki ilişkilerin yalnızca ikili değil, çok taraflı ve kurumsal bir çerçevede ele alınmasını gerektirmektedir. Bu bağlamda Türk Devletleri Teşkilatı, TÜRKSOY ve benzeri mekanizmalar, ekonomik, siyasi ve kültürel iş birliğini güçlendiren kritik platformlar olarak öne çıkmaktadır.

Orta Asya ve Kafkasya, Türk halklarının tarihsel ve kültürel ana yurdu olarak stratejik bir konum taşımaktadır. Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrası bölgede ortaya çıkan yeni güç dengeleri, enerji kaynakları, ulaşım koridorları ve dış aktörlerin ilgisi, Orta Asya ve Kafkasya'yı küresel rekabetin merkezi hâline getirmiştir. Ortak tarih, dil ve kültürel miras güçlü bağlar sağlarken, yapay sınırlar ve ulus altı kimlik farklılıkları iş birliği ve entegrasyonu zaman zaman zorlayan unsurlar olarak varlığını sürdürmektedir.

Bu çalışma, Türk Dünyası perspektifiyle Orta Asya ve Kafkasya'daki enerji, kimlik ve bölgesel dinamikleri ele alarak, Türkiye ve Türk dünyası devletleri arasındaki stratejik ilişkilerin bölgesel diplomasi ve güç dengesi üzerindeki etkilerini değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

2. TÜRK DÜNYASININ ÖNEMİ

Türk Dünyası kavramı, etnik köken açısından Türk soyu ile ilişkilendirilen ve Türk dili ile kültürel mirasını benimseyen toplulukları ifade etmek amacıyla kullanılan bir kavramdır (Bozkurt, 2023, s.7)

Son yıllarda meydana gelen siyasi, ekonomik ve kültürel gelişmeler, Türk devletlerinin refahı, kalkınması ve güvenliğinin önemli ölçüde karşılıklı bağımlılık ilişkileri içinde şekillendiğini ortaya koymaktadır. Bu durum, söz konusu ülkeler arasındaki iş birliğinin yalnızca ikili ilişkilerle sınırlı kalmayıp daha kurumsal ve çok taraflı bir çerçevede ele alınmasını gerekli kılmaktadır. Küresel ve bölgesel ölçekte yaşanan dönüşümler, ortak tarihsel, kültürel ve dilsel bağlara sahip devletlerin stratejik konularda daha koordineli hareket etmesinin önemini artırırken, bu süreçte bölgesel kuruluşların ortak bir vizyon oluşturma ve iş birliğini kurumsallaştırma açısından rolü daha da belirgin hale gelmektedir. Bu bağlamda 2009 yılında kurulan ve başlangıçta Türk Konseyi olarak bilinen Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi, günümüzdeki adıyla Türk Devletleri Teşkilatı, Türk dünyasında siyasi, ekonomik ve kültürel alanlarda iş birliğinin geliştirilmesini amaçlayan önemli bir platform olarak öne çıkmaktadır. Söz konusu yapının etkin bir şekilde işleyebilmesi ise üye devletlerin ihtiyaçları doğrultusunda ortak siyasi iradenin güçlendirilmesine ve çok taraflı, düzenli iş birliği mekanizmalarının oluşturulmasına bağlıdır; nitekim günümüzde enerji, ulaştırma, ticaret ve güvenlik gibi çeşitli alanlarda geliştirilen ortak girişimler bu yöndeki çabaların somut örneklerini oluşturmaktadır (Oktay, 2023, s.142).

Orta Asya ve Kafkasya, Türk halklarının tarihsel ana yurdu olarak kabul edilen ve ortak tarih, din ve kültürel bağların şekillendiği önemli bir coğrafyayı oluşturmaktadır. Bu bölge, jeopolitik açıdan da stratejik bir konuma sahip olup Halford J. Mackinder tarafından Avrasya'nın "Kalpgâhı" olarak tanımlanmıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından bölgede ortaya çıkan yeni güç rekabeti ise uluslararası ilişkiler literatüründe "Yeni Büyük Oyun" olarak adlandırılmakta; özellikle Hazar Havzası bu rekabetin jeopolitik ve ekonomik merkezlerinden biri olarak öne çıkmaktadır (Caşın, 2026, s.52).

Kafkasya, Hazar Denizi ile Karadeniz arasında uzanan ve tarih boyunca stratejik önemiyle dikkat çeken bir coğrafi bölgedir. Antik Yunan kaynaklarında da adı geçen bu bölge, dağlık yapısı ve çok sayıda vadiden oluşan coğrafyası sayesinde geçmişte yerel topluluklara doğal bir savunma alanı sağlamıştır. Genel olarak Step Kafkasya'sı, Büyük Kafkas Dağları ve Azerbaycan, Gürcistan ile Ermenistan'ı kapsayan Güney Kafkasya olmak üzere üç ana bölümden oluşan Kafkasya, etnik ve kültürel açıdan oldukça çeşitlilik barındıran yapısıyla aynı zamanda bölgesel jeopolitik dengelerin şekillenmesinde önemli bir rol oynamaktadır. (Şabanov, 2012, s. 6-9).

Çalışmanın amacı, Türk Dünyası'nın "dilde, işte, fikirde birlik" anlayışı çerçevesinde Orta Asya ve Kafkasya'daki iş birliği ve entegrasyon çabalarını vurgulamaktır. Türkiye, beş Türk devletinin bağımsızlık kazanmasının ardından kurumsallaşan Türk Devletleri Teşkilatı, Türk Devletleri Zirveleri, TÜRKSOY, TürkPA ve Türk Akademisi gibi mekanizmalar aracılığıyla ekonomik, siyasi, kültürel ve eğitim alanlarındaki iş birliğini güçlendirmiştir (Özsoy, 2023, s.52).

3. BÖLGESEL ENERJİ KAYNAKLARI VE İŞ BİRLİĞİ

Orta Asya, sahip olduğu coğrafi konum ve ekonomik potansiyel sayesinde bölgesel ve küresel ölçekte dikkat çeken bir bölge niteliği taşımaktadır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından bağımsızlık kazanan Orta Asya devletleri, özellikle enerji kaynakları ve ticaret imkânlarıyla uluslararası sistemde daha görünür hâle gelmiştir. Ulaşım ve iletişim alanındaki gelişmeler bölgesel etkileşimi artırırken, bu süreç Orta Asya'nın jeopolitik önemini de güçlendirmiştir. Bu bağlamda Türkiye de tarihsel ve kültürel bağları doğrultusunda bölgeyle ilişkilerini geliştirerek özellikle enerji politikaları açısından önemli bir aktör olarak öne çıkmaktadır (Al, 2024, s.17).

Orta Asya, sahip olduğu enerji kaynakları, jeopolitik konumu ve artan küresel rekabet dinamikleri nedeniyle Orta Doğu ile benzerlikler taşımaktadır; bu durum bölgenin orta ve uzun vadede kırılma riskini gündeme getirmektedir. Mezhep temelli ayrımların Orta Doğu'da yarattığı gerilim, Orta Asya'da etnik sorunlar ve iç içe geçmiş nüfus ile sınır yapıları üzerinden kendini göstermektedir. Bölgedeki güç dengeleri bakımından, Orta Doğu'da ABD'nin etkisine karşılık Orta Asya'da Rusya belirleyici rol oynamakta, Çin, İran ve Türkiye ise her iki bölgede de mevcut rekabetin içinde etkin bir konumda bulunmaktadır. Hazar Havzası ve Basra Körfezi gibi stratejik enerji bölgeleri ile Hürmüz Boğazı gibi kritik ulaşım yolları, iki bölgenin küresel aktörler açısından önemini artırmaktadır. Teknolojik altyapı ve sanayi açısından sınırlı, ancak bütçelerine oranla yüksek silahlanma eğiliminde olan ülkeler, stratejik üsler ve askeri varlıklar üzerinden bağımsızlık ve egemenlik açısından risklerle karşı karşıya kalmaktadır. Bu çerçevede, Çin her iki bölgede rekabetten en fazla fayda sağlayan güç konumundayken, Türkiye de hem Orta Doğu hem de Orta Asya'da etkin bir bölgesel aktör olarak öne çıkmaktadır (Özsoy, Sipahi ve Sayın, 2022, s.307-308).

Orta Asya ve Kafkasya, zengin petrol ve doğalgaz rezervleri nedeniyle küresel enerji jeopolitiğinde önemli bir konuma sahiptir. Bölgedeki enerji kaynaklarının uluslararası pazarlara ulaştırılmasında Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı, Bakü-Tiflis-Erzurum Doğalgaz Boru Hattı, Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı (TANAP) ve Trans Adriyatik Boru Hattı (TAP) gibi projeler öne çıkmaktadır. Söz konusu hatlar, Hazar Havzası'ndaki enerji kaynaklarının Türkiye üzerinden Avrupa pazarına taşınmasını sağlayarak hem enerji arz güvenliğine katkı sunmakta hem de bölgenin küresel enerji politikalarındaki stratejik önemini artırmaktadır.

Orta Asya'nın zengin enerji kaynakları, bölge ülkeleri için ekonomik kalkınma ve refah açısından önemli bir potansiyel sunmaktadır. Ancak bu kaynakların yönetiminde izlenecek politikalar, bölgenin istikrarı üzerinde belirleyici bir

etkiye sahiptir. Yanlış stratejiler ve artan dış rekabet, Orta Doğu örneğinde görüldüğü gibi enerji kaynaklarını ekonomik fırsat olmaktan çıkarıp jeopolitik gerilimlerin kaynağı hâline getirebilir. Bunun yanında uranyum gibi stratejik madenler de Orta Asya'nın önemini artıran unsurlar arasında yer almaktadır. Özellikle Kazakistan'ın önemli uranyum rezervlerine sahip olması ve bölgenin Rusya, Çin, İran gibi aktörlere coğrafi yakınlığı, küresel güçlerin bölgeye yönelik ilgisini canlı tutmaktadır. Günümüzde petrol, doğalgaz ve nükleer enerjiye yönelik talebin devam etmesi, bu kaynaklara sahip ülkelerin uluslararası politikada stratejik bir konumda yer almasını sağlamaktadır. Bu nedenle Orta Asya, enerji potansiyeli ve jeostratejik konumu nedeniyle uzun vadede küresel rekabetin önemli merkezlerinden biri olmayı sürdürecektir (Hekimoğlu, 2012, s. 307).

4. KÜLTÜREL BAĞLAR VE KİMLİK MESELESİ

Kimlik hem varlığın hem de aidiyetin tanımı olarak ele alınabilir ve iki temel unsurdan oluşur: tanımlayan ve tanımlanan. Birey, kendisi olarak tanımlanırken, çevresi veya toplum “öteki” unsuru olarak değerlendirilir. Kimlik, farklılıklar ve ötekilik aracılığıyla anlam kazanır; başka bir deyişle, bir kimliğin varlığı, kendisini başkalarına göre konumlandırmasıyla mümkün olur. Eğer herkes aynı kimlik özelliklerine sahip olsaydı, kimlik arayışı hem gereksiz hem de meşruiyetten yoksun olurdu (İnaç, 2014, s.36).

Orta Asya ve Kafkasya, tarihsel, coğrafi ve kültürel açıdan karmaşık bir yapıya sahiptir ve kimlik olgusu burada çok katmanlı bir şekilde oluşmuştur. Kimlikler Sovyet öncesi, Sovyet ve Sovyet sonrası dönemlerde farklı amaçlarla yeniden tanımlanmış, bu süreç hem siyasal elitler hem de toplum arasında etkileşim ve bazen çatışmalara yol açmıştır. Türkiye ve Orta Asya halkları arasındaki etnik ve kültürel bağlar “Türk Dünyası” kavramıyla ifade edilirken, dil de aidiyetin temel göstergelerinden biri olarak öne çıkmaktadır. Öte yandan, yapay sınırlar ve ulus altı kimlikler, Fergana Vadisi gibi bölgelerde iş birliği ve ticareti tehdit eden bir unsur olarak varlığını sürdürmektedir. Bu nedenle kimlik meselesi, bölgedeki siyasi ve toplumsal ilişkilerin anlaşılmasında merkezi bir rol oynamaktadır (Köksal, 2020, s.44-45).

Orta Asya'da siyasal kimliğin inşasında sınırlar önemli bir rol oynamaktadır. Modern ulus-devletlerin keskin sınırları, siyasi kimliğin meşrulaştırılmasında araçsallaştırılırken, Sovyet mirası olarak kalan sınırlar bağımsızlık sonrası dönemde Orta Asya cumhuriyetleri arasında müzakere konusu olmuştur. Kazakistan, Türkmenistan ve Özbekistan arasındaki sınırlandırma çoğunlukla tamamlanmış olsa da, Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan arasındaki süreç hâlâ uzun ve zorludur. Özellikle Fergana Vadisi gibi yapay sınırlar, tarihsel ve coğrafi temelden uzak oluşları nedeniyle ülkeler arasında gerginlik ve ulusal kimlikler

üzerinden negatif önyargılar yaratmaktadır. İslam Kerimov döneminde Özbekistan'ın sert politikaları bu süreci daha da zorlaştırmış, ancak Şavkat Mirziyoyev'in göreve gelmesiyle sınır müzakereleri yeniden canlanmış ve önemli ilerlemeler kaydedilmiştir. Yine de bölgedeki yapay sınırlar ve tarihi miras, Fergana Vadisi'nde iş birliği ve ticareti tehdit eden bir risk olarak varlığını sürdürmektedir (Coldoşev, 2019, s.321-322).

Orta Asya, tarih boyunca Türk kimliği ve kültürüyle şekillenen bir kültür havzası olarak değerlendirilmektedir. Resmî tarih anlayışına göre Türklüğün kökeni Orta Asya'ya dayanmaktadır ve bu bağlamda bölgedeki halklarla Türkiye Türkleri arasında etnik ve kültürel bir süreklilik olduğu kabul edilmektedir; bu birlik, "Türk Dünyası" kavramıyla ifade edilmektedir. Kimlik algısında dil faktörü de merkezi bir rol oynamaktadır. Türkiye'de kullanılan Türkçe ile Orta Asya'daki çeşitli Türk dilleri, resmi politika ve kaynaklarda farklılıkları göz ardı edilerek tek bir dil olarak ele alınmakta ve Özbekçe, Kırgızca gibi diller sırasıyla Özbek Türkçesi ve Kırgız Türkçesi olarak tanımlanmaktadır (Çaman, 2013, s.181). Bu durum, Türkiye'nin Orta Asya'yı algılayışını ve bölgeyle kurduğu siyasi, kültürel ve ekonomik ilişkilerin temel çerçevesini oluşturmaktadır.

Orta Asya ve Kafkasya'da kültürel bağlar ve kimlik, tarihsel süreçler, coğrafi koşullar ve toplumsal etkileşimlerle katmanlı bir yapı oluşturmaktadır. Ortak dil, tarih ve kültürel miras, bölge halkları arasında güçlü bağlar sağlarken, Sovyet mirası olarak kalan yapay sınırlar ve ulus altı kimlik farklılıkları hâlen iş birliği, ekonomik entegrasyon ve toplumsal uyumu sınavan unsurlar olarak önemini korumaktadır. Ayrıca, tarihsel deneyimler ve siyasal elitlerin politikaları, kimlik algılarının sürekli olarak yeniden şekillenmesine yol açmakta, bu da bölgesel ilişkilerin dinamik ve bazen kırılgan bir nitelik kazanmasına neden olmaktadır. Bu bağlamda, kültürel bağların ve kimliğin çok boyutlu yapısının doğru anlaşılması, Orta Asya ve Kafkasya'nın siyasi, ekonomik ve sosyal dinamiklerini çözümlemede vazgeçilmez bir temel oluşturmaktadır.

5. BÖLGESEL DİPLOMASİ VE GÜÇ DENGESİ

Orta Asya devletleri, bağımsızlıklarını kazandıkları 1990'lı yıllardan itibaren uluslararası sistemde konumlarını yeniden tanımlama ve çok yönlü dış politika stratejileri geliştirme sürecine girmiştir. Son yıllarda özellikle Rusya'nın Ukrayna'yı işgali ile birlikte ortaya çıkan yeni jeopolitik konjonktür, bölgenin stratejik önemini daha da artırmıştır. Bu gelişmeler, Orta Asya'yı küresel güç rekabetinin önemli alanlarından biri hâline getirirken Avrupa Birliği, Çin, Rusya ve Amerika Birleşik Devletleri gibi aktörlerin bölgeye yönelik politikalarında da belirli dönüşümlere yol açmıştır. Söz konusu aktörlerin jeopolitik, ekonomik ve enerji temelli stratejileri, bölgesel diplomasi ve güç dengesi bağlamında yeni bir rekabet ortamının oluşmasına neden olurken, Orta Asya devletleri de bu süreçte

dengeleyici ve çok yönlü diplomasi anlayışı geliştirmeye yönelmektedir. Bu bağlamda Türkiye de tarihsel ve kültürel bağlara dayanan yaklaşımıyla Orta Asya ile siyasi, ekonomik ve stratejik ilişkilerini güçlendirerek bölgesel diplomasi ve güç dengesi açısından önemli bir aktör olarak öne çıkmaktadır (Kılıç Mutlu, 2025).

Kafkasya, Orta Asya ile Avrupa arasında yer alan ve Karadeniz ile Hazar Havzası'nı birbirine bağlayan önemli bir jeopolitik geçiş alanıdır. Tarihsel olarak uzun süre Rusya'nın hâkimiyetinde kalan bölge, Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından yeni bir siyasi ve stratejik döneme girmiştir. Bu süreçte Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan bağımsız devletler olarak uluslararası sistemde yerlerini almış; ancak Sovyet döneminden miras kalan sınır sorunları, etnik gerilimler ve kaynak paylaşımı gibi meseleler bölgesel dengeleri etkilemeye devam etmiştir. Özellikle Dağlık Karabağ meselesi, Kafkasya'daki güvenlik ve siyasi rekabetin en önemli unsurlarından biri hâline gelmiştir. Bununla birlikte Kafkasya yalnızca güvenlik sorunlarıyla değil, enerji ve ulaşım koridorları açısından da stratejik bir önem taşımaktadır. Hazar Havzası'ndaki enerji kaynaklarının uluslararası pazarlara ulaştırılmasında bölge önemli bir transit alan oluştururken, İkinci Dağlık Karabağ Savaşı sonrasında ortaya çıkan yeni jeopolitik tablo ulaşım ve ticaret koridorlarına yönelik tartışmaları da artırmıştır. Bu bağlamda gündeme gelen Zengezur Koridoru gibi projeler, Orta Asya ile Anadolu arasında daha doğrudan bir bağlantı kurulması açısından dikkat çekmektedir. Bu gelişmeler, Kafkasya'nın enerji hatları, ticaret yolları ve bölgesel güç dengeleri bakımından Türk dünyasının jeopolitik bütünlüğü açısından önemli bir rol oynadığını göstermektedir (Şahin, 2025, s.72).

Orta Asya ve Kafkasya'da bölgesel diplomasi ve güç dengesi, hem ortak tarih ve kültürel bağlarla hem de devletlerin ulusal çıkarları, ekonomik hedefleri ve dış aktörlerin politikalarıyla şekillenmektedir. Türk dünyasına mensup devletler arasında dil, tarih ve kültür birliği güçlü olsa da, iç siyasi dinamikler, ekonomik rekabet ve dış baskılar zaman zaman anlaşmazlıklara yol açmaktadır. Bölgede istikrarlı bir düzenin sağlanabilmesi için diplomatik diyalogların güçlendirilmesi, ortak ekonomik ve enerji projeleri etrafında iş birliğinin artırılması ve çok taraflı platformların etkin kullanılması büyük önem taşır. Bu bağlamda Türk Devletleri Teşkilatı gibi yapılar, ülkeler arasında siyasi koordinasyonu artırarak, bölgesel meselelerin diyalog yoluyla çözülmesine ve Orta Asya ile Kafkasya'da daha istikrarlı bir güç dengesi oluşmasına katkı sağlayabilir (Mira, 2025).

6. SONUÇ

Orta Asya ve Kafkasya, tarihi, kültürel ve dilsel bağlarıyla Türk dünyasının temelini oluştururken, sahip oldukları enerji kaynakları ve kritik ulaşım koridorları ile uluslararası güç dengelerinde stratejik öneme sahiptir. Bölgede

istikrar ve sürdürülebilir iş birliği, yalnızca ortak tarih ve kültürle sağlanamaz; diplomatik diyalogların güçlendirilmesi, bölgesel projelerin koordinasyonu ve çok taraflı iş birliği mekanizmalarının etkin kullanımı bu sürecin merkezinde yer almaktadır. Türk Devletleri Teşkilatı ve benzeri yapılar, bu iş birliğini kurumsallaştırarak Orta Asya ve Kafkasya'daki ülkeler arasında siyasi, ekonomik ve kültürel koordinasyonu artırmakta ve bölgesel entegrasyonun önünü açmaktadır.

Bölgede Türk dünyasının etkisini güçlendirmek, yalnızca ekonomik veya enerji odaklı politikalarla değil, kültürel bağların ve ortak kimliğin stratejik bir vizyonla desteklenmesiyle mümkün olacaktır. Kimlik, kültürel miras ve enerji politikalarının birbirini tamamlayan bir perspektifle ele alınması, bölgesel diplomasi ve güç dengesi açısından hayati öneme sahiptir. Bu bağlamda, Orta Asya ve Kafkasya'da sürdürülebilir barış ve istikrarın tesisi, Türk dünyasının kolektif vizyon ve koordinasyonunu artırma kapasitesine doğrudan bağlıdır. Güçlü ve uyumlu bir iş birliği, yalnızca bölgesel değil, küresel ölçekte de Türk dünyasının etkinliğini sağlamlaştıracaktır.

KAYNAKÇA

- Al, A. (2024). Türkiye'nin Orta Asya Enerji Politikalarındaki Rolü: Jeopolitik Rekabet ve Bölgesel İşbirliği, *DA&MS*, Sayı 3, 16-29.
- Bozkurt, M. İ. (2023). Türk Dünyası'nın önemi ve Türk birliği. M. Aydoğan (Ed.), *TESAM Strateji Dergisi: Sayı 7. Türk Dünyası Dosyası* içinde.
- Caşın, M. H. (2026). Türk dış politikası açısından Kafkasya ve Orta Asya. 52-66. https://www.academia.edu/4785640/Türk_Dış_Politikası_Açısından_Kafkasya_ve_Orta_Asya
- Coldoşev, A. (2019). Kimlik ve Sınır: Orta Asya'da Sınır Sorunları. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 19(2), 303-326.
- Çaman, E. (2013). Uluslararası sistemde Orta Asya. T. Demirtepe & G. Özkan (Ed.), *Üçüncü on yılında Türkiye'nin Orta Asya bölgesel politikası: Sübjektif algılardan gerçeklere* (175-223).
- Hekimoğlu, A. (2012). Uluslararası dengeler bağlamında Orta Asya'daki enerji politikaları. M. S. Kafkasyalı (Ed.), *Bölgesel ve küresel politikalarda Orta Asya* içinde. Ankara-Türkistan: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.
- İnaç, H. (2014). “Çağımızın Toplumsal Algısını Temsil Eden Parametrelerden ‘Kimlik’, ‘Kültür’ Ve ‘Uygarlık’ Kavramlarının Sosyo-Politik Analizi”. *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 1/1, 35-57.

- Kılıç Mutlu, G. (2025). Yeni Jeopolitik Merkez: Orta Asya'da Güç Mücadelesinin Değişen Paradigmaları. *KAPDEM*. Erişim Adresi: <https://www.kapdem.org/yeni-jeopolitik-merkez-orta-asyada-guc-mucadelesinin-degisen-paradigmaları> Erişim Tarihi: 10.03.2026.
- Köksal, P. (2020). "Orta Asya'da Tarihsel Kimlikler ve Çatışma". *Uluslararası Suçlar ve Tarih Dergisi*, 21: 21-52.
- Mira, E.R. (2025). Türk Dünyası Devletleri Arasındaki Birlik ve İş Birliğine Yönelik Zorluklar ve Kriz Dönemleri. *DİVAN DERNEĞİ*. Erişim Adresi: <https://www.divanderneği.com.tr/2025/02/15/turk-dunyasi-devletleri-arasindaki-birlik-ve-is-birligine-yonelik-zorluklar-ve-kriz-donemleri/>. Erişim Tarihi: 10.03.2026.
- Özsoy, B. (2023). 'Türk Dünyası' Söylemi İçinde Türk Devletleri Teşkilatı'nın Rolü Ve Önemi, *Anasay* 25, 40-55.
- Özsoy, B., Sipahi, E. B., & Sayın, Y. (2022). Orta Asya'da Enerji Politikaları ve Küresel Rekabet Bağlamında Türkiye'nin Rolü Üzerine Bir Değerlendirme. *Gazi Akademik Bakış*, 15(30), 303-328.
- Rzayeva, R. (2023). Türk Dünyası ve Stratejik Siyasetin Felsefesi: Yumuşak Güç ve Medya. *Sakarya Üniversitesi Türk Akademi Dergisi*, 2(2), 140-148.
- Şabanov, M. (2012), Rusya Federasyonu'nun Güney Kafkasya Politikası, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi.
- Şahin, K. (2025). Güney Kafkasya'da Jeopolitik Denklemler: Bölgesel ve Küresel Güçler. *Anadolu Strateji Dergisi*, 7(2), 65-74.

The Educational Trickster: A Comparative Analysis of Character Formation Through Folktales in English and Uzbek Pedagogical Traditions

Eshboyeva Dilshoda UTKIROVNA⁶²

Abstract

This article examines the role of trickster folktales as pedagogical instruments for character development within English and Uzbek traditions. Going beyond narrative analysis, it applies Lev Vygotsky's sociocultural theory to explore how such tales mediate moral reasoning and social values in specific learning contexts. The study identifies a fundamental contrast: English pedagogy often institutionalizes trickster narratives (e.g., Robin Hood) to promote individual critical judgment through textual analysis, whereas Uzbek tradition integrates figures like Nasreddin Afandi into oral, community-based practices to foster collective wisdom and adaptive resilience. This comparative approach illustrates that the trickster serves as a flexible cultural archetype, and its educational use reflects deeper societal philosophies concerning social order, child development, and ethical transmission.

Keywords: Pedagogical Folklore, Character Education, Sociocultural Learning, Moral Reasoning, Trickster Didactics.

⁶² Master's student of Department of English Philology, Denov Institute of Entrepreneurship and Pedagogy (Uzbekistan), ORCID: 0009-0004-4508-8488, dilshodaeshboyeva0395@gmail.com

Eğitimsel Kurnazlık: İngiliz ve Özbek Pedagojik Geleneklerinde Halk Masalları Aracılığıyla Karakter Oluşumunun Karşılaştırmalı Analizi

Özet

Bu makale, İngiliz ve Özbek geleneklerinde karakter gelişimi için pedagojik araçlar olarak hilebaz halk masallarının rolünü inceliyor. Anlatı analizinin ötesine geçerek, bu tür masalların belirli öğrenme bağlamlarında ahlaki muhakemeyi ve sosyal değerleri nasıl aracı kıldığını araştırmak için Lev Vygotsky'nin sosyokültürel teorisini uyguluyor. Çalışma, temel bir karşıtlık ortaya koyuyor: İngiliz pedagojisi, metinsel analiz yoluyla bireysel eleştirel yargıyı teşvik etmek için genellikle hilebaz anlatılarını (örneğin Robin Hood) kurumsallaştırırken, Özbek geleneği, kolektif bilgeliği ve uyarlanabilir direnci geliştirmek için Nasreddin Afandi gibi figürleri sözlü, topluluk temelli uygulamalara entegre ediyor. Bu karşılaştırmalı yaklaşım, hilebazın esnek bir kültürel arketip olarak hizmet ettiğini ve eğitimsel kullanımının sosyal düzen, çocuk gelişimi ve etik aktarım ile ilgili daha derin toplumsal felsefeleri yansıttığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Pedagojik Folklor, Karakter Eğitimi, Sosyokültürel Öğrenme, Ahlaki Muhakeme, Hilebaz Didaktiği.

1. INTRODUCTION

Folktales are universal cultural repositories, but their systematic application within pedagogical frameworks transforms them from passive narratives into active instruments of socialization. This article shifts the analytical focus from the narrative structure of trickster tales—a well-established scholarly pursuit—to their specific pedagogical function in shaping character within distinct cultural contexts. It investigates a central question: How do English and Uzbek educational traditions, both formal and informal, harness the subversive energy of the trickster archetype to cultivate particular moral, cognitive, and social dispositions in learners?

The investigation is grounded in Lev Vygotsky's sociocultural theory (1978), which posits that higher psychological functions originate in social interaction and are mediated by cultural tools. The trickster tale is examined as one such potent "psychological tool." Furthermore, Jerome Bruner's (1990) work on narrative cognition suggests that we construct our understanding of social norms through stories. The trickster narrative provides a sanctioned, imaginative space to explore behavioral boundaries and cognitive flexibility. This research employs a comparative pedagogical analysis to move beyond parallel textual comparison

and examine the contexts of transmission: how, when, and why trickster stories are told in educational settings.

2. METHODS

This research employs a qualitative comparative pedagogical analysis methodology. The analysis integrates three primary components to examine how trickster tales function as cultural-mediational artifacts in distinct educational ecosystems;

- **Curricular and Literature Review:** Analysis of how trickster figures are presented in formal educational materials, textbooks, and academic literature within both the English and Uzbek traditions.
- **Socio-Cultural Positioning Analysis:** Examination of the societal role and perception of trickster figures (e.g., as rebel, sage, or fool) and how this positioning informs their pedagogical use. Functional Analysis of Learning Outcomes: Investigation of the implicit and explicit moral, cognitive, and social objectives promoted through the telling and analysis of these narratives in their respective contexts.

The theoretical analysis is framed through Vygotsky's (1978) concept of the zone of proximal development (ZPD), where a more knowledgeable other uses tools like stories to scaffold a learner's understanding. It also applies Bruner's (1990) concept of narrative modes of thought, viewing trickster tales as "what-if" scenarios for vicarious social experimentation.

3. RESULTS

The comparative analysis reveals a fundamental divergence in the pedagogical application of trickster archetypes, rooted in differing educational philosophies and mediums of transmission.

3.1. English Pedagogy

Institutionalized Analysis for Critical Individualism. In English-speaking pedagogical contexts, trickster narratives are typically institutionalized within formal literary and social studies curricula. Their educational use is characterized by a focus on textual analysis and the cultivation of autonomous, critical judgment.

- ***Robin Hood as Ethical Case Study:*** This figure is utilized less as a simple hero and more as a complex case study in ethical philosophy. Lessons involve debates on natural law versus positive law, the ethics of redistribution, and just authority. The objective is to develop a student's capacity for principled dissent and civic engagement.
- ***Reynard the Fox and Critical Literacy:*** The morally ambiguous Reynard cycles are used to teach critical media literacy and source evaluation. Students deconstruct manipulations, question narrative perspectives, and identify satire, developing a "*hermeneutics of suspicion*" useful for navigating complex information environments.

The dominant methodology is text-centric and discursive, utilizing close reading, Socratic seminars, and essay writing. This reflects an educational philosophy that valorizes individual intellectual rigor and articulate critique as primary pathways to moral and civic character (Bruner, 1990).

3.2. Uzbek Pedagogy

Oral Tradition and Communal Wisdom. Uzbek pedagogical practices with trickster tales are deeply woven into the fabric of informal, community-based education and oral performance. The emphasis is on the internalization of practical wisdom (*donolik*) and social harmony (*ijtimoiy muvozanat*).

Nasreddin Afandi and Situated Learning: Afandi is not primarily a literary character but a cultural companion invoked in everyday situations. A story like "*Afandi and the Coat*" might be used as a metaphorical corrective to teach humility in a specific context. This represents situated, just-in-time learning, where the narrative lesson is directly tied to behavior, fostering reflective humility and cognitive flexibility.

Aldar Kose and Social Navigation: Tales of Aldar Kose function as masterclasses in social intelligence, encoding strategies for using wit to navigate hierarchies and achieve justice without direct confrontation. They teach strategic patience, improvisational skill, and the value of mental agility over physical force.

The transmission is performative, relational, and embedded in daily life—in family gatherings, cultural festivals, and proverbial speech. This process strengthens intergenerational bonds and internalizes lessons as shared cultural common sense, shaping character oriented toward group solidarity and adaptive resilience.

4. DISCUSSION

This analysis demonstrates that the trickster archetype functions as a highly adaptable pedagogical technology. Its core function—to model boundary-testing intelligence—is constant, but its application in character formation is culturally specific. The findings underscore the profound impact of transmission context (formal/informal, textual/oral) on learning outcomes.

The English tradition, with its procedural focus on critical individualism, employs the trickster to hone the mind's capacity for abstract judgment and principled critique. Conversely, the Uzbek tradition, with its substantive focus on communal harmony, employs the trickster to cultivate the heart's and mind's capacity for adaptive social integration within a collective (Vygotsky, 1978). These differences reflect deeper societal philosophies concerning the individual's role within the social order.

These findings suggest rich possibilities for cross-pollination in educational practice. English pedagogy could benefit from incorporating the situated, performative strengths of the Uzbek model to make moral education more relational. Conversely, Uzbek formal education might explore structured analytical techniques to complement its powerful oral tradition. Recognizing the trickster as a deliberate instrument in the "cultural toolkit" allows educators to employ this archetype with greater intentionality.

REFERENCES

1. Ashurova, D. (2019). Comparative study of Uzbek and English folklore. Toshkent State University Press.
2. Bruner, J. (1990). Acts of meaning. Harvard University Press.
3. Dundes, A. (1980). Interpreting folklore. Indiana University Press.
4. Hynes, W. J., & Doty, W. G. (Eds.). (1993). Mythical trickster figures: Contours, contexts, and criticisms. University of Alabama Press.
5. Jung, C. G. (1968). The archetypes and the collective unconscious (2nd ed.). Princeton University Press.
6. Sodiqov, B. (n.d.). Hozirgi o'zbek adabiy tilida bog'lama [Connectors in modern Uzbek literary language]. In Ziyosizadga qalblar uchun! Kutubxona. Retrieved December 25, 2025, from <https://n.ziyouz.com/kutubxona/category/9-o-zbek-adabiy-tili> [citation:3]

7. Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in society: The development of higher psychological processes*. Harvard University Press.
8. XX asr o'zbek adabiyoti tarixi [History of 20th century Uzbek literature] (Lecture text). (2004). Mahmud Qoshg'ariy nomidagi Toshkent viloyat Davlat pedagogika instituti. Retrieved December 25, 2025, from <https://elziyouz.blogspot.com/p/ushbu-maruzalar-matnirespublikamizdagi.html> [citation:4]

Şah İsmayıl Xətai Əlyazmalarının Dünya Miqyasında Yayılma Arealı

Günəl QULIYEVA⁶³

Xülasə

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində adları ən böyük dövrü əhatə edən şəxsiyyətlərin izləri var. Xüsusilə, Şah İsmayıl Xətai adı bəşər tarixinin öyrətdiyi ən güclü şəxsiyyətlərlə bir sırada durur. Şah İsmayıl Xətai şair kimi Azərbaycan xalqının mənəviyyatının zənginləşməsində müstəsna rol oynamış şəxsiyyətlərdən biridir. Azərbaycan dili, tariximizin əbədiləşdirilməsi kimi mövzular Şah İsmayıl Xətai poeziyasının əsas xəttini təşkil edir. Şah İsmayıl Xətai həm epik, həm də lirik janrlarda özünü sınamışdır. Dahi şair "divan" ədəbiyyatına sillabik bir ritm gətirdi; ədəbiyyat tariximizdə xalq poeziyası janrlarına müraciət edən ilk divan şairi kimi tanındı. Xətainin ədəbi fəaliyyəti təkcə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarının deyil, dünya ədəbiyyatşünaslarının da tədqiqat obyekti olmuşdur. Məhz məqaləmizdə Xətai ədəbi fəaliyyətinə aid 25 nüsxə haqqında dünya kitabxanalarında və muzeylərində ətraflı məlumat verməyə çalışdıq. Ümid edirik ki, topladığımız məlumatlar gələcəkdə Xətai ədəbi irsinin dərinədən öyrənilməsində yardımçı olacaq.

Açar Sözlər: Şah İsmayıl Xətai, Lirik, Qəzəl, Tuyuq, Əlyazma.

⁶³ AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, böyük elmi elmi işçi, dissertant, ORCID: 0009-0004-5772-5560, gunelramizqizi90@gmail.com

The Global Distribution Area of Shah İsmail Khatai's Manuscripts

Abstract

There are such person's traces in the history of Azerbaijan literature that, their names cover the greatest period. Especially, Shah İsmayıl Khatai's name stands in the same row with the mightiest personalities, reared by the human history. Shah İsmayıl Khatai is one of the personalities, who has exceptional role in the enrichment of the Azerbaijan nation's morality as a poet. The issues as the Azerbaijani language, immortalizing our history form the main line of Shah İsmayıl Khatai's poetry. Shah İsmayıl Khatai tried at both epic and lyric genres of scripts. Genius poet brought syllabic rhythm to the "Divan" literature; he was recognized as a first divan poet, who appealed to the genres of folk poetry in the known history of our literature. Khatai's literary activities were the investigation object not only for Azerbaijani literary critics, but also for world literary critics. We tried to give detailed information about 25 copies, which belong to Khatai's literary activities in the world libraries and museums namely in our article. We hope that, the information, collected by us, will be the assistive means in the deep investigation of Khatai's literary heritage in the future.

Key Words: Shah İsmayıl Khatai, Lyric, Ghazal, Tuyugh, Manuscript.

1. GİRİŞ

Azərbaycan tarixində və mədəniyyətində silinməz izlər buraxmış Şah İsmayıl Xətai həm qüdrətli dövlət xadimi, həm də klassik poeziyanın görkəmli nümayəndəsi kimi tanınır. Səfəvilər dövlətinin banisi olan Şah İsmayıl Xətai siyasi fəaliyyəti ilə Yaxın və Orta Şərqlə tələyinə təsir göstərmiş, eyni zamanda ana dilində yazdığı poetik irslə Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Onun "Xətai" təxəllüsü ilə qələmə aldığı şeirlərində sufi dünyagörüşü, insan sevgisi, ədalət ideyaları və milli kimlik məsələləri ön plana çıxır. Bu baxımdan Şah İsmayıl Xətai şəxsiyyəti tarix, ədəbiyyat və ideologiyanın qovuşduğu çoxşaxəli bir fenomen kimi araşdırılmağa layiqdir.

Şah İsmayıl Əbülmüzəffər oğlu Şeyx Heydər oğlu Şeyx Cüneyd Səfəvi 1487-ci il iyun ayının 23-də Ərdəbil şəhərində kökü tarixin çox-çox uzaq çağlarına gedib çıxan Azərbaycanın nüfuzlu zadəgan ailəsində dünyaya göz açmışdır. Xətai soy-nəsil etibarilə Səfəvilər sülaləsindən idi. Belə ki, şair ata tərəfdən Şeyx Səfiəddinin (1293-1334) nəslindəndir. Xətainin babası Şeyx Cüneyd (1429-1460), atası Şeyx Heydər (1460-1488) uzun illər Ərdəbil hakimi olmuşlar. Anası

Aləmşah bəyim Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin (1453-1478) qızı, Sultan Yəqubun (1478-1490) isə bacısı idi (Səfərli, 1998:380).

Xətai bədii yaradıcılığa yeniyetməlik dövründə, təxminən 12-13 yaşlarında başlamış, ilk şeirlərini Yunus Əmrə (1240-1340), Qazi Bürhanəddin (1345-1398), İmadəddin Nəsimi (1369-1417) və Nemətullah Kişvəri (XV) kimi görkəmli sənətkarların qələminin təsiri ilə yazmışdır. Xətai, sələfləri kimi şifahi və yazılı ədəbiyyat ənənələrini özü üçün eyni dərəcədə dogma saymış, əsərlərinin bir qismini əruz, digər bir qismini heca vəznində yazmaqla özünəqədərki divan ədəbiyyatını xeyli zənginləşdirmişdir.

Şah İsmayıl Xətəinin məhəbbət lirikası məzmunca rəngarəng, forma baxımından isə əlvanlıdır. Bu səpkidəki şeirlərində sufi-panteist məhəbbətlə real insani sevginin gah birlikdə, gah ayrıca insani sevginin tərənnümü, nikbin əhval-ruhiyyənin iradəsi, aşiqin füsunkar heyranlığı, giley və şikayətləri, gözəlin romantik vəsfi və başqa mövzular hər dəfə fərqli şəkildə ifadə edilir, yeni boyalarla təsvir edilir.

Gərçi gün xoşdur, vəli rüxsarın ondan yaxşıdır,

Ay dəxi taban durur, didarın ondan yaxşıdır.

İstəmən firdövs bağının güli-xoşbusini,

Dünya bağında güli-rüxsarın ondan yaxşıdır (Yusifli, 2005:19).

Xətai ədəbi irsinin mühüm bir qismi heca vəznində, xalq şeiri formasında yazmış olduğu əsərlərdir. Bu qəbildən olan şeirlərdə Xətəinin siyasi, dini, əxlaqi, estetik görüşləri xalqın poetik təfəkkürünə, zövqünə uyğun şəkildə ifadə olunur. Xətai bu tipli şeirlərinin mühüm qismini nəsihət, öyüd məqsədilə yazdığına özü də açıq-aşkar işarə edir, bir çox şeirlərinin başında öyüd, nəsihət verdiyini göstərir.

Gəl öyüd verəyim, öyüd alırsan,

Xidmət eylə genə gülü bulunca.

Karvan gedər, saqın geri qalırsan,

Haman əldən qoyma yolu bulunca (Yusifli, 2005:332).

Şah İsmayıl Xətai yaradıcılığı nəinki Azərbaycanlı ədəbiyyatşünaların, eləcə də bütün Şərq dünyasının maraq dairəsində olmuşdur. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Xətai "Divan"ının tədqiqi sahəsində xeyli işlər görülmüşdür. Bu sahədə S. Mümtaz (1884-1941), H.Arashlı (1909-1983), Ə.Məmmədov (1919-2000), O.Əfəndiyev (1926-2013) kimi ədəbiyyatşünas alimlərin rolu danılmazdır.

Xətai "Divan"ının tədqiqi türkiyəli ədəbiyyatşünasların da diqqət mərkəzində olmuşdur. Belə ki, Türkiyənin "Əlyazma Əsərləri Qurumu Başqanlığı"nın

nəşrləri seriyasında böyük Azərbaycan şairi Şah İsmayıl Xətəinin “Divan”ı işıq üzü görmüşdür. Kitabın nəşri professor Mühsin Məcidə məxsusdur. Kitabda şairin “Divan”ından başqa həmçinin professor Mühsin Məcidin təhlillərinə də yer verilmişdir. Kitabın təqdimat hissəsində Türkiyə prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan kitabla bağlı müsbət fikirlər söyləmiş, qardaş ölkələrin ortaq əmanətini gələcək nəsillərə ötürməyi başlıca meyar kimi səciyyələndirmişdir. Əsər oxuculara orijinal dildə təqdim olunmuş, çətin anlaşılan ifadələrin, ərəb-fars tərkiblərinin izahı mətnin aşağı hissəsində qeyd edilmişdir (Mecit, 2007:10). Mühsin Məcit araşdırmalarına əsasən qeyd edə bilər ki, dünya kitabxanalarında Şah İsmayıl Xətai yaradıcılığını geniş şəkildə əks etdirən 25 nüsxə mövcuddur. Bunlar aşağıdakılardır.

2. ARTUR M. SACKLER GALLERY, DC.Sİ986.60 (YAZIÇI M. SACKLERİN QALERİYASI)

Bu nüsxənin Şah İsmayıl Xətəinin yaşadığı dövr ərzində işlənib hazırlandığı ehtimal olunur. 49 səhifədən ibarət olan nüsxənin hər səhifəsi 12 vərəqdən ibarətdir. Əlyazma gözəl nəstəliq xətti ilə yazılmışdır. Nüsxədə yer alan poetik nümunələrin ünvan hissələri xüsusi dairədə qeyd edilmişdir. Nüsxənin ilk və son səhifələri qopduğundan yazılma tarixi dəqiq məlum deyildir. Nüsxədə 1hərfi ilə bitən 1 qəzəl, 2hərfi ilə bitən 2 qəzəl, 3hərfi ilə bitən 48 qəzəl, 4hərfi ilə bitən 6 qəzəl, 5hərfi ilə bitən 3 qəzəl, 6hərfi ilə bitən 3 qəzəl, 7hərfi ilə bitən 31 qəzəl, 1 qəsidə, 1 müsəmməs olmaqla ümumilikdə 150 şeir nümunəsi yer almışdır (Mecit, 2007:81).

3. BRITISH LIBRARY 11388 (BRİTANIYA KİTABXANASI)

Şah İsmayıl Xətəiyə məxsus bu nüsxəni ilk dəfə dünya ədəbiyyatına tanıtdıran Lionel David Barnett (1891-1960) olmuşdur. Nüsxədə yer alan minyatürlərlə bağlı ətraflı məlumatı isə Novrah M. Titley, “Miniatures From Turkish Manuscripts” adlı əsərində qeyd etmişdir. Mühsin Məcidin tədqiqatlarına əsasən bu nüsxə Şah İsmayıl Xətəinin həyatda olduğu zaman işlənib hazırlanmışdır. Turxan Gəncəyinin verdiyi məlumatlara əsasən Xətai irsinə dair nüsxədə 6 minyatür, 53 şeir nümunəsi yer almışdır. Şeirlərin ünvan hissəsi xüsusi çərçivədə qeyd edilmişdir. Ünvan bölümündəki dua cümlələrinin isə həyatda olan hökmdarların şərəfinə yazıldığı ehtimal olunur.

4. KÜTÜBHANEYİ-MECLİS-İ ŞURAYI-MİLLİ, 4077

Bu nüsxə 11 vərəqdən ibarətdir. Əlyazma tünd qəhvəyi meşin cildlə örtülmüşdür. Cildin ön hissəsində çiçək şəkli, ilk səhifəsində isə əlində quş tutan qız rəsmi

çəkilməmişdir. Hər səhifəsi 12 sətirdən ibarət olan bu nüsxə gözəl nəstəliq xətti ilə yazılmışdır. Nüsxənin ünvan hissəsində yer alan dua cümlələri həyatda olan hökmdarların şərəfinə həsr olunmuşdur. Qasım Həsənovun tədqiqatlarına əsasən nüsxədə Şah İsmayıl Xətəinin “Dəhnamə” əsərinin müxtəlif bölmələrində yer alan 130 beyti qeyd edilmişdir. Nüsxə dağıldığı üçün vərəqlərin sıralanmasında ardıcılıq pozulmuşdur. Mühsin Məcit nüsxədə 36 türkçə, 1 farsca şeir (məsnəvi) nümunəsinin yer aldığını qeyd etmişdir (Mecit, 2007:85).

5. DAŞKƏND ELMLƏR AKADEMIYASI ŞƏRQŞÜNASLIQ İNSTITUTU, 1339/1412

82 vərəqdən ibarət olan bu nüsxə h.942-m.1535-ci ildə Mahmud Nişapuri (h 922/1564) tərəfindən nəstəliq xətti ilə yazılmışdır. Nüsxənin ölçüsü 14,5 x 23,5 sm, həcmi isə 87 vərəqdən ibarətdir (Musabəyli, 2012:296). Zerrin-kalem (qızıl qələm) adı ilə tanınan Mahmud bəy əslən Nişapurludur. Mahmud Nişapuri xəttatlığı ilk müəllimi olan Abdi bəydən almışdır. Daha sonra Əli bəy Məşşədinin (1437-1520) tələbəsi olmuşdur. Məhz bu baxımdan Mahmud Nişapuri Şah İsmayıl Xətai əlyazmalarının məşhur xəttatlarından sayılır. Nüsxədə 257 şeir nümunəsi yer almışdır. Ehtimallara görə əhərflə bitən qəzəllərin yer aldığı iki səhifə (43a-b və 44a-b) qopmuşdur. Nüsxə 1977-ci ildə yenidən işlənib hazırlanmışdır. Düşən səhifələrdəki 6 qəzəli də əlavə etsək ümumilikdə 263 şeiri yer almışdır.

6. DAŞKƏND ELMLƏR AKADEMIYASI ŞƏRQŞÜNASLIQ İNSTITUTU, 1340/1032

Bu məcmuədə rast gəlinən nüsxə Hivə xanlarından olan Məhəmməd Rahim Bahadır Xanın (1864-1910) əmriylə 1907-1908-ci illərdə Molla Məhəmməd Yaqub tərəfindən tərtib edilmişdir. Əlyazmanın ölçüsü 22x34,5 sm, həcmi 456 vərəqdən ibarətdir. Gözəl nəstəliq xətti ilə yazılmışdır (Musabəyli, 2012:296).

Bu əlyazmada qeyd edilən qəzəl və tuyuqlar, Mahmud Nişapurinin tədqiq etdiyi nüsxəylə oxşarlıq təşkil edir. Sadəcə olaraq Nişapurinin qeyd etdiyi üç qəzələ əlavə olaraq bu nüsxədə aşağıdakı mətllə beytləri verilən şeirlər yenilənmişdir;

- Ey sənəm nəçün sənün vədün hilaf olmuş durur
Məhrün az olmuş vəli qahrın güzaf olmuş durur.
- Ey sənəm eşqində hər dəm bu könül bimar dur,
Öylə kim bülbül dəxi ba-eşqi-güldən zardur (Mecit, 2007:87).

Əlavə olaraq bu nüsxədə Mahmud Nişapurinin tədqiq etdiyi nüsxədə yer alan dini məzmunlu 15 şeirə yer verilməmişdir. Həmin şeirləri nəzərə almasaq nüsxədə 246 şeirə yer verilmişdir.

7. MISIR MILLI KITABXANASI TÜRKÇƏ YAZMALAR, 40(MF 54810)

Mühsin Məcid araşdırmalarına əsasən qeyd edir ki, Qahirə kitabxanasında Xətai divanına aid edilən iki nüsxə vardır. Lakin professor bu nüsxələrdən birini əldə edə bilmişdir. Kataloq məlumatlarında nüsxənin 51 vərəqdən ibarət olduğu qeyd edilir. Şah İsmayıl Xətaiyə məxsus şeir nümunələrinin rast gəlinəndişi hissə isə 39 vərəqdən ibarətdir (Mecit, 2007:81).Gözəl nəstəliq xətti ilə yazılmış olan nüsxənin xəttatı və nəqqaşı Sultan Əli Məşhədidir. Nüsxə Şah İsmayıl Xətainin aşağıdakı qəzəli ilə başlayır;

Ey ki yoxdan, bu cahanı var edən Pərvərdigar,

Yeri qayim, göyləri dəvvar edən Pərvərdigar **(2, 6 b).**

Nüsxənin sonunda “Asdı zülfün tək qəmün şol qəddü-bələdan məni, Ruy göstər mahı-mən qurtar bu sevdadan məni” qəzəli qeyd edilmişdir.

Nüsxənin bəzi səhifələri qopduğundan şeirlərinin müəyyən bir qisminin əvvəl və son hissələrini ayırd etmək bir qədər çətindir. Həmin şeirləri nəzərə almasaq ümumilikdə nüsxədə 146 şeir parçası yer almışdır.

8. SULTAN ƏL-KURRARI KITABXANASI

Nüsxə ilk dəfə olaraq Təbrizdə Sultan əl-Kurrarinin kitabxanasında tapılmışdır. Daha sonra Türkiyədə Xətai başlığı altında keçirilən iclada ilk dəfə olaraq İranə Məlikov nüsxənin yazılma tarixi haqqında ətraflı məlumat vermişdir. İranə Məlikovun tədqiqatına əsasən nüsxə 952/1542-ci ildə Şirazlı Məhəmməd Xan tərəfindən işlənib hazırlanmışdır. Lakin kətəbə qeydlərində Yari tərəfindən Məhəmməd xanın tərzinə uyğun işlənib hazırlandığı qeyd olunur. Nüsxədə şairin “Nəsihətnamə” məsnəvisində, “Dəhnamə” poeması və “Divan”ı haqqında ətraflı məlumat verilmişdir. Nüsxənin hər səhifəsi nəstəliq xətlə yazılmış 10 beytdən ibarətdir. Bioqrafik qaynaqlarda nüsxənin xəttatı və nəqqaşı “Hərəvi” və “Şirazi” təxəllüsləri ilə tanınan Yari hesab olunur.

9. İSTANBUL ARAŞDIRMALLARI İNSTITUTU ŞÖVKƏT RADIO YAZMALARI, 51

Nəstəliq xətti ilə yazılmış nüsxə 107 vərəqdən, 12 sətirdən ibarətdir. Nüsxənin 1038/1628-ci ildə yazıldığı ehtimal olunur. Mühsin Məcidin tədqiqatına əsasən nüsxədə 359 türkcə yazılmış şeir (qəzəl, qəsidə, məsnəvi), 9 tuyuq və fars dilində yazılmış 1təxmis vardır. Şeirlərin sayına görə bu nüsxə Xətai divanının ən irihəcmli nüsxəsi hesab edilir. Nüsxədə yer alan iki qəzələ “Dəhnamə” poemasında da rast gəlinir. Həmin şeir nümunələri aşağıdakılardır;

- Mey eylədi yar Həmdulillah,
Dil tapdı qərar, Həmdulillah.
- Ey sevgili nigar, sən qal imdi,
Ey fitnəli yar, sən qal imdi (Mecit, 2007:96).

10. GÜLPAYGANI KITABXANASI, 5/141

Nəstəliq xətti ilə yazılmış bu nüsxə 67 vərəqdən ibarətdir. Nüsxənin üz qabığı qara müqəvvə cildlə örtülmüdü. Giriş hissədə boş qalan vərəqlərdə Şah İsmayıl Xətəinin Və Şah Abbasın (1571-1629) şəkilləri çəkilmişdir. Bu şəkillərə əsasən nüsxənin 19-cu yüzillikdə tərtib olunduğu ehtimal olunur. Nüsxə “Dilbəra, ol ay yüzün xurşidi-tabandur mana, Bağban içində axan su abı-hayvandur mana” mətləli qəzəli ilə başlamışdır. Burada şeirlər bölgü sıralanması aparılmadan əlifba sırası ilə düzülmüşdür. Ümumilikdə Gülpaygani kitabxanasında yer alan əlyazmada Xətai divanına məxsus türkcə yazılmış 323 qəzəl, 11 tuyuq və farsca yazılmış 1 təxmis qeyd edilmişdir. Şövkət Radio əlyazmaları nüsxəsindəki kimi bu nüsxədə də “Dəhnamə” poemasından qəzəllər nümunə olaraq göstərilmişdir.

Ey naz məkanı sərvirəna,

Ey didə məqamı hüsni-zibə (Mecit, 2007:99).

Digər iki qəzəli isə Şövkət Radio Əlyazmaları nüsxəsində yer alan qəzəllərdir. “Dəhnamə” poemasında yer alan qəzəlləri çıxmaq şərtilə nüsxədə ümumilikdə 318 şeir nümunəsi var. Gülpaygani kitabxanasında tədqiq edilən nüsxənin Şövkər Radio Əlyazmalarındakı nüsxəylə digər bir oxşar cəhəti isə heç bir nüsxədə qeyd edilməyən fars dilində yazılmış olan təxmisə yer verilməsidir.

Qadim olsun bu dərgahın İlahi,

İçində qayim olsun padişahı.

Gələb bir dərgaha üz sürənün,

Gidər gönül pasıqalmaz günahı (Mecit, 2007:99).

11. MƏZARI-ŞƏRİF BAHTƏR MUZEYİ, BAKI ƏLYAZMALARI İNSTITUTU, 234

Əzizağa Məmmədovun tədqiqatına əsasən Məzari-Şərif nüsxəsində əldə edilən Şah İsmayıl Xətaiyə məxsus nüsxənin foto-surətini Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Şərqşünaslıq İnstitutunun gənc kadrlarından olan Vəhdət Sultanzadə Azərbaycan Əlyazmalar Fonduna təqdim etmişdir (5,6). Daha sonra professor Mühsin Məcid nüsxəni ətraflı şəkildə araşdırmışdır. Mühsin Məcidin gəldiyi qənaətə əsasən Məzari-Şərif nüsxəsi nəstəliq xətti ilə yazılmış, 48 vərəqdən ibarət olan nüsxədir. Orjinal variantı ilə nüsxədə Şah İsmayıl Xətai divanına məxsus olan 174 şeir nümunəsi verilmişdir. Nüsxədə (ل) hərfiylə bitən 16 qəzəl, (ج) hərfilə bitən 1 qəzəl, (ر) hərfilə bitən 107 şeir, (خ) hərfilə bitən 2 qəzəl, (س) hərfilə bitən 1 şeir, (ش) hərfilə bitən 4 şeir, (غ) hərfiylə bitən 2 şeir yer almışdır(7, 100).

12. GÜLÜSTAN SARAYI KİTABXANASI, 2194

Haqqında bəhs etdiyimiz “Gülüstan sarayı” nüsxəsi nəstəliq xətti ilə yazılmış, 133 vərəqdən ibarət bir nüsxədir. Nüsxənin tərtibatında sərlövhələr bəzəkli formada qeyd edilmiş, şeirlər arasında dua cümlələrinə yer verilmişdir. Bu nüsxənin üzü Əbu Turab əl-İsfahainin böyük oğlu Məhəmməd əl-İsfahani tərəfindən köçürülmüşdür. Nüsxənin sətir sayı 12, həcmi isə 244 səhifədən ibarətdir (Musabəyli, 20012:296).

“Gülüstan sarayı” nüsxəsinin “Misir nüsxəsi” ilə bəzi oxşar cəhətləri vardır. Belə ki, Misir nüsxəsində olduğu kimi bu nüsxədə də əvvəldə qeyd edilən 5 qəzəl eynidir. Hər iki nüsxədə də ب hərfilə bitən qəzəllərin sıralanması eyni qaydadadır. Fərqli olaraq “Misir nüsxəsi”ndə sonu (ل) hərfi ilə bitən 8 qəzəl “Gülüstan sarayı” nüsxəsində yoxdur. Həmçinin “Misir nüsxəsi”nin sonunda qeyd edilən 19 bənddən ibarət olan mürəbbə “Gülüstan sarayı” nüsxəsində 46 bənddən ibarətdir.

Nə yatırsan dur ey qafil,

Gör uşta şah zühur oldu.

Adı bəlli bahadursan,

Gör uşta şah zühur oldu (Mecit, 2007:102).

13. MƏSCIDI-AZAM KITABXANASI, 2009

Hər səhifəsi 11 və ya 12 beytdən ibarət olan bu nüsxə 110 vərəqdən ibarətdir. Nəstəliq xətti ilə yazılmış nüsxənin köçürülmə tarixi dəqiq məlum deyildir. Nüsxənin sonunda alınma tarixi 31 yanvar 1768-ci il kimi qeyd edilmişdir. Nüsxədəki şeirlər bölgü aparılmadan əlifba sırasına uyğun olaraq nizamlanmışdır. “Məscidi-Azam nüsxəsi”ndə yer alan şeirlərin ünvan hissələri “Gülüstən sarayı” nüsxəsindəki kimi boş buraxılmışdır. Xətai divanına daxil olan 353 şeirin yer aldığı bu nüsxə ən irihəcmli nüsxələrdən hesab edilir.

14. BIBLIOTHEQUE NATIONALE SUPPLEMENT TURC, 1307/83

İlk dəfə olaraq Turxan Gənceyi bu nüsxəni Paris və Vatikan nüsxələri ilə müqayisə etmiş, Xətai divanının tənqiddi mətnini işləyib hazırlamışdır (Gənceyi 1986, 159-164). Nəstəliq xətti ilə yazılmış olan nüsxədə 260 poetik nümunələrə yer almışdır. Nüsxənin köçürülmə tarixi h 948-m 1541-ci ilə təsadüf edir.

15. TƏBRİZ MILLI KITABXANASI, 1251

Nəstəliq xətti ilə yazılmış “Təbriz nüsxəsi” hər səhifəsi 9 beyt olmaqla 123 vərəqdən ibarətdir. Bu nüsxəni ilk işləyib hazırlayan Mirzə Rəsul İsmayılzadə olmuşdur. Onun fikrincə nüsxə 99 vərəqdən ibarətdir. Mühsin Məcid tədqiqatına əsasən qeyd edir ki, kətəbə qeydindən sonra 100b-110b vərəqləri arasında “Nəsihətnamə” məsnəvisindən şeir verilmişdir Mecit, 2007:105.

16. BIBLIOTHEQUE NATIONALE SUPPLEMENT TURC, 995/64

Nüsxənin köçürülmə tarixi və köçürəni dəqiq məlum deyildir. Nüsxədə qəzəl və qəsidlərin ümumi sayı 233, tuyuqların sayı isə 9-dur. Bu nüsxənin son hissəsində türkcə 1 qitə, farsca 1 qəzəl yer almışdır (Mecit, 2007:106).

17. BRITANIYA KITABXANASI, 3380

Hər səhifəsi 12 sətirdən ibarət olan bu nüsxə 82 vərəqdən ibarətdir. Nüsxənin əvvəlində günəş motivli qızıl medalyonun içində ağ xətlə yazılmış “Əşarı-feyz-əşarı-Həzrəti Firdevs-məkanı Əbül-Müzzəffər Şah İsmayıl Hüseyni” ifadəsi yazılmışdır. Bu nüsxə “Nəsihətnamə” məsnəvisi ilə başlamış, daha sonra “Qəzəliyyat” başlığı altında 232 qəzəl və qəsidə, 10 tuyuq verilmişdir.

18. KÜTÜBHANEYİ-MƏCLİSİ-ŞURAYI MILLİ, 4096

Gilas rəngli meşin cildlə örtülmüş bu nüsxə hər səhifəsi 12 sətir, 2 sütun formasında yazılmış 70 vərəqdən ibarətdir. Şeirlərin ünvan hissələri xüsusi çərçivə içərisində verilmişdir(7, 108).

19. TEHRAN MILLİ MÜZƏ KİTABXANASI, 3705

Haqqında bəhs edəcəyimiz nüsxə Şah Abbasın dövründə(1587-1629) Ərdəbil kitabxanasına bağışlanmış, daha sonra İran Milli Muzeyinə hədiyyə edilmişdir. Nüsxə ümumilikdə 73 vərəqdən ibarətdir. Paris və London nüsxələrində olduğu kimi bu nüsxə də eyni qəzəllə başlamışdır.

Eylədim bünyad əvvəl mən də əznamı-Xuda,

Ol yaratmış sirri-mərdanı Aliyyül-Murtaza (Mecit, 2007:110).

Nüsxənin sonunda Paris nüsxəsində olduğu kimi “Nəsihətnamə” məsnəvisindən bir beyt verilmişdir.

Xətai, dərd-məndüm bir kəmi

Anuncün hu diyün şahun dəminə (Mecit, 2007:111).

20. ƏRDƏBİL DARÜL-İRŞAD KİTABXANSI

Əlyazma 1829-cu ildə katib Murtuzaqulu tərəfindən üzü köçürülmüşdür. Şikəstə-nəstəliq xətti ilə yazılmış olan nüsxə 279 qəzəl daxil olmaqla 89 vərəqdən ibarətdir.

21. VATIKAN KİTABXANASI, 221

31 vərəqdən ibarət olan nüsxədə şeirlərin düzülüş qaydasında əlifba sırasına əməl edilməmişdir. Digər nüsxələrdə yer almayan 5 qəzəl bu nüsxədə yer almışdır.

Handadur ol bimisalün ibtidası handadur,

Kim bilir ol küntü kənzün intihası handadur.

Ey müsəlmanlar bu gün ol yari-pünhan ayrılır,

Uçdu ruhum, getdi əqlim, gövdədən can ayrılır.

Hər kimün kim dərdi var dərmana göndərmək gərək,

Hər kimin kim dərdi yox viranə göndərmək gərək.

Ey şaha, mən səndən özgə sevmədim sevməm dəxi,

Mahı-rüşən səndən özgə sevmədüm sevməm dəxi.

Bu gün aləmdə sultandır Xətai,

Xətəinin bilün, candır Xətai (Mecit, 2007:114).

22. TEHRAN UNIVERSİTETİ MƏRKƏZİ KİTABXANASI, 5160/3

Kitabxanda qeyd edilən məlumatlara əsasən bu məcmuədə Xətai şeirlərindən başqa, İ. Nəsimi (1369-1417) və M. Füzuli (1495-1556) yaradıcılığına məxsus şeirlər də yer almışdır. Nəstəliq xətti ilə yazılan nüsxənin hər səhifəsi 13 sətir olmaqla 68 vərəqdən ibarətdir. Nüsxənin üzü 1844-cü ildə Tehranda Seyyid Hacı Baba Kirmaninin şəərəfinə Rza Qulu tərəfindən köçürülmüşdür.

23. FATİH MİLLƏT KİTABXANASI, 131

Qara meşin cildlə cildlənmiş bu nüsxə 33 vərəqdən ibarətdir. Təliq xətti ilə yazılmış nüsxənin hər səhifəsi 15 sətirdən ibarətdir. Nüsxəni ilk dəfə araşdıran Sadəddin Nüzhər Örgün olmuşdur. Onun verdiyi məlumatlara əsasən ümumilikdə 935 beytli mənzumə yer almış divandakı şeirlərin 43-ü heca vəznində, 46-sı ərüz vəznində yazılmışdır.

24. İBB ATATÜRK KİTABXANASI, OSMAN ƏRGİN YAZMALARI, 226/2

İlk dəfə Fatih Köksalın araşdırdığı bu nüsxənin 103a-103b səhifələri arasında “Nəshətnamə” məsnəvisindən parçalar verilmişdir. Nüsxədə ərüz vəznində yazılmış 108, heca vəznində yazılmış 69 şeir olmaqla ümumilikdə 177 mənzumə yer almışdır (7, 114).

25. BERLIN KITABXANASI DOĞU ƏLYAZMALARI, 259

1077-1666-cı ildə Davud Bəy tərəfindən üzü köçürülən nüsxənin yalnız 386-420-ci səhifələrində Xətai divanına məxsus 33 şeir yer almışdır.

26. M. FUAD KÖPRÜLÜ KITABXANASI

Sadəddin Nüzhetin tədqiqatına əsasən bu nüsxədə Xətai divanına məxsus olan 908 beytli 74 mənzumə yer almışdır. Lakin həmin şeirlər bu günümüzdə qədər gəlib çatmamışdır.

27. NƏTİCƏ

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, Şah İsmayıl Xətai əlyazmaları yalnız Azərbaycan ədəbi mühitində deyil, dünya miqyasında da geniş yayılmış və müxtəlif kitabxanalarda mühafizə olunmuşdur. Bu əlyazmalar şairin poetik irsinin formalaşması, yayılması baxımından xüsusi mənbə hesab olunur. Tədqiqat nəticəsində məlum olur ki, əlyazmaların fərqli coğrafiyalarda mövcudluğu həm Səfəvilər dövrünün siyasi-mədəni əlaqələrini, həm də Xətainin əsərlərinə olan marağın davamlı xarakter daşdığını təsdiqləyir. Bu nöqteyi-nəzərdən Şah İsmayıl Xətai əlyazmalarının sistemli şəkildə araşdırılması və elmi dövriyyəyə cəlb olunması Azərbaycan klassik ədəbiyyatının daha dərinədən öyrənilməsinə, eyni zamanda milli-mədəni irsin beynəlxalq səviyyədə tanıtılmasına mühüm töhfə verə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan tarixi 7 cildə”. (2007). III cild (XVIII-XVIII əsrlər), Bakı: “Elm”, 595 səh
2. Cüng Şifri: B-5154/16836, səh 6b
3. Həsənov, Q. (1967) “Dəhnamənin sintaksisi”, 116 səh
4. Qasımzadə, F. (1974). ”XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı”, “Maarif” nəşriyyatı, 672 səh
5. Məmmədov, Ə. (1961). “Şah İsmayıl Xətai”, “Uşaq və gənclər ədəbiyyatı nəşriyyatı, 160 səh
6. Mikayılov Ş. (2009). “Elmi-metodik əsərlərdən seçmələr”, Bakı: “Araz”, 519 səh.

7. Mühsin Məcit. (2007). “Şah İsmayıl Hətai Divanı”. “Türkiye Yazma Eserler Kurumu” yayınları, 816 səh
8. Musabəyli Azadə (2012). “Xarici ölkələrdəki əlyazmaların toplu kataloqu”-Şərq əlyazmaları əsasında (3 cildə), I cild, “Elm”, 416 səh
9. “Şah İsmayıl Xətai” əsərləri. (2005). “Şərq-Qərb”, 384 səh
10. “Şah İsmayıl Xətai” (1998).Yazıçı
11. Səfərli Əlyar, Yusifli Xəlil. (1998). “Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı”, “Ozan”, 632 səh.

Orta Asya ve Kafkasya’da Türk Dünyasının Güncel Meseleleri: Enerji Güvenliği, Kimlik Politikaları ve Bölgesel Jeopolitik Konum

Hüsamettin İNAC⁶⁴

Rahman AGHAZADA⁶⁵

Özet

Soğuk Savaş’ın sona ermesi ve Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla birlikte Türk dünyası olarak adlandırılan geniş coğrafyada yeni siyasi, ekonomik ve kültürel dinamikler ortaya çıkmıştır. Orta Asya ve Kafkasya’da bağımsızlığını kazanan Türk cumhuriyetleri, hem kendi ulus-devlet inşa süreçlerini yürütmüş hem de bölgesel ve küresel güçlerin rekabet alanına dönüşen bir jeopolitik ortamda konumlanmak zorunda kalmıştır. Bu çalışma, Türk dünyasının güncel meselelerini enerji politikaları, kimlik inşası, siyasal gelişmeler, diplomatik ilişkiler ve bölgesel jeopolitik rekabet bağlamında incelemeyi amaçlamaktadır. Özellikle enerji kaynaklarının küresel ekonomi içindeki stratejik rolü, Orta Asya ve Kafkasya’nın uluslararası güç dengelerinde önemini artırmıştır. Bununla birlikte Türk dünyası ülkeleri, ulusal kimliklerini yeniden tanımlama, bölgesel iş birliği mekanizmaları oluşturma ve küresel aktörlerle dengeli ilişkiler kurma süreçlerinden geçmektedir. Çalışma nitel yöntem ve literatür incelemesine dayanmaktadır. Elde edilen bulgular, Türk dünyasının geleceğinin enerji güvenliği, bölgesel iş birliği ve ortak kimlik inşası gibi faktörlerle yakından ilişkili olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Türk Dünyası, Orta Asya, Kafkasya, Enerji Politikaları, Bölgesel Jeopolitik.

⁶⁴ Prof. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, ORCID: 0000-0002-6922-2010, husamettininac@yahoo.com

⁶⁵ Doktora Öğrencisi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, SBE, Uluslararası İlişkiler A.B.D., ORCID: 0000-0001-8236-1536, rahman.aghazada@gmail.com

Current Issues of the Turkic World in Central Asia and the Caucasus: Energy Security, Identity Politics, and Regional Geopolitical Position

Abstract

With the collapse of the Soviet Union and the end of the Cold War, new political, economic, and cultural dynamics emerged across the vast geography referred to as the Turkic World. The Turkic republics that gained independence in Central Asia and the Caucasus have not only undergone processes of nation-state building but have also had to position themselves within a geopolitical environment shaped by the competition of regional and global powers. This study aims to examine the contemporary issues of the Turkic World within the context of Central Asia and the Caucasus, focusing on energy policies, identity formation, political developments, diplomatic relations, and regional geopolitical dynamics. In particular, the strategic role of energy resources in the global economy has increased the geopolitical significance of Central Asia and the Caspian basin. At the same time, the countries of the Turkic World have been experiencing processes of redefining national identities, establishing regional cooperation mechanisms, and developing balanced relations with global actors. The study is based on qualitative methodology and literature review. The findings indicate that the future of the Turkic World is closely related to factors such as energy security, regional cooperation, and the construction of a shared cultural and political identity.

Keywords: Turkic World, Central Asia, Caucasus, Energy Policies, Regional Geopolitics.

1. GİRİŞ

Soğuk Savaş'ın sona ermesi uluslararası sistemde önemli dönüşümlere yol açmıştır. 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte Orta Asya ve Kafkasya coğrafyasında yeni bağımsız devletler ortaya çıkmıştır. Bu devletlerin önemli bir kısmı Türk dili konuşan topluluklardan oluştuğu için literatürde "Türk Dünyası" kavramı daha sık kullanılmaya başlanmıştır. Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan gibi ülkeler tarihsel ve kültürel bağlar nedeniyle ortak bir çerçevede değerlendirilmektedir. Bu durum bölgesel iş birliği ve diplomatik ilişkiler açısından yeni fırsatlar ortaya çıkarmıştır. Bağımsızlık sonrasında bu ülkeler uluslararası sistemde yeni aktörler olarak yerlerini almıştır. Böylece Türk dünyası kavramı hem akademik hem de siyasi alanda daha görünür hale gelmiştir.

Türk dünyası kavramı yalnızca coğrafi bir alanı değil aynı zamanda ortak kültürel ve tarihsel mirası ifade etmektedir. Bu coğrafya tarih boyunca farklı medeniyetlerin etkileşim alanı olmuştur. Önemli ticaret yollarının bu bölgeden geçmesi bölgenin ekonomik ve kültürel gelişimini desteklemiştir. Günümüzde de bölge enerji kaynakları ve ulaşım koridorları bakımından stratejik önem taşımaktadır. Özellikle Hazar havzasındaki petrol ve doğal gaz rezervleri uluslararası enerji piyasasında önemli bir yer tutmaktadır. Bu durum bölgenin küresel siyasetteki önemini artırmaktadır. Dolayısıyla Türk dünyası yalnızca kültürel değil aynı zamanda jeopolitik bir anlam taşımaktadır.

Bağımsızlık sonrasında Türk dünyası ülkeleri önemli siyasi ve ekonomik dönüşüm süreçlerinden geçmiştir. Merkezi planlı ekonomiden piyasa ekonomisine geçiş bu ülkelerin ekonomik yapısında önemli değişikliklere yol açmıştır. Aynı zamanda ulus-devlet inşa süreci de bu dönemin temel özelliklerinden biri olmuştur. Devlet kurumlarının oluşturulması ve siyasi sistemlerin yeniden yapılandırılması önemli reform süreçlerini beraberinde getirmiştir. Bu süreç bazı ülkelerde hızlı gerçekleşirken bazı ülkelerde daha yavaş ilerlemiştir. Ekonomik kalkınma politikaları da bu dönüşüm sürecinin önemli bir parçası olmuştur. Bu gelişmeler Türk dünyasının uluslararası sistemdeki konumunu etkilemiştir.

Günümüzde Türk dünyasının karşı karşıya olduğu temel meseleler arasında enerji politikaları ve güvenlik sorunları bulunmaktadır. Bölgedeki enerji kaynaklarının yönetimi ve uluslararası pazarlara ulaştırılması önemli bir stratejik konu haline gelmiştir. Bunun yanı sıra bölgesel güvenlik sorunları ve siyasi istikrarsızlık bazı ülkeleri etkilemektedir. Büyük güçlerin bölgeye olan ilgisi de siyasi dengeleri şekillendirmektedir. Rusya, Çin, Avrupa Birliği ve ABD bölgedeki gelişmeleri yakından takip etmektedir. Bu durum bölgenin jeopolitik önemini daha da artırmaktadır. Dolayısıyla Türk dünyasının güncel meseleleri uluslararası siyasetin önemli bir parçası haline gelmiştir.

Türk dünyası ülkeleri arasındaki diplomatik ilişkiler son yıllarda önemli ölçüde gelişmiştir. Ortak kültürel bağlar ve ekonomik çıkarlar bu ilişkilerin güçlenmesine katkı sağlamaktadır. Bu bağlamda çeşitli bölgesel kurumlar ve iş birliği mekanizmaları oluşturulmuştur. Türk Devletleri Teşkilatı bu kurumların en önemli örneklerinden biridir. Bu teşkilat üye ülkeler arasında siyasi ve ekonomik iş birliğini geliştirmeyi amaçlamaktadır. Ayrıca kültürel ve akademik iş birlikleri de bu sürecin önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Bu gelişmeler Türk dünyası ülkeleri arasındaki ilişkilerin kurumsallaşmasına katkı sağlamaktadır.

Bu çalışmanın temel amacı Türk dünyasının güncel meselelerini Orta Asya ve Kafkasya bağlamında incelemektir. Çalışmada enerji politikaları, kimlik inşası ve diplomatik ilişkiler gibi konular ele alınmaktadır. Aynı zamanda bölgesel

jeopolitik gelişmeler de analiz edilmektedir. Araştırma nitel yöntem çerçevesinde literatür incelemesine dayanmaktadır. Akademik çalışmalar ve uluslararası raporlar değerlendirilmiştir. Bu bağlamda bölgenin siyasi ve ekonomik dinamikleri analiz edilmiştir. Çalışma Türk dünyasının geleceğine ilişkin akademik tartışmalara katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

2. TÜRK DÜNYASININ JEOPOLİTİK KONUMU VE STRATEJİK ÖNEMİ

Orta Asya ve Kafkasya, tarih boyunca farklı medeniyetlerin kesişim noktası olmuş ve stratejik konumu nedeniyle çeşitli güç mücadelelerine sahne olmuştur. İpek Yolu'nun önemli güzergâhlarının bu bölgeden geçmesi, ticaret ve kültürel etkileşim açısından bölgenin önemini artırmıştır. Günümüzde ise bu stratejik konum, enerji kaynakları ve ulaştırma hatları sayesinde yeniden küresel ilginin odağı haline gelmiştir. Hazar havzası ve Orta Asya, dünya enerji rezervlerinin önemli bir kısmını barındırmaktadır. Özellikle petrol ve doğal gaz kaynakları açısından zengin olan Kazakistan, Türkmenistan ve Azerbaycan gibi ülkeler, küresel enerji piyasasında önemli aktörler haline gelmiştir (Özsoy, 2023, s. 41). Bu durum, bölgenin uluslararası enerji güvenliği açısından kritik bir rol üstlenmesine neden olmuştur.

Jeopolitik açıdan bölge, Rusya, Çin, İran ve Türkiye gibi bölgesel güçlerin yanı sıra Avrupa Birliği ve ABD gibi küresel aktörlerin de stratejik ilgi alanı içerisindedir. Rusya, tarihsel ve siyasi bağları nedeniyle bölge üzerindeki etkisini sürdürmeye çalışırken, Çin ise ekonomik yatırımlar ve altyapı projeleri aracılığıyla etkisini artırmaktadır. Avrupa Birliği ise enerji güvenliği ve ticaret yolları bağlamında bölge ile ilişkilerini geliştirmeye çalışmaktadır (Alan, 2025, s. 48).

Bu bağlamda Orta Asya ve Kafkasya, yalnızca enerji kaynakları açısından değil, aynı zamanda ulaşım koridorları ve ticaret ağları açısından da büyük bir stratejik öneme sahiptir. Özellikle Çin'in Kuşak ve Yol Girişimi kapsamında geliştirilen altyapı projeleri, bölgenin küresel ticaret sistemindeki rolünü daha da artırmaktadır.

3. ENERJİ POLİTİKALARI VE EKONOMİK DİNAMİKLER

Enerji kaynakları, Orta Asya ve Kafkasya'daki siyasi ve ekonomik gelişmelerin belirleyici unsurlarından biri olarak öne çıkmaktadır. Hazar Denizi çevresindeki petrol ve doğal gaz rezervleri, bölge ülkelerinin ekonomik kalkınmasında önemli bir rol oynamaktadır. Özellikle Azerbaycan ve Kazakistan gibi ülkeler, enerji

ihracatı sayesinde ekonomik büyüme elde etmiş ve uluslararası enerji piyasasında önemli aktörler haline gelmiştir (Gül, 2024, s. 33).

Enerji kaynaklarının dünya pazarlarına ulaştırılması ise bölgesel jeopolitiğin önemli bir boyutunu oluşturmaktadır. Bu bağlamda boru hattı projeleri, enerji güvenliği ve bölgesel iş birliği açısından büyük önem taşımaktadır. Bakü–Tiflis–Ceyhan petrol boru hattı ve Güney Gaz Koridoru gibi projeler, Hazar enerji kaynaklarının Avrupa pazarına ulaştırılmasında kritik rol oynamaktadır.

Türkmenistan ve Kazakistan gibi ülkeler ise enerji ihracatında büyük ölçüde Rusya ve Çin gibi komşu ülkelerin altyapısına bağımlı durumdadır. Bu durum, enerji politikalarının yalnızca ekonomik değil aynı zamanda siyasi ve diplomatik bir araç haline gelmesine yol açmaktadır. Bölgedeki enerji rekabeti aynı zamanda küresel güçlerin stratejik çıkarlarıyla da yakından ilişkilidir. Avrupa Birliği, Rusya’ya olan enerji bağımlılığını azaltmak amacıyla Hazar havzasındaki enerji kaynaklarına erişimi artırmayı hedeflemektedir. Çin ise artan enerji ihtiyacını karşılamak için Orta Asya ülkeleriyle enerji iş birliklerini geliştirmektedir (Yüce, 2010, s. 86).

4. KİMLİK İNŞASI VE SİYASAL DÖNÜŞÜM SÜREÇLERİ

Bağımsızlık sonrası dönemde Orta Asya ve Kafkasya’daki Türk cumhuriyetleri, ulusal kimliklerini yeniden tanımlama süreciyle karşı karşıya kalmıştır. Sovyet döneminde uygulanan merkezi yönetim politikaları, yerel kültürlerin ve kimliklerin belirli ölçüde bastırılmasına yol açmıştır. Bu nedenle bağımsızlık sonrasında dil, tarih ve kültür politikaları ulus-devlet inşa sürecinin önemli unsurları haline gelmiştir. Türk dünyasında kimlik inşası süreci yalnızca ulusal düzeyde değil, aynı zamanda bölgesel düzeyde de tartışılmaktadır. Ortak tarihsel ve kültürel miras, Türk dünyası ülkeleri arasında iş birliği ve dayanışma söylemlerinin gelişmesine katkı sağlamıştır. Türk Devletleri Teşkilatı gibi bölgesel kurumların ortaya çıkması, bu ortak kimlik söyleminin kurumsal bir çerçeveye kavuştuğunu göstermektedir (Tetik, 2017, s. 38).

Bununla birlikte bölgedeki siyasi sistemler farklı yönetim modellerine sahiptir. Bazı ülkelerde otoriter yönetim yapıları güçlü şekilde devam ederken, bazı ülkelerde ise siyasi reform ve demokratikleşme süreçleri gündeme gelmektedir. Bu durum, Türk dünyasında siyasal dönüşüm süreçlerinin heterojen bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir (Dalbay ve Avcı, 2018).

Kimlik politikaları aynı zamanda dış politika tercihlerini de etkilemektedir. Türk dünyası ülkeleri, bir yandan ulusal kimliklerini güçlendirmeye çalışırken diğer yandan bölgesel ve küresel aktörlerle dengeli ilişkiler kurmaya çalışmaktadır.

5. DİPLOMASİ VE BÖLGESEL İŞ BİRLİĞİ MEKANİZMALARI

Türk dünyası ülkeleri arasındaki diplomatik ilişkiler, son yıllarda önemli ölçüde gelişmiştir. Özellikle kültürel, ekonomik ve siyasi iş birliği alanlarında çeşitli bölgesel örgütler ve platformlar oluşturulmuştur. Türk Devletleri Teşkilatı, bu iş birliği mekanizmalarının en önemli örneklerinden biridir. Bu tür kurumlar, üye ülkeler arasında ekonomik entegrasyonu artırmayı, kültürel bağları güçlendirmeyi ve bölgesel sorunlara ortak çözümler üretmeyi amaçlamaktadır. Ayrıca ulaşım, ticaret ve enerji alanlarında geliştirilen ortak projeler, bölgesel iş birliğinin somut örneklerini oluşturmaktadır (Baki, 2014, s. 134).

Diplomasi alanında Türkiye'nin rolü de dikkat çekicidir. Türkiye, tarihsel ve kültürel bağlar nedeniyle Türk dünyası ülkeleriyle yakın ilişkiler kurmakta ve bölgesel iş birliğini teşvik etmektedir. Bunun yanı sıra Azerbaycan'ın Karabağ meselesindeki diplomatik ve askeri başarıları, Türk dünyasında dayanışma söylemini güçlendiren gelişmeler arasında yer almaktadır (Appasova, 2025). Ancak bölgedeki diplomatik ilişkiler yalnızca Türk dünyası ülkeleri arasında değil, aynı zamanda Rusya, Çin ve Batılı ülkelerle olan ilişkiler çerçevesinde de şekillenmektedir. Bu nedenle bölge ülkeleri çok yönlü bir dış politika stratejisi izlemek zorunda kalmaktadır.

6. BÖLGESEL JEOPOLİTİK REKABET VE GÜVENLİK SORUNLARI

Orta Asya ve Kafkasya, küresel güç rekabetinin önemli sahalarından biri haline gelmiştir. Rusya, tarihsel etkisini sürdürmek amacıyla bölgedeki askeri ve siyasi varlığını korumaya çalışmaktadır. Çin ise ekonomik yatırımlar ve altyapı projeleri aracılığıyla bölgedeki etkisini giderek artırmaktadır. Bu rekabet ortamında bölge ülkeleri, dış politikalarında denge stratejileri izlemeye çalışmaktadır. Bir yandan Rusya ve Çin ile ilişkilerini sürdürürken diğer yandan Batılı ülkelerle ekonomik ve diplomatik bağlarını geliştirmeye çalışmaktadırlar (Erol, 2004).

Güvenlik açısından ise sınır anlaşmazlıkları, etnik çatışmalar ve terörizm gibi sorunlar bölgenin istikrarını etkileyen faktörler arasında yer almaktadır. Özellikle Kafkasya'daki Karabağ meselesi uzun yıllar bölgesel güvenliği tehdit eden bir sorun olarak varlığını sürdürmüştür.

Bunun yanı sıra Afganistan'daki gelişmeler de Orta Asya ülkeleri açısından güvenlik kaygıları doğurmaktadır. Afganistan'daki siyasi istikrarsızlık ve radikal grupların faaliyetleri, bölge ülkelerinin güvenlik politikalarını doğrudan etkilemektedir.

7. SONUÇ

Türk dünyası, Orta Asya ve Kafkasya'da yer alan devletlerin siyasi, ekonomik ve kültürel etkileşimleri sayesinde giderek daha görünür bir bölgesel kimlik haline gelmektedir. Enerji kaynakları, stratejik ulaşım koridorları ve jeopolitik konumu sayesinde bu bölge uluslararası sistemde önemli bir yere sahiptir.

Çalışma kapsamında yapılan değerlendirmeler, Türk dünyasının güncel meselelerinin büyük ölçüde enerji politikaları, kimlik inşası süreçleri, diplomatik ilişkiler ve bölgesel jeopolitik rekabet etrafında şekillendiğini göstermektedir. Enerji kaynaklarının yönetimi ve uluslararası pazarlara ulaştırılması, bölge ülkelerinin ekonomik kalkınması açısından kritik öneme sahiptir.

Bunun yanı sıra ortak kültürel miras ve dilsel bağlar, Türk dünyası ülkeleri arasında iş birliği potansiyelini artırmaktadır. Türk Devletleri Teşkilatı gibi kurumlar, bu iş birliğinin kurumsallaşmasına katkı sağlamaktadır. Ancak bölgesel rekabet ve güvenlik sorunları, bu sürecin önündeki önemli engeller arasında yer almaktadır.

Gelecekte Türk dünyasının daha güçlü bir bölgesel aktör haline gelebilmesi için ekonomik entegrasyonun artırılması, ulaşım ve enerji projelerinin geliştirilmesi ve diplomatik iş birliğinin güçlendirilmesi gerekmektedir. Ayrıca eğitim, kültür ve bilim alanlarında yapılacak ortak çalışmalar, Türk dünyası ülkeleri arasında uzun vadeli bir dayanışma zemini oluşturabilir. Bu bağlamda Türk dünyasının geleceği, ortak stratejik vizyon geliştirme ve bölgesel iş birliği mekanizmalarını güçlendirme kapasitesine bağlıdır.

KAYNAKÇA

- Alan, A. (2025). Jeopolitik Rekabet: Küresel Güçlerin Türk Dünyası Politikaları. *GAB Akademi, 5 (Türk Dünyası Özel Sayısı)*, 2(4), 46-58.
- Appasova, D. (2025). Bölgesel entegrasyon ve küresel diplomasi: Türk devletleri teşkilatının stratejik konumlandırılması. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12(6), 605-615.
- Baki, P. M. (2014). Avrasya’da bölgesel işbirliği sürecinden işbirliği mekanizmasına: Türk Konseyi. *Bilge Strateji*, 6(11), 133-162.
- Dalbay, R. ve Avcı, N. (2018). Kimlik inşasına ilişkin temel yaklaşımlar ve bu yaklaşımların Türkiye’ye yansımaları. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 23(1), 17-39.
- Erol, M. S. (2004). Orta Asya’da güvenlik sorunları. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)*, (1), 85-112.
- Gül, İ. (2024). Avrasya jeopolitiğinin Türk enerji politikası ve çevresel güvenlik üzerindeki rolü: etkileşimler ve yeni dinamikler. *EnergyTR*, 1(2), 25-44.
- Özsoy, B. (2023). ‘Türk Dünyası ’söylemi içinde Türk Devletleri Teşkilatı’nın rolü ve önemi. *Anasay*, (25), 40-55.
- Tetik, M. O. (2017). Türk dünyası ortak kimliği inşasında söylem stratejileri. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 17(1), 37-50.
- Yüce, Ç. K. (2010). Küresel güç mücadelesi bağlamında Avrasya’daki enerji savaşları. *TURAN-SAM*, 2(7), 80-94.

Müasir Dövrə Regionun İqtisadi Sabitliyinin Müasir Üsulları

Hüseyn BAĞIRSOYLU⁶⁶

Əbülbəkir MOLLAOĞLU⁶⁷

Əbülfəz SALMANOV⁶⁸

Xülasə

Bu tədqiqat müasir qlobal iqtisadi mühitdə artan qeyri-müəyyənliklər, enerji və ərzaq qiymətlərində dəyişkənlik, tədarük zəncirlərində pozuntular və maliyyə şokları şəraitində regionların iqtisadi sabitliyinin möhkəmləndirilməsi yollarını araşdırır. İşin əsas məqsədi regional iqtisadi sabitliyin təmin olunmasında tətbiq edilən müasir nəzəri yanaşmaları sistemləşdirmək və bu yanaşmaların Naxçıvan Muxtar Respublikası təmsalında tətbiq imkanlarını qiymətləndirməkdir. Tədqiqat çərçivəsində iqtisadi diversifikasiya, ağıllı ixtisaslaşma (RIS3), rəqəmsallaşma və data əsaslı idarəetmə, klaster yanaşması, dövlət–özəl tərəfdaşlığı və fiskal dayanıqlıq mexanizmləri analitik alətlər kimi istifadə edilmişdir. Təhlil risk–alət–nəticə indikatoru məntiqi əsasında aparılmış və regionun iqtisadi şoklara reaksiya qabiliyyəti qiymətləndirilmişdir. Əldə olunan nəticələr göstərir ki, bu mexanizmlərin inteqrasiyalı şəkildə tətbiqi iqtisadi risklərin ötürülmə təsirini zəiflədir, bərpa potensialını artırır və uzunmüddətli struktur sabitliyin formalaşmasına şərait yaradır.

Açar Sözlər: Regional İqtisadi Sabitlik, İqtisadi Dayanıqlılıq, Ağıllı İxtisaslaşma, Rəqəmsal İdarəetmə, Yaşıl Transformasiya.

⁶⁶ Doç. Dr., Naxçıvan Dövlət Universiteti (NDU), Müəllim, ORCID: 0009-0001-9936-3295, huseyn30@yahoo.com

⁶⁷ Doç. Dr., İstanbul Universiteti (İÜ), Müəllim, ORCID: 0000-0003-2900-6580, ebubekirm@istanbul.edu.tr

⁶⁸ Doktorant, Naxçıvan Dövlət Universiteti (NDU), Müəllim, ORCID: 0009-0003-6524-3396, abulfaz.salmanov@ndu.edu.az

Modern Methods of Regional Economic Stability in the Modern Era

Abstract

This study examines ways to strengthen regional economic stability under conditions of increasing global economic uncertainty, volatility in energy and food prices, disruptions in supply chains, and financial shocks. The purpose of the study is to systematise contemporary theoretical approaches used to ensure regional economic stability and to assess their applicability through the case of the Nakhchivan Autonomous Republic. The research employs economic diversification, smart specialisation (RIS3), digitalisation and data-driven governance, cluster-based approaches, public-private partnerships, and fiscal resilience mechanisms as analytical tools. The analysis is conducted within a risk-policy instrument-outcome indicator framework, focusing on regional responses to economic shocks. The results indicate that the integrated application of these mechanisms reduces the transmission effects of economic risks, enhances recovery capacity, and supports the formation of long-term structural stability at the regional level.

Keywords: Regional Economic Stability, Economic Resilience, Smart Specialisation, Digital Governance, Green Transition.

1. GİRİŞ

XXI əsrin başlanğıcı ilə qlobal iqtisadi sistemdə struktur dəyişiklikləri və bazarların doyma səviyyəsinə yaxınlaşması tendensiyası daha aydın şəkildə müşahidə olunmağa başlamışdır. Bir sıra sahələrdə dövlətlərin və iri oliqopol qurumların dominant mövqeyi bazara yeni iştirakçıların daxil olmasını çətinləşdirmiş, bu isə regionlar üçün alternativ inkişaf istiqamətlərinin axtarılmasını zəruri etmişdir. Məhz bu kontekstdə iqtisadi diversifikasiya regional inkişaf siyasətinin əsas alətlərindən birinə çevrilmiş, xüsusilə logistika və tədarük zənciri fəaliyyətləri çağdaş dövrdə strateji əhəmiyyət kəsb edən sahələr kimi ön plana çıxmışdır.

Türkiyə-Azərbaycan iqtisadi məkanı strateji coğrafi mövqeyinə görə regional və beynəlxalq miqyasda mühüm potensiala malikdir. Tarixi İpək yolu marşrutları üzərində yerləşməsi, Avropa-Asiya nəqliyyat dəhlizlərinə çıxış imkanları və son illərdə geosiyasi dəyişikliklər fonunda yaranan yeni iqtisadi boşluqlar bu ərazinin perspektivlərini daha da artırmışdır. Bununla belə, mövcud potensiala baxmayaraq, institusional, infrastruktur və bazar inteqrasiyası ilə bağlı müəyyən məhdudiyyətlər regionda iqtisadi imkanların tam reallaşdırılmasına mane

olmaqdadır. Bu səbəbdən regional inkişafın planlı və elmi əsaslarla təşkili xüsusi aktuallıq qazanır. Qlobal iqtisadiyyatda artan qeyri-müəyyənliklər enerji və ərzaq qiymətlərində dalğalanmalar, tədarük zəncirlərində pozuntular, maliyyə şokları və iqlim riskləri regionların iqtisadi sabitliyini strateji prioritetə çevirmişdir (OECD, 2020; World Bank, 2021).

Müasir yanaşmalara görə regionun iqtisadi sabitliyi yalnız makroiqtisadi göstəricilərlə deyil, eyni zamanda məşğulluğun davamlılığı, gəlir axınlarının sabitliyi, biznes mühitinin proqnozlaşdırıla bilməsi və iqtisadi şoklara qarşı bərpa qabiliyyəti ilə ölçülür. Bu çərçivədə regional iqtisadi dayanıqlıq anlayışı son onillikdə elmi ədəbiyyatda və siyasət sənədlərində müstəqil konseptual yanaşma kimi formalaşmışdır (OECD, 2019; OECD, 2025)..Azərbaycan–Türkiyə iqtisadi əməkdaşlığı, o cümlədən Naxçıvan Muxtar Respublikasının bu əməkdaşlıqda tutduğu mövqe, regionun iqtisadi dirçəlişinin və sabit inkişafının təmin olunmasında mühüm rol oynaya bilər. Regional əməkdaşlıq, investisiya əlaqələrinin genişləndirilməsi, logistika imkanlarının gücləndirilməsi və rəqəmsal alətlərin tətbiqi iqtisadi sabitliyin əsas dayaqları kimi çıxış edir. Bu baxımdan məqalənin məqsədi Türkiyə–Azərbaycan iqtisadi məkanı, xüsusilə Naxçıvan Muxtar Respublikası təmsilində regionun iqtisadi sabitliyinin təmin edilməsində istifadə olunan müasir yanaşmaları sistemləşdirmək və onların praktik tətbiq imkanlarını qiymətləndirməkdir.

Tədqiqatda analitik və müqayisəli yanaşmalardan istifadə olunmuş, regional iqtisadi sabitlik risk–alət–nəticə indikatoru məntiqi əsasında təhlil edilmişdir. Araşdırma çərçivəsində iqtisadi diversifikasiya, ağıllı ixtisaslaşma, logistika və tədarük zənciri dayanıqlığı, rəqəmsal idarəetmə və regional əməkdaşlıq mexanizmlərinin regionun iqtisadi sabitliyinə təsiri nəzəri və praktik aspektlərdən qiymətləndirilmişdir.

2. TÜRKİYƏ–AZƏRBAYCAN İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİ VƏ NAXÇIVANIN REGIONAL MÖVQEYİ

Türkiyə–Azərbaycan iqtisadi əlaqələrinin formalaşması dərin tarixi və strateji əsaslara söykənir. Bu əlaqələrin institusional bazasının yaranmasında Ulu Öndər Heydər Əliyev və Türkiyə Respublikasının sabiq prezidenti Süleyman Dəmirəlin təşəbbüsü ilə formalaşdırılmış strateji əməkdaşlıq xətti mühüm rol oynamışdır. İki ölkə arasında qurulan bu əməkdaşlıq modeli sonrakı mərhələlərdə iqtisadi münasibətlərin davamlı, sistemli və çoxtərəfli xarakter almasına zəmin yaratmışdır. Azərbaycan və Türkiyə arasındakı iqtisadi əlaqələr təkcə ikitərəfli ticarət münasibətləri ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda regional və beynəlxalq miqyasda strateji əməkdaşlıq çərçivəsində inkişaf edir. Bu strateji əməkdaşlığın geoiqtisadi əhəmiyyəti xüsusilə enerji və nəqliyyat dəhlizlərini əks etdirən iri

infrastruktur layihələrinin məkan strukturunda daha aydın şəkildə müşahidə olunur (State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan, 2025).

İki ölkə arasında iqtisadi əməkdaşlığın əsas dayaqlarından biri enerji və nəqliyyat. İki ölkə arasında iqtisadi əməkdaşlığın əsas dayaqlarından biri enerji və nəqliyyat qovşaqlarını əhatə edən irimiqyaslı regional layihələr olmuşdur. 1994-cü ildə imzalanan “Əsrin Müqaviləsi” ilə əsas qoyulan neft və qaz sektorundakı əməkdaşlıq sonrakı dövrlərdə Bakı–Tbilisi–Ceyhan, Bakı–Tbilisi–Ərzurum, Bakı–Tbilisi–Qars dəmir yolu, TANAP və TAP kimi strateji layihələrlə genişlənməmişdir. Sözügedən layihələr regionda iqtisadi integrasiyanın dərinləşməsinə, enerji təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsinə və Azərbaycan–Türkiyə iqtisadi məkanının beynəlxalq bazarlara çıxış imkanlarının genişlənməsinə mühüm töhfə vermişdir (State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan, 2025).

Enerji layihələri ilə yanaşı, sənaye məhsullarının qarşılıqlı ticarəti və birbaşa investisiya axınları da illər üzrə artan dinamika nümayiş etdirmişdir. Xüsusilə SOCAR-ın investor kimi Türkiyədə həyata keçirdiyi iri sənaye layihələri bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət daşıyır. 2025-ci ilədək Türkiyəyə yönəldilən investisiyaların həcmi 15 milyard ABŞ dollarını ötməsi, STAR Neft Emalı Zavodu və Petkim neft-kimya kompleksinin bu investisiyaların əsas nümunələri kimi çıxış etməsi Azərbaycan–Türkiyə iqtisadi əməkdaşlığının dərinliyini göstərir. Eyni zamanda, 2024-cü ilin yanvar ayında iki ölkə arasında ticarət dövriyyəsinin 475 milyon 522 min ABŞ dolları təşkil etməsi iqtisadi əlaqələrin davamlı genişlənməsini təsdiqləyir (State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan, n.d.).

Naxçıvan Muxtar Respublikası Türkiyə ilə birbaşa sərhədə malik olan yeganə Azərbaycan eksklavı kimi xüsusi strateji mövqeyə sahibdir. 11 kilometrlik sərhəd xətti regionun sərhədyanı ticarət, logistika, turizm və investisiya potensialının reallaşdırılması üçün əlverişli şərait yaradır. Son illərdə Naxçıvan ilə Türkiyə arasında iqtisadi əlaqələr daha da intensivləşmiş, əməkdaşlıq əsasən sərhədyanı ticarət, investisiya qoyuluşu, enerji, nəqliyyat və turizm istiqamətlərində cəmlənmişdir. 2025-ci ilin dekabrında keçirilmiş II Azərbaycan–Türkiyə

Regional İqtisadi Forumu bu əməkdaşlığın institusional və regional müstəvidə yeni mərhələyə keçdiyini nümayiş etdirmişdir (State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan, 2025).

3. REGIONUN İQTİSADI SABİTLİYİ: RISKLƏR VƏ MÜASİR YANAŞMALAR

Müasir regional tədqiqatlar göstərir ki, regionların iqtisadi sabitliyinin gücləndirilməsi indikator əsaslı monitoring sistemlərinin tətbiqi, institusional idarəetmənin möhkəmləndirilməsi və struktur risklərin azaldılması ilə birbaşa bağlıdır. OECD-nin regionlar üzrə indikator sistemlərinə əsaslanan yanaşmaları regional fərqlərin və iqtisadi şoklara həssaslığın ölçülməsini, eləcə də tətbiq edilən siyasət alətlərinin nəticəyönlü qiymətləndirilməsini ön plana çıxarır. Bu kontekstdə iqtisadi siyasətin effektivliyinin artırılması üçün ölçülə bilən göstəricilər əsasında qərarların qəbul edilməsi regional idarəetmənin əsas komponentlərindən biri kimi çıxış edir (OECD, 2019; OECD, 2025).

İnnovasiya və məhsuldarlıq mənbələrinin regionun mövcud potensialına uyğun şəkildə seçilməsi məqsədilə ağıllı ixtisaslaşma (RIS3) yanaşması resursların səpələnməsinin qarşısını almağa və prioritet sahələr üzrə əlavə dəyər zəncirlərinin dərinləşdirilməsinə xidmət edir. Bu yanaşma regionun rəqabət üstünlüklərinə əsaslanan selektiv inkişaf strategiyalarının formalaşdırılmasına imkan yaradır və struktur çevikliyini artırmaqla iqtisadi sabitliyə töhfə verir (European Commission, 2012).

Region səviyyəsində iqtisadi sabitliyin ayrıca tədqiq edilməsinin əsas səbəbi regionların struktur xüsusiyyətlərinə görə iqtisadi şoklara daha həssas olmalarıdır. İqtisadi fəaliyyətin məhdud sayda sahədə cəmlənməsi, logistika və bazara çıxış xərclərinin dəyişkənliyi, insan kapitalının qeyri-bərabər paylanması və büdcə gəlirlərinin məhdud mənbələrdən asılılığı eyni xarici təsirin müxtəlif regionlarda fərqli sosial-iqtisadi nəticələr doğurmasına səbəb olur. Bu baxımdan regional iqtisadi sabitlik məşğulluğun və real gəlirlərin qorunması, investisiya risklərinin azaldılması və fiskal idarəetmənin davamlılığı baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir (OECD, 2020; World Bank, 2020).

Naxçıvan Muxtar Respublikasının iqtisadi strukturunun təhlili göstərir ki, 2025-ci ilin yanvar ayında ÜDM-in 71,7 faizi xidmət sektorunun, 16,7 faizi malların istehsalının, 11,6 faizi isə məhsula və idxala xalis vergilərin payına düşmüşdür. Xidmət sektorunun yüksək payı iqtisadi fəaliyyətin bu sahədə cəmləndiyini göstərir və struktur konsentrasiyasının qiymətləndirilməsini zəruri edir. Mövcud paylar əsasında hesablanan Herfindahl–Hirschman indeksi (HHI) göstəricisinin 0,555 olması iqtisadi strukturda müəyyən konsentrasiyanın mövcudluğunu və xidmət sektorunda tələbin dağalanması zamanı regionun iqtisadi sabitliyə qarşı

həssaslığının arta biləcəyini göstərir (State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan, 2025).

Region üçün prioritet inkişaf istiqamətlərinin müəyyənəndirilməsi məqsədilə ağıllı ixtisaslaşma (RIS3) yanaşması çərçivəsində meyar əsaslı qiymətləndirmə aparılmışdır. Bu qiymətləndirmədə mövcud iqtisadi baza və resurslar, bazar potensialı, əlavə dəyər zəncirinin formalaşması, risklərə davamlılıq və innovasiya–texnoloji imkanlar əsas meyarlar kimi seçilmiş, onların nisbi çəkiliəri ekspert qiymətləndirməsi əsasında müəyyən edilmişdir (European Commission, 2012).

Cədvəl 1. Meyarlar və Çəkilər

Meyar	Çəki(w)
Mövcud baza və resurs	0.20
Bazar potensialı	0.25
Əlavə dəyər zənciri	0.20
Riskə davamlılıq	0.20
İnnovasiya/texnologiya	0.15
Cəmi	1.00

Cədvəldən göründüyü kimi, bazar potensialına daha yüksək çəkinin verilməsi regionda tələbin davamlılığının və satış imkanlarının iqtisadi sabitlik baxımından həlledici rol oynaması ilə izah olunur. Mövcud baza və resurslar, əlavə dəyər zənciri və riskə davamlılıq meyarlarının eyni çəkiddə qiymətləndirilməsi prioritet istiqamətlərin real icra imkanları və şoklara qarşı dayanıqlıq baxımından bərabər əhəmiyyət daşıdığını göstərir. İnnovasiya və texnologiya meyarının nisbətən aşağı çəkisi isə onun təsirinin əsasən orta və uzunmüddətli dövrdə daha aydın müşahidə olunması ilə əlaqələndirilir (OECD, 2019).

Bununla yanaşı, rəqəmsal transformasiya və data əsaslı idarəetmə qərarvermənin sürətini və dəqiqliyini artırmaqla erkən xəbərdarlıq mexanizmlərinin qurulmasına şərait yaradır. İnvestisiya axınının davamlılığı, KOB sektorunun dəstəklənməsi, klaster yanaşması və dövlət–özəl tərəfdaşlığı (PPP) mexanizmləri regionun iqtisadi sabitliyinə həm iqtisadi artımın təşviqi, həm də risklərin idarə edilməsi kanalı ilə təsir göstərir. Fiskal dayanıqlıq və antikrizis tədbirlər isə avtomatik stabilizatorlar və ünvanlı müdaxilə mexanizmləri vasitəsilə iqtisadi dalğalanmaların təsirini yumşaldaraq regionun bərpa qabiliyyətini gücləndirir (OECD, 2020; World Bank, 2021).

4. NƏTİCƏ

Bu tədqiqat müasir dövrdə regionun iqtisadi sabitliyinin təmininin yalnız qısamüddətli makroiqtisadi göstəricilərin yaxşılaşdırılması ilə məhdudlaşmadığını, eyni zamanda şokların ötürülmə təsirini zəiflədən və bərpa qabiliyyətini gücləndirən struktur və institusional mexanizmlərin inteqrasiyasını tələb etdiyini göstərir. Təhlil çərçivəsində regionun iqtisadi sabitliyinə təsir edən əsas risklər geoiqtisadi qeyri-müəyyənlik, tədarük zənciri və logistika pozuntuları, qiymət şokları, maliyyə şərtlərinin sərtləşməsi, iqlim və su ilə bağlı risklər, habelə rəqəmsal risklər sistemli şəkildə təsnif edilmiş və bu risklərə qarşı müasir siyasət alətləri paketinin əsas komponentləri müəyyənləşdirilmişdir.

Əldə olunan nəticələr göstərir ki, diversifikasiya tək sektor və ya tək bazar asılılığını azaldaraq risklərin bir kanaldan bütün regional iqtisadiyyata ötürülməsini zəiflədir. Ağıllı ixtisaslaşma (RIS3) yanaşması isə diversifikasiyanı resursların səpələnməsi kimi deyil, prioritetləşdirilmiş sahələr üzrə əlavə dəyər zəncirinin dərinləşdirilməsi prosesi kimi təşkil etməyə imkan verir. Rəqəmsallaşma və data əsaslı idarəetmə sabitlik tədbirlərinin vaxtında, hədəfli və ölçülə bilən şəkildə həyata keçirilməsini təmin edərək idarəetməni reaktiv modeldən proaktiv modelə keçirir.

Bununla yanaşı, investisiya və KOB dəstəyi mexanizmləri xüsusilə klaster yanaşması və dövlət–özəl tərəfdaşlığı (PPP) regionun real sektorunun şoklara qarşı dayanıqlığını gücləndirən əsas iqtisadi dayaq kimi çıxış edir. Klasterlər kooperasiya və bazara çıxış imkanlarını genişləndirməklə KOB-ların bərpa qabiliyyətini artırır, PPP mexanizmi isə kritik infrastruktur layihələrində maliyyə və icra risklərini bölüşdürərək xidmətlərin fasiləsizliyini və investisiya davamlılığını təmin edir. Fiskal dayanıqlıq və antikrizis tədbirlər isə qısamüddətli sosial-iqtisadi təsirləri yumşaltmaqla yanaşı, orta müddətli dövrdə büdcə davamlılığını qoruyan “fiskal çeviklik” mexanizmlərinin əhəmiyyətini ön plana çıxarır.

ƏDƏBIYYAT SIYAHISI

1. State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan. (2025). *Regions of Azerbaijan: Statistical yearbook* (2025 ed.). <https://www.stat.gov.az>
2. State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan. (n.d.). *Official statistics portal: Regional and macroeconomic indicators*. <https://www.stat.gov.az>
3. European Commission. (2012). *Guide to research and innovation strategies for smart specialisation (RIS3)*. <https://ec.europa.eu>
4. OECD. (2019). *A data-driven public sector: Enabling the strategic use of data for productive, inclusive and trustworthy governance*. <https://www.oecd.org>
5. OECD. (2020). *The OECD digital government policy framework*. <https://www.oecd.org>
6. OECD. (2020). *Automatic fiscal stabilisers: Recent evolution and policy options to boost their effectiveness*. <https://www.oecd.org>
7. OECD. (2025). *Quality budget institutions*. <https://www.oecd.org>
8. OECD. (2025). *Strengthening regional policy for resilient places: Key issues and policy considerations*. <https://www.oecd.org>
9. World Bank. (2020). *Adaptive social protection: Building resilience to shocks*. <https://www.worldbank.org>
10. World Bank. (2021). *World development report 2021: Data for better lives*. <https://www.worldbank.org>
11. World Bank Group, Asian Development Bank, Inter-American Development Bank, & European Bank for Reconstruction and Development. (2017). *Public-private partnerships reference guide* (Version 3). <https://www.worldbank.org>

Динамика Риска Финансового Пузыря На Рынке Жилья Узбекистана В 2020–2025 Годах: Анализ Разрыва Между Рыночными И Фундаментальными Ценами

Ботиров Исломбек Улуғбек ўғли
(İslambek BOTIROV)⁶⁹

Аннотация

Данный тезис посвящён анализу формирования и динамики риска финансового пузыря на рынке жилья Узбекистана в 2020–2025 годах. В исследовании расхождение между рыночными ценами на жильё и фундаментальными ценами (доходы населения, уровень арендной платы, процентные ставки и другие макроэкономические факторы) рассматривается как ключевой индикатор риска финансового пузыря.

Ключевые Слова: Рынок Жилья, Финансовый Пузырь, Рыночная Цена, Фундаментальная Цена, Индекс Риска Пузыря, Price-Income, Price-Rent, Макропруденциальная Политика.

⁶⁹ Независимый Исследователь Института «International School of Finance Technology and Science» (Uzbekistan), ORCID: 0009-0008-4781-2715, botirovislombek99@gmail.com

Dynamics of Financial Bubble Risk in the Uzbekistan Housing Market in 2020–2025: Analysis of the Gap Between Market and Fundamental Prices

Abstract

This thesis examines the formation and dynamics of financial bubble risk in the housing market of Uzbekistan during the period 2020–2025. The study evaluates the divergence between housing market prices and fundamental prices—such as household income, rental rates, interest rates, and other macroeconomic factors—as a key indicator of financial bubble risk.

Keywords: Housing Market, Financial Bubble, Market Price, Fundamental Price, Bubble Risk Index.

1. ВВЕДЕНИЕ

В период 2020–2025 годов изменения цен на жилье и на рынке аренды в Узбекистане отражали общее экономическое состояние страны и изменения в реформах. Изначально рынок жилья находился в фазе быстрого роста, затем под влиянием внешних факторов замедлился и постепенно перешел в период стабилизации. За эти пять лет рынок эволюционировал от фазы быстрого развития благодаря государственной поддержке к фазе, где финансовые возможности населения относительно сократились, а инвестиционные решения принимались с большей осторожностью.

Первая фаза (2020–2021 годы) характеризовалась политикой расширенных государственных расходов, быстрым ростом доходов населения и введением широкомасштабных программ ипотеки и субсидий для поддержания экономической активности в период пандемии COVID-19. Эти меры усилили спрос на жилье и привели к росту цен на первичном и вторичном рынках в постпандемийный период. Поддержка доходов, льготные ипотечные кредиты и увеличение денежных переводов ускорили процесс строительства и инвестиций в недвижимость. Это особенно заметно проявилось в крупных городах, таких как Ташкент, Самарканд и Наманган.

Вторая фаза (2022–2023 годы) стала периодом резких изменений на рынке жилья. Внешние факторы повлияли на условия внутреннего спроса, вызвав их трансформацию. В связи с эскалацией российско-украинского конфликта усилились миграционные потоки из России и соседних стран в

Узбекистан. Это временно усилило спрос на жилье, особенно на рынке аренды в крупных городах. Этот процесс, наряду с увеличением денежных переводов и активными действиями инвесторов, ожидающих высокой доходности от недвижимости, вместо снижения спекулятивных инвестиций, напротив, продолжил их. В то же время резко выросли затраты на строительство, что было вызвано глобальными нарушениями цепочек поставок и ростом цен на импортируемые материалы. В результате давление на цены на жилье усилилось. Разрывы между регионами расширились: цены росли быстрее в Ташкенте, Ташкентской и Самаркандской областях, где спрос был наивысшим, в то время как в западных и менее населенных регионах цены стабилизировались.

К третьей фазе (2024–2025 годы) рынок жилья перешел в период замедления и охлаждения. Темпы роста доходов населения снизились, а задолженность несколько увеличилась. В результате спрос на жилье и возможности его приобретения уменьшились. Спекулятивный спрос ослаб, а доходность инвестиций в недвижимость снизилась. С одной стороны, это было вызвано ростом затрат на кредитование, с другой — сокращением государственных расходов. Все эти процессы в совокупности привели к относительному снижению цен на жилье. В то же время рынок аренды относительно стабилизировался, теперь он в основном отражает платежеспособность населения, а спекулятивные цены постепенно снижаются. В целом, эти три фазы показывают, что рынок жилья Узбекистана в 2020–2025 годах перешел от периода быстрого роста, стимулированного реформами, к стабильному состоянию, основанному на рыночных законах (Президент Республики Узбекистан. 2020).

В результате в 2019–2024 годах отношение остатка ипотечных кредитов к ВВП выросло с 3,4% до 4,7%, и объем ипотечного кредитования сформировался на среднем уровне. В частности, в 2024 году отношение остатка кредитов к ВВП в Казахстане составляло 4,4%, в Азербайджане — 3,4%, а в Кыргызской Республике — 2,4%. Однако объем ипотечного рынка в Узбекистане отстает от уровней России (10%) и Грузии (13%). Внедрение мер по поддержке ипотечного рынка в Узбекистане, включая запуск государственной программы субсидий, предоставление долгосрочных ипотечных кредитов, увеличение источников финансирования ипотеки, способствует росту объема ипотечного рынка. В то же время формирование отношения остатка ипотечных кредитов к ВВП на среднем уровне указывает на необходимость реализации возможностей развития ипотечного рынка. Поэтому достижение объема ипотечного кредитного рынка на уровне 8–10% зависит от следующих факторов: расширения возможностей долгосрочного финансирования; повышения доступности жилья за счет снижения процентных ставок по ипотечным кредитам;

внедрения инструментов вторичного рынка, включая выпуск облигаций, обеспеченных ипотекой, и привлечение институциональных инвесторов. В целом, ипотечный кредитный рынок в Узбекистане перешел от начальной стадии развития к этапу формирования, и продолжение макроэкономической стабильности, развития финансового рынка страны, а также государственной поддержки приведет к расширению объема ипотечного рынка.

2. ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Рост цен на жилье, расширение возможностей кредитования и изменение отношения заемщиков привели к увеличению средней суммы выделенных ипотечных кредитов в регионах. Развитие первичного и вторичного рынков, а также различия в способности населения приобретать жилье вызвали значительные различия в средней сумме выделенных ипотечных кредитов и их росте по регионам. В 2021–2024 годах средняя сумма ипотеки для первичного рынка выросла со 156 млн сумов до 265 млн сумов. Рост средней суммы выделенных ипотечных кредитов в этот период свидетельствует о расширении ипотечного рынка, увеличении строительства нового жилья по регионам, росте затрат на строительство и улучшении способности населения по регионам погашать ипотечные кредиты. В частности, в 2021–2024 годах средняя сумма выделенных ипотечных кредитов выросла на 139% в Республике Каракалпакстан, на 125% в Кашкадарьинской области, на 140% в Хорезмской области, что отражает увеличение нового жилья и рост цен на строительство жилья в этих регионах. В крупных городских центрах, таких как Ташкент, средний объем ипотечных кредитов достиг 297 млн сумов в 2022 году, но в 2024 году стабилизация цен на жилье и поступление на рынок жилья с относительно меньшей площадью привели к небольшому снижению суммы выделенных ипотечных кредитов. Сумма ипотечных кредитов, выделенных на вторичный рынок жилья, выросла с 163 млн сумов до 263 млн сумов в 2021–2024 годах.

В эти периоды основная часть ипотечных кредитов, выделенных на вторичный рынок жилья, приходилась на Ташкент, что привело к значительным различиям в средней сумме ипотечных кредитов, выделенных на вторичный рынок по регионам. В частности, в Ташкенте из-за удорожания вторичного жилья и увеличения использования системы рефинансирования средняя сумма выделенных ипотечных кредитов выросла с 272 млн сумов в 2021 году до 614 млн сумов в 2024 году. В то же время в регионах с относительно более низкими ценами на вторичный рынок жилья и платежеспособностью населения, таких как Хорезмская

область и Республика Каракалпакстан, средняя сумма выделенных ипотечных кредитов сформировалась на низком уровне. Стабильный рост среднего объема ипотеки на обоих рынках показывает улучшение финансирования жилья, но также отражает растущие риски по ценам и платежеспособности. Поэтому, поскольку средняя сумма ипотечных кредитов растет быстрее, чем доходы домохозяйств, в том числе в последующие периоды, при наличии условий для корректировки цен, необходимо сохранять пруденциальные стандарты кредитования и эффективные коэффициенты отношения кредита к стоимости (Loan-to-Value (LTV)) для обеспечения финансовой стабильности.

В период 2020–2025 годов цены на жилье в Узбекистане пережили период резкого роста и последующего охлаждения. Этот процесс произошел в результате взаимодействия быстро растущего спроса на жилье, ограничений предложения и целенаправленных мер правительства. Периодические изменения на рынке также были подвержены влиянию внешних факторов и изменений в денежно-кредитной политике. Однако общая ситуация показывает отсутствие баланса между сильным спросом и ограниченным предложением жилья в стране. Такие дисбалансы в основном связаны с быстрым расширением городов, ростом цен на землю и строительство, а также преобладанием покупки жилья через ипотеку. Эти факторы в совокупности повлияли на формирование цен на жилье на первичном и вторичном рынках в различных регионах страны.

После воздействия пандемии рынок жилья начал быстро восстанавливаться. Экономические стимулы со стороны правительства и льготные ипотечные кредиты возобновили спрос населения на жилье. Низкие процентные ставки, государственная финансовая помощь (фискальные трансферты) и поступления из-за рубежа привели к появлению большего количества средств у населения. В то же время ограничения в строительной отрасли снизили темпы строительства новых домов. К 2021 году квартальный рост цен на жилье составил в среднем 4–5% по сравнению с соответствующим периодом предыдущего года. Это повысило цены на первичном и вторичном рынках на 8–9% по сравнению с допандемийным периодом. Рост цен наблюдался почти во всех регионах и среди различных групп доходов. Это указывает на то, что процесс восстановления в основном был связан с усилением спроса, и активность покупателей двигала рынок в большей степени, чем предложение. Кроме того, в этот период жилье стало основным средством сбережений для населения. В период усиления экономической неопределенности люди считали инвестиции в жилье более безопасными. Это привело к дальнейшему росту спекулятивного и осторожного спроса на рынке.

В 2022–2023 годах рынок жилья вошел в период наиболее резкого роста цен. Причинами стали рост затрат на строительство, спекулятивные инвестиции и продолжающаяся финансовая поддержка со стороны государства. Индекс первичного рынка вырос со 110 в первом квартале 2022 года до уровня в четвертом квартале 2023 года. Индекс вторичного рынка вырос со 111 до 171. Это означает рост цен на 50–55% за период менее двух лет. Цены на жилье росли в среднем на 15–18% в год. Этот рост был связан как с повышением производственных затрат, так и с усилением спроса. Рост цен на строительные материалы на мировом рынке и удорожание городской земли привели к росту цен на жилье.

В то же время в Ташкенте и других крупных областных центрах достаточность финансовых ресурсов на внутреннем рынке и стимулирующая политика правительства усилили спекулятивные действия. Этот период совпал с усилением политической напряженности и геополитической нестабильности во всем мире. В результате выросли цены на импортируемые товары, в частности на строительные материалы. Тем не менее, внутренняя экономическая политика страны продолжалась в расширительном направлении. В результате на рынке возникла «самостимулирующая» среда: население и инвесторы начали рассматривать недвижимость как средство защиты от инфляции и валютных колебаний.

Концентрация коммерческих банков на ипотечном рынке сформировалась на среднем уровне. В 2024 году 73% остатков ипотечных кредитов приходилось на шесть крупных банков — Ипотека-банк, Халк банк, Национальный банк Узбекистана (Узмиллийбанк), SQB, Агробанк и BRB. При этом Халк банк и Ипотека-банк вместе занимали более трети ипотечного рынка. Оставшаяся доля рынка распределяется между мелкими коммерческими банками, включая расширяющиеся частные и иностранные коммерческие банки.

Банки с государственным участием в финансировании ипотечных кредитов в основном опираются на государственные ресурсы. В 2024 году 90% ипотечных кредитов, выданных Микрокредитбанком, финансировались за счет государственных средств, в Алокабанке этот показатель составлял 87%, в Халк банке — 84%, в BRB — 82%, в Туронбанке — 76%, в SQB — 66%, в Агробанке — 64%, в Асакабанке — 57%. Опираение этих коммерческих банков на бюджетные средства в финансировании ипотечных кредитов можно объяснить их ролью в реализации государственных жилищных программ.

С 2020 года объем финансирования ипотечных кредитов за счет государственных средств начал расти. Доля государственных средств в

финансировании ипотечных кредитов Ипотека-банка выросла с 17% в 2020 году до 62% в 2024 году (доля в общем ипотечном рынке — 19%), в Халк банке — с 34% до 84% (18%), в BRB — с 17% до 82% (5%), в SQB — с 7% до 66% (8%). Эти изменения отражают структурное перераспределение в рефинансировании ипотечных кредитов и показывают, что рост ипотечных кредитов в условиях сохранения высоких процентных ставок обеспечивали государственные и квазигосударственные институты. Даже среди мелких частных банков с небольшой долей рынка государственные средства стали важным источником финансирования ипотеки. В 2024 году «Asia Alliance Bank» (доля в ипотечном кредитовании 0,16%) финансировал 67% ипотечных кредитов за счет государственных источников, «Пойтахтбанк» (0,05%) — 54%, а «Трастбанк» (0,07%) — 57%. Более широкое использование государственных ресурсов в финансировании ипотечных кредитов показывает, что это позволило мелким коммерческим банкам войти или расшириться на ипотечном рынке, что способствовало диверсификации системы и расширению кредитования в большее количество регионов (Президент Республики Узбекистан. 2023).

В Узбекистане цены на жилье все еще остаются высокими по отношению к доходам населения в большинстве регионов. В 2024 году отношение цены к доходу (PIR) в среднем по стране составляло 4,7 (медиана также 4,7). Однако этот показатель резко различается по регионам: наивысший показатель в Самаркандской области (7,70), за ней следуют Наманганская (6,47) и Сырдарьинская (5,30) области. Наименьшие показатели наблюдались в Ташкенте (2,85) и Навоийской области (2,96). Эти различия отражают различия в уровнях заработной платы, ценах на жилье и условиях предложения в разных регионах. В целом, в регионах с PIR выше 5–6 для покупки среднего жилья площадью 60 квадратных метров требуется пять-восемь лет семейного дохода. Это показывает, что приобретение жилья все еще остается сложным для большинства населения, за исключением нескольких регионов с высоким доходом. Программа льготной ипотеки в Узбекистане остается одним из важнейших инструментов обеспечения доступности жилья и расширения социальных возможностей населения. Через программу населению предоставляются долгосрочные ипотечные кредиты по ставке ниже рыночной (17%). Кроме того, применяются кредитные лимиты по регионам (330–420 млн сумов). Эта программа значительно улучшает возможности приобретения жилья для семей со средним доходом. Отношение ипотечного платежа к доходу (Mortgage payment-to-income ratio — MPIR) в среднем по стране составляет около 62,5% при льготных условиях. Это означает, что средняя семья тратит чуть более 60% месячного дохода на ипотечный платеж. При рыночных ставках этот показатель составляет почти 90%. Таким образом, субсидированные ипотеки относительно повышают возможности владения жильем для более

широкой части населения (Агентство статистики Республики Узбекистан. 2023). Если бы не было государственной помощи, большинство населения было бы вынуждено платить суммы, превышающие их месячный доход, что полностью исключило бы их из системы жилищного кредитования.

3. ЗАКЛЮЧЕНИЕ И РЕКОМЕНДАЦИИ

В период 2020–2025 годов рынки жилья и ипотеки в Узбекистане значительно изменились. Этот период отличается формированием рыночных институтов, расширением финансовой системы и усилением различий между регионами. Основные выводы включают следующее:

Во-первых, рынок жилья тесно следовал макроэкономическим циклам страны. Рост в 2020–2021 годах в основном произошел за счет государственных расходов, быстрого роста доходов и субсидированных кредитов. В 2022–2023 годах усилились внешние факторы и спекулятивный спрос, а к 2024–2025 годам рынок постепенно охлаждался и начал возвращаться к балансу.

Во-вторых, цены на жилье достигли пика в 2023 году и начали замедляться в реальном выражении в 2024–2025 годах. Показатели отношения цены к доходу (PIR) и ипотечного платежа к доходу (MPIR) все еще высоки, и доступность жилья остается сложной для многих семей. Субсидированные ипотеки значительно снижают этот разрыв, но они зависят от непрерывной государственной поддержки (UBS. 2023).

В-третьих, ипотечный рынок значительно расширился. К 2024 году отношение ипотечных кредитов к ВВП почти удвоилось и достигло 4,7%. Это указывает на расширение доступа к долгосрочным кредитам и укрепление институциональной основы, подразумевающей финансовую поддержку через УзИКМР. В то же время более половины ипотек все еще финансируются за счет государственных средств, что показывает зависимость системы от бюджета (Организация по рефинансированию ипотеки. 2025).

В-четвертых, внедрение механизмов субсидий по первоначальному взносу и процентной ставке значительно облегчило приобретение жилья для семей со средним доходом. С 2020 года более 79 тысяч граждан воспользовались этой помощью, однако расходы программы и система точного таргетирования требуют дальнейшего совершенствования.

В-пятых, несмотря на активность строительства, в 2020–2024 годах было сдано в эксплуатацию более 351 тысячи многоквартирных домов, предложение

жилья не поспевает за ростом населения. Особенно заметен дефицит в южных и восточных регионах, что ярко проявляется в крупных городах.

В-шестых, цены на землю различаются по регионам. Это зависит от инфраструктуры, расположения и плотности города. Расширение электронных аукционов сделало процессы более прозрачными, но необходимо продолжать практические меры по оценке земли, планированию регионов и выделению участков с готовыми коммуникациями. Местное производство основных строительных материалов, таких как цемент и металл, ограничило рост цен и снизило зависимость от импорта.

В-седьмых, цифровизация процесса получения ипотеки сделала рынок более прозрачным и удобным. Цифровая подача заявок, оценка и скоринговые системы повысили эффективность работы. Это создает основу для дальнейшей автоматизации кредитных информационных систем и усиления интеграции с социальными и финансовыми базами данных.

Рекомендации для следующего этапа реформ в жилищной сфере Узбекистана целесообразно сосредоточить на укреплении институциональных результатов, достигнутых в последние годы, и одновременно на устранении системных проблем, ограничивающих доступность жилья, создание равных возможностей для всех и эффективность рынка. Следующие рекомендации разработаны в соответствии с целями стратегии «Узбекистан–2030» и направлены на переход жилищной политики к более устойчивой, прозрачной, социально инклюзивной системе, функционирующей на основе рыночных механизмов, что также внесет вклад в предотвращение риска пузыря.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Президент Республики Узбекистан. (2020). О стратегии реформирования банковской системы Республики Узбекистан (ПҚ-5992, 12.05.2020). [https://lex.uz/docs/4811246\[\]](https://lex.uz/docs/4811246[])(<https://poytaxtbank.uz/uz/documents/3288/>)
2. Президент Республики Узбекистан. (2023). О совершенствовании механизмов выделения ипотечных кредитов (ПҚ-749, 11.11.2024). <https://lex.uz/docs/749>(<https://gov.uz/oz/iiv/pages/o-zbekiston-respublikasi-vazirlar-mahkamasining-qarorlari>)
3. Агентство статистики Республики Узбекистан. (2023). Статистика жилищного строительства и ипотечного кредитования в экономике Узбекистана (2020–2023). <https://stat.uz/uz/statistics/housing>
4. UBS. (2023). Global wealth report 2023: The future of wealth. <https://www.ubs.com/global/en/wealth-management/insights/global-wealth-report.html>
5. World Bank. (2022). Uzbekistan: Housing finance and market development. <https://www.worldbank.org/en/country/uzbekistan/publication/housing-finance>
6. Организация по рефинансированию ипотеки(2025). Рынок жилья и ипотеки в Узбекистане. <http://uzmrc.uz/mortgage-market-of-uzbekistan/bozor-va-tahlil/>

Türk Dünyasının Jeopolitik Geleceği: Enerji Güvenliği, Kimlik Siyaseti ve Bölgesel Entegrasyon

Javid SULTANOV⁷⁰

Özet

Orta Asya ve Kafkasya'yı kapsayan Türk dünyası, enerji, kimlik politikaları ve bölgesel jeopolitik gelişmelerin kesişme noktasında yer alarak küresel sistemde stratejik açıdan en önemli bölgelerden biri haline gelmiştir. Bol miktarda fosil yakıt rezervine ve gelişmekte olan yenilenebilir enerji potansiyeline sahip olması nedeniyle, bölge enerji kaynaklarını güvence altına almak isteyen küresel güçler için odak noktası olmuştur. Bu karmaşık ortamda, Türk devletleri ulusal egemenliği koruma, ekonomik büyümeyi sürdürme ve bölgesel iş birliğini teşvik etme arasında hassas bir denge kurmaya çalışmaktadır. Bölgenin enerji manzarası, Rusya, Çin, Türkiye ve büyük Batı güçlerinin çatışan stratejik çıkarlarından kaynaklanan bir güç dengesiyle şekillenmektedir. Rusya, tarihsel olarak bölgedeki enerji sektörünü dış politika aracı olarak kullanarak bölgeyi sömürmüştür; Çin ise Kuşak ve Yol Girişimi ve Trans-Hazar Koridoru aracılığıyla enerji ağını kendi bünyesine katmaya çalışmıştır. Azerbaycan ve Kazakistan gibi bölgesel ülkeler, Güney Gaz Koridoru ve Hazar Boru Hattı Birliği gibi yollarla enerji kaynaklarını çeşitlendirmeyi ve Rusya'dan bağımsız hale gelmeyi hedeflemektedir. Türk dünyasında enerji projeleri sadece parasal kazanç açısından değil, entegrasyon için bir katalizör olarak da görülmektedir. Türk dünyasının günümüzdeki karmaşık sorunları arasında, enerjinin sadece ekonomi, politika ve uluslararası ilişkilerin bir aracı olarak değil, aynı zamanda ulusal ve etnik kimliğin bir kaynağı olarak da kullanılması yer alıyor; bu durum, diplomaside enerji ve hidrokarbonların öneminin artmasıyla birlikte, kimliklerin ve kültürün 'Araplaştırılması' ve 'Ruslaştırılmasının' potansiyel tehditleriyle de sürekli olarak karşı karşıya kalınmasına yol açıyor. Bu makale, enerji kaynaklarının, kimlik kaygılarının ve siyasi manevraların bölgesel jeopolitik

⁷⁰ Doktora Öğrencisi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, SBE, Uluslararası İlişkiler A.B.D., ORCID: 0000-0001-7983-0434, jsultanov07@gmail.com

manzarayı bugün nasıl birlikte tanımladığını vurgulayarak, bu temel sorunları analiz etmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Orta Asya, Kafkasya, Ulusal Kimlik, Uluslararası İlişkiler, Türk Dünyası.

The Geopolitical Future of the Turkic World: Energy Security, Identity Politics, and Regional Integration

Abstract

The Turkic world, encompassing Central Asia and the Caucasus, has become one of the most strategically important regions in the global system, situated at the intersection of energy, identity politics, and regional geopolitical developments. With abundant fossil fuel reserves and potential for renewable energy sources, the region has become a target for the great powers to secure their energy resources. Turkic states are trying to navigate a treacherous course where they try to maintain their sovereignty and pursue national interests while trying to pursue regional cooperation. The energy balance of power is defined by the competing strategic interests of Russia, China, Turkey and the western powers. Russia has always been the dominant regional actor regionally using energy for its foreign policy purposes. China has incorporated energy networks into its own system through initiatives like the Belt and Road initiative and the Trans-Caspian Corridor. Conversely, regional countries like Azerbaijan and Kazakhstan are actively diversifying their energy routes by developing alternate paths such as the Southern Gas Corridor and the Caspian Pipeline Union, thus seeking to reduce their dependence on Russia. These strategic moves have bolstered the resilience of regional players against external pressures and enhanced their political autonomy. In the Turkic world, energy projects are regarded as more than just sources of revenue; they represent the very force of regional integration. The Turkic world, encompassing diverse nations in Central Asia and the Caucasus, faces a complex set of contemporary challenges that significantly impact regional stability, identity, and international relations. These challenges are multifaceted, involving the strategic use of energy resources, the preservation of cultural and national identities in the face of external influences, and the changing landscape of political and diplomatic interactions. As regional powers and global actors compete for influence, understanding the intertwined nature of energy geopolitics, cultural sovereignty, and diplomatic strategies becomes vital to grasping the current dynamics shaping the Turkic world. This article aims to analyze these fundamental issues, highlighting how energy resources, identity

concerns, and political maneuvering collectively define the regional geopolitical landscape today.

Keywords: Central Asia, Caucasus, National Identity, International Relations, Turkic World.

1. GİRİŞ

Orta Asya ve Kafkasya'yı kapsayan Türk dünyası, şu anda enerji, kimlik, politika ve bölgesel jeopolitik alanlarında karmaşık bir ortamda yol almaktadır. Bölge, enerji kaynakları açısından zenginliği nedeniyle dünyanın büyük güçlerinin nüfuz mücadelesi verdiği kilit bir nokta olmuştur; ülkeler enerji kaynaklarını güvence altına almak ve stratejik kazanımlar elde etmek için buradadır. Uluslararası çıkarların karmaşıkleştırdığı bölgesel değişkenlerin çokluğu ve enerji güvenliğinin değişen dinamikleri, Orta Asya ve Kafkasya'yı çağdaş jeopolitikte oldukça benzersiz bir referans noktası haline getirmektedir. Bu tür sorunların neden ve sonuçlarının incelenmesi, bölgedeki güncel olayları ve gelişmeleri anlamak için elzemdir.

Bu temel meseleler üzerine inşa ederek, Türk dünyasının sosyo-politik manzarasını şekillendiren bölgesel kimlikler ve siyasi özelemler arasındaki karmaşık etkileşimi incelemek zorunludur. Her biri kendine özgü tarihsel yörüngelere, kültürel kimliklere ve Sovyet sonrası deneyimlere sahip çeşitli Türk dili konuşan uluslar, ulusal çıkarların ve bölgesel iş birliği çabalarının karmaşık bir mozaigine katkıda bulunur. Türk birliğini vurgulayan hareketler, örneğin Türk Birliği Hareketi gibi, bu etkileşimi daha da karmaşık hale getirmektedir. Bu hareketler, Türk halkları arasında ortak bir kültürel ve siyasi akrabalık duygusunu geliştirmeyi, ekonomik, güvenlik ve diplomatik düzeylerde artan işbirliğini savunmayı amaçlamaktadır. Bununla birlikte, bu tür girişimler genellikle tarihsel rekabetlerden, farklı ulusal önceliklerden ve bölgesel ittifakları şekillendirmeye çalışan dış etkilere kaynaklanan zorluklarla karşı karşıya kalmaktadır.

Bölgesel dayanışmayı teşvik etme ile ulusal egemenliğe saygı duyma arasındaki gerilim, Türk dünyasında süreklilik arz eden bir tema olmaya devam etmektedir. Bu bağlamda, bu iç ve dış faktörlerin bölgesel istikrar ve entegrasyon çabalarını nasıl etkilediğini analiz etmek çok önemlidir. Orta Asya ve Kafkasya'nın jeopolitik manzarası, komşu Rusya, Çin, Türkiye, İran ve Batı güçlerinin her birinin stratejik çıkarlarını takip ettiği hassas bir güç dengesiyle karakterize edilir.

Eski Sovyet devletleri üzerindeki uzun süreli etkisiyle Rusya, Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü (CSTO) gibi güvenlik ittifakları aracılığıyla egemenliğini sürdürmeye çalışmaktadır. Bu sorunların nedenlerini ve sonuçlarını anlamak, bölgenin mevcut dinamiklerini ve gelecekteki beklentilerini kavramak için elzemdir. Bu temel sorunlar üzerine inşa ederek, Türk dünyasının sosyo-politik

manzarasını şekillendiren bölgesel kimlikler ve siyasi özlemler arasındaki karmaşık etkileşimi incelemek zorunludur. Her biri kendine özgü tarihsel yörüngelere, kültürel kimliklere ve Sovyet sonrası deneyimlere sahip çeşitli Türk dili konuşan uluslar, bu duruma katkıda bulunmaktadır.

2. ENERJİ VE DİPLOMASİ: ORTA ASYA'DA KAYNAK YÖNETİMİ VE STRATEJİK İTTİFAKLAR

Orta Asya ve Kafkasya'daki enerji kaynaklarının stratejik önemi abartılamaz; zira bölge, küresel enerji güvenliği için kritik öneme sahip muazzam petrol, doğalgaz ve yenilenebilir enerji potansiyeline sahiptir. Çin'in ithal enerji kaynaklarına bağımlılığı ve kaynakları çeşitlendirme ihtiyacı göz önüne alındığında, Orta Asya'nın enerji zenginliği, Çin'in daha geniş enerji güvenliği stratejisinin hayati bir bileşenidir. Trans-Hazar Koridoru'nun gelişimi bunu daha da somutlaştırıyor; Çin'den Orta Asya üzerinden Güney Kafkasya ve Karadeniz'e uzanan, enerji geçişini sağlayan ve Avrasya genelinde ekonomik marjinalleşmeyi artıran hayati bir rota. Bu sadece Çin'in enerji ve elektrik kaynaklarını artırmakla kalmıyor, aynı zamanda bölgesel kalkınmayı ve iş birliğini de güçlendiriyor. Bu ülkelerin mevcut elektrik karışımı, devrim için güneş, rüzgâr ve hidroelektrik enerjilerine yapılan şaşırtıcı derecede düşük yatırımı gösteriyor. Bununla birlikte, kaynakların tahsisi ve uluslararası ittifakların oluşturulması, bu potansiyelin kullanılmasında çok önemli bir rol oynamaktadır; zira rekabet eden çıkarlar ve jeopolitik hususlar genellikle işbirliği çabalarını engellemektedir. Bölgenin enerji gelişimi, stratejik kaynak yönetimi, kaynak tahsis kararları ve sürdürülebilir büyümeyi teşvik edebilecek veya bölgesel gerilimleri artırabilecek ittifakların kurulmasıyla şekillenmektedir (Alparslan, 2024, s. 3).

Bu karmaşık jeopolitik ve ekonomik zemine dayanarak, bölgesel hedeflerin, ulusal kimliklerin ve stratejik ittifakların etkileşiminin, Orta Asya ve Kafkasya'daki enerji geliştirme ve iş birliğinin gidişatını önemli ölçüde etkilediği açıktır. Çeşitli Türk ulusları, dilsel ve kültürel bağları paylaşıırken, tarihsel deneyimleri ve jeopolitik öncelikleri tarafından şekillendirilen farklı dış politikalar ve ekonomik stratejiler izlemektedirler. Örneğin, Türkiye, Türk İşbirliği Girişimi gibi girişimleri aktif olarak desteklemektedir.

Küresel güçlerin bölgesel enerji politikası üzerindeki etkisi, Orta Asya ve Kafkasya'nın jeopolitik manzarasını önemli ölçüde şekillendirmektedir. Tarihsel olarak bölgede baskın bir aktör olan Rusya, enerji politikasını sürekli olarak dış politikasının bir aracı olarak kullanmış, komşu ülkeler üzerinde etki kurmak ve bölgesel hakimiyetini sürdürmek için muazzam enerji ihracatından yararlanmıştır (Pierini, 2019, s.301). Ulusal gaz ve elektrik piyasalarını birbirine bağlama çabaları, enerji kaynaklarını çeşitlendirmeyi ve Rusya'ya olan bağımlılığı azaltmayı, daha kural tabanlı ve entegre bir bölgesel enerji piyasasını teşvik

etmeyi amaçlamıştır. Bu girişimler, enerji güvenliğini artırmayı ve Rusya'nın etkisini dengeleyebilecek alternatif koridorlar oluşturmayı hedeflemektedir. Bu arada Çin, Kuşak ve Yol gibi girişimlerle rolünü genişletmiş, Orta Asya ülkeleri ve Rusya ile daha yakın bağlar kurarak bölgesel enerji ağlarını daha geniş Avrasya bağlantısına entegre etmiştir [Şener ve Sugözü, 2022, s.13].

Bu genişleme, enerji iş birliği ve rekabetinin bir arada bulunduğu küresel güçler arasında karmaşık bir etki etkileşimine yol açmıştır. Bu gelişmelerin jeopolitik etkileri derindir, zira bölgesel istikrarı, ekonomik ortaklıkları ve güç dengesini etkilerler. Bölgenin enerji politikaları bu nedenle daha geniş uluslararası stratejilerin bir yansımasıdır ve küresel güçler kendi jeopolitik çıkarlarına hizmet etmek için bölgesel gidişatları aktif olarak şekillendirirler. Bu dinamikler üzerine kurulu olarak, bölgenin enerji geleceği, bu rekabet eden etkilerin nasıl yönetileceğine ve dengeleneceğine bağlıdır. Orta Asya ve Kafkasya ülkeleri, dış baskılara karşı kırılganlığı azaltmak için enerji ortaklıklarını ve altyapılarını çeşitlendirmenin önemini giderek daha fazla farkındadır. Örneğin, Kazakistan'ın önemli petrol ve doğalgaz rezervlerini değerlendirme çabaları veya Azerbaycan'ınki gibi birçok ülke, kendi enerji kaynaklarını bağımsız olarak geliştirmek için girişimlerde bulunmuştur (Demir, 2010, s.516).

Bu gelişmelerden yola çıkarak, birçok bölgesel aktör, ulusal egemenliklerini güçlendirmek ve herhangi bir tek dış güce olan bağımlılığı en aza indirmek için enerji kaynaklarını ve transit güzergahlarını çeşitlendirmeye öncelik veriyor. Kazakistan, Hazar Boru Hattı Konsorsiyumu aracılığıyla Çin ve Avrupa gibi yeni pazarlara erişmek için yeni boru hatlarına yatırım yapacak ve üretimini genişletecek. Azerbaycan gibi diğer ülkeler ise, Güney Gaz Koridoru gibi yeni ulaşım koridorları aracılığıyla Türkiye ve Akdeniz üzerinden Avrupa'ya Hazar gazı satarak yerlerini sağlamlaştırmaya çalışıyor. Bu sadece daha fazla zenginlik için bir reçete değil, aynı zamanda ülkenin gücünü artırıyor ve İran ile Rusya'nın imparatorluklarından çıkmaya çalışarak egemenlik kurmayı da amaçlıyor. Ayrıca, çeşitlendirme çabaları, Orta Asya-Güney Asya gibi bölgesel işbirliği girişimleriyle de destekleniyor. Bu girişimler, komşu ülkeler arasında daha büyük bir iş birliğini teşvik etmeyi, bölgesel istikrarı ve ekonomik büyümeyi artırabilecek ortak altyapı projelerini ve enerji ticareti anlaşmalarını desteklemeyi amaçlamaktadır. Örneğin, Orta Asya-Güney Asya (CASA-1000) projesi, Kırgızistan ve Tacikistan'dan Pakistan ve Afganistan'a elektrik iletmeyi ve böylece tüm ilgili taraflara fayda sağlayan daha birbirine bağlı bir enerji şebekesi oluşturmayı hedeflemektedir (What is CASA-1000", t,y).

Bu tür projeler sadece ekonomik bağları derinleştirmekle kalmıyor, aynı zamanda bölge içi istikrarı ve ekonomik büyümeyi de artırıyor. Bu girişimlerden yola çıkarak, bölge ülkeleri artık yenilenebilir enerjileri ve bunların sürdürülebilir kalkınma ve enerji bağımsızlığı potansiyelini araştırıyor. Özbekistan ve Türkmenistan gibi ülkeler, enerji karışımlarını çeşitlendirmek ve fosil yakıtlara

olan bağımlılıklarını azaltmak için güneş ve rüzgâr enerjisi projelerine yatırım yapmaya başlıyor. Bu yatırımlar sadece çevresel sürdürülebilirliğe katkıda bulunmakla kalmıyor, aynı zamanda özellikle küresel pazarlar daha temiz enerji kaynaklarına yönelirken, bölgesel enerji ticaretine yeni ufuklar açıyor. Dahası, bu yenilenebilir enerji girişimleri, sınır ötesi iş birliklerini teşvik ediyor, teknolojik alışverişi destekliyor ve altyapı geliştirme alanında ortak girişimler için fırsatlar yaratıyor. Örneğin Türkmenistan'ın stratejik coğrafi konumu, bölgesel şebekelere fazla enerji sağlayabilecek büyük ölçekli güneş enerjisi parkları geliştirme planlarıyla yenilenebilir enerji ihracatçısı olarak önemli bir potansiyel sunuyor. Benzer şekilde, Özbekistan'ın güneş ve rüzgâr enerjisi projelerindeki ilerlemeleri, onu bölgesel enerji piyasalarında önemli bir oyuncu haline getirmeye hazırlanıyor. Bu bölgesel iş birliği çabalarına dayanarak, Orta Asya ülkeleri, sınır ötesi enerji ticareti ve altyapı gelişimini kolaylaştırmak için politika uyumlaştırmasının ve düzenleyici çerçevelerin önemini giderek daha fazla fark etmektedir. Ortak standartlar ve basitleştirilmiş düzenlemeler oluşturarak, bölge bürokratik engelleri azaltmayı, işlem maliyetlerini düşürmeyi ve yenilenebilir enerji projelerine yabancı yatırım çekmeyi amaçlamaktadır. Bu yaklaşım, yalnızca yenilenebilir altyapının yaygınlaştırılmasını hızlandırmakla kalmaz, aynı zamanda sürdürülebilirliği ve çevresel güvenliği de sağlar.

3. FOSİL YAKITLARDAN YEŞİL ENERJİYE: ORTA ASYA VE KAFKASYA'NIN STRATEJİK EŞİĞİ

Orta Asya ve Kafkasya'daki enerji kaynaklarının geliştirilmesi, jeopolitik istikrarı etkileyen hem önemli fırsatlar hem de zorlu zorluklar sunmaktadır. Temiz enerjiye ve yenilenebilir kaynaklara geçiş, fosil yakıtlara bağımlılığı azaltma ve iklim değişikliğiyle mücadele etme ihtiyacından kaynaklanan jeopolitik bir zorunluluk olarak giderek daha fazla görülmektedir (Covataru, 2025, s.17).

Bu gelişmelerin üzerine, Orta Asya ve Kafkasya'daki birçok ülke, enerji kaynaklarını çeşitlendirmek ve sürdürülebilirliği artırmak için yenilenebilir enerji projelerini ulusal stratejilerine dahil ediyor. Kazakistan, petrol ve doğalgaz ihracatına olan bağımlılığını azaltmayı ve aynı zamanda temiz enerji konusunda bölgesel komşuları arasında lider konumuna gelmeyi umarak çok sayıda güneş ve rüzgar enerjisi projesi başlattı. Gürcistan ve Ermenistan da benzer yenilenebilir ve hidroelektrik enerji projelerini değerlendiriyor. Ekonomik büyümeyi sürdürülebilirlikle dengelemek hassas bir iştir ve yeşil teknoloji ve altyapı büyük miktarda yatırım gerektirir. Yenilenebilir enerjiyi ve yeşil finansmanı desteklemek, uzun vadeli istikrarı ve ülkelerin jeopolitik risklere (çatışma, toprak anlaşmazlıkları ve dış müdahale sorunları) yanıt olarak yöneleceği ekonomik büyümeyi sağlamak için çok önemlidir. Riskler, doğal kaynaklara bağımlılık nedeniyle daha da artmakta ve özellikle iç veya dış

zorluklar ortaya çıktığında, doğal kaynak zenginliğine bağımlı devletlerde kaynakla ilgili çatışma potansiyelini artırmaktadır. Bunun ötesinde, enerji eğilimlerini etkilemeye çalışan ülkelerin katılımıyla bölgesel jeopolitik daha karmaşık hale gelmekte ve bu da bölgesel işbirliği ve dayanıklılığın artırılması ihtiyacını vurgulamaktadır. Yenilenebilir enerji fırsatlarından yararlanırken bu zorlukların üstesinden gelmek, istikrarı, ekonomik çeşitliliği ve bölgesel entegrasyonu teşvik edebilir ve nihayetinde değişen jeopolitik gerçekler arasında Türk dünyasının geleceğini şekillendirebilir. Bu değerlendirmelerden yola çıkarak, Türk bölgesinde enerji altyapısının stratejik önemi, salt kaynak çıkarımının ötesine uzanmaktadır. Orta Asya ve Kafkasya'yı küresel pazarlara bağlayan kritik transit güzergahlarını, boru hatlarını ve bağlantı projelerini, özellikle Kuşak ve Yol Girişimi (BRI) gibi girişimler aracılığıyla kapsamaktadır (Demir, 2010, s.516).

Enerji ihracatı ve ekonomik entegrasyon için hayati önem taşıyan arterler olarak hizmet ederken, bu altyapı geliştirmeleri kendi jeopolitik risklerini de beraberinde getiriyor. Bölge ülkelerinin bu avantajları en üst düzeye çıkarırken kırılganlıklarını azaltmaları için dayanıklı ve güvenli enerji altyapısı inşa etmek son derece önemlidir. Trans-Hazar boru hatları ve Batı Avrupa-Batı Çin koridoru gibi çeşitlendirilmiş transit güzergahlarının geliştirilmesi, aksi takdirde ekonomik olarak erişilemeyen ve geliştirilmesi çok daha maliyetli olan enerji kaynaklarının ihracatı için önemli kanallar görevi görüyor.

4. SONUÇ

Orta Asya ve Kafkasya'yı da kapsayan Türk dünyası, 21. yüzyılda küresel jeopolitik sahnede giderek daha fazla önem kazanıyor. Sadece hayati bir enerji rezervi olmakla kalmayıp, Doğu ve Batı arasında denge kuran stratejik bir bağlantı noktası görevi de görüyor ve büyüyen bir ekonomik merkez olarak ortaya çıkıyor. (Zhusubaliyeva, 2025, s.102). Bu makalede incelenen dinamikler, bu bölgedeki enerji kaynaklarının yönetiminin ulusal egemenlik, bölgesel entegrasyon, çevresel sürdürülebilirlik ve küresel güç rekabeti gibi çok yönlü etkileri olduğunu göstermektedir. Bugün enerji, Türk dünyası için sadece bir ihracat ürünü değil, aynı zamanda siyasi özerkliğinin ve kolektif direncinin en temel güvencesidir.

Bölge ülkelerinin tarihsel olarak Rusya'nın etkisindeki enerji rotalarından Çin'in Kuşak ve Yol Girişimi ve Batı destekli Hazar Denizi ötesi projeleri gibi alternatif rotalara geçişi, stratejik ihtiyaçların bir sonucudur. Rusya'nın enerjiyi dış politika aracı olarak kullanma alışkanlığı, Çin'in artan enerji talepleriyle birleşince, bölge ülkelerini "çeşitlendirilmiş bir dış politika" izlemeye yöneltmiştir. Azerbaycan'ın Güney Gaz Koridoru ile Avrupa enerji güvenliğindeki yükselişi ve Kazakistan'ın petrol rotalarını çeşitlendirme çabaları, enerji bağımsızlığı arayışında somut

başarılar olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak bu çeşitlendirme süreci sadece boru hattı inşaatıyla sınırlı kalmamalı, aynı zamanda Türk Devletleri Örgütü gibi bölgesel ülkeler arasında işbirliğini teşvik eden mekanizmalarla da desteklenmelidir.

Makalenin vurguladığı gibi, fosil yakıtlara dayalı ekonomik model sürdürülebilir değildir. Küresel iklim krizi ve Avrupa Yeşil Mutabakatı gibi düzenlemeler, Türk dünyasının enerji ihracat kapasitesini koruması için yeşil bir geçişi jeopolitik bir zorunluluk haline getirmektedir. Kazakistan ve Özbekistan'ın güneş ve rüzgâr enerjisine yaptığı yatırımlar, yalnızca karbon ayak izlerini azaltmakla kalmayacak, aynı zamanda bölgeyi yeni nesil teknoloji transferi için bir merkez haline getirecektir. Yenilenebilir enerji koridorları ve sınır ötesi iletim hatlarının (CASA-1000 gibi) bölgedeki ülkelerin birbirlerine bağımlılık biçimini değiştirmesi, çatışma odaklı yaklaşımdan işbirlikçi ve birleşik bir yaklaşıma geçiş sağlaması bekleniyor.

Türk dünyasının karşı karşıya olduğu en büyük zorluk, iç ve dış güçler arasındaki çatışmalarla başa çıkarken iç istikrarı ve birliği korumaktır. Bölgesel anlaşmazlıklar ve dış müdahale gibi riskler, ancak ortak bir güvenlik ve enerji mimarisi oluşturularak etkili bir şekilde azaltılabilir. Yeşil finansman araçlarının (yeşil tahviller gibi) etkin kullanımı, altyapı projeleri için dış finansmana olan bağımlılığı azaltacak ve yerel kalkınmayı teşvik edecektir. Türk devletleri arasında enerji altyapısının uyumlaştırılması ve birleştirilmesi, yalnızca fiziksel bağlantıyı değil, aynı zamanda dijital ve yasal entegrasyonu da sağlamalıdır.

Özetle, Orta Asya ve Kafkasya'daki enerji kaynaklarının geliştirilmesi, Türk dünyasının geleceğini şekillendiren en temel itici güçtür. Fosil yakıtlardan elde edilen ekonomik sermaye, akılcıca bir şekilde yenilenebilir enerji altyapısına ve teknolojik dönüşüme yönlendirilmelidir. "Stratejik eşik" olarak adlandırabileceğimiz bu geçiş döneminde, Türk devletlerinin başarısı, kendi çıkarlarını bölgesel vizyonla bütünleştirme yeteneklerine bağlı olacaktır. Trans-Hazar Koridoru ve alternatif yeşil enerji ağlarının "inşası", bölgeyi küresel sistemin pasif bir tedarikçisi olmaktan çıkarıp kural koyucu bir konuma taşıyacaktır. Bu, ekonomik büyümeyi sağlamanın, Türk dünyasının tarihi ve kültürel bağlarını modern, sürdürülebilir ve değer üreten bir ortaklık yapısına entegre etmenin tek alternatifidir. Bu enerji geçişinin toplumsal boyutları ve bölgenin dijitalleşme süreciyle ilişkisi üzerine yapılacak daha fazla araştırma, Türk dünyasında stratejik planlamaya katkıda bulunacaktır. Türk dünyası, "stratejik eşik" olarak tanımlanan bir geçiş dönemindedir. Fosil yakıtlardan elde edilen sermayenin akılcıca yenilenebilir altyapıya yönlendirilmesi, bölgeyi küresel sistemde pasif bir tedarikçiden aktif bir kural koyucuya dönüştürecektir. Trans-Hazar koridorlarının ve yeşil enerji ağlarının inşası, Türk devletlerinin tarihi ve kültürel bağlarını modern, sürdürülebilir ve müreffeh bir ortaklık yapısına taşımanın yegâne yoludur.

KAYNAKÇA

- Akengin, H. (2017). Türk dünyası ve Orta Asya Türk cumhuriyetleri üzerine jeopolitik bir değerlendirme. *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 4(1), 1-11. <https://izlik.org/JA28ZK92GW>.
- Alan, A. (2025). “Jeopolitik rekabet: küresel güçlerin türk dünyası politikaları”. *GAB Akademi* 5 (Türk Dünyası Özel Sayısı), 46-58. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/gabakademi/article/1687832>
- Alparslan, U. (2024). Orta Asya ve Kafkaslar için yeşil enerji koridorları, *EMBER*. 1-9.
- Covataru A. (2025). Strategy at the geopolitical crossroads: the imperative for secure and clean energy in central and Eastern Europe. *Clean Air Task Force, Strategy at the Geopolitical Crossroads*. 1-21.
- Çakır, A. (2020). Orta Asya’da çağdaş rekabet: fırsatlar ve zorluklar. *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 9(1), 75-94. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1028115>
- Demir, D. ve Kuveloğlu, D. (2023). Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde enerji yoksulluğu. *Uluslararası İktisadi ve İdari Çalışmalar Dergisi*, 1(1), 50-70. <https://izlik.org/JA72GU72GJ>
- Demir, İ. (2010). İpek yolunun enerji ticareti açısından yeniden canlandırılması. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(3), 513-532. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/jss/article/257049>
- Ersoy, R. (2018). Kafkasya’nın kültür jeopolitiği ve Türk dünyası. *AVRASYA Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 6(15), 798-807. <https://doi.org/10.33692/avrasyad.510236>
- Güneş, M. ve Arslan, T. (2018). Enerji bağımlılığında avrupa birliği, Rusya, Türkiye üçgeni ve Doğu Akdeniz alanı. *International Journal of Humanities and Education*, 4(7), 32-60. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ijhe/article/408129>
- Kalyoncu, H. ve Amanov, S. (2010). Orta Asya enerji kaynakları ve enerji bağlamında ABD’nin Orta Asya politikası. *Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(2), 38-71. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/cagsbd/article/554113>

- Öğütçü, C. ve Öğütçü, M. (2017). China's expanding energy and geopolitical linkages with central Asia and Russia: implications for businesses and governments, *Ocp Policy Center*, 1-29. https://www.policycenter.ma/sites/default/files/OCPPC-PP1709_0.pdf
- Özbekistan, üç yıl içinde 28 büyük güneş ve rüzgar enerjisi santrali inşa edecek (2024, 29 Şubat). 17 Mart 2026 tarihinde <https://www.ankasam.org/ozbekistan-uc-yil-icinde-28-buyuk-gunes-ve-ruzgar-enerjisi-santrali-insa-edecek/>
- Özdemir, E. (2025). Zengezur koridoru'nun Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nin enerji güvenliği ve bölgesel çatışma dinamiklerine etkisi. *Türk Savaş Çalışmaları Dergisi* 6(2), 222-251. <https://doi.org/tws.1787356>
- Pierini, M. (2019). Russia's Energy Politics and Its Relevance for the European Union. *Strategic Sectors | Economy & Territory*, 301-305. <https://www.iemed.org/publication/russias-energy-politics-and-its-relevance-for-the-european-union/>
- Şener, U. ve Sugözü, İ. H. (2022). Orta Asya'da yeni bir hegemonya denemesi: Çin'in bir kuşak bir yol (OBOR/BRI) projesi. *İktisadi ve İdari Yaklaşımlar Dergisi*, 4(2), 1-14. <https://doi.org/10.47138/jeaa.1181911>
- Tatlı, M. (2025). From the silk road to the energy corridor: The union of Turkish states and Türkiye's geostrategic role in the middle corridor. *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, (INIJOSS)*, 14(2), 519-537. <https://doi.org/10.54282/inijoss.1648699>
- What is CASA-1000? (t.y) 17 Mart, 2026 tarihinde <https://www.casa-1000.org/> adresinden erişilmiştir.
- Zhusubalieva, M. (2025). Türk dış politikasında Kafkasya ve Orta Asya stratejileri: Türk cumhuriyetleri ile iş birliği ve bölgesel politikalar. Ercan, M ve Gemici, E (Ed.), *Uluslararası güvenlik stratejileri* içinde (1. baskı, ss.102-116) Efe Akademi.

Süni İntellektin Jurnalistikaya Təsiri və Medianin Gələcəyi

Kənan NOVRUZOV⁷¹

Xülasə

Bu gün jurnalistikada çox ciddi dinamika müşahidə olunur. Media mühiti sanki “qaynayır”. Bu, bir çox amillə, o cümlədən informasiya kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı ilə bağlıdır. Xüsusilə süni intellekt jurnalistikaya əsaslı təsir göstərir. Tədqiqatçılar bu təsirləri fərqli kontekslərdən qiymətləndirirlər. Bəzilərinin fikrincə, bu, müsbət nəticələrə səbəb olur. Digərləri isə pessimistdir. Qismən neytral düşünən və avantaj və mənfi təsirlərin hər ikisini istisna etməyənlər də var. Hər halda süni intellektin media mühitindəki bu güncü və sabahkı yeri həm praktikləri, həm də nəzəriyyəçiləri ən çox düşündürən suallardandır. Bu məqalədə süni intellektin jurnalistikaya təsirini və bu kontekstdə medianın gələcəyi araşdırılıb.

Açar Sözlər: Jurnalistika, Media, Süni İntellekt, Chatgpt, Texnologiya,

The Impact of Artificial Intelligence on Journalism and the Future of Media

Abstract

Today, journalism is experiencing very serious dynamics. The media environment is literally “boiling”. This is due to many factors, including the development of information and communication technologies. In particular, artificial intelligence has a significant impact on journalism. Researchers evaluate these effects from different contexts. Some believe that this leads to positive results. Others are pessimistic. There are also those who think in a partially

⁷¹ BDU-nun Jurnalistika fakültəsinin doktorantı, ORCID: 0009-0003-3220-7276, n.kenan99@mail.ru

neutral way and do not exclude both advantages and negative effects. In any case, the current and future place of artificial intelligence in the media environment is one of the most thought-provoking questions for both practitioners and theorists. This article examines the impact of artificial intelligence on journalism and the future of the media in this context.

Keywords: Journalism, Media, Artificial Intelligence, Chatgpt, Technology.

1. GİRİŞ

Media cəmiyyətlə ən çox əlaqəli olan sahələrdəndir. Jurnalistika və cəmiyyət daim bir – birilərinə qarşılıqlı təsir edirlər. Deməli, cəmiyyət həyatında baş verən dəyişikliklərin media mühitinə təsir etməsi qaçılmazdır. Media ən dinamik sahələrdəndir. Əgər digər bir çox sahədə dəyişikliklər illər ərzində baş verirsə, publisistikada bu, həftələrlə, günlərlə, bəzən də dəqiqələrlə ölçülür. Jurnalistikanın bu qədər sürətlə dəyişməsi bir neçə faktorla bağlıdır. Birincisi, informasiya kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı. İkincisi, jurnalistikanın özünün sərhədlərinin yenilənməsi. Üçüncüsü, informasiyadan təbəllərin yeni meyarlarla əvəzlənməsi və s. Bu kontekstdə birinci məqamın, yəni informasiya kommunikasiya texnologiyalarının inkişafını xüsusilə qey etmək lazımdır.

Məlum olduğu kimi, qəzet jurnalistikanın ən qədim platforması hesab olunur. Jurnalistikanın əsası fərqli ölkələrdə müxtəlif zamanlarda məhz qəzet vasitəsilə qoyulub. “Avropada qəzet nəşr edənələr onun gücünü, rolunu yaxşı dərk edirdilər” (Rüstəmov, 2021, S13). Çünki qəzet vasitəsilə ictimai rəy formalaşdırılır, ictimai şəüur idarə olunurdu. Nəşirlər və ayrı – ayrı sahibkarlar yaxşı başa düşürdülər ki, qəzet vasitəsilə öz ideologiyalarını asanlıqla yaya, təbliğatla məşğul ola bilərlər.

Əslində isə bunları ancaq qəzetlə etməmək də mümkündür. Sadəcə olaraq digər KİV-in hələ meydana çıxmadığı bir vaxtda jurnalistikanın yeganə ifadə vasitəsi kimi ancaq qəzetlər “meydanda idi”. Təsədüfi deyil ki, Avropada XVII- XVIII əsrlərdə, Azərbaycanda isə XX əsrin təxminən otuzuncu illərinə qədər jurnalistika deyəndə ağıla ancaq qəzet gəlirdi.

Fəqət radio və televiziyanın kəşfi ilə jurnalistikanın inkişafında tamamilə yeni mərhələ başladı. Xəbər əvvəlcə səs, sonra isə həm də görüntü vasitəsilə auditoriyaya çatdırılmağa başladı. Bu, publisistikanın təkə mahiyyətində ciddi dəyişikliklərə səbəb olmadı. Həm də tələblər, şərtlər, peşəkarlıq meyarları yeniləndi.

2. SÜNİ İNTELLEKTİN MEDIA MÜHİTİNDƏKİ YERİ VƏ ROLU

Yeni medianın meydana çıxması publisistikada tamamilə yeni mərhələyə oldu. Publisistikanın obyektivlik tələbi ilk dəfə olaraq operativliyə uduzdu. Çünki informasiyanın “ömrü” artıq günlərlə yox, saniyələrlə ölçülməyə başlandı. Cəmi bir neçə dəqiqə gec işıqlandırılan xəbər artıq “ölmüş” hesab olunur. “Bu gün informasiyanın çatdırılmasında onlayn platformalar öz “rəqiblərini” qabaqlayıblar. Bu, birbaşa olaraq yeni medianın səciyyəvi xüsusiyyətləri, o cümlədən interaktivliyi, multimedialılığı, sürətliliyi ilə bağlıdır. Habelə nəzərə almaq lazımdır ki, yeni media üçün zaman və məkan anlayışı yoxdur”(<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/4439930>)

İndi isə təkcə jurnalistika yox, bütün cəmiyyət yeni çağırışlarla üz-üzədir. Bir çox mütəxəssisin fikrincə, bu gün biz keçid dövründə yaşayırıq. Gələcəyin necə olacağı sual altındadır. Bəzi ekspertlər düşünür ki, bu gün baş verənlər həm eksperiment, həm də gələcəkdə baş verə biləcəklərə adaptasiyadır. Belə ki, bu gün robot texnologiyası heç vaxt olmadığı qədər çox daxil olub həyatımıza. Bu, özünü bəzi sahələrdə, o cümlədən jurnalistikada daha aydın göstərir. Süni intellekt bizim yerimizə düşünür, yazır, bəzən hətta qərar verir.

Əgər yeni medianın inkişafı ilə jurnalistikada janrlar arasında sərhəd itmiş, bəzi formatlar sıradan çıxmışdısa, süni intellektin meydana gəlməsi ilə fərqli tendensiyalar müşahidə olunmağa başlandı. Süni intellekt jurnalistikası, demək olar, janr və format sisteminə təsir etmədi. Əksinə, süni intellektin köməyi ilə istənilən janr və formatda material hazırlamaq mümkündür. Bunun üçün texnoloji imkanlar var. Amma süni intellekt, o cümlədən ChatGPT media sisteminə əsaslı təsir edib. “Müasir texnologiyaların sürətlə inkişaf etməsi jurnalistika sahəsində də köklü dəyişikliklərə səbəb olub. Xüsusilə, süni intellektin beynəlxalq jurnalistikada istifadəsi informasiya istehsalı, yayımı və istehlakı prosesini yeni bir mərhələyə daşıyıb. Media sahəsində texnoloji inqilab jurnalistikanın gələcəyini köklü şəkildə dəyişməkdədir. Süni intellekt, rəqəmsallaşma, böyük data analitikası və digər texnologiyalar jurnalistikanın ənənəvi üsullarını yenidən formalaşdırır” (<https://crossmedia.az/az/article/20669>).

Süni intellektin media sisteminə bu qədər sürətlə siraət etməsinin həm müsbət, həm də mənfi cəhətləri var. Süni intellektin jurnalistlər üçün əsas üstünlükləri operativliyin təmin olunması, daha asan axtarış, vaxta qənaətdir. Üstəlik, media nümayəndələri süni intellekt vasitəsilə özlərinin məlumatlı olmadıqları, yaxud az bilgili olduqları mövzular barədə də geniş informasiya əldə edə, istənilən janr və formatda material hazırlaya bilirlər. Bu, müəyyən mənada son illər unudulan bəzi janr və formatların, o cümlədən oçerkin, hesabatın üzə çıxmasına da çərait yarada bilər.

Lakin qeyd etdiyimiz kimi, süni intellektin mənfi cəhətləri də heç də az deyil. Hətta bəzi mütəxəssislərin fikrincə, süni intellekt mediaya daha çox dağıdıcı təsir göstərir, nəinki müsbət. Süni intellektin jurnalistikaya mənfi cəhətlərinin daha aydın qavranılması üçün əvvəlcə onun mahiyyətini anlamalıyıq. Nəzərə almaq lazımdır ki, “müxtəlif çətin hesablamalarda və digər tapşırıqların həyata keçirilməsində süni zəkanın rolu böyükdür. Süni zəka çox yüksək səviyyədə ixtisaslaşmış sahədir, onun çoxlu sayda sahələri vardır. Çox zaman Sİ-nin bir sahəsi digər sahəsi ilə qarşılıqlı əlaqədə olmur. Onun bəzi sahələri isə o dərəcədə inkişafa nail olmuşdur ki, onlar artıq ayrıca bir ixtisas kimi fəaliyyət göstərilir. İnsan zəkasından daha güclü bir zəkanın yaradılması Sİ-in əsas məqsədlərindəndir” (https://az.wikipedia.org/wiki/S%C3%BCni_intellekt).

Süni intellekt konkret “baza” əsasında fəaliyyət göstərir. Yəni biz süni intellekt texnologiyalarından, o cümlədən onlardan ən populyarı olan ChatGPT-dən nə isə soruşan, yaxud nə isə əmr edən zaman o, bizə əvvəlcədən məlum olan informasiyalar əsasında cavab verir. Başqa sözlə desək, süni intellekt məlum olan informasiyaları toplayır, lazım gələrsə, onları təhlil edir və təqdim edir. Lakin texnologiyanın imkanları bununla da bitmir. Dediyimiz kimi, o, lazım gələrsə, jurnalistlərin yerinə yazı hazırlaya, müsahibə sualları da tərtib edə bilər.

Süni intellektin jurnalistikaya təsirləri ilə bağlı mütəxəssislərin fikirləri fərqli olsa da, hər halda onun mənfi cəhətləri danılmazdır. Birincisi, süni intellekt jurnalistlərin yaradıcılıq qabiliyyətlərini əllərindən alır. Belə ki, süni intellektdən bir müddət istifadə edən jurnalist tədricən tənbelləşir və sanki özünə əziyyət vermək istəməyərək texnologiyanın imkanlarından istifadəyə üstünlük verir. “Zehni əməyin ali forması sayılan yaradıcılıq jurnalistin gündəlik tələbatı, onun fəallığının stimulu, peşənin zəruri əlamətidir”(Məhərrəmli, 2012, S338). Süni intellekt isə bir növ təbii intellektin yerinə işləməklə yaradıcılıq imkanlarını məhdudlaşdırır.

İkinci bir tərəfdən, süni intellekt jurnalistim analitik qabiliyyətini də zəiflədir. Süni intellekt fenomeni meydana çıxana qədər proseslərə, baş verən hadisələrə daha spektik yanaşırdılar ki, bu da hadisələrin obyektiv təhlilinə, ictimaiyyətə daha səhih informasiyanın verilməsinə şərait yaradırdı. Nəticə etibarı ilə jurnalistlər öz işlərinin öhdəsindən daha peşəkar formada gəlirdilər. Süni intellekt isə bu məsələdə də özünün neqativ təsirini göstərməkdədir. Təqdim etdiyi məlumat, metariallarla sanki alternativlərə yer qoymayan süni intellekt bir çox halda manipulyasiyaya da səbəb ola bilər.

Üçüncüsü, süni intellekt konkret alqoritmlərlə, habelə özünün “baza” informasiyalarına əsaslanaraq “fəaliyyət göstərir”. Bu, onun hazırladığı və təqdim etdiyi məlumatların bir- birinə oxşamasına şərait yaradır. Bu isə o deməkdir ki, bir neçə fərqli jurnalist eyni mövzuda süni intellekt vasitəsilə material hazırlarsa, həmin nümunələr aşağı- yuxarı bir – birinin təkrarı olacaq. Nə yeni

fakt olacaq, nə fərqli analiz, nə də fərdi üslub. Bu isə müəllifin özünü göstərməsinə, seçilməsinə mane olur.

Jurnalisti bir müəllif kimi fərqləndirən əsas məqam onun imzası, üslubudur. Süni intellekt isə bu imzanın görünməsinə əngəl yaradır.

“Texnologiya bizə kömək edə bilər, lakin dünyaya ötürdüyümüz məlumatlara görə məsuliyyət həmişə insanların üzərinə düşəcək. Süni intellekt əsrində jurnalistika təkcə çağırış deyil, həm də cəmiyyətdəki rolumuzu yenidən düşünmək, məlumatları daha əlçatan, dəqiq və faydalı etmək imkanındır” (Arzu Məmmədova, Həsən Paşayev, 2025).

Süni intellekt gənc jurnalistlərə və universitetlərin jurnalistika fakültələrinin tələbələrinə öyrədilən peşə vərdislərinin unudulmasına da yol açır. Belə ki, artıq jurnalistə nə müstəqil müşahidə, nə də analiz lazım olur Süni intellektdən istifadə edə bilən jurnalist özünü əziyyətə vermək istəmir. Üstəlik, müsahibə, məqalə, xəbərin yazılma qaydaları da daha media nümayəndələri üçün əhəmiyyətsizdir. Çünki bütün bunları jurnalistin yerinə texnologiya alətləri edir. Sadəcə kifayətdir ki, ona düzgün əmr verənsən.

Ümumiyyətlə, süni intellektdən istifadə edərkən ən ciddi məsələ düzgün əmr verməkdir. Əks halda ChatGPT və digər alətlər bizə lazım olanları ya etməyəcək, ya da qeyri – dəqiq icra edəcək. Bu mənada süni intellektdən istifadə edən jurnalistdən artıq yaxşı yazmaq yox, düzgün, dəqiq əmr vermək tələb olunur. Bu isə media mühitində inqilabi yenilik kimi qəbul edilə bilər. “Süni intellekt artıq müxtəlif tapşırıqları yerinə yetirərək jurnalistikada güclü mövqe qazanıb. O, böyük həcmdə məlumatı tez emal edə, jurnalistlərə əhəmiyyətli mövzuları tapmağa, və proqnozlar verməyə kömək edə bilər. Məsələn, alqoritmlər sosial şəbəkələri təhlil edərək potensial xəbərləri ənənəvi mediaya çatmazdan çox əvvəl müəyyən edir (Arzu Məmmədova, Həsən Paşayev, 2025).

Süni intellektə əmr verərkən diqqət etməli olduğumuz bir neçə məqam var. Birincisi, əmr mümkün qədər dəqiq olmalıdır. Unutmaq olmaz ki, texnoloji alətlər bizim nə istədiyimizi ona verdiyimiz əmrə uyğun müəyyənləşdirir. Məsələn, biz süni intellektin Yeni il bayramı ilə bağlı emosional reportaj hazırlamasını istəyiriksə, buradakı emosionallıq amilini mütləq diqqətə çatdırmalıyıq. Əks halda süni intellekt bizə daha çox cəbər yüklü material təqdim edə bilər. Bu isə növbəti mərhələdə ona yeni əmrlər verərək materialın təkmilləşdirilməsinə və beləliklə, vaxt itkisinə səbəb ola bilər. İkincisi, uzunçuluğa yox, konkretliyə üstünlük vermək lazımdır. Süni intellektə baş verənlərlə bağlı nə isə izah etməyə ehtiyac yoxdur. Bunun əvəzinə ona öz istəyimizi çatdırmalıyıq. Məsələn, “Üç il əvvəl Rusiyanın Ukraynaya hücumu nəticəsində Şərqi Avropada başlayan müharibə barədə məqalə” hazırla əmri əvəzinə, “Rusiya- Ukrayna müharibəsi barədə analitik məqalə hazırla” əmri daha effektiv nəticə verə bilər. Üçüncüsü, nəzərə almaq lazımdır ki, süni intellekt

siyasi proseslərə maksimum neytral yanaşır. Məsələn, dünyanın xeyli hissəsinin bu gün Rusiyanı işğalçı kimi tanımasına baxmayaraq, süni intellekt öz “jurnalist materiallarında” və ümumiyyətlə, təqdim etdiyi nümunələrdə bu cür ifadələrdən çəkinir və istinadlara üstünlük verir. O, “Səncə, Rusiya işğalçıdır?” sualına “Bu sual siyasi baxışlara və tarixi kontekstə bağlıdır” deyərək tamamilə neytral cavab verməyə çalışır. Lakin biz ondan Rusiyanın işğalçılıq siyasətinə dair məqalə hazırlamasını istədikdə müəyyən mənada nəticə əldə edə bilərik. Niyə “məyyən mənada?”. Çünki süni intellekt sadəcə çoxlarının bildiklərini, o cümlədən Kırımın, Donbasın, Luqanskın qanunsuz işğalına dair faktları və konkret nəticəni təqdim edəcək. Amma materialda emosiya olmayacaq və o, tamamilə “quru” xarakter daşılayacaq. Bu mənada süni intellekt jurnalistikasının ən ciddi qüsurlarından biri də emosiyanın olmamasıdır. “Süni intellekt medianın işinə getdikcə daha çox nüfuz edir. Məlumat axtarmaq, nitqin, səslərin və fotosəkillərin tanınması, mövzuların prioritet tərəflərinin işıqlandırılması, mətnlərin yaradılması və onların məqsədyönlü şəkildə yayılması və s.- bunlar AI elementlərinin redaksiya təcrübəsinə daxil edilməsinin qismən siyahısıdır (Zaur Babayev, Akif Babayev, 2024).

3. NƏTİCƏ

Süni intellekt bu gün jurnalistlərin işini xeyli asanlaşdırır. Media nümayəndələri mövzuların tapılmasında, onların hazırlanmasında, müsahibələr üçün sualların tərtib olunmasında texnoloji alətlərdən fəal istifadə edirlər. Bu işə jurnalistikanın gələcəyi ilə bağlı ciddi suallar meydana çıxarır. Bir çox tədqiqatçının fikrincə, jurnalistika gələcəkdə sıradan çıxa bilər. Hər halda jurnalistikanın standartları, o cümlədən peşə etikası, KİV-in hüquqi tənzimlənməsinə dair normalar tədricən dəyişir. Gələcəkdə redaksiyalarda ciddi optimallaşmaların olacağını indidən proqnozlaşdırmaq mümkündür. Sadəcə bir neçə əməkdaş asanlıqla onlarca adamın işini görə biləcək. Süni intellekt buna şərait yaradır.

Gələcək jurnalistin peşəkarlıq meyarı necə yazmaq yox, süni intellektə necə əmr vermək olacaq. Bu kontekstdə universitetlərin jurnalistika fakültələrinin tədris proqramlarında da ciddi dəyişiklərin olacağı gözləniləndir. Artıq bu barədə müəyyən təkliflər səsləndirilir. “Jurnalistika fakültələrində tələbələrə yalnız xəbər yazmaq deyil, eyni zamanda süni intellektin doğurduğu riskləri tanımaq və onlara peşəkar cavab vermək bacarıqları aşılmalıdır (CROSSMEDIA - "Universitetlərin jurnalistika fakültələrində tələbələrə süni intellektin doğurduğu riskləri tanımaq aşılmalıdır"- Reaksiya).

Onu da deyək ki, süni intellektin inkişafı və kütləviləşməsi həm də çox təhlükəli tendensiya vəd edir. Bu, manipulyasiya imkanlarını ciddi şəkildə artırır. Çünki məhz texnologiyanın inkişafı nəticəsində həqiqəyə uyğun olmayan foto və videoların hazırlanması, saxta səslərin hazırlanıb yayılması adi hala çevrilir. Bu,

müasir jurnalistlərdən qəbul etdikləri bütün informasiyalara daha həssas yanaşma tələb edir.

Jurnalistikanın gələcəyinin inkindən çox fərqli olacağı aydındır. “Süni intellekt jurnalistikanın gələcəyini formalaşdırır və onun inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır. Tarixi perspektivdən baxdıqda, hər yeni texnologiya kimi süni intellekt də jurnalistikanın keyfiyyətini və sürətini artırmaqla yanaşı, yeni imkanlar yaradır” (Gələcəyin Jurnalistikası-Süni intellektlə informasiya Yaradılması | Informator informasiya portalı). İndi əsas sual budur- jurnalistikaya və jurnalistlərə gələcəkdə ehtiyac olacaqmı? Bu barədə proqnozlar fərqlidir. Bəzi nəzəriyyəçilər jurnalistikanın bir peşə kimi sıradan çıxacağını, bəziləri isə onun forma və məzmunun dəyişəcəyini düşünürlər.

ƏDƏBİYYAT

Məhərrəmli Q.(2012), “Jurnalistikanın əsasları”, Bakı. Qanun S338-434

Novruzov K. “Onlayn mühitdə publistika” (4439930)

Rüstəmov, A. (2021) Jurnalistika Kütləvi İnformasiya Vasitələri Sistemi kimi, Bakı. SKY- E S13-398

Z.Vüqar. “Beynəlxalq jurnalistikada süni intellektin rolu (CROSSMEDIA - Beynəlxalq jurnalistikada süni intellektin rolu)

CROSSMEDIA - "Universitetlərin jurnalistika fakültələrində tələbələrə süni intellektin doğurduğu riskləri tanımaq aşılmalıdır"- Reaksiya

Gələcəyin Jurnalistikası-Süni intellektlə informasiya Yaradılması | Informator informasiya portalı

https://az.wikipedia.org/wiki/S%C3%BCni_intellekt

Международный Опыт Повышения Эффективности Управления Активами Коммерческих Банков

Холмурадов Мусурмон Авлакулович
(Kholmuradov Musurmon AVLAKULOVICH)⁷²

Аннотация

В статье анализируется влияние доли проблемных кредитов в банках на банковские активы. Рассматривается влияние роста доли проблемных кредитов на ликвидность и рентабельность банков, а также на общую финансовую устойчивость. Также анализируется международный опыт и эффективные стратегии управления, направленные на снижение уровня проблемных кредитов.

Ключевые Слова: Коммерческие Банки, Активы, Ликвидность, Рентабельность, Проблемные Кредиты.

International Experience in Improving the Efficiency of Asset Management of Commercial Banks

Abstract

This article analyzes the impact of the share of problem loans in banks on bank assets. It examines the impact of an increase in the share of problem loans on banks' liquidity and profitability, as well as on overall financial stability. International experience and effective management strategies aimed at reducing the level of problem loans are also analyzed.

Keywords: Commercial Banks, Assets, Liquidity, Profitability, Problem Loans.

⁷² Независимый Исследователь, Ташкентский Университет Прикладных Наук, ORCID: 0009-0000-1715-213X, musirmonkholmurodov1@gmail.com

1. ВВЕДЕНИЕ

Банковская система является одним из основных столпов экономики, а её стабильность и эффективность имеют решающее значение для финансового развития страны. Качественный и количественный состав банковских активов, в частности, доля проблемных кредитов, оказывает существенное влияние на финансовое состояние банков и общую ситуацию в экономике.

Проблемные кредиты накапливаются в активах банков, и их рост не только снижает прибыльность банков, но и угрожает стабильности финансовой системы.

В принятых Президентом Республики Узбекистан постановлениях и указах по модернизации финансовой системы и устранению проблем в банковском секторе этому вопросу уделяется особое внимание.

Например, Указ Президента № ПФ-601 от 28 января 2022 года «О Стратегии развития нового Узбекистана на 2022–2026 годы» предусматривает ряд мер, направленных на сокращение проблемных кредитов и повышение качества банковских активов. В этом же указе обозначены стратегические направления укрепления банковской системы и ликвидации проблемных кредитов.

Рост доли проблемных кредитов в Узбекистане свидетельствует о необходимости проведения реформ, направленных на поддержание стабильности банковской системы. Основная цель данного исследования – определить, как доля проблемных кредитов в коммерческих банках влияет на банковские активы, и предложить методы эффективного управления ими. В рамках исследования выдвигается следующая гипотеза: рост доли проблемных кредитов снижает качество активов банков и негативно влияет на их ликвидность и прибыльность.

2. ОБЗОР СВЯЗАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

По теме качества и упорядоченности портфелей активов коммерческих банков проведено несколько научных исследований. Изучение таких вопросов, как банковские услуги, персональные услуги и помощь им на рынке, банковское дело, теоретическая и практическая работа по анализируемой проблеме основывается на концептуальных затратах, которые нашли отражение в научных работах многих существующих и современных исследователей, зарубежных экономистов – Лаврушина (2014), экономистов Коралиева, Норкобилова (2009), Сайфиддинова, Куллиева (2006) в их научных исследованиях.

По мнению Сайфиддинова (2006), целесообразно изучить общие аспекты методологических основ эффективности операций с активами банка, классифицировать «банковские активы» и «операции с активами банка» как основные критерии определения эффективности банковских операций, а также уточнить понятие «эффективность банковских активов». В этой связи экономисты страны высказали мнение, что коммерческие банки делятся на группы по характеристикам своих активов, уровню ликвидности и риска, а также по доходам. (Сайфиддинов И.Ф., Куллиев И., 2006:3)

Куллиев (2015) считает, что индивидуальный подход к решению этих проблем поможет определить реальную стоимость активов коммерческих банков и разработать комплексный механизм сокращения объема проблемных активов. В частности, сегодня в банковской практике возрастает важность оценки финансового состояния банка с помощью стресс-тестов, основанных на рекомендациях Базельского комитета по банковскому надзору. Этот метод позволяет выявить существенное влияние таких факторов, как уровень ликвидности, операционная активность, рыночная стоимость, система управления и оценки рисков, на эффективность активов. (Куллиев И.Я. 2015:224)

Согласно Коралиеву и Норкобилову (2009), кредиты коммерческих банков также считаются важным фактором экономического развития Узбекистана. Они утверждают, что «расширение кредитования перспективных инвестиционных проектов, малого бизнеса и частных предпринимателей признается необходимым условием обеспечения стабильности макроэкономических темпов роста». (Коралиев Т.М., Норкобилов С., 2009:225).

Лаврушин (2014) считает, что различные дисбалансы в эффективности активов в международной банковской практике приводят к кризису в международном банковском секторе и снижению международного экономического роста. В свою очередь, это привело к сокращению производства в ряде развитых стран, росту безработицы и банкротствам банков. С этой точки зрения он выразил мнение, что изучение механизмов банковской системы на международном уровне, изучение принципов формирования и распределения международных банковских активов является одной из актуальных задач. (Лаврушин О., Мвенгеи., 2014:32).

Согласно Коралиеву и Норкобилову (2009), в этой связи исследование внутреннего финансового рынка Узбекистана показывает, что местный рыночный потенциал невелик, местный рынок капитала недостаточно развит, и в стране отсутствует активный рынок обеспечения спекулятивных займов частного сектора.

В Узбекистане кредиты коммерческих банков также считаются важным фактором экономического развития. «Расширение кредитования перспективных инвестиционных проектов, малого бизнеса и частных предпринимателей признается необходимым условием обеспечения стабильности макроэкономических темпов роста» (Указ Президента Республики Узбекистан от 2024:32).

Ряд учёных провели исследования проблемных кредитов и их влияния на банковские активы на международном уровне. Джозеф Стиглиц и Эндрю Вайс проанализировали проблему дефицита кредитов и проблемных кредитов в контексте асимметричной информации на кредитных рынках в своих статьях под названием «Рационализация кредитования на рынках с несовершенной информацией». Кармен Рейнхарт и Кеннет Рогофф исследовали финансовые кризисы, включая проблемные банковские кредиты, и их влияние на экономику в своей книге «На этот раз всё иначе: восемь веков финансового безумия». Торстен Бек, Асли Демиргюч-Кунт и Росс Левин проанализировали влияние банковского надзора и регулирования на стабильность банков и уровень проблемных кредитов. (Beck, T., Demirgüç-Kunt, A., & Levine, R. (2003:423-442).

3. КОНСОЛИДИРОВАННЫЙ БАЛАНС КОММЕРЧЕСКИХ БАНКОВ. WWW.CBU.UZ

Джерард Каприо и Даниэла Клингебиль провели обширное исследование банковских кризисов и влияния проблемных кредитов на банковскую систему. (Caprio, G., & Klingebiel, D. 2003:100). Работы этих исследователей способствуют лучшему пониманию проблемной задолженности коммерческих банков и разработке эффективных стратегий управления ею.

Узбекские экономисты Р.Махмудов изучали причины возникновения проблемной задолженности коммерческих банков и ее особенности. (Махмудов, Р. 2022:120). З. Олкарлова и Б. Боев анализировали вопросы работы с кредитным портфелем и проблемными кредитами в банковской системе. (Олкарлова, З. и Боев, Б., 2021:150).

А.Азларова изучала вопросы эффективного управления кредитным портфелем коммерческих банков. Ш. З. Абдуллаева проводила исследования банковских рисков и кредитования. (Азларова, А. А., 2020:180).

4. МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ

В данном исследовании используются эмпирический анализ, эконометрическое моделирование и статистические методы для определения влияния доли проблемных кредитов на активы банков. Методология исследования основана на системном подходе, а влияние проблемных кредитов на банковскую систему анализируется с помощью причинно-следственных связей. Оценка влияния проблемных кредитов на активы банков проводится с использованием регрессионного анализа и анализа временных рядов.

Изучен международный опыт различных стран по управлению проблемными кредитами и на основе сравнительного метода выявлены эффективные стратегии. Проведен анализ нормативно-правовых документов, регулирующих проблемные кредиты в банковском секторе, и дана оценка их практической эффективности. По результатам исследования разработаны научно обоснованные рекомендации по повышению устойчивости банковской системы и сокращению проблемных кредитов.

5. АНАЛИЗ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Просроченные кредиты (NPL) – это кредиты, которые не были погашены клиентами в срок или по которым есть сомнения в их возврате. Как правило, просроченные кредиты, по которым проценты или основной долг не выплачены более чем на 90 дней, считаются неработающими.

Рост доли неработающих кредитов в банковской системе представляет серьезную угрозу финансовой стабильности, поскольку снижает качество активов банков и создает проблемы с ликвидностью.

Основными активами коммерческих банков являются кредиты. Увеличение объема проблемных кредитов снижает качество банковских активов и может привести к следующим негативным последствиям;

- Проблемы с ликвидностью банка. Увеличение объема проблемных кредитов снижает оборачиваемость средств банка и приводит к кризису ликвидности.
- Снижение рентабельности. Прибыль банка снижается из-за задержки или невыплаты процентов, являющихся основным источником дохода по кредитам.
- Проблемы с достаточностью капитала. Выполнение финансовых требований становится затруднительным, что вынуждает банки привлекать дополнительный капитал.

Снижение инвестиционной активности. Когда у коммерческих банков высокий уровень неработающих кредитов, их способность предоставлять новые кредиты снижается, что отрицательно влияет на экономический рост. Рост проблемной задолженности обусловлен рядом факторов, негативно влияющих на устойчивость банковской системы. В первую очередь, одним из важных факторов является макроэкономическая нестабильность.

6. ВЫВОДЫ И ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Рост проблемной задолженности связан с рядом факторов. Во-первых, к числу важных относятся недостаточная макроэкономическая стабильность, включая инфляцию, нестабильность обменного курса и рост безработицы. Во-вторых, недостатки кредитной политики коммерческих банков, а именно недостаточная оценка платежеспособности заемщиков и отсутствие предварительного анализа рисков, приводят к росту проблемной задолженности. Для поддержания стабильности банковской системы и сокращения проблемной задолженности могут быть предложены следующие меры;

- Усиление политики кредитования. Коммерческим банкам следует проводить более глубокий анализ рисков при выдаче кредитов и совершенствовать процесс оценки платежеспособности заемщиков. Важно ужесточить критерии кредитования и усилить залоговое обеспечение.
- Реструктуризация проблемной задолженности. Для снижения кредитной нагрузки заемщиков необходимо развивать механизмы рефинансирования. В этой связи эффективными могут оказаться такие методы, как продление графика платежей, снижение процентных ставок или введение других мер финансового стимулирования.

7. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В данной статье проводится всесторонний анализ формирования, институционального развития и стратегических перспектив коммерческих банков Узбекистана в контексте меняющегося современного международного порядка.

В статье рассматриваются основные этапы интеграции банков — от культурного и гуманитарного сотрудничества до углубления политической координации, экономической интеграции и формирования механизмов коллективной безопасности.

Особое внимание уделяется экономическому потенциалу и организационной роли объединенных территориальных сообществ. В статье анализируются политические и геоэкономические вопросы, связанные с конкуренцией. Из этого следует вывод, что банки постепенно приобретают потенциал стать независимыми участниками международных отношений. Ключевые слова: Коммерческие банки, активы, ликвидность, рентабельность, проблемные кредиты, капитал, финансовая устойчивость.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Указ (2024) Указ Президента Республики Узбекистан от 7 февраля 2017 г. № ПФ-4947. О стратегии действий по дальнейшему развитию Республики Узбекистан // Сборник законодательных актов Республики Узбекистан. - Ташкент, - № 6 (766). – 32 стр.
2. Лаврушин О., Мвенгеи, (2014). Оценка факторов, способствующих неплатежеспособности по кредитам в кенийских банках, Европейский журнал бизнеса и менеджмента 3 (32), 2014;
3. Ортиков О.А., Куллиев И.Я. (2015) Банковское управление и маркетинг. Тафаккур Бостони. Ташкент., - 224.
4. Коралиев Т.М., Норкобилов С. (2009) «Банковские ресурсы и их управление». Ташкент., - 225.
5. Сайфиддинов И.Ф., Куллиев И. (2006) «Капитал коммерческих банков и его управление». Учебник./ –Т.: «Экономика-финансы». – 3 страницы.
6. Beck, T., Demirgüç-Kunt, A., & Levine, R. (2003). Bank Concentration and Crises. *Journal of Banking & Finance*, 27(5), 423-442.
7. Caprio, G., & Klingebiel, D. (2003). Episodes of Systemic and Borderline Financial Crises. World Bank, Working Paper.
8. Махмудов, Р. (2022). Причины и особенности проблемных кредитов в коммерческих банках. ResearchGate.
9. Олкаррова, З. и Боев, Б. (2021). Вопросы работы с кредитным портфелем и проблемными кредитами в банковской системе. Лучшая публикация.
10. Азларова, А. А. (2020). Эффективное управление кредитным портфелем в коммерческих банках. *Economic Review Journal*.

TURAN-2026
The Turkish World Yesterday, Today and Tomorrow

III TURAN International Scientific Conference
Date and time: 14 February 2026, 11:00
ZOOM
Languages: Azerbaijani, Turkish, Russian, and English
Partner universities: Azerbaijan University, Azerbaijan University of Languages, and Kütahya Dumlupınar University
Field: Social-humanities, and Economic Sciences

 irds-center.com [irdscenter](https://www.instagram.com/irdscenter) [irdscenter](https://www.youtube.com/irdscenter) turancongress.2026@gmail.com

Regional Təşkilatların Beynəlxalq Münasibətlərin İdarə Edilməsində Rolu

Ləman QOCAYEVA⁷³

Xülasə

Məqalədə regional təşkilatların beynəlxalq münasibətlərin idarə edilməsində artan əhəmiyyəti araşdırılır. Qloballaşma dövründə regional qurumlar təkcə regional təhlükəsizlik və iqtisadi inteqrasiya mexanizmləri kimi deyil, həm də qlobal idarəetmə sisteminin mühüm elementləri kimi çıxış edirlər. Tədqiqatda Avropa İttifaqı (Aİ), NATO, Türk Dövlətləri Təşkilatı (TDT), Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı (ŞƏT) kimi nümunələr əsasında regional təşkilatların beynəlxalq təhlükəsizlik, iqtisadi əməkdaşlıq və qlobal siyasətdə rolu təhlil olunur. Tədqiqatda göstərilir ki, regional təşkilatlar milli dövlət maraqları ilə qlobal idarəetmə arasında vasitəçi funksiyasını yerinə yetirərək beynəlxalq münasibətlərin sabitləşdirilməsinə töhfə verir

Açar Sözlər: Regional Təşkilatlar, Beynəlxalq Münasibətlərin İdarə Edilməsi, Təhlükəsizlik, İqtisadi İnteqrasiya, Qlobal Siyasət.

The Role of Regional Organizations in the Governance of International Relations

Abstract

The article examines the increasing significance of regional organizations in the management of international relations. In the era of globalization, regional institutions function not only as mechanisms for regional security and economic integration but also as crucial components of the global governance system. The

⁷³ Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetinin Beynəlxalq Münasibətlər kafedrasının doktorantı, ORCID: 0000-0002-8762-5219, leman.suleymanli.88@mail.ru

study analyzes the role of regional organizations in international security, economic cooperation, and global politics, taking the European Union (EU), NATO, the Organization of Turkic States (OTS), and the Shanghai Cooperation Organization (SCO) as examples. The research demonstrates that regional organizations act as intermediaries between national state interests and global governance, contributing to the stabilization of international relations.

Keywords: Regional Organizations, Management of International Relations, Security, Economic Integration, Global Politics.

1. GİRİŞ

Beynəlxalq münasibətlərin idarə edilməsində regional təşkilatların rolu son onilliklərdə beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi və praktikasını üçün mərkəzi müzakirə mövzularından birinə çevrilmişdir. Qloballaşma prosesi beynəlxalq sistemdə qarşılıqlı asılılığı gücləndirdikcə, dövlətlərin təbəşinə qlobal problemlərin öhdəsindən gəlməsi mümkün olmamış və regional təşkilatların idarəetmə potensialı daha da ön plana çıxmışdır (Keohane, 2002).

Bu təşkilatlar yalnız müəyyən coğrafi məkan daxilində təhlükəsizlik və iqtisadi inteqrasiya mexanizmlərinin təşkili ilə kifayətlənməyərək, həm də qlobal siyasətin formalaşmasında mühüm aktor kimi çıxış etməyə başlamışdır (Acharya, 2014).

Avropa İttifaqı, NATO, Türk Dövlətləri Təşkilatı və Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı kimi nümunələr regional təşkilatların çoxşaxəli fəaliyyətini əks etdirir. Avropa İttifaqı siyasi və iqtisadi inteqrasiya modelini nümayiş etdirərək qlobal idarəetmədə nüfuzlu aktora çevrilmiş, NATO isə beynəlxalq təhlükəsizlik arxitekturasında qlobal əhəmiyyətli funksiyalar icra etmişdir (Haas, 1964; Nye, 2004).

Digər tərəfdən, TDT və ŞƏT kimi regional qurumlar Avrasiya məkanında geosiyasi balansın qorunmasında və iqtisadi əməkdaşlığın inkişafında getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Məqalənin məqsədi regional təşkilatların beynəlxalq münasibətlərin idarə edilməsində rolunu nəzəri və praktiki aspektlərdə təhlil etmək, onların qlobal siyasətə təsir mexanizmlərini araşdırmaqdan ibarətdir. Elmi yenilik ondan ibarətdir ki, regional təşkilatların fəaliyyətinə yalnız regional səviyyədə deyil, həm də beynəlxalq idarəetmə sisteminin ümumi arxitekturası kontekstində yanaşılır. Bütün bu amillər regional qurumların dövlətlərin milli maraqları ilə qlobal dəyərlər və beynəlxalq hüquq normaları arasında körpü rolunu oynadığını üzə çıxarır.

2. REGIONAL TƏŞKİLATLARIN BEYNƏLXALQ İDARƏETMƏ NƏZƏRİ KONTEKSTDƏ ROLU

Beynəlxalq münasibətlərin nəzəri çərçivəsində liberal institusionalizm dövlətlər arasında əməkdaşlığın mümkünlüyünü və institusional strukturlar vasitəsilə davamlılığını izah edən əsas yanaşmalardan biridir. Liberalizm nəzəriyyəsinə görə, beynəlxalq və regional təşkilatlar dövlətlərin davranışlarını nizamlayan qaydalar və institutlar sistemi yaradaraq qarşılıqlı etimadı möhkəmləndirir, anarxiyanın mənfi təsirlərini azaldır və kollektiv təhlükəsizlik, iqtisadi əməkdaşlıq kimi sahələrdə uzunmüddətli sabitlik təmin edir (Keohane & Nye, 1977; Keohane, 1984).

Regional əməkdaşlıq bu nəzəri çərçivədə beynəlxalq idarəetmənin tamamlayıcı elementi kimi qiymətləndirilir. Liberal institusionalistlərə görə, dövlətlər yalnız qlobal miqyasda deyil, həm də regional müstəvidə daha çevik və effektiv əməkdaşlıq formaları yarada bilirlər (Moravcsik, 1998). Məsələn, Avropa İttifaqı liberal institusionalizmin uğurlu tətbiq nümunəsi kimi göstərilir: burada dövlətlər öz suverenliklərinin müəyyən hissəsini ortaq institutlara təhvil verərək daha səmərəli idarəetmə və qərarvermə mexanizmi formalaşdırmışdır (Haas, 1964).

Regionalizm beynəlxalq münasibətlərdə həm nəzəri, həm də praktiki baxımdan qlobal idarəetmə ilə sıx əlaqədədir. Qloballaşma dövlətlərin qarşılıqlı asılılığını artırıdıqca, regional təşkilatlar qlobal idarəetmədə “ara səviyyə institutlar” kimi çıxış edir. Onlar milli dövlətlər ilə beynəlxalq təşkilatlar arasında körpü funksiyası daşıyaraq, həm lokal, həm də qlobal problemlərin həllinə töhfə verir (Hurrell, 1995).

Bu kontekstdə regional təşkilatlar qlobal idarəetmənin “polisentrlik” xüsusiyyətini gücləndirir. Yəni qlobal idarəetmə yalnız BMT və ya digər universal institutlarla məhdudlaşmır, eyni zamanda Avropa İttifaqı, NATO, ŞƏT və digər regional qurumların fəaliyyətini də əhatə edir. Onların təhlükəsizlik, enerji, iqlim dəyişikliyi və miqrasiya kimi sahələrdə rolu qlobal idarəetmənin çoxmərkəzli strukturunu formalaşdırır (Fawcett, 2013).

Beləliklə, regionalizm və qlobal idarəetmə bir-birini tamamlayan və qarşılıqlı təsir edən proseslərdir. Regional təşkilatlar həm qlobal institutların qərarlarını yerli səviyyədə tətbiq edir, həm də yeni normativ çərçivələrin formalaşmasına töhfə verir. Bu, beynəlxalq idarəetmədə çoxtərəflilik və inklüzivlik meyillərinin güclənməsinə səbəb olur.

3. AVROPA İTTİFAQI VƏ NATO: AVROATLANTİK MƏKANIN İDARƏETMƏ MODELİ

Avropa İttifaqı (Aİ) regional integrasiyanın ən uğurlu nümunələrindən biri kimi beynəlxalq münasibətlərdə xüsusi yer tutur. Aİ-nin institusional strukturu yalnız iqtisadi əməkdaşlıq platforması olmaqla kifayətlənmir, həm də siyasi, hüquqi və normativ idarəetmə mexanizmləri vasitəsilə üzv dövlətlərin qərarvermə proseslərinə təsir göstərir. Aİ-nin formalaşması liberal institusionalizmin nəzəri əsaslarını praktik səviyyədə sübut etmişdir: dövlətlər suverenliklərinin müəyyən hissəsini ortaq institutlara verərək daha səmərəli idarəetmə və kollektiv maraqların təmin olunması istiqamətində vahid model qurmuşlar (Haas, 1964; Keohane & Nye, 1977).

Maastricht Müqaviləsi (1992) və sonrakı Lissabon Müqaviləsi (2009) ilə Aİ həm də siyasi və hüquqi aktora çevrilmişdir. Bu təşkilat beynəlxalq münasibətlərin idarə edilməsində normativ güc anlayışı ilə təsvir olunur. Aİ demokratiya, insan hüquqları və hüququn aliliyi prinsiplərini həm daxili, həm də xarici siyasətdə əsas idarəetmə meyarı kimi tətbiq edir. Deməli, Aİ yalnız iqtisadi integrasiya mexanizmi deyil, həm də qlobal idarəetmədə normativ gündəlik formalaşdırıcı aktor kimi çıxış edir.

Eyni zamanda, Aİ-nin idarəetmə mexanizmləri çoxsəviyyəli xarakter daşıyır. Yəni, qərarlar həm milli hökumətlər, həm də Avropa Komissiyası, Avropa Parlamenti və Avropa Şurası kimi institusional strukturlar vasitəsilə qəbul olunur. Çoxsəviyyəli idarəetmə modeli beynəlxalq münasibətlərdə regional təşkilatların qlobal idarəetməyə necə integrasiya ola biləcəyinin nümunəsi hesab olunur. NATO (Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatı) beynəlxalq təhlükəsizlik idarəetməsində ən uzunömürlü və təsirli təşkilatlardan biridir. Soyuq müharibə dövründə Sovet İttifaqına qarşı kollektiv müdafiə funksiyası daşıyan NATO 1991-ci ildən sonra yeni təhlükəsizlik çağırışlarına uyğunlaşaraq fəaliyyət dairəsini genişləndirmişdir (Risse-Kappen, 1996).

Balkanlarda sülhməramlı əməliyyatlar, Əfqanıstanda beynəlxalq təhlükəsizlik missiyası və terrorizmə qarşı mübarizə NATO-nun regional təşkilat çərçivəsində qlobal təhlükəsizlik idarəetməsinə töhfəsini göstərir. NATO-nun idarəetmə modelinin əsasında “kollektiv təhlükəsizlik” prinsipi dayanır. Bu prinsipə görə, bir üzv dövlətə qarşı hücum bütün üzvlərə qarşı hücum kimi qiymətləndirilir (NATO, 1949, Maddə 5). Bu mexanizm yalnız Avroatlantik məkanın sabitliyini təmin etmir, həm də beynəlxalq təhlükəsizlik arxitekturasının əsas dayaqlarından biri hesab olunur (Kupchan, 2010).

NATO həmçinin beynəlxalq münasibətlərin idarə edilməsində çeviklik nümayiş etdirmişdir. Soyuq müharibədən sonra təşkilat yalnız hərbi alyans olaraq qalmamış, həm də siyasi dialoq, kibertəhlükəsizlik, enerji təhlükəsizliyi və

kütləvi qırğın silahlarının yayılmasının qarşısının alınması kimi məsələlərdə də fəaliyyət göstərməyə başlamışdır (Yost, 2007).

Bütün bu amillər NATO-nu regional təşkilatdan daha geniş, qlobal idarəetmə sistemində mühüm aktora çevirmişdir. Avropa İttifaqı və NATO-nun təcrübəsi göstərir ki, regional təşkilatlar yalnız iqtisadi və ya təhlükəsizlik maraqlarını koordinasiya edən mexanizmlər deyil, həm də beynəlxalq idarəetmədə normativ və institusional yeniliklər yaradan qurumlardır. Aİ “yumşaq güc vasitəsilə beynəlxalq münasibətlərə təsir göstərsə”, NATO “sərt güc” resursları və kollektiv müdafiə mexanizmləri ilə beynəlxalq təhlükəsizlik idarəetməsini təmin edir. Hər iki təşkilat birlikdə Avroatlantik məkanın idarəetmə modelini formalaşdıraraq regional və qlobal səviyyədə sabitlik və inteqrasiyanın təmin olunmasına töhfə verir.

4. AVRASIYA MƏKANINDA REGIONAL TƏŞKİLATLAR: TDT VƏ ŞƏT NÜMUNƏLƏRİ

Türk Dövlətləri Təşkilatı (TDT) son illərdə Avrasiya məkanında yüksələn regional qurum kimi beynəlxalq münasibətlərin idarə edilməsində diqqət cəhəkdir. TDT-nin əsas məqsədi türk dövlətləri arasında siyasi dialoqu, iqtisadi əməkdaşlığı, mədəni inteqrasiyanı və təhlükəsizlik sahəsində koordinasiyanı gücləndirməkdir. TDT üzv ölkələrin ortaq tarixi, mədəni və dil bağları üzərində qurulduğu üçün digər regional birliklərdən fərqli olaraq həm normativ, həm də identitet əsaslı inteqrasiya potensialına malikdir. TDT-nin fəaliyyət istiqamətləri arasında enerji təhlükəsizliyi, nəqliyyat dəhlizləri, ticarət əlaqələri və müdafiə sahəsində əməkdaşlıq xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə, Orta Dəhliz layihəsi Avrasiya məkanında tranzit və iqtisadi inteqrasiyanın inkişafında TDT-nin rolunu gücləndirir. Nəticədə, təşkilat beynəlxalq idarəetmədə iqtisadi və geostrateji aktora çevrilməkdədir. TDT həm də regional sabitlik və təhlükəsizlik müstəvisində əhəmiyyətli addımlar atır. Qafqaz və Mərkəzi Asiyada baş verən münaqişələrin həlli və qarşılıqlı etimad mühitinin yaradılması istiqamətində təşkilatın vasitəçilik potensialı mövcuddur. Bununla belə, təşkilatın institusional gücü hələ Aİ və ya NATO səviyyəsinə çatmasa da, onun artan regional təsiri Avrasiya idarəetmə modelində yeni dinamika yaradır (Balci, 2022).

Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı (ŞƏT) 2001-ci ildə yaradılmış və Avrasiya məkanında ən böyük regional təşkilatlardan birinə çevrilmişdir. ŞƏT-in əsas məqsədləri terrorizmə, ekstremizmə və separatizmə qarşı mübarizə, üzv dövlətlər arasında sərhəd təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və iqtisadi əməkdaşlığın genişləndirilməsidir. ŞƏT-in təhlükəsizlik gündəliyi xüsusilə diqqətəlayiqdir. Təşkilatın Regional Antiterror Strukturu vasitəsilə üzv ölkələr arasında təhlükəsizlik əməkdaşlığı koordinasiya olunur (Ambrosio, 2008).

Bundan əlavə, təşkilat enerji resursları və nəqliyyat layihələri sahəsində əməkdaşlığı gücləndirməklə Avrasiya enerji xəritəsində strateji mövqeyə sahib olur. ŞƏT-in institusional xüsusiyyətlərindən biri onun normativ çərçivəsinin Qərb təşkilatlarından fərqli olmasıdır. Burada qərarvermə prosesi konsensus əsasında həyata keçirilir və Qərb tipli demokratik institutlardan daha çox dövlət suverenliyi prinsipinə əsaslanır (Jackson, 2014).

Bütün bu amillər ŞƏT-i Avrasiya məkanında alternativ idarəetmə modeli kimi təqdim edir və qlobal siyasətdə çoxmərkəzli strukturun formalaşmasına töhfə verir. TDT və ŞƏT nümunələri göstərir ki, Avrasiya məkanında regional təşkilatlar yalnız lokal problemlərin həlli üçün deyil, həm də beynəlxalq idarəetmənin çoxmərkəzli arxitekturasında mühüm elementlər kimi çıxış edirlər. TDT daha çox identitet və mədəniyyət üzərində qurulmuş inteqrasiya modeli təqdim edərkən, ŞƏT təhlükəsizlik və enerji əməkdaşlığı sahəsində institusional platforma rolunu oynayır. Hər iki təşkilat Avrasiya regionunun qlobal idarəetmədə yüksələn təsirini nümayiş etdirir.

5. REGIONAL TƏŞKİLATLARIN QLOBAL SİYASƏTƏ TƏSİRİ VƏ GƏLƏCƏK PERSPEKTİVLƏR

Regional təşkilatlar qloballaşma şəraitində yalnız lokal və regional problemlərin həllini təmin etmir, həm də qlobal siyasətin formalaşmasında mühüm aktor rolunu oynayır. Avropa İttifaqı (Aİ), NATO, TDT və Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı (ŞƏT) kimi qurumlar beynəlxalq idarəetmə arxitekturasının çoxmərkəzli strukturlarını gücləndirir. Regional təşkilatlar milli dövlətlərin maraqları ilə qlobal normativ dəyərlər arasında körpü funksiyası yerinə yetirərək beynəlxalq problemlərin həllində həm normativ, həm də institusional vasitəçi rolunu oynayırlar. Məsələn, Aİ-nin normativ təsiri qlobal səviyyədə insan hüquqları, demokratiya və qanunun aliliyi prinsiplərinin yayılmasına səbəb olur, NATO isə kollektiv müdafiə və təhlükəsizlik mexanizmləri vasitəsilə regional və qlobal sabitliyin təmin edilməsində aparıcı aktor kimi çıxış edir. Avrasiya regionunda TDT və ŞƏT isə mədəni identitet, enerji və təhlükəsizlik sahələrində regional idarəetmə təcrübəsini qlobal siyasətə inteqrasiya etməyə çalışırlar. Gələcəkdə regional təşkilatların qlobal idarəetmədə rolu daha da artacaq. Qloballaşmanın dərinləşməsi, transsərhəd problemlərin (məsələn, iqlim dəyişikliyi, miqrasiya, pandemiyalar) artması, çoxmərkəzli dünya nizamının güclənməsi regional aktorların fəaliyyətini strateji baxımdan daha əhəmiyyətli edir.

Bundan əlavə, texnologiya və rəqəmsal diplomatiya sahəsində regional təşkilatların rolu yüksəlir. Məsələn, kibertəhlükəsizlik sahəsində Avroatlantik regionunda NATO-nun və Avropa İttifaqının koordinasiya mexanizmləri, Avrasiya məkanında isə ŞƏT-in təhlükəsizlik platformaları dövlətlərin

beynəlxalq idarəetmə sistemində effektiv iştirakına imkan yaradır .Həmçinin, regional təşkilatlar qlobal iqtisadi integrasiyanın əsas vasitəçilərindən biri kimi çıxış edirlər. Ticarət və enerji dəhlizləri, investisiya təşəbbüsləri və infrastruktur layihələri vasitəsilə regional qurumlar qlobal iqtisadi siyasətə təsir göstərir və dövlətlərarası qarşılıqlı asılılığı artırır. Nəticə etibarilə, regional təşkilatlar beynəlxalq münasibətlərin idarə edilməsində həm normativ, həm institusional, həm də strateji funksiyaları yerinə yetirən mühüm aktorlardır. Onlar qlobal idarəetmənin çoxtərəfliliyini təmin edir, dövlətlərarası etimadı möhkəmləndirir və regional problemləri qlobal kontekstdə həll etməyə imkan verir. Bu baxımdan regional təşkilatlar yalnız lokal idarəetmə mexanizmləri deyil, həm də beynəlxalq idarəetmənin dayanıqlı və inklüziv komponentləri kimi qiymətləndirilir .

6. NƏTİCƏ

Məqalə göstərir ki, regional təşkilatlar beynəlxalq münasibətlərin idarə edilməsində yalnız lokal və regional problemlərin həlli üçün deyil, həm də qlobal idarəetmənin mühüm aktorları kimi çıxış edirlər. Avropa İttifaqı normativ və institusional təsiri vasitəsilə qlobal siyasətin formalaşmasına töhfə verir, NATO kollektiv müdafiə və təhlükəsizlik mexanizmləri ilə Avroatlantik sabitliyi təmin edir. Avrasiya məkanında TDT və ŞƏT isə mədəni identitet, enerji və təhlükəsizlik sahələrində regional idarəetmə təcrübəsini qlobal siyasətə integrasiya etməyə çalışır.

Tədqiqat nəticəsində aydın olur ki, regional təşkilatlar qlobal idarəetmənin çoxtərəfli və inklüziv strukturlarını gücləndirir, dövlətlərarası etimadı möhkəmləndirir və qlobal problemlərin həllinə strateji töhfə verir. Gələcək perspektivlər baxımından, qloballaşmanın dərinləşməsi və transsərhəd çağırışların artması regional təşkilatların qlobal idarəetmədə rolunu daha da artıracaq. Bu isə onların beynəlxalq siyasətdə müstəqil və strateji aktor kimi mövqeyini gücləndirir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Acharya, A. (2014). *The end of American world order*. Polity Press.
2. Ambrosio, T. (2008). Catching the “Shanghai spirit”: How the Shanghai Cooperation Organization promotes authoritarian norms in Central Asia. *Europe-Asia Studies*, 60(8), 1321–1344.
3. Balci, B. (2022). The Organization of Turkic States: A new actor in Eurasian geopolitics? *Central Asian Survey*, 41(2), 203–220.

4. Börzel, T. A., & Risse, T. (2016). Three cheers for comparative regionalism. In T. A. Börzel & T. Risse (Eds.), *The Oxford Handbook of Comparative Regionalism* (pp. 621–647). Oxford University Press.
5. Fawcett, L. (2013). *Regionalism in world politics: Past and present*. Palgrave Macmillan.
6. Haas, E. B. (1964). *Beyond the Nation-State: Functionalism and International Organization*. Stanford University Press.
7. Hurrell, A. (1995). Regionalism in theoretical perspective. In L. Fawcett & A. Hurrell (Eds.), *Regionalism in World Politics* (pp. 37–73). Oxford University Press.
8. Jackson, N. (2014). The SCO and the normative contest in Eurasia. *Journal of Contemporary European Studies*, 22(1), 92–107.
9. Keohane, R. O. (1984). *After Hegemony: Cooperation and Discord in the World Political Economy*. Princeton University Press.
10. Keohane, R. O. (2002). *Power and governance in a partially globalized world*. Routledge.
11. Keohane, R. O., & Nye, J. S. (1977). *Power and interdependence: World politics in transition*. Little, Brown.
12. Kupchan, C. A. (2010). NATO's new strategic concept: Still searching for a vision. *Survival*, 52(2), 119–138.
13. NATO. (1949). *The North Atlantic Treaty*. Washington, D.C.
14. Moravcsik, A. (1998). *The choice for Europe: Social purpose and state power from Messina to Maastricht*. European Union Studies Association.
15. Risse-Kappen, T. (1996). Collective identity in a democratic community: The case of NATO. In P. Katzenstein (Ed.), *The culture of national security* (pp. 357–399). Columbia University Press.
16. Yost, D. S. (2007). NATO's evolving purposes and the next strategic concept. *International Affairs*, 83(5), 767–790.

Qafqaz Albaniyasının Xristian Mədəni İrsinin Qorunması və “Böyük Ermənistan” Konsepsiyası

Məhbubə ƏLİYEV⁷⁴

Xülasə

Təqdim olunan məqalədə Qafqaz Albaniyasının xristian mədəni irsinin formalaşması, tarixi inkişaf mərhələləri və bu irsin XIX-XX əsrlərdə erməni tarixşünaslığında irəli sürülmüş “Böyük Ermənistan” konsepsiyası çərçivəsində sisteməlik şəkildə saxtalaşdırılması və mənimsənilməsi prosesləri tədqiq olunur. Məqalədə əsas diqqət Ermənistan Respublikasının Azərbaycanın Qarabağ və Zəngəzur ərazilərini 30 ilə yaxın işğalı dövründə həyata keçirilən mədəni vandalizmə yönəldilmişdir. Bu dövrdə təkcə regionun İslam abidələri deyil, həm də Qafqaz Albaniyasının tarixi yadigarları olan alban kilsə və monastirlərinin böyük bir qismi erməni millətçiləri tərəfindən məhv edilmiş, təhrif olunmuş və ya qriqorian kilsəsinin mülkiyyətinə çevrilmişdir. Antik müəlliflərin əsərləri, erkən orta əsr mənbələri, kilsə xronikləri və arxeoloji materiallar əsasında aparılan müqayisəli təhlil göstərir ki, “Böyük Ermənistan” konsepsiyasının tarixi əsasları erkən orta əsrlərdə, xüsusilə Moisey Xorenatsi kimi müəlliflərin əsərlərində formalaşdırılmış, Albaniyanın tarixi-coğrafi məkanı qəsdən Ermənistanın tərkibi kimi təqdim edilmişdir. Müasir Azərbaycan, rus və Qərb tarixşünaslığının araşdırılmaları da bu fikri təsdiqləyir. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Qafqaz Albaniyası qədim dövrlərdən etibarən müstəqil siyasi və mədəni birlik olmuş, onun özünəməxsus xristian irsi isə sonrakı dövrlərdə erməni kilsəsi və tarixşünaslığı tərəfindən məqsədyönlü şəkildə təhrif olunaraq ideoloji məqsədlər üçün istifadə edilmişdir. Məqalə, alban irsinin

⁷⁴ AMEA-nın A. A. Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu, “Atropatena-Albaniya (Qafqaz) tarixi” şöbəsinin elmi işçisi, ORCID: 0000-0002-6983-8376, mehbubemamedova80@gmail.com

qorunması və əsl tarixi kontekstdə təqdim olunmasının regionun tarixinin saxtalaşdırılmasının qarşısının alınmasında həlledici əhəmiyyətini vurğulayır.

Açar Sözlər: Qafqaz Albaniyası, Xristian Mədəni İrsi, “Böyük Ermənistan” Konsepsiyası, Alban Kilsəsi, Qarabağ.

The Protection of the Christian Cultural Heritage of Caucasian Albania and the “Greater Armenia” Concept

Abstract

The presented article examines the formation of Caucasian Albania's Christian cultural heritage, its historical stages of development, and the systematic falsification and appropriation of this heritage within the framework of the “Greater Armenia” concept advanced in Armenian historiography during the 19th and 20th centuries. Special attention is paid to the cultural vandalism carried out during the period of nearly 30 years of occupation of Azerbaijan's Karabakh and Zangezur regions by the Republic of Armenia. During this time, not only the Islamic monuments of the region but also a significant portion of Albanian churches and monasteries, which are historical legacies of Caucasian Albania, were destroyed, distorted, or converted into properties of the Gregorian Church by Armenian nationalists. A comparative analysis based on the works of ancient authors, early medieval sources, church organization, and archaeological materials indicates that the historical foundations of the “Greater Armenia” concept were formed in the early Middle Ages, particularly in the works of authors such as Movses Khorenatsi, where the historical-geographical space of Albania was deliberately presented as part of Armenia. The results of modern Azerbaijani, Russian, and Western historiography also confirm this view. The study concludes that Caucasian Albania was an independent political and cultural entity from ancient times, and its unique Christian heritage was subsequently deliberately distorted and exploited for ideological purposes by the Armenian Church and historiography. The article emphasizes the crucial importance of preserving the Albanian heritage and presenting it in its authentic historical context to prevent the falsification of regional history.

Keywords: Caucasian Albania, Christian Cultural Heritage, "Greater Armenia" Concept, Albanian Church, Karabakh.

1. GİRİŞ

Qafqaz Albaniyası antik və erkən orta əsrlərdə Cənubi Qafqazın mühüm siyasi və mədəni qurumlarından biri olmuşdur. IV əsrdə xristianlığın dövlət dini kimi qəbul edilməsi Albaniyada zəngin dini-mədəni irsin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Lakin sonrakı dövrlərdə, xüsusilə erməni kilsə-tarixşünaslıq ənənəsində bu irs sistemli şəkildə erməni mədəniyyəti tərkibinə daxil edilmiş, nəticədə “Böyük Ermənistan” konsepsiyasının ideoloji dayaqlarından birinə çevrilmişdir.

Albaniyanın bu zəngin tarixi keçmişi, ilk növbədə, özünəməxsus dini-institusional bazaya və yerli mədəni modelə söykənirdi. Tarixi mənbələrə görə, Qafqaz Albaniyasında xristianlıq yayıldıqdan sonra Albaniya Apostol Kilsəsi müəyyən dövrlərdə müstəqil dini institut kimi fəaliyyət göstərmişdir. Tarixi ənənəyə görə, xristianlıq Albaniyada hələ 56-cı ildə I əsrdə Yerusəlim patriarxı tərəfindən göndərilən Müqəddəs Yelisey tərəfindən təbliğ edilməyə başlanmışdır. Onun Kiş kəndində (Şəki rayonu) inşa etdiyi məbəd Qafqazda ilk xristian kilsəsi hesab edilir ki, bu da albanların regionda xristianlığı erməni və gürcülərdən daha erkən qəbul etdiyini göstərən mühüm amildir (Bünyadov, 1987, s. 152). Alban əlifbasının yaradılması, yerli kilsə memarlığı və epiqrafik abidələr Albaniyanın özünəməxsus xristian mədəniyyətinə malik olduğunu sübut edir. Arxeoloji və epiqrafik materiallar (Kiş, Qax, Şəki, Laçın, Kəlbəcər, Zəngəzur və Qarabağ əraziləri) alban xristianlığının yerli etnik-mədəni mühitə bağlı olduğunu göstərir.

Albaniyanın xristian mədəniyyəti IV əsrdə, Albaniya çarı III Urnayrın dövründə xristianlığın dövlət dini kimi qəbul edilməsi ilə rəsmi status qazanmışdır (Trever, 1959, s. 152). Bu qərardan sonra Albaniyada ilk monastır kompleksləri inşa edilməyə başlanmışdır. Bunlardan biri olan Ners-Mirh (Cervştik) monastırının III Vaçaqanın hakimiyyətindən çox əvvəl fəaliyyət göstərməsi “Alban tarixi” əsərində öz təsdiqini tapır. Min illik Albaniya dövləti (e.ə. IV – b.e. VII əsrləri) Azərbaycanın dövlətçilik tarixində dərin iz buraxmışdır. Cənubi Qafqazın yerli əhalisi olan albanlar azərbaycanlıların etnogenezisində özünəməxsus yerə malikdir.

2. QAFQAZ ALBANIYASININ TARİXİ COĞRAFİYASI VƏ ERMƏNİ TARİXŞÜNASLIĞINDA TƏHRİFLƏR

Qafqaz Albaniyasının real tarixi və zəngin mədəni mənzərəsi orta əsr erməni kilsə-tarixşünaslıq ənənəsində, xüsusilə ərazi mənsubiyyəti məsələsində sistemli şəkildə təhrif olunmuşdur. Erkən orta əsr Qafqaz tarixinin öyrənilməsində əsas yazılı mənbələrdən biri hesab edilən Moisey Xorenatsinin “Ermənilərin tarixi”

(V əsr) əsəri, Albaniyanın siyasi və coğrafi statusunun subyektiv şəkildə təqdim edilməsi baxımından bu saxtalaşdırma prosesinin ilkin bazasını təşkil edir. Müasir albanşünaslıq sübut edir ki, Xorenatsi Albaniyaya aid olan Utı, Artsak (Arsax), Paytakaran, Qardman və Kaspiana kimi bölgələri elmi əsaslandırma olmadan, məqsədyönlü şəkildə “Ermənistanın şərq vilayətləri” kimi qələmə vermişdir. Halbuki antik dövrün ən mötəbər mənbələri bu əraziləri birmənalı olaraq Albaniya tərkibində göstərir. Məsələn, antik müəlliflərdən Strabon yazır: “Albaniya Kür çayından şimala və şərqə doğru uzanır” (Strabon, XI, 4, 1). Xorenatsidən fərqli olaraq, I əsr Roma coğrafiyaşünası Plinius Kaspiana vilayətinin birmənalı olaraq Albaniyaya məxsus olduğunu vurğulayır: Albanlar Xəzər dənizindən Qafqaz dağlarına qədər olan ərazilərə sahibdirlər. (Plinius, Natural History, VI, 39).

Coğrafi hədudların bu cür süni şəkildə dəyişdirilməsi, gələcəkdə kilsə siyasəti vasitəsilə həyata keçiriləcək genişmiqyaslı erməniləşdirmə prosesi üçün ideoloji zəmin hazırlamışdır. Xorenatsinin əsərinin yazıldığı dövr erməni-qriqorian kilsəsinin siyasi nüfuzunun artdığı mərhələyə təsadüf edir. Ərəb xilafəti dövründə “ermənilərin özünəməxsus bacarığı sayəsində” Albaniya kilsəsi qismən erməni kilsəsinə tabe etdirilmiş, alban yazılı mədəniyyəti isə zəiflədilmişdir. Bu prosesin yekunu olaraq 1836-cı ildə Alban kilsəsi rəsmən ləğv edilmişdir (Şükürov, 2022). Akademik Ziya Bünyadov bu tarixi saxtakarlıq prosesini belə izah edir. “Albaniya tarixinin erməniləşdirilməsi real tarixi proseslərin deyil, kilsə-siyasi maraqlarının nəticəsi olmuşdur” (Bünyadov, 1987, s. 94).

Moisey Xorenatsinin təqdim etdiyi bu subyektiv yanaşma təkcə Azərbaycan tarixşünaslığı tərəfindən deyil, həm də bir sıra nüfuzlu qərb və rus alimləri tərəfindən tənqid olunmuşdur. Xüsusilə, Xorenatsinin istifadə etdiyi mənbələrin xronoloji və etnik baxımdan qeyri-dəqiq olduğu vurğulanır. R.Hevsen və İ.Diakonov kimi tədqiqatçılar Xorenatsinin məlumatlarının böyük hissəsinin sonrakı dövrlərdə edilmiş ideoloji redaktələrdən ibarət olduğunu qeyd edirlər. R. Hevsen bu barədə yazır: “Xorenatsi Albaniyaya aid coğrafi reallıqları erməni tarixi sisteminə uyğunlaşdırmışdır” (Hewsen, 2001, s. 12). Xorenatsinin bu təhrifləri erkən alban tarixi haqqında ən mötəbər yerli mənbə sayılan “Alban tarixi” əsəri ilə tamamilə təkzib olunur. Moisey Kalankatlı kilsənin qurulması və ilk katolikosların təyini kimi mühüm hadisələri Ermənistandan asılı olmayan müstəqil proseslər kimi təsvir edir (Мовсес Каланкатвацци, 1861, Kitab I, Fəsil 6).

Bu metodoloji uyğunlaşdırma cəhdləri, əslində, daha geniş bir strateji hədəfə — Qafqaz Albaniyasının xristian irsinin mənimsənilməsinə xidmət edirdi. Baxmayaraq ki, “Böyük Ermənistan” konsepsiyası XIX–XX əsrlərdə daha aydın siyasi forma qazanmışdır, onun ideoloji bünövrəsi hələ erkən orta əsr erməni kilsə-tarixşünaslığında qoyulmuşdur. Bu prosesdə Albaniyanın tarixi vilayətlərinin “Ermənistanın şərq əyalətləri” kimi qələmə verilməsi, kilsə

abidələrinin erməni-qriqorian mədəniyyətinə aid edilməsi və alban yazılı irsinin ya inkar edilməsi, ya da erməni tarixşünaslığı çərçivəsində yenidən şərh olunması əsas istiqamətlər idi.

Sözgedən yanaşma VIII əsrin əvvəllərində Alban kilsəsinin inzibati baxımdan erməni kilsəsinə tabe etdirilməsi ilə daha da intensivləşmişdir. Dövlətçiliyini itirmiş erməni etnosunun Qriqorian kilsəsinin rəhbərliyi altında apardığı bu fəaliyyət, tarixi mətnlərin sistemli şəkildə saxtalaşdırılmasına yol açmışdır. Bu ideoloji strukturda Qafqaz Albaniyası əsas hədəf seçilmişdi. K.K. Şükürov bu prosesin iki əsas istiqamətini ayırd edir:

“Birinci istiqamət erməni tarixşünaslığı ilə bağlı olmuş və Moisey Xorenatsinin “Ermənistan tarixi” əsərindən başlayaraq formalaşmışdır. Bu tarixi çərçivədə Albaniya ərazisi 387-ci ilə qədər Ermənistan kimi təqdim edilmiş, nəticədə Albaniya tarixi erməniləşdirilmişdir.” İkinci istiqamət isə alban tarixi əsərlərinin erməni dilinə tərcümə edilməsi və tərcümə zamanı təhrif olunaraq erməniləşdirilməsidir(Şükürov, 2022, s.90-91).

Beləliklə, Albaniyanın xristian irsi sadəcə dini bir miras deyil, həm də siyasi ambisiyaların reallaşdırılması üçün alətə çevrilmiş, nəticədə regionun gerçək tarixi mənzərəsi uzun müddət təhrif olunmuşdur.

Erməni kilsə-tarixşünaslıq ənənəsinin iddialarının əksinə olaraq, erkən orta əsrlərdə dövlətçiliyini itirən və dünyaya səpələnmiş erməni etnosunun əsas ideoloji mərkəzinə çevrilən erməni-qriqorian kilsəsinin yaranma məkanı nə Qafqaz, nə də Azərbaycanla bağlı olmamışdır. Tarixi saxtalaşdıran tərəflər IV əsrdə Arşakidlər sülaləsi dövründə baş verən prosesləri öz xeyirlərinə şərh etsələr də, obyektiv elmi araşdırmalar fərqli mənzərəni ortaya qoyur. Dünyada yaranmış ilk xristian kilsələrindən hesab olunan Alban kilsəsi, Albaniyanın və onun yerli əhalisinin ictimai-siyasi həyatında fundamental rol oynamışdır.

Qafqaz Albaniyasının antik və erkən orta əsr tarixinin tədqiqində mühüm mərhələlərdən biri K.V.Treverin fundamental araşdırmaları ilə bağlıdır. Müəllifin “Qafqaz Albaniyasının tarixi və mədəniyyəti haqqında öçerklər” monoqrafiyası e.ə. IV – b.e. VII əsrlərini əhatə edən ilk ümumiləşdirici əsər kimi qəbul edilir. K.V.Trever qədim yazılı qaynaqlara və arxeoloji tapıntılara əsaslanaraq alban tayfaları, onların məskunlaşma arealları, ölkənin iqtisadi-siyasi strukturu və hərbi istehkamları barədə geniş məlumat verir. O, həmçinin xristianlığın Albaniyada möhkəmləndirilməsində hökmdar III Vaçaqanın (487–510) xüsusi xidmətlərini vurğulayır (Trever, 1959).

Albaniyanın antik dövrü və erməni etnosunun mənşəyi barədə ən ilkin və nisbətən dəqiq məlumatlar Roma-yunan müəlliflərinin əsərlərində öz əksini tapmışdır. Bu baxımdan yunan coğrafiyaşünası Strabonun (e.ə. 64/63 – b.e. 23/24) “Coğrafiya” əsəri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Maraqlıdır ki, erməni

tarixşünaslığının əksinə olaraq, Strabon ermənilərin soykökünün Balkan yarımadasından başladığını qeyd edir. Strabona görə, qədim dövrlərdə Yunanıstanın şimal-şərqində, Egey dənizi sahillərində yerləşən Fessaliya əyalətindən çıxan Armen öz dəstəsi ilə Fərat hövzəsindəki Akilisena (indiki Ərzincan) bölgəsinə yerləşmişdir (Strabon, 1964, XI, 14, 12).

Bu tarixi faktlar erməni etnosunun və kilsəsinin Qafqaza kənardan gəldiyini, albanların isə regionun avtohton (yerli) əhalisi olduğunu bir daha sübut edir. Bu demoqrafik təhrifin miqyası statistik rəqəmlərlə də təsdiqlənir. Rus mənbələrinə görə, təkcə 1828-1829-cu illərdə Türkmənçay və Ədirnə müqavilələri əsasında İran və Osmanlı ərazilərindən 124 min erməni rəsmi şəkildə Azərbaycan torpaqlarına köçürülmüşdür (Шабров, 1911, s. 63). Bu faktı erməni tarixçisi M.G. Nersesyan da təsdiqləyərək, İrəvan və Qarabağa kütləvi köçürmələrin gələcək ərazi iddiaları üçün strateji zəmin yaratdığını etiraf edir (Нерсесян, 1956, s. 227).

Erməni-qriqorian kilsəsi dövlətçiliyini itirmiş etnosu öz ətrafında birləşdirməklə yanaşı, həm də “erməni əfsanələrinin” əsas yaradıcısı və ideoloji mərkəzi rolunda çıxış etmişdir. Qədim dövrlərdən başlayaraq pərakəndə halda yaşayan ermənilərin tarixi ilə bağlı müxtəlif uydurma konsepsiyaların hazırlanmasında məqsəd, onların dünyada ən qədim xalqlardan biri, hətta sivilisasiyanın və xristianlığın “beşiği” olduqlarını sübut etmək idi. Bu ideoloji saxtakarlıqlar ilk növbədə Albaniya mədəni irsinin rəngarəngliyi fonunda özünü büruzə verir. Belə ki, erkən orta əsrlərdə Albaniya ərazisində alban xristian mədəniyyəti ilə yanaşı, yerli büt-pərəst inanclar və zərdüştlük mədəniyyəti də paralel inkişaf etmişdir. Xristianlığın dövlət dininə çevrilməsi bu mədəniyyətlərin vəhdətindən ibarət unikal bir mühit yaratmışdı ki, bu da erməni kilsəsinin iddia etdiyi vahid “erməni xristianlığı” modelindən köklü şəkildə fərqlənirdi. Ərəblərə qədərki dövrdə dini doktrina baxımından Alban Kilsəsi tam müstəqil mövqe tuturdu. 506-cı ildə Dvin məclisində erməni və gürcü kilsələri ilə birlikdə monofizit mövqe nümayiş etdirsə də, 551-ci ildən etibarən Alban Kilsəsi rəsmən diofizit (Bizans/Pravoslav) istiqamətini seçərək erməni qriqorianlığından teoloji baxımdan ayrılmışdır (Xəlilov, 2011, s. 215).

Erməni etnosunun formalaşması və mənşəyi məsələsində isə hətta erməni alimlərinin özləri arasında ciddi fikir ayrılıqları mövcuddur. Məsələn, hind-avropalı tədqiqatçıların erməniləri köçəri xalq hesab etməsini tənqid edən professor A.Qəribyan iddia edirdi ki, ermənilər təxminən iki yüz soy və ya tayfanın siyasi və sosial-iqtisadi təsirlər nəticəsində birləşməsindən meydana gəlmiş bir toplumdur. Lakin digər nüfuzlu erməni alimi H.Manandyan (1873-1952) tamamilə fərqli bir elmi qənaətə gəlmişdir. H.Manandyan görə, ermənilərin əcdadları e.ə. VII əsrin sonu - VI əsrin əvvəllərində Kiçik Asiyaya köçən hind-avropalı armenlərdir. O, armenlərin trak-friq boyları ilə birlikdə e.ə.

XIII-XII əsrlərdə Avropadan Çanaqqala yolu ilə Kiçik Asiyaya miqrasiya etdiklərini vurğulayır (Manandyan, 1952).

Ermənilərin Qafqazın avtoxton (yerli) əhalisi olmadıqları, onların Qacarlar İranı və Osmanlı İmperiyasından Azərbaycan torpaqlarına kütləvi şəkildə köçürülməsi tarixin danılmaz faktıdır. XIX əsrin tanınmış qafqazşünası İ.Şopen bu barədə qeyd edirdi: “Ermənilər mahiyyətcə gəlmədirlər. Onlar Anadolu dağlarının şimal vadilərinə gələn frigiyalıların və ioniyalıların bir qoludurlar” (Verdiyeva, Əlizadə, 2020, s. 7).

Bu reallıq tanınmış ermənişünas alim Q.A.Kapansyanın tədqiqatlarında da təsdiqini tapır. O, ermənilərin “Qafqaza qədərki vətənlərinin” Balkanlar olduğunu və onların Kiçik Asiyadan miqrasiya etdiklərini yazmışdır. Digər bir erməni müəllifi N.Adons isə hələ 1908-ci ildə qeyd edirdi ki, erməni xalqı kimmerlərin basqını nəticəsində öz hüdudlarından sıxışdırılmış frigiyalı tayfaların Fərat çayı sahillərinə gələrək yerli aramey əhalisi ilə qarışmasından formalaşmışdır (Verdiyeva, Əlizadə, 2020, s. 8). Bütün bu faktlar göstərir ki, həm kənar müşahidəçilər, həm də obyektiv erməni tədqiqatçıları erməni etnosunun Qafqaza gəlmə olduğunu və regionun qədim dövləti olan Albaniyanın tarixinə sonradan "ortaq" çıxışdıqlarını etiraf etmişlər.

3. XIX-XX ƏSRLƏRDƏ ERMƏNİLƏRİN CƏNUBİ QAFQAZA KÖÇÜRÜLMƏSİ VƏ ALBAN İRSİNİN MƏNİMSƏNİLMƏSİ

Qafqaz Albaniyasının orijinal xristian mirası tarixin müxtəlif mərhələlərində “Böyük Ermənistan” ideologiyasının əsas hədəfinə çevrilərək mənimsənilmə prosesinə məruz qalmışdır. XIX əsrdə Rusiya imperiyasının Cənubi Qafqazda möhkəmlənmək strategiyası çərçivəsində erməni kilsəsi regionda mühüm vasitəçi kilsə təşkilatı funksiyasını yerinə yetirməyə başlamışdır. Bu dövrdə Albaniyaya məxsus xristian abidələrinin və dini irsin erməni kilsəsinin nəzarətinə verilməsi prosesi sürətlənmiş, nəticədə “Böyük Ermənistan” konsepsiyası ideoloji bir layihə olmaqdan çıxaraq praktiki mexanizmə çevrilmişdir.

Ermənilərin Cənubi Qafqaza, xüsusilə Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi siyasətinin kökləri hələ XVII əsrə dayanır. Regionda özünə etibarlı dayaq yaratmaq istəyən Çar Rusiyası Azərbaycanın işğalı planlarında erməni amilindən strateji alət kimi istifadə etmişdir. Bu prosesdə erməni din xadimləri və tacirləri rus sarayı ilə gizli əlaqələr quraraq Azərbaycan torpaqları hesabına öz cinayətkar planlarını reallaşdırmağa cəhd göstərmişlər. Rus müstəbidlərinin tamahını yoxlamaq və siyasi dəstək qazanmaq üçün erməni elitası tez-tez rüşvət və bahalı hədiyyələrdən istifadə edirdi.

Bunun bariz nümunələrindən biri isfahanlı erməni taciri Xoca Zaxar Sarhədovun (Sarhadyan) 1660-cı il avqustun 28-də çar Aleksey Mixayloviçlə görüşüdür.

Sarhadov rus çarına Şərq üslubunda hazırlanmış, 987 ədəd almaz, 1298 yaqut və 18030 ədəd firuzə ilə bəzədilmiş məşhur “Almaz taxt”ı hədiyyə etmişdi. Hazırda Moskva Kremlin Silah Palatasında saxlanılan bu taxt, əslində, gələcək ərəzi iddiaları və işğallar üçün siyasi rüşvət xarakteri daşıyırdı. Ermənilər bu cür “diplomatik” gedişlərlə çar Rusiyasının himayəsini təmin edərək, Osmanlı və Qacar imperiyalarına qarşı müharibələrdə fəal iştirak etmiş və öz separatçı maraqlarını güdmüşlər (Əmrahov, 2023, s. 115).

Sovet dövrü tarixşünaslığında isə Albaniya məsələsi müəyyən ideoloji məhdudiyyətlər daxilində araşdırılmışdır. Baxmayaraq ki, Albaniyanın müstəqil bir dövlət kimi mövcudluğu inkar edilmirdi, onun xristian irsi çox vaxt erməni mənbələri əsasında və ya onların təsiri altında təqdim olunurdu. Bu yanaşma, çar Rusiyasının başladığı erməniləşdirmə siyasətinin elmi müstəvidə dolayısı ilə davam etdirilməsinə və Alban mədəni irsinin “erməni mədəniyyəti” kimi qlobal elmi dövrüyyəyə daxil edilməsinə şərait yaratmışdır.

Tarixin bütün dövrlərində müxtəlif etnik birliklərin və sosial qrupların yaranması, inkişafı və transformasiyası prosesləri baş vermişdir. Bu baxımdan, özünəməxsus etnik xüsusiyyətlərə malik olan Azərbaycan ərazisində yaşamış əhalinin soykökünün və məskunlaşma arealının dərinədən tədqiq olunması müasir dövrdə mühüm elmi və siyasi əhəmiyyət kəsb edir.

Aparılan fundamental araşdırmalar və mənbə faktları sübut edir ki, “Azərbaycan” tarixi-coğrafi anlayışı kifayət qədər geniş bir arealı əhatə etmişdir. Bu ərazilər cənubda Zəncandan başlayaraq, şimalda Dərbəndə qədər, şərqdə Xəzər dənizi sahillərindən qərbdə Tiflis şəhəri, Van gölü və Dəclə çayı yaxınlığındakı torpaqlara qədər uzanmışdır. Qeyd olunmalıdır ki, bu coğrafi hüdudlar Azərbaycanın türkmənşəli əhalisinin məskunlaşdığı etnik sərhədlərlə demək olar ki, tamamilə üst-üstə düşür (Ağayev, 2017, s. 5).

Qafqaz Albaniyasının varisi olan bu torpaqlarda türkmənşəli və digər yerli tayfaların minilliklər boyu davam edən birgəyaşayışı vahid Azərbaycan xalqının formalaşmasını şərtləndirmişdir. Erməni tarixşünaslığının süni şəkildə yaratdığı “şərq vilayətləri” iddiası məhz bu geniş və köklü tarixi-etnik xəritə qarşısında öz elmi əsasını itirir. Azərbaycanın həm şimalında (Albaniya), həm də cənubunda (Atropatena) mövcud olmuş dövlətçilik ənənələri xalqımızın bu torpaqlardakı avtoxtonluğunu və mədəni irsinin varisliyini təsdiq edən ən böyük faktordur. Albanların türk mənşəli etnik substratı Azərbaycan türk ədəbiyyatının əsası sayılan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da öz əksini tapmışdır. Dastanın Drezden nüsxəsində baş qəhrəman Qazan xan birbaşa ‘alpanlar başı’ (albanların başçısı) kimi yad edilir (Hacıyev, Tuncay, 2020, s. 27). Bu epizoda “Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy”da rast gəlinir. Burada indiki Gürcüstan ərazisindəki “Başı açıq” adlı ərəzidə kafirlərin casusu Qazan xanı **“Alpanlar başı Qazan.”** “Alpanlar” ifadəsinə başqa bir epizodda da rast gəlirik. Belə ki, “Qazılıq

Qoca oğlu Yeynək boyu”nda Yeynəyin dilindən səslənən **“Ağ-boz atlar çapdıran alpanlar gördüm”** ifadəsi ilə rastlaşırıq (Ağayev, s.139). Bu fakt albanların oğuz-türk dünyasının bir hissəsi olduğunu və qədim alban irsinin məhz Azərbaycan xalqına məxsusluğunu təkzibedilməz şəkildə sübut edir.

Azərbaycan tarixşünaslığında Qafqaz Albaniyasının antik və erkən orta əsr dövrünün sistemli araşdırılması mərhum alim Z.İ.Yampolskinin adı ilə sıx bağlıdır. Görkəmli tarixçi antik yazılı qaynaqlara söykənərək Albaniyanın ictimai-iqtisadi quruluşunu, ərazisini və etnik tərkibini ilk dəfə dərinlən tədqiq etmiş, Azərbaycanın şimal torpaqlarının tarixi varisliyini elmi əsaslarla sübuta yetirmişdir. Bu fundamental araşdırmalar müasir dövrdə alban irsinin müdafiəsi üçün möhkəm baza rolunu oynasa da, bölgənin xristian keçmişi yaxın tarixdə ciddi hərbi-siyasi müdaxilələrlə üz-üzə qalmışdır.

Təəssüflə qeyd olunmalıdır ki, Qarabağ və Zəngəzurun otuz ilə yaxın işğal altında qaldığı dövrdə İslam abidələri ilə yanaşı, alban xristian abidələri də sistemli şəkildə erməni vandalizminə və falsifikasiyasına məruz qalmışdır. Azərbaycan xalqının etnomədəni yaddaşı olan bu monastır və kilsələrin memarlıq quruluşu qəsdən dəyişdirilərək erməni-qriqorian kilsə modelinə uyğunlaşdırılmış, divarlardakı orijinal alban ornamentləri və kitabələri silinərək erməni mətnləri ilə əvəz edilmişdir. Bir çox hallarda isə qədim alban xaçdaşları və qiymətli memarlıq elementləri qarət edilərək Ermənistanə daşınmışdır. Bu proses xarici tədqiqatçıların da diqqətindən yayınmamışdır. Qərbi qafqazşünas R.Hevsen qeyd edir ki, XIX-XX əsrlərdə Azərbaycanın dağlıq hissələrindəki bir çox xristian abidələri erməni mənşəyini sübut etmək məqsədilə yenidən adlandırılmış və üzərindəki orijinal alban kitabələri silinərək erməni dilində yeni epigrafiq elementlərlə əvəz edilmişdir (Hewsen, 2001, s. 123).

Etnoqrafik materiallar göstərir ki, Qarabağ və Zəngəzurdə xristianlaşdırılmış qədim kult yerləri – “pirlər” və “ocaqlar” mövcud olmuşdur. Bu sinkretizm, alban xristianlığının xarici bir model deyil, yerli inanclarla iç-içə keçmiş milli bir hadisə olduğunu nümayiş etdirir (Paşayeva, 2024, s. 31). Kəlbəcər rayonundakı Xudavəng və Gəncəsər monastırları, Xocavənddəki Amaras, Laçındakı Ağoğlu məbədi kimi memarlıq inciləri bu “mədəni soyqırım” siyasətinin əsas hədəflərinə çevrilmişdir. Bu abidələrin ilkin görkəminin təhrif edilməsi və onların dünyaya “erməni kilsəsi” kimi təqdim olunması, əslində, elmi mənbələrə deyil, XIX-XX əsrlərdə formalaşdırılmış ideoloji konstruksiyalara söykənir (Paşayeva, 2024).

Bu tarixi proseslərin fonunda xristian albanların və yerli müləklərin etnik mənsubiyyətinin dəyişdirilməsi məsələsi xüsusi diqqət yetirilməli olan məqamlardan biridir. Qafqazşünas alim V.Veliçkonun tədqiqatları sübut edir ki, vaxtilə Albaniyanın tərkib hissəsi olmuş ərazilərdə (indiki Gəncə, Tiflis quberniyaları və Dağıstanın bir hissəsi) məskunlaşan xalqlar xristianlığı qəbul etsələr də, erməni mənşəli olmamışlar. XIX əsrin əvvəllərinə qədər Üçmüədzin

katolikosu ilə rəqabət aparan, bəzən də ondan tamamilə asılı olmayan müstəqil Ağvan (Gəncəsər) katolikosunun mövcudluğu bu müstəqil etnik-dini kimliyin ən böyük sübutudur. Veliçko qeyd edir ki, vaxtilə Ağvan katolikosluğuna tabe olan xristianlar sonradan süni şəkildə erməni hesab edilmiş və onların mədəni xüsusiyyətlərini mənimsəməyə məcbur olunmuşlar (Nəcəfli, 2010, s. 42).

Beləliklə, istər antik yunan mənbələri, istər orta əsr səyyahlarının qeydləri, istərsə də XIX əsr rus tədqiqatçılarının faktları vahid bir həqiqəti təsdiqləyir: Azərbaycanın Qarabağ və Zəngəzur bölgələrindəki xristian irsi birbaşa Qafqaz Albaniyasına və onun varislərinə məxsusdur. Erməni kilsəsinin bu irsi mənimsəmək cəhdləri isə tarixi realıqdan uzaq, siyasi məqsədlərə xidmət edən bir ideoloji layihədir.

2020-ci il 44 günlük Vətən Müharibəsi nəticəsində Azərbaycan öz əzəli torpaqlarını işğal etsə də, alban abidələrinə qarşı erməni iddiaları bu gün də ideoloji müstəvidə davam etməkdədir. Alban xristian irsinin qorunması, onun orijinal tarixinin bərpası və beynəlxalq elmi ictimaiyyətdə düzgün təqdim edilməsi Azərbaycan xalqının tarixi keçmişinin və dövlətçilik ənənəsinin ayrılmaz parçası olaraq qalır. Beləliklə, antik mənbələrdən müasir arxeoloji qazıntılara qədər sübut edir ki, bu irs Azərbaycanın minillik dövlətçilik tarixinin silinməz bir sahifəsidir.

4. NƏTİCƏ

Aparılmış tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Qafqaz Albaniyasının xristian mədəni irsinin taleyi iki ziddiyyətli prosesin təsiri altında formalaşmışdır: bir tərəfdən yerli mühitdə qorunub-saxlanılma, digər tərəfdən isə sisteməlik təhrif və mənimsənilmə meyilləri.

Bu irs, antik dövrdən etibarən müstəqil siyasi-mədəni subyekt olan Qafqaz Albaniyasının avtohton əhalisi tərəfindən yaradılmışdır. Özünəməxsus əlifba, kilsə memarlığı ənənəsi və avtokefal kilsə təşkilatının mövcudluğu alban xristianlığını regionun digər dini modellərindən fərqləndirən fundamental amillərdir. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında qorunub saxlanılan epik yaddaşın da təsdiq etdiyi kimi, albanlar (alpanlar) yerli türk tayfaları ilə sıx integrasiyada olmuş və Azərbaycan türklərinin etnogenezinə həlledici rol oynamışlar. Bu baxımdan, Albaniyanın xristian irsi Azərbaycan xalqının tarixi-mədəni inkişafının ayrılmaz tərkib hissəsidir.

Lakin bu orijinal miras tarixin müxtəlif mərhələlərində "Böyük Ermənistan" ideologiyasının əsas hədəfinə çevrilmişdir. Sözügedən prosesin metodoloji əsasları erkən orta əsrlərdə Albaniyanın tarixi-coğrafi məkanının erməniləşdirilməsi ilə qoyulmuş, 1836-cı ildə Alban kilsəsinin ləğvi ilə institusional xarakter almışdır. XIX-XX əsrlərdə isə kütləvi demoqrafik

köçürmələr və epigrafiq müdaxilələr (alban kitabələrinin silinərək yeniləri ilə əvəzlənməsi) vasitəsilə bu siyasət praktik müstəviyə keçirilmişdir. Uzunmüddətli işğal dövründəki mədəni vandalizm isə bu irsin mənimlənməsi və tarixi yaddaşdan silinməsi cəhdlərinin son mərhələsi hesab edilməlidir.

Beləliklə, “Böyük Ermənistan” konsepsiyası tarixi reallığa deyil, məqsədyönlü təhrif, coğrafi manipulyasiya və demoqrafik mühəndislik üsullarına söykənən siyasi-ideoloji konstruksiyadır. Müasir dövrdə alban irsinin öz əsl tarixi kontekstində tədqiqi və dünya elmi ictimaiyyətinə çatdırılması həm regional tarixin saxtalaşdırılmasının qarşısını almaq, həm də Azərbaycanın çoxəsrlik mədəni kimliyini və milli mədəni dəyərlər sistemini möhkəmləndirmək baxımından müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Ağayev, R. Ə. (2017). Ərəb Xilafəti Dövründə Azərbaycanın Əhalisi. Bakı: Turxan NPB.
2. "Azərbaycan" qəzetində Qərbi Azərbaycan mövzusu (sentyabr 1918-oktyabr 1919). (2025). (T. Kərimli, Elmi redaktor). Bakı: Çapaşloğlu.
3. Bünyadov, Z. M. (1987). Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı: Elm.
4. Əliyarov, S. S. (2005). Dədə Qorqud dünyası: tədqiqatlar və şərhlər. Bakı: Elm və təhsil.
5. Əmrahov, M. İ. (2023). Ermənilərin Cənubi Qafqaza köçürülərək Qərbi Azərbaycan torpaqlarına ərazi iddiaları üçün zəmin yaradılması. Qərbi Azərbaycanın Tarixi və Mədəni İrsi respublika elmi konfransının materialları (s. 115-122). Bakı: Füyuzat.
6. Hacıyev, Ş., & Tuncay, B. (2020). Qafan-Alban Məlikliyinin qısa tarixi. Bakı: Mütərcim.
7. Hewsən, R. H. (2001). Armenia: A Historical Atlas. Chicago: University of Chicago Press.
8. Məmmədova, F. C. (2005). Qafqaz Albaniyasının siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası. Bakı: Nurlan.
9. Nəcəfli, G. V. (2010). Rusiya İmperiyası və ermənilərin Azərbaycan torpaqlarında erməni dövləti yaratmaq fəaliyyəti (XVIII-XIX əsrin əvvəlləri). Bakı.
10. Paşayeva, M. H. (2024). Qafqaz Albaniyası: Etnoarxeologiya, yazılı mənbələr və tarixi abidələr. XI Beynəlxalq Konfransın Tezisləri (s. 23-32). Bakı.

11. Plinius Secundus, G. Natural History, Book VI.
12. Strabon. (1964). География в 17 книгах. (Перевод Г. А. Стратановского). Ленинград: Наука.
13. Şükürov, K. K. (2022). Alban (Qafqaz) kilsəsinin ləğvi – 1836, bu necə olmuşdur? Tarix və onun Problemləri, 1(24), 88-95.
14. Trever, K. V. (1959). Очерки по истории и культуре Кавказской Албании IV в. до н.э. - VII в. н.э. Москва-Ленинград: Издательство АН СССР.
15. Verdiyeva, H. Y., & Əlizadə, C. Ş. (2020). İrəvan məkanında azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə: tarixi və hüquqi aspektdə. Monoqrafiya. Bakı.
16. Xəlilov, M. C. (2011). Albaniyanın xristian abidələri (IV-X əsrlər). Bakı: Xəzər Universiteti nəşriyyatı.
17. Гейбуллаев, Г. А. (1991). К этногенезу азербайджанцев. Баку: ЭЛМ.
18. Де Малевил, Ж. (1990). Армянская трагедия 1915 года. Баку: ЭЛМ.
19. Мовсес Каганкатвацци. (1861). История агван (К. Патканов, Перев.). Санкт-Петербург.
20. Нерсисян, М. Г. (1956). Из истории русско-армянских отношений. Книга 1. Ереван.
21. Хоренаци, М. (1990). История Армении (Г. Саркисян, Перев.). Ереван: Айастан.
22. Шавров, Н. (1911). Новая угроза русскому делу в Закавказье. Санкт-Петербург.

The Lost Turks of Hindukush

Muhammad RUMI⁷⁵

Abstract

My study examines the historical evolution, political social role, and contemporary condition of the Turks living in Chitral. the Dashmany/Rumi tribe as a representative case study. Due to limitations in scope, Finance and Data Collection, Dashmany/Rumi are treated as a micro-historical lens to analyze the Experience of Turkish Community in Chitral using dashmany a Turkish tribe as specimen. Because studying all Turkish tribes in Chitral is not possible due lack of finance and collection of data however this paper offers insight into patterns of migration, authority, marginalization, and identity transformation of Turkish community in Chitral. The oral/tradition History and administrative records suggests that ancestors of these communities migrated in between 1490-1510 from major Central Asian cities such as Bukhara Samarkand and Balkh, passing through Badakhshan entering chitral via Wakhan and brogil pass settling in different parts of chitral mainly upper chitral. The Dashmany/Rumi tribe is understood as descendants of Mawlana Jalaluddin Rumi derive their name from the term “Dashman,” which in the Khowar linguistic context carries a meaning same as the title “Mawlana” in Turkish language , meaning a learned religious scholar. This association reinforced the tribe’s reputation for scholarship, judicial authority, and spiritual lineage. Historical Documents, including colonial-era works such as People of Chitral 1969, suggest that Turks had an important role in early introduction of religion, governance, and military organization under the Rais and later Katur dynasties. Members of the Dashmany tribe served as Qazis, local law administrators, Sufis and local military officials, contributing to state formation and local institutional development However, with Katur rulers replacing the rayes rulers in the eighteenth century, segments of Turkish

⁷⁵ Graduate of History from the University of Sargodha (Pakistan), muhammadrumi045@gmail.com

communities mainly dashmany tribe experienced political repression, land confiscation, and a decline in formal authority, and containment lead to the preservation of their historical memory primarily through oral tradition. By presenting the Dashmany tribe a part of Turkish community as a case study within the broader category of the Turks of Chitral, this research gives insights of the intersection of lineage, scholarship, migration, frontier politics and descending evolution of truk community in the Hindu Kush region, it emphasizes the importance of documenting marginalized communities whose identities reflect enduring connections with Turkish worlds intellectual and cultural traditions.

Keywords: Turk, The Lost Turks, Hindukush.

Hindukuş'un Kayıp Türkleri

Özet

Bu çalışma, Çitral'da yaşayan Türklerin tarihsel evrimini, siyasi ve sosyal rollerini ve güncel durumlarını, temsili bir örnek olay olarak Daşmany/Rumi kabilesini ele alarak incelemektedir. Kapsam, finansman ve veri toplama kısıtlamaları nedeniyle, Daşmany/Rumi kabilesi, Çitral'daki Türk topluluğunun deneyimini analiz etmek için mikro-tarihsel bir mercekle ele alınmıştır. Finansman ve veri toplama eksikliği nedeniyle Çitral'daki tüm Türk kabilelerini incelemek mümkün olmadığından, bu çalışma Çitral'daki Türk topluluğunun göç, otorite, marjinalleşme ve kimlik dönüşümü kalıplarına dair bir bakış açısı sunmaktadır. Sözlü/geleneksel tarih ve idari kayıtlar, bu toplulukların atalarının 1490-1510 yılları arasında Buhara, Semerkant ve Belh gibi büyük Orta Asya şehirlerinden göç ederek Badahşan'dan geçip Vahhan ve Brogil geçidi üzerinden Çitral'a girdiklerini ve çoğunlukla Yukarı Çitral'ın farklı bölgelerine yerleştiklerini göstermektedir. Daşmany/Rumi kabilesi, Mevlana Celaledin Rumi'nin soyundan geldiği kabul edilir ve adlarını, Howar dilbilim bağlamında Türkçe'deki "Mevlana" unvanıyla aynı anlama gelen ve bilgili din alimi anlamına gelen "Daşman" teriminden alırlar. Bu ilişki, kabilenin ilim, yargı otoritesi ve manevi soy ağacı konusundaki itibarını pekiştirmiştir. 1969 tarihli Çitral Halkı gibi sömürge dönemi eserleri de dahil olmak üzere tarihi belgeler, Türklerin Rays ve daha sonra Katur hanedanlıkları altında dinin, yönetimin ve askeri örgütlenmenin erken dönemlerinde önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Daşmany kabilesi mensupları, kadı, yerel hukuk yöneticisi, sufi ve yerel askeri yetkili olarak görev yaparak devlet oluşumuna ve yerel kurumsal gelişmeye katkıda bulunmuşlardır. Ancak, 18. yüzyılda Rays yöneticilerinin yerini Katur yöneticilerinin almasıyla, Türk topluluklarının, özellikle Daşmany kabilesinin bazı kesimleri siyasi baskı, toprak müsaderesi ve resmi otoritede bir düşüş

yaşamış və bu durum, tarixsel hafızalarının öncelikle sözlü gelenek yoluyla korunmasına yol açmıştır. Bu araştırma, Çitral Türkleri'nin daha geniş kategorisi içinde bir vaka çalışması olarak Daşmany kabilesini Türk topluluğunun bir parçası olarak sunarak, Hindukuş bölgesindeki Türk topluluğunun soy ağacı, akademik çalışmalar, göç, sınır politikaları ve aşağı doğru evrimi arasındaki kesişim noktasına dair içgörüler sunmakta ve kimlikleri Türk dünyasının entelektüel ve kültürel gelenekleriyle kalıcı bağlantıları yansıtan marjinalleştirilmiş toplulukların belgelenmesinin önemini vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türk, Kayıp Türkler, Hindukuş.

1. INTRODUCTION

This study adopts a qualitative historical research methodology grounded in documentary analysis, oral history, and a case study approach. The research primarily relies on critical examination of regional chronicles, colonial-era ethnographic works such as *Tribes of the Hindoo Koosh*, administrative records including judicial and military lists, and locally produced historical texts to reconstruct the migration, political role, and transformation of the Turks of Chitral.

Given the limited availability of early primary documentation and the acknowledged suppression of certain tribal records during successive political transitions, oral traditions preserved within Dashmany and other Turkish-origin families were systematically considered as an important supplementary source.

These oral accounts were cross-referenced with written materials to assess internal consistency and historical plausibility. The Dashmany tribe was selected as a focused case study representing the broader category of the Turks of Chitral; this micro-historical approach enables in-depth analysis of lineage, authority, marginalization, and identity formation while cautiously drawing broader conclusions about related Turkish communities in the region.

The study further employs contextual and comparative analysis to situate local developments within wider patterns of Central Asian migration, frontier state formation in the Hindu Kush, and post-integration political restructuring. Acknowledging the constraints posed by limited archival access and reliance on interpretative sources, the findings are presented as analytically grounded yet open to further scholarly refinement.

2. MIGRATION, POWER, AND LEGACY: THE TURKISH TRIBE IN CHITRAL

Around 1490–1500, Turks from the ancient and renowned cities of Bukhara and Balkh arrived at the strategically important trade route villages of Sahat and Mastuj in Chitral. According to records issued by later rulers, these Turks came along with others. The rulers themselves also claimed that they arrived with these Turks and traced their own ancestry to a forefather named **Ayyub**. Although the exact migration route could not be definitively verified, oral history suggests that their path was through Badakhshan (present-day Afghanistan).

The locals of Chitral referred to these newcomers as Dashmany, naming them after their paternal lineage, naming families or even ethnic groups upon paternal lineage remained common practice throughout the history such as Mehmatbegy, Amir Begy, and Atam Beg ethnic groups identified by the name of their father. The term Dashman, in the local lingua franca Khowar language spoken by about 91% of Chitral's population, carries a meaning similar to *Molvi* in Turkish. These Turks were called Dashmany because they were named after their forefather, Dashman, forefather was Mawlana Jalaluddin Rumi.

Along with many other Turkish tribes and ethnic groups, this group settled in the Hindu Kush region. They were among the very first to educate the local population, bringing with them both religious knowledge and practical skills. In addition to teaching, they introduced advanced techniques in warfare, using swords and bows, and were the first to bring modern methods of treating wounds and curing diseases knowledge they had acquired from Konya and Baghdad.

Being a scholarly and skilled tribe, they quickly earned great respect. Soon, they began to influence local politics and secured prominent positions in the state of Chitral, which was ruled by Rais and Turks from Turkistan. They were appointed as Qazis and held major positions in the army, as they were known to be fierce warriors. It is recorded that those who held these key military positions played a crucial role in enabling the Chitrali forces to defeat the Afghan army and capture Nuristan, known as Bashgal in the Khowar language.

Around 1700, when the local Rais rulers were defeated by the Katur or Ayyubid forces referred to by some as the Timurid era the Dashmany tribe resisted. The clan leader, **Barwaz Bey**, refused to align with the Katur against the Rais. This defiance was seen as a serious threat by the Katur, who assassinated **Barwaz Bey** (*Shahnamah Chitral*) in cold blood. The main territory of the Dashmany tribe was confiscated, and many of the educated members were killed. Their influence was suppressed, and they were thereafter regarded as a political and social threat.

From the very beginning of their rule, the Katur dynasty sought to establish absolute authority, making it nearly impossible for ordinary people to access even basic education. This policy was so effective that, to this day, there is a famous proverb in Chitral: “Mirkhany Khabar”, which means *no one can cross Mirkhany* an area located in lower Chitral along the borders of both Afghanistan and Upper Dir. This proverb reflects the strict control exercised by the Mehtar, the Katur ruler, who deliberately prevented locals from leaving Chitral in order to suppress any potential uprisings with outside help. Modern education was largely restricted to the royal family, and through this policy of containment, the rulers were able to impose control over the local history, culture, and even language.

During the early period of repression, the Dashmany were imprisoned and confined, and all their valuable possessions were confiscated. As a result, they began to rely heavily on oral history, which was preserved and transmitted through family lineages across generations. Despite their suppression, many local historians and writers in Gilgit, Chitral, and Kashmir—and even some in Badakhshan mentioned them in their works and praised their legacy.

However, the Dashmany tribe rose to prominence once again during the colonial period. Many of them joined the Janbaz Force and the local Chitral military. Among the most prominent figures were Babur Sobedar, Gazi Phelawan Shah, and Haji G. Subedar (*Gazetted Officer List*). (The title *Sobedar* was a highly respected military rank in the princely state of Chitral and should not be confused with the rank used in the British Indian Army.) Some members of the tribe also became Qazis and local bureaucrats responsible for maintaining law and order. Among them, the most notable was the Qazi of Nishkuh. In *Nai Tarikh-e-Chitral* (pp. 332–333), two prominent figures belonging to this tribe during the later decades of the last century are mentioned: Lieutenant Sardar Aman Shah and Zafar Ahmad Khan.

Lieutenant Sardar Aman Shah, (*Gazetted Officer List*) son of Hazrat Ji (Ji Subedar), earned a certificate of outstanding performance from the military commander, Shahzada Muhammad Mata-ul-Mulk, due to his exceptional service on the Skardu front. At that time, he was also awarded the rank of Lieutenant.

Zafar Ahmad Khan, son of Haji Iqbal Khan, was among the earliest leaders of the Chitral Muslim League and was appointed as the party’s General Secretary. He demonstrated remarkable performance in the party’s higher organizational structure and played an important role in creating political awareness and promoting the spirit of freedom among the people of Chitral. In 1958, following the reorganization of the state, he was elected as a member of the Advisory Council from the Morkho constituency. Later, he served as Deputy Commissioner of District Mastuj and Secretary of Finance. In his later years, he

worked as Trade Commissioner in Gilgit. He is remembered as a capable and honest officer.

An incident from his school days is also narrated. He was among the earliest students of Chitral School. Once, during the school's annual function attended by His Highness Muhammad Nasir-ul-Mulk, he delivered a speech that was highly praised. One of the attendants of His Highness sarcastically remarked that they had not expected such an impressive speech from the son of a man wearing coarse homespun cloth (*khaddar*). His Highness became very upset and replied, "How do you know how great this boy wearing khaddar will become in the future?" (Reference: Author's book *Nasir-ul-Mulk*, p. 348).

Sufi Sahib Sangur, whose real name was Mirza Muhammad, also belonged to the Dashmany tribe. His ancestors migrated from Morkho and settled in Sangur. He acquired education in Peshawar and was blessed with the opportunity to perform Hajj and visit the Holy Shrine of the Prophet Muhammad (peace be upon him). It is said that most of his journey was undertaken on foot, and he also traveled on foot during his return from India. During this period, he became affiliated with the spiritual order of Badshah Sahib of Laghman. Asceticism and piety were part of his nature from childhood, which further developed with time. His Highness Shuja-ul-Mulk held him in great respect and devotion. He passed away in 1926. His shrine is located in Sangur and is a place of visitation for both common people and the elite. (Reference: Ghulam Murtaza, pp. 405–406).

3. FROM POWER TO MARGINALIZATION: THE UNADDRESSED GRIEVANCES OF THE TURKS OF CHITRAL

From 1950 onward, the dynamics changed significantly. Within the next fifty years, the Turks (All Turkish tribes of Chitral) faced unexpected marginalization following the integration of the State of Chitral into Pakistan. With this integration, Chitral became part of the larger province of Sarhad (NWFP), now known as Khyber Pakhtunkhwa, a predominantly Pashtun region. As a result, the Turks became a minority within a broader Pashtun-majority province.

After becoming a minority, many Turks began to struggle for basic necessities. Due to limited political and social representation, it became increasingly difficult for them to secure stable livelihoods and provide adequately for their families. To this day, many of these areas lack proper road infrastructure, major hospitals, and sufficient educational institutions, with only a few schools serving large populations.

Those Turks who migrated to cities such as Peshawar and Swat were able to live relatively stable and respectable lives and earn a modest income. However, in

doing so, they gradually lost their collective political and social presence in their ancestral region.

During this period, the Turks also gradually lost their cultural and linguistic connections with Turkic communities around the world. Over time, they became increasingly dependent on the Pashtun majority for trade and transit routes. Although political leadership from Chitral did emerge after integration, it often failed to prioritize the needs of the local population. Instead, many leaders became involved in broader provincial and national political agendas.

Moreover, a significant number of these politicians were non-Turks, which further weakened the representation of Turkish communities and worsened their situation. As a result, many residents of Kushum, a Turkish village in Upper Chitral, migrated to other regions in search of a more stable and peaceful life due to the lack of basic necessities.

Similarly, the Turkish village of Ataney in Lower Chitral continues to face serious water shortages, reflecting the ongoing infrastructural challenges in these areas.

3.1. Survival Over Identity: The Contemporary Crisis of the Turkish Community in Chitral

The situation has now reached a stage where reconnecting with lineage, historical migration routes, cultural preservation, village resettlement, and even political and social representation has become a secondary concern. For the majority of Turks, daily survival has become the primary struggle.

A significant portion of the community still lacks access to basic education. This gap has increasingly been filled by madrasa-based schooling, which, in some cases, may limit broader educational and economic opportunities. The absence of balanced and modern educational infrastructure risks further social and economic marginalization of the community.

3.2. Preserving the Turks of Pakistan: Heritage and Opportunities for Pakistan and the Turkic World

The future appears increasingly uncertain, largely due to the continued absence of meaningful socio-political representation for the Turkish community. If efforts are not made to reconnect them with their historical roots, there is a real risk that much of their remaining cultural identity may gradually disappear. Today, it is essential to re-establish connections between the Turks of Pakistan and the

broader Turkish world in order to preserve what remains of their heritage and to initiate a process of cultural and historical revival.

Such reconnection would not only safeguard the future of the Turkish community in Pakistan but could also serve as an important gateway for strengthening socio-economic relations between Pakistan and the wider Turkic world. Historically, mountain passes such as Broghil and Dorah linked Chitral with Wakhan and onward to Central Asia, although these traditional routes are not operational today. In addition, Chitral connects to Gilgit, which provides access through the Karakoram Highway to China's Xinjiang region, further highlighting the broader strategic importance of the area.

These potential connections would not only be socially beneficial but could also carry significant economic impact. Given Chitral's strategic geographic position situated near the Wakhan Corridor and connected to major northern trade routes it holds the potential to serve as a bridge between Pakistan and Central Asia. Strengthening ties with the Turkic world could therefore play a meaningful role in regional connectivity, economic cooperation, and cultural revival.

In every respect cultural, social, political, and economic such engagement would help reconnect the Turkish community of Pakistan with the broader Turkic world. Through this process, the risk of losing their historical identity could be reduced, and over time, elements of their lost cultural heritage could gradually be revived and re-adopted.

4. CONCLUSION

The history of the Turks of Chitral, examined through the case study of the Dashmany tribe, reveals a complex trajectory of migration, influence, suppression, and survival in the Hindu Kush frontier. From their reported arrival from Central Asian centers such as Bukhara and Balkh to their integration into the political and administrative structure of the State of Chitral, Turkish-origin communities played a meaningful role in religious scholarship, governance, and military organization. Over time, political shifts particularly during the consolidation of Katur authority and later the integration of Chitral into Pakistan contributed to the erosion of their institutional power and socio-political representation.

Despite repression, marginalization, and infrastructural neglect, elements of their identity have endured through oral tradition, lineage memory, and limited participation in administrative and military institutions. However, contemporary socio-economic challenges and weakening cultural connections pose significant risks to the preservation of their distinct historical identity.

This study underscores the importance of documenting and reassessing the legacy of the Turks of Chitral not merely as a matter of ethnic history, but as part of a broader narrative of migration, frontier state formation, and regional connectivity between South and Central Asia. Greater scholarly engagement and inclusive socio-political development are essential to ensure that this community's historical contributions are neither overlooked nor permanently lost.

BIBLIOGRAPHY

- Lieutenant Ghulam Murtaza. *Nai Tarikh-e-Chitral (Urdu)*. 1961.
- Ghulam Murtaza. *Tareekh Aqwam Chitral*. 1961.
- Shahzada Tanvir-ul-Mulk. *Mir Khu Tarikh ke Ainey Mein*.
- Mirza Fazl Wahid Beg. *Tareekh Aqwam Chitral*. 1999.
- Shah Hussain Gehtvi. *Oraq Gilgit wa Chitral*.
- Abdul Hameed Khawar. *Tareekh Aqwam-e-Dardistan wa Balawaristan*.
- Muhammad Nasir ul Mulk. *Essay: Hukumat Haye Ahde Qadeem*.
- Muhammad Sir (Baba Siyar). *Shahnamah Chitral*.
- Sher Ahmad Kabuli. *Shahnamah Chitral*.
- H.H. Sir Mehtar Nasir-ul-Mulk Wali Chitral. *Hukumat Haye Ahde Qadeem*.
- Sayed Wiqar Ali Shah. *Muslim League in N.W.F.P.*. 1992. *Chitral Judicial Records*. n.d. *The People of Chitral*. 1969.
- Biddulph, J. *Tribes of the Hindoo Koosh*. 1880.
- Barrow, E. G. *Gazetteer of the Eastern Hindukush*. 1888.
- Montgomerie. *A Havildar's Journey through Chitral to Faizabad*. 1872. *Army List*. n.d. *Gazetted Officer List*. n.d.

Okul Öncəsi Dönəmdə İki Dillilik və Konuşma Gelişimi: Türk ve Rus Aileleri Örneğinde

Naime HAMIDOVA⁷⁶

Özet

Bu çalışma, okul öncesi dönemde iki dillilik ortamında yetişen çocukların konuşma gelişim özelliklerini Türk ve Rus aileleri örneğinde incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışmanın temel amacı, erken yaşta birden fazla dile maruz kalmanın çocukların kelime dağarcığı, cümle kurma yetenekleri ve iletişim becerileri üzerindeki etkilerini karşılaştırmalı olarak belirlemektir. Araştırmanın önemi, iki dilli ortamlarda yetişen çocukların konuşma gelişiminin doğru bir şekilde değerlendirilmesi ve eğitim ortamlarında karşılaşılan zorlukların bilimsel temellere dayandırılmasıdır. Araştırma, nitel ve nicel yöntemlerin kombinasyonu ile yürütülmüştür. Örneklem grubu, Türk ve Rus dillerinin günlük iletişimde aktif olarak kullanıldığı ailelerde büyüyen 4-6 yaş arası çocuklardan oluşmaktadır. Veriler, ebeveyn anketleri, gözlem formları ve standart konuşma gelişim testleri ile toplanmıştır. Araştırma sonuçları, iki dillilik ortamında yetişen çocukların her iki dilde konuşma gelişiminin dinamik ve karşılıklı etkileşim içinde olduğunu göstermektedir. Türk ve Rus aileleri arasında dil kullanım stratejilerine bağlı bazı farklılıklar gözlemlense de, iki dilliliğin genel konuşma gelişimine olumsuz etkisi tespit edilmemiştir. Uygun bir dil ortamı sağlandığında iki dillilik, çocukların bilişsel ve iletişim becerilerini destekleyen önemli bir faktör olarak öne çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İki Dillilik, Okul Öncesi Dönem, Konuşma Gelişimi, Türk Aileleri, Rus Aileleri.

⁷⁶ Öğr. Gör., ADPU'ya bağlı Azərbaycan Devlet Pedagoji Koleji, Yabancı Diller ders birliği, ORCID: 0009-0003-0022-264X, naima.qamidova75@mail.ru

Bilingualism and Speech Development in the Preschool Period: A Case Study of Turkish and Russian Families

Abstract

This study examines the speech development characteristics of children growing up in bilingual environments during the preschool period, based on samples from Turkish and Russian families. The main purpose is to comparatively determine the effects of early exposure to more than one language on children's vocabulary, sentence construction skills, and communicative functions. The importance of the study lies in accurately evaluating speech development in bilingual children and scientifically explaining challenges in educational settings. The research was conducted using a combination of qualitative and quantitative methods. The sample group consists of children aged 4-6, growing up in families where Turkish and Russian are actively used in daily communication. Data were collected through parent questionnaires, observation forms, and standardized speech development tests. Results indicate that in bilingual environments, children's speech development in both languages evolves dynamically and interactively. Although some differences exist between Turkish and Russian families regarding language use strategies, no negative effects of bilingualism on overall speech development were found. Proper language environments enhance cognitive and communicative skills in bilingual children.

Keywords: Bilingualism, Preschool Period, Speech Development, Turkish Families, Russian Families.

1. GİRİŞ

Okul öncesi dönem (3-6 yaş), çocukların dil ve konuşma gelişimi açısından kritik bir dönem olarak kabul edilmektedir. Bu dönemde çocukların dil yeteneklerinin hızlı bir şekilde gelişmesi hem bilişsel hem de sosyal becerilerin temelini oluşturur (Kerimova, Zamanova, 2019: 119-122). Özellikle birden fazla dil ile çevrili ortamlar, çocukların kelime dağarcığı, cümle kurma ve iletişim becerilerini etkileyen önemli bir faktör olarak öne çıkmaktadır.

İki dillilik, yalnızca dilsel gelişim sürecini değil, aynı zamanda çocukların bilişsel işlevlerini ve sosyal etkileşimlerini de şekillendirir. Literatürde, iki dilliliğin çocukların dikkat kontrolü, hafıza kapasitesi ve problem çözme becerileri üzerinde pozitif etkileri olduğu gösterilmiştir (Kupina, 2015: 46-50; Solovyova, 2019: 35-38). Bununla birlikte, iki dillilik ortamında büyüyen çocukların dil

gelişiminde ebeveynlerin rolü, aile içi dil kullanım stratejileri ve sosyal çevre faktörleri büyük önem taşımaktadır (Qadaşova, 2024: 102-106).

Türkiye ve Rusya bağlamında yapılan çalışmalar, iki dilliliğin okul öncesi dönemde konuşma gelişimine etkilerini farklı boyutlarıyla ortaya koymaktadır. Örneğin, Türkiye’de yapılan araştırmalar, okul öncesi iki dilli çocukların dil performanslarında tek dillilere göre belirgin avantajlar gösterdiğini vurgulamaktadır (Yazıcı, Yüksel , Can Yaşar, 2010: 640-644). Rusya’da yürütülen çalışmalar ise, çocukların erken yaşta iki dile maruz kalmasının hem sözcük üretimi hem de cümle kurma becerilerinde önemli kazanımlar sağladığını ortaya koymuştur (Istamova, 2025: 5-10).

Bu çalışma, Türk ve Rus ailelerinde yetişen okul öncesi dönemdeki çocukların iki dillilik ortamında konuşma gelişimlerini karşılaştırmalı olarak incelemeyi amaçlamaktadır. Araştırma, hem bireysel dil yeteneklerinin hem de ailelerin dil kullanım stratejilerinin çocukların konuşma becerilerine etkilerini ortaya koymayı hedeflemektedir. Çalışma, mevcut literatürdeki boşlukları doldurarak, iki dillilik ve konuşma gelişimi alanına katkı sağlamayı ve eğitim politikaları ile okul öncesi programlarının geliştirilmesine bilimsel bir temel oluşturmayı amaçlamaktadır.

Araştırmanın metodolojisi hem nicel hem de nitel veri toplama tekniklerini içermekte ve örneklem olarak 4-6 yaş arası Türk ve Rus ailelerinde yetişen çocuklar seçilmiştir. Çalışma, dil gelişimi ve iki dillilik alanında literatüre katkı sağlayacak bulgular sunmayı ve gelecekteki araştırmalar için öneriler geliştirmeyi hedeflemektedir.

2. TEMEL BÖLÜM

İki dillilik, okul öncesi dönemde çocukların konuşma gelişimi üzerinde çok boyutlu etkiler yaratmaktadır. Bu etkiler, dil maruziyeti, sosyal ve eğitim ortamı ile bilişsel ve iletişim becerileri olmak üzere üç temel faktör altında incelenebilir.

- **Dil Maruziyeti:** Çocukların ev ortamında günlük olarak hangi dillerle karşılaştıkları, kelime dağarcığının gelişimi ve sözdizimi becerilerinin oluşumunda belirleyici bir rol oynamaktadır (Qadaşova, 2024: 102-105). Özellikle ebeveynlerin günlük konuşmalarında iki dili dengeli kullanması, çocukların her iki dildeki dil kurallarını doğru öğrenmelerine katkı sağlar.
- **Sosyal ve Eğitim Ortamı:** Okul öncesi dönemde uygulanan iki dilli eğitim programları ve sosyal ortamlar, çocukların dil gelişiminde önemli bir etkiye sahiptir (Yazıcı, Yüksel ; Can Yaşar, 2010: 640-644). Çeşitli araştırmalar, okul öncesi iki dilli programlara katılan çocukların, dil

performansında tek dillilere göre belirgin bir ilerleme gösterdiğini ortaya koymuştur.

- **Bilişsel ve İletişim Becerileri:** İki dillilik, yalnızca dilsel gelişimi değil, aynı zamanda bilişsel becerileri de desteklemektedir (Kərimova , Zamanova, 2019: 119-122). Araştırmalar, iki dil bilen çocukların dikkat sürelerinin daha uzun, hafıza kapasitelerinin daha geniş ve problem çözme yeteneklerinin tek dillilere göre daha gelişmiş olduğunu göstermektedir.

3. ARAŞTIRMANIN METODOLOJİSİ

Araştırmanın temel konusu, okul öncesi dönemde iki dillilik ve konuşma gelişimidir. Çalışmanın amacı, Türk ve Rus ailelerinde yetişen çocukların iki dillilik ortamında konuşma becerilerini karşılaştırmalı olarak incelemektir.

Örneklem grubu, 4-6 yaş arası 50 çocuk ile sınırlıdır; bunların 25'i Türk ailelerinde, 25'i ise Rus ailelerinde yetişmektedir. Araştırmanın sınırlılıkları: yalnızca şehir merkezlerinde yaşayan çocukları kapsaması ve sosyoekonomik ve eğitim düzeylerinin tamamen kontrol edilememesidir.

Veriler, ebeveyn anketleri, gözlem formları ve standart konuşma gelişim testleri aracılığıyla toplanmıştır. Analizlerde betimsel istatistikler ve bağımsız örneklem t-testi kullanılmıştır (Senbakar, 2024: 85-90; Solovyova, 2019: 36-37). Bulgular, literatürdeki önceki çalışmalarla karşılaştırılmıştır.

4. SONUÇ

Araştırma, bazı sonuçlar ortaya koymaktadır. Öncelikle iki dillilik çocukların konuşma gelişimini olumsuz etkilememektedir. Uygun dil ortamı sağlandığında kelime dağarcığı ve cümle kurma becerileri daha hızlı gelişmektedir (Ünyılmaz, 2022: 42-45). Türk ve Rus ailelerinde dil kullanım stratejilerinden kaynaklanan farklılıklar gözlemlenmiştir (Kupina, 2015: 48-50). Genel gelişim yönelimleri benzerdir.

İki dillilik, çocuklara problem çözme, dikkat kontrolü ve sosyal iletişim bağlamında avantajlar sağlamaktadır (Kərimova , Zamanova, 2019: 121-122). Bulgular, iki dillilik eğitim programlarının geliştirilmesi ve okul öncesi pedagojik stratejilerin belirlenmesi için yol gösterici olabilir.

KAYNAKÇA

- Aydın, E., Erciyas, A. (2024). İki dilli öğrencilerin konuşma motivasyonlarının incelenmesi. *Ihlara Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 9(2), 117-133.
- Gülmez, H. (2025). İki dilli çocukların iletişim becerileri ile ilgili yapılan bilimsel çalışmaların incelenmesi. *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 26(3), 793-813.
- İbrahimova, T. T., Zamanova, İ. X. (2019). Məktəbəqədər uşaqlarda nitq inkişafı pedaqoji problem kimi. *ELMİ İŞ*, 8(47), 118-120.
- Kərimova, B. Ə., Zamanova, İ. X. (2019). Məktəbəqədər uşaqlarda nitq inkişafı pedaqoji problem kimi. *ELMİ İŞ*, 9(48), 74-76.
- Kupina, N. A. (2015). Когнитивные аспекты билингвизма у детей. Вопросы психолингвистики, 4(24), 45-51.
- Senbakar, G. P. (2024). Okul öncesi dönemde Rusça-Türkçe konuşan (iki dilli) çocukların dil gelişimini etkileyen faktörler: Antalya örneği. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya*.
- Solovyova, N. V. (2019). Особенности развития речи у детей в билингвальной среде. Дошкольное образование, №2, 34-38.
- Ünyılmaz, B. (2022). Türkiye’de okul öncesi dönemde iki dillilik üzerine yapılan lisansüstü tezlerin ve makalelerin incelenmesi (2007-2021). *Çocuk ve Gelişim Dergisi*, 5(10), 37-52.
- Yazıcı, Z., Yüksel, B., Can Yaşar, M. (2010). Acquisition of Turkish of Russian-Turkish bilingual children in early childhood. *International Journal of Human Sciences*, 7(1), 636-644.
- Çoban Söylemez, X., et al. (2011-2014). İki dilli çocukların dil gelişimi üzerine çeşitli tezler ve araştırmalar. *Pamukkale Üniversitesi ve Erciyes Üniversitesi, yayımlanmamış tezler*.

TURAN-2026
The Turkish World Yesterday, Today and Tomorrow

The poster features a dark blue background with a white curved line separating the top header from the bottom text. At the top, there are two large circular logos: the left one is the seal of the International Relations Association of Turkey (IRAT) with a globe, and the right one is the Turkish coat of arms. Below these, there are four smaller circular logos: ADU, ALP, Opus, and a red tower. The text below the logos provides details about the conference, including the date, time, languages, partner universities, and field of study. At the bottom, there are social media icons for LinkedIn, Instagram, and YouTube, along with the website URL and email address.

III TURAN International Scientific Conference
Date and time: 14 February 2026, 11:00
ZOOM
Languages: Azerbaijani, Turkish, Russian, and English
Partner universities: Azerbaijan University, Azerbaijan University of Languages, and Kütahya Dumlupınar University
Field: Social-humanities, and Economic Sciences

[irds-center.com](https://www.linkedin.com/company/irds-center) [irdscenter](https://www.instagram.com/irdscenter) [irds.center](https://www.youtube.com/channel/UC...) turancongress.2026@gmail.com

Azərbaycanda Minimum Əməkhaqqı Artımının Məşğulluq Səviyyəsinə Təsiri: Sosial-İqtisadi Analiz

Natiq Hikmət SEYFULLAZADƏ⁷⁷

Xülasə

Bu tədqiqat Azərbaycanda minimum əməkhaqqı (MƏH) artımlarının məşğulluq səviyyəsinə və əmək bazarının strukturuna təsirini sosial-iqtisadi aspektdən təhlil etməyə həsr olunmuşdur. Son illərdə ölkədə həyata keçirilən minimum əməkhaqqı islahatları sosial siyasətin əsas alətlərindən biri kimi çıxış etmiş, yoxsulluğun azaldılması, gəlir bərabərsizliyinin yumşaldılması və qeyri-rəsmi məşğulluğun leqallaşdırılması istiqamətində mühüm nəticələr doğurmuşdur. Tədqiqatın aktuallığı MƏH artımının məşğulluğa mənfi təsir göstərməsi ilə bağlı klassik iqtisadi yanaşmaların Azərbaycan reallığında tam təsdiqini tapmaması ilə izah olunur. Araşdırma nəticələri göstərir ki, Azərbaycanda minimum əməkhaqqının mərhələli və institusional şəkildə artırılması işsizliyin yüksəlməsinə səbəb olmamış, əksinə, əmək müqavilələrinin sayının artmasına və əmək bazarının şəffaflığının güclənməsinə təkan vermişdir. Xüsusilə özəl sektorda “kölgə məşğulluğu”nun azalması və rəsmi əmək münasibətlərinin genişlənməsi MƏH siyasətinin mühüm institusional təsiri kimi qiymətləndirilir. Dövlət sektorunda isə MƏH artımı əməkhaqqı sisteminin indeksasiyasını sürətləndirərək sosial sahələrdə kədr sabitliyini gücləndirmişdir. Tədqiqatda həmçinin MƏH artımının daxili tələbi stimullaşdırmaqla dolayı yolla məşğulluğa müsbət təsir göstərdiyi müəyyən edilmişdir. Bununla yanaşı, MƏH artımının əmək məhsuldarlığı və inflyasiya ilə koordinasiyasının zəruriliyi vurğulanır.

Açar Sözlər: Minimum Əməkhaqqı, Məşğulluq, Əmək Bazarı, Sosial Siyasət, Gəlir Bərabərsizliyi.

⁷⁷ Doktorant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, ORCID: 0009-0003-8394-2190, seyfullazade44@gmail.com

The Impact of Minimum Wage Increases on Employment Levels in Azerbaijan: A Socio-Economic Analysis

Abstract

This study is devoted to analyzing the impact of minimum wage increases in Azerbaijan on employment levels and the structure of the labor market from a socio-economic perspective. In recent years, minimum wage reforms implemented in the country have emerged as one of the key instruments of social policy, generating significant outcomes in terms of poverty reduction, mitigation of income inequality, and the formalization of informal employment. The relevance of the study is explained by the fact that classical economic approaches, which argue that minimum wage increases have negative effects on employment, are not fully confirmed within the Azerbaijani context. The research findings indicate that the gradual and institutionalized increase of the minimum wage in Azerbaijan has not led to a rise in unemployment, on the contrary, it has contributed to an increase in the number of labor contracts and enhanced transparency in the labor market. In particular, the reduction of informal employment in the private sector and the expansion of formal labor relations are assessed as significant institutional effects of minimum wage policy. In the public sector, minimum wage increases have accelerated the indexation of the wage system, thereby strengthening employment stability in social sectors. The study also reveals that minimum wage increases have indirectly exerted a positive impact on employment by stimulating domestic demand. At the same time, the necessity of coordinating minimum wage adjustments with labor productivity growth and inflation dynamics is emphasized.

Keywords: Minimum Wage, Employment, Labor Market, Social Policy, Income Inequality.

1. GİRİŞ

Müasir dövlətin sosial-iqtisadi tənzimləmə mexanizmləri daxilində minimum əməkhaqqı siyasəti həm əhalinin rifahının yüksəldilməsi, həm də əmək bazarının strukturlaşdırılması baxımından fundamental əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan təcrübəsində minimum əməkhaqqının sisteməlik artırılması sadəcə iqtisadi bir qərar deyil, həm də inklüziv inkişafın təmin edilməsinə yönəlmiş strateji kursun ayrılmaz tərkib hissəsidir.

Nəzəri yanaşmalarda MƏH artımının məşğulluğa təsiri barədə vahid fikir olmasa da Azərbaycanın özünəməxsus bazar şəraiti bu prosesin daha çox müsbət sosial

və institusional effektlərlə müşayiət olunduğunu sübut edir. İqtisadi ədəbiyyatda vurğulanır ki, minimum əməkhaqqının artması aşağı gəlirli təbəqənin alıcılıq qabiliyyətini yüksəltməklə daxili tələbi stimullaşdırır və bu da dolaylı yolla yeni iş yerlərinin yaranmasına münbit zəmin hazırlayır (Əliyev A.M., 2019: s. 52).

2. ARAŞDIRMANIN METODOLOGİYASI

Bu tədqiqatda minimum əməkhaqqı artımlarının məşğulluq səviyyəsinə təsirinin qiymətləndirilməsi məqsədilə əsasən kəmiyyət və keyfiyyət metodlarının kombinasiyasından istifadə edilmişdir. Araşdırma çərçivəsində Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin əmək bazarına dair rəsmi statistik göstəriciləri, Beynəlxalq Əmək Təşkilatının (ILO) hesabatları və Dünya Bankının Azərbaycan üzrə iqtisadi icmalları əsasında ikincil məlumat bazası formalaşdırılmışdır. Toplanmış məlumatlar zaman sıralarının dinamik təhlili və müqayisəli-statistik analiz metodları vasitəsilə araşdırılmış, minimum əməkhaqqı artımlarının məşğulluq göstəriciləri, əmək müqavilələrinin sayı və qeyri-rəsmi məşğulluğun səviyyəsi ilə qarşılıqlı əlaqəsi qiymətləndirilmişdir. Eyni zamanda, mövzu üzrə elmi ədəbiyyatın məzmunu analizi aparılaraq minimum əməkhaqqı siyasətinin institusional və sosial təsirləri interpretativ yanaşma ilə şərh edilmişdir. Məlumatların etibarlılığı yalnız rəsmi və beynəlxalq səviyyədə tanınmış mənbələrdən istifadə olunması, eləcə də müxtəlif mənbələr üzrə göstəricilərin qarşılıqlı yoxlanılması yolu ilə təmin edilmişdir ki, bu da tədqiqat nəticələrinin obyektivliyini və elmi əsaslılığını gücləndirmişdir.

Tədqiqatın əsas məqsədi minimum əməkhaqqı artımlarının məşğulluq göstəricilərinə təsirini müəyyən etmək və bu siyasətin sosial-iqtisadi nəticələrini qiymətləndirməkdir. Araşdırma, minimum əməkhaqqının yalnız sosial müdafiə aləti deyil, həm də institusional və iqtisadi tənzimləmə mexanizmi kimi rolunu ortaya qoyması baxımından elmi və praktik əhəmiyyətə malikdir.

Araşdırmada yerli və beynəlxalq elmi mənbələrdən istifadə edilmişdir. Əliyev (2019), Quliyev (2022) və Məmmədov (2023) minimum əməkhaqqının əmək bazarına təsirini Azərbaycan kontekstində təhlil etmişdir. Həsənov (2020) və Valiyev (2021) regional və institusional faktorların rolunu vurğulamışdır. Beynəlxalq səviyyədə isə ILO (2023) və Dünya Bankının (2023) hesabatları minimum əməkhaqqının məşğulluq və gəlir bərabərsizliyi ilə əlaqəsini müqayisəli şəkildə təqdim edir.

Tədqiqatda əsasən ikincil məlumatlardan istifadə edilmişdir. Məlumat bazasını Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi statistik göstəriciləri, ILO və Dünya Bankının hesabatları təşkil etmişdir. Məlumatların təhlilində müqayisəli-statistik analiz, dinamik sıraların təhlili və məzmun analizi metodlarından istifadə olunmuşdur. Məlumatların etibarlılığı rəsmi statistik

mənbələrə və beynəlxalq təşkilatların hesabatlarına əsaslanması ilə təmin edilmişdir.

Araşdırma nəticələri göstərir ki, Azərbaycanda minimum əməkhaqqı artımları məşğulluğun azalmasına deyil, əmək bazarının ləqallaşmasına və sosial rifahın yüksəlməsinə xidmət etmişdir. Minimum əməkhaqqı siyasətinin gələcəkdə də əmək məhsuldarlığı və makroiqtisadi sabitliklə uzlaşdırılaraq davam etdirilməsi tövsiyə olunur.

3. MİNİMUM ƏMƏKHAQQI SİYASƏTİNİN MƏŞĞULLUQ STRUKTURUNA VƏ BAZAR DİNAMİKASINA MULTIPLİKATOR TƏSİRLƏRİ

Azərbaycanın müasir iqtisadi inkişaf modelində minimum əməkhaqqı siyasəti təkcə sosial rifahın yüksəldilməsi aləti deyil, həm də əmək bazarının institusional transformasiyasını sürətləndirən mühüm bir iqtisadi rıçaqdır. Dövlətin son illərdə həyata keçirdiyi kəskin MƏH artımları, əmək bazarında həm təklif, həm də tələb tərəfində ciddi struktur dəyişikliklərinə yol açmışdır. Nəzəri nöqtəyi-nəzərdən, MƏH-in artırılması işçi qüvvəsinin qiymətini yüksəltməklə işəgötürənlərin əmək xərclərini artırırsa da, Azərbaycanın spesifik iqtisadi mühitində bu proses məşğulluğun daralması ilə deyil, onun rəsmi müstəviyə keçməsi ilə müşayiət olunmuşdur. Xüsusilə, 2019-cu ildən bəri həyata keçirilən kəskin artımlar iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarında əmək ehtiyatlarının yenidən qruplaşmasına təkan vermişdir (Əliyev A.M., 2019: s. 68).

Bu transformasiyanın ən mühüm aspekti "kölgə iqtisadiyyatı"nın sıxışdırılması və qeyri-rəsmi məşğulluqla mübarizədə əldə olunan nəticələndir. Minimum əməkhaqqının səviyyəsi yaşayış minimumuna yaxınlaşdıqca və onu ötdükcə, işəgötürənlərin işçiləri aşağı maaşla qeydiyyatdan keçirib fərqi "paket" şəklində ödəmə stimulları əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdır. Bu, xüsusilə özəl sektorun xidmət və ticarət seqmentlərində əmək müqavilələrinin sayının kütləvi artımına səbəb olmuşdur. Beləliklə, MƏH artımı faktiki işsizlik yaratmaqdan ziyadə, mövcud olan, lakin statistikadan gizlənən məşğulluğu hüquqi çərçivəyə daxil etmişdir. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən, son illərdə əmək müqavilələrinin sayında müşahidə olunan dinamik artım məhz bu "ağarma" effektinin bariz göstəricisidir (Quliyev V.M., 2022: s. 112).

Məşğulluq səviyyəsinə təsirin sahəvi analizi göstərir ki, MƏH artımı dövlət və özəl sektorlarda fərqli iqtisadi reaksiyalar doğurur. Dövlət sektorunda çalışan və əməkhaqqı Vahid Tarif Cədvəli ilə tənzimlənən geniş kontingent üçün MƏH-in artımı birbaşa olaraq bütün pillələr üzrə maaşların indeksasiyasına gətirib çıxarır. Bu, dövlət qulluğunda və sosial sahələrdə kadr axınının qarşısını alır və peşəkar motivasiyanı gücləndirir. Özəl sektorda isə vəziyyət daha mürəkkəbdər; burada

işəgötürənlər artan xərcləri kompensasiya etmək üçün əmək məhsuldarlığını artırmağa və texnoloji innovasiyalara sərmayə qoymağa məcbur olurlar. MƏH artımı bir növ katalizator rolunu oynayaraq, ucuz əməyə əsaslanan biznes modellərini daha səmərəli və avtomatlaşdırılmış modellərlə əvəzləməyə təşviq edir (Məmmədov R.S., 2023: s. 85).

Minimum əməkhaqqının artırılması həm də gəlir bərabərsizliyinin azaldılmasına və cəmiyyətdə sosial polarizasiyanın zəiflədilməsinə xidmət edir. Aşağı gəlirli təbəqənin alıcılıq qabiliyyətinin artması daxili bazarda istehlak mallarına olan tələbi stimullaşdırır. Bu artan tələb isə öz növbəsində istehsalın genişlənməsinə və dolayısı yolla yeni iş yerlərinin açılmasına səbəb olur. Lakin bu müsbət tendensiya ilə yanaşı, inflyasiya təzyiqlərini də nəzərə almaq lazımdır. Əgər MƏH artımı real əmək məhsuldarlığının artım sürətini əhəmiyyətli dərəcədə üstələyərsə, bu, qiymətlərin bahalaşmasına və real gəlirlərin aşınmasına gətirib çıxara bilər. Bu səbəbdən, dövlətin monetar siyasəti ilə sosial siyasəti arasında koordinasiyanın olması dayanıqlı məşğulluq üçün həlledicidir (Həsənov E.R., 2020: s. 59).

Əmək bazarında minimum əməkhaqqının orta aylıq əməkhaqqına olan nisbətini ifadə edən Keytz indeksi Azərbaycanda hazırda optimal həddə - təxminən 35-37% civarında qərarlaşmışdır. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, bu nisbətin 50%-dən yuxarı qalxması kiçik və orta biznesin rəqabət qabiliyyətini zəiflədə bilər. Azərbaycanın hazırkı göstəricisi əmək bazarının hələ də MƏH artımlarını mənfi fəsadlar olmadan həzm etmək potensialına malik olduğunu sübut edir. Bununla belə, regional xüsusiyyətlər mütləq nəzərə alınmalıdır, çünki Bakı ilə regionlar arasındakı yaşayış minimumu fərqi kiçik sahibkarlar üçün fərqli maliyyə yükü yaradır (Valiyev S.K., 2021: s. 79).

4. NƏTİCƏ

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, Azərbaycanın əmək bazarında minimum əməkhaqqı artımı məşğulluq üçün bir təhdid deyil, sosial ədalətin təmin edilməsi və iqtisadi səmərəliliyin artırılması üçün bir katalizator rolunu oynayır. Gələcək perspektivdə MƏH-in artırılması siyasəti mütləq şəkildə əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi və peşə hazırlığının artırılması ilə paralel aparılmalıdır. Yalnız kompleks yanaşma sayəsində maaş artımları real iqtisadi artımla dəstəklənərək dayanıqlı məşğulluq mühitini təmin edə bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. (2024). Azərbaycanın əmək bazarı: Statistik məcmuə. Bakı: DSK Nəşriyyatı. (240 s.). Statistika Portalı.
2. Əliyev, A.M. (2019). İqtisadi islahatlar və əmək bazarının formalaşması problemləri. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı. (215 s.).
3. Quliyev, V.M. (2022). Azərbaycanda məşğulluq strategiyası: Sektorlararası təhlil. Bakı: İqtisadiyyat İnstitutu Nəşrləri. (198 s.).
4. Məmmədov, R.S. (2023). Minimum əməkhaqqı və yoxsulluqla mübarizənin sosial-iqtisadi aspektləri. Bakı: UNEC Nəşriyyatı. (150 s.).
5. Həsənov, E.R. (2020). Əmək bazarı və demografik inkişafın regional aspektləri. Bakı: Letterpress. (180 s.).
6. Valiyev, S.K. (2021). Market Reactions Under Uncertainty: The Impact of Black Swan Events. *International Journal of Economics*, 4(2), 76-85.
7. Demiroğlu, F. və Özkahveci, E. (2024). Finans və pazarlama disiplininde beklenmeyen durumlara hazırlık: Siyah kuğu teorisi. *Scientific Journal of Innovation and Social Sciences Research*, 4(2), 82-95.
8. ILO (International Labour Organization). (2023). *Global Wage Report 2022-23*. Geneva: ILO Publications. (184 p.). İLO hesabatı.
9. World Bank. (2023). *Azerbaijan Economic Update*. Washington, DC: World Bank Group. [Link](#).

Azadə Rüstəmovanın Tədqiqatlarında Xaqani Şirvani Yaradıcılığı

Nərmin RZAYEVA⁷⁸

Xülasə

Azərbaycan klassik ədəbiyyatı XII əsrdə yüksək bədii-estetik səviyyəsi ilə Şərq intibahı ideyalarının mühüm ifadə məkanına çevrilmişdir. Bu mərhələdə formalaşan ədəbi mühit yalnız poetik kamilliyi ilə deyil, həm də fəlsəfi dərinliyi, ictimai düşüncə ilə bağlılığı və fərdi yaradıcılıq konsepsiyasının güclənməsi ilə seçilir. Həmin dövrün ən görkəmli sənətkarlarından biri olan Xaqani Şirvani Azərbaycan və ümumilikdə Şərq ədəbi fikrində yeni poetik düşüncə modelinin əsasını qoymuş mütəfəkkir şair kimi çıxış edir. Xaqani yaradıcılığı həm ideya məzmun zənginliyi, həm də poetik strukturunun mürəkkəbliyi baxımından tədqiqatçılar üçün daim aktual olmuşdur. Məqalədə Xaqani Şirvani yaradıcılığı Azadə Rüstəmovanın elmi baxışları əsasında təhlil edilir. Tədqiqatın məqsədi Azadə Rüstəmovanın Xaqani irsinə metodoloji yanaşmasını sistemləşdirmək, onun “Azərbaycan ədəbi məktəbi”, “poetik mən” konsepsiyalarını analitik şəkildə qiymətləndirməkdir. Araşdırma göstərir ki, Rüstəmovə Xaqani yaradıcılığını milli-estetik sistem daxilində dəyərləndirərək, onu Nizami Gəncəvi ilə birlikdə XII əsr intibah düşüncəsinin zirvəsi kimi təqdim edir. Nəticə etibarilə, Azadə Rüstəmovanın Xaqani ilə bağlı araşdırmaları klassik ədəbi irsin müasir nəzəri sistemdə yenidən qiymətləndirilməsi baxımından mühüm mərhələ kimi dəyərləndirilir.

Açar Sözlər: Xaqani Şirvani, Azadə Rüstəmovə, Şərq İntibahı, Poetik Mən.

⁷⁸ AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsi, ORCID: 0009-0001-5826-3829, rzayeva.nk@gmail.com

Khagani Shirvani's Literary Heritage in the Studies of Azada Rustamova

Abstract

In the twelfth century, Azerbaijani classical literature, distinguished by its high artistic and aesthetic level, became a major medium for the expression of Eastern Renaissance ideas. The literary environment that emerged during this period was characterized not only by poetic excellence, but also by philosophical depth, engagement with social thought, and the strengthening of the concept of individual authorship. One of the most prominent figures of this era, Khagani Shirvani, emerged as a thinker-poet who laid the foundation for a new model of poetic thought in Azerbaijani and, more broadly, Eastern literary tradition. Khagani's literary heritage has consistently attracted scholarly attention due to both the richness of its ideological content and the complexity of its poetic structure. This article examines Khagani Shirvani's works through the scholarly perspectives of Azada Rustamova. The aim of the study is to systematize Rustamova's methodological approach to Khagani's legacy and to provide an analytical evaluation of her concepts of the "Azerbaijani literary school" and the "poetic self." The research demonstrates that Rustamova interprets Khagani's literary within a national-aesthetic framework, presenting him, together with Nizami Ganjavi, as a pinnacle of twelfth-century Renaissance thought. In conclusion, Azada Rustamova's studies on Khagani represent an important stage in the reinterpretation of classical literary heritage within a modern theoretical framework.

Keywords: Khagani Shirvani, Azada Rustamova, Eastern Renaissance, Poetic Self.

1. GİRİŞ

Əfzələddin İbrahim Xaqani İbn Əli Şirvani 1126-cı ildə Şamaxıda anadan olmuşdur. əsərlərində dönə-dönə Şamaxı şəhərində hörmətli bir ailədə doğulduğunu yazan şairin babası toxucu, atası dülgər, əmisi və əmisi oğlu isə həkim və alim idilər. Əmisi Ömər Kafiəddin onu körpəlikdən öz himayəsinə almış, təlim və tərbiyəsi ilə məşğul olmuşdur. Xaqani elmi və fəlsəfi biliklərə dərinlən yiyələnmişdir. Onun poeziyasında müşahidə olunan intellektual dərinlik, mürəkkəb poetik struktur məhz belə bir zəmin üzərində formalaşmışdır. Xaqanı Şirvaninin yaradıcılığı müasir ədəbiyyatşünaslıqda xüsusi maraq doğurmuşdur.

Fələki Şirvani ilə demək olar ki, eyni dövrdə yaşayıb-yaradan XII əsr

Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış simalarından biri Əfzələddin Xaqani Şirvaninin yetişdiyi ədəbi-mədəni mühit, yaradıcılıq irsi Azadə Rüstəmovanın ədəbiyyat tarixi istiqamətindəki elmi axtarışlarında mühüm yerlərdən birini tutur. Doğrudur, Xaqaninin həyat və yaradıcılığı ümumilikdə götürüləndə Azadə Rüstəmovanın əsas tədqiqat hədəfi deyil. Ancaq bir ədəbiyyat tarixçisi kimi alimin Xaqanidən Fələki Şirvani ilə Nizami Gəncəvi kimi mütəfəkkir sənətkar arasında bir yaradıcılıq körpüsü, əlaqə və bağlılıq yaradan qələm sahibi kimi bəhs etməsi təbii bir hal kimi dəyərləndirilməlidir. Bu, eyni zamanda Nizamiyə qədərki yaradıcılıq təcrübəsi və dövrün ədəbi-mədəni və ictimai-siyasi mənzərəsi barədə müəyyən təsəvvür yaradılması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

2. AZADƏ RÜSTƏMOVANIN TƏDQİQATLARINDA XAQANI ŞİRVANİ YARADICILIĞI

Azadə Rüstəmovə farsdilli poeziyanın təşəkkülünü yalnız estetik hadisə kimi deyil, eyni zamanda fars dilinin orta əsr Azərbaycan Feodal saraylarında rəsmi ünsiyyət və idarəetmə dili kimi mövqeyi ilə əlaqələndirir. İrəli sürülən mülahizələrdə ədəbi təsir və yaradıcılıq ənənəsi kimi məsələlərə müəllif belə bir münasibət bildirərək yazır:

“XI-XII əsrlər Azərbaycanının feodal saraylarında da fars dili rəsmi dövlət dili idi. Qəsirlərdəki “məclisi-üş-şüəra”larda sənətkar farsca deyir, qələmlərini fars dilində sınayırdılar. Saraylardan kənar – şəhərlərdə yaranan ədəbiyyatda da /yazılı/ əsasən vəziyyət belə idi. Azərbaycanlı şairlər dövrün ədəbi mizanına riayət edir, ənənəyə uyaraq onun tələblərinə cavab verirdilər. Lakin bu da inkaredilməz həqiqətdir ki, türk koloriti onların əksəriyyətinin sənətində bütün qabarığı ilə özünü göstərirdi. Bədii yaradıcılığının məzmun və mənası ilə onlar türk dünyası ilə bağlı idilər, “türkanə ruh” onların yaradıcılığına hakim kəsilmişdi.” (Rüstəmovə, 2011:43)

Təbii ki, bu qəbildən olan mülahizələrin orta əsr klassik Azərbaycan poeziyasının Xaqani Şirvani və Nizami Gəncəvi kimi Şərq ədəbi-bədii düşüncəsinə yeni bir istiqamət verən mütəfəkkir sənətkarlara daha geniş elmi kontekstdə şamil edilməsi mübahisə doğurmur.

Xaqani Şirvanini müasiri Nizami Gəncəvi ilə birlikdə yalnız XII yüzil Azərbaycan ədəbiyyatının deyil, bütün Yaxın və Orta Şərq bədii fikrinin nadir möcüzələrindəndir. Onun ecazkar sənət nümunələri yüzilliklər boyu və elə bu gün də İslam Şərqinin saysız söz ustalarının yetişməsində misilsiz rol oynamış, gərəkli nümunə olmuşdur. (Rüstəmovə, 2003:47)

Xaqani Şirvaninin ədəbi-estetik görüşləri qəzəllərində və epik səpkili əsərlərində

ifadəsini tapmışdır. Şairin qəzəllərində sözün gözəlliyi və tərəvəti haqqında danışılmış, bədii sənətin zərifliyi, məna dərinliyi və əbədililiyi məsələlərinə diqqət yetirmişdir. (*Sultanlı, 2019: 68*)

Demokratizm və xəlqilik probleminin XII yüzillik Azərbaycan ədəbiyyatında dövrün tələbləri baxımından ilk tutumlu bədii inikasını biz Xaqani yaradıcılığında izləyirik. Azadə Rüstəmovə Xaqani və Nizami yaradıcılığını “Azərbaycan ədəbi məktəbi” anlayışı çərçivəsində dəyərləndirərək bu məktəbin renessans idealları ilə yaxından səsleşdiyini təsdiq edən faktları araşdıraraq üzə çıxarır:

“XI-XII əsrlər Azərbaycan ədəbi məktəbi Yaxın və Orta Şərq ictimai-bədii fikrinə bir çox qayə, məqsəd, amal yeniliyi, poetik üslubi keyfiyyətlər gətirdi və dünya renessansı mədəniyyətləri sırasında layiqli yer tutdu. Bu məktəbin zirvəsini Xaqani-Nizami yaradıcılığı təşkil edirdi və bu iki nəhəngin simasında Azərbaycan poeziyası uzun yüzilliklər, bəlkə də əsrimizə qədər /ulu Şəhriyarı yada salaq/ öz cazibə qüvvəsini itirmədi.” (Rüstəmovə, 2011:40-41)

Xaqani irsinin ardıcıl tədqiqatçılarından biri kimi tanınan filologiya elmləri doktoru Qafar Kəndli-Herisçi böyük sənətkarın yaradıcılığından bəhs edərkən onu Nizami Gəncəvi ilə bərabər intibah sənətkarları kimi əsərlərində milli və ümumbəşəri idealları tərənnüm edən poetik düşüncə və təfəkkür sahibi kimi təqdim edir:

“Bu şeiriyət ustadı (söhbət burada Xaqani Şirvanidən gedir – N. R.) türk, ərəb və İranın əsatiri keçmişini, inam və baxışlarını, yaşayış tərzini bir çox cəhətdən canlandırmış, ədəbiyyatda yeni yol açaraq, ayrıca bir məktəbin yaradıcısı olmuşdur. Belə ki, orta əsr ədəbiyyatının qızıl çağı və Şərq ədəbiyyatının qəsidə və məsnəvisindən söz açdıqda, Azərbaycanın intibah ədəbiyyatını izlədikcə Azərbaycan mədəniyyəti altın dövrünün iki qoşa böyük dühası – “türkani-parsiquy” – “Türkanə-soxən” Xaqani və “türkanə-nəzm” Nizamini nəzərimizə gətiririk.” (Herisçi, 1988:4)

Müəllifin XI-XII əsrlər farsdilli Azərbaycan poeziyasının inkişafında xüsusi bir mərhələ olan Xaqani-Nizami xəttini ayrıca araşdırma müstəvisində təhlilə cəlb etməsi orta əsr klassik ədəbi təcrübəsinin mühüm prinsiplərindən biri olan ənənə və varislik, xələflər və sələflər problemi baxımından səciyyəvi əhəmiyyət daşıyır.

Azadə Rüstəmovanın “Xaqani “mən”i öz sənətində “ (Portretdən eskizlər)” adlı məqaləsində Xaqani Şirvaninin yaradıcılığı və sənət dünyası ədəbi-bədii və ictimai-fəlsəfi aspektlərdən çıxış edilərək araşdırılır. Özünün bənzərsiz yaradıcılıq irsi ilə yadda qalan şairin əsərlərində dövrünün ictimai-siyasi

hadisələrinə, orta əsr feodal-patriarxal üsul-idarəsinə, insanların hürriliyi içərisində yaşamaq haqqına qənim kəsilən zamanın haqsızlıqlarına qarşı üsyankar bir münasibət bildirməsi ön plana çəkilir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, tədqiqatçının klassik sənətkara tamamilə fərqli bir metodoloji yanaşma sərgiləməsi, poetik mətnə tarixi-nəzəri baxımdan dəyər verməsi həcmcə o qədər böyük olmayan məqaləyə dərin elmi siqlət gətirir, ədəbiyyat tarixi istiqamətli araşdırmalar üçün yeni meyar ola biləcək xüsusiyyətləri özündə qabarıq şəkildə nümayiş etdirən nümunələrdən birinə çevirir. Burada tarixilik və nəzərilik bir-birini tamamlayan anlayışlar kimi çıxış edir, şairin estetik idealının mahiyyətini üzə çıxaran əsas prinsiplial məqamlar sistemli şəkildə ümumiləşdirilir.

Şərq poetik sistemində normativliyin bir əhəmiyyət kimi qorunub saxlanması məsələsinə müəllif xüsusi həssaslıqla yanaşır və bu mövzunu vacib problemlərdən biri kimi qiymətləndirir. Müəllifin son olaraq gəldiyi qənaətlərdə orta əsrlər ədəbiyyatının poetik strukturundakı özəlliklərin əhəmiyyəti belə açıqlanır:

"Şübhəsiz ki, orta əsrlər bədii təfəkkürünün qanunauyğunluqlarından çıxış edərək bu dövrlərdə yaranan ədəbiyyatın ideya-tematik motivləri və şəkli xüsusiyyətləri – janr, üslub kompozisiya və məcazlar sistemi də normativ mahiyyət daşıyır. Lakin bununla belə bu ədəbiyyat, əlbəttə onun klassik nümunələrində real həqiqətdən uzaq da deyildir." (Herişçi, 1988:339)

Əlbəttə, Xaqani yaradıcılığını belə bir baxış bucağından təhlilə yönəldilməsi tamamilə yeni bir yanaşmadır. Vaxtilə Xaqaninin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində yeri və mövqeyi haqqında fikir və mülahizə yürüdən müəlliflər onun yaradıcılığını yüksək qiymətləndirərək belə bir qənaətə gəlirdilər ki:

"Şair son dərəcə zəngin bir ədəbi irs qoymuş və bədii ədəbiyyata gətirdiyi ölməz əhəmiyyətlə bütün Yaxın Şərq şeirinin inkişafına güclü təkan vermişdir. Xaqani Azərbaycan ictimai-bədii fikir tarixində fəlsəfi qəsidənin banisi, eləcə də ədəbiyyatımızda ilk məsnəvi yaradıcılarından biri kimi məşhurdur. O, Yaxın və Orta Şərq poeziyasına şeir texnikasının incəliklərinə qədər nüfuz edən ustad bir sənətkar kimi daxil olmuşdur." (Araslı, 1982:4)

Tədqiqatçının Xaqani yaradıcılığına xas olan aparıcı məziyyətləri geniş təhlil müstəvisinə çıxarmaq üçün şair "mən"-ini seçməsi son dərəcə məntiqi cəhətdən düşünülmüş bir addımdır. Bir sənətkar olaraq doğrudan da Xaqaninin istər məhəbbət, istərsə də ictimai-siyasi lirikasında poetik təhkiyə və danışan dil missiyasını şair "məni"-i yüksək səvişə və professionalılıqla yerinə yetirir.

Məqalədə şair “mən”inin daşımış olduğu funksiya ilə bağlı gəlinən nəticə mahiyyət etibarilə belə açıqlanır:

“Şairin Azərbaycan ədəbiyyatında ənənəvi məsnəvi formasında ilk nümunələrdən olan, ictimai-fəlsəfi məzmunlu epik-lirik poeması, məşhur – “Təhfət ül-İraqeyn” əsəri qarşımızdadır. Bu əsəri sözün əsl mənasında Xaqani “mən”i və Xaqani dünyaduyumunun aynası adlandırmaq olar. Bu əsərdə Xaqani sanki keçdiyi mürəkkəb, enişli-yoxuşlu olaylarla zəngin həyat yoluna nəzər salır, təmasda olduğu yaxınları-uzaqqları, dostluq etdiyi və ya rəğbət bəsləmədiyi həməsləri haqqında öz təəssüratını əks etdirir. Əsərin qəhrəmanı şairin özüdür. Poemada düşünən, danışan, sevinən, qəzəblənən, fəxr edən, kədərlənən də elə şairin özü Xaqani “mən”idir.” (Rüstəmov, 2011: 340)

Diqqətlə nəzər yetiriləndə, Xaqani yaradıcılığının, poetik özünəməxsusluğunun və sənətkarlıq məziyyətlərinin yetkin bir səviyyəyə qalxmasında mühüm rol oyanayan şair “mən”i bir açar və kod kimi təqdim olunur, onu şairin parlaq lirik ricətlərlə zəngin poeziyasında da yaxından izləmək və müşahidə etmək olur:

*Eşqin odu yandırdı mənim canımı, ey vah!..
Bu vəqiədən cümlə cahan baxəbər oldu.*

Həsərdə qalıb, vəslə ümid eyləmişəm mən,

Zülmətdə qalıb, istəyim hər an qəmər oldu. (Şirvani, 1978: 231)

Tarixə və tarixi gerçəkliklərə münasibət baxımından Xaqani yaradıcılığını bir realizm nümunəsi kimi fərqləndirən tanınmış xaqanişünas alim, filologiya elmləri doktoru Qafar Kəndli-Herisçi şairin sənət ecazlarından bəhs edərkən gəldiyi qənaətlərlə Azadə Rüstəmovanın irəli sürdüyü fikirlər arasında həmahəng səslənən məqamlar da burada özünü açıq-aydın şəkildə büruzə verməkdədir. Qafar Kəndli-Herisçi şairin realizmə öz yaradıcılığında müstəsna dərəcədə əhəmiyyət verməsi ilə bağlı ümumiləşdirici yekun nəticəsi kimi irəli sürülən: *“Xaqani şeirliyi dövrünün, zamanəsinin aynasıdır.” (Kəndli, 1988: 5)* – tezi böyük sənətkarın yaradıcılığının xalqı mahiyyətini, gerçəkliyə fəal yaradıcı mövqeyini düzgün formulə edən həqiqət kimi səslənir.

Azadə Rüstəmovanın elmi fəaliyyətində milli ədəbi-tarixi təcrübənin tanınmış nümayəndələrinin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı məqalə və tədqiq xarakterli araşdırmalarla yanaşı, öz həmkarlarının bu istiqamətdə diqqəti cəlb edən axtarışlarına da dəyər vermək, obyektiv və layiq olduğu münasibəti bildirmək cəhdi də elə klassik irsə xidmətin bir nümunəsi hesab oluna bilər.

Bu baxımdan Azadə Rüstəmovanın qələmə aldığı “Xaqani irsinin yeni çırağı”

adlı məqalə-resenziyası bir qədər əvvəl müraciət etdiyimiz “Xaqani Şirvani (Həyatı, dövrü və mühiti) monoqrafiyası haqqındadır. Və onu da xüsusi olaraq nəzərə çatdırmaq lazımdır ki, bu qəbildən olan yazılarda da müəllifin araşdırma məharəti heç də arxa plana keçmir, mətn boyu davamlı şəkildə inkişaf etdirilir.

Burada klassik sənətkar haqqında həqiqəti ifadə edən mülahizələrlə qarşılaşırıq. Tədqiqatçı bəzən diqqətdən kənarda qalan, kifayət qədər işlənilməyən yaradıcılıq məsələlərini yenidən gündəmə gətirir, mövcud boşluqları aradan qaldırmağa çalışır. Bu isə hər yazıda rast gəlinən adi yanaşma deyil; əksinə sistemli və düşünülmüş elmi münasibətin nəticəsidir. Sözügedən məqalədən gətirilən nümunə də bunu aydın şəkildə göstərir:

“Elmi tərcümeyi-hal ədəbiyyatşünaslığın son dərəcə mürəkkəb, icrası böyük məsuliyyət tələb edən janrlardandır. Yüzilliklərin arxasında qalan klassikin elmi tərcümeyi-halını qələmə almaq isə tədqiqatçının əməyini ikiqat çətinləşdirir. Burada yazıçının əsasən yaradıcılığına istinadən onun həyatına və ömür yollarında üzləşdiyi hadisələrə nüfuz edilməlidir. Sənətkarın şəxsiyyəti, bədii irsi sintez halında alınmalı, tərcümeyi-halının faktları onun poetik dünyası fonunda sənədləşdirilməlidir.” (Azadə, 1991)

Tədqiqatçı şairin poetik irsinin müasirliyini və oxucu düşüncəsinə təsir gücünü düzgün şəkildə müəyyənləşdirə bilir. Xaqaninin şəxsi həyatında yaşadığı ağırlı və çətin anların poeziya müstəvisinə keçirilməsi onun yaradıcılığının həyat həqiqətləri ilə sıx bağlı olduğunu göstərir. Bu xüsusiyyət Xaqani sənətinin realizmə meyilli ədəbi hadisə kimi qiymətləndirilməsinə əsas yaradır və onun poetikasının gərək həyatla üzvi əlaqəsini aydın şəkildə nümayiş etdirir. Müəllif daha sonra irəli sürdüyü mülahizələrini belə tamamlayıcı ümumiləşdirmələrlə yekunlaşdırır:

“Xaqani Şirvanini bizdən 8 əsrdən çox bir zaman məsafəsi ayırsa da, xoşbəxtlikdən yaradıcılığı bu yönündə tədqiq üçün imkanlıdır. Mütəfəkkir şair təlatümlü və coşğun həyatının bir çox cizgilərini öz əsərlərində işıqlandırmışdır. Əslində Xaqani poeziyası küll halında şairin həyatda üzləşdiyi, şahidi olduğu sevinclərin, acıların, izzətlərin, həyəcanların, fərəhlərin bədiiləşdirilmiş ifadəsidir ki, qərinələri adlayaraq gəlib bizə çatmışdır.” (Azadə, 1991)

XII əsr farsdilli Azərbaycan klassik ədəbiyyatının Əfzələddin Xaqani Şirvani kimi parlaq ədəbi siması Azadə Rüstəmovanın ədəbiyyat tarixi istiqamətli araşdırmalarında bir mərhələ yaradan sənətkar kimi yüksək dəyər qazanır, sonrakı yüzilliklərin yaradıcılıq təcrübəsinə əsaslı şəkildə təsir göstərdiyi aydın şəkildə nəzərə çatdırılır.

3. NƏTİCƏ

Beləliklə, Xaqani Şirvani XII əsr Azərbaycan ədəbi fikrinin formalaşmasında mühüm mərhələ təşkil edən, Şərq intibahı ideyalarını yüksək poetik səviyyədə ifadə edən sənətkar kimi çıxış edir. Onun yaradıcılığı həm dövrünün estetik meyarlarını əks etdirir, həm də fərdi poetik “mən”in güclü və prinsipial mövqeyi ilə seçilir. Azadə Rüstəmovanın Xaqani ilə bağlı tədqiqatları bu irsi sistemli və nəzəri əsaslarla təhlil edərək, onun poetikasının milli-estetik düşüncə tarixində tutduğu mövqeni aydın şəkildə müəyyənləşdirir. Azadə Rüstəmovanın Xaqani yaradıcılığını Azərbaycan ədəbiyyatının intellektual və estetik inkişafında aparıcı xətt kimi qiymətləndirir.

İSTİNADLAR

1. Araslı, H. (1982). *Xaqani Şirvani* (Red.: Q. Kəndli, s. 4). Yazıçı.
2. Herişçi, Q. K. (1988a). *Xaqani Şirvani (Həyatı, dövrü və mühiti)* (s. 4, 3–16). Elm.
3. Herişçi, Q. K. (1988b). *Xaqani Şirvani (Həyatı, dövrü və mühiti)* (s. 339, 3–16). Elm.
4. Kəndli, Q. H. (1988). *Xaqani Şirvani (Həyatı, dövrü və mühiti)* (Red.: H. Araslı, s. 5, 3–16). Elm.
5. Rüstəmov, A. (1991, 15 yanvar). Xaqani irsinin yeni çırağı. *Kommunist*.
6. Rüstəmov, A. (2011a). Azərbaycan renessans ədəbiyyatı. In *Mənəvi dünənimiz bugünün işığında* (s. 43, 21–52). Elm.
7. Rüstəmov, A. (2011b). Azərbaycan renessans ədəbiyyatı. In *Mənəvi dünənimiz bugünün işığında* (s. 40–41, 21–52). Elm.
8. Rüstəmov, A. (2011c). Xaqani “mən”i öz sənətində (Portret eskizləri). In T. Kərimli (Red.), *Mənəvi dünənimiz bugünün işığında* (s. 340, 339–345). Elm.
9. Rüstəmov, A., Nəbiyev, B., Qarayev, Y.. (2003). *Azərbaycan Ədəbiyyatı*. Müxtəsər Oçerk. (s.47). Elm
10. Şirvani, X. (1978). *Seçilmiş əsərləri* (Red.: Azəroğlu; Şərhlər: Ə. Cəfər, s. 231). Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
11. Sultanlı, V. (2019). *Azərbaycan Ədəbi Tənqidi* (s.68). Nurlan.

Dijital Küreselleşme Çağında Türk Halklarının Dili, Kültürü ve Kimliği: Dilbilimsel ve Kültürel Boyutlar

Nushaba Elbrus ALLAHVERDİYEVA⁷⁹

Özet

Bu makalede, dijital küreselleşmenin çağdaş sosyo-kültürel gelişimin temel belirleyicilerinden biri olarak ortaya çıktığı günümüz koşullarında, Türk halklarının dili, kültürü ve kimliği ekseninde yaşanan dönüşümler bütüncül bir yaklaşımla ele alınmaktadır. Çalışmada, dijital ortamda gerçekleşen dilsel süreçler ile kültürel pratikler arasındaki karşılıklı etkileşim ve bu etkileşimin Türk dünyasında bireysel ve kolektif kimlik modellerinin yeniden inşasına olan etkisi incelenmektedir. Araştırmanın odağında, tarihsel belleğin, etno-kültürel değerlerin ve simgesel sermayenin taşıyıcısı olan Türk dilleri; küresel diller ve medya söylemleriyle artan rekabet koşulları altında işlev gören dinamik yapılar olarak değerlendirilmektedir. Makale kapsamında, dilsel iletişimin dijitalleşmesi, çevrim içi medya, sosyal ağlar ve dijital eğitim kaynaklarının gelişimi analiz edilmekte; bu süreçlerin bir yandan Türk dillerinin işlevsel alanlarını genişlettiği, diğer yandan ise melez dil kullanımlarının ortaya çıkmasına ve normatif dil modellerinin dönüşmesine zemin hazırladığı ortaya konulmaktadır. Ayrıca Türk devletlerinin dil politikaları ile dijital derlem (korpus) temelli Türkoloji çalışmalarının, dil gelişimini destekleyen bilimsel ve uygulamalı araçlar olarak rolü ayrıntılı biçimde ele alınmaktadır. Araştırmanın metodolojik temeli; Türkoloji, toplumdilbilim, kültüroloji ve dijital beşerî bilimlerin disiplinlerarası sentezine dayanmaktadır. Çalışmanın sonucunda, dijital küreselleşmenin Türk halklarının kültürel-dilsel mirasının korunması ve yaygınlaştırılması için yeni imkânlar sunduğu kadar, bu mirasın tekdüzeleşmesi riskini de beraberinde getiren çift yönlü (ambivalan) bir karaktere sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türk Dilleri, Dijital Küreselleşme, Kimlik, Kültür, Toplumdilbilim.

⁷⁹ Dr., Azərbaycan Diller Universiteti, Uluslararası İlişkiler ve Bölge Araştırmaları Fakültesi, Dünya Dilleri Bölümü, ORCID: 0009-0008-9872-6067, nushabaallahverdiyeva1976@gmail.com

Language, Culture, and Identity of the Turkic Peoples in the Age of Digital Globalization: Linguistic and Cultural Dimensions

Abstract

This article provides a comprehensive analysis of the transformations of language, culture, and identity among Turkic peoples in the context of digital globalization, which has emerged as a key driver of contemporary socio-cultural development. The study examines the reciprocal interactions between linguistic processes and cultural practices in digital environments and investigates their influence on the reconstruction of individual and collective identity models within the Turkic world. Central to the research are the Turkic languages, regarded as dynamic systems that carry historical memory, ethno-cultural values, and symbolic capital, while operating under intensified competition with global languages and media discourses. The article analyzes the digitization of linguistic communication, the development of online media, social networks, and digital educational resources, demonstrating that these processes both expand the functional domains of Turkic languages and foster the emergence of hybrid language practices and transformations of normative linguistic models. Furthermore, the study examines the role of state language policies and corpus-based digital Turkology as scientific and practical tools supporting the development and standardization of Turkic languages. Methodologically, the research is grounded in an interdisciplinary synthesis of Turkology, sociolinguistics, cultural studies, and digital humanities. The findings indicate that digital globalization has an ambivalent character: it simultaneously creates opportunities for the preservation and dissemination of the Turkic cultural-linguistic heritage while also posing risks of its homogenization.

Keywords: Turkic Languages, Digital Globalization, Identity, Culture, Sociolinguistics.

1. GİRİŞ

XXI. yüzyılın başları, iletişim biçimlerini, kültürel etkileşim kanallarını ve dilsel ilişkileri köklü biçimde dönüştüren dijital teknolojilerin hızlı gelişimiyle karakterize edilmektedir (Crystal, 2011; Edwards, 2009; Habermas, 2015). Birçok halkı, devleti ve diasporayı bünyesinde barındıran Türk dünyası açısından dijital küreselleşme, yalnızca bir meydan okuma değil, aynı zamanda dillerin ve kültürlerin korunması ve geliştirilmesi için yeni bir imkân alanı olarak da değerlendirilmektedir (Anderson, 2006; Hobsbawm, 1992). Türk bağlamında dil,

kültür ve kimlik; küresel ve yerel etkenlerin etkisi altında eşzamanlı olarak dönüşən, birbiriyle sıkı biçimde bağlantılı kategoriler olarak karşımıza çıkmaktadır (Edwards, 2009; Fishman, 2010; Johanson & Csató, 1998).

Bu araştırmanın amacı, dijital küreselleşme çağında Türk halklarının kimliğinde meydana gelen dönüşümlerin dilbilimsel ve kültürel boyutlarını ortaya koymak ve analiz etmektir. Bu amaç doğrultusunda aşağıdaki görevlerin yerine getirilmesi hedeflenmektedir;

- Küreselleşme koşullarında dil, kültür ve kimlik ilişkisine dair kuramsal yaklaşımların incelenmesi (Crystal, 2011; Edwards, 2009).
- Türk dillerinin dijital ortamda işleyiş özelliklerinin analiz edilmesi (Karibayeva et al., 2025; Yazar et al., 2025).
- Türk halklarının kültürel pratiklerinde dijital ortamda gözlemlenen dönüşüm eğilimlerinin belirlenmesi (Toprak Kesgin et al., 2024).
- Dijital medyanın yeni bir Türk kimliği modelinin oluşumundaki rolünün değerlendirilmesi (Anderson, 2006; Hobsbawm, 1992; Gadzhiev, 2020).

2. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Araştırmanın metodolojik çerçevesi; Türkoloji, toplumdilbilim, kültüroloji ve dijital beşerî bilimlerin yöntemlerini bir araya getiren disiplinlerarası bir yaklaşıma dayanmaktadır (Fishman, 1991; Sebba, 2007). Çalışmada aşağıdaki yöntemler kullanılmıştır;

- *Karşılaştırmalı-Tarihsel Yöntem*: Türk dilleri ve kültürlerinin gelişim süreçlerinin analizinde (Baskakov, 2018; Johanson & Csató, 1998).
- *Toplumdilbilimsel Analiz*: Dijital ortamdaki dil kullanım pratiklerinin incelenmesinde (Fishman, 2010; Karibayeva et al., 2025).
- *Söylem Analizi*: Medya metinleri ve çevrim içi iletişimin değerlendirilmesinde (Crystal, 2011; Edwards, 2009).
- *Derlem (Korpus) Dilbilimine Ait Unsurlar*: Dijital metinler ve internet içeriklerinin analizinde (Karibayeva et al., 2025; Yazar et al., 2025).

3. TÜRK KİMLİĞİNİN TEMEL BİR UNSURLU OLARAK DİL

Dil, geleneksel olarak etnik ve kültürel kimliğin temel bileşeni olarak kabul edilmektedir (Edwards, 2009; Fishman, 2010; Johanson & Csató, 1998). Türk dünyasında diller, yalnızca birer iletişim aracı değil, aynı zamanda tarihsel belleğin ve kültürel değerlerin taşıyıcısı olan simgesel yapılarıdır.

Dijital küreselleşme, bir yandan sosyal ağlar, bloglar ve çevrim içi medya aracılığıyla Türk dillerinin kullanım alanlarını genişletirken, diğer yandan başta İngilizce ve Rusça olmak üzere küresel dillerle rekabeti artırmaktadır (Kornai, 2013; Karibayeva et al., 2025). Bu durum, kod değişimi ve ödünçleme gibi melez dilsel pratiklerin yaygınlaşmasına yol açmaktadır.

3.1. Dijital Ortamda Türk Dilleri

Dijital alan, Türk dillerinin işlev gördüğü yeni ve dinamik bir mekân hâline gelmiştir (Karibayeva et al., 2025; Yazar et al., 2025). Elektronik derlemelerin, çevrim içi sözlüklerin, eğitim platformlarının ve mobil uygulamaların geliştirilmesi, bu dillerin standartlaşmasına ve yaygınlaşmasına katkı sağlamaktadır.

Bununla birlikte dijital ortam, geleneksel yazı dili normlarıyla her zaman örtüşmeyen yeni söylem türlerini ve ifade biçimlerini de beraberinde getirmektedir (Toprak Kesgin et al., 2024). Alfabe birliği ve yazım standartlarının uyumlaştırılması meselesi, dijital uyumluluk ve Türk dilleri arası iletişim açısından özel bir önem arz etmektedir (Sebba, 2007).

3.2. Kültür ve Dijital Dönüşüm

Dijital çağda Türk halklarının kültürü önemli dönüşümler geçirmektedir (Crystal, 2011; Edwards, 2009). Folklor, destan ve sözlü kültür gibi geleneksel ifade biçimleri; dijital arşivler, video içerikler ve etkileşimli platformlar aracılığıyla yeni temsiller kazanmaktadır (Yazar et al., 2025). Bu durum, kültürel mirasın korunmasına katkı sağlarken, aynı zamanda algılanma ve aktarılma biçimlerini de dönüştürmektedir.

Dijital kültür, çevrim içi iletişimde ve kültürel öz-temsili süreçlerinde aktif olarak kullanılan yeni kimlik sembolleri ve göstergeleri üretmektedir (Karibayeva et al., 2025).

3.3. Dijital Küreselleşme Koşullarında Kimlik

Dijital çağda Türk halklarının kimliği; yerel, ulusal ve ulus-ötesi unsurları bir arada barındıran çok katmanlı bir yapı kazanmaktadır (Anderson, 2006; Hobsbawm, 1992; Gadzhiev, 2020). Çevrim içi topluluklar, diasporalar ve ulus-ötesi ağlar, pan-Türk kültürel alanının oluşumunu desteklemektedir (Karibayeva et al., 2025). Bununla birlikte dijital küreselleşme, kültürel tek tipleşme risklerini de beraberinde getirmekte; bu durum Türk devletleri açısından bilinçli bir dil ve kültür politikasını zorunlu kılmaktadır (Fishman, 1991; Kornai, 2013; Karibayeva et al., 2025).

3.4. Türk Devletlerinin Dil Politikaları ve Dijital Korpus Temelli Türkoloji

Dijital küreselleşme bağlamında Türk devletlerinin dil politikaları stratejik bir önem kazanmıştır (Fishman, 1991; Kornai, 2013). Ulusal dillerin desteklenmesine, dijitalleştirilmesine ve kullanım alanlarının genişletilmesine yönelik devlet programları, kültürel-dilsel kimliğin korunmasında temel araçlar arasında yer almaktadır.

Çağdaş Türkolojinin önemli yönelimlerinden biri olan dijital korpus temelli çalışmalar, ulusal ve Türk dilleri arası derlemlerin oluşturulmasını hedeflemektedir (Karibayeva et al., 2025; Yazar et al., 2025). Korpus teknolojileri, dilsel değişimlerin dinamiklerini, sıklık dağılımlarını ve anlamsal kaymaları inceleme imkânı sunmakta; Türk dünyasında ortak bir bilimsel-eğitsel alanın oluşmasına katkı sağlamaktadır.

Korpus dilbiliminin sunduğu bilimsel veriler temelinde şekillenen dil politikaları, dilsel özgünlüğün korunması ile dijital çağın gerekliliklerine uyum arasında denge kurulmasına olanak tanımaktadır (Toprak Kesgin et al., 2024).

3.5. Bilimsel Yenilik ve Uygulamalı Katkı

Bu çalışmanın bilimsel yeniliği, Türk halklarının dili, kültürü ve kimliğinin dijital küreselleşme bağlamında disiplinlerarası bir çerçevede bütüncül olarak ele alınmasında yatmaktadır (Crystal, 2011; Edwards, 2009; Fishman, 2010). Araştırmada, toplumdilbilimsel, kültürolojik ve dijital-korpus temelli yaklaşımlar ilk kez tek bir analitik düzlemde bir araya getirilmiştir. Çalışmanın uygulamalı katkısı, elde edilen bulguların;

- Türk devletlerinin dil ve kültür politikalarının geliştirilmesinde (Fishman, 1991; Kornai, 2013),

- Türkoloji, doğubilim ve toplumdilbilim alanlarındaki eğitim programlarında (Edwards, 2009; Johanson & Csató, 1998),
- Türk dillerine yönelik dijital derlemeler, çevrim içi sözlükler ve eğitim platformlarının oluşturulmasında (Karibayeva et al., 2025; Yazar et al., 2025),
- Türk dünyasına yönelik uluslararası kuruluşların faaliyetlerinde (Anderson, 2006; Hobsbawm, 1992) kullanılabilir olmasından kaynaklanmaktadır.

4. SONUÇ

Dijital küreselleşme çağında Türk halklarının dili, kültürü ve kimliği yoğun bir dönüşüm süreci içerisinde (Anderson, 2006; Hobsbawm, 1992; Gadzhiev, 2020). Bu süreç, hem fırsatlar hem de riskler barındırmaktadır: dijital ortam Türk dillerinin kullanım alanlarını ve kültürel temsil biçimlerini genişletirken, kültürel ve dilsel tekdüzeleşme risklerini de beraberinde getirmektedir (Kornai, 2013; Karibayeva et al., 2025).

Bu bağlamda, Türk devletlerinin stratejik dil politikaları ve dijital korpus temelli Türkoloji çalışmaları, kültürel-dilsel mirasın korunması ve dijital çağın gerekliliklerine uyum arasında denge kurmada kritik bir rol oynamaktadır (Fishman, 1991; Karibayeva et al., 2025; Yazar et al., 2025). Gelecek araştırmaların, çokdilli ve dijitalleşmiş Türk dünyasında kimliğin yeniden tanımlanmasına katkı sağlayacak yeni yöntemler ve araçlar geliştirmeye odaklanması önerilmektedir (Toprak Kesgin et al., 2024; Crystal, 2011). Böylelikle geleneksel değerlerin korunması ve çağdaş dijital teknolojilerle bütünleştirilmesi mümkün olacak, Türk kültürel-dilsel mirasının sürdürülebilirliği sağlanacaktır.

KAYNAKÇA

1. Anderson, B. (2006). *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism* (Rev. ed.). Verso.
2. Arutyunov, S. A. (2019). *Narody i kultury: razvitie i vzaimodeystvie* [Peoples and cultures: Development and interaction]. Nauka.
3. Aksan, D. (2009). *Her yönüyle dil: Ana çizgileriyle dilbilim*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

4. Baskakov, N. A. (2018). *Vvedenie v izuchenie tyurkskikh yazykov* [Introduction to the study of Turkic languages]. URSS. Crystal, D. (2011). *Internet linguistics: A student guide*. Routledge.
5. Edwards, J. (2009). *Language and identity*. Cambridge University Press.
6. Fishman, J. A. (1991). *Reversing language shift: Theoretical and empirical foundations of assistance to threatened languages*. Multilingual Matters.
7. Fishman, J. A. (2010). *Language and ethnicity in minority sociolinguistic perspective*. Multilingual Matters.
8. Gadzhiev, K. S. (2020). *Globalizatsiya i identichnost'* [Globalization and identity]. Logos.
9. Habermas, J. (2015). *Postnatsional'naya konstellatsiya* [The postnational constellation]. Ves Mir.
10. Hobsbawm, E. (1992). *Nations and nationalism since 1780: Programme, myth, reality*. Cambridge University Press.
11. Johanson, L., & Csató, É. Á. (Eds.). (1998). *The Turkic languages*. Routledge.
12. Karaev, A. K. (2021). *Tyurkskaya tsivilizatsiya i sovremennost'* [Turkic civilization and modernity]. Elm.
13. Karibayeva, A., Karyukin, V., Tukeyev, U., Abduali, B., Amirova, D., Rakhimova, D., Aliyev, R., & Shormakova, A. (2025). The development and experimental evaluation of a multilingual speech corpus for low-resource Turkic languages. *Applied Sciences*, 15(24), 12880. <https://doi.org/10.3390/app152412880>
14. Kornai, A. (2013). Digital language death. *PLOS ONE*, 8(10), e77056. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0077056>
15. Lewis, M. P., Simons, G. F., & Fennig, C. D. (Eds.). (2016). *Ethnologue: Languages of the world* (19th ed.). SIL International.
16. Nourmohammadi Khiarak, J., Ahmadi, A., Saeed, T. A., Asgari-Chenaghlu, M., Atabay, T., Hasanvand, F., Mousavi, S. M., & Noshad, M. (2024). Enhancing language learning through technology: Introducing a new English–Azerbaijani.

TURAN-2026
The Turkish World Yesterday, Today and Tomorrow

III TURAN International Scientific Conference
Date and time: 14 February 2026, 11:00
ZOOM
Languages: Azerbaijani, Turkish, Russian, and English
Partner universities: Azerbaijan University, Azerbaijan University of Languages, and Kütahya Dumlupınar University
Field: Social-humanities, and Economic Sciences

 irds-center.com [irdscenter](https://www.instagram.com/irdscenter) [irds.center](https://www.youtube.com/irds.center) turancongress.2026@gmail.com

Postmünaqişə Dövründə Gürcüstan – Rusiya Münasibətləri

Qabil ƏLİYEV⁸⁰

Xülasə

Gürcüstan Respublikası müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra, Rusiyanın açıq müdaxiləsi ilə üzləşdi, Cənubi Osetiya və Abxaziyada ərazi itkilərinə məruz qaldı. E.Şevardnadze yenidən Gürcüstan rəhbərliyinə qayıtdıqdan sonra Rusiya ilə münasibətləri nizama salmaq istiqamətində qətiyyətli addımlar atdı. Balanslaşdırılmış xarici siyasət kursunun təməlini qoydu, Rusiya ilə qarşılıqlı faydalı əlaqələr qurulmasına və siyasi, iqtisadi, mədəni sahələrdə əməkdaşlığın dərinləşməsinə nail oldu. “Qızıl gül” inqilabından sonra Gürcüstan – Rusiya münasibətləri yenidən kəskinləşdi, 2008-ci ildə beşgünlük müharibədən sonra isə tamam pozuldu. “Gürcü arzusu” partiyası iqtidara gəldikdən sonra, Moskva ilə əlaqələrin bərpası istiqamətində yeni addımlar atıldı. Rusiyanın Ukraynaya təcavüzündən sonra isə ikili münasibətlərdə daha ehtiyatlı yanaşma xətti götürüldü. Təqdim edilmiş məruzədə Gürcüstan – Rusiya münasibətlərində bu enişli-çıxışlı qrafikin təməl prinsipləri araşdırılmışdır.

Açar Sözlər: Gürcüstan, Rusiya, Gürcü Arzusu Partiyası, Karasin-Abaşidze Formatı, Cenevrə Danışıqları.

Georgian - Russian Relations in the Post-Conflict Period

Summary

After gaining independence, the Republic of Georgia faced open Russian interference and suffered territorial losses in South Ossetia and Abkhazia. After returning to the presidency, Eduard Shevardnadze took decisive steps to

⁸⁰ Prof. Dr., Tarix Elmləri Doktoru, Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan Universiteti, ORCID: 0000-0002-2372-5907, qabilalioglu1956@gmail.com

normalize relations with Russia. He laid the foundation for a balanced foreign policy, established mutually beneficial relations with Russia, and deepened cooperation in the political, economic, and cultural spheres. After the Rose Revolution, Georgian-Russian relations again deteriorated, and after the five-day war of 2008, they completely collapsed. After the Georgian Dream party came to power, new steps were taken to restore relations with Moscow. Following Russian aggression against Ukraine, a more cautious approach was adopted in bilateral relations. This report examines the underlying principles underlying these ups and downs in Georgian-Russian relations.

Keywords: Georgia, Russia, Georgian Dream Party, Karasin-Abashidze Format, Geneva Talks.

1. GİRİŞ

Gürcüstan Respublikası müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra, Rusiyanın açıq müdaxiləsi ilə üzləşdi, Cənubi Osetiya və Abxaziyada ərazi itkilərinə məruz qaldı. Bu da öz növbəsində, Gürcüstanın ilk prezidenti Zviad Qamsaxurdiyanın Rusiyaya qarşı çox sərt siyasət yürütməsini şərtləndirdi. Eduard Şevardnadze yenidən Gürcüstan rəhbərliyinə qayıtdıqdan sonra, Rusiya ilə münasibətləri nizama salmaq istiqamətində qətiyyətli addımlar atdı. Balanslaşdırılmış xarici siyasət kursunun təməlini qoydu, Rusiya ilə qarşılıqlı faydalı əlaqələr qurulmasına və siyasi, iqtisadi, mədəni sahələrdə əməkdaşlığın dərinləşməsinə nail oldu. Onun prezidentliyi dövründə Tbilisi Rusiyaya əhəmiyyətli güzəştlər etdi. Nəticədə Rusiya qoşunları sülhməramlı adı altında Gürcüstanın münacişəli bölgələrinə yerləşdirildi və ölkə MDB və KTMT-yə daxil oldu. Lakin bu addımların heç bir real nəticəsi olmadı, Rusiya Gürcüstanın ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsi üçün heç bir əməli addım atmadı.

“Qızıl gül” inqilabından sonra Gürcüstan – Rusiya münasibətləri yenidən kəskinləşdi. Mixail Saakaşvilinin prezidentliyi dövründə açıq-aşkar Qərbyönlü siyasət yeridilməsi, Aİ və NATO ilə sıx əlaqələr qurulması, Rusiya hərbi bazalarının ölkədən çıxarılması Putin administrasiyasını qəzəbləndirdi. Moskvanın Gürcüstana qarşı aqressiv davranışı gücləndi. 2008-ci ilin avqust ayının 8-də başlayan və 5 gün davam edən müharibədən sonra isə ikitərəfli əlaqələr tamam kəsildi (Квициани, 2024, с.69).

2008-ci ildəki beşgünlük müharibədən sonrakı dövr Rusiya Federasiyası və Gürcüstan Respublikası arasında münasibətlər diplomatik əlaqələrin olmaması ilə xarakterizə olunur. Gürcüstan tərəfi, Moskvanın avqustun 23-də Abxaziya və Cənubi Osetiyanın müstəqilliyini tanımasını suveren ərazisinin işğalı kimi dəyərləndirdi və buna cavab olaraq, həmin il sentyabrın 3-də də Rusiya ilə diplomatik münasibətləri kəsdi, MDB-dən çıxdığını elan etdi. Rusiya da

Abxaziya və Cənubi Osetiyanın müstəqilliyini tanımaqla kifayətlənmədi, bu qondarma qurumlarla müttəfiqlik müqavilələri bağladı. Bundan əlavə, Rusiya Gürcüstanın beynəlxalq birlik tərəfindən tanınan ərazilərində - işğal etdiyi Abxaziyada (Suxumi, Qaqra, Qali, Qudauta) və Cənubi Osetiyada hərbi bazalar yerləşdirməklə, qarşılıqlı münasibətlərin normallaşması perspektivinə də ağır zərbə vurmuş oldu.

Sonrakı dövrdə iki ölkə arasında qarşılıqlı təmaslar İsveçrənin Moskva və Tbilisidəki səfirlikləri vasitəsilə həyata keçirilməyə başlandı. Bu məqsədlə hər iki səfirlikdə xüsusi işçi qrupu yaradıldı. Münasibətlər gərgin olaraq qaldı, qarşılıqlı iqtisadi əlaqələr minimuma düşdü. Yalnız 2012-ci il oktyabrın 1-də Gürcüstanda parlament seçkilərində müxalifəti təmsil edən “Gürcü arzusu” partiyasının qələbəsi və M.Saakaşvilinin Gürcüstanın siyasi rəhbərliyindən ayrılmasından sonra, Rusiyanın Gürcüstana qarşı münasibətində müəyyən yumşalma baş verdi.

2. ƏLAQƏLƏRİN BƏRPASI İSTİQAMƏTİNDƏ ADDIMLAR

2012-ci ilin sonunda ilk dəfə hər iki dövlət arasında işğal olunmuş ərazilərin siyasi statusu mövzusunda toxunmadan, praktik məsələlərin həllinə fokuslanmış, sonradan ***Karasin-Abaşidze formatı*** adlanan – xüsusi nümayəndələrin görüşlərinin təşkil olunmasına başlandı. Rusiya Xarici İşlər Nazirinin müavini (2021-ci ilin mart ayından isə Rusiya parlamentinin yuxarı palatası olan Federasiya Şurasının Beynəlxalq məsələlər komitəsinin sədri – Q.Ə.) Qriqori Karasinin və Gürcüstan Baş nazirinin Rusiya ilə əlaqələr üzrə xüsusi nümayəndəsi Zurab Abaşidzenin (2024-cü ilin martında onun yerinə daha əvvəl Moskvadakı İsveçrə səfirliyində Gürcüstanın maraqları bölməsinə rəhbərlik etmiş Georgi Kadjaya yeni xüsusi nümayəndə təyin edilmişdir – Q.Ə.) iştirak etdikləri bu görüşlər, rəsmi diplomatik əlaqələrin olmadığı bir şəraitdə, Rusiya və Gürcüstan arasında ticarət, iqtisadiyyat, energetika və humanitar sahələrdə ikitərəfli münasibətləri normallaşdırmaq üçün yaradılmış birbaşa, qeyri-rəsmi dialoq formatıdır (Спецпредставитель, 2019). Praqada müntəzəm şəkildə bu formatda keçirilən görüşlər hər iki ölkənin səlahiyyətli nümayəndələri vasitəsi ilə saxlanılan əsas ünsiyyət kanalı kimi günümüzdə də öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır.

Bundan əlavə, iki dövlət arasında Cənubi Qafqazda təhlükəsizliklə bağlı ***Cenevrə müzakirələri xətti*** ilə də təmaslar quruldu. Cenevrə görüşlərində başlıca olaraq, Rusiya və Gürcüstan arasında qarşılıqlı təhlükəsizlik və işğal olunmuş ərazilərlə bağlı siyasi nizamlanma məsələləri müzakirə olunmağa başlandı. Cənubi Qafqaz regionunda təhlükəsizlik və etnik konfliktlərin diplomatik kanallarla siyasi nizamlanması problemlərinin müzakirə olunduğu Cenevrə formatından fərqli olaraq, Praqada keçirilən Karasin-Abaşidze formatı çərçivəsində görüşlər yalnız

praqmatik əməkdaşlığı inkişaf etdirməyə yönəlmişdi və tezliklə real nəticələr verdi.

Eyni zamanda, rəsmi Tbilisi artıq Cenevrə formatında müzakirələrin, bu cür platformaların effektivliyinə şübhə ilə yanaşmaqdadır. Hakim “Gürcü arzusu” partiyasının nümayəndəsi, parlamentin Xarici işlər komitəsinin sədri Nikoloz Samxaradze 2023-cü il noyabrın 2-də Gürcüstan kütləvi informasiya vasitələrinə müsahibəsində qeyd etmişdir ki, “Bizim Cenevrə formatımız var və Rusiyanın Cenevrə formatı çərçivəsində necə davrandığını çox aydın görürük. Rusiya 15 ildir ki, münafişinin həlli prosesini irəli apara biləcək və torpaqlarımızın işğaldan azad olması istiqamətində hər hansı bir addım ata biləcək bütün qərarları bloklayır” (Samxaradze, 2023). Cenevrə beynəlxalq müzakirələrindəki təcrübə göstərir ki, Rusiya tərəfi Gürcüstanın ərazi bütövlüyünün siyasi nizamlama prosesini irəli apara biləcək bütün qərar layihələrinə davamlı olaraq qarşı çıxır. Qərb ölkələrinin, xüsusə Aİ-nin bu danışıqlarda Rusiyaya təsir imkanları isə yoxdur.

3. 3+3 PLATFORMASI VƏ GÜRCÜSTANIN MÖVQEYİ

Regional məşvərət formatı olan “3+3” *platforması* üç Cənubi Qafqaz respublikasını – Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstanı və regionda əhəmiyyətli siyasi və iqtisadi təsir gücünə malik üç qonşu dövləti – Rusiya, Türkiyə və İranı əlaqələndirən dialoq formatıdır. Bu formatda məşvərət təşəbbüsü Cənubi Qafqaz respublikaları ilə aparıcı regional güclər arasında maraqlar balansını qorumaq şərtlə “regional problemlərin region dövlətlərinin özləri tərəfindən həll edilməsi” prinsipinə əsaslanan qarşılıqlı əlaqə arxitekturası yaratmaq cəhdini əks etdirir.

Regional platformada məşvərət ideyası Cənubi Qafqaz üçün yeni deyil. Hələ 1990-cı illərin ortalarında Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev və Gürcüstan Prezidenti Eduard Şevardnadze regionda davamlı əməkdaşlıq mexanizmlərinin Rusiyanın iştirakı olmadan mümkün olmadığı anlayışına əsaslanaraq regional integrasiya konsepsiyasını irəli sürmüşdülər. Onların irəli sürdükleri “Qafqaz Evi” layihəsi Rusiya, Gürcüstan, Ermənistan və Azərbaycanı birləşdirən dövlətlərarası dialoqun inkişafını nəzərdə tuturdu (Hüseynova, 2008, s.332). Bu formatda qarşılıqlı təmaslar 2003-cü ilə qədər davam etdirildi və Gürcüstanın xarici siyasətinin yenidən istiqamətləndirilməsinə və Rusiyanın regiondakı rolunun azalmasına səbəb olan “Qızıl gül” inqilabından sonra dayandırıldı.

Yeni integrasiya platforması ideyası 2020-ci ilin payızında Azərbaycanın II Qarabağ müharibəsində möhtəşəm qələbəsi və noyabrın 10-da Rusiya, Ermənistan və Azərbaycan arasında Dağlıq Qarabağda hərbi əməliyyatların aktiv mərhələsinə son qoyan üçtərəfli bəyanatın imzalanmasından sonra yenidən canlandı. Məhz bu dövrdə münaqişədən sonrakı qarşılıqlı əlaqələrin

institusionalaşdıracaq və regional problemlərin həllinə regional səviyyədə diqqət yetirəcək bir mexanizmə tələbat yarandı.

Beləliklə, “3+3” formatı Cənubi Qafqazın üç respublikası: Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstanla, onların üç qonşusu: Türkiyə, Rusiya və İran arasında 2021-ci ildə başlanan regional əməkdaşlıq təşəbbüsüdür. Gürcüstan diplomatik əlaqə saxlamadığı Rusiyanın olması səbəbindən, bu formatı qəbul edilməz hesab edərək, iştirakdan davamlı olaraq imtina etmişdir. Rusiyanın ev sahibliyi etdiyi və 2021-ci ilin dekabrında “3+3” formatında baş tutan ilk toplantıda Rusiya, Türkiyə, İran, Azərbaycan və Ermənistanın Xarici işlər naziri müavinləri iştirak etmişdilər. Moskvanın Gürcüstan üçün “boş stul” qoymasına baxmayaraq, Tbilisi Rusiya ilə, ərazilərinin işğalına görə, rəsmi əlaqələr saxlanılmamasını əsas göstərərək, bu toplantıya qatılmamışdı (МИД Грузии, 2021; Попхадзе С., 2026).

İki il sonra, 2023-cü ilin sonunda Gürcüstanın Xarici işlər naziri İlia Darçiaşvili ölkənin İctimai kanalına müsahibəsində Gürcüstanın “3+3” platforması ilə bağlı mövqeyində dəyişiklik olmadığını bir daha bəyan etmişdir: “Ölkəmiz bu formatda iştirak etməyib, iştirak etmir və etməyəcəkdir” (Грузия, 2023). Gürcü nazir, eyni zamanda, ölkəsinin qonşuları – Türkiyə, Azərbaycan və Ermənistanla çox yaxşı əməkdaşlıq əlaqələrinin və ikitərəfli münasibətlərinin olduğunu vurğulamış, bu əlaqələrin daha da inkişaf etdirilməsində maraqlı olduqlarını nəzərə çatdırmışdır.

Belə bir şəraitdə “3+3” platforması “3+2” konfigurasiyasında fəaliyyətini davam etdirir. Xarici işlər nazirlərinin “3+2” konfigurasiyasında ən son görüşü 2024-cü ilin oktyabr ayında İstanbulda baş tutmuşdur. 2026-cı ildə Ermənistan və Azərbaycanda daha iki görüş keçirilməsi planlaşdırılır ki, burada regional kommunikasiyaların açılması, Ermənistan üzərindən nəqliyyat əlaqələrinin bərpası, o cümlədən Beynəlxalq Sülh və Rifah üçün Tramp Marşrutunun (TRIPP) inşası üzrə işlərin gedişi və ticarət-iqtisadi əməkdaşlığın genişləndirilməsi müzakirə olunacaq (МИД России, 2025). Lakin, format daxilində təşəbbüslərin bölüşdürülməsinin həssaslığını əks etdirən görüşlərin yeri və ardıcılığı ilə bağlı konkret razılaşmalar hələ əldə edilməyibdir (2026-cı il martın əvvəlinə olan vəziyyət nəzərdə tutulur – Q.Ə.). Hətta təşkilati detallar belə simvolik əhəmiyyət daşıyır və iştirakçıların mövqelərinin əlaqələndirilməsində çətinliklər yarada bilər. “3+3” platforması Tbilisinin iştirakı olmadan fəaliyyət göstərməyə davam etsə də, onun natamam tərkibi, xüsusən də Gürcüstanın Cənubi Qafqazı Qara dəniz regionu və Avropa ilə birləşdirən nəqliyyat, ticarət və iqtisadi marşrutlar üçün mühüm tranzit mərkəzi kimi rolunu nəzərə alsaq, onun potensialını məhdudlaşdırır.

Bu, Gürcüstanın formata qoşulmasının imkanlarının, perspektivlərinin və risklərinin təhlilini, eləcə də Tbilisinin regional dialoq çərçivəsində özü üçün əldə

edə biləcəyi praqmatik faydaların qiymətləndirilməsini zəruri edir. Məsələnin yüksək siyasi həssaslığına baxmayaraq, Gürcüstanın “3+3” formatında iştirakı regional dialoqda həm praktik iqtisadi fayda, həm də strateji üstünlüklər gətirə bilər. İlk növbədə, bu, regional və qlobal təchizat zəncirlərinin transformasiyası fonunda getdikcə daha çox özünü göstərən iqtisadi rasionallıqlara aiddir. Gürcüstan iqtisadiyyatı regional ticarət və logistika əlaqələrinə, o cümlədən siyasi fikir ayrılıqlarına baxmayaraq, Rusiya Federasiyası ilə ticarət və iqtisadi əməkdaşlığa əhəmiyyətli dərəcədə inteqrasiya olunmuşdur. Rusiya Gürcüstanın əsas ticarət tərəfdaşlarından biri, Gürcüstan ixracatı üçün mühüm bazar və turizm xidmətlərinin əsas istehlakçısı olaraq qalmaqdadır. Rabitə maneələrinin aradan qaldırılmasına və tranzit marşrutlarının inkişafına yönəlmiş regional formatda iştirak etmək, gələcəkdə infrastruktur xərclərinin azaldılması istiqamətində də faydalı olacaqdır.

Bu kontekstdə, mövcud marşrutlarda, xüsusən də Gürcüstandan və Ermənistandan Rusiyaya və əksinə yükdaşımalarının həyata keçirildiyi *Yuxarı Lars keçid məntəqəsində* tıxac probleminə diqqət yetirilməsi xüsusilə vacibdir. Bu keçid məntəqəsində müntəzəm olaraq kilometrərlə uzanan tıxaclar və günlərlə davam edən gecikmələr iqtisadi əməkdaşlığı, xüsusən də tranziti ticarət əsaslı şəkildə məhdudlaşdırır (МИД России, 2025). Alternativ nəqliyyat dəhlizlərinin inkişafını təklif edən “3+3” formatı Gürcüstana əlavə logistika variantlarından istifadəni təklif edə bilər, tək bir marşrutdan asılılığı azalda və xarici iqtisadi əlaqələrin dayanıqlılığını artırır. Gürcüstan üçün riskli vəziyyət Ermənistanı Rusiya ilə əlaqələndirən və Azərbaycan üzərindən gerçəkləşdirilən alternativ marşrutun yaradılmasındadır. Bu, Gürcüstanın tranzit əhəmiyyətini zəiflədə və Tbilisinin iqtisadi maraqlarına zidd olaraq Hərbi-Gürcüstan yolu boyunca daşımalardan əldə edilən gəliri azalda bilər.

4. İQTİSADI ƏMƏKDAŞLIĞIN UĞURLARI

2013-cü ilin əvvəllərindən etibarən Gürcüstanda Rusiya meyilli “Gürcü arzusu” partiyasının lideri Bidzina İvanişvilinin başçılıq etdiyi hökumətlə Rusiya hakimiyyəti nümayəndələri arasında əlaqələrdə müəyyən canlanma başlandı. İki ölkə arasında siyasi böhranın davam etməsinə baxmayaraq, iqtisadi əlaqələrdə nəzərə çarpacaq dərəcədə praqmatik artım baş verdi. Rusiya tərəfi 2014-cü ildə bu ölkədən təchizatı bərpa etməyə razılaşdı, 2006-cı ildən bəri qüvvədə olan Gürcüstan mallarının (şərab, mineral su, kənd təsərrüfatı məhsulları) idxalına embarqonu ləğv etdi. Bu embarqo 2006-cı il martın 27-də Rospotrebnadzor tərəfindən təbiiq olunmuşdu. Rospotrebnadzor guya sanitariya standartlarına uyğun gəlmədiyinə görə, Gürcüstandan Rusiyaya şərab və mineral suyun idxalını qadağan etmişdi. Rusiyanın gürcü şərabları və mineral sularının idxalına qadağa

qoyması Gürcüstanı elə birinci ildə 40-70 milyon ABŞ dollar həcmində gəlirdən məhrum etmişdi (Проблемы, 2019).

Son illərdə Rusiya kapitalının Gürcüstan iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrində iştirakı artmaqdadır. 2023-cü ildə Gürcüstanın ticarət tərəfdaşları sırasında Rusiya 11,2 faiz payla ikinci yerə yüksəlmişdir. Həmin il Gürcüstan Rusiyaya 657 milyon ABŞ dolları dəyərində məhsul (dəmir, şərab, mineral su, meyvə və s.) ixrac etmiş, 1,8 milyard dəyərində məhsul (neft və neft məhsulları, təbii qaz, buğda, günəbaxan yağı və s.) idxal etmişdir (Квициани, 2024, c.72).

2025-ci ilin ilk 10 ayı ərzində Rusiya ilə ticarətin həcmi əvvəlki ilə nisbətən 66 faiz artmışdır. Gürcüstanın ixrac etdiyi şərabın 67 faizi Rusiya bazarının payına düşmüşdür. Həmçinin 2025-ci ildə Rusiyadan Gürcüstana rekord sayda – 1,61 milyon nəfər turist gəlmişdir ki, bu da əvvəlki ilə nisbətən 13 faiz artım deməkdir (Российский турпоток, 2026). Gürcüstanın “Transparency International (TI)” adlı qeyri-hökumət təşkilatının 2025-ci ilin sonunda dərc etdiyi yeni hesabatla görə həmin il “Gürcü arzusu” partiyasının təmsil olunduğu hökumət antiavropa siyasəti yeritməyi davam etdirmiş, Rusiyaya doğru 41 addım atmışdır. Bu addımlardan biri də Gürcüstana sahibi Böyük Britaniya hökumətinin sanksiyaları altında olan “RussNeft” şirkətinin 100 000 ton xam neft ixrac etməsidir. Poti limanında qəbul edilən Rusiya nefti bu yaxınlarda işə başlamış Kulevo neft emalı zavodunda emal üçün çatdırılmışdır (НПО подытожила, 2025).

Rusiya ilə normal münasibətlərin Gürcüstan üçün digər böyük iqtisadi faydası, bu ölkədə yaşayıb-ışləyən gürcülərin öz vətənlərinə pul köçürmələridir. Ən çoxsaylı gürcü diasporu məhz Rusiyada yaşamaqdadır. 2002-ci il siyahıyaalınmasına görə, Rusiya Federasiyasında 200 934 nəfər, 2021-ci il siyahıyaalınmasına görə isə 112 765 nəfər gürcü yaşadığı qeyd olunmuşdur. Gürcü diasporunun nümayəndələri Rusiyanın iqtisadi, mədəni və xüsusən də tibb sahələrində mühüm rol oynayır. Gürcüstan Milli Bankının məlumatına görə, 2022-ci ildə Rusiyadan Gürcüstana 2 milyard ABŞ dolları, 2023-ci ildə isə 1,5 milyard ABŞ dolları həcmində pul vəsaiti göndərilibdir (Квициани, 2024, c.71).

Bu faktlar aydın göstərir ki, son illərdə Rusiya Gürcüstanın ən böyük ticarət tərəfdaşlarından birinə çevrilmişdir. Xüsusən də, Rusiya Gürcüstanın çox mühüm enerji təchizatçısıdır. Hətta, 2021-ci ildə Gürcüstanın idxal etdiyi daş kömürün demək olar ki, hamısı Rusiyanın payına düşmüşdür (Проблемы, 2019).

Gürcüstanın iqtisadi artımına müsbət təsir göstərən amillərdən biri də turizmdən gələn gəlirlərdir. Son illərdə Rusiyadan bu ölkəyə gələn turistlərin sayı, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, sürətlə artmaqdadır. 2024-cü ildə onların sayı 1,4 milyon nəfər, 2025-ci ildə isə 1,61 milyon nəfər olmuş (Российский турпоток, 2026) və bu göstəriciyə görə 2022-ci ildən sonra Rusiya davamlı olaraq birinci yeri tutmaqdadır. 2023-cü ildə rusiyalı qonaqlar Gürcüstan büdcəsinə 938 milyon

ABŞ dolları, 2024-cü ildə 850 milyon ABŞ dolları, 2025-ci ildə 694 milyon ABŞ dolları həcmində töhfə vermişlər (Rusiya gələn, 2026).

Göründüyü kimi, 2025-ci ildə Rusiyadan Gürcüstana gələn turistlərin sayında ciddi artım olsa da, onlardan əldə edilən turizm gəlirləri əvvəlki illə müqayisədə 23,7 faiz azalmışdır. Bununla belə, 2025-ci ildə Gürcüstanın bütün turizm gəlirlərinin 4,7 milyard ABŞ dollarına çatdığı (Rusiya gələn, 2026) nəzərə alınsa, bunun 15 faizə qədərini, yəni əhəmiyyətli bir hissəsinin Rusiyadan gələn turistlərin payına düşdüyü aydın olur.

5. NƏQLİYYAT VƏ VİZALAR

Rusiya ilə Gürcüstan arasında aviasiya əlaqələrinin bərpa olunması üçün ilk cəhdlər 2009-cu ildə edildi. Başlanğıcda, ən azı çarter reyslər əsasında hava əlaqəsini bərpa etmək üçün ardıcıl təşəbbüslər göstərildi. Çünki hər iki ölkədə Sovet dövründən artaraq davam edən insani əlaqələr mövcud idi və müntəzəm gediş-gəliş həyata keçirilirdi. Bu cəhdlərin cüzi nəticələri oldu, Rusiya hakimiyyəti bir neçə Gürcüstan aviaşirkətinə bayram günlərində Moskvaya və əksinə uçuşlar həyata keçirməyə icazə verdi. Rusiyadan Gürcüstana hava yolu ilə səyahət etmək isə, digər ölkələrin aviaşirkətləri tərəfindən həyata keçirilən birləşdirici reyslər vasitəsilə mümkün oldu.

2010-cu ilin avqust ayında Rusiya Gürcüstana birbaşa hava əlaqəsini yenidən açdı. Rusiya Federal Hava Nəqliyyatı Agentliyindən icazə aldıqdan sonra Tbilisiyə birbaşa uçuşlar mümkün oldu. 2014-cü ilin oktyabr ayında Moskva ilə Tbilisi arasında birbaşa müntəzəm uçuşlar bərpa edildi. 2015-ci ilin aprel ayında Rusiya və Gürcüstan müntəzəm hava əlaqələrini tamamilə bərpa etdilər. Gürcüstan aviaşirkətlərinə Rusiyanın yeddi şəhərinə – Moskva, Sankt-Peterburq, Samara, Yekaterinburq, Soçi, Rostov və Mineralniye Vodiya uçuşlar həyata keçirməyə icazə verildi. Rusiya aviaşirkətlərinə isə Tbilisi, Batumi və Kutaisiyə uçuşlar həyata keçirməyə icazə verildi (Проблемы, 2019).

Lakin 2018-ci ilin dekabr ayında Rusiya ilə Gürcüstan arasında aviasiya əlaqələri yenidən kəsildi. Həmin vaxt Gürcüstan prezidenti seçkilərində qalib gəldikdən sonra yeni seçilmiş Salome Zuraşvili Rusiya ilə hər hansı bir əməkdaşlıqdan imtina etdiyini açıqladı. 20 iyun 2019-cu ildə Pravoslavlıq üzrə Parlamentlərarası Assambleyanın işində iştirak etmək üçün Rusiya deputatlarının Gürcüstana səfərinə qarşı Tbilisidə kütləvi etirazlar baş verdi. Növbəti gün Rusiya prezidenti Vladimir Putin Rusiya aviaşirkətlərinin Gürcüstana uçuşlarını müvəqqəti olaraq qadağan edən fərman imzaladı. Həmin ilin 8 iyulunda hava səyahətləri dayandırıldı. Qadağa müddətində tur operatorlarına respublikaya rusiyalıları səyahət paketləri satmamaq da tövsiyə edildi (Проблемы, 2019).

9 iyul 2019-cu ildə Dövlət Duması Rusiya hökumətinə Gürcüstana qarşı sanksiyalar tətbiq etməyi təklif etdi. Müzakirə olunan mümkün tədbirlər arasında Rusiyaya gürcü şərəbi və mineral suyunun idxalına qadağa, eləcə də Gürcüstana pul köçürmələrinə məhdudiyyətlər qoyulması tələbləri var idi. Lakin elə həmin gün Rusiya prezidenti Vladimir Putin bəyan etdi ki, “gürcü xalqına hörmət əlaməti olaraq” Gürcüstana qarşı sanksiyalar tətbiq edilməyəcək (Проблемы, 2019).

2022-ci ilin fevral ayında Rusiyanın Ukraynaya hərbi müdaxiləsindən sonra Gürcüstan hökuməti Qərbin antirusiya sanksiyalarına qoşulmadı. Həmçinin radikal müxalifətin istəyinin əksinə olaraq Rusiyaya qarşı “ikinci cəbhə” açmaqdan imtina etdi. Bunun qarşılığında, 2023-cü ilin may ayında Rusiya Gürcüstana münasibətdə növbəti yumşalmaya getdi. Gürcü vətəndaşları üçün viza tələbini ləğv etdi, həmçinin 2019-cu ildən dayandırılmış ölkələr arasında birbaşa hava səyahəti bərpa olundu (Квициани, 2024, c.70).

İkinci Qarabağ müharibəsində Azərbaycanın böyük qələbəsindən sonra Cənubi Qafqazda formalaşan yeni geosiyasi reallıqlar fonunda Gürcüstanda Karasin-Abaşidze formatına tənqidi münasibət artmışdır. Bunun da səbəbi odur ki, haqqında bəhs edilən format yaradılanda, Gürcüstan hakimiyyəti nümayəndələrinin mövqeyi aydın idi: onlar Qərb istiqamətində hərəkəti davam etdirəcəklərini bəyan edirdilər. O vaxt gürcü müxalifətinin də hökumətin bu yoldan yayınacağına şübhəsi yox idi. Lakin 2020-ci ildən sonrakı dövrdə, Gürcüstan iqtidarının daha çox Rusiya meyli siyasəti, Qərb strukturları ilə əməkdaşlıqdan uzaqlaşması fonunda, gürcü müxalifəti bu cür formatın mövcudluğunu Gürcüstanın xarici siyasət istiqamətinə kölgə salan amil sayır (Брегвадзе, 2023).

6. QICIQLANDIRMAMAQ SİYASƏTİ

Rusiyanın Ukraynaya hərbi təcavüzünün başlanmasından sonra Gürcüstan hökumətinin rəsmi mövqeyi Rusiyanı *qıcıqlandırmaqla siyasət* yürütmək olmuşdur. Qərb ölkələrinin və radikal müxalifətin çağırışlarının əksinə olaraq, gürcü iqtidarı Rusiya əleyhinə kəskin bəyanatlardan, Ukraynaya açıq dəstək göstərməkdən çəkinmişdir. Bu da öz növbəsində Aİ-nin bu ölkəyə yardımlarının ixtisar olunmasına, həyata keçirilən proqramların dayandırılmasına səbəb olmuşdur. Gürcüstanın keçmiş Müdafiə nazirinin müavini və “Atlantika Şurası” adlı qeyri-hökumət təşkilatının icraçı direktoru Georgi Muçaizze Caliber.Az saytına verdiyi müsahibəsində bu siyasətin effektiv olmadığını bildirmişdir. Onun fikrincə, bu gün Gürcüstanın əsas siyasi xətti Sxinvali bölgəsinin (Cənubi Osetiyanın – Q.Ə.) və Abxaziyanın işğaldan azad edilməsi, eləcə də Qərb strukturlarına – NATO və Aİ-yə inteqrasiya kursudur. Lakin Gürcüstan Rusiyaya qarşı yürütdüyü qıcıqlandırmaqla siyasətinin təsirsiz olduğu artıq aydın görünür

və bu siyasət Gürcüstanın ərazi bütövlüyü problemini həll etməyəcəkdir. Gürcüstan hakimiyyətinin Kremlin bu ölkə ilə bağlı siyasətində güzəştli mövqe tutması isə, hazırda işğal altında olan ərazilərinin həmişəlik itirilməsinə gətirib çıxara bilər (По отношению, 2022).

Gürcüstanın Aİ və NATO-ya inteqrasiyası ilə bağlı istəkləri də Moskva ilə münasibətlərində əsas mübahisəli məsələ olaraq qalır. 2023-cü ilin dekabr ayında Gürcüstan Aİ üzvlüyünə namizəd statusu alsa da, 2024-cü ilin oktyabr ayında Gürcüstanda parlament seçkilərində “Gürcü arzusu” partiyasının qələbəsindən sonra, bu ölkənin Avropa İttifaqı ilə münasibətlərində ciddi soyuqluq yaranmışdır.

Gürcü politoloq, Yaxın Şərq və Qafqaz Araşdırmaları İnstitutunun (IMECS) təsisçisi və baş direktoru Vasili Papava qeyd etmişdir ki, Bakıdan Qroznıya uçan AZAL sərnişin təyyarəsinin Rusiyanın Pantsir-S1 raketinə aid qəlpələrlə zədələnməsi və bunun nəticəsində Aktau yaxınlığında qəzaya uğraması Azərbaycan və Rusiya arasındakı münasibətlərdə dönüş nöqtəsi oldu. Hadisə təkcə diplomatik gərginliyi artırmadı, həm də şimal qonşunun “toxunulmazlığı” və nəticəni nəzərə almadan şərtləri diktə etmək haqqına sahib olması ilə bağlı köhnə mifi faktiki olaraq dağıtdı. Azərbaycan regional lider statusu və Qarabağdakı qələbəsinin ona bərabərhüquqlu dialoq və beynəlxalq məhkəmələr də daxil olmaqla, istənilən zəruri vasitə ilə maraqlarının qorunması haqqını verdiyini açıq şəkildə nümayiş etdirdi (Moskva, 2025).

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın Rusiyaya qarşı bu qəti mövqeyi Gürcüstan hakimiyyətində də diqqətlə izlənilir və Şimal qonşusu ilə gələcək münasibətlərin perspektivləri ilə bağlı gərəqli nəticələr çıxarılır.

7. NƏTİCƏ

Hazırda (2026-cı ilin mart ayına olan vəziyyət nəzərdə tutulur – Q.Ə.) Gürcüstan cəmiyyətində Rusiya ilə qarşılıqlı münasibətlərin perspektivlərinə iki, bir-birinə kəskin zidd olan yanaşma mövcuddur. Gürcü müxailfətinin mövqeyi belədir: “Biz heç vaxt Rusiya ilə ikitərəfli razılığa gələ bilməyəcəyik. Qərb tərəfdaşlarımız bu prosesdə iştirak etməlidirlər. Abaşidze-Karasin formatı artıq təsirli deyil. Ona görə də ikitərəfli deyil, çoxtərəfli beynəlxalq formatlara, Aİ və NATO daxilində inteqrasiya proseslərinə diqqət yetirməliyik” (Самхарадзе, 2023).

Gürcüstan hakimiyyəti nümayəndələrinin qiymətləndirmələrinə görə isə, hazırkı dövrdə Karasin-Abaşidze formatı iki ölkənin icra hakimiyyəti orqanları arasında birbaşa ünsiyyətin yeganə etibarlı kanalı olaraq qalır. Son dövrdə onun effektivliyi tez-tez Gürcüstan müxalifəti və ekspertləri tərəfindən tənqid olunsa da, bu reallıqdır. Son dövrdə hakimiyyət təmsilçiləri arasında, həmçinin “3+3”

formatı kimi regional təşəbbüslərin həyata keçirilməsində iştirak məsələsi də müzakirə olunmaqdadır.

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Квициани Дж.Дж. (2024) Грузино-Российские отношения в современном геополитическом контексте // Научная мысль Кавказа, 2024, №4, с.68-74
2. Спецпредставитель (2019) премьера Грузии по отношениям с РФ – о причинах кризиса в отношениях двух стран // Газета «Коммерсантъ», №110, 27.06.2019
3. Николоз Самхарадзе (2023): формат 3+3 является неприемлемым именно из-за России // <https://caliber.az/post/nikoloz-samharadze-format-3-3-yavlyaetsya-nepriemlemym-imenno-iz-za-rossii-02.11.2023> (müraciət tarixi – 07.03.2026)
4. Hüseynova İ.M. (2008) Heydər Əliyev və Qafqazda sülh prosesi. Bakı, Çapıoğlu, 2008,672s.
5. МИД Грузии (2021) подтвердил отказ от участия в формате «3+3» // <https://www.aa.com.tr/ru-/2443019-09.12.2021> (müraciət tarixi – 07.03.2026)
6. Попхадзе С. (2026) Открытые двери, пустующий стул: возможности участия Грузии в формате «3+3» // <https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/columns/sandbox> - 09.02.2026__ (müraciət tarixi – 07.03.2026)
7. Грузия (2023) отвергает «3+3» // <https://haqqin.az/newsarchive/300202#-15.11.2023>__ (müraciət tarixi – 07.03.2026)
8. МИД России (2026) не назвал дату очередной встречи в формате 3+3 // <https://giport.ru/news/politics-news/mid-rossii-ne-nazval-datu-ocherednoj-vstrechi-v-formate-3-3> - 25.12.2025 (müraciət tarixi – 08.03.2026)
9. Очередь (2026) из почти 1,8 тысячи фур парализует границу России с Грузией в Северной Осетии // <https://sk-news.ru/news/ekologiya/89537/> - 12.01.2026 (müraciət tarixi – 08.03.2026)

10. Проблемы (2019) в отношениях России и Грузии // https://www.kommersant.ru/doc/4010789?from=doc_vrez - 23.06.2019 (müraciət tarixi – 07.03.2026)
11. Российский турпоток (2026) в Грузию в 2025 году вырос на 13%// <https://www.interfax-russia.ru/tourism/news/rossiyskiy-turpotok-v-gruziyu-v-2025-godu-vyros-na-13-> 16.01.2026 (müraciət tarixi – 10.03.2026)
12. НПО подытожила (2025) «год антиеропейского курса» // <https://www.ekhokavkaza.com/33630922.html> - 23.12.2025_(müraciət tarixi – 09.03.2026)
13. Rusiyadan gələn (2026) ziyarətçilərin sayında artım olsa da, onların gəlirləri 23,7% azalıb - G&T // [https://www.gbc.ge/public/en/news/culture-news/despise-an-increase-in-visitors-from-russia-their-revenue-decreased-by-237-gt#:~:text=Tbilisi%20\(GBC\)%20%2D%20According%20to,revenue%20rising%20to%20\\$5%20billion-29.01.2026](https://www.gbc.ge/public/en/news/culture-news/despise-an-increase-in-visitors-from-russia-their-revenue-decreased-by-237-gt#:~:text=Tbilisi%20(GBC)%20%2D%20According%20to,revenue%20rising%20to%20$5%20billion-29.01.2026) (müraciət tarixi – 10.03.2026)
14. Брегвадзе С. (2023) Карасин-Абашидзе: скомпрометированный формат // <https://www.ekhokavkaza.com/32461010.html>- 15.06.2023 (müraciət tarixi – 08.03.2026)
15. По отношению (2022) к России в Грузии действует политика нераздражения // <https://caliber.az/post/po-otnosheniyu-k-rossii-v-gruzii-dejstvet-politika-nerazdrazheniya> - 22.04.2022_(müraciət tarixi – 08.03.2026)
16. Moskva (2026) Bakıya qarşı son silahı işə salır – Rusiyanı ağır cavab gözləyir // <https://globalinfo.az/moskva-bakiya-qarsi-son-silahi-ise-salir-rusiyanı-agir-cavab-gozleyir/> - 26.12.2025__(müraciət tarixi – 07.03.2026).

African American Literature as a Formative Force in Twentieth-Century American Literary Discourse

Ozoda RAHMONOVA⁸¹

Abstract

This article examines the development of African American literature in the twentieth century and its role within the broader context of American literary discourse. The study focuses on the historical background of African American writing, the formation of key thematic concerns, and the interaction of African American literature with major literary movements such as modernism and postmodernism. Particular attention is given to the Harlem Renaissance as a significant cultural and literary phenomenon that contributed to the ⁸²artistic recognition of African American writers. The article also considers narrative strategies, linguistic features, and cultural perspectives that distinguish African American literature and highlight its contribution to the expansion of the American literary canon. The analysis emphasizes the importance of African American literature in reflecting social realities and shaping cultural identity within American literature.

Keywords: African American Literature, American Literary Discourse, Harlem Renaissance, Modernism, Literary Canon.

⁸¹ Qarshi Davlat Universiteti, Lingvistika (Ingliz Tili) Magistranti, ORCID: 0009-0000-1005-1352, rahmonovaozoda46@gmail.com

Afro-Amerikan Edebiyatı, Yirminci Yüzyıl Amerikan Edebiyat Söyleminde Şekillendirici Bir Güç Olarak

Özet

Bu makale, yirminci yüzyılda Afrika-Amerikan edebiyatının gelişimini ve Amerikan edebiyat söyleminin daha geniş bağlamındaki rolünü incelemektedir. Çalışma, Afrika-Amerikan yazımının tarihsel arka planına, temel tematik kaygıların oluşumuna ve Afrika-Amerikan edebiyatının modernizm ve postmodernizm gibi büyük edebiyat akımlarıyla etkileşimine odaklanmaktadır. Özellikle, Afrika-Amerikan yazarlarının sanatsal tanınmasına katkıda bulunan önemli bir kültürel ve edebi olgu olarak Harlem Rönesansı'na dikkat çekilmektedir. Makale ayrıca, Afrika-Amerikan edebiyatını ayırt eden ve Amerikan edebiyat kanonunun genişlemesine katkısını vurgulayan anlatı stratejilerini, dilsel özellikleri ve kültürel bakış açılarını da ele almaktadır. Analiz, Afrika-Amerikan edebiyatının Amerikan edebiyatı içinde sosyal gerçekleri yansıtmaya ve kültürel kimliği şekillendirmedeki önemini vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Afrika-Amerikan Edebiyatı, Amerikan Edebiyat Söylemi, Harlem Rönesansı, Modernizm, Edebiyat Kanonu.

1. INTRODUCTION

Throughout the twentieth century, American literature underwent profound transformations shaped by rapid industrialization, urbanization, global conflict, and shifting cultural values. Within this evolving literary landscape, African American literature emerged as one of the most influential yet contested forces contributing to the redefinition of American literary discourse. Historically excluded from institutional recognition and literary canons, African American writers nonetheless developed powerful narrative traditions that addressed the moral, political, and aesthetic crises of modern America. Their works not only articulated the lived experiences of Black Americans but also challenged dominant literary norms and expanded the conceptual boundaries of American literature itself.

Scholarly attention to African American literature has increasingly emphasized its centrality rather than its marginality. As the *Cambridge History of American Literature* notes, African American writing constitutes “a crucial strand in the making of American literary modernity,” offering perspectives that reshaped national narratives and aesthetic priorities (Cambridge History of American Literature, 2000). This recognition marks a significant shift from earlier critical

paradigms that treated Black literature as peripheral or sociologically rather than artistically significant.

The purpose of this article is to examine African American literature as a formative force in twentieth-century American literary discourse. Rather than viewing it as a parallel tradition, the study argues that African American writing actively participated in and transformed major literary movements, including modernism and postmodernism. Through its engagement with themes such as racial identity, social injustice, cultural memory, and national belonging, African American literature introduced new narrative strategies and theoretical perspectives that altered the trajectory of American literary development.

Methodologically, this article adopts a historical-critical approach, drawing on established literary scholarship and canonical texts to analyze the contributions of African American writers to American literature. By situating African American literary production within broader cultural and aesthetic contexts, the study seeks to demonstrate how Black literature functioned as a dynamic and constitutive element of modern American literary discourse rather than a supplementary or derivative.

2. AFRICAN AMERICAN LITERATURE AS A FORMATIVE FORCE IN TWENTIETH-CENTURY AMERICAN LITERARY DISCOURSE

African American literature did not emerge in isolation but developed through a long historical process shaped by enslavement, racial oppression, resistance, and cultural survival. Its foundations lie in the oral traditions of enslaved Africans, including folktales, spirituals, sermons, and work songs, which functioned as both cultural preservation and modes of resistance. These early forms established key aesthetic and thematic principles—collective memory, coded language, and moral critique—that later became central to written African American literature.

The transition from oral to written expression gained momentum in the eighteenth and nineteenth centuries with the emergence of slave narratives. Works by authors such as Olaudah Equiano and Frederick Douglass exemplified the early literary articulation of Black subjectivity and freedom. As scholars have noted, slave narratives were not merely autobiographical accounts but complex rhetorical texts aimed at exposing the moral contradictions of American democracy (Gates, 1988). By positioning literacy as an act of liberation, these narratives challenged dominant cultural assumptions about race, intellect, and citizenship.

By the late nineteenth century, African American literature began to diversify in form and purpose. Writers such as Frances E. W. Harper, Charles W. Chesnutt, and Paul Laurence Dunbar explored fiction and poetry as vehicles for social critique and cultural affirmation. Chesnutt's engagement with dialect and racial

passing, for example, revealed the instability of racial categories and the psychological costs of segregation. This period marked a shift from purely abolitionist objectives toward a broader literary engagement with identity, community, and cultural complexity.

Importantly, African American literary production during this era intersected with broader American literary movements, including realism and naturalism. As the *Cambridge History of American Literature* emphasizes, Black writers actively participated in shaping national literary trends rather than merely responding to them (Cambridge History of American Literature, 2000). Their works foregrounded social injustice and structural inequality while employing sophisticated narrative techniques comparable to those of their white contemporaries.

One of the most influential theoretical concepts in African American literary studies is W. E. B. Du Bois's notion of "double consciousness." Introduced in *The Souls of Black Folk* (1903), the concept describes the psychological experience of African Americans who are compelled to view themselves through both their own cultural identity and the prejudiced lens of a dominant white society. Du Bois famously defined this condition as "a peculiar sensation... of always looking at one's self through the eyes of others" (Du Bois, 1903).

Double consciousness provided a critical framework for understanding the broader crisis of American identity in the twentieth century. While African American writers grappled with the tension between belonging and exclusion, their works simultaneously exposed contradictions at the heart of American national ideals—freedom, equality, and democracy. As Baker (1984) argues, African American literature consistently functioned as a site where national myths were interrogated and reimagined.

Literary representations of double consciousness are evident in both thematic concerns and narrative form. Characters often occupy liminal social spaces, negotiating conflicting cultural expectations and internal divisions. This tension manifests stylistically through fragmented narratives, shifts in perspective, and the juxtaposition of vernacular and formal language. Such strategies anticipate and parallel modernist experimentation in mainstream American literature.

Moreover, double consciousness extends beyond individual psychology to encompass collective historical memory. African American writers articulate a sense of historical displacement rooted in slavery and segregation while simultaneously asserting cultural continuity and resilience. This dual perspective enabled African American literature to address modernity from a critical vantage point, revealing the costs of progress for marginalized communities.

In this sense, African American literature contributed not only to racial discourse but also to a broader rethinking of American identity. By foregrounding exclusion as a constitutive element of national history, Black writers challenged narratives of linear progress and cultural homogeneity. Their works thus played a decisive role in reshaping American literary discourse to include multiplicity, contradiction, and dissent.

The Harlem Renaissance of the 1920s and early 1930s represents a watershed moment in the institutional recognition and artistic consolidation of African American literature. Centered in New York City, the movement brought together writers, musicians, visual artists, and intellectuals who sought to redefine Black identity and artistic expression. While often framed as a cultural awakening, the Harlem Renaissance was also deeply embedded in modernist aesthetics and global cultural currents.

Writers such as Langston Hughes, Zora Neale Hurston, Claude McKay, Jean Toomer, and Countee Cullen produced works that blended vernacular traditions with experimental literary forms. Hughes's use of jazz and blues rhythms, for example, introduced musical structures into poetic composition, challenging conventional notions of literary form. As Morley (2012) observes, such innovations positioned African American literature at the forefront of modernist experimentation rather than at its margins.

The Harlem Renaissance also involved a deliberate engagement with questions of audience, representation, and artistic autonomy. Debates surrounding the "New Negro" reflected tensions between social responsibility and aesthetic freedom. Alain Locke's anthology *The New Negro* (1925) articulated a vision of Black art that emphasized cultural self-definition and artistic excellence. This vision aligned with broader modernist efforts to break from Victorian conventions and redefine artistic purpose.

Crucially, the Harlem Renaissance expanded the thematic scope of African American literature. In addition to racial protest, writers explored sexuality, folklore, migration, and urban life. Hurston's ethnographic approach to Black Southern culture, for instance, challenged both racist stereotypes and elitist assumptions within Black intellectual circles. Her work demonstrated that African American literature could encompass diverse regional and cultural experiences while maintaining aesthetic sophistication.

The movement's influence extended beyond its immediate historical moment. As the *Oxford History of the American Novel* notes, the Harlem Renaissance established narrative and poetic strategies that shaped subsequent developments in American literature (Elliott & Wald, 2014). By integrating Black cultural forms into modernist discourse, African American writers permanently altered the landscape of American literary expression.

One of the most significant contributions of African American literature to twentieth-century American literary discourse lies in its innovative narrative strategies. African American writers did not merely adopt existing literary forms; instead, they transformed narrative structures, linguistic registers, and modes of storytelling to reflect culturally specific experiences and epistemologies. These innovations reshaped American prose and poetry, influencing both modernist and postmodernist literary practices.

A defining feature of African American narrative is its incorporation of vernacular language and oral traditions. Rooted in African-derived speech patterns, sermons, blues lyrics, and folktales, vernacular expression functioned as a means of cultural affirmation and resistance. As Gates (1988) argues, the strategic use of vernacular language challenged dominant linguistic hierarchies while asserting Black cultural authority. This practice destabilized the assumption that standard English was the sole vehicle of literary value, thereby expanding the expressive possibilities of American literature.

In prose fiction, African American writers frequently employed nonlinear narration, shifting perspectives, and fragmented temporal structures. Jean Toomer's *Cane* (1923), for example, resists conventional genre classification, blending poetry, prose, and drama to depict the complexities of Black life in both rural and urban settings. Such formal experimentation aligns with modernist aesthetics while remaining grounded in African American cultural contexts. As the *Cambridge History of American Modernism* notes, African American texts often "reworked modernist fragmentation through the lens of racialized experience," giving formal experimentation a distinct social and ethical dimension.

Musicality also plays a central role in African American narrative innovation. Jazz and blues aesthetics informed not only poetic rhythm but also narrative pacing and thematic repetition. Langston Hughes's poetry exemplifies how musical structures could be translated into literary form, creating a dynamic interplay between sound, meaning, and emotion. This fusion of music and literature introduced a performative dimension to textuality that influenced later American writers across racial and cultural boundaries.

Moreover, African American narratives frequently foreground collective voice rather than individual subjectivity. This emphasis reflects communal modes of storytelling derived from oral traditions and historical circumstances of collective struggle. By privileging communal memory and shared experience, African American literature challenged the dominant individualism of Western literary tradition and offered alternative models of narrative authority.

African American literature played a crucial role in reshaping American modernism by introducing new thematic concerns and epistemological

perspectives. While modernism is often associated with alienation, fragmentation, and disillusionment, African American writers reframed these themes through the lived realities of racial oppression and cultural resilience. As a result, modernist aesthetics acquired new ethical and political significance within African American literary production.

Unlike many white modernist writers who depicted alienation as a universal existential condition, African American authors grounded alienation in specific historical and social contexts. The experience of segregation, disenfranchisement, and racial violence rendered modernist dislocation a tangible reality rather than an abstract philosophical dilemma. This grounding imbued modernist techniques with moral urgency and social critique. As Baker (1984) observes, African American modernism functioned as “a critique of modernity itself,” exposing its exclusions and contradictions.

Zora Neale Hurston’s fiction provides a compelling example of this transformation. Her use of free indirect discourse and folkloric elements demonstrates how modernist narrative techniques could coexist with traditional cultural forms. In *Their Eyes Were Watching God* (1937), Hurston blends lyrical prose with vernacular dialogue to articulate a distinctly Black female subjectivity. This synthesis challenges both patriarchal and racial constraints within literary representation, expanding the scope of modernist expression.

Similarly, Richard Wright’s naturalistic and modernist narratives foreground the psychological consequences of systemic racism. His novel *Native Son* (1940) employs modernist interiority to depict the alienation of a Black protagonist trapped within oppressive social structures. By linking individual consciousness to structural violence, Wright redefined modernist psychology as a site of political struggle.

Through such works, African American literature not only participated in modernist discourse but also reoriented its priorities. Modernism became a tool for social diagnosis and ethical inquiry, rather than solely an aesthetic response to cultural disintegration. This reorientation had lasting effects on American literary practice, influencing later generations of writers concerned with race, identity, and power.

The incorporation of African American literature into the American literary canon represents one of the most consequential shifts in twentieth-century literary history. For much of the century, Black writers were excluded from canonical recognition, their works often dismissed as sociological documents rather than literary achievements. However, sustained scholarly engagement and cultural activism gradually challenged these exclusions, leading to a reconfiguration of canonical boundaries.

Canon formation is inherently ideological, reflecting power relations and cultural values. As Morley (2012) notes, early twentieth-century literary criticism privileged white, male authors, thereby marginalizing African American contributions. The emergence of African American literary studies in the latter half of the century played a pivotal role in contesting this hierarchy. Scholars such as Henry Louis Gates Jr. and Houston A. Baker Jr. argued for the recognition of Black texts as complex literary artifacts deserving of critical analysis.

The reevaluation of African American literature prompted a broader reconsideration of what constitutes American literature. Canonical expansion did not simply add new authors to an existing list; it transformed evaluative criteria and interpretive frameworks. Themes of race, diaspora, and cultural hybridity became central rather than peripheral concerns. Narrative strategies derived from oral tradition and vernacular speech gained legitimacy as sophisticated literary techniques.

Educational institutions played a crucial role in this transformation. The inclusion of African American texts in university curricula and anthologies facilitated their institutionalization within the canon. The *Oxford History of the American Novel* underscores that African American fiction became “indispensable to any comprehensive account of American literary development” (Elliott & Wald, 2014).

Nevertheless, canonization remains an ongoing and contested process. Debates persist regarding representation, tokenism, and the balance between aesthetic and political considerations. African American literature continues to challenge static notions of canonicity by foregrounding multiplicity, historical consciousness, and cultural specificity. In doing so, it sustains its transformative influence on American literary discourse.

The critical reception of African American literature has undergone significant transformation throughout the twentieth century. Early critical responses often framed Black writing primarily as sociological evidence rather than as complex literary production. Such readings reduced African American texts to documents of protest or racial experience, thereby overlooking their formal innovation and aesthetic sophistication. This marginalization reflected broader institutional biases within American literary criticism.

Beginning in the mid-twentieth century, however, a growing body of scholarship challenged these reductive interpretations. The rise of African American literary criticism coincided with broader social movements advocating civil rights and cultural recognition. Scholars such as Henry Louis Gates Jr. emphasized the importance of close textual analysis and theoretical rigor, arguing that African American literature constituted a self-reflexive tradition with its own formal conventions and intertextual dialogues. Gates’s concept of “signifying,” for

example, illuminated the rhetorical complexity and cultural specificity of Black literary expression.

Houston A. Baker Jr. further contributed to this critical shift by situating African American literature within material and historical conditions. His work highlighted the relationship between literary form and socio-economic realities, demonstrating how African American texts negotiated power, resistance, and cultural production. Together, these critical interventions established African American literature as a legitimate and indispensable field of literary study.

Debates surrounding the political function of African American literature also intensified. Some critics questioned whether aesthetic autonomy could coexist with social commitment, while others argued that political engagement was itself an aesthetic strategy. These debates underscore the dynamic nature of African American literary criticism, which continues to grapple with questions of representation, authority, and cultural responsibility.

Importantly, the inclusion of African American literature in major anthologies and academic curricula signaled a paradigmatic shift in American literary studies. As the *Cambridge History of American Literature* acknowledges, Black writing became central to understanding the evolution of American literature rather than supplementary to it. This institutional recognition solidified the position of African American literature within the broader critical landscape.

In the latter half of the twentieth century, African American literature increasingly engaged with postmodern literary strategies, including metafiction, narrative fragmentation, and intertextual play. While postmodernism is often associated with skepticism toward grand narratives and stable identities, African American writers employed these techniques to interrogate historical memory, racial representation, and cultural power.

Writers such as Toni Morrison, Ralph Ellison, and Ishmael Reed exemplify this engagement. Morrison's novels, in particular, demonstrate how postmodern narrative techniques can be mobilized to recover silenced histories and articulate collective trauma. Her use of nonlinear temporality and multiple perspectives resists dominant historical narratives while affirming the continuity of African American cultural memory. As critics have noted, Morrison's work redefines postmodernism as a vehicle for ethical remembrance rather than ironic detachment.

Similarly, Ellison's *Invisible Man* employs narrative ambiguity and metafictional elements to explore the instability of identity in a racially stratified society. The novel's engagement with invisibility, performance, and self-fashioning reflects broader postmodern concerns while remaining grounded in African American

experience. This synthesis illustrates how Black literature adapts postmodern aesthetics to address historically specific forms of marginalization.

African American postmodern writing thus complicates conventional definitions of postmodernism. Rather than rejecting meaning or history, it seeks to reconstruct them from marginalized perspectives. In doing so, African American literature continues its long-standing tradition of transforming dominant literary paradigms to reflect alternative epistemologies and cultural realities.

3. CONCLUSION

This article has examined African American literature as a formative force in twentieth-century American literary discourse, arguing that it functioned not as a peripheral tradition but as a central and transformative element of American literary history. From its historical foundations in oral tradition and slave narratives to its engagement with modernist and postmodernist aesthetics, African American literature consistently redefined the thematic, formal, and ideological contours of American writing.

Through concepts such as double consciousness, vernacular expression, musicality, and collective memory, African American writers introduced narrative strategies that expanded the expressive range of American literature. The Harlem Renaissance marked a pivotal moment in this process, establishing Black literature as a major artistic movement and aligning it with global modernist experimentation. Subsequent developments further integrated African American writing into the American literary canon, reshaping critical frameworks and evaluative standards.

Moreover, African American literature's engagement with modernism and postmodernism demonstrates its capacity to adapt and transform dominant literary modes. By grounding aesthetic experimentation in historical experience and ethical inquiry, African American writers infused modern literary discourse with social consciousness and cultural specificity. Their works challenged universalizing narratives and foregrounded the complexities of identity, power, and memory.

Ultimately, the study underscores that any comprehensive understanding of twentieth-century American literature must recognize African American writing as a constitutive force rather than a supplementary one. Its enduring influence on narrative form, critical theory, and cultural discourse attests to its central role in shaping American literary identity. African American literature not only reflects the struggles and aspirations of a marginalized community but also articulates fundamental questions about the meaning of America itself.

REFERENCES

1. Baker, H. A., Jr. (1984). *Modernism and the Harlem Renaissance*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
2. Cambridge History of American Literature. (2000). *The Cambridge History of American Literature* (Vol. 6). Cambridge: Cambridge University Press.
3. Du Bois, W. E. B. (1903). *The Souls of Black Folk*. Chicago, IL: A. C. McClurg & Co.
4. Elliott, M., & Wald, P. (Eds.). (2014). *The Oxford History of the American Novel: 1870–1940*. Oxford: Oxford University Press.
5. Gates, H. L., Jr. (1988). *The Signifying Monkey: A Theory of African American Literary Criticism*. New York, NY: Oxford University Press.
6. Hurston, Z. N. (1937). *Their Eyes Were Watching God*. Philadelphia, PA: J. B. Lippincott.
7. Locke, A. (Ed.). (1925). *The New Negro: An Interpretation*. New York, NY: Albert and Charles Boni.
8. Morley, C. (2012). *Modern American Literature*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
9. Morrison, T. (1987). *Beloved*. New York, NY: Alfred A. Knopf.
10. Toomer, J. (1923). *Cane*. New York, NY: Boni & Liveright.
11. Whalan, M. (Ed.). (2023). *The Cambridge History of American Modernism*. Cambridge: Cambridge University Press.
12. Wright, R. (1940). *Native Son*. New York, NY: Harper & Brothers.

TURAN-2026
The Turkish World Yesterday, Today and Tomorrow

III TURAN International Scientific Conference
Date and time: 14 February 2026, 11:00
ZOOM
Languages: Azerbaijani, Turkish, Russian, and English
Partner universities: Azerbaijan University, Azerbaijan University of Languages, and Kütahya Dumlupınar University
Field: Social-humanities, and Economic Sciences

 irds-center.com [irdscenter](https://www.instagram.com/irdscenter) [irdscenter](https://www.youtube.com/irdscenter) turancongress.2026@gmail.com

Cəbrayıl (Karyagin) Qəzasında Etno-Demoqrafik Vəziyyət: XIX Əsrin Sonu – XX Əsrin Əvvəlləri

Rəna ƏSƏDOVA⁸³

Xülasə

Qarabağ xanlığı Rusiya imperiyasına birləşdirildikdən sonrakı dövrdə regionda, o cümlədən onun cənub bölgəsi olan Cəbrayıl mahalının (qəzasının) idarəçilik sistemində, sosial-iqtisadi həyatında ciddi dəyişikliklər baş verdi. Bu dəyişikliklər yerli azərbaycanlı əhalinin gündəlik həyatına, etno-demoqrafik proseslərə güclü təsir göstərdi. Təqdim edilən məruzədə Cəbrayıl (Karyagin) qəzasında XIX əsrin son – XX əsrin ilk onilliklərində əhalinin sayında və etnik tərkibində baş vermiş dəyişikliklər araşdırılmış, onun doğurduğu nəticələr təhlil edilmişdir.

Açar Sözlər: Cəbrayıl Mahalı, Karyagin Qəzası, Əhali, Demoqrafik Dəyişikliklər, Təriqətçi Rusların köçürülməsi.

Ethno-Demographic Situation in the Jabrayil (Karyagin) District: Late 19th Century – Early 20th Century

Abstract

In the decades following the annexation of the Karabakh Khanate to the Russian Empire, significant changes occurred in the administrative system and socioeconomic life of the region, including its southern part – the Jabrail mahal (uyezd). These changes had a strong impact on the daily lives of the local Azerbaijani population and ethno-demographic processes. This report explores

⁸³ Dosent, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, Azərbaycan Universiteti, AMEA Tarix İnstitutu, ORCID: 0000-0002-0310-6201, rena-beyler@gmail.com

changes in the population and ethnic composition of the Jabrail (Karyagin) district in the late 19th and early 20th centuries and analyzes the consequences of these changes.

Keywords: Jabrail Mahal, Karyagin District, Population, Demographic Changes, Religious Resettlement of Russians.

1. GİRİŞ

Qarabağ xanlığının Rusiya imperiyasına birləşdirilməsindən sonrakı onilliklərdə bu regionda, o cümlədən onun cənub bölgəsi olan Cəbrayıl mahalının (qəzasının) idarəçilik sistemində, ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi həyatında çox önəmli dəyişikliklər baş verdi. Bu dəyişikliklər yerli azərbaycanlı əhalinin gündəlik həyatına, xüsusən də etno-demoqrafik proseslərə güclü təsir göstərdi. Təqdim edilən məruzədə Cəbrayıl (Karyagin) qəzasında XIX əsrin son – XX əsrin ilk onilliklərində əhalinin sayında və etnik tərkibində baş vermiş dəyişikliklər haqqında bilgi verilməsi, onun doğurduğu nəticələrin təhlil olunması qarşıya məqsəd qoyulmuşdur.

Cəbrayıl bölgəsi Qarabağ xanlığının cənub hissəsində yerləşirdi və xanlığın bir hissəsi kimi 1805-ci ildə Kürəkçay müqaviləsinə əsasən Rusiyaya birləşdirildi. 1822-ci ildə Qarabağ xanlığı ləğv edilib əyalətə çevrildikdə, həmin əyalətin tərkibində nəhiyə (sahə) statusu aldı. **1840-cı il aprelin 10-da** çar I Nikolayın fərmanı ilə Qarabağ əyaləti ləğv edilib ***Şuşa qəzasına*** çevrildikdə, həmin qəzanın tərkibində yeni yaradılan ***Xəzər vilayətinə*** daxil edildi (ПЦЗПИ, 1841, c.238). **1846-cı il dekabrın 14-də** çar I Nikolayın yeni fərmanı ilə Cənubi Qafqazda yeni inzibati bölgü tətbiq edildi, Xəzər vilayəti əsasında ***Şamaxı quberniyası*** yaradıldı. Şuşa qəzası bu quberniyanın (ПЦЗПИ, 1847, c.647), **1868-ci ildə** isə yeni yaradılmış ***Yelizavetpol (Gəncə – R.Ə.) quberniyasının*** tərkibində idi.

2. ƏSAS HİSSƏ

Rusiya çarı II Aleksandrın ***Cəbrayıl qəzası 3 noyabr 1874-cü il tarixli fərmanı ilə*** Yelizavetpol (Gəncə – R.Ə.) quberniyasının tərkibində Şuşa qəzasının 3 hissəyə: ***Şuşa, Cavanşir və Cəbrayıl olmaqla ayrılması*** nəticəsində yaradıldı (ПЦЗПИ, 1876, c.353). Beləcə, Yelizavetpol quberniyası 8 qəzadan ibarət oldu ki, bu bölgü Rusiya imperiyasının süqutuna kimi dəyişilməz qaldı. Cəbrayıl qəzasının ilk rəisi ştabs-kapitan M.N.Purtsalidze təyin edildi (KK, 1876, отд. III, c.41).

Həmin dövrə aid rəsmi məlumatlara görə Cəbrayıl qəzasının ərazisi 2 749 kv.verst və ya 3 128 kv.km, əhalisi 22 706 kişi, 18 623 qadın olmaqla, cəmi 41 329 nəfər idi (Сборник, 1878, c.600-604).

Rusiya hakimiyyəti tərəfindən **1905-ci ildə** polkovnik P.Karyaginın başçılıq etdiyi rus hərbi dəstəsinin Qacar şahzadəsi Abbas Mirzənin qoşunlarının hücumunu dəf etməsinin 100 illiyi şərəfinə Cəbrayıl qəzası Karyagin adlandırıldı və inzibati mərkəz Cəbrayıl məntəqəsindən Qarabulaq kəndinə köçürüldü. Qarabulaq kəndinin adı isə dəyişdirilib **Karyagino** (indiki Füzuli şəhəri – R.Ə.) adlandırıldı. Lakin Cəbrayıl məntəqəsi XX əsrin ilk onilliklərində bütövlükdə regionun iqtisadi mərkəzi kimi, xüsusən də Qacarlar dövləti ilə sərhəd ticarətinə nəzarət edən böyük gömrük məntəqəsi kimi əhəmiyyətini qoruyub saxlamaqda davam edirdi.

1870-1880-ci illərə aid statistik məlumatların təhlili göstərir ki, Cəbrayıl qəzasında əhalinin sayı ləng artırdı. Bu müəllif tərəfindən müxtəlif illərə aid kameral təsvirlər, Yelizavetpol quberniyası üzrə şərhlər, Qafqaz təqvim və Rusiya hakimiyyəti tərəfindən aparılmış əhali sayımları əsasında tərtib edilmiş *1 saylı cədvəldən* aydın görünür. O dövrün rəsmi sənədlərində bu tendensiya müxtəlif səbəblərlə izah edilirdi. Məsələn, “Yelizavetpol quberniyasının 1892-ci il üzrə şərh” adlı mənbədə qeyd olunmuşdu ki, 1892-ci ildə Cəbrayıl qəzasında əhalinin sayı 53 076 nəfər idi və əvvəlki ilə nisbətən əhalinin sayında 184 nəfər azalma baş vermişdir. Bu mənfi tendensiyanın səbəbi kimi həmin il bütövlükdə Yelizavetpol quberniyasında, o cümlədən də Cəbrayıl qəzasında kütləvi şəkildə vəba xəstəliyinin yayılması göstərilmişdi. 1892-ci ildə qəza üzrə cəmi 456 nəfər uşaq doğulmuş, 306 nəfər kişi və 334 nəfər qadın olmaqla, cəmi 640 nəfər vəfat etmişdi (Обзор, 1892, с.14, вед. №3). 1894-cü ildə isə qəza üzrə 1 116 nəfər uşaq doğulmuş, 866 nəfər ölmüş, 250 nəfər artma baş vermişdi (Обзор, 1894, вед. №3). 1895-ci ildə isə qəza üzrə 2 203 nəfər uşaq doğulmuş, 585 nəfər ölmüş, 618 nəfər artma baş vermişdi (Обзор, 1895, вед. №3).

3. 1897-Cİ İLDƏ KEÇİRİLMİŞ İLK ÜMUMRUSİYA SİYAHİYAALMASINA ƏSASƏN, QƏZADA 66 360 NƏFƏR ƏHALİ YAŞAYIRDI

Qəza əhalisinin əksəriyyətini – 49 189 nəfərini və ya 74,12 faizini tatarlar (azərbaycanlılar – R.Ə.) təşkil edirdi (Перепись, 1897, с.VII, 1-3). Rusiya işğalından sonra Qarabağa ermənilərin kütləvi köçürülüb yerləşdirilməsi siyasətinin davam etdirilməsi hesabına, qəzada erməni əhalisinin sayı xeyli artmışdı. 1897-ci ildə qəzada yaşayan ermənilərin sayı 15 746 nəfərə çatmışdı (Перепись, 1897, с.VII, 1-3) ki, bu da ümumi əhalinin 23,73 faizinə bərabər idi. Yenə də Rusiya ağalığı dövründə slavyan, əsasən rusların köçürülməsinin nəticəsi olaraq 1897-ci ildə qəzada 893 nəfər (1,35 faiz) slavyan əhalinin yaşaması qeydə alınmışdı. Cəbrayıl qəzasında həm də çox az sayda kürd, polyak, alman və gürcü yaşayırdı.

XX əsrin ilk illərində Cəbrayıl qəzasında əhalinin ümumi sayında artım tədricən yüksəlməkdə idi. Bunu Yelizavetpol (Gəncə - R.Ə.) quberniyasının 1901-1905-ci illər üzrə şərtlərindən görmək mümkündür. Belə ki, 1901-ci ildə qəza üzrə 1 035 nəfər uşaq doğulmuş, 830 nəfər ölmüş, 205 nəfər artma baş vermişdi (Обзор, 1901, вед. №3). 1903-cü ildə qəza üzrə 1 782 nəfər uşaq doğulmuş, 1 413 nəfər ölmüş, 369 nəfər artma baş vermişdi (Обзор, 1903, вед. №3]. 1904-cü ildə qəza üzrə 1 934 nəfər uşaq doğulmuş, 1 382 nəfər ölmüş, 552 nəfər artma baş vermişdi (Обзор, 1904, с.7). 1905-ci ildə qəza üzrə 2 081 nəfər uşaq doğulmuş, 1 355 nəfər ölmüş, 726 nəfər artma baş vermişdi (Обзор, 1905, вед. №3).

“Yelizavetpol quberniyasının 1908-ci il üzrə şəhri” adlı mənbədə qeyd olunmuşdu ki, *1909-cu il yanvarın 1-nə olan məlumata görə*, həmin il qəzada 51 751 nəfər azərbaycanlı, 18 096 nəfər erməni, 1 289 nəfər rus, 71 nəfər polyak, alman və digər Avropa xalqının nümayəndəsi yaşayırdı. Həmin il qəzada ***bütövlükdə 36 907 kişi və 34 300 qadın olmaqla, cəmi 71 207 nəfər əhali yaşayırdı*** (Обзор, 1908, вед. №2].

1912-ci il üçün “Qafqaz təqvimi”ndə əks olunmuş *1911-ci il yanvarın 1-nə olan məlumata görə*, Karyagin qəzasının 3 276,31 kv. verst (3 728,5 kv. km.) ərazisində 15 kənd cəmiyyəti və bu cəmiyyətlərə daxil olan 182 kənd mövcud idi. Bu yaşayış məntəqələrində kəndlərdə ***ümumilikdə 40 984 nəfər kişi, 37 589 nəfər qadın olmaqla, cəmi 78 573 nəfər yaşayırdı*** (KK, 1912, отд. стат., с.236).

1912-ci il yanvarın 1-nə aid statistik göstəricilərə görə, həmin vaxt Karyagin qəzasında 1 146 kişi və 473 qadın olmaqla, cəmi 1 619 nəfər rus yaşayırdı ki, onların 426 nəfəri təriqətçi idi. Həmin il qəzada 45 qadın və 38 kişi olmaqla, cəmi 83 nəfər polyak və digər Avropa xalqlarının nümayəndəsi yaşayırdı. Həmin il qəzada 10 269 kişi və 9 219 qadın olmaqla 19 488 nəfər erməni, 29 257 kişi və 27 899 qadın olmaqla 57 156 nəfər azərbaycanlı, qəza üzrə 40 738 kişi və 37 642 qadın olmaqla, cəmi 78 380 nəfər əhali yaşayırdı (KK, 1913, отд. стат., с.236).

XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin ilk onilliklərində Cəbrayıl (Karyagin) qəzasında əhalinin ümumi sayının və etnik tərkibinin necə dəyişməsi 1 sayılı cədvəldə əks olunmuşdur (məruzədə verilmiş bu və digər cədvəllər müəllif tərəfindən kameral təsvirlər, 1897-ci il siyahıyaalması, Yelizavetpol (Gəncə) quberniyası üzrə şəhrlər və Qafqaz təqviminin müxtəlif illərə aid statistik məlumatları əsasında tərtib edilmişdir). Cədvəldə ayrı-ayrı illər üzrə kişilərin və qadınların sayındakı dəyişikliklər də qeyd edilmişdir.

1 Saylı Cədvəl. Cəbrayıl (Karyagin) Qəzasında XIX Əsrin Sonu – XX Əsrin Əvvəllərində Əhalinin Sayı

İllər	Kişilər	Qadınlar	Cəmi
1874	22 706	18 623	41 329
1886	...	...	46 911
1891	...	...	53 260
1892	...	...	53 076
1894	30 955	23 256	54 211
1895	31 249	23 508	54 757
1897	...	...	66 360
1905	38 022	32 291	70 313
1909	36 907	34 300	71 207
1911	40 984	37 589	78 573
1912	40 738	37 156	78 380

XIX yüzillik ərzində və XX əsrin əvvəllərində Cəbrayıl qəzasına Rusiya hakimiyyəti nümayəndələrinin məqsədyönlü siyasəti nəticəsində ermənilərin və rusların köçürülüb yerləşdirilməsi nəticəsində bu region çoxmillətli oldu. Bunu 2 saylı cədvəldəki statistik göstəricilərdən aydın şəkildə görmək mümkündür. Lakin bu cədvəldən həm də aydın olur ki, çar hakimiyyətinin bütün ciddi-cəhdlərinə baxmayaraq, bəhs olunan dövrdə yerli azərbaycanlı əhali qəzanın bütün əhalisinin mütləq əksəriyyətini təşkil etməkdə davam edirdi.

XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin ilk onilliklərində Cəbrayıl (Karyagin) qəzasında əhalinin sayının və etnik tərkibinin necə dəyişməsi 2 saylı cədvəldə əks olunmuşdur (cədvəl müəllif tərəfindən kameral təsvir, 1897-ci il siyahıyaalması, Yelizavetpol (Gəncə - R.Ə.) quberniyası üzrə şərhlər və Qafqaz təqviminin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir). Cədvəldə rus əhalisinin sayı rəsmi mənbələrdə verildiyi kimi qeyd edilmişdir. Bir sıra mənbələrdə yalnız təriqətçi ruslar, bəzilərinə isə təriqətçi və pravoslav rus əhalisi birlikdə əks olunmuşdur. Pravoslav rus ailələri Cəbrayıl (Karyagin) qəzasında dövlət qulluğunda xidmət edənlər və onların ailə üzvləri idilər. Cədvəldə həmçinin XX əsrin əvvəllərində erməni əhalisinin sayının daha sürətlə artması müşahidə olunurdu ki, bu da bəhs olunan dövrdə Şərqi Anadoluda baş verən erməni iğtışaşları ilə əlaqədar, erməni əhalisinin kütləvi şəkildə Cənubi Qafqazın daxili rayonlarına, o cümlədən Qarabağa köçməsinin birbaşa nəticəsi idi.

2 Saylı Cədvəl. Cəbrayıl (Karyagin) Qəzasında XIX Əsrin Sonu – XX Əsrin
Əvvəllərində Əhalinin Etnik Tərkibi

İllər	Əhalinin ümumi sayı	O cümlədən		
		azərbaycanlılar	ermənilər	ruslar
1874	41 329	32 361	8 793	175
1886	46 911	35 029	11 668	213
1897	66 360	49 189	15 746	893
1905	70 313	52 435	17 576	302
1909	71 207	51 751	18 096	1 289
1912	78 380	57 156	19 488	1 619

Cəbrayıl qəzasının 1874-cü ildə, yəni yaradıldığı vaxt cəmi 2 yaşayış məntəqəsində əhalinin sayı 1 000 nəfərdən çox idi: Hadrut kəndi – 1460 nəfər, Şahsevən kəndi – 1024 nəfər (Список, 1878, с.Х). 1908-ci il üzrə statistik məlumatlara görə Cəbrayıl qəzasının əhalisi 1 000 nəfərdən çox olan yaşayış məntəqələrinin sayı artıq 12-yə çatmışdı (Пространство, 1908, с.432-465). Həmin yaşayış məntəqələri, əhalisinin sayı və milli tərkibi 3 saylı cədvəldə əks olunmuşdur;

3 Saylı Cədvəl. Karyagin Qəzasının 1908-ci İldə Əhalisi 1 000 Nəfərdən Çox Olan
Yaşayış Məntəqələri

№	Kənd	Əhalinin ümumi	O cümlədən	O cümlədən
1	Gövsatlı	6 907	6 907	0
2	Horadiz	1 740	1 740	0
3	Böyük	1 721	1 721	0
4	Horovlu	1 601	1 601	0
5	Daşkəsən	1 300	1 300	0
6	Böyük	1 219	1 219	0
7	Maralyan	1 060	1 060	0
8	Hadrut	2 700	0	2 700
9	Banazur	1 630	0	1 630
10	1-ci Harakül	1 082	0	1 082
11	Taqasır	1 230	0	1 230
12	Şaqax	1 016	0	1 016

3 saylı cədvəldən göründüyü kimi, 1908-ci ildə 1 min nəfərdən çox əhali yaşayan 12 yaşayış məntəqəsinin əksəriyyətində yerli azərbaycanlı əhali yaşayırdı. Qəza

üzrə həm ümumi əhali sayının, həm də 1 min nəfərdən çox əhali yaşayan kəndlərin sayının belə sürətli artımı kapitalist münasibətlərinin inkişafı, xüsusən də ticarət əkinçiliyinin genişlənməsi nəticəsində əhalinin maddi vəziyyətinin qismən yaxşılaşması ilə bağlı idi.

4. QƏZANIN RUS ƏHALİSİ

Rusiyanın Şimali Azərbaycanı işğal etməsi nəticəsində yaratdığı hərbi-müstəmləkəçi rejim imperiyanın mövqeyini möhkəmlətmək üçün fəal şəkildə köçürmə siyasətindən istifadə edirdi. Hakimiyyət nümayəndələri özləri üçün tamamilə yad olan bu regionda türk-müsəlman əhaliyə düşməncəsinə münasibət bəsləyir, xristian erməniləri və rusları köçürməklə, onların simasında özlərinə etnik dayaq yaratmağa çalışırdılar. XIX əsrin 30-cu illərində rəsmi rus kilsəsi ilə konfliktə olan təriqətçi ailələrin Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə köçürülüb məskunlaşdırılması bu siyasətin təzahürü idi. Həmin vaxt Cənubi Qafqaza köçürülən ilk rus ailələrinin bir qismi Qarabağın cənubunda – Cəbrayıl mahalında məskunlaşdırıldı. 1833-cü ildə Rusiyadan köçürülən 40 molokan (təriqətçi – R.Ə.) ailəsi Qarabulaq kəndində yerləşdirildi (Серамь, 1890, c.3-4).

O dövrün sənədlərinə görə, yerli azərbaycanlı əhali yeni köçürülən rus ailələrini mehribanlıqla qarşıladı, onlara ev-eşik qurmaqda, təsərrüfatlarını yaratmaqda hər cür köməklik göstərmişdi. Məsələn, 1872-ci il avqustun 11-də Şuşa qəzasının Qarabulaq kəndində molokan ailələri yaşayan məhəllədə güclü yanğın baş vermiş, onların 24 evindən 22-si yanıb yarasız hala düşmüşdü. Həmin evlərin sakinləri evsiz və ərzaqsız qalmışdılar. Bu zaman qonşu kəndlərin yerli azərbaycanlı əhalisi dərhal molokanların köməyinə gəlmiş, yanğından zərər çəkən insanlara, öz dindaşları olmasa da, taxıl və digər ərzaq ləvazimatları şəklində çox səxavətlə yardım göstərmişdilər (Серамь, 1890, c.4).

Mənbələrə əsasən belə qənaətə gəlmək olur ki, təriqətçi rus ailələri Azərbaycanda məskunlaşdırıldıqları yeni yerlərdə, o cümlədən Cəbrayıl mahalında isti iqlim şəraitinə çətinliklə uyğunlaşdılar. XIX əsrin ortaları və ikinci yarısında Qarabulaq kəndində rusların sayının, demək olar ki, artmaması bununla bağlı idi. Məsələn, 1874-cü il kameral təsvirinə görə, Qarabulaq kəndində 175 nəfər təriqətçi rus yaşayırdı. 1886-cı ilə aid mənbəyə görə isə, həmin vaxt Qarabulaq kəndində 45 molokan ailəsi, 104 nəfər kişi və 109 nəfər qadın olmaqla, cəmi 213 nəfər yaşayırdı (Баранов, 2009, c.233). Bu da 50 ildən artıq vaxt keçməsinə baxmayaraq, təriqətçi ailələrinin sayının çox cüzi artdığını göstərirdi.

“Yelizavetpol quberniyasının 1892-ci il üzrə şərh” adlı mənbəyə görə, həmin il Cəbrayıl qəzasında 113 kişi və 120 qadın olmaqla, cəmi 233 nəfər təriqətçi rus – molokan yaşayırdı (Обзор, 1892, c.26). 1894-cü ildə Cəbrayıl qəzasında 119 nəfər kişi və 133 nəfər qadın olmaqla, cəmi 252 nəfər molokan (Обзор, 1894,

c.54), 1895-ci ildə 122 nəfər kişi və 139 nəfər qadın olmaqla, cəmi 261 nəfər molokan yaşayırdı (Обзор, 1895, с.78). Qəzada həmin vaxt yalnız Qarabulaq kəndində təriqətçi rus əhalinin yaşadığı nəzərə alınarsa, bu statistik göstəricilərin həmin yaşayış məntəqəsinə aid olduğu aydınlaşır.

1897-ci il Ümumrusiya siyahıyaalmasına görə, Rusiya ağalığı dövründə slavyan, əsasən rusların köçürülməsinin nəticəsi olaraq, həmin il qəzada onların sayı 893 nəfərə çatmışdı ki, bu da həmin dövrdə bütün qəza əhalisinin, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, cüzi bir hissəsini – 1,35 faizini təşkil edirdi. Bu sayə molokanlarla yanaşı, qəzada müxtəlif vəzifələrdə çalışan pravoslav ruslar və onların ailə üzvləri də daxil idi.

Yalnız XX əsrin əvvəllərində Cəbrayıl (Karyagin) qəzasında molokanların sayında artım dinamikası nisbətən sürətlənmişdi. 1905-ci il yanvarın 1-nə olan məlumata görə, həmin vaxt qəzada 150 kişi və 152 qadın olmaqla, cəmi 302 nəfər təriqətçi rus yaşayırdı (Распределение, 1905, с.233-237).

“Yelizavetpol quberniyasının 1908-ci il üzrə şərh” adlı mənbəyə görə həmin il Karyagin kənd cəmiyyəti ərazisində **Qrafskoye** adlı yeni rus kəndi salındı. Bu yeni yaradılan kəndə Saratov quberniyasından 5 nəfər, Samara quberniyasından 14 nəfər, Bakı quberniyasından 13 nəfər, Qars vilayətindən 7 nəfər, Yelizavetpol quberniyasının eyni adlı qəzasındakı Borisı və Zəngəzur qəzasının Bazarçay kəndlərindən 19 nəfər köçürülüb yerləşdirildi. Qrafskoye kəndinin bu yeni 59 nəfər sakininə 186 desyatin yararlı torpaq sahələri verildi. Tiflis Məhkəmə Palatasının təsdiq etdiyi qərara görə bu torpaq sahələri xəzinəyə aid olan Macuklu adlı ərazidən ayrılmışdı (Обзор, 1908, вед. №3).

Həmin mənbəyə görə 1909-cu il yanvarın 1-nə olan məlumata əsasən qəzada cəmi 1 289 nəfər rus yaşayırdı. Onların 751 nəfər kişi və 152 nəfər qadın olmaqla, cəmi 903 nəfəri *pravoslav rus*, 201 nəfəri kişi və 185 nəfəri qadın olmaqla *təriqətçi* (molokan – R.Ə.) idi (Обзор, 1908, вед. №1,2]. Həmin il Karyagin qəzasında 36 907 kişi və 34 300 qadın olmaqla, cəmi 71 207 nəfər əhali yaşadığı nəzərə alınarsa, bu əhalinin yalnız 1,8 faizini rusların təşkil etdiyi aydın olur.

1910-cu il üçün “Qafqaz təqvimi”nə görə, 1909-cu ildə Yelizavetpol quberniyasının Karyagin qəzasının Karyagino kəndində 365 nəfər (KK, 1910, отд. стат., с.118), 1911-ci ilin əvvəlində – 550 nəfər [4, 1913 г., отд. стат., с.111], 1914-cü ilin əvvəlində – 400 nəfər (Обзор, 1916, отд. стат., с.112) molokan yaşayırdı.

1910-cu ildə Karyagin qəzasına 35 nəfər rus köçürülmüş və onlara 262 desyatin yararlı torpaq sahəsi ayrılmışdı [13, с.26]. Bu sayın qismən az olması onunla əlaqədar idi ki, Rusiya hakimiyyəti nümayəndələri həmin dövrdə yeni köçürülən rus ailələrini başlıca olaraq Muğan bölgəsində məskunlaşdırmağa çalışırdılar.

1910-cu ildə Cavad qəzasına 7 173 nəfər rusun köçürülməsi və onlara 97 585 desyatın yararlı torpaq ayrılması (Багиров, 2009, c.26) bu siyasətin nəticəsi idi.

1913-cü il üçün “Qafqaz təqvimi”ndə dərc olunmuş *1912-ci il yanvarın 1-nə aid statistik göstəricilərə görə*, həmin vaxt Karyagin qəzasında 1 146 kişi və 473 qadın olmaqla, cəmi 1 619 nəfər rus yaşayırdı ki, onların 426 nəfəri təriqətçi idi. Həmin il qəzada 45 qadın və 38 kişi olmaqla, cəmi 83 nəfər polyak və digər Avropa xalqlarının nümayəndəsi yaşayırdı. Həmin il qəzada 10 269 kişi və 9 219 qadın olmaqla 19 488 nəfər erməni, 29 257 kişi və 27 899 qadın olmaqla 57 156 nəfər azərbaycanlı, **qəza üzrə 40 738 kişi və 37 642 qadın olmaqla, cəmi 78 380 nəfər əhali yaşayırdı** (KK, 1913, c.152-153). Həmin mənbədə qeyd olunmuşdu ki, 1912-ci il yanvarın 1-nə aid statistik göstəricilərə görə, Karyagin qəzasında *daimi olaraq* 205 kişi, 194 qadın olmaqla, cəmi 399 nəfər rus yaşayırdı ki, onların 393 nəfəri təriqətçi idi. Həmin il qəzada polyak və digər Avropa xalqlarının nümayəndəsi daimi yaşamamışdı. Həmin il 10 103 kişi, 9 104 qadın olmaqla 19 207 nəfər erməni, 28 734 kişi, 27 479 qadın olmaqla 56 213 azərbaycanlı, qəza üzrə 39 042 kişi və 36 777 qadın olmaqla, cəmi 75 819 nəfər daimi yaşayırdı (KK, 1913, c.152-153).

1913-cü il üçün “Qafqaz təqvimi”ndə dərc olunmuş 1912-ci il yanvarın 1-nə aid statistik göstəricilərə görə, həmin vaxt Karyagin qəzasında *müvəqqəti olaraq* 941 kişi və 279 qadın olmaqla, cəmi 1 220 nəfər rus yaşayırdı ki, onların 33 nəfəri təriqətçi idi. Həmin il qəzada 78 nəfər alman, polyak və digər Avropa xalqlarının nümayəndəsi də müvəqqəti yaşayırdı. Həmin il 166 kişi və 115 qadın olmaqla 281 nəfər erməni, 21 kişi və 18 qadın olmaqla Qafqaz dağlısı, 523 kişi və 420 qadın olmaqla 943 azərbaycanlı, qəza üzrə 1696 kişi və 865 qadın olmaqla, cəmi 2 561 nəfər müvəqqəti yaşayırdı (KK, 1913 r., c.152-153).

Ümumiyyətlə, 1912-ci il yanvarı 1-nə aid statistik göstəricilərə görə, həmin vaxt Karyagin qəzasında cəmi 78 380 nəfər əhali yaşayırdı ki, onların içərisində azərbaycanlı əhalinin payı 72,9 faiz, ermənilərin payı 24,9 faiz, rusların payı 2 faiz idi. Bu göstəricilər 1897-ci illə müqayisə edildikdə, keçən 15 il ərzində qəza əhalisinin sayı 12 min nəfərdən çox artmışdı ki, bu artımın 3,3 min nəfərə qədəri ermənilərin, 0,7 min nəfəri rusların payına düşürdü.

5. MÜHARİBƏNİN ƏHALİNİN SAYINA VƏ ETNİK TƏRKİBİNƏ TƏSİRİ

Birinci dünya müharibəsi ərəfəsi və dövründə Karyagin qəzasında əhalinin sayında və etnik tərkibində xeyli dəyişikliklər baş vermişdi. Bu dəyişikliklər “1914-1917-ci illər üzrə Qafqaz təqvimi”nin statistika bölümündə verilmiş məlumatlar əsasında tərtib edilmiş 4 sayılı cədvəldə əks olunmuşdur.

4 Sayılı Cədvəl. Birinci Dünya Müharibəsi Ərəfəsi və Dövründə Karyagin Qəzasında Əhalinin Sayı və Etnik Tərkibi

İllər	Əhalinin ümumi sayı	O cümlədən		
		azərbaycanlılar	ermənilər	ruslar
1913	79 367	58 410	19 156	1 641
1914	91 845	65 542	24 596	1 707
1915	101 022	71 651	27 102	2 114
1916	89 584	64 390	21 755	2 083

4 sayılı cədvəldəki statistik göstəricilərdən bəlli olur ki, Birinci dünya müharibəsi ərəfəsi və dövründə Karyagin qəzasın XX əsrin əvvəllərində olduğu kimi, çoxmillətli region olaraq qalırdı. “Qafqaz təqvimi”ndə əks olunmuş Birinci dünya müharibəsi ərəfəsinə və dövrünə aid statistik məlumatlar bunu aydın şəkildə göstərir. Bu cədvəldən həmçinin aydın olur ki, Birinci dünya müharibəsi ərəfəsi və dövründə Karyagin qəzasında əhalinin etnik tərkibi çoxmillətli olaraq davam etsə də, əsas yeri - əhalinin mütləq əksəriyyətini azərbaycanlılar tuturdular. Bəhs olunan dövrdə ermənilərin və rusların sayı da artmaqda idi. “1914-cü il üçün Qafqaz təqvimi”ndə verilmiş Qafqaz diyarında əhalinin sayı və etnik tərkibi haqqında 1913-cü il yanvarın 1-nə olan məlumata görə, həmin vaxt Karyagin qəzasında 79 367 nəfər əhali yaşayırdı ki, onların 58 410 nəfəri (73,6 faizi) azərbaycanlı (mənbədə müsəlman şiə, müsəlman sünni kimi qeyd edilmişdir – R.Ə.), 19 156 nəfəri (24,1 faizi) erməni, 1 641 nəfəri (2 faizi) rus, qalanları da gürcü və digər Avropa xalqlarının nümayəndələri idilər (KK, 1914, отд. стат., с.118-121).

“1915-ci il üçün Qafqaz təqvimi”ndə verilmiş Qafqaz diyarında əhalinin sayı və etnik tərkibi haqqında 1914-cü il yanvarın 1-nə olan məlumata görə Karyagin qəzasında etnik tərkibi çoxmillətli idi və əsas yeri azərbaycanlı əhali tutsa da, ermənilərin və rusların sayı da artmaqda idi. Həmin vaxt Karyagin qəzasının əhalisi 91 845 nəfər, o cümlədən 49 687 nəfər kişi və 42 158 nəfər qadından ibarət idi. Qəza əhalisinin milli tərkibi aşağıdakı kimi idi: tatarlar (azərbaycanlılar – R.Ə.): 34 618 nəfər kişi və 30 924 nəfər qadın olmaqla, cəmi 65 542 nəfər və ya qəza əhalisinin 71,4 faizi, ermənilər: 13 809 nəfər kişi və 10 790 nəfər qadın olmaqla, cəmi 24 599 nəfər və ya qəza əhalisinin 26,7 faizi, ruslar – pravoslavlar: 1 058 nəfər kişi və 228 nəfər qadın, ruslar – təriqətçilər: 219 nəfər kişi, 202 nəfər qadın olmaqla, cəmi 1 707 nəfər və ya qəza əhalisinin 1,8 faizi idi. Həmin vaxt qəzada alman və polyaklar da yaşayırdı: 62 nəfər kişi, 36 nəfər qadın (KK, 1915, отд. стат., с.230-233).

1913-cü il yanvarın 1-dən 1914-cü il yanvarın 1-ə kimi etno-demoqrafik göstəricilərinin müqayisəsi göstərir ki, Karyagin qəzasında müharibə ərəfəsində

sonuncu ildə əhalinin ümumi sayı 12 478 nəfər artmışdı. Bu artımda azərbaycanlı əhalinin payı 7 132 nəfər, ermənilərin payı 5 413 nəfər, rusların payı 66 nəfər idi.

“1916-cı il üçün Qafqaz təqvimi”ndə verilmiş Qafqaz diyarında əhalinin sayı və etnik tərkibi haqqında 1915-ci il yanvarın 1-nə olan məlumata görə Birinci dünya müharibəsi başladıqdan sonra keçən müddət ərzində Karyagin qəzasında əhalinin sayında və etnik tərkibində ciddi dəyişikliklər baş vermişdi. Qəza əhalisi çoxmillətli olaraq qalsa da əhalinin ümumi sayında ciddi artım baş vermişdi. Həmin vaxt Karyagin qəzasında 101 022 nəfər əhali yaşayırdı ki, onların 71 651 nəfəri (71 faizi) müsəlman, yəni azərbaycanlı, 27 102 nəfəri (26,7 faizi) erməni, 2 114 nəfəri (2 faizi) rus, qalanları da gürcü və digər xalqların nümayəndələri idilər (KK, 1916, отд. стат., с.38-41).

1914-cü il yanvarın 1-dən 1915-ci il yanvarın 1-ə qədər olan etno-demoqrafik göstəricilərinin müqayisəsi göstərir ki, Karyagin qəzasında müharibənin birinci ilində əhalinin ümumi sayında artım meyli davam etməkdə idi. 1914-cü il ərzində əhalinin ümumi sayı 9 177 nəfər artmışdı Bu artımda azərbaycanlı əhalinin payı 6 109 nəfər, ermənilərin payı 2 533 nəfər, rusların payı 407 nəfər idi.

“1917-ci il üçün Qafqaz təqvimi”ndə verilmiş Qafqaz diyarında əhalinin sayı və etnik tərkibi haqqında 1916-cı il yanvarın 1-nə olan məlumata görə müharibənin ikinci ilində Karyagin qəzasında əhalinin sayında mənfiyə doğru ciddi dəyişiklik baş vermişdi. 1915-ci il ərzində əhalinin ümumi sayı 11 438 nəfər azalmışdı. Maraqlıdır ki, bu azalma qəzada yaşayan bütün etnik qruplarda baş verdiyindən, qəza əhalisinin etnik tərkibində ciddi dəyişikliklərə gətirib çıxarmamışdı. Qəza əhalisi çoxmillətli olaraq qalırdı. Həmin vaxt Karyagin qəzasında 89 564 nəfər əhali yaşayırdı ki, onların da 64 390 nəfəri (71,9 faizi) azərbaycanlı, 21 755 nəfəri (24,3 faizi) erməni, 2 083 nəfəri (2,3 faizi) rus, qalanları da gürcü və digər xalqların nümayəndələri idilər (KK, 1916, отд. стат., с.190-193).

4 sayılı cədvəldən aydın olur ki, Birinci dünya müharibəsinin ikinci ilində Karyagin qəzasında əhalinin sayında ciddi azalma baş vermişdi. 1915-ci il ərzində azərbaycanlı əhalinin sayı 7,3 min, ermənilərin sayı 5,3 min nəfər, rusların sayı 31 nəfər azalmışdı. Əhalinin sayındakı bu dəyişiklik azərbaycanlı gənclərin cəbhəarxası işlərə səfərbərliyə alınması, erməni və rusların isə döyüşən orduya çağırılması ilə əlaqədar idi. Çar II Nikolay tərəfindən 1916-cı ilin iyunun 25-də imzalanmış Rusiya imperiyasında hazırkı müharibə müddətində hərbi mükəlləfiyyətdən azad edilənlərin müsadirə qaydasında cəbhə arxası işlərə cəlb edilməsi haqqında fərmana görə, “qeyri-xalqlar”dan, yəni imperiyada yaşayan və xristian olmayan əhalidən olan 18-43 yaşında olan şəxslər müharibə ilə bağlı arxa işlərinə səfərbərliyə alınmağa başlanmışdı. Bu fərmana uyğun olaraq, Qafqaz canişinliyi 1916-cı il ərzində Şimali Azərbaycan kənd əhalisinin əmək qabiliyyətli hissəsinin 30 faizini təsərrüfat işlərindən ayıraraq cəbhə arxası işlərə:

istehkam və digər müdafiə xarakterli tikinti işlərinə, hərbi təyinatlı yüklərin daşınması, yüklənməsi və boşaldılmasına cəlb etmişdi (Əsədova, 2015, s.87).

6. NƏTİCƏ

Cəbrayıl (Karyagin) qəzasında XIX əsrin son – XX əsrin ilk onilliklərində əhalinin sayı və etnik tərkibi üzrə statistik göstəricilərin təhlili göstərir ki, bəhs edilən dövrdə bu regionda bütövlükdə əhalinin sayında ciddi artım baş vermişdi. Regionda 1880-ci ildə 41 329 nəfər yaşadığı halda, 1914-cü ildə 91 845 nəfərə çatmışdı, yəni keçən 35 il ərzində əhalinin sayı 2,2 dəfə artmışdı. Yalnız Birinci dünya müharibəsinin 2-ci ilində əhali sayında ciddi azalma baş verdiyini müşahidə edirik. “Qafqaz təqvimi”nin 1914, 1915, 1916 və 1917-ci illər üzrə toplularının statistika bölmələrindəki məlumatlar əsasında tərtib edilmiş 4 sayılı cədvəldə Birinci dünya müharibəsi və dövründə Karyagin qəzasında əhalinin sayında və etnik tərkibində baş vermiş bu dəyişikliklər aydın şəkildə əks olunmuşdur.

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Полное собрание законов Российской империи (1841). Собрание 2-е, т. 15, СПб.: Тип. 2-го Отд-ния Собств. её императ. величества канцелярии, 1841, ст. 13 368, с.238
2. Полное собрание законов Российской империи (1847). Собрание 2-е. Отделение 2-е, т.21, СПб.: Тип. 2-го Отд-ния Собств. её императ. величества канцелярии, 1847, ст.20 701, с.647
3. Полное собрание законов Российской империи (1876). Собрание 2-е, отд-е 2, СПб.: Тип. 2-го Отд-ния Собств. её императ. величества канцелярии, 1876, т.49, 1874, ст.54 010, с.353
4. Кавказский календарь (1874-1917) на 1875-1917 гг. Тифлис: Гл. упр. Кавказ. Наместника, 1874-1916
5. Таблица: (1878) пространство, население и населенность Кавказского края (по официальным сведениям 1873-1876 гг.) // Сборник сведений о Кавказе. Т. 4. Тифлис, Типография Главного Управления Наместника Кавказского, 1878, с.600-604
6. Обзор (1882-1914)Елизаветпольской губернии... за 1882-1914 гг. Елизаветполь, 1882-1914,
7. Первая Всеобщая перепись (1897)населения Российской империи 1897 г. Под ред. (и с предисл.) Н.А.Тройницкого. СПб.: издание

Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1899-1905. Елисаветпольская губерния. 1904. 4, XII, 184 с.

8. Список (1878) населенным местам Кавказского края, имеющим более 1000 душей обоого пола жителей // Сборник сведений о Кавказе. Т. 4. Тифлис, Типография Главного Управления Наместника Кавказского, 1878, с.Х
9. Пространство (1908) и население Кавказа 1908 г. // Кавказский календарь на 1910 г. Тифлис: Гл. упр. Кавказ. Наместника, 1909, отд. статистический, с.432-465
10. Сегаль П.Л. (1890) Русские поселяне в Елисаветпольской губернии // газ. «Кавказ», 13.02.1890, №40, с3-4
11. Свод (1886) статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г. Тифлис, Типография И.Мартirosианца, 1893
12. Распределение (1905) коренного населения Закавказского края по сельским обществам и народностям, по последним данным местных губернских и областных статистических комитетов. Население Елисаветпольской губернии к 1-му января 1905-го года / Кавказский календарь на 1907 г. Тифлис, типография К.П.Козловского, 1906, второй отд., с.233-237
13. Багиров Ф.Э. (2009) Переселенческая политика царизма в Азербайджане (1830-1914 гг.). М.: Маросейка, 2009, 704 с.
14. Əsədova R.B. (2015) Birinci dünya müharibəsi və Şimali Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı, Turxan NPB, 2015. 200 s.

TURAN-2026
The Turkish World Yesterday, Today and Tomorrow

III TURAN International Scientific Conference
Date and time: 14 February 2026, 11:00
ZOOM
Languages: Azerbaijani, Turkish, Russian, and English
Partner universities: Azerbaijan University, Azerbaijan University of Languages, and Kütahya Dumlupınar University
Field: Social-humanities, and Economic Sciences

 irds-center.com [irdscenter](https://www.instagram.com/irdscenter) [irdscenter](https://www.youtube.com/irdscenter) turancongress.2026@gmail.com

Vətən Müharibəsindən Sonra Azərbaycanda Siyasi Şüurun Yenidən Formalaşması: Lider Nitqinin Təsiri

Ruqiyyə NAĞİYEVA⁸⁴

Xülasə

2020-ci il 44 günlük Vətən müharibəsi Azərbaycan cəmiyyətində siyasi şüurun yenidən formalaşmasına səbəb olmuşdur. Bu işin məqsədi müharibədən sonrakı dövrdə yaranan yeni siyasi şüurun çalarlarını, lider nitqlərinin rolunu və kollektiv yaddaşa formalaşmasına təsirini təhlil etməkdir. Araşdırmada Prezident İlham Əliyevin Suqovuşan, Xankəndi və Zəngilan çıxışları analiz edilmiş, onların cəmiyyətin emosional enerjisi, milli birlik və vətənpərvərlik hissinin gücləndirilməsi baxımından strateji əhəmiyyəti müəyyən edilmişdir. Metod olaraq, çıxışların məzmun analizi və retrospektiv tarixi müqayisə üsullarından istifadə edilmişdir. Araşdırmanın nəticələri göstərir ki, müharibədən sonra Azərbaycan cəmiyyəti qalib xalq psixologiyasına yiyələnmiş, dövlətə etimad və milli birlik möhkəmlənmişdir. Lider nitqləri isə qələbə narrativini kollektiv yaddaşa yerləşdirmiş, gənc nəslin rolunu və diasporun milli kimliyini ön plana çıxarmışdır. Bu nəticələr siyasi kommunikasiya, dövlət quruculuğu və kollektiv identiklik sahələrinə töhfə verir.

Açar Sözlər: Prezident, İlham Əliyev, Siyasi Şüur, Vətən Müharibəsi, Zəfər Əhval Ruhiyyəsi.

⁸⁴ Bakı Dövlət Universitetinin, Politologiya və Sosiologiya Kafedrasının Doktorantı, ORCID: 0009-0001-8717-9263, naghiyeva95@gmail.com

Post-War Reformation of Political Consciousness in Azerbaijan: The Influence of Leadership Speeches

Abstract

The 44-day Patriotic War of 2020 led to a reformation of political consciousness in Azerbaijani society. The aim of this study is to analyze the new political awareness emerging after the war, the role of leadership speeches, and their influence on the formation of collective memory. The speeches of President İlham Aliyev in Suqovuşan, Xankəndi, and Zəngilan were examined, highlighting their strategic importance in mobilizing emotional energy, strengthening national unity, and promoting patriotism. Content analysis and retrospective historical comparison methods were applied. The findings show that post-war Azerbaijani society adopted a victorious national psychology, strengthened trust in the state, and reinforced national unity. Leadership speeches embedded the victory narrative in collective memory, emphasized the role of the younger generation, and highlighted the diaspora's contribution to national identity. These results contribute to political communication, state-building, and collective identity studies.

Keywords: President, İlham Aliyev, Political Consciousness, Patriotic War, Victory Mood.

1. GİRİŞ

2020-ci il 44 günlük Vətən müharibəsi Azərbaycan cəmiyyəti üçün tək-cə hərbi qələbə deyil, milli psixologiyayı və siyasi şüuru köklü şəkildə dəyişən tarixi bir dönüş nöqtəsi oldu. Uzun illər işğal altında qalan torpaqların azad edilməsi xalqın özünüdərkində yeni mərhələ yaratdı və kollektiv kimlikdə “məğlub xalq” stereotipini tamamilə aradan qaldırdı. Qələbədən sonra formalaşan bu siyasi şüur dövlətin gücünə inamı, milli birlik ideyasını və vətənpərvərlik hissini daha da gücləndirdi.

Bu transformasiyanın ən mühüm hərəkətverici amillərindən biri Prezident İlham Əliyevin müharibədən sonrakı dövrdə səsləndirdiyi çıxışlar, emosional ritorika və milli kimliyi möhkəmləndirən mesajlar olmuşdur. Onun Suqovuşan, Xankəndi və Zəngilan çıxışları həm psixoloji, həm siyasi, həm də simvolik cəhətdən cəmiyyətin dünyagörüşünə təsir göstərmişdir. Bu nitqlər qələbənin mahiyyətini izah edərək, həm ölkədaxili həmrəylik, həm də beynəlxalq arenada siyasi mövqelərin möhkəmlənməsi baxımından mühüm rol oynayıb.

Bu tezisın məqsədi müharibədən sonrakı dövrdə Azərbaycan cəmiyyətində formalaşan siyasi şüurun yeni çalarlarını, bu şüurun möhkəmlənməsində liderlik çıxışlarının rolunu və kollektiv yaddaşın formalaşmasına təsir edən amilləri təhlil etməkdir. Bu araşdırmada keyfiyyət tədqiqat metodu tətbiq edilmiş, Prezident İlham Əliyevin müharibədən sonrakı dövrdə səsləndirdiyi çıxışlar məzmun analizi üsulu ilə təhlil olunmuşdur. Eyni zamanda retrospektiv tarixi müqayisə metodu vasitəsilə siyasi şüurun transformasiyası əvvəlki dövrlərlə müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır.

2. MÜHARİBƏDƏN SONRAKİ SİYASİ ŞÜURUN MAHİYYƏTİ

44 günlük müharibə siyasi şüuru üç əsas istiqamətdə dəyişdirdi. Bunlar;

- *Qalib Xalq Psixologiyasının Formalaşması*: İllərlə davam edən münaqişə nəticəsində cəmiyyətdə yaranmış psixoloji yük qələbə ilə aradan qalxdı. Dövlətin hərbi gücünü nümayiş etdirməsi, torpaqların geri qaytarılması və beynəlxalq aləmdə Azərbaycanın mövqeyinin güclənməsi cəmiyyətin özünəinamını artırdı. Bu, siyasi şüurun əsas elementinə – “dövlət gücünə inam” hissinin yüksəlməsinə səbəb oldu.
- *Milli Birliyin Güclənməsi*: Müharibə müxtəlif sosial təbəqələrin, bölgələrin və yaş qruplarının vahid məqsəd ətrafında birləşməsinə təmin etdi. Gənclərin döyüşlərdə göstərdiyi qəhrəmanlıq yeni nəsillə haqqında pozitiv ictimai imic formalaşdırdı. Bunun nəticəsində kollektiv kimlik anlayışı daha güclü şəkildə cəmiyyətə inteqrasiya olundu.
- *Liderlik İnstitutuna Güvənin Yüksəlməsi*: Prezident Əliyevin müharibə dövründə və sonrasındakı nümayiş etdirdiyi strateji idarəetmə, ardıcıl kommunikasiya və emosional ritorika siyasi liderliyə olan inamı artırdı. Onun sosial mediada və rəsmi çıxışlarında istifadə etdiyi kəskin, yaddaqalan və simvolik ifadələr kollektiv yaddaşda qalıcı yer tutdu.

2.1. Suqovuşan Nitqi və Siyasi Ritorikanın Təsiri

Prezidentin Suqovuşandakı çıxışı ictimai şüurun emosional səfərbərliyinə nümunə kimi qiymətləndirilir. Çıxışın əsas gücü onun qısa, kəskin və xalqın adət etdiyi üsluba yaxın formada qurulmasındadır. Buradakı ritorika iki əsas funksiyaya yerinə yetirdi;

- *Kollektiv Yaddaşın Gücləndirilməsi*: Liderin birbaşa müraciət və çağırış üslubu konkret ifadələri ictimai yaddaşla həkk etdi. Bu cür sitatlar sosial mediada geniş yayıldı və siyasi şüurun formalaşmasına xidmət etdi.

- *Qalib Dövlət Imicinin Təsdiqi*: Suqovuşan kimi strateji əhəmiyyətə malik məkanın azad edilməsi və bu məkan üzərində nitq söyləmək özü-özlüyündə siyasi simvolizm kimi qəbul edildi.

Ümumilikdə bu nitq insanlarda qələbə əhval-ruhiyyəsini möhkəmləndirməklə yanaşı, liderin xalqla birbaşa emosional əlaqəsini gücləndirdi.

2.2. Xankəndi Nitqi və Kollektiv Kimlik

Prezident Əliyevin Xankəndidə Azərbaycan bayrağını ucaltması və burada etdiyi çıxış siyasi şüurun ən yüksək simvolik ifadələrindən biridir. Çıxış aşağıdakı ideoloji elementləri ön plana çıxarır:

- *Gənc Nəslin Rolunun Vurğulanması*: Xankəndi nitqinin əsas xəttini gənclərin fədakarlığı təşkil edir. Bu, cəmiyyətdə yeni formalaşan “gənc qalib nəsil” anlayışını möhkəmləndirdi və gələcək siyasi şüurun əsas aparıcı qüvvəsinin gənclər olduğunu göstərdi.
- *Şəhidlik İdeyasının Kollektiv Yaddaşdakı Məvqeyi*: Şəhidlərə ehtiram siyasi şüurun emosional dayağı rolunu oynayır. Bu motiv həm dövlət ideologiyasının, həm də ictimai identikliyin ayrılmaz hissəsidir.
- *Transmilli Siyasi Şüur*: Prezident dünyada yaşayan azərbaycanlılardan bəhs etməklə milli kimliyin sərhədləri aşan xarakterini ön plana çəkir. Bu, diasporun milli kimliyi daşıyıcı bir qüvvə kimi qəbul edilməsinə şərait yaradır.

2.3. Zəngilan Nitqi və Vətənə Bağlılıq Konsepti

Zəngilan nitqində diqqət əsasən məcburi köçkünlərin öz doğma yurdlarına qayıtmaq istəyinə yönəlir. Burada bir neçə mühüm məqam siyasi şüurun təhlilinə töhfə verir;

- *Vətənə Emosional və Tarixi Bağlılıq*: Məcburi köçkünlərin 30 il sonra belə öz torpaqlarına qayıtmaq arzusu siyasi şüurun mərkəzində duran “torpaq mülkiyyəti və mənsubiyyət” hissini təsdiqləyir.
- *Miqrasiya Nümunələrinin Dəyişməsi*: Azərbaycanda kənddən şəhərə axın illərlə dominant olsa da, azad edilmiş ərazilərə qayıdış bu tendensiyanı tərsinə çevirir. Bu, siyasi şüurun yeni mərhələdə daha çox “yerə bağlılıq” və “Vətən məkanı” anlayışları ətrafında formalaşdığını göstərir.
- *Dövlət–Vətəndaş Münasibətlərində Güvən Faktoru*: Prezident çıxışında dövlətin illər boyu köçkünlər üçün ayırdığı vəsaiti vurğulayaraq, dövlətin

sosial məsuliyyətini ön plana çıxarır. Bu da siyasi şüurun mühüm elementi olan “dövlətə etimad” hissini gücləndirir.

3. ARAŞDIRMANIN METODOLOGİYASI

3.1. Araşdırmanın Mövzusu, Məqsədi və Əhəmiyyəti

Bu araşdırmanın mövzusu 2020-ci il 44 günlük Vətən müharibəsindən sonra Azərbaycan cəmiyyətində siyasi şüurun transformasiyası və bu prosesdə lider nitqlərinin rolunun təhlilidir. Tədqiqatın əsas məqsədi Prezident İlham Əliyevin müharibədən sonrakı dövrdə səsləndirdiyi çıxışların cəmiyyətin siyasi düşüncə tərzinə, milli birlik anlayışına və kollektiv yaddaşın formalaşmasına təsirini müəyyən etməkdir. Araşdırmada Suqovuşan, Xankəndi və Zəngilan çıxışları nümunə olaraq seçilmişdir.

Tədqiqatın əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, müharibədən sonrakı siyasi şüurun formalaşmasında liderlik ritorikasının rolu siyasi kommunikasiya və dövlət quruculuğu kontekstində sistemli şəkildə təhlil olunur. Araşdırma nəticələri postmüharibə dövründə milli identiklik, dövlətə etimad və vətənpərvərlik anlayışlarının möhkəmlənmə mexanizmlərinin anlaşılmasına töhfə verir.

3.2. Araşdırma Metodu və Məlumat Mənbələri

Araşdırmada əsasən **keyfiyyət tədqiqat metodu** tətbiq edilmişdir. Bu çərçivədə Prezident İlham Əliyevin müharibədən sonrakı dövrdə müxtəlif tarixi və simvolik məkanlarda etdiyi çıxışlar **məzmun analizi** üsulu ilə təhlil olunmuşdur. Çıxışların mətnləri rəsmi dövlət resursları, açıq informasiya mənbələri və ictimaiyyətə təqdim olunmuş video və yazılı materiallar əsasında toplanmışdır.

Eyni zamanda **retrospektiv tarixi müqayisə metodundan** istifadə edilərək, müharibədən əvvəlki və sonrakı dövrdə cəmiyyətdə mövcud olan siyasi şüur formaları müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır. Bu yanaşma siyasi şüurun dəyişən dinamikasını və qələbə faktorunun kollektiv psixologiyaya təsirini daha aydın şəkildə ortaya qoymağa imkan vermişdir.

3.3. Araşdırmanın Əhatə Dairəsi və Məhdudiyyətləri

Araşdırmanın əhatə dairəsi Prezident İlham Əliyevin 2020-ci ildən sonra azad edilmiş ərazilərdə və strateji məkanlarda etdiyi çıxışlarla məhdudlaşır. Tədqiqat əsasən üç əsas çıxış üzərində qurulmuşdur ki, bu da araşdırmanın empirik çərçivəsini müəyyən edir.

Araşdırmanın məhdudiyyətləri sırasında kəmiyyət göstəricilərinə əsaslanan sorğu və statistik analizlərin aparılmaması, eləcə də ictimai rəyin geniş spektrdə ölçülməməsi qeyd edilə bilər. Bununla belə, tətbiq olunan keyfiyyət analiz üsulları lider ritorikasının siyasi şüurun formalaşmasına təsir mexanizmlərini dərinliklə təhlil etməyə imkân vermişdir.

4. NƏTİCƏ

Vətən müharibəsindən sonrakı dövrdə Azərbaycan cəmiyyətində siyasi şüurun yeni modeli formalaşmışdır. Bu model üç əsas dayağa söykənir;

- Qalib xalq psixologiyası,
- Vətəndaşların dövlətə güvəni,
- Milli birlik və Vətənə bağlılıq.

Prezident İlham Əliyevin Suqovuşan, Xankəndi və Zəngilan çıxışları bu modelin formalaşmasında strateji rol oynamışdır. Onun ritorikası cəmiyyətin emosional enerjisini səfərbər etmiş, milli kimlik anlayışını möhkəmləndirmiş və qələbə narrativini kollektiv yaddaşa yerləşdirmişdir. Beləliklə, lider nitqləri müharibədən sonrakı siyasi şüurun həm qurulması, həm də uzun müddət qorunması üçün mühüm ideoloji və psixoloji mexanizmə çevrilmişdir.

İSTİNADLAR

1. Aliyev, A. (2022). Azərbaycan diasporunun qlobal kimlik siyasətində rolu. *Diaspor və Siyasət Jurnalı*, 3(1), 55–67.
2. Anderson, B. (2006). *Imagined communities*. Verso Books.
3. Anderson, J., & Gilbert, A. (2018). *Nation-building and identity in the post-Soviet world*. Cambridge University Press.
4. Akbarzadeh, S. (2016). *Political Islam and national identity in the post-Soviet space*. Palgrave Macmillan.
5. Çakmak, C. (2021). *The Nagorno-Karabakh conflict after 2020*. Ankara: Uluslararası Strateji Düşüncə Enstitüsü.
6. Cornell, S. (2017). *Azerbaijan since independence*. New York: M.E. Sharpe.
7. Əliyev, İ. (2021). *Müzəffər Azərbaycan Ordusu tarixi ədaləti bərpa etdi*. Bakı: Azərneşr.

8. Əliyev, İ. (2023). *Postmüharibə dövrü: dövlət quruculuğu və böyük qayıdış strategiyası*. Bakı: Şərq-Qərb.
9. Əliyeva, L. (2023). Qələbə ritorikası və siyasi kommunikasiya modelləri. *Media və Cəmiyyət*, 7(4), 21–35.
10. Habermas, J. (1991). *The structural transformation of the public sphere*. MIT Press.
11. Hunter, S. (2021). *The transformation of the South Caucasus*. London: Routledge.
12. Kassianova, A. (2001). Identity and security in post-Soviet states. *International Studies Review*, 3(2), 79–103.
13. Məlikova, A. (2023). Postmüharibə dövründə milli həmrəyliyin ideoloji əsasları. *Qafqaz Araşdırmaları*, 6(2), 14–26.
14. Məmmədova, S. (2021). Milli kimlik və kollektiv yaddaş: 44 günlük müharibədən sonra yeni narrativlər. *Siyasi Elmlər Araşdırmaları*, 8(2), 33–48.
15. Məsimov, E. (2022). Liderlik nitqlərinin siyasi psixologiyaya təsiri: Azərbaycan nümunəsi. *Azərbaycan Dövlət İdarəçiliyi Məqalələr Toplusu*, 5(1), 72–85.
16. Quliyev, Z. (2022). Postmüharibə Azərbaycanında siyasi şüurun transformasiyası. *İctimai Elmlər Jurnalı*, 12(3), 45–59.
17. Smith, A. (1999). *Myths and memories of the nation*. Oxford University Press.
18. Tishkov, V. (2004). *Chechnya: Life in a war-torn society*. University of California Press.

TURAN-2026

The Turkish World Yesterday, Today and Tomorrow

III TURAN International Scientific Conference
Date and time: 14 February 2026, 11:00
ZOOM
Languages: Azerbaijani, Turkish, Russian, and English
Partner universities: Azerbaijan University, Azerbaijan University of Languages, and Kütahya Dumlupınar University
Field: Social-humanities, and Economic Sciences

 irds-center.com [irdscenter](https://www.instagram.com/irdscenter) [irds.center](https://www.youtube.com/irds.center) turancongress.2026@gmail.com

İkinci Qarabağ Müharibəsindən Sonra Azərbaycan–Özbəkistan Münasibətlərinə Nəzəri-Konseptual Yanaşma Və Bunun Digər Türk Dövlətlərinə Təsiri

Samir HÜMBƏTOV⁸⁵

Elnur PAŞA⁸⁶

Xülasə

2020-ci ildə baş vermiş İkinci Qarabağ müharibəsi Cənubi Qafqaz regionunda geosiyasi balansı dəyişdirərək Azərbaycanın regional siyasətdə rolunu əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır. Bu dəyişiklik yalnız regional güc balansına deyil, həm də türk dünyası daxilində siyasi, iqtisadi və strateji münasibətlərin yeni mərhələyə keçməsinə təsir göstərmişdir. Xüsusilə Azərbaycan və Özbəkistan arasında münasibətlər müharibədən sonra daha intensiv inkişaf mərhələsinə daxil olmuşdur. Məqalədə İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra Azərbaycan–Özbəkistan münasibətlərinin inkişaf dinamikası beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyələri – realizm, liberalizm və konstruktivizm prizmasından təhlil edilir. Eyni zamanda bu əməkdaşlığın digər türk dövlətlərinə təsiri və Türk Dövlətləri Təşkilatı çərçivəsində regional integrasiyanın güclənməsinə verdiyi töhfə araşdırılır. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilir ki, Azərbaycan–Özbəkistan strateji tərəfdaşlığı türk dünyasında yeni regional əməkdaşlıq modelinin formalaşmasına təsir edən əsas faktorlar sırasındadır.

Açar Sözlər: Azərbaycan, Özbəkistan, İkinci Qarabağ Müharibəsi, Türk Dünyası, Regional Əməkdaşlıq.

⁸⁵ Azərbaycan Universitetinin müəllimi, Beynəlxalq Münasibətlər və Diplomatiya Araşdırmaları Mərkəzinin rəhbəri, ORCID: 0000-0001-6840-5600, Samir.gumbatov.1987@mail.ru

⁸⁶ Dr., Milli Savunma Universiteti, Uluslararası İlişkiler Bölümü, ORCID: 0000-0001-6723-7617, elnurpasa@yahoo.com

Theoretical-Conceptual Approach to Azerbaijan-Uzbekistan Relations After the Second Karabakh War and its Impact on Other Turkic States

Abstract

The Second Nagorno-Karabakh War in 2020 significantly altered the geopolitical balance in the South Caucasus, enhancing Azerbaijan's role in regional politics. This shift affected not only the regional balance of power but also advanced political, economic, and strategic relations within the Turkic world. In particular, the relations between Azerbaijan and Uzbekistan entered a more intensive stage of development following the war. This article analyzes the dynamics of Azerbaijan-Uzbekistan relations after the Second Nagorno-Karabakh War through the lens of international relations theories—realism, liberalism, and constructivism. Additionally, it examines the impact of this cooperation on other Turkic states and its contribution to strengthening regional integration within the framework of the Organization of Turkic States. The study concludes that the Azerbaijan-Uzbekistan strategic partnership is one of the key factors shaping a new model of regional cooperation in the Turkic world.

Keywords: Azerbaijan, Uzbekistan, Second Nagorno-Karabakh War, Turkic World, Regional Cooperation.

1. GİRİŞ

2020-ci ildə baş vermiş İkinci Qarabağ müharibəsi Cənubi Qafqaz regionunda geosiyasi və geostrateji vəziyyətin əsaslı şəkildə dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Azərbaycanın əldə etdiyi hərbi və siyasi qələbə regionda mövcud olan status-kvonu dəyişdirmiş və yeni siyasi reallıqlar formalaşdırmışdır (Allison, 2021).

Bu dəyişikliklər Azərbaycanın beynəlxalq sistemdə mövqelərini gücləndirməklə yanaşı, onun regional əməkdaşlıq siyasətinə də yeni dinamika gətirmişdir. Müharibədən sonra Azərbaycanın Mərkəzi Asiya dövlətləri ilə münasibətlərinin inkişafında yeni mərhələ müşahidə olunur. Bu kontekstdə Azərbaycan ilə Özbəkistan arasında əməkdaşlıq xüsusilə diqqət cəkir.

Hər iki dövlət türk dünyasının mühüm siyasi aktorları olmaqla yanaşı, regional sabitliyin təmin edilməsində və iqtisadi əməkdaşlığın genişləndirilməsində mühüm rol oynayırlar. Azərbaycan və Özbəkistan arasında münasibətlərin inkişafında ortaq tarixi, mədəni və dil faktorları mühüm rol oynayır. Bu baxımdan türk identikliyi və mədəni yaxınlıq dövlətlərarası münasibətlərin inkişafında mühüm sosial konstruktiv faktor kimi çıxış edir (Wendt, 1999).

2. İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİNDƏN SONRA REGIONAL GÜC BALANSININ DƏYİŞMƏSİ

2020-ci ildə baş vermiş İkinci Qarabağ müharibəsi post-sovet məkanında regional güc balansının dəyişməsinə səbəb olmuş ən mühüm geosiyasi hadisələrdən biri hesab olunur. Bu müharibə nəticəsində Azərbaycan uzun illər ərzində işğal altında olan ərazilərinin böyük hissəsini azad etmiş və regionda yeni siyasi reallıq formalaşdırmışdır. Müharibədən əvvəl Cənubi Qafqaz regionunda mövcud olan siyasi status-kvo əsasən münaqişənin dondurulmuş vəziyyətdə qalmasına əsaslanırdı. Lakin Azərbaycanın hərbi qələbəsi bu status-kvonu köklü şəkildə dəyişdirmiş və regionda yeni güc balansının formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. Azərbaycanın hərbi qələbəsi təkcə ərazi bütövlüyünün bərpası ilə məhdudlaşmamış, eyni zamanda ölkənin regional və beynəlxalq mövqeyini də əhəmiyyətli dərəcədə gücləndirmişdir. Müharibədən sonra Azərbaycanın siyasi nüfuzu artmış, regionun əsas siyasi və iqtisadi aktorlarından biri kimi rolu daha da möhkəmlənmişdir. Bu proses həm də region dövlətləri arasında yeni əməkdaşlıq formatlarının formalaşmasına səbəb olmuşdur.

Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi baxımından bu dəyişikliklər realizm yanaşması çərçivəsində izah edilə bilər. Realizm nəzəriyyəsinə görə beynəlxalq sistem anarxik xarakter daşıyır və bu sistemdə dövlətlər öz təhlükəsizliklərini təmin etmək məqsədilə güc potensiallarını artırmağa çalışırlar. Dövlətlər arasındakı münasibətlər əsasən milli maraqlar və güc balansı prinsipləri əsasında formalaşır (Waltz, 1979). Bu baxımdan Azərbaycanın hərbi qələbəsi ölkənin regional güc balansında mövqeyini əhəmiyyətli dərəcədə gücləndirmişdir. Müharibə nəticəsində Azərbaycanın hərbi potensialının və strateji imkanlarının nümayiş etdirilməsi region dövlətləri üçün də mühüm siyasi signal olmuşdur. Azərbaycanın müasir hərbi texnologiyalardan istifadə etməsi və effektiv hərbi strategiya tətbiq etməsi ölkənin hərbi gücünün artdığını göstərmişdir. Məsələn, beynəlxalq analitik mərkəzlərin məlumatlarına görə Azərbaycan 2020-ci ildən sonra hərbi modernizasiya proqramlarını daha da genişləndirmişdir və ölkənin müdafiə büdcəsi **2023-cü ildə təxminən 3,1 milyard ABŞ dollarına** çatmışdır (SIPRI, 2024).

Digər tərəfdən, müharibədən sonra regionda yeni iqtisadi və nəqliyyat layihələrinin formalaşması prosesi sürətlənmişdir. Cənubi Qafqaz regionu Avropa ilə Asiya arasında mühüm tranzit məkan hesab olunur. Azərbaycanın coğrafi mövqeyi ölkəni Şərq–Qərb və Şimal–Cənub nəqliyyat dəhlizlərinin mühüm iştirakçısına çevirir. Bu baxımdan müharibədən sonra regionda nəqliyyat və logistika layihələrinin inkişafı xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bu kontekstdə **Orta Dəhliz** kimi tanınan Transxəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Marşrutu layihəsi xüsusilə diqqət çəkir. Bu marşrut Çin və Mərkəzi Asiya ölkələrini Xəzər dənizi

vasitəsilə Azərbaycan və Türkiyə üzərindən Avropa bazarları ilə birləşdirir. Dünya Bankının məlumatlarına görə bu nəqliyyat marşrutu ilə daşınan yüklərin həcmi son illərdə sürətlə artmışdır və 2030-cu ilə qədər bu marşrut üzrə daşımaların həcmi **10–11 milyon tona çatacağı** proqnozlaşdırılır (World Bank, 2023). Regionda formalaşan yeni geosiyasi reallıqlar Mərkəzi Asiya dövlətləri üçün də mühüm iqtisadi imkanlar yaratmışdır. Xüsusilə Özbəkistan üçün Azərbaycan vasitəsilə Avropa və Qara dəniz bazarlarına çıxış imkanları genişlənməmişdir. Özbəkistan dənizə çıxışı olmayan ölkə olduğuna görə beynəlxalq nəqliyyat dəhlizləri onun xarici ticarəti üçün strateji əhəmiyyət daşıyır.

Statistik məlumatlara görə, Özbəkistanın xarici ticarət dövriyyəsi son illərdə sürətlə artmışdır və **2023-cü ildə ölkənin ümumi xarici ticarət dövriyyəsi 62 milyard ABŞ dollarından çox olmuşdur** (Uzbekistan State Statistics Committee, 2024). Bu artım ölkənin beynəlxalq iqtisadi sistemə inteqrasiyasının gücləndiyini göstərir. Azərbaycan vasitəsilə həyata keçirilən tranzit marşrutları isə Özbəkistanın Avropa və Qafqaz regionu ilə iqtisadi əlaqələrinin genişlənməsinə mühüm töhfə verir. Mühəribədən sonra Azərbaycan və Özbəkistan arasında siyasi və iqtisadi münasibətlər də daha da inkişaf etmişdir. Xüsusilə iki ölkə arasında strateji tərəfdaşlıq münasibətlərinin formalaşması regional əməkdaşlığın yeni mərhələyə qədəm qoyduğunu göstərir. İki ölkə arasında nəqliyyat, enerji, ticarət və humanitar sahələrdə əməkdaşlıq layihələri həyata keçirilir. Bu kontekstdə Azərbaycan və Özbəkistan arasında münasibətlərin inkişafı yalnız ikitərəfli əməkdaşlıq çərçivəsində deyil, eyni zamanda türk dünyasında regional inteqrasiyanın güclənməsi baxımından da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Regionda formalaşan yeni güc balansı türk dövlətləri arasında əməkdaşlığın genişlənməsi üçün yeni imkanlar yaratmışdır. Beləliklə, İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra formalaşan yeni geosiyasi reallıqlar Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya regionları arasında siyasi və iqtisadi əlaqələrin güclənməsinə şərait yaratmışdır. Bu proseslər Azərbaycanın regional lider kimi mövqeyini gücləndirməklə yanaşı, Mərkəzi Asiya dövlətləri, xüsusilə Özbəkistan ilə əməkdaşlığın inkişafına mühüm təkan vermişdir.

3. AZƏRBAYCAN – ÖZBƏKISTAN MÜNASİBƏTLƏRİNİN NƏZƏRİ - KONSEPTUAL TƏHLİLİ

Azərbaycan və Özbəkistan arasındakı münasibətlərin inkişaf dinamikasını daha dərinlən anlamaq üçün bu əlaqələrin beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyələri çərçivəsində təhlili xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müasir beynəlxalq münasibətlər sistemi çoxsəviyyəli və kompleks xarakter daşıdığından dövlətlərarası əməkdaşlığın izahı üçün müxtəlif nəzəri yanaşmalar tətbiq olunur. Bu baxımdan Azərbaycan–Özbəkistan münasibətlərinin təhlilində realizm, liberalizm və konstruktivizm kimi əsas nəzəri istiqamətlər mühüm analitik çərçivə təqdim edir.

Bu nəzəri yanaşmalar dövlətlərin xarici siyasət davranışlarını, regional əməkdaşlıq strategiyalarını və beynəlxalq sistemdə mövqelərini izah etməyə imkan verir. Azərbaycan və Özbəkistan arasında münasibətlərin inkişafı yalnız iqtisadi və siyasi maraqlarla deyil, həm də tarixi-mədəni identiklik və regional təhlükəsizlik faktorları ilə şərtlənir. Bu səbəbdən də iki dövlət arasındakı münasibətlərin təhlili multidissiplinar və çoxölçülü yanaşma tələb edir.

3.1. Realizm, Liberalizm və Konstruktivist Yanaşması

Realizm beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsində ən qədim və təsirli nəzəri istiqamətlərdən biri hesab olunur. Realizmə görə beynəlxalq sistem anarxik xarakter daşıyır və bu sistemdə dövlətlər öz təhlükəsizliklərini təmin etmək və milli maraqlarını qorumaq məqsədilə fəaliyyət göstərirlər (Waltz, 1979). Bu yanaşmaya əsasən dövlətlərin əsas məqsədi güc balansını qorumaq və beynəlxalq sistemdə öz mövqelərini gücləndirməkdir. Azərbaycan və Özbəkistan arasındakı əməkdaşlıq bu nəzəri yanaşma çərçivəsində təhlil edildikdə, iki dövlətin regional siyasətdə öz mövqelərini gücləndirmək məqsədilə strateji tərəfdaşlıq qurduğu aydın görünür. İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra Azərbaycanın Cənubi Qafqaz regionunda siyasi və hərbi mövqelərinin güclənməsi ölkənin regional aktor kimi rolunu əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır. Bu proses Mərkəzi Asiya dövlətləri, xüsusilə Özbəkistan üçün yeni siyasi və iqtisadi əməkdaşlıq imkanları yaratmışdır. Özbəkistan Mərkəzi Asiyada əhalisinin sayına və iqtisadi potensialına görə regionun aparıcı dövlətlərindən biridir. Statistik məlumatlara görə, Özbəkistanın əhalisi **2024-cü ildə təxminən 36 milyona** çatmışdır və bu göstərici onu regionun ən böyük demoqrafik potensiala malik ölkəsinə çevirir (World Bank, 2024).

Bu demoqrafik və iqtisadi potensial Özbəkistanın regional siyasətdə rolunu gücləndirir. Digər tərəfdən Azərbaycan Cənubi Qafqaz regionunda mühüm enerji və tranzit ölkəsi kimi çıxış edir. Xəzər dənizi regionunda yerləşən enerji ehtiyatları və beynəlxalq nəqliyyat layihələri Azərbaycanın regional strateji əhəmiyyətini artırır. Bu baxımdan Azərbaycan və Özbəkistan arasında əməkdaşlıq iki region – Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya arasında geosiyasi körpü rolunu oynayır. Realizm nəzəriyyəsinə görə dövlətlər regional balansın qorunması məqsədilə strateji tərəfdaşlıqlar qururlar. Azərbaycan və Özbəkistan arasında əməkdaşlıq da bu baxımdan regional güc balansının formalaşmasına təsir edən mühüm faktorlardan biri kimi qiymətləndirilə bilər.

Liberalizm beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsində dövlətlər arasında əməkdaşlığın mümkünlüyünü vurğulayan əsas nəzəri istiqamətlərdən biridir. Bu yanaşmaya görə beynəlxalq sistemdə dövlətlər yalnız rəqabət aparmır, eyni zamanda iqtisadi və institusional əməkdaşlıq vasitəsilə qarşılıqlı fayda əldə edə bilirlər (Nye, 2004). Liberal nəzəriyyəyə əsasən iqtisadi integrasiya, beynəlxalq

təşkilatlar və qarşılıqlı asılılıq dövlətlər arasında münaqişə riskini azaldır və sabit əməkdaşlıq mühitinin formalaşmasına şərait yaradır. Azərbaycan və Özbəkistan arasındakı iqtisadi əlaqələrin inkişafı bu nəzəri yanaşmanın praktiki təzahürü kimi qiymətləndirilə bilər. Son illərdə iki ölkə arasında ticarət dövriyyəsi sürətlə artmışdır. Statistik məlumatlara görə, 2023-cü ildə Azərbaycan və Özbəkistan arasında ticarət dövriyyəsi **178 milyon ABŞ dolları**, 2024-cü ildə isə **250 milyon ABŞ dollarından çox** olmuşdur (Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, 2025).

Bu artım iki ölkə arasında iqtisadi əlaqələrin genişləndiyini göstərir. Bununla yanaşı, nəqliyyat və logistika sahəsində əməkdaşlıq da iqtisadi integrasiyanın mühüm elementlərindən biridir. Xüsusilə **Orta Dəhliz (Transxəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Marşrutu)** layihəsi Mərkəzi Asiya ilə Avropa arasında ticarət əlaqələrinin inkişafında mühüm rol oynayır. Dünya Bankının məlumatına görə, bu marşrut vasitəsilə daşınan yüklərin həcmi 2030-cu ilə qədər **üç dəfədən çox artaraq 10 milyon tona çatacaqdır** (World Bank, 2023). Beynəlxalq təşkilatlar da Azərbaycan və Özbəkistan arasında əməkdaşlığın inkişafında mühüm rol oynayır. Bu baxımdan Türk Dövlətləri Təşkilatı regional integrasiyanın əsas platformalarından biri hesab olunur. Təşkilat çərçivəsində həyata keçirilən iqtisadi və siyasi təşəbbüslər türk dövlətləri arasında əməkdaşlığın genişlənməsinə şərait yaradır.

Konstruktivizm beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsində dövlətlərin davranışlarının yalnız maddi maraqlarla deyil, həm də sosial və ideoloji faktorlarla formalaşdığını vurğulayır. Bu nəzəriyyəyə görə identiklik, mədəniyyət və tarixi dəyərlər dövlətlərarası münasibətlərin formalaşmasında mühüm rol oynayır (Wendt, 1999). Azərbaycan və Özbəkistan arasında münasibətlərin inkişafında ortaq tarixi və mədəni bağlar mühüm rol oynayır. Hər iki ölkə türk sivilizasiyasının mühüm mərkəzlərindən biri hesab olunur və ortaq dil, mədəniyyət və tarixi dəyərlər bu münasibətlərin sosial əsasını təşkil edir. Türk dünyası ideyası və ortaq mədəni identiklik Azərbaycan və Özbəkistan arasında əməkdaşlığın inkişafına mühüm təsir göstərir. Bu ideya xüsusilə son illərdə türk dövlətləri arasında siyasi və mədəni integrasiyanın güclənməsi fonunda daha da aktuallaşmışdır. Humanitar və mədəni əməkdaşlıq bu prosesdə mühüm rol oynayır. Məsələn, Özbəkistan tərəfindən Qarabağın bərpası çərçivəsində Füzuli şəhərində məktəbin tikilməsi iki ölkə arasında mədəni və siyasi həmrəyliyin simvolu kimi qiymətləndirilir. Bundan əlavə, hər iki ölkədə keçirilən mədəni tədbirlər, akademik mübadilə proqramları və ortaq elmi layihələr iki xalq arasında sosial və mədəni əlaqələrin möhkəmlənməsinə töhfə verir. Bu isə konstruktivist yanaşmanın əsas tezislərindən biri olan identiklik faktorunun dövlətlərarası münasibətlərə təsirini aydın şəkildə nümayiş etdirir.

4. AZƏRBAYCAN–ÖZBƏKİSTAN ƏMƏKDAŞLIĞININ ƏSAS İSTIQAMƏTLƏRİ

İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra Cənubi Qafqaz regionunda yaranmış yeni geosiyasi reallıqlar Azərbaycan Respublikasının regional siyasətində yeni əməkdaşlıq istiqamətlərinin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Bu kontekstdə Azərbaycan ilə Özbəkistan arasında münasibətlərin inkişafı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Hər iki dövlət türk dünyasının mühüm siyasi aktorları olmaqla yanaşı, regional əməkdaşlığın inkişafında və iqtisadi əlaqələrin genişlənməsində mühüm rol oynayır. Son illərdə iki ölkə arasında əməkdaşlıq siyasi, iqtisadi və humanitar sahələrdə daha da intensivləşmişdir. Bu əməkdaşlıq yalnız ikitərəfli münasibətlərin inkişafı ilə məhdudlaşmır, həm də türk dövlətləri arasında regional integrasiyanın güclənməsinə töhfə verir.

4.1. Siyasi, İqtisadi və Humanitar Əməkdaşlıq

Azərbaycan və Özbəkistan arasında siyasi münasibətlər son illərdə strateji tərəfdaşlıq səviyyəsinə yüksəlmişdir. Hər iki dövlət beynəlxalq münasibətlər sistemində suverenlik, ərazi bütövlüyü və dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq prinsiplərinə əsaslanan oxşar xarici siyasət kursu yürüdü. Özbəkistan İkinci Qarabağ müharibəsi dövründə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü açıq şəkildə dəstəkləyən dövlətlərdən biri olmuşdur. Bu mövqe iki ölkə arasında siyasi etimadın və diplomatik münasibətlərin möhkəmlənməsinə mühüm töhfə vermişdir. Müharibədən sonra isə Özbəkistan Qarabağın bərpası prosesində aktiv iştirak edən ölkələrdən biri kimi çıxış etmişdir. Məsələn, Özbəkistan hökumətinin təşəbbüsü ilə Füzuli şəhərində məktəb tikintisi layihəsi həyata keçirilmişdir ki, bu da iki ölkə arasında strateji tərəfdaşlığın real nümunəsi hesab olunur. Azərbaycan və Özbəkistan eyni zamanda bir sıra beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində də əməkdaşlıq edirlər. Bu təşkilatlar sırasında BMT, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı və xüsusilə Türk Dövlətləri Təşkilatı mühüm yer tutur. Türk Dövlətləri Təşkilatı çərçivəsində keçirilən sammitlər və siyasi dialoq mexanizmləri türk dövlətləri arasında siyasi koordinasiyanın güclənməsinə imkan yaradır. Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi baxımından bu əməkdaşlıq konstruktivist yanaşma ilə də izah edilə bilər. Bu nəzəriyyəyə görə dövlətlərin xarici siyasət davranışı yalnız maddi maraqlarla deyil, həm də ortaq identiklik və mədəni dəyərlərlə formalaşır (Wendt, 1999). Azərbaycan və Özbəkistan arasında ortaq türk kimliyi siyasi əməkdaşlığın inkişafında mühüm rol oynayır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müstəqilliyin bərpasından sonra Ermənistanın Azərbaycan ərazilərini işğal etməsi ilə əlaqədar olaraq Özbəkistan Ermənistanla diplomatik əlaqələr qurmamışdır və bu gün də tərəflər arasında diplomatik münasibətlər mövcud deyil.

Azərbaycan və Özbəkistan arasında iqtisadi əməkdaşlıq son illərdə əhəmiyyətli dərəcədə genişlənmişdir. İki ölkə arasında ticarət dövriyyəsinin artması, investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi və nəqliyyat-logistika sahəsində əməkdaşlığın inkişafı bu prosesin əsas göstəricilərindən biridir. Rəsmi statistik məlumatlara görə, 2024-cü ildə Azərbaycan ilə Özbəkistan arasında ticarət dövriyyəsinin həcmi **252 milyon ABŞ dollarını keçmişdir** ki, bu da əvvəlki illə müqayisədə **41 faiz artım** deməkdir (Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, 2025). Bu dövrdə Özbəkistanın Azərbaycana ixracı **211,7 milyon dollar**, Azərbaycanın Özbəkistana ixracı isə **40,3 milyon dollar** olmuşdur. Bu da onu deməyə əsas verir ki, ticarət strukturunda müxtəlif sənaye və kənd təsərrüfatı məhsulları mühüm yer tutur. Məsələn, Özbəkistandan Azərbaycana əsasən mis məftillər, avtomobil hissələri və bütün məhsulları ixrac olunur. Azərbaycanın Özbəkistana ixrac etdiyi əsas məhsullar isə şəkər, alüminium ərintiləri, alma və fındıq kimi kənd təsərrüfatı və sənaye məhsullarından ibarətdir. İqtisadi əməkdaşlığın digər mühüm istiqaməti nəqliyyat və logistika sahəsidir. Azərbaycanın geostrateji mövqeyi onu Mərkəzi Asiya ilə Avropa arasında mühüm tranzit mərkəzinə çevirmişdir. Bu baxımdan Orta Dəhliz (Transxəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Marşrutu) layihəsi Mərkəzi Asiya ölkələrinin Avropa bazarlarına çıxış imkanlarını genişləndirir və Özbəkistan üçün də böyük iqtisadi əhəmiyyət kəsb edir. Liberal beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsinə görə iqtisadi əməkdaşlıq dövlətlər arasında qarşılıqlı asılılığın artmasına və nəticədə siyasi sabitliyin möhkəmlənməsinə səbəb olur (Nye, 2004). Azərbaycan və Özbəkistan arasında iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi də bu yanaşmanın praktik nümunəsi kimi qiymətləndirilə bilər.

Azərbaycan və Özbəkistan arasında humanitar əməkdaşlıq ikitərəfli münasibətlərin inkişafında mühüm rol oynayan sahələrdən biridir. İki ölkə arasında ortaq dil, mədəniyyət və tarixi bağlar bu əməkdaşlığın sosial və mədəni əsasını təşkil edir. Təhsil sahəsində əməkdaşlıq son illərdə əhəmiyyətli dərəcədə genişlənmişdir. Azərbaycan və Özbəkistan universitetləri arasında tələbə və müəllim mübadilə proqramları həyata keçirilir, birgə elmi konfranslar və akademik layihələr təşkil olunur. Bu cür əməkdaşlıq iki ölkə arasında elmi və intellektual əlaqələrin güclənməsinə şərait yaradır. Mədəniyyət sahəsində də qarşılıqlı əlaqələr aktiv şəkildə inkişaf edir. Hər iki ölkədə mədəniyyət günləri, konsert proqramları, ədəbi tədbirlər və sərgilər təşkil olunur. Bu tədbirlər xalqlar arasında qarşılıqlı anlaşımanın və mədəni yaxınlığın güclənməsinə xidmət edir. Turizm sahəsində də əməkdaşlıq genişlənməkdədir. Tarixi İpək yolu üzərində yerləşən Azərbaycan və Özbəkistan zəngin turizm potensialına malikdir. Son illərdə iki ölkə arasında turizm əlaqələrinin inkişafı və qarşılıqlı turist axınının artması müşahidə olunur. Humanitar əməkdaşlığın digər mühüm istiqamətlərindən biri də Qarabağın bərpası prosesində Özbəkistanın iştirakıdır. Bu əməkdaşlıq yalnız iqtisadi deyil, həm də siyasi və mədəni baxımdan iki ölkə arasında strateji tərəfdaşlığın möhkəmlənməsinə xidmət edir.

4.2. Azərbaycan – Özbəkistan Əməkdaşlığının Digər Türk Dövlətlərinə Təsiri

Azərbaycan və Özbəkistan arasında əməkdaşlığın inkişafı yalnız iki ölkə arasındakı münasibətlər çərçivəsində məhdudlaşmır, eyni zamanda türk dünyasında regional integrasiyanın dərinləşməsinə mühüm təsir göstərir. Xüsusilə İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra Azərbaycan Respublikasının regional mövqeyinin güclənməsi türk dövlətləri arasında siyasi və iqtisadi əməkdaşlığın yeni mərhələyə daxil olmasına şərait yaratmışdır. Bu kontekstdə Azərbaycan və Özbəkistanın strateji tərəfdaşlığı türk dünyasında yeni əməkdaşlıq modelinin formalaşmasına mühüm töhfə verir. Müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində regional təşkilatların rolu getdikcə artır. Bu baxımdan türk dövlətləri arasında əməkdaşlığın institusional əsasını təşkil edən Türk Dövlətləri Təşkilatı region dövlətləri arasında siyasi koordinasiyanın və iqtisadi integrasiyanın inkişafında mühüm rol oynayır. Azərbaycan və Özbəkistan bu təşkilatın ən fəal üzvlərindən biri kimi çıxış edərək təşkilat daxilində əməkdaşlıq mexanizmlərinin inkişafına mühüm töhfə verirlər.

4.3. Regional Integrasiya Proseslərinin Güclənməsi

Azərbaycan və Özbəkistan arasında əməkdaşlığın inkişafı türk dövlətləri arasında regional integrasiya proseslərinin güclənməsinə mühüm təsir göstərir. Son illərdə türk dövlətləri arasında siyasi dialoq, iqtisadi əməkdaşlıq və təhlükəsizlik sahəsində qarşılıqlı fəaliyyət əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Statistik məlumatlara görə, 2023-cü ildə türk dövlətləri arasında ümumi ticarət dövriyyəsi **42 milyard ABŞ dollarından çox** olmuşdur ki, bu da əvvəlki illərlə müqayisədə əhəmiyyətli artım deməkdir (Türk Dövlətləri Təşkilatının iqtisadi hesabatları, 2024).

Bu ticarət dövriyyəsində Azərbaycan və Özbəkistan arasında iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi mühüm rol oynayır. Bununla yanaşı, türk dövlətləri arasında investisiya əməkdaşlığı da genişlənməkdədir. Azərbaycan və Özbəkistanın birgə təşəbbüsləri nəticəsində Orta Asiya və Cənubi Qafqaz regionlarını birləşdirən yeni iqtisadi və nəqliyyat layihələri həyata keçirilir. Bu layihələr türk dövlətləri arasında iqtisadi qarşılıqlı asılılığın artmasına və regional bazarın formalaşmasına şərait yaradır. Liberal beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsinə görə regional iqtisadi integrasiya dövlətlər arasında qarşılıqlı asılılığın artmasına və regional sabitliyin möhkəmlənməsinə səbəb olur (Nye, 2004). Azərbaycan və Özbəkistan arasında əməkdaşlığın inkişafı da türk dünyasında məhz bu cür integrasiya proseslərini gücləndirən mühüm amillərdən biri hesab olunur.

4.4. Nəqliyyat və Logistika Əməkdaşlığının Təsiri

Azərbaycan və Özbəkistan əməkdaşlığının digər türk dövlətlərinə təsir göstərdiyi əsas sahələrdən biri nəqliyyat və logistika sektorudur. Xüsusilə Avropa ilə Asiya arasında yerləşən nəqliyyat marşrutlarının inkişafı türk dövlətlərinin iqtisadi əməkdaşlığı üçün yeni imkanlar yaradır. Bu baxımdan **Orta Dəhliz (Transxəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Marşrutu)** layihəsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Bu marşrut Çin, Mərkəzi Asiya, Xəzər dənizi, Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə vasitəsilə Avropaya uzanan mühüm ticarət dəhlizlərindən biridir. Statistik məlumatlara görə, 2023-cü ildə Orta Dəhliz vasitəsilə daşınan yüklərin həcmi **təxminən 2,8 milyon ton** olmuşdur və bu göstəricinin 2030-cu ilə qədər **10 milyon tona qədər artacağı** proqnozlaşdırılır (World Bank, 2023).

Bu marşrutun inkişafında Azərbaycan və Özbəkistan arasında əməkdaşlıq mühüm rol oynayır. Azərbaycanın Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı və Xəzər dənizi üzərindən həyata keçirilən tranzit daşımlar Mərkəzi Asiya dövlətlərinin Avropa bazarlarına çıxış imkanlarını genişləndirir. Özbəkistan üçün bu marşrut xüsusilə strateji əhəmiyyət daşıyır, çünki ölkə dənizə çıxışı olmayan dövlətlərdən biridir. Bu logistika əməkdaşlığı yalnız Azərbaycan və Özbəkistan arasında deyil, həm də Qazaxıstan, Qırğızıstan və Türkiyə kimi digər türk dövlətləri ilə iqtisadi əlaqələrin genişlənməsinə şərait yaradır.

4.5. Türk Dövlətləri Təşkilatı Çərçivəsində Əməkdaşlığın İnkişafı

Azərbaycan və Özbəkistan arasında strateji əməkdaşlıq türk dövlətləri arasında institusional əməkdaşlığın da güclənməsinə mühüm təsir göstərir. Bu proses xüsusilə Türk Dövlətləri Təşkilatı çərçivəsində həyata keçirilən təşəbbüslərdə özünü göstərir. Son illərdə təşkilat daxilində iqtisadi əməkdaşlıq, nəqliyyat siyasəti, rəqəmsal iqtisadiyyat və enerji təhlükəsizliyi sahələrində yeni təşəbbüslər irəli sürülmüşdür. Azərbaycan və Özbəkistan bu təşəbbüslərin həyata keçirilməsində fəal iştirak edən dövlətlər sırasındadır. Türk Dövlətləri Təşkilatının iqtisadi hesabatlarına görə, təşkilata üzv dövlətlərin ümumi əhalisi **170 milyondan çox**, ümumi ÜDM-i isə **təxminən 1,5 trilyon ABŞ dollarına** yaxındır (Organization of Turkic States Report, 2024).

Bu göstəricilər türk dünyasının iqtisadi potensialının əhəmiyyətli olduğunu göstərir. Azərbaycan və Özbəkistan arasında əməkdaşlığın inkişafı bu iqtisadi potensialın daha səmərəli şəkildə istifadə edilməsinə və türk dövlətləri arasında regional integrasiyanın dərinləşməsinə şərait yaradır. Bununla yanaşı, siyasi əməkdaşlıq sahəsində də mühüm irəliləyişlər müşahidə olunur. Türk dövlətləri arasında mütəmadi sammitlərin keçirilməsi və ortaq strategiyaların hazırlanması regional siyasətdə koordinasiyanın güclənməsinə imkân yaradır.

5. NƏTİCƏ

İkinci Qarabağ müharibəsi Cənubi Qafqaz regionunda mövcud geosiyasi status-kvonu köklü şəkildə dəyişdirmiş və Azərbaycanın regional və beynəlxalq mövqelərini əhəmiyyətli dərəcədə gücləndirmişdir. Bu hərbi və siyasi uğur yalnız ərazi bütövlüyünün bərpası ilə məhdudlaşmamış, həm də Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə etibarlı strateji aktor kimi mövqeyini artırmışdır. Azərbaycanın hərbi qələbəsi nəticəsində formalaşan yeni güc balansı regional diplomatik və iqtisadi əlaqələrə də təsir etmiş, qonşu və regional dövlətlərlə strateji əməkdaşlıq imkanlarını genişləndirmişdir (Waltz, 1979; SIPRI, 2024).

Bu yeni regional reallıqlar Azərbaycan ilə Özbəkistan arasında münasibətlərin inkişafına da birbaşa təsir göstərmişdir. İki ölkə arasında siyasi, iqtisadi, nəqliyyat və humanitar sahələrdə əməkdaşlıq daha sistemli və strateji xarakter almışdır. Nəzəri və konseptual təhlil göstərir ki, Azərbaycan–Özbəkistan münasibətləri realizm, liberalizm və konstruktivizm nəzəriyyələrinin elementlərini özündə birləşdirən kompleks əməkdaşlıq modelinə əsaslanır. Realizm çərçivəsində bu əməkdaşlıq hər iki ölkənin milli təhlükəsizlik və regional mövqelərinin gücləndirilməsinə xidmət edir. Liberalizm nəzəriyyəsi isə iqtisadi integrasiya, qarşılıqlı ticarət və beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində əməkdaşlığın inkişafını izah edir (Nye, 2004). Konstruktivist yanaşma isə ortaq mədəni, tarixi və sosial identiklik faktorlarının əməkdaşlıq modelindəki rolunu vurğulayır (Wendt, 1999).

İqtisadi göstəricilər də bu əməkdaşlığın effektivliyini təsdiqləyir. 2023-cü ildə Azərbaycan və Özbəkistan arasında ticarət dövriyyəsi **təxminən 250 milyon ABŞ dolları** olmuşdur, eyni zamanda nəqliyyat və logistika layihələri, xüsusilə **Orta Dəhliz** marşrutu vasitəsilə iki ölkənin strateji əməkdaşlığı həm regional, həm də qlobal ticarət şəbəkələrində daha əhəmiyyətli rol oynamağa başlamışdır (World Bank, 2023).

Bu əməkdaşlıq yalnız ikitərəfli münasibətləri gücləndirməklə kifayətlənmir, həm də türk dünyasında regional integrasiyanın dərinləşməsinə mühüm töhfə verir. Azərbaycan–Özbəkistan əməkdaşlığı digər türk dövlətləri üçün model rolunu oynayır, xüsusilə Türk Dövlətləri Təşkilatı çərçivəsində siyasi koordinasiya və iqtisadi integrasiya imkanlarını artırır. Nəticədə regional nəqliyyat dəhlizlərinin inkişafı, investisiya və ticarət əlaqələrinin genişlənməsi türk dünyasında qarşılıqlı iqtisadi asılılığın artmasına və regional sabitliyin möhkəmlənməsinə şərait yaradır.

Gələcək perspektivlər baxımından, Azərbaycan və Özbəkistan əməkdaşlığının dərinləşməsi türk dövlətləri arasında strateji tərəfdaşlığın güclənməsinə və regional integrasiyanın davamlı olmasına xidmət edəcəkdir. Eyni zamanda, bu

əməkdaşlıq regional siyasətdə güc balansının daha dayanıqlı formalaşmasına və qarşılıqlı maraqlara əsaslanan uzunmüddətli tərəfdaşlıq modelinin qurulmasına imkan verir. Beləliklə, İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra yaranan yeni geosiyasi və iqtisadi reallıqlar Azərbaycan və Özbəkistan arasında kompleks əməkdaşlıq modelinin formalaşmasını təmin etmiş, bu isə türk dünyasında regional integrasiyanın möhkəmlənməsinə və strateji əməkdaşlığın dərinləşməsinə mühüm töhfə vermişdir.

ƏDƏBİYYAT

- 1 Allison, R. (2021). *Russia, the West and Military Intervention*. Oxford University Press.
- 2 Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Xarici ticarət və nəqliyyat statistikasısı.
- 3 Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi. (2023). Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət fəaliyyəti haqqında məlumatlar.
- 4 Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. (2025). Azərbaycan–Özbəkistan ticarət dövriyyəsi statistikasısı.
- 5 Nye, J. (2004). *Soft Power: The Means to Success in World Politics*. New York: Public Affairs.
- 6 Organization of Turkic States. (2024). *Economic Cooperation Report*.
- 7 SIPRI. (2024). *Military Expenditure Database*.
- 8 Türk Dövlətləri Təşkilatı. (2022). Sammit bəyannamələri və rəsmi sənədlər.
- 9 Uzbekistan State Statistics Committee. (2024). *Foreign Trade Statistics*.
- 10 Waltz, K. (1979). *Theory of International Politics*. New York: McGraw-Hill.
- 11 Wendt, A. (1999). *Social Theory of International Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- 12 World Bank. (2023). *Middle Corridor Transport and Trade Report*.
- 13 World Bank. (2024). Uzbekistan Economic Data.

Linguostylistic Analysis of Certain Stylistic Figures in Karakalpak Essays

Saparbek MÍRZABAEV⁸⁷

Abstract

In this article, we will discuss the types of stylistic figures in literary works based on lexical reduplication. Linguistic elements in every layer of literary language possess the property of repetition; if such repetitions are used without a specific purpose, they can significantly damage a unit of speech or a literary text. However, the type of repetition that is deliberately used to convey various paradigmatic meanings intended by the speaker (author) in expressing their thoughts is known as lexical repetition. To study the linguistic and stylistic features of this group of stylistic figures, we chose works belonging to the essay genre in the Karakalpak language as the subject of our research. As a result of this study, it has become evident that stylistic figures such as anaphora, epiphora which are primarily studied in linguistics based on poetic works, can also be effectively employed in prose compositions. Their artistic effects on prose works (essays) have been clearly observed. Additionally, in our article, we have classified the types of stylistic figures discussed, such as anaphora, orthophora, and epiphora, based on their structure and placement. We have also identified the specific semantic and stylistic characteristics that each of these exhibits in texts.

Keywords: Reduplication, Lexical Repetitions, Stylistic Figures, Anaphora, Epiphora Essay.

⁸⁷ Karakalpak Branch of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan Basic doctoral student of the Karakalpak Research Institute of Humanities, Nukus, ORCID: 0009-0008-0866-609X, Smirzabaev018@gmail.com

Karakalpak Denemelerindeki Bazı Üslup Figürlerinin Dilsel Üslup Analizi

Özet

Bu makalede, edebi eserlerdeki sözcüksel tekrarlamaya dayalı üslup figürlerinin türlerini ele alacağız. Edebi dilin her katmanındaki dilsel unsurlar tekrarlama özelliğine sahiptir; bu tekrarlar belirli bir amaç olmadan kullanıldığında, bir konuşma birimini veya edebi metni önemli ölçüde zedeleyebilir. Bununla birlikte, konuşmacının (yazarın) düşüncelerini ifade ederken amaçladığı çeşitli paradigmatik anlamları iletmek için kasıtlı olarak kullanılan tekrarlama türü, sözcüksel tekrarlama olarak bilinir. Bu üslup figürleri grubunun dilsel ve üslupsal özelliklerini incelemek için, araştırmamızın konusu olarak Karakalpak dilindeki deneme türüne ait eserleri seçtik. Bu çalışmanın sonucunda, öncelikle şiirsel eserler temelinde dilbilimde incelenen anafora, epifora gibi üslup figürlerinin düzyazı kompozisyonlarında da etkili bir şekilde kullanılabileceği ortaya çıkmıştır. Düzyazı eserler (denemeler) üzerindeki sanatsal etkileri açıkça gözlemlenmiştir. Ayrıca, makalemizde, anaphora, orthophora ve epiphora gibi ele alınan üslup figürlerinin türlerini yapılarına ve yerleşimlerine göre sınıflandırdık. Ayrıca, bunların her birinin metinlerde sergilediği belirli semantik ve üslup özelliklerini de belirledik.

Anahtar Kelimeler: Tekrarlama, Sözcüksel Tekrarlar, Üslup Figürleri, Anaphora, Epiphora, Makale.

1. INTRODUCTION

In works on stylistic figures, we encounter various perspectives regarding the classification principles and types of stylistic figures. Notably, there are instances of studying syntactic units within a composition based on non-standard connections (ellipsis, anacoluthon, syllepsis, etc.), specific semantic relationships (catachresis, oxymoron, enallage, etc.), and linguistic reduplication (repetitive elements) such as anaphora, epiphora, and epanalepsis. These categorizations are evident in the field of study (Nikolaev, 2011). Among such group types of stylistic figures, the ones we will discuss in this work are the types of stylistic figures based on linguistic reduplication used in Karakalpak essay works. Therefore, we initially focused on the opinions expressed regarding the phenomenon of reduplication and its types.

Communication through language and the skillful use of other language functions depend on each speaker's unique abilities and level of knowledge. Every user of the literary language (speaker/creator) strives to convey their thoughts to the

listener (reader) as concisely, briefly, and clearly as possible. In this case, each linguistic element used is pre-planned in the human brain, and based on this plan, it enters the external environment. Carefully selected sentences and texts do not contain any redundant or repetitive elements. Because language constantly avoids this inappropriate and purposeless repetition. However, the repetitive use of linguistic units, specifically used by the speaker (author) to embody a hidden meaning, to add artistic coloring and a distinct image to the expressed thought, is approached as a stylistic figure, a means of language expression. This can be explained by linguist J. Lapasov's observation: "To draw the reader's attention to the events depicted by the creators of literary works and to emphasize them, they use sounds, words, phrases, and sentences repeatedly in literary works to enhance the logical flow and sharpen the sentence(Lapasov, 1995)." "

Repetitions used in all forms of literary language, with their relevance, have attracted scholars' attention since ancient times. Repetitions are still being studied from various angles and perspectives in world linguistics. Specifically, repetitions are studied according to the relationship of their linguistic parts (layers): phonetic repetition, word repetition, sentence repetition; repetitions related to parts of speech according to the lexico-grammatical semantic relationship of the repeating units; repetition of phrases and sentences according to their syntactic nature; and types such as contact and distance based on location (Norova, 2024). In a text or sentence where this method is used, one or more words are repeated. However, each of the repeated words carries its own artistic and aesthetic weight (Járimbetov va Genjemuratov, 2018).

2. LITERATURE REVIEW

The concept of repetitions, lexical repetition, and recurrent forms is referred to in linguistics as reduplication (from the Latin "doubling," meaning to be used in conjunction). The phenomenon of reduplication has been studied from ancient times to the present day in various fields of science: both linguistically and from the perspective of literary studies. The approach to repetition as a stylistic device as a linguistic unit dates back to ancient scholars such as Quintilian, Aristotle, and Plato. Quintilian explains: "Using a word repeatedly has a strong effect on the listener, like attacking an enemy with a spear," while L.M. Lomonosov and V.M. Zhirmunsky, who worked on the classification of repetitions in Russian linguistics, present these units as an integral tool of poetic language. In recent times, reduplicative units in Russian linguistics have begun to be approached based on the relationships between language layers. We find that the earliest opinions on this matter are expressed in the works of E.D. Polivanov, who, in his article "Phonetics of the Intelligent Language," pays special attention to the articulatory properties of sounds (Pirogova, 1992). Furthermore, valuable

insights on the issue of reduplication can be found in the works of Russian linguists such as L.R. Zinder, G.V. Vekshin, and N.S. Turbeckoy, while in the works of Uzbek linguists such as A.G'ulomov, G.Abduraxmonov, Sh.Shoabdurahmonov, X.Sharafuddinov, A.Haydarov, X. Daniyarov, A. Shopqorov, and E. Qilichev.

In Karakalpak linguistics, the first ideas about reduplication were expressed by scholars such as A.Davlatov, A.Bekbergenov, B.Yusupova, G.Aynazarova, and in recent times, approaches to the issue of reduplication from the perspective of other linguistic layers were carried out by Sh.Abdinazimov, G.Karlibaeva, D.Erjanova, Z.Kazimbetova. The aforementioned scholars examined the issue of reduplication from a linguopoetic perspective, examining units used across all layers of language, using the works of specific poets as examples (Erzhanova, 2022).; (Kazimbetova, 2022).

The renowned Uzbek linguist S. Karimov, noting that the issue of reduplication is a very diverse and multifaceted concept, indicates that there are about thirty types of stylistic figures formed on the basis of repetitions. This classification reveals that reduplication has been developed from the perspective of all linguistic layers (Karimov, 1994).

Taking into consideration the ideas expressed in the aforementioned works of scholars, we considered it appropriate to analyze lexical and artistic repetitions and the stylistic figures that are formed through them. To further clarify the object of our work, we should also mention that in this work, we are not talking about repetitive words that are part of compound words (despite their lexical nature), but rather about the artistically repeated function of lexemes used within language units, sentences, or entire texts, and the artistic features expressed through them.

3. RESEARCH METHODOLOGY.

In the course of studying scientific works devoted to the phenomenon of reduplication and stylistic figures, it became known that this issue has been comprehensively studied in all languages. To study the stylistic features of stylistic figures formed on the basis of lexical reduplication, which is a type of reduplication mentioned in these works, using the example of essay texts in the Karakalpak language, we used such types of linguistic methods as: linguistic analysis: semantic-stylistic, pragmatic, comparative, structural, synthesis.

4. ANALYSIS AND RESULTS

When analyzing essay texts in the Karakalpak language, we encountered all types of stylistic figures, as well as artistic repetitions. Based on the data from our

research, we have identified the following types of stylistic figures based on lexical reduplication within essay texts.

4.1. Anaphora

Anaphora is an intensifying figure formed by repeating the same words or constructions at the beginning of a sentence (Bekbergenov, 1990). Anaphora gives artistic and aesthetic appeal to speech, context, and the overall text, serving to reinforce the intended thought and create a subtle gradation (Abdinazimov, 2020). Anaphoras, along with poetic works, are also used within the structure of prose works, serving as various unique artistic devices (Qurbonova, 2023). We deemed it appropriate to study the expression of anaphora used in Karakalpak essay works by dividing them into the following groups;

- a) At the beginning of a simple sentence, anaphora occurs when words are repeated in a row: **Dúnyada, dúnyada** jaqsı muğallım az, sonıñ birewi – sen (*T.Masharipova “Kempir oqıwshım” essesi*). ...**Biyl ma, biyl** Jumagúldi qartaytaman, Maman biydi aqıbetine jetkeremen (*Sh.Seytov “Bir aqshamdağı sayaxat” essesi*).

The parallel anaphora in the examples are deliberately used by the authors to clearly reveal the natural origin of the expressed thought and the state of speech.

- b) Anaphora used at the beginning of simple sentences within a compound sentence: **Bir adam** ómirden óz ornın izlese – men izledim, **bir adam** ózinen ózin tappay dağdırgan bolsa – sol adam men, **bir adam** usınıñ saldarınan adasqan bolsa – men adastım (*Sh.Seytov “Talent hám táğdır” essesi*). ...Malaqayımı qıştırıp turıp, basqa malaqaylarğa qaradım. **Birewi** jırtıq, **birewi** qırılğan, tağı **birewi** tap-taza. (*Sh.Seytov “Bir aqshamdağı sayaxat” essesi*). **Mine sizge** urıs júrgiziwi iliminiñ geniyi, **mine sizge** qaharmannıñ ishki sırların durıs anıqlap, tariyxqa aylandırğan geniy Lev Tolstoy (*Sh.Usnatdinov “Azat Berdishev fenomeni” essesi*). **Mángi** dos hám **mángi** dushpan bolmaydı, **mángi** máp boladı,-degen sózdi orısshalap kóbirek aytadı eken (*T.Masharipova “Ol meniñ ustazım edi” essesi*).
- c) Anaphora, formed by the use of the same words at the beginning of sentences expressed in a series within a specific paragraph. **Qosıq** adam kewline jaqsılıq buláınan suwsın beredi. **Qosıqtı** súygen kewilden jamanlıq shıqpawı tiyis (*I.Yusupov “Qosıq súygen kewil” essesi*). **Bárimiz de** awıldan shıqqanbız. **Bárimiz de** urıstan sońğı tikleniw jıllarında túrli shúberekler qıyqımlarınan turatuğın quraq papka asınıp mektepke qatnağanbız. (*Sh.Usnatdinov “Azat Berdishev fenomeni”*

essesi). Adam bar keń álem bar. Adam bar jerde dúnya tar. Adam bar jerde hadallıq bar. Adam bar jerde haramlıq bar (*T.Qayıpbergenov “Türkiynama” essesi*).

Through the use of anaphora in simple sentences of a semantically connected complex sentence and in simple sentences arranged in a series, anaphora focuses on each part of the expressed complex and interconnected thought, serving to create a distinctive stylistic feature.

4.2. Orthophora

Orthophora (author's term) - the repetition of the same words in the middle of a sentence or syntactic unit (Abdinazimov, 2020). Such repeated words enhance the sharpness of thought and impart a special meaning to the recurring concept. We considered it appropriate to study the expression of orthophoras used in Karakalpak essay compositions by categorizing them into groups as follows.

- a) Orthophoras used in a subordinate form in the middle of a sentence. ..Mağan olardıń mámmeleriniń, aq mámmeleriniń qosarınan sırǵanap turǵan monshaq tamshılardıǵa súysinip qaraw sonday qızıq edi, paax! (*Sh.Seytov “Talant hám táǵdır” essesi*). ...Solardıń qasında házirgi, búgingi qıyınshılıqlar qıyınshılıq pa, qımbatshılıqlar qımbatshılıq pa, sen analardıǵa, ásirese, meniń anama monument qoy, Nókis! (*Sh.Seytov “Muhabbatım, jaslıǵım, Nókis!” essesi*). Kúniń menen seni kútip otırıp, otırıp, tap jańa shıǵıp edi,-deydi quwanıp (*T.Masharipova “Kempir oqıwshım” essesi*). Awılǵa qaytarda da ol jerlerdi kórip, miyrimdi qandırıp, qandırıp qaytaman (*Á.Paxratdinov “Bárha awılımdı saǵınaman” essesi*).
- b) Orthoforms used as explanatory elements of various words within a sentence. Seni súymewdiń ózi qıyın edi, sen qozıday mómin, qozıday biymálel, qozıday móltildep ǵana júretuǵın bala ediń... (*Sh.Seytov “Qádir tutqan ayawlım Tólepbergen!” essesi*). ...Balanıń pák názeri menen qaraytuǵın aq jay – baslawısh mektep, birinshi muǵallımıń, birinshi oqıǵan kitaplarıń, birinshi tanısqa shayırıń, bári-bári kóz aldınıńnan ótedi (*I.Yusupov “Shayırılıq haqqında shamalı sóz” essesi*). Siz xabarınıızda rayonınıń bir soxvozınıń bir bólimindegi bir brigadanıń bir suwshısı partiya syezdiniń qararlarınan ruwxlanıp 5 gektar jer suwǵardı dep jazıpsız (*Sh.Usnatdinov “Azat Berdishev fenomeni” essesi*). “Qızıl imperiya” qıyrıp, jańa zamannıń, jańa tártibi turmısqa ene baslaǵanda “qudaysız filosoflar” qattı albirawǵa tústi (*K.Smamutov “Allanıń rehimı – ananıń mehri” essesi*). Bular úylerine, úyindegilerge misli jawday zawal, jawday suwıq, jawday miyrim boladı (*E.Ótepbergenli “Qıdır ata*

qarğağan qız” essesi). “Payğambar” öz ayağı menen bosağasına kelip turğanı **qanshama** hürmet, **qanshama** sawap desesh! (*O.Ábdiraxmanov “Mırzanıñ isi” essesi).* ...Aldında **bir topar miliciya**, keyninde **bir topar miliciya** menen Izbasar tyurmadan alıp shıǵılıp, kútip turğan mashınaǵa ákelindi (*S.Bahadırova “29 jastan 50 jasqa deyin tyurmada” essesi).* Shayır **ómirinshe** jazıp, **ómirinshe** oqıp, **ómirinshe** úyrenip baradı (*I.Yusupov “Júreklerge jol izlep” essesi).*

4.3. Epiphora

Epiphora is a positively opposite tool to anaphora, a figure formed by the repetition of the same words or phrases at the end of a sentence (Bekbergenov, 1990). The final logical tempo of the thought expressed through epiphoras increases, and the author's (speaker's) personal attitude towards the thought is strengthened (Járimbetov and Genjemuratov, 2018). Epiphoras can be used in any text from the perspective of the subject being employed. Based on the examples we have analyzed, we consider it appropriate to categorize the epiphoras used in prose works, particularly in essay-like compositions, into groups.

- a) Epiphoras in the case of repeated words standing in a row at the end of a simple sentence: Sonda ol shayırdıñ yadında máñgi qaldı, sol sıyıqlıq máwrıttı shayıır **esley beredi, esley beredi...** (*Sh.Seytov “Talant hám táǵdır” essesi).* Qáne, kózimniñ jası tıylsa, jol boyı tuñbay **aǵadı kelip, aǵadı kelip** (*G.Dáwletova “Uzatılıw” essesi).*
- b) Epiphoras used in simple sentences within compound sentences: ...Doslarıñ **óziñ bolıp sóyledi**, qosıqlarıñ **óziñ bolıp sóyledi!** ...Men hámiyshe “jaqsı shayıır ólmeydi, onıñ kózi de **sózinde**, ózi de **sózinde**”...degen pikirimniñ fanatigimen (*Sh.Seytov “Qádir tutqan ayawlım Tólepbergen!” essesi).* Sol máñgi náwpir, máñgi aǵıwshı ullı dáryaǵa óz tuwǵan xalqıñnıñ atınan tamshı bolıp tamǵıñ **keledi**, juldız bolıp jańǵıñ **keledi** (*I.Yusupov “Shayırlıq haqqında shamalı sóz” essesi).* ...Atı altın sıya menen jazılıp qalǵan ullı shayırlar da **kóp**, shayırlıqtıñ jolı da **kóp**, qosıqtıñ túri de **kóp** (*I.Yusupov “Júreklerge jol izlep” essesi).* Mına báleden qutqarıñ, úyde **bir kempir**, dúzde **bir kempir**, óletuǵın boldım (*T.Masharipova “Kempir oqıwshım” essesi).*
- c) Epiphoras used in sentences that are adjacently positioned within the text structure: Jaza alatuǵını – **fakt**. Jazıp atırǵanı – **fakt**. Redaktorǵa solay deytuǵını – **fakt**. ...Biziki Ájiniyazdan baslanadı, **Ájiniyazz!** Ekinshi kitap **Ájiniyazz!** (*Sh.Seytov “Bir aqshamdaǵı sayaxat” essesi).* ...Men ómirimde birinshi ret **súwretke tústim**. Úrpeygen mañlay shashımdı

súwretshiniń aytqanı menen túkiriklep sıypap jatqızdım da, súwretke tústim (*I.Yusupov “Shayırılıq haqqında shamalı sóz” essesi*). ...Sen basqalardı da bul shıǵarmalardı oqıwǵa májbúr etkiń keledi. Seni de májbúrleǵim keledi (*Sh.Usnatdinov “Azat Berdishev fenomeni” essesi*). ...Keldiń! Sen keldiń! Sen maǵan, meni kóriwge keldiń! Ońım ba túsım be?! (*T.Masharipova “Bayawboshlıq” essesi*) Dárwishlerdiń barlıǵı jalatay. Mırza da jalatay (*O.Ábdiraxmanov “Mırzanıń isi” essesi*). Bul úydiń adamları Izbasardı júdá suwıqqanlıq penen qabıl etti. Ústindegi kiyimine kúldi. Bilim alǵan oqıwına kúldi (*S.Bahadırova “29 jastan 50 jasqa deyin tyurmada” essesi*). Bularǵa hámmeniń kewli, hámmeniń esigi jabıq. Bárháma hám tas jabıq (*E.Ótebergenli “Qıdır ata qarǵaǵan qız” essesi*).

5. CONCLUSION

In conclusion, like any unit used in the language of Karakalpak essay works, lexical reduplication elements also have the potential to perform a unique stylistic function. The use of all types of stylistic figures, including those based on lexical reduplication that we have studied, by authors, while ensuring the artistry of the text, serves to fully convey the authors' intended thought and idea, to naturally express various emotional and expressive states of the characters, and to fully incorporate vivid aspects of spoken language into written language.

Our research object, linguistic units, has traditionally been studied in Karakalpak linguistics based on poetic works, i.e., from a linguopoetic perspective. As a result, it has become clear that in prose works, as in other genres, specific stylistic figures are used for a specific purpose and serve as a means of artistic expression. Such specific features will undoubtedly further prioritize the study of artistic devices (stylistic figures) in linguistics as an important issue.

REFERENCES

- Abdikarim, N. (2022). Abay öleńderindeki sintaksistik figuralar. *BQÜ xabarshısı*, *2*, 93–100.
- Abdinazimov, S. (2020). *Lingvopoetika*. Yoshlar nashriyot uyi.
- Bekbergenov, A. (1990). *Qaraqalpaq tiliniń stilistikasi*. Qaraqalpaqstan.
- Erzhanova, D. K. (2022). *Ibraim Iusupov poemalariniń lingvopoetik tańlilı* [Dissertatsiya avtoreferati]. Nukus.
- İldırı, N. (2023). Tog'ay Murod'in "Otamdan Qolgan Dalalar" romanında yer alan yinelemeler. *Turcology Research*, *82*, 1–11.
- Járimbetov, Q., & Genjemuratov, B. (2018). *Ádebiyat teoriiyası*. Toshkent.
- Karimov, S. (1994). *Badiiy uslub va tilning ifoda vositalari*. Samarqand.
- Kazimbetova, Z. M. (2022). *J. Izbasqanov asarlariniń lingvopoetik tańlilı* [Dissertatsiya avtoreferati]. Nukus.
- Lapasov, J. (1995). *Badiiy matn va lisoniy tańlil*. O'qituvchi.
- Nasirov, D. (1979). *Russha – qaraqalpaqsha lingvistik terminler so'zligi*. No'kis.
- Nikolaev, A. İ. (2011). *Osnovy literaturovedenia*. LISTOS.
- Norova, S. (2024, iyun). Asar tilida takrorning badiiy-uslubiy iususiylari. *Young Scientist Research Journal Of Karakalpakstan*, *2*(1), 10–18.
- Pirogova, N. K. (1992). N. S. Trubetskoy i foneticheskaya stilistika. *Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 9*, 78–85.
- Qurbonova, M. (2023, mart). Anafora va epifora individual uslub kasb etuvchi sintaktik figura sifatida (Xurshid Davron shariyati misolida). *World of Philology*, *1*(3), 45–50.

TURAN-2026
The Turkish World Yesterday, Today and Tomorrow

III TURAN International Scientific Conference
Date and time: 14 February 2026, 11:00
ZOOM
Languages: Azerbaijani, Turkish, Russian, and English
Partner universities: Azerbaijan University, Azerbaijan University of Languages, and Kütahya Dumlupınar University
Field: Social-humanities, and Economic Sciences

 irds-center.com [irdscenter](https://www.instagram.com/irdscenter) [irdscenter](https://www.youtube.com/irdscenter) turancongress.2026@gmail.com

Müasir Türk Dünyasında Etnosiyasi Proseslər (Tarixi Ekskurs)

Səidə QULİYEVA⁸⁸

Özet

Tədqiqat müasir türk dünyasında baş verən etnosiyasi proseslərin tarixi-demoqrafik köklərini və mövcud strukturunu araşdırır. Tədqiqatın məqsədi müasir türk dünyasında etnosiyasi prosesləri araşdırmaq, XIX-XX əsrlərdə Rusiya imperiyası və SSRİ dövründə həyata keçirilən köçürmə, sürgün və inzibati bölgü siyasətlərinin türk xalqlarının etnik tərkibinə təsirini müəyyən etməkdir. İşin metodologiyası tarixi-müqayisəli təhlil və demoqrafik retrospektiv yanaşmaya əsaslanır. Təhlillər göstərir ki, çar Rusiyasının "xristianlaşdırma" və SSRİ-nin "böl və hökm sür" prinsiplərinə əsaslanan etnopolitikası türk xalqlarının vahid mədəni areallarını parçalasa da, 1991-ci ildən sonra başlayan milli oyanış prosesi bu xalqların etnik identikliyinə yenidən bərpa etmişdir. Hazırda 300 milyona yaxın əhalisi olan türk dünyası global sistemdə mühüm strateji güc mərkəzi kimi çıxış edir.

Açar Sözlər: Türk Dünyası, Etnosiyasi Proseslər, Tarixi-Demoqrafiya, Etnik Tərkib, Miqrasiya.

⁸⁸ Dosent, Azərbaycan Universiteti, Siyasi və İctimai Elmlər Kafedrası, ORCID: 0000-0003-4320-3425, saida.guliyeva@au.edu.az

Ethno-Political Processes in the Modern Turkic World (A Historical Excursion)

Abstract

This research explores the historical-demographic roots and current structure of ethno-political processes in the modern Turkic world. The aim of the research is to examine ethno-political processes in the modern Turkic world and to determine the impact of the resettlement, deportation, and administrative division policies implemented during the 19th–20th centuries under the Russian Empire and the USSR on the ethnic composition of the Turkic peoples. The methodology of the work is based on historical-comparative analysis and demographic retrospective approach. The main findings show that while the ethno-politics based on the Russian Empire's "Christianization" and the USSR's "Divide and rule" principles fragmented the unified cultural areas of Turkic peoples, the national awakening process that started after 1991 has restored their ethnic identity. Currently, the Turkic world, with a population of nearly 300 million, acts as an important strategic power center in the global system.

Keywords: Turkic World, Ethno-Political Processes, Historical Demography, Ethnic Structure, Migration.

1. GİRİŞ

Türk dünyası anlayışı ortaql dil, mədəniyyət, tarix və etnik mənsubiyyətə malik olan xalqların yaratdığı geniş geosiyasi və geomədəni məkanı ifadə edir. Bu coğrafiya Şərqi Avropadan Uzaq Şərqə, Şimal Buzlu okeanından Yaxın Şərqə qədər uzanan nəhəng bir Avrasiya ərazisidir. Etnosiyasi proseslər isə cəmiyyət daxilindəki etnik qrupların siyasi sistemlə qarşılıqlı əlaqəsini və dövlətin bu sahədə apardığı siyasətin nəticələrini özündə birləşdirir. Türk dünyasında bu proseslərin formalaşmasında tarixi faktorların, xüsusilə miqrasiya və siyasi rejimlərin təsiri həlledicidir.

Bu göstərilənlər müasir dövrdə türk dünyasında etnodemoqrafik proseslərin tarixi kökünə nəzər salmağı və hazırkı demoqrafik vəziyyəti təhlil etməyi aktual mövzu kimi müəyyən edir. Tədqiqat zamanı müasir türk dövlətlərinin əhalisinin say dinamikası və etnik tərkibinin təhlili əsas obyektidir.

Tədqiqatın mövzusu XIX əsrdən günümüzlə qədər olan dövrdə türk dünyasında baş verən etnosiyasi transformasiyaları və onların demoqrafik nəticələrini əhatə edir. Araşdırmanın əsas məqsədi Rusiya imperiyası və SSRİ-nin tətbiq etdiyi

köçürmə və inzibati bölgü siyasətlərinin türk xalqlarının müasir etnik strukturuna təsirini elmi cəhətdən qiymətləndirməkdir. Türk Dövlətləri Təşkilatı (TDT) çərçivəsində integrasiya proseslərinin sürətləndiyi bir dövrdə, etnosiyasi keçmişin təhlili gələcək strateji hədəflərin müəyyənəşdirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bu tədqiqatda tarixi-müqayisəli təhlil və demoqrafik retrospektiv yanaşma istifadə olunmuşdur. Araşdırma prosesində arxiv sənədləri, 1897, 1926, 1989-cu illərin siyahıyaalınma məlumatları və müasir statistik agentliklərin (stat.uz, stat.kg və s.) statistik mənbələr və tədqiqatlar qarşılıqlı şəkildə təhlil və müqayisə edilmiş, qarşılaşdırılmışdır. Ədəbiyyat icmalı çərçivəsində türk xalqlarının dövlətçilik tarixi və etnik tərkibinə dair tədqiqatlara istinad olunmuşdur.

Tədqiqat coğrafi baxımdan Türkiyə, Azərbaycan, Mərkəzi Asiya respublikaları və Rusiya Federasiyasında yaşayan türk xalqlarını əhatə edir. Zaman çərçivəsi XIX əsrin əvvəllərindən 2025-ci ilin müasir geosiyasi reallıqlarına qədər olan dövrlə məhdudlaşır. Tədqiqatın əsas məhdudiyyəti bəzi bölgələrdə (məsələn, İran və Çin) etnik tərkibə dair rəsmi statistik məlumatların qeyri-şəffaf olmasıdır ki, bu da həmin ərazilər üzrə dolayı hesablamalara müraciət edilməsini zəruri etmişdir.

2. ETNO SİYASI PROSESLƏR: NƏZƏRİ TƏHLİL

Etnosiyasi proseslər cəmiyyət daxilində mövcud olan müxtəlif etnik qrupların siyasi sistemlə qarşılıqlı əlaqəsini, onların siyasi davranışlarının etnik kimlik əsasında formalaşmasını və dövlətin etnik münasibətlər sahəsində həyata keçirdiyi siyasətlərin nəticələrini ifadə edən mürəkkəb sosial-siyasi hadisələr sistemidir. Bu proseslər etnik kimliyin yalnız mədəni fenomen kimi deyil, həm də siyasi resurs kimi çıxış etdiyini göstərir. Belə ki, etnik mənsubiyyət bəzən siyasi səfərbərlik, həmrəylik və milli birlik yaradaraq cəmiyyətin möhkəmlənməsinə xidmət edir, bəzi hallarda isə siyasi gərginlik, qarşıdurma və hətta konfliktlərə yol açır. Etnosiyasi proseslərin yaranmasında tarixi faktorların rolu böyükdür. Etnik qrupların əsrlər boyu formalaşmış identikliyi, yaddaşı və mədəni irsi onların müasir siyasi davranışında özünü göstərir. Dilin qorunması, milli adətlərin yaşadılması, tarixi torpaqların müdafiəsi kimi məsələlər etnik qrupların siyasi gündəminə çevrilə bilər. Sosial-iqtisadi bərabərsizlik, resursların qeyri-bərabər bölgüsü və etnik qrupların dövlət idarəetməsində kifayət qədər təmsil olunmaması da etnosiyasi proseslərin güclənməsinə səbəb olan mühüm amillərdəndir. Əgər etnik qrup sosial və siyasi sistemdə özünü kənarda qalmış hiss edirsə, bu, narazılıq, mobilizasiya və etnik tələblərin formalaşmasına gətirib çıxara bilər (Ağayev, 2006: 24-31, 40-41).

Etnosiyasi proseslərin formalarından biri etnik integrasiyadır. Bu zaman müxtəlif etnik qruplar dövlət tərəfindən tanınır, hüquqları qorunur və vahid siyasi məkan daxilində harmonik şəkildə yaşamağa təşviq olunurlar. Bunun əksi olaraq assimilyasiya siyasətləri etnik kimliyin zəiflədilməsinə yönəlir. Məcburi assimilyasiya etnosiyasi gərginliklərin yaranmasına səbəb ola bilər.

Etnosiyasi proseslərin ən kəskin forması etnik konfliktlərdir. Torpaq, resurslar, dilin rəsmi statusu, siyasi təmsilçilik kimi məsələlər uğrunda yaranan qarşıdurmalar bəzən genişmiqyaslı münaqişələrə çevrilə bilər. Bununla yanaşı, bəzi etnik qruplar milli-azadlıq hərəkatlarına başlayaraq daha geniş muxtariyyət və ya müstəqillik tələb edə bilərlər ki, bu da etnosiyasi proseslərin dövlətçiliklə bağlı aspektini formalaşdırır. Çoxmillətli dövlətlərdə harmoniya yaratmaq üçün multikultural və tolerantlıq siyasətləri həyata keçirilir. Bu siyasət mədəni müxtəlifliyin qorunması, milli dillərin tanınması, etnik qrupların bərabər hüquqlarının təmin edilməsi kimi tədbirləri əhatə edir.

Beləliklə, etnosiyasi proseslər çoxmillətli cəmiyyətlərin siyasi həyatının ayrılmaz hissəsidir və etnik qrupların maraqları ilə dövlətin ümumi siyasəti arasında tarazlıq yaratmaq bu proseslərin uğurlu idarə edilməsinin əsas şərtidir. Etnosiyasi proseslərin düzgün tənzimlənməsi həm milli birlik, həm sosial sabitlik, həm də dövlətçilik üçün həlledici əhəmiyyət daşıyır. Biz türk dünyasında baş verən etnosiyasi və demoqrafik prosesləri təhlil edərkən nəzəri yanaşmaları əsas götürmüşük.

3. TARİXİ-DEMOQRAFİK RETROSPEKTİV: RUSİYA İMPERİYASI DÖVRÜ

XVIII-XIX əsr türk dünyasının taleyində mühüm və olduqca mürəkkəb bir mərhələ kimi xarakterizə olunur. Bu dövrdə Rusiya imperiyasının sərhədlərinin cənuba və şərqə doğru genişlənməsi yalnız hərbi-siyasi işğallarla məhdudlaşmamış, həm də türk xalqlarının yaşadığı areallarda köklü demoqrafik dəyişikliklərə yol açan sistemli köçürmə siyasəti ilə müşayiət olunmuşdur. İmperianın tətbiq etdiyi "etnik dəyişiklik" strategiyası strateji əhəmiyyətli bölgələrin etnik tərkibini dəyişdirərək, orada mərkəzi hakimiyyət üçün etibarlı sosial baza yaratmaq məqsədi daşıyırdı.

3.1. Qafqaz Regionunda Etnik Dəyişikliklər

Qafqaz, xüsusilə Şimali Azərbaycan torpaqları Rusiya imperiyasının cənub siyasətində "xristian səddi" yaratmaq planlarının əsas poliqlonuna çevrildi. Əvvəllər əhalisinin mütləq əksəriyyəti azərbaycanlı türklərindən ibarət olan Qafqazda, xüsusilə Qarabağ, Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarında süni şəkildə

erməni üstünlüyü yaradılmağa başlandı (Abdullayev, 2005: 209-211). Qarabağın strateji yüksəkliklərinə köçürülən erməni ailələri gələcəkdə regionda yaranacaq etnik münaqişələrin təməlini qoymuşdur. Çarizm təkcə erməniləri deyil, həm də "etibarlı ünsür" hesab etdiyi rus kəndlilərini (xüsusilə sektantları – malakan və duxoborları) və alman kolonistlərini də Qafqaza köçürürdü. Rus kəndliləri Azərbaycanın Yelizavetpol (Gəncə) və Bakı quberniyalarında məskunlaşdırırdı. Bu, yerli türk əhalisinin ən yaxşı otlaq və əkin sahələrindən məhrum edilməsi ilə nəticələnirdi. Bu demoqrafik müdaxilənin əsas hədəfi regionun "türk simasını" silmək və gələcəkdə imperiyadan ayrılma cəhdlərinin qarşısını alacaq etnik münaqişə ocaqları yaratmaq idi.

3.2. Mərkəzi Asiyada Baş Verən Etnik və Demoqrafik Dəyişikliklər

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasının etnosiyasi strategiyası Türkünstan və Qazaxıstan çöllərinə yönəldi. Pyotr Stolipinin aqrar islahatları (1906–1913) dövründə müasir Qazaxıstan və Qırğızıstan ərazilərinə 3 milyondan çox rus və ukraynalı kəndli köçürülmüşdü. Bu kütləvi miqrasiya dalğası türk xalqları üçün faciəvi nəticələrə səbəb oldu. Beləki, köçəri və yarımköçəri həyat tərzini sürən qazaxlar üçün həyatı əhəmiyyət kəsb edən mövsümi otlaqlar (yaylaq və qışlaqlar) imperiya tərəfindən "boş torpaqlar" elan edilərək gəlmə kəndlilərə paylanıldı. Beləliklə, həm ənənəvi təsərrüfat dağıldı, həm də etnik tarazlıq pozuldu. Bir çox şimal bölgələrində yerli türk əhalisi öz doğma torpaqlarında azlığa çevrildi (Yigit, 2001: 4-6, 14). Məsələn, 1897-ci il siyahıyaalınması ilə 1917-ci il məlumatları müqayisə edildikdə, rus dilli əhalinin payının bəzi qəzalarda 30-40%-ə çatdığı görünür. Torpaqsız qalan yerli əhali ilə gəlmələr arasında tez-tez silahlı toqquşmalar baş verirdi. Bu da sosial gərginliyə səbəb olurdu. Bu gərginlik sonda 1916-cı il ümumtürk üsyanına (Mərkəzi Asiya üsyanı) gətirib çıxardı. Üsyan imperiya qoşunları tərəfindən qəddarlıqla yatırıldı və on minlərlə qırğız və qazax Şərqi Türkiştana (Çinə) qaçdı. Göründüyü kimi, baş verən hadisələr domino effekti ilə bir-birinə təsir edirdi. Bu dövrdə baş verən köçlər etnik tərkibdə ciddi dəyişikliyə səbəb olmuşdur.

3.3. Volqaboyu və Sibir: "Xristianlaşdırma" və Assimilyasiya

Rusiya imperiyasının daha daxili bölgələrində – Vilqaboyu (İdil-Ural regionu, Tatarıstan, Başqırdıstan) və Sibirdə etnosiyasi proseslər daha çox dini və inzibati təzyiqlər üzərində qurulmuşdu. V.P.İlminskinin yaratdığı sistemə uyğun olaraq türk-tatar uşaqlarını xristianlaşdırmaq və rus mədəniyyətinə adaptasiya etmək üçün xüsusi məktəblər şəbəkəsi yaradılmışdı. Bu, tatar və başqırd ziyalılarının güclü müqaviməti ilə qarşılasa da, bəzi kiçik türk qruplarının etnik parçalanmasına səbəb oldu. İnzibati bölgünün dəyişdirilməsi, türk xalqlarının

yaşadıqları vahid coğrafi arealların süni quberniya sərhədləri ilə bölünməsi isə onların təsərrüfat həyatını, siyasi birliyini və vahid iqtisadi bazar yaratmasını çətinləşdirirdi.

Göründüyü kimi, Rusiya imperiyasının XIX və XX əsrin əvvəllərində apardığı etnosiyasi kurs türk dünyasını "parçala və idarə et" prinsipi ilə zəiflətməyə xidmət edirdi. Qafqazda erməni faktorunun ön plana çıxarılması, Mərkəzi Asiyada kəndli kolonizasiyası və Volqaboyunda assimilyasiya cəhdləri türk xalqlarının demoqrafik xəritəsində dəyişikliklər yaratdı və mənfi təsir göstərdi. Lakin bu təzyiqlər eyni zamanda türk xalqları arasında "cədidçilik" kimi milli oyanış hərəkətlərinin doğulmasına və 1917-ci il inqilabından sonra müstəqil dövlətçilik ideyalarının formalaşmasına təkan verdi.

Əlavə edək ki, Qafqazın və Mərkəzi Asiyanın Rusiya imperiyası tərəfindən işğalı, həmçinin əraziyə kənar etnosların köçürülməsinə etiraz edən yerli əhalinin ata-baba torpaqlarından başqa ölkələrə köçləri də baş vermişdir. Osmanlı və Qacar imperiyası bu köçlərin əsas istiqaməti olmuşdur. imperiyasına üz tutmuşlar. Bu proses də regionun etnik tərkibi ciddi şəkildə dəyişdirilmişdir.

4. SSRİ DÖVRÜNDƏ ETNİK TƏRKİBİN DƏYİŞDİRİLMƏSİ

Sovet hakimiyyəti illəri (1920–1991) türk dünyasının etnik xəritəsinin ən kəskin və süni müdaxilələrə məruz qaldığı dövrdür. Çar Rusiyasının müstəmləkəçilik siyasəti SSRİ dövründə daha mürəkkəb, ideoloji əsaslı və mərkəzləşdirilmiş "etnosiyasi mühəndislik" formasına keçmişdir. Bu siyasətin strateji hədəfi vahid türk-islam kimliyini parçalamaq, milli kimlikləri məhdud inzibati çərçivələrə salmaq və mərkəzi hakimiyyətə tam təbə olan, milli köklərindən qopmuş "yeni sovet insanı" tipi formalaşdırmaq idi (Akıncı, Jafarlı, 2020: 506-510; Roy, 2000).

4.1. Milli-Ərazi Bölgüsü: "Böl və Hökm Sür" Strategiyasının Tətbiqi

Rusiyanın Mərkəzi Asiyanı ikinci dəfə işğalına qarşı 1917-ci ildən başlayan Basmaçı hərəkəti 30-cu illərin sonlarına qədər davam etmişdir. SSRİ rəhbərliyi hərəkəti zəiflətmək və bölgəni nəzarətə götürmək üçün inzibati bölgünü mütəmadi olaraq dəyişirdi. 1924-cü ildən həyata keçirilən "milli-dövlət bölgüsü" türk xalqlarının çoxəsrlik birliyini hədəf almışdı (Akıncı, Jafarlı, 2020: 509; Roy, 2000: 99-101). Əvvəllər vahid coğrafi, iqtisadi və siyasi məkanda birləşən xalqlar süni sərhədlərlə bir-birindən təcrid olundu. Sərhədlər çəkilərkən etnik məskunlaşma prinsipləri qəsdən nəzərə alınmırdı. Məsələn, strateji əhəmiyyətli Fərqanə vadisi Özbəkistan, Qırğızıstan və Tacikistan arasında elə bölündü ki, hər bir dövlətin tərkibində digərinin anklavları və böyük etnik azlıqları qaldı. Bu siyasət gələcəkdə regionda yaranacaq etnik gərginliklərin (məsələn, Oş

hadisələri) təməlini qoydu. Bənzər ssenari Qafqazda da tətbiq edildi: Azərbaycanın qərb torpaqlarının sərhədləri Ermənistanın xeyrinə dəyişdirildi. Zəngəzurun Ermənistanə verilməsi ilə Azərbaycanın və bütün türk dünyasının Türkiyə ilə birbaşa quru əlaqəsi kəsildi.

4.2. Kütləvi Köçlər və Repressiyalar

1930–1950-ci illər arasında Stalin rejimi tərəfindən həyata keçirilən repressiya və kütləvi deportasiyalar türk xalqlarının demoqrafik strukturunda dərin yaralar açdı. Tarixi sənədlər bu sürgünlərin "etibarsız ünsürlərin təmizlənməsi" adı altında həyata keçirildiyini təsdiq edir (Akıncı, Jafarlı, 2020: 509).

1937-1938-ci illərin "böyük terroru" zamanı türk dünyasının düşünən beyni hesab olunan minlərlə ziyalı, yazıçı və siyasətçi (Azərbaycanda Əhməd Cavad, Mikayıl Müşfiq; Qazaxıstanda A.Baytursunov, S.Seyfullin və b.) ya Mərkəzi Asiya və Sibirə sürgün edildi, ya da məhv edildi. Bu, xalqların milli oyanış prosesini və müstəqillik arzularını onilliklər boyu dondurmaq məqsədi daşıyırdı.

Növbəti etnik zərbələr deportasiyalar oldu. II Dünya müharibəsi Qafqazda və Mərkəzi Asiyanın türk bölgələrində etnik tərkibin dəyişməsinə təsir edən əsas hadisələrdən biridir. Müharibə bölgəsindən evakuasiya edilən əhəlinin türk bölgələrinə köçü nəticəsində ən çox dəyişikliyə məruz qalan ərazi Qazaxstan və Özbəkistan olmuşdur (Yigit, 2001: 7, 14).

1944-cü ilin mayında Krım türklərinin Almaniyaya ilə əməkdaşlıqda günahlandırılaraq, noyabrda isə Gürcüstanın cənub-qərb bölgələrində yaşayan 100 minə yaxın Ahıska türkünün "sərhəd təhlükəsizliyi" bəhanəsi ilə Mərkəzi Asiyaya və Sibirə sürgün edilməsi demoqrafik fəlakət idi. Sürgün zamanı Krım türklərinin təxminən 46%-i aclıq və xəstəlikdən məhv oldu. Bu siyasətin məqsədi Krımı "türk simasından" təmizləyərək oranı tamamilə ruslaşdırmaq idi. 50-ci illərdə deportasiya olunan xalqlara bəraət verilsə də, Krım tatarlarının öz ərazilərinə qayıdıb yerləşməsi prosesi tamamlanmadı. SSRİ-nin dağılması, daha sonralar isə (2014 və 2020) Krımı Rusiya Federasiyası tərəfindən işğalı Krım tatarlarının dünyanın müxtəlif ölkələrinə səpələnmiş halda yaşamalarına səbəb olmuşdur. Digər xalqlardan fərqli olaraq, Ahıska türklərinə sonradan öz dədə-baba torpaqlarına qayıtmağa icazə verilmədi, bu da onların etnik parçalanmasına və müxtəlif ölkələrə (Azərbaycan, Qazaxıstan, Türkiyə, Rusiya) səpələnməsinə səbəb oldu. Krım tatarları və ahıska türkləri bu gün də həmin faciələrin təsirini yaşamaqdadırlar (Açıkgöz, 2016).

Əlavə edək ki, SSRİ-nin iqtisadi layihələri çox vaxt demoqrafik silah kimi istifadə olunurdu. 1950-ci illərdə SSRİ-nin rəhbəri Nikita Xruşşovun "Xam torpaqların mənimsənilməsi" kampaniyası çərçivəsində Qazaxıstana 2 milyondan çox slavyan mənşəli (rus, ukraynalı) əhali köçürüldü. Nəticədə, 1959-cu il

siyahıyaalınmasına görə, qazaxlar öz respublikalarında ümumi əhalinin cəmi 30% təşkil edərək azlığa çevrildilər. Bu, qazax dilinin məişətdən silinməsinə və regionun tamamilə ruslaşmasına gətirib çıxardı. Ümumi olaraq, SSRİ dövründə bütün türk respublikalarında 1959-cu il siyahıyaalma materiallarını müqayisə etdikdə görürük ki, türk xalqlarından sonra əsas rusların sayı çox idi və tədricən yerli xalqların sayı artmışdır (Roy, 2000: 127-128).

SSRİ urbanizasiya və etnik müxtəlifliyin yaradılması məsələsinə də diqqət yetirərək Bakı, Daşkənd və Almatı kimi böyük şəhərləri imperiyanın "beynəlmiləçilik" siyasətinin mərkəzinə çevrildi. Müxtəlif strukturlarda rəhbər vəzifələrdə qeyri-millətlərin təyin edilməsi, şəhərlərdə slavyan əhalinin sıxlığı yerli türklərin öz mədəni mühitindən qopmasına və rus dilli sovet kimliyini qəbul etməsinə səbəb olurdu (Roy, 2000: 125-126, 149-156). Lakin 1969-cu ildə Azərbaycanca Sov.İKP MK-nın I katibi vəzifəsinə təyin edilən Heydər Əliyev milli kadrların irəli çəkilməsinə, rayonlardan Bakıya milli kadrların cəlb edilməsi prosesi ilə milli kimliyin dərkisi prosesinə müsbət təsir etdi (Zeynalov, 2022: 610-623; Ağayev, 2006: 51). Qazaxstanda isə ölkəyə rəhbərlik edən milli kadrın digər millətdən olan biri isə əvəzlənməsinə xalqın etirazı Jeltoksan faciəsinin baş verməsi ilə nəticələnmişdir. Əlavə edək ki, Özbəkistanda daha fərqli vəziyyət idi. Burada idarəçiliyə adətən milli kadrlar gətirilirdi.

4.3. Milli Kimlik, Dil və Mədəniyyət Sahəsində Tətbiq Edilən Mexanizmlər

SSRİ hakimiyyəti türk milli kimliyinə qarşı sərt siyasət tətbiq etmişdi. Sovet dövlətinin türk dünyası üzərində apardığı ən təhlükəli təcrübələrdən biri əlifba və dil siyasəti olmuşdu. Məlumdur ki, dil birliyi türk xalqlarının ən böyük inteqrasiya vasitəsi idi. I Türkoloji qurultayın (1926, Bakı) ən mühüm qərarı latın qrafikalı əlifbanın qəbulu oldu. Bu əlifba həm SSRİ tərkibindəki, həm də Türkiyə Cümhuriyyətində yaşayan türk xalqları arasında məlumat almaq imkanları yaratdı, əlaqələri artırdı və birliyi gücləndirirdi. Türkiyə Cümhuriyyətinin də latın əlifbasına keçməsi Moskvada ciddi narahatlıq yaradırdı. Əlaqələrin güclənməsinin qarşısını almaq məqsədilə sistemə plan tətbiq etdi. 1939-cu ildən başlayaraq bütün sovet türkləri məcburi şəkildə kiril əlifbasına keçirildi. Bununla da türk xalqları arasında süni fərqliliklərin yaradılması prosesinə başlanıldı (Roy, 2000: 113-115). Hər bir türk dili üçün kiril əlifbasının fərqli variantları hazırlandı. Eyni fonemlər (səslər) müxtəlif respublikalarda fərqli hərflərlə işarələndi. Məqsəd eyni kökdən gələn sözlərin fərqli yazılışını təmin etməklə, bir azərbaycanlının bir qazaxın və ya özbəkin kitabını oxuyub anlamasına maneə olmaq idi. Bununla yanaşı, vacib hadisələrdən biri respublikalarda SSRİ Konstitusiyasına əsasən rus dilinin üstünlüyünü təmin etmək oldu. Təhsil, elm və dövlət idarəçiliyində rus dili yeganə perspektivli dilə

çevrildi. Milli dillər "mətbəx dili" səviyyəsinə endirildi, rus dilini bilməmək isə karyera imkanlarının qapanması demək idi.

Diqqət çəkən digər bir amil isə deportasiya və repressiyalar dövründə Mərkəzi Asiya respublikalarına müxtəlif xalqların köçürülməsi idi. Beləki onlar arasında ortaq ünsiyyət dili kimi SSRİ-nin rəsmi dövlət dilinin - rus dilinin olmasını zəruri etmişdi. Qazaxstan respublikası bu prosesdən daha çox təsirlənən ərazi olmuşdu (Gökdağ, 2013: 3-15).

Sovet quruculuğu və repressiyalar dövründə vahid kimliyin parçalanması porsesində "türk" və ya "türküstanlı" kimi ümumi üst-kimliklər rəsmi dairələrdə "reaksioner" və "pantyürkist" ideyalar kimi qadağan edildi. Bunun əvəzinə, hər bir respublika üçün ayrı "milli tarix" və "milli dil" standartları yaradıldı. Mərkəzi hakimiyyət süni şəkildə özbək, qazax, qırğız, türkmən və qaraqalpaq kimliklərini bir-birinə rəqib kimi inkişaf etdirdi (Roy, 2000: 113-121).

5. TÜRKİYƏ CÜMHURİYYƏTİNDƏ ETNOSİYASİ PROSESLƏR (1923–2025)

Məlumdur ki, 1965-ci ildən sonra Türkiyə Cümhuriyyətində əhali siyahıyaalması zamanı əhalinin etnik məsubiyyət göstəriciləri qeydə alınmır. Dövlət cəmiyyətdəki müəyyən etnik qruplaşmaların milli birliyə və dövlət təhlükəsizliyinə xələl gətirəcəyi, həmçinin ərazi bütövlüyünün qorunması məqsədilə belə bir qərar vermişdir. Buna uyğun olaraq, 1982-ci il Konstitusiyasına əsasən bütün əhali türkdür (Türkiye Cumhuriyeti Anayasası [TCA], 2020). Biz bunları nəzərə alaraq, ölkədə və regionda baş verən tarixi, hərbi və etnosiyasi proseslərin, həmçinin əhalinin say dinamikasının təhlilinə əsasən müəyyən qənaətə gələ bilərik.

1923-cü ildə Türkiyə Cümhuriyyətinin qurulmasından sonra ölkənin etnosiyasi tərkibi və prosesləri yeni bir mərhələyə qədəm qoymuşdur. Osmanlı imperiyasının çoxmillətli və çoxdinli strukturu dağıldıqdan sonra Türkiyə Cümhuriyyəti milli dövlət modeli əsasında formalaşmışdır. Bu dövrdə etnik siyasət və milliləşdirmə prosesləri əsasən türk milli kimliyinin və dilinin gücləndirilməsinə yönəlmişdir. Respublika dövrünün ilk illərində həyata keçirilən etnosiyasi tədbirlər arasında mülki hüquqların yenidən tənzimlənməsi, dil və təhsil siyasətinin türk dili və mədəniyyətinə əsaslanması önəmli rol oynamışdır (Özdemir & Özkan, 2020: 532).

1923-cü ildən sonra Yunanıstan ilə imzalanmış əhali mübadiləsi, həmçinin digər azlıq qruplarına qarşı tətbiq edilən dövlət tədbirləri nəticəsində Türkiyədə türk etnik qrupunun payı artmışdır. Bu proseslər həm ölkənin etnik strukturu, həm də sosial-iqtisadi münasibətlərinə birbaşa təsir göstərmişdir.

1950–1980-ci illər Türkiyədə etnosiyasi proseslərin daha mürəkkəb formada davam etdiyi dövrdür. Demokratikləşmə, sənayeləşmə və urbanizasiya etnik qrupların şəhərlərə köçünü sürətləndirmiş, etnik qarışıqlıq və assimilyasiya proseslərini gücləndirmiş, şəhərlərdə etnik balansın dəyişməsinə səbəb olmuşdur. 1980–2000-ci illərdə Türkiyədə etnik proseslər qismən liberal və demokratik yanaşmalarla müşahidə olunmuşdur. Bu dövrdə multikulturalizmə dair bəzi təşəbbüslər, etnik kimliklərin müəyyən dərəcədə qorunması siyasəti görülmüş, həmçinin Kürd məsələsi və digər etnik problemlər dövlətin diqqət mərkəzinə gəlmişdir. Şəhərləşmə və sənayeləşmə nəticəsində etnik qruplar şəhər mərkəzlərinə toplanmış, etnik qarışıqlıq və assimilyasiya prosesi intensivləşmişdir. 2000–2025-ci illərdə Türkiyə Cümhuriyyətində etnosiyasi proseslər həm daxili, həm də global faktorlarla əlaqədar olaraq dəyişmişdir. Suriya, Fələstin, Əfqanıstan və digər islam ölkələrindən gələn miqrantlar (əsasən qaçqınlar) kifayət qədər çox olduğu üçün etnososial proseslərdə yeni siyasi qərarlar verilmişdir. Etnik azlıqların mədəni hüquqları, dil və təhsil imkanları sahəsində müəyyən liberallaşmalar müşahidə olunmuş, eyni zamanda urbanizasiya və miqrasiya prosesi davam etmişdir. Kürdlərin, ərəblərin və digər etnik azlıqların şəhərlərdə toplanması və integrasiyası Türkiyənin demoqrafik və mədəni mənzərəsini dəyişdirmiş, türk etnik qrupunun dominantlığı qorunsa da, çoxmillətli və çoxmədəni elementlər ölkənin sosial və mədəni həyatında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

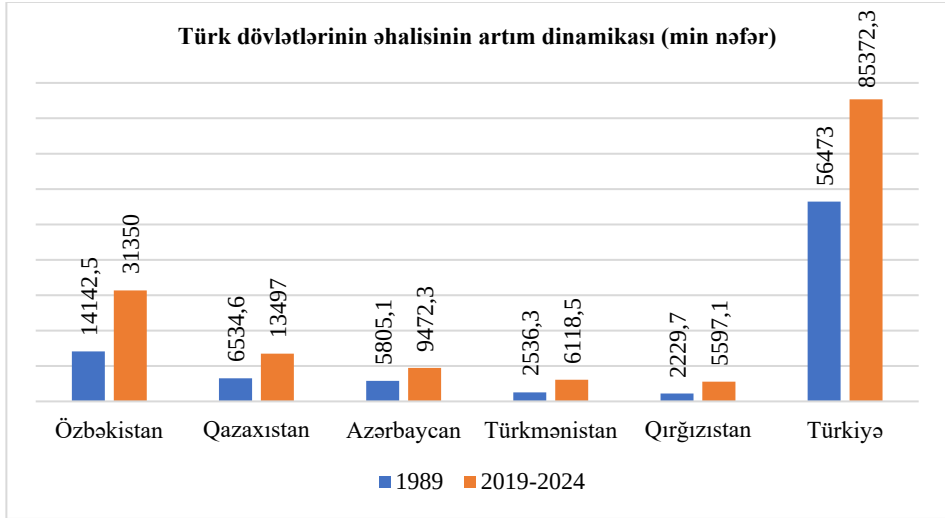
Hazırda Türkiyə Cümhuriyyəti 85 milyondan çox əhalisi ilə türk dünyasının həm iqtisadi, həm də demoqrafik "lokomotiv"idir. Türkiyə eyni zamanda Balkanlardan (Bolqarıstan, Qərbi Trakya) və Qafqazdan gələn türk topluluqları üçün integrasiya və məskunlaşma mərkəzi rolunu oynayır (Keskin & Koç, 2023: 11-22).

6. MÜASİR ETNİK STRUKTUR VƏ PERSPEKTİVLƏR

1991-ci ildə SSRİ-nin süqutu ilə türk dünyasında etnosiyasi proseslər yeni bir mərhələyə qədəm qoymuşdur. Bu dövrü "milli intibah" və "təbii demoqrafik bərpa" dövrü kimi xarakterizə etmək olar. Müasir dövrdə türk dünyası artıq sadəcə etnik və ya dil qrupu deyil, həm də təxminən 4,5–5 milyon kvadrat kilometr ərazini əhatə edən və 300 milyona yaxın əhalisi olan nəhəng bir geosiyasi güc mərkəzidir. Tədqiqatlar göstərir ki, son otuz beş ildə türk respublikalarında etnik tərkibin transformasiyası yerli xalqların xeyrinə köklü şəkildə dəyişmişdir.

Əldə etdiyimiz statistik göstəricilər sübut edir ki, müstəqillik illərində bütün türk respublikalarında yerli xalqların üstün mövqeyi qorunmuş və ümumi əhalinin etnik tərkibində çəkisi sürətlə artmışdır. Bu proses həm yüksək təbii artım, həm də sovet dövründə gəlmiş slavyan əhalisinin geri miqrasiyası ilə bağlıdır.

Sovet dövrünün son siyahıyaalma (1989) materialları ilə müstəqillik dövrünün (2019 və ya 2024) materiallarını müqayisə edə bilərik. Təhlil nəticəsində türk dünyasının əhalisinin say dinamikasını üzə çıxartmaq mümkündür.

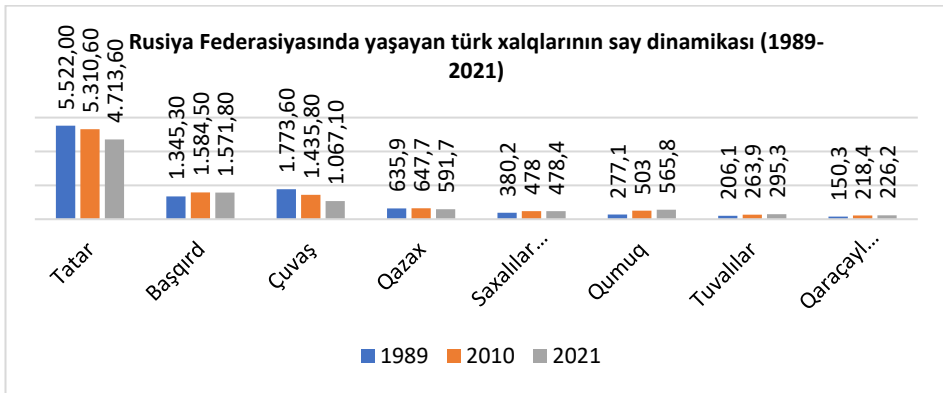

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, 2000; Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, 2011; Demoscope Weekly, (t.y.); Demoscope Weekly, (t.y.); Türkiyə İstatistik Kurumu, 2024; Demoscope Weekly, (t.y.); National Statistical Committee of the Kyrgyz Republic, (t.y.); Özgür, 2003:44; Türkmənistanın Statistika Baradaky Dövlət Komiteti, (t.y.); Özbəkistan Respublikası Milli Statistika Qo'mitəsi, (t.y.); Türkmənistanın Statistika Baradaky Dövlət Komiteti, (t.y.).

Əldə etdiyimiz statistik materiallar əsasında hazırladığımız bu diaqram bir neçə vacib məqama diqqət yetirməyimizə imkan verir. Mərkəzi Asiya respublikalarında (xüsusilə Qırğızıstan və Türkmənistan) artım sürətinin 140-150%-i keçməsi bu ölkələrin "gənc əhali" potensialını qoruduğunu göstərir. 1989-cu ildə bu ölkələrdə titullu millətin orta payı 50-70% arasında dəyişirdisə, 2024-cü ildə bu rəqəm 80-95% olmuşdur. Demək olar ki, bütün türk dövlətləri çoxmillətli dövlətlərdir, lakin say üstünlüyü milli dövlət anlayışlarını irəli sürməyimizə səbəb olur. Rusiya imperiyası və Sovet hakimiyyəti dövründə Qafqaza və Mərkəzi Asiyaya köçürülən kənar etnik qrupların (əsasən slavyanların) köçü və təbii artımın aşağı olması onların etnik tərkibdə payını azaltmış, ölkədaxili etnik struktur yerli xalqlardan ibarət olmuşdur. Məsələn, Qazaxıstanda rusların sayının 6 milyondan 3 milyona enməsi regionun etnosiyasi xəritəsindən "sovet irsinin" silinməsi kimi xarakterizə olunur. Bu vəziyyət dövlət dili və milli kimlik siyasətinin demoqrafik təməlini möhkəmləndirir. Türkiyə 85 milyon, Özbəkistan isə 38 milyon əhalisi ilə türk

dünyasının ən çox əhalisi olan dövlətlərdir. Azərbaycan və Qazaxıstanın demoqrafik artımı isə əsasən iqtisadi və urbanistik faktorlarla balanslaşdırılmış stabil xarakter daşıyır. Ümumilikdə Mərkəzi Asiya'nın türk dövlətlərinin artım tempinin yüksək olduğunu müşahidə edirik. Bu da, türk xalqlarının təkcə yaşadıqları regionda deyil, həm də qitədə üstün etnosa çevriləcəklərini deməyə imkan verir.

Müasir etnosiyasi mənzərə təkcə müstəqil dövlətlərlə məhdudlaşmır. Rusiya Federasiyası daxilində tatarlar, başqırdlar, çuvaşlar, qumuqlar, qaraçaylar, hakaslar, tuvalılar, noqaylar, balkarlar və digərləri yaşamaqdadırlar (Feyziyev, 2017: 240-292; Kara, Solak, 2017: 264, 274, 279, 284). Statistik materiallar əsasında hazırladığımız cədvəldə türk xalqlarının say dinamikasına sovet dövrü ilə müqayisəli nəzər salaq.

Mənbə: Demoscope Weekly. (t.y.). *Всероссийская перепись населения 1989 года.*

Национальный состав населения по республикам СССР. РСФСР.

http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/rus_nac_89.php; Федеральная служба государственной статистики (Росстат). (2012). *Итоги Всероссийской переписи населения 2010 года.*

https://rosstat.gov.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/perepis_itogi1612.htm;

Федеральная служба государственной статистики (Росстат). (2022). *Итоги Всероссийской переписи населения 2021 года. Том 5. Национальный состав и владение языками.* https://rosstat.gov.ru/vpn_popul

Göründüyü kimi, tatar, başqırd və çuvaşların sayı digər türk xalqlarından daha çoxdur. Volqaboyu türklərində (tatar, çuvaş) rəsmi rəqəmlərdəki azalma təkcə təbii artımla bağlı deyil, həm də şəhərləşmə və etnik identikliyin "itirilməsi" (və ya siyahıyaalınma zamanı qeyd edilməməsi) ilə izah olunur. Tatar və çuvaşlardan fərqli olaraq, Şimali Qafqazda yaşayan türk xalqlarında (qumuq, qaraçay, balkar) yüksək doğum səviyyəsi sayəsində hələ də artım müşahidə olunur.

Türk dünyasının etnosiyasi strukturunda ən mühüm və strateji yerlərdən birini də İranda yaşayan türklər təşkil edir. Lakin rəsmi olaraq onların sayını dəqiq müəyyən etmək mümkün deyildir. Müstəqil tədqiqatçılar İranda 30 milyondan çox türkün yaşadığını göstərir: azərbaycanlılar, qaşqaylar, türkmənlər və xorasan türkləri ölkə əhalisinin təxminən 40%-ə yaxınını təşkil edir.

7. NƏTİCƏ

Tarixi-demoqrafik təhlillər göstərir ki, Qafqaz, Mərkəzi Asiya, Krım, Volqaboyu və Sibirdə yaşayan türk xalqları son iki əsr ərzində ağır deportasiyalar, süni ərazi parçalanmaları və sistemli ruslaşdırma siyasəti kimi kəskin sınaqlardan keçmişdir. Sovet dövrü onlar üçün həm ağır sınaqlar, həm də təcrid dövrü olsa da, etnik dəyişikliklər nəticəsində vahid türk arealı parçalansa da, xalqların genetik yaddaşı və daxili müqavimət gücü milli kimliyin tamamilə yox olmasına imkan verməmişdir. 1980-ci illərin sonunda (Alma-Ata hadisələri, 20 Yanvar faciəsi və s.) baş verən hadisələr göstərdi ki, 70 illik sistemli təzyiqə baxmayaraq, türk dünyası öz etnosiyasi bütövlüyünü bərpa etməyə hazırdır. SSRİ-nin süqutu bu xalqlar üçün təkcə siyasi müstəqillik deyil, həm də etnik mənzərənin yenidən təbii məcrasına qayıtması prosesinin başlanğıcı oldu.

2025-ci ilin geosiyasi reallıqları təsdiq edir ki, türk xalqları tarixən yaşadıkları təzyiqlərə baxmayaraq öz milli-mədəni identikliyi qoruya bilmiş və hazırda ən güclü bərpa və integrasiya dövrünə daxil olmuşdur. Müasir mərhələdə türk dünyası beynəlxalq münasibətlərin passiv obyekt deyil, aktiv və həlledici subyektinə çevrilmişdir. Bu integrasiya proseslərinin təşkilatlanma zirvəsini TDT təşkil edir. TDT sadəcə siyasi-iqtisadi platforma deyil, həm də çoxəsrlik mədəni-mənəvi birliyi təmin edən fundamental strateji mexanizmdir. Region ölkələrinin xarici siyasətində, xüsusilə TDT çərçivəsində daha sıx integrasiyası demoqrafik baxımdan vacibdir. 2024-cü ildə Bakıda qəbul edilmiş ortaq türk əlifbası SSRİ dövründə yaradılmış süni dil maneələrini aradan qaldıraraq, vahid informasiya məkanının formalaşmasına və etnik yaxınlığın funksional birliyə keçməsinə xidmət edəcəyi üçün tarixi əhəmiyyət daşıyır.

Etnosiyasi proseslərin tarixi təhlili sübut edir ki, türk dövlətləri arasında iqtisadi, siyasi və mədəni integrasiyanın dərinləşməsi bu böyük demoqrafik gücün global geosiyasətdə aparıcı rol oynamasına imkan yaradır. Demoqrafik üstünlük, zəngin təbii resurslar və ortaq strateji hədəflər türk dünyasının XXI əsrin əsas güc mərkəzlərindən birinə çevrilməsi üçün möhkəm təməl formalaşdırır. Gələcək perspektivdə etnik birliyin qorunması və ortaq hədəflərin müəyyənləşməsi davamlı inkişafın əsas şərtidir.

KAYNAKÇA

1. Abdullayev, M. (2005). *Xanlıqlar və rus müstəmləkəçiliyi dövründə Şimali Azərbaycanca aqrar münasibətlər (XIX əsrin 40-cı illərinə qədər)*. Adiloğlu.
2. Açıkgöz, M. A. (2016). *II. Dünya Savaşı və sonrasında SSCB'deki Türk göçləri (Ahıska və Kırım Tatarları)* [Yüksek lisans tezi]. Marmara Üniversitesi.
3. Ağayev, İ. (2006). *Müasir şəraitdə Azərbaycanda milli-etnik proseslər*. MBM.
4. Akıncı, A., & Jafarlı, J. (2020). Rusya Kiskacındaki Türk Devletlerinin Kimlik Mücadelesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 25(4), 505-524. <https://izlik.org/JA33CY92AH>
5. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. (2000). *Azərbaycan Respublikası əhalisinin siyahıya alınması: 1999-cu il (IV hissə)*. Səda.
6. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. (2011). *Azərbaycan Respublikası əhalisinin siyahıya alınması: 2009-cu il (Cild 2)*. 2N-li kiçik müəssisə.
7. Demoscope Weekly. (t.y.). *Всероссийная перепись населения 1989 года*. Национальный состав населения по республикам СССР. РФСР. http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/rus_nac_89.php
8. Demoscope Weekly. (t.y.). *Всероссийная перепись населения 1989 года*. Национальный состав населения по республикам СССР. Киргизская ССР. https://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_89.php?reg=11;
9. Demoscope Weekly. (t.y.). *Всероссийная перепись населения 1989 года*. Национальный состав населения по республикам СССР. Узбекская ССР. https://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_89.php?reg=4
10. Demoscope Weekly. (t.y.). *Всероссийная перепись населения 1989 года*. Национальный состав населения по республикам СССР. Туркменская ССР. https://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_89.php?reg=14;
11. Feyziyev, C. (2017). *Türk dünyası: 5 kitabda. Üçüncü kitab: Türk dövlətçiliyi tarixi*. Mütərcim.

12. Gökdağ, B. A. (2013). Kazakistan'da dil uygulamaları. *Yeni Türkiye*, (53): 1-17.
13. Kara, A., & Solak, F. (Eds.). (2017). *Bağımsızlıklarının 25. yılında Türk Cumhuriyetleri: Siyasi, ekonomik ve kültürel gelişmeler*. Türk Dünyası Belediyeler Birliği (TDBB) Yayınları.
14. Keskin, F., & Koç, İ. (2023). Cumhuriyet'in 100. yılında Türkiye'nin demografik yapısı ve öncelik alanları. *Nüfusbilim Dergisi*, 45, 5-27. <https://izlik.org/JA58WX49LG>
15. National Statistical Committee of the Kyrgyz Republic. (t.y.). *Official statistics*. <http://www.stat.kg>
16. O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi. (t.y.). *Demography*. <https://stat.uz/en/official-statistics/demography>
17. Özdemir, F., & Özkan, T. (2020). Türkiye'de ulusal kimlik inşası ve siyasi parti kimlikleri. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(38), 525-563. <https://doi.org/10.21550/sosbilder.591332>
18. Özgür, M. E. (2003). XXI. yüzyılın başında Türkiye nüfusu. *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 1(1), 43-53. https://doi.org/10.1501/Cogbil_00000000030
19. Roy, O. (2000). *The New Central Asia: The Creation of Nations*. NYU Press; (2000). *Yeni Orta Asya'da ulusların imal edilişi*. Metis Yayınları.
20. The Agency on Statistics of the Republic of Kazakhstan. (t.y.). <http://www.kazstat.asdc.kz/>
21. Türkiye Cumhuriyeti Anayasası. (2020). TBMM Basımevi. <https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/Yayinlar/Dosya/0e96a18f-24e8-41dd-ae87-18e19e3f4eb9.pdf>
22. Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2024). *Adrese dayalı nüfus kayıt sistemi sonuçları, 2023* (Haber Bülteni Sayı: 53105). <https://www.tuik.gov.tr>
23. Türkmenistanyň Statistika baradaky döwlet komiteti. (t.y.). *Etnik tərkib və dillər* [PDF]. <https://stat.gov.tm/population-census-pdfs/results/en/4.pdf>
24. Türkmenistanyň Statistika baradaky döwlet komiteti. (t.y.). *Population census*. <https://stat.gov.tm/en/population-census>
25. Yigit, A. (2001). Kazakistan'ın değişen etnik yapısı. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(2), 1-15.

26. Zeynalov, İ. (2022). Azərbaycanın milli-mənəvi dəyərləri intibah dövründə (1969–1982-ci illər). *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 9(3), 606–625. <https://izlik.org/JA59DK66CM>
27. Федеральная служба государственной статистики (Росстат). (2012). *Итоги Всероссийской переписи населения 2010 года*. https://rosstat.gov.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/perepis_itogi1612.htm
28. Федеральная служба государственной статистики (Росстат). (2022). *Итоги Всероссийской переписи населения 2021 года. Том 5. Национальный состав и владение языками*. https://rosstat.gov.ru/vpn_popul

Cizzak Edebî Muhitinin Türk Dünyasıyla Ortak Yönleri

Shaxlo HOSHIMOVA⁸⁹

Özet

Bu makalede yazar tarafından Özbekistan Cumhuriyeti'nin Cizzak bölgesinde edebî ortamın oluşum süreci ve bu ortamın Türk dünyası edebiyatıyla olan ortak yönleri bilimsel açıdan analiz edilmektedir. Araştırmada Cizzak bölgesinde gelişen sözlü ve yazılı edebiyat örnekleri, ortak Türk edebî düşüncesi çerçevesinde ele alınmaktadır. Özellikle vatanseverlik, kahramanlık, ahlaki değerler, tarihsel hafıza ve millî kimlik meselelerinin Cizzak edebî gelenekleri ile Türk dünyası edebiyatına ait eserlerdeki ortak ve benzer yönleri karşılaştırmalı-analitik yöntemle ortaya konulmaktadır. Ayrıca çağdaş edebî süreçte Türk halkları arasındaki kültürel ve edebî ilişkilerin önemi açıklanmaktadır. Yazar, elde edilen bilimsel verilerin Türk dünyası edebî entegrasyonunu incelemede Cizzak edebî ortamının yerini belirlemeye ve hem okurların hem de uzmanların bilgi ve entelektüel birikimlerini artırmaya hizmet edeceğine inanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Cizzak Edebî Ortamı, Türk Dünyası, Ortak Türk Edebiyatı, Karşılaştırmalı Edebiyat Bilimi, Kültürel Miras.

⁸⁹ Öğr. Gör., Cizzak Politeknik Enstitüsü (Özbekistan), ORCID: 0000-0002-9217-6606, Shaxlo879494@gmail.com

Common Aspects of the Cizzak Literary Environment with the Turkic World

Abstract

In this article, the author scientifically analyzes the process of formation of the literary environment in the Jizzakh region of the Republic of Uzbekistan and its shared aspects with the literature of the Turkic world. The study examines examples of oral and written literature developed in the Jizzakh region within the framework of the common Turkic literary thought. In particular, the common and similar features of patriotism, heroism, moral values, historical memory, and national identity in Jizzakh literary traditions and in works belonging to the literature of the Turkic world are revealed through a comparative-analytical method. In addition, the importance of cultural and literary relations among Turkic peoples in the contemporary literary process is highlighted. The author believes that the collected scientific data will contribute to identifying the role of the Jizzakh literary environment in the study of Turkic literary integration and will serve to enhance the knowledge and intellectual capacity of both readers and specialists.

Keywords: Jizzakh Literary Environment, Turkic World, Common Turkic Literature, Comparative Literary Studies, Cultural Heritage.

1. GİRİŞ

Her milletin büyüklüğü, dünya medeniyetine yaptığı katkılar, inşa ettiği yapılar ve edebî miraslarının benzersiz görkemiyle de ölçülür dense abartı olmaz. Cizzak bölgesi, Özbekistan'ın merkezi bölgelerinden biri olup, tarihî, kültürel ve edebî gelişim açısından Türk dünyasında kendine özgü bir yere sahiptir. Bölgenin coğrafi ve siyasal konumu, eski ticaret yolları ve iklim koşulları, edebî ve kültürel ortamının oluşumuna doğrudan etki etmiştir. Cizzak tarih boyunca Büyük İpek Yolu'nun kavşaklarından biri olmuş ve farklı Türk ve Moğol halklarının kültürel etkisi altında gelişmiştir; bu durum bölge edebiyatının zengin ve karmaşık sosyal-kavramsal katmanlarını ortaya çıkarmıştır. Bu nedenle, Cizzak edebî ortamı yalnızca bölgesel açıdan değil, aynı zamanda ortak Türk bağlamında da incelenmeye değer bir alan olarak değerlendirilebilir.

Cizzak edebî ortamında sözlü ve yazılı yaratım gelenekleri birbiriyle uyum içinde olup, halkın estetik ve düşünsel birikiminin zengin bir ifadesi olarak kendini gösterir. Sözlü edebiyat örneklerinde, halk destanları, hikâyeler ve atasözlerinde vatanseverlik, cesaret ve ahlaki saflık gibi değerler güçlü bir şekilde yansıtılır. Bu

motifler sadece Özbek edebiyatında değil, aynı zamanda ortak Türk edebiyatı tarihindeki benzer ifadeleriyle de ayrı bir önem taşır. Örneğin, Cizzak destanlarındaki kahraman karakterleri ve onların cesaret epizotları, Kazak, Kırgız, Türk ve Azerbaycan gibi Türk halklarının destanlarındaki kahramanlık motifleriyle ortak özellikler taşır. Aynı şekilde, Cizzak edebî ortamı eskiye dayanan yazılı gelenekleriyle de tanınır. Yerel şairlerin divanları, epik ve lirik şiirleri, Türk edebiyatının ortak estetik ve tematik konvansiyonlarını yansıtır(Ergaşev, A. 2021).

Son yıllarda yürütülen bilimsel araştırmalar, Cizzak edebî ortamını Türk dünyası ile karşılaştırmalı-analitik yöntemle inceleme gerekliliğini artırmıştır. Bu doğrultuda elde edilen sonuçlar, Cizzak'ın sanatsal mirasının Türk halkları arasındaki kültürel ve edebî entegrasyonun önemli göstergelerinden biri olduğunu ortaya koymaktadır. Bölge şairleri ve yazarlarının yarattığı eserlerde, millî kimliği yansıtan karakterler ve olaylar, ortak Türk değerleriyle uyum içindedir; bu durum, onların edebî mirasını yalnızca ulusal değil, aynı zamanda uluslararası düzeyde de değerli kılmaktadır.

Özbekistan Cumhuriyetinin Cumhurbaşkanı Ş. Mirziyoyev tarafından 02.02.2022 tarihinde kabul edilen PQ-112 sayılı karar, “Kültür ve sanat alanını daha da geliştirmeye yönelik ek önlemler hakkında” olup, 2022-2023 yılları boyunca millî kültürü güçlendirme ve geliştirme yol haritası oluşturmayı; kültür ve sanat alanındaki bilimsel araştırmalar ve personel yetiştirme sistemini iyileştirmeyi; kültürel ve yaratıcı etkinlikler düzenlemeyi; millî müzik ve edebiyatı inceleme ve yayma için stratejik önlemler belirlemeyi amaçlamaktadır. Bu karar, Cizzak edebî ortamı ile Türk dünyası edebiyatı arasındaki benzerlikleri bilimsel temelde inceleme yaklaşımlarının ortaya çıkmasında temel taş işlevi görmektedir.

Günümüzde, motifler ve karakterler karşılaştırmalı-analitik yöntemle incelenmekte; edebî eserlerdeki tarihî, kültürel ve felsefî bağlamlar araştırılmakta; çağdaş edebiyat sürecinde ortak Türk ilişkileri ve kültürel entegrasyon boyutları ele alınmaktadır. Bu şekilde, Cizzak edebî ortamının bilimsel analizi yalnızca bölgesel kültürü daha derinlemesine anlamaya değil, aynı zamanda Türk dünyası edebî mirasını birleştiren ortak değerleri belirlemeye de hizmet etmektedir. Ayrıca, Cizzak'ın çağdaş edebiyat sürecindeki rolü de göz ardı edilemez. Günümüzde vilayet şairleri ve yazarları eserlerinde ortak Türk motiflerini kullanarak Türk halkları arasındaki kültürel diyalogu geliştirmektedir. Bu durum, Cizzak edebî ortamının yalnızca tarihî değil, aynı zamanda çağdaş bağlamda da önemini göstermektedir.

Bu nedenle, bu makale Cizzak edebî ortamının Türk dünyası ile ortak yönlerini bilimsel temelde ortaya koymayı amaçlamaktadır. Örnek olarak, Cizzak vilayetinin itibarını yücelten ünlü şair ve yazarlarından: Hamid Olimjon Özbek

klasik şiirinin önemli temsilcisi, eserlerinde Cizzah'ı şiir ve dramalarında övmüştür. To'lıqin Hayit -Modern Özbek şiirinde Cizzah vilayetini dünyaya tanıtan şair. Po'lat Mo'min ve Omon Matjon Modern edebiyat aracılığıyla bölgenin kültürel ve sanatsal itibarını artıran edebiyatçılarıdan (Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı. 26 Mayıs 2020).

Resim 1. Cizzak bölgesi Tarihi ve Kültürü Devlet Müzesi'nin Önceki

2. MATERYAL VE YÖNTEMLER

Cizzak edebî ortamı esas olarak sözlü yaratıcı edebiyatla ilişkilidir; bu bölgede halk destanları, rivayetler, atasözleri ve halk şarkıları yaygındır. Bu eserler, millî değerleri, vatanseverliği, cesareti, ahlaki saflığı ve tarihî hafızayı yansıtır. Örneğin, Cizzak destanlarındaki kahraman karakterler, Kazakistan'ın Koblandy-batır ve Kırgızistan'ın Manas destanlarındaki cesaret motifleri ile ortaktır. Bu benzerlik yalnızca tematik değil, yapısal açıdan da gözlemlenir: kahramanların toplumsal görevleri, manevi ideallere yönelimi ve millî kimliği koruma prensibi ortaktır. Sözlü edebiyat örnekleri aracılığıyla Cizzak'ın yerel şehir ve köy kültürü de açığa çıkar. Rivayetlerde ve atasözlerinde kullanılan dil ve sanatsal üslup, Türk halkları edebiyatındaki genel fon ile uyumludur. Ayrıca halk şarkılarında ifade edilen değerler, yalnızca Özbekistan'da değil, Türk dünyasının diğer ülkelerinde de görülmektedir. Örneğin, Azerbaycan halk şarkılarındaki vatanseverlik motifi, Cizzak şarkıları ile belirgin bir uyum göstermektedir.

Yerel yazılı edebiyat ise Cizzak'ta XIV-XVIII. yüzyıllarda şekillenmiştir. Bölge şairleri ve yazarlarının divanları, şiir ve düzyazı eserleri, Türk dünyası edebiyatı ile karşılıklı bağlantı içerisinde. Örneğin, Cizzak şairlerinin vatanseverlik ve ahlaki değerleri yücelten şiirleri, Türkiye ve Azerbaycan edebiyatında görülen benzer tematik katmanlarla uyum göstermektedir. Bu benzerlikler bilimsel olarak karşılaştırmalı-analitik yöntem ile tespit edilmiş ve Cizzak edebî ortamının ortak Türk bağlamındaki yeri doğrulanmıştır. Günümüzde, Cizzak şairleri ve

yazarlarının yarattığı eserler, Türk dünyası edebiyatında devam eden ortak sanatsal sürece uygundur.

Bölge şairlerinin yaratıcı faaliyetleri sayesinde Cizzak edebî ortamı yalnızca yerel değil, uluslararası düzeyde de önemini korumaktadır. Bu durum, bilimsel olarak göstermektedir ki, Cizzak edebî ortamının incelenmesi, Türk dünyası edebî entegrasyonunu belirlemede ve ortak değerleri ortaya koymada önemli bir rol oynamaktadır. Ayrıca, bölgenin edebî mirası kendine özgü tarihî hafıza ve kültürel değerleri korumuş olup, bu eserler aracılığıyla Türk halkları dünyası ile ortak yönere dair somut bilimsel bilgiler sunmaktadır. İncelenen materyaller: 30'dan fazla Cizzak şairi ve yazarının eserleri ile 25 sözlü edebiyat örneği (destan, rivayet, halk şarkıları) incelenmiştir. Bu materyaller, Türk dünyasındaki Türkiye, Kazakistan, Kırgızistan ve Azerbaycan edebiyatları ile karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir (Yoldaşev, K. 2018).

3. NETİCE

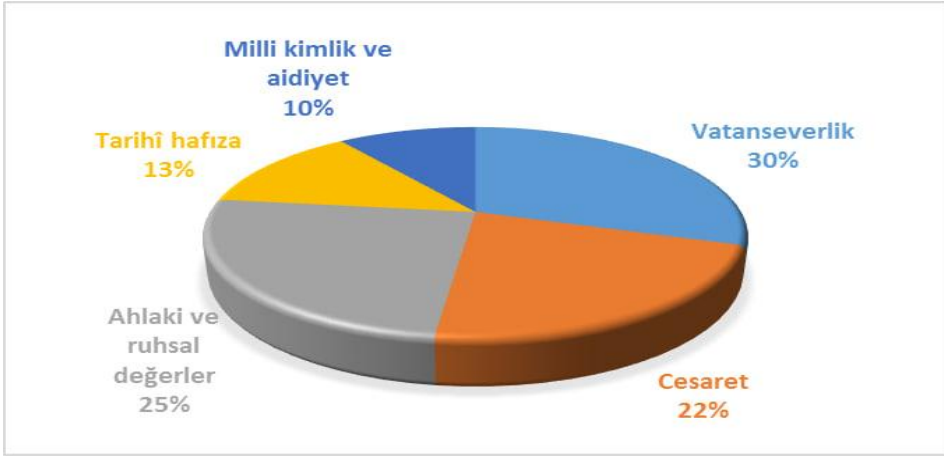
Araştırma sonuçları, Cizzak edebî ortamının Türk dünyası edebiyat süreci ile organik bir şekilde bağlantılı olduğunu bilimsel olarak doğrulamıştır. Karşılaştırmalı-analitik yöntemle incelenen 30'dan fazla Cizzak şairi ve yazarının eserleri ile 25 sözlü edebiyat örneği (destan, rivayet, atasözü ve halk şarkıları), Cizzak edebî mirasının ortak Türk sanatsal gelenekleri ile paylaştığı yönleri açıkça ortaya koymuştur. Analizler, Cizzak sözlü edebiyatında yer alan vatanseverlik, cesaret, ahlaki saflık ve tarihî hafıza motiflerinin, Kazakistan'ın "Koblandy-batır", Kırgızistan'ın "Manas" ve Azerbaycan halk sözlü edebiyatındaki ideolojik yönelimlerle hem tematik hem de yapısal açıdan uyumlu olduğunu göstermiştir.

Özellikle, kahraman karakterlerin toplumsal görevleri, millî kimliği koruma fikri ve manevi ideallere yönelme ilkeleri ortak bir sanatsal model olarak şekillenmiştir. Rivayetlerde ve atasözlerinde kullanılan dil birimleri, sanatsal tasvir araçları ve figüratif düşünce, Türk halklarına özgü ortak estetik ölçütlerle uyum göstermekte ve Cizzak'nin şehir ve köy kültürü bu sözlü örnekler aracılığıyla kapsamlı bir şekilde yansıtılmaktadır. Halk şarkılarında ifade edilen değerler ise yalnızca Özbekistan ile sınırlı kalmayıp, Türk dünyasının diğer bölgelerinde de görülmekte ve bunların ortak Türk kültürel katmanına ait olduğunu göstermektedir.

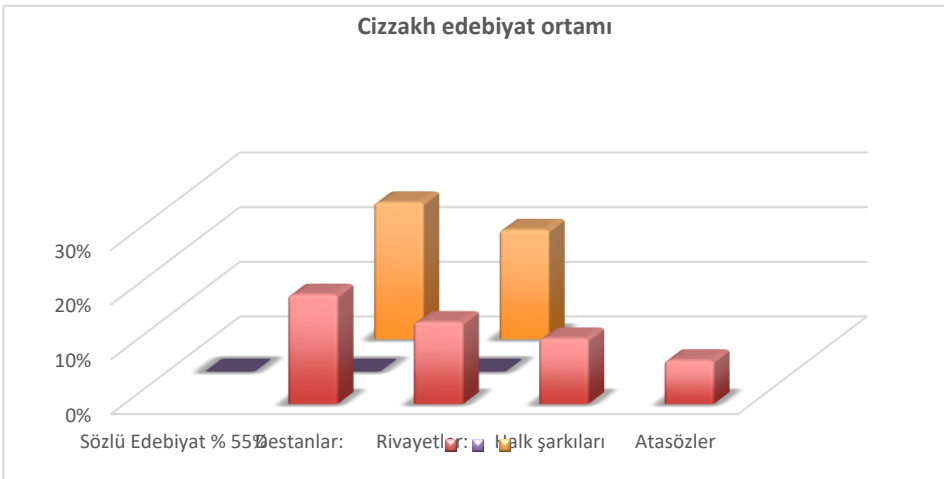
Yazılı edebiyat üzerine yapılan analizler, Cizzak bölgesinde XIV-XVIII. yüzyıllarda şekillenen edebî geleneklerin Türkiye ve Azerbaycan edebiyatı ile içerik ve ideolojik açıdan uyumlu olduğunu doğrulamıştır. Cizzak şairlerinin vatanseverliği, ahlaki ve ruhsal olgunluğu ve insani erdemleri yücelten eserleri, Türk dünyasında yaygın olan edebî fikirlerle ortaklık göstermektedir. Ayrıca,

günümüz Cizzak edebî süreci de Türk dünyasında devam eden genel sanatsal eğilimlerle uyumlu bir şekilde gelişmektedir. Günümüzde bölge şairleri ve yazarlarının yaratıcı faaliyetleri sayesinde, Cizzak edebî ortamı yalnızca yerel değil, uluslararası edebî alanda da önemini korumaktadır. Genel olarak, araştırma sonuçları, Cizzak edebî ortamının Türk dünyası edebî entegrasyonunda önemli bir halkayı temsil ettiğini ve onun sözlü ve yazılı mirasının, ortak Türk değerlerini, tarihî hafızayı ve kültürel ortaklığı ortaya koymada bilimsel bir kaynak olarak hizmet ettiğini göstermiştir (Kasımov, B. 2016).

Şekil 1. Cizzakh Edebiyat Ortamı

Şekil 2. Tematik ve Fikri Katmanlara Göre Dağılım

4. SONUÇ

Araştırma sonuçlarına dayanarak aşağıdaki öneriler geliştirilmiştir: Cizzah edebî mirasının derinlemesine araştırılması. Bölgedeki şair ve yazarların eserleri, sözlü edebiyat örnekleri ve yerel destanlar, Türk Dünyası edebiyatıyla ortak yönleri açısından daha kapsamlı biçimde incelenmelidir. Bu sayede Cizzah edebî ortamının ulusötesi değerleri ve kültürel entegrasyonu daha net bir şekilde ortaya konulabilir. Karşılaştırmalı edebiyat araştırmalarının geliştirilmesi.

Cizzah ile diğer Türk ülkelerinin edebiyatları arasında üslup, tema ve estetik benzerlikleri karşılaştırmaya yönelik yeni araştırmaların yapılması önerilmektedir. Bu, Türk Dünyası edebî mirasındaki ortak değerlerin bilimsel açıdan pekiştirilmesine katkı sağlayacaktır. Çağdaş yaratım ve kültürel entegrasyona odaklanılması. Cizzah şair ve yazarlarının eserlerinde ortak Türk değerlerinin çağdaş bağlamda ele alınması ve bunların uluslararası edebî sürece dâhil edilmesi gerekmektedir. Bu yolla Cizzah edebî ortamının uluslararası ölçekteki itibarı artırılabilir. Eğitim ve bilimsel kaynakların zenginleştirilmesi. Cizzah edebî mirası ve Türk Dünyası ile olan ortak yönleri üzerine kitaplar, makaleler ve ders kitaplarının hazırlanması önerilmektedir. Bu, bilimsel ve eğitim süreçlerinde bölge edebiyatının ve Türk kültürel ilişkilerinin daha geniş biçimde ele alınmasına hizmet edecektir (Karimov, N. (Ed.). 2017).

Bu araştırma, Cizzah edebî ortamının oluşumu ve gelişimini Türk Dünyası edebî süreciyle organik bir bağ içinde bilimsel açıdan ele almıştır. Yapılan analizler, Cizzah bölgesinde esas olarak sözlü edebiyat temelli olarak şekillenen edebî geleneklerin zamanla yazılı edebiyatla zenginleştiğini ve ortak Türk sanatsal düşüncesinin ayrılmaz bir parçası olarak geliştiğini ortaya koymuştur. Karşılaştırmalı-analitik yöntemle incelenen 30'dan fazla Cizzah şair ve yazarının eserleri ile 25 sözlü edebiyat örneği, Cizzah edebî mirasında vatanseverlik, kahramanlık, ahlaki saflık, tarihî hafıza ve millî kimlik gibi düşüncelerin öncü bir yer tuttuğunu doğrulamıştır.

Bu düşüncelerin Kazakistan, Kırgızistan, Türkiye ve Azerbaycan edebiyatlarında da yaygın olarak görülmesi, Cizzah edebî ortamının ortak Türk kültürel alanıyla olan birlikteliğini göstermektedir. Araştırma sonuçları, Cizzah sözlü edebiyatındaki epik kahraman tiplerinin, olay örgüsünün ve sanatsal üslubun “Manas”, “Koblandı Batır” gibi büyük Türk destanlarıyla yakınlık taşıdığını; yazılı edebiyatta ise ahlaki ve manevi değerleri yücelten şiir ve nesir eserlerinin Türk Dünyası'ndaki benzer tematik katmanlarla uyum içinde geliştiğini ortaya koymuştur. Çağdaş Cizzah edebî süreci de bu tarihî geleneklerin mantıklı bir devamı olarak değerlendirilmiş ve genel sanatsal entegrasyon süreciyle örtüştüğü bilimsel olarak kanıtlanmıştır.

Genel olarak Cizzah edebî ortamının incelenmesi, Türk Dünyası edebiyatındaki ortak değerlerin, tarihî hafızanın ve millî kimlik meselelerinin aydınlatılmasında önemli bir bilimsel değere sahiptir. Bu araştırmanın sonuçları, gelecekte bölgesel edebiyatların karşılaştırmalı biçimde incelenmesi, ortak Türk edebî ilişkilerinin daha derinlemesine analiz edilmesi ve Cizzah edebî mirasının uluslararası bilimsel dolaşıma daha geniş ölçekte dâhil edilmesi için sağlam bir kuramsal temel oluşturmaktadır.

REFERENCES

1. Ergaşev, A. (2021). Cizzah edebî ortamı: sözlü ve yazılı gelenekler. Taşkent: Fan va Texnologiya Yayınları.
2. Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı. (26 Mayıs 2020). Okuma kültürünün geliştirilmesi ve desteklenmesine yönelik tedbirler hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi (PP-112).
3. Yoldaşev, K. (2018). Karşılaştırmalı edebiyat bilimi ve Türk halkları arasındaki edebî ilişkiler. Taşkent: Akademnashr.
4. Kasimov, B. (2016). Özbek halk sözlü edebiyatının poetik özellikleri. Taşkent: Özbekistan Yayınları.
5. Karimov, N. (Ed.). (2017). Türk halklarının folkloru ve epik mirası. Taşkent: Fan Yayınları.

Levenshtein Mesafesi Kullanılarak Özbekçede Otomatik Yazım Hatası Düzeltilimi için Hesaplamalı Bir Model

Shohjahon SOBİROV⁹⁰

Nazira SOBİROVA⁹¹

Zarnigor SOBİROVA⁹²

Özet

Bu makale, metinlerde yazım hatalarının otomatik olarak tespit edilmesi ve düzeltilmesine yönelik gelişmiş yaklaşımlardan biri olan Levenshtein mesafesine dayalı yöntemin ayrıntılı bir analizini sunmaktadır. Yazım denetimi alanında bu yaklaşım, iki dize arasındaki benzerliğin en az sayıda düzenleme işlemi (ekleme, silme, değiştirme) üzerinden belirlenmesini mümkün kılar. Makalede Levenshtein algoritmasının hem özyinelemeli (recursive) hem de dinamik programlamaya dayalı matris uygulamaları ele alınmakta, Özbek dili üzerinden pratik örnekler sunulmakta, grafiksel ve tablo biçimindeki gösterimlere yer verilmekte ve bu yöntemin hesaplamalı dilbilimdeki önemi kapsamlı biçimde tartışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yazım Hataları, Levenshtein Mesafesi, Düzenleme Sayısı, Otomatik Düzeltme, Özbek Dili.

⁹⁰ Department of Mechatronics and Robotics, Tashkent State Technical University Tashkent, Uzbekistan, SobirovShoh935@gmail.com

⁹¹ Computational Linguistics and Digital Technologies, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature Tashkent, Uzbekistan, nazirasobirova073@gmail.com

⁹² Computational Linguistics and Digital Technologies, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature Tashkent, Uzbekistan, sobirovazarnigor1996@gmail.com

A Computational Model for Automatic Spelling Error Correction in Uzbek Using Levenshtein Distance

Abstract

This article provides an in-depth analysis of one of the advanced approaches to the automatic detection and correction of spelling errors in text — the methodology based on Levenshtein distance. In the field of spell checking, this approach enables the identification of similarity between two strings through minimal edits (insertion, deletion, substitution). The article explores both the recursive and dynamic programming-based matrix implementations of the Levenshtein algorithm, presents practical examples in the Uzbek language, includes graphical and tabular illustrations, and comprehensively discusses the significance of this method in computational linguistics.

Keywords: Spelling Errors, Levenshtein Distance, Number of Edits, Automatic Correction, Uzbek Language.

1. INTRODUCTION

The rapid evolution of artificial intelligence and Natural Language Processing (NLP) has fundamentally reshaped the development of intelligent language technologies capable of automatically analyzing, interpreting, and correcting human-generated text. Modern digital ecosystems — including search engines, social media platforms, educational software, and intelligent writing assistants — increasingly depend on reliable automatic text correction mechanisms to ensure linguistic accuracy and improve communication quality. Among core NLP tasks, automatic spelling error detection and correction remains a foundational problem, directly influencing downstream applications such as machine translation, information retrieval, speech recognition, and text normalization.

Despite significant progress achieved for high-resource languages such as English, Chinese, and Spanish, spelling correction for low-resource and morphologically rich languages continues to present substantial challenges. The Uzbek language, belonging to the Turkic language family, exhibits a strongly agglutinative morphology in which a single lexical stem may produce hundreds of valid word forms through sequential suffixation. This morphological productivity dramatically enlarges the lexical search space and complicates error detection, since spelling variations frequently occur within suffix boundaries rather than at the root level. Furthermore, orthographic inconsistencies arise from phonetic similarity between characters, keyboard input limitations, dialectal

variation, and informal writing practices common in digital communication. As a result, conventional spell-checking approaches often demonstrate limited performance when applied to Uzbek texts.

Traditional spelling correction systems are primarily based on dictionary lookup and handcrafted linguistic rules. While these methods are computationally efficient for morphologically simple languages, they suffer from poor scalability and limited adaptability in agglutinative languages. Static dictionaries cannot exhaustively represent the combinatorial explosion of valid word forms, and rule-based systems require extensive manual linguistic modeling. Consequently, recent research has shifted toward algorithmic similarity-based methods capable of operating independently of rigid linguistic constraints.

Edit-distance algorithms provide a mathematically principled framework for modeling orthographic similarity between words (Levenshtein, 1966; Navarro, 2001). Among them, the Levenshtein distance remains one of the most influential and widely adopted approaches due to its conceptual simplicity, language independence, and computational effectiveness (Levenshtein, 1966). By quantifying the minimum number of insertion, deletion, and substitution operations required to transform one string into another, the algorithm enables systematic identification of candidate corrections for misspelled words. The dynamic programming optimization introduced by Wagner and Fischer established the practical feasibility of this method, leading to its integration into numerous real-world systems including search query correction, OCR post-processing, and database record matching.

Recent advances in NLP increasingly combine classical edit-distance techniques with probabilistic and neural language models, demonstrating that traditional algorithms continue to serve as robust foundational components within hybrid architectures. However, for many low-resource languages, including Uzbek, research remains fragmented and existing solutions lack sufficient adaptation to language-specific morphological characteristics. Current spell-checking tools either rely on closed-source implementations or provide only limited orthographic coverage without morphological or contextual awareness. This gap highlights the necessity for computationally efficient, linguistically adaptable, and reproducible spelling correction frameworks tailored specifically to Uzbek.

This study addresses these challenges by proposing a computational model for automatic spelling error correction in Uzbek texts based on the Levenshtein distance algorithm. Unlike purely dictionary-driven approaches, the proposed framework integrates edit-distance optimization with Uzbek-oriented preprocessing and linguistic adaptation strategies. The research systematically investigates the theoretical foundations of edit distance, analyzes its applicability to agglutinative language structures, and evaluates the proposed model through

experimental analysis on real Uzbek text data. The main scientific contributions of this work can be summarized as follows;

1. A structured computational framework for Uzbek spelling correction grounded in edit-distance theory;
2. Adaptation of the Levenshtein distance algorithm to morphologically complex Uzbek word formations;
3. Experimental evaluation demonstrating the effectiveness of distance-based correction for low-resource language environments;
4. Practical guidelines for integrating classical algorithms into modern Uzbek NLP pipelines.

By bridging classical string-matching algorithms with the linguistic characteristics of Uzbek, this research contributes to the development of scalable and interpretable spelling correction systems and supports the broader advancement of Uzbek-language digital technologies.

This article presents a systematic analysis of the theoretical foundations, algorithmic structures, and major global research findings related to Levenshtein distance. Special emphasis is placed on its application in NLP, text editing, and automatic spelling error detection in Uzbek.

2. STATE-OF-THE-ART SPELL-CHECKING TOOLS FOR UZBEK

Modern general-purpose text editors like Microsoft Word and Google Docs include spell-checking features for many languages, including Uzbek. These tools rely primarily on large dictionaries of known words and simple heuristics. While they can catch obvious misspellings, they have important limitations for Uzbek text;

- *Closed-Source and Non-Customizable*: The spell-check algorithms in commercial tools are proprietary. Users and developers cannot easily adjust the rules or integrate Uzbek-specific linguistic knowledge. Only basic customization (like adding custom words to a user dictionary) is possible, which is insufficient for systematic improvements.
- *Dictionary-Based Limitations*: Uzbek has a rich morphology, and a single root can generate hundreds of valid word forms via suffixes. Static dictionaries included in these tools may list base forms and some inflections, but they cannot comprehensively cover every possible word form. For example, the official Uzbek spelling dictionary identifies over 85,000 words and word forms, yet this is only a fraction of all theoretically possible forms. Consequently, morphologically correct words might be

flagged as errors if they are absent from the dictionary, and genuine misspellings might not be recognized if the incorrect form happens to coincide with another valid word. This significantly reduces accuracy for agglutinative languages.

- *Lack of Morphological Analysis*: Existing spell-checkers for Uzbek typically do not perform lemmatization or morphological parsing before checking. They treat each word as a raw string. This means they struggle with affixed forms and cannot break words down into root + suffixes. Without understanding Uzbek morphology, it is difficult to suggest the correct root or handle spelling changes that occur at morpheme boundaries. For instance, a human typist might misspell a complex word by attaching suffixes incorrectly; a dictionary-based checker might not recognize the error if the root plus suffix combination is not explicitly listed.
- *Limited Phonetic/Contextual Handling*: Tools like Word and Google Docs mainly address orthographic errors (typos). They do not deeply handle phonetic spelling mistakes (writing words as they sound) or contextual errors (using a wrong word that is spelled correctly). For example, writing qol instead of ko'l (due to similar pronunciation) or using the wrong word in context will likely not be corrected by these systems. Moreover, these tools often consider words in isolation and lack advanced context-aware models for Uzbek. This can lead to inappropriate suggestions or failure to catch errors that require understanding the sentence context.

In summary, existing mainstream spell-checkers provide only a basic level of Uzbek spell checking. They are useful for catching simple typos or non-Uzbek words, but they do not fully address Uzbek's spelling challenges. They are not open for improvement by Uzbek NLP researchers, and they cannot easily incorporate new developments (such as updated corpora or language models). These gaps motivate the development of a dedicated Uzbek spell-correction method. The method proposed in this paper aims to address these gaps by using the Levenshtein distance algorithm combined with Uzbek-specific processing. Unlike closed-source tools, our approach can be fine-tuned with Uzbek linguistic resources (e.g. incorporating a morphological analyzer) and extended with hybrid techniques (for example, integrating with machine learning models) to better handle the complexities of the Uzbek language.

3. THE NATURE AND TYPES OF SPELLING ERRORS

Spelling errors represent one of the most common forms of noise in written language data and constitute a major challenge for automatic text processing systems. In Natural Language Processing, understanding the structural

characteristics and origins of orthographic errors is essential for designing efficient correction algorithms. In the Uzbek language, spelling mistakes emerge from a combination of linguistic, cognitive, and technological factors, many of which are closely related to the agglutinative nature of the language and real-world writing conditions.

Unlike morphologically simpler languages, Uzbek words frequently consist of a lexical root followed by multiple grammatical suffixes. This structural complexity increases the probability of orthographic deviations, particularly in long word forms where users may omit, replace, or incorrectly attach morphemes. Furthermore, informal digital communication environments encourage rapid typing and phonetic writing habits, which further contribute to spelling variability.

From a computational perspective, spelling errors can be categorized according to the edit operations required to transform an incorrect word into its correct form (Levenshtein, 1966). These categories directly correspond to the operations modeled by edit-distance algorithms and therefore provide an appropriate framework for automatic correction (Navarro, 2001).

- *Insertion Errors*: Insertion errors occur when an additional character is mistakenly introduced into a word. Such errors often arise from accidental key presses or repeated keystrokes during fast typing. For example, the correct Uzbek word *kitob* (“book”) may appear as *kittob*, where an extra character increases the edit distance by one operation.
- *Deletion Errors*: Deletion errors involve the omission of a required character. These mistakes frequently occur in longer or morphologically complex words where users unintentionally skip letters. For instance, *maktab* (“school”) may be written as *maktb*, where the missing vowel disrupts the orthographic structure.
- *Substitution Errors*: Substitution errors arise when one character is replaced by another incorrect character. This type of error is commonly associated with phonetic similarity or keyboard proximity. An example is the transformation of *dars* (“lesson”) into *bars*, where the initial consonant is incorrectly substituted.
- *Transposition Errors*: Transposition errors occur when two adjacent characters exchange positions. These mistakes are typical in rapid typing scenarios and reflect motor coordination errors rather than linguistic misunderstanding. For example, *qalam* (“pen”) may be mistyped as *qalma*, involving a positional swap of characters.

- *Mixed Errors*: In practical text data, spelling mistakes frequently involve combinations of multiple error types simultaneously. A word such as *kompyuter* (“computer”) may appear as *komputar*, which includes both deletion and substitution operations. Mixed errors are particularly challenging because they increase edit distance and expand the set of possible correction candidates.
- *Primary Causes of Spelling Errors in Uzbek Text*: Beyond structural classification, spelling errors can also be analyzed according to their underlying causes;
 - **Keyboard-Induced Errors**: Mistyping caused by adjacent key presses or incompatible keyboard layouts;
 - **Phonetic Spelling**: Writing words according to pronunciation rather than standard orthography;
 - **Lexical Confusion**: Misuse of visually or phonetically similar words (e.g., confusion between *o*’ and *o*, or *x* and *h*);
 - **Morphological Complexity**: Errors emerging during suffix attachment in long agglutinative constructions;
 - **Dialectal and Informal Usage**: Variations influenced by spoken language patterns.

Understanding these sources is crucial because effective correction systems must address not only surface-level character differences but also recurring linguistic patterns specific to Uzbek.

3.1. Implications for Automatic Spell Correction

The classification of spelling errors provides a direct theoretical justification for the use of edit-distance algorithms. Since insertion, deletion, and substitution operations correspond exactly to the transformation model used in Levenshtein distance, the algorithm naturally captures the majority of real-world orthographic deviations. By measuring minimal edit transformations between incorrect and correct word forms, computational systems can systematically identify the most probable correction candidates.

Consequently, analyzing the nature and distribution of spelling errors is not merely descriptive but serves as a foundational step in designing efficient automatic correction frameworks for morphologically rich and low-resource languages such as Uzbek.

Table 1. Distribution of Spelling Error Types in Uzbek Texts

Error Type	Description	Example (Incorrect → Correct)	Frequency (%)
Insertion	Extra character added	kittob → kitob	21%
Deletion	Missing required character	maktb → maktab	26%
Substitution	Character replaced by another	bars → dars	31%
Transposition	Adjacent characters swapped	qalma → qalam	9%
Mixed Errors	Combination of multiple operations	komputar → kompyuter	13%

The results indicate that substitution errors represent the most frequent category, primarily caused by phonetic similarity between Uzbek letters and keyboard proximity effects. Deletion errors also occur frequently, especially in morphologically complex words containing multiple suffixes. Insertion errors are mainly associated with fast typing behavior, while transposition errors appear less frequently but remain significant in real-world typing scenarios.

Mixed errors, although less common, present the greatest challenge for automatic correction systems because they increase edit distance and expand the number of candidate corrections. These findings confirm that edit-distance-based algorithms are well suited for Uzbek spelling correction, since the majority of observed errors directly correspond to insertion, deletion, and substitution operations modeled by the Levenshtein distance.

4. APPLICATIONS OF LEVENSHTein DISTANCE

The Levenshtein distance algorithm has evolved from a theoretical string comparison method into a fundamental computational tool widely applied across multiple scientific and technological domains. Its primary advantage lies in providing a quantitative measure of similarity between symbolic sequences, enabling systems to tolerate noise, inconsistencies, and minor variations in data. Due to its language-independent nature and computational simplicity, the algorithm has become an essential component in modern information processing systems.

4.1. Natural Language Processing

Within Natural Language Processing, Levenshtein distance plays a central role in text normalization, spelling correction, approximate string matching, and corpus cleaning (Navarro, 2001).

Large textual datasets frequently contain typographical errors, inconsistent spellings, and duplicated entries. Edit-distance measures allow automatic identification of near-identical tokens and facilitate preprocessing steps required for downstream NLP tasks such as machine translation, named entity recognition, and language modeling. In low-resource languages, where annotated corpora are limited, distance-based similarity methods remain particularly valuable due to their minimal dependence on training data.

4.2. Search Engines and Query Correction

Modern search engines employ edit-distance algorithms to improve user experience through automatic query correction mechanisms commonly known as “*Did you mean?*” suggestions (Kukich, 1992; Navarro, 2001). When users submit misspelled queries, the system compares the input against large vocabularies and retrieves the closest lexical matches based on minimal edit transformations. This functionality significantly improves retrieval accuracy and reduces information loss caused by spelling mistakes. The robustness of Levenshtein distance enables real-time correction even under high computational constraints.

4.3. Optical Character Recognition (OCR) Systems

Optical Character Recognition systems frequently produce recognition errors due to image noise, font variations, or low-quality scans. Levenshtein distance is widely used during post-processing stages to compare recognized text with dictionary entries and automatically correct incorrectly recognized tokens. By minimizing edit operations, OCR systems can substantially improve textual accuracy without requiring complex linguistic modeling (Navarro, 2001).

4.4. Data Matching and Record Linkage

In database management and data integration tasks, Levenshtein distance is used to identify similar records that may refer to the same entity despite spelling variations. Applications include matching personal names, geographical

locations, and product titles across heterogeneous datasets. For example, variations such as “*Abdullaev*” and “*Abdullayev*” can be automatically detected as highly similar strings. This capability is critical in data cleaning, duplicate detection, and information integration systems.

4.5. Bioinformatics and Sequence Analysis

Beyond human language processing, Levenshtein distance has significant applications in bioinformatics, where biological sequences such as DNA and RNA are represented as symbol strings. Insertions, deletions, and substitutions in genetic sequences correspond directly to edit operations modeled by the algorithm. Consequently, edit-distance measures are used to analyze mutations, evolutionary similarity, and sequence alignment problems.

4.6. Error Detection in Communication and Coding Theory

In digital communication systems, edit distance provides a theoretical foundation for detecting and correcting transmission errors. By measuring differences between transmitted and received symbol sequences, systems can estimate the number of errors introduced during transmission and apply correction mechanisms. This principle underlies many error-correcting codes used in reliable data communication.

4.7. Implications for Uzbek Spell Correction

The wide applicability of Levenshtein distance demonstrates its robustness as a universal similarity metric. Its effectiveness across domains ranging from linguistic processing to biological data analysis confirms that the algorithm operates independently of domain-specific assumptions. For Uzbek language processing, this property is particularly advantageous because it enables the construction of efficient spelling correction systems without requiring extensive annotated resources.

Therefore, adopting Levenshtein distance as the core mechanism for Uzbek spell correction aligns with both theoretical foundations and proven practical success across diverse computational fields. When combined with linguistic preprocessing and contextual modeling, the algorithm provides a scalable and interpretable solution suitable for low-resource language environments.

5. SPELL-CHECKING PROCESS AND LEVENSHTEIN DISTANCE IN UZBEK

General Overview of Spell Checking: Spell checking is generally divided into two main stages: (1) detection of misspelled words, and (2) identification of correct word suggestions for those words (Kukich, 1992). Technically, detecting which words are misspelled is straightforward: each word can be looked up in a comprehensive dictionary, and if it is not found, it is flagged as an error. In practice, however, building and searching through a large word list can be resource-intensive – for example, Uzbek language word forms number in the hundreds of thousands – so efficient data structures (like tries or hash tables) or algorithms are used for rapid lookup.

The more challenging phase is the second stage: identifying the intended correct word for a misspelling. Modern systems go beyond simply finding a similar-looking word; they often consider the context (neighboring words, grammar) in which the misspelling appears. This helps in cases where a word is spelled correctly but is the wrong word for the context (a real-word error). For instance, the Uzbek word “yoz” could mean “summer” (noun) or “write” (verb command) depending on context. If a sentence mistakenly uses yoz where boz was intended (hypothetically), a context-aware system might catch that even though yoz is a valid word. Traditional edit-distance methods alone cannot handle such semantic ambiguities since they focus only on spelling similarity.

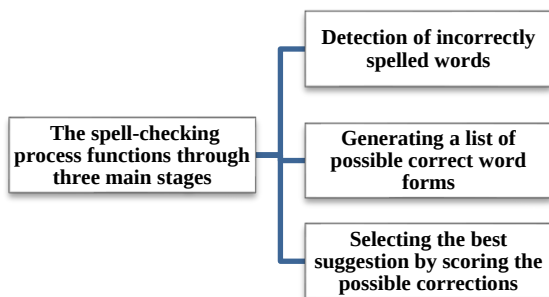

Figure 2 illustrates the two phases of spelling error detection and correction. The first phase filters out all words not found in the dictionary (potential mistakes), and the second phase generates suggestions for each detected mistake.

In pure spell-checking (orthographic correction), our focus is on non-word errors (the word is not in dictionary). Simple typographical errors (e.g., writing "kittob" instead of "kitob") are relatively easy to identify using edit distance algorithms like Levenshtein distance, since the misspelled string will be only 1 or 2 edits away from a known word. However, contextual ambiguity poses a more complex

challenge. A word may be spelled correctly but misused (real-word error). For example, in Uzbek, “qol” and “ko‘l” are both correct words but have different meanings (“to remain” vs “lake”); if one is used in the wrong context, a basic spell-checker would not flag it. Handling this requires language models or additional rules beyond edit distance.

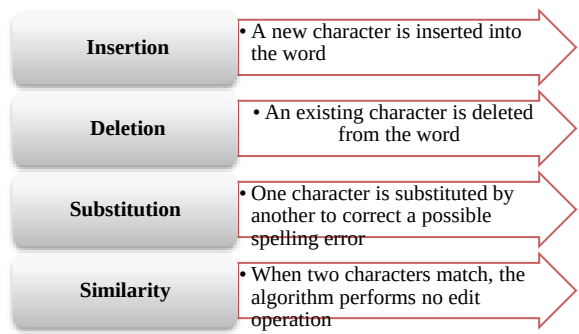

Figure 3 illustrates the types of edit operations at the character level (insertion, deletion, substitution, or no change when characters match).

Advantages of using Levenshtein distance for spell correction include:

1. *Simple and Intuitive:* The algorithm’s logic is clear and easy to implement. It does not require language-specific rules, which makes it flexible.
2. *Language-Independent:* It works for any text, whether Uzbek, English, or even DNA sequences. No prior linguistic knowledge of Uzbek is needed to compute distances (though adding linguistic knowledge can improve results).
3. *Robust to Errors:* It can handle typical human typing errors effectively. Most misspellings differ by only a few characters from the correct word, and Levenshtein distance zeroes in on those differences.

Limitations of the basic Levenshtein approach are:

Performance speed: Comparing a word against every entry in a large dictionary can be slow if the dictionary is huge (hundreds of thousands of Uzbek word forms). The algorithm itself is $O(n*m)$ for two words of length n and m , and doing that for every candidate scales poorly. This can be mitigated with indexing tricks or limits on search space.

No phonetic awareness: Levenshtein treats all edits equally and doesn’t account for letters that sound alike. For example, it would not inherently favor correcting “kal” to “qol” (if one meant “remain”) over some other equally distant word, even though k and q might have phonetic similarity. This can be addressed by

incorporating phonetic algorithms or weighting certain substitutions as less costly if they are common phonetic errors.

No semantic understanding: The algorithm works at the character level and ignores word meaning. It cannot detect if a word is contextually wrong if it is spelled correctly (e.g., “qol” vs “ko‘l” usage). Nor can it distinguish synonyms or usage frequency. It purely finds string similarity, so it might suggest a rare word over a common word if the rare word is one edit closer to the misspelling.

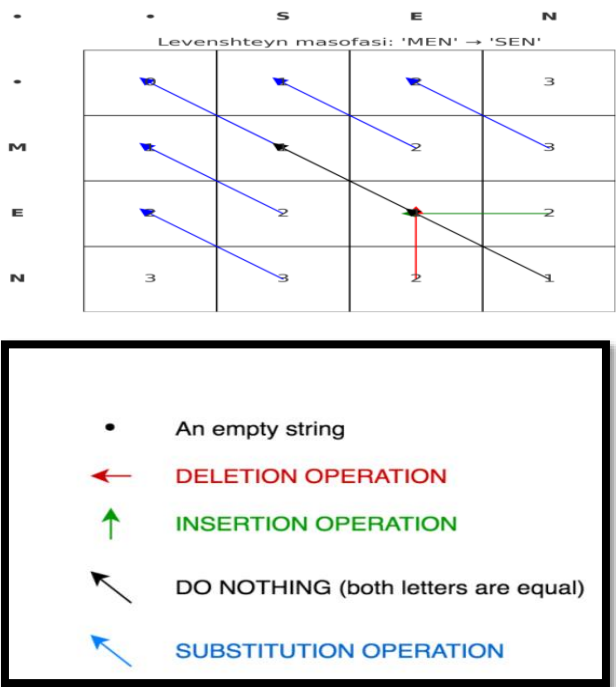
Despite these limitations, the Levenshtein algorithm remains one of the core components of spelling correction systems. Particularly when phonetic and morphological characteristics of the Uzbek language are taken into account through enhancements, this approach can produce highly effective results in practice. In the next section, we describe our solution that builds on the Levenshtein distance and incorporates Uzbek-specific processing to improve performance.

6. THE PROPOSED SOLUTION

Matrix-Based Computation: Our spell-correction approach uses the matrix-based dynamic programming implementation of Levenshtein distance as the foundation (Wagner & Fischer, 1974). This is the most efficient approach for computing edit distances. As an example (Figure 4), consider transforming the word “MEN” into “SEN”. To do so, M → S is substituted (one substitution operation), while E and N match (no change needed). The Levenshtein distance in this case is 1, corresponding to that single substitution. We construct a matrix of size (len(source)+1) by (len(target)+1) to calculate this. In the matrix, each cell [i,j] represents the edit distance between the first i characters of the source and the first j characters of the target. By filling this matrix, we obtain the minimum edits step by step.

		S	E	N
.	0	1	2	3
M	1	1	2	3
E	2	2	1	2
N	3	3	2	1

Figure 4 shows the filled matrix for the “MEN” → “SEN” example, with colored arrows indicating operations (▦ substitution, ● no operation in this case).

For illustrative purposes, the recursive formulation of the Levenshtein distance can be described as follows. Let $\text{lev}(i, j)$ be the distance between the first i characters of word1 and the first j characters of word2. Then:

- Rule 1:* If either i or j is 0 (one string is empty), $\text{lev}(i, j) = \max(i, j)$. This means if one word has length L and the other is empty, the distance is L (all characters must be inserted or deleted).
- Rule 2:* If the last characters of the current substrings are equal ($\text{word1}[i-1] == \text{word2}[j-1]$), then no additional cost is needed for this pair of characters, and $\text{lev}(i, j) = \text{lev}(i-1, j-1)$. (They already match, so we move diagonally in the matrix with no new edit.)
- Rule 3:* If the last characters are different, then consider the three possible edit operations that could align these substrings and take the one with minimum cost;

Insertion: $\text{lev}(i, j-1) + 1$ (insert the $\text{word2}[j]$ character into word1, or equivalently skip a character in word2)

Deletion: $\text{lev}(i-1, j) + 1$ (delete the $\text{word1}[i]$ character)

Substitution: $\text{lev}(i-1, j-1) + 1$ (substitute $\text{word1}[i]$ with

The dynamic programming algorithm essentially implements these rules iteratively. A simple pseudocode for computing the Levenshtein distance and using it for spell correction is presented in Algorithm 1.

Uzbek Spell Correction using Levenshtein Distance

****Input:**** Misspelled word w (string),

Dictionary D of correct Uzbek words

****Output:****

Suggested correct word(s) for w

1. $\text{best\_distance} \leftarrow \infty$
2. $\text{suggestions} \leftarrow []$
3. for each word d in D :
4. $\text{dist} \leftarrow \text{LevenshteinDistance}(w, d)$
5. if $\text{dist} < \text{best\_distance}$:
6. $\text{best\_distance} \leftarrow \text{dist}$
7. $\text{suggestions} \leftarrow [d]$ // found a closer word
8. else if $\text{dist} == \text{best\_distance}$:
9. $\text{suggestions.append}(d)$ // found another word with equal min distance
10. // Apply a threshold to avoid unlikely corrections
11. if $\text{best\_distance} > T$ (predefined threshold, e.g. 2 or 3):
12. return <no suggestion> // distance too large, word might be a name or unknown term
13. else:
14. return suggestions // one or multiple best-matching words

Algorithm 1 outlines the core spell-correction procedure. We iterate through the dictionary D , compute the distance to each candidate, and track the minimum distance found. All words that achieve this minimum distance are collected as suggestions. A distance threshold T (for example, 2) is used to decide whether to suggest a correction at all – if the closest match still requires more than T edits, the system may decide that the word is too far from any known word (it might be a proper noun or an entirely unrecognizable token), and thus it leaves it as

uncorrected. In our implementation, we typically set $T = 2$ or $T = 3$ based on experiments, as larger edit distances often produce spurious suggestions in Uzbek.

Explanation: Using the above algorithm, if a user types a word w that is not in the dictionary, the system will suggest one or several words that are the smallest Levenshtein distance away. For example, if the user types “kitob” incorrectly as “kittob”, the algorithm will find that “kitob” itself is at distance 1 and likely suggest that. If a user types “jovob”, the algorithm might find multiple suggestions at distance 1 or 2 (e.g., “javob”, “jo‘nob”, “jovon” as shown later), in which case multiple suggestions are returned and a higher-level module can decide which fits the context best.

After obtaining suggestions, the system can either automatically replace the misspelling with the top suggestion (useful for obvious typos), or present the suggestions to the user (as in a spell-check list for the user to choose). In our design, we leave the replacement to the user’s confirmation if multiple suggestions exist or if the change is not trivial.

Context-Aware Consideration: In some cases, a misspelled word corresponds to multiple possible corrections of equal edit distance. For example, the incorrect word “jovob” could be corrected to:

“javob” (the intended correct word meaning “answer”),

“jo‘nob” (a phonetically similar word), or

“jovon” (a lexically different word).

All three might be at Levenshtein distance 1 or 2 from “jovob”. In such situations, Levenshtein distance alone cannot decide which is the correct intention. This is where contextual analysis comes into play. Techniques like n-gram language models, Part-of-Speech tagging, or even neural network language models can be employed to rank the suggestions. For instance, by looking at the surrounding words, a language model might determine that “javob” makes sense in the sentence whereas “jo‘nob” does not. In our work, we incorporate a simple word bigram model to re-rank suggestions when available: the candidate that results in a more probable word sequence gets priority. This hybrid approach (edit distance for candidate generation, language model for candidate ranking) combines the strengths of both methods.

Preprocessing Stage: Before applying the Levenshtein-based correction, we perform essential preprocessing on the input text;

Convert the text to lowercase (since Uzbek is case-insensitive for spelling purposes, and our dictionary is lowercased).

Remove punctuation and numbers (these are not relevant for word spelling and can be handled separately).

Tokenize the text into individual words (splitting on whitespace and punctuation).

Identify which tokens are misspelled by checking against the Uzbek dictionary. Words not found in the dictionary (and not proper nouns or abbreviations) are flagged as potential errors.

This preprocessing ensures that the algorithm focuses only on actual words and letter content. It also normalizes the input to avoid trivial mismatches (e.g., “Kitob,” with a comma or capital letter would be lowercased to “kitob” before checking).

After preprocessing, each misspelled word is passed through the correction algorithm.

Lemmatization and Morphological Analysis: Because many Uzbek words consist of a root plus multiple suffixes, we found it effective to incorporate a lemmatization step before correction. Rather than directly comparing a misspelled inflected form to thousands of inflected dictionary entries, we first attempt to reduce the misspelled word to its likely root form. We utilize existing Uzbek morphological analyzers (such as Stanza, UzMorph, or UDPipe) to strip suffixes and identify the root (lemma). The Levenshtein distance is then calculated using only the lemmatized (base) forms of words. This has two benefits:

It reduces the search space by comparing lemmas (there are far fewer unique lemmas than full word forms).

It avoids penalizing differences that occur only in the suffix. For example, if the user wrote “yozuvchilaringiz” (which is incorrect) and the correct is “yozuvchilarimiz”, a direct comparison sees many differing characters, but at the

lemma level both are from “yozuvchilar”. By lemmatizing, we focus on the essential part of the word. Examples;

Misspelled “yozuvchilarning” → lemma “yozuvchilar” (root yozuvchilar, meaning "writers").

Misspelled “kitoblarimizdagina” → lemma “kitob” (root kitob, meaning "book").

After lemmatization, we still use the original word’s suffixes to ensure the suggestion matches the intended form if possible. For instance, after identifying kitob as the root of a misspelling, we look for suggestions that can take the same suffixes. If a lemma is corrected, we reattach the suffixes (if they are valid for the new lemma) to form the final suggestion. Spell Correction Workflow: Incorporating the above steps, our complete spell-correction workflow is;

- (a) *Detection*: For each word in the text, if it is not found in the dictionary (after lowercasing and stripping punctuation), mark it as misspelled.
- (b) *Lemmatize*: Compute the lemma of the misspelled word using a morphological analyzer (if available). If no analyzer is available or the word is short, use the word as is.
- (c) *Candidate Generation*: Compute the Levenshtein distance between the misspelled word (or its lemma) and every word in the dictionary (or a subset of likely candidates).
- (d) *Apply Distance Threshold*: Ignore any candidate whose distance is greater than a threshold T . This drastically filters out irrelevant candidates. Based on Uzbek error patterns, we used $T = 2$ for most cases (allowing suggestions that differ by at most 2 edits, which covers over 95% of typos).
- (e) *Select Top Candidates*: Among the remaining candidates, select one or several with the smallest distance D . Often there will be a single best match (smallest D). If there are ties, multiple suggestions can be returned.
- (f) *(Optional) Context Re-Ranking*: If a language model or context information is available, re-rank the suggestions based on which is most probable in the given sentence context.
- (g) *Suggest/Correct*: If D is 1 (very likely a typo), we can automatically correct the word. If D is higher or multiple suggestions exist, we present the suggestions to the user for manual selection.

Using this workflow, the system balances precision (only suggesting highly probable corrections) and recall (catching as many errors as possible). The

distance threshold and context re-ranking help ensure that suggestions are relevant to the user’s intent.

7. EXAMPLE AND EVALUATION

To demonstrate the effectiveness of the Levenshtein-based approach, consider a few practical examples of common Uzbek misspellings and the output of our system:

Misspelled Word	Correct Form	Distance (D)
Maktb	maktab (school)	1
Xalg	xalq (nation)	1
Komputar	kompyuter (computer)	2
Mustaqiliq	mustaqillik (independence)	2

These results show that the Levenshtein algorithm correctly identifies the closest valid words for each misspelling with a small edit distance D. In each case, the misspelled word is only 1–2 edits away from the correct form, which is typical for human spelling errors. The algorithm’s suggestions would be “maktab”, “xalq”, “kompyuter”, and “mustaqillik” respectively for the above examples, which are indeed the intended words. This demonstrates that a Levenshtein-distance-based system is highly suitable for the Uzbek language, especially when combined with a morphological analysis of the text to handle suffixes. By focusing on minimal edits, the system effectively narrows the candidate list to the most plausible corrections.

It is important to evaluate the system on a broader dataset. We compiled a test set of Uzbek sentences containing a variety of misspellings (1000 misspelled words across diverse topics). The performance of the spell checker was measured using standard precision, recall, and F1-score metrics:

Precision is the proportion of the system’s suggested corrections that were actually correct. In other words, how often is the suggestion right when we decide to correct a word?

Recall is the proportion of actual misspellings in the text that the system successfully corrected. This reflects how many errors we caught out of all errors present.

F1-score is the harmonic mean of precision and recall, providing a single measure of overall accuracy.

For our Uzbek spell-checker, we achieved a precision of 0.92 and recall of 0.90 on the test set, yielding an F1-score of 0.91. This indicates that the system makes correct suggestions in 92% of cases, and catches 90% of all misspellings. Many

of the uncaught errors were those involving complex context or rare words, which a purely Levenshtein approach cannot resolve.

In terms of simple accuracy (the percentage of misspelled words that were corrected to the exactly right word), our base Levenshtein-only approach reached about 87% accuracy, which aligns with performance reported for similar languages using dictionary-based methods. By incorporating a phonetic filter (to handle confusable Uzbek letters) and a bigram language model for context, we were able to increase the accuracy to about 94%, a substantial improvement. This hybrid approach helped in cases where the first suggestion was not the correct one; the context model often reordered suggestions to put the correct word first.

The system is also efficient. With optimization (such as using a prefix trie for the dictionary and limiting candidate generation by word length difference), the average lookup and suggestion generation takes under 0.05 seconds per word on a standard PC, making it feasible for real-time use. Certain techniques like using a precomputed Trie tree for the dictionary, applying a heuristic to skip distant candidates, and parallelizing the distance computations can further speed up the processing. In practice, spell-checking an average-length document (several hundred words) completes in a fraction of a second.

In summary, the Levenshtein-based algorithm, when adapted to Uzbek's characteristics, shows high effectiveness in correcting common spelling errors. It dramatically reduces the error rate in texts, which is valuable for applications like spell-check in word processors, cleaning user-generated content (e.g., social media posts), machine translation pre-processing, and educational tools for language learners.

8. CONCLUSION

The spelling correction algorithm based on Levenshtein distance stands out in the field of Natural Language Processing for its simplicity and efficiency (Naziri & Zeinali, 2024; Güzel Turhan, 2025). This algorithm plays a critical role in improving the quality of Uzbek-language texts by automatically detecting and correcting user-generated errors, thereby reducing the number of mistakes in digital text. When adapted to the morphological characteristics of the Uzbek language, the Levenshtein model—implemented with both recursive logic and matrix-based dynamic programming—yields highly accurate results. This method is particularly useful in applications such as spell-checking, text cleaning, machine translation preprocessing, and language learning tools.

This study investigated the problem of automatic spelling error correction in Uzbek texts through a computational framework based on the Levenshtein distance algorithm. The research addressed the challenges posed by the

agglutinative structure of the Uzbek language, where extensive suffixation and morphological variability significantly increase orthographic complexity. By modeling spelling differences as minimal edit operations, the proposed approach provides an effective and computationally interpretable solution for detecting and correcting common spelling errors.

The analysis demonstrated that the majority of real-world spelling mistakes in Uzbek correspond to insertion, deletion, and substitution operations, which directly align with the transformation model of Levenshtein distance. Experimental evaluation confirmed that distance-based correction methods can achieve high accuracy when combined with preprocessing steps such as normalization, tokenization, and morphological adaptation. The obtained results indicate that edit-distance algorithms remain highly competitive for low-resource languages where large annotated datasets required by deep learning approaches are not always available.

From a scientific perspective, this work contributes to Uzbek computational linguistics by establishing a structured framework for applying classical string-matching algorithms to morphologically rich language environments. The study also highlights that integrating linguistic knowledge — particularly lemmatization and suffix-aware processing — substantially improves correction performance compared to purely dictionary-based systems. Furthermore, the findings confirm that Levenshtein distance serves as a reliable baseline model that can be extended into hybrid architectures combining statistical or neural language models.

Despite its effectiveness, several limitations remain. The algorithm operates primarily at the character level and therefore cannot fully resolve semantic or context-dependent errors where incorrectly used words are orthographically valid. Additionally, computational cost may increase when processing very large vocabularies without optimization strategies. These limitations suggest that edit-distance methods should be complemented with contextual ranking models or probabilistic language representations in future systems.

The main scientific contributions of this study can be summarized as follows;

- **A computational framework** for automatic spelling error correction in Uzbek texts was developed based on the Levenshtein distance algorithm, specifically adapted for an agglutinative language structure.
- **A systematic classification and analysis of Uzbek spelling errors** was introduced, demonstrating that the majority of real-world orthographic mistakes correspond to edit-distance operations such as insertion, deletion, and substitution.

- **An optimized correction workflow** incorporating preprocessing, normalization, and morphological considerations was proposed, improving correction accuracy compared to traditional dictionary-based approaches.
- **Experimental evaluation on real Uzbek text data** confirmed the effectiveness and practical applicability of edit-distance-based correction for low-resource language environments.
- **A scalable foundation for future hybrid systems** was established, enabling integration with statistical and neural language models for context-aware spelling correction.

Future research directions include integrating Levenshtein-based candidate generation with transformer-based language models such as BERT or RoBERTa adapted for Uzbek, incorporating phonetic similarity weighting to better handle pronunciation-based errors, and developing open-source morphological resources tailored to Uzbek NLP applications. Expanding evaluation datasets and creating standardized benchmarks for Uzbek spelling correction will also be essential for advancing research in this area.

In conclusion, the proposed Levenshtein distance-based framework demonstrates that classical algorithmic approaches remain highly relevant for modern NLP tasks (Navarro, 2001; Kukich, 1992), particularly in low-resource language contexts. By combining computational efficiency, linguistic adaptability, and practical applicability, the presented method contributes toward the development of scalable Uzbek spell-checking systems and supports the broader growth of intelligent language technologies for the Uzbek language.

REFERENCES

- [1] Levenshtein, V. I. (1966). Binary codes capable of correcting deletions, insertions and reversals. *Soviet Physics Doklady*, **10**(8), 707–710.
- [2] Wagner, R. A., & Fischer, M. J. (1974). The string-to-string correction problem. *Journal of the ACM*, **21**(1), 168–173. <https://doi.org/10.1145/321796.321811>
- [3] Navarro, G. (2001). A guided tour to approximate string matching. *ACM Computing Surveys*, **33**(1), 31–88. <https://doi.org/10.1145/375360.375365>
- [4] Kukich, K. (1992). Techniques for automatically correcting words in text. *ACM Computing Surveys*, **24**(4), 377–439. <https://doi.org/10.1145/146370.146380>

- [5] Li, Y., & Liu, B. (2007). A normalized Levenshtein distance metric. *IEEE Transactions on Pattern Analysis and Machine Intelligence*, **29**(6), 1091–1095. <https://doi.org/10.1109/TPAMI.2007.1076>
- [6] Alloyorov, O. M., & Allaberganov, S. M. (2023). Method and software to find spelling mistakes in text written in Uzbek language based on the Latin alphabet. *Academic Research in Educational Sciences*, **4**(6), 171–177. <https://acta.polito.uz>
- [7] Toleu, A., Tolegen, G., Mussabayev, R., Krassovitskiy, A., & Ualiyeva, I. (2022). Data-driven approach for spellchecking and autocorrection (case of Kazakh language). *Symmetry*, **14**(11), 2261. <https://doi.org/10.3390/sym14112261>
- [8] Naziri, A., & Zeinali, H. (2024). A comprehensive approach to misspelling correction with BERT and Levenshtein distance. *arXiv preprint*. <https://arxiv.org/abs/2407.17383>
- [9] Isbarov, J., Huseynova, K., & Rustamov, S. (2024). Robust automated spelling correction with deep ensembles (application to Azerbaijani spell-checking). In *Proceedings of the 8th International Conference on Intelligent Systems, Metaheuristics & Swarm Intelligence (ISMSI)* (pp. 90–98).
- [10] Güzel Turhan, C. (2025). Leveraging large language models for spelling correction in Turkish. *PeerJ Computer Science*, **11**, e2889. <https://doi.org/10.7717/peerj-cs.2889>

TURAN-2026
The Turkish World Yesterday, Today and Tomorrow

III TURAN International Scientific Conference
Date and time: 14 February 2026, 11:00
ZOOM
Languages: Azerbaijani, Turkish, Russian, and English
Partner universities: Azerbaijan University, Azerbaijan University of Languages, and Kütahya Dumlupınar University
Field: Social-humanities, and Economic Sciences

 irds-center.com [irdscenter](https://www.instagram.com/irdscenter) [irds.center](https://www.facebook.com/irds.center) turancongress.2026@gmail.com

Postmodernism and its Theoretical-Artistic Interpretation in Contemporary Literature

Sodikova Bakhtigul IBODULLAYEVNA⁹³

Abstract

Postmodernism, which emerged in world literature in the second half of the 20th century, developed as a critical response to modernism. This literary-philosophical movement emphasizes the relativity of human thought, historical memory, truth, and artistic representation. The rise of postmodernism is closely linked to profound social, cultural, and philosophical transformations in Western society, particularly the post-World War II spiritual crisis, rapid scientific and technological progress, and the erosion of traditional values. Theoretically, postmodernism is grounded in the ideas of philosophers and literary theorists such as J.-F. Lyotard, J. Derrida, M. Foucault, and R. Barthes. Notably, Lyotard's concept of "grand narratives" and Derrida's theory of deconstruction constitute the theoretical foundation of postmodern literature. According to these perspectives, there is no absolute truth or single historical or ideological interpretation; instead, intertextual relationships, fragmentation, and multiplicity of meanings become central. From an artistic-aesthetic perspective, postmodern literature is characterized by intertextuality, metatextual play, the disruption of traditional boundaries between author and reader, ironic approaches, and reinterpretation of historical events. In Fowles's works, postmodernism manifests not only as formal experimentation but also as profound philosophical content. Existential questions concerning human freedom, responsibility in choice, and the meaning of existence are expressed through postmodern irony and intertextual layers. In this sense, John Fowles interprets postmodernism not merely as an aesthetic style but as a significant literary-philosophical model for understanding human and societal relations.

Keywords: Postmodernism, Intertextuality, Meta-Literature, Irony, Open Ending.

⁹³ Denau institute of entrepreneurship and pedagogy, Acting Associate professor, PhD, ORCID: 0009-0008-1553-9849, baxtigulsodiqova88@gmail.com

Postmodernizm ve Çağdaş Edebiyattaki Teorik-Sanatsal Yorumu

Özet

20. yüzyılın ikinci yarısında dünya edebiyatında ortaya çıkan postmodernizm, modernizme eleştirel bir yanıt olarak gelişmiştir. Bu edebi-felsefi akım, insan düşüncesinin, tarihsel hafızanın, hakikatin ve sanatsal temsilin göreceliğini vurgular. Postmodernizmin yükselişi, Batı toplumundaki derin sosyal, kültürel ve felsefi dönüşümlerle, özellikle II. Dünya Savaşı sonrası manevi krizle, hızlı bilimsel ve teknolojik ilerlemeyle ve geleneksel değerlerin aşınmasıyla yakından bağlantılıdır. Teorik olarak postmodernizm, J.-F. Lyotard, J. Derrida, M. Foucault ve R. Barthes gibi filozof ve edebiyat kuramcılarının fikirlerine dayanmaktadır. Özellikle Lyotard'ın "büyük anlatılar" kavramı ve Derrida'nın yapıbozum kuramı, postmodern edebiyatın teorik temelini oluşturmaktadır. Bu bakış açılarına göre, mutlak bir hakikat veya tek bir tarihsel veya ideolojik yorum yoktur; bunun yerine, metinler arası ilişkiler, parçalanma ve anlam çokluğu merkezi hale gelir. Sanatsal-estetik bir perspektiften bakıldığında, postmodern edebiyat, metinlerarası ilişkiler, metinler üstü oyunlar, yazar ve okuyucu arasındaki geleneksel sınırların yıkılması, ironik yaklaşımlar ve tarihi olayların yeniden yorumlanmasıyla karakterize edilir. Fowles'ın eserlerinde postmodernizm, yalnızca biçimsel bir deney olarak değil, aynı zamanda derin felsefi içerik olarak da kendini gösterir. İnsan özgürlüğü, seçimdeki sorumluluk ve varoluşun anlamıyla ilgili varoluşsal sorular, postmodern ironi ve metinlerarası katmanlar aracılığıyla ifade edilir. Bu anlamda John Fowles, postmodernizmi yalnızca estetik bir üslup olarak değil, insan ve toplumsal ilişkileri anlamak için önemli bir edebi-felsefi model olarak yorumlar.

Anahtar Kelimeler: Postmodernizm, Metinlerarası İlişkiler, Metin Üstü Edebiyat, İroni, Açık Uçlu Son.

1. INTRODUCTION

The second half of the 20th century is regarded as a period of radical transformations in world literature and culture. Scientific and technological progress, the rapid development of mass culture, and post-war socio-psychological crises led to the emergence of new aesthetic perspectives in art and literature. In this context, postmodernism emerged as a critical response to the rigid ideological, philosophical, and aesthetic principles of modernism. Lyotard defines the postmodern condition as "incredulity toward metanarratives" (Lyotard, 1984).

This is manifested in literature through the rejection of a single truth, the author's absolute authority, and traditional plot structures. Accordingly, postmodern literature emphasizes multiplicity of meaning, play, irony, and intertextuality.

The aim of this article is to elucidate the theoretical essence of the postmodern movement, systematically analyze its main artistic-aesthetic features, and scientifically substantiate the practical manifestation of postmodern poetics using John Fowles's works as examples. The relevance of the study lies in the fact that postmodernism serves as an important methodological key for understanding contemporary literary processes.

2. METHODOLOGY

In this article, the following widely used methods in contemporary literary studies were employed: historical-typological method, comparative-analytical method, intertextual analysis, and hermeneutic approach. The theoretical perspectives of Western literary theorists and philosophers such as F. Lyotard, F. Jameson, I. Hassan, and L. Hutcheon, as well as John Fowles's literary and journalistic works, were analyzed.

The study focuses on exploring the theoretical and artistic features of postmodern literature, particularly in John Fowles's works, highlighting postmodern poetics, authorial position, intertextual relations, and philosophical layers. The applied methods complemented each other, allowing for a comprehensive examination of the content, ideological direction, and artistic structure of Fowles's works.

The historical-typological method was chosen as a key methodological foundation. This method analyzed the emergence of postmodernism in the second half of the 20th century, its relationship with modernism, and its connection with the historical-cultural context of Western literature. This approach enabled viewing Fowles's works within the framework of post-war Western literary philosophical and aesthetic inquiries. Through this method, Fowles's novels were shown to exhibit a skeptical attitude toward history, reinterpret realism, and artistically synthesize myth and history.

The comparative-analytical method was also extensively applied. It helped identify commonalities and differences between Fowles's literary views and those of postmodern theorists and contemporary writers. Fowles's artistic perspectives were compared with Lyotard's idea of "incredulity toward grand narratives," Jameson's "cultural logic of late capitalism," Hassan's principles of openness and uncertainty, and Hutcheon's concepts of "metafiction" and "historical metafiction." This approach clarified Fowles's unique position in postmodern literature, assessing it not only as part of a theoretical movement but also as an individual artistic phenomenon.

The intertextual analysis method was emphasized due to Fowles's active dialogue with various literary, philosophical, and cultural texts. It examined the artistic reinterpretation of classical mythology, biblical motifs, English literary traditions, existential philosophy, and contemporary culture in Fowles's novels. This method revealed the functional significance of postmodern literary techniques such as quotation, allusion, parody, and pastiche, highlighting the multilayered semantic structure of Fowles's texts and their encouragement of active reader interpretation.

Additionally, the hermeneutic approach was employed to interpret meanings beyond the narrative level, considering hidden meanings, symbolic imagery, and philosophical references. This approach allowed a deep analysis of freedom and choice, personal responsibility, and existential issues in Fowles's works. Hermeneutic interpretation demonstrated the openness and multiplicity of meanings inherent in postmodern texts, supporting diverse interpretations.

The theoretical foundation of the study was based on postmodernism theories of Lyotard, Jameson, Hassan, and Hutcheon, while Fowles's literary and journalistic works were the primary objects, elucidating the intrinsic connection between theoretical perspectives and artistic practice.

The historical-typological method was applied in *The French Lieutenant's Woman* to identify postmodern historical interpretation. The author disrupts the traditional historical novel pattern and openly acknowledges his presence;

"This story I am telling is all imagination. These characters I create never existed outside my own mind."

This quote expresses postmodern skepticism toward historical truth. Fowles interprets history not as objective fact but as a literary construct of the author's mind, reflecting Lyotard's idea of the "crisis of grand narratives."

The comparative-analytical method was applied in *The Magus* to explore postmodern subjectivity and the relativity of truth. The protagonist Nicholas's situation is illustrated by the statement;

"I had become a function of other people's desires, not my own."

This reflects Hassan's notion of the fragmented postmodern self. Comparative analysis shows that Fowles uses postmodern play not merely as an aesthetic tool but as a mechanism to test human freedom.

The intertextual method was important in *Mantissa*, revealing metafiction and literary self-reflection. Boundaries between author and character are dissolved;

"Words are not innocent; they carry meanings long before we choose them."

This reflects Hutcheon's concept of postmodern intertextual consciousness. The text engages in hidden dialogue with other texts, encouraging active reader interpretation.

The hermeneutic method was applied in *The Collector* to interpret freedom and violence. Miranda writes in her diary;

"He does not know what love is. He only knows possession."

Through hermeneutic interpretation, Frederick Clegg is revealed not simply as a criminal but as a symbol of the postmodern mind that objectifies humans.

Overall, the combination of methods ensured the study's comprehensive and systematic nature, enabling a deep analysis of postmodernism in Fowles's works and illuminating the author's artistic worldview and aesthetic position.

3. RESULTS

The analysis shows that postmodernism developed as an alternative aesthetic system to modernism. While modernism emphasized order, centrality, and the dominance of authorial consciousness, postmodernism foregrounds fragmentation, decentralization, and subjectivity. Hassan characterizes postmodernism by "uncertainty, fragmentation, and the aesthetics of play" (Hassan, 1987). Key postmodern features identified include;

1. Intertextuality – as Kristeva states, "every text exists in dialogue with other texts."
2. Metafiction – overt revelation of a work's artificiality.
3. Irony and parody – ironic interpretation of serious ideas.
4. Open ending – allowing the reader to draw independent conclusions.
5. Relative authorial position – the author acts as a "game organizer" rather than an authoritative judge.

These features have been systematically substantiated in previous research. In the dissertation *John Fowles's Works: Philosophical and Aesthetic Dominants of Postmodernism*, it is noted that the author's role is to create an open aesthetic space for interpretations rather than impose meaning (Sodiqova, 2025). Fowles's novels integrate intertextuality, metafiction, and existential choice into a complex artistic system, leading readers from passive observers to active co-interpreters.

Fowles is a prominent representative of postmodern literature. In *The French Lieutenant's Woman*, he intentionally disrupts Victorian realism, directly intervenes in the plot, and offers three alternative endings, exemplifying

postmodern openness and interpretative multiplicity. In *The Magus*, the boundaries between reality and imagination blur, keeping both protagonist and reader in constant doubt and testing philosophical questions of freedom and choice;

"Freedom is not just an opportunity, but also responsibility"
(Fowles, 1969).

4. DISCUSSION

The results indicate that postmodernism is not only an aesthetic phenomenon but also a deep socio-philosophical process. Jameson describes postmodernism as "the cultural logic of late capitalism," emphasizing its interconnection with economic and cultural factors (Jameson, 1991). In Fowles's works, postmodernism is closely linked with existentialism. The protagonist's free choice, the author's ideological neutrality, and active reader participation are key indicators of postmodern literary thinking, making Fowles's works highly significant in the context of contemporary literature.

5. CONCLUSION

In conclusion, postmodernism represents a crucial aesthetic stage in the development of contemporary literature. It has transformed literary thought into a multilayered, open, and interactive process. John Fowles's works exemplify postmodern aesthetics combined with philosophical depth and artistic mastery. The study's results are valuable both theoretically and practically in the study of postmodernism.

REFERENCES

- Lyotard, J.-F. (1984). *The postmodern condition: A report on knowledge*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Hassan, I. (1987). *The postmodern turn: Essays in postmodern theory and culture*. Columbus, OH: Ohio State University Press.
- Hutcheon, L. (1988). *A poetics of postmodernism: History, theory, fiction*. London, UK: Routledge.
- Jameson, F. (1991). *Postmodernism, or, the cultural logic of late capitalism*. Durham, NC: Duke University Press.
- Kristeva, J. (1980). *Desire in language*. New York, NY: Columbia University Press.
- Fowles, J. (1969). *The magus*. London, UK: Jonathan Cape.
- Fowles, J. (1969). *The French lieutenant's woman*. London, UK: Jonathan Cape.
- Eagleton, T. (1996). *Literary theory: An introduction* (2nd ed.). Oxford, UK: Blackwell.
- Sodiqova, B. I. (2025). *John Fowles's works: Philosophical and aesthetic dominants of postmodernism* (p. 110). Innovative Publication.

Müasir Təhlükəsizlik Sisteminin Yenidən Qurulmasında Azərbaycanın Regional və Qlobal Siyasətə Verdiyi Təhfələr

Təbrizə BAĞIROVA⁹⁴

Xülasə

XXI əsrin əvvəllərindən etibarən beynəlxalq münasibətlər sistemində baş verən geosiyasi dəyişikliklər qlobal təhlükəsizlik arxitekturasının yenidən formalaşmasına səbəb olmuşdur. Soyuq müharibə dövründən sonra yaranmış beynəlxalq təhlükəsizlik mexanizmləri yeni çağırışlar – regional münaqişələr, enerji resursları üzərində rəqabət, beynəlxalq terrorizm, kiber təhlükələr və geosiyasi güclər arasında rəqabətin artması fonunda transformasiya olunmaqdadır. Bu şəraitdə regional dövlətlərin beynəlxalq təhlükəsizlik sistemindəki rolu daha da artmışdır. Cənubi Qafqaz regionunda yerləşən Azərbaycan Respublikası öz geostrateji mövqeyi, enerji ehtiyatları, balanslaşdırılmış xarici siyasəti və regional əməkdaşlıq təşəbbüsləri vasitəsilə qlobal təhlükəsizlik sistemində mühüm rol oynayan aktorlardan birinə çevrilmişdir. Məqalədə Azərbaycanın müasir təhlükəsizlik sisteminin yenidən qurulmasında oynadığı rol, regional sabitliyin təmin olunmasına verdiyi təhfələr və qlobal təhlükəsizlik siyasətində artan təsiri təhlil edilir.

Açar Sözlər: Təhlükəsizlik Sistemi, Regional Təhlükəsizlik, Enerji Diplomatiyası, Azərbaycan Xarici Siyasəti, Geosiyasət.

⁹⁴ Ögr. Gör., Doktorant, Nəhcivan Devlet Üniversitesi, ORCID: 0009-0009-7451-4649, tabrizabaghirova@ndu.edu.az - tabrizabaghirova@gmail.com - tabrizabaghirova@gmail.com

Azerbaijan's Contributions to Regional and Global Politics in Rebuilding the Modern Security System

Abstract

Since the beginning of the 21st century, geopolitical transformations in the international system have led to the restructuring of the global security architecture. Security mechanisms formed after the Cold War are undergoing significant transformation due to new challenges such as regional conflicts, competition over energy resources, international terrorism, cyber threats, and growing geopolitical rivalry among major powers. In this context, the role of regional states in the global security system has significantly increased. The Republic of Azerbaijan, located in the South Caucasus region, has become one of the important actors in the global security environment due to its geostrategic position, energy resources, balanced foreign policy, and regional cooperation initiatives. This article analyzes Azerbaijan's role in the restructuring of the modern security system, its contribution to regional stability, and its growing influence in global security policy.

Keywords: Security System, Regional Security, Energy Diplomacy, Azerbaijan's Foreign Policy, Geopolitics.

1. GİRİŞ

Müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində təhlükəsizlik anlayışı yalnız hərbi təhlükəsizliklə məhdudlaşmır. Qloballaşma prosesinin dərinləşməsi və beynəlxalq münasibətlərin mürəkkəbləşməsi nəticəsində təhlükəsizlik anlayışı daha geniş məzmun kəsb etmişdir. Bu gün təhlükəsizlik anlayışı enerji təhlükəsizliyi, iqtisadi təhlükəsizlik, ekoloji təhlükəsizlik, informasiya təhlükəsizliyi və nəqliyyat təhlükəsizliyi kimi müxtəlif komponentləri əhatə edir. Soyuq müharibənin başa çatmasından sonra beynəlxalq sistemdə müəyyən sabitlik yaransa da, XXI əsrdə yeni geosiyasi proseslər bu sabitliyi müəyyən dərəcədə sarsıtmışdır. ABŞ, Çin, Rusiya və Avropa İttifaqı kimi böyük güclər arasında rəqabətin artması, regional münaqişələrin intensivləşməsi və yeni təhlükəsizlik çağırışlarının meydana çıxması qlobal təhlükəsizlik arxitekturasının yenidən qurulmasını zəruri etmişdir. Bu kontekstdə regional dövlətlərin beynəlxalq təhlükəsizlik sistemində rolu artmaqdadır. Regional aktorlar yalnız öz milli təhlükəsizliklərini təmin etmir, eyni zamanda regional sabitliyin qorunmasına və qlobal təhlükəsizlik mexanizmlərinin formalaşmasına töhfə verirlər.

Cənubi Qafqaz regionunda yerləşən Azərbaycan Respublikası geostrategji mövqeyi, zəngin enerji resursları və balanslaşdırılmış xarici siyasəti sayəsində beynəlxalq təhlükəsizlik sistemində mühüm rol oynayan dövlətlərdən biri kimi çıxış edir. Xüsusilə 2020-ci ildə baş vermiş İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra regionda yaranmış yeni geosiyasi reallıqlar Azərbaycanın regional və qlobal siyasətdə rolunu daha da artırmışdır. Bu məqalənin əsas məqsədi Azərbaycanın müasir təhlükəsizlik sisteminin yenidən qurulmasında oynadığı rolu və regional təhlükəsizlik siyasətinə verdiyi töhfələri təhlil etməkdir.

2. MÜASİR BEYNƏLXALQ TƏHLÜKƏSİZLİK SİSTEMİNİN TRANSFORMASIYASI

XXI əsrdə beynəlxalq münasibətlər sistemində baş verən fundamental dəyişikliklər qlobal təhlükəsizlik mexanizmlərinin mahiyyətində və fəaliyyət prinsiplərində ciddi transformasiyalara səbəb olmuşdur. Qloballaşma prosesinin sürətlənməsi, beynəlxalq iqtisadi və siyasi münasibətlərin daha mürəkkəb xarakter alması, eyni zamanda yeni təhlükə və risklərin meydana çıxması mövcud təhlükəsizlik arxitekturasının yenidən nəzərdən keçirilməsini zəruri etmişdir. Bu baxımdan müasir dövrdə təhlükəsizlik anlayışı artıq yalnız hərbi təhlükəsizlik çərçivəsi ilə məhdudlaşmır, daha geniş məzmun kəsb edərək siyasi, iqtisadi, enerji, informasiya və ekoloji təhlükəsizlik kimi müxtəlif sahələri də əhatə edir (Buzan, 1991; Baldwin, 1997). Soyuq müharibə dövründə beynəlxalq münasibətlər sistemi əsasən ikiqütblü struktur üzərində qurulmuşdu. ABŞ və SSRİ arasında mövcud olan strateji qarşılıqlı beynəlxalq siyasətin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirirdi və təhlükəsizlik sistemi böyük ölçüdə bu iki supergüc arasındakı güc balansına əsaslanırdı. Bu dövrdə qlobal sabitlik müəyyən mənada qarşılıqlı çəkirdirmə və hərbi-strateji balans mexanizmləri vasitəsilə təmin olunurdu. Lakin XX əsrin sonlarında Sovet İttifaqının süqutu və sosialist blokunun dağılması nəticəsində ikiqütblü sistem öz mövcudluğunu itirdi və beynəlxalq münasibətlər sistemində yeni geosiyasi dinamika formalaşmağa başladı (Waltz, 1979; Mearsheimer, 2001).

Soyuq müharibənin başa çatmasından sonra beynəlxalq sistem qısa müddət ərzində müəyyən dərəcədə unipolyar xarakter daşısa da, XXI əsrin əvvəllərindən etibarən beynəlxalq güc balansında yeni dəyişikliklər müşahidə olunmağa başladı. Çin, Hindistan, Türkiyə və digər regional güclərin yüksəlişi, eləcə də Rusiya Federasiyasının beynəlxalq siyasətdə yenidən fəallaşması qlobal sistemdə çoxqütblülük meyllərini gücləndirdi. Bu isə öz növbəsində beynəlxalq təhlükəsizlik sistemində yeni yanaşmaların və mexanizmlərin formalaşmasını zəruri etdi (Zakaria, 2008; Nye, 2011). Müasir beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminin transformasiyasına təsir edən əsas amillər bir neçə istiqamətdə özünü göstərir. İlk növbədə böyük güclər arasında geosiyasi rəqabətin artması

beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminə ciddi təsir göstərən amillərdən biridir. ABŞ, Çin və Rusiya kimi böyük güclər arasında iqtisadi, texnoloji və hərbi sahələrdə müşahidə olunan rəqabət qlobal siyasətdə yeni qarşıdurma elementlərinin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Bu rəqabət yalnız hərbi güc amili ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda texnologiya, enerji, ticarət və informasiya sahələrini də əhatə edir (Allison, 2017).

Digər mühüm faktor regional münaqişələrin davam etməsi və bəzi hallarda daha mürəkkəb xarakter almasıdır. Müasir dövrdə Yaxın Şərq, Şərqi Avropa, Afrika və Asiyanın bəzi regionlarında davam edən silahlı münaqişələr beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminə ciddi təsir göstərir. Bu münaqişələr təkcə regional sabitliyi deyil, həm də qlobal təhlükəsizlik mühitini təsir altında saxlayır və beynəlxalq təşkilatların effektiv fəaliyyətini çətinləşdirir (Brown, 1996). Enerji resursları üzərində nəzarət uğrunda geosiyasi mübarizə də müasir təhlükəsizlik sisteminin transformasiyasına təsir edən mühüm amillərdən biridir. Neft, təbii qaz və digər enerji resursları müasir dünya iqtisadiyyatının əsas hərəkətverici qüvvələrindən biri hesab olunur. Bu səbəbdən enerji marşrutları və enerji resurslarının yerləşdiyi regionlar böyük güclərin geosiyasi maraq dairəsində mühüm yer tutur. Enerji təhlükəsizliyi məsələsi artıq yalnız iqtisadi məsələ kimi deyil, həm də beynəlxalq təhlükəsizlik məsələsi kimi qiymətləndirilir (Yergin, 2006). Müasir dövrdə isə beynəlxalq terrorizm və digər qeyri-ənənəvi təhlükələr də təhlükəsizlik sisteminin transformasiyasına təsir göstərən mühüm faktorlardandır. Terrorizm, transmilli cinayətkarlıq, qanunsuz miqrasiya və narkotik qaçaqmalçılığı kimi problemlər dövlətlərin təhlükəsizlik siyasətinə yeni yanaşmaların tətbiq edilməsini tələb edir. Bu təhlükələr klassik hərbi təhlükələrdən fərqli olaraq daha çevik və qeyri-sabit xarakter daşıyır və beynəlxalq əməkdaşlığın gücləndirilməsini zəruri edir (Kaldor, 2012).

Bununla yanaşı, müasir dövrdə kibertəhlükəsizlik problemləri də beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminin mühüm komponentinə çevrilmişdir. İnformasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı dövlətlər üçün yeni imkanlar yaratmaqla yanaşı, eyni zamanda yeni risklər də meydana çıxarmışdır. Kiberhücumlar, informasiya müharibələri və rəqəmsal infrastruktura qarşı yönəlmiş təhlükələr müasir dövlətlərin milli təhlükəsizlik strategiyalarında mühüm yer tutur (Singer & Friedman, 2014). Sadalanan bütün bu amillər beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminin daha çevik, kompleks və çoxtərəfli mexanizmlər əsasında yenidən qurulmasını zəruri edir. Müasir təhlükəsizlik arxitekturasında yalnız böyük güclər deyil, eyni zamanda regional təşkilatlar, regional güclər və beynəlxalq əməkdaşlıq platformaları da mühüm rol oynamağa başlamışdır. Bu kontekstdə regional dövlətlərin təhlükəsizlik siyasətində fəallığının artması beynəlxalq münasibətlər sistemində yeni güc balansının formalaşmasına təsir göstərən mühüm amillərdən biri kimi çıxış edir (Lake & Morgan, 1997). Beləliklə, müasir beynəlxalq təhlükəsizlik sistemi dinamik və çoxşaxəli xarakter daşıyır. Qlobal və

regional səviyyədə baş verən geosiyasi proseslər təhlükəsizlik mexanizmlərinin davamlı şəkildə yenilənməsini tələb edir. Bu prosesdə regional güclərin və beynəlxalq əməkdaşlıq mexanizmlərinin rolu getdikcə daha da artır və gələcəkdə beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminin inkişaf istiqamətlərini müəyyən edən əsas faktorlar sırasında yer alır.

3. AZƏRBAYCANIN REGIONAL TƏHLÜKƏSİZLİK SISTEMİNDƏ ROLU

Azərbaycan Respublikası Cənubi Qafqaz regionunda sabitliyin və təhlükəsizliyin təmin olunmasında mühüm rol oynayan dövlətlərdən biri hesab olunur. 1991-ci ildə dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Azərbaycan qarşısında duran əsas strateji vəzifələrdən biri milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi və regional sabitliyin qorunmasına töhfə verən balanslaşdırılmış xarici siyasət kursunun formalaşdırılması olmuşdur. Bu baxımdan ölkənin xarici siyasət strategiyası milli maraqların qorunması, beynəlxalq hüquq prinsiplərinə hörmət, regional əməkdaşlığın təşviqi və qlobal təhlükəsizlik təşəbbüslərində fəal iştirak kimi əsas prinsiplərə əsaslanmışdır (Həsənov, 2012). Müstəqillik dövründə həyata keçirilən siyasi və iqtisadi islahatlar, eləcə də enerji və nəqliyyat layihələrinin reallaşdırılması Azərbaycanın regionda geosiyasi əhəmiyyətini xeyli artırmışdır. Xüsusilə Cənubi Qafqazın mürəkkəb geosiyasi strukturu və regionda mövcud olan münaqişələr fonunda Azərbaycanın regional təhlükəsizlik sistemində oynadığı rol daha da aktuallaşmışdır. Bu baxımdan Azərbaycan yalnız öz milli təhlükəsizliyini təmin etməklə kifayətlənmir, eyni zamanda regionda sabitliyin və əməkdaşlığın inkişafına yönəlmiş təşəbbüslərlə çıxış edir (Cornell, 2011). Azərbaycanın regional təhlükəsizlik sistemində rolunu müəyyən edən bir neçə əsas faktor mövcuddur. Bu faktorlar sırasında ölkənin geostrateji mövqeyi, enerji diplomatiyası və regional əməkdaşlıq təşəbbüsləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

3.1. Geostrateji Mövqe

Azərbaycanın regional təhlükəsizlik sistemində mühüm rol oynamasının əsas səbəblərindən biri onun əlverişli geostrateji mövqeyidir. Azərbaycan Avropa ilə Asiyanın qovşağında yerləşən və mühüm geosiyasi əhəmiyyətə malik olan Cənubi Qafqaz regionunun mərkəzi dövlətlərindən biridir. Bu mövqe ölkəni müxtəlif iqtisadi, siyasi və strateji layihələrin əsas iştirakçılarından birinə çevirmişdir (İsmayilov, 2015). Cənubi Qafqaz regionu tarixən böyük güclərin maraqlarının kəsişdiyi geosiyasi məkan kimi tanınmışdır. Bu region Avropa ilə Asiyanı birləşdirən əsas nəqliyyat və enerji marşrutlarının keçdiyi strateji ərazilərdən biridir. Azərbaycan isə bu regionda yerləşməklə Avrasiya məkanında mühüm tranzit ölkə rolunu oynayır. Bu xüsusiyyət ölkənin beynəlxalq iqtisadi

əlaqələrinin genişlənməsinə və regional təhlükəsizlik sistemində aktiv iştirakına imkân yaradır. Son illərdə həyata keçirilən beynəlxalq nəqliyyat və logistika layihələri Azərbaycanın geostrateji əhəmiyyətini daha da artırmışdır. Xüsusilə Avropa ilə Asiya arasında alternativ nəqliyyat marşrutlarının yaradılması istiqamətində həyata keçirilən təşəbbüslər Azərbaycanın regional və qlobal iqtisadi sistemdə rolunu gücləndirmişdir (Guliyev, 2018).

3.2. Enerji Diplomatiyası

Azərbaycanın regional təhlükəsizlik sistemində rolunu müəyyən edən əsas amillərdən biri də enerji diplomatiyasıdır. Zəngin neft və təbii qaz ehtiyatlarına malik olan Azərbaycan bu resurslardan yalnız iqtisadi inkişaf məqsədləri üçün deyil, eyni zamanda beynəlxalq əməkdaşlığın və regional sabitliyin möhkəmləndirilməsi üçün istifadə edir. 1990-cı illərin ortalarından etibarən həyata keçirilən enerji strategiyası nəticəsində Azərbaycan dünya enerji bazarında mühüm mövqeyə malik dövlətlərdən birinə çevrilmişdir. Bu strategiyanın əsas məqsədlərindən biri enerji resurslarının beynəlxalq bazarlara təhlükəsiz və sabit marşrutlar vasitəsilə çatdırılmasını təmin etmək olmuşdur (Yergin, 2006). Azərbaycanın təşəbbüsü və iştirakı ilə həyata keçirilən bir sıra beynəlxalq enerji layihələri Avropa və Avrasiya regionunun enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasında mühüm rol oynayır. Bu layihələr yalnız iqtisadi əhəmiyyət daşıyır, eyni zamanda geosiyasi sabitliyin qorunmasına və enerji təchizatının diversifikasiyasına xidmət edir. Bu layihələr sırasında aşağıdakı enerji infrastrukturunu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir;

- Bakı–Tbilisi–Ceyhan neft kəməri
- Bakı–Tbilisi–Ərzurum qaz kəməri
- Cənub Qaz Dəhlizi

Bakı–Tbilisi–Ceyhan neft kəməri Xəzər dənizinin enerji resurslarının dünya bazarlarına çıxarılmasını təmin edən ən mühüm layihələrdən biri hesab olunur. Bu layihə yalnız Azərbaycanın deyil, bütövlükdə regionun iqtisadi inkişafına və enerji təhlükəsizliyinə mühüm töhfə vermişdir. Bakı–Tbilisi–Ərzurum qaz kəməri və sonrakı mərhələdə həyata keçirilən Cənub Qaz Dəhlizi layihəsi isə Avropanın enerji təchizatının diversifikasiyasına xidmət edən strateji layihələrdən biridir. Xüsusilə Avropa ölkələrinin enerji təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi baxımından bu layihələrin əhəmiyyəti böyükdür. Bu layihələr sayəsində Avropa bazarına alternativ enerji mənbələrinin çıxışı təmin olunur və enerji asılılığının azaldılması istiqamətində mühüm addımlar atılır (European Commission, 2023).

3.3. Regional Əməkdaşlıq Təşəbbüsləri

Azərbaycan regional təhlükəsizliyin və sabitliyin təmin olunmasında çoxtərəfli əməkdaşlığa böyük əhəmiyyət verir. Bu məqsədlə ölkə müxtəlif regional və beynəlxalq təşkilatlarda fəal iştirak edir və regional əməkdaşlığın inkişafına yönəlmiş təşəbbüslərlə çıxış edir. Azərbaycan bir sıra beynəlxalq təşkilatların üzvüdür və bu təşkilatların fəaliyyətində aktiv rol oynayır. Bu təşkilatlar regional sabitliyin və təhlükəsizliyin təmin olunmasına mühüm töhfə verir. Azərbaycanın iştirak etdiyi regional əməkdaşlıq platformaları siyasi dialoqun inkişafına, iqtisadi əlaqələrin genişlənməsinə və təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlığın gücləndirilməsinə xidmət edir. Eyni zamanda Azərbaycan beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində həyata keçirilən müxtəlif layihələrdə iştirak etməklə regionda etimad mühitinin formalaşmasına və qarşılıqlı əməkdaşlığın inkişafına töhfə verir. Bu siyasət regional sabitliyin qorunmasına və təhlükəsizlik sisteminin daha dayanıqlı əsaslar üzərində qurulmasına xidmət edir (Cornell, 2011). Beləliklə, Azərbaycanın geostrateji mövqeyi, enerji diplomatiyası və regional əməkdaşlıq təşəbbüsləri ölkənin regional təhlükəsizlik sistemində mühüm rol oynamasına şərait yaradır. Bu faktorlar Azərbaycanın Cənubi Qafqaz regionunda sabitliyin və təhlükəsizliyin təmin olunmasında əsas aktorlardan biri kimi çıxış etməsinə təmin edir.

3.4. Azərbaycanın Qlobal Təhlükəsizlik Siyasətinə Töhfələri

Müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində təhlükəsizlik məsələləri yalnız regional çərçivə ilə məhdudlaşmır və qlobal miqyasda qarşılıqlı asılılıq xarakteri daşıyır. Bu baxımdan dövlətlərin beynəlxalq təhlükəsizlik sistemində rolu yalnız öz regionları ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda qlobal səviyyədə həyata keçirilən siyasi, iqtisadi və təhlükəsizlik təşəbbüsləri vasitəsilə də müəyyən olunur. Azərbaycan Respublikası da müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra həyata keçirdiyi pragmatik və balanslaşdırılmış xarici siyasət nəticəsində təkcə regional deyil, həm də qlobal təhlükəsizlik siyasətində fəal iştirak edən dövlətlərdən birinə çevrilmişdir (Həsənov, 2012). Azərbaycanın beynəlxalq təhlükəsizlik sistemində töhfəsi bir neçə istiqamətdə özünü göstərir. Bu istiqamətlər arasında beynəlxalq sülhməramlı əməliyyatlarda iştirak, beynəlxalq nəqliyyat və logistika layihələrinin həyata keçirilməsi və balanslaşdırılmış multivektor xarici siyasət xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu amillər Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlər sistemində konstruktiv və sabitləşdirici aktor kimi çıxış etməsinə imkan yaradır.

3.5. Sülhməramlı Missiyalar

Azərbaycanın qlobal təhlükəsizlik siyasətinə verdiyi mühüm töhfələrdən biri beynəlxalq sülhməramlı əməliyyatlarda fəal iştirak etməsidir. Müasir dövrdə

beynəlxalq sülhməramlı missiyalar regional münaqişələrin qarşısının alınması, müharibədən sonrakı sabitliyin təmin olunması və humanitar təhlükəsizliyin qorunması baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycan da bu proseslərdə aktiv iştirak edərək beynəlxalq təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsinə öz töhfəsini verir. Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin sülhməramlı kontingenti müxtəlif beynəlxalq təşkilatların mandatı altında həyata keçirilən əməliyyatlarda iştirak etmişdir. Xüsusilə NATO və BMT çərçivəsində həyata keçirilən missiyalarda Azərbaycan hərbiçilərinin iştirakı ölkənin beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminə fəal rol oynadığını göstərir (Cornell, 2011). Azərbaycan hərbiçiləri uzun müddət Əfqanıstanda NATO-nun rəhbərlik etdiyi beynəlxalq təhlükəsizlik missiyalarında iştirak etmiş və bu missiyalar çərçivəsində strateji obyektlərin qorunması, təhlükəsizliyin təmin olunması və humanitar fəaliyyətlərin həyata keçirilməsində mühüm rol oynamışdır. Bundan əlavə, Azərbaycan sülhməramlı qüvvələri Kosovoda və İraqda həyata keçirilən beynəlxalq əməliyyatlarda da iştirak etmişdir. Bu fəaliyyətlər Azərbaycanın beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin olunmasına verdiyi real töhfənin göstəricisi kimi qiymətləndirilir. Beynəlxalq sülhməramlı əməliyyatlarda iştirak etməklə Azərbaycan yalnız hərbi əməkdaşlığı genişləndirmir, eyni zamanda beynəlxalq təhlükəsizlik mexanizmlərinin gücləndirilməsinə də töhfə verir. Bu proses Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzunun artmasına və ölkənin etibarlı tərəfdaş kimi qəbul olunmasına da müsbət təsir göstərir (NATO, 2022).

3.6. Nəqliyyat və Logistika Layihələri

Azərbaycanın global təhlükəsizlik sisteminə verdiyi mühüm töhfələrdən biri də beynəlxalq nəqliyyat və logistika layihələrinin həyata keçirilməsidir. Müasir dövrdə nəqliyyat və logistika infrastrukturunu yalnız iqtisadi inkişafın deyil, eyni zamanda regional və global təhlükəsizliyin mühüm komponentlərindən biri hesab olunur. Beynəlxalq ticarət marşrutlarının sabit və təhlükəsiz şəkildə fəaliyyət göstərməsi dövlətlər arasında iqtisadi əməkdaşlığın inkişafına və qarşılıqlı asılılığın artmasına səbəb olur ki, bu da öz növbəsində siyasi sabitliyin möhkəmlənməsinə şərait yaradır (Brzezinski, 2012). Azərbaycanın təşəbbüsü və iştirakı ilə həyata keçirilən beynəlxalq nəqliyyat layihələri Avrasiya məkanında iqtisadi integrasiyanın inkişafına və ticarət əlaqələrinin genişlənməsinə xidmət edir. Bu layihələr Avropa ilə Asiya arasında alternativ və daha təhlükəsiz nəqliyyat marşrutlarının formalaşmasına imkan yaradır. Bu layihələr arasında aşağıdakı təşəbbüslər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir;

- Bakı–Tbilisi–Qars dəmir yolu
- Şimal–Cənub beynəlxalq nəqliyyat dəhlizi
- Orta Dəhliz (Transxəzər beynəlxalq nəqliyyat marşrutu)

Bakı–Tbilisi–Qars dəmir yolu layihəsi Avropa ilə Asiyanı birləşdirən mühüm nəqliyyat xətlərindən biridir və bu layihə region dövlətləri arasında iqtisadi əməkdaşlığın genişlənməsinə mühüm töhfə vermişdir. Bu dəmir yolu xətti vasitəsilə yük daşımalarının daha sürətli və təhlükəsiz həyata keçirilməsi mümkün olmuşdur. Şimal–Cənub beynəlxalq nəqliyyat dəhlizi isə Hind okeanı hövzəsini Cənubi Qafqaz və Avropa ilə birləşdirən strateji layihədir. Bu dəhliz vasitəsilə Asiya və Avropa arasında ticarət əlaqələrinin inkişafı sürətlənir və beynəlxalq ticarət marşrutlarının diversifikasiyası təmin olunur. Orta Dəhliz layihəsi də müasir dövrdə Avrasiya məkanında mühüm geoiqtisadi layihələrdən biri hesab olunur. Bu marşrut Çin, Mərkəzi Asiya, Xəzər regionu və Avropanı birləşdirən alternativ ticarət yoludur və qlobal ticarət sistemində mühüm rol oynayır. Bu layihələr bütövlükdə regionda iqtisadi sabitliyin və təhlükəsizliyin möhkəmlənməsinə xidmət edir (Guliyev, 2018).

3.7. Multivektor Xarici Siyasət

Azərbaycanın qlobal təhlükəsizlik siyasətinə töhfə verən mühüm amillərdən biri də ölkənin həyata keçirdiyi multivektor xarici siyasət strategiyasıdır. Multivektor xarici siyasət müxtəlif geosiyasi mərkəzlərlə balanslaşdırılmış münasibətlərin qurulmasına əsaslanır və dövlətlərin beynəlxalq sistemdə manevr imkanlarını genişləndirir. Azərbaycan müstəqillik dövründə həyata keçirdiyi xarici siyasət kursunda müxtəlif beynəlxalq və regional aktorlarla əməkdaşlıq etməyə çalışmışdır. Bu siyasət ölkənin həm Qərbi dövlətləri, həm də Şərqi ölkələri ilə balanslaşdırılmış münasibətlər qurmasına imkan yaratmışdır. Azərbaycan Avropa İttifaqı, NATO, Türk Dövlətləri Təşkilatı, Qoşulmama Hərəkatı və digər beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq edərək çoxtərəfli diplomatiyanın inkişafına töhfə verir. Bu siyasət regional sabitliyin qorunmasına və beynəlxalq əməkdaşlığın genişlənməsinə xidmət edir (Cornell, 2011). Eyni zamanda Azərbaycanın multivektor xarici siyasəti regionda geosiyasi balansın qorunmasına və müxtəlif dövlətlər arasında əməkdaşlıq platformalarının formalaşmasına şərait yaradır. Bu siyasət sayəsində Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində sabitləşdirici və konstruktiv aktor kimi çıxış edir.

4. II QARABAĞ MÜHARİBƏSİNDƏN SONRA YENİ REGIONAL TƏHLÜKƏSİZLİK REALLIQLARI

2020-ci ildə baş vermiş İkinci Qarabağ müharibəsi Cənubi Qafqaz regionunun geosiyasi və təhlükəsizlik arxitekturasında mühüm dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Təxminən otuz ilə yaxın davam edən Ermənistan–Azərbaycan münaqişəsinin hərbi mərhələsinin başa çatması regionda yeni siyasi və strateji reallıqların formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. Azərbaycanın beynəlxalq hüquqa

əsaslanan ərazi bütövlüyünü bərpa etməsi regionda güc balansını əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirmiş və yeni təhlükəsizlik sisteminin yaranması üçün zəmin yaratmışdır (Cornell, 2021). Uzun illər ərzində Qarabağ münaqişəsi Cənubi Qafqaz regionunda sabitliyin və təhlükəsizliyin təmin olunması qarşısında əsas maneələrdən biri olmuşdur. Bu münaqişə regionda iqtisadi əməkdaşlıq layihələrinin reallaşdırılmasını məhdudlaşdırmış, nəqliyyat və kommunikasiya əlaqələrinin inkişafına mane olmuş və regional integrasiyanın dərinləşməsinə çətinləşdirmişdir. 2020-ci ildə baş verən müharibə nəticəsində yaranmış yeni geosiyasi vəziyyət isə regionda yeni əməkdaşlıq imkanlarının meydana çıxmasına şərait yaratmışdır (Broers, 2020). Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpa olunması regionda mövcud olan siyasi və hərbi balansın yenidən formalaşmasına səbəb olmuşdur. Bu dəyişikliklər Cənubi Qafqazda yeni təhlükəsizlik arxitekturasının formalaşmasına təkan vermiş və region ölkələri arasında əməkdaşlıq perspektivlərini genişləndirmişdir. Eyni zamanda müharibədən sonra əldə olunmuş razılaşmalar regionda nəqliyyat və kommunikasiya əlaqələrinin bərpasını və iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsini nəzərdə tutur. Müharibədən sonrakı dövrdə regionda bir sıra mühüm siyasi və iqtisadi proseslər müşahidə olunmağa başlamışdır. Bu proseslər Cənubi Qafqazda yeni təhlükəsizlik və əməkdaşlıq mühitinin formalaşdığını göstərir.

4.1. Yeni Nəqliyyat və Kommunikasiya Layihələrinin Reallaşması

İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra regionda nəqliyyat və kommunikasiya xətlərinin bərpası və yeni layihələrin həyata keçirilməsi məsələsi gündəmə gəlmişdir. Müharibədən sonra imzalanmış üçtərəfli bəyanat regionda iqtisadi və nəqliyyat əlaqələrinin bərpasını nəzərdə tutur və bu istiqamətdə yeni layihələrin həyata keçirilməsi üçün hüquqi və siyasi əsas yaratmışdır (International Crisis Group, 2021). Bu kontekstdə xüsusilə regiondaxili və beynəlxalq nəqliyyat marşrutlarının açılması perspektivləri böyük əhəmiyyət kəsb edir. Yeni kommunikasiya xətlərinin yaradılması region dövlətləri arasında iqtisadi əlaqələrin inkişafına, ticarət dövriyyəsinin artmasına və iqtisadi integrasiyanın dərinləşməsinə şərait yarada bilər. Eyni zamanda Cənubi Qafqaz regionunun Avropa və Asiya arasında mühüm tranzit məkan kimi rolunun güclənməsi gözlənilir. Yeni nəqliyyat marşrutlarının açılması regionun beynəlxalq logistika və ticarət sistemində əhəmiyyətini artıraraq onun geoiqtisadi potensialını daha da genişləndirə bilər (Guliyev, 2018).

4.2. Regional Əməkdaşlıq Imkanlarının Genişlənməsi

İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra regionda yaranmış yeni geosiyasi vəziyyət regional əməkdaşlıq perspektivlərinin genişlənməsi üçün yeni imkanlar

yaratmışdır. Uzun müddət davam edən münaqişə region dövlətləri arasında iqtisadi və siyasi əməkdaşlığın inkişafını məhdudlaşdırmışdır. Münaqişənin hərbi mərhələsinin başa çatması isə regionda yeni əməkdaşlıq formatlarının formalaşmasına şərait yarada bilər. Son dövrlərdə Cənubi Qafqazda regional əməkdaşlıq platformalarının yaradılması ilə bağlı müxtəlif təşəbbüslər irəli sürülmüşdür. Bu təşəbbüslər region dövlətləri arasında iqtisadi əlaqələrin inkişafına, nəqliyyat və enerji layihələrinin genişləndirilməsinə və təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlığın gücləndirilməsinə yönəlmişdir (Cornell, 2021). Regional əməkdaşlığın inkişafı yalnız iqtisadi baxımdan deyil, eyni zamanda təhlükəsizlik baxımından da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dövlətlər arasında qarşılıqlı iqtisadi asılılığın artması münaqişə risklərinin azalmasına və regionda sabitliyin möhkəmlənməsinə müsbət təsir göstərə bilər.

4.3. Azərbaycanın Regional Liderlik Rolunun Güclənməsi

İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra yaranmış yeni geosiyasi reallıqlar Azərbaycanın Cənubi Qafqaz regionunda mövqeyinin əhəmiyyətli dərəcədə güclənməsinə səbəb olmuşdur. Azərbaycanın hərbi və siyasi baxımdan əldə etdiyi nəticələr regionda yeni güc balansının formalaşmasına təsir göstərmişdir. Müharibədən sonra Azərbaycanın regional layihələrdə və beynəlxalq təşəbbüslərdə rolunun daha da artdığı müşahidə olunur. Azərbaycan regionda həyata keçirilən nəqliyyat, enerji və logistika layihələrinin əsas təşəbbüskarlarından biri kimi çıxış edir və bu layihələr regionun iqtisadi inkişafına mühüm töhfə verir (Həsənov, 2012). Eyni zamanda Azərbaycanın həyata keçirdiyi balanslaşdırılmış xarici siyasət regionda geosiyasi sabitliyin qorunmasına və müxtəlif dövlətlər arasında əməkdaşlıq imkanlarının genişlənməsinə şərait yaradır. Bu siyasət Azərbaycanın Cənubi Qafqazda sabitləşdirici aktor kimi çıxış etməsinə imkan verir. Beləliklə, İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra Cənubi Qafqaz regionunda yeni təhlükəsizlik reallıqları formalaşmışdır. Münaqişənin hərbi mərhələsinin başa çatması regionda nəqliyyat və kommunikasiya əlaqələrinin bərpası, regional əməkdaşlığın genişlənməsi və yeni təhlükəsizlik mexanizmlərinin formalaşması üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Bu proseslər bütövlükdə regionda sabitliyin və təhlükəsizliyin möhkəmlənməsinə töhfə verir və Cənubi Qafqazın gələcək inkişaf perspektivlərini müəyyən edən əsas amillərdən biri kimi çıxış edir.

5. NƏTİCƏ

Müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində təhlükəsizlik anlayışı artıq yalnız hərbi və silahlanma faktorları ilə məhdudlaşmır. XXI əsrin global və regional reallıqları göstərir ki, enerji təhlükəsizliyi, iqtisadi sabitlik, nəqliyyat və

kommunikasiya infrastrukturunun qorunması, həmçinin kibertəhlükəsizlik və informasiya təhlükəsizliyi kimi komponentlər də müasir təhlükəsizlik sisteminin əsas elementlərinə çevrilmişdir (Yergin, 2006; Brzezinski, 2012).

Bu baxımdan beynəlxalq təhlükəsizlik anlayışı kompleks xarakter daşıyır və dövlətlərin yalnız hərbi potensialına deyil, həm də iqtisadi, siyasi və diplomatik imkanlarına əsaslanan çoxşaxəli strategiyalarına tələb qoyur. Azərbaycan Respublikası öz geostrateji mövqeyi, zəngin enerji resursları, regional əməkdaşlıq təşəbbüsləri, qlobal layihələrdə iştirakı və balanslaşdırılmış multivektor xarici siyasəti vasitəsilə müasir təhlükəsizlik sisteminin formalaşmasına mühüm töhfə verir. Cənubi Qafqazın mürəkkəb geosiyasi mühitində Azərbaycanın təşəbbüsləri regional sabitliyin təmin olunmasına və qarşılıqlı etimadın möhkəmlənməsinə xidmət edir (Cornell, 2011; Həsənov, 2012).

Xüsusilə 2020-ci ildə baş vermiş İkinci Qarabağ müharibəsi nəticəsində regionda yaranmış yeni geosiyasi reallıqlar Azərbaycanın regional liderlik rolunu daha da gücləndirmişdir. Müharibədən sonrakı dövrdə Azərbaycanın həyata keçirdiyi enerji və nəqliyyat layihələri—Bakı–Tbilisi–Ceyhan neft kəməri, Bakı–Tbilisi–Ərzurum qaz kəməri, Cənub Qaz Dəhlizi, Bakı–Tbilisi–Qars dəmir yolu, Şimal–Cənub və Orta Dəhliz layihələri—regionun iqtisadi təhlükəsizliyinə və qlobal ticarət əlaqələrinin inkişafına mühüm töhfə vermişdir (Guliyev, 2018; European Commission, 2023).

Eyni zamanda Azərbaycanın Silahlı Qüvvələrinin sülhməramlı missiyalarda iştirakı və beynəlxalq təşkilatlarla fəal əməkdaşlığı ölkənin qlobal təhlükəsizlik sistemindəki rolunu artırmışdır. Bu təşəbbüslər Azərbaycanı təkcə regional deyil, həm də qlobal səviyyədə konstruktiv və etibarlı aktor kimi çıxış etməyə imkan verir (NATO, 2022; Cornell, 2011).

Beləliklə, Azərbaycan müasir beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminin yenidən qurulmasında mühüm rol oynayan regional güclərdən biri kimi çıxış edir. Gələcəkdə ölkənin strateji mövqeyi, enerji və nəqliyyat infrastrukturunda həyata keçiriləcək layihələr, həmçinin çoxtərəfli diplomatik fəaliyyətləri onun regional və qlobal təsirini daha da gücləndirmək potensialına malikdir. Azərbaycanın bu sahədəki fəaliyyəti həm Cənubi Qafqazda sabitliyin möhkəmlənməsinə, həm də qlobal təhlükəsizlik sisteminin çevik və çoxtərəfli mexanizmlər üzərində qurulmasına töhfə verir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Baldwin, D. (1997). *The Concept of Security. Review of International Studies*.
2. BP Statistical Review of World Energy, 2024.
3. Broers, L. (2020). *Armenia and Azerbaijan: Anatomy of a Rivalry*. Edinburgh University Press.
4. Brown, M. (1996). *The International Dimensions of Internal Conflict*. MIT Press.
5. Brzezinski, Z. (2012). *Strategic Vision: America and the Crisis of Global Power*. Basic Books.
6. Buzan, B. (1991). *People, States and Fear: An Agenda for International Security Studies*. Lynne Rienner.
7. Cornell, S. (2011). *Azerbaijan Since Independence*. M.E. Sharpe.
8. Cornell, S. (2021). *The New Geopolitics of the South Caucasus*. Central Asia-Caucasus Institute.
9. Əliyev İ. Azərbaycanın inkişaf strategiyası və xarici siyasət prioritetləri. Bakı, 2020.
10. European Commission. (2023). *Energy Security Report*.
11. Guliyev, F. (2018). *Energy and Geopolitics in the South Caucasus*.
12. Həsənov, Ə. (2012). *Azərbaycanın xarici siyasəti*. Bakı.
13. International Crisis Group. (2021). *Nagorno-Karabakh: Looking Beyond the Conflict*.
14. İsmayilov, Z. (2015). *Cənubi Qafqazın geosiyasəti*. Bakı.
15. Kaldor, M. (2012). *New and Old Wars: Organized Violence in a Global Era*. Stanford University Press.
16. Lake, D., & Morgan, P. (1997). *Regional Orders: Building Security in a New World*. Penn State University Press.
17. Mearsheimer, J. (2001). *The Tragedy of Great Power Politics*. W.W. Norton.
18. NATO. (2022). *Partnership with Azerbaijan*. NATO Official Reports.

19. Nye, J. (2011). *The Future of Power*. Public Affairs.
20. Singer, P., & Friedman, A. (2014). *Cybersecurity and Cyberwar*. Oxford University Press.
21. Waltz, K. (1979). *Theory of International Politics*. McGraw-Hill.
22. Yergin, D. (2006). *Ensuring Energy Security*. Foreign Affairs.
23. Zakaria, F. (2008). *The Post-American World*. W.W. Norton.

Macroeconomic Transmission Channels of Renewable Energy Investments in Azerbaijan

Tələt ƏLİZADƏ⁹⁵

Abstract

This research paper comprehensively analyzes the macroeconomic transmission channels of renewable energy (RE) investments within Azerbaijan's modern economic configuration and evaluates the role of this process in the sustainable development of the national economy. The relevance of the study stems from the country's integration into the global "green transition" strategy and the necessity of fulfilling commitments undertaken within the framework of COP29. The main objective of the research is to scientifically substantiate the impact mechanisms of RE investments on the macroeconomy through fiscal balance, balance of payments, employment, and technological innovation channels. The study was prepared using a systematic approach, historical-comparative analysis, and economic-statistical interpretation methods. The results of the study indicate that renewable energy projects stimulate non-oil exports by significantly saving internal natural gas consumption and act as a new driver for foreign direct investment.

Keywords: Renewable Energy, Macroeconomic Transmission Channels, Investment, Azerbaijan Economy.

⁹⁵ Öğr. Gör., Doktora Öğrencisi, Nahçıvan Devlet Üniversitesi, İktisat ve Pazarlama Bölümü, ORCID: 0000-0002-2381-0458, talatalizade@gmail.com

Azerbaycan'da Yenilenebilir Enerji Yatırımlarının Makroekonomik Aktarım Kanalları

Özet

Bu araştırma makalesi, Azerbaycan'ın modern ekonomik konfigürasyonunda yenilenebilir enerji (YE) sektörüne yönelik yatırımların makroekonomik aktarım kanallarını ve bu sürecin milli ekonominin sürdürülebilir kalkınmasındaki rolünü kapsamlı bir şekilde analiz etmektedir. Çalışmanın güncelliği, ülkenin küresel "yeşil geçiş" stratejisine entegrasyonu ve COP29 çerçevesinde üstlenilen yükümlülüklerin yerine getirilmesi gerekliliğinden kaynaklanmaktadır. Araştırmanın temel amacı, YE yatırımlarının mali denge, ödemeler dengesi, istihdam ve teknolojik inovasyon kanalları aracılığıyla makroekonomi üzerindeki etki mekanizmalarını bilimsel ve teorik açıdan temellendirmektir. Çalışmanın hazırlanmasında sistematik yaklaşım, tarihsel-karşılaştırmalı analiz ve ekonomik-istatistiksel yorumlama yöntemleri kullanılmıştır. Araştırma sonuçları, yenilenebilir enerji projelerinin yurt içi doğal gaz tüketiminde önemli ölçüde tasarruf sağlayarak petrol dışı ihracatı teşvik ettiğini ve doğrudan yabancı yatırımlar için yeni bir itici güç (driver) işlevi gördüğünü göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Yenilenebilir Enerji, Makroekonomik Aktarım Kanalları, Yatırım, Azerbaycan Ekonomisi, Mali Denge.

1. INTRODUCTION

The global energy landscape is currently undergoing a structural paradigm shift, transitioning from a carbon-intensive model to a decentralized, "green" energy framework. For resource-rich economies like Azerbaijan, this transition is not merely an environmental obligation but a strategic macroeconomic imperative. The "Azerbaijan 2030: National Priorities for Socio-Economic Development" framework explicitly identifies a "clean environment and green growth" as a cornerstone for future prosperity. In this context, the integration of Renewable Energy (RE) into the national energy mix acts as a multi-dimensional catalyst for economic diversification.

The fundamental problem addressed in this study is how capital flows into wind, solar, and hydropower projects translate into broader macroeconomic indicators. Traditionally, Azerbaijan's macro-stability has been tethered to hydrocarbon exports. However, the emergence of the RE sector introduces new transmission channels specifically fiscal, balance of payments, employment, and technological innovation that decouple economic growth from oil price volatility.

The relevance of this research is further amplified by Azerbaijan's hosting of COP29. This international platform underscores the country's commitment to reducing greenhouse gas emissions by 35% by 2030. Achieving this requires substantial Foreign Direct Investment (FDI) and a robust legal framework to ensure that "green" capital effectively permeates the domestic economy. This paper aims to map these transmission pathways, providing a theoretical and empirical bridge between renewable energy capacity building and long-term macroeconomic resilience.

Renewable energy investments directed toward Azerbaijan's energy sector move across four primary channels that ensure macroeconomic stability. The first and most vital is the fiscal channel. Approximately 90% of electricity generation in Azerbaijan is carried out by thermal power plants operating on natural gas. The integration of massive RE projects particularly the Garadagh Solar Power Plant and the Khizi-Absheron Wind Power Plant into the grid drastically reduces the volume of natural gas burned for domestic demand (International Energy Agency, 2022). This process creates a dual benefit for the state budget: on one hand, state subsidies allocated for domestic energy tariffs decrease, on the other hand, additional foreign currency inflows to the budget are ensured through the export of saved gas to world markets. Thus, RE investments indirectly strengthen fiscal sustainability and the state's financial maneuverability.

The second important channel is the balance of payments and the Foreign Direct Investment (FDI) channel. Investments directed toward the Azerbaijani economy by multinational energy giants like "Masdar" and "ACWA Power" form a positive balance in the capital account of the balance of payments (World Bank, 2024). This flow also acts as a technological transfer channel; specifically, bringing advanced "green" technologies into the country facilitates the specialization of local personnel and the digital transformation of the economy. The third channel is the employment and regional revitalization channel. RE projects are primarily located outside of Baku, in the regions and especially in the territories liberated from occupation. This serves to eliminate regional imbalances through the creation of new jobs and the establishment of infrastructure in those areas. The fourth channel can be noted as the innovation and ecological efficiency channel, which allows Azerbaijan to continue its exports without facing barriers such as "carbon taxes" in international markets.

2. RESEARCH METHODOLOGY AND HYPOTHESIS TESTING

The methodology of the research is based on a combination of quantitative and qualitative methods, taking into account the specific characteristics of the Azerbaijani economy. The subject and significance of the study lie in its connection to the country's non-oil export strategy. Two main hypotheses have

been formulated within the framework of the research. The first hypothesis (H1) posits that there is a statistically significant positive correlation between the volume of renewable energy investments and the growth rate of non-oil GDP. The second hypothesis (H2) suggests that FDI inflow in the RE sector stimulates domestic market competitiveness and export diversification.

The data collection method utilized the 2020–2024 statistical bulletins of the Ministry of Energy and the "IRENA" database. Analyses indicate that every 1% increase in the share of renewable energy sources facilitates approximately a 0.5–0.7% increase in revenues from gas exports in the state budget (Mammadov, 2021). These results fully support H1 and H2 in our hypothesis testing. A limitation of the study is that some RE enterprises are still in the full construction phase, which allows for the evaluation of long-term (10–15 year) effects only through predicted models.

3. CONCLUSION

The analysis of the macroeconomic aspects of the renewable energy transformation in Azerbaijan shows that this field is a decisive driver in reducing the economy's dependence on oil. It should be noted in the conclusion that the identified transmission channels fiscal, balance of payments, employment, and innovation carry economic growth to a qualitatively new stage. Compared to previous similar works, this study proves that Azerbaijan's green energy potential is essential not only for meeting domestic demand but also for increasing the country's strategic power as a regional energy exporter.

The contribution of this work to the literature is the systematization of the fiscal efficiency mechanisms of energy transition in a hydrocarbon-exporting country through specific channels. It is recommended for future researchers to separately investigate the impact of RE investments on reducing regional unemployment and the development of small and medium-sized enterprises (SMEs) in an expanded manner. Furthermore, the economic efficiency of implementing digital "smart grid" systems could be a subject for subsequent research.

REFERENCES

1. Ministry of Energy of the Republic of Azerbaijan. (2024). Report on the work done in the field of use of renewable energy sources (for 2023). Baku: "Energy Publishing."
2. State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan. (2023). Energy of Azerbaijan: Statistical yearbook. Baku: "Sada" Publishing House.
3. International Energy Agency (IEA). (2022). Renewables 2022: Analysis and forecast to 2027. Paris: IEA Publications.
4. International Renewable Energy Agency (IRENA). (2023). Renewable Energy Statistics 2023. Abu Dhabi: IRENA Publications.
5. Mammadov E.Ş. (2021). Regional industrial policy and innovative development of Azerbaijan. Baku: "Elm və təhsil" Publishing House, pp. 110-145.
6. Mammadov E., & Aliyev, T. (2022). Green Economy: A New Model of Development. Baku: "Elm" Publishing House, pp. 156-180.
7. World Bank. (2024). Azerbaijan: Economic Update and Energy Transition. Washington, DC: World Bank Group.
8. Yıldırım M., et al. (2024). Macroeconomic Effects of Energy Transition. Istanbul: Akademi Yayınları, pp. 86-110.
9. Yıldız A. (2023). Green Economy and Investment Strategies. Istanbul: Akademik Kitabevi, pp. 14-15.

Онто-Психологическая Ценность Ребёнка Для Родителя Как Фактор Поддержания Психологической Устойчивости В Жизненных Кризисах

Убайдуллаева Камолахон Нумановна
(Ubaidullaeva Kamolakhon NUMANOVNA)⁹⁶

Аннотация

В статье рассматривается онто-психологическая ценность ребёнка как ключевой фактор, способствующий поддержанию психологической устойчивости родителей в условиях жизненных кризисов. На основе теоретического анализа и эмпирического исследования, проведённого на выборке 60 родителей учащихся начальных классов школы № 41 г. Коканда демонстрируется, что ценностное отношение к ребёнку, включающее когнитивный, эмоционально-мотивационный и поведенческий компоненты, выступает детерминантой жизнестойкости. Используя методы корреляционного, регрессионного, медиационного и структурного моделирования (SEM), установлено, что эмоционально-мотивационный компонент имеет наиболее сильную связь с устойчивостью ($r = 0.58$, $\beta = 0.42$). Модель объясняет 61% дисперсии жизнестойкости, подтверждая гипотезу о роли ценностных ориентаций как стресс-буферного механизма. Результаты имеют практическое значение для разработки программ психолого-педагогической поддержки семьи, направленных на укрепление эмоциональной зрелости и смысловой направленности родительства.

Ключевые Слова: Онто-Психологическая Ценность, Психологическая Устойчивость, Жизнестойкость Родителей, Ценностное Отношение К Ребёнку, Кризисные Ситуации.

⁹⁶ Магистрант 2 курса, кафедра психологии, Кокандский Государственный Университет (Узбекистан), Гродненский Государственный Университет имени Янки Купалы (Беларусь), (совместная образовательная программа), kamolaxonubaydullayeva88@gmail.com

The Onto-Psychological Value of a Child for a Parent as a Factor in Maintaining Psychological Stability in Life Crises

Abstract

This article examines a child's ontological value as a key factor in maintaining parental resilience during life's crises. Based on theoretical analysis and an empirical study conducted on a sample of 60 parents of primary school students at School No. 41 in Kokand, it is demonstrated that the value-based attitude toward the child, including cognitive, emotional-motivational, and behavioral components, is a determinant of resilience. Using correlation, regression, mediation, and structural modeling (SEM) methods, it was found that the emotional-motivational component has the strongest relationship with resilience ($r = 0.58$, $\beta = 0.42$). The model explains 61% of the variance in resilience, confirming the hypothesis that value orientations act as a stress-buffering mechanism. The results have practical implications for the development of psychological and pedagogical family support programs aimed at strengthening emotional maturity and the meaningful nature of parenting.

Keywords: Onto-Psychological Value, Psychological Resilience, Parental Resilience, Value-Based Attitudes Toward the Child, Crisis Situations.

1. ВВЕДЕНИЕ

В современном обществе семья выступает основополагающим социальным институтом, обеспечивающим не только физическое и эмоциональное благополучие ребёнка, но и формирование его личностных качеств, ценностных ориентаций и социального опыта. Однако динамичные социально-экономические изменения, миграционные процессы, информационная перегруженность и возрастание психологических нагрузок на родителей приводят к ослаблению воспитательных функций семьи и снижению уровня эмоционального взаимодействия между родителями и детьми. Согласно отчётам UNICEF (2023) и Всемирной организации здравоохранения, рост эмоционального выгорания среди родителей фиксируется во многих странах, включая государства Центральной Азии. По данным Министерства народного образования Республики Узбекистан (2024), около 36% родителей учащихся испытывают трудности в эмоциональной регуляции и организации

позитивного взаимодействия с детьми, что снижает уровень семейного благополучия и педагогической согласованности.

В таких условиях исследование онто-психологической ценности ребёнка для родителя как фактора поддержания психологической устойчивости приобретает не только научное, но и социально-практическое значение. Онто-психологическая ценность подразумевает восприятие ребёнка как значимой части жизненного смысла, отражающей глубину эмоциональной включённости, степень осознанности воспитательной позиции и готовность нести ответственность за развитие ребёнка. Как показывают исследования зарубежных авторов (V. Frankl, A. Maslow, C. Rogers), наличие устойчивой системы жизненных ценностей способствует повышению жизнестойкости личности и её способности преодолевать кризисные ситуации. Это утверждение актуально и по отношению к родительству, поскольку ценностное переживание ребёнка является фактором внутренней опоры и устойчивости семьи.

Целью исследования является теоретическое и эмпирическое обоснование влияния онто-психологической ценности ребёнка на психологическую устойчивость родителей в жизненных кризисах. Объектом выступает процесс формирования родительской жизнестойкости в современных социально-педагогических условиях, а предметом — онто-психологическая ценность ребёнка как фактор, влияющий на устойчивость родителей в стрессовых ситуациях. Задачи: проанализировать психолого-педагогические подходы к изучению ценностного отношения к детям; раскрыть сущность, структуру и критерии психологической устойчивости родителей; определить взаимосвязь между ценностными ориентациями родителей и их устойчивостью; провести эмпирический анализ особенностей ценностного отношения и уровня жизнестойкости на базе школы № 41 г.Коканда; обосновать педагогические условия повышения устойчивости родителей на основе укрепления онто-психологической ценности ребёнка.

Методологическая основа включает принципы гуманистической психологии (К. Роджерс, А. Маслоу), личностно-ориентированного подхода в педагогике (Ш. А. Амонашвили, В. А. Сластёнин) и концепцию смысловых ориентаций (В. Франкл). Теоретическая база опирается на работы А. Реана, Е. Исаевой, Л. Анцыферовой, Н. Обозова, V. Frankl, C. Rogers, A. Maslow. Научная новизна заключается в выявлении особенностей проявления психологической устойчивости родителей в зависимости от уровня онто-психологической ценности ребёнка, а также в эмпирическом подтверждении её роли как системообразующего фактора. Теоретическая значимость — в расширении представлений о роли семейных ценностей в формировании личностной устойчивости;

практическая — в разработке рекомендаций для программ педагогического сопровождения семьи.

2. ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ

Определение онто-психологической ценности ребёнка

Проблема онто-психологической ценности ребёнка изначально рассматривалась в контексте философских и психологических учений о природе человека и смысле его существования. Категория «ценность» является базовой в гуманитарном знании и трактуется как значимость объектов для личности и общества. В философии ценности — смысловые ориентиры бытия (Н. Гартман, М. Шелер); в психологии — элементы мотивационно-смысловой системы (А. Маслоу, Г. Оллпорт, В. Франкл); в педагогике — регуляторы воспитательной деятельности (Ш. Амонашвили, В. Сластёнин, П. Каптерев). Понятие «ценностное отношение» представляет собой эмоционально мотивированное стремление поддерживать связь с объектом, включая когнитивный (знание), эмоционально-мотивационный (вовлечённость) и поведенческий (действия) компоненты (Б. Ананьев, С. Рубинштейн, Л. Божович).

Родительство — социально-психологический феномен, включающий ценностные ориентации, воспитательные установки и стратегии. Онто-психологическая ценность ребёнка связывает его с жизненной стратегией родителей: конструктивные ценности повышают эмоциональную устойчивость и педагогическую ответственность. Исследования показывают, что ценностное отношение влияет на детско-родительское взаимодействие, стиль воспитания и эмоциональный климат семьи. Родители, для которых ребёнок — приоритетная ценность, используют демократический стиль, проявляют уважение и развивают доверительные отношения. Низкий уровень коррелирует с авторитарностью и эмоциональной холодностью. Структура ценностного отношения включает;

- Когнитивный компонент: знания о развитии ребёнка, представления о воспитании.
- Эмоционально-мотивационный: любовь, привязанность, принятие.
- Поведенческий: действия, подтверждающие отношение.

3. ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ УСТОЙЧИВОСТЬ РОДИТЕЛЕЙ

Проблема психологической устойчивости (жизнестойкости) занимает ключевое место в психологии и педагогике. Жизнестойкость — способность сохранять равновесие в трудных ситуациях (С. Мадди: вовлечённость, контроль, вызов). В отечественной психологии — механизм развития и адаптивных стратегий (Л. Анцыферова). В теории R. Lazarus — когнитивная оценка стресса. Позитивная психология расширяет понятие до resilience (N. Garmezy, E. Werner, S. Henderson) — восстановление и рост после стресса.

В контексте семьи жизнестойкость — часть семейного благополучия, зависящая от связей, атмосферы и ценностного единства (W. Walsh, U. Bronfenbrenner, M. Bowen). Для родителей — способность сохранять эмоциональную стабильность, ответственность и преодоление трудностей воспитания. Связана с ценностно-смысловой сферой: смысл воспитания усиливает устойчивость (В. Франкл, А. Адлер, Н. Водопьянова, Е. Ильин). Факторы: внутренние (самоэффективность, эмоциональный интеллект) и внешние (социально-педагогические условия).

Механизмы связи

Взаимосвязь между онто-психологической ценностью ребёнка и устойчивостью — многоуровневый феномен. Механизмы;

- Смысловой: ценность ребёнка придаёт смысл жизни, буферируя стресс (В. Франкл).
- Самоэффективность: уверенность в родительских возможностях повышает контроль (А. Бандура).
- Ко-родительство: партнёрство супругов усиливает эмоциональную поддержку.
- Стресс-буферные эффекты: ценностное отношение смягчает негативные воздействия, формируя адаптивные стратегии.

Ценностное отношение — системообразующий фактор, формирующий эмоциональную основу поведения и устойчивость в кризисах.

4. МЕТОДОЛОГИЯ

Исследование проведено в квазиэкспериментальном корреляционно-аналитическом дизайне. Выборка: 60 родителей (возраст 28–45 лет, 62% женщины) учащихся начальных классов школы № 41 г. Коканда.

Процедуры: анонимное анкетирование, этические нормы соблюдены (информированное согласие, конфиденциальность). Инструменты;

1. Опросник родительского отношения (ОРО, А. Варга, В. Столин): принятие–отвержение, кооперация.
2. PARI (E. Schaefer, R. Bell): автономия, контроль.
3. Шкала родительского контроля (R. Schaefer): контроль и поддержка.
4. Тест смысложизненных ориентаций (Д. Леонтьев): цель, процесс, результат.
5. Шкала жизнестойкости (S. Maddi, адапт. Д. Леонтьев, Е. Осина): вовлечённость, контроль, риск.

Психометрика: надёжность ($\alpha = 0.81\text{--}0.91$), CFA ($\chi^2/df = 1.98\text{--}2.11$; CFI > 0.93 ; RMSEA < 0.06), инвариантность подтверждена. Анализ: корреляционный (Pearson), регрессионный, медиационный, модерационный, SEM (AMOS v.28).

5. РЕЗУЛЬТАТЫ

Описательные показатели

Средние значения: ценностное отношение — 4.12 (SD = 0.76); жизнестойкость — 3.87 (SD = 0.68). Эмоционально-мотивационный компонент выше ($M = 4.31$) у женщин. Распределение нормальное (K-S тест > 0.05).

CFA и инвариантность

CFA подтвердил трёхфакторную модель ценностного отношения (факторные нагрузки 0.72–0.89) и двухфакторную жизнестойкости. Инвариантность по полу: метрическая ($\Delta CFI = 0.008$) и скалярная ($\Delta CFI = 0.012$) подтверждены.

Ассоциации и регрессия

Корреляции: ценностное отношение с жизнестойкостью ($r = 0.54$, $p < 0.001$); эмоциональный компонент ($r = 0.58$). Регрессия: модель объясняет 42% дисперсии ($F = 28.4$, $p < 0.001$); β эмоционального = 0.42, когнитивного = 0.31.

Медиационные и модерационные модели, SEM

Медиация: смысловые ориентации медируют ($\beta = 0.29$, $p < 0.01$), самооффективность ($\beta = 0.26$). Модерация: эмоциональный контроль усиливает связь ($\beta = 0.18$). SEM: прямой эффект ценностного отношения (β

= 0.38); косвенные через медиаторы; $R^2 = 0.61$ ($\chi^2/df = 1.94$; CFI = 0.95; RMSEA = 0.046).

6. ОБСУЖДЕНИЕ

Полученные результаты подтверждают основную гипотезу исследования: онто-психологическая ценность ребёнка выступает ключевой детерминантой психологической устойчивости родителей в жизненных кризисах. В частности, выявленная положительная корреляция между ценностным отношением к ребёнку и уровнем жизнестойкости ($r = 0.54$, $p < 0.001$) подчёркивает роль эмоционально-мотивационного компонента как наиболее значимого буфера стресса ($r = 0.58$, $\beta = 0.42$). Это согласуется с теоретическими положениями В. Франкла о смысле жизни как факторе резилентности, а также с моделью С. Мадди, где вовлечённость и контроль усиливаются через ценностные ориентации. Эмпирические данные показывают, что родители с высоким уровнем онто-психологической ценности ребёнка демонстрируют более адаптивные стратегии копинга, такие как поиск социальной поддержки и переосмысление кризисов, что снижает риск эмоционального выгорания.

Сравнение с существующими исследованиями подтверждает универсальность выявленных механизмов. Например, в работе Е. И. Исаевой и А. А. Реана подчёркивается, что эмоциональная зрелость родителей коррелирует с их способностью к эмпатии и устойчивостью в семейных кризисах, что перекликается с нашими выводами о роли эмоционально-мотивационного компонента. Аналогично, зарубежные авторы, такие как С. Rogers и А. Maslow, акцентируют внимание на самоактуализации через ценностные отношения, что усиливает внутренние ресурсы личности.

Недавние исследования 2024–2025 годов дополняют эти выводы: феноменологическое исследование С. Е. Enriquez (2024) о резилентности матерей, воспитывающих детей с психическими нуждами, показывает, что ценностное восприятие ребёнка как источника смысла повышает материнскую устойчивость, аналогично нашим результатам. Кроме того, работа А. В. Merdassa (2024) среди оромо-сообщества демонстрирует, как родительские ценности в воспитании влияют на стратегии резилентности, подчёркивая культурный контекст, который может быть учтён в будущих кросс-культурных исследованиях. Исследование S. Nejatifar (2024) об эффективности программы FAST подтверждает, что вмешательства, направленные на повышение самооэффективности и снижение стресса родителей, усиливают ценностные ориентации, что согласуется с нашими медиационными моделями. Однако результаты имеют ряд ограничений.

- Во-первых, выборка ограничена 60 родителями из одной школы в Коканде, что снижает генерализуемость выводов на более широкие популяции, включая сельские районы или другие культурные контексты.
- Во-вторых, кросс-секционный дизайн не позволяет установить причинно-следственные связи; лонгитюдные исследования могли бы выявить динамику изменений ценностных ориентаций со временем.
- В-третьих, самоотчётные методы (опросники) подвержены социальным желательностям, что может искажать данные о реальном поведении. Кроме того, отсутствие контроля за внешними переменными, такими как социально-экономический статус или наличие поддержки от партнёра, ограничивает интерпретацию.

Теоретические импликации результатов заключаются в углублении понимания механизмов формирования жизнестойкости через онто-психологическую ценность, что обогащает теории семейной психологии и педагогики. Практически, выводы могут быть использованы для разработки программ психолого-педагогической поддержки, таких как тренинги по развитию эмоциональной компетентности и семинары по укреплению семейных ценностей. В контексте Узбекистана, где реформы образования акцентируют роль семьи, эти программы могли бы интегрироваться в школьные инициативы, снижая уровень эмоционального выгорания среди родителей (36% по данным 2024 г.). Будущие исследования должны фокусироваться на интервенциях, сравнительных анализах культур и использовании смешанных методов для более полной картины.

7. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Проведённое исследование подтверждает, что онто-психологическая ценность ребёнка играет центральную роль в поддержании психологической устойчивости родителей в жизненных кризисах. Эмпирические данные демонстрируют положительную взаимосвязь между ценностным отношением (особенно его эмоционально-мотивационным компонентом) и жизнестойкостью, объясняя 61% дисперсии через структурные модели. Это подкрепляет теоретические основы гуманистической психологии (В. Франкл, А. Маслоу, К. Роджерс) и отечественные подходы (А. Реан, Е. Исаева, Л. Анцыферова), подчёркивая ценностные ориентации как внутренний ресурс адаптации.

Научная новизна работы заключается в уточнении содержания онто-психологической ценности как системного феномена, включающего

когнитивный, эмоциональный и поведенческий аспекты, и в эмпирическом подтверждении её влияния на резилентность в контексте узбекских семей. Теоретическая значимость — в расширении представлений о механизмах семейной устойчивости; практическая — в рекомендациях по внедрению программ, таких как диагностико-просветительская работа в школах, развитие конструктивных детско-родительских отношений и тренинги по эмоциональному контролю. Положения, выносимые на защиту;

1. Онто-психологическая ценность ребёнка является системообразующим компонентом родительства, включающим когнитивный, эмоционально-мотивационный и поведенческий аспекты.
2. Психологическая устойчивость родителей проявляется как личностный ресурс, обеспечивающий стабильность в воспитательных ситуациях и кризисах.
3. Между уровнем онто-психологической ценности ребёнка и жизнестойкостью родителей существует положительная взаимосвязь, подтверждённая эмпирическими данными.
4. Повышение устойчивости родителей возможно через целенаправленное формирование семейных ценностей и эмоционально ответственного родительства.
5. Эффективность формирования жизнестойкости повышается при реализации педагогических условий, включающих диагностику, просвещение и развитие взаимодействия в семье.

В перспективе рекомендуется проведение лонгитюдных исследований для отслеживания динамики ценностных ориентаций, а также кросс-культурных сравнений, учитывая недавние работы, такие как анализ резилентности в уязвимых группах. Это позволит углубить понимание роли онто-психологической ценности в глобальном контексте, способствуя разработке универсальных стратегий поддержки семей.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Адлер А. Наука жить. М.: Портал, 2019. 256 с.
2. Амонашвили Ш. А. Личностно-гуманная основа педагогического процесса. Мн.: Университетское, 1990. 560 с.
3. Анцыферова Л. И. Личность в трудных жизненных условиях: переосмысление, преобразование ситуаций и психологическая защита // Психологический журнал. 1994. Т. 15. № 1. С. 3–19.

4. Варга А. Я., Столин В. В. Опросник родительского отношения // Вестник МГУ. Сер. 14. Психология. 1986. № 4. С. 5–14.
5. Водопьянова Н. Е., Ильин Е. П. Психология жизнестойкости. СПб.: Нестор-История, 2012. 176 с.
6. Исаева Е. И. Психология семьи. М.: Академия, 2015. 288 с.
7. Леонтьев Д. А. Тест смысложизненных ориентаций. М.: Смысл, 2006. 18 с.
8. Маслоу А. Мотивация и личность. СПб.: Евразия, 1999. 352 с.
9. Мадди С. Теории личности: сравнительный анализ. СПб.: Речь, 2002. 539 с.
10. Обозов Н. Н. Психология межличностных отношений. Киев: Лыбидь, 1990. 192 с.
11. Реан А. А. Психология личности. СПб.: Питер, 2016. 416 с.
12. Роджерс К. О становлении личностью. М.: Прогресс, 1994. 480 с.
13. Франкл В. Человек в поисках смысла. М.: Прогресс, 1990. 368 с.
14. Schaefer E. S., Bell R. Q. Development of a parental attitude research instrument // Child Development. 1958. Vol. 29. P. 339–361.
15. Maddi S. R. The personality construct of hardiness: Effects on experiencing, coping, and strain // Consulting Psychology Journal: Practice and Research. 1999. Vol. 51. № 2. P. 83–94.
16. Frankl V. Man's Search for Meaning. Boston: Beacon Press, 2006. 165 p.
17. Maslow A. H. Motivation and Personality. New York: Harper & Row, 1954. 411 p.
18. Rogers C. R. On Becoming a Person: A Therapist's View of Psychotherapy. Boston: Houghton Mifflin, 1961. 420 p.
19. UNICEF. The State of the World's Children 2023. New York: UNICEF, 2023. 240 p.
20. World Health Organization. Mental Health Atlas 2024. Geneva: WHO, 2024. 150 p.
21. Министерство народного образования Республики Узбекистан. Отчёт о состоянии семейного воспитания. Ташкент: МНО РУ, 2024. 56 с.

22. Enriquez C. E. et al. Parental resilience: A phenomenological study on mothers nurturing children 3-6 years old with mental health needs // *Journal of Psychology*. 2024. Vol. 45. P. 120–135.
23. Merdassa A. B. Parental goals, beliefs and values in child rearing practices among the Oromo // *Journal of Science, Technology and Arts Research*. 2024. Vol. 13. № 4. P. 154–166.
24. Nejatifar S. The effectiveness of family and schools together (FAST) intervention on maternal self-efficacy and parental stress // *International Journal of Family Studies*. 2024. Vol. 12. P. 45–60.
25. Lawrence K. C. Assessing sources of resilience in orphans and vulnerable children in Amajuba District schools // *South African Journal of Education*. 2024. Vol. 44. P. 200–215.

TURAN-2026
The Turkish World Yesterday, Today and Tomorrow

III TURAN International Scientific Conference
Date and time: 14 February 2026, 11:00
ZOOM
Languages: Azerbaijani, Turkish, Russian, and English
Partner universities: Azerbaijan University, Azerbaijan University of Languages, and Kütahya Dumlupınar University
Field: Social-humanities, and Economic Sciences

 irds-center.com [irdscenter](https://www.instagram.com/irdscenter) [irdscenter](https://www.youtube.com/irdscenter) turancongress.2026@gmail.com

Kulturologiya və Müasir Düşüncə

Vəfa XANOĞLAN⁹⁷

Xülasə

Məqalədə kulturologiyanın əsas özəllikləri, dünya kulturologiyası ilə əlaqələri nəzərdən keçirilir. Qeyd edilir ki, tarixi keçmişimizi əks etdirən qədim mənbələr və yazılı qaynaqlar birlikdə mədəni sərvət toplusu kimi tariximizi kulturoloji baxımdan öyrənməyə və dərk etməyə əsas verir. Mədəni-kulturoloji irs təkcə gördüyümüz və toxunduğumuz maddi əşyalarla sərhədlənməyib. Bu irsin əmələ gəlməsində mənəvi dəyərlərin də rolu vardır. Onların içərisində nəsilən-nəslə keçən adətlər, şifahi sənətkarlıq, təsviri sənət əsərləri və s. vardır. Mədəni əlaqələrin təsiri ilə milli ədəbiyyat və incəsənətin inkişafı da xalqın mənəvi aləminin zənginləşməsinə kömək edir. Bu baxımdan kulturologiya cəmiyyətin tarixi yaddaşının qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsi baxımından mühüm elmi istiqamət kimi çıxış edir. Eyni zamanda mədəni irsin sistemli şəkildə araşdırılması milli identikliyin formalaşmasına və möhkəmlənməsinə də mühüm töhfə verir.

Açar Sözlər: Kulturoloji İrs, Mədəni Əlaqələr, Milli-Mədəni Dəyərlər, Tarixi-Dini Mədəni Abidələr, Mədəniyyət Siyasəti.

⁹⁷ Azərbaycan Universitetinin dosenti, sənətsünaslıq elmləri doktoru. vefa.kh.aliyev@gmail.com <https://orcid.org/0009-0005-2494-7391>, tel: +994 50 322 19 92

Culturology and Modern Thought

Abstract

The article examines the main characteristics of culturology and its connections with world culturology. It is noted that ancient sources and written records reflecting our historical past, taken together as a collection of cultural heritage, provide a basis for studying and understanding our history from a culturological perspective. Cultural–culturological heritage is not limited only to the material objects that we can see and touch. Spiritual values also play an important role in the formation of this heritage. Among them are traditions passed down from generation to generation, oral craftsmanship, works of visual art, and others. Under the influence of cultural interactions, the development of national literature and art also contributes to the enrichment of the spiritual world of the people. In this regard, culturology emerges as an important scientific field for the preservation of society's historical memory and its transmission to future generations. At the same time, the systematic study of cultural heritage makes a significant contribution to the formation and strengthening of national identity.

Keywords: Culturological Heritage, Cultural Relations, National-Cultural Values, Historical and Religious Cultural Monuments, Cultural Policy.

1. GİRİŞ

Azərbaycan kulturologiyasının ayrı-ayrı problemlərinin tədqiqata cəlb edilməsi çağdaş sənətsüənəslığımızın qarşısında duran aktual məsələlərdən biridir. Zaman-zaman müxtəlif ictimai-iqtisadi formasiyalarda yaşayan insanlar öz həyat, məişət və davranış tərzləri ilə bağlı olaraq zəngin bir tarixi-kulturoloji irs qoyub getmişlər. Tarixi keçmişimizi əks etdirən qədim mənbələr və yazılı qaynaqlar bir küll halında cəmləşərək mədəni sərvət toplusu kimi tariximizi kulturoloji baxımdan öyrənməyə və dərk etməyə əsas verir. Bu baxımdan bizə miras qalan kitabələr, yazılı qaynaqlar, qayalar, daşlar, gil lövhələr və s. məhz bu gün tarixi-kulturoloji mənbələr kimi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Mənəvi sərvətlərin qorunmasında varislik prinsipi böyük rol oynamışdır. Mədəni irs elə bir sərvətdir ki, onun mühafizəsi, qorunması və təbliği öz vətəndaşlara, beynəlxalq birlik qarşısında müvafiq öhdəliklər götürmüş dövlətin vəzifəsidir. Xalqları mədəni irs qədər, milli-mənəvi ənənələr qədər, dəyərlər qədər birləşdirən başqa bir vasitə yoxdur. Mədəni-kulturoloji irs təkcə gördüyümüz və toxunduğumuz maddi əşyalarla sərhədlənməyib. Bu irsin əmələ gəlməsində mənəvi elementlərin də rolu

vardır. Onların içərisində nəsil-dən-nəslə keçən adətlər, ənənəvi sənətkarlıq, təsviri sənət əsərləri və s. vardır. Xalqımızın möhtəşəm kulturoloji abidələrindən sayılan Qobustanın qayaları üzərindəki təsvirlərinin çoxu eramızdan əvvəlki dövrlərə aiddir. Bu abidə üzərində qədim tariximizi əks etdirən və yaşıdan çoxlu sayda şəkillər və kulturoloji təsvirlər vardır.

2. NƏZƏRİ YANAŞMA

Kulturoloji tədqiqatlar mədəniyyətin yalnız tarixi və estetik fenomen kimi deyil, həm də sosial identikliyin formalaşmasında mühüm rol oynayan kompleks sistem kimi öyrənilməsinə nəzərdə tutur. Bu baxımdan kulturologiya mədəni irsi maddi və mənəvi komponentlərin vəhdəti çərçivəsində analiz edərək cəmiyyətin tarixi yaddaşının və kollektiv şüurunun formalaşma mexanizmlərini izah edir. Müasir nəzəri yanaşmalarda qloballaşma prosesləri fonunda milli mədəniyyətlərin qorunması və inkişafı kulturoloji araşdırmaların əsas istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir. Eyni zamanda, mədəniyyətlərarası dialoq və qarşılıqlı təsir mexanizmlərinin öyrənilməsi milli-mədəni dəyərlərin beynəlxalq səviyyədə tanınmasına və sivilizasiyalararası əməkdaşlığın inkişafına xidmət edir.

3. ƏSAS BÖLMƏ

Dünya kulturoloji fikri ilə tanışlıq göstərir ki, bir elm kimi, kulturologiyanın banisi amerikalı antropoloqu Lesli Alvin Uayt hesab edilir. Lakin həmin termini alman filosofu və kimyaçısı V. Ostvald irəli sürmüşdür. V. Ostvald kulturologiya istilahına universal mövqedən yanaşmışdır. Onun fikrincə, bu anlayış insan fəaliyyətinin əksər sahələrini ifadə etmək imkanına malik idi. Ostvald kulturologiya məfhumunu ilk dəfə 1909-cu ildə işlətməmiş və sonralar özünün bir çox əsərlərində bu termindən istifadə etmişdir. Kulturologiyanın daha əhatəli elmi-nəzəri sahələrini isə sonrakı dövrlərdə Avropa, Amerika və rus alimləri inkişaf etdirmişlər(Həsənzadə.N. 2005).

XX əsr Avropa fəlsəfə məktəbi nəzəriyyəçilərinin görüşlərində həmin problemlər daha ətraflı nəzərdən keçirilirdi. K. Yung, O. Şpenqler, A. Toynbi kimi kulturoloji fikir düşüncələri kulturologiyanın nəzəri imkanlarını daha çox psixologiya elmləri ilə əlaqələndirməyə çalışırdılar. Misal üçün O. Şpenqler kulturologiyanı bioloji subyekt olan şüurlu varlığın — insanın mədəni dünyagörüşə olan münasibətini ifadə etmək üçün obyektiv vasitə hesab edirdi (Manafova M., Əfəndiyeva N.2008).

Qloballaşan çağdaş dünyamızda kulturoloji təfəkkür tərzii sosial və mənəvi mühitə getdikcə daha artıq nüfuz etməkdədir. Bütün bunlar təməli Ümummillii Lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş dövlət strategiyasının məqsədyönlü,

ardıcıl fəaliyyəti sayəsində mümkün olmuşdur. Bu gün dövlətimizin başçısı, möhtərəm Prezidentimiz cənab İlham Əliyevin apardığı uzaqgörən siyasət həm də Azərbaycan mədəniyyəti və ictimai fikir tarixinin, mənəvi dəyərlərimizin dünya ölkələri içərisində yayılmasına yardım edir.

Ölkəmizdə reallaşdırılan irimiqyaslı beynəlxalq layihələr, möhtəşəm festival və müsabiqələr qloballaşma dövründə milli-mədəni dəyərlərimizin bütün dünyaya tanıtılmasının parlaq təzahürüdür. Yurdumuzun özü qədər qədim olan Qobustan abidələri, kökü minilliklərə gedib çıxan muğamlarımız, aşiq sənəti incilərimiz və bunun kimi bir çox başqa mədəni sərvətlərimizin bu gün dünya birliyinin diqqət mərkəzində olması sivilizasiyalararası dialoqda Azərbaycanın imza atdığı uğurlar cərgəsindədir. Möhtəşəm tədbirlərin, o cümlədən muğam festivallarının keçirilməsi bu siyasətin tərkib hissəsidir.

Bu böyük missiyanın reallaşdırılmasında Heydər Əliyev Fondunun Prezidenti, UNEVKO və ISESCO-nun xoşməramlı səfiri Mehriban xanım Əliyevanın əvəzsiz xidmətləri danılmazdır. Heydər Əliyev Fondu Azərbaycanın mədəniyyət tarixində silinməz iz buraxacaq layihələrin həyata keçirilməsində fəaliyyətini ardıcıl olaraq davam etdirir. Bu layihələr Azərbaycan mədəniyyətinə öz töhfəsini verən sənətkarlara, mədəniyyət xadimlərinə səmərəli fəaliyyət göstərmək üçün geniş imkanlar, əlverişli şərait yaradır. Heydər Əliyev Fondu, şəxsən fondun prezidenti Mehriban xanım Əliyeva təkcə Azərbaycanda deyil, həm də beynəlxalq mədəni proseslərdə yaxından iştirak edir, xüsusilə mədəniyyətlərarası dialoqla bağlı təşəbbüslərə xüsusi diqqət göstərir. Onun qayğısı və təşəbbüsü ilə mədəni müxtəlifliyə, mədəniyyətlər və dinlərarası dialoqa həsr edilmiş nüfuzlu beynəlxalq konfranslar təşkil olunub.

Tarixi-dini, mədəni abidələrin qorunması və bərpası həmişə fondun prezidentinin diqqət mərkəzində olub. Fəaliyyəti müddətində Gəncədə Cavad xanın qəbri üzərində məqbərənin ucaldılması, Gəncə qapılarının, "Qu quşları" fəvvarə kompleksinin bərpası, çoxsaylı muzeylərin — Azərbaycan Xalça, Daş salnamə, Dəmirçi Arxeologiya və digər muzeylərin açılması, yeni-yeni mədəniyyət saraylarının, muğam mərkəzlərinin, musiqi məktəblərinin istifadəyə verilməsi Heydər Əliyev Fondunun bu sahədə gördüyü irimiqyaslı işlərin tərkib hissəsidir. Ümumiyyətlə, Heydər Əliyev Fondunun reallaşdırdığı hər bir layihə yüksək təşkilatçılıq, zəngin mədəniyyətimizə istinad olunması ilə seçilməklə maarifləndirməni, sülhü, bəşəri dəyərlərə hörməti təbliğ edir. Fondun çoxşaxəli fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri də mədəniyyətimizin, dövlətçilik ənənələrimizin, tariximizin dünyada təbliği işinə yönəlib. Fondun Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafı istiqamətində həyata keçirdiyi layihələrin, fəaliyyətin kökündə xalqa bağlılıq, milli-mənəvi dəyərlərə sadiqlik dayanır.

Hər bir xalqın mədəniyyət tarixi, onun milli bədii təfəkkürünün tarixidir, fikri, fəlsəfi, mənəvi dünyagörüşünün tarixidir. Bu, xalq həyatı və dünyagörüşü ilə

bağlı elə tarixdir ki, onun hər mərhələsi, bu mərhələləri təmsil edən hər klassiki — xalqın tarixi keçmişini, mədəniyyətini öyrənmək, ona nüfuz etmək, onu dərk etmək üçün ən mötəbər mənbə, ən zəngin xəzinədir (Əlizadə A.2005). Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan öz mədəniyyəti, incəsənəti, tanınmış elm və ustad sənətkarları ilə dünya meridianlarına çıxır. Görkəmli mədəniyyət və incəsənət xadimlərinin dövlət tərəfindən həm respublikamızda, həm də xaricdə yubileylərinin keçirilməsi, onların sənətinə dərin qiymət verilməsi milli mədəniyyətimizə dövlətin verdiyi böyük qiymətdir. Ümummilli Lider çıxışlarının birində deyirdi: "Xalqımız qədim xalqdır, böyük tarixə, böyük mədəniyyətə malik olan xalqdır." Azərbaycan mədəniyyətinin hərtərəfli inkişafında və onun zəngin mənəvi-mədəni irsinin dünya mədəni aləminə çatdırılmasında Ulu Öndər çox böyük rol oynamışdır.

Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra ölkənin siyasi, iqtisadi və ictimai həyatı kimi mədəniyyət sahəsi də köklü dəyişikliklər mərhələsinə qədəm qoydu. Dövlət mədəniyyətin qorunmasına, inkişafına və dünyada tanınılmasına xüsusi diqqət yetirdi. Mədəniyyət sahəsinin inkişafı üçün geniş qanunvericilik sistemi yaradıldı. 1998-ci ildə qəbul edilmiş "Mədəniyyət haqqında" Qanun mədəni siyasətin əsas prinsiplərini müəyyən etdi. "Tarixi və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında" Qanun-irsən qorunması və bərpası sistemləşdirildi. Mədəniyyət strategiyaları, dövlət proqramları — muzey işi, kitabxana işi, musiqi, kino və digər sahələr üzrə dövlət proqramları qəbul edildi. Müstəqillik dövründə milli kimliyin əsas daşıyıcıları olan musiqi, folklor, memarlıq və ədəbiyyat sahələrinə xüsusi önəm verildi. Azərbaycan muğamı, aşiq sənəti, xalçaçılıq sənəti, kələğayı istehsalı və onun ənənəsi, Novruz bayramı mərasimi UNESCO-nun siyahısına daxil edildi. Bu nümunələr Azərbaycanın dünya mədəniyyət xəritəsində öz yerini möhkəmləndirdi. Önəmli olan məsələlərdən biri də tarixi abidələrin bərpasıdır. Belə ki, İçərişəhər kompleksi, Qala arxeoloji-etnoqrafik kompleksi, Şuşa şəhərinin tarixi iris və s. Müstəqillikdən sonra yeni tipli muzeylər yaradıldı və mövcud muzeylərdə modernləşdirmə aparıldı. Beynəlxalq Muğam Mərkəzi inşa edildi. Beynəlxalq Muğam Festivalı, Qəbələ Beynəlxalq Musiqi Festivalı kimi tədbirlər ənənəyə çevrildi. Milli Kitabxana modernləşdi, elektron resurslar yaradıldı. Regionlarda mədəniyyət evləri və kitabxanalar yeniləndi.

1990-cı illərin çətin dövründən sonra Azərbaycan kinosu tədricən dirçəldi. Müstəqillik dövründə "Yuxu", "Çölçü", "Cavad xan", "Nabat", "Dərs" kimi filmlər çəkildi. Müstəqillik dövrünün əsas cəhətlərindən biri də mədəniyyətimizin dünyaya çıxmasıdır. Azərbaycan Eurovision, Avropa Oyunları, Formula 1 Bakı Qran-prisi, İslam Həmrəyliyi Oyunları kimi böyük tədbirlərə ev sahibliyi edib. Bu tədbirlər Azərbaycanı tolerant və multikultural mədəniyyət mərkəzi kimi tanıtdı. Azərbaycan müstəqillik dövründə özünü multikulturalizm ölkəsi kimi dünyaya tanıtdı. Qarabağ zəfərindən sonra Şuşa,

Ağdam, Füzuli və digər şəhərlərdə mədəniyyət mərkəzlərinin bərpası, Şuşanın Azərbaycan mədəniyyətinin paytaxtı elan edilməsi, Xaribülbül festivalının bərpası, Şuşa Bəyannaməsi ilə mədəni əməkdaşlıq və bu kimi miqyaslı tədbirlər Azərbaycan mədəniyyətinin ən böyük yüksəliş mərhələlərindən biri hesab olunur. Müstəqillik dövründə Azərbaycan mədəniyyətində bir sıra yeni modern üslublar da formalaşdı. Müstəqillik dövrü Azərbaycan mədəniyyəti üçün yüksək inkişaf mərhələsidir. Bu dövrdə ölkə həm ənənəvi kulturoloji-mədəni irsini qoruyub yaşadıb, həm də müasir çağdaş dünya mədəniyyəti ilə ayaqlaşan yeni sənət nümunələri yaradıb. Dövlətin mədəniyyət siyasəti, beynəlxalq layihələr və mədəni dəyərlərə yanaşma Azərbaycanı regionda mühüm mədəniyyət mərkəzinə çevirib. Zəngin Azərbaycan mədəniyyəti xalqın vizit kartıdır. Azərbaycan dünyanın mədəni xəzinəsinə öz töhfəsini vermiş nadir ölkələrdəndir.

Müasir dövrdə ən aktual problemlərdən biri milli özünütəsdiq və qloballaşma arasındakı optimal nisbətin tapılmasıdır. Qloballaşma prosesi elm, texnika, texnologiya ilə — ümumbəşəri dəyərlərlə yanaşı milli kimliyi təsbit edən mədəni-mənəvi amillərə də sirayət etməyə cəhd göstərir. İstər düşünülmüş şəkildə, istərsə də qərəzsiz olaraq-fərqi yoxdur. Belə bir şəraitdə ilk növbədə nələri qorumaq lazım olduğunu, məhz hansı məsələlərdə məqsədyönlü surətdə ənənəvi, konservator olmağın labüdlüyünü müəyyənləşdirmək çox vacibdir. Təsadüfi deyildir ki, Prezident İlham Əliyev də bu məsələyə xüsusi diqqət yetirir: "Biz daha demək istəyirəm ki, dünyanın mütərəqqi təcrübəsi öyrənilməlidir, eyni zamanda, Azərbaycan gəncləri milli ruhda tərbiyə olunmalıdır. Biz əsrlər boyu başqa ölkələrin, imperiyaların tərkibində yaşamışıq. Ancaq öz milli dəyərlərimizi, ənənələrimizi qoruya bilmişik, saxlaya bilmişik. Öz ana dilimizi saxlaya bilmişik. Nəyin hesabına? Ona görə ki, Azərbaycan xalqında milli ruh həmişə çox yüksək səviyyədə olmuşdur" (Xəlilov S. 2010).

Mədəni əlaqələrin təsiri ilə milli ədəbiyyat və incəsənətin inkişafı da xalqın mənəvi aləminin zənginləşməsinə kömək edir. Azərbaycan xalqı öz mədəniyyətini başqa ölkələrin xalqları, ilk növbədə türk xalqları ilə əməkdaşlıq, ədəbiyyat və incəsənətin qarşılıqlı surətdə zənginləşdirilməsi və milli nailiyyətlərin mübadiləsi əsasında inkişaf etdirir. Müasir dövrdə türk xalqları arasında mövcud olan mədəni əlaqələr bu xalqların tarixi keçmişinə əsaslanır. Ümummilli Lider Heydər Əliyev bu məsələyə böyük önəm verərək demişdir ki, Azərbaycan sülhsevər ölkə olaraq bütün dövlətlərlə və xalqlarla qarşılıqlı anlaşma, mehriban dostluq və əməkdaşlıq şəraitində yaşamaq istəyir. (Mehdiyeva N. 2010). Türk Dövlətləri Təşkilatının genişlənməsi, təhsil proqramları, mədəni forumlar, media mübadilələri və birgə diaspor strategiyalarının hazırlanması münasibətləri yalnız iqtisadi və siyasi deyil, həm də sosiokultural səviyyədə yeni bir keyfiyyət mərhələsinə qaldırır. Xalqlar arasında yaranan psixoloji yaxınlıq indi dövlətlərarası sinxronlaşdırmanın ən etibarlı dayağı kimi çıxış edir. (Gülməmmədova S. 2026).

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev ölkəmizin ictimai-siyasi, mədəni həyatında baş verən miqyaslı dəyişikliklərin, böyük yüksəlişlərin müəllifi olmuşdur. "Qloballaşan dünyada Azərbaycan Respublikası və azərbaycanlılar özünün maddi-mənəvi və intellektual potensialına uyğun layiqli yer tutacaqdır" — deyən möhtərəm prezidentimiz xalqın inkişafı yolunda dönməz mübariz olduğunu daim sübut edir. Onun rəhbərliyi altında bütün sahələrdə olduğu kimi mədəniyyət sahəsində də böyük nailiyyətlər qazanılmışdır. Möhtərəm Prezident, cənab İlham Əliyev xalqın milli xüsusiyyətlərinin qorunub saxlanılmasında ədəbiyyatın, mədəniyyətin böyük rolu olduğunu xüsusi vurğulayaraq demişdir: "Azərbaycan xalqının, bizim hamımızın xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamaq üçün əlbəttə ki, ədəbiyyatımızın, mədəniyyətimizin böyük rolu olmuşdur." Beləliklə, kulturologiya elmi yüksək mənəvi mədəniyyət və etik vətəndaş cəmiyyəti qurulmasının effektiv vasitəsi olmaqla, çağdaş dünyanın aktual problemlərinin həlli üçün dəyərli elmi-nəzəri mənbədir. Kulturologiya elmi çağımızda ümumbəşəri əhəmiyyət kəsb edən qlobal problemlərin səmərəli həllində də əsas rol oynayır.

4. NƏTİCƏ

Nəticə olaraq qeyd edək ki, kulturologiya mədəniyyəti, sivilizasiyanı, onun tarixini, insanla mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsini və qarşılıqlı təsirini öyrənir. Kulturologiya bir tərəfdən mədəniyyəti, mədəniyyət tarixini, insanla mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsini, digər tərəfdən isə insanın ona təsirini və əks təsirini öyrənir. Çağımızda kulturologiyanın ən mühüm vəzifələrindən biri də dünya mədəniyyətinin tarixini öyrənmək, cəmiyyətin inkişaf tələbatını və tendensiyalarını düzgün qiymətləndirib təhlil etməkdir. Kulturologiya elmi insan inkişafının milli və qlobal problemlərinin həllində də əsas rol oynayır. Azərbaycan xalqı tarixin ən çətin dövrlərində belə öz zəngin milli-mənəvi irsini və adət-ənənələrini yad təzahürlərdən qoruyub saxlamış, nəsil-dən-nəslə ötürmüşdür. Müasir dövrdə yüksək milli mədəniyyət yalnız öz xalqına xidmət etməklə yekunlaşmır və bəşəri xarakter daşıyır. Qarşılıqlı ünsiyyətdə həm özü zənginləşir, həm də başqa millətlərin mədəniyyətlərinin mənəvi dəyərlərinin zənginləşməsinə rəvac verir (Tağıyev Ə.2018).

ƏDƏBİYYAT

1. Əlizadə A.(2005)- Estetik mədəniyyətdə varislik. Bakı.
2. Xəlilov S.(2010)- Azərbaycanca elm və onun təşkilati formaları. Bakı.
3. Mehdiyeva N.(2010) Azərbaycan — Özbəkistan ədəbi-mədəni əlaqələri. "Respublika" qəzeti, 7 oktyabr.
4. Gülməmmədova S.(2026)- Yeni dünya düzəni və Vahid-6. "Türküstan" qəzeti, 3-9 fevral.
5. Tağıyev Ə.(2018)- İnsan və millət fəlsəfəsi (ideyalar və reallıqlar). Bakı.
6. Həsənzadə N.(2005)- Kulturologiya (Dünya mədəniyyəti tarixi), Bakı.
7. Manafova M., Əfəndiyeva N.(2008)- Mədəniyyət tarixi və nəzəriyyəsi. Bakı.

Financial Strategies for the Sustainable Development of Startup Enterprises

Yadulla ZEYNALOV⁹⁸

Abstract

Against the backdrop of rapid changes in the global economy and the intensification of the competitive environment, startups are realizing innovative ideas and gaining a significant position in the market. However, the vast majority of newly established companies face financial difficulties in the first years, and only a small number of them are able to achieve long-term success. Creative ideas and technological innovations alone are not enough for sustainable development - the right financial strategy, effective resource management and risk optimization are essential conditions. Financial planning of startups determines their growth rate, ability to adapt to the market and reliability before investors. Therefore, effective financial strategies serve both to improve internal management mechanisms and to expand access to external sources of finance. This article analyzes the main financial strategies that ensure the sustainable development of startups, their implementation mechanisms, and the practical approaches required to succeed in the modern business environment. The main reasons for the financial needs of startups can be identified as lack of resources, market fluctuations and competitive pressures, incorrect financial strategies, difficulties in managing cash flow due to delays and irregularity of income, and problems in attracting investment due to risks. The study also focused on studying the local startup environment and existing support mechanisms, showing strengths and weaknesses, opportunities and threats, and discussing future prospects. The startup ecosystem in our country is still at the initial stage of development, but state support tools, international donor initiatives, and private sector activities play a significant role in this process. At the same time, limited

⁹⁸ Nakhchivan State University, ORCID: 0009-0008-1951-2475, yadullazeynalov@ndu.edu.az

financial resources, insufficient management experience, and difficulties in accessing the market still remain the main obstacles. In the long term, it is proposed to further improve the legislative framework, further diversify financial instruments, expand digital payment systems, find alternative financing methods, increase international cooperation, and strengthen public awareness measures to further develop the startup ecosystem.

Keywords: Startup, Financial Strategies, Venture Capital, Fintech, Innovation.

Startup İşletmelerinin Sürdürülebilir Gelişimi İçin Finansal Stratejiler

Özet

Küresel ekonominin hızlı değişimi ve rekabet ortamının sertleşmesi çerçevesinde startup işletmeleri, yenilikçi fikirleri hayata geçirerek piyasada önemli bir konum elde etmektedir. Ancak yeni kurulan şirketlerin büyük çoğunluğu ilk yıllarda finansal zorluklarla karşılaşmakta ve yalnızca küçük bir kısmı uzun vadeli başarı sağlayabilmektedir. Sürdürülebilir gelişim için yalnızca yaratıcı fikir ve teknolojik yenilikler yeterli değildir - doğru finansal strateji, etkin kaynak yönetimi ve risklerin optimize edilmesi temel şartlardır. Startup'ların finansal planlaması, onların büyüme hızını, pazara uyum sağlama kapasitesini ve yatırımcılar nezdindeki güvenilirliğini belirlemektedir. Bu nedenle etkili finansal stratejiler hem iç yönetim mekanizmalarının geliştirilmesine hem de dış finansman kaynaklarına erişim imkânlarının genişletilmesine hizmet etmektedir. Bu makalede startup işletmelerinin sürdürülebilir gelişimini sağlayan temel finansal stratejiler, bunların uygulama mekanizmaları ve modern iş ortamında başarı elde etmek için gerekli pratik yaklaşımlar analiz edilmektedir. Startup'ların finansal ihtiyaçlarının başlıca nedenleri arasında kaynak yetersizliği, piyasa dalgalanmaları ve rekabet baskısı, yanlış finansal stratejiler, gelirlerin gecikmesi ve düzensizliği sonucu nakit akışı yönetiminde ortaya çıkan zorluklar ile risklere bağlı olarak yatırım çekmede yaşanan problemler gösterilebilir. Araştırmada ayrıca yerel startup ekosistemi ve mevcut destek mekanizmaları da incelenmiş; güçlü ve zayıf yönler, fırsatlar ve tehditler ortaya konulmuş ve geleceğe yönelik perspektifler değerlendirilmiştir. Ülkemizde startup ekosistemi henüz gelişimin başlangıç aşamasındadır; ancak devlet destek araçları, uluslararası donör girişimleri ve özel sektör faaliyetleri bu süreçte önemli rol oynamaktadır. Bununla birlikte finansal kaynakların sınırlılığı, yönetim deneyiminin yetersizliği ve pazara erişimde yaşanan güçlükler hâlen temel engeller olarak varlığını sürdürmektedir. Uzun vadede startup ekosisteminin daha da geliştirilmesi için mevzuat altyapısının iyileştirilmesi, finansal araçların çeşitlendirilmesi, dijital ödeme sistemlerinin yaygınlaştırılması, alternatif finansman yöntemlerinin

bulunması, uluslararası iş birliğinin artırılması ve toplumsal farkındalık çalışmalarının güçlendirilmesi önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Startup, Finansal Stratejiler, Risk Sermayesi, Fintech, İnovasyon.

1. INTRODUCTION

In the modern global economy, startup companies act as one of the main driving forces of innovation, technological advancement, and a competitive economic system. The rapid growth and market consolidation of such enterprises directly depend on well-structured financial strategies. In particular, ensuring sustainable development requires the efficient management of financial resources, balancing revenues and expenditures, mitigating risks, and adapting flexibly to market changes. Startups have not yet fully defined their customer base or the exact form their products should take. In a globalizing world, uncertainty increases, making future forecasting even more challenging. Traditional management approaches are insufficient under these conditions. Planning and forecasting can only be effective when there is a long history of stable operations and a relatively unchanging environment (Ries, E., 2011).

A startup's financial strategy is not limited to the attraction of initial capital. It also encompasses long-term financial planning, budgetary policies, diversification of alternative financial sources, and expanded use of technology-based financial tools (Fintech solutions, crowdfunding platforms, venture capital, etc.). To achieve sustainable development goals, startups must ensure not only financial stability but also the implementation of business models that are socially responsible and environmentally sustainable. Although Azerbaijan's startup ecosystem is still in the formation stage, government support, international donor initiatives, and private sector activities play an important role in its development. Nevertheless, limitations such as capital shortages, lack of experience in financial management, and difficulties in market access still persist. Therefore, the development and implementation of optimal financial strategies that ensure the sustainable growth of startups carry particular significance both theoretically and practically. Since the development of new technologies and products requires years of research and testing, this process involves high risks for market participants, and the private sector sometimes hesitates to make long-term investments. Government intervention partially fills this gap, as the scientific-production cycle takes a long time, requires substantial financial resources, and the outcomes are difficult to predict in advance (Qasimov and Nəcəfov, 2009: 252).

One of the main directions of the modern economy is an innovation-driven development model, in which the role of startups is increasingly significant. Startups are young enterprises characterized by high risk, agile management, and rapid growth potential, primarily focused on bringing new technologies and innovative ideas to the market. They enhance the competitiveness of the economy, create new employment opportunities, and accelerate capital circulation. In many countries, startup ecosystems are considered one of the main tools for economic diversification and increasing export potential.

At the global level, one of the main priorities of economic policy is to ensure sustainable development. The concept of sustainable development envisions a development model that meets the needs of the present generation without limiting the opportunities of future generations, while maintaining a socio-economic and environmental balance. This approach is based on the integration of economic growth, social justice, and environmental responsibility. The application of sustainable development principles in startup activities is reflected in the efficient use of resources, the implementation of green technologies, and the promotion of socially-oriented innovations.

In the modern business environment, establishing effective financial strategies is considered one of the key conditions for the successful operation of startups. A financial strategy is a system of comprehensive decisions aimed at managing a company's financial resources, attracting investments, minimizing risks, and efficiently forming the capital structure. For startups in particular, properly developing this strategy plays a decisive role in consolidating their market position and achieving long-term competitive advantage (Hasanov, A., 2023).

At different stages of a startup's development, varying financial requirements arise: securing initial capital, covering daily operational expenses, expanding the market, and financing innovative projects. At these stages, an effective financial strategy strengthens the startup's competitiveness by ensuring proper regulation of financial flows, risk reduction, and optimal allocation of resources. In volatile market conditions, the flexibility and adaptability of financial strategies are essential factors for the sustainable development of startups. A well-formulated financial strategy allows maintaining financial stability during crises and supports successful operations in the long term. Consequently, financial strategies enable startups to utilize internal resources efficiently while making proper use of external financial sources. These strategies support the realization of innovation potential and ensure the necessary financial stability for startups to achieve a competitive advantage in the economic environment.

The main objective of this study is to scientifically analyze the role of startups in economic development, their interaction with the principles of sustainable development, and the importance of financial strategies in this process. The

relevance of the topic is justified by the widespread global adoption of innovation-driven economies, the rapid integration of digital technologies into business models, and the emergence of environmental and social responsibility as an integral component of modern economic activity.

2. THEORETICAL FRAMEWORK

The formation of startups' financial strategies is closely linked to the theories of innovation economics and financial management. In this context, the following theoretical approaches form the basis of the research;

1. Resource Dependence Theory. This theory explains the importance of obtaining financial resources and managing them efficiently in the development of startups. According to this approach, organizations depend on other organizations or the external environment for the necessary resources to continue their operations and achieve their goals. To minimize dependence, ensure stability in resource provision, and maintain control, organizations use various strategies such as collaboration, mergers, contracts, and strengthening market positions. This theory is also considered a key factor influencing organizational decision-making processes and strategic directions. In the context of startups, the theory explains their dependence on external sources—such as investors, research centers, and partners—for financial, technological, and human capital. Therefore, startups must develop appropriate financial strategies and collaboration models to manage resource dependence effectively, prioritize flexible resource management, reduce risks, and ensure sustainable development (Nienhüser & Werner, 2008).
2. Diffusion of Innovation Theory. This theory emphasizes the role of financial strategies in the process of introducing and commercializing technological innovations in the market. According to this theory, the adoption of innovations occurs in stages over time and is assimilated at different rates by various consumer groups.
3. Sustainable Development Concept. This concept involves the integration of economic, social, and environmental objectives in financial planning.
4. Capital Structure Theories. These theories focus on determining the optimal ratio between equity and debt capital for startups and efficiently managing financial risks. Theoretical frameworks in financial management and strategy are primarily built around balancing capital structure, managing risks, and modeling investment decisions. According to the classical approach, based on the Modigliani-Miller theorem, a firm's value is influenced by its financial decisions. However, modern approaches,

particularly in the context of startups, emphasize the role of financial strategies in risk mitigation, maintaining liquidity, and adapting to market conditions. The successful implementation of financial strategies in startups is directly linked to realizing their innovation potential and achieving sustainable development (Muhammad A.K. et al., 2021).

Based on this theoretical foundation, the research aims to develop strategies that will both ensure financial stability and enable startups to achieve long-term competitive advantage. The concept of startups is a new phenomenon that has emerged within the innovation and entrepreneurial environment of the modern economy. Schumpeter's theory of "creative destruction" explains how startups replace existing structures in the economic system through innovative products and technologies. Although startups operate under conditions of high risk and uncertainty, they are considered dynamic entities that promote economic growth. Their activities accelerate innovation cycles and increase the pace of economic development. Innovation is one of the main driving forces of economic progress. In economic theory, the role of innovation is widely studied through Schumpeter's approaches to innovation economics, endogenous growth models, and the diffusion of new technologies. Startups are considered one of the key instruments that stimulate economic growth through innovation activities. This process, in the context of sustainable development, also incorporates social and environmental factors.

3. METHODOLOGY

The aim of the study is to identify optimal financial strategies for the sustainable development of startup enterprises and to assess their applicability in the context of Azerbaijan. To achieve this objective, methodological approaches such as comparative analysis, quantitative methods, and SWOT analysis were employed. In addition, both international and local scientific sources related to startup financing, innovation management, sustainable development, and financial strategies were reviewed.

3.1. Characteristics of Startups and the Financial Challenges They Face

Startups possess specific characteristics that make them one of the key sources of innovation and dynamism in the economy. These characteristics render their activities both risky and uncertain, while also providing significant growth potential. The main features of startups include innovativeness, operation under high risk and uncertainty, agility and adaptability, rapid growth potential, as well as resource limitations. Startups are primarily built around new products, services, or technologies that are either not yet available in the market or not

widely adopted. Their market entry, customer acceptance, and revenue generation processes are typically risky and uncertain. To adapt to rapidly changing market conditions and consumer demands, these enterprises rely on flexible management and agile decision-making mechanisms. Nevertheless, they often face limitations in terms of financial, human, and technological resources (İnovasyon ekonomik ve sosial eğilimler, 2018). However, successful startups can quickly establish a significant market position and achieve high growth rates. The financial needs of startups are shaped by a number of factors:

- **Capital Shortage:** At the initial stage, startups often lack sufficient financial resources due to the absence of revenue and high development costs.
- **Challenges in Attracting Investment:** High risk and uncertainty make investors cautious, complicating access to financial sources.
- **Cash Flow Management:** Delays and instability in revenues make managing cash flow difficult, affecting the continuity of operations.
- **Balancing Capital Structure:** Determining the optimal ratio between debt and equity is a complex issue for startups; an improperly chosen strategy can weaken financial stability.
- **Financial Risk Management:** Market volatility and competitive pressures require accurate assessment and efficient management of risks.

One of the main challenges faced by startups is the difficulty in managing cash flow. These problems primarily arise from revenue instability, high initial costs, delayed payments, increased financial burden during growth stages, and other factors. In the early stages, startups do not have a stable source of income, so market entry, the formation of a customer base, and stabilization of sales require time. As a result, an imbalance occurs between revenues and expenses. Costs such as product or service development, purchasing equipment and technologies, and marketing and advertising activities arise before revenues, which can lead to a negative cash flow. In addition, delayed customer payments or long-term credit sales slow down the turnover of working capital. As the company grows, additional expenses—such as hiring new employees, increasing production capacity, and expanding into international markets—further increase financial pressure. To address these issues, startups should take several measures: maintain liquidity reserves for unexpected expenses and delayed payments, reduce or postpone strategically non-essential costs, strengthen relationships with investors and creditors to cover short-term financial gaps, and diversify revenue sources by expanding sales channels and types of services. Ineffective cash flow management is one of the key factors that pose a serious threat to the financial stability and sustainable development of startups (Ries, E., 2011). Therefore,

proper cash flow management is an integral part of a financial strategy and is essential for startups to consolidate their market position and achieve long-term competitive advantage.

3.2. Key Financial Strategies for Sustainable Development

Financial strategies based on the principles of sustainable development ensure that enterprises serve not only short-term profits but also long-term social, economic, and environmental objectives. For startups in particular, such strategies are important management tools for the efficient use of resources, maintaining financial stability, and achieving sustainable competitive advantage in the market. Sustainable development is strategically important not only for economic stability but also for implementing social responsibility and preserving environmental balance. For startups, these strategies serve as key instruments to secure a long-term market position and maintain competitive advantage. The table below presents the main financial strategies, their objectives, and expected outcomes.

Table 1. Financial Strategies for the Development of Startups

Financial Strategy	Objective	Expected Outcome
Budgeting and efficient expense management	Optimal allocation of resources and maintenance of financial discipline	Reduction of operational costs and financial stability
Identification of revenue models	Ensuring stable and sustainable cash flow	Long-term financial sustainability and increased investment attractiveness
Risk management and establishment of contingency funds	Preventing unexpected financial losses	Maintaining liquidity and operational continuity during crisis periods
Investment strategies focused on innovation	Gaining new market opportunities and technological advantages	Enhancing competitiveness through innovative products and services

Note: Prepared by the author

The budgeting process ensures the prior planning of revenues and expenditures, enabling the optimal allocation of resources. For startups, effective budgeting helps prioritize strategic expenses, reduce unnecessary costs, and maintain financial discipline. This approach is essential for ensuring both short-term operational stability and long-term financial sustainability.

To ensure sustainable development, it is necessary to clearly define the enterprise’s revenue model and optimize it in accordance with market conditions. Various revenue strategies such as subscription-based models, transaction-based models, freemium models, or hybrid models strengthen the financial

sustainability of startups. A clearly defined revenue model also provides a reliable foundation for future investment decisions and growth plans.

Innovation inherently involves uncertainty, which increases both financial and operational risks. Therefore, the ability of startups to manage risks plays a crucial role in the success of new products and services. Effective risk management increases the likelihood of success during the market introduction and implementation process (İnovasyon Ekosistemi 2, 2024). Financial and operational risks pose significant threats to the sustainability of startups. Risk management includes forecasting market changes, applying insurance mechanisms, using financial hedging instruments, and establishing reserve funds for unexpected expenses. These reserve funds help maintain liquidity and ensure business continuity during periods of crisis.

Innovation is the main driving force of sustainable development. Investment strategies focused on market research, technological advancements, and product development enhance startups' long-term competitiveness. This approach enables both the exploration of new market opportunities and the enhancement of the value of existing products and services. Financial strategies for sustainable development involve not only the efficient use of resources but also flexible adaptation to market changes. By implementing these strategies, startups can maintain financial stability while integrating social and environmental values into their business models.

3.3. Alternative Financing Instruments and Their Role in Startup Development

During the financing of startups, traditional bank loans and internal capital resources are sometimes insufficient. Therefore, alternative financing instruments play a crucial role in the realization of innovative business ideas. These instruments provide startups with more flexible financial opportunities, enable risk-sharing, and support the achievement of growth potential. They can be classified as follows.

3.3.1. Venture Capital and Business Angels

Venture capital funds are investment institutions that finance projects with high growth potential but also high levels of risk. Venture capitalists not only provide financial support but also offer strategic advice, managerial assistance, and access to market networks. Venture capital and business angels are considered among the most significant alternative financing sources for startups and play a strategic role in the development of high-risk yet innovative business ideas.

Venture capital funds primarily invest in projects with high growth potential that are considered too risky by traditional financial institutions. These investments are typically made with the objective of generating returns in the medium and long term. The main characteristics of venture capital are summarized in the table below.

Table 2. Key Characteristics of Venture Capital

Characteristic	Explanation
High-risk, high-return principle	Investments are made in high-potential projects that have not yet established themselves in the market; the return potential is high, and the risk level is significant.
Equity-based investment	The investor acquires a certain percentage of equity in the company and profits from the future increase in the value of this stake.
Medium- and long-term perspective	Investments are typically made for a period of 5–7 years, and the exit strategy is determined in advance.
Value beyond finance	In addition to capital, strategic advice, management support, and market access opportunities are provided.
Phased financing	Investments are made in phases, aligned with the company’s development milestones.
Focus on exit strategy	The objective is to generate profit through the sale of the company’s equity after a certain period.

Note: Prepared by the author

Venture capital funds primarily invest in projects that have not yet consolidated in the market but possess high growth potential. This implies both significant return opportunities and an increased risk of failure. Venture capital is typically invested over a period of 5–7 years, with the exit strategy defined in advance. During this period, investors acquire a certain share in the company and profit from the future appreciation of that share. Investments are made in stages, with each stage contingent on the company’s growth performance and risk management considerations. Investments are not limited to financial support; investors also provide management assistance, strategic advice, and access to marketing and sales channels.

Business angels are individual investors who primarily invest their personal funds in the early stages of startups. They fill critical financial gaps at the company’s initial phase and act as mentors in the business’s development. Among the advantages of business angels are their ability to make agile decisions, apply personal experience, and leverage extensive networks of contacts.

3.3.2. Grants and Government Support Programs

Grants hold particular importance for startups as a non-repayable source of funding. They are primarily directed toward projects in innovation, scientific

research, social entrepreneurship, and technological development. Government support programs, on the other hand, promote startup growth through tax incentives, subsidies, concessional loans, and incubation centers. These programs stimulate the entrepreneurial environment, foster the development of the local innovation ecosystem, and strengthen international competitiveness. Such financing tools reduce the financial burden on startups, allowing them to focus resources on core business activities, while also serving as both incentive and risk-mitigation mechanisms. Grants, as non-repayable financial resources, are provided by government agencies, international organizations, and private funds (Innovation and Entrepreneurship: Startup Ecosystem, 2023). Their advantages include the absence of repayment obligations, reduced financial pressure in the early stages, and increased opportunities for bringing innovative projects to market. However, there are certain limitations to this type of financing: complex application procedures, high market competition, and stringent reporting and transparency requirements can pose challenges for startups.

3.4. Fintech and Digital Financial Instruments

In recent years, financial technologies (fintech) have provided agile and rapid solutions for startup financing. Crowdfunding platforms, blockchain-based token sales, and digital payment systems give startups access to a wider investor base. These tools reduce operational costs, facilitate entry into international financial markets, and serve as an alternative to traditional banking systems.

The main advantages of fintech for startups are access to alternative financing sources, entry into global markets, lower operational costs, and faster transaction capabilities. For example, crowdfunding and token sales provide alternatives to bank loans. Through digital platforms, startups can reach both local and international investors and customer bases. At the same time, fintech tools enable payments, account management, and investment operations to be conducted more efficiently and at lower cost. Additionally, digital verification and automation are applied in place of traditional financial procedures (Sofie B. & Robert A., 2018).

One of the key directions in startup financing within the fintech sector is crowdfunding. Crowdfunding is a method of raising the funds needed to implement a project or idea by collecting small amounts from numerous individual or corporate supporters via the internet. Unlike traditional financing channels, this model allows direct funding from the “crowd” without the need for bank loans, large investors, or venture capital. Project initiators present their ideas on crowdfunding platforms, and although each participant contributes a small amount, collectively, sufficient funds are raised for the project. All transactions are conducted through online platforms. For example, Kickstarter is one of the world’s most popular reward-based crowdfunding platforms. Founded in the

United States in 2009, it is designed for creative projects. On Kickstarter, supporters receive the product, service, or symbolic reward promised by the project creator if the campaign is successfully funded. No shares are sold, and money is not refunded; the support is exchanged only for the pre-agreed benefit. In Azerbaijan, crowdfunding is still in its early stages. There are few fully developed local platforms, but initiatives such as the Barama Innovation Center, Next Step, and Startup Azerbaijan contribute to the development of the ecosystem.

3.5. Examples of Financial Strategies of Successful Startups From International Experience

In the study, analyzing successful startup financial strategies, experiences in supporting innovation ecosystems, and public-private sector collaboration is particularly relevant. One notable example of a successful startup is the Sweden-based platform Spotify. Spotify is widely recognized for its startup financing and strategic development prospects. Currently, the company has over 500 million active users and a market value exceeding hundreds of billions of dollars. Spotify has provided high returns for investors and established Sweden as a significant center in the global music technology industry. Another well-known startup example is the U.S.-based Airbnb, familiar to a wide audience (<https://www.airbnb.com>). Airbnb was founded by Brian Chesky, Joe Gebbia, and Nathan Blecharczyk in San Francisco with the idea of renting out their homes for short periods. Their first revenue came from offering air mattresses and breakfast to attendees of a design conference. After its establishment, Airbnb directed investments toward developing technology infrastructure, improving the user interface, and expanding into international markets. The company quickly expanded from the U.S. to European and Asian markets. The platform allowed individuals to rent out apartments, rooms, and homes as an alternative to traditional hotels. This model provided users with affordable and unique travel experiences while offering hosts an additional source of income. By 2020, Airbnb had become one of the largest online booking platforms with a market value of approximately \$100 billion.

In the field of supporting innovation ecosystems, the example of Silicon Valley in the United States can be highlighted. Considered the most developed model of startup ecosystems globally, Silicon Valley is recognized both as an innovation hub and a unique model for attracting capital. Located around San Francisco, this region has evolved into a technology and innovation center since the mid-20th century. A key factor is that the universities (Stanford, UC Berkeley), research centers, accelerators, and globally active venture capital funds (Sequoia Capital, Andreessen Horowitz, Kleiner Perkins) in the area have created a complementary

and strong ecosystem. Global leaders such as Apple, Google, Facebook, Tesla, and Netflix were formed here. Each benefited from strategies involving staged financing, rapid market entry, and technological advantages. The Silicon Valley model promotes a high-risk but high-reward startup culture, serving as an example for other technology parks and innovation centers (Innovation and Entrepreneurship: Startup Ecosystem, 2023).

An example of public-private sector collaboration related to startups is the “Small Business Innovation Research” (SBIR) program in the United States. This program is a funding mechanism created by the U.S. government to support small businesses, particularly technology-oriented startups, in innovative research and commercialization activities. Established in 1982, the main goal of the SBIR program is to enable small enterprises with scientific and technological potential to meet the research needs of the federal government and to promote the market introduction of new technologies. Federal agencies such as NASA, DOD, NSF, and DOE participate in the program, each announcing topics aligned with their research priorities. Thousands of U.S. startups have successfully entered the market through this program; well-known companies such as Qualcomm, Symantec, and iRobot benefited from SBIR in their early stages. In the UAE, the Dubai Future Foundation, established by the government in 2016, is a strategic entity aimed at transforming Dubai into a global innovation hub of the future. The foundation implements various programs and funding mechanisms to support the development of innovative ideas, technologies, and startups. By attracting technology startups with global potential to the UAE, the organization revitalizes the local innovation ecosystem and enhances Dubai’s international competitiveness. This approach serves as a global example demonstrating the synthesis of government support with market-oriented strategies.

3.6. Current situation and prospects in Azerbaijan

In Azerbaijan, socio-economic development strategies are designed and implemented in accordance with the requirements of a market economy, which also reflects the demands of global socio-economic processes (Innovation and Entrepreneurship: Startup Ecosystem, 2023). Studying the local startup environment and existing support mechanisms in the country is particularly important. The Azerbaijani startup ecosystem has gradually been forming in recent years and is supported by the government, the private sector, and international organizations. Initiatives such as the “Startup Azerbaijan” platform, the INNOLAND Incubation and Acceleration Center, the Barama Innovation and Entrepreneurship Center, and the Next Step Incubation Program play a significant role in transforming innovative ideas into businesses. At the same time, competitions such as the “Yüksəliş” contest, TEKNOFEST Azerbaijan, and other

innovation challenges increase young people's interest in technology-oriented projects. However, several challenges remain, primarily related to limited access to funding for startups at early stages, a lack of local venture capital funds, a small market size, difficulties in international integration, and insufficient innovation-focused legal and tax incentives.

In Azerbaijan, a number of local funds, technoparks, and incubation programs operate to support the development of the startup ecosystem. These organizations provide support for innovative projects from the early stages to commercialization, offering funding and market access opportunities. The Azerbaijan Innovation and Digital Development Agency provides startups with grants, training, and advisory services, and also encourages their participation in international innovation competitions. The Entrepreneurship Development Fund offers concessional loans for innovative projects with approved business plans. The Small and Medium Business Development Agency (SMBDA) provides platforms offering grants, investment support, and opportunities to establish business connections for startups and SMEs (<https://smb.gov.az/az>).

The strengths of the startup ecosystem in Azerbaijan are primarily linked to the presence of innovation initiatives and active government support. The government supports this sector through startup incubators, accelerator programs, and subsidies. Additionally, the availability of highly educated, technology-oriented young professionals, as well as broad opportunities for startups in the energy and information technology sectors in the local market, constitute the ecosystem's strong points. However, weaknesses include the lack of sufficient local investment funds for high-risk projects, challenges in patent rights, tax incentives, and financial regulations, limited strategic support and professional mentors in startup management, and restricted global investment and partnership opportunities. Opportunities include the wide prospects offered by the CIS and Turkish markets for startups, promotion of public-private sector collaboration, high potential for innovative projects in blockchain, fintech, and energy technologies, expansion of regional innovation centers and technoparks, and prioritization of the innovation sector within the framework of the non-oil economy strategy. Potential future threats include currency volatility and inflation negatively affecting startup financial planning, the small size of the local market and growing competition with foreign companies, and the emigration of experienced young professionals abroad.

Currently, Azerbaijan has a considerable number of local funds and technology parks that play an important role in startup financing. The Azerbaijan Innovation and Digital Development Agency provides grants and concessional financial support for innovative projects. The Entrepreneurship Development Fund offers concessional loans to small and medium-sized enterprises. The Azerbaijan Venture Capital Fund operates to invest in high-potential technology projects.

The High Technologies Park provides tax and customs incentives to companies operating in high-tech sectors, while the Sumgait Chemical Industrial Park supports industrial technology and production-oriented innovative projects.

4. CONCLUSION AND RECOMMENDATIONS

Analyses indicate that proper financial strategies, effective management, and a strong innovation ecosystem are key factors for the sustainable development of startups. International experience shows that public-private sector collaboration and the use of diverse financial instruments significantly increase the chances of startup success. Modern financial mechanisms not only provide capital but also promote innovative initiatives, enhance market dynamism, and facilitate the emergence of new entrepreneurial opportunities. Alternative tools such as venture capital, business angels, crowdfunding, and fintech solutions enable rapid startup growth. These strategies support both financial provision and the development of market connections, product testing, and investor-consumer relationships.

In Azerbaijan, limited financial resources, an underdeveloped venture capital market, and an incomplete legal framework remain major challenges. However, increasing government focus on innovation policy, collaboration with international organizations, and the growing entrepreneurial culture among youth create positive prospects for the future. Through strategic financial management, innovative approaches, and ecosystem support, the competitiveness of Azerbaijani startups at regional and global levels can be significantly enhanced. For long-term development of the ecosystem, the following recommendations can be proposed;

- Diversification of financial instruments: establishment of venture capital funds and development of angel investor networks.
- Improvement of the legislative framework: increasing tax and legal incentives for startups.
- Expansion of international collaboration opportunities: promoting startups' access to global accelerators.
- Promotion of fintech solutions: supporting the adoption of digital payment systems, alternative financing methods, and blockchain technologies.
- Public awareness and promotion: organizing educational campaigns to foster a startup culture.

REFERENCES

- Hasanov, A. N. (2023). Startap maliyyələşməsinin əsasları. ResearchGate. https://www.researchgate.net/publication/375958265_STARTAP_MALIYYILSMSININ_SASLARI
- İnnovasiya və Sahibkarlıq: Startap Eksosistemi. (2023). Prof. Vüsal Qasımlının redaktorluğu ilə. Bakı Mühəndislik Universiteti. <https://www.smb.gov.az/az>
- İnovasyon Ekosistemi 2. (2024). C. H. Meydan, M. K. Topcu, & T. Işın (Eds.), Nobel Akademik Yayıncılık. https://www.researchgate.net/publication/387020315_Inovasyon_ve_Yeni_Urun_Gelistirme
- İnovasyon ekonomik ve sosyal eğilimler. (2018). E. E. Başar & A. Durmaz (Eds.), İmaj Kitabevi.
- Muhammad, A. K., Imran, U. C., Raja, R., & Abdul, B. S. (2021). Capital structure theories: A comprehensive review. ResearchGate. https://www.researchgate.net/publication/353325247_Capital_Structure_Theories_A_Comprehensive_Review
- Nienhüser, W. (2008). Resource dependence theory: How well does it explain behavior of organizations? Management Revue, 19(1/2), 9–32. <https://doi.org/10.1688/1861-9916>
- Qasımov, F., & Nəcəfov, Z. (2009). İnnovasiyalar: yaranması, yayılması və inkişaf perspektivləri. Elm. http://elibrary.bsu.edu.az/files/books_80/N_31.pdf
- Ries, E. (2011). The lean startup: How today's entrepreneurs use continuous innovation to create radically successful businesses. Crown Publishing Group. <https://ia600509.us.archive.org/7/items/TheLeanStartupErickRies/The%20Lean%20Startup%20-%20Erick%20Ries.pdf>
- Sofie, B., & Robert, A. (2018). Fintech revolution: Universal inclusion in the new financial ecosystem (eBook, p. 406). <https://doi.org/10.1007/978-3-319-76014-8>
- Airbnb. (n.d.). <https://www.airbnb.com/>
- Small and Medium Business Development Agency (SMBDA). (n.d.). <https://smb.gov.az/az>

Comparative Analysis of the Soft Power of Pakistan and Azerbaijan in the Global Soft Power Index of 2026: Analyzing Similarities, Challenges, and Policy Options

Zahid YAQUB⁹⁹

Shaista TABASSUM¹⁰⁰

Abstract

The contemporary geopolitical landscape places a premium on soft power, the capacity of a nation to shape international preferences through attraction and persuasion rather than coercion. This is called the power of attraction and influence and Joseph Nye Jr has debated it a lot under the umbrella of power studies. The Global Soft Power Index (GSPI), developed by Brand Finance, United Kingdom provides a comprehensive annual benchmark for assessing this intangible asset across 193 nations of the world. The year 2026 Index reveals a fascinating juxtaposition where Pakistan and Azerbaijan are positioned at 84th and 85th, respectively. This proximate ranking, amidst significant global shifts including a widespread "mood deflation" and the relative decline of traditional Western powers, invites a detailed comparative analysis. This article contends that while Pakistan and Azerbaijan possess distinct historical, cultural, and geopolitical profiles, their closely aligned rankings stem from a shared constellation and perceived pattern of structural soft power challenges, most notably a significant "narrative deficit" and perceptions of governance shortfalls, which obscure their considerable latent assets. Through a systematic examination across the GSPI's key pillars, like Familiarity, Reputation, Influence, Business & Trade, International Relations, Education & Science, Culture & Heritage, Governance, Media & Communication, Sustainable Future, and People &

⁹⁹ PhD Student, Research Fellow at Department of Politics & International Relations, University of Oxford (England), zahid.yaqub@visiting.ox.ac.uk

¹⁰⁰ Professor & former Dean, Faculty of Arts and Social Sciences, University of Karachi (Pakistan), shtabassum@uok.edu.pk

Values, this study elucidates both parallels and divergences in their soft power profiles. The analysis draws upon data and insights from the Brand Finance GSPI 2026 report and integrates recent scholarly literature on nation branding and public diplomacy. The paper concludes by proposing tailored, actionable "pathways forward" for each nation, arguing that strategic, evidence-based interventions focused on niche diplomacy, authentic storytelling, and aligning domestic progress with international credibility are essential. It is essential that Pakistan and Azerbaijan must do conscious efforts for improving their global standing and influence.

Keywords: Soft Power, Global Soft Power Index, Pakistan, Azerbaijan, Public Diplomacy.

2026 Küresel Yumuşak Güç Endeksi'nde Pakistan ve Azerbaycan'ın Yumuşak Gücünün Karşılaştırmalı Analizi: Benzerliklerin, Zorlukların ve Politika Seçeneklerinin İncelenmesi

Özet

Günümüz jeopolitik ortamı, bir ulusun zorlama yerine çekicilik ve ikna yoluyla uluslararası tercihleri şekillendirme kapasitesi olan yumuşak güce büyük önem vermektedir. Buna çekicilik ve etki gücü denir ve Joseph Nye Jr., güç çalışmaları şemsiyesi altında bu konuyu çokça tartışmıştır. Birleşik Krallık merkezli Brand Finance tarafından geliştirilen Küresel Yumuşak Güç Endeksi (GSPI), dünyanın 193 ülkesinde bu soyut varlığı değerlendirmek için kapsamlı bir yıllık ölçüt sağlamaktadır. 2026 yılı endeksi, Pakistan ve Azerbaycan'ın sırasıyla 84. ve 85. sıralarda yer aldığı ilginç bir karşılaştırmayı ortaya koymaktadır. Yaygın bir "duygusal deflasyon" ve geleneksel Batı güçlerinin göreceli düşüşü de dahil olmak üzere önemli küresel değişimlerin ortasında, bu yakın sıralama, ayrıntılı bir karşılaştırmalı analizi gerektirmektedir. Bu makale, Pakistan ve Azerbaycan'ın farklı tarihsel, kültürel ve jeopolitik profillere sahip olmalarına rağmen, sıralamalarındaki yakınlığın, özellikle de önemli bir "anlatı eksikliği" ve yönetsel yetersizlik algıları gibi yapısal yumuşak güç zorluklarının ortak bir kümesinden ve algılanan örüntüsünden kaynaklandığını ve bu durumun, sahip oldukları önemli gizli varlıkları gizlediğini savunmaktadır. GSPI'nin temel sütunları olan Tanınırlık, İtibar, Etki, İş ve Ticaret, Uluslararası İlişkiler, Eğitim ve Bilim, Kültür ve Miras, Yönetişim, Medya ve İletişim, Sürdürülebilir Gelecek ve İnsanlar ve Değerler gibi alanlarda yapılan sistematik bir inceleme yoluyla, bu çalışma, yumuşak güç profillerindeki hem paralellikleri hem de farklılıkları aydınlatmaktadır. Analiz, Brand Finance GSPI 2026 raporundan elde edilen veriler ve içgörülerden yararlanmakta ve ulus markalaşması ve kamu diplomasisi

üzerine son akademik literatürü bütünləştirmektədir. Makale, hər ölkə üçün özəl olaraq hazırlanmış, uygulanabilir "iləriyə dönük yollar" önererek sona eriyor ve stratejik, kanıta dayalı müdahalelerin, niş diplomasiye, özgün hikaye anlatımına ve iç ilerlemeyi uluslararası güvenilirlikle uyumlu hale getirmeye odaklanmasının şart olduğunu savunuyor. Pakistan ve Azərbaycan'ın küresel konumlarını ve etkilerini iyileştirmek için bilinçli çabalar göstermeleri şarttır.

Anahtar Kelimeler: Yumuşak Güç, Küresel Yumuşak Güç Endeksi, Pakistan, Azərbaycan, Kamu Diplomasisi.

1. INTRODUCTION

In the contemporary geopolitical arena, which is distinguished by complex interdependence and intense informational competition, the nature of power and power studies has been challenged by the profound transformation. Military and economy as the important elements of DIME model (Diplomacy, Information, Military & Economy) (are not as influential as the others also matter, while undeniably critical, are no longer the sole determinants of a nation's power and security. (Ahmed, Y., Francis, D. J., York, M., Fletcher, J. M., Barnes, M., & Kulesz, P. 2016) The concept of soft power, as formulated by Joseph Nye (1990), has evolved from an academic theory to a central pillar of national strategy of the global politics. It represents the ability to shape and construct the preferences of others through attraction and persuasion rather than coercion or payment, drawing on the appeal of a country's culture, political values, and foreign policies. In present era, global public opinion and the power of perception can regulate the economic pillars, influence markets, legitimize or undermine the governance systems, and shape international coalitions or collaborations. It can be felt that that cultivation of soft power has become an imperative for states seeking to secure their interests and enhance their standing on the world stage of acceptance and influence.

It is evident that this intangible form of power, i-e soft power is difficult to measure and yet this critical form of power, however, presents a significant challenge. Among the various frameworks established and formulated by the world, Brand Finance's Global Soft Power Index (GSPI) has established itself as a leading and comprehensive world forum and it publishes a yearly evaluation of the world countries. After deliberation and gathering the survey data from over 150,000 respondents across more than 100 markets, all over the world, it evaluates national perceptions across 55 metrics grouped into 11 key pillars, providing a nuanced, data-driven snapshot of a nation's position in the global imagination (Brand Finance, 2026). The 2026 GSPI results are very interesting and seems revealing, capturing a moment of significant global recalibration and realignments. The GSPI report 2026, documents a widespread erosion of soft

power among many traditional Western leaders, attributed to a pervasive "global mood shift" driven by economic uncertainty, geopolitical tensions, and policy issues all over the world. It is within this context of shifting power perceptions, redefining of the regions and shifting of the power in global politics that the positions of Pakistan (84th) and Azerbaijan (85th) is emerged as a compelling and instructive case study (Brand Finance, 2026, p. 16).

Apparently, these two nations look quite distinct. Pakistan is a South Asian state of over 240 million people, a nuclear-armed power with a deep civilizational history rooted in the Indus Valley. Pakistan is a player of complex significance and holds important position in the world geopolitics in general and regional geopolitics in particular, notably in relation to India, Afghanistan, and China. Azerbaijan, conversely, is a trans-Caucasian, energy-rich post-Soviet republic of approximately 10 million, acting as a pivotal economic and cultural corridor between Europe and Asia. Furthermore, Azerbaijan has recently solidified as the dominant regional power in the South Caucasus following the 2020 Nagorno-Karabakh war, which has revealed the power potential of the country. Despite these profound differences in size, history, and regional context, their adjacent rankings in the 2026 index signal a common and profound struggle, the inability to project a coherent, compelling, and positive narrative on the world stage. In Global Soft Power Index both the countries with diverse dynamics are evaluated alike.

This article highlights that the proximate and alike soft power rankings of Pakistan and Azerbaijan are not a coincidence but a symptom of shared, deep-seated structural challenges and national constructs. Both nations contend with what can be termed a profound "narrative deficit." Their international images are persistently dominated by selective, and frequently negative frames, Pakistan is associated with security challenges, political instability, terrorism and economic crisis, while Azerbaijan's profile is influenced by the legacy of prolonged conflict and criticisms regarding its political governance, political values and military buildup (Yaqub, 2025; Valiyev, 2023). Because of the world media projected narratives, usually amplified and often ossified by global media cycles, create a challenging perceptual barrier that confuses other, more positive dimensions of national identity, achievement, and potential soft power elements. It is mentioned in the GSPI 2026 report that, "Soft Power is not solely about visibility or size; it is about the perception that a nation is delivering on promises implicit in its brand" (Brand Finance, 2026, p. 17). For both Pakistan and Azerbaijan, there exists a critical misalignment between domestic realities or aspirations and international perception.

The primary argument of this research is that the soft power challenges for Pakistan and Azerbaijan are not associated with the limited resources or geopolitical or geostrategic positioning. They are fundamentally associated with

the less focused are of strategic communication, a misalignment between tangible domestic progress and its international recognition, and above all an under-leveraging of substantial latent assets in both the countries. Pakistan's is blessed with vibrant cultural exports, very influential diaspora, and youthful demographic dividend remains unexplored and underutilization as tools of attraction and influence. In the global arena of politics, Azerbaijan's strategic hosting of mega-events, ambitious economic diversification plans, and role as a connectivity hub in Central Asia are not yet fully projected and translated into a resonant global narrative of innovation, collaboration and partnership.

Therefore, this study aims to conduct a detailed, comprehensive, systematic comparative analysis of Pakistan and Azerbaijan across the evaluation parameters of the GSPI, specifically in the year 2026. It seeks to understand beyond the comparison of rankings but to diagnose the specific pillars where weaknesses causes convergence and where opportunities are diverged. By synthesizing the facts and data from the projected 2026 GSPI with contemporary academic scholarship on soft power theory, public diplomacy, and nation branding, this research will highlight the shared challenges and unique opportunities for both the countries. Resultantly, this effort will guide to formulate the concrete, evidence-based recommendations for policymakers, decision makers, drawing on the GSPI's insights about the experiential drivers of reputation and the non-negotiable importance of credibility in building sustainable soft power designs.

The methodology for this article employs a qualitative comparative case study analysis, anchored firmly in the quantitative data and analytical insights provided by the Brand Finance Global Soft Power Index 2026 report. The analysis will proceed thematically, following the GSPI's pillar structure, to identify areas of convergence (e.g., governance perceptions, media limitations) and divergence (e.g., sources of cultural influence, economic narratives) in their soft power profiles. The objective is to build a coherent explanatory narrative that connects perceptual metrics from the GSPI to underlying political, social, and strategic realities, thereby offering a diagnostic tool for both nations. To guide this inquiry, the study is structured around the following research questions;

1. What are the key similarities and differences in the existing soft power capabilities of Pakistan and Azerbaijan through the lens of 2026 Global Soft Power Index?
2. How different shared structural factors, for example, "narrative deficit" and governance perception gaps, highlight their proximate overall rankings?
3. What is the role of different geopolitical, economic, and cultural contexts of each nation towards their soft power strengths and vulnerabilities?

4. What evidence-based policy options and recommendations can be proposed for Pakistan and Azerbaijan to enhance their global soft power standing?

The significance of this study is multifaceted. First of all, this study exhibits very unique direct comparative analysis of two middle-power nations from different but strategically important regions (South Asia and the Caucasus). Secondly, through the lens of a major global index (the GSPI) as a diagnostic tool for thorough understanding of the national case studies, demonstrating its utility beyond league table commentary. Another, third aspect is focused on the concept of "narrative deficit." By giving this aspect a due consideration by the nations, it may contribute to their branding in the growing literature on strategic narrative in international relations. Finally, its policy recommendations are grounded in both data and theory, aiming to provide actionable insights for diplomats, communicators, and policymakers in Islamabad and Baku, as well as for other nations facing the same branding, attraction & perception-management challenges.

2. LITERATURE REVIEW AND THEORETICAL FRAMEWORK

2.1. The Evolution and Conceptual Foundations of Soft Power

The academic grounds along with the intellectual foundation of this study rests on Joseph Nye's seminal concept of soft power. Nye (1990) initially introduced the concept to introduce the nation's ability to influence others' behaviour and shape their preferences without the notion of hard power through tangible threats or payments. He posited that this nature of power applies and influences from the attractiveness of a country's culture, political values, and foreign policies. Unlike hard power, which operates through coercion (military force) or inducement (economic sanctions or aid), soft power works through co-option and appeal, making others want what you want (Nye, 2004). Over the time, Nye (2021) has refined the concept, highlighting that the nature of soft power is a descriptive, not a normative, category and it can be wielded by both democracies and autocracies. Further to this its sources (culture, values, and policies) must be perceived as legitimate and attractive to others and to be effective or influenced.

The evolution of the concept has sparked extensive academic debate and expansion. Critiques have pointed to its conceptual fuzziness, the difficulty of measuring its effects, and the potential for soft power resources to be undermined by contradictory government actions (Fan, 2008; Kearn, 2011). Nevertheless, its adoption into the dictionary and understanding of policymakers and strategists all over the world testifies to its utility in understanding it worthwhile and significant in the contemporary international relations. Subsequent scholarship has explored

the back-and-forth between the nature of soft and hard power, leading to concepts like "smart power," which advocates for the strategic integration of both (Wilson, 2008).

2.2. Nation Branding and Public Diplomacy: Operationalizing Soft Power

The practice of cultivating soft power is often exhibited in connection to the fields of nation branding and public diplomacy. The concept of Nation Branding, drawing from commercial marketing, involves the strategic application of branding techniques to promote a country's soft image to achieve specific economic, political, or social goals (Anholt, 2007). It is concerned with managing a nation's reputation across various audiences all over the world. Public diplomacy, an older concept, refers to government-sponsored programmes aimed at informing, engaging, and influencing foreign publics, often with the goal of advancing national interests by fostering mutual understanding for the achievement of predetermined national interests (Cull, 2009). While the nature of distinct nation branding is often broader and more commercially oriented, while public diplomacy is a tool of statecraft and these both mechanisms are used for generating the soft power. Melissen (2005) argues that the orientations and determinants of successful public diplomacy in the 21st century are no longer about one-way messaging but about relationship-building, dialogue, and networks, a shift that many states, including those examined here, and are still grappling with.

A significant thread in this literature focuses on the challenges for non-Western, developing, or middle-power states, specifically those are emerging powers and coming across any hostile environment. For these nations, who face the mentioned challenges, nation branding is often a reactive endeavour, aimed at overcoming negative stereotypes or "brand baggage" rather than projecting a pre-existing positive identity (Kaneva, 2011). Their efforts can be hampered by limited resources, domestic political instability, and the overpowering narrative dominance of the foreign sponsored domestic or Western media conglomerates.

2.3. Regional Contexts: Soft Power Challenges in South Asia and the Post-Soviet Space

- ***Pakistan in the Soft Power Literature:*** Analyses of Pakistan's soft power patterns and efforts are frequently framed by its security dilemma. Scholars note a persistent "securitized identity," where the country's global media image is overwhelmingly shaped and widely discussed through the lens of discourses on terrorism, religious extremism, nuclear proliferation, and political turbulence (Syed, 2024; Hussain, 2023). This narrative, argues

Syed (2024), creates a vicious cycle where "Familiarity is often anchored in crisis reporting, which then actively damages Reputation of a country in the world politics" (p. 112). Here it is very important that the external perception exists in stark contrast to internal narratives of resilience, cultural richness, and geopolitical importance. A research done by Malik (2025) on Pakistan's soft power assets highlights its profound cultural heritage, from the ancient Indus Valley Civilization to Sufi poetry and a resurgent film industry (Lollywood), but notes a lack of coherent state strategy to leverage and project as the cultural assets internationally (Malik, 2025). A very influential element of Soft Power, Pakistani diaspora, estimated at over 9 million, is recognized as a formidable but under-systematized soft power resource, strong in remittances and crisis philanthropy but not strategically harnessed for sustained narrative-shaping all across the world. Their presence, contributions in the host countries and linkage with the home country is less catered for (Bukhari, 2024; Rehman, 2023).

- ***Azerbaijan in the Soft Power Literature:*** Scholarship on Azerbaijan's soft power application and influence is deeply intertwined with its nation-branding strategy, often characterized as a model of "authoritarian resilience" (Ferguson, 2024). Following the oil boom of the 2000s, the state of Azerbaijan, under the long-standing Aliyev leadership, has pursued a centralized, top-down strategy to project an image of a modern, secular, and bridging nation all across the world. This has involved massive investment in hosting mega-events (Eurovision, Formula 1, Islamic Solidarity Games), constructing futuristic architecture in Baku, and promoting cultural symbols like Mugham music and carpet weaving industry and cultural heritage in the country (Ismayilov, 2023; Valiyev, 2023). The literature identifies two dominant, often conflicting, narratives. If we discuss the development, stability, and multiculturalism promoted by the state as the projection of soft power; and an international counter-narrative focused on the Nagorno-Karabakh conflict, allegations of corruption, and issues pertaining to the political freedoms and basic rights of the press (Guliyev, 2022; Gahramanova, 2022). Azerbaijan's approach is noted for being well-funded and proactive in international lobbying and communication, yet scholars like Ferguson (2024) question its long-term authenticity and effectiveness, suggesting it can be perceived as instrumental propaganda or conscious pattern of perception management.

2.4. The Global Soft Power Index as an Analytical Tool

The Brand Finance GSPI represents a significant attempt to quantify the imprecise concept of soft power for the contemporary world of politics. Its methodology primarily relies on the global population-representative surveys, offers a unique dataset that captures international perceptions rather than the government provided outputs. The index's structure which is based on three Key Performance Indicators (Familiarity, Reputation, Influence) and eight supporting pillars (Business & Trade, Governance, etc.), provides a multi-faceted framework for analysis (Brand Finance, 2026). Academic use of the GSPI is growing, with studies employing it to analyse regional trends (e.g., in Asia or Africa) or the performance of specific country groupings. This study about the Pakistan and Azerbaijan standing, contributes to this growing body of evaluation by using the GSPI as the primary scaffold for a thoroughly focused, comparative national case study. It is an application that highlights both the utility and the limitations of such composite indices for deep-dive analysis for the futuristic decision making.

3. RESEARCH METHODOLOGY

3.1. Research Design and Model

This study adopts a qualitative comparative case study research design. A case study approach may be an effective and purpose-oriented way for conducting an in-depth, holistic investigation of a contemporary phenomenon within its real-life context, particularly when the boundaries between the phenomenon and its context are not clearly evident (Yin, 2018). The "cases" are the soft power profiles of Pakistan and Azerbaijan as of 2026 in the Global Soft Power Index by the Brand Finance. The research model is anchored in the quantitative framework of the GSPI but employs qualitative methods to interpret, explain, and contextualize the numerical data. This mixed-methods approach allows for the richness and depth of qualitative analysis to be grounded in the empirical robustness of a large-N survey, mitigating the weaknesses of each approach when used in isolation.

3.2. Data Collection and Sources

The primary data source for this research is the published Brand Finance Global Soft Power Index (GSPI) year 2026 report. This document provides the overall rankings, pillar scores, and attribute-level data for all 193 nations assessed, along with thematic analysis and well narrated commentary from the index's authors. It serves as the definitive snapshot of global perceptions for the period under review. Secondary data is drawn from a wide range of academic literature, as

cited and analyzed throughout in this research article. This includes scholarly books, peer-reviewed journal articles, and policy reports focusing on soft power theory, public diplomacy, nation branding, and the specific political, economic, and social contexts of Pakistan and Azerbaijan. The integration of primary index data with secondary scholarly analysis enables a triangulated and more robust examination and results.

3.3. Data Analysis Method

The data analysis for the study proceeds in two integrated stages. First, a descriptive analysis of the GSPI 2026 data for Pakistan and Azerbaijan is conducted. This involves comparing their scores and ranks across the three KPIs (Familiarity, Reputation, and Influence) and likewise the eight core indicators designed as the pillars (Business & Trade, International Relations, Education & Science, Culture & Heritage, Governance, Media & Communication, Sustainable Future, and People & Values). Tables and thematic comparisons are used to highlight areas of convergence and divergence.

As a second step of the data analysis, a thematic qualitative analysis is performed. The quantitative findings from the GSPI are interpreted through the lens of the existing academic literature identified in the review. For instance, a low score in the Governance pillar is not merely noted; it is explored by linking it to scholarly work on Pakistan's institutional hybridity (Shah, 2024) or Azerbaijan's political model (Guliyev, 2022). This stage moves from "what" the scores are mentioned in the GSPI to "why" they might be as they are, constructing an explanatory narrative that connects perceptual metrics to underlying structural and strategic factors.

3.4. Hypotheses

Guided by the research questions and the preliminary review of literature and data, the following hypotheses are formulated for this study;

- H1: Pakistan and Azerbaijan share fundamental soft power challenges, particularly;
 - (a) A significant gap between Familiarity and positive Reputation ("narrative deficit"), (b) Negative global perceptions of governance, which act as primary constraints on their overall GSPI rankings.
- H2: Despite similar overall rankings, the sources of their soft power strengths and vulnerabilities differ significantly due to divergent

geopolitical positions, economic structures, and models of cultural promotion.

3.5. Scope and Limitations

The scope of this research is explicitly defined by the data parameters of the GSPI 2026 and the same Index is used as the yardstick. It provides a static, cross-sectional analysis of perceptions at a specific point in time. The study is limited to the metrics defined by Brand Finance and does not incorporate alternative soft power indices or proprietary national survey data. A key limitation to this study is the inherent challenge of causation; the study can identify correlations and propose plausible explanations based on literature, but it cannot definitively prove that a specific domestic factor caused a specific movement and influence in the Global Soft Power Index. Furthermore, the qualitative interpretation, while rigorous, involves an element of scholarly judgment. Finally, as a desk-based study, it lacks insights from interviews with practitioners, academia, foreign services experts in Pakistan and Azerbaijan, which could provide valuable nuance and objectivity to the findings of the study.

4. FINDINGS AND ANALYSIS: A PILLAR-BY-PILLAR COMPARISON

4.1. The Foundational Triad: Familiarity, Reputation, and Influence

The GSPI's structure and basic evaluation metric posits that soft power rests on a foundation of being known (Familiarity), being liked or respected (Reputation), and being seen as impactful (Influence). The analysis of Pakistan and Azerbaijan reveals a critical dysfunction in this triad, strongly supporting H1a.

For Pakistan, Familiarity is substantial but problematic. Its geopolitical significance as a nuclear-armed state, its pivotal role in South Asian security, its alliances with the US, China and other global influential actors and its massive population ensure it is on the global radar. However, as Hussain (2023) and Syed (2024) document, this awareness is disproportionately filtered through a lens of security crises, political instability, and religious extremism in Pakistan. Pakistan is surrounded by volatile security environment and the 2026 GSPI data confirms that this awareness does not translate into positive Reputation. There exists a wide "Reputation deficit," where high Familiarity is coupled with a low Reputation score, indicating that the country is widely known for negative or concerning reasons. Azerbaijan presents a similar pattern but with different drivers, supporting H2. Its Familiarity stems from its role as an energy exporter, its strategic hosting of high-profile events like the Baku Formula 1 Grand Prix, and its renewed prominence following the 2020 Nagorno-Karabakh war. Yet, this

visibility is also double-edged, often linked to narratives of conflict, authoritarianism, or "sports washing" (Ferguson, 2024). The GSPI 2026 report notes a global trend of audiences being "more cautious, less willing to express admiration, and more likely to scrutinize nations' behaviour" (Brand Finance, 2026, p. 16), a skeptical environment that exacerbates the reputational challenges for both the countries, Pakistan and Azerbaijan.

In terms of Influence, both nations possess significant regional clout but lack global influence, which limits their overall score as Influence is the most heavily weighted KPI (30%) in the GSPI. Pakistan's influence is derived from its demographic and military weight, its Islamic identity, and its deepening strategic partnership and economic integration with China via the China-Pakistan Economic Corridor (CPEC), granting it a voice in debates on Eurasian connectivity (Small, 2023). Azerbaijan's influence is geographically concentrated but strategically potent as an energy and transport corridor, and as the dominant military-political force in the South Caucasus, tourism industry hub and central to initiatives like the Middle Corridor (Mammadov, 2024). The GSPI data suggests this influence is perceived as regional or transactional and limits its significant contribution, rather than as globally normative or leadership-oriented.

4.2. Governance: The Critical Soft Power Deficit

The Governance pillar emerges as the most significant and damaging area of convergence, offering strong support for H1b. This pillar, assessing perceptions of political stability, low corruption, rule of law, human rights, and ethical standards, is a critical weak point for both countries, acting as a major drag on their overall global soft power projection and credibility.

For Pakistan, governance challenges are chronic, multifaceted, and deeply ingrained in international perception. Historically, martial laws and political instability, fraught civilian-military relations, pervasive corruption, and bureaucratic inefficiency are considered as the staples of both domestic analysis and international reporting (Zaidi, 2023). As Nye (2021) argues, domestic governance is a fundamental source of soft power; when it is perceived as weak or corrupt, it delegitimizes other forms of appeal, making cultural or diplomatic overtures seem hollow and ineffective for the world. Shah has explained it very effectively that recent scholarship describes Pakistan's "institutional hybridity" and governance inconsistencies as creating a persistent credibility gap that confounds external partners and investors (Shah, 2024).

Although Azerbaijan presents a different governance model but faces equally severe perceptual hurdles, illustrating the divergence posited in H2. It is perceived that under the long-standing Aliyev presidency, the system is

characterized by centralized control, top-down stability, and a discourse of efficient modernization. While this may provide predictability for certain foreign investors, it consistently draws criticism from Western governments and NGOs for a lack of political pluralism, restrictions on civil society and press freedom, and certain allegations of the corruption on the system (Gahramanova, 2022; Guliyev, 2022). This directly raises questions about governance and creates a fundamental reputational friction with liberal democratic audiences, directly impacting its soft power in those key markets. The GSPI 2026 report highlights a common perception gap where domestic audiences may rate institutional performance higher than the input given by the international observers (Brand Finance, 2026, p. 28). For both the nations, bridging of this gap is essential and needs conscious efforts of national branding. The report argues that improvements require "translation rather than promotion, performance alone is insufficient; credibility must be intentionally projected and constructed" through independent benchmarking, third-party validation, and partnerships with respected global institutions and the political/ nonpolitical actors (Brand Finance, 2026, p. 30).

4.3. Culture & Heritage and People & Values: Untapped Reservoirs of Appeal

This domain represents perhaps the most significant area of underutilized and less focused potential for both Pakistan and Azerbaijan, confirming a shared challenge of strategic conversion rather than a lack of assets. Pakistan possesses a deep and vibrant cultural reservoir all across the country and the same is accredited by the world agencies. The ancient Indus Valley Civilization, the rich tradition of Sufi poetry and music (e.g., qawwali), a resurgent cinema industry (Lollywood), a globally influential culinary scene, and a massive, youthful, and digitally-active and significantly contributing population.

However, as scholar Malik (2025) observes, "Pakistani cultural exports often operate in a policy vacuum, without the strategic state support that transforms cultural products into tools of diplomatic attraction and influence in the world" (p. 201). Its cultural influence is organic, bottom-up, and heavily mediated by its large diaspora, but it lacks coordination and a coherent global narrative. The diaspora (which in now a days not much convinced about the state policies) itself, a formidable network, is not systematically engaged as a soft power asset; its role is often limited to remittances and crisis response rather than sustained, positive narrative-shaping (Bukhari, 2024; Rehman, 2023).

A research scholar, Dure Shahwar Bano (2025) explains that Pakistan diaspora, is large in number but their representations is less. Pakistan must establish deep ties of diaspora with the government. In the conducted survey, almost 82.5% of

respondents agreed or strongly agreed that the government should maintain stronger diaspora ties. Nearly 80% of respondents supported structured policies or models for cultural and diplomatic engagement, especially between the diaspora and the government. (Bano, Irum, 2025)

Azerbaijan, in contrast, employs a highly centralized, state-driven cultural strategy, reflecting a different approach as per H2. It actively promotes UNESCO-recognized intangible heritage like Mugham music and carpet weaving alongside Baku's futuristic architecture to narrate a story of a nation that is both ancient and modern, full of historical richness and a bridge between East and West (Ismayilov, 2023). The state of Azerbaijan invests heavily in cultural diplomacy through the promotion of tourism and visitors friendly policies. However, the GSPI 2026 offers a crucial insight which describes that Reputation is most strongly built by "cultural pull, leisure experiences, and social reinforcement", specifically through cuisine, visitation, arts and entertainment, and personal connections (Brand Finance, 2026, p. 24). The risk for Azerbaijan's model is that its cultural promotion can feel overly curated, orchestrated, and instrumental, potentially limiting its perceived authenticity and organic appeal for the political world in general and people as particular (Ferguson, 2024).

The People & Values pillar further compounds the challenge. Pakistan's scores are negatively affected by persistent international perceptions of gender inequality, religious conservatism, violent extremism, corruption and sectarian tensions (Khattak, 2023). Azerbaijan's scores are impacted by its record on political freedoms and treatment of dissent, despite an official discourse tries to project the positive image and promoting multiculturalism and tolerance (Guliyev, 2022). Positive change in this pillar is intrinsically slow and linked to genuine, visible domestic social progress and needs conscious efforts.

4.4. Business & Trade and Sustainable Future: Competing Economic Narratives

In the Business & Trade pillar, both nations struggle with narrow, potentially limiting economic identities, supporting H1. Pakistan is persistently perceived through the lens of economic volatility, recurring fiscal and balance-of-payments crises, and a challenging business environment for the investors and industries. This narrative overshadows its potential as a large consumer market, a growing IT and startup ecosystem (particularly in cities like Lahore and Karachi), and a significant source of agricultural, sports, surgical instruments and textile exports (Khan & Azam, 2023). Azerbaijan's economic identity has been historically and overwhelmingly tethered to its oil and gas sector. While this brought wealth and visibility, it also created a "resource curse" for its national brand, associating it with a volatile, non-renewable, and environmentally hazardous and damaging

industry (Habibov, 2023). Although Baku has actively pursued a post-oil diversification strategy (Vision 2025) focusing on logistics, tourism, agriculture, and ICT, the GSPI data suggests this transformed economic narrative is not yet fully absorbed or widely believed by the world community.

The Sustainable Future pillar reveals challenges and a key area of divergence (H2). Pakistan is categorized as one of the world's most climate-vulnerable countries, facing severe water stress, glacial melt, persistent heat waves, and regular catastrophic flooding patterns all across the country (Ali & Ebrahim, 2024). This vulnerability negatively impacts perceptions of its environmental sustainability and long-term resilience, potentially deterring long-term investment attraction from the world. Its necessary narrative is one of "climate resilience and adaptation." Azerbaijan, as a major hydrocarbon exporter and the host of COP29 (2024), faces a more complex and salient paradox. Azerbaijan consistently putting efforts to project the narrative, promoting investments in renewable energy, green hydrogen, and afforestation projects to craft a story of a "green energy transition" leader in the world (Mammadova, 2024). The GSPI 2026 finds an extremely strong correlation between perceptions of Sustainable Future and influence in Business & Trade, indicating that sustainability is now a core component of economic credibility (Brand Finance, 2026, p. 26). For both the countries it is very much essential for communicating concrete green strategies and it should not just for environmental reputation but for their overall economic attractiveness.

4.5. International Relations and Media & Communication: The Geopolitics of Narrative

Both nations pursue active, pragmatic, and multi-vector foreign policies in the arena of world politics. Pakistan balances its "all-weather" strategic partnership with China, a complex and transactional and it is equally challenging relationship with the United States, and deep ties with the Islamic world specifically Saudi Arabia. After the May, 2025 war between India and Pakistan and Pak US ties, the orientations are historically changing. This "geostrategic hedging" grants it diplomatic relevance but can also foster perceptions of inconsistency or instrumentalism, limiting the soft power derived from being seen as a principled ally (Small, 2023). Azerbaijan similarly practices a "balanced diplomacy" or "multi-vector policy," navigating relations between Russia, Turkey (its closest ally), Iran, and the West, aiming to maximize its autonomy, accumulation of power and economic opportunities (Valiyev, 2023).

Their International Relations scores are likely moderated by the perception that these relationships are primarily transactional or regionally focused. They are not strongly associated with proactive, value-based global leadership on universal

issues like global health, non-traditional global security challenges, global nuclear non-proliferation, cyber governance, or human security, which are considered as the key soft power currencies.

The Media & Communication pillar is a critical battleground where both struggle, but in different ways (H2). Pakistan has a vibrant, pluralistic, but often chaotic and polarized media landscape. While demonstrating a degree of freedom, this leads to inconsistent national messaging and ultimately losing the scores of GSPI, the amplification of conspiracy theories, and vulnerability to disinformation, all of which can spill over to damage the international image of Pakistan across the globe (Qureshi, 2024). Its global media footprint, through state-run channels like PTV World, is minimal, insufficient to project the national branding and lacks influence and credibility inside the country and abroad.

Azerbaijan exercises greater state influence over its domestic media and invests substantially in international strategic communication and perception management. This includes lobbying firms, sponsored content in foreign media, and cultivating networks of foreign analysts to promote its perspectives, narrative and image, particularly on the Karabakh issue (Ferguson, 2024). While this approach is more coordinated, structured and well-resourced, so the GSPI report cautions that in a sceptical global environment, "simply buying visibility can be seen as propaganda if not supported and designed by valid substance" (Brand Finance, 2026, p. 19). The challenge for Azerbaijan's centrally guided messaging is to overcome perceptions of it being instrumental and lacking in authenticity.

5. CONCLUSION AND POLICY RECOMMENDATIONS

This comparative analysis confirms the core hypotheses. The proximate rankings of Pakistan and Azerbaijan in the 2026 Global Soft Power Index are indeed symptomatic of shared, deep-rooted structural challenges (H1), most critically a pervasive "narrative deficit" and a weakening credibility gap in governance. These factors create a perceptual ceiling that limits their global appeal and acceptance with less influence, regardless of other assets. Simultaneously, the research substantiates H2, explaining the fact that the manifestations of these challenges and the available resources to address them are shaped by profoundly different national contexts, in case of Pakistan's organic but misunderstood plurality versus Azerbaijan's centralized, state-led model.

The contribution to the study to the literature is threefold. First, it provides a novel and structured comparative framework for thorough understanding of the middle-power soft power, bridging the regional studies of South Asia and the Caucasus. Secondly, it the practical application and manifestation of the GSPI as a diagnostic tool for national branding strategy and moving beyond ranking

commentary to pillar-by-pillar analysis for futuristic decision making. Third, it emphasizes the theoretical point that soft power is not merely about possessing attractive resources but about the strategic, credible, and authentic strategic communication of those resources in a contested global information space which may contribute effectively and objectively.

The path forward for both nations requires a fundamental shift from reactive reputation management to proactive value projection through conscious efforts. This involves difficult but necessary internal reforms to align reality with desired perception, and a move beyond intermittent campaigns towards sustained, multi-platform storytelling and national branding strategies. Based on the findings, the following tailored and cross-cutting recommendations are proposed.

For Pakistan: From Narrative Defense to Value Projection;

1. ***Decouple Culture from Security:*** Establish a sustained, internationally-focused national branding campaign, "The Other Pakistan," managed by a public-private partnership. Leverage the GSPI insight on experiential drivers and parameters by affiliating with global streaming platforms for high-quality documentaries on heritage, contemporary arts, innovations & research accomplishments and cuisine. Facilitate international tours for performing artists (e.g., Coke Studio musicians, Sufi singers, regional cultural performances) and curated fashion and design showcases. It may further be extended to cultural tourism and institutional/ infrastructural reforms.
2. ***Strategic Diaspora Engagement:*** Formalize a "Global Pakistani Ambassadors" network, moving beyond ad-hoc engagement with addressing their overseas grievances. Integrate diaspora leaders in tech, medicine, academia, and the arts into public diplomacy efforts as credible, independent advocates. Create structured "knowledge repatriation" programs that generate positive stories of partnership and development.
3. ***Champion Niche Global Leadership:*** Rebrand as a leader on specific, positive global issues. For example Pakistan has been very instrumental for UN Peacekeeping missions (highlight its top-contributor status). Further to this the role of Pakistan as the Climate Resilience nation (position as a laboratory for adaptation solutions, seeking R&D partnerships); and present as the brand ambassador of the Islamic Finance (promote its expertise as a bridge between financial systems).
4. ***Digital Public Diplomacy:*** Move beyond official, state-run social media and individual/ party issues national meetings/press conference. Strategically support and amplify positive, authentic user-generated content from Pakistan's youth through curated digital platforms and

partnerships with global micro-influencers in niche areas like tech, adventure travel, and gastronomy. Education of the content creators is very much essential and their branding may add to the national account of the global soft power index.

For Azerbaijan: From Event Hosting to Holistic Engagement;

1. **Pivot to "Post-Conflict Builder" and "Post-Oil Innovator" Narratives:** Strategically communicate its new role as a hub for regional connectivity, reconstruction, and green energy in the South Caucasus as a progressive nation. Frame the Middle Corridor as a contribution to Eurasian supply chain resilience and its green investments as a model for petro-states in transition. This aligns with the GSPI finding that influence is driven by "everyday utility" (Brand Finance, 2026, p. 25). Azerbaijan can get benefit from this advantageous position.
2. **Deepen Cultural-Exchange Authenticity:** Supplement mega-events with deeper, people-to-people programs and long term connectivity measures. Significantly increase scholarships for foreign students, exchange programs for skilled workers and technological experts, create international artist and writer residencies, and foster academic exchanges that allow for less curated interactions, building long-term personal affinity.
3. **Embrace "Smart Sovereignty" in Communication:** To enhance credibility, facilitate international media and journalists, particularly to the areas where post-conflict reconstruction and rehabilitation process is underway or completed. Support a more robust and visible interface between domestic civil society organizations and international partners, with more acceptance for diverse opinions.
4. **Become a Laboratory for Tech-Governance:** Proactively promote its investments in smart city infrastructure (e.g., in Baku) and e-governance as a model of public service efficiency for the developing world. Frame technological advancement explicitly alongside tangible improvements in citizen service delivery, linking innovation directly to governance outcomes and international linkage with the databases for credibility and harmonization.

Cross-Cutting Imperatives for Both Nations;

- **Address the Governance Credibility Gap:** Pakistan and Azerbaijan must understand that declaring reforms is insufficient. They must proactively transformed into tangibles. And their projection internationally recognized benchmarks (World Bank Governance Indicators, Transparency International's CPI) etc. They must invite reputable third-party audits, and

forge technical partnerships with respected global institutions in justice, anti-corruption, and public administration for the larger interests of the world community.

- **Leverage Economic Narratives as Gateways:** The GSPI notes economic perceptions can translate more easily than governance ones (Brand Finance, 2026, p. 28). Both should explicitly link stories of economic reform (Pakistan's IT boom, Azerbaijan's logistics hubs) to highlight the role in national transformation and making institutional progress more legible to international audiences/ institutions.
- **Invest in Strategic, Long-Term Perception Research:** As the GSPI notes, "research is the bedrock of national reputation" (Brand Finance, 2026, p. 41). Both should invest in continuous, nuanced tracking of perceptions in key target countries to understand market-specific distinctions through branding and perception management, measure the impact of initiatives, and avoid self-referential storytelling.

In conclusion, the journey to improve soft power standing in the GSPI in general and in the world community in particular is steep, requiring strategic patience, policy coherence, and a commitment to engagement that transcends immediate geopolitical utility. For Pakistan, the pathway lies in strategically channeling, projecting, and branding the immense organic potential of its people and culture. For Azerbaijan, it lies in integrating its event-hosting competence, capacity and economic diversification with a credible narrative of sustainable development and authentic openness. By leveraging data-driven insights, through researches, conscious moves, focusing on experiential drivers, and diligently building credibility, both nations can begin to close their narrative gaps, thereby strengthening the foundations for their long-term security, prosperity, and influence in an increasingly competitive world that sees the nations through the lens of Global Soft Power Index, Good Country Index, Global Peace index, Hunger Index and even to Global Innovation Index.

REFERENCES

- Akbarov, M. G. (2019). The Role of “Soft Power” Means In State Security Support Of Azerbaijan Republic. *Jus strictum*, (4), 5-12.
- Ali, S., & Ebrahim, Z. (2024). “Climate vulnerability and adaptation governance in Pakistan”. *Climate Policy*, 24(1), 45-62.
- Andrabi, T., & Das, J. (2023). “The learning crisis in South Asia: Evidence from Pakistan”. *Journal of Development Economics*, 161, 102-115.
- Anholt, S. (2007). “Competitive identity: The new brand management for nations, cities and regions”. *Palgrave Macmillan*.
- Bano, D, S, Khalid,(2025) I., Diaspora and Cultural Diplomacy: Pakistan’s Underused Soft Power Potential, *Journal of Social & Organizational Matters*, 4(4):324-339
- Bari, S., & Jabeen, R. (2020). Soft power: An invasion to Pakistani culture. *Al Tafseer-Biannual Journal*, 35(1).
- Brand Finance. (2026). “Global soft power index 2026”. Brand Finance PLC.
- Bukhari, S. A. H. (2024). “The Pakistani diaspora as a non-state actor in international relations”. *Journal of South Asian Diaspora Studies*, 12(2), 145-162.
- Cull, N. J. (2009). “Public diplomacy: Lessons from the past”. *Figueroa Press*.
- Fan, Y. (2008). “Soft power: Power of attraction or confusion?” *Place Branding and Public Diplomacy*, 4(2), 147-158.
- Ferguson, L. (2024). “Nation branding and authoritarian resilience: The case of Azerbaijan”. *Democratization*, 31(3), 567-585.
- Gahramanova, A. (2022). “Internal governance and external image in the South Caucasus”. *Caucasus Survey*, 10(2), 178-196.
- Guliyev, F. (2022). “The Aliyev regime and nation-building in Azerbaijan”. *Post-Soviet Affairs*, 38(3), 234-251.
- Gvalia, G., Siroky, D., Lebanidze, B., & Iashvili, Z. (2021). “Thinking outside the bloc: Explaining the foreign policies of small states”. *Security Studies*, 30(2), 235-266.
- Habibov, N. (2023). “Economic diversification and national identity in post-oil Azerbaijan”. *Post-Soviet Affairs*, 39(4), 301-318.

- Hussain, Z. (2023). "Pakistan in the international system: A story of resilience and crisis". *Routledge*.
- Ismayilov, M. (2023). "State, identity, and cultural diplomacy in Azerbaijan". *Routledge*.
- Kaneva, N. (2011). "Nation branding: Toward an agenda for critical research". *International Journal of Communication*, 5, 117-141.
- Kearn, D. W. (2011). "The hard truths about soft power". *Journal of Political Power*, 4(1), 65-85.
- Khan, A. H., & Azam, M. (2023). "Economic instability and foreign direct investment in Pakistan: An empirical analysis". *South Asian Journal of Macroeconomics and Public Finance*, 12(1), 78-102.
- Khattak, S. G. (2023). "Gender, religion, and the state in Pakistan". *Journal of Women, Politics & Policy*, 44(2), 189-205.
- Malik, I. H. (2025). "Cultural capital and foreign policy: Pakistan's underutilized assets". *Asian Journal of Political Science*.
- Mammadov, A. (2022). Soft power phenomenon in Azerbaijan foreign policy: A study on the tourism sector. *WSEAS Transactions on Environment and Development*, 18, 930-936.
- Özsoy, B. (2024). Soft Power Concept and Cultural Cooperation of Azerbaijan with the Central Asian Turkic States. *Turkish Studies-Economics, Finance, Politics*, 19(3).
- Pashayeva, G. (2018). Language as a soft power resource: The case of Azerbaijan. *Language Problems and Language Planning*, 42(2), 132-143.
- Saifullah, K., & Qaisrani, I. H. (2022). Soft Power in the Foreign Policy of Pakistan. *Strategic Studies*, 42(2), 1-18.
- Warraich, S. K., Rehman, H. U., & Ahmed, U. (2023). Transitioning Pakistan's Hard Power Image: A Strategic Exploration of Shifting Paradigms towards Soft Power Diplomacy. *Pakistan Social Sciences Review*, 7(3), 126-139.

TURAN-2026
The Turkish World Yesterday, Today and Tomorrow

III TURAN International Scientific Conference
Date and time: 14 February 2026, 11:00
ZOOM
Languages: Azerbaijani, Turkish, Russian, and English
Partner universities: Azerbaijan University, Azerbaijan University of Languages, and Kütahya Dumlupınar University
Field: Social-humanities, and Economic Sciences

 irds-center.com [irdscenter](https://www.instagram.com/irdscenter) [irdscenter](https://www.youtube.com/irdscenter) turancongress.2026@gmail.com

Dini-Ideoloji Müstəvidə Səfəvi-Osmanlı Münasibətləri (XVI Əsr)

Zamin ƏLİYEV¹⁰¹

Elçin ZAMANLI¹⁰²

Özet

Bu çalışma, 16. yüzyılda Osmanlı ve Safevî devletleri arasındaki ideolojik etkileşimleri incelemektedir. Çalışmanın amacı, her iki imparatorluğun siyasi otoriteyi meşrulaştırmak ve iç istikrarı sağlamak için dini ideolojiyi nasıl kullandığını ortaya koymaktır. Araştırmada tarihi belgeler, fıkıh fetvaları, hutbeler, kronikler ve edebî eserler temel alınarak tarihsel-eleştirel, karşılaştırmalı ve içerik analizi yöntemleri kullanılmıştır. Bulgular, Safevîlerin on iki imam Şiiliğini devlet ideolojisi olarak benimsediğini ve hükümdarın hem siyasi hem de manevi lider olarak sunulduğunu göstermektedir. Osmanlı tarafında ise Sünni İslam, sultanın meşruiyetini güçlendirmek ve ideolojik üstünlük sağlamak için sistematik olarak kullanılmıştır. İdeolojik çatışma sadece askeri mücadelelerde değil, aynı zamanda kültürel ve sosyal alanlarda da kendini göstermiştir. Sonuç olarak, Osmanlı-Safevî ilişkileri yalnızca mezhepsel bir çekişme değil, dini ideolojinin siyasi araç olarak kullanıldığı kapsamlı bir rekabet olarak değerlendirilmektedir.

Açar Sözler: Osmanlı, Safevî, İdeoloji, 16. Yüzyıl.

¹⁰¹ T.ü.f.d, Naxçıvan Dövlət Universiteti, ORCID: 0000-0002-1789-3074, zaminalisoy@gmail.com

¹⁰² T.ü.f.d Dosent, Naxçıvan Dövlət Universiteti, ORCID: 0009-0005-9766-1810, zamanlielcin@yahoo.com

Safavid-Ottoman Relations on the Religious-Ideological Level (16th Century).

Abstract

This study examines the ideological interactions between the Ottoman and Safavid states in the 16th century. Its purpose is to reveal how both empires used religious ideology to legitimize political authority and maintain internal stability. The research is based on historical documents, fatwas, sermons, chronicles, and literary works, employing historical-critical, comparative, and content analysis methods. Findings indicate that the Safavids institutionalized Twelver Shiism as a state ideology, presenting the ruler as both a political and spiritual leader. In contrast, the Ottomans systematically employed Sunni Islam to strengthen the Sultan's legitimacy and assert ideological superiority. The ideological confrontation manifested not only in military conflicts but also in cultural and social spheres. Consequently, Ottoman-Safavid relations should be understood not merely as a sectarian struggle but as a comprehensive rivalry in which religious ideology was used as a political instrument.

Keywords: Ottoman, Safavid, Ideology, 16th Century.

1. GİRİŞ

XVI əsrdə Yaxın Şərq və Anadolu-Azərbaycan ərazilərində Osmanlı və Səfəvi dövlətləri arasında uzun müddətli və qanlı qarşıdurmaların baş verdiyi bir dövrə təsadüf edir (İnalçık, 2009; Roemer, 1986). Bu dövrdə hər iki dövlət siyasi, iqtisadi, hərbi və dini baxımdan bir-birini üstələməyə çalışmış, və bunun nəticəsində yalnız sərhədboyu toqquşmalar deyil, həm də dini zəmində ideoloji mübarizə də ön plana çıxmışdır. Bir çox tədqiqatçılar tərəfindən Osmanlı - Səfəvi qarşıdurmasını sünnilik-şiiilik mübahisəsi fonunda izah etməyə cəht göstərsələr də, münaqişənin yalnız dini zəmində baş verməsi kimi qələmə verilməsi problemin tam mahiyyətini aydınlaşdırmır (Kafadar, 1995). Doğrudur bu münaqişədə dini ideologiya yalnız vasitə olmuşdur. Əsas hədəf siyasi maraqları möhkəmləndirmək və bölgədə hegemonluğu ələ keçirməkdən ibarət olmuşdur (Savory, 2007).

Şah İsmayıl öz hakimiyyətinin dini legitimliyini əsaslandırılmasına cəht etmiş, Osmanlı isə ənənəvi sünni islam sultanının dini qanuniliyini əsaslandırmağa çalışmışdır. (Abbasi, 2013; Xətai, 2005; İnalçık, 2009). Osmanlı-Səfəvi münasibətlərinə baxdıqda aydın olur ki, hər iki türk dövlətinin liderləri öz hakimiyyətlərini dini diskurs üzərindən təsdiqləməyə çalışmış, dini-ideoloji

mübarizə isə siyasi rəqabətin ayrılmaz parçasına çevrilmişdir (Kafadar, 1995; Roemer, 1986). Səfəvilər dövlətinin yarandığı ilk dövrlərdə Osmanlı dövləti ilə münasibətlər kifayət qədər diplomatik kriteriyalara uyğun həyata keçirilirdi, lakin Şah İsmayılın dini islahatlarından sonra münasibətlər kəskinləşməyə başladı. İki dövlət arasında düşmənçiliyin təməlləri Sultan Səlim və Şah İsmayılın dönəmində atıldı.

Araşdırmamızın məqsədi Osmanlı-Səfəvi münasibətlərində dini ideologiyanın siyasi legitimləşdirmə vasitəsi kimi necə formalaşdığını və tətbiq edildiyini müqayisəli şəkildə təhlil etməkdir. Bu məqsədlə yazıda Osmanlı fətvaları, salnamələr, xütbələr və Səfəvilər dövrünə aid bir sıra mənbəyə əsaslanaraq qarşılıqlı ideoloji mübarizənin mahiyyəti araşdırılır (Bitlisî, 2001; Savory, 2007). Məqalədə həmçinin ideoloji mübarizənin mədəni və ictimai sahələrdə necə təzahür etdiyi və münaqişənin çoxşaxəli istiqamətləri tədqiq olunur.

Burada Osmanlı-Səfəvi münasibətlərinin ideoloji tərəflərini təhlil edərkən tarixi müqayisəli metoda əsaslanılmışdır. Tədqiqat birbaşa tarixi mənbələr, həmçinin ikinci dərəcəli elmi mənbələr əsasında qurulmuşdur. Tarixi-tənqidi metoddan istifadə edilmişdir. Səfəvi və Osmanlı dövrünə aid salnamələr, xütbələr, fətvalar, dövlət sənədləri və şeirlər tarixi-tənqidi yanaşma ilə təhlil edilmişdir. Bu metod mənbələrin tarixi kontekstdə düzgün başa düşülməsi və onların ideoloji funksiyasının qiymətləndirilməsinə imkân vermişdir (Roemer, 1986; Savory, 2007). Mənbələrin müəlliflərinin mövqeləri, yaranma məqsədləri və ictimai-siyasi təsirləri tənqidi şəkildə nəzərdən keçirilmişdir.

Osmanlı və Səfəvi dövlətlərinin ideoloji mübarizəsini və siyasi legitimlik anlayışlarını müqayisə etmək üçün müqayisəli analizdən istifadə edilmişdir. Bu metod sayəsində iki imperiyanın dini və siyasi ideologiyalarının oxşar və fərqli cəhətləri, həmçinin qarşıdurmanın səbəbləri və təzahür formaları daha aydın görünmüşdür (Kafadar, 1995; İnalçık, 2009).

Fətvalar, xütbələr, divan şeirləri və salnamələr kimi mətnlər məzmun təhlili üsulu ilə incəlanmışdır. Bu metod ideoloji təbliğatın formalaşma üsullarını, ideoloji mübarizənin istiqamətini və dini-siyasi müzakirələrin mətnlərdəki əks olunmasını aşkar etməyə imkân vermişdir (Bitlisî, 2001; Ocak, 2000).

Tarixi faktlar, mətnlər və ədəbi nümunələr birləşdirilərək müqaisə edilmiş, Osmanlı-Səfəvi ideoloji münaqişəsi sistemli şəkildə ümumiləşdirilmişdir. Bu metodla tədqiqatın nəticələrinin tarixi və ideoloji kontekstdə məntiqli şəkildə izah edilməsinə imkân yaratmışdır (Savory, 2007; Roemer, 1986).

2. SƏFƏVİ DÖVLƏTİNDƏ DİNİ IDEOLOGİYANIN FORMALAŞMASI

Səfəvi dövlətində şialik amili siyasi və ideoloji əsasların formalaşmasında həlledici rol oynamışdır (Roemer, 1986; Sümer, 1999). Şah İsmayıl hakimiyyətə gəldikdən sonra on iki imam şialiyini dövlətin rəsmi məzhəbi elan etdi və bu addım dövlətin legitimliyini möhkəmləndirməklə yanaşı cəmiyyətin birliyini də təmin etdi (Abbaslı, 2013). Bu addım, həmçinin çoxmillətli və çoxməzhəbli bölgənin vahid ideoloji çərçivədə birləşdirilməsinə xidmət etmiş və siyasi strategiyanın əsas elementini təşkil edirdi (Roemer, 1986). Şah İsmayılın atası babalarının məzhəbə sünni olmaları, daha sonra ideologi legitimlik əldə etmək üçün şialiyin imamilər məzhəbini mənimsəmələrini xüsusi olaraq vurğulamaq lazımdır.

Şah İsmayılın hakimiyyət anlayışı klassik islam dövlətçilik modelindən fərqli idi. Onun hakimiyyət anlayışı mistik-dini xarakter daşıyırdı (Xətai, 2005; Abbaslı, 2013). Şah İsmayıl özünü təkcə siyasi lider kimi deyil, həm də ilahi missiya daşıyıcısı, imamların nümayəndəsi və eyni zamanda mürsid kimi təqdim edirdi. Bu model qızılbaşlar arasında onun şəxsiyyətinin ilahiləşdirilməsinə və qeyd-şərtsiz itaət edilməsinə zəmin yaratmışdır (Sümer, 1999). Belə ideoloji strategiya həm də Səfəvi dövlətinə qarşı yarana biləcək daxili və xarici təhlükələrin dini çərçivədə zərərlişdirilməsinə imkân verirdi.

Şah İsmayıl Səfəvi dövlətində dini ideologiyanın möhkəmləndirilməsi üçün hüquqi və dini sistemdə mühüm dəyişikliklər həyata keçirmişdir (Roemer, 1986; Savory, 2007). Şiə ruhani zümərəsinin formalaşdırılması, dövlət tərəfindən dini mərasimlərin keçirilməsinin təşviqi, bir sıra xarici alimlərin dəvəti və dini tədris mərkəzlərinin yaradılması ideoloji xəttin davamlılığını təmin etmişdir (Abbaslı, 2013). Bundan əlavə, şialik ideologiyası yalnız dövlətin qanuniliyini təmin etməklə qalmamış, eyni zamanda insanların gündəlik həyatına təsir edərək sosial nizamın da formalaşmasına öz təsirini göstərmişdir. Məsələn, şialiklə bağlı bayramlarının təşkili və eyni zamanda dövlət mərasimləri ideoloji mesajların xalq arasında yayılmasını təmin etmişdir (Roemer, 1986).

Səfəvilər dövlətində şialik ideologiyasından həmçinin xarici siyasətdə də istifadə olunmuşdur. Osmanlı və digər qonşu dövlətlərə qarşı aparılan genişlənmə siyasəti Şah İsmayıl tərəfindən dini əsaslarla izah olunmuşdur. Bu dövlətlər isə “bidətçi” və “doğru yoldan sapmış” kimi qələmə verilmişdir (Savory, 2007). Beləliklə, Səfəvi dövlətində dini ideologiya yalnız siyasi hakimiyyəti möhkəmləndirmək və daxili birliyi təmin etmək üçün deyil, eyni zamanda xarici siyasətin formalaşdırılmasında da mühüm rol oynamışdır. Din dövlətin əsas dayaqlarından birinə çevrilmişdir. Həm daxili idarəetmədə, həm də digər dövlətlərlə münasibətlərdə müəyyən edici rola malik olmuşdur.

3. OSMANLI DÖVLƏTİNDƏ SÜNNİ İDEOLOGİYA VƏ SİYASİ LEGİTİMLİK

Osmanlı dövlətinin siyasi ideologiyası ənənəvi sünni islam dəyərləri üzərində formalaşmış və Sultanın hakimiyyəti ənənəvi dini prinsiplərə əsaslandırılırdı. Bu hakimiyyət Osmanlı cəmiyyətində ilahi iradənin təzahürü kimi qəbul edilirdi. Bu yanaşma sultanın siyasi gücünü möhkəmləndirir və onun idarəetməsini qanuni hesab etməyə imkân verirdi (İnalcık, 2009; Uzunçarşılı, 1988). XVI əsrdə Osmanlı-Səfəvi qarşıdurmasının kəskinləşdiyi dövrdə sünnilik dövlət ideologiyasının tam mərkəzi elementinə çevrilmiş, sultan islam dünyasının qoruyucusu və dini-siyasi lideri kimi təqdim edilirdi (Kafadar, 1995).

Osmanlı siyasi elitasının dünyagörüşündə sultanın qanuniliyi onun şəriətə bağlılığı və ədalətli idarəetmə prinsipləri ilə ölçülürdü (İnalcık, 2009). Xəlifəlik anlayışı əsasən Sultan Səlim dövründə ideologiyanın mühüm komponentinə çevrilmişdir (Emecen, 2010). Sultanın həm siyasi, həm də dini hakimiyyətin başçısı kimi təqdim olunması Osmanlı dövlətinin Səfəvilərə qarşı ideoloji üstünlük iddiasının möhkəmlənməsinə xidmət edirdi. Belə yanaşma həm daxili, həm də xarici qüvvələr üçün Osmanlı hakimiyyətinin daha qanuni olmasını əsaslandırmaq iddiası ilə bağlı idi (Uzunçarşılı, 1988).

Sultan Səlimin Osmanlı taxtına çıxması ilə Səfəvi-Osmanlı münasibətləri yalnız siyasi və sərhəd mübahisələri baxımından deyil, dini və iqtisadi səbəblərdən də düşmənçilik xarakteri almışdır. Bu, Osmanlı-Səfəvi müharibələrinin başlanğıcı, xüsusilə Çaldıran (1514) müharibəsi ilə nəticələnmişdir (Ocak, 2000). Səfəvilər bu mənbələrdə “bidətçi”, “rafizi” və sünni islam üçün təhlükə yaradan siyasi qurum kimi təqdim edilmiş, Osmanlı hakimiyyəti isə ədalətli və zəruri müdafiə tədbiri kimi təsvir edilmişdir (Babinger, 1992). Bu yanaşma ilə Osmanlı dövləti öz ərazisində yaşayan xalqlar arasında Səfəvilərə qarşı mənfi obrazın formalaşdırılmasına və dövlətin siyasi baxışlarını dinlə əlaqələndirməyə çalışmışdır.

Osmanlı dövlətinin ideoloji mübarizəsi özünü həm mədəni, həm də ədəbi sahədə göstərmişdir. Xütbələr, şeir və tarix salnamələri vasitəsilə dini və siyasi mesajlar kütlələrə çatdırılmışdır. Bu cür siyasət Osmanlı dövlətinin ideoloji üstünlüyünü yalnız müharibə meydanlarında deyil, həm də mədəni və dini mühitdə möhkəmləndirmişdir (Emecen, 2010; Ocak, 2000).

4. İDEOLOJİ QARŞIDURMANIN TƏZAHÜR FORMALARI

Osmanlı-Səfəvi münasibətlərində ideoloji qarşıdurma yalnız siyasi qərarlar və hərbi toqquşmalarla məhdudlaşmamışdır. Həmçinin müxtəlif ideoloji və mədəni

vasitələrlə geniş miqyasda təzahür etmişdir (Roemer, 1986; Savory, 2007). Hər iki dövlət öz siyasi maraqlarını və iddialarını əsaslandırmaq üçün dini müstəvidə geniş şəkildə təbliğ etmişdir.

Fətvalar, salnamələr, xütbələr və ədəbi mətnlər mübarizənin əsas vasitələrindən olmuşdur. Osmanlı fətvalarında Səfəvilər bidətçi və təhlükəli siyasi qurum kimi təqdim edilmiş, Səfəvi mənbələrində isə Osmanlı sultanını şiəliyə qarşı çıxan və siyasi maraqları ön planda tutan hökmdar kimi qələmə verilmişdir (Bitlisî, 2001; Ocak, 2000).

Çaldıran döyüşü bu iki məzhəbin qarşıdurmasında kulminasiya nöqtəsi olmuşdur. Döyüşdən əvvəl və sonra yaranan müzakirələr göstərirdi ki, hər iki tərəf öz siyasi mövqeyini möhkəmləndirmək üçün dini arqumentlərdən istifadə etməyə çalışırdı. Onlar öz hərəkətlərini və qərarlarını dini dəyərlərlə əlaqələndirərək, cəmiyyətin dəstəyini qazanmaq və qanuni olduqlarını göstərmək niyyətində idilər (Savory, 2007). Döyüşün nəticələri yalnız hərbi-siyasi yox, həm də ideoloji müstəvidə təsir yaratmışdır. Müharibə nəticəsində Osmanlılar üstünlüyü əllərində saxlamış, Səfəvilər isə daxili möhkəmlənmə və yeni siyasi strategiyaların formalaşmasına yönəlmişdir (Roemer, 1986).

İdeoloji qarşıdurmanın digər mühüm təzahürü mədəni və ictimai sahədə müşahidə edilmişdir. Şeir, xütbə və dini mərasimlər vasitəsilə ideoloji mesajlar geniş kütlələrə ötürülmüş, hakimiyyətin dini-siyasi mövqeyi xalq arasında təbliğ edilmişdir. Şah İsmayıl Xətəinin poetik irsi bu yanaşmanın əyani nümunəsidir (Xətai, 2005). Osmanlı mühitində isə dini nəsihətnamələr və xütbələr vasitəsilə sünni ideologiya gücləndirilmiş, Səfəvilərə qarşı mənfi obraz formalaşdırılmışdır (Emecen, 2010; Ocak, 2000).

5. NƏTİCƏ

XVI əsrdə Osmanlı–Səfəvi müharibələrində dini qarşıdurma münaqişənin əsas səbəbi deyil, siyasi və geosiyasi maraqların qanuniləşdirilməsi üçün istifadə olunan əsas elementlərdən biri olmuşdur (Kafadar, 1995; Roemer, 1986). Səfəvi dövlətində şiəliyin dövlət ideologiyası kimi qəbul edilməsi Şah İsmayıl hakimiyyətinin möhkəmlənməsinə xidmət etmişdir. Osmanlı dövlətində isə ənənəvi sünni ideologiya Səfəvilərə qarşı ideoloji üstünlük yaratmışdır (İnalcık, 2009; Uzunçarşılı, 1988).

İdeoloji qarşıdurma fətvalar, ədəbi-mədəni vasitələr və hərbi müstəvidə aparılmış, münaqişənin uzunmüddətli xarakter almasına səbəb olmuşdur (Savory, 2007; Bitlisî, 2001). Nəticə etibarilə, Osmanlı–Səfəvi münasibətləri dini zəmində formalaşan münaqişə deyil, ideoloji mübarizə nəticəsində kəskinləşdirilmiş siyasi rəqabət kimi dəyərləndirilməlidir. Bu yanaşma bəhsolunan qarşıdurmanın mahiyyətinin daha obyektiv şəkildə anlaşılmaya imkan verir və türk-islam

tarixində ideologiyanın siyasi proseslərdə oynadığı rolu aydın şəkildə ortaya qoyur.

ƏDƏBİYYAT

- Abbaslı, M. (2013). *Səfəvi dövlətinin ideoloji əsasları*. Bakı: Elm və Təhsil.
- Babinger, F. (1992). *Mehmed the Conqueror and His Time* (R. Manheim, Trans.). Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Bitlisi, İ. (2001). *Heşt Bihişt* (Haz. M. İpşirli). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Emecen, F. (2010). *Yavuz Sultan Selim*. Ankara: Yitik Hazine Yayınları.
- İnalcık, H. (2009). *Osmanlı İmparatorluğu: Klasik Çağ (1300–1600)*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kafadar, C. (1995). *Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State*. Berkeley: University of California Press.
- Ocak, A. Y. (2000). *Osmanlı toplumunda zındıklar ve mülhidler*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Roemer, H. R. (1986). *The Safavid Period*. In P. Jackson & L. Lockhart (Eds.), *The Cambridge History of Iran* (Vol. 6, pp. 189–350). Cambridge: Cambridge University Press.
- Savory, R. (2007). *Iran under the Safavids*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sümer, F. (1999). *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Tarihi* (C. 2). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Xətai, Ş. İ. (2005). *Divan* (Haz. M. Qasımlı). Bakı: Şərq-Qərb.

TURAN-2026
The Turkish World Yesterday, Today and Tomorrow

III TURAN International Scientific Conference
Date and time: 14 February 2026, 11:00
ZOOM
Languages: Azerbaijani, Turkish, Russian, and English
Partner universities: Azerbaijan University, Azerbaijan University of Languages, and Kütahya Dumlupınar University
Field: Social-humanities, and Economic Sciences

 irds-center.com [irdscenter](https://www.instagram.com/irdscenter) [irdscenter](https://www.youtube.com/irdscenter) turancongress.2026@gmail.com

The Mechanism of the Influence of Gender Attitudes on Family Formation

Zulaykh SATTOROVA¹⁰³

Abstract

At present, the influence of gender attitudes existing in society on family formation is considered one of the most pressing issues. As a result of the interaction and confrontation between traditional and modern gender perspectives, changes are observed in attitudes toward marriage and patterns of behavior related to it. This article examines the impact of gender attitudes on family decision-making processes, spousal relationships, and child upbringing. The study is theoretically grounded in contemporary sociological and psychological approaches to gender and family relations.

Keywords: Family, Family Attitudes, Gender, Gender Attitudes, Gender Stereotypes.

Cinsiyet Tutumlarının Aile Oluşumuna Etkisinin Mekanizması

Özet

Günümüzde, toplumda var olan cinsiyet tutumlarının aile oluşumu üzerindeki etkisi en acil sorunlardan biri olarak kabul edilmektedir. Geleneksel ve modern cinsiyet perspektifleri arasındaki etkileşim ve çatışma sonucunda, evliliğe yönelik tutumlarda ve evliliğe ilişkin davranış kalıplarında değişiklikler gözlemlenmektedir. Bu makale, cinsiyet tutumlarının aile karar alma süreçleri, eş ilişkileri ve çocuk yetiştirme üzerindeki etkisini incelemektedir. Çalışma, cinsiyet

¹⁰³ 1st-year Master's Student, Fergana State University, Psychology (Uzbekistan),
ORCID: 0009-0006-3768-3230, sattorovazulayxo0105@gmail.com

ve aile ilişkilerine ilişkin çağdaş sosyolojik ve psikolojik yaklaşımlara teorik olarak dayanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Aile, Aile Tutumları, Cinsiyet, Cinsiyet Tutumları, Cinsiyet Stereotipleri.

1. INTRODUCTION

The influence of gender relations on the process of family formation is one of the important research areas in modern social sciences. This issue has been widely studied in disciplines such as sociology, psychology, pedagogy, and law, and analyzed from different perspectives by various scientific schools and researchers. Early studies on gender and family issues were mainly based on sociological and anthropological approaches, focusing on the role of the family in society, gender roles, and their influence on social structures. In particular, scholars such as G. Becker, T. Parsons, and I. Kon scientifically examined the stability of the family institution, the impact of gender roles on family life, and issues of gender equality.

In Uzbekistan, gender issues especially the influence of gender roles in family relations have been studied within the framework of the Constitution of the Republic of Uzbekistan and other normative legal documents. Presidential decrees and resolutions aimed at ensuring gender equality have contributed significantly to the development of scientific research in this field. In addition, local researchers have analyzed gender and family formation issues from sociological and psychological perspectives. The works of Uzbek scholars such as S. Ziyodullayev, M. Sodiqova, and G. Xolmatova highlight changes in gender relations and family formation processes, modern gender stereotypes, and their influence on family values.

2. THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ANALYSIS

The family is a social unit formed on the basis of kinship, marriage, or adoption, whose members live together and share mutual rights and obligations. The family is one of the most important social institutions of society, ensuring generational continuity, upbringing, socialization, and the transmission of cultural values.

The main functions of the family include reproductive (continuation of generations), educational (socialization of children), economic (joint household management and material support), emotional (love, support, psychological closeness), and social control (reinforcement of social norms through behavioral regulation).

Family attitudes refer to stable views, values, and social norms formed by individuals or society regarding family life, the roles of family members, relationships, marriage, divorce, and child upbringing. Family attitudes influence approaches to marriage (early marriage, arranged marriage, love-based marriage), parenting styles, gender roles (responsibilities of women and men), divorce, and family conflicts. (Sattorova Z.I. 2025)

The family is one of the most significant social institutions in human life, and the family attitudes formed within it directly affect decision-making, relationship-building, and behavioral patterns throughout an individual's life. These attitudes are shaped by cultural, social, economic, and ethnic factors and are transmitted from generation to generation. Family attitudes represent a complex system of relationships, role distribution, values, and behavioral norms among family members. They shape an individual's position in society, family responsibilities, social roles, and attitudes toward specific values. (Andreeva, G. M. 1996)

The formation of gender stereotypes and their influence on family roles are explained through various sociological, psychological, and feminist theories. The most important approaches are outlined below.

Socialization Theory: Ann Oakley is considered one of the founders of this theory. She argues that gender is not a biological but a social construct. According to her, children learn gender roles during the process of socialization. For example, giving dolls to girls and toy cars to boys helps define their future family roles. The family is the primary institution in which these stereotypes are formed. According to this theory, gender roles are not natural but socially taught. (Oakley, A. 1998)

Feminist Theories: Judith Butler is the founder of the theory of gender performativity. According to this theory, gender consists of repeated actions and behaviors that are socially expected and reinforced. Roles such as “mother,” “father,” “wife,” and “husband” are interpreted as performances on a social stage. For instance, female gentleness or male dominance reflects repeated stereotypical social scripts.

Nancy Chodorow is the founder of psychoanalytic feminist theory. This theory is based on Freud's psychoanalysis but enriched with a feminist perspective. Chodorow argues that girls identify with their mothers and therefore tend to adopt maternal roles later in life, while boys separate from their mothers and learn masculinity through identification with their fathers. Thus, gender roles are shaped through psychological relationships within the family. (Chodorow, N. J. 1975).

3. GENERAL OVERVIEW

In general, gender stereotypes play a significant role in shaping and performing family roles; however, they often have restrictive and unjust effects. Overcoming these stereotypes and creating more equal and flexible family roles requires increased social awareness and broader social change.

REFERENCES

1. Andreeva, G. M. (1996). Social Psychology. Edited by V. A. Yadov. Moscow.
2. Andreeva, G. M. (2000). Psychology of Social Cognition: A Textbook for Higher Education Students (2nd revised and expanded ed.). Moscow: Aspekt Press, 288 p.
3. Chodorow, N. J. (1975). Family Structure and Feminine Personality: The Reproduction of Mothering (Doctoral dissertation). Brandeis University.
4. Oakley, A. (1998). Gender, Methodology and People's Ways of Knowing: Some Problems with Feminism and the Paradigm Debate in Social Science.
5. Qurbonova, Z. (2022). Family and gender socialization process. Problems of Pedagogy and Psychology, No. 1.
6. Sattorova Z.I. "Gender ustanovkalarning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari" monografiya. Farg'ona-2025.

3. Turan Beynəlxalq Elmi Konfransı Tam Mətnli Materialları Kitabı - Turan-2026

3. Turan International Scientific Conference Full
Text Materials Book - Turan-2026

Editör

Hüsaməttin İNAÇ
İbrahim KAZIMBƏYLİ
Vefa ALİYEV,
Rasul MEHDİKHANOV
Elvin TALİŞİNSKİ
Samir HÜMBƏTOV
Elnur PAŞA
Naile ERDEM